Π Α Ν Ε Π Ι Σ Τ Η Μ Ι Ο Κ Ρ Η Τ Η Σ

Σχολή Κοινωνικών Επιστημών

Τμήμα Οικονομικών Επιστημών

Διδακτορική Διατριβή

Η πολιτική οικονομία της ελληνικής πολιτικής απασχόλησης, 1995-2008

Το ευρωπαϊκό πλαίσιο και οι εγχώριοι μετασχηματισμοί

Γιώργος Ιωαννίδης

Τριμελής επιτροπή

Γιώργος Σταθάκης (επιβλέπων)

Απόστολος Δεδουσόπουλος

Διονύσης Γράβαρης

Ρέθυμνο, Σεπτέμβριος 2012

Ευχαριστίες

Η συγγραφή μιας διδακτορικής διατριβής εκ των πραγμάτων περιλαμβάνει συζητήσεις και ανταλλαγή απόψεων με πολλούς ανθρώπους οι οποίες με έμμεσο τρόπο επηρεάζουν την οπτική του συγγραφέα. Ωστόσο, με την ολοκλήρωση αυτής της εργασίας δεν μπορώ παρά να ευχαριστήσω πρώτα τον επιβλέποντα καθηγητή μου Γιώργο Σταθάκη για τις παρατηρήσεις του επί του κειμένου και, κυρίως, για τις συζητήσεις που είχαμε οι οποίες υπήρξαν καίριες για τη γενική αλλά και ειδικότερη οπτική με την οποία προσέγγισα το θέμα μου. Επίσης, οφείλω να ευχαριστήσω τα άλλα δύο μέλη της τριμελούς επιτροπής μου, τους καθηγητές Απόστολο Δεδουσόπουλο και Διονύση Γράβαρη για την πολύπλευρη προσφορά τους, καθώς και τον καθηγητή Βαγγέλη Νικολαϊδη για τη συνεισφορά του στο τελικό στάδιο υποστήριξης της διατριβής.

Χρωστάω επίσης πολλά στους Γιάννη Αϊβαλιώτη, Πάρη Λιτζέρη, Θανάση Βασίλαινα, και Μιλτιάδη Παπαϊωάννου για το χρόνο, τις συντεντέυξεις και τα πολύτιμα στοιχεία που μου έδωσαν.

Η συνεισφορά του Γιάννη Μπαλαμπανίδη, της Κατερίνας Λαμπρινού και της Ματίνας Βασιλείου ήταν καίριας σημασίας. Οι διαρκείς και πολύωρες κουβεντες μας γύρω από ζητήματα πολιτικής επιστήμης, ιστορίας και πολιτικής πρακτικής μου έδωσαν πολλά και η συνεισφορά τους στη διαμόρφωση της οπτικής μου ήταν κάτι παραπάνω από σημαντική. Παράβλεψη θα ήταν να μηνευχαριστίσω και την Ιωάννα Γιωτοπούλου από την Γραμματεία του Τμήματος λόγω των μαγικών της ικανοτήτων να εξαφανίζει τη γραφειοκρατεία

Τέλος, δεν μπορώ παρά να ευχαριστήσω θερμά την Ιουλία Σκουνάκη. Για το χρόνο που αφιέρωσε στο κείμενο μου, τα σχόλιά της, τις συχνά έντονες διαφωνίες μας σε σχέση με ζητήματα που πραγματεύομαι, τις ιδέες της. Χωρίς τη βοήθειά και την υπομονή της η εργασία αυτή ίσως να μην είχε ολοκληρωθεί ποτέ. Αυτά και ελπίζω να μην ξέχασα κάποιον ή κάποια που δεν θα έπρεπε.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ **1**

THE POLITICAL ECONOMY OF THE GREEK EMPLOYMENT POLICY, 1995-2008: THE EUROPEAN CONTEXT AND THE NATIONAL TRANSFORMATIONS. A SYNOPSIS

RESEARCH QUESTIONS AND BASIC HYPOTHESIS 9
THE TRANSFORMATION OF THE GREEK ECONOMY AND THE GRADUAL EMERGENCE OF A NEW STRUCTURE IN EMPLOYMENT AND THE LABOUR MARKET 10
The changes in the structure of production and their outcomes 10
Employment and Unemployment 13
The Emergence of a New Structure in Employment and the New Dialectics of Contrasts 16
THE EFFECT OF THE EUROPEAN EMPLOYMENT STRATEGY ON THE GREEK EMPLOYMENT POLICY 18
The European Employment Strategy as a Social Democratic Political Program and its Relation to Greece 20
The Dependence of the Greek Employment Policy on European Funding 25
THE POLITICAL ECONOMY OF THE GREEK EMPLOYMENT POLICY 27
Recruitment subsidization programmes 27
The Political Function of the Employment Policy 30
The Vocational Training Policy and its Political Economy 32
EPILOGUE 38

ΕΝΟΤΗΤΑ Α
ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΔΟΧΕΣ, ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ & ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Α.1. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ 45
ΕΞΕΥΡΩΠΑΪΣΜΟΣ, ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ 45
Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΤΖΕΝΤΑΣ 53
Α.2. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΩΣ ΚΡΑΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ 62
ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΔΟΧΕΣ 62
ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ 65
ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ 69
Μια τυπολογία των πολιτικών απασχόλησης 69
Προϋποθέσεις για την αποτελεσματική λειτουργία των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης 73

ΕΝΟΤΗΤΑ Β
Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ

Β.1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ 83
Β.2. ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΒΗΜΑΤΑ: Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1975-1993 84
Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1975-1983 86

Γενικές κατευθύνσεις της κοινοτικής παρέμβασης 93
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ 1984-1993 95
Η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Χάρτα (1986) 96
Β.3. Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ 100
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΚΑΙ Η ΟΝΕ 101
Η συνθήκη του Μάαστριχτ (1992) 101
Οι θέσεις της ελληνικής κυβέρνησης 103
Η ΟΝΕ, οι μεταρρυθμίσεις της αγοράς εργασίας και η ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης 104
ΟΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΒΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ 108
Το Λευκό Βιβλίο για την Απασχόληση (1993) και η μελέτη του ΟΟΣΑ για την απασχόληση (1994): αντιπαραθετικά παραδείγματα ή συμπληρωματικές προσεγγίσεις; 108
Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ: ΣΗΜΕΙΑ ΣΤΑΘΜΟΙ 116
Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Έσσεν (1994), το Σύμφωνο Εμπιστοσύνης (1996) και οι διαφορετικές προσεγγίσεις για την πολιτική απασχόλησης 116
Η Συνθήκη του Άμστερνταμ (1997) & το Έκτατο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Λουξεμβούργου 119
Η ελληνική κυβέρνηση, το Άμστερνταμ και το Λουξεμβούργο 123
Οι κατευθυντήριες γραμμές για την απασχόληση (1997-2000) 127
Οι γενικοί προσανατολισμοί των οικονομικών πολιτικών (ΓΠΟΠ) 131
Η ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΤΗΣ ΛΙΣΑΒΟΝΑΣ 133
Παρέκβαση: Η Ανοιχτή Μέθοδος Συντονισμού 137
Η ενδιάμεση αναθεώρηση του 2002 139
Ο νέος κύκλος της Στρατηγικής της Λισαβόνας 142
Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΣΤΙΣ ΕΘΝΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ 143
Η επίδραση της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης στην ελληνική πολιτική απασχόλησης 149
Β.4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ: ΡΥΘΜΙΣΜΕΝΗ ΑΠΟΡΡΥΘΜΙΣΗ, Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΩΣ ΕΝΑ ΣΟΣΙΑΛΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ 152

ΕΝΟΤΗΤΑ Γ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ & ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ, 1981-2008

Γ.1. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΝ ΜΑΚΡΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ 169
ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1981-1994 172
1981-1989: η πρώτη περίοδος του ΠΑΣΟΚ και το σταθεροποιητικό πρόγραμμα του 1985-1987 172
1991-1993: Η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας, οι πρώτες ιδιωτικοποιήσεις και το σταθεροποιητικό πρόγραμμα 175
1995-2008: Ο ΝΕΟΣ ΙΣΧΥΡΟΣ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ 177
Η ΤΡΙΤΟΓΕΝΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ 188
Η ενίσχυση των υπηρεσιών 189
Η μεταποίηση 190
Τα αποτελέσματα στην παραγωγική δομή 196
ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ 197
Γ.2. Η ΣΤΑΔΙΑΚΗ ΑΝΑΔΥΣΗ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΔΟΜΗΣ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 201
ΟΙ ΠΡΩΤΑΓΩΝΙΣΤΕΣ: ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΚΑΙ ΝΕΟΙ 202
Οι γυναίκες 204

Οι μετανάστες 206
Οι νέοι και οι νέες 209
Η ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ, ΓΕΝΙΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ 211
Κατανομή της απασχόλησης σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα 211
Κατανομή της απασχόλησης ανά κλάδο 212
Η ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΗΣ ΜΙΣΘΩΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 215
Η ΒΕΛΤΙΩΣΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΕΠΙΠΕΔΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΝΕΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 221
ΟΙ ΕΥΕΛΙΞΕΣ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 227
Παρέκβαση Ι: οι ομαδικές απολύσεις 230
Παρέκβαση ΙΙ: Ο χρόνος εργασίας 232
Η ΑΝΕΡΓΙΑ 235
Ανεργία και μισθοί 238
Η ανεργία των νέων, των γυναικών και οι αιτίες της: κριτική αποτίμηση των ερμηνειών 244
Η ανεργία των νέων: μια εναλλακτική πρόταση ερμηνείας 254
Γ.3. ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ: Ο ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΝΕΕΣ ΙΣΟΡΡΟΠΙΕΣ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 259
Μακροοικονομική πολιτική και ΟΝΕ 259
Η τριτογενοποίηση της οικονομίας 261
Η επέκταση της μισθωτής εργασίας 262
Η βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου και οι νέες θέσεις εργασίας 264
Οι νέες ισορροπίες στην αγορά εργασίας 265

ΕΝΟΤΗΤΑ Δ
Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ

Δ.1. Ο ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΝΕΡΓΙΑ 271
Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΣΥΖΗΤΗΣΗΣ 271
Η καταγραφή της ανεργίας ως πολιτικό ζήτημα 271
Αναλύσεις για την ανεργία κατά την πρώτη διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, 1980-1985 273
Η σταδιακή ανάδυση της ατζέντας για την ανάγκη ευελιξίας της αγοράς εργασίας, 1985-1995 . 278
Η ανελαστικότητα της αγοράς εργασίας ως κύρια αιτία της ανεργίας, 1995 - 286
Η αναλύσεις του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ 296
ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ 299
Δ.2. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΟΤΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ 301
ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΑΣΦΑΛΙΣΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΕΡΓΙΑ 303
ΟΙ ΚΟΙΝΟΤΙΚΕΣ ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΕΙΣ 307
Η γενική εξέλιξη της χρηματοδότησης 307
Δαπάνες για παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας 312
Δ.3. ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΑΜΕΣΗΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ 316
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ 316
ΟΙ ΔΑΠΑΝΕΣ ΓΙΑ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 322
ΕΠΙΔΟΤΗΣΕΙΣ ΕΡΓΟΔΟΤΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΑΝΕΡΓΩΝ (ΝΘΕ) 330
Η περίοδος πειραματισμού (1982-1986) 332
Η μαζικοποίηση της παρέμβασης (1987-1995) 334

Επιδοτούμενη ανάπτυξη 1995-2008 338
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΠΡΟΩΘΗΣΗΣ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ 347
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΑΠΟΚΤΗΣΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΚΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΑΣ (STAGE) 351
ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΑΜΕΣΗΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ 354
Δ.4. Η ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗ 360
ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΒΗΜΑΤΑ, 1981-1989 361
ΑΡΧΙΚΗ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ, 1989-1994 363
ΕΛΕΓΧΟΜΕΝΗ ΕΚΚΑΘΑΡΙΣΗ, 1994-2004 365
Η ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ (2005-) 370
ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΚΚΑΘΑΡΙΣΗ: Η ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗΣ 371
ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗΣ 377

ΕΝΟΤΗΤΑ Ε
ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ε.1. ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ 385
Ο ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ Η ΣΤΑΔΙΑΚΗ ΑΝΑΔΥΣΗ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΔΟΜΗΣ ΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 386
Οι αλλαγές στην παραγωγική δομή και τα αποτελέσματά τους 386
Η ανάδυση μιας νέας δομής στην απασχόληση 389
Η νέα διαλεκτική των αντιθέσεων 390
Η ΙΔΙΟΤΥΠΗ ΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ 391
Η εξάρτηση της ελληνικής πολιτικής απασχόλησης από τις ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις **Σφάλμα! Δεν έχει οριστεί σελιδοδείκτης.**
Η Ευρωπαϊκή Στρατηγική Απασχόλησης ως ένα σοσιαλδημοκρατικό πολιτικό πρόγραμμα και η σχέση της με την Ελλάδα ..... **Σφάλμα! Δεν έχει οριστεί σελιδοδείκτης.**
Ε.2. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ 395
Η επιδότηση θέσεων εργασίας 395
Τα προγράμματα stage 397
Η πολιτική κατάρτισης και η πολιτική της οικονομία 397
ΕΠΙΛΟΓΟΣ 399

ΕΝΟΤΗΤΑ ΣΤ: ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΙΝΑΚΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ 406

ΕΝΟΤΗΤΑ Ζ: ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
Ζ.1. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ 438
Ζ.2. ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΠΟΥ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΒΑΣΕΙ ΚΩΔΙΚΟΥ 495
Ζ.3. ΕΛΛΗΝΙΚΟΙ ΝΟΜΟΙ, ΥΠΟΥΡΓΙΚΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΕΔΡΙΚΑ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ ΠΟΥ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ 512

ΠΛΑΙΣΙΑ

Πλαίσιο Α-1: εναλλακτικές προσεγγίσεις σε σχέση με την ευρωπαϊκή ενοποίηση 60
Πλαίσιο Α-2: Το κράτος ως εργοδότης της ύστατης προσφυγής 72
Πλαίσιο Β-1: Ο μακροοικονομικός διάλογος της Κολωνίας (1999) 127
Πλαίσιο Γ-1: οι προβληματικές επιχειρήσεις 175

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ

Διάγραμμα Γ.1-1: Μέσος ετήσιος ρυθμός πραγματικής μεγέθυνσης του ΑΕΠ 170
Διάγραμμα Γ.1-2: Σωρευτικό αποτέλεσμα μεγέθυνσης ΑΕΠ (σταθερές τιμές) 178
Διάγραμμα Γ.1-3: Δαπάνες και έσοδα της Γενικής Κυβέρνησης ως ποσοστό του ΑΕΠ 181
Διάγραμμα Γ.1-4: Έσοδα από ιδιωτικοποιήσεις 183
Διάγραμμα Γ.1-5: συμμετοχή των κλάδων στο ΑΕΠ 188
Διάγραμμα Γ.1-6: κατανομή της απασχόλησης ανά κλάδο 188
Διάγραμμα Γ.1-7: Αναλογία μισθωτών-βοηθών ανά εργοδότη στην μεταποίηση (ιδιωτικός τομέας), ανά μέγεθος επιχείρησης 195
Διάγραμμα Γ.2-1: Κύριες μεταβολές πληθυσμού, εργατικού δυναμικού και ποσοστού συμμετοχής 203
Διάγραμμα Γ.2-2: Δομή της απασχόλησης στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (2008) 210
Διάγραμμα Γ.2-3: Μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής (ΜΕΡΜ) της απασχόλησης στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα της οικονομίας 214
Διάγραμμα Γ.2-4: Κλαδική διάρθρωση της απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας 214
Διάγραμμα Γ.2-5: Θέση στο επάγγελμα. Κατανομή ανά φύλο, ιδιωτικός και δημόσιος τομέας 220
Διάγραμμα Γ.2-6: Ποσοστό ανεργίας (15+ ετών) 235
Διάγραμμα Γ.2-7: Μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής απασχόλησης & εργατικού δυναμικού 237
Διάγραμμα Γ.2-8: Ροές στην αγορά εργασίας & ποσοστό ανεργίας (15-64 ετών) 237
Διάγραμμα Γ.2-9: Μεταβολή πραγματικών μέσων αποδοχών ανά μισθωτό σε Ελλάδα & ΕΕ-15 239
Διάγραμμα Γ.2-10: Μεταβολή πραγματικών μέσων αποδοχών ανά μισθωτό και παραγωγικότητα της εργασίας Ελλάδα, 1983=100 240
Διάγραμμα Γ.2-11: Πραγματικό μοναδιαίο κόστος εργασίας, Ελλάδα και ΕΕ-15 240
Διάγραμμα Γ.2-12: Πραγματικό μοναδιαίο κόστος εργασίας, μεταποίηση , Ελλάδα και ΕΕ-15 240
Διάγραμμα Γ.2-13: Πραγματικό μοναδιαίο κόστος εργασίας στο σύνολο της οικονομίας & ποσοστό ανεργίας 244
Διάγραμμα Γ.2-14: Πραγματικές απολαβές ανά εργαζόμενο στο σύνολο της οικονομίας & ποσοστό ανεργίας 244
Διάγραμμα Γ.2-15: Μεταβολή πραγματικών μέσων αποδοχών ανά μισθωτό & ΑΕΠ 244
Διάγραμμα Γ.2-16: Ποσοστό ανεργίας, ανά φύλο (15+) 247
Διάγραμμα Γ.2-17: Ποσοστό ανεργίας, ανά ηλικία (15+) 247
Διάγραμμα Γ.2-18: Ποσοστό ανεργίας, ανά εκπαιδευτικό επίπεδο (15+) 247
Διάγραμμα Γ.2-19: Πραγματικό ποσοστό ανεργίας & εκτίμηση ποσοστού ανεργίας στο ενδεχόμενο μη ύπαρξης κενών θέσεων εργασίας 253
Διάγραμμα Γ.2-20: κατανομή απασχολούμενων στον δημόσιο τομέα, ηλικιακή ομάδα 258
Διάγραμμα Γ.2-21: Κατανομή των απασχολούμενων στον δημόσιο τομέα, έτη προϋπηρεσίας 258
Διάγραμμα Γ.2-22: ηλικιακή κατανομή των απασχολούμενων στον δημόσιο τομέα οι οποίοι κατά το προηγούμενο έτος δεν είχαν εργασία 258
Διάγραμμα Δ.2-1: Νέοι άνεργοι και μακροχρόνια άνεργοι ως % του συνόλου των ανέργων 306
Διάγραμμα Δ.2-2: Ποσοστό ανέργων που παίρνει επίδομα ανεργίας στο σύνολο των ανέργων 306

Διάγραμμα Δ.2-3: Καθαρές απολήξεις ευρωπαϊκών πόρων, ως ποσοστό του ΑΕΠ *308*
Διάγραμμα Δ.2-4: Κατανομή των κοινοτικών πόρων ανά περίοδο χρηματοδότησης *309*
Διάγραμμα Δ.2-5: Εισροές ΕΕ/ΕΟΚ ως ποσοστό των δαπανών για ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης (πλην ΛΑΕΚ, ΕΚΛΑ)..... *315*
Διάγραμμα Δ.2-6: Πόροι του ΕΚΦ για ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης ως % των συνολικών πόρων για ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης (1999) *316*
Διάγραμμα Δ.3-1: Εξέλιξη των δαπανών για παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας *326*
Διάγραμμα Δ.3-2: Δαπάνες (σε €) ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης ανά άνεργο *327*
Διάγραμμα Δ.3-3: Δαπάνες (σε €) παθητικών πολιτικών απασχόλησης ανά άνεργο..... *328*
Διάγραμμα Δ.3-4 Κατανομή ενεργητικών – παθητικών πολιτικών (ΟΟΣΑ) *328*
Διάγραμμα Δ.3-5 Κατανομή ενεργητικών – παθητικών πολιτικών (ΟΑΕΔ) *329*
Διάγραμμα Δ.3-6: Εσωτερική κατανομή δαπάνης στις ενεργητικές πολιτικές *329*
Διάγραμμα Δ.3-7: Εκτίμηση του αριθμού των ωφελούμενων από προγράμματα ΝΘΕ *331*
Διάγραμμα Δ.3-8: Εκτίμηση ωφελούμενων από προγράμματα ΝΕΕ (1986-2009) *348*
Διάγραμμα Δ.3-9: Εκτίμηση του αριθμού των ατόμων που συμμετείχαν σε προγράμματα ΝΘΕ, ΝΕΕ & Stage, 1982-2009..... *356*
Διάγραμμα Δ.3-10: Αριθμός επιδοτούμενων θέσεων εργασίας & μεταβολή της απασχόλησης *356*
Διάγραμμα 0-1: Σχέση έκτατων και τακτικών επιδομάτων ανεργίας στην Ελλάδα, 1986-2006..... *427*

ΠΙΝΑΚΕΣ

Πίνακας Β-1: Συστάσεις ανά θεματική και κράτος-μέλος 2000-2003 ..... *137*
Πίνακας Γ-1: Σύνθεση ΑΕΠ (%), μέσοι όροι ανά πενταετία, προσέγγιση δαπάνης, σταθερές τιμές ... *179*
Πίνακας Γ-2: Μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής προσδιοριστικών παραγόντων του ΑΕΠ ανά πενταετία, προσέγγιση δαπάνης, σταθερές τιμές *179*
Πίνακας Γ-3: Αξία εισαγωγών και εξαγωγών ως ποσοστό του ΑΕΠ και Εξαγωγές υπηρεσιών ως ποσοστό του συνόλου των εξαγωγών..... *186*
Πίνακας Γ-4: Κατάταξη των κλάδων της μεταποίησης κατά φθίνουσα σειρά βάσει της ποσοστιαίας συμμετοχής τους στην Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής *192*
Πίνακας Γ-5: Επιχειρήσεις της μεταποίησης που απασχολούν > 10 εργαζόμενους *194*
Πίνακας Γ-6: Μέσος αριθμός απασχολούμενων ανά κατάστημα στις επιχειρήσεις της μεταποίησης που απασχολούν περισσότερους από 10 εργαζόμενους, ... *194*
Πίνακας Γ-7: Ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας, ανά ηλικιακή ομάδα *205*
Πίνακας Γ-8: Ποσοστιαία κατανομή της απασχόλησης ανά θέση στο επάγγελμα *215*
Πίνακας Γ-9: Ποσοστό μισθωτών στο σύνολο των απασχολούμενων ανά περιφέρεια *216*
Πίνακας Γ-10: Μεταβολή των απασχολούμενων ανά επαγγελματική ομάδα (1993-2006) *225*
Πίνακας Γ-11: Κατανομή των απασχολούμενων ανά επάγγελμα (1993-2006)..... *226*
Πίνακας Γ-12: μεταβολή του αριθμού των απασχολούμενων με πτυχίο πανεπιστημίου και μεταβολή του αριθμού των απασχολούμενων σε επιστημονικά επαγγέλματα (ιδιωτικός τομέας, μισθωτο) *226*
Πίνακας Γ-13: Παραγωγικότητα της εργασίας, μεταβολές ανά πενταετία *243*
Πίνακας Γ-14: Κενές θέσεις εργασίας ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας..... *251*
Πίνακας Γ-15: Αιτία για την μή πλήρωση των κενών θέσεων σε διάστημα μεγαλύτερο των 6 μηνών253
Πίνακας Δ-1: Ποσοστό αναπλήρωσης επιδόματος ανεργίας στις ευρωπαϊκές χώρες μέλη του ΟΟΣΑ, 1981-2007 ..... *307*
Πίνακας Δ-2: Μέση συμμετοχή Διαρθρωτικών Ταμείων στο ΑΕΠ ανά περίοδο χρηματοδότησης..... *308*
Πίνακας Δ-3: Ωφελούμενοι από τις παρεμβάσεις του ΕΚΤ και εξέλιξη των βασικών μεγεθών της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα..... *313*
Πίνακας Δ-4: Εισροές (επιχορηγήσεις) ΕΕ/ΕΟΚ (ΕΚΤ & ΕΤΠΑ) ως ποσοστό των δαπανών για προγράμματα κατάρτισης (πλην ΛΑΕΚ/ΕΚΛΑ) και προώθησης στην απασχόληση *315*

Πίνακας Δ-5: Κατάλογος μελετών αξιολόγησης ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης στην Ελλάδα 321
Πίνακας Δ-6: Δαπάνες απασχόλησης ως ποσοστό του ΑΕΠ 326
Πίνακας Δ-7: Δαπάνες για παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας 327
Πίνακας Δ-8: Εξέλιξη του ποσού επιχορήγησης για ΝΘΕ 331
Πίνακας Δ-9: Κατανομή επιδοτούμενων θέσεων εργασίας ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας335
Πίνακας Δ-10: Κατανομή επιδοτούμενων θέσεων εργασίας ανά βιομηχανικό κλάδο οικονομικής δραστηριότητας (κλάδοι που απορρόφησαν πάνω από το 1%) 335
Πίνακας Δ-11: Ωφελούμενοι από τα προγράμματα ΝΘΕ. Επάγγελμα τελευταίας εργασίας πριν την καταγραφή στα μητρώα ανέργων του ΟΑΕΔ 344
Πίνακας Δ-12: Κατανομή των χρηστών ανάλογα με το εάν ήταν ειδικευμένος ή ανειδίκευτος..... 344
Πίνακας Δ-13: Κατανομή θέσεων stage (1999-2009) σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα 352
Πίνακας Δ-14: Προκυρυχθήσες θέσεις stage ανά έτος..... 352
Πίνακας Δ-15: Θέσεις που καλύφθηκαν από προγράμματα άμεσης δημιουργίας απασχόλησης (ΝΘΕ, ΝΕΕ, stage), 2005-2009 357
Πίνακας Δ-16: Εξέλιξη του αριθμού των ΚΕΚ, των Δομών και της δυναμικότητάς τους ανά κύκλο πιστοποίησης..... 372
Πίνακας Δ-17: Αριθμός προγραμμάτων (ολοκληρωμένων) και καταρτιζόμενων ανά ομάδα στόχου. 376
Πίνακας Δ-18: Καταρτισθέντες και αριθμός προγραμμάτων κατάρτιση ανά θεματικό πεδίο 376
Πίνακας Δ-19: Βαθμολογία ΚΕΚ ανά περίοδο και ανά κατηγορία ελέγχου 376
Πίνακας ΣΤ-1: Προσδιοριστικοί παράγοντες της αύξησης του ΑΕΠ (%)..... 408
Πίνακας ΣΤ-2: Βασικά μεγέθη ιδιωτικοποιήσεων 408
Πίνακας ΣΤ-3: Ιδιωτικοποιήσεις δημοσίων επιχειρήσεων: συνολικά έσοδα, 1990-2000..... 408
Πίνακας ΣΤ-4: Συνεισφορά των κλάδων στο ΑΕΠ..... 409
Πίνακας ΣΤ-5: Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία των υπηρεσιών ως ποσοστό του συνόλου της Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας της Οικονομίας..... 409
Πίνακας ΣΤ-6: Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία της μεταποίησης ως ποσοστό της συνολικής ακαθάριστης προστιθεμένης αξίας της οικονομίας..... 409
Πίνακας ΣΤ-7: Η εξέλιξη της απασχόλησης σε επιλεγμένους κλάδους της μεταποίησης (σε χιλιάδες) 410
Πίνακας ΣΤ-8: Εκπαιδευτικό επίπεδο ανά κατηγορία απασχόληση, πληθυσμός 15-64 ετών 411
Πίνακας ΣΤ-9: Ποσοστό συμμετοχής ανά ηλικιακή ομάδα 412
Πίνακας ΣΤ-10: Κατανομή της απασχόλησης και μεταβολές βάσει της θέσης στο επάγγελμα και τον κλάδο. Απασχολούμενοι στον ιδιωτικό και τον δημόσιο τομέα, ηλικίας άνω των 15 ετών. 413
Πίνακας ΣΤ-11: Μισθωτοί στον ιδιωτικό τομέα (εργαζόμενοι ηλικίας άνω των 15 ετών..... 414
Πίνακας ΣΤ-12: Σύνολο απασχολούμενων ηλικίας άνω των 15 ετών στον ιδιωτικό τομέα..... 415
Πίνακας ΣΤ-13: Ποσοστό μισθωτών στο σύνολο των απασχολούμενων ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας (εργαζόμενοι άνω των 15 ετών στον ιδιωτικό τομέα) 416
Πίνακας ΣΤ-14: Κατανομή των μισθωτών ανά μέγεθος επιχείρησης και κλάδο 417
Πίνακας ΣΤ-15: Αναλογία μισθωτών και βοηθών στην οικογενειακή επιχείρηση ανά εργοδότη, ανά μονοψήφιο κλάδο οικονομικής δραστηριότητας..... 418
Πίνακας ΣΤ-16: μισθωτοί ως ποσοστό του συνόλου των απασχολούμενων ανά ηλικιακή ομάδα (απασχολούμενοι ηλικίας άνω των 15-64 ετών στον ιδιωτικό και τον δημόσιο τομέα)..... 419
Πίνακας ΣΤ-17: μισθωτοί ως ποσοστό του συνόλου των απασχολούμενων ανά ηλικιακή ομάδα..... 419
Πίνακας ΣΤ-18: Δείκτης Εκπαίδευσης για το σύνολο των απασχολούμενων στην οικονομία 420
Πίνακας ΣΤ-19: Κατανομή των απασχολούμενων ανά εκπαιδευτικό επίπεδ 420
Πίνακας ΣΤ-20: Ποσοστό επιχειρήσεων με κενές θέσεις ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας ... 421
Πίνακας ΣΤ-21: Αναλογία μισθωτών και βοηθών στην οικογενειακή επιχείρηση προς εργοδότες ανά μέγεθος επιχείρησης..... 421
Πίνακας ΣΤ-22: Απασχολούμενοι κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας..... 422

Πίνακας ΣΤ-23: Ποσοστιαία συμμετοχή των υπηρεσιών στο σύνολο της απασχόλησης..... 423
Πίνακας ΣΤ-24: Μέσος αριθμός απασχολούμενων ανά επιχείρηση με > 10 εργαζόμενους 423
Πίνακας ΣΤ-25: Θέση στο επάγγελμα ανά φύλο, ιδιωτικός και δημόσιος τομέας..... 424
Πίνακας ΣΤ-26: Κατανομή των απασχολούμενων ανά επάγγελμα 424
Πίνακας ΣΤ-27: Διάρθρωση της απασχόλησης στον ιδιωτικό και τον δημόσιο τομέα, ανά εκπαιδευτικό επίπεδο..... 425
Πίνακας ΣΤ-28: μεταβολή στην απασχόληση ανά επάγγελμα και ηλικιακή ομάδα..... 425
Πίνακας ΣΤ-29: Ποσοστό επιχειρήσεων με κενές θέσεις ανά ζητούμενη ειδικότητα..... 425
Πίνακας ΣΤ-30: Ποσοστό ανεργίας ανά περιφέρεια 426
Πίνακας ΣΤ-31: Λόγος εισροών – εκροών στην αγορά εργασίας, 1983-1991..... 426
Πίνακας ΣΤ-32: Βασικές μεταβολές και χαρακτηριστικά των ρυθμίσεων για το επίδομα ανεργίας ... 427
Πίνακας ΣΤ-33: Δικαιούχος (για ανέγερση Κέντρων Κατάρτισης) βάσει του προγράμματος ειδικής οικονομικής ενίσχυσης της Ελλάδας στον κοινωνικό τομέα (1984-1990) 428
Πίνακας ΣΤ-34: Απορρόφηση πόρων των ΚΠΣ ανά άξονα προτεραιότητας..... 428
Πίνακας ΣΤ-35: Αναμενόμενη επίδραση του ΚΠΣ στην ανεργία) 429
Πίνακας ΣΤ-36: Κατανομή πόρων του ΕΚΤ για την περίοδο 2000-2006 - Ελλάδα..... 429
Πίνακας ΣΤ-37: Ωφελούμενοι ανά επιχειρησιακό πρόγραμμα 429
Πίνακας ΣΤ-38: Σχέση Ε.Π. Συνεχιζόμενη Κατάρτιση & Προώθηση της Απασχόλησης Β' ΚΠΣ με Γ' ΚΠΣ 429
Πίνακας ΣΤ-39: ΚΠΣ και αγορά εργασίας 430
Πίνακας ΣΤ-40: Χρηματοδοτική δομή και ωφελούμενοι του Α ΚΠΣ (1989-1993), για παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας..... 430
Πίνακας ΣΤ-41: Κατανομή Λειτουργικών Προγραμμάτων του ΟΑΕΔ του Α ΚΠΣ..... 430
Πίνακας ΣΤ-42: Αριθμός ωφελούμενων από παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας που χρηματοδοτήθηκαν από το Β ΚΠΣ (1994-1999) 430
Πίνακας ΣΤ-43: Δομή των παρέμβασης του Β' ΚΠΣ (1994-1999) στους ανθρώπινους πόρους 431
Πίνακας ΣΤ-44: Δαπάνες για ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης 431
Πίνακας ΣΤ-45: Λόγος της δαπάνης (σε ΡΡΡ) σε ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης, ανά τον αριθμό των ατόμων που περιμένουν να εργαστούν 431
Πίνακας ΣΤ-46: Λόγος της δαπάνης (σε ΡΡΡ) σε παθητικές πολιτικές απασχόλησης, ανά τον αριθμό των ατόμων που περιμένουν να εργαστούν 432
Πίνακας ΣΤ-47: Συμμετέχοντες σε μέτρα ενεργητικών πολιτικών ανά 100 άτομα που περιμένουν να εργαστούν 432
Πίνακας ΣΤ-48: Πλήθος δομών κατάρτισης ανά περιφέρεια..... 433
Πίνακας ΣΤ-49: Αριθμός καταρτιζόμενων και προγράμματα κατάρτισης που ολοκληρώθηκαν ανά περιφέρεια 433
Πίνακας ΣΤ-50: Ποσοστά απορρόφησης ανά Περιφέρεια και ανά φύλο των καταρτισθέντων στο πλαίσιο του Ε.Π «Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση» της περιόδου 2003-2005 434
Πίνακας ΣΤ-51: Ποσοστό απορρόφησης των ανέργων, ανάλογα με το είδος της κατάρτισης 435
Πίνακας ΣΤ-52: Άνεργοι που βρήκαν απασχόληση σε επιχειρήσεις που πραγματοποίησαν την πρακτική τους άσκηση 435
Πίνακας ΣΤ-53: Βαθμολογία ΚΕΚ ανά περίοδο και περιφέρεια 436

Εισαγωγή

Θέμα αυτής της εργασίας είναι η πολιτική οικονομία της ελληνικής πολιτικής απασχόλησης και ο τρόπος με τον οποίο αυτή διαμορφώθηκε εντός του ευρύτερου πλαισίου που έθεσε η συμμετοχή της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Το αρχικό ερώτημα προέκυψε από το γεγονός ότι τα μέσα της δεκαετίας του ’90 αποτελούν μια πυκνή περίοδο ως προς τις εξελίξεις στην πολιτική απασχόλησης (σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο), ενώ ταυτόχρονα σηματοδοτούν την έναρξη ενός αναπτυξιακού κύκλου για την ελληνική οικονομία που διήρκεσε περίπου μια δεκαετία επιταχύνοντας σημαντικά τις διαδικασίες μετασχηματισμού της οικονομίας και της αγοράς εργασίας. Επομένως, θέμα της εργασίας είναι να διαπιστώσει τις σχέσεις που διέπουν την ελληνική πολιτική απασχόλησης με τις ευρωπαϊκές εξελίξεις και τον μετασχηματισμό της ελληνικής οικονομίας.

Σήμερα υπάρχει συμφωνία ανάμεσα στους ερευνητές ότι υπό την πίεση της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής Απασχόλησης, η πολιτική απασχόλησης στην Ελλάδα μετά το 1996 απέκτησε περισσότερο «τυπικά» χαρακτηριστικά που εκ πρώτης όψης καταδεικνύουν μια σύγκλιση με τις αντίστοιχες πολιτικές που εφαρμόζονται στην υπόλοιπη Ευρώπη (έμφαση στις ενεργητικές πολιτικές και την κατάρτιση και προώθηση της ευελιξίας στην αγορά εργασίας, ενίσχυση των διαδικασιών κοινωνικού διαλόγου κ.ο.κ.).[1] Την ίδια στιγμή όμως, η αποτελεσματικότητα της πολιτικής απασχόλησης στην Ελλάδα διατηρήθηκε σε χαμηλά επίπεδα και η πρακτική εφαρμογή των σχετικών προγραμμάτων βρίθει από ανορθολογικότητες που συχνά ακυρώνουν τους διακηρυγμένους στόχους. Ταυτόχρονα, παραμένει ασαφής η λειτουργία της πολιτικής απασχόλησης εάν αυτή ειδωθεί σε συνάρτηση με άλλες πολιτικές όπως για παράδειγμα την πολιτική ανταγωνισμού, την κοινωνική πολιτική, την βιομηχανική πολιτική, την περιφερειακή πολιτική ή την πολιτική ανάπτυξης.

---

[1] Όπως αναφέρει η Αρανίτου, την περίοδο 1981-2004 οι οργανώσεις εκπροσώπησης των εργαζομένων και των εργοδοτών, ενίσχυσαν σημαντικά τη συμμετοχή τους σε όλες τις εκφάνσεις του οικονομικού και πολιτικού βίου. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του ΄90 εκπρόσωποι των κοινωνικών εταίρων βρέθηκαν να συμμετέχουν σε περισσότερες από εξήντα μόνιμες εθνικές επιτροπές και συμβούλια (Αρανίτου 2004: 259 & 271).

Η ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης, όπως αποτυπώθηκε κυρίως μέσω της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής Απασχόλησης (ΕΣΑ), μας ενδιαφέρει για μια σειρά λόγους. Ο σημαντικότερος από αυτούς είναι η συμφωνία των ερευνητών ως προς το ότι η ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης επηρέασε σε καθοριστικό βαθμό την ελληνική, χωρίς αυτό να σημαίνει και συμφωνία ως προς τα αποτελέσματα αυτής της επιρροής. Όμως, είναι βέβαιο ότι λόγω της ΕΣΑ οι ελληνικές κυβερνήσεις υποχρεώθηκαν για πρώτη φορά να σχηματοποιήσουν και να συστηματοποιήσουν την πολιτική απασχόλησης που ακολουθούσαν. Η σύνταξη των Εθνικών Σχεδίων Δράσης για την Απασχόληση (ΕΣΔΑ) έδωσε τα πρώτα επίσημα κείμενα και διατυπώσεις σε σχέση με την πολιτική απασχόλησης και ό,τι πιο συγκεκριμένο διαθέτουμε για τον τρόπο πρόσληψης του φαινομένου της ανεργίας από την κυβέρνηση. Σε αυτή την κατεύθυνση, ξεκινώντας από την παραδοχή ότι κάθε κράτος-μέλος έχει να αντιμετωπίσει μια ιδιαίτερη κατάσταση στην αγορά εργασίας, πρέπει να εξεταστούν οι αιτίες που ώθησαν τις ελληνικές κυβερνήσεις να υιοθετήσουν τις θέσεις που τελικά υιοθέτησαν και τον τρόπο με τον οποίο επιχείρησαν να προσαρμόσουν τις πολιτικές τους στο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Συνεπώς, το πρώτο ερώτημα αφορά τους παράγοντες που επηρέασαν και καθόρισαν τις ελληνικές θέσεις.

Το κύριο ερώτημα αφορά την πολιτική οικονομία εντός της οποίας εντάχθηκε η πολιτική απασχόλησης και τον τρόπο με τον οποίο την επηρέασε. Το ερώτημα είναι *γιατί σε τελική ανάλυση ακολουθήθηκε αυτή η πολιτική έναντι κάποιας άλλης;* Ποιες ήταν οι παράμετροι που διαμόρφωσαν τις δυνατές επιλογές, ποιες οι κοινωνικές συμμαχίες που τις υποστήριξαν, ποιες οι αντιπαραθέσεις που αναπτύχθηκαν γύρω από αυτή την πολιτική και, τέλος, ποιες ήταν οι συνέπειες της πολιτικής απασχόλησης που εφαρμόστηκε στην Ελλάδα. Εκ πρώτης όψης, προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι η ελληνική βιβλιογραφία για την πολιτική απασχόλησης είναι περιορισμένη. Η συντριπτική πλειονότητά της αφορά επιμέρους όψεις της, με την έμφαση να δίνεται στα ζητήματα φύλου, στην μετανάστευση και το τελευταίο διάστημα στην επαγγελματική κατάρτιση. Επιμέρους προγράμματα έχουν τύχει αξιολογήσεων, των οποίων όμως η μεθοδολογία, τα αποτελέσματα, αλλά και η ποιότητα ποικίλλει. Σε κάθε περίπτωση, μέχρι σήμερα δεν έχει υπάρξει κάποια προσπάθεια ανασύνθεσης του διάσπαρτου αυτού υλικού, σε μια ενιαία προσέγγιση που να εντάσσει την πολιτική απασχόλησης της περιόδου 1981-2008 στο ευρύτερο πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο εντός του οποίου αυτή αναπτύχθηκε και υλοποιήθηκε. Με άλλα λόγια, δεν υπάρχει ακόμα μια συνολική θεώρηση για την πολιτική απασχόλησης την περίοδο 1981-2008.

Παρά ταύτα, θέματα της πολιτικής απασχόλησης (κυρίως μετά το 1996) έχουν χρησιμοποιηθεί εκτενώς προκειμένου να υποστηρίξουν αναλύσεις για το ελληνικό πολιτικό σύστημα, τις δομές του και την δυνατότητα μεταρρύθμισής του με σημείο αναφοράς τη δουλειά των Featherstone, Παπαδημητρίου, Kazamia και Ιωακειμίδη η οποία εντάσσεται στην ευρύτερη συζήτηση περί *εξευρωπαϊσμού* (europeanization) που παρουσιάζει ιδιαίτερη άνθηση την τελευταία 10ετία. Από τις αναλύσεις αυτών των συγγραφέων μπορεί να εξαχθεί έμμεσα μια ανάλυση και για την πολιτική απασχόλησης, ειδικά για την περίοδο μετά το 1996, την οποία δεν θα ήταν

υπερβολικό να θεωρήσουμε κυρίαρχη. Γενικεύοντας εκ των πραγμάτων, αυτή η ανάλυση συνδέει τον εξευρωπαϊσμό με τον εκσυγχρονισμό όχι μόνο στο θεωρητικό αλλά και στο πολιτικό επίπεδο, θεωρεί ότι η Ελλάδα χαρακτηρίστηκε από μια κοπιώδη και μόνο εν μέρει επιτυχημένη προσπάθεια προώθησης μεταρρυθμίσεων που είχαν απώτερο στόχο τον εκσυγχρονισμό της, και αποδίδει την αποτυχία μεταρρύθμισης στην ύπαρξη ισχυρά εδραιωμένων και λίγο-πολύ συντεχνιακών συμφερόντων που αναζητιούνται κυρίως στους κόλπους της δημοσιοϋπαλληλίας, των επιστημονικών επαγγελμάτων υψηλού κύρους και των συνδικαλιστικών ηγεσιών και που κατάφεραν να αποτρέψουν την εκσυγχρονιστική προσπάθεια της περιόδου 1996-2004.

Η παρούσα εργασία στέκεται κριτικά απέναντι σε αυτή την ανάλυση. Από τη μια, η δουλειά των Featherstone (1998, 2001, 2003, 2005, 2005b, 2008), Παπαδημητρίου (2000, 2001, 2003, 2008) και Kazamia (2000, 2001) αποτελεί σημείο αναφοράς διότι ανέδειξε όψεις του ελληνικού συστήματος παραγωγής πολιτικής που μέχρι πρότινος δεν είχαν μελετηθεί επισταμένα, ανοίγοντας νέους δρόμους στην έρευνα. Όμως, όπως ελπίζουμε να δείξουμε, ζητήματα που παρουσιάζονται ως αντιπαραθετικά ίσως είναι καλύτερο να τα δούμε ως συμπληρωματικά.

Η βασική υπόθεση είναι ότι μέσω της ένταξης της πολιτικής απασχόλησης στο ευρύτερο περιβάλλον εντός του οποίου υλοποιήθηκε, μπορεί να αναδειχτεί η «λανθάνουσα ορθολογικότητά» της, να εξηγηθούν δηλαδή οι φαινομενικές ανορθολογικότητές της, να ερμηνευτεί η διαχρονική εμμονή των κυβερνήσεων σε σχήματα εκ πρώτης όψης αναποτελεσματικά μέσω της ανάδειξης μιας άλλης μορφής «αποτελεσματικότητας»: της ικανότητας της πολιτικής απασχόλησης να απορροφήσει τις κοινωνικές εντάσεις που γεννιούνταν την ίδια περίοδο από τον ριζικό μετασχηματισμό της οικονομίας και της κοινωνίας.

Η ελληνική πολιτική απασχόλησης υιοθέτησε πλήρως σε μορφολογικό επίπεδο τις ευρωπαϊκές κατευθύνσεις προκειμένου να υπερασπιστεί την πολιτική οικονομία που υπηρετούσε. Η μορφή της πολιτικής απασχόλησης στην Ελλάδα προσπάθησε να επιδείξει μια όλο και μεγαλύτερη σύγκλιση με τις ευρωπαϊκές κατευθύνσεις με στόχο τη διασφάλιση της πολύτιμης ροής των ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων. Με τη σειρά τους, αυτές οι χρηματοδοτήσεις ήταν καίριας σημασίας προκειμένου οι εντάσεις που δημιουργούσε η φιλελευθεροποίηση της οικονομίας να καταστούν διαχειρίσιμες. Αυτό επιδιώχθηκε όχι μέσω της διευκόλυνσης της οικονομικής προσαρμογής αλλά μέσω της έμμεσης αναπαραγωγής παραδοσιακών παραγωγικών δομών. Σε αυτό το πλαίσιο, η πολιτική απασχόλησης δεν αποτέλεσε συμπλήρωμα της διαδικασίας μετασχηματισμού αλλά το ιδιόμορφο αντίβαρό της προκειμένου να διασφαλιστεί η πολιτική ανοχή και υποστήριξη ευρύτερων κοινωνικών ομάδων στη διαδικασία φιλελευθεροποίησης. Οι ανορθολογικές όψεις της πολιτικής απασχόλησης πρέπει να ιδωθούν περισσότερο συμπληρωματικά ως προς το «εκσυγχρονιστικό εγχείρημα» παρά αντιπαραθετικά.

Το κείμενο διαρθρώνεται σε πέντε βασικές ενότητες.

Η πρώτη αναφέρεται στα μεθοδολογικά ζητήματα και τις θεωρητικές παραδοχές της εργασίας. Η ενότητα χωρίζεται σε δύο επιμέρους τμήματα, εκ των οποίων το πρώτο αφορά θεωρητικά ζητήματα που σχετίζονται με τη σημασία του ευρωπαϊκού πλαισίου. Το κεφάλαιο ξεκινά με μια συνοπτική παρουσίαση της συζήτησης περί εξευρωπαϊσμού, του περιεχομένου που πήρε αυτή η συζήτηση στο ελληνικό πλαίσιο και του τρόπου με τον οποίο προβλήθηκε στην πολιτική απασχόλησης. Το ζήτημα μας ενδιαφέρει διότι απουσία άλλων συνολικών θεωρήσεων για την ελληνική πολιτική απασχόλησης της περιόδου, η παραπάνω ανάγνωση μπορεί να χαρακτηριστεί κυρίαρχη. Η παρούσα εργασία στέκεται κριτικά ως προς αυτή την προσέγγιση και ειδικότερα ως προς την υπόθεσή της ότι οι πολιτικές για την απασχόληση, όπως διαμορφώθηκαν μετά το 1995, μπορούν να προσεγγιστούν βάσει μιας σύγκρουσης ανάμεσα σε μια προσπάθεια εκσυγχρονισμού της αγοράς εργασίας και σε ισχυρά εδραιωμένα και συντηρητικά, ως προς την πολιτική τους φυσιογνωμία, συμφέροντα που ακύρωσαν συνολικά ή εν μέρει αυτή την προσπάθεια. Στη συνέχεια παρουσιάζεται το θεωρητικό πλαίσιο το οποίο θα χρησιμοποιηθεί κατά την εξέταση των ευρωπαϊκών εξελίξεων, δηλαδή η θεωρία του Moravsik (1994, 1998) περί «φιλελεύθερου διακρατισμού», αλλά και οι θεωρητικές τροποποιήσεις που εισήχθησαν προκειμένου να καταστήσουν τη θεωρία αυτή συμβατή με τις θεμελιώδεις μεθοδολογικές παραδοχές του κειμένου. Το αποτέλεσμα αυτών των τροποποιήσεων είναι να απαλείφεται σχεδόν ολοκληρωτικά το φιλελεύθερο στοιχείο της θεωρίας, ενώ ταυτόχρονα διατηρείται η βασική ιδέα που την χαρακτηρίζει. Το δεύτερο τμήμα της πρώτης ενότητας καταπιάνεται με τις θεμελιώδεις μεθοδολογικές παραδοχές ως προς τις έννοιες της εργασίας και της αγοράς εργασίας, της σχέσης εργασίας-κεφαλαίου και τον ρόλο του κράτους στη ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων. Επίσης σε αυτό το τμήμα περιλαμβάνονται και ορισμένες ειδικότερες σημειώσεις ως προς την έννοια της αποτελεσματικότητας στην πολιτική απασχόλησης.

Η δεύτερη ενότητα καταπιάνεται με την ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης, τον τρόπο με τον οποίο αυτή εξελίχθηκε και τις θέσεις της ελληνικής κυβέρνησης. Το βασικό επιχείρημα που διέπει το κείμενο είναι ότι η ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης (και ειδικότερα η Ευρωπαϊκή Στρατηγική Απασχόλησης) δημιουργήθηκε προκειμένου να προωθήσει μια πολιτική διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων που εμπνεόταν από την ρητορική της οικονομίας της γνώσης και ενσωμάτωνε οργανικά τους περιορισμούς (πολιτικούς και μακροοικονομικούς) που έθετε η Οικονομική και Νομισματική Ένωση. Αυτή η σύνθεση πραγματοποιήθηκε υπό την ηγεμονία της νέας σοσιαλδημοκρατικής ατζέντας της δεκαετίας του ’90 και διαμόρφωσε το πολιτικό πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύχθηκε η ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης. Έτσι, οι θεσμικές αποτυπώσεις της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης (ΕΣΑ και Στρατηγική της Λισαβόνας) μπορούν να ιδωθούν ως σοσιαλδημοκρατικά πολιτικά προγράμματα που στόχευσαν στη ρυθμισμένη απορρύθμιση της αγοράς εργασίας. Η επίδραση της ΕΣΑ δεν ήταν η ίδια σε όλες τις χώρες. Υπάρχει όμως ένα κοινό στοιχείο σε όλες τις εθνικές εμπειρίες: προκάλεσε ένα ριζικό μετασχηματισμό στον δημόσιο λόγο για την ανεργία και την απασχόληση,

εισάγοντας ένα νέο λεξιλόγιο το οποίο σταδιακά κυριάρχησε απόλυτα. Υπ' αυτή την έννοια, μπορούμε να δούμε την ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης ως ένα σύστημα λόγου (discourse).

Η τρίτη ενότητα επικεντρώνει στην επισκόπηση των κύριων μετασχηματισμών της δομής της ελληνικής οικονομίας και αγοράς εργασίας της περιόδου 1981-2006, με ιδιαίτερη έμφαση στην περίοδο μετά το 1995. Πρέπει να σημειωθεί ότι η ενότητα αυτή δεν αποτελεί απλά μια συμπύκνωση της ελληνικής οικονομικής ιστορίας μετά το 1980 αλλά μια επιλεκτική ανάδειξη όψεων αυτής της ιστορίας οι οποίες ήταν καθοριστικές ως προς την διαμόρφωση των ζητημάτων που κλήθηκε να αντιμετωπίσει η πολιτική απασχόλησης. Το κύριο επιχείρημα που διατυπώνεται είναι ότι κατά την περίοδο 1981-2006 η ελληνική οικονομία χαρακτηρίστηκε από τρεις σημαντικές εξελίξεις.

Κατ' αρχήν, ολοκληρώθηκε ο μετασχηματισμός της σε οικονομία των υπηρεσιών με έναν υποστηρικτικό δευτερογενή τομέα και με έναν εντελώς περιθωριακό (από οικονομικής άποψης) πρωτογενή τομέα. Δεύτερον, μετά το 1995 η οικονομία εισήλθε σε κύκλο έντονης ανάπτυξης η οποία αφενός επιτάχυνε τους παραπάνω μετασχηματισμούς, αφετέρου κατάφερε να απορροφήσει σχετικά ανώδυνα τις εντάσεις που δημιουργούνταν στην αγορά εργασίας. Η ένταξη της Ελλάδας στην ευρωζώνη σε συνδυασμό με το χαρακτήρα της οικονομικής πολιτικής που χρησιμοποιήθηκε προκειμένου να επιτευχθεί αυτό έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ενεργοποίηση του κύκλου ανάπτυξης. Τέλος, καταγράφηκε μια σημαντική επέκταση της μισθωτής εργασίας, φορείς της οποίας ήταν οι νεοεισερχόμενοι στην αγορά εργασίας. Ο μετασχηματισμός της αγοράς εργασίας, αν και θεμελιώδης, ήταν σταδιακός και ομαλός. Η επέκταση της μισθωτής εργασίας πραγματοποιήθηκε παράλληλα με την ενίσχυση των μεγαλύτερων επιχειρήσεων, την υποχώρηση των πολύ μικρών, τη σημαντική βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου του εργατικού δυναμικού και την σταδιακή υποχώρηση του ποσοστού ανεργίας, το οποίο ωστόσο συνέχισε να κινείται σε υψηλά επίπεδα. Από την άλλη, οι θέσεις εργασίας που δημιούργησε η οικονομία παρουσίασαν μια σημαντική υστέρηση τόσο ως προς το συνολικό αριθμό, όσο και ως προς τις νέες προσδοκίες που δημιουργούσε το αναβαθμισμένο εκπαιδευτικό επίπεδο του εργατικού δυναμικού. Οι παραπάνω μετασχηματισμοί γέννησαν νέες αντιθέσεις (νέοι-μεγαλύτεροι, μικρές-μεγάλες επιχειρήσεις, γηγενείς-μετανάστες κ.ο.κ.), οι οποίες όμως δεν εκδηλώθηκαν ανοιχτά διότι η οικονομία αναπτυσσόταν παράγοντας εισοδήματα για όλους, με τρόπο άνισο μεν, αλλά έντονο.

Η τέταρτη ενότητα επικεντρώνεται ειδικότερα στην πολιτική απασχόλησης της περιόδου 1981-2008. Η εξέλιξη του δημόσιου λόγου για την απασχόληση και την ανεργία, η σημασία των κοινοτικών χρηματοδοτήσεων για την ελληνική πολιτική απασχόλησης και η εξέταση των ειδικότερων προγραμμάτων δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας, επιδότησης της αυτοαπασχόλησης και προώθησης της κατάρτισης αποτελούν τα βασικά κεφάλαια της ενότητας αυτής. Η οπτική που διέπει την εργασία είναι αυτή της πολιτικής οικονομίας, δηλαδή το κύριο ερώτημα δεν αφορά τόσο την

αποτελεσματικότητα ή όχι των πολιτικών που υλοποιήθηκαν αλλά το γιατί σε τελική ανάλυση επιλέχθηκαν αυτές οι πολιτικές έναντι άλλων εναλλακτικών. Μέσα από αυτή την περιγραφή αναδεικνύονται τα ειδικότερα συμφέροντα των σημαντικότερων υποκειμένων που ενεπλάκησαν στην πολιτική απασχόλησης (είτε ως χρήστες είτε ως φορείς υλοποίησης) και των σχέσεων που αναπτύχθηκαν ανάμεσά τους. Με αυτόν τον τρόπο αναδεικνύεται μια ορθολογικότητα πίσω από τον φαινομενικά ανορθολογικό τρόπο υλοποίησης της πολιτικής απασχόλησης. Συγκεκριμένα, φαίνεται ότι στην περίπτωση της Ελλάδας η πολιτική απασχόλησης χρησιμοποιήθηκε κυρίως προκειμένου να απορροφήσει εντάσεις και να διασφαλίσει τη συναίνεση ευρύτερων κοινωνικών ομάδων στην πορεία φιλελευθεροποίησης της οικονομίας η οποία πραγματοποιείται κατά την ίδια περίοδο.

Στην πέμπτη ενότητα ανακεφαλαιώνονται τα συμπεράσματα της μελέτης.

The Political Economy of the Greek Employment Policy, 1995-2008: The European Context and the National Transformations. A Synopsis

Research questions and basic hypothesis

This thesis is about the political economy of the Greek employment policy and the way it was formed within the broad framework determined by the participation of Greece in the European Union. Starting point of the current argument is a common acknowledgment made by the majority of the researchers of the Greek employment policy; that this policy in Greece diachronically demonstrates extremely low effectiveness, either judging from the objectives set by the employment programmes themselves, or from the widely acknowledged principles of effectiveness set by the scientific community. The bottom line is that the implementation of the employment programmes in Greece is characterized to a large extent by "irrational" and paradoxical practices which often result in the annulment of the proclaimed objectives. At the same time, the correlation of the employment policy to other policies –such as competition, social, industrial or regional policies– remains at best vague.

The basic hypothesis of our analysis is that by examining the Greek employment policy in correlation with the wider socioeconomic context, within which this policy was implemented, we can explain the phenomenal irrationalities by bringing forward a "latent consistency" or a "latent rationality" of the policy in question. This way we can also explain the diachronic persistence of consecutive Greek governments in policies which at first glance seem ineffective. Through this analysis another form of "effectiveness" gradually comes into light; the potential of the employment policy to absorb the social tensions which were generated by the radical transformation of the economy and the society. In other words, I will argue that the employment policy was not a complement to the transformation process, but rather its singular counterweight so as to ensure the political tolerance and the support of various social groups in the liberalization process. The inconsistent aspects of the employment policy should be regarded more as complementary to the "modernization enterprise" rather than in juxtaposition to it.

In this sense, the aim of this thesis is not so much as to evaluate the effectiveness of the employment programmes, let alone to propose what should have been done differently in order to render these programmes effective, although such issues *de facto* arise in this analysis. The approach that has been adopted is not normative, but rather interpretative. The essential question is the following: *why eventually was this the policy that was followed and not another?* What were the conditions (both national and European) that determined the potential choices of the governments? On which social alliances were these choices based and what were the controversies that emerged with regard to this policy? In the light of this approach, namely by trying to critically recompose the scattered material in a comprehensive analysis that places the employment policy of 1981-2008 period within its political, social and financial

framework, an overview of the employment policy during the time period 1995-2008 could arise.

The broad framework to be analyzed was determined by two essential factors; firstly the fundamental transformation of the Greek economy which defined the *contents* of the employment policy, and secondly, the adoption of the European Employment Strategy (EES), of this more coordinated version of the European employment policy, which determined the *form* of the Greek employment policy. The current dissertation consists of five basic units. The first unit presents the methodological questions and the theoretical assumptions of this analysis. The second one deals with the European employment policy, the way it was developed and the positions of the Greek government. The third unit focuses on the review of the main transformations in the structure of the Greek economy and the labour market during the time period 1981-2006, with a special emphasis on the period following 1995. The fourth unit focuses more specifically on the employment policy in the time period 1981-2008, and the fifth one summarises the conclusions of the current research.

The Transformation of the Greek Economy and the Gradual Emergence of a New Structure in Employment and the Labour Market

The changes in the structure of production and their outcomes

The years between 1980 and 2006 constitute a time period of important changes in the Greek economy and labour market. These changes were so radical that in 2006 the structure of economy in general and the structure of the labour market in particular had little in common with the ones in 1981. Taking as a measure the size of the real GDP, in 2008 the Greek economy was 82% "larger" than in 1980, a growth that took place almost entirely after 1995.[2] The new growth circle owes a great deal to the character of the macroeconomic policy which was not restrictive in spite of the fact that in the period 1995-2000 it aimed at the achievement of the convergence criteria that enabled Greece to enter the Euro-zone. Subsequently, the fall in interest rates (14.5% in 1995, 6.3% in 2000) financed the public debt, and the private consumption and investment as well. The value of the loans provided by the commercial banks increased within a decade (1998-2008) by 355% with the main volume to be directed to finance the middle class housing or other temporary consumption (credit cards and consumer loans). At the same time, financing from the Community Support Framework and the initiation of mega-projects such as the Olympic Games in 2004 preserved the high levels of public and private investment.

During this period, the structure of the tax system did not change, in the sense that the average tax burden did not change significantly for any category of tax-payers (persons or companies, employees, employers or self-employed). Nevertheless, the tax revenues increased at a higher rate than the GDP, since only in five years (1995-

[2] In 1995 the real GDP was 22% higher than in 1980. The change of the time period 1995-2005 was 59%.

2000) the number of the employees increased by 21.6% and the overall number of the tax-payers increased by 23.7%. The increase in the tax revenues from direct taxation derived from the broadening of the tax base which was the result of the economic growth.

In the end, the revenues from the privatization of a number of public enterprises created the necessary financial complement. From 1996 to 2000 privatizations in Greece contributed yearly to the state budget revenues equal to the 5-10% or 1.5-2.5% of the GDP.

In short, the fulfillment of the convergence criteria was accomplished mainly through the increased public revenues stimulated by the economic growth and not through the reduction of public expenditure, which as a percentage of GDP remained at the same levels. The "magic recipe" of the period 1995-2004 lies in the pursuit of the fiscal adjustment through the economic growth. The stability programme of Kostas Simitis governments was successful because it *de facto* rejected the common acknowledgement of the two previous stability programmes (the one of PASOK in 1985-1987 and the one of Nea Dimokratia of 1991-1993), namely that the Greek problem can be traced to excessive demand which causes macroeconomic imbalances. This assumption was not adopted in the case of the 1995-1999 stability programme.

Thus, a "virtuous growth circle" was inaugurated which was not interrupted by minor sectoral crises. During 1995-2004 there were certain overinvestment episodes in some sectors, which sometimes led to relatively abrupt adjustments (the best known one being the case of the Stock Market bubble), but these crises did not diffuse to the rest of the economy. As a result of the crises, significant processes of sectoral restructuring came into play, but these processes never threatened the growth boom. According to Stathakis (2007, 2011), the new markets that emerged from the liberalization of economy created a new field of business interests. Telecommunications, informatics, constructions, the banking and insurance sector, mass media and transportations constituted the basic sectors of development of new business groups, which expanded dynamically not only vertically but also horizontally. However, the liberalization of the markets did not increase competition; it rather encouraged the creation of powerful groups with monopolistic structure and enormous influence on the political sphere (Stathakis 2007: 53, Stasinopoulos 2011: 174). At the same time, next to these business groups there survived a constellation of small and medium class enterprises with low productivity and orientation mainly to the internal market.

During the same period (1981-2008) and particularly after 1995, the Greek economy was transformed into a "service economy" with a complementary manufacturing sector and a marginal agricultural one.[3] A change that became evident in the sectoral

[3] The gross value added (GVA) of the primary sector decreased from 13.7% to 3.5%, the GVA of the secondary sector decreased from 27,6% to 17,8%, while the GVA of the services rose from 61.4% to 78.7%.

composition of employment as well.[4] In parallel, a process of business polarization was initiated: the average size of the average company decreased while the average size of the big company increased. This phenomenon pervaded the overall economy, but it became more intense in the manufacturing industry. In 2004 all the sectors of manufacture numbered fewer companies with more than 10 employees compared to 1994. The proportion of employees and assistants per employer in the big manufacturing companies (with more than 50 employees) increased from 46.1 in 1993 to 121.5 in 2005.

The profits resulting from the growth were not equally distributed to the whole of the population. However, the growth was so intense that the vast majority of the population improved its standard of living. On the one hand, income inequality, even after its sharp decrease from 1975 to 1985, remained among the highest in Europe.[5] On the other hand, even though from 1985 to 2008 the relative position of the income groups did not change, their absolute position improved significantly. In other words, the proportion of the poor in 2008 was the same as in 1985, but in absolute terms they were much richer compared to the poor in 1985. Naturally, the same applies to the rich. What is important here is that at the bottom line "the absolute terms count." The improvement in the standard of living of every population group in comparison with their standard of living in the past disguised the existing inequalities. As long as the new higher consumption patterns could be satisfied (either by means of cheap borrowing or undeclared income or by means of declared income), "how much money I make now as opposed to the past" proved to be more important than "how much more money I make than my neighbor." This fact ensured a broad social consensus and a general stability. This tendency was typically reflected in the cumulative election percentage of the two big parties (PASOK and New Democracy), which rarely fell under 80%, as well as in a comment made by Yiannis Dragasakis, a member of the Greek Left, who in 2007 remarked in a TV interview: "It is worth wondering how it is possible for such a rich country to have so many poor people, or how it is possible for such a poor country to have so many rich people."

However, at this point two important issues should be taken into consideration. Firstly, the data on inequality do not take into account the influence of informal economy, which is a rather traditional feature of the Greek financial structure. Its function, however, during the period under investigation (1995-2008) underwent a significant change; from a "survival mechanism" informal economy turned gradually into a mechanism of personal enrichment. Secondly, although the "middle class" increased, this does not mean that it increased proportionally. A most detailed analysis of the income data would show that the employees were less favoured by the growth than for example the self-employed or the businessmen.

---

[4] Employment in agriculture decreased from 31% to 11.7% of total employment, while employment in the secondary sector decreased from 28% to 22%. At the same time, employment in the field of services increased from 41% to 66% of the total employment.

[5] Papatheodorou et.al., 2008, Förster & Pearson 2002, Dafermos & Papatheodorou 2010, Mitrakos & Tsakloglou 2003, Andriopoulou & Tsakloglou 2010.

In any case, two major population groups were excluded from the benefits of the growth; namely the immigrants and the pensioners. The pensioners did not experience any improvement and in their vast majority they remained at the lowest level of the income scale. As a result, Greece continued to hold one of the highest rankings in the EU regarding the danger of pensioner impoverishment (Ketsetzopoulou 2005: 61). With regard to the immigrants, the developments were slightly different. The immigrants of the 1990s, coming primarily from Albania and secondarily from Eastern European countries and the Balkans, managed gradually to integrate. This was not the case though with the majority of the immigrants coming from Asian and African countries, primarily because their number presented an exponential rate of increase as the years went by. Consequently, there were groups of immigrants favored by the economic growth. However, there are groups of immigrants (constantly expanding and probably constituting the majority) which continued to play the role of the invisible, albeit existing and cheap, labour force bearing no rights at all.

Employment and Unemployment

From 1983 to 2008 the net job creation of the Greek economy was more than one million, the majority of which emerged after 1995 (76% after 1995 and 52% after 2000). The subsequent increase of the labour force was primarily due to the entry of women and immigrants in the labour market. As far as women are concerned, the increase of their participation represented a radical change of paradigm, which pervaded the whole of the female population.[6] With regard to the immigrants, their precise number is unknown, and in the best case the official statistics show a simple general tendency but by no means the exact numbers.[7] However, according to data from the Labour Force Survey, the immigrants constituted about 2% of the labour force in 1997, 8% in 2004 and 10% in 2009. After making the necessary readjustments, the corresponding percentages in the years 1997, 2004 and 2009 would be 3%, 12% and 18% respectively. In other words, in 2009 one in five workers in Greece was an immigrant. The effect of immigration on unemployment was minimal,[8] but its effect on the structure of the labour market was extensive. The presence of a populous cheap workforce resulted in the re-orientation of a part of Greek population to paid employment or to self-employment (Kavounidis 1998, Kassimis 2005), and it brought about even more important changes in the agricultural sector. In the agricultural field, traditionally characterized by small scale establishments and high rate of self-employment and family labour, the number of employers increased from 4% of the total employment in 1995 to 12% in 2000 and 10% in 2008.

---

[6] The participation rate of the 25-29 age group increased from 48% to 79%, of the 30-34 age group increased from 46% to 76%, and the one of the 45-49 age group from 42% to 70% etc.

[7] A typical example is that in 2001 the Labour Force Survey stated that the number of the working immigrant population was 300.000, whereas the population census of the same year recorded about 800.000 immigrant workers (Bagkavos & Papadopoulou 2003: 57).

[8] Indicatively, see Fakiolas & King 1996, Iosifidis & King 1998, Fakiolas 1999, Hatziprokopiou 2005, Sarris & Zografakis 1999, Cavounidis 2006β, Papantoniou-Fragouli 1998, Sarris et.al. 1994, 2003, Katsoridas 2007, Baldwin-Edwards 2004β, 2004γ.

In general, the "hunger wages" that the undeclared—in their majority—immigrant workers received constituted a multi-functional mechanism with extensive social and financial consequences; namely the revival of the agricultural economy, the increase in the profit-making of the construction sector and of every kind of tourist businesses, the preservation of the "competitiveness" of numerous small scale companies,[9] the increase of the GDP without the obligation of granting social benefits.[10] On the other hand, the emergence of a cheap workforce suspended the restructuring processes, and therefore delayed the confrontation of significant problems, such as pursuing profit-making through the compression of the labour cost (Rylmon 2003). As a vicious circle, the presence of cheap and unskilled labour boosted the informal economy and the demand for such kind of labour, which in turn reproduced the bad working conditions and the standard of living of these people (Athanasiou 2002).

The major change in the structure of the labour market is relevant to the "boom" of salary earners. In 1983 the salary earners constituted 50.5% of the total employment, but in 2008 they constituted 65%. The roots of this transformation can be traced in earlier periods (to be more specific during the '60s), but the amplification of the salary labour was significantly intensified after 1995. In 1988 the salary earners were the majority of the employed in only two (2) out of the thirteen (13) regions of the country. In 2009 the only region, in which the salary earners numbered less than 50% of the total employment, was the region of the Peloponnese.

This transformation concerned mainly young people and women; namely the new entrants to the labour market. As far male employment was concerned, the transition in the new structure of employment meant the gradual decrease of the self-employed, and regarding the female employment, the gradual decrease of the "assistants in the family business." However, the amplification of salary labour did not mean the conversion of self-employed or assistants to employees. The older workers exited gradually the labour market, whereas young men and women were absorbed more and more as salary earners. This ensured a smooth process of conversion.

The increase of salary earners was also connected with the rise of bigger companies. In 1993 the very small enterprises of the private sector employed 73% of the total employees in private sector, whereas in 2009 this percentage fell to 63%. Accordingly, from 1993 to 2006 the average number of employees in companies with more than 30 employees rose from 42 to 163. Naturally, the small companies continued to be the dominant element in the financial and productive structure employing the majority of workers, but it was obvious that they tended to be limited. Finally, although the increase of salary labour happened due to the expansion of employment in the private sector, and to be more specific, due to the expansion of

[9] Fakiolas & King 1996, Fakiolas 1999, Liberaki & Pelagidis 2000, Labriniadis & Liberaki 2001, Baldwin-Edwards 2004.

[10] For the importance of informal immigrant labour in meeting the Maastricht criteria see Cholezas & Tsakoglou 2008.

employment in specific sectors, something that in turn intensified the transformation processes of the economy.

Of course, although the direction of the abovementioned changes was explicit, their intensity was not the same. For example, the concentration of salary earners on big companies was a powerful tendency which, however, did not threaten the dominance of the small enterprises. Accordingly, the concentration of employment on specific sectors was remarkable but it was not so intense as to render the economy "monothematic."

Strangely enough, the extension of salary employment reinforced the system's tolerance towards underground economy and financed the decrease in the tax rates of the private companies. The expansion of salary employment led directly to the enlargement of the tax base (employees cannot tax evade), and consequently the tax revenues increased. This in turn permitted, or to be more exact, financed the promotion of a series of tax reforms, which firstly led to the decrease of the tax rate of private companies from 45% in 1995 to 21% in 2004, and secondly, to the tolerance of phenomena of tax evasion and tax fraud.[11]

The novelty compared to the past lies in the qualitative differentiation of the integration process of the young people in the labour market. During the 2000's it was more probable for a young person to work as an employee in a fairly big private company of a specific sector. At the same time, the working conditions of the 20-29 year-old people deteriorated. In 2006 the young people of this age group holding upper administrative and managerial positions were much fewer than in 1993 and the increase of the 20-29 year-old employees from 1993 to 2006 in science related professions was explicitly smaller than the corresponding increase of the 30-64 year-old age group. Trade, hotels-restaurants, property management and other services were the sectors where the majority of the youth workers would find a job regardless of their educational level. Eventually, in the course of time, the Greek economy *de facto* created more jobs for people who had a university degree but if we subtract from these jobs the self-employed like doctors, lawyers, engineers, architects etc. and the public sector, then it is evident that the Greek economy created mostly jobs of low specialization. Nevertheless, the picture that emerges from the relevant studies (e.g. Karamesini 2008) is not so much one of marginalization or deterioration (either in terms of salaries or in terms of unemployment) for the workers with high educational level. It depicts, though, a new balance in the labour market: young people with university degrees find jobs more easily, receive relatively higher salaries, but on the other hand, security in employment has decreased considerably and heteroemployment has increased.

[11] Taking into account the data of the General Secretariat for Information Systems of the Ministry of Economy and Finance, the increased tax revenues from the income tax of households was mainly due to the taxes paid by the employees and the pensioners. Indicatively, in the period 2002-2008 the contribution of employees and pensioners to the household income tax revenues increased from 48.9% to 55.1%, whereas the contribution of self-employed workers, traders/ merchants, farmers, craftsmen and manufacturers decreased from 51.1% to 44.9%.

If the increase in employment is one of the characteristics relevant to the last 25-year period, the preservation of high rates of unemployment is the other. Mass unemployment made its appearance in Greece during 1980s, and in spite of its occasional fluctuations, the increase of its rate accelerated after 1955, even though the growth circle of the economy was activated. It was only after 2000 that the unemployment rate started to decline in order to reach in 2008 its lowest point since 1993 (7.2%, about 360.000 persons). As it was shown in the relevant chapters, between 1983 and 1987 the unemployment rate owes its stability to the stability of the labour force, a result of the early retirement schemes of the period. Consequently from 1990 to 1996, the unemployment rate started to increase due to the abandonment of these schemes but also due to the generally bad financial performance. Finally, the decrease of unemployment after 2000 has less to do with the creation of new jobs than with the reduction of the rate of change of the labour force.

In any case, given that the youth unemployed comprise more that 50% of the total unemployed, the fluctuations of the unemployment rate are greatly affected from the fluctuation of youth unemployment. As showed in the relevant chapters, the high rate of youth unemployment can be attributed neither to the level of the salary nor to the mismatch between the skills in demand and the ones on offer. We have maintained that apart from the macroeconomic factors, the cause of youth unemployment can be traced in the mismatch between the jobs that the economy actually create and the expectations of the better educated youth.

The extended transition period from education to work, a characteristic of the Greek labour market, when speaking about the degree holders is due to their search for employment that meets their higher expectations. Nevertheless, we have seen that the demand for employment is demand for low-skill jobs. Except for extending even more the transition period of the better educated youth, this mismatch forces at some point a number of degree holders to seek and accept jobs that require lower skills. At that point, a competition among groups of people with unequal educational levels arises. In this competition, the university degree holders have *de facto* a comparative advantage. In turn, the acceptation of lower skill jobs from degree holders deteriorates both the transition time from school to work and the unemployment rate of the youth with lower educational qualifications. At the end, this mechanism is reflected in the extension of the transition time from education to employment for the whole of the young population. Given the above, the real problem that has to be faced in terms of youth unemployment in Greece is not so much the shortage of experience, nor the inflexible structures of the labour market, but rather the kind of jobs that the private sector creates. Consequently, the extension of flexibility in the labour market would have (and actually had) poor results in the fight against youth unemployment.

The Emergence of a New Structure in Employment and the New Dialectics of Contrasts

The transformations described above, in combination with the established business culture and the dreams of quick money-making, did not allow any room for alternative strategies for profit-making, other than the constant squeezing of the

labour cost. At this very point, the first important tension/ contradiction can be observed. At the time when the real wages were increasing as a result of the economic growth, maintaining low labour costs was the dominant business strategy for ensuring profit-making. This was the first contradiction that the employment policy was asked to resolve.

The most significant change concerning the structure of employment is the expansion of salary-earning employment which bears three basic features: (a) It predominantly concerned newcomers in the labour market, namely the young people and the women. (b) Salary-earning employment was accumulated in big companies, beside the fact that small companies continued to play a dominant role in employment. (c) Salary-earners rose as employment increased in the private sector and in specific sectors, further intensifying the process of turning the economy into a third sector economy (economy of services).

The above mentioned transformations formed the national framework for the development of the employment policy, but also formed the new emerging dialectics of contrasts. In an effort to summarize these contrasts, it could be observed that on the macroeconomic level, there was a powerful growth that benefited the majority of the social groups, but at the same time the gradual liberalization of the economy had asymmetrical consequences on the competitiveness of companies (depending on the sector and their size); there was a polarization of the companies in the size scale, and the squeezing of the cost of labour was regarded as the major strategy for ensuring competitiveness. On the one hand, there was a major turn towards salary-earning employment and the unemployment rate started to decline for the first time after decades. On the other hand, the conditions for integrating young people into the labour market deteriorated, and there was observed a discrepancy between the new jobs on offer and the expectations of the better educated youth. The educational level of the newcomers in the labour market was higher, the unemployment rate among the best qualified young people was lower than on average, and their earnings were to a minimum extent higher than on average. There was a discrepancy between the employment expectations and the jobs that the economy created; the people who had a university degree faced higher levels of employment insecurity compared to the past, and a large proportion of them had a second job. Another contrast is that although the laws on health and safety have been modernized and the real wages where rising, next to the official labour market, a wide unofficial market was constantly developing. At the same time, salaries remained on low levels, especially when it came to young people and women, and the percentage of the badly paid employees was still one of the highest in Europe. The unemployment rate, albeit high, started to decline; however, its sharp unequal distribution remained intact among the different population groups. The number of people to be hired in the public sector decreased considerably, but clientelism found new ways of satisfying the needs of its advocates.

In any case, although the changes in the structure of the labour market were significant, their implementation did not cause big tensions thanks to the increasing household income (there was not even one region in the country whose real GDP did not rise at least above 50% in 1995-2008). Additionally, the intergenerational transmission of resources still played a very important role; but although the secondary income was not entirely absent, its importance had considerably lessened.

The Effect of the European Employment Strategy on the Greek Employment Policy

The influence of the European Employment Strategy (EES) on the formation of the Greek employment policy was essential when it comes to its form, but rather minimal when it comes to its essence. The ritual compliance of the Greek employment policy– according to the successful term coined by Barbier (2001)– to the EES was remarkable, but the way the employment programmes were implemented was determined by internal political priorities and needs.

With regard to the study of the degree of influence of the EES on the employment policies of the member-states, several methodological approaches have been developed, which should be considered complementary rather than controversial. Barbier's approach (2004) concentrates on the changes that the EES brought about in the national discourse about employment, in the organization of the public administration and in the planning and implementation of the employment programmes. De la Porte & Pochet (2002), Büchs (2004) and Hartlapp (2009) focus on the nature of the implemented policies and underline the mutual learning aspects of EES. Zeitlin (2005) emphasizes the importance of the gradual development of a shared discourse, the significance of mutual learning and the possibility of strategic use of the EES in the internal political disputes. The degree of consensus regarding the already implemented employment policy also plays an important role, since it has been observed that the broader this consensus is the more limited the influence of the EES is (Mailand 2003, 2006b, de la Porte & Pochet 2002). The extent to which the active policies are developed constitutes an additional factor. Countries that are closer to the EES rationale tend to comply whit it to a larger degree; consequently, the countries of the European South are expected to encounter more intense pressure in adapting with EES requirements (De la Porte & Pochet 2004: 75, Mailand 2005b: 72). There is also the issue of the community resources; the more a country depends on them, the greater the influence of EES on its national policy (Mailand 2006b, de la Porte & Pochet 2002).

On account of the above mentioned, one would expect that the influence of the EES in Greece would be important. As a matter of fact, according to Sakellaropoulos (2006: 21), concrete employment policies have started to be shaped after 1997, by reason of the first National Action Plan for Employment (NAP), which is a direct outcome of the EES. Moreover, the years after 1993 are characterized by rigorous legislative activity, a development that could partly be attributed to the influence of the European Union. The modernization of the legislation concerning health and safety at work, as

well as the strengthening of the gender equality legislation can be also attributed to the European influence, although in several cases the government simply reproduced the European directives without reinforcing them with those regulations that would allow their effective implementation (Yiannakourou 2003, Johnson 2003). Lastly, the establishment of several institutional bodies for social dialogue, such as the National Committee for Employment and Social Security, the Council of Experts on Employment and Social Security and the Economic and Social Committee of Greece (OKE) can be attributed to the indirect influence of the European Union (Yiannakourou 2003, Mouriki 2002, Sakellaropoulos 2006, Feronas 2004).

In addition, the influence of the European framework on the domestic discourse on employment should also be taken into account. The Simitis government adopted the European discourse to such a degree that in 1997 they inaugurated a circle of social dialogue under the title "Social Dialogue on Competitiveness, Growth and Employment," which would lead to the configuration of a "Confidence Pact" between the trade unions, the employers and the state. The similarity with Delor's White Book and the European Confidence Pact is more than obvious. Other key concepts of the EES acquired also a great deal of significance; competitiveness, entrepreneurship and equal opportunities constituted the components of PASOK's modernizing discourse in the period 1996-2004. Policy fields or subject policies, such as "active ageing," preventive intervention and the removal of the state monopoly on the provision of employment services can be attributed to the influence of EES (Yiannakourou 2003: 63). The policy on vocational training is one of the policies that were exclusively developed as a consequence of the participation of Greece in the European Union (Ioakimidis 2000: 298). Accordingly, the reforms that took place from 1990s and onwards were largely based either on European inducement or on European resources which financed the development or the reform of institutions and structures with an aim to monitor the policies and the management of resources (Σακελλαρόπουλος 2006: 17).

Therefore, the allegations of the Ministry of Labour Affairs seem to be sincere, when maintaining that the influence of EES on the Greek employment policy was significant when it comes to establishing quantified objectives, the legislation, formation, implementation and financing of the new policies (Ministry of Labour and Social Affairs 2002). It has been alleged, however, that the way this influence was imprinted was anything but positive and the poor results have been ascribed to the wrongful diagnosis of the problem (Δεδουσόπουλος 2005, Sepheriadis 2003). Nevertheless, it has been defended by others, who argue that EES improved the effectiveness of the national employment policy and allowed it to expand to new fields (Λυμπεράκη 2002, 2005, 2005b). Under the influence of the EES, the Greek employment policy obtained a new idiolect, the process of its implementation acquired a more formal structure, social consultation was reinforced, new directions were pursued regarding the objectives of the employment programmes, such as the emphasis on preventing the unemployed from long-term unemployment, the stress on training, and the overall promotion of the active policies over the passive ones.

However, all the above-mentioned developments represent just one side of the coin. The same researchers certify that the learning aspect was particularly limited in the case of Greece (Nakos 2005, Καζάκος 2010), the involvement of the social dialogue institutions in the actual production of employment policies remained marginal (Yiannakourou 2003, Tsarouhas 2008), the National Action Plans for Employment look more like lists of policies where the implemented programmes are registered, the participation of the Social Partners remained only in paper and the way that policies where implemented did not change that much (Tsarouhas 2008: 357). The fact that Greece holds the negative record on the European recommendations (always on the same issues) is in favor of this claim.

In conclusion, the relation of the Greek employment policy with the European one, as the latter was formed within the EES and the Lisbon Strategy, is a singular one. On the one hand, the Greek employment policy fully adopted the form proposed by the EES; on the other hand, though, the way this policy was implemented was determined by internal factors and by the effort to satisfy the interests of specific groups which were not always in coordination with the proclaimed targets of the EES. Greece never developed anything like a strategy for employment; the programmes that were implemented were full of inconsistencies; the training system is still of low quality and its potential to support the productive structure of the country is doubtful.

The explanation of this paradox should be de facto looked for in internal factors. More particularly, three such factors can explain this singular effect; the formal compliance with the European priorities, and at the same time the reproduction and the preservation of "the way we do things in Greece." The first factor has to do with the political and ideological affinities of the European employment policy with the modernizing enterprise of the Simitis government. The second factor is related to the total dependence of the Greek employment policy on the European fundings, and the third one refers to the singular inefficiency of producing domestic policies and analyses that would aim at fighting unemployment.

The European Employment Strategy as a Social Democratic Political Program and its Relation to Greece

The European employment policy and more specifically its coordinated version (EES and the Lisbon Strategy) was developed to promote a policy of structural reforms in the labour market, which were based on the rhetoric of the knowledge economy, and organically included the restrictions (both political and macroeconomic) set by EMU. This synthesis was shaped under the domination of the new social democratic agenda of the 1990s which formed the political framework within which the European employment policy was developed. To be accurate, both the EES and the Lisbon Strategy can be viewed as social democratic political programs that aimed at the *regulated deregulation* of the labour market.

The determining factor for the development of the European employment policy should be sought in the political nature of the governments and in the balance of power in the European Council. The approval and the deepening of the European

Employment policy "coincided" with a shift in the political powers on the European level during the period 1994-1997, a time when in almost every EU country social democratic parties came into power. When a special chapter on employment was added in the revised EU Treaty (the Amsterdam Treaty) in 1997, only five (5) out of the fifteen (15) member states did not have a social democratic government. Moreover, when the Lisbon Strategy was adopted in 2000, just four (4) member states did not have a social democratic government; one of which (France) had a socialist prime minister. The new chapter on employment which was included in the Amsterdam Treaty should be examined in relation to the broader political framework of the time period.[12]

Nevertheless, it should be pointed out that the ideological and the programme profile of the new social democracy had gone through a fundamental transformation. The new agenda of the European social democracy, as Moschonas points out (2005), revolved around three thematic axes. The first one deals with the traditional principles of the social democracy, such as the emphasis on development, equality, employment and the welfare state. However, there was a redefinition and a reclassification in the hierarchy of these concepts within the social democratic discourse and practice. The emphasis shifted from the equality of results to the equality of opportunities, a fact which lead to the re-orientation of interventions from the redistributive policies to the structural interventions, and from the passive employment policies to the active ones. Secondly, there was a shift from the concept of equality to the concept of social inclusion and to the fighting of social exclusion (Sloam 2007, Lister 1998), which brought about a change in the objectives, the "de-generalization " of the interventions and the promotion of individualized and targeted interventions. The second axis focused on incorporating issues from the neoliberal agenda (privitazations, reform of the welfare state, promotion of flexibility in the labour market etc.), which were no more regarded as a "necessary evil," but rather as a constituent component of the new orientation. The new balance is characteristically reflected on French Prime Minister Lionel Jospin's political slogan: "we say yes to a market economy, no to a market society," which became the central slogan of the European Socialist Party (PES) in the Euro-elections in 1999 (Moschonas 2005: 36). Finally, the third axis is relevant to the adoption of several cultural meta-materialistic values (i.e. environment, security), the precise dose of which varied according to the special conditions existing in each country (Moschonas 2005: 37).

This is the political framework within which the policies of EES were developed; EES incorporated the social democratic agenda with regard to the labour market, namely the improvement of the educational and training systems, the promotion of flexibility in the labour market, the readjustment of the social protection system so that the unemployed are "re-activated," the effort to fight extreme phenomena of, the

[12] See i.e. Ashiagbor 2005, Adnett 2001, Annesley 2007, Arnold and Cameron 2001, Goetschy 2001, Jenson and Pochet 2002, Johansson 1999, Mailand 2005, Manow et.al. 2004, Pochet 1999, van Riel and van der Meer 2002.

promotion of equal opportunities both for men and women. Overall the EES targeted on promoting structural reforms in the welfare state and in the labour market. The above mentioned features do not alter the general neoliberal direction of the policy that the European employment policy advocated. It is different, however, from the neoliberal approach of the 1990s. The emphasis on the participation of the social partners, the introduction of the dimension of quality in employment, the policies for combating social exclusion, the reference to the workers in poverty, the policies concerning gender equality etc. constitute some of these differentiations. In this sense, the European employment policy did not focus exclusively on the flexibility of the labour market, but it rather sought to connect this flexibility with a development strategy (Lisbon Strategy).

What makes the European employment policy social democratic is the connection with a development policy, the emphasis on the participation of the social partners, the dimension of the welfare state and the effort to preserve the concept of the welfare state. When the EES was adopted in 1997, neoliberalism was already a dominant model all over Europe. The tendency for deregulation –or else enhance the flexibility– of the industrial relations and of the labour market were already there. Further flexibility and deregulation did not require a common policy to be placed. The special feature of EES is that it adopted the neoliberal model, but at the same time it altered it by introducing the rationale of a "regulated deregulation."

The EES neoliberalism differs from the one implemented during 1980s and the first half of 1990s. The heyday of social democracy in the time period 1997-2003 resulted in the victory of its own version of social neoliberalism. From this point of view, the EES can be regarded as a token of renewal not only of the social democracy itself but of neoliberalism as well. The Maastricht Treaty imposed hard commitments of neoliberal nature anticipating the character of the macroeconomic policy. The social democratic governments did not question these commitments, but they chose to "complement" them with the European employment policy (Schäfer 2006: 198).

The effect of EES both on Greece and on the other member states did not include an element of convergence to a "common standard" regarding the organization of the labour market. Fourteen years after its implementation, the differences between the French, the Anglo-Saxon, the Scandinavian and the south European model of employment remained important and fundamental. The morphological features of the European employment policy mainly reflect a compromise between the liberal and the Scandinavian model disregarding virtually the features of the labour market in the European South (Threlfall 2003: 10). However, this does not mean that Germany or France or Greece "were defeated" in the negotiations by Great Britain, Sweden or Denmark. The European employment policy had neither winners nor losers, or rather the winners or the losers were not states. In the case of EES, no state tried to extend its own employment model on the European level. The European employment policy cannot be viewed as the effort of a state or of a group of states to export a model for the labour market.

The main contribution of the European employment policy was that it created a common working language concerning the issues of the labour market, it successfully imposed common norms on the description of unemployment and the policies aiming at its combat, it developed a discourse which had employability, adaptability, flexibility and activation as its key concepts. Consequently, the EES can be viewed as a discourse in the Foucaultian sense; a system that diffuses its concepts and ensures its unity through practice. Essentially, one does not deal with a one-dimensional concept of flexibility, competitiveness, entrepreneurship, employability or reorganization of the working time. Similarly, the concepts of adaptability or activation acquired different contents relevant to the tradition of each country (Raveaud 1999). However, in spite of the several differentiations, this discourse is neither neutral nor does it allow for numerous interpretations. The field of its disambiguation, the unifying element of its diffusion, is the practices that were connected with it as regulated ways of activating its potential (Foucault 1991: 64, 1987: 109). Ultimately, as Jacobsson (2004) states, symbolic policies are rarely merely symbolic. Generating common norms for the description of the unemployment problem (Jacobsson & Vifel 2007) and the building of a lingua franca as well as of a common interpretation framework have potentially transformed the policies themselves. The EES discourse brought about a professionalization of the management of the labour market (Jacobsson & Vifell, 2007) and de-politized the unemployment problem (Goetschy 2004: 69).

By creating a discourse about employment, the European employment policy evolved into an aggressive policy of neoliberal transformation of the labour market (Sepheriadis 2004) which permeated more or less all the member states of the "old Europe." By "coordinating" their employment policies, the member states sought to create a reform framework for their own labour markets. When the governments agreed to the European employment policy, they were "looking homewards." The contents of the European employment policy are a mere projection of the domestic agenda of the national governments on the European level.

The term that expressed the new social democratic agenda and discourse on the European level was knowledge society. The new discourse was founded on values which nobody could or would like to question: education, knowledge, training, investing on human resources etc. On the other hand, though, flexibility evolved into a focal concept and objective, a prerequisite for the needed quick and effective adjustment of people and systems into an environment which was? understood as constantly changing. Risk taking acquired a positive meaning and was renamed into "challenge," while stability was viewed as "rigidity" (Crespo & Serrano 2004).

In other words, the concept of knowledge or information-based society/economy embodied organically the demand for flexibility, individuality, relaxation of the labour law etc., by placing these issues into a new framework. The flexibility of the labour market was no longer just a demand on the part of the business aiming at securing the profit-making and the interests of a single social group; it was transformed into a condition for the progress of the society as a whole. To resist labor

market flexibility was as if to resist progress itself which by definition makes you conservative. The new individualism, the new relation between the individual and the collective found its natural habitat within the discourse of knowledge society. Both in political (i.e. the shared text by Blair, Schroeder in 1998) and in theoretical texts (i.e. The Third Way by Giddens, Risk Society by Beck), as well as in the political agenda of the social democratic parties on both the European and national level, the concept of knowledge society and of its programmatic agenda had a very distinguished position.[13]

The knowledge society appeared as a *deus ex machine*, which fulfilled at once two different needs; the need to modernize the social democratic agenda but also the urgent need to formulate a new "great idea" for the future of the European Union. It is not a coincidence that the Lisbon Strategy was adopted in 2000; at a time when EMU was beyond doubt in secure tracks, but also at a time when the enlargement process had been inaugurated. At that concept, a new strategic objective, a "new great idea" was urgently needed for the future of EU; an idea capable to serve as policy reference in national and European level. For some time, it seemed as though the knowledge society could become this idea, because it captured the new social democratic agenda and provided a vision for the United Europe and its member states. The concept was an ideal combination of flexibility and deregulation, of market economy and social security, a combination that was philosophically founded on investment on knowledge, and thus, on an central value of the European culture. In other words, the knowledge society was presented as an idea that could be hegemonic.

On a national level, the terms used to integrate the new social democratic agenda differed, according to national traditions. In Great Britain, it was "The Third Way," in Germany "Die neue Mitte," in France "réalisme de gauche" and the "plural left," in Greece "modernization."[14] However, the political content of these slogan-concepts is similar and it is philosophically founded on the same ground that the European Employment Strategy sought its foundation. In this sense, the intrinsic relation of EES with the agenda of the dominant at that time social democracy, a part of which was also the "modernizing" programme of Kostas Simitis, generated at first a positive predisposition from the part of the Greek political elite towards the European employment policy. In other words, there can be detected a political and ideological "affinity" among the EES, the new European social democratic agenda and the modernizing programme of PASOK at that time. Nonetheless, this affinity and the positive predisposition towards the EES was not the only thing. The materiality of the employment policy in Greece reinforced the singular influence of the European employment policy.

[13] Regarding the political agenda of the social democratic parties of that time period, see Sloam 2007, Andersson 2007, Cole 1999, Merkel et.al. 2008, Visser 2000, Rueda 2007.

[14] On Germany and Great Britain specifically, see Roden 2003: 35.

The Dependence of the Greek Employment Policy on European Funding

The second factor that played a significant role in the ritual compliance of the Greek employment policy with the European one is the absolute dependence of the former on European funding. When the EES was activated in 1993, the Greek employment policy was already absolutely dependent on the flow of the European funds, which according to the Budgets of the Greek Manpower Employment Organization (OAED) in the time period 1981-2008 covered more than 50% of the total expenditure on vocational training/employment programmes (apart from the expenditure of the Fund for Employment and Vocational Training (LAEK) and the Special Unemployment Fund (EKLA)). More specifically, according to moderate estimates,[15] the EC/EU funding during 1989-1993 constituted 50.7% of the total expenditure on vocational training and employment programmes. During the time period 1994-1999 they reached 53.3% and from 2000 to2006 they reached 58.9% of the total employment policy expenditure. Thus, without European funding, the implementation of active employment policies in Greece would not be possible. Accordingly, the compliance of the Greek employment policy with the European guidelines aimed primarily at ensuring the precious flow of the European resources, and only secondarily at improving the effectiveness of the implemented policies. In the case of Greece, we observe a kind of "ritual compliance" with regard to the requirements of the EES; an adherence to the form rather than to the substance of the matter, a practice whose main objective is the unobstructed flow of European funding.

The inefficient Greek unemployment insurance system exercised even more pressure for compliance. The unemployment insurance in Greece continued to maintain an extremely low coverage rate as well as an extremely low substitution rate. The eligibility criteria for the unemployment benefit target only those who have been regularly employed in the past for a relatively long period of time (Papadopoulos 2006). Therefore, it is a minority of the unemployed that receive some kind of benefit which in any case is low and short-termed (maximum 12 months). Consequently, the most populous groups of the unemployed —namely the young unemployed with no work experience who have not yet established the right to the unemployment benefit and the long-term unemployed who have exhausted the maximum time period of its granting— are excluded from the unemployment benefit.[16] A direct consequence is the low percentage of the unemployed receiving the unemployment benefit: just 5.4% during the 1980s, 7.4% during the 1990s and 12.3% in 2000s. Even in 2006, the year when the highest value is observed, just 14.8% of the unemployed received the unemployment benefit. At the same time, the replacement rate, that is the proportion

[15] For example, OAED's Budget for the year 1988 clearly mentions that the European funds cover approximately 55% of the expenditure for employment programmes, whereas in a report from the European Commission to the Council and the European Parliament in 2001 (COM(2000) 16 final) it is pointed out that the contribution of the resources of the ESF to the active employment policies in Greece reached 58.4% of the total expenditure placing Greece in the first rank regarding the degree of dependence among the countries of the European Union.

[16] These categories of unemployed people constituted on average 72.2% of the unemployed in 1980s, 77.4% in 1990s and 73.8% in 2000s.

of the previous income covered by the benefit, is the lowest in Europe (13% in Greece compared to an average of 34% in Europe), so the level of protection against poverty is also the lowest in EU (Eurofound 2000, OECD 1999). It is more than obvious that the system of employment insurance in Greece includes only a small part of the unemployed, whereas the amount of the unemployment benefit itself is completely inadequate to protect against poverty even the lucky few who are entitled to it.

Given the above mentioned situation and the constant fiscal adjustment that was under way, extending the "passive" measures to protect the unemployed entailed a significant budgetary cost, which the Greek governments were not willing to undertake. The possibility of implementing other policies at the expense of community resources constituted a promising alternative, especially in those cases in which it was possible to "passivitize" the active policies. The vocational training programmes set the best example of this trend. The extension of those programmes, which provided a payment for the trainee, functioned as a substitute for the unemployment benefit, a substitute that is financed by community resources as opposed to the unemployment benefit that is funded by national resources. The vocational training policy —essentially an "active employment policy"— was virtually "passivitised" since it was used to cover the insufficiencies generated by the inadequate "passive employment policies." Eventually, this practice resulted in "recycling" a great number of unemployed-trainees in the same or in different programmes—a practice of which the Greek Manpower Employment Organization (OAED) was well aware of.[17] That is the reason why although the overall funding for interventions in the labour market was low, active policies in proportion to passive ones (as far as expenditure is concerned) are so high that Greece holds the highest rank in the relevant list in the European Union.

Therefore, the attitude of the Greek governments towards every single event concerning the EES formation and its development can be interpreted accordingly. The Greek governments adhered consistently to a strategy bearing two fundamental features; on the one hand, they supported any proposal aiming at promoting the development of an employment policy on a European level, and on the other hand, they systematically abstained from any debate concerning the content of this policy even in those cases when the EES objectives were not in line with the developments in the Greek labour market (i.e. the increase in self-employment). A relevant example would be the negotiations for the revision of the European Treaty which resulted in the Amsterdam Treaty; the actions of the Greek government concerning the shaping of the employment policy agenda were so marginal that in his political autobiography Mr. K. Simitis (the Greek prime minister at the time) makes no reference to employment issues when writing about the Amsterdam Treaty and the Greek

[17] Additionally, Dimoulas (2005: 227) points out that at least half of the unemployed that were trained in 1981-1998 did not receive the unemployment benefit, while Kritikidis (n.d.) mentions that at least 20% of the unemployed who attended some vocational training programme in the Vocational Centre of the General Confederation of Greek Workers (GSEE) had already attended another programme in the past.

government. Accordingly, there is not a single official document either in the Ministry of Employment or in OAED or in any other institute or organization of the Greek state, which puts questions concerning aspects of the EES. Actually, all the official documents regarding the employment policy are making a strenuous effort to demonstrate the close connection between the European guidelines and the policies implemented in Greece.

The need to maximize the flow of the European resources made the Greek government "flexible" as to the exact content of the employment policy itself. As already stated, the relation of the Greek employment policy to the European one, as it was formulated within EES and the Lisbon strategy, was a very particular one. The Greek employment policy fully adopted the form, the structure and the discourse of the EES but it was not essentially influenced on the "way of doing things." Firstly, the compliance of the Greek employment policy with the European guidelines was a prerequisite for ensuring the valuable inflow of the European funds independently of the effectiveness of the policies to be financed. That is the reason why every Greek government supported any proposal that aimed at the strengthening of the EES, but at the same time abstained from every debate regarding the content of the strategy. Secondly, the political affinity between the EES and the dominant at that time European social democracy –part of which was PASOK with Kostas Simitis as its leader– resulted in an initially positive response on the part of the Greek political elite towards the European employment policy

The Political Economy of the Greek Employment Policy

The Greek employment policy –despite its influence form the EES— was implemented in such a way that would serve the internal priorities of the country. Given that the employment programmes were for the most part ineffective, there arises a plausible question; what these priorities were and what political economy they tried to serve. In other words, what were the factors that determined the nature of the employment policy and to what extent these factors can explain the observed ineffectiveness and inconsistencies.

Recruitment subsidization programmes

During the time period 1981-2008 the number of jobs subsidized by the direct job creation programmes constitute a large part of the net job creation of the Greek economy. In particular:

- In 1986, 1989, 1995, 1996, 1999, 2000 and 2001 the number of subsidized jobs was higher than the overall increase in employment,
- The decrease of total employment in 1982, 1991, 1997 and 2009 would have been more severe if no programmes of immediate job creation were implemented

- During the remaining years (1987, 1988, 1990, 1992-94, 1998, 2002-2008) approximately half of the jobs that were created (43%) were due to direct subsidization from employment programmes. A closer look at the time period 2005-2009, for which more reliable data are available, would show that the total number of the jobs that were created through programmes of direct job creation fluctuates –depending on the year– from 49% to 79.2% of the net increase in employment depending on the year.

Therefore, there emerges a "paradox" in the Greek employment policy, a paradox which lies in the simultaneous validity of three conditions: a) the expenditure intended for interventions in the labour market, and in particular the expenditure for active employment policies in Greece is among the lowest in the European Union, b) approximately half of the subsidized jobs remain vacant, c) the subsidized jobs are approximately equal to 50% of the net increase in employment in the economy.

The only plausible explanation, which is also the "entry point" in the political economy of the employment policy, is that the direct job creation programmes did not actually create new jobs, but they merely reduced the labour cost for jobs that either way would have been created. In addition, the amount of the expenditure destined to interventions in the labour market was closely connected neither with the rate of unemployment, nor with the number of the unemployed, nor with the growth rate of the GDP; it was closely connected with the election cycle. Finally, it is quite clear that the major beneficiaries of this policy were the small and medium companies. The small and medium scale businesses were mainly benefited, as they were the main users of these programmes.

As it was shown, the employer subsidizing programmes aiming at recruiting unemployed have never been connected organically with restructuring processes (either in the company, or in the sectoral, or in the national level) with the exception of the period 1982-1986. From 1985/6-1994, the job subsidizing programmes were transformed into a mechanism for the general support of employment. By no means did they target interventions in favor of specific groups of people, sectors or areas. In particular, according to the studies available:

- The level of subsidy was kept on high levels throughout the time period 1982-2008 (fluctuating from 50% to 100%).
- Most of the subsidized jobs were of low specialization or of unskilled labour (Karadinos 1989, Greek Center of Social Research EEO 2001γ, PAEP 2004β, OAED 2008, European Commission 2005),
- Most of the subsidized jobs were granted to low productivity and low value added sectors of the Greek economy, namely textiles, retail and tourism (Δεδουσόπουλος 1997, EKKE & EEO 2001β, PAEP 2004β).
- The vast majority of the companies that participated in these programmes were small or very small companies (EKKE & EEO 2001β, PAEP 2004β, European Commission 2005), and according to them by participating in a programme

they improved their competitiveness through decreasing the cost of labour (EKKE & EEO 2001β, Χλέτσος & Καμινιώτη 2006). That is why the most popular programmes were the ones that reduced the participation of the companies to a minimum like the apprenticeship and the stage programmes (EOMMEX 2008).

- The dead weight of the programmes is high and it often exceeds 50% (EKKE & EEO 2001β, VFA 2008).

Additionally, over the years several companies violated extensively the terms of the programmes (Research Centre of the Athens University of Economics and Business 1994).[18] In interviews carried out with members of OAED (Manpower Employment Organization) it was pointed out that there were quite a few companies that initially participated in a subsidized employment programme, and after the end of the subsidy period they closed down only to start operating again under another company name. They even recruited the same employees, only this time they were participating in another subsidized employment programme.[19] There were also cases of programmes tailored to the needs of the companies and not to needs of the unemployed.[20] It should be underlined that this practice has nothing to do with an effort to connect the employment policy with broader development goals, but it is rather the outcome of a policy trying to answer demands coming from specific pressure groups, in this case the owners of small retail shops.

In short, the extensive employment subsidies constituted a mechanism for decreasing the labour cost especially in small and medium enterprises, which were the main users of these programmes. This mechanism was part of an informal strategy implemented in order to preserve the competitiveness of these companies, which otherwise would have suffered by the liberalization of economy and its opening up to international competition. All in all, the extensive recruiting subsidizes associated with the tolerance towards the undeclared employment of both Greeks and immigrants functioned as a mechanism for considerably diminishing the labour costs. Secondly, the mass development of employment subsidy not only prevented the wages from rising, but, on the contrary, it constituted a powerful mechanism for containing them

[18] In a survey carried out by the Research Centre of the Athens University of Economics and Business (1994: 290) it was pointed out that 37 companies were subsidized to hire 726 employees. Out of the 726 employees only 125 appeared in the lists of the Labour Inspection Services and out of these 125 at least 10% were employed in the same company prior to their participation in the programme).

[19] Dimoulas & Michalopoulou (2008) and the European Commission (2005) maintained that some companies encouraged their undeclared employees to register as unemployed so that afterwards they could be hired officially claiming subsidy from the programme.

[20] In 2005 two mammoth programmes were announced. The first one was addressed to retailing companies that employed up to 3 employees and granted twenty-month subsidized employment for 10.000 unemployed. The second one was addressed to companies with less than 50 employees and granted twenty-one-month subsidized employment for 7.800 new employees. However, there was no specific reason for subsidizing employment for 10.000 people who would work in small retailing businesses (apart from the pressure exercised by the proprietors of these businesses), as there was no specific reason for subsidizing 7.800 people to work in small businesses (apart of course from the pressure exercised by the businesses themselves).

to low levels. Given that the amount of the subsidy was determined on the basis of the minimum wage, the subsidizing policy exercised pressure on setting the average wage close to the minimum wage.

This is the key to explaining the ineffectiveness of the employment programmes. On the one hand, these programmes were ineffective in answering the needs of the unemployed. However, they were exceptionally "effective," when it came to decreasing the labour cost in the less competitive small and medium companies. The subsidization policy was never used as a complement to a restructuring policy. On the contrary, it was used as its singular counterweight: it ensured the political tolerance and the support of several social groups in the process of liberalization.

That explains the fact that although for 28 years the shortage of statistical monitoring and evaluation of the employment programmes has been noted by all the institutions involved (both national and European), no real effort has been made to confront the problem. Statistical monitoring limited itself to the fragmental collection of data of every programming period of the CSF—a procedure which was necessary in order to comply with the minimum requirements of the European Commission. At the bottom line, the lame statistical monitoring allowed the unobstructed reproduction of the political economy that the employment programmes created; namely the reproduction of relations among the political elites, the companies and the institutions that were assigned with the implementation of the employment policies. This policy, though, had several consequences. The development of mass recruiting subsidies created a "subsidy culture," especially among the smaller companies, while the undifferentiated support offered to all sectors and the failure to correlate the subsidies with other modernization processes reproduced a production model that focuses on achieving competitiveness through decreasing the labour cost, and therefore postponing the efforts of technological modernization of production.

The Political Function of the Employment Policy

Another point that arises from analyzing the employment policy expenditure is an intense "election susceptibility." Both data from OECD and from OAED demonstrate that the employment policy expenditure was maximized before or after the election years. For example, based on OAED's data, the most significant picks on expenditure took place in 1991, 1997, 2000 and 2004. According to OECD data, the most important picks can be traced in 1989, 1991, 1995 and 2004. In almost every case, the increases are mainly (>60%) due to expenditure on benefits; a point that proves that the amount of expenditure did not depend so much on fluctuations of the unemployment rate or on the number of unemployed but it was closely related to the election cycle.

By further analyzing the available data, it was demonstrated that through the implementation of the employment policy the bypassing of the ASEP procedures (that is the formal procedures for getting a job in the public sector) and the reshape of clientelism were pursued. A typical example of this is the "Stage" programmes. These programmes in particular had powerful political advantages. The Supreme Council for

Civil Personnel Selection (ASEP) was not responsible for selecting the beneficiaries as OAED had this privilege. Either way, OAED never published the results of the point system according to which the unemployed candidates where distributed to different posts. By this practice, whoever had a political connection was to be placed as stagier in Public Organizations while the rest would be placed in private companies. Given the fact that the placing in a stagier position in a Public Organization or even Ministry could end up in proper hiring (by bypassing the most difficult ASEP's procedures), the beneficiaries on their part regarded their recruitment as stagiers as a forerunner of their being appointed as established staff in the public sector. [21] During 1999-2008, 184.000 stage job vacancies were created; 57% (about 105.000) were placed in institutions of the public sector, in Local and Regional Authorities (OTA) and Public controlled Social Security Organizations; 16% were placed in private companies and 29% were placed both in the private and the public sector, the vast majority of which was granted to the public sector.[22] Additionally, out of 86.000 stage vacancies that were announced in the period 1999-2004, 74.000 were announced in the election years 1999, 2000 and 2003.

In conclusion, the stage programmes constituted the greatest mass mechanism for bypassing the ASEP procedures for personnel selection in the public sector, and at the same time a mechanism for employing personnel in the private sector with no cost of labour. The first to introduce this system was the PASOK governments; however, the mechanism grew gigantically at the time of the New Democracy administration. After 2005, the yearly number of the job vacancies announced never fell under 15,000, and it sometimes rose above 20,000. Thus, although after 2007 the European funding for the stage programs decreased significantly,[23] the number of the "stagiers" did not decrease. The political benefits of these programmes were so extensive that the expenditure was covered by the institutions themselves (social security organizations,

[21] This mechanism functioned as follows: initially a number of people was placed as stagier in Public Organizations or Ministries for a period of twelve (12) months up until 2002 and eighteen (18) months after 2002. Just before the expiry of the programme, by ministerial decree the duration of the programme was extended to another 12-24 months. After the compilation of this extra period, ASEP was announcing a competition for hiring candidates in the above mentioned institutions. Even though this "competition" was open to everybody, according to the terms a two-year prior work experience in a "similar field" was granted with extra points. So, the ex-stagiers were on the top of the candidates' list and they were appointed as established staff. Of course, the collateral damage was the stagiers employed in the private sector, who also hoped for a job contract by the company for which they had worked after the end of the 12-month trial period. These people had to face an extension of 12 months just one month before the expiry of the programme, an extension which "condemned" these employees to another 12-18-month trial period of underpaid employment.

[22] The allocation of Stage placements is the following: Ministry of Health 23,100, Ministry of Culture: 8,600, Ministry of Employment: 4,000, Ministry of Environment, Physical Planning and Public Works: 3,220, Ministry of Interior: 2,324, Ministry of Education: 913, Ministry of Development: 500, Ministry of Finance: 250, Ministry of Defense: 251, Local and Regional Authorities: 37,300, Public Controlled Social Security Organizations: 7,000, Chambers of Commerce: 1,200, State General Accounting Office: 120, General State Archive: 560. Last but not least, the organization "Athens 2004" was favoured with 23,000 job vacancies, and the Manpower Employment Organization (OAED) employed in its services as stagiers at least 3,000 people, a number equal to 25% of its personnel.

[23] Out of 24 programmes of the period 2007-2009, just 3 were co-financed by community resources.

local and regional authorities, and ministries). At the end of 2007, it was widely known that the only function of these programmes was the reproduction of clientelism. In 2010, in the middle of the economic crisis, the commander of OAED, Ilias Kikilias criticized the previous management of the organization saying that "they wasted the reserves of the organization in pseudo-programmes, such as the stage ones" (Η. Κικίλιας, interview in the newspaper "TA NEA," 4/2/2010).

The Vocational Training Policy and its Political Economy

The development of the vocational training policy constitutes one of the most interesting examples of a policy which was introduced entirely due to the pressure exercised by the E.U., but it was implemented in such a way that it served the domestic political economy. The seven (7) laws and the dozens of ministerial orders issued from 1989-2004 reflect the effort made by the state to control the development of the market, the conflict of interests among the main players, the tensions generated by the pressures of the European Union, the interests of the private vocational centres, and the special needs and the objectives of the social partners. As mentioned before, the development of the market can be described and analyzed on the basis of three distinct phases/ time periods.

- The period of *initial capital accumulation* (1989-1994), whose main feature was the fact that the private companies involved went through the initial capital accumulation process in the absence of any monitoring of the resources transferred in the private sector.
- The period of the *controlled clearing of the market* (1994-2004) through the well-planned development of the certification criteria, but also through the daily decrees issued by the Ministry of Employment concerning the distribution of vocational programmes in the private vocational centres. The main feature of this period is the implementation of a policy which aimed at clearing the market, and at the same time it ensured a market share for those companies that participated in the new system.
- The period of the *liberalization of the market* (2005-), since the legal restrictions of the past (minimum and maximum number of offices, number of thematic areas, legal form of the vocational centres) were no longer valid, which resulted in the present-to-day structure of the ongoing vocational system.

The first period was the one of *initial capital accumulation* (1989-1994) by the private companies of the sector. During this period emerged the "players" that would claim afterwards to be recognized as the only implementers of the vocational training programmes. The context in which this process of accumulation took place had three basic features: (a) the emergence of private companies and consequently the creation of a "market", (b) unprecedented increase of the public expenditure on vocational training, and (c) the abstinence of the public sector from any effort to regulate the market or at least to monitor the way the available resources were used.

In spite of the unprecedented increase in the resources expended on vocational training,[24] from 1989 to 1996 no systematic effort was made to create an official register of the vocational training institutes. Moreover, the legislative framework made no provision at all for the requirement of any specific infrastructure concerning the equipment or the human resources of these institutions (Καραλής 2003: 16).[25] However, this did not generate any problem at all in the absorbency of the relative resources.[26] Nowadays everybody agrees[27] that this situation led to the quantitative expansion of vocational training without the relevant improvement in the effectiveness and the quality of the services provided. The first two CSFs created a huge demand for vocational training services, which, as expected, the private companies hasted to satisfy. In 1989-1993 quite a number of companies emerged that operated either autonomously or as subcontractors of vocational programmes on behalf of the General Sekretariat for Popular Education.[28] The proliferation of the resources provided for vocational training, the potential to involve the private sector as a unit in the implementation of programmes and the absence of any system of control or certification led to the emergence of a large number of companies operating in the field of vocational training within five years. Only in 1994-1996 3.577 programmes were implemented and were frequented by more than 200.000 people, out of which at least 80.000 were trained in private vocational centers (Καραντινός κ.α., 1997: 36). In order to grasp these numbers (there were 40.000 trainees per year in the private vocational centers as a whole), it would suffice to say that after the

[24] The expenditure on interventions in the labour market of the Integrated Mediterranean Programmes (1984-1989) was 170 million ECUs. The first CSF (1988-1993) increased this amount to 2.3 billion and the second CSF (1994-1999) increased it to 2.5 billion ECUs. The expenditure on vocational training as a proportion of the GDP rose from 0.04% in 1987 to 0.24% in 1990; in other words, the expenditure was multiplied by eight within three years. This rise could be detected in the number of the trainees as well. According to OAED (1994: 56), about 360.000 people participated in the vocational programmes of the first CSF, and their number rose to 550.000 in the relevant programmes of the second CSF (Βρετάκου & Ρουσέας 2002: 34).

[25] This led to the fact that sport associations or even Holy Metropolises could implement vocational training programmes within the framework of the first CSF (General Secretariat for the Management of Community and Other Resources 2007: 28). Similar problems emerged during the first period of implementation of the second CSF (1994-1996) as well. The vocational training programmes were implemented by institutes with no certification and without having being controlled for the quality and the effectiveness of the training they provided.

[26] For example, the relevant Operational Programme of the second CSF ("Ongoing Vocational Training and Promotion to Employment") demonstrated on regular basis the highest percentage of absorbency of all the operational programmes of the CSF as a whole (Ministry of Labour, 2001: 23).

[27] For example, Karalis and Vergidis (2004, 2006), Ευστράτογλου (2004), Παληός (2003), Κόκκος (2002, 2005, 2008a, 2008b), Δοξιάδης κ. ά. (1993), Βεργίδης κ. ά. (1999), Καραλής (2003), UNESCO (1997, 1999).

[28] The precise number of the "vocational institutes" is unknown. The Economic and Social Committee of Greece (OKE) (1988: 2) states that there were 3.500 Not-for-Profit Organisations whose object was the ongoing training of both employed and unemployed people, but it does not mention the source of this information whatsoever. According to more moderate estimates, in 1993 about 200 Training Centers and 1.000 Not-for-Profit Organizations operated in the field of training, the majority of which did not own their own infrastructure but rented the infrastructure of others (Παπαθεοδοσίου & Σταύρου 1993: 42).

certification of the year 1997, the total capacity of the vocational institutes reached the amount of 35.000 trainees per year. In practice, this meant that the private vocational training companies ensured 100% capacity utilization for at least 2 years at over-priced fees (see below).

So, at this stage, the "poor organization" of the monitoring system contained an underemphasized "consistency." On the one hand, the absence of any control resulted in the waste of resources, but at the same time it allowed the emergence of a "critical mass" of private companies with main field of operation the vocational training. To be exact the majority of today's certified vocational centers were established –in a different form– during this period.

The second time period is the one of the *controlled clearing of the market* (1994-2004). Its main feature is the implementation of a policy, which aimed at the clearing of the market, and at ensuring a market share for the companies that would participate in the new system. In other words, in this period the government policy accomplished two of its goals; namely, on the one hand, the majority of the "vocational institutions" of the previous period were excluded from the new programs, and on the other hand, those training institutions that were included in the new system would receive a market share.

The main mechanism through which the market clearing was achieved was the certification of the vocational institutions given that certification became a prerequisite for the implementation of co-financed programmes. The velocity and the content of the certification were thoroughly regulated. On the one hand, the successive certifications gradually reduced the number of the companies that had the right to implement vocational programmes from 3.500 in 1989-1993 to 481 in 1994, and to 262 in 1997 and 283 to 2001.[29] On the other hand, the certification criteria of the years 1997, 2001, and 2003 excluded from the market the "dummy companies," but they did not marginalize those companies which had made even a minimum investment. That is the reason why no representative organization of the Vocational Centres expressed opposition. On the contrary, these organizations supported this policy, since it entailed that every participant would ensure its own market share. This market share was ensured mainly by means of two legal restrictions: (a) a restriction to the number of sub-offices that a vocational centre could establish, and (b) a restriction to the thematic areas of training that every vocational centre could develop. In other words, no vocational centre could open as many sub-offices as they wished, and no vocational centre could offer training in all the thematic areas possible. The only exclusions to the above restrictions were the few public vocational centres, as well as the vocational centres established by the social partners, namely by the four National Confederations of employees and employers. In turn, this exemption ensured

[29] It is worth mentioning the way the resources of the second CSF were used in the process of market clearing: the public expenditure on the ongoing vocational training programmes skyrocketed just before the suspension of the relevant Operational Programme in 1997, and again just after its implementation in 1998. In other words, it was something like a "payment in advance" and a "payoff" to the proprietors of the institutions for the investments they had made.

the support of the Social Partners or at least their tolerance towards the more general directions of the vocational training policy.

The third period is the one of the *liberalization of the market* (2005-), since all the restrictions of the past concerning the minimum and the maximum number of the sub-offices, the thematic areas and the legal form of the vocational centres were canceled. Nevertheless, despite removing all the restrictions, the distinction between "big" and "small" vocational centres remained. Today these centers are represented by different bodies. The outcome was the present-to-day structure of the ongoing vocational training system which numbers 274 certified vocational centers with 540 certified education structures.

Consequently, from 1994 to 2009 the number of the vocational centers decreased, but the number of their structures and their potential grew considerably. The number of the "players" was reduced, but each player grew in size. Out of the 481 certified vocational centers in 1994, there were 262 left in 2001 and 274 in 2009. Additionally, contrary to the number of the vocational centers, the vocational training programmes doubled; from 8.800 in 2003-2005 they rose up to 16.064 in 2007-2009 (EKEPIS 2006, 2007, 2011).

The exclusions along with the protection provided by the legal framework in every one of the above mentioned phases, despite being founded on the grounds of rationalizing the system, did not have the desirable outcome. Eventually, the structure of the system was potentially rationalized, since some limitations were posed in the market, and its function was partially regulated. However, the effectiveness of the vocational programmes remained low.

The effectiveness of the vocational programmes remained low, because the programmes were not developed according to the needs of the workers or the unemployed, but in accordance with the potential of the vocational centres. This is demonstrated by the fact that after the market liberalization in 2005 there was a considerable increase in the programmes targeted to workers in comparison to the ones directed to the unemployed.[30] This is due to the fact that the potential worker-trainees can be easily detected. On the contrary, in the case of the unemployed, the vocational centres should track down the unemployed, organize and implement accompanying actions (employment promotion etc.), monitor the integration of the participants into labour market etc. In Addition to that, training the unemployed is more expensive and requires great organizational and managerial potential. Furthermore, there are no reliable surveys regarding the skills and the knowledge on demand, so the training programmes for the unemployed were limited to areas in which the training centers had previous experience and their implementation was relatively cheap.[31] Given the above mentioned data, it comes not as a surprise that the

[30] In the time period 2007-2009, just 28% of the programmes targeted the unemployed compared to 40% of the programmes in the time period 2003-2005.

[31] It has been observed that the majority of the programmes are related mainly to two fields of training: informatics and economics-management. In particular, the special gravity of these thematic areas

effectiveness of the vocational programmes in finding a job is extremely low (ΓΓΔΚΠ 2007, 32).[32] On the other hand, training the employed is an easier task. In this case, the participants are either public servants who participate in the programmes in great numbers following an administrative decision or they are private sector employees who participate in programmes financed by LAEK (the special Fund for Employment and Vocational Training which is directly financed by the employers and the employees).

In any case, in every time period the above mentioned developments served relatively effectively the interests of the main "players," —the interests of the government, private vocational centres and the social partners— to the detriment of the effectiveness of the vocational training system.

From the government's point of view, the advantages were covering a wide range of topics. The political benefits of giving out money without strict rules and specific criteria, as it happened during the first phase, are more than obvious and they need not be further explained. It should also be noted that during the implementation of the second CSF, the country was on the process of fiscal adjustment with the ulterior purpose to become a member of the EMU. The achievement of high rates of absorption of EU funds was of great importance, not only for macroeconomic reasons but also for political ones. Given that the absorption capacity was generally problematic, the lack of evaluation and certification criteria provided flexibility to the system and allowed for high absorption. The most important benefit for the state, however, is that it managed to partly deal with the insufficiency of the unemployment benefit. The extension of the ongoing vocational training programmes, which include a payment for the participant, acted as a substitute for the unemployment benefit.

As far as the private vocational institutions are concerned, the advantages they enjoyed are already known: the possibility of initial accumulation of capital during the first phase, market clearing and a bigger market share for the companies that survived combined with a system of distribution in the second phase, and complete liberalization of the market in the third one. The benefits for the rest of the

---

increased over the years; from 55% over the programmes as a whole in 2003-2005 to 64% in 2007-2009. It is worth pointing out that this development is not relatively recent. The focus on few thematic areas characterizes the sector since the beginning of 1990s (See for example, ΚΕΡΡ 1994: 9, Παληός κ.ά., 2003).

[32] According to the mid-term evaluation report of "Operational Programme on Ongoing Vocational Training and Promotion in Employment" (Second CSF), just 25% of the participants find a job after the training,and only half of this proportion finds a job relevant to the object of their training (Λαμάνς ΕΠΕ 1999: vi-99). The estimates of other surveys fluctuate from 12,8% (ΓΓΔΚΠ, 2007: 31) to 20,5% (Γούλας & Μπουκουβάλας 2008) and 39,2% (Δεδέ κ.ά., 2003). The EKEPIS data confirm the lowest estimates. The proportion of the unemployed that finds a job after their training fluctuates between 14% and 18%, although when it comes to women this proportion deteriorates considerably. The differences in the results concerning different fields of study are small, while the utility of the work experience programmes is sharply placed in doubt: in 2007-2009 just 5,1% of the men and 1,4% of the women who were engaged in an apprenticeship or internship in a company managed to find a job in the same company after the end of the vocational programme. The proportion of the unemployed people who have been trained remains low; therefore, the social reliability of vocational training is also low (For further information, see Κόκκος n.d., Kokkos 2008).

companies-users of the vocational programmes are fewer, but not minimal. Six out of ten companies claimed in 1994 that they would not be so much interested in implementing in-service vocational programmes if it were not for the motives that OAED provided. The companies-users of these programmes appreciate more the direct financial benefits resulting from the funding than the net benefit that derives from the training itself (KEPP 1994: 16, Χλέτσος & Καμινιώτη 2006).

Lastly, the organizations of the social partners seemed to be the most benefited ones. The social partners, who up to 1992 were only marginally involved in the vocational training system (Μπάσδρα & Θεοδωράκης, 2003: 22), within five years managed to develop the biggest and best organized vocational centres. This was accomplished by means of two mechanisms: (a) by excluding their vocational centres from the restrictions that concerned the number of the sub-offices and the thematic areas of training and (b) by securing exclusive sources of funding through the LAEK Fund. According to the initial predictions (1996), LAEK could provide up to 6% of its revenues for funding the vocational centres of the social partners. Two years later this proportion rose up to 15%, and by means of the National Collective Labour Agreement in 2004-2005, it rose to 20%. With regard to these resources, 45% was granted to GSEE and the rest 55% to the employers' organizations (GSEE et.al. 2006: 26).

Thus, the national representative confederations of both employers' and employees' had access to large amounts of resources, with which they financed not only training actions but mainly the extension of their network, and sometimes their very function.[33] It is not a coincidence that the unions that were involved intensively in the vocational training policy were the greatest ones of the social partners; GSEE (workers) and GSEBEE. These two confederations established and ran two of the biggest vocational centres in the country both in terms of financing and capacity. On the contrary, SEB facing no financial problems since its members were well-off came up with the establishment of a singular "private university" (the ALBA school), which engaged in training the managerial personnel destined to work in the businesses of its members. The above mentioned reasons, in combination with the individual features of the social partners *per se*, offer an adequate explanation with regard to their consistent attitude in favour of certification. It is worth pointing out that their public field of action and the exclusive funding they ensured prevented them from adopting ambivalent practices of financing. In any case, the vocational centres established by the social partners were the first ones to comply with the certification and the evaluation criteria, and for the most part their infrastructure was a lot higher than the one required; the working conditions were better in comparison with the ones in the private vocational centres and they were in favour of stricter rules. They often evaluated internally the training programmes they implemented, they even performed

[33] Quite a number of the employees of the national representative confederations, members of either of the administrative or of the scientific personnel, were allocated in the payroll of these vocational centres.

special surveys (μελέτες διάγνωσης) in order to identify the training needs of the market (See for example, Κόκκος 2008, Τσεκούρας κ.ά., 2008), and they had by far the most transparent system of management.

Epilogue

Summarizing the arguments presented so far, two factors, namely the transformation of the Greek economy and the activation of the EES, formed the broader framework within which the Greek employment policy was developed and implemented. This framework was characterized by the significant expansion of the salary-earning employment, by the retreat of the significance of the small and medium enterprises, by the initiation of an intense market liberalization programme, by regarding the labour cost as the determining factor for profit-making, and by the fact that real wages contrary to all this were rising. The funds which could finance the policies destined to absorb the tensions arising in the field of employment came mainly from the EU and, as a result, the employment policy in Greece was expected to show compliance with the European guidelines. That was the equation that the employment policy in 1995-2008 should resolve, at least to a certain extent. The way it actually resolved it is the political economy of this issue; in other words, the complex of interests that it promoted.

This political economy can be approached on the basis of three types of interventions: recruiting subsidy programmes, stage programmes and the vocational training policy. As shown, the recruiting subsidy programmes functioned as a mechanism for keeping the labour cost in low levels, the stage programmes reproduced clientelism by creating bypasses to entrance into public sector, whereas the vocational training policy ensured a broader social consensus as it benefited a wide range of "players" (the political elites, the private companies, the unemployed and the social partners). At the bottom line, all these policies aimed at diminishing the tensions arising from the liberalization of the economy, and therefore ensured the necessary social consensus for the unobstructed implementation of the modernizing agenda.

In that sense, the phenomenal irrationalities of the Greek employment policy have started to be explained by bringing forward the "latent consistency" or the "latent rationality" of this policy. Gradually, another form of "effectiveness" comes into light, namely the potential of the employment policy to absorb the social tensions which were generated by the radical transformation of the economy and the society. In Greece, the employment policy did not complement the transformation process; it rather functioned as its singular counterweight in order to ensure the political tolerance and the support of various social groups in the liberalization process. According to this line of thought, the inconsistent aspects of the employment policy should be regarded more as complementary to the "modernization enterprise" rather than in juxtaposition to it.

In any case, in 2008, at the time when the present doctoral thesis started, no one could foresee that four years later "the world would have turned upside down," that the employment policy would exhaust itself on measures for fully disintegrating the labour relations and reducing the nominal wages up to 30%. This thesis, therefore, has been completed with a sense of futility, at least as far as its subject matter is concerned. At the time of writing these lines, the Greek economy has entered into a crisis of epic dimensions. After three subsequent years of economic depression, the GDP has shrunk by 30%, the unemployment rate has climbed to 25%, the country's participation in the Euro-zone is in dispute and we still cannot see light at the end of the tunnel.

In this sense, the fundamental transformation of the Greek economy, employment and labour market that has been described was to be an incomplete one. At the time that the basic orientation of the changes described had been determined, the economic crisis broke out with such intensity that in a "moment" of time new contradictions and questions were generated. The transformation of the Greek economy and labour market was incomplete, because the contrasts, the conflicts, the contradictions, the new policies and social identities that it would create did not have the time to fully materialize, to form and acquire a more concrete substance. The unprecedented levels of unemployment in the post-war history of the country, the fundamental overturning of the labour relations, the extension and the deepening of the depression have put a violent end to a chapter of the recent history of this country; they also posed new questions and fostered new contrasts and conflicts whose features are yet to be shaped; conflicts and contrasts whose intensity and outcome are yet to be known. The Greek society experiences a collective sense of fear and anger; people seem to believe that "we are all in the same boat," and at the same time, everybody fights against everybody.

In the context of economic depression and crisis, employment policy seems to be a mere detail. With the number of the unemployed having climbed to 1.200.000, out of which 700.000 have been out of employment for more than a year, the unemployment rate for the young people exceeding 55% and the general unemployment rate at 25% with a tendency to increase, even mass employment programmes of the scale of 100.000 beneficiaries look like a drop in the ocean. To make matters worse, under the dominance of an aggressive neoliberal policy gushing out from the Memorandum of Understanding that the Greek Government have signed with the European Commission, the ECB and the IMF, absolutely no measures have been taken for curbing unemployment. The magnitude, however, of the economic depression that plagues the Greek economy, its unprecedented intensity and persistence are not exclusively due to "external" or "objective" factors or even to the outcome of the "distorted structure of the Greek economy." It is rather the result of the statutory inability of the public administration to plan and implement any project of coordinated intervention in the economy.

The way the employment policy from 1995-2008 was implemented is the proof of this inability. During the "golden" period of growth of the Greek economy, the employment *policy*, just as well as the economic policy in general, were never in the lead of the growth; they did not intervene so as to determine the type or the direction of this growth; they didn't take shape with a view to help and direct this growth. The interventions implemented mere measures for liberalizing the market without creating the necessary control mechanisms. The function of the employment and economic policy was predominantly distributive; it confined itself to distributing the generated wealth of the economy to the different groups and financial elites. The main criteria for this distribution were the accessibility of every group to the state mechanism and the satisfaction of temporary political priorities. Thus, the vocational training system was developed with the main criterion to satisfy the interests of the vocational centres and not the needs on knowledge and skills; the job creation programmes were implemented with a view to directly subsidize the small and medium businesses and not with the view to support the necessary technological and productive modernization of these enterprises. The work experience programmes (STAGE) had virtually little to do with acquiring work experience and they evolved in mechanisms of indirect recruiting in the public sector. This way of operating —pre-eminently and almost exclusively *political* in its nature— not only did not contribute to the necessary modernization of the public management, but it led to its further degeneration. Eventually, when the global economic depression broke out, the Greek political system and the state that it generated and maintained proved to be completely unable to plan and implement any strategy as a way-out, which resulted in the further deepening of the economic depression.

In any case, the magnitude of the depression and the unprecedented levels of unemployment —issues that are not only relevant to Greece but to nearly all the European states and jeopardize the future of the European Union— cannot be dealt with mere policies of microeconomic character, such as the policies for employment. The way-out from the depression requires a radical reorientation of the macroeconomic policy, something that entails significant political changes on the European level. In the meantime, a public intervention is absolutely imperative in the field of employment in Greece, although we know the enormous organizing problems in the public administration in general, and in OAED in particular. The success or the failure of this intervention depends on the political will not to repeat the practices of the past, and on the possibility to implement up to a certain extent "unorthodox" policies in fighting against unemployment. In the case of Greece, it is of utmost importance not only what policy will be implemented but also who will implement this policy. In the end, optimism or pessimism regarding the near future is up to a certain degree subjective; it is a matter of whether those who have the responsibility to form and exercise the new policy will be equal to the occasion. However, everybody knows that this entails changing the way they used to do things up until now.

ΕΝΟΤΗΤΑ Α

Θεωρητικες Παραδοχες, Μεθοδολογικες Παρατηρησεις & Ερευνητικα Ερωτηματα

Α.1. Η σημασία του ευρωπαϊκού πλαισίου

Εξευρωπαϊσμός, εκσυγχρονισμός και οι προσεγγίσεις για την ελληνική πολιτική απασχόλησης

Είναι ίσως παράδοξο, αλλά είναι περιορισμένη η βιβλιογραφία που εξετάζει την ελληνική πολιτική απασχόλησης τοποθετώντας την εντός του ευρύτερου πολιτικού κοινωνικού και οικονομικού πλαισίου μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε και υλοποιήθηκε. Με άλλα λόγια, δεν υπάρχει ακόμα μια συνολική θεώρηση για την πολιτική απασχόλησης της περιόδου 1981-2008. Παρά ταύτα, θέματα της πολιτικής απασχόλησης, ιδίως μετά το 1996, έχουν εκτενώς χρησιμοποιηθεί προκειμένου να υποστηρίξουν αναλύσεις για το ελληνικό πολιτικό σύστημα, τις δομές του και τη δυνατότητα μεταρρύθμισής του, με σημείο αναφοράς τις εργασίες των Featherstone, Παπαδημητρίου, Kazamia και Ιωακειμίδη. Το κύριο ερώτημα αυτών των ερευνητών αφορά τον τρόπο ανταπόκρισης του πολιτικού συστήματος και της δημόσιας διοίκησης στις (εσωτερικές και εξωτερικές) πιέσεις που ασκούνται λόγω της συμμετοχής της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Σε αυτό το πλαίσιο, η δουλειά τους εντάσσεται στην ευρύτερη συζήτηση περί *εξευρωπαϊσμού* (europeanization).

Παρότι η συζήτηση περί του εξευρωπαϊσμού παρουσιάζει μεγάλη άνθηση την τελευταία 10ετία,[34] τα ακριβή περιεχόμενα της έννοιας παραμένουν σε μεγάλο βαθμό ασαφή. Ενδεικτικά, οι Harmsen & Wilson (2000) κατέγραψαν τουλάχιστον οκτώ διαφορετικές χρήσεις του όρου, που καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα πεδίων που εκτείνονται από ζητήματα κουλτούρας και ταυτοτήτων, έως θέματα οργάνωσης και λειτουργίας των πολιτικών θεσμών, ανάδυσης νέων μορφών (ευρωπαϊκής και εθνικής) διακυβέρνησης. Για αυτό το λόγο τα άρθρα με τον γενικό τίτλο «τι είναι ο εξευρωπαϊσμός;» και στόχο την επισκόπηση της συζήτησης κάθε άλλο παρά λίγα

[34] Ενδεικτικά, η βιβλιογραφική έρευνα των Featherstone & Radaelli (2003) κατέγραψε μόλις πέντε ακαδημαϊκά άρθρα που αναφέρουν τον όρο «εξευρωπαϊσμός» κατά τη δεκαετία του ’80, αλλά πάνω από 65 τη δεκαετία του ‘90 (Featherstone & Παπαδημητρίου 2008: 54).

είναι.[35] Στα πλαίσια της πολιτικής επιστήμης όμως, φαίνεται ότι έχει αρχίσει να διαμορφώνεται ένας ιδεότυπος που κατά κανόνα επικεντρώνει στις δομές του κράτους και τον τρόπο λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης. Για παράδειγμα, ένας ορισμός ο οποίος χρησιμοποιείται ευρέως είναι αυτός του Radaelli (2001: 108), σύμφωνα με τον οποίο «*ο εξευρωπαϊσμός αφορά διαδικασίες α) οικοδόμησης, β) διάχυσης και γ) θεσμοθέτησης τυπικών και άτυπων κανόνων, διαδικασιών, μοντέλων πολιτικής, ύφους, "τρόπου που γίνονται τα πράγματα", κοινών πεποιθήσεων και νορμών, που ορίζονται και σχηματοποιούνται κατά τη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής δημόσιας πολιτικής και εν συνεχεία ενσωματώνονται στη λογική που διέπει τον λόγο, τις ταυτότητες, τις πολιτικές δομές και τις δημόσιες πολιτικές σε εθνικό επίπεδο*».[36] Σύμφωνα με έναν άλλο συχνά αναφερόμενο ορισμό (Landrech 1994: 69),[37] «*ο εξευρωπαϊσμός είναι μια διαδικασία αναπροσανατολισμού της κατεύθυνσης και της μορφής της πολιτικής στο βαθμό που η πολιτική και οικονομική δυναμική της Ευρωπαϊκής Κοινότητας γίνεται μέρος της οργανωσιακής λογικής που διέπει την πολιτική και τη διαδικασία λήψης αποφάσεων σε εθνικό επίπεδο*».[38] Τέλος, στην ίδια γενική κατεύθυνση κινούνται και οι Featherstone & Kazamias (2001: 6) οι οποίοι δίνουν στον όρο τρία διαφορετικά περιεχόμενα: (α) την αύξηση και την επέκταση του βαθμού θεσμικής ολοκλήρωσης σε ευρωπαϊκό επίπεδο, (β) την προσαρμογή των θεσμών των κρατών-μελών της Ε.Ε. και (γ) την προσαρμογή των θεσμών των κρατών που δεν είναι μέλη της Ε.Ε. αλλά διατηρούν στενές σχέσεις με αυτή.

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι οι περισσότερες θεωρητικές αναζητήσεις και εμπειρικές μελέτες που αναπτύσσονται στα πλαίσια της πολιτικής επιστήμης, επικεντρώνουν στους θεσμούς και στον τρόπο με τον οποίο αυτοί επηρεάζονται από τις πιέσεις που ασκεί η συμμετοχή μιας χώρας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα.[39] Ο εξευρωπαϊσμός γίνεται αντιληπτός ως μια διαδικασία προσαρμογής-αντίδρασης των εθνικών συστημάτων στις ευρωπαϊκές πιέσεις, αλλά δεν προϋποθέτει –ούτε οδηγεί αναγκαστικά– στη σύγκλιση ή την εναρμόνιση (τόσο των εθνικών συστημάτων

---

[35] Για μία επισκόπηση της συζήτησης και τα περιεχόμενα της έννοιας εξευρωπαϊσμός βλ. Radaelli 2001, Olsen 2002, Howell 2004, Featherstone & Kazamias 2001, Featherstone & Παπαδημητρίου 2008, Harmsen & Wilson 2000.

[36] Αναπαράγω τον ορισμό όπως δίνεται στο Featherstone & Παπαδημητρίου (2008: 55). Στο πρωτότυπο: «*Processes of (a) construction (b) diffusion and (c) institutionalization of formal and informal rules, procedures, policy paradigms, styles, 'ways of doing things' and shared beliefs and norms which are first defined and consolidated in the making of EU public policy and politics and then incorporated in the logic of domestic discourse, identities, political structures and public policies*».

[37] Μετάφραση από Featherstone & Παπαδημητρίου (2008: 55).

[38] Σύμφωνα με άλλους ορισμούς, ο εξευρωπαϊσμός μπορεί να σημαίνει: τη *de jure* μεταφορά εθνικών αρμοδιοτήτων στο ευρωπαϊκό επίπεδο (Lawton 1999), μια διαδικασία βάσει της οποίας πεδία της εθνικής πολιτικής γίνονται ολοένα και περισσότερο αντικείμενο παραγωγής πολιτικής σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Börzel 1999: 574), την ανάπτυξη σε ευρωπαϊκό επίπεδο διακριτών πολιτικών, νομικών και κοινωνικών θεσμών παραγωγής πολιτικής (διακυβέρνησης) που κανονικοποιούν τις σχέσεις ανάμεσα στα πολιτικά υποκείμενα και τα δίκτυα παραγωγής (Cowles κ.ά. 2000:3).

[39] Εξού, οι περισσότερες από τις αναλύσεις κινούνται στα πλαίσια της «νέας θεσμικής προσέγγισης» (neo-institutionalism) παρότι υπάρχουν συγγραφείς που προσπαθούν να την εντάξουν στην παράδοση του νεολειτουργισμού (ενδεικτικά βλ. Howell 2002).

μεταξύ τους, όσο και των εθνικών Συστημάτων με την Ε.Ε.), δεδομένου ότι διαφορετικές χώρες αντιδρούν με διαφορετικό τρόπο στις ασκούμενες πιέσεις (Radaelli 2000, 2001, Borzel & Risse 2000).[40]

Στα πλαίσια αυτής της συζήτησης, αποτελεί εύλογη υπόθεση ότι η απόσταση που χωρίζει την οργανωσιακή λογική των εγχώριων θεσμών από τους αντίστοιχους ευρωπαϊκούς (*goodness of fit*) έχει μεγάλη σημασία ως προς την ένταση της πίεσης για αλλαγή: όσο μεγαλύτερη είναι αυτή η απόσταση τόσο μεγαλύτερες αναμένεται να είναι και οι πιέσεις (Borzel & Risse 2000, 2003). Βέβαια, αυτό δεν σημαίνει ότι ο βαθμός αναντιστοιχίας ανάμεσα στην εθνική και ευρωπαϊκή οργανωσιακή λογική αποτελεί τον μόνο παράγοντα που επηρεάζει την ένταση των παραπάνω πιέσεων. Οι Featherstone & Παπαδημητρίου (2008: 61), αναδεικνύουν εύστοχα την πολιτική διάσταση του πράγματος (που συνήθως δεν αναγνωρίζεται) υποστηρίζοντας ότι οι πιέσεις για αλλαγή καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό και από τη δυνατότητα των εθνικών θεσμών να προωθήσουν αποτελεσματικά την ευρωπαϊκή πολιτική ατζέντα. Με άλλα λόγια, εμμέσως υπονοούν, ότι η ένταση της πίεσης για προσαρμογή δεν επηρεάζεται μόνο από τον διαφορετικό «τρόπο που γίνονται τα πράγματα» αλλά και από το κατά πόσο «τα πράγματα μπορούν να γίνονται». Η πιέσεις για αλλαγή ενός εθνικού συστήματος μπορεί να είναι μικρότερες στο μέτρο που αυτό που μπορεί με αποτελεσματικό τρόπο να παράγει εκείνα τα αποτελέσματα και να προωθεί εκείνη την πολιτική ατζέντα που διαμορφώνεται σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Υπό αυτή την έννοια η διαδικασία του εξευρωπαϊσμού συνιστά ένα όχημα για την ικανοποίηση κάποιων στόχων και όχι αυτοσκοπό.

Αυτή η παρατήρηση, μας επιτρέπει να περάσουμε στην ουσία του ζητήματος που μας απασχολεί. Εν τέλει, στην παρούσα εργασία το ζήτημα του εξευρωπαϊσμού μας ενδιαφέρει μόνο έμμεσα και επικεντρώνεται στη συζήτηση για την πολιτική απασχόλησης και μόνο. Κατά συνέπεια θα περιοριστούμε σε ορισμένες παρατηρήσεις για τη σχέση αυτής της συζήτησης με την πολιτική απασχόλησης, ή καλύτερα, τη σχέση αυτής της συζήτησης με την πολιτική οικονομία της ελληνικής πολιτικής απασχόλησης.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο εξευρωπαϊσμός αποτελεί μια έννοια που αναφέρεται συνήθως σε ένα σύνολο ρυθμίσεων, νορμών και αξιών που κατατείνουν σε έναν «τρόπο να γίνονται τα πράγματα» στις χώρες του «σκληρού πυρήνα» της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Σε γενικές γραμμές, αυτός «ο τρόπος να γίνονται τα πράγματα» αναφέρεται σε διαδικασίες κοινωνικού κορπορατισμού ως προς την παραγωγή πολιτικής· στην ύπαρξη μιας αποτελεσματικής κρατικής γραφειοκρατίας που δρα τεχνοκρατικά· στην αποδοχή του πλαισίου που θέτει η οικονομία της αγοράς αλλά και στην προσπάθεια διατήρησης ενός επιπέδου κοινωνικής προστασίας και σεβασμού των ατομικών δικαιωμάτων· στην υποχώρηση του κράτους από το ρόλο του παραγωγού προϊόντων, αγαθών και υπηρεσιών στο ρόλο του ρυθμιστή των οικονομικών σχέσεων. Σε αυτό το πλαίσιο, ο εξευρωπαϊσμός αποκτά θετικό αξιακό περιεχόμενο και συνειδητά εξαιρεί

[40] Για περισσότερα σχετικά με τις διαδικασίες σύγκλισης και εναρμόνισης βλ. Bulmer & Radaelli 2004.

ορισμένα άλλα χαρακτηριστικά που επίσης χαρακτηρίζουν τις χώρες του «σκληρού πυρήνα» της Ευρώπης. Με τον όρο εξευρωπαϊσμός σπάνια περιγράφουμε την επέκταση του αλκοολισμού, του χουλιγκανισμού, την ενίσχυση των φασιστικών αντιλήψεων, τη βιομηχανική παραγωγή πλαστικών τροφίμων κ.ο.κ.

Η παραπάνω επιλεκτικότητα είναι αποτέλεσμα του γεγονότος ότι ο εξευρωπαϊσμός δεν αποτελεί αποκλειστικά μια επιστημονική έννοια αλλά, ταυτόχρονα, συνιστά και πολιτικό πρόγραμμα που δύσκολα μπορεί να διαχωριστεί από αυτή. Η θεμελιώδης απροσδιοριστία της έννοιας, δηλαδή την αδυναμία να ορίσει με ακρίβεια το «*τι συνιστά Ευρώπη και τι όχι»,* η αδυναμία να προσδιορίσει με ακρίβεια το *πρότυπο* βάσει του οποίου μπορεί να «μετρηθεί» ο βαθμός εξευρωπαϊσμού μιας χώρας,[41] οφείλεται στην πολιτική διάσταση που έχει. Μάλιστα, ιδιαίτερα στην περίπτωση της Ελλάδας, η αλληλοδιαπλοκή της ακαδημαϊκής έννοιας του εξευρωπαϊσμού με μια συγκεκριμένη πολιτική ατζέντα ήταν ιδιαίτερη έντονη. Όπως σχολιάζουν οι Featherstone & Kazamias (2001: 13), για τις χώρες της νότιας Ευρώπης και ειδικότερα για την Ελλάδα, ο εξευρωπαϊσμός συχνά ταυτίστηκε και την έννοια του *εκσυγχρονισμού* (modernization).

Αυτού του τύπου η συσχέτιση δεν είναι καινούργια και οι ρίζες της μπορούν να αναζητηθούν στις απαρχές του ελληνικού κράτους (Diamandouros 1994, Mouzelis 1996), αλλά κατά τη δεκαετία του ’90, και ιδιαίτερα μετά το 1996 και την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Κώστα Σημίτη, η συσχέτιση απέκτησε νέα δυναμική (Featherstone 1998) δεδομένου ότι στα πλαίσια του σημιτικού εκσυγχρονισμού η σύγκλιση με την Ευρώπη αναδείχτηκε σε κεντρικό στόχο και μέτρο επιτυχίας της κυβερνητικής πολιτικής (Μπαλαμπανίδης 2007: 52). Για την ακρίβεια, η εκσυγχρονιστική ατζέντα του Σημίτη όχι μόνο οριζόταν στο πλαίσιο της «Ευρώπης», αλλά θα είχε ελάχιστο νόημα δίχως την διαρκή υπενθύμιση της ανάγκης εναρμόνισης της Ελλάδας με αυτή (Featherstone & Παπαδημητρίου 2008: 40, Σωτηρόπουλος 2001: 69). Στην περίπτωση της Ελλάδας, οι ευρωπαϊκές δεσμεύσεις που προέκυψαν ως συνέπεια της συμμετοχής της χώρας στην ΕΟΚ/ΕΕ διαμόρφωσαν σε σημαντικό βαθμό την εγχώρια, νεοφιλελεύθερη στη βασική της λογική θα έλεγα, μεταρρυθμιστική ατζέντα (Featherstone & Παπαδημητρίου 2008: 45) και το πρόγραμμα του Σημίτη, που ξεκίνησε με μια αίσθηση επείγοντος, αναπτύχθηκε σταθερά γύρω από την ανάγκη ένταξης της Ελλάδας στον πυρήνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης μέσω της υιοθέτησης του ευρώ (Featherstone & Παπαδημητρίου 2008: 40, Σταθάκης 2002). Αντίστοιχα, οι ευρωπαϊκές δεσμεύσεις ενίσχυσαν την πολιτική της

[41] Μια εκδοχή θα ήταν να θεωρήσουμε ως πρότυπο την πολιτική και θεσμική δομή της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ωστόσο, η διαδικασία παραγωγής πολιτικής στις Βρυξέλλες διαφέρει σημαντικά από τις αντίστοιχες διαδικασίες στο σύνολο σχεδόν των κρατών-μελών (το καλύτερο ίσως παράδειγμα αποτελεί η πρακτική του lobbing, που αν και εξαιρετικά διαδεδομένη στις Βρυξέλες, δεν απαντιέται σε αυτή την ένταση, έκταση και θεσμική δομή, ούτε στο ηπειρωτικό, ούτε στο νότιο-ευρωπαϊκό, ούτε στο σκανδιναβικό, ούτε καν στο αγγλοσαξονικό μοντέλο). Μια τέτοια προσέγγιση θα σήμαινε ότι καμία χώρα δεν είναι *εξευρωπαϊσμένη*, ότι «η Ευρώπη εξευρωπαΐζεται».

κυβέρνησης, που απέδωσε τμήμα των επιλογών της στις ευρωπαϊκές πιέσεις παρά το γεγονός ότι η Ε.Ε. δεν επέβαλε πάντα μια συγκεκριμένη πολιτική.[42]

Παρότι τα ακριβή περιεχόμενα του πασοκικού εκσυγχρονισμού δεν διατυπώθηκαν ποτέ ρητά (ενδεικτικά Σταθάκης 2002), υπήρξε κάτι που του απέδωσε αίγλη και κατάφερε να τον καταστήσει αξία καθολικής αποδοχής.[43] Ο εκσυγχρονισμός έγινε συνώνυμο του *εξορθολογισμού*, της προσπάθειας «να μπουν τα πράγματα σε μια τάξη», «να δουλεύουν βάσει κανόνων», «να αποκατασταθεί η αξιοκρατία». Η ανάδειξη ενός έντονου τεχνοκρατισμού που συνδύασε αδιαχώριστα το διώνυμο «εκσυγχρονισμός - ανάπτυξη» (ενδεικτικά Σημίτης 1989, 1990) αποτέλεσε ένα επιπλέον ουσιαστικό στοιχείο της φυσιογνωμίας του εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος. Σε αυτό το πλαίσιο, ο εκσυγχρονισμός αναζήτησε το αντίπαλο δέος όχι σε μια πολιτική ιδεολογία αλλά στο λαϊκισμό του παπανδρεϊκού παρελθόντος.[44] Αντίστοιχα, οι αντιδράσεις στην πολιτική του ατζέντα, απ' όπου κι αν προέρχονταν και με όποιον τρόπο κι αν εκφράστηκαν, στιγματίσθηκαν ως «λαϊκισμός», ως υπολειμματικό στοιχείο ενός «υπερπολιτικοποιημένου» παρελθόντος (Μπαλαμπανίδης 2007: 87).

Η ακαδημαϊκή συζήτηση για τον εξευρωπαϊσμό της Ελλάδας δεν μπορεί να ειδωθεί αποκομμένη από το παραπάνω πολιτικό πλαίσιο-πρόγραμμα. Το χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα είναι το αναλυτικό σχήμα του Ιωακειμίδη (2000), ο οποίος κάνοντας μια συνολική αξιολόγηση της πορείας του εξευρωπαϊσμού της Ελλάδας από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '90 και μετά, υποστήριξε ότι ο εξευρωπαϊσμός της Ελλάδας είχε ως άμεσο αποτέλεσμα την υποκατάσταση των παλιών συγκρούσεων και διαιρέσεων από νέες. Ειδικότερα, υποστήριξε ότι η παλιά διαίρεση ανάμεσα σε Αριστερά και Δεξιά μετασχηματίστηκε σε μια αντιπαράθεση ανάμεσα σε ευρωπαϊστές/εκσυγχρονιστές και «συντηρητικούς», μια αντιπαράθεση που διατρέχει οριζόντια το πολιτικό σύστημα. Σύμφωνα με τον Ιωακειμίδη, οι συντηρητικοί ανθίστανται στην υιοθέτηση πολιτικών και κοινωνικοοικονομικών συστημάτων που υπακούουν στη λογική και τις απαιτήσεις της ευρωπαϊκής ενοποίησης διότι αντιλαμβάνονται τον εξευρωπαϊσμό ως απειλή για την εθνική ταυτότητα. Η πολιτική τους δύναμή παραμένει μεγάλη διότι απευθύνονται στους «χαμένους» της πορείας εξευρωπαϊσμού της χώρας. Η δύναμή τους «*ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο μετά την επικράτηση του Σημίτη, ενός ευρωπαϊστή πολιτικού, ο οποίος επιχείρησε να εφαρμόσει*

[42] Οι Featherstone & Παπαδημητρίου (2008: 64) αναφέρονται χαρακτηριστικά στο παράδειγμα των ιδιωτικοποιήσεων: η κοινοτική νομοθεσία απαιτεί την απελευθέρωση των κρατικών μονοπωλίων σε διάφορους τομείς (τηλεπικοινωνίες, ενέργεια, μεταφορές κλπ), δεν απαιτεί όμως αλλαγές στην ιδιοκτησιακή δομή των κρατικών επιχειρήσεων. Ωστόσο, στην περίπτωση της Ελλάδας, η απελευθέρωση της αγοράς και οι ιδιωτικοποιήσεις εμφανίστηκαν στον πολιτικό λόγο και στην ατζέντα των εκσυγχρονιστών ως έννοιες συνώνυμες.

[43] Ενδεικτικά, σε σχετική έρευνα της VPRC το 1995, η αξία «εκσυγχρονισμός» συγκέντρωνε ποσοστό θετικών γνωμών που έφτανε το 74%. (Μαυρής 2001).

[44] Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί, όπως πολλοί ερευνητές έχουν παρατηρήσει, ότι η αντιπαράθεση αυτή στην πραγματικότητα δεν ήταν τόσο βαθιά. Για περισσότερα αναφορικά με τη σχέση του εκσυγχρονισμού με τον λαϊκισμό και την νοηματοδότηση των εννοιών στα πλαίσια της εκσυγχρονιστικής ιδεολογίας βλ. Μπαλαμπανίδης 2007, Ελεφάντης 1991, Μουζέλης κ.ά. 1989, Λιάκος 1989.

ένα γενναίο πρόγραμμα εξευρωπαϊσμού της Ελλάδας το οποίο είχε ως αποτέλεσμα την επιδείνωση της θέσης εκείνων που στηρίζονταν για την επιβίωσή τους από το κράτος» (Ioakimidis 2000, 295-6).[45]

Η ανάλυση του Ιωακειμίδη δεν είναι εξαίρεση ως προς το πνεύμα που τη διατρέχει. Μια σειρά ακαδημαϊκών και ερευνητών (Ματσαγκάνης, Τήνιος, Λάβδας, Featherstone, Κοντζιάς, Λυμπεράκη κ.ά.) αναλύοντας τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες της Σημιτικής περιόδου έχουν επίσης αναπαράγει αυτό το γενικό σχήμα. Στο παραπάνω πλαίσιο, πολλές μελέτες για τον εξευρωπαϊσμό και το Ελληνικό πολιτικό σύστημα κινούνται γύρω από ένα βασικό ερώτημα, «*γιατί η Ελλάδα έχει επιδείξει βραδύτητα σε σύγκριση με άλλα κράτη-μέλη ως προς την εφαρμογή μεταρρυθμίσεων που έχουν αφετηρία την ΕΕ;*» (Featherstone & Παπαδημητρίου 2008: 61). Σε αυτή την προσέγγιση, το παράδοξο που αναζητεί ερμηνεία είναι πως μια χώρα που τυπικά έχει μεγάλη μεταρρυθμιστική δυνατότητα (ισχυρές μονοκομματικές κυβερνήσεις, αδύναμη κοινωνία των πολιτών κ.ο.κ.) εμφανίζει τόσο ισχνά μεταρρυθμιστικά αποτελέσματα (Featherstone & Παπαδημητρίου 2008: 70, Tsarouhas & Bolükbaşi χ.χ.).[46] Η απάντηση που δίνουν οι Featherstone και Παπαδημητρίου (2008) είναι ότι η προβληματική εισαγωγή των φιλελεύθερων θεσμών και ιδεών στο σύγχρονο ελληνικό κράτος,[47] το πελατειακό πολιτικό σύστημα, η αδυναμία πολιτικών συγκλίσεων, η περιθωριοποίηση του ρόλου της κοινωνίας των πολιτών και των αξιόπιστων δεξαμενών σκέψης (think tanks) που θα μπορούσαν να νομιμοποιήσουν μεταρρυθμιστικές πρωτοβουλίες, οι ισχνές δομές κοινωνικού διαλόγου και, κυρίως, τα ποίκιλα εντός και εκτός του κρατικού μηχανισμού εδραιωμένα συμφέροντα που λειτουργούν ως άτυποι παίκτες αρνησικυρίας (veto players) δεν επέτρεψαν την προώθηση των μεταρρυθμίσεων. Ως παραδειγματικές περιπτώσεις σε αυτή την ανάλυση έχουν χρησιμοποιηθεί η πολιτική απασχόλησης και η προσπάθεια μεταρρύθμισης του ασφαλιστικού συστήματος (ενδεικτικά Featherstone & Papadimitriou 2003, Matsaganis 2002, 2004, Featherstone 2005) που επιβεβαίωσαν την αρχική υπόθεση.[48] Εν τέλει, υποστηρίζεται ότι η διαρκώς ημιτελής μεταρρύθμιση της αγοράς εργασίας και του ασφαλιστικού συστήματος αποδίδεται στην ύπαρξη συντεχνιακών συμφερόντων, χωρίς καμία αναφορά στο περιεχόμενο των μεταρρυθμίσεων, το οποίο γενικά λαμβάνεται ως θετικό.

Ανακεφαλαιώνοντας, μέσα από αυτές τις αναλύσεις συνάγεται έμμεσα μια προσέγγιση και για την πολιτική απασχόλησης, την οποία δεν θα ήταν υπερβολικό να

---

[45] Η μετάφραση δική μου.

[46] Αξίζει να σημειωθεί ότι δεν λείπουν εκείνες οι προσεγγίσεις που αποδίδουν την πρόσφατη κρίση σε ακριβώς αυτή την αδυναμία μεταρρύθμισης (ενδεικτικά βλ. Larsen & Olsen 2010).

[47] «*η αγγλοσαξονική έννοια της ελευθερίας από το κράτος, δηλαδή μιας ελευθερίας που προκύπτει από την αντίθεση στον κρατισμό είναι ξένη για την Ελλάδα*» (Featherstone & Παπαδημητρίου 2008: 76-78).

[48] Χαρακτηριστικός είναι ο τίτλος ενός άρθρου του Featherstone (2003): "The Politics of Pension Reform in Greece: modernization defeated by gridlock".

χαρακτηρίσουμε κυρίαρχη.[49] Γενικεύοντας εκ των πραγμάτων, η προσέγγιση αυτή συνδέει τον εξευρωπαϊσμό με τον εκσυγχρονισμό όχι μόνο στο θεωρητικό αλλά και στο πολιτικό επίπεδο. Θεωρεί ότι η Ελλάδα χαρακτηρίστηκε από μια κοπιώδη και μόνο εν μέρει επιτυχημένη προσπάθεια προώθησης μεταρρυθμίσεων με απώτερο στόχο τον εκσυγχρονισμό της και αποδίδει την αποτυχία μεταρρύθμισης στην ύπαρξη συντεχνιακών συμφερόντων που κατάφεραν να αποτρέψουν την εκσυγχρονιστική προσπάθεια της περιόδου 1996-2004. Αυτά τα συμφέροντα αναζητούνται συνήθως στους κόλπους της δημοσιοϋπαλληλίας, των επιστημονικών επαγγελμάτων υψηλού κύρους και των συνδικαλιστικών ηγεσιών. Η ισχύς τους, σε συνδυασμό με τις πολιτικές και τις οργανωτικές ανεπάρκειες της κυβέρνησης, άλλοτε ακύρωσε άλλοτε καθυστέρησε, άλλοτε κατάφερε ακόμα και να εκφυλίσει το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα. Η προσπάθεια μεταρρύθμισης της αγοράς εργασίας αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα.[50]

Η παρούσα εργασία στέκεται κριτικά απέναντι σε αυτή την προσέγγιση για δύο λόγους.

Αφενός, διότι δεν μπορούμε να προσεγγίσουμε τις πολιτικές αντιπαραθέσεις που αναπτύχθηκαν ιδίως μετά το 1995, βάσει ενός δίπολου που στη μία του πλευρά συναντάμε τον εκσυγχρονσμό/εξευρωπαϊσμό και στην άλλη τον συντηρητισμό. Για την ακρίβεια, η στρατηγική επιλογή για συμμετοχή της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και παραμονή της στο σκληρό πυρήνα της (μέσω της υιοθέτησης του ευρώ) δεν αποτέλεσε ποτέ αντικείμενο πολιτικής αντιπαράθεσης δεδομένου ότι με εξαίρεση το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, οι υπόλοιπες πολιτικές δυνάμεις είχαν αποδεχτεί αξιωματικά τη συμμετοχή της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ακόμα περισσότερο, η πολιτική αντιπαράθεση, ειδικά στα ζητήματα που αφορούν το κοινωνικό κράτος, δομήθηκε με αναφορά την «Ευρώπη» η οποία παρείχε το μέτρο της σύγκρισης. Οι συντάξεις και αποδοχές των εργαζομένων είναι χαμηλότερες σε αναφορά με ό,τι συμβαίνει στην Ευρώπη, η κοινωνική προστασία είναι μικρότερη σε σχέση με ό,τι επικρατεί στην Ευρώπη, η προστασία του περιβάλλοντος υπολείπεται σε σχέση με τα ευρωπαϊκά στάνταρτ κ.ο.κ. Όπως εύστοχα σημειώνει ο Σακελλαρόπουλος (2006: 6), οι αναλύσεις που προσεγγίζουν τις μεταρρυθμίσεις των κοινωνικών θεσμών μέσα από την οπτική της θεωρίας του εξευρωπαϊσμού (Sotiropoulos 2004, Featherstone 2005, Tinios 2005) δεν υποτίμησαν τη δυναμική των μεταρρυθμίσεων αυτών καθ' αυτών με αποτέλεσμα το ζήτημα να παρουσιάζεται απλοποιημένα ως αντιπαράθεση μεταξύ εξευρωπαϊσμού και αντιευρωπαϊσμού. Αγνοήθηκε δηλαδή το γεγονός ότι οι συγκεκριμένες απόπειρες μεταρρυθμίσεων είχαν –πέραν του εξευρωπαϊσμού–

[49] Είναι περισσότερο επεξεργασμένη από οποιαδήποτε άλλη, συνεχίζει να αναπτύσσεται δυναμικά παράγοντας νέες μελέτες, άρθρα και βιβλία και δεν έχει να αντιμετωπίσει κάποια άλλη αντίστοιχα οργανωμένη προσπάθεια.

[50] Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι η παραδοχή περί μεταρρυθμιστικής βραδύτητας της Ελλάδας επερωτάται. Για παράδειγμα, οι Hartlapp & Leiber (2006) εξετάζοντας τον βαθμό ανταπόκρισης των κρατών-μελών της Νότιας Ευρώπης (Ελλάδα, Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία) στην ενσωμάτωση της κοινοτικής εργατικής και κοινωνικής νομοθεσίας, διαπίστωσαν ότι οι καθυστερήσεις σε αυτές τις χώρες δεν είναι μεγαλύτερες από ό,τι συμβαίνει στις υπόλοιπες χώρες του «σκληρού πυρήνα» της Ε.Ε.

συγκεκριμένα ιδεολογικά κίνητρα συνεπώς οι κοινωνικές και πολιτικές αντιδράσεις και συνακόλουθη απόρριψη των μεταρρυθμιστικών προτάσεων (μεταξύ 2000 και 2004) δεν υποδηλώνουν μια γενικότερη άρνηση ως προς τον εξευρωπαϊσμό της χώρας, αλλά την απόρριψη της νεοφιλελεύθερης εκδοχής του (Σακελλαρόπουλος 2006: 28). Σε τελική ανάλυση, «*οι συγκεκριμένες μεταρρυθμίσεις οδηγούσαν σε συρρίκνωση και περικοπές κοινωνικών δικαιωμάτων στο εσωτερικό ενός ατελούς κοινωνικού κράτους, που απαιτεί ακόμη και σήμερα περισσότερη ασφάλεια και ευκαιρίες απασχόλησης για τους πολίτες του. Το αίτημα της ισχυρής κοινωνικής προστασίας, που απηχεί την ιστορική και πολιτισμική παράδοση των αναπτυγμένων κοινωνικών κρατών, ήταν και εξακολουθεί να είναι παρόν στις ευρωπαϊκές κοινωνικές πολιτικές. Ωστόσο στην Ελλάδα αγνοήθηκε και αγνοείται, χάριν δημοσιο-οικονομικών και άλλων πολιτικο-ιδεολογικών σκοπιμοτήτων*» (Σακελλαρόπουλος 2006: 28).

Ο δεύτερος λόγος αφορά την προβληματική ταύτιση του εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος με τον εξευρωπαϊσμό. Δεν πρέπει να μας διαφεύγουν δύο καίριες επισημάνσεις του Σταθάκη (2002, 2007). Αφενός, ότι στην περίπτωση της Ελλάδας οι οικονομικές ελίτ που στήριξαν κατά βάση το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα (ναυτιλιακό και τραπεζικό κεφάλαιο, μεγάλα ΜΜΕ και βιομηχανικοί όμιλοι) εν τέλει υποστήριξαν μια ιδιαίτερη εκδοχή του εκσυγχρονισμού η οποία συνδύαζε αδιαχώριστα δύο αντιφατικά στοιχεία. Από τη μία πλευρά, την υιοθέτηση του αξιακού συστήματος της φιλελεύθερης οικονομίας, την προώθηση των ιδιωτικοποιήσεων και τον περιορισμό του ρυθμιστικού ρόλου του κράτους και, από την άλλη πλευρά, τη διατήρηση προνομιακών σχέσεων με την πολιτική εξουσία με στόχο την προώθηση των ιδιαίτερων συμφερόντων. Εν τέλει το μεγάλο κεφάλαιο στην Ελλάδα παρέμεινε είτε κρατικοδίαιτο, είτε συνέχισε να απολαμβάνει σκανδαλώδη φορολογική ανοχή. Αφετέρου, ο ελληνικός «εκσυγχρονισμός» παρέμεινε μονοδιάστατα συνδεμένος με ορισμένες μόνο όψεις της οικονομίας (κυρίως το χρηματοπιστωτικό σύστημα) και παρά τις διακηρύξεις δεν επεκτάθηκε ποτέ στον τρόπο λειτουργίας της Δημόσιας Διοίκησης και του κράτους γενικότερα. Σε αυτά τα πεδία το μόνο επίτευγμα που έχει να επιδείξει η εκσυγχρονιστική προσπάθεια ήταν η δημιουργία και λειτουργία των Κέντρων Εξυπηρέτησης Πολιτών (ΚΕΠ). Άλλες, πιο θεμελιώδεις όψεις της κρατικής διοίκησης όπως για παράδειγμα οι δημόσιες προμήθειες, το σύστημα προσλήψεων στο δημόσιο τομέα, η κατανομή των μεριδίων αγοράς είτε αυτά αφορούν ακτοπλοϊκές συγκοινωνίες είτε μεγάλα δημόσια έργα άλλαξαν ελάχιστα.

Εν τέλει, ο εκσυγχρονισμός συνυπήρξε, στα πλαίσια της ίδιας πολιτικής ατζέντας, με πρακτικές στις οποίες κανείς δεν θα απέδιδε τον όρο «ευρωπαϊκές», παρότι συχνά εφαρμόστηκαν στο σύνολο των ευρωπαϊκών κρατών. Το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα μπορεί να αντληθεί από το σημαντικότερο επίτευγμα της Σημιτικής περιόδου, την είσοδο δηλαδή της Ελλάδας στο ευρώ. Όπως πολύ εύστοχα σημειώνει ο Καζαμίας (2010), «*αν δεχτούμε πως η προσχώρηση της Ελλάδας στο ευρώ υπήρξε μια κορυφαία εκδήλωση εξευρωπαϊσμού, τότε θα πρέπει ταυτόχρονα να αναγνωρίσουμε ότι η πραγματοποίησή της οφείλεται σε μία ακραία κίνηση αποευρωπαϊσμού. Τη συστηματική αλλοίωση και παραποίηση των* [στατιστικών] *μακροοικονομικών*

στοιχείων της περιόδου που στέλνει ένα κράτος-μέλος στην Ευρωπαϊκή Ένωση… [η παραποίηση αυτή] *δεν αποτελεί απλώς ένα ηθικό ή πολιτικό πρόβλημα, αλλά επίσης μία πολύ σοβαρή περίπτωση αναίρεσης βασικών κανόνων και πρακτικών της Ε.Ε.*» .

Εν τέλει, ο εκσυγχρονισμός παρέμεινε ως διαδικασία έντονα επιλεκτικός ως προς τα πεδία που εφαρμόστηκε, υπήρξε κατά τον επιτυχή χαρακτηρισμό του Σταθάκη ένας «ατέλευτος εκσυγχρονισμός» (Σταθάκης 2007) ο οποίος όμως δεν προέκυψε ως ατύχημα ή ως εκφυλισμός ενός αρχικά φιλόδοξου σχεδίου. Η παρούσα εργασία φιλοδοξεί να αναδείξει μια επιπλέον διάσταση. Το γεγονός ότι πολιτικές και διαδικασίες που παρουσιάζονται ως αντιπαραθετικές με το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα είναι εποικοδομητικότερο να τις δούμε ως συμπληρωματικές.

Η πολιτική απασχόλησης αποτελεί τυπικό παράδειγμα. Η εξέτασή της εντός του ευρύτερου περιβάλλοντος στο οποίο υλοποιήθηκε και η ανάδειξη της πολιτικής οικονομίας της ευελπιστεί να ανασύρει την λανθάνουσα ορθολογικότητά μιας εκ πρώτης όψης «ανορθολογικής» ως προς την υλοποίησή της πολιτικής. Να δείξει πως η πολιτική απασχόλησης στην Ελλάδα χρησιμοποιήθηκε προκειμένου να απορροφηθούν κοινωνικές εντάσεις που δημιουργούνταν από τον ριζικό μετασχηματισμό της οικονομίας και της κοινωνίας στα πλαίσια του εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος. Η ελληνική πολιτική απασχόλησης «εξευρωπαΐστηκε» με έναν ιδιόμορφο τρόπο. Υιοθέτησε μορφολογικά τις ευρωπαϊκές κατευθύνσεις προκειμένου να υπερασπιστεί την πολιτική οικονομία που υπηρετούσε. Το εξωτερικό της περίβλημα προσαρμόστηκε στις ευρωπαϊκές κατευθύνσεις με στόχο τη διασφάλιση της πολύτιμης ροής των ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων, οι οποίες ήταν καίριας σημασίας προκειμένου οι εντάσεις που δημιουργούσε η φιλελευθεροποίηση της οικονομίας να καταστούν πολιτικά διαχειρίσιμες. Η πολιτική απασχόλησης δεν αποτέλεσε συμπλήρωμα της διαδικασίας μετασχηματισμού, αλλά το ιδιόμορφο αντίβαρό της ώστε να διασφαλιστεί η πολιτική ανοχή και η υποστήριξη ευρύτερων κοινωνικών ομάδων στη διαδικασία φιλελευθεροποίησης. Οι ανορθολογικές όψείς της λειτούργησαν περισσότερο συμπληρωματικά ως προς το «εκσυγχρονιστικό εγχείρημα» παρά αντιπαραθετικά.

Η διαμόρφωση της πολιτικής ατζέντας

Στα προηγούμενα υποστηρίχτηκε ότι η ευρωπαϊκή διάσταση αποτελεί ουσιαστική παράμετρο στην ανάλυση της ελληνικής πολιτικής απασχόλησης. Από θεωρητικής άποψης αυτό δημιουργεί δύο ερωτήματα. Το πρώτο αφορά τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνεται η πολιτική απασχόλησης σε ευρωπαϊκό επίπεδο, το δεύτερο αφορά τις συνέπειες και την επίδραση που άσκησε η ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης στην αντίστοιχη ελληνική. Σε ό,τι αφορά τη διαδικασία παραγωγής της πολιτικής απασχόλησης σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η παρούσα εργασία εμπνέεται κατ' αρχήν από τη θεωρία του «φιλελεύθερου διακυβερνητισμού» του Moravsik (1993, 1994, 1998), η οποία εντάσσεται σε εκείνο το θεωρητικό ρεύμα των Ευρωπαϊκών Σπουδών που υποστηρίζει ότι το καθοριστικό υποκείμενο για την ερμηνεία της ευρωπαϊκής

ολοκλήρωσης είναι τα κράτη-μέλη (διακυβερνητισμός – intergovermentalism),[51] και όχι η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ή ένα πολυδαίδαλο δίκτυο στο οποίο συμπλέκονται κυβερνήσεις, ευρωπαϊκοί θεσμοί, οργανώσεις συμφερόντων, μη κυβερνητικές οργανώσεις, κοινωνικοί εταίροι κ.ο.κ. (για μια συνοπτική αναφορά σε αυτές τις προσεγγίσεις για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση βλ. Πλαίσιο Α-1, σ. 60).

Πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι στη θεωρία του Moravsik θα εισαγάγουμε μια σειρά από τροποποιήσεις οι οποίες διατηρούν ανέπαφη τη γενική ιδέα που χαρακτηρίζει τη θεωρία, αλλάζουν όμως ουσιωδώς τον τρόπο με τον οποίο αυτή η ιδέα θεμελιώνεται. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τον Moravcsik, η κινητήριος δύναμη που ωθεί τις κυβερνήσεις να επιδιώξουν διακρατικές συνεργασίες είναι η οικονομία, ενώ άλλες παράμετροι (οι «γεωπολιτικοί λόγοι» κατά τον ίδιο) παίζουν δευτερεύοντα ρόλο.[52] Ωστόσο, η προτεραιότητα που αποδίδει ο Moravcsik στα οικονομικά συμφέροντα έναντι των πολιτικών στόχων δεν ισχύει απαραίτητα για όλα τα κράτη-μέλη, ειδικά για τα μικρότερα.[53] Η καταστατική αδυναμία μιας μικρής χώρας (π.χ. της Ελλάδας) να προωθήσει αποτελεσματικά τα οικονομικά της συμφέροντα έναντι μιας μεγάλης (π.χ. της Γερμανίας), ενισχύει την πιθανότητα η εμπλοκή της στη πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης να οφείλεται κυρίαρχα σε πολιτικούς και δευτερευόντως σε οικονομικούς λόγους (ενδεικτικά βλ. Χαντζηιωσήφ 2003). Ειδικότερα στην περίπτωση της Ελλάδας πολλοί ερευνητές έχουν συνδέσει την ένταξη στην ΕΟΚ κυρίως με τα ανοιχτά ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής και την προσπάθεια να αντιμετωπιστεί η γείτονας Τουρκία.

Επιπρόσθετα, όπως θα δούμε στα σχετικά κεφάλαια, η ευρωπαϊκή πολιτική γενικά, αλλά και η ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης ειδικότερα, δεν μπορεί να ερμηνευτεί μόνο βάσει οικονομικών κινήτρων. Η ύπαρξη οικονομικών κινήτρων συνιστά αναγκαία, όχι όμως επαρκή συνθήκη προκειμένου να προχωρήσει η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ή να υιοθετηθεί μια ευρωπαϊκή πολιτική, δεδομένου ότι ο ρόλος της πολιτικής και της ιδεολογίας παραμένει σημαντικός.[54] Η δημιουργία και η εξέλιξη της

---

[51] Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Moravcsik (1993: 508): «*το ευρωπαϊκό οικοδόμημα στο σύνολο του συνιστά ένα πολύπλοκο πλαίσιο κρατικών διαπραγματεύσεων*».

[52] Στην περίπτωση της Ευρώπης, βασική αιτία ενεργοποίησης της διαδικασίας ενοποίησης ήταν η ενίσχυση του ενδοκοινοτικού εμπορίου και η αυξανόμενη κινητικότητα του κεφαλαίου. Αυτές οι παράμετροι συμπληρώθηκαν, συν το χρόνο, με το στόχο της σταθεροποίησης των συναλλαγματικών ισοτιμιών μετά την κατάρρευση του συστήματος του Breton Woods το 1975 (Moravcsik 1998: 40-49).

[53] Όπως σχολιάζουν οι Featherstone κ.ά. (2000), η τάση στην ερμηνεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης είναι να εξετάζονται κυρίαρχα οι θέσεις των ισχυρών κρατών-μελών, κάτι το οποίο από τη μια πλευρά είναι φυσιολογικό, από την άλλη όμως ωθεί στο περιθώριο της ανάλυσης τα συμφέροντα των μικρότερων και πιο αδύναμων κρατών. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί το κλασικό βιβλίο του Moravcsik «*The Choice of Europe*» (1998) που πραγματεύεται τη διαδικασία οικοδόμησης της ΟΝΕ εξετάζοντας μόνο τα συμφέροντα της Γαλλίας, της Γερμανίας και της Βρετανίας.

[54] Τα τελευταία χρόνια αυξάνεται η αρθρογραφία σχετικά με τον τα voting-patterns των κρατών μελών στο Συμβούλιο. Αυτό που εξετάζουν είναι οι παράγοντες που καθορίζουν την πιθανότητα κάποιο κράτος-μέλος να διαφοροποιηθεί από την πλειοψηφία είτε ψηφίζοντας «κατά», είτε απέχοντας. Για τους περισσότερους μελετητές η διάκριση Αριστερά-Δεξιά παίζει σημαντικό ρόλο (Hix 1999, Raunio 1997, Hagemann 2005, Benoit & Laver 2006, Hosli κ.ά. 2009, Marks & Steenbergen 2004) αν και μπορούν να διαπιστωθούν ορισμένες διαφοροποιήσεις αναλόγως της ομάδας των κρατών-μελών που εξετάζονται (παλιά ή νέα κράτη μέλη) και της χρονικής περιόδου (πριν ή μετά τη διεύρυνση).

ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης βίωσε καθυστερήσεις και επιταχύνσεις οι οποίες δεν μπορούν να αποδοθούν στην ύπαρξη συγκλινόντων ή αντιτιθέμενων οικονομικών κρατικών συμφερόντων. Ειδικά στην περίπτωση της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης δεν έχουμε να κάνουμε με την προσπάθεια κάποιων κρατών να επεκτείνουν στο ευρωπαϊκό επίπεδο το δικό τους καθεστώς απασχόλησης, ούτε με την προσπάθεια να διατηρήσουν το ιδιαίτερό τους καθεστώς απασχόλησης, παρότι τέτοια ζητήματα είναι υπαρκτά.[55] Ο τρόπος με τον οποίο αναπτύχθηκε η ευρωπαϊκή πολιτική για την απασχόληση σχετίζεται περισσότερο με τα πολιτικά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά της τότε κυρίαρχης σοσιαλδημοκρατίας παρά με οικονομικά συμφέροντα κρατών.

Επιστρέφοντας στην προσέγγιση του Moravcsik, η διαδικασία παραγωγής πολιτικής σε ευρωπαϊκό επίπεδο έχει την παρακάτω γενική μορφή:

(α) Σε κάθε στιγμή, τα εθνικά πολιτικά συστήματα παράγουν μέσα από μια εσωτερική διαδικασία ένα σύνολο ιεραρχημένων στόχων (εθνικές προτιμήσεις - national preferences). Αυτό σημαίνει ότι οι εθνικές προτιμήσεις, σε αντίθεση με τις *πολιτικές* και τις *στρατηγικές,* είναι εξωγενείς ως προς το διεθνές περιβάλλον, δηλαδή διαμορφώνονται αποκλειστικά στο εσωτερικό κάθε κράτους (Moravcsik 1998: 22-24). Αυτή είναι και η ειδοποιός διαφορά του σχήματος του Moravcsik σε σχέση με τις νεορεαλιστικές προσεγγίσεις που επίσης εντάσσονται στο ρεύμα του διακυβερνητισμού. Σύμφωνα με τις νεορεαλιστικές προσεγγίσεις, τα κράτη δρουν εντός ενός άναρχου διεθνούς περιβάλλοντος υπό την έννοια ότι δεν υπάρχει ανώτερη από αυτά αρχή ρύθμισης. Πρωταρχικός στόχος κάθε κράτους είναι η επιβίωσή του και η προώθηση των συμφερόντων του έναντι των άλλων κρατών. Σε αυτό το πλαίσιο, οι θέσεις κάθε κράτους καθορίζονται περισσότερο από τις θέσεις που παίρνουν τα άλλα κράτη, δηλαδή διαμορφώνονται εντός του συστήματος των διεθνών σχέσεων. Αντίθετα με την παραπάνω ανάλυση, ο Moravcsik ορθά θεωρεί ότι οι στόχοι της εξωτερικής πολιτικής καθορίζονται μέσα από μια εσωτερική πολιτική διαδικασία, δηλαδή είναι εξωγενείς του πλαισίου διεθνών σχέσεων: «*η κατανόηση της εσωτερικής πολιτικής κατάστασης κάθε κράτους είναι προϋπόθεση προκειμένου να κατανοηθεί η στρατηγική αλληλεπίδραση ανάμεσα στα κρά*τη (Moravcsik 1993: 481).

Για την περιγραφή της διαδικασίας διαμόρφωσης των εθνικών προτιμήσεων ο Moravsik χρησιμοποιεί ένα τυπικό φιλελεύθερο σχήμα που εδράζεται στη λειτουργία ομάδων-πίεσης. Κάθε μία από αυτές έχει τα δικά της συμφέροντα και όλες ανταγωνίζονται μεταξύ τους προκειμένου να τα προωθήσουν επηρεάζοντας την κρατική πολιτική. Ακολούθως, οι κρατικές προτεραιότητες καθορίζονται από τους

[55] Για παράδειγμα, ο φόβος των γερμανικών συνδικάτων ότι η ενοποιημένη αγορά θα οδηγήσει σε εξομοίωση προς τα κάτω των εργατικών ρυθμίσεων αποτέλεσε έναν από τους σημαντικούς λόγους που υποστήριξαν την ιδέα ανάπτυξης μιας κοινής ευρωπαϊκής πολιτικής. Αντίστοιχα, η προσπάθεια της Σουηδίας να διατηρήσει το δικό της ιδιαίτερο καθεστώς απασχόλησης την οδήγησε να εμπλακεί αποφασιστικά στη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής Απασχόλησης.

πολιτικούς.[56] Η βασική ιδέα είναι ότι οι ομάδες πίεσης διατυπώνουν προτιμήσεις-αιτήματα και οι κυβερνήσεις τις ενοποιούν.[57]

(β) Μετά τη διαμόρφωση των εθνικών προτιμήσεων ακολουθεί η διεθνής διαπραγμάτευση κατά την οποία οι κυβερνήσεις επιδιώκουν την επίτευξη των στόχων τους δεδομένων των πολιτικών τους δυνατοτήτων και περιορισμών. Αυτή η διαδικασία μπορεί να περιγραφεί ως «παιχνίδια συντονισμού με αναδιανεμητικές συνέπειες» (Moravcsik 1998: 51).[58] Τα αποτελέσματα της διαπραγμάτευσης εξαρτώνται από το κόστος που έχει για κάθε κράτος το ενδεχόμενο μη επίτευξης συμφωνίας (unilateral alternatives), από τη δυνατότητα συγκρότησης συμμαχιών σε συνδυασμό με την απειλή αποκλεισμού και από τις δυνατότητες διασύνδεσης των θεμάτων έτσι ώστε να επιτευχθούν «συμφωνίες πακέτο». Μετά την διαπραγμάτευση επιλέγονται (από τα κράτη) οι θεσμοί που θα υλοποιήσουν τις αποφάσεις. Τα κράτη επιλέγουν να εκχωρήσουν τμήμα της εθνικής τους ανεξαρτησίας προκειμένου να διασφαλίσουν την αξιοπιστία της δέσμευσης στις συμφωνίες (credible commitments). Η παραχώρηση εξουσιών σε ένα τρίτο θεσμό δεσμεύει τις κυβερνήσεις σε ένα γενικό πλαίσιο όσον αφορά τις μελλοντικές αποφάσεις και διαμορφώνει ένα σύστημα αυτό-πειθάρχησης το οποίο στοχεύει όχι μόνο στο παρόν, αλλά και στο μέλλον. Η δημιουργία θεσμών προκαταβάλει και τις μελλοντικές αποφάσεις (Moravcsik 1998: 73).[59]

---

[56] Ο μεθοδολογικός ατομισμός του Moravcsik είναι ισχυρός, η έμφαση δίνεται στα πρόσωπα και στο έργο του δεν υιοθετεί κάποια θεωρία κομμάτων. Χαρακτηριστικές είναι οι πρώτες φράσεις με τις οποίες ξεκινά το βιβλίο του *The Choice of Europe* (Moravcsik 1998: 18): «το κεντρικό επιχείρημα του βιβλίου είναι ότι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση μπορεί να εξηγηθεί καλύτερα ως μια σειρά ορθολογικών επιλογών που πάρθηκαν από τους *εθνικούς ηγέτες* (national leaders)" – η έμφαση δική μου.

[57] «*Το κύριο ενδιαφέρον των κυβερνήσεων είναι να διατηρήσουν την εξουσία… αυτό απαιτεί την υποστήριξη μιας συμμαχίας ψηφοφόρων, πολιτικών κομμάτων, ομάδων πίεσης και γραφειοκρατών, των οποίων οι απόψεις προβάλλονται-καταγράφονται, έμμεσα ή άμεσα, μέσω των εθνικών πολιτικών θεσμών και των πρακτικών πολιτικής αντιπροσώπευσης. Μέσω αυτής της διαδικασίας αναδεικνύεται ένα σύνολο εθνικών συμφερόντων ή στόχων, τους οποίους τα κράτη προσκομίζουν στις διεθνείς διαπραγματεύσεις*» (Moravcsik 1993: 483).

[58] Ειδικά όσον αφορά τις διαπραγματεύσεις στην Ε.Ε., γίνονται τρεις υποθέσεις (Moravcsik 1998: 60-62): (α) Τα κράτη προσέρχονται εθελοντικά θεωρώντας ότι η εμβάθυνση της συνεργασίας είναι αμοιβαία επωφελής και το πλαίσιο της διαπραγμάτευσης προστατεύει την επιλογή συμμετοχής (οι σημαντικές αποφάσεις λαμβάνονται ομόφωνα, δεν χρησιμοποιούνται στρατιωτικές απειλές, δεν υπάρχουν προσπάθειες αιφνιδιασμού κλπ.). (β) Τα κράτη γνωρίζουν με ακρίβεια τις λεπτομέρειες της διαδικασίας διαπραγμάτευσης, τις θέσεις των άλλων κρατών και τις εναλλακτικές λύσεις. Το πολιτικό κόστος της διαπραγμάτευσης είναι μικρό διότι οι διαπραγματεύσεις είναι μακροχρόνιες, δίνουν δυνατότητες κατάθεσης προτάσεων και αντιπροτάσεων, εμπεριέχουν την δυνατότητα για αντισταθμιστικά οφέλη. (γ) Η κατανομή των ωφελειών της διαπραγμάτευσης καθορίζεται από τη σχετική διαπραγματευτική δύναμη κάθε κράτους. Η σχετική διαπραγματευτική δύναμη δεν εξαρτάται μόνο από την ισχύ του κράτους αλλά και από το αντικείμενο της διαπραγμάτευσης. Καθοριστικό ρόλο παίζει η ένταση με την οποία το κράτος επιδιώκει μια συμφωνία, η οποία ποικίλει λόγω της ασύμμετρης αλληλεξάρτησης των κρατών. Όσο περισσότερο επιδιώκει ένα κράτος μια συμφωνία, τόσο μεγαλύτερες υποχωρήσεις θα κάνει.

[59] Η αιτία που οι κυβερνήσεις επιλέγουν αυτό τον τρόπο εκχώρησης εξουσιών, έναντι π.χ. μιας διακρατικής δεσμευτικής συμφωνίας, έγκειται στην αβεβαιότητα για τις μελλοντικές εξελίξεις. Τόσο το σύστημα ειδικής πλειοψηφίας, όσο και οι εξουσίες που εκχωρούνται στην Επιτροπή συνιστούν ένα «ατέλευτο συμβόλαιο» το οποίο προκύπτει όταν οι κυβερνήσεις μοιράζονται γενικούς στόχους αλλά

(γ) Οι κυβερνήσεις χρησιμοποιούν το αποτέλεσμα των διεθνών διαπραγματεύσεων προκειμένου να ενισχύσουν την δύναμή τους έναντι των εγχώριων ομάδων πίεσης. Υπ' αυτή την έννοια έχουμε ένα παίγνιο δύο επιπέδων (το οποίο υιοθετεί το σχήμα του Putnam (1998)). Οι θέσεις των κυβερνήσεων διαμορφώνονται εσωτερικά στο εθνικό επίπεδο, στη συνέχεια διαπραγματεύονται στο ευρωπαϊκό και στο τέλος τα αποτελέσματα της διαπραγμάτευσης χρησιμοποιούνται στο εσωτερικό προκειμένου να ενισχυθεί πολιτικά η κυβέρνηση έναντι των ομάδων πίεσης και της αντιπολίτευσης. Υπ' αυτή την έννοια, η ευρωπαϊκή συνεργασία δεν αποδυναμώνει αλλά ενισχύει τις εθνικές κυβερνήσεις. Τα κοινοβούλια και οι πολίτες έχουν περιορισμένες δυνατότητες να επηρεάσουν το περιεχόμενο των διεθνών αποφάσεων και όταν καλούνται να αποφασίσουν επ' αυτού συνήθως το κάνουν μέσω κάποιας μορφής δημοψηφίσματος όπου οι πολίτες καλούνται να υιοθετήσουν ή να απορρίψουν την όποια Συνθήκη-συμφωνία ως «πακέτο». Τα παραπάνω δίνουν τη δυνατότητα στις εθνικές κυβερνήσεις να επιτυγχάνουν συμφωνίες στο ευρωπαϊκό επίπεδο και μετά να τις παρουσιάζουν στο εγχώριο κοινό εκβιάζοντας ουσιαστικά την έγκρισή τους. Παράλληλα το ευρωπαϊκό επίπεδο μπορεί πάντα να λειτουργεί ως αποδιοπομπαίος τράγος προκειμένου να δικαιολογηθούν μη δημοφιλείς πολιτικές: «*κατά μία έννοια το δημοκρατικό έλλειμμα της Ένωσης αποτελεί ίσως ένα από τα ουσιαστικότερα στοιχεία της επιτυχίας της*» (Moravcsik 1993: 515, 1994: 1).

Σε ό,τι αφορά αυτή την εργασία, θα υιοθετήσω δύο βασικά στοιχεία του παραπάνω σχήματος, δηλαδή την υπόθεση ότι οι θέσεις των κρατών-μελών διαμορφώνονται εσωτερικά και την υπόθεση ότι οι κυβερνήσεις χρησιμοποιούν προς ίδιον όφελος τα αποτελέσματα των διαπραγματεύσεων προκειμένου να ενισχύσουν την θέση τους. Παρά ταύτα, κάποιες τροποποιήσεις πρέπει να γίνουν.

Κατ' αρχήν, η χρησιμότητα του φιλελεύθερου σχήματος περί των ομάδων πίεσης που υιοθετεί ο Moravcsik επερωτάται ως προς την ερμηνευτική της δύναμη, τουλάχιστον στην περίπτωση της Ελλάδας. Όπως έχει επισημάνει ο Fioretos (1997), το γενικό σχήμα του Moravcsik δεν απαντά στο γιατί κυβερνήσεις με αρκετά συγκεντρωτικές δομές (π.χ. Γαλλία) επιλέγουν να εμπλακούν σε μια διαδικασία όπου οι πολιτικοί προσπαθούν να ενισχύσουν την αυτονομία τους έναντι των ομάδων πίεσης. Σε αυτές τις χώρες οι κυβερνήσεις είναι ήδη ισχυρές εσωτερικά, έτσι ώστε να μην έχουν κίνητρο να επιδιώξουν μεγαλύτερη αυτονομία. Ειδικά στην περίπτωση της Ελλάδας, η υπόθεση ότι η κυβέρνηση επιδιώκει την ενίσχυση της αυτονομίας της έναντι των ομάδων πίεσης έρχεται σε απευθείας σύγκρουση με την ιστορική εμπειρία δεδομένου ότι στο ελληνικό πολιτικό σύστημα οι ομάδες πιέσεις έχουν περιορισμένη δύναμη.

Όπως έδειξε ο Βούλγαρης, το πέρασμα από τη δικτατορία στην κοινοβουλευτική δημοκρατία σήμαινε ταυτόχρονα την ενίσχυση του ρόλου των πολιτικών κομμάτων. Τα μεγάλα, μαζικά, πειθαρχημένα και συστημικά κόμματα αναδείχτηκαν σε πυλώνα του δημοκρατικού πολιτεύματος και η πολιτική αντιπροσώπευση της κοινωνίας μονοπωλήθηκε από τα αυτά· οι οργανώσεις κοινωνικών συμφερόντων αν δεν

δεν μπορούν ή δεν επιθυμούν (είτε για τεχνικούς, είτε για πολιτικούς λόγους) να προβλέψουν τις αναγκαίες ρυθμίσεις για την επίτευξη αυτών των στόχων (Moravcsik, 1998: 73-74).

διαμορφώθηκαν απευθείας από τα κόμματα ετεροκαθορίστηκαν από αυτά (Βούλγαρης 2005: 43-44). Η μεταπολιτευτική ιστορία της χώρας παρήγαγε την πολιτική πόλωση και παραταξιοποίηση της κοινωνίας, η οποία με τη σειρά της οδήγησε στην «εθνικοποίηση» της ψήφου: η ψήφος δεν ήταν ψήφος θρησκευτική ή ταξική άλλα ψήφος ιδεολογική. Οι συγκρούσεις στο επίπεδο της παραγωγής, της διανομής και της νομής της εξουσίας δεν αρθρώθηκαν σε ταξική ή πολιτισμική βάση αλλά σε πολιτική-ιδεολογική (Βούλγαρης 2005: 52). Εν ολίγοις, η πολιτική σύγκρουση κατά τη μεταπολίτευση δεν διεξήχθη βάσει μιας θεματολογικής πολιτικής (issue politics), αλλά πήρε τη μορφή ταυτοτικής πολιτικής (identity politics). Δεν αντιπαρατίθεντο κόμματα στο α' ή το β' θέμα, συγκρούονταν μεγάλες πολιτικές παρατάξεις, ισχυρές κομματικές ταυτότητες και ιστορικές πολιτικές παραδόσεις (Βούλγαρης 2005: 56).

Ακολουθώντας την παραπάνω ανάλυση, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι τα μεγάλα κόμματα εξουσίας (δηλαδή το ΠΑΣΟΚ και η Νέα Δημοκρατία για την περίοδο που εξετάζουμε) εσωτερίκευσαν τις οικονομικές και ταξικές συγκρούσεις παίζοντας, κατά μία έννοια, έναν ρόλο αντίστοιχο με αυτόν που απέδωσε ο Πουλαντζάς στο κράτος: την ιεραρχημένη ενοποίηση επιμέρους συμφερόντων. Με άλλα λόγια, η επιτυχία, των κομμάτων εξουσίας (και ιδιαίτερα του ΠΑΣΟΚ), δηλαδή η δυνατότητα να κυβερνήσουν, εξαρτήθηκε κυρίαρχα από τη δυνατότητα να παράγουν στο εσωτερικό τους μια ενότητα (ή συμβιβασμό) ανάμεσα στα συγκρουόμενα οικονομικά-κοινωνικά συμφέρονται και να προβάλουν στη συνέχεια αυτή την «ενοποίηση» στην κρατική πολιτική. Ο πελατειακός χαρακτήρας του πολιτικού συστήματος ήταν καθοριστικός σε αυτή τη διαδικασία ενισχύοντας την ικανότητα ενοποίησης αντικρουόμενων συμφερόντων. Ο μεγάλος βαθμός διαιρετότητας που ενέχει το πελατειακό σύστημα (δηλαδή η δυνατότητά του να επιμερίσει τα οφέλη σε μεγάλο αριθμό κοινωνικών ομάδων) έδωσε τη δυνατότητα υιοθέτησης μιας γενικής πολιτικής κατεύθυνσης με την ταυτόχρονη άμβλυνση των αρνητικών της συνεπειών για αυτούς που χάνουν κάτι μέσω επιλεκτικών παραχωρήσεων.

Επιπρόσθετα, η εσωτερίκευση των αντιτιθέμενων συμφερόντων στο εσωτερικό των κομμάτων, η σχετική αδράνεια των ομάδων-πίεσης και η εθνικοποίηση της ψήφου επαναπροσδιορίζουν το τι θεωρείται οικονομικό συμφέρον. Όπως σωστά παρατηρεί ο Παγουλάτος, από τη στιγμή που τα κόμματα γίνονται πολυσυλλεκτικοί οργανισμοί και στο μέτρο που η επιδίωξη στόχων οικονομικής ανάπτυξης αποκτά χαρακτήρα δημόσιου αγαθού, είναι εύκολο να υπερπηδηθούν επιμέρους συντεχνιακά αιτήματα (Pagoulatos 2003: 178). Σε αυτό το περιβάλλον το ευρύτερο οικονομικό και ιδεολογικό πλαίσιο αποκτά μεγαλύτερη βαρύτητα από τα επιμέρους συμφέροντα (των ομάδων-πίεσης).[60]

[60] Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η συμμετοχή της χώρας στην ΟΝΕ και η απελευθέρωση του τραπεζικού συστήματος. Και στις δύο περιπτώσεις, οι άμεσα ενδιαφερόμενοι (παραγωγοί ή τράπεζες) είχαν μάλλον να χάσουν, παρά να κερδίσουν από τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (για την περίπτωση των τραπεζών βλ. Pagoulatos 2003, για την περίπτωση της ενιαίας αγοράς και της ΟΝΕ βλ. Blavoukos 2003). Ωστόσο, και στις δύο περιπτώσεις οι αντιδράσεις ήταν

Η δομή του ελληνικού πολιτικού συστήματος, αν και δεν είναι στεγανή ως προς τις πιέσεις επιμέρους συμφερόντων, δίνει μεγάλη αυτονομία στην κυβέρνηση να προωθήσει την πολιτική της ατζέντα υπό την προϋπόθεση ότι την έχει καταστήσει κοινωνικά ηγεμονική. Η έρευνα επιβεβαιώνει ότι οι ελληνικές κυβερνήσεις επεδίωξαν την εσωτερική νομιμοποίηση της πολιτικής τους με αναφορές στο ευρωπαϊκό επίπεδο, είτε παρουσιάζοντας τα αποτελέσματα των διαπραγματεύσεων ως εθνικές επιτυχίες, είτε παρουσιάζοντας τα ως αναγκάστηκες προσαρμογές που εκπορεύονται από τις διεθνείς υποχρεώσεις της χώρας. Ωστόσο, η τελική επιδίωξη των κυβερνήσεων δεν ήταν τόσο η αυτονόμησή τους από τις εσωτερικές ομάδες-πίεσης, όσο η αποτελεσματικότερη προώθηση της πολιτικής και οικονομικής τους ατζέντας.

Άρα, η σημαντικότερη τροποποίηση σε σχέση με το σχήμα του Moravcsik έγκειται στο γεγονός ότι δεν πρόκειται να αντιμετωπίσουμε την κυβέρνηση ως ένα πολιτικό υποκείμενο που στοχεύει στην ενδυνάμωση της αυτονομίας του έναντι των ομάδων-πίεσης, αλλά ως ένα υποκείμενο που διαθέτει πολιτική ατζέντα, που δεσμεύεται από το ιδεολογικό και πολιτικό της προφίλ και φυσικά από τις σχέσεις αντιπροσώπευσης που έχει αναπτύξει με τις κοινωνικές ομάδες.

Δεδομένων αυτών των επισημάνσεων, μπορούμε να διατυπώσουμε μια θεωρητική υπόθεση η οποία ακολουθεί το γενικό μορφολογικό σχήμα του Moravcsik χωρίς να υιοθετεί μια σειρά επιμέρους παραδοχών που τη συνοδεύουν στην «τυπική» της μορφή. Θα υποθέσουμε, δηλαδή ότι:

- οι προτιμήσεις των κρατών διαμορφώνονται στο εσωτερικό τους μέσα από μια πολυσχιδή διαδικασία πολιτικών, οικονομικών, ιδεολογικών και ταξικών συγκρούσεων,
- οι ομάδες πίεσης, στο μέτρο που υπάρχουν και δραστηριοποιούνται, αποτελούν έναν ερμηνευτικό παράγοντα σε καμία περίπτωση όμως τον καθοριστικό,
- η οικονομία θέτει το ευρύτερο πλαίσιο της αντιπαράθεσης δεν το εξαντλεί όμως, αφού σε κάθε στιγμή είναι διαθέσιμες περισσότερες της μίας εναλλακτικές.
- οι κυβερνήσεις χρησιμοποιούν στο εσωτερικό τα αποτελέσματα των ευρωπαϊκών διαπραγματεύσεων με στόχο την προώθηση της πολιτικής τους ατζέντας και όχι την ενίσχυση της αυτονομίας τους έναντι των ομάδων-πίεσης.

μικρές λόγω της ιδεολογικής ηγεμονίας του γενικότερου στόχου της συμμετοχής στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι.

Πλαίσιο Α-1: εναλλακτικές προσεγγίσεις σε σχέση με την ευρωπαϊκή ενοποίηση

Είναι προφανές ότι τόσο η γενική προσέγγιση του «διακυβερνητισμού» όσο και η ειδικότερη εκδοχή της που διατύπωσε ο Moravcsik, δεν αποτελούν τις μόνες διαθέσιμες προσεγγίσεις, αλλά έχουν να αντιπαρατεθούν με τουλάχιστον δύο εξίσου συγκροτημένα θεωρητικά ρεύματα: το νεολειτουργισμό (neofunctionalism), και την πολυεπίπεδη διακυβέρνηση.

Γενικεύοντας εκ των πραγμάτων, σημείο εκκίνησης της νεολειτουργιστικής προσέγγισης –με εξέχουσες μορφές τους Haas (1958, 1964) και Lindberg (1963)– είναι ότι *η μορφή ακολουθεί τη λειτουργία.* Συνεπώς, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση μπορεί να ερμηνευτεί (αλλά και να σχεδιαστεί) βάσει τριών σταδίων: (α) Η διαδικασία της ενοποίησης ξεκινά όταν κάποιες χώρες επιλέγουν να εργαστούν από κοινού προκειμένου να υπάρξει ενοποίηση ενός οικονομικού κλάδου και διορίζουν μια υπερεθνική γραφειοκρατία με στόχο την επίβλεψη της διαδικασίας ενοποίησης. (β) Η ενοποίηση του εν λόγω κλάδου ενεργοποιεί λειτουργικές πιέσεις για ενοποίηση των συνδεόμενων κλάδων. Σταδιακά, οι φορείς εκπροσώπησης συμφερόντων που εμπλέκονται στους ενοποιούμενους κλάδους διαπιστώνουν ότι η επιδίωξη των συμφερόντων τους είναι περισσότερο αποτελεσματική εάν διενεργείται στο υπερεθνικό επίπεδο. Αναπτύσσονται, έτσι, διεθνείς-ευρωπαϊκές κινήσεις προώθησης συμφερόντων οι οποίες δίνουν μεγαλύτερη ώθηση στη διαδικασία της ενοποίησης. (γ) Αναπόδραστα η ενίσχυση-επέκταση της οικονομικής ενοποίησης δημιουργεί την ανάγκη για ενίσχυση-επέκταση και των πολιτικών θεσμών και η πολιτική ενοποίηση ακολουθεί την οικονομική. Σημαντική έννοια της νεολειτουργιστικής ανάλυσης είναι η *διάχυση* (spillover). Σύμφωνα με τον ορισμό του Lindberg, η διάχυση είναι «*μία κατάσταση κατά την οποία μια δεδομένη δράση, που σχετίζεται με έναν δεδομένο στόχο, δημιουργεί μια πραγματικότητα όπου η επίτευξη του αρχικού στόχου μπορεί να εξασφαλιστεί μόνο με την υιοθέτηση επιπλέον δράσεων κ.ο.κ.*» (Rosamond 2000: 60). Μέσω αυτής της διαδικασίας πραγματοποιείται μία κίνηση διεύρυνσης αλλά και εμβάθυνσης ταυτόχρονα.

Στο παραπάνω πλαίσιο, το επίκεντρο της πολιτικής αντιπαράθεσης τοποθετείται ανάμεσα στην υπερεθνική αρχή και στα κράτη-μέλη. Αυτό σημαίνει ότι θα έχουμε μια μόνιμη ένταση ανάμεσα στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή που πιέζει για περισσότερη ολοκλήρωση και στα κράτη-μέλη που ανθίστανται προσπαθώντας να διατηρήσουν το πολιτικό μονοπώλιο της εξουσίας τους. Μια σειρά επιπλέον υποθέσεων (π.χ. path dependency) χρησιμοποιείται για να δικαιολογήσει την εμμονή των κρατών-μελών σε αυτή τη διελκυστίνδα εξουσίας με την Επιτροπή. Συνεπώς, στα πλαίσια μιας νεολειτουργιστικής προσέγγισης η ευρωπαϊκή ενοποίηση μπορεί να ιδωθεί ως μια αλληλουχία μικρότερων και μεγαλύτερων συγκρούσεων ανάμεσα στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή και τα κράτη-μέλη, η οποία αργά ή γρήγορα καταλήγει υπέρ της Επιτροπής δεδομένου ότι οι θέσεις της στηρίζονται στην πραγματικότητα των οικονομικών σχέσεων. Η ιδέα είναι γραμμική, διακρίνεται από μια πεποίθηση ότι οι οικονομικές σχέσεις διατηρούν την πρωτοκαθεδρία και φαίνεται να υπονοεί ότι άπαξ και ξεκινήσει η διαδικασία της ενοποίησης και φτάσει σε ένα ορισμένο επίπεδο, η περαιτέρω εξέλιξή της είναι πλέον ζήτημα χρόνου.

Σε ό,τι αφορά την ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης, μία νεολειτουργιστική προσέγγιση (ενδεικτικά βλ. Jensen 2000, Deganis 2007, Christiansen & Jørgensen 1999), θα υποστήριζε ότι αυτή είναι αποτέλεσμα διάχυσης. Η υιοθέτηση της ΟΝΕ δημιούργησε λειτουργικές πιέσεις για την υιοθέτηση κοινών κατευθύνσεων και στην πολιτική απασχόλησης και η διαδικασία συντονισμού της μακροοικονομικής πολιτικής των κρατών-μελών με στόχο την ΟΝΕ γέννησε το οργανωτικό σχήμα που χρησιμοποιήθηκε στη συνέχεια και στην πολιτική απασχόλησης. Κατά δεύτερο λόγο, υποστηρίζεται ότι η διαμόρφωση των κατευθυντήριων γραμμών για την απασχόληση αναδεικνύει παραστατικά την προσπάθεια της Επιτροπής να επεκτείνει τις αρμοδιότητές της. Η Επιτροπή προσπαθεί να εισάγει ποσοτικούς στόχους και χρονοδιαγράμματα τα οποία συναντούν την αντίδραση των κρατών-μελών και την άρνηση του Συμβουλίου, στο τέλος όμως τμήμα τους υιοθετείται.

Η παρούσα εργασία απορρίπτει αυτή την ανάγνωση. Αναγνωρίζεται αφενός ότι η Ευρωπαϊκή Επιτροπή συχνά δρα ως ο «κλειδοκράτορας» της μνήμης και της συνέχειας της Ε.Ε. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η εξέλιξη της πολιτικής απασχόλησης μπορεί να περιγραφεί βάσει μας νεολειτουργιστικής προσέγγισης. Ο λόγος είναι ότι στην ουσία έχουμε να κάνουμε με έναν «ετεροπροσδιορισμένο/υπαγόμενο» (subordinated) λειτουργισμό. Με τον όρο αυτό (subordinated functionalism) εννοώ ένα πεδίο/χώρο άσκησης πολιτικής στο εσωτερικό του οποίου ο

νεολειτουργισμός μπορεί μερικώς να ερμηνεύσει τον τρόπο άσκησης πολιτικής. Για παράδειγμα, οι αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου μπορεί να δημιουργήσουν και ταυτόχρονα να οριοθετήσουν, ενα νέο χώρο πολιτικής που δεν υπήρχε πριν. Στο εσωτερικό αυτού του χώρου μπορούμε να διαπιστώσουμε πρακτικές που εν μέρει περιγράφονται από τις λειτουργιστικές προσεγγίσεις. Αυτές οι διαδικασίες διατηρούν μια σχετική αυτονομία από τους κανόνες που διέπουν τη λειτουργία του υπερσυνόλου στο οποίο εντάσσεται ο συγκεκριμένος χώρος. Ωστόσο, η γέννηση – και κυρίως– η έκταση αυτού του χώρου πολιτικής καθορίζονται εξωτερικά. Η πρακτική της Επιτροπής δεν μπορεί να αλλάξει τις καταστατικές αρχές δημιουργίας αυτού του χώρου, ούτε να επεκτείνει τα όρια του. Αυτά είναι ζητήματα που σχετίζονται με τις θέσεις-συμφέροντα-συμφωνίες των κρατών-μελών.

Το έτερο ισχυρό θεωρητικό ρεύμα στις θεωρίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης είναι οι προσεγγίσεις της *πολυεπίπεδης διακυβέρνησης* (multi-level governance / MLG). Βασική υπόθεση αυτού του ρεύματος είναι ότι το Κοινοτικό σύστημα διακυβέρνησης και παραγωγής πολιτικής χαρακτηρίζεται από την ταυτόχρονη αλληλεπίδραση διαφορετικών πολιτικών και κοινωνικών υποκειμένων σε διαφορετικά επίπεδα πολιτικής. Συνεπώς, δρώντα υποκείμενα δεν είναι μόνο τα κράτη αλλά και οι όμιλοι επιχειρήσεων, τα συνδικάτα, οι ΜΚΟ, οι διάφορες ομάδες πίεσης, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, οι επιμέρους Γενικές Διευθύνσεις της Επιτροπής, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, οι φορείς τοπικής αυτοδιοίκησης κ.ο.κ. Σε αυτό τον αστερισμό το κράτος είναι ο σημαντικότερος και πιο ισχυρός παίκτης, αλλά όχι ο μόνος. Οι επιλογές του περιορίζονται όχι μόνο από τις επιλογές των άλλων κρατών αλλά και από εκείνες των άλλων παιχτών (Marks κ.ά. 1996). Η MLG περιγράφει μια ρευστή κατάσταση σε μόνιμη αβεβαιότητα και πολλές εκδοχές εξουσίας. Αυτό συνιστά και το κύριο πρόβλημα αυτών των προσεγγίσεων. Σε αρκετές MLG αναλύσεις δεν είναι σαφές ποιος, πότε και με ποια κριτήρια παίρνει σε τελική ανάλυση την τελική απόφαση. Οι προσεγγίσεις της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης έχουν αναχθεί σε κυρίαρχες όχι μόνο στη συζήτηση για την ευρωπαϊκή ενοποίηση, αλλά και στην ερμηνεία της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης ειδικά (de la Porte & Pochet 2004: 71). Το κύριο επιχείρημά τους συνδέεται με την Ανοιχτή Μέθοδο Συντονισμού, δηλαδή τη διαδικασία μέσω της οποίας αναπτύσσεται η Ευρωπαϊκή Στρατηγική Απασχόλησης μετά την Συνθήκη του Λισαβόνας. Το βασικό χαρακτηριστικό της ΑΜΣ είναι το γεγονός ότι στηρίζεται στην εθελοντική συμμετοχή των κρατών-μελών, δηλαδή δεν προβλέπει νομικά δεσμευτικούς κανόνες, καθώς και ότι στη διαβούλευση για τις κατευθυντήριες γραμμές μπορούν να εμπλακεί πλήθος άλλων φορέων: «*Η ΕΣΑ αναδεικνύει ένα νέο τρόπο αλληλοδιάδρασης ανάμεσα σε διάφορα επίπεδα διακυβέρνησης. Δεν συνιστά ούτε αποκλειστικό αντικείμενο διακρατικής, ούτε αποκλειστικά αντικείμενο εθνικής διαπραγμάτευσης. Τα δύο αυτά επίπεδα αλληλεπιδρούν αναδεικνύοντας ένα νέο μοντέλου MLG*» (Jacobsson 1999: 10).

Οι παραπάνω θεωρητικές παραδόσεις είναι ισχυρές, όμως η ερμηνευτική δυνατότητά τους επερωτάται σήμερα λόγω της οικονομικής κρίσης που ξέσπασε το 2008 και των συνεπειών που είχε στις διαδικασίες διακυβέρνησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Δεν είναι αντικείμενο αυτής της εργασίας να εξετάσουμε λεπτομερώς τις συνέπειες που είχε η κρίση στις θεωρίες της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αρκεί όμως να αναφέρουμε ότι ανέδειξε με χαρακτηριστικό τρόπο ότι οι καθοριστικοί παίκτες συνεχίζουν να είναι οι εθνικές κυβερνήσεις. Η οικονομική και πολιτική κρίση έδειξε με χαρακτηριστικό τρόπο ότι η Ε.Ε. έχει ένα κέντρο αποφάσεων και το κύριο ερώτημα είναι εάν αυτό το κέντρο είναι το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο ή ο άξονας Παρισιού-Βερολίνου. Ο ρόλος άλλων παικτών (κοινωνικοί εταίροι, επιχειρήσεις κ.λ.π.) είναι δευτερεύων, τόσο που ακόμα και ισχυροί παίκτες όπως η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ή η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, επηρεάζουν μεν τις αποφάσεις αλλά δεν τις καθορίζουν. Τα συμφέροντα των κρατών-μελών και οι ιδεολογικοί περιορισμοί των κυβερνήσεων είναι ο καθοριστικός παράγοντας τόσο της λήψης αποφάσεων όσο και της αδυναμίας να ληφθούν αυτές.

Α.2. Η πολιτική απασχόλησης ως κρατική πολιτική

Θεμελιώδεις μεθοδολογικές παραδοχές

«Το Κεφάλαιο είναι μια κοινωνική σχέση»: στην οικονομική επιστήμη δεν πρέπει να υπάρχουν πολλές φράσεις που να είναι τόσο «σκοτεινές» όσο αυτή του Καρλ Μαρξ, Αυτή η φράση είναι και το δικό μας σημείο εκκίνησης διότι ξεκλειδώνει το «μαύρο κουτί» μιας ειδικής σχέσης εργασίας, της μισθωτής, η κυριαρχία της οποίας αποτελεί την αναγκαία προϋπόθεση προκειμένου να εμφανιστούν οι έννοιες της *ανεργίας* ή της *αγοράς εργασίας*.[61] Στην καθημερινή ορολογία, ο όρος *κεφάλαιο* σημαίνει ένα ποσό, συνήθως χρηματικό. Ωστόσο, κάθε χρηματικό ποσό δεν είναι κεφάλαιο (το τμήμα του μισθού ενός εργαζόμενου που καταναλώνεται για την αυτό-συντήρησή του δεν συνιστά κεφάλαιο). Προκειμένου ένα χρηματικό ποσό να μετατραπεί σε κεφάλαιο πρέπει να κινητοποιήσει μια παραγωγική διαδικασία, δηλαδή, να ελέγξει μια ποσότητα εργασίας. Αυτό προϋποθέτει ένα σύστημα ανταλλαγής, μια αγορά, όπου κάποιοι προσφέρουν και κάποιοι ζητούν εργασία. Όμως, η εργασία (ή καλύτερα η εργασιακή δύναμη) έχει τρία ειδικά χαρακτηριστικά τα οποία την καθιστούν μοναδικό εμπόρευμα.

Πρώτον, η εργασιακή δύναμη δεν μπορεί να διαχωριστεί από τον φορέα της, ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιείται η εργασιακή δύναμη δεν αφήνει ανεπηρέαστο το φορέα της, ο αγοραστής της εργασιακής δύναμης δεν μπορεί να την ελέγξει απόλυτα.[62] Ο φορέας της εργασιακής δύναμης, είναι ταυτόχρονα φορέας και άλλων κοινωνικών ιδιοτήτων: είναι πολίτης, άνδρας ή γυναίκα, νέος ή παιδί ή ενήλικας ή ηλικιωμένος, ιθαγενής ή μετανάστης, κάτοικος μιας μεγαλούπολης ή ενός χωριού, ομοφυλόφιλος ή ετεροφυλόφιλος κ.ο.κ. Όλες αυτές οι ιδιότητες προσκομίζονται αξεδιάλυτα στην «αγορά εργασίας» και στον χώρο εργασίας, συχνά δε καθορίζουν την τιμολόγηση της εργασιακής δύναμης βάσει καθαρά εξω-οικονομικών κανόνων.

Κατά δεύτερο λόγο, η εργασιακή δύναμη, σε αντίθεση με τα άλλα εμπορεύματα, δεν παράγεται με στόχο την πώληση. Τα παιδιά δεν γεννιούνται για να γίνουν εργάτες ή διευθυντές ή επιχειρηματίες, οι άνθρωποι δεν προσπαθούν να παραμείνουν υγιείς ώστε να είναι παραγωγικοί. Εάν δεχτούμε τον εμπειρικό ορισμό του εμπορεύματος ως ένα αντικείμενο το οποίο παράγεται προκειμένου να πωληθεί, τότε είναι εμφανές ότι η εργασία δεν εμπίπτει σε αυτόν τον ορισμό.

---

[61] Ανεργία σημαίνει αδυναμία εύρεσης εργασίας παρά την θέληση του εργαζόμενου. Αυτό προϋποθέτει ένα κοινωνικό σύστημα παραγωγής που ταυτίζει την επιβίωση του εργαζόμενου με την δυνατότητα μισθωτής απασχόλησης, δηλαδή –κατ' επέκταση– την απόσπαση του εργαζόμενου από τα μέσα παραγωγής.

[62] Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Hyman (2004: 31-32) «*καμία σύμβαση δεν μπορεί να προσδιορίσει την ποσότητα της ενέργειας που πρόκειται να αναλωθεί, της φροντίδας που θα ληφθεί, της πρωτοβουλίας που θ' αναληφθεί… …για το λόγο αυτό στις περισσότερες περιπτώσεις ένας εργαζόμενος συμφωνεί… …να συμμορφώνεται με τις «εύλογες» απαιτήσεις της διεύθυνσης, σύμφωνα με «εύλογα» πρότυπα εργατικότητας και αποδοτικότητας*».

Τέλος, η εργασιακή δύναμη δεν μπορεί να αναπαραχθεί αποκλειστικά μέσω του μηχανισμού της αγοράς. Για λόγους που δεν είναι οικονομικοί, έχουμε δεχτεί ότι οι άνθρωποι έχουν δικαίωμα στη ζωή ακόμα και εάν χάσουν την δουλειά τους, ακόμα και εάν δεν έχουν δουλειά, ακόμα και εάν ο μισθός τους δεν επαρκεί να καλύψει τις ανάγκες διαβίωσης τους. Παρά το γεγονός ότι οι μεταβιβαστικές πληρωμές συνήθως δεν προκύπτουν εσωτερικά από την οικονομική θεωρία,[63] ο ρόλος τους στην αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης είναι προφανής. Η ύπαρξή τους, σε συνδυασμό με μια σειρά άλλων κοινωνικών παροχών (π.χ. εκπαίδευση, στεγαστική πολιτική, υγειονομική περίθαλψη, πολιτική πρόνοιας κλπ) είναι προϋπόθεση για την επιβίωση της κοινωνίας ως σύνολο και κατ' επέκταση για την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης.[64] Εν ολίγοις, η αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί αποκλειστικά εντός της αγοράς, απαιτεί συμπληρωματική δράση και ρύθμιση. Ο ανολοκλήρωτος χαρακτήρας του κεφαλαίου ως καθαρά οικονομική σχέση, τα στρατηγικά διλλήματα που είναι εγγενή στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και οι πολιτικές και κοινωνικές συγκρούσεις-αντιπαραθέσεις επιβάλουν την κοινωνική και πολιτική ρύθμιση της σχέσης εργασίας κεφαλαίου (Jessop 2002: 18-22).

Για τους παραπάνω λόγους, η εργασία είναι στην πραγματικότητα ένα *πλασματικό εμπόρευμα* (Polanyi 2001). Εάν όμως αποδεχτούμε ότι η εργασία είναι πλασματικό εμπόρευμα, τότε και η αγορά εργασίας είναι μια *πλασματική αγορά*. Εντός της η εργασία αγοράζεται και πουλιέται βάσει μιας τιμής που δεν προσδιορίζεται ούτε κυρίαρχα, ούτε αποκλειστικά από τη σχέση προσφοράς και ζήτησης· οργανώνεται βάσει κανόνων και υποχρεώσεων που δεν είναι οικονομικοί· διατηρείται και αναπαράγεται μέσω κοινωνικών μηχανισμών. Η αγορά εργασίας δεν είναι μια αγορά όπως οι άλλες και το καθεστώς απασχόλησης (ως γενικότερη κατηγορία) αντιπροσωπεύει θεσμικές δομές και νόρμες που διασφαλίζουν ότι «*η σχέση εργοδότη-εργαζόμενου δεν καθορίζεται πρωταρχικά από αγοραίες δυνάμεις*» (Hyman 2004: 30).

Αυτοί οι τύποι ρύθμισης εμφανίζονται κυρίαρχα στο εθνικό επίπεδο. Ο Hyman το θέτει χαρακτηριστικά: «*οι εργασιακές σχέσεις ήταν μια εφεύρεση του έθνους-κράτους... Η ποικιλομορφία των συστημάτων εργασιακών σχέσεων υπάρχει ακριβώς*

[63] Στη θεωρία, ο μισθός του εργαζόμενου μπορεί να ερμηνεύεται βάσει των γνώσεών του, της παραγωγικότητάς του, από τις προσδοκίες του επιχειρηματία για την μελλοντική ζήτηση του προϊόντος του, από τις προσδοκίες για το επίπεδο των τιμών, από το ύψος της ανεργίας κ.ο.κ. Δεν εξαρτάται όμως από τον αριθμό των παιδιών του ή από το εάν αυτός πληρώνει νοίκι ή μένει σε ιδιόκτητο διαμέρισμα. Τα επιδόματα πολυτεκνίας, γάμου, τα στεγαστικά επιδόματα κλπ δεν προκύπτουν ως εσωτερικές παράμετροι των οικονομικών θεωριών. Υπάρχουν και επιβάλλονται από εξω-οικονομικούς παράγοντες, επειδή η κοινωνία τα θεωρεί δίκαια ή επιβεβλημένα..

[64] «*Ο χώρος και τόπος της οικονομίας, δεν αποτέλεσε ποτέ, ούτε στους άλλους τρόπους παραγωγής, ούτε στον καπιταλισμό ένα ερμητικό και περιφραγμένο επίπεδο, αυτοαναπαραγώγιμο και με δικούς τους «νόμους» εσωτερικής λειτουργίας. Η πολιτική-Κράτος υπήρξε πάντα, αν και διαφορετικές μορφές, οργανικά παρούσα στις σχέσεις παραγωγής καθώς και στην αναπαραγωγή του... Βέβαια η θέση του Κράτους έναντι της οικονομίας αλλάζει όχι μόνο στη διάρκεια των διαφόρων τρόπων παραγωγής, αλλά και ανάλογα με τα στάδια και τις φάσεις του ίδιου του καπιταλισμού… Η θέση του Κράτους, έναντι της οικονομίας είναι πάντα ο τρόπος εκδήλωσης μιας οργανικής παρουσίας του Κράτους μέσα στις σχέσεις παραγωγής και στην αναπαραγωγή τους*» (Πουλαντζάς 2001: 21-22)

επειδή όλα αυτά τα συστήματα συνεπάγονται εθνικές σχέσεις μεταξύ εθνικών φορέων δράσης» (Hyman 2004: 45). Συνεπώς, ανεξάρτητα από τις πεποιθήσεις των πολιτικών υποκειμένων που διαμόρφωσαν π.χ. την ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης, ανεξάρτητα από τα πολιτικά οράματα των πολιτικών ελίτ που προσπάθησαν να την μεταλαμπαδεύσουν στα εθνικά περιβάλλοντα, εντός των κοινωνιών υπάρχουν και δρουν παράγοντες που παράγουν μόνιμες εθνικές διαφοροποιήσεις και «ιδιαιτερότητες». Υπ' αυτή την έννοια οι «εθνικές ιδιαιτερότητες» αποτελούν τον κανόνα, παρά την εξαίρεση.

Τα πολιτικά υποκείμενα, ο τρόπος με τον οποίο αλληλεπιδρούν, οι θέσεις που λαμβάνουν, οι συμμαχίες που αναπτύσσουν και οι αντιπαραθέσεις στις οποίες εμπλέκονται είναι καθοριστικής σημασίας για την ερμηνεία της πολιτικής απασχόλησης σε κάθε τόπο και χρόνο. Ο κοινωνικός, άρα ιστορικός, χαρακτήρας της εργασίας, συνεπάγεται όχι μόνο ότι έχουμε τόσες αγορές εργασίας όσες και κοινωνίες, αλλά επιτρέπει ακόμα και την παράλληλη ύπαρξη πολλών αγορών εργασίας εντός της ίδιας κοινωνίας ή κράτους. Σε αυτό το πλαίσιο, η μελέτη της πολιτικής απασχόλησης δεν μπορεί παρά να ενσωματώνει οργανικά τις ιδιαίτερες κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν σε κάθε αγορά εργασίας και να λαμβάνει υπόψη τους ιστορικούς μετασχηματισμούς αυτών των κοινωνιών. Η ερμηνεία της πολιτικής απασχόλησης εκτός από οικονομική και πολιτική πρέπει να είναι και ιστορική.

Επίσης, είναι αδύνατον, να μιλήσουμε για τις εξελίξεις στην αγορά εργασίας, πόσο μάλλον για την *πολιτική* απασχόλησης, χωρίς να συμπεριλαμβάνουμε το ρόλο του κράτους. Η βασική παραδοχή που υιοθετεί αυτή η εργασία είναι ότι το κράτος αφενός εμπλέκεται με τρόπο θετικό (δηλαδή ενεργό) στη συγκρότηση και διατήρηση των σχέσεων παραγωγής και του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, αφετέρου ότι αυτή η εμπλοκή δεν μπορεί να αναχθεί κυρίαρχα στο δίπολο ιδεολογία – καταπίεση (Jessop 2001: 92). Συνεπώς, ως προς τον τρόπο με τον οποίο το κράτος παρεμβαίνει στην αγορά, η παρούσα εργασία κινείται στο πλαίσιο των αναλύσεων του Πουλαντζά. Το Κράτος δεν συνιστά εργαλείο στα χέρια κάποιας τάξης, ούτε ανεξάρτητο και ακριβοδίκαιο διαιτητή των ταξικών συγκρούσεων. Η παρέμβασή του εμφορείται από μια μεροληψία ως προς την ικανοποίηση των συμφερόντων των κυρίαρχων τάξεων, παράλληλα όμως συστατικό στοιχείο της κρατικής πρακτικής είναι η οικοδόμηση συναινέσεων που έχουν υλική διάσταση (Πουλαντζάς 2001: 43). Εν τέλει, το κράτος και κατ' επέκταση η κρατική πολιτική αποτυπώνει την υλική συμπύκνωση του συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα στις διάφορες μερίδες των κυρίαρχων τάξεων που συγκροτούν τον συνασπισμό εξουσίας και ανάμεσα στις κυρίαρχες τάξεις εν γένει και στις υπόλοιπες κυριαρχούμενες τάξεις. Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι η παρέμβαση του κράτους χαρακτηρίζεται από μια εγγενή αντίφαση, που είναι αποτέλεσμα της ενδογενούς συγκρότησης του. Από τη μία στόχος του κοινωνικού κράτους είναι η διασφάλιση των αναγκαίων συνθηκών για την διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου, από την άλλη, οι ενέργειες που απαιτούνται για την διασφάλιση αυτών

των συνθηκών τείνουν να *από-εμπορευματοποιούν* την εργασία, κατά το πετυχημένο χαρακτηρισμό του Esping-Andersen.[65]

Τέλος, η αδυναμία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής να πετύχει την αυτό-αναπαραγωγή του στηριζόμενος αποκλειστικά στις λειτουργίες της αγοράς, υπονομεύει την κυριαρχία της οικονομίας επί της πολιτικής (Jessop 2002: 11). Οι εξελίξεις στην οικονομία και στην αγορά εργασίας ποτέ δεν είναι «φυσιολογικές», επιβεβλημένες από κάποια αναπόδραστη αναγκαιότητα. Η αλλαγή παραδειγμάτων και οι μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας απαιτούν την συγκρότηση πολιτικών και κοινωνικών συμμαχιών οι οποίες θα τις προωθήσουν· οι αλλαγές στην πολιτική απασχόλησης δεν επιβάλλονται, επιλέγονται.

Το ιστορικό πλαίσιο

Οι αλλαγές επιστημονικών παραδειγμάτων δεν είναι σύνηθες φαινόμενο. Όμως, σε ό,τι αφορά την οικονομική θεωρία ο εικοστός αιώνας μας έδωσε τουλάχιστον δύο τέτοιες περιπτώσεις οι οποίες σήμαιναν θεμελιακές μετατοπίσεις εννοιών, τρόπων θέασης της οικονομίας και της κοινωνίας, τρόπων ζωής: την κεϋνσιανή επανάσταση που γεννήθηκε ως απάντηση στην κρίση του ’29 και κυριάρχησε μεταπολεμικά και τη μονεταριστική αντεπανάσταση της δεκαετίας του ’70 η οποία με τη σειρά της ανέδειξε νέα δίπολα που αντικατέστησαν τα προηγούμενα: η *σταθερότητα* μετονομάστηκε σε *ακαμψία* στην οποία αντιπαρατέθηκε η *ευελιξία*, η *ισότητα* μετονομάστηκε σε *ομογενοποίηση* στην οποία αντιπαρατέθηκε η *διαφορετικότητα*, η *αποτελεσματικότητα* ενισχύθηκε έναντι της *δικαιοσύνης* (Wagner 2000: 41). Για λόγους που σχετίζονται με την περίοδο που εξετάζουμε (1981-2006) το κύριο ενδιαφέρον αφορά τη δεύτερη αλλαγή παραδείγματος.

Όπως αναφέρει ο Χάρβεϊ (2007: 23) «οι μελλοντικοί ιστορικοί πιθανώς να ανατρέχουν στα έτη 1978-1980 ως ένα επαναστατικό σημείο καμπής στην κοινωνική και οικονομική ιστορία του κόσμου». Δήλωση δραματική η οποία όμως περιγράφει χαρακτηριστικά την αλλαγή παραδείγματος που εγκαινιάστηκε στα τέλη της δεκαετίας του ‘70. Η οικονομική κρίση του ’73 αποτελεί το ορόσημο που σηματοδοτεί την ενεργοποίηση αυτής της τρομακτικής διαδικασίας μετασχηματισμού της παγκόσμιας οικονομίας. Η κρίση του ’73 δεν προκάλεσε, αποτέλεσε όμως τη θρυαλλίδα για την επιτάχυνση των διαδικασιών μετασχηματισμού της παγκόσμιας οικονομίας.[66] Χαρακτηριστικά στοιχεία αυτής της αλλαγής είναι η ανάδειξη μιας νέας παγκόσμιας γεωγραφίας της παραγωγής, οι νέες τεχνολογίες επικοινωνίας και η μείωση του κόστους μεταφοράς που επέτρεψε τη μεταφορά της παραγωγικής βάσης σε χώρες χαμηλού εργατικού κόστους, η τριτογενοποίηση της οικονομίας που

[65] Σύμφωνα με τον Esping-Andersen (2006: 65) «η αποεμπορευματικοποίηση συμβαίνει όταν μια υπηρεσία παρέχεται δικαιωματικά και όταν ένα άτομο μπορεί να εξασφαλίσει τα προς το ζην του χωρία να βασίζεται στην αγορά».

[66] Η ακριβής ημερομηνία έναρξης της πετρελαϊκής κρίσης αποτελεί αντικείμενο αντιπαράθεσης. Για ια συνοπτική αναφορά βλ. Stockhammer 2004.

επέτρεψε την απασχόληση χαμηλά ειδικευμένου προσωπικού και ανέδειξε νέες μορφές εργασίας, η αυξανόμενη αλληλεξάρτηση των οικονομιών και η ενίσχυση του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου, η σταδιακή κυριαρχία του μονεταρισμού, η αμφισβήτηση του κοινωνικού συμβολαίου πάνω στο οποίο είχε στηριχθεί η ανάπτυξη των προηγούμενων δεκαετιών. Οι αναδιανεμητικές πολιτικές, οι έλεγχοι στην διακίνηση του κεφαλαίου, οι κοινωνικές δαπάνες και το κράτος πρόνοιας, ο σχεδιασμός της ανάπτυξης, η επιδίωξη της πλήρους απασχόλησης, όλα αυτά επερωτήθηκαν από μια ανανεωμένη νεοφιλελεύθερη οικονομική φιλοσοφία.

Οι παραπάνω εξελίξεις είχαν αποφασιστικές συνέπειες στον τρόπο κοινωνικής οργάνωσης. Ο Jessop (2002, 2003) τις σχηματοποίησε παραστατικά αναφερόμενος στη μετάβαση από το κεϋνσιανό κοινωνικό εθνικό κράτος (KWNS – Keynesian Welfare National State) στο σουμπετεριανό. Στα πλαίσια της προηγούμενης ρύθμισης, ο Jessop χαρακτηρίζει το κράτος *κεϋνσιανό,* υπό την έννοια ότι κεντρικός στόχος της οικονομικής πολιτικής ήταν η διασφάλιση της πλήρους απασχόλησης σε μια σχετικά κλειστή οικονομία μέσω πολιτικών διαχείρισης της ζήτησης. το χαρακτηρίζει *κοινωνικό*, υπό την έννοια ότι η ρύθμιση των συλλογικών διαπραγματεύσεων γινόταν με τέτοιο τρόπο ώστε να επιτυγχάνεται αφενός η πλήρης απασχόληση και η ανάπτυξη, αφετέρου η επέκταση των προτύπων μαζικής κατανάλωσης σε όλο τον πληθυσμό μέσω ισχυρών επιδοματικών πολιτικών και αναδιανεμητικών μηχανισμών. Σε αυτό το πλαίσιο, η οικονομική και κοινωνική πολιτική χαρακτηρίζονταν από μια ισχυρή τάση θεσμοθέτησης κοινωνικών και οικονομικών δικαιωμάτων που θεμελιώνονταν στην ιδιότητα του πολίτη. Τέλος, χαρακτηρίζει το κράτος *εθνικό* υπό την έννοια ότι η βέλτιστη μονάδα οικονομικής διαχείρισης ήταν η εθνική επικράτεια και η διαμόρφωση των πολιτικών πραγματοποιούταν στο κεντρικό εθνικό επίπεδο. Το τοπικό και περιφερειακό επίπεδο λειτουργούσαν συνήθως ως ιμάντες μεταβίβασης μιας πολιτικής που διαμορφώνονταν κεντρικά. Βασική αρχή αυτού του συστήματος ήταν η σταθερότητα, βασική προϋπόθεση για την εύρυθμη λειτουργία του μοντέλου της μαζικής παραγωγής. Το ρίσκο γινόταν αντιληπτό ως κίνδυνος που έπρεπε να αντιμετωπιστεί συλλογικά, δηλαδή θεσμικά. Οι παρεμβάσεις στηρίζονταν σε υποχρεωτικά (καθολικά) συστήματα κοινωνικής προστασίας και βοήθειας και η κοινωνική ασφάλιση (με την ευρύτερη έννοια) θεωρούταν δικαίωμα του πολίτη.

Αντίθετα, το *σουμπετεριανό* κράτος χαρακτηρίζεται από τον Jessop ως τέτοιο υπό την έννοια ότι προωθεί τη διαρκή καινοτομία και ευελιξία σε σχετικά ανοιχτές οικονομίες, παρεμβαίνοντας στη πλευρά της προσφοράς και ενισχύοντας την συστημική ή διαρθρωτική ανταγωνιστικότητα. Στα πλαίσια αυτού του συστήματος, τα κοινωνικά δικαιώματα θεμελιώνονται όλο και περισσότερο στην ιδιότητα του εργαζόμενου και όχι του πολίτη, άρα η κοινωνική πολιτική υποτάσσεται στις απαιτήσεις για ευελιξία και απασχολησιμότητα και στο γενικότερο αίτημα για δομική ανταγωνιστικότητα. Η πλήρης απασχόληση αποτελεί επιθυμητό αποτέλεσμα της δομικής ανταγωνιστικότητας όχι όμως στόχο της οικονομικής πολιτικής και οι κοινωνικές ανισότητες καλωσορίζονται ως μηχανισμός επιβράβευσης και τιμωρίας των ατομικών στρατηγικών. Το νέο σχήμα χαρακτηρίζεται *μετά-εθνικό* υπό την

έννοια ότι δίνει αυξανόμενη σημασία σε άλλες εδαφικές κλίμακες (τοπικές, περιφερειακές, υπερεθνικές). Όσον αφορά την εφαρμογή των πολιτικών, η έμφαση δίνεται στην ανάπτυξη μη-κρατικών μηχανισμών για την αντιμετώπιση των αποτυχιών της αγοράς (Jessop 2003: 38-41).

Είναι σαφές ότι οι αιτίες της αυτής της αλλαγής παραδείγματος δεν ήταν μόνο –ή κυρίαρχα– θεωρητικές. Όπως σχολιάζει ο Hobsbawm (1994: 409-410): «*η σύγκρουση των κεϋνσιανών με τους νεοφιλελεύθερους οικονομολόγους δεν ήταν ούτε μια τεχνική αντιπαράθεση ανάμεσα σε επαγγελματίες οικονομολόγους, ούτε μια αναζήτηση να βρεθούν λύσεις για τα πιεστικά οικονομικά προβλήματα της εποχής. Ήταν ένας πόλεμος ανάμεσα σε ασύμβατες ιδεολογίες στον οποίο και οι δύο πλευρές επιστράτευσαν οικονομικά επιχειρήματα. Οι οικονομολόγοι, και των δύο πλευρών, εκλογίκευσαν μια ιδεολογική δέσμευση σε μια a priori οπτική για την ανθρώπινη κοινωνία*».

Όπως έδειξε ο Forder (2010), η ουσία της κριτικής των Friedman (1968, 1976) και Phelps (1968) στο κεϋνσιανό σύστημα ήταν από χρόνια γνωστή, πολύ πριν την δημοσιευτούν τα διάσημα άρθρα τους που τους χάρισαν το Νόμπελ. Οι λόγοι που ερμηνεύουν την κυριαρχία τους δεν ήταν μόνο θεωρητικοί και οφείλονται τόσο στην εμφάνιση φαινομένων όπως ο στασιμοπληθωρισμός και η κρίση χρέους, όσο και σε μια σταδιακή αλλά ισχυρή ηθική μετατόπιση προς όφελος περισσότερο ατομικιστικών θεωρήσεων. Σε κάθε περίπτωση, η θεωρητική αντιπαράθεση έπαιξε σημαντικό ρόλο σε αυτή την μετατόπιση όχι μόνο άμεσα αλλά και έμμεσα. Με άλλα λόγια, η εξέλιξη των οικονομικών θεωριών επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την πολιτική όχι τόσο μέσα από τα άμεσα μέτρα που προωθήθηκαν, όσο μέσα από τις *πολιτικές προδιαθέσεις* που δημιούργησαν οι νέες θεωρίες. Εάν, ακολουθώντας τον Φουκώ, δούμε τις θεωρητικές προσεγγίσεις για την ανεργία ως ρυθμισμένους τρόπους ενεργοποίησης του λόγου, θα διαπιστώσουμε ότι παρότι παραμένουν σε κάποιο βαθμό ανοιχτοί, παρότι χαρακτηρίζονται περισσότερο από μια *διασπορά* των εννοιών παρά από μια μονοσήμαντη γενεαλογία τους (Foucault 1987), είναι τελικά οριοθετημένοι. Ο πολιτικός, κοινωνικός και επιστημονικός χώρος των θεωριών δεν ήταν –ποτέ δεν είναι– ουδέτερος. Οι δυνατότητες διαφορετικών ερμηνειών παραμένουν μεγάλες αλλά εν τέλει οριοθετημένες. Δεν ειπώθηκε ό,τι μπορούσε να ειπωθεί, αλλά δεν θα μπορούσε να ειπωθεί το οτιδήποτε.

Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά την απασχόληση και την ανεργία, οι αλλαγές θεωρητικών παραδειγμάτων σήμαιναν σημαντικές μετατοπίσεις εννοιών από τον σκληρό πυρήνα της θεωρίας στην περιφέρεια και το αντίστροφο (Lakatos 1978). Πεδίο της αναμέτρησης έγινε η θέση του κόστους εργασίας στο συνολικό θεωρητικό οικοδόμημα.[67] Η κεϋνσιανή επανάσταση τοποθέτησε το κόστος εργασίας στην «περιφέρεια» της θεωρίας, απορρίπτοντας το μαρσαλιανό ψαλίδι της προσφοράς και ζήτησης εργασίας ως τους προσδιοριστικούς παράγοντες του ύψους του μισθού και του όγκου της απασχόλησης, εισάγοντας την διάκριση ανάμεσα σε ονομαστικούς και πραγματικούς μισθούς, και τέλος, ερμηνεύοντας το όγκο της απασχόλησης βάσει της συνολικής ζήτησης, της επένδυσης και της ροπής προς κατανάλωση. Στο κεϋνσιανό

[67] Το παρακάτω επιχείρημα αναπτύσσεται αναλυτικά στο Ioannidis 2011

σύμπαν, το ύψος του μισθού είναι αποτέλεσμα αιτιακών σχέσεων, όχι σημείο εκκίνησής τους. Σε αυτό το πλαίσιο δεν υπάρχει καμία οικονομική αναγκαιότητα που να καθορίζει τη φύση του συμβολαίου εργασίας. Η ρύθμιση της εργασιακής σχέσης μπορεί να αποτελεί αντικείμενο κοινωνικής ρύθμισης που υπόκειται περισσότερο σε κοινωνικά προσδιορισμένες περί δικαίου αντιλήψεις. Σε μία κοινωνία που η πλειονότητα των απασχολούμενων είναι μισθωτοί αυτό σημαίνει κορπορατισμό, ισχυρά συνδικάτα και εκτεταμένη νομοθεσία για την προστασία της απασχόλησης. Αντίθετα, η μονεταριστική επανάσταση όπως συμπληρώθηκε από τις θεωρίες του NAIRU επανατοποθέτησε το κόστος εργασίας στον σκληρό πυρήνα της θεωρίας. Στο πλαίσιό της, η ευελιξία των μισθών και της αγοράς εργασίας προκύπτει ως αντικειμενική οικονομική αναγκαιότητα, δεν αποτελεί μόνο πολιτικό αίτημα των επιχειρήσεων αλλά επιστημονική προϋπόθεση της ευημερίας. Αυτή η μετατόπιση είναι αυστηρά θεωρητική, είχε όμως συντριπτικές πολιτικές και ιδεολογικές συνέπειες.

Ήδη από τα 1944 ο Πολάνυι (Polanyi 2001: 150) έγραφε ότι «*η τελική έκβαση της ταξικής πάλης για τις μεμονωμένες τάξεις θα εξαρτηθεί από την ικανότητα των τάξεων να αποσπάσουν υποστήριξή πέρα από τον κοινωνικό τους χώρο, πράγμα που με τη σειρά του θα εξαρτηθεί από τον βαθμό στον οποίο οι τάξεις αυτές προωθούν στόχους ευρύτερους από τους στενά ταξικούς τους*». Η κεϋνσιανή θεωρία είχε καταφέρει να διασφαλίσει ακριβώς το παραπάνω. Θεμελίωνε επιστημονικά ότι η κοινωνική δικαιοσύνη και η οικονομική πρόοδος είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος ή ακόμη περισσότερο ότι η κοινωνική δικαιοσύνη είναι προϋπόθεση της οικονομικής ανάπτυξης (Ιωακείμογλου 1998: 124-125, Glyn 1995: 110). Μολονότι αυτά δεν ακύρωναν τον ταξικό χαρακτήρα του συστήματος,[68] το κεϋνσιανό αρχιτεκτόνημα είχε δύο συνέπειες. Δημιουργούσε τη δυνατότητα να προβληθεί το συμφέρον της εργατικής τάξης ως συμφέρον της κοινωνίας εν γένει και νομιμοποιούσε την κρατική παρέμβαση στην οικονομία, δηλαδή την εμπλοκή της πολιτικής στην οικονομία. Οι προτάσεις της νέας οικονομικής ορθοδοξίας που διαδέχτηκε τον κεϋνσιανισμό πρότειναν το ακριβώς αντίθετο και στα δύο αυτά θέματα. Το «εθνικό συμφέρον» ταυτίστηκε με τους χαμηλότερους μισθούς και την αποδυνάμωση του κοινωνικού κράτους, αφετέρου η κρατική παρέμβαση στην οικονομία περιορίστηκε αποκλειστικά στο επίπεδο της ρύθμισης της οποίας αντικείμενο αρκετές φορές ήταν η απορύθμιση του προηγούμενου καθεστώτος.

Η σημαντικότερη συνέπεια αυτής της θεωρητικής μετατόπισης ήταν ότι καθόρισε τον τρόπο με τον οποίο περιγράφουμε ένα πρόβλημα (στην προκειμένη περίπτωση της ανεργίας). Είναι σαφές ότι η οικονομική πολιτική παραμένει *πολιτική*, δηλαδή υπόκειται σε πιέσεις, συγκρούσεις, συμβιβασμούς, ζητήματα τα οποία η οικονομική θεωρία δεν αντιμετωπίζει ή τα αντιμετωπίζει ως «εξωγενείς μεταβλητές». Αυτό όμως

[68] Για παράδειγμα βλ. την εξαιρετική κριτική του Kaletcki που ήδη από το 1943 είχε υποστηρίξει ότι «η πειθαρχία στα εργοστάσια και η πολιτική σταθερότητα εκτιμώνται πολύ περισσότερο από τους επιχειρηματίες απ' ότι τα κέρδη» (Kaletcki 1943: 3) καθώς και την κριτική της Joan Robinson (1969: xi): «από τη στιγμή που η κεϋνσιανές πολιτικές έγιναν ορθόδοξες, ο στόχος της πλήρους απασχόλησης μετατράπηκε σε συντηρητικό σλόγκαν».

που προκαλείται από μια θεωρητική μετατόπιση τέτοιας κλίμακας, και είναι καθοριστικό για την πολιτική διαδικασία, είναι η μεταβολή του τρόπου με τον οποίο ορίζεται το πρόβλημα κίνηση που με τη σειρά της προκαταβάλει το χαρακτήρα της λύσης του (Breslau 1997: 872).

Οι θεωρητικές μετατοπίσεις των αρχών της δεκαετίας του ’70, σε συνδυασμό με την ανάδυση και κυριαρχία των προσεγγίσεων του NAIRU μπορεί να μην οδήγησαν σε «καθαρές λύσεις» δημιούργησαν όμως μια διανοητική και πολιτική προδιάθεση για το πώς θα αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της ανεργίας. Κατά μία έννοια, η νεοφιλελεύθερη σύγκλιση επιτεύχθηκε διά της απόκλισης κάθε συστήματος εργασιακών σχέσεων από τον ίδιο του τον εαυτό. Το NAIRU, «κεϋνσιανό βραχυχρόνια και νεοκλασικό μακροχρόνια» (Stockhammer 2008: 489-450), έδωσε τη δυνατότητα να γεννηθεί μια πολιτική μετασχηματισμού των ευρωπαϊκών αγορών εργασίας που πέτυχε τη λειτουργική σύγκλισή τους διατηρώντας όμως τη δομική τους ποικιλομορφία. Παρότι, οι διαφορές ανάμεσα στο αγγλοσαξονικό, το ηπειρωτικό, το σκανδιναβικό και το μεσογειακό μοντέλο παραμένουν τεράστιες, κάθε μοντέλο χαρακτηρίστηκε από την ενίσχυση της εσωτερικής του ποικιλομορφίας (Streeck 2004: 132-136).

Οι εξελίξεις στην πολιτική απασχόλησης

Μια τυπολογία των πολιτικών απασχόλησης

Η μεταβολή της οικονομικής ορθοδοξίας αποτυπώθηκε στην πολιτική απασχόλησης μέσω της αναδιάταξης της σχέσης ανάμεσα στις λεγόμενες «ενεργητικές» και «παθητικές» πολιτικές απασχόλησης (Γράβαρης 2003), διάκριση που σχηματοποιήθηκε σταδιακά την περίοδο 1975-1990 κυρίως μέσα από τη δουλειά του ΟΟΣΑ (Schömann 1995: 10). Σχηματικά, οι ενεργητικές πολιτικές περιλαμβάνουν (Calmfors 1994: 1) (α) τις πολιτικές αντιστοίχισης της προσφοράς με τη ζήτηση εργασίας και υποστήριξης του ανέργου στην αναζήτηση εργασίας, (β) την πολιτική κατάρτιση και (γ) τις πολιτικές άμεσης δημιουργίας θέσεων εργασίας όπως π.χ. η επιδότηση εργοδοτών, τα προγράμματα ενίσχυσης της επιχειρηματικότητας, η δημιουργία απασχόλησης στο δημόσιο τομέα ή τα προγράμματα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας.[69] Τα παραπάνω μέτρα χαρακτηρίζονται «ενεργητικά» υπό την έννοια ότι στοχεύουν στην άρση των παραγόντων που, σύμφωνα με τη θεωρία, προκαλούν την ανεργία (π.χ. ο υψηλός μισθός επιφύλαξης, η μειωμένη κινητικότητα του εργατικού δυναμικού, το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, οι αναντιστοιχίες προσφοράς με ζήτηση εργασίας κ.ο.κ.). Αντίθετα, στα «παθητικά μέτρα» κατατάσσονται τα επιδόματα (π.χ. επίδομα ανεργίας) τα οποία –και πάλι σύμφωνα με τη θεωρία– δεν αντιμετωπίζουν τις αιτίες της ανεργίας αλλά προσφέρουν ορισμένου τύπου ασφάλεια κατά την διάρκειά της.

Βέβαια, η ενεργητικότητα ή η παθητικότητα των πολιτικών αυτών δεν προκύπτει από κάποια εσωτερική ιδιότητά τους αλλά αναδεικνύεται σε συνάρτηση με το ευρύτερο

[69] Για μια περιεκτική παρουσίαση της εξέλιξης των ενεργητικών πολιτικών βλ. Bonoli 2010.

πλαίσιο της μακροοικονομικής πολιτικής. Όπως έχει σημειωθεί και αλλού (Δεδουσόπουλος 1997, Γράβαρης 2003) ο χαρακτηρισμός μιας ομάδας παρεμβάσεων ως «ενεργητικές» σε αντίστιξη με μια άλλη ομάδα που χαρακτηρίζεται ως «παθητικές», ενέχει μια έντονη θετική φόρτιση υπέρ των πρώτων και μια αντίστοιχη υποτίμηση της σημασίας των δεύτερων. Επίσης, η διάκριση δεν είναι θεωρητικά ουδέτερη διότι προϋποθέτει μια συγκεκριμένη θεώρηση της αγοράς εργασίας και ένα ειδικό θεωρητικό πλαίσιο ερμηνείας της ανεργίας. Οι «παθητικές πολιτικές» είμαι παθητικές μόνο στο βαθμό που αγνοείται ο ρόλος των εισοδηματικών ενισχύσεων προνοιακού χαρακτήρα ως αυτόματος σταθεροποιητής της ενεργού ζήτησης.[70] Αντίστοιχα, οι ενεργητικές πολιτικές είναι ενεργητικές, μόνο στο βαθμό που η ερμηνεία για τα αίτια της ανεργίας είναι μικροοικονομική. Με άλλα λόγια, οι ενεργητικές πολιτικές αποτελούν διαρθρωτικές παρεμβάσεις στην λειτουργία της αγοράς εργασίας και είναι ενεργητικές μόνο ως προς αυτή. Η ενεργητικότητα και η παθητικότητα των δύο τύπων πολιτικής δεν αποτελεί σύμφυτη ιδιότητά τους αλλά εξαρτάται από την μακροοικονομική ορθολογικότητα εντός της οποίας εντάσσονται, απορρέει από την θέση που κατέχουν στο ευρύτερο πλέγμα της κρατικής πολιτικής. Εν τέλει, η πραγματική/ιστορική σχέση μεταξύ των δύο τύπων πολιτικής απασχόλησης είναι κατ' ουσία σχέση ιεράρχησης (Γράβαρης 2003: 345-347).

Για αυτό το λόγο, η στοχοθεσία των ενεργητικών πολιτικών μπορεί να διαφέρει. Κατά την πρώτη περίοδο (δεκαετίες του '50 και του '60), οι ενεργητικές πολιτικές στόχευαν κυρίως στην βελτίωση της παραγωγικότητας και των δεξιοτήτων των εργαζομένων μέσω της κατάρτισης (Bonoli 2010), ενώ μέτρα όπως οι επιδοτήσεις εργοδοτών για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας δεν ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένα (Papadimitriou 1998: 5).[71] Στο περιβάλλον της μαζικής ανεργίας της δεκαετίας του '70, οι ενεργητικές πολιτικές άλλαξαν τη στοχοθεσία τους και αρχικά επικεντρώθηκαν στη δημιουργία πρόσκαιρων απασχολήσεων –κυρίως στο δημόσιο τομέα– προκειμένου να διασφαλιστεί ένα επίπεδο εισοδήματος και να αποτραπεί η απαξίωση των δεξιοτήτων των άνεργων. Δηλαδή, αρχικά υπήρξε αναπροσανατολισμός των ενεργητικών πολιτικών από μέτρα που παρεμβαίνουν στην προσφορά εργασίας (supply-side measures) σε μέτρα που επηρεάζουν την ζήτηση

[70] Οι εισοδηματικές ενισχύσεις, εκτός από την ανακούφιση των ανέργων, ενισχύουν τη συνολική ζήτηση τόσο άμεσα, μέσω της μεταφοράς εισοδήματος προς τους ανέργους, όσο και έμμεσα μέσω των πληθωριστικών πιέσεων στους ονομαστικούς μισθούς. Άρα, στα πλαίσια μιας κεϋνσιανής προσέγγισης, οι παθητικές πολιτικές παύουν να είναι παθητικές.

[71] Οι ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης αρχικά αναπτύχθηκαν στην Σουηδία στα πλαίσια του περίφημου μοντέλου των Rehn-Meidner. Ένα από τα στοιχεία αυτής της στρατηγικής ήταν η καθιέρωση ίσων μισθολογικών αυξήσεων σε όλους τους κλάδους της βιομηχανίας. Μία τέτοια πολιτική δημιουργούσε ισχυρό κίνητρο εκσυγχρονισμού των επιχειρήσεων με στόχο την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας δεδομένου ότι οι λιγότερο ανταγωνιστικές επιχειρήσεις δεν θα μπορούσαν να ανταποκριθούν στο αυξανόμενο κόστος εργασίας. Τα αποτελέσματα ήταν σε γενικές γραμμές θετικά, αλλά κάποιες επιχειρήσεις τελικά έκλειναν (εκείνες με το χαμηλότερο επίπεδο παραγωγικότητας). Σε αυτό το πλαίσιο, ο πρωταρχικός στόχος της πολιτικής απασχόλησης ήταν η επανεκπαίδευση των άνεργων προκειμένου αυτοί να απασχοληθούν στις υψηλότερης παραγωγικότητας επιχειρήσεις. Δευτερευόντως, μέσω των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης επιδιώχθηκε η αντιμετώπιση της μειωμένης προσφοράς εργασίας που χαρακτήριζε ιστορικά την Σουηδία.

εργασίας (demand-side measures) και η έμφαση δόθηκε στην άμεση δημιουργία θέσεων εργασίας σε συνδυασμό με εκτεταμένα προγράμματα πρόωρης συνταξιοδότησης. (Bonoli 2010).

Από τις αρχές της δεκαετίας του ’90 η στοχοθεσία των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης άλλαξε πάλι και η «ενεργοποίηση» των ανέργων και των μη οικονομικά ενεργών τοποθετήθηκε στο επίκεντρο της παρέμβασης, κάτι που σήμαινε την απόδοση έμφασης σε μέτρα ενίσχυσης της προσφοράς εργασίας. Η επίδραση που άσκησε η κυριαρχία των νεοφιλελεύθερων οικονομικών αναλύσεων σε αυτή τη στροφή ήταν σημαντική διότι δημιούργησε ένα περισσότερο ευνοϊκό περιβάλλον ως προς τις ενεργητικές πολιτικές για λόγους τόσο φιλοσοφικούς όσο και θεωρητικούς (Phelps 1997: 144). Σε αντίθεση με τις παθητικές πολιτικές που θεμελιώνονται σε έναν κανόνα δικαίου με άμεση και γενική ισχύ (δικαίωμα ασφάλισης από την ανεργία), στις ενεργητικές πολιτικές η παρεχόμενη στήριξη εξαρτάται άμεσα από τα *κριτήρια επιλεξιμότητας* και από την συμπεριφορά του ίδιου του ανέργου (Συνήγορος του Πολίτη 2007: 10). Αντίστοιχα, στο πεδίο της θεωρίας υποστηρίχτηκε ότι οι παθητικές πολιτικές, αν και αναγκαίες, ενέχουν τον κίνδυνο να επεκτείνουν τη διάρκεια της ανεργίας (ενδεικτικά βλ. Calmfors κ.ά. 1992, OECD 1993, OECD 1993, 2001).[72]

Σύμφωνα με τη νέα προσέγγιση, ο μηχανισμός μέσω του οποίου οι ενεργητικές πολιτικές μειώνουν την ανεργία λειτουργεί ως εξής: μέσω των ενεργητικών πολιτικών αυξάνεται η προσφορά εργασίας, η οποία εν συνεχεία ασκεί καθοδικές πιέσεις στους μισθούς διότι ενισχύεται ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους ανέργους και τους εργαζόμενους (outsiders Vs insiders) με αποτέλεσμα την περιστολή των μισθολογικών διεκδικήσεων των δεύτερων. Προϋπόθεση για να λειτουργήσει ο μηχανισμός είναι το ύψος των άλλων προνοιακών παροχών να είναι χαμηλό.[73] Η μείωση του μισθού οδηγεί σε μείωση του κόστους εργασίας και σε αύξηση της απασχόλησης. Στην ουσία έχουμε να κάνουμε με το τυπικό νεοκλασικό υπόδειγμα για την αγορά εργασίας όπως επικαιροποιήθηκε από τη δουλειά των Layard & Nickell (1986), Johnson & Leyard (1986) και Layard κ.ά. (1991). Η βασική θεωρητική παραδοχή αυτής της ανάλυσης είναι ότι η ανεργία οφείλεται στο ότι το επίπεδο των πραγματικών μισθών υπερβαίνει τον μισθό ισορροπίας, άρα, πολιτικές

[72] Το γενικό σχήμα έχει ως εξής: η γενναιοδωρία των επιδομάτων ανεργίας μπορεί να μειώσει την ένταση αναζήτησης εργασίας του ανέργου, να αυξήσει το μισθό επιφύλαξης, να ασκήσει αυξητικές πιέσεις στο γενικό επίπεδο των μισθών και να μειώσει τον ανταγωνισμό ανάμεσα σε αυτούς που έχουν εργασία και στους άνεργους. Το τελικό αποτέλεσμα είναι η αύξηση του συνολικού ποσοστού ανεργίας και η παγίδευση των ανέργων σε καταστάσεις μακροχρόνιας ανεργίας

[73] Θεωρητικά οι υψηλές αποζημιώσεις κατάρτισης και τα υψηλά επιδόματα ανεργίας υποστηρίζουν έμμεσα τις υψηλές μισθολογικές διεκδικήσεις των συνδικάτων. Η κριτική αυτή είχε αρχικά ασκηθεί στην Σουηδία, όπου μια σειρά μελετών (Calmfors & Forslund 1990, Calmfors & Nymoen 1990) είχε υποστηρίξει ότι οι ενεργητικές πολιτικές λόγω της γενναιοδωρίας τους άσκησαν σημαντικές ανοδικές πιέσεις στους μισθούς. Νεότερες μελέτες (Forslund & Kolm 2007, Furåker 2009) απορρίπτουν το συμπέρασμα, υποστηρίζοντας ότι οι συνέπειες των ενεργητικών πολιτικών στους μισθούς είναι επουσιώδεις.

που ευνοούν την μείωση του κόστους εργασίας αυξάνουν την απασχόληση (Estevão 2003).[74]

Κατά δεύτερο λόγο, το στοιχείο της «ενεργοποίησης» που ενσωματώνεται στις ενεργητικές πολιτικές μειώνει θεωρητικά την εκούσια ανεργία. Ο υποχρεωτικός χαρακτήρας συμμετοχής των ανέργων σε προγράμματα απασχόλησης-κατάρτισης-εύρεσης εργασίας, επί ποινή αφαίρεσης του συνόλου ή τμήματος του επιδόματος ανεργίας, μειώνει τελικά την εκούσια ανεργία αφού αρκετοί άνεργοι προτιμούν να αναλάβουν εργασία από το να συμμετέχουν σε αυτά τα προγράμματα (Fredriksson & Holmlund 2003, OECD 2005). Τα παραπάνω ενέχουν και μια έντονη προτεσταντική ηθική διάσταση. Για παράδειγμα, κατά την δεκαετία του ’60 και του ’70 η καταπολέμηση της επιδοματικής εξάρτησης εδραζόταν στην προσπάθεια καταπολέμησης του στιγματισμού των ατόμων, από τη δεκαετία του ’90 και μετά ο ίδιος στόχος θεμελιωνόταν ηθικά στην εκκαθάριση των επιδοτούμενων από τους «κλέφτες επιδομάτων» (benefit thief) που εισπράττουν βοήθεια χωρίς να το δικαιούνται πραγματικά. Άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα της ιδεολογικής μεροληψίας των εφαρμοζόμενων ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης το βρίσκουμε στην άρνηση συζήτησης προτάσεων που τυπικά εντάσσονται στην κατηγορία των ενεργητικών πολιτικών. Η περίπτωση της πρότασης της «κυβέρνησης ως εργοδότη της ύστατης προσφυγής» (government as an employer of last resort) είναι ενδεικτική. Η πρόταση ποτέ δεν συζητήθηκε σοβαρά στα πλαίσια της Ε.Ε., παρά τα θετικά αποτελέσματα που έχει να επιδείξει (ενδεικτικά βλ. Papadimitriou 1998).

Πλαίσιο Α-2: Το κράτος ως εργοδότης της ύστατης προσφυγής

Η πρόταση να δρα το κράτος ως εργοδότης της τελευταίας στιγμής έχει ενδιαφέρον διότι αποτελεί την πλέον ριζοσπαστική πρόταση που έχει διατυπωθεί τα τελευταία χρόνια, δεδομένου ότι ο στόχος της δεν είναι ο περιορισμός της ανεργίας αλλά η πλήρης εξάλειψή της (!).Η αρχική ιδέα προήλθε από τον Hyman Minsky (1986), και στη συνέχεια αναπτύχθηκε περαιτέρω από ορισμένους μετα-κέϋνσιανούς οικονομολόγους.[75]

Σύμφωνα με την πρόταση, όπως διατυπώθηκε αναλυτικά από τον Wray (1997), η κυβέρνηση μπορεί να εγγυηθεί την εξάλειψη της ανεργίας (ανεργία = 0%), προσφέροντας εργασία σε όσους επιθυμούν να εργαστούν για ένα συγκεκριμένο ύψος μισθού. Όποιος-α επιθυμεί να εργαστεί με αυτόν το μισθό θα μπορεί να βρει εργασία.

Το ύψος του μισθού που θα προσφέρει η κυβέρνηση, επιδρά σταθεροποιητικά και στο σύστημα των τιμών, το μέτρο δεν παράγει πληθωριστικές πιέσεις, ενώ ταυτόχρονα μειώνονται οι εντάσεις του οικονομικού κύκλου, αφού το μέτρο δρα ως αυτόματος σταθεροποιητής. Η υιοθέτηση της πρότασης συνεπάγεται αύξηση των κρατικών δαπανών και προκαλεί μόνιμα ελλείμματα. Το γεγονός όμως ότι δεν προκαλούνται πληθωριστικές πιέσεις, καθιστά το δίλλημα καθαρά πολιτικό: οι κυβερνήσεις μπορούν να επιλέξουν υψηλότερα ελλείμματα με στόχο την εξαφάνιση της ανεργίας.[76]

[74] Ωστόσο, η ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων κυρίως στην Ευρώπη παρήγαγε πολύ φτωχά αποτελέσματα ως προς τον όγκο της απασχόλησης (ενδεικτικά βλ. τις μελέτες των Blank 1997, 1994, Blanchflower & Freeman 1993, Atkinson & Mogensen 1993, Buechtemann 1993)

[75] Wray 1997, Foraster 1997, 1999, Papadimitriou 1998, 2008, Seccareccia 2004, Kaboub 2007.

[76] Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Wray «δεν υπάρχει τίποτα το εγγενώς στραβό με τα υψηλά ελλείμματα, διότι αυτά δεν προκαλούν εκτόπιση του ιδιωτικού τομέα, ούτε επιβαρύνουν τις επόμενες

Η βασική λογική της πρότασης είναι εξαιρετικά απλή (Wray 1997: 2). Η κυβέρνηση δρα ως εργοδότης της ύστατης προσφυγής θέτοντας εξωγενώς μια «οριακή» (marginal) τιμή για την εργασία. Η ιδέα προέρχεται από τον Minsky (1986) που υποστήριξε ότι το κύριο πρόβλημα για την επίτευξη της πλήρους απασχόλησης είναι η υλοποίηση μιας πολιτικής που δεν θα προκαλεί χρηματοπιστωτική αστάθεια και πληθωρισμό. Κάτι τέτοιο απαιτεί την ύπαρξη μιας απείρως ελαστικής ζήτησης εργασίας σε ένα μισθό ο οποίος δεν θα εξαρτάται από τις βραχυχρόνιες ή μακροχρόνιες προσδοκίες των επιχειρήσεων για κέρδη. Δεδομένου ότι η κυβέρνηση είναι ο μόνος που μπορεί να αποσυνδέσει την πρόσληψη εργαζομένων από την κερδοφορία, η άπειρη ελαστικότητα της ζήτησης εργασίας πρέπει να δημιουργηθεί από αυτή.

Σύμφωνα με την πρόταση, η κυβέρνηση ανακοινώνει το μισθό βάσει του οποίου όποιος-α θέλει μπορεί να εργαστεί και στη συνέχεια προσλαμβάνει το σύνολο εκείνων που θα προσφερθούν. Το ύψος του μισθού διασφαλίζει ένα αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης, είναι όμως χαμηλότερο από το μισθό των δημοσίων υπαλλήλων. Οι προσλαμβανόμενοι, δεν αντικαθιστούν τους μόνιμους δημοσίους υπαλλήλους που συνεχίσουν να εργάζονται με τις ίδιες μισθολογικές συνθήκες. Η δημόσια δαπάνη θα αυξηθεί εκ των πραγμάτων, όχι όμως πολύ λόγω της εξοικονόμησης πόρων από άλλους τομείς (π.χ. το επίδομα ανεργίας θα καταργηθεί, καθώς και άλλου τύπου αντίστοιχα προνοιακά επιδόματα).

Η εισαγωγή του «κατώτατου μισθού» θα προκαλέσει στιγμιαία αύξηση των μισθών σε κλάδους ή επαγγέλματα όπου ο μέσος μισθός είναι χαμηλότερος, δηλαδή κυρίως σε κλάδους ή επαγγέλματα που απασχολούν πολύ φτηνή εργασία. Οι εργοδότες σε αυτούς τους κλάδους να αναγκαστούν να αντιμετωπίσουν το υψηλότερο κόστος είτε με αύξηση της παραγωγικότητας, είτε με μείωση των περιθωρίων κέρδους, είτε με αύξηση των τιμών. Κατά συνέπεια, ορισμένες τιμές θα αυξηθούν, ωστόσο, αυτή η αύξηση είναι άπαξ, κατά συνέπεια δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως πληθωριστική πίεση (που ορίζεται από τον Wray ως εμμένουσα αυξητική τάση των τιμών).

Αντίστοιχα, δεν προκαλούνται αυξητικές πιέσεις στους μισθούς στην υπόλοιπη οικονομία, με εξαίρεση εκείνους που χαμηλότερα ή λίγο υψηλότερα από το μισθό που θα προσφέρει η κυβέρνηση. Από τη μία πλευρά, η ύπαρξη του κυβερνητικού μισθού επιτρέπει στους εργαζόμενους να διεκδικήσουν υψηλότερες αμοιβές, από την άλλη όμως, οι εργοδότες έχουν πάντα τη δυνατότητα να «αγοράζουν» εργασία από το κράτος σε προκαθορισμένη τιμή. Με άλλα λόγια, το όλο σύστημα πρόκειται να δουλεύει ως μια «ανοιχτή» και ευέλικτη αγορά εργασίας με ένα καθορισμένο κατώτατο όριο μισθού.

Προϋποθέσεις για την αποτελεσματική λειτουργία των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης

Η αποτελεσματικότητα των ενεργητικών πολιτικών σχετίζεται στενά με την δυνατότητα ελαχιστοποίησης τεσσάρων φαινομένων: του φαινομένου της *εκτόπισης* (displacement), της *μηδενικής επίδρασης* (deadweight), της *υποκατάστασης* (substitution) και της *επιλογής* (creaming). Το φαινόμενο της εκτόπισης έγκειται στην περιθωριοποίηση/εκτόπιση ορισμένων επιχειρήσεων λόγω της επιδότησης κάποιων άλλων. Για παράδειγμα, εκτεταμένα προγράμματα προώθησης της επιχειρηματικότητας και επιδότησης νέων ελεύθερων επιχειρηματιών μπορεί να οδηγήσουν σε κλείσιμο άλλες επιχειρήσεις με συναφές αντικείμενο λόγω π.χ. κορεσμού της αγοράς. Σε αυτή την περίπτωση, το συνολικό αποτέλεσμα για την απασχόληση μπορεί να είναι μηδενικό ή και

γενιές, ούτε οδηγούν στην οικονομική καταστροφή των κυβερνήσεων» (Wray 1997: 1). Η κυβέρνηση χρηματοδοτεί τα ελλείμματα τυπώνοντας χρήμα. Αντίστοιχα, η φορολογία προκαλεί ζήτηση για αυτό το χρήμα, δεν χρηματοδοτεί την δημόσια δαπάνη αφού αυτή έχει ήδη πραγματοποιηθεί. Συνεπώς, τα ελλείμματα δεν χρηματοδοτούνται από την πώληση ομολόγων, αλλά η πώληση ομολόγων προκαλεί ζήτηση για το χρήμα που έχει ήδη δημιουργηθεί λόγω των κρατικών δαπανών. Άρα δεν μπορεί να υπάρξει εκτόπιση του ιδιωτικού τομέα (Wray 1997: 2).

αρνητικό.[77] Το φαινόμενο της μηδενικής επίδρασης (deadweight) αναφέρεται στην υπαρκτή πιθανότητα επιδότησης επιχειρήσεων προκειμένου να δημιουργήσουν θέσεις εργασίας τις οποίες θα είχαν δημιουργήσει ούτως ή άλλως (ή αντίστοιχα, στην επιδότηση επιχειρηματικών σχεδίων τα οποία θα είχαν επίσης πραγματοποιηθεί ασχέτως της ύπαρξης επιδότησης ή όχι). Σε αυτές τις περιπτώσεις, η επιδότηση καλύπτει τμήμα της δαπάνης του επιχειρηματία, αλλά δεν προκαλεί αλλαγή ως προς την απόφασή του να την πραγματοποιήσει. Το φαινόμενο της υποκατάστασης (substitution) αναφέρεται στο ενδεχόμενο μια πολιτική επιδότησης να ευνοήσει την υποκατάσταση μια ομάδας εργαζομένων από μια άλλη. Στην περίπτωση αυτή, έχουμε την αναδιανομή της απασχόλησης ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες και όχι τη δημιουργία νέας. Η αντιμετώπιση αυτού του τύπου των προβλημάτων είναι ίσως η ευκολότερη, δεδομένου ότι μπορεί να γίνει κυρίως μέσω των κανόνων ένταξης των επιχειρήσεων σε κάθε πρόγραμμα.[78] Τέλος, το φαινόμενο της επιλογής δημιουργείται από την προσπάθεια των διαχειριστών του προγράμματος να εξασφαλίζουν υψηλά ποσοστά υλοποίησης του φυσικού αντικειμένου με ποσοτικούς όρους. Στην προσπάθεια αυτή συχνά επιλέγονται εκείνες οι ομάδες ατόμων των οποίων τα ατομικά χαρακτηριστικά διασφαλίζουν μεγαλύτερες πιθανότητες επιτυχίας των ποσοτικών στόχων του προγράμματος (π.χ. μεγαλύτερη πιθανότητα ανεύρεσης εργασίας). Ως συνέπεια, οι ωφελούμενοι από τις πολιτικές είναι αυτοί που τις χρειάζονται λιγότερο.

Ως προς τον ορισμό της επιτυχίας των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης, μπορούμε να διακρίνουμε δύο βασικές εκδοχές (Kluve & Schmidt, 2002). Η πρώτη, που απαντάται κυρίως στις ΗΠΑ, ορίζει την αποτελεσματικότητα βάσει της εξέλιξης της εισοδηματικής κατάστασης των ωφελούμενων και της δυνατότητας των πολιτικών αυτών να μειώσουν την πιθανότητα της φτώχειας για τους ωφελούμενους. Η δεύτερη εκδοχή, που απαντάται κυρίως στην Ευρώπη, ορίζει την αποτελεσματικότητα σε σχέση με τις θέσεις εργασίας που δημιουργούνται ή διατηρούνται. Η έμφαση δίνεται στο κατά πόσο οι ενεργητικές πολιτικές ενισχύουν τις δυνατότητες απασχόλησης, μειώνουν τη μέση διάρκεια της ανεργίας, περιορίζουν τον κίνδυνο ανεργίας, ενώ ο εισοδηματικός παράγοντας υποτιμάται.

Ωστόσο, η αξιολόγηση μιας ενεργητικής πολιτικής απασχόλησης υπόκειται και σε μια σειρά επιπλέον περιορισμών. Όπως σημειώνει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (EC 2006: 134), λόγω της ανεπάρκειας στατιστικών και ποιοτικών στοιχείων, πολλές αξιολογήσεις τείνουν να παρακολουθούν την εξέλιξη των ωφελούμενων ανέργων/εργαζομένων για μικρό χρονικό διάστημα μετά την ολοκλήρωση των

[77] Ενδεικτικά, οι Martin & Grubb (2001) υποστηρίζουν ότι στην περίπτωση του Βελγίου, της Ιρλανδίας και της Ολλανδίας, το συνδυαστικό αποτέλεσμα των φαινομένων εκτόπισης και μηδενικής επίδρασης φτάνει το 90%, με άλλα λόγια για κάθε 100 νέες θέσεις εργασίας που δημιουργούνται, μόλις οι 10 δεν θα δημιουργούταν στην περίπτωση μη επιδότησης. Από την άλλη πλευρά, οι αξιολογήσεις που έγιναν στην Ελλάδα (Καραντινός 1989), υπολογίζουν το σχετικό ποσοστό σε χαμηλότερα επίπεδα.

[78] Π.χ. υποχρέωση της επιχείρησης να μην μειώσει το προσωπικό της, ή/και να μην έχει προβεί σε απολύσεις για κάποιο διάστημα πριν τη συμμετοχή της στο πρόγραμμα.

προγραμμάτων, κάτι που επηρεάζει τα αποτελέσματα της αξιολόγησης.[79] Κατά δεύτερο λόγο, προγράμματα που έχουν αξιολογηθεί θετικά αλλά αφορούν μικρό αριθμό ωφελούμενων δεν σημαίνει ότι παραμένουν αποτελεσματικά όταν εφαρμόζονται σε ευρεία κλίμακα. Επίσης, οι μακροοικονομικές μελέτες αξιολόγησης είναι λίγες σε αριθμό (EC 2006: 135), ενώ πολλοί ερευνητές επισημαίνουν ότι σπάνια οι αξιολογήσεις διερευνούν τη χρονική διάρκεια της απασχόλησης που δημιουργείται.[80] Με δεδομένους τους παραπάνω περιορισμούς, μια τυποποίηση των πορισμάτων των ερευνών σχετικά με την αποτελεσματικότητα των ενεργητικών πολιτικών αναλόγως του είδους των προγραμμάτων θα περιελάμβανε τα εξής:

Εξατομικευμένη παρέμβαση, βοήθεια στην αναζήτηση εργασίας και προγράμματα ενεργοποίησης των ανέργων. Συνήθως, η συμμετοχή των ανέργων σε τέτοιου τύπου δράσεις είναι υποχρεωτική επί ποινή αφαίρεσης του συνόλου ή τμήματος του επιδόματος ανεργίας.[81] Βέβαια, προϋπόθεση για να λειτουργήσει ο εκβιασμός είναι το επίδομα ανεργίας να καλύπτει σημαντικό τμήμα των ανέργων και το ύψος του να είναι τόσο ώστε η ενδεχόμενη απώλεια να συνεπάγεται κόστος για τον άνεργο.[82] Σύμφωνα με τις περισσότερες μελέτες,[83] η συγκεκριμένη μορφή παρέμβασης αποτελεί την φτηνότερη και ταυτόχρονα την περισσότερο αποτελεσματική εάν ο στόχος είναι η εύρεση εργασίας. Προϋπόθεση για την αποτελεσματική λειτουργία της εξατομικευμένης παρέμβασης είναι ο συντονισμός με άλλες πολιτικές (π.χ. κατάρτιση), αλλά κυρίως η δυνατότητα αφιέρωσης επαρκούς χρόνου σε κάθε μεμονωμένο άνεργο.[84]

Επανακατάρτιση ανέργων και εργαζομένων. Αυτές οι παρεμβάσεις είναι οι πλέον εκτεταμένες στις χώρες της Ε.Ε. και στην Ελλάδα. Παρότι τα εν λόγω προγράμματα είναι τα ακριβότερα όλων, οι μελέτες για την αποτελεσματικότητά τους καταλήγουν σε αντιφατικά συμπεράσματα (EC 2006: 137).[85] Σε γενικές γραμμές, προκειμένου τα

---

[79] Για παράδειγμα, έχει παρατηρηθεί ότι τα αποτελέσματα της επαγγελματικής κατάρτισης εμφανίζονται αρκετό διάστημα μετά την ολοκλήρωση των προγραμμάτων (1-2 χρόνια), σε αντίθεση με τα αποτελέσματα της εξατομικευμένης παρέμβασης και του επαγγελματικού προσανατολισμού που είναι περισσότερο άμεσα.

[80] Martin & Grubb 2001, Calmfors κ.ά. 2002, Kluve & Schmidt 2002, Kluve κ.ά. 2005.

[81] Για περισσότερα βλ. van den Berg & van der Klaauw 2005, Riley & Young 2001.

[82] Κατά δεύτερο λόγο, η ύπαρξη ενός εκτεταμένου συστήματος «παθητικών», αποτελεί τον πλέον αποτελεσματικό μηχανισμό καταγραφής των ανέργων κατά συνέπεια αποσαφήνισης των ειδικών τους χαρακτηριστικών και αναγκών.

[83] Ενδεικτικά βλ. Meyer 1995, Martin & Crubb 2001, Dolton & O' Neill 2002, Kluve 2006, Card κ.ά. 2010, de Koning 2005.

[84] Οι Dolton & O' Neill (2002) αναφέρονται σε προγράμματα όπου η υποχρεωτική συνέντευξη με τον άνεργο ήταν διάρκειας τουλάχιστον 20 λεπτών και διενεργήθηκε όχι μόνο κατά την εγγράφη του στα μητρώα ανεργίας αλλά και 6 μήνες μετά την παραμονή του σε αυτά.

[85] Ο Heckman (2000) ανακεφαλαιώνοντας την εμπειρία των ΗΠΑ υποστηρίζει ότι τα προγράμματα κατάρτισης πρέπει να στοχεύουν κυρίως σε μειονεκτούσες ενήλικες γυναίκες, παιδιά που προέρχονται από περιθωριοποιημένα κοινωνικά περιβάλλοντα και γενικά ομάδες που αντιμετωπίζουν σημαντικά προβλήματα περιθωριοποίησης. Αντίθετα, στην περίπτωση άνεργων ενήλικων ανδρών περισσότερο αποτελεσματικές είναι οι επιδοτήσεις του εργατικού κόστους. Οι Kluve & Schmidt (2002), υποστηρίζουν ότι τα προγράμματα κατάρτισης τείνουν να βελτιώνουν τις ευκαιρίες απασχόλησης για

προγράμματα κατάρτισης να είναι αποτελεσματικά πρέπει να είναι μικρής κλίμακας, να στοχεύουν σε ειδικές κατηγορίες του πληθυσμού, να βρίσκονται σε στενή συνεργασία με τους τοπικούς εργοδότες, να εμπεριέχουν στοιχεία ενδοεπιχειρησιακής κατάρτισης, η παρεχόμενη εκπαίδευση να πιστοποιείται και τα πιστοποιητικά να αναγνωρίζονται από την αγορά, να διασφαλίζεται ότι κατά τη διάρκεια της κατάρτισης ο καταρτιζόμενος συνεχίζει την αναζήτηση εργασίας.[86]

Βάσει των παραπάνω, ίσως προκαλεί έκπληξη η εμμονή στην επέκταση και μαζικοποίηση των πολιτικών κατάρτισης. Η ερμηνεία του «παράδοξου» πρέπει να αναζητηθεί στην πολιτική οικονομία του συστήματος κατάρτισης. Δηλαδή, στο γεγονός ότι άμεσα ωφελούμενοι των προγραμμάτων κατάρτισης δεν είναι μόνο οι άνεργοι, αλλά ένα ευρύ πλέγμα συμφερόντων που περιλαμβάνει τους παρόχους αυτών των υπηρεσιών (ιδιωτικούς και δημόσιους), τους εργαζόμενους σε αυτές τις επιχειρήσεις-δομές, την ακαδημαϊκή/επιστημονική κοινότητα που απασχολείται σε ρόλο συμβούλου και πολλούς άλλους. Σε αντίθεση με τις παθητικές πολιτικές όπου οι ωφελούμενοι είναι σχεδόν αποκλειστικά οι άνεργοι, τα προγράμματα κατάρτισης εξυπηρετούν πολύ μεγαλύτερο εύρος συμφερόντων. Δευτερευόντως, η επαγγελματική κατάρτιση αποτελεί το λιγότερο ακανθώδες θέμα μιας πολιτικής για την αγορά εργασίας, στο οποίο κατά κανόνα επιτυγχάνεται σύμπνοια ανάμεσα στα συνδικάτα και τις εργοδοτικές οργανώσεις. Συνεπώς, οι σχετικές δράσεις ενισχύονται δυσανάλογα εις βάρος άλλων πολιτικών που δημιουργούν εντάσεις και συγκρούσεις.

Επιδοτήσεις για την δημιουργία απασχόλησης. Είτε αναφερόμαστε σε επιδοτήσεις τμήματος του εργατικού κόστους, είτε σε επιδοτήσεις για την έναρξη επιχειρηματικής δραστηριότητας, οι συγκεκριμένες δράσεις αποτελούν τη δεύτερη μεγαλύτερη κατηγορία παρεμβάσεων στην Ε.Ε. και στην Ελλάδα. Η κύρια διάκριση που μπορεί να γίνει είναι ανάμεσα σε προγράμματα δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας στον ιδιωτικό και στον δημόσιο τομέα. Οι περισσότερες αξιολογήσεις συντείνουν στο ότι τα αποτελέσματα των προγραμμάτων άμεσης δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας είναι θετικά όταν η επιδότηση αφορά ιδιωτικές επιχειρήσεις, ενώ η αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων επιδοτούμενης απασχόλησης στο δημόσιο

εκείνους τους άνεργους που έχουν ούτως ή άλλως καλύτερες προοπτικές απασχόλησης, για τις γυναίκες που επανεντάσσονται στην αγορά εργασίας και για τους μετανάστες με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης.

Οι Calmfors κ.ά. (2002), αναφερόμενοι στην σουηδική εμπειρία, υποστηρίζουν ότι η κατάρτιση δεν βελτιώνει τις δυνατότητες απασχόλησης των ανέργων. Σε αντίστοιχα συμπεράσματα καταλήγουν οι Crépon κ.ά. (2009) σε ό,τι αφορά τη Γαλλία.

Οι Fredriksson & Johansson (2003) υποστηρίζουν ότι τα εν λόγω προγράμματα μειώνουν τις πιθανότητες εύρεσης εργασίας. Έχει παρατηρηθεί ότι οι καταρτιζόμενοι, λίγο πριν την έναρξη και κατά τη διάρκεια του προγράμματος, μειώνουν την προσπάθεια αναζήτησης εργασίας με αποτέλεσμα μετά την ολοκλήρωση του προγράμματος πολλοί από αυτούς να βρίσκονται σε χειρότερη θέση από εκείνους που δεν είχαν παρακολουθήσει αντίστοιχο πρόγραμμα. Το φαινόμενο στην αγγλοσαξωνική βιβλιογραφία ονομάζεται "lock-in effect". Άλλες μελέτες βρίσκουν ότι οι θετικές επιδράσεις της κατάρτισης εμφανίζονται μετά από χρονικό διάστημα 2-3 ετών (OECD 2005, Card κ.ά. 2010).

[86] Ενδεικτικά βλ. Martin & Crubb 2001, Acemoglu & Pischke, 1999a, 1999b, Carling & Richardson, 2001.

είναι μικρότερη.[87] Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι οι αξιολογήσεις των προγραμμάτων δημιουργίας απασχόλησης στο δημόσιο τομέα δεν δικαιολογούν επαρκώς τα πορίσματά τους (ούτε οικονομετρικά ούτε μεθοδολογικά ούτε θεωρητικά). Σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει κατά την αξιολόγηση των άλλων προγραμμάτων, οι αναφορές στα προγράμματα δημιουργίας δημόσιας απασχόλησης είναι πάντα συνοπτικές, σχεδόν ποτέ δεν περιγράφονται τα προγράμματα αυτά καθ' αυτά, η μεθοδολογία αξιολόγησης δεν αναφέρεται. Με άλλα λόγια, η μικρότερη αποτελεσματικότητά τους δεν προκύπτει ως αποτέλεσμα κάποιας οργανωμένης αποτίμησης αλλά ως ένας κοινός τόπος που δεν χρειάζεται να δικαιολογηθεί ιδιαίτερα.

Ως προς τις *ομάδες στόχου* τα αποτελέσματα των ερευνών ποικίλλουν. Για παράδειγμα, σε ό,τι αφορά την επίδραση των ενεργητικών πολιτικών στην απασχόληση των γυναικών, άλλες μελέτες υποστηρίζουν ότι τα αποτελέσματα είναι σαφώς θετικά (Bergemann & van den Berg 2007), άλλες ότι είναι ουδέτερα (Card κ.ά. 2010), ενώ δεν λείπουν και εκείνες οι μελέτες που υποστηρίζουν ότι η συμμετοχή των γυναικών σε ενεργητικές πολιτικές αυξάνει τη διάρκεια της ανεργίας (Centeno κ.ά. 2008) και δεν έχει κανένα αποτέλεσμα στην αναίρεση της δυσμενούς θέσης τους στην αγορά εργασίας. (Dolton & O' Neill 1997). Αναφορικά με την ηλικία και το εκπαιδευτικό επίπεδο, τα πορίσματα των ερευνών συγκλίνουν περισσότερο. Οι περισσότερες από τις μελέτες υποστηρίζουν ότι οι ενεργητικές πολιτικές είναι περισσότερο αποτελεσματικές όταν εφαρμόζονται σε άνεργους ηλικίας 30-40 ετών ή σε άνεργους με υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης. Αντίθετα, η αποτελεσματικότητα των εν ενεργητικών πολιτικών στις υπόλοιπες ηλικιακές ομάδες ή σε όσους-ες έχουν χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης είναι σημαντικά μικρότερη (ενδεικτικά βλ. Centeno κ.ά. 2008, EC 2006: 140, Carling & Gustafson 1999).

Το κοινό στοιχείο όλων των μελετών είναι ότι τονίζουν τη σημασία της σωστής στόχευσης έκαστου προγράμματος, μία ανάγκη που προκύπτει τόσο θεωρητικά όσο και εμπειρικά. Στο θεωρητικό επίπεδο, η μικροοικονομική φύση των ενεργητικών πολιτικών τούς αποδίδει εκ των πραγμάτων έντονα στοιχεία επιλεξιμότητας (Δεδουσόπουλος 1997: 20, Berger κ.ά 2009). Στο εμπειρικό επίπεδο, η ακριβής στόχευση κάθε προγράμματος είναι καθοριστική προκειμένου αυτό να μην εκτραπεί των αρχικών του στόχων. Η διεθνής και η ελληνική εμπειρία δείχνουν ότι η αρχική στοχοθεσία κάθε προγράμματος μπορεί να αλλάξει σημαντικά στην πορεία υλοποίησης, από παράγοντες που σχετίζονται με τα συμφέροντα των φορέων εφαρμογής. Κάθε φορέας έχει τους δικούς του ιδιαίτερους στόχους και ανάγκες που καλείται να προσαρμόσει στις απαιτήσεις του προγράμματος, ενώ αντίστοιχα προσπαθεί να προσαρμόσει τις απαιτήσεις του προγράμματος στους στόχους και ανάγκες του (του φορέα). Κάθε πρόγραμμα απασχόλησης περιλαμβάνει μια διαδικασία σύνθεσης της στρατηγικής των κεντρικών φορέων, που συνήθως είναι δημόσιοι, και της στρατηγικής των φορέων υλοποίησης, που είναι τόσο δημόσιοι όσο και ιδιωτικοί (Παπαγεωργίου 1998: 171). Αυτή η σύνθεση μπορεί να αποτελέσει

[87] Card κ.ά. 2010, Kluve & Schmidt 2002, Heckman et al (1999), Kluve, 2006, EC 2006.

πλεονέκτημα και μειονέκτημα εξίσου. Από τη μία πλευρά, εξασφαλίζει την ευελιξία της παρέμβασης. Από την άλλη πλευρά, είναι δυνατό να επιφέρει σημαντικές τροποποιήσεις στη φυσιογνωμία του προγράμματος, ειδικά στις περιπτώσεις όπου ο αρχικός σχεδιασμός είναι ασαφής ως προς τους στόχους που επιδιώκει.

Οι ΕΠΑ είναι επιλεκτικές πολιτικές, δηλαδή αφορούν συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού, με στόχο την άρση της δυσμενούς, συγκριτικά με άλλες ομάδες, κατάστασης στην οποία έχουν περιέλθει. Άρα, οι ενεργητικές πολιτικές, προκειμένου να είναι αποτελεσματικές, πρέπει να στηρίζονται σε αξιόπιστες και ποιοτικές προβλέψεις για τις βραχυπρόθεσμες μελλοντικές ανάγκες εργασίας σε τοπικό και κλαδικό επίπεδο, σε αξιόπιστες προβλέψεις για τις ζητούμενες ειδικότητες, καθώς και να έχουν την δυνατότητα γρήγορης ανταπόκρισης σε αυτές τις ανάγκες. Η χρονική απόκριση σε αυτές τις ανάγκες αποτελεί σημαντική παράμετρο δεδομένου ότι μεγάλες καθυστερήσεις μπορεί να οδηγήσουν τις επιχειρήσεις σε άλλες στρατηγικές κάλυψης των αναγκών τους. Για παράδειγμα εάν η διαπιστωμένη ανάγκη εκπαίδευσης χειριστών ενός μηχανήματος *α* δεν απαντηθεί από το σύστημα κατάρτισης σε εύλογο χρονικό διάστημα οι επιχειρήσεις ενδέχεται να καλύψουν τα κενά μέσω π.χ. διεπιχειρησιακών προγραμμάτων εκπαίδευσης. Σε αυτή την περίπτωση, το χρονικά καθυστερημένο πρόγραμμα κατάρτισης συνιστά απλά κατασπατάληση δημόσιων πόρων (στον ΟΑΕΔ υπάρχουν αρκετά παραδείγματα παρόμοιων αποτυχιών).

Συνεπώς, από τη βιβλιογραφία προκύπτει ότι τα αποτελέσματα των ενεργητικών πολιτικών διαφοροποιούνται έντονα και ως προς το *είδος* του προγράμματος και ως προς την *κατηγορία* των ωφελούμενων. Η αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων δεν σχετίζεται ούτε με το *πού* υλοποιούνται αυτά ούτε με το *πότε* υλοποιούνται (Kluve 2006, Kluve κ.ά. 2005). Η μόνη σταθερά που παίζει ρόλο σε όλες τις περιπτώσεις είναι η δυνατότητα αποτελεσματικής λειτουργίας των δημόσιων υπηρεσιών απασχόλησης (EC 2006: 141). Η υλοποίηση ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης απαιτεί συνεχή παρακολούθηση του ανέργου και της επιχείρησης, δυνατότητα εξατομικευμένων παρεμβάσεων, δηλαδή εμφανίζει αυξημένες οργανωτικές και λειτουργικές απαιτήσεις από τις υπηρεσίες απασχόλησης σε αντίθεση με την υλοποίηση επιδοματικών πολιτικών. Συνεπώς, η οργανωτική και λειτουργική δυνατότητα των υπηρεσιών απασχόλησης, η επαρκής στελέχωσή τους, η κατανομή των υπηρεσιών τους στο χώρο, η δυνατότητα να ανταποκριθούν άμεσα σε αιτήματα για απασχόληση από την πλευρά των επιχειρήσεων και των ανέργων και να καλύψουν σε μικρό χρονικό διάστημα τα κενά κατάρτισης και τις πιθανές ελλείψεις δεξιοτήτων είναι παράγοντες καίριας σημασίας για την επιτυχία των ενεργητικών πολιτικών.

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι η αποτελεσματικότητα των ενεργητικών πολιτικών επηρεάζεται σημαντικά και από τη δομή της οικονομίας στην οποία εφαρμόζονται. Το ποσοστό συμμετοχής στην αγορά εργασίας, η κατανομή της απασχόλησης ως προς τη θέση στην εργασία, η έκταση της προστασίας της απασχόλησης, το ύψος των μισθών, ακόμα και το μέγεθος της παραοικονομίας, επιδρούν καθοριστικά στην

αποτελεσματικότητα των ενεργητικών πολιτικών. Δυστυχώς, η πλειονότητα των ερευνών έχει γίνει σε περιβάλλοντα που ελάχιστα προσομοιάζουν με τις ελληνικές συνθήκες (κυρίως στις σκανδιναβικές χώρες και στις ΗΠΑ). Αντίθετα, οι μελέτες που εξετάζουν την αποτελεσματικότητα των πολιτικών απασχόλησης σε περιβάλλοντα χαμηλού ποσοστού συμμετοχής αφορούν κυρίως αναπτυσσόμενες χώρες όπου μεγάλα τμήματα του πληθυσμού βρίσκονται ακόμα εκτός του χρηματικού συμπλέγματος. Όπως θα δούμε, παράγοντες όπως η εκτεταμένη αδήλωτη εργασία μπορούν να προκαλέσουν σημαντικές εκτροπές στην υλοποίηση των προγραμμάτων. Για παράδειγμα, η υλοποίηση προγραμμάτων επιδότησης επιχειρήσεων για την πρόσληψη ανέργων όταν δεν συνοδεύεται από μηχανισμούς ελέγχου μπορεί να οδηγήσει στην μετατροπή αδήλωτων θέσεων εργασίας σε δηλωμένες (δηλαδή να περιορίσει την άτυπη απασχόληση), στοιχείο το οποίοι μπορεί να είναι θετικό δεν είναι όμως απαραίτητα και στόχος του προγράμματος (αυτός μπορεί να είναι π.χ. η προώθηση της απασχόλησης των νέων ή των γυναικών). Όπως θα δούμε στα σχετικά κεφάλαια (ενότητα Δ, σ. 316) τέτοιες περιπτώσεις δεν είναι ξένες προς την ελληνική περίπτωση.

ΕΝΟΤΗΤΑ Β
Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ

Β.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Στόχος αυτής της ενότητας είναι η κριτική θεώρηση της σταδιακής εξέλιξης της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης. Εισαγωγικά, πρέπει να αποσαφηνιστεί ότι η φράση «ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης» στην πραγματικότητα δεν αναφέρεται σε μια *κοινή* ευρωπαϊκή πολιτική. Η ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης δεν είναι όπως π.χ. η αντίστοιχη πολιτική ανταγωνισμού, που επιβάλλει νομικές δεσμεύσεις στα κράτη-μέλη – μολονότι σε ορισμένες όψεις της μπορεί να διαπιστωθεί και μια τέτοια διάσταση. Επί της ουσίας αυτό που χαρακτηρίζουμε ως ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης είναι μια *διαδικασία συντονισμού* των εθνικών πολιτικών, που συνεχίζουν όμως να διατηρούν την αυτονομία τους. Στη σημερινή εκδοχή της, αυτή η διαδικασία περιλαμβάνει σε γενικές γραμμές: (α) μια κατ' αρχήν συμφωνία ανάμεσα στα κράτη-μέλη για τους γενικούς στόχους της πολιτικής απασχόλησης, που μπορεί είναι είτε ποσοτικοί είτε ποιοτικοί, (β) την έκδοση ανά τακτά χρονικά διαστήματα από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο κατευθυντήριων γραμμών για την απασχόληση, που τα κράτη-μέλη οφείλουν να λαμβάνουν υπόψη κατά το σχεδιασμό και την υλοποίηση της εθνικής πολιτικής και (γ) μια διαδικασία ελέγχου της προόδου που έχει συντελεστεί βάσει ενός σώματος εκθέσεων (Εθνικά Σχέδια Δράσης για την Απασχόληση, εκθέσεις της Επιτροπής κλπ) που μπορεί να καταλήξουν σε συστάσεις προς τα κράτη από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο. Η συμμετοχή στη διαδικασία είναι «εθελοντική», υπό την έννοια ότι δεν προβλέπονται κυρώσεις ή νομικές δεσμεύσεις.

Σε ό,τι αφορά τα στάδια ανάπτυξής της, μια τυπική ιστορία της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής Απασχόλησης (ΕΣΑ) θα περιελάμβανε την απόφαση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου του Έσσεν το 1994 που την εγκαινίασε τυπικά, την αναθεώρηση της ιδρυτικής Συνθήκης της Ένωσης στο Άμστερνταμ το 1997 που συμπεριέλαβε ένα ειδικό κεφάλαιο για την πολιτική απασχόλησης, την υιοθέτηση της Στρατηγικής της Λισαβόνας το 2004 που ενέταξε την ΕΣΑ σε ένα ευρύτερο αναπτυξιακό στόχο, την αναθεώρηση της Στρατηγικής της Λισαβόνας το 2005 και το πρόσφατο πρόγραμμα Ευρώπη 2020 που εγκαινιάστηκε το 2010.

Η ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης, όπως αποτυπώθηκε θεσμικά στην Ευρωπαϊκή Στρατηγική Απασχόλησης (ΕΣΑ) και μετέπειτα στη Στρατηγική της Λισαβόνας (ΣτΛ), μπορεί να προσεγγιστεί βάσει τριών βασικών ερωτημάτων:

- ποιο ήταν το πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύχθηκε,
- ποια ήταν τα περιεχόμενα που έλαβε και πώς αυτά εξελίχθηκαν στο χρόνο,
- ποιες ήταν οι συνέπειες που είχε στις εθνικές πολιτικές κάθε κράτους-μέλους.

Το βασικό επιχείρημα που διέπει το κείμενο είναι ότι η ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης δημιουργήθηκε προκειμένου να προωθήσει μια διαρθρωτική πολιτική μεταρρυθμίσεων με νεοφιλελεύθερο πρόσημο που εμπνεόταν από τη ρητορική της οικονομίας της γνώσης και ενσωμάτωνε οργανικά τους περιορισμούς (πολιτικούς και μακροοικονομικούς) που έθετε η Οικονομική και Νομισματική Ένωση. Αυτή η σύνθεση πραγματοποιήθηκε υπό την ηγεμονία της νέας σοσιαλδημοκρατικής ατζέντας της δεκαετίας του ’90 και διαμόρφωσε το πολιτικό πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύχθηκε η ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης. Για την ακρίβεια, τόσο η ΕΣΑ όσο και η ΣτΛ μπορούν να ιδωθούν ως σοσιαλδημοκρατικά πολιτικά προγράμματα που στόχευσαν στη ρυθμισμένη απορρύθμιση της αγοράς εργασίας στο πλαίσιο της ΟΝΕ και υπό την ηγεμονία του λόγου περί της κοινωνίας της πληροφορίας.

Τα παραπάνω καθόρισαν και τα περιεχόμενα της ΕΣΑ. Σταθερά προσανατολισμένη στην προσφορά εργασίας, προώθησε με συνέπεια την ευελιξία στις αγορές εργασίας, με απώτερο στόχο όχι τη σύγκλιση προς ένα κοινό πρότυπο, αλλά την ενίσχυση της εσωτερικής ποικιλομορφίας κάθε επιμέρους εθνικής αγοράς εργασίας. Η επίδραση της ΕΣΑ δεν ήταν η ίδια σε όλες τις χώρες. Υπάρχει όμως ένα κοινό στοιχείο σε όλες τις εθνικές εμπειρίες: προκάλεσε ένα ριζικό μετασχηματισμό στον δημόσιο λόγο για την ανεργία και την απασχόληση, εισάγοντας ένα νέο λεξιλόγιο το οποίο σταδιακά κυριάρχησε απόλυτα. Υπ’ αυτή την έννοια, μπορούμε να δούμε την ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης ως ένα σύστημα λόγου (discourse).

Β.2. Τα πρώτα βήματα: η ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης την περίοδο 1975-1993

Από μακροσκοπική άποψη η περίοδος 1975-1993 μπορεί να χωριστεί σε δύο επιμέρους τμήματα εκ των οποίων το πρώτο (1975-1983) χαρακτηρίζεται από την σταδιακή εγκατάλειψη του κεϋνσιανού μοντέλου άσκησης πολιτικής και το δεύτερο (1984-1993) από τη θεμελίωση του μονεταριστικού παραδείγματος, τουλάχιστον ως προς την άσκηση της μακροοικονομικής πολιτικής.

Τι δικαιολογεί την πραγμάτευση των ετών 1975-1983 ως μια ενιαία περίοδο; Όσον αφορά την έναρξη της περιόδου η απάντηση είναι εύκολη: η εκδήλωση της κρίσης και η επανεμφάνιση της μαζικής ανεργίας στην Ευρώπη για πρώτη φορά μετά τον πόλεμο. Κατά την περίοδο αυτή, η πολιτική απασχόλησης κινείται στα πλαίσια ενός «τρίτου δρόμου», όχι ως αποτέλεσμα επιλογής αλλά ως συνέπεια της ασάφειας των γενικών κατευθύνσεων της οικονομικής πολιτικής. Από τη μία, έχουμε τον

περιορισμό του κράτους πρόνοιας και τη σταδιακή εγκατάλειψη του στόχου της πλήρους απασχόλησης, από την άλλη, δεν διατυπώνεται ακόμα κάποιο αίτημα απορρυθμιστικής παρέμβασης στην αγορά εργασίας (τουλάχιστον όχι από θεσμικούς φορείς όπως το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο ή η Ευρωπαϊκή Επιτροπή).

Σε ό,τι αφορά το τέλος της περιόδου, επελέγη το έτος 1983 ως σημείο καμπής με κριτήριο τις μεταβολές που παρατηρήθηκαν στο περιεχόμενο του πολιτικού λόγου για την απασχόληση. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα μπορεί να αντληθεί από την εξέλιξη της συζήτησης που διενεργήθηκε σε ευρωπαϊκό επίπεδο με θέμα τη μείωση του χρόνου εργασίας. Καθ' όλη την περίοδο 1977-1983, είναι δύσκολο να βρεθεί έστω και ένα κείμενο, έκθεση, απόφαση ευρωπαϊκού οργάνου με θέμα την απασχόληση και την ανεργία που να μην κάνει αναφορά στη μείωση του χρόνου εργασίας. Αντίθετα, από το 1984 και μετά οι προτάσεις για μείωση του χρόνου εργασίας κυριολεκτικά εξαφανίζονται.

Κατά δεύτερο λόγο, το 1983 εγκαταλείφθηκε από τη γαλλική κυβέρνηση το κεϋνσιανής έμπνευσης «πείραμα Μιτεράν», στερώντας και το τελευταίο επιχείρημα από όσους υποστήριζαν μια προσπάθεια εξόδου από την κρίση βάσει κεϋνσιανών πολιτικών. Την ίδια στιγμή, στην κυβέρνηση της Δυτικής Γερμανίας ανέρχεται η κεντροδεξιά συμμαχία Φιλελεύθερων και Χριστιανοδημοκρατών βάζοντας τέλος στην εικοσάχρονη κυριαρχία του γερμανικού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος. Είχε προηγηθεί η ήττα των Εργατικών στη Βρετανία το 1979 και η εκλογή της Μάργκαρετ Θάτσερ, καθώς και η εκλογή του συντηρητικού ρεπουμπλικάνου Ρόναλντ Ρέιγκαν το 1980 στις ΗΠΑ. Οι παραπάνω αλλαγές μετέβαλαν τις πολιτικές ισορροπίες. Το 1975, από τα εννέα κράτη-μέλη της Κοινότητας τα πέντε είχαν κυβερνήσεις σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων (Γερμανία, Βρετανία, Ολλανδία, Λουξεμβούργο και Δανία). Το 1983, από τα 10 κράτη-μέλη μόλις στα τρία υπήρχαν σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις (Γαλλία, Ελλάδα, Ολλανδία). Η αλλαγή αποτυπώθηκε και στον ευρωπαϊκό λόγο για την απασχόληση: από το 1984 και μετά η ρητορική και, εν μέρει, η πολιτική της Κοινότητας σε σχέση με τα ζητήματα της ανεργίας άλλαξαν κατεύθυνση προς το συντηρητικότερο.

Η δεύτερη περίοδος (1984-1993) είναι εκείνη κατά την οποία κυριαρχεί το νεοφιλελεύθερο παράδειγμα. Βέβαια, η εξέλιξη ήταν σταδιακή και είχε διαφορετική ένταση και ταχύτητα τόσο ανάμεσα στα κράτη όσο και ανάμεσα σε διαφορετικά πεδία άσκησης πολιτικής. Σε ορισμένα πεδία η κυριαρχία της νεοφιλελεύθερης ορθολογικότητας ήταν γρηγορότερη (π.χ. νομισματική πολιτική), σε άλλα πεδία πραγματοποιήθηκε με μεγαλύτερες καθυστερήσεις (π.χ. πολιτική απασχόλησης). Το κοινό όμως χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η απουσία αντίπαλου παραδείγματος. Κατά τη δεκαετία του 1980 ο μόνος αντίπαλος της νεοφιλελεύθερης θεωρίας ήταν η πραγματικότητα της πολιτικής και οι περιορισμοί που θέτει, όχι ένα ανταγωνιστικό παράδειγμα.

Παράλληλα, η Κοινότητα διευρύνεται (ένταξη της Ελλάδας το 1981, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας το 1986), εγκαινιάζεται το ανανεωμένο πρόγραμμα ενοποίησης της εσωτερικής αγοράς (Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη και πρόγραμμα «Ευρώπη 1993»),

μπαίνουν οι βάσεις για την υιοθέτηση του Ευρώ (Συνθήκη του Μάαστριχτ). Κατά συνέπεια, η περίοδος 1983-1993 είναι μια πυκνή περίοδος ως προς την πορεία και το χαρακτήρα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Στην πολιτική απασχόλησης τα πράγματα είναι κάπως αντιφατικά. Από τη μία πλευρά, δεν απέκτησε σημαντική θέση στην ευρωπαϊκή ατζέντα λόγω των προβλημάτων που θα μπορούσε να προκαλέσει στο πρόγραμμα ενοποίησης της Ενιαίας Αγοράς.[88] Από την άλλη, κατά την ίδια περίοδο αυξήθηκαν σημαντικά οι πόροι των Διαρθρωτικών Ταμείων και άρχισε να καθιερώνεται ένα κοινό λεξιλόγιο ως προς τον λόγο για την απασχόληση και την ανεργία. Στις αρχές του 1990 ήταν πλέον κυρίαρχη αντίληψη, τόσο των κυβερνήσεων όσο και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, ότι η ανεργία δεν μπορεί, ούτε πρόκειται να αντιμετωπιστεί άμεσα (ενδεικτικά βλ. SEC(92) 1416 final: 1).

Εντός αυτού του περιβάλλοντος, εδραιώθηκε η στροφή υπέρ των λεγόμενων ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης, κυριάρχησε ο λόγος (όχι όμως η πολιτική) για την ανάγκη ενίσχυσης της ευελιξίας της αγοράς εργασίας και ταυτόχρονα πάρθηκαν μια σειρά από θεσμικά μέτρα για την προώθηση του «κοινωνικού διαλόγου». Σε κάθε περίπτωση, μέχρι και το 1994 η πολιτική απασχόλησης παρέμενε αποκομμένη από τη γενικότερη συζήτηση για την αναπτυξιακή και μακροοικονομική πολιτική και περιοριζόταν σε επιμέρους παρεμβάσεις, με κύρια έμφαση στην ενίσχυση της ευελιξίας της αγοράς εργασίας.

Η ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης την περίοδο 1975-1983

Έως και το 1975 οι παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας που εκκινούσαν από το ευρωπαϊκό επίπεδο ήταν αποσπασματικές και μικρής εμβέλειας, καθώς η πολιτική απασχόλησης δεν αποτελούσε τμήμα της ευρωπαϊκής ατζέντας. Άλλωστε, πριν το 1975 πρόβλημα ανεργίας και οικονομικής ύφεσης δεν υπήρχε: κατά την περίοδο 1960-1974 το μέσο πραγματικό κοινοτικό ΑΕΠ αυξανόταν ετησίως κατά 4,2%, ενώ το ποσοστό ανεργίας δεν ξεπέρασε το 3% σε καμία χώρα – με εξαίρεση την Ιταλία όπου η ανεργία κινούνταν κοντά στο 5%. Το εργατικό δυναμικό αυξανόταν λόγω της εισόδου των γυναικών στην αγορά εργασίας, η ανεργία όμως παρέμεινε χαμηλή: το 1970 στην ΕΟΚ υπήρχαν περίπου 1,8 εκατομμύρια άνεργοι έναντι 1,7 εκατομμυρίων το 1960. Κατά δεύτερο λόγο, η πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης είχε επικεντρώσει στην οικονομική πολιτική, αφήνοντας την πολιτική απασχόλησης και την κοινωνική πολιτική στην αποκλειστική αρμοδιότητα των κρατών-μελών. Στην ιδρυτική συνθήκη των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (Συνθήκη της Ρώμης, 1957), οι αναφορές στην απασχόληση περιορίζονταν στα άρθρα που αφορούσαν το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, ενώ ο όρος ανεργία δεν αναφερόταν ούτε μία φορά. Κυρίαρχη πεποίθηση ήταν ότι η σύγκλιση των κοινωνικών και των εργατικών προτύπων θα ερχόταν ως αυτόματο αποτέλεσμα της κοινής αγοράς (Deakin 1997: 120).

[88] Όπως θα δούμε παρακάτω, η πολιτική απασχόλησης αντιμετωπιζόταν πάντα με επιφυλακτικότητα από τις ευρωπαϊκές ελίτ, ασχέτως του περιεχομένου το οποίο λάμβανε.

Στο παραπάνω πλαίσιο, με εξαίρεση την πολιτική κατάρτισης που αποτέλεσε από νωρίς αντικείμενο ευρωπαϊκής παρέμβασης,[89] η δραστηριότητα της Κοινότητας αφορούσε κυρίως θέματα κινητικότητας της εργασίας και αντιμετώπισης επιμέρους προβλημάτων που προέκυπταν στην πορεία της ενοποίησης της αγοράς. Καθ' όλη τη δεκαετία του '60 υπήρξε μία μόνο απόφαση για την στήριξη εργαζομένων που πλήττονται από την ανεργία,[90] ενώ παρά την αλλαγή κλίματος που δημιούργησε η άνοδος των σοσιαλιστών σε Γαλλία και Γερμανία στα τέλη της δεκαετίας του '60,[91] οι προσπάθειες της Επιτροπής να προωθήσει μέτρα κοινωνικής πολιτικής δεν απέδωσαν λόγω των αντιδράσεων των κρατών-μελών (Gold 2009: 11).[92]

Η παρατεταμένη περίοδος ύφεσης και η αύξηση της ανεργίας μετά το 1975 ήταν το καθοριστικό σημείο καμπής. Ενδεικτικά, οι άνεργοι στην Κοινότητα αυξήθηκαν από 1,8 εκατομμύρια το 1970 σε 4,3 εκατομμύρια το 1975, ενώ το ποσοστό ανεργίας διαμορφώθηκε σε 4,1% το 1975 έναντι 2,5% το 1970. Το 1975, στην έατη Γενική Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής αναφέρεται:

> «*για πρώτη φορά από την ίδρυση της Κοινότητας, τα προβλήματα απασχόλησης δεν αφορούν κυρίαρχα την ανάγκη παρέμβασης για την αντιμετώπιση τοπικά προσδιορισμένων διαρθρωτικών ανισορροπιών, σε σχέση με μια κατάσταση πλήρους απασχόλησης. Σήμερα αντιμετωπίζουμε πλέον μια συνολική επιδείνωση…*».

Η πρώτη αντίδραση των περισσότερων δυτικοευρωπαϊκών κρατών ήταν η λήψη μέτρων με στόχο την πρόσκαιρη αντιμετώπιση της ανεργίας που επικέντρωναν κατά κανόνα στην επέκταση των προγραμμάτων δημόσιας απασχόλησης. Στη συνέχεια, προς τα τέλη της δεκαετίας του '70 και υπό την πίεση των υψηλών ποσοστών ανεργίας υπήρξε σταδιακή εγκατάλειψη των προγραμμάτων δημοσίας απασχόλησης και αντίστοιχη ενίσχυση των προγραμμάτων στήριξης του ιδιωτικού τομέα. Επίσης, στην πλειονότητα των κρατών-μελών παρατηρήθηκε η σταδιακή αντικατάσταση του

---

[89] Το 1963 το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο ενέκρινε την Απόφαση «Για την εφαρμογή μιας Κοινής Πολιτικής Κατάρτισης» (63/266/ΕΟΚ). Σύντομα ακολούθησε το «Πρώτο Κοινοτικό Πρόγραμμα Επαγγελματικής Κατάρτισης» (31971Y0812) με στόχο «την εγκαθίδρυση κοινής ορολογίας και την βελτίωση των δομών κατάρτισης». Το 1975 ιδρύθηκε το Ευρωπαϊκό Κέντρο για την Ανάπτυξη της Επαγγελματικής Κατάρτισης (1975R0337).

[90] Απόφαση 66/740/ΕΟΚ. Η κατάργηση των δασμών για το ακατέργαστο θείο προκάλεσε σημαντικά προβλήματα στην Ιταλική βιομηχανία θείου και το πρόγραμμα αναδιοργάνωσης που προετοίμασε η Ιταλική κυβέρνηση προέβλεπε σημαντική μείωση της παραγωγής. Η απόφαση του Συμβουλίου αφορούσε την οικονομική συνδρομή σε αυτό το πρόγραμμα κυρίως στο τμήμα που αφορούσε την παροχή εισοδηματικών ενισχύσεων στους απολυμένους εργαζομένους.

[91] Το 1969, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Χάγης αποδέχτηκε την υιοθέτηση κάποιων κοινωνικών στόχων αναφορικά με την ευρωπαϊκή ενοποίηση. Αιτία ήταν η αλλαγή των πολιτικών συσχετισμών μετά την εκλογική ήττα του Ντε Γκολ στη Γαλλία και την ανάδειξη της σοσιαλδημοκρατικής κυβέρνησης του Willy Brandt στην Δυτική Γερμανία (Gold 2009: 12, Kenner 2003: 23).

[92] Το 1962 η Επιτροπή διοργάνωσε το «Συνέδριο για την Κοινωνική Ασφάλιση» προσδοκώντας στην δημιουργία ενός τριμερούς φόρουμ διαλόγου για τα ζητήματα κοινωνικής πολιτικής. Τα κράτη-μέλη υποβάθμισαν την διαδικασία αποστέλλοντας μόνο παρατηρητές. Τον Απρίλιο του 1964 το Συμβούλιο επεσήμανε στην Επιτροπή ότι δεν διαθέτει την αρμοδιότητα να εκδίδει Συστάσεις ή Ανακοινώσεις με αντικείμενο την κοινωνική ασφάλιση (Gold 2009: 11).

στόχου της πλήρους απασχόλησης από εκείνον της αύξησης της ανταγωνιστικότητας και της δημοσιονομικής αποκατάστασης (Humphreys 1984: 33-38).

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο υιοθετήθηκαν ορισμένα μέτρα, κυρίως σε ό,τι αφορά τις ομαδικές απολύσεις (Οδηγία 75/129 ΕΟΚ),[93] τις μεταβιβάσεις επιχειρήσεων (Οδηγία 77/1877),[94] την καταπολέμηση της φτώχειας,[95] την κατάρτιση των νέων (Σύσταση 77/467/ΕΟΚ) και την προστασία των εργαζομένων κατά της αφερεγγυότητας του εργοδότη (Οδηγία 80/987/ΕΟΚ). Σε γενικές γραμμές, η Κοινοτική παρέμβαση κινούνταν στα πλαίσια του προηγούμενου παραδείγματος οικονομικής πολιτικής, υπό την έννοια ότι σε διακηρυκτικό επίπεδο διατηρούνταν ο γενικός στόχος της πλήρους απασχόλησης (ενδεικτικά βλ. Οδηγία 74/121/ΕΕC) και υπήρχε μια διάθεση κεντρικής παρέμβασης.

Κατά την περίοδο αυτή, η πιο φιλόδοξη προσπάθεια να προωθηθεί μια κοινή πολιτική σε ευρωπαϊκό επίπεδο αφορά το *Πρώτο Πρόγραμμα Κοινωνικής Δράσης* του 1974-1976.[96] Σύμφωνα με τις σχετικές αποφάσεις, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο δεσμεύτηκε

> «*ότι πρέπει να αναληφθεί ενεργός δράση για την πραγματοποίηση των ακολούθων κυρίων στόχων: επίτευξη της πλήρους και καλύτερης απασχολήσεως σε κοινοτικό, εθνικό και περιφερειακό επίπεδο, βελτίωση των συνθηκών διαβιώσεως και εργασίας, που να επιτρέπει την εξίσωσή τους με στόχο την πρόοδο. Αυξανόμενη συμμετοχή των κοινωνικών εταίρων στις οικονομικές και κοινωνικές αποφάσεις της Κοινότητος και των εργαζομένων στη ζωή των επιχειρήσεων*»

Αιχμή του δόρατος του προγράμματος ήταν η ρητή διατύπωση της πρόθεσης για «*προοδευτική συγχώνευση των [ευρωπαϊκών] αγορών εργασίας*» κάτι που απαιτούσε, μεταξύ άλλων, «*την προοδευτική σύγκλιση των συστημάτων κοινωνικών παροχών και κοινωνικής προστασίας*». Σε αυτό το πλαίσιο, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο καλούσε για δράσεις με στόχο την εφαρμογή μιας κοινής πολιτικής επαγγελματικής κατάρτισης, την εξασφάλιση της ισότητας ανδρών και γυναικών όσον αφορά την απασχόληση, την επαγγελματική κατάρτιση και το επίπεδο των αμοιβών κα την προστασία των εργαζομένων «*που προσλαμβάνονται μέσω πρακτορείων προσωρινής απασχολήσεως και για έλεγχο της δραστηριότητας των επιχειρήσεων αυτού του είδους ώστε να εξαλειφθούν οι καταχρήσεις*». Πολύ περισσότερο, το σχετικό ψήφισμα καλούσε για λήψη μέτρων με στόχο «*να διευκολυνθεί η σύναψη ευρωπαϊκών συλλογικών συμβάσεων στους κατάλληλους τομείς*».

Επίσης το Συμβούλιο καλούσε την Επιτροπή να υποβάλει άμεσα προτάσεις για Οδηγίες που αποσκοπούν «*στην εναρμόνιση των νομοθεσιών, όσον αφορά τη*

---

[93] Η οδηγία καθόριζε ελάχιστες προδιαγραφές κοινωνικής προστασίας, θέσπιζε προϋποθέσεις για την καταγγελία της σύμβασης εργασίας από τον εργοδότη και όριζε τη διαδικασία που έπρεπε να ακολουθήσει μια επιχείρηση που επιθυμεί να κάνει ομαδικές απολύσεις.

[94] Ανανεώθηκε με την Οδηγία 98/50/ΕΚ.

[95] *Πρώτο Πρόγραμμα για την Καταπολέμηση της Φτώχειας (*75/458/ΕΕC, 31977D0779, 31980D1270). Επεκτάθηκε με την Απόφαση 85/8/ΕΟΚ).

[96] Ψήφισμά του Συμβουλίου της 21ης Ιανουαρίου 1974 περί προγράμματος κοινωνικής δράσεως (31974Y0212(01))

διατήρηση των δικαιωμάτων και πλεονεκτημάτων σε περίπτωση αλλαγής της κυριότητος των επιχειρήσεων και ιδιαίτερα σε περίπτωση συγχωνεύσεως», «*στην προσέγγιση των νομοθεσιών των Κρατών μελών σχετικά με την εφαρμογή της αρχής της ισότητος των αμοιβών ανδρών και γυναικών*», στον «*καθορισμό της εβδομαδιαίας κανονικής εργασίας των 40 ωρών, και 4 εβδομάδων αδείας με αποδοχές*», «*στην προσέγγιση των νομοθεσιών των Κρατών μελών σχετικά με τις ομαδικές απολύσεις*».

Κατά συνέπεια, το Πρώτο Πρόγραμμα Κοινωνικής Δράσης συνιστούσε τρόπον τινά μια αλλαγή πολιτικής, αφού εγκαταλειπόταν η μέχρι τότε νομοθετική αποχή της Κοινότητας από τα ζητήματα κοινωνικής πολιτικής και απασχόλησης (Streeck 1995: 391, Addison & Siebert 1997: 10, Gold 2009: 13). Εμπνεόμενο από την φεντεραλιστική ατζέντα της δεκαετίας του ’60 διαπνεόταν από μια διάθεση παρέμβασης σε ευρωπαϊκό επίπεδο, αποβλέποντας στην «προς τα πάνω» εναρμόνιση των συστημάτων κοινωνικής προστασίας και στην διασφάλιση της συλλογικής εκπροσώπησης των εργαζομένων σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Τελικά, η προσπάθεια όχι μόνο δεν ολοκληρώθηκε, αλλά εκφυλίστηκε. Τα μέτρα για την προστασία της απασχόλησης που τελικά αποφασίστηκαν ήταν περιορισμένα και αφορούσαν μικρό μόνο αριθμό εργαζομένων. Ενόψει της ύφεσης κυριάρχησαν οι αμυντικές δράσεις και η βελτίωση των συνθηκών εργασίας υποχώρησε ως προτεραιότητα (Kenner 2003: 27). Οι σχεδιασμένες νομοθετικές πρωτοβουλίες δεν προχώρησαν και τα συνολικά αποτελέσματα του προγράμματος ήταν κατώτερα των προσδοκιών (Ross 1995: 360), με εξαίρεση τα ζητήματα ισότητας των δύο φύλων και της υγιεινής και ασφάλειας.[97]

Οι προσπάθειες ενίσχυσης του κοινωνικού διαλόγου σε ευρωπαϊκό επίπεδο επίσης δεν καρποφόρησαν. Οι σχετικές πρωτοβουλίες είχαν ξεκινήσει από το 1970, μέσω της ίδρυσης της Μόνιμης Επιτροπής Απασχόλησης (70/532/ΕΟΚ) στην οποία συμμετείχαν οι εκπρόσωποι των κοινωνικών εταίρων.[98] Στόχος της επιτροπής αυτής ήταν να διευκολύνει την επαφή της Κοινότητας με τους κοινωνικούς εταίρους και να συντονίσει, στο μέτρο του δυνατού, τις πολιτικές απασχόλησης των κρατών-μελών. Ωστόσο, η λειτουργία της ΜΕΑ δεν στέφθηκε με επιτυχία λόγω των έντονων επιφυλάξεων των εργοδοτικών οργανώσεων (Goetschy 1999: 118, Stråth 2000β:

[97] Εγκρίθηκαν μια σειρά αποφάσεων για την ισότητα αμοιβής ανδρών και γυναικών και την καταπολέμηση των διακρίσεων στους χώρους εργασίας (c/n: 31975L0117, 31976L0207, 31982D0043). Σύμφωνα με τον Streeck, η επιτυχία σε αυτά τα πεδία οφείλεται στο ότι τα κράτη-μέλη δεν είχαν αναπτύξει κάποια συνεκτική πολιτική, συνεπώς οι αντιδράσεις ήταν μικρότερες και η Κοινότητα μπόρεσε να διαμορφώσει αποτελεσματικότερα το γενικότερο πλαίσιο της παρέμβασης (Streeck 1995: 400).

[98] Η επιτροπή απαρτιζόταν από 36 μέλη. Από την πλευρά των εργοδοτών συμμετείχε η Ένωση Βιομηχανιών (UNICE), η Επιτροπή Εμπορικών Οργανώσεων (COCCEE), η Ένωση Βιοτεχνιών (UACEE), η Επιτροπή Ασφαλιστικών Επιχειρήσεων (CEA), η Επιτροπή Επαγγελματικών Γεωργικών Οργανώσεων (COPA) και το Κέντρο Δημοσίας Επιχειρήσεως (CEEP). Από την πλευρά των συνδικάτων συμμετείχε η Ευρωπαϊκή Συνομοσπονδία Ελευθέρων Συνδικάτων (CESL), η Ευρωπαϊκή Οργάνωση της Παγκοσμίας Συνομοσπονδίας Εργασίας (OE - CMT), η Μόνιμη Επιτροπή της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργασίας (Γαλλία), η Γενική Ιταλική Συνομοσπονδίας Εργασίας (Ιταλία) (CGT - CGIL), η Διεθνής Συνομοσπονδία Στελεχών (CIC), η Γαλλική Συνομοσπονδία Χριστιανών Εργαζομένων (CFTC) και το Γερμανικό Συνδικάτο Ιδιωτικών Υπαλλήλων (DAG)

253).[99] Φτωχά ήταν και τα αποτελέσματα του θεσμού των ετήσιων *Τριμερών Διασκέψεων για την Απασχόληση και την Σταθερότητα στην Κοινότητα*. Οι συναντήσεις ξεκίνησαν τον Ιούνιο του 1976 και σταμάτησαν τον Νοέμβριο του 1978 λόγω των έντονων διαφωνιών ανάμεσα στα συνδικάτα και τους εργοδότες για τη μείωση του χρόνου εργασίας.[100]

Συνεπώς, παρά τα φτωχά αποτελέσματα, το ενδιαφέρον της Κοινότητας για τα ζητήματα απασχόλησης και ανεργίας σταδιακά ενισχύθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του '70, στοιχείο που αποτυπώθηκε αφενός στον πολλαπλασιασμό των αναφορών του Συμβουλίου,[101] αφετέρου στην ενίσχυση των πόρων του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου. Οι δαπάνες του ΕΚΤ αυξήθηκαν εκθετικά (από 50 εκατ. ECU το 1972, σε 1,9 δις το 1983, αύξηση 3.653%), αποτέλεσμα των αυξημένων αιτημάτων των κρατών-μελών για χρηματοδότηση των παρεμβάσεων που υλοποιούσαν. Το αποτέλεσμα ήταν, παρά την σημαντική διεύρυνση των πόρων του ΕΚΤ, να μεγαλώσει περαιτέρω η απόσταση ανάμεσα στις αιτήσεις συνδρομής και τους διαθέσιμους πόρους: το 1972 οι αιτήσεις συνδρομής υπερέβαιναν τους διαθέσιμους πόρους κατά 44,6%, το 1981 η υπέρβαση ήταν της τάξης του 92,4%, το 1983 ήταν 67,6% (COM(84) 396 final: 14).[102]

Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι μπορεί να διαπιστωθεί κάποια κοινή πολιτική για την απασχόληση. Παρά τις διακηρύξεις, η πολιτική απασχόλησης συνέχισε να παραμένει

---

[99] Έως και το 1975 η ΜΕΑ υπολειτουργούσε με αποτέλεσμα να υπάρξει δεύτερη απόφαση για επαναδραστηριοποίησή της τον Φεβρουάριο του 1975 (75/62/ΕΟΚ). Συνολικά πραγματοποιήθηκαν μόλις τέσσερις συνεδριάσεις, όλες υπό την πίεση της ETUC (εργαζόμενοι). Η απροθυμία των κρατών-μελών να εκχωρήσουν αρμοδιότητες και η απροθυμία της UNICE (εργοδότες) να συμμετάσχει σε οποιοδήποτε τύπου ευρωπαϊκό κοινωνικό διάλογο οδήγησαν στην de facto εξασθένισή της (Goetschy 1999: 118)

[100] Το κοινό ανακοινωθέν μετά το τέλος της δεύτερης διάσκεψης (Ιούνιος 1976) τόνιζε την ανάγκη αντιμετώπισης των προβλημάτων της απασχόλησης με στόχο την επίτευξη της πλήρους απασχόλησης έως το 1980 (41976X0728). Στην τρίτη διάσκεψη (Ιούνιος 1977) υπήρξε συμφωνία να γίνει προσπάθεια μείωσης των ωρών εργασίας, δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας και συσχέτισης των επενδύσεων με την δημιουργία απασχόλησης. Η τέταρτη όμως συνάντηση (Νοέμβριος 1978) έληξε άδοξα εξαιτίας της αποχώρησης των εκπροσώπων των εργαζομένων οι οποίοι ζητούσαν άμεση συμφωνία για τη μείωση των ωρών εργασίας (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο 1983: 22).

[101] Το 1977 η Επιτροπή εκδίδει τις πρώτες Ανακοινώσεις με αντικείμενο την ανεργία των νέων (COM(77) 476 final), ενώ το 1979 το Συμβούλιο συμπεριλαμβάνει για πρώτη φορά στα Συμπεράσματά του (Παρίσι, Μάρτιος 1979) κατευθυντήριες γραμμές για την πολιτική απασχόλησης με έμφαση στη βελτίωση της κατάρτισης, τη μείωση των υπερωριών και την προώθηση της ισότητας των δύο φύλων. Η αντιμετώπιση της ανεργίας αποτέλεσε ένα από τα κύρια θέματα και στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Λονδίνου (Ιούνιος 1977) αλλά οι κυβερνήσεις των 9 κρατών-μελών δεν κατέληξαν σε σχέδιο δράσης.

[102] Σε ό,τι αφορά την κατανομή της χρηματοδότησης υπήρξε σαφής στροφή προς την ενίσχυση των χωρών-περιοχών του ευρωπαϊκού Νότου. Οι λεγόμενες «περιοχές πρώτης προτεραιότητας» απορρόφησαν περίπου το 40% των πόρων του Ταμείου, εκ των οποίων το μεγαλύτερο μέρος προσανατολίστηκε στην Ιταλία και την Ιρλανδία (περίπου του 75%), ενώ σημαντικά ποσά ήρθαν και στην Ελλάδα. Το 1983 η Ελλάδα, η Νότια Ιταλία και η Ιρλανδία λάμβαναν το 80% των πόρων του ΕΚΤ που είχαν δεσμευτεί υπέρ των περιφερειών πρώτης προτεραιότητας. Ωστόσο, εξαιτίας του χαμηλού απόλυτου ύψους της χρηματοδότησης, το σύνολο της βοήθειας που έλαβαν τα κράτη-μέλη δεν ξεπέρασε ποτέ και για κανένα από αυτά το 0,05% του ΑΕΠ, ενώ κατά κανόνα κινούνταν σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα (περίπου στο 0,002%)

εκτός των θεμάτων «υψηλής πολιτικής». Ενδεικτικά, στη λίστα των πεδίων διαπραγμάτευσης για την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη δεν περιλαμβανόταν η πολιτική απασχόλησης (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Στουτγάρδης, Ιούνιος 1983). Παράλληλα όμως, άρχισε να αναπτύσσεται σταδιακά ένα κοινό λεξιλόγιο. Μέχρι το 1983 είχαν σχηματοποιηθεί οι κύριες ομάδες-στόχου,[103] οι βασικοί άξονες παρέμβασης,[104] τα κύρια εργαλεία της μελλοντικής πολιτικής απασχόλησης,[105] ενώ έννοιες όπως ενεργητικές πολιτικές, διαρθρωτική ανεργία, ευελιξία στην αγορά εργασίας, μικρομεσαίες επιχειρήσεις, καινοτομία κ.ά. αρχίζουν να εμφανίζονται όλο και πιο συχνά στα Συμπεράσματα του Συμβουλίου.[106] Το 1980 καταγράφεται η πρώτη αναφορά σε έκθεση της Επιτροπής στην *απασχολησιμότητα* (COM(80) 186 final),[107] το 1982 γίνεται, επίσης για πρώτη φορά, αναφορά στην ανάγκη ενίσχυσης της ευελιξίας της αγοράς εργασίας (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Κοπεγχάγης, Δεκέμβριος 1982).

Συνεπώς, κατά την περίοδο αυτή στο λόγο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και του Συμβουλίου αποτυπώθηκε μια θεμελιακή μετατόπιση ως προς τον τρόπο πρόσληψης της ανεργίας και τις δυνατότητες αντιμετώπισής της. Μετά και τη δεύτερη πετρελαϊκή κρίση (1981) ούτε η Κοινότητα ούτε οι εθνικές κυβερνήσεις ανέμεναν σημαντική και άμεση υποχώρηση των ποσοστών ανεργίας, με αποτέλεσμα να εγκαταλειφθεί ο στόχος της πλήρους απασχόλησης και να ενισχυθούν οι εξατομικευμένες πολιτικές αντιμετώπισης της ανεργίας.[108] Στην αρχή της περιόδου 1975-1983, ο στόχος της παρέμβασης των κρατών και της Κοινότητας ήταν η πλήρης απασχόληση. Στα τέλη της περιόδου ήταν η διασφάλιση ενός «*ικανοποιητικού επιπέδου απασχόλησης*» (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Μάαστριχτ, Μάρτιος 1981). Η ανάγκη καταπολέμησης του πληθωρισμού αναδείχτηκε σε πρωτεύοντα στόχο της μακροοικονομικής πολιτικής και η ενίσχυση της απασχόλησης συνδέθηκε με την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων. Σε αυτό το πλαίσιο απέκτησαν ιδιαίτερη σημασία οι διαρθρωτικές αλλαγές και η περιοριστική μισθολογική

---

[103] Νέοι, μακροχρόνια άνεργοι, γυναίκες, μεγαλύτεροι σε ηλικία εργαζόμενοι, ΑμεΑ και εργαζόμενοι σε κλάδους που αντιμετωπίζουν προβλήματα ανταγωνιστικότητας.

[104] Περιφερειακή διάσταση και καταπολέμηση της διαρθρωτικής ανεργίας.

[105] Επιδοτήσεις πρόσληψης, κατάρτιση, ενίσχυση των ΜΜΕ και της επιχειρηματικότητας, μείωση του χρόνου εργασίας, προγράμματα πρόωρης συνταξιοδότησης.

[106] Ενδεικτικά βλ. Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Βενετίας (Ιούνιος 1981) για την έμφαση στις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης, και COM(81) 578 final για την έμφαση στις νέες τεχνολογίες.

[107] Η έκθεση πρότεινε ενίσχυση της κινητικότητας της εργασίας, την ενίσχυση της περιφερειακής διάστασης των παρεμβάσεων, την επέκταση των νέων μορφών απασχόλησης (μερική απασχόληση, ορισμένου χρόνου, συμβάσεις έργου κλπ) και την έμφαση στην βελτίωση της απασχολησιμότητας των νέων.

[108] Το 1982 το Ομοσπονδιακό Γραφείο Εργασίας της Δυτικής Γερμανίας εξέδωσε μια έκθεση για τις προοπτικές της απασχόλησης που απασχόλησε σημαντικά το δημόσιο διάλογο. Το κεντρικό επιχείρημα της έκθεσης ήταν ότι ακόμα και στην περίπτωση της μή-ρεαλιστικής υπόθεσης ότι ο ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης θα κινούταν για το υπόλοιπο της δεκαετίας σε επίπεδα του 4-5% η πλήρης απασχόλησης δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί πριν το 1995 (Offe 1982: 80)

πολιτική.[109] Χαρακτηριστική του νέου κλίματος/λόγου είναι η έκθεση των Albert & Ball (1983) για την πολιτική ανάκαμψης της ευρωπαϊκής οικονομίας, που συντάχθηκε κατά παραγγελία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Υποστηρίζοντας ότι το πλαίσιο της ανάλυσης δεν είναι «*ούτε κεϋνσιανό ούτε μονεταριστικό, αλλά ρεαλιστικό*» (Albert & Ball 1983), οι συντάκτες απέδωσαν τα προβλήματα της ευρωπαϊκής οικονομίας στην ταχεία αύξηση των μισθών, στην επέκταση των δημοσίων δαπανών, στην αύξηση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και στη σημαντική καθυστέρηση ολοκλήρωσης των χρηματοπιστωτικών αγορών. Εκ των πραγμάτων, οι προτάσεις τους περιλάμβαναν περιοριστική δημοσιονομική πολιτική, αύξηση της ευελιξίας της αγοράς εργασίας, μείωση των ονομαστικών μισθών και ενίσχυση των επενδύσεων στην έρευνα και την τεχνολογία.

Στο πρακτικό επίπεδο όμως, αυτό της τρέχουσας πολιτικής, οι παρεμβάσεις συνέχισαν να κινούνται στα πλαίσια ενός «τρίτου δρόμου», υπό την έννοια ότι προσπαθούσαν να συνδυάσουν στοιχεία κοινωνικής αλληλεγγύης και παρέμβασης του κράτους πρόνοιας με τις απαιτήσεις μιας ανερχόμενης, όχι όμως ακόμα κυρίαρχης, φιλελεύθερης θεώρησης για την αγορά εργασίας. Κατά συνέπεια, παράλληλα με την σταδιακή εμφάνιση εννοιών-συμβόλων ενός νεοφιλελεύθερου λόγου υπήρχαν και πρωτοβουλίες που πήγαζαν από ένα διαφορετικό οικονομικό-πολιτικό πλαίσιο. Ενδεικτικά, το 1983 η Επιτροπή σημείωνε ότι τα κράτη-μέλη «*μειώνουν το επίπεδο κοινωνικής προστασίας, ως αποτέλεσμα της προσπάθειάς τους να μειώσουν τα ελλείμματα, χωρίς όμως να αξιολογούν τις συνέπειες που μπορεί να έχει αυτό στην κατανομή του εισοδήματος και ειδικά στις περισσότερο ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού*» (COM(84) 484 final: 9). Σε άλλη έκθεση, πάλι της Επιτροπής, με θέμα την ανεργία των νέων (COM(83) 211 final), αφού απορριπτόταν το επιχείρημα ότι η ανεργία οφείλεται στους υψηλούς μισθούς, αναγνωριζόταν ότι οι πολιτικές μείωσης του πληθωρισμού και δημοσιονομικής εξυγίανσης αύξησαν την ανεργία και επιδείνωσαν την ποιότητα των θέσεων εργασίας, και καλούνταν τα κράτη-μέλη να υιοθετήσουν λιγότερο περιοριστικές πολιτικές.

Το καλύτερο παράδειγμα της δισυπόστατης φυσιογνωμίας της πολιτικής απασχόλησης το βρίσκουμε στη συζήτηση για το χρόνο εργασίας. Σε γενικές γραμμές, η μεταπολεμική περίοδος χαρακτηρίστηκε από σημαντικές μειώσεις του χρόνου εργασίας τόσο σε ετήσια βάση (αύξηση των ημερών αδείας) όσο και σε εβδομαδιαία (μείωση του ωραρίου εργασίας).[110] Η μείωση όμως του χρόνου εργασίας δεν στόχευε στην αύξηση της απασχόλησης· προέκυπτε ως μέτρο βελτίωσης της ποιότητας της εργασίας και του γενικότερου επιπέδου διαβίωσης των εργαζομένων. Το νέο στοιχείο που φέρνει η συζήτηση των ετών 1977-1983 είναι η σύνδεση της μείωσης του χρόνου εργασίας με την αύξηση της απασχόλησης. Η σχετική συζήτηση

[109] Ενδεικτικά βλ. τα Συμπεράσματα των Ευρωπαϊκών Συμβουλίων του Λουξεμβούργου (Δεκέμβρης 1980), του Μάαστριχτ (Μάρτιος 1981) και των Βρυξελών (Μάρτιος 1982).

[110] Για παράδειγμα, ο χρόνος εργασίας στη βιομηχανία, την περίοδο 1970-1981 μειώθηκε από 4,8% (στη Βρετανία), έως 15,9% (στο Βέλγιο).

στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο είχε ξεκινήσει από το 1975,[111] έφτασε όμως στο ζενίθ της το 1983 με τη δημοσίευση του *Μνημονίου για την μείωση και την αναδιοργάνωση του χρόνου εργασίας* της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (COM(82) 809 final).

Είναι προφανές ότι ένα τέτοιο κείμενο προκύπτει ως προϊόν συμβιβασμού. Στην περίπτωση του Μνημονίου, αυτός ο συμβιβασμός προέβλεπε αφενός τη μείωση του χρόνου εργασίας, αφετέρου τη λήψη μέτρων που θα συγκρατούσαν το κόστος εργασίας. Στην έκθεσή της η Επιτροπή απέρριψε τη συσχέτιση της ανταγωνιστικότητας με τη διάρκεια του χρόνου εργασίας, το ύψος του μισθού και την παραγωγικότητα (με άλλα λόγια απέρριψε το βασικό εργοδοτικό επιχείρημα εναντίον της μείωσης). Ταυτόχρονα όμως συμπεριέλαβε προτάσεις για περιοριστική μισθολογική πολιτική. Αναγνώρισε ότι η μείωση του χρόνου εργασίας θα έχει θετικά αποτελέσματα μόνο εάν είναι απότομη και καθολική, παράλληλα όμως δέχτηκε ότι η απότομη μείωση ενέχει μεγαλύτερο ρίσκο για τις επιχειρήσεις (COM(82) 809 final: 6-7). Το Μνημόνιο υποστήριξε την σημαντική μείωση του χρόνου εργασίας υπό την προϋπόθεση ότι τα κράτη θα αναλάμβαναν να καλύψουν τμήμα του κόστους προσαρμογής των επιχειρήσεων μέσω διαφόρων έμμεσων ή άμεσων επιδοτήσεων. Ωστόσο, η συζήτηση δεν μακροημέρευσε και δεν κατέληξε σε συγκεκριμένα αποτελέσματα· γρήγορα μάλιστα εγκαταλείφθηκε οριστικά.

Μετά το ’83, η συζήτηση για το χρόνο εργασίας άλλαξε περιεχόμενο και μετατοπίστηκε από τη μείωση του συνολικού χρόνου, στην αύξηση της ευελιξίας στον τρόπο κατανομής του. Το τέλος της συζήτησης για το χρόνο εργασίας σηματοδοτεί και ένα τέλος εποχής. Είναι δύσκολο να βρεθεί έστω και ένα κείμενο, έκθεση, απόφαση ευρωπαϊκού οργάνου της περιόδου 1977-1983 που να πραγματεύεται την απασχόληση και την ανεργία και να μην έχει αναφορά στη μείωση του χρόνου εργασίας. Μετά το 1984, οι προτάσεις για μείωση του χρόνου εργασίας κυριολεκτικά εξαφανίζονται· το Μνημόνιο δεν αναφέρεται ούτε μία φορά σε επόμενες ανακοινώσεις και αποφάσεις της Επιτροπής και του Συμβουλίου, κατά παράβαση μιας ευρέως διαδεδομένης πρακτικής σύμφωνα με την οποία οι αναφορές σε προηγούμενα έγγραφα και ανακοινώσεις είναι συχνές, σχεδόν επιβεβλημένες.

Γενικές κατευθύνσεις της κοινοτικής παρέμβασης

Οι δράσεις υπέρ των εργαζομένων στον γεωργικό τομέα ήταν από τις πρώτες που υιοθετήθηκαν, με στόχο αρχικά την διευκόλυνση αλλαγής επαγγέλματος.[112] Αργότερα, προς τα τέλη της δεκαετίας του ΄70, το κέντρο βάρους μετατοπίστηκε προς την υποστήριξη των υφιστάμενων καλλιεργητών.

[111] Τον Ιούλιο του 1975 το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο εξέδωσε σύσταση προς τα κράτη-μέλη να υιοθετήσουν νομοθετικά την εβδομάδα των 40 ωρών, χωρίς μείωση των αποδοχών (75/457/ΕΟΚ).

[112] Ενδεικτικά βλ.: 72/428/ΕΟΚ, COM(75) 355 final, COM(77) 398 final. Ωστόσο έως και το 1973 οι αιτήσεις συνδρομής προς το ΕΚΤ ήταν περιορισμένες δεδομένου ότι κατά το έτος εκείνο διατυπώθηκαν μόλις έξι (6) αιτήματα συνδρομής που αφορούσαν την μετεκπαίδευση 30.000 αγροτών (SEC(74) 2400 final: 15). Μέχρι το 1975, ο κύριος όγκος των αιτήσεων αφορούσε ενέργειες κατάρτισης, με σημαντικά όμως κενά ως προς τις συμπληρωματικές δράσεις και τις εκτιμήσεις των αποτελεσμάτων στην απασχόληση (COM(75) 355 final: 41)

Μακροχρόνια όμως, η σημασία των προγραμμάτων για την γεωργία μειώθηκε. Το 1973 οι σχετικές δαπάνες (33,4 εκατ. eua) αντιπροσώπευαν το 13% του προϋπολογισμού του Ταμείου, το 1977 το 5% και το 1983 μόλις το 0,5%. Αντίστοιχη μείωση παρατηρήθηκε και στους ωφελούμενους, που περιορίστηκαν από 40.000 το 1976 σε 8.000 το 1983.[113]

Η δεύτερη μεγάλη ενότητα παρέμβασης αφορούσε τους εργαζόμενους στην κλωστοϋφαντουργία (τα πρώτα προγράμματα ενεργοποιήθηκαν το 1972). Οι συγκεκριμένες δράσεις καλούνταν να ισορροπήσουν ανάμεσα στην ανάγκη αναδιάρθρωσης του κλάδου και στην γενικότερη κατεύθυνση της Κοινότητας να μειώσει την παραγωγή κάτι που αποτυπώθηκε και στην κατεύθυνση της χρηματοδότησης.[114] Συνολικά όμως οι πόροι που διατέθηκαν δεν επαρκούσαν να αντιστρέψουν την γενικότερη τάση περιστολής της απασχόλησης στον κλάδο η οποία από το 1984 και μετά μειώνονταν κατά 200.000 άτομα ετησίως. [115]

Η ενίσχυση της επαγγελματικής κατάρτισης αποτέλεσε μόνιμο άξονα της κοινοτικής παρέμβασης, παρά το γεγονός ότι σε πολλές περιπτώσεις τα προγράμματα αυτά απέκτησαν κακή φήμη ως προς την ποιότητα και την αποτελεσματικότητά τους (Michie & Wilkinson 1994: 22). Η ουσιαστική αξιολόγηση των προγραμμάτων παρέμενε ζητούμενο για πολλά χρόνια. Αν και τα προβλήματα είχαν διαπιστωθεί από το 1972 (SEC (73) 3536 final: 9), το 1977 η Κοινότητα δεν διέθετε ακόμα αξιόπιστα στοιχεία για το κόστος, την αποτελεσματικότητά, τη διάρκειά και τον αριθμό των ωφελούμενων (COM (77) 476 final: 16). Μόλις στην Έκθεση Διαχείρισης του ΕΚΤ για το έτος 1983 υπάρχει μία γενική εκτίμηση των αποτελεσμάτων τους. Σύμφωνα με αυτή, περίπου το 70%-80% όσων παρακολούθησαν κάποιο πρόγραμμα κατάρτισης κατάφεραν να βρουν εργασία (COM(84) 396 final: 88).

Οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις αποτέλεσαν μια κατηγορία παρέμβασης με αυξανόμενο βάρος. Η ενίσχυση του ενδιαφέροντος σχετίστηκε στενά με δύο παράγοντες: τη μείωση της προσωρινής απασχόλησης στο Δημόσιο και τη σπάνη επενδυτικών κεφαλαίων, κάτι που προκάλεσε μετατόπιση του ενδιαφέροντος στο εσωτερικό αναπτυξιακό δυναμικό των περιφερειών. Η ποικιλία των δράσεων ήταν μεγάλη και περιελάμβανε από επιδοτήσεις πρόσληψης προσωπικού και επιδοτήσεις επιτοκίων δανεισμού, μέχρι χρηματοδοτική στήριξη για την ίδρυση μικρομεσαίων επιχειρήσεων

---

[113] Τα σχετικά προγράμματα ακολούθησαν, ως προς τον αριθμό των εμπλεκόμενων την εξής κατανομή: 1976: 40.000, 1977: 20.000, 1978: 8.000, 1979: 12.000, 1980: 16.700, 1981: 5.822, 1982: 7.558, 1983: 8.295

[114] Ενδεικτικά προτεραιότητα στις παρεμβάσεις της Κοινότητας το 1972 ήταν η επιδότηση της αυτοαπασχόλησης των πρώην εργαζομένων του κλάδου, το 1973 ήταν η επανακατάρτιση εργαζομένων και η αναδιάρθρωση της βιομηχανίας, το 1976 ήταν η ενίσχυση της κινητικότητας. Αντίστοιχα, το 1978 το 75% των σχετικών πόρων αφορούσε ενέργειες επανακατατάρισης στο εσωτερικό του κλάδου, ενώ το 1979 το 49% των πόρων προσανατολίστηκε σε προγράμματα ενίσχυσης της κινητικότητας της εργασίας.

[115] Η κατανομή της χρηματοδότησης είχε ως εξής: 5,9 εκατ. ECU το 1975, 21,6 εκατ. ECU το 1978, 25,8 εκατ.ECU το 1983. Τα ποσά αυτά αντιπροσωπεύουν ανάμεσα στο 1,4% και 1,8% του ετήσιου προϋπολογισμού του Ταμείου. Όσον αφορά του ωφελούμενους και αυτοί μειώθηκαν από 34.000 το 1976, σε 15.814 το 1983 (COM(78) 476 final: 9).

στα πλαίσια των Τοπικών Πρωτοβουλιών Απασχόλησης. Το ιδιαίτερο στοιχείο αυτών των πρωτοβουλιών ήταν ότι οι επιχειρήσεις που δημιουργούνταν είχαν ως δηλωμένο στόχο την δημιουργία απασχόλησης. Η μορφή των επιχειρήσεων ποίκιλλε: μονοπρόσωπες εταιρίες, κοοπερατίβες ή ακόμη και πρωτοβουλίες εργατικού ελέγχου του συνόλου ή τμήματος των παραγωγικών δραστηριοτήτων επιχειρήσεων που πτώχευαν. Την περίοδο 1978-1983 ο αριθμός των απασχολούμενων σε επιχειρήσεις που διευθύνονται από εργαζόμενους (κοοπερατίβες) αυξήθηκε από 298.000 σε 540.000 (COM (83) 662 final: 6).

Τέλος, οι δράσεις υπέρ των νέων και των μακροχρόνια άνεργων υπήρξαν οι μαζικότερες, σε βαθμό που δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι μονοπώλησαν, μαζί με τα προγράμματα για την ενίσχυση των Περιφερειών, το ενδιαφέρον της Κοινοτικής παρέμβασης. Το 1977 οι ωφελούμενοι νέου αριθμούσαν περίπου 486 χιλιάδες (COM(78) 476 final: 21), το 1980 ο αριθμός αυξήθηκε στους 555 χιλιάδες, το 1983 έφτασε τους 775.000.[116] Αντίστοιχη ήταν και η εξέλιξη των σχετικών δαπανών οι οποίες κατά την περίοδο 1975-1983 παρουσίασαν αύξηση 2.446% (από 0,9 εκ. Ecu το 1975 σε 35,1 εκατ. το 1983) φτάνοντας να απορροφούν το το 47,8% του προϋπολογισμού του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου το 1983 έναντι 9,8% το 1977. Οι ειδικές ενισχύσεις για νέους ανέργους (νέοι κάτω των 25 ετών άνεργοι ή πρωτοεισερχόμενοι στην αγορά εργασίας) ενεργοποιήθηκαν το 1976 με κύριο στόχο την ενίσχυση της γεωγραφικής και επαγγελματικής κινητικότητας των ωφελούμενων (75/459/ΕΟΚ), ενώ από το 1978 και μετά ενεργοποιήθηκαν εκτεταμένα προγράμματα επιδότησης επιχειρήσεων για την πρόσληψη νέων (COM(80) 365 final: 35). Οι ενέργειες υπέρ των γυναικών, παρά το γεγονός ότι χαρακτηρίστηκαν ενέργειες πρώτης προτεραιότητας, διαχρονικά παρέμειναν σε χαμηλά επίπεδα (1,4%-2,4% του ετήσιου προϋπολογισμού του Ταμείου).

Ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης 1984-1993

Στο επίπεδο του λόγου για την απασχόληση, η περίοδος 1984-1993 χαρακτηρίζεται από μια έντονη νεοφιλελεύθερη στροφή. Κάτι αντίστοιχο μπορεί να διαπιστωθεί και στις πολιτικές που εφαρμόστηκαν, μόνο που εκεί οι αλλαγές παρέμειναν περισσότερο μετριοπαθείς. Η απορρύθμιση του θεσμικού πλαισίου των εργασιακών σχέσεων εμφανίστηκε περισσότερο ως προσπάθεια ενίσχυσης των ευέλικτων μορφών απασχόλησης για τους νέους εργαζόμενους παρά ως αλλαγή των εργασιακών σχέσεων των ήδη απασχολούμενων (COM(90) 290: 124, COM(93) 314: 178). Αν και δεν μπορεί να διαπιστωθεί ένα ενιαίο πρότυπο φιλελευθεροποίησης ανάμεσα στα κράτη-μέλη, το 1993 ήταν πλέον σαφές ότι υπήρχε μια τάση απορύθμισης.[117] Όπως

[116] Η αντίστοιχη κατανομή ανάμεσα σε κατάρτιση και επιδότηση για δημιουργία νέων θέσεων εργασίας ήταν: 1980: 389.000 για κατάρτιση (ΚΑΤ) και 266.000 για νέες θέσεις εργασίας (ΝΘΕ), 1981: 295.000 για ΚΑΤ και 141.000 για ΝΘΕ, 1982: 501 χιλ. για ΚΑΤ και 290.000 για ΝΘΕ, 1983: 486 .000 για ΚΑΤ και 259.000 για ΝΘΕ.

[117] Το σύνολο σχεδόν της καθαρής αύξησης της απασχόλησης κατά την δεκαετία του 1990 οφείλεται στην αύξηση της μερικής απασχόλησης (COM(97) 611 final: 2).

αναφέρει η «Έκθεση για την Απασχόληση στην Ευρώπη» (1993): *«η ασφάλεια στις θέσεις εργασίας, σε όλους σχεδόν τους τομείς, μειώθηκε. Ακόμη και μεγάλες επιχειρήσεις δηλώνουν ότι είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να εξασφαλίσουν την σταθερότητα της απασχόλησης»* (COM(93) 314: 185). Σε ό,τι αφορά το λόγο για την απασχόληση, κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου είναι οι σταθερές πλέον αναφορές στην ανάγκη αντιστοίχισης της προσφοράς με τη ζήτηση εργασίας (31985Y0704.02), προώθησης της ευελιξίας της αγοράς εργασίας και ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων (ενδεικτικά βλ. COM(92) 2000, 31985Y0104.03). Τα παραπάνω αποτυπώθηκαν με χαρακτηριστικό τρόπο στα Συμπεράσματα των συνόδων του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου.[118] Τα κείμενα (κυρίως ψηφίσματα) με θέμα την ανεργία δεν είναι λίγα, είτε όμως αφορούν την ανεργία των νέων, είτε τις τοπικές πρωτοβουλίες απασχόλησης, είτε το μεσοπρόθεσμο πρόγραμμα κοινωνικής δράσης, είτε το πρόγραμμα για την προώθηση της απασχόλησης,[119] η βασική λογική που τα διέπει είναι η ίδια: ενίσχυση της ευελιξίας της αγοράς εργασίας, έμφαση στην κατάρτιση, ενίσχυση της επιχειρηματικότητας και αντιμετώπιση των θεσμικών δυσκαμψιών της αγοράς εργασίας. Με τον όρο «ρύθμιση του χρόνου εργασίας» εννοείται πλέον η δυνατότητα των επιχειρήσεων να προσαρμόζουν το ωράριο εργασίας στις ανάγκες τους, η ενίσχυση της μερικής απασχόλησης αλλά όχι η καθολική μείωση του εβδομαδιαίου εργάσιμου χρόνου (35ώρο).[120] Εντός του παραπάνω γενικού πλαισίου οι σημαντικότερες εξελίξεις στην πολιτική απασχόλησης σχετίζονται με την μεταρρύθμιση των Διαρθρωτικών Ταμείων (1988), την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (1986) και την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Χάρτα που τη συνόδεψε (1989).

Η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Χάρτα (1986)

Η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (1986) αποτελεί την πρώτη σημαντική αναθεώρηση της Συνθήκης της Ρώμης. Οι κύριες αλλαγές αφορούσαν την τροποποίηση των κανόνων λειτουργίας των ευρωπαϊκών οργάνων (κατάργηση του βέτο

[118] Ενδεικτικά βλ. τα Συμπεράσματα των Ευρωπαϊκών Συμβουλίων των Βρυξελλών (Μάρτιος 1985), του Λουξεμβούργου (Δεκέμβριος 1985), της Χάγης (Ιούνιος 1986), του Λονδίνου (1986), του Ανόβερο (Ιούνιος 1988), της Ρόδου (Δεκέμβρης 1988), του Δουβλίνου (Ιούνιος 1990), της Ρώμης (Οκτώβριος 1990 και Δεκέμβρης 1990) του Λουξεμβούργου (Ιούνιος 1991) κ.ο.κ. Οι αποφάσεις του ECOFIN ήταν ακόμα πιο «καθαρές». Από τον Απρίλιο του 1986 διαπίστωνε ότι η αναποτελεσματικότητα των αγορών εργασίας οφείλεται στην αύξηση του μη μισθολογικού κόστους, στην προστασία της απασχόλησης και στην ανελαστικότητας των μισθών, ενώ η μείωση του χρόνου εργασίας απορρίφτηκε ρητά ως δαπανηρή και απειλητική για την ανταγωνιστικότητα (Economic Policy Committee, 1985).

[119] 31984Y0204.01, 31984Y0621.01, 31984Y0704.01, 31986Y1231.03 αντίστοιχα

[120] Χαρακτηριστικό είναι το Ψήφισμά του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου του Δεκεμβρίου του 1985 με θέμα την καταπολέμηση της μακροχρόνιας ανεργίας. Σύμφωνα με αυτό, τα κράτη-μέλη συμφωνήσαν: *«να επανεξετάζουν τους μηχανισμούς που διέπουν τις αγορές εργασίας και ιδίως την εφαρμογή ορισμένων ρυθμίσεων και, αν χρειαστεί, τις υπάρχουσες πρακτικές πρόσληψης, επιλογής και απόλυσης… να υπερβούν ενδεχόμενα εμπόδια, όσον αφορά την καθιέρωση νέων τρόπων ρύθμισης του χρόνου εργασίας, λαμβάνοντας υπόψη το ότι μια αναδιοργάνωση και μείωση του χρόνου εργασίας μπορεί να έχει θετικές επιπτώσεις στην απασχόληση μόνο εάν δεν επηρεαστεί η ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων, αν η αγορά εργασίας είναι αρκετά εύκαμπτη και αν ληφθούν υπόψη ειδικές και τομεακές πλευρές και ιδιαίτερα το μέγεθος των επιχειρήσεων».*

σε μια σειρά αποφάσεων) και την διεύρυνση των Κοινοτικών αρμοδιοτήτων (ιδίως στους τομείς της έρευνας και του περιβάλλοντος). Για τον Streeck (1995: 390) η ΕΕΠ συνιστά το επιστέγασμα της προσπάθειας να δοθεί νέα ώθηση στο εγχείρημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, η οποία όμως χαρακτηρίστηκε από έναν διπλό συμβιβασμό. Οι κυβερνήσεις συνειδητοποίησαν την αδυναμία διαχείρισης των εθνικών οικονομιών με τα εργαλεία του παρελθόντος και προχώρησαν στην ενίσχυση της συνεργασίας τους προκειμένου να δημιουργηθεί μια οικονομική οντότητα επαρκώς μεγάλη ώστε να μπορέσει να ανταγωνιστεί τις ΗΠΑ και την Ιαπωνία. Ταυτόχρονα, η διασφάλιση της στήριξης των επιχειρήσεων απαιτούσε διαβεβαιώσεις ότι η αναζωογόνηση της πορείας της ευρωπαϊκής ενοποίησης δεν θα επαναλάμβανε πειράματα όπως εκείνο του Πρώτου Προγράμματος Κοινωνικής Δράσης του 1974 (βλ. επίσης Hansen 2005: 10).

Σε ό,τι αφορά την πολιτική απασχόλησης και την κοινωνική πολιτική τα αποτελέσματα της ΕΕΠ ήταν μάλλον φτωχά, δεδομένου ότι στα σχετικά άρθρα αποτυπώνονται περισσότερο οι θέσεις της Βρετανίας και των εργοδοτικών οργανώσεων (Rhodes 1995: 97). Και οι δύο είχαν υποστηρίξει μέτρα που θα διασφάλιζαν την ομαλή λειτουργία της εσωτερικής αγοράς (πρότυπα υγιεινής-ασφάλειας, αμοιβαία αναγνώριση δεξιοτήτων, μεταφορά συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων κλπ.), αλλά είχαν αντιταχθεί σε οποιοδήποτε μέτρο μπορούσε να παρέμβει στη σχέση εργασίας-κεφαλαίου (π.χ. το δικαίωμα των εργαζομένων στη διαβούλευση, η ισότιμη νομοθετική προστασία κ.ο.κ.). Για την συντηρητική Θάτσερ η Ενιαία Πράξη ήταν ένας «αξιοπρεπής συμβιβασμός», για τον σοσιαλδημοκράτη Ντελόρ ήταν ένα «τερατούργημα» (Kenner 2003: 79). Η Ενιαία Πράξη έθεσε αυστηρούς περιορισμούς στις προσπάθειες ρύθμισης της αγοράς εργασίας. Στο νέο σύστημα λήψης αποφάσεων με ενισχυμένη πλειοψηφία υπάχθηκαν μόνο τα ζητήματα υγιεινής-ασφάλειας και υπήρξε σαφής πρόβλεψη ότι Οδηγίες που αφορούν την απασχόληση δεν πρέπει να δημιουργούν πρόσθετα διοικητικά ή οικονομικά βάρη στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις. Από το Άρθρο 100^{A} (που εισήγαγε την αρχή της ενισχυμένης πλειοψηφίας για όλα τα θέματα που σχετίζονταν με την ολοκλήρωση της εσωτερικής αγοράς) εξαιρέθηκαν τα θέματα που σχετίζονταν με την ελεύθερη μετακίνηση και τα δικαιώματα των εργαζομένων. Κατά συνέπεια, παρά το γεγονός ότι η Ενιαία Πράξη επέκτεινε τις αρμοδιότητες της Επιτροπής σε ορισμένα ζητήματα κοινωνικής πολιτικής (υγιεινή και ασφάλεια) και έδωσε έμφαση στις διαδικασίες του κοινωνικού διαλόγου (Visser 2000: 421) αν και με ασαφή αποτελέσματα (Pochet 2004: 5), η ασθενής νομική βάση της πολιτικής απασχόλησης και της κοινωνικής πολιτικής ενισχύθηκε μόνο οριακά (Rhodes 1995: 78). Η έμφαση μετατοπίστηκε από την εναρμόνιση μέσω νομοθετικής παρέμβασης, στην οικοδόμηση συναινέσεων και την υιοθέτηση της λογικής των ελάχιστων προδιαγραφών (Kenner 2003: 72, επίσης Hansen 2005).

Για την Ελλάδα όμως, η σημασία της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης ήταν μεγάλη. Στο συμβολικό επίπεδο, οι διαπραγματεύσεις της ΕΕΠ αποτύπωσαν την εγκατάλειψη από πλευράς ΠΑΣΟΚ της σκληρής αντιευρωπαϊκής ρητορικής υπέρ μιας πολιτικής που ανέδειξε τη συμμετοχή της χώρας στην ΕΟΚ σε στρατηγικού χαρακτήρα στόχο.

Όπως αναφέρει ο Μαραγκάκης, στην αρχή των διαπραγματεύσεων οι ελληνικές θέσεις ήταν συνήθως απορριπτικές των προτάσεων της Επιτροπής (και σε ό,τι αφορά την επέκταση της ενιαίας αγοράς και σε ό,τι αφορά την επέκταση της ενισχυμένης πλειοψηφίας και σε άλλα θέματα πολιτικής) και πλησίαζαν περισσότερο τις θέσεις της Βρετανίας. Εν συνεχεία όμως οι ελληνικές θέσεις μεταστράφηκαν σε τέτοιο βαθμό ώστε η χώρα έφτασε να υποστηρίζει σχεδόν ανεπιφύλακτα το σύνολο των προτάσεων που κατέθετε η Επιτροπή (Maragakis 2005: 2-3).

Οι λόγοι αυτής της μεταστροφής είναι και πολιτικοί και οικονομικοί. Είναι επαρκώς τεκμηριωμένο ότι η επιλογή του ΠΑΣΟΚ να αποδεχτεί το στρατηγικό στόχο της ΕΟΚ σχετίζεται στενά με τα ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής και κυρίως με την προσπάθεια αναβάθμισης της Ελλάδας έναντι της Τουρκίας (Maragakis 2005 και αναφερόμενη εκεί βιβλιογραφία). Τα οικονομικά κίνητρα όμως δεν ήταν μικρά παρότι έπρεπε να λυθεί μια κατ' αρχήν αντίφαση. Η πολιτική που ακολουθούσε το ΠΑΣΟΚ εκείνη την περίοδο ήταν φανερό ότι κινούταν σε αντίθετη κατεύθυνση από τον οικονομικό φιλελευθερισμό που αντιπροσώπευε η ΕΕΠ. Παρά τη σταδιακή μετατόπιση της ελληνικής μακροοικονομικής πολιτικής (π.χ. Σταθεροποιητικό Πρόγραμμα 1984-1986) η απόσταση που χώριζε την οικονομική πολιτική του ΠΑΣΟΚ από αυτή που πρότεινε η ΕΕΠ συνέχιζε να είναι μεγάλη.

Εντούτοις, ενόψει του αναπόδραστου ανοίγματος της ελληνικής οικονομίας στον διεθνή ανταγωνισμό, φαίνεται ότι η ελληνική κυβέρνηση επέλεξε τη συμμετοχή της χώρας στο σκληρό πυρήνα της ΕΟΚ, δηλαδή την υπογραφή της ΕΕΠ, προκειμένου να διασφαλιστούν πολύτιμοι πόροι που θα επέτρεπαν την διαχείριση των εντάσεων που θα προκαλούσε αυτό το άνοιγμα της οικονομίας στο διεθνές περιβάλλον. Με άλλα λόγια, η ΕΕΠ και οι πόροι που έμμεσα την συνόδευαν αποτέλεσε μια διέξοδο προκειμένου το πέρασμα σε μια πιο ανοιχτή οικονομία να γίνει όσο το δυνατόν πιο ανώδυνα (Maragakis 2005: 13).

Η *Κοινοτική Χάρτα* υιοθετήθηκε από τα κράτη-μέλη (με εξαίρεση την Βρετανία) τον Δεκέμβριο του 1989 κατά το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Στρασβούργου. Αργότερα, το 2000, το ίδιο κείμενο με μικρές τροποποιήσεις απέκτησε δεσμευτική ισχύ για τα κράτη-μέλη (ενσωματώθηκε στη Συνθήκη της Λισαβόνας). Βασική στόχευση της Χάρτας ήταν η προώθηση ελάχιστων ευρωπαϊκών προδιαγραφών για τα ζητήματα της απασχόλησης και της κοινωνικής πολιτικής. Η αρχική πρόταση της Επιτροπής δόθηκε στη δημοσιότητα το Μάιο του 1989, ενώ το τελικό κείμενο κατατέθηκε τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου. Η πιο εμφανής διαφορά της τελικής πρότασης από την αρχική ήταν η αλλαγή του τίτλου. Μία αλλαγή που έφερε σημαντικούς συμβολισμούς.

Η αρχική πρόταση της Επιτροπής αφορούσε την υιοθέτηση μιας «Κοινωνικής Χάρτας Θεμελιωδών Κοινωνικών Δικαιωμάτων» της οποίας το υποκείμενο θα ήταν οι *πολίτες* της Ευρώπης. Αυτή η διατύπωση δημιούργησε έντονες αντιδράσεις, κυρίως από τη Βρετανία, με αποτέλεσμα στο τελικό κείμενο ο όρος *πολίτες* να αντικατασταθεί από τον όρο *εργαζόμενοι*. Επίσης, οι αναφορές στην καταπολέμηση της ανεργίας και του κοινωνικού αποκλεισμού περιορίστηκαν σημαντικά. (Kenner

2003: 115-117). Από άποψη περιεχομένου, το κείμενο που υιοθετήθηκε από τα 11 κράτη-μέλη το Νοέμβριο του 1999 κινούνταν στη γενική λογική των Συνθηκών του Διεθνούς Οργανισμού Εργασίας και της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Χάρτας του 1961, αλλά σε αρκετά ζητήματα (συλλογικά δικαιώματα των εργαζομένων, δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι κ.ά.) η Χάρτα ήταν περισσότερο «αδύναμη», τόσο σε σχέση με τα κείμενα του ΔΟΕ όσο και σε σχέση με τον μακρινό της προκάτοχο (Deakin 1997: 123, Pochet 2004: 5).

Το σημαντικότερο προϊόν της Χάρτας ήταν το Πρόγραμμα Κοινωνικής Δράσης (COM (89) 568 final) που οδήγησε στην υιοθέτηση μιας σειράς Οδηγιών για τη μητρότητα, το χρόνο εργασίας και τα ευρωπαϊκά συμβούλια εργαζομένων. Εξαιτίας αυτής της δυναμικής ο Gold (1993: 28) υποστήριξε ότι η έγκριση της Κοινωνικής Χάρτας αποτέλεσε τη σημαντικότερη απόφαση της ΕΟΚ για την κοινωνική πολιτική μέχρι εκείνη τη στιγμή. Το ενδιαφέρον είναι ότι η έγκριση της Χάρτας ενεργοποίησε ένα «νομικό κλεφτοπόλεμο», κατά την έκφραση του Rhodes (1995), με αντικείμενο την επέκταση της κοινοτικής ρύθμισης σε ζητήματα κοινωνικής πολιτικής και απασχόλησης.[121] Εξαιτίας αυτού του ιδιαίτερου ακτιβισμού της Ευρωπαϊκής Επιτροπής η Κοινωνική Χάρτα κατέληξε να αντιπροσωπεύει «ό,τι καλύτερο και ό,τι χειρότερο για την ΕΕ» (Gold 1993: 10). Για κάποιους ήταν η μάχη για την εξασφάλιση ορισμένων ελάχιστων δικαιωμάτων υπέρ των εργαζομένων, για άλλους αντιπροσώπευε μια αναχρονιστική προσπάθεια να ρυθμιστούν οι αγορές εργασίας με νομικούς όρους (Gold 1993: 11).

Εν τέλει, η αποτίμηση της σημασίας της Χάρτας προκαλεί μια αμηχανία η οποία συναντάται συχνά σε αντίστοιχα ευρωπαϊκά κείμενα και συμφωνίες. Το καθοριστικό στοιχείο βάσει του οποίου μπορεί να αποδοθεί το θετικό ή αρνητικό πρόσημο είναι το κριτήριο βάσει του οποίου κάνουμε αυτή την αποτίμηση. Για παράδειγμα, εάν κριτήριο είναι η ανάγκη να υπάρξει κάποιας μορφής ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής και των δικαιωμάτων, είναι εμφανές ότι το αποτέλεσμα της Χάρτας υπολείπεται σημαντικά των αναγκών. Τα βήματα που έγιναν ήταν μετριοπαθή και τα δικαιώματα που θεμελίωνε υπολειπόταν σημαντικά των δικαιωμάτων που είχαν ήδη διασφαλιστεί στο σύνολο σχεδόν των κρατών-μελών. Αντίστοιχα, εάν η Χάρτα αξιολογηθεί με κριτήριο την «εσωτερική εξέλιξη» της ΕΟΚ, δηλαδή με κριτήριο τις ρυθμίσεις και τις προβλέψεις αντίστοιχων ευρωπαϊκών κειμένων του παρελθόντος, το αποτέλεσμα είναι μάλλον απογοητευτικό. Υπ' αυτή

[121] Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η Οδηγία για το χρόνο εργασίας των εγκύων. Η Επιτροπή προώθησε την Οδηγία με αναφορά στο Άρθρο 118^{A} που αφορούσε την υγιεινή και ασφάλεια στην εργασία. Ωστόσο, μεταξύ άλλων, η Οδηγία περιελάμβανε και ρυθμίσεις που αφορούσαν την διάρκεια της άδειας λοχείας, το ελάχιστα όρια της άδειας μητρότητας και το ύψος της αποζημίωσης. Η Βρετανική κυβέρνηση αντέδρασε έντονα, αλλά τελικά η Οδηγία εγκρίθηκε από το Συμβούλιο (23/11/93) αφού η Βρετανία είχε πετύχει την εξαίρεσή της. Αντίστοιχα, η Οδηγία για τις άτυπες μορφές απασχόλησης προωθήθηκε από την Επιτροπή υπό το άρθρο 100^{A} που αφορούσε την ενιαία αγορά, παρά το γεγονός ότι το ίδιο το άρθρο εξαιρούσε ρητά τα ζητήματα εργασιακών σχέσεων. Η Οδηγία στόχευε στην εξίσωση των εργασιακών δικαιωμάτων (άδειες, ασφάλεια, προστασία από απόλυση) με τα δικαιώματα των πλήρως απασχολούμενων (Rhodes 1995: 98-104)

την έννοια, ως προς το πραγματικό περιεχόμενο των δικαιωμάτων που εννοείται ότι θεμελίωνε η Χάρτα υπήρξε, αν μη τι άλλο, μια στασιμότητα.

Εάν όμως κριτήριο της αξιολόγησης είναι το τι θα μπορούσε να επιτευχθεί τη δεδομένη στιγμή με δεδομένους τους πολιτικούς συσχετισμούς, τότε η υιοθέτηση της Χάρτας αποτελεί μια επιτυχία. Μολονότι μετριοπαθής στις προβλέψεις της, η Χάρτα διατηρούσε ανοιχτή τη συζήτηση για την «κοινωνική Ευρώπη». Αντίστοιχα, ο ακτιβισμός της Επιτροπής, οδήγησε σε ορισμένες περιπτώσεις στην υιοθέτηση Οδηγιών που χωρίς την ύπαρξη της Χάρτας δεν είναι σίγουρο ότι θα είχαν προωθηθεί. Εν τέλει, αξίζει να σημειωθεί ότι δεν υπάρχει ούτε μία αναφορά στη σχετική βιβλιογραφία η οποία να υποστηρίζει ότι η Χάρτα (ή κάποιο άλλο παρόμοιο κείμενο) χρησιμοποιήθηκε προκειμένου να «εξισωθούν προς τα κάτω», δηλαδή προς την κατεύθυνση αυτών που πρότεινε η Χάρτα, δικαιώματα που είχαν διασφαλιστεί στα πλαίσια της εθνικής νομοθεσίας (όλων των κρατών-μελών). Η Χάρτα, παρότι μετριοπαθέστερη των εθνικών νομοθεσιών όχι μόνο δεν προκάλεσε κάποια κίνηση υποχώρησης του επιπέδου κοινωνικής προστασίας, αλλά αντιμετωπίστηκε μάλλον επιφυλακτικά από συντηρητικές κυβερνήσεις και από τις οργανώσεις εργοδοτών.

Β.3. Η Ευρωπαϊκή Στρατηγική Απασχόλησης

Μέχρι το 1993, έτος κατά το οποίο εκδόθηκε το *Λευκό Βιβλίο για την Ανάπτυξη, την Ανταγωνιστικότητα και την Απασχόληση*, η συζήτηση για την ανάπτυξη μιας κοινής πολιτικής απασχόλησης σε ευρωπαϊκό επίπεδο παρέμενε περιθωριακή. Οι παρεμβάσεις του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου στην αγορά εργασίας είχαν ενισχυθεί αλλά η πολιτική απασχόλησης παρέμενε αποκλειστική αρμοδιότητα των κρατών-μελών και οι προσπάθειες συντονισμού της προχωρούσαν με αργά βήματα και συχνά είχαν πισωγυρίσματα. Η πορεία ολοκλήρωσης της εσωτερικής αγοράς όχι μόνο δεν αποτέλεσε καταλύτη για τον συντονισμό των εθνικών πολιτικών απασχόλησης, αλλά μάλλον ανέβαλε την συζήτηση για το μέλλον, αφενός λόγω της έντονης επιφυλακτικότητας των εργοδοτικών οργανώσεων, που δεν επιθυμούσαν την εφαρμογή κοινών ευρωπαϊκών κανόνων στην αγορά εργασίας, αφετέρου λόγω των αντιδράσεων των εθνικών κυβερνήσεων που αντιλαμβάνονταν ότι οι παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας συνιστούν πολύ πιο ευαίσθητο θέμα. Σε αυτό το πλαίσιο, η ανάπτυξη της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης ακολούθησε κατά πόδας την πορεία της οικονομικής και νομισματικής ενοποίησης, η οποία με τη σειρά της έθεσε το αυστηρό περίγραμμα εντός του οποίου θα κινούνταν τόσο η ευρωπαϊκή όσο και οι εθνικές πολιτικές. Με άλλα λόγια, η ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης αποτέλεσε εξαρτημένη μεταβλητή της ΟΝΕ.

Η συνθήκη του Μάαστριχτ (1992)

Η υπογραφή της Συνθήκης του Μάαστριχτ (1992) αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα στην ιστορία της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Τα βασικά χαρακτηριστικά της νέας Συνθήκης ήταν η ενεργοποίηση μιας διαδικασίας σύγκλισης με απώτερο στόχο την δημιουργία της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης έως το 1999,[122] και η μετριοπαθής ενίσχυση της πολιτικής αρχιτεκτονικής της Ένωσης.[123] Η νομισματική ενοποίηση αποτελούσε τμήμα της Κοινοτικής ατζέντας ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '60.[124] Ωστόσο, μετά την de facto υιοθέτηση από τις κυβερνήσεις της Ολλανδίας, της Αυστρίας, της Δανίας, του Βελγίου και της Γαλλίας περιοριστικών μακροοικονομικών πολιτικών, το εγχείρημα απέκτησε νέα δυναμική (Jenson & Pochet 2002: 3). Άλλωστε, στις αρχές του 1993, το πρόγραμμα της Εσωτερικής Αγοράς είχε σε μεγάλο βαθμό υλοποιηθεί: το 95% των 282 μέτρων που αναφέρονταν στο *Λευκό Βιβλίο για την Κοινή Αγορά* είχε υιοθετηθεί σε κοινοτικό επίπεδο και το 75% είχε ήδη ενσωματωθεί στο εθνικό δίκαιο των κρατών-μελών (Reichenbach κ.ά. 1994: 135).

Σύμφωνα με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, η συμμετοχή ενός κράτους στο ευρώ προϋπέθετε την ικανοποίηση τεσσάρων κριτηρίων: σύγκλιση του πληθωρισμού, σύγκλιση του επιτοκίου, συναλλαγματική σταθερότητα και δημοσιονομική πειθαρχία.[125] Με άλλα λόγια, η Συνθήκη του Μάαστριχ επέβαλε ένα εξαιρετικά αυστηρό πλαίσιο μακροοικονομικής πολιτικής το οποίο δεν έκανε καμία απολύτως αναφορά στην απασχόληση ή σε κάποιο άλλο κοινωνικό κριτήριο. Η έμφαση δόθηκε αποκλειστικά στα νομισματικά (πληθωρισμός και επιτόκια) και στα δημοσιονομικά μεγέθη (τα οποία θα μπορούσαν να επηρεάσουν τα νομισματικά) εξαιρώντας συνειδητά όλα τα υπόλοιπα. Στη Συνθήκη του Μάαστριχτ η λέξη *ανεργία* δεν αναφέρεται ούτε μία φορά.

Το εξαιρετικά ασθενές κοινωνικό αντίβαρο της οικονομικής λογικής που προωθούσε η συνθήκη του Μάαστριχτ ήταν η υιοθέτηση του, μετά από σκληρές

---

[122] Η εισαγωγή του νέου νομίσματος θα πέρναγε από τρία στάδια. Στάδιο 1: απελευθέρωση της κίνησης των κεφαλαίων από 1/7/1990, Στάδιο 2: συντονισμός των οικονομικών πολιτικών των κρατών-μελών από την 1/1/1994, Στάδιο 3: δημιουργία της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και εισαγωγή του ενιαίου νομίσματος έως την 1/1/1999.

[123] Κυρίως μέσω της ενίσχυσης των αρμοδιοτήτων του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, της καθιέρωσης της Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφαλείας και της ενίσχυσης της συνεργασίας στους τομείς της δικαιοσύνης και των εσωτερικών υποθέσεων.

[124] Για περισσότερα σχετικά με τα πρώτα βήματα της ευρωπαϊκής νομισματικής ενοποίησης βλ. Maes 2004, Stråth 2000β, McNamara 2006, Μούσης 1998, Καρφάκης 2001.

[125] Ειδικότερα, τα κριτήρια όριζαν ότι: (α) Ο πληθωρισμός ένα έτος πριν την ενοποίηση, μπορεί να είναι έως 1,5% υψηλότερος του μέσου όρου των τριών κρατών-μελών με τις καλύτερες επιδόσεις. (β) Το μέσο μακροπρόθεσμο επιτόκιο, ένα έτος πριν την ενοποίηση, μπορεί να είναι έως 2% υψηλότερο από το μέσο επιτόκιο των τριών καλύτερων κρατών-μελών. (γ) Το νόμισμα της χώρας πρέπει να κινείται εντός της ζώνης διακύμανσης του Μηχανισμού Συναλλαγματικών Ισοτιμιών κατά τα 2 τελευταία έτη. (δ) Το δημοσιονομικό έλλειμμα δεν πρέπει να υπερβαίνει το 3% του ΑΕΠ και το δημόσιο χρέος είτε να μην είναι μεγαλύτερο από το 60% του ΑΕΠ, είτε να παρουσιάζει τάσεις μείωσης προς το 60%.

διαπραγματεύσεις, του «Κοινωνικού Πρωτοκόλλου» (*Συμφωνία για την κοινωνική πολιτική*), το οποίο προστέθηκε ως παράρτημα στη Συνθήκη χωρίς όμως να έχει δεσμευτικό χαρακτήρα. Σε αυτό το κείμενο διακηρυκτικού χαρακτήρα τα κράτη «δεσμεύονταν» για την:

> *«Προώθηση της απασχόλησης, την βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και εργασίας, την κατάλληλη κοινωνική προστασία, τον κοινωνικό διάλογο, την ανάπτυξη των ανθρώπινων πόρων, για να διασφαλιστεί υψηλό και βιώσιμο επίπεδο απασχόλησης, η ένταξη των ατόμων που αποκλείονται από την αγορά εργασίας» (Άρθρο 1).*

Το πρωτόκολλο προέβλεπε ότι οι κυβερνήσεις μπορούν να θεσπίζουν κοινές προδιαγραφές σε μια σειρά θέματα που άπτονται της πολιτικής απασχόλησης και της κοινωνικής πολιτικής[126] υπό την αίρεση ότι η απόφαση θα είναι ομόφωνη και δεν θα παρεμποδίζει την ανάπτυξη των μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Επίσης ενισχύθηκε και ο ρόλος των κοινωνικών εταίρων και καθιερώθηκε η αρχή της ίσης αμοιβής για την ίδια εργασία μεταξύ ανδρών και γυναικών.

Οι αξιολογήσεις των συνεπειών του Μάαστριχτ στην κοινωνική πολιτική και την πολιτική απασχόλησης ποικίλλουν ακόμα και ανάμεσα σε ερευνητές με παρεμφερείς θεωρητικές και πολιτικές αναφορές (όχι πάντως νεοφιλελεύθερους) . Η Goetschy (1999: 119) τονίζει την περιθωριακή θέση της πολιτικής απασχόλησης στη νέα Συνθήκη αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι από μία λίστα 20 πολιτικών στις οποίες θα επιδιωκόταν ο συντονισμός έλειπε η πολιτική απασχόλησης. Αντίστοιχα, η Νικολακοπούλου-Στεφάνου (1997: 74) σχολιάζει ότι η εξαίρεση ακόμα και του στόχου για την «εξασφάλιση υψηλού επιπέδου απασχόλησης» από τις κατευθυντήριες γραμμές της οικονομικής πολιτικής που ακολούθησαν την συνθήκη του Μάαστριχτ αποτυπώνει την υποταγή της πολιτικής απασχόλησης στην μονεταριστική-νεοφιλελεύθερη αντίληψη. Μια ελαφρώς διαφοροποιημένη οπτική έχει η Threlfall (2007: 217) που υποστήριξε ότι η Συνθήκη αποτέλεσε τομή κυρίως ως προς τα θέματα υγιεινής και ασφάλειας, επαγγελματικής κατάρτισης και επέκτασης του δικαιώματος της ελεύθερης μετακίνησης στο σύνολο των πολιτών της Ένωσης. Αντίστοιχα, ο Ashiagbor (2005: 101) υποστήριξε ότι η Συνθήκη προσέφερε για πρώτη φορά μια –έστω ασθενή– βάση για την ανάπτυξη μιας κοινοτικής κοινωνικής πολιτικής.

Η συνολική αξιολόγηση της Συνθήκης του Μάαστριχτ δεν είναι απλή υπόθεση. Από τη μία πλευρά η Συνθήκη αποτελεί τομή σε σχέση με το παρελθόν κυρίως σε ό,τι αφορά τις αρμοδιότητες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Εάν εξετάσουμε τη Συνθήκη του Μάαστριχτ σε αναφορά με την εσωτερική ιστορία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, θα ήταν σημαντική παράλειψη να μην αναγνωρίσουμε τη μεγάλη σημασία της. Για αυτό το λόγο άλλωστε, η αποδοχή ή η απόρριψη της Συνθήκης από διάφορους πολιτικούς χώρους εξαρτήθηκε σε μεγάλο βαθμό από την συνολικότερη στάση απέναντι στην πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Η αντιμετώπιση της Συνθήκης

[126] Κοινωνική ασφάλιση και κοινωνική προστασία, προστασία των εργαζομένων σε περίπτωση καταγγελίας της σύμβασης εργασίας, εκπροσώπηση και συλλογική υπεράσπιση των συμφερόντων εργαζομένων και των εργοδοτών, συνθήκες απασχόλησης υπηκόων τρίτων χωρών (Άρθρο 2).

από τα κόμματα (τόσο στην Ελλάδα, όσο και στην υπόλοιπη Ευρώπη) δεν εξαρτήθηκε τόσο από την τοποθέτησή τους στον άξονα Αριστερά-Δεξιά αλλά από την επί της αρχής θέση τους απέναντι στην ευρωπαϊκή ενοποίηση. Από την άλλη πλευρά, είναι σαφές ότι η οικονομική λογική που διαπερνά τη Συνθήκη αναδεικνύει μια εξόχως νεοφιλελεύθερη συνταγή για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Η επιρροή της Συνθήκης στην κοινωνική πολιτική και στην πολιτική απασχόλησης ήταν σημαντική διότι έθετε ένα αυστηρό μακροοικονομικό πλαίσιο στο οποίο απαγορευόταν οποιαδήποτε πολιτική ενίσχυσης της ζήτησης. Η μείωση της φορολογικής επιβάρυνσης, η απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και ο περιορισμός του κράτους πρόνοιας αναδείχτηκαν σε κύρια εργαλεία επιδίωξης της ανταγωνιστικότητας και της σταθεροποίησης των προϋπολογισμών.

Οι θέσεις της ελληνικής κυβέρνησης

Σε ό,τι αφορά τις ελληνικές θέσεις κατά τις διαπραγματεύσεις για τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, το άρθρο των Featherstone κ.ά. (2000) αποτελεί μια λεπτομερή και διεισδυτική προσέγγιση του θέματος. Σε γενικές γραμμές, η συμμετοχή της ελληνικής κυβέρνησης στη διαμόρφωση της ατζέντας των διαπραγματεύσεων ήταν επουσιώδης εξαιτίας της πολιτικής αστάθειας που επικρατούσε στο εσωτερικό της χώρας (την περίοδο 1988-1989 η Ελλάδα άλλαξε συνολικά τέσσερεις κυβερνήσεις) αλλά και της κακής οικονομικής κατάστασης της χώρας, που στερούσε από την κυβέρνηση κάθε αξιοπιστία (Featherstone κ.ά. 2000: 396). Σε αυτό το πλαίσιο, οι προτεραιότητες της κυβέρνησης Μητσοτάκη διαμορφώθηκαν γύρω από τρεις άξονες (Featherstone κ.ά. 2000):

(α) Κατ' αρχήν έπρεπε να διασφαλιστεί η παραμονή της Ελλάδας στο σκληρό πυρήνα της Ε.Ε. Η κυβέρνηση απέρριψε κάθε πρόταση που προέβλεπε διαφορετικές ταχύτητες ως προς την υιοθέτηση του νέου νομίσματος, υποστηρίζοντας ότι η υιοθέτηση του ευρώ πρέπει να γίνει ταυτόχρονα από όλα τα κράτη-μέλη. Αντίστοιχα, υποστηρίχθηκε ότι την τελική απόφαση για συμμετοχή στην τρίτη φάση (εισαγωγή του ευρώ) πρέπει να την πάρει το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο και όχι το Ecofin. Δηλαδή, η απόφαση εν τέλει θα έπρεπε να είναι πολιτική. Αντίστοιχα, απορρίφθηκαν όλες οι προτάσεις που προέβλεπαν περισσότερο «χαλαρή» εφαρμογή των κριτηρίων σύγκλισης από τις χώρες του Νότου με αντάλλαγμα την καθυστερημένη είσοδό τους στην Ευρωζώνη.

(β) Κατά δεύτερο λόγο, τόσο η ελληνική κυβέρνηση όσο και οι κυβερνήσεις των υπόλοιπων χωρών του ευρωπαϊκού Νότου διεκδικήσαν κάποιας μορφής αντισταθμιστικά οφέλη προκειμένου να προχωρήσουν στο αυστηρό πρόγραμμα δημοσιονομικής εξυγίανσης που απαιτούνταν (η πρόταση για τη δημιουργία του Ταμείου Συνοχής εντασσόταν σε αυτή τη λογική). Η Αθήνα επεδίωξε το συντονισμό με την Ισπανία, την Πορτογαλία και την Ιρλανδία, ο οποίος όμως έμεινε στο επίπεδο της ανταλλαγής πληροφοριών και εκτιμήσεων και δεν κατέληξε (για λόγους τακτικής) σε κάποιο κοινό κείμενο.

(γ) Τέλος, η κυβέρνηση προσπάθησε να συνδέσει τη συζήτηση για την πολιτική ένωση με εκείνα τα ζητήματα εξωτερικής πολιτικής που την ενδιέφεραν πρωτίστως, δηλαδή τις σχέσεις με την Τουρκία. Πρακτικά αυτό σήμαινε την επιδίωξη αναγνώρισης εξωτερικών συνόρων της Ε.Ε. και υιοθέτησης της κοινής πολιτικής άμυνας και ασφάλειας. Η αποσύνδεση της συζήτησης για την ΟΝΕ από εκείνη για την πολιτική ένωση (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, Ρώμης, 1990) δεν βοήθησε αυτή την προσπάθεια.

Τα τελικά αποτελέσματα για την Αθήνα ήταν μικτά. Σε ό,τι αφορά το Ταμείο Συνοχής, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο συμφώνησε απρόθυμα στη δημιουργία του (μετά την άτυπη απειλή βέτο από την πλευρά της Ισπανίας) χωρίς όμως να υπάρξει συμφωνία επί του προϋπολογισμού του. Σε σχέση με τα ζητήματα εξωτερικής πολιτικής, η Αθήνα χρειάστηκε να περιμένει έως το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Στοκχόλμης προκειμένου να υπάρξει μια απόφαση που θα μπορούσε να θεωρηθεί θετική για τις ελληνικές θέσεις. Σε ό,τι αφορά την οικονομική πολιτική, η Συνθήκη του Μάαστριχτ έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εδραίωση στο εσωτερικό της χώρας μιας περιοριστικής πολιτικής με στόχο τη δημοσιονομική και νομισματική σταθερότητα (Featherstone 2003: 928).

Η ΟΝΕ, οι μεταρρυθμίσεις της αγοράς εργασίας και η ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης

Σε θεωρητικό επίπεδο έχουν διατυπωθεί διαφορετικές προσεγγίσεις για την ακριβή σχέση της νομισματικής ενοποίησης με τις μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας. Κάποιες από αυτές είναι *κανονιστικές*, δηλαδή επικεντρώνουν στο θεωρητικό ερώτημα του κατά πόσο μια νομισματική ένωση ασκεί πιέσεις για προώθηση μεταρρυθμίσεων και στην αγορά εργασίας. Άλλες είναι *περιγραφικές*, δηλαδή εξετάζουν σε ποιο βαθμό η ΟΝΕ προκάλεσε μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας. Κύριο χαρακτηριστικό και των δύο προσεγγίσεων είναι ότι κάθε μία χαρακτηρίζεται από μεγάλο εύρος πολιτικών και θεωρητικών απόψεων.

Για ορισμένους ερευνητές,[127] η ΟΝΕ δεν προκάλεσε μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας, αλλά αντίθετα δημιούργησε σημαντικά αντικίνητρα για την προώθηση μεταρρυθμίσεων διότι τα περιορισμένα περιθώρια νομισματικών και δημοσιονομικών ελιγμών μειώνουν τις δυνατότητες πολιτικής διαχείρισης του κόστους που προκαλεί μια μεταρρύθμιση της αγοράς εργασίας. Το επιχείρημα εδώ είναι ότι οποιαδήποτε μεταρρύθμιση προκαλεί, έστω και πρόσκαιρα, κόστη για κάποιες κοινωνικές ομάδες οι οποίες κατά συνέπεια έχουν ισχυρό κίνητρο αντίδρασης. Αυτού του τύπου τα κόστη μπορεί να περιοριστούν στο μέτρο που η κυβέρνηση έχει τη δυνατότητα να υιοθετήσει συμπληρωματικά μέτρα υπέρ αυτών που θίγονται προκειμένου να ελαχιστοποιηθούν οι αντιδράσεις. Η δημοσιονομικοί όμως περιορισμοί εκ των πραγμάτων δημιουργούν ένα πολύ στενό πεδίο ελιγμών με αποτέλεσμα τα

[127] βλ. ενδεικτικά OECD 1997, Bean 1998, Saint-Paul & Bentolila 2000, Elmeskov κ.ά. 1998, Orszag & Snower 1998.

«αντισταθμιστικά οφέλη» να μην επαρκούν.[128] Για την εμπειρική υποστήριξη της παραπάνω θέσης προσκομίζονται στοιχεία βάσει των οποίων η μεταρρυθμιστική ορμή της δεκαετίας του '90 στα κράτη-μέλη της ευρωζώνης είτε κόπασε μετά το 2000 είτε είναι αντίστοιχη με άλλων χωρών που δεν είναι μέλη τέτοιων ενώσεων (Duval & Elmeskov 2006, Bednarek κ.ά. 2009). Το παραπάνω επιχείρημα ισχύει μόνο μερικώς. Εκτός από τα προφανή μεθοδολογικά και εννοιολογικά προβλήματα «αντικειμενικής» μέτρησης της «μεταρρυθμιστικής ορμής», είναι σαφές ότι οι ευρωπαϊκές αγορές εργασίας στα τέλη της δεκαετίας του 2000 ήταν πιο ευέλικτες σε σχέση με τα μέσα της δεκαετίας του '90 (ενδεικτικά βλ. Jimeo 2006, Begg 2002, 2003, Bertola 2008). Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί, ότι η πορεία προς την ΟΝΕ, δηλαδή η πορεία ονομαστικής σύγκλισης, δημιούργησε ορισμένα αντικίνητρα ως προς την μεταρρύθμισης της αγοράς εργασίας, για λόγους όμως διαφορετικούς από αυτούς που αναφέρθηκαν παραπάνω. Κατά την διαδικασία σύγκλισης τα ζητήματα των εργασιακών σχέσεων, με εξαίρεση τη μισθολογική πολιτική, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην υπόλοιπη Ευρώπη μπήκαν σε δεύτερη μοίρα από το φόβο ότι οι κοινωνικές και πολιτικές αναταράξεις που πιθανόν να προκαλούσε μια μεταρρύθμιση μπορεί να καθυστερούσαν τη διαδικασία δημοσιονομικής σύγκλισης. Έτσι, σε όλες σχεδόν τις χώρες της Ευρώπης προωθήθηκαν πρωτοβουλίες που αφορούσαν την υλοποίηση μιας περιοριστικής μισθολογικής πολιτικής (ενδεικτικά βλ. Pochet 1999, Martin 1998, Natali & Pochet 2008, Traversa 2001) αλλά οι βαθιές μεταρρυθμίσεις ως προς τις εργασιακές σχέσεις παραπέμφθηκαν στο μέλλον.

Από την άλλη πλευρά, πολλοί ερευνητές υποστηρίζουν ότι μία νομισματική ένωση επιβάλλει την προώθηση μεταρρυθμίσεων στην αγορά εργασίας. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων τα θεωρητικά επιχειρήματα υπέρ της θέσης αυτής αντλούνται από κάποια εκδοχή της θεωρίας των βέλτιστων νομισματικών περιοχών (Optimal Currency Areas).[129] Η βασική ιδέα έγκειται στο ότι η προϋπόθεση για να έχει μια νομισματική ένωση θετικές συνέπειες για τα μέλη της είναι αυτά να χαρακτηρίζονται από κοινούς οικονομικούς κύκλους και συμμετρικά σοκ. Στην αντίθετη περίπτωση, οι συνέπειες της συμμετοχής μπορεί να είναι χειρότερες από την αποχή. Δεδομένων των νομισματικών περιορισμών που συνεπάγεται η συμμετοχή σε μια νομισματική ένωση, το μόνο εργαλείο διαχείρισης του οικονομικού κύκλου είναι η αύξηση της ευελιξίας ως προς τη διαμόρφωση των μισθών και των τιμών, ή η ύπαρξη μεγάλων δημοσιονομικών μεταβιβάσεων από τη μία περιοχή στην άλλη. Άρα, με δεδομένο το

[128] Μια αντίστοιχη υπόθεση είναι ότι μια νομισματική ένωση δημιουργεί αντικίνητρο μεταρρύθμισης της αγοράς εργασίας στα μέλη της αλλά, την ίδια στιγμή, εκτρέπει τις πιέσεις προς τις χώρες της περιφέρειάς της. Η βασική λογική είναι ότι μείωση των επιτοκίων που επιτυγχάνεται λόγο της νομισματικής ενοποίησης ασκεί ανταγωνιστικές πιέσεις στις γειτονικές χώρες που αναγκάζονται να μπουν σε μια διαδικασία «εσωτερικής υποτίμησης» (ενδεικτικά βλ. Gordon 1996, Sibert 1996, Sibert & Sutherland 1997, Calmfors 1998a, 1998b, 2001). Άλλες αναλύσεις και οικονομετρικά υποδείγματα, καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η νομισματική ένωση ασκεί πιέσεις μεταρρύθμισης στις περισσότερο ανοιχτές οικονομίες (Catenaro 2000, Campolmi & Faia 2008) ή ότι ενισχύει την τάση για μεταρρυθμίσεις μόνο στις μικρές ανοιχτές οικονομίες της ευρωζώνης, ενώ το αντίθετο ισχύει για τις μεγάλες οικονομίες (ενδ. Duval & Elmeskov 2006, Nickell 2006).

[129] Η θεωρία διατυπώθηκε από τους Mundell 1961 και McKinnon 1963 και στη συνέχεια εμπλουτίστηκε από τους Kenen 1969, Krugman 1990 και Bayoumi 1994.

χαμηλό ύψος των δημοσιονομικών μεταβιβάσεων στο εσωτερικό της Ένωσης, η προώθηση μεταρρυθμίσεων στην αγορά εργασίας με στόχο την ενίσχυση της ευελιξίας είναι αναγκαία και επιβεβλημένη.[130] Το επιχείρημα αμφισβητήθηκε πειστικά από τον Jackman (2001: 230-231). Η κριτική του είναι ότι η ευελιξία της αγοράς εργασίας, όσο μεγάλη και αν είναι, δεν μπορεί να προσφέρει ισοδύναμο αποτέλεσμα (σε σχέση με τη νομισματική πολιτική) διότι ο χρόνος προσαρμογής των μισθών είναι πολύ μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο μιας υποτίμησης και η μείωση των μισθών δεν μπορεί ποτέ να είναι του ίδιου μεγέθους με μια υποτίμηση.

Η ανάγκη προσαρμογής των αγορών εργασίας στα πλαίσια της ΟΝΕ προκειμένου να απορροφηθούν τα πιθανά «εξωτερικά σόκ» αποτελεί μια συντηρητική προσέγγιση. Υπάρχει όμως και ια προοδευτική εκδοχή. Σύμφωνα με αυτή η επιτυχής λειτουργία της ΟΝΕ προϋποθέτει τη σταδιακή σύγκλιση των μεγεθών της αγοράς εργασίας κυρίως όμως μέσω της ενίσχυσης της ρύθμισης.[131] Το επιχείρημα εδώ είναι ότι οι μεγάλες διαφορές στην παραγωγικότητα της εργασίας, στα ποσοστά ανεργίας, στις κοινωνικές μεταβιβάσεις, στο ποσοστό φτώχειας, δύνανται να δημιουργήσουν εκτεταμένες μακροοικονομικές ανισορροπίες οι οποίες μπορεί να γίνουν εκρηκτικές λόγω της αδυναμίας διαχείρισης τους με τα παραδοσιακά εργαλεία νομισματικής και δημοσιονομικής πολιτικής. Συνεπώς, η αποτελεσματική λειτουργία της ΟΝΕ απαιτεί την ύπαρξη ενός εκτεταμένου κοινοτικού προϋπολογισμού και μιας κοινής πολιτικής που σε πρώτη φάση θα θέσει ελάχιστα κατώτατα όρια και στη συνέχεια θα επιδιώξει τη σύγκλιση «προς τα πάνω», αποφεύγοντας μέτρα ευελιξίας.

Από ιστορικής άποψης, τα επιχειρήματα που στηρίζονται στη θεωρία των βέλτιστων νομισματικών περιοχών κυριάρχησαν ως προς την δικαιολόγηση της ανάγκης προώθησης μεταρρυθμίσεων στην αγορά εργασίας όχι μόνο στους ακαδημαϊκούς κύκλους αλλά και στους πολιτικούς. Ενδεικτικά, σε μια Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο με θέμα «Ανάπτυξη και Απασχόληση στο Πλαίσιο της ΟΝΕ» (COM(1998) 103 final) που δημοσιεύτηκε λίγους μήνες πριν την απόφαση του Συμβουλίου για το ποια κράτη-μέλη θα συμμετείχαν στην τρίτη φάση της ΟΝΕ (Φεβρουάριος 1998) αναφέρεται:

> *«ως συνέπεια της μεταφοράς των νομισματικών και συναλλαγματικών πολιτικών σε Ευρωπαϊκό επίπεδο, ο ρόλων άλλων εργαλείων προσαρμογής ενισχύεται, στην περίπτωση εθνικών διαταραχών. Είναι ιδιαίτερης σημασίας να διασφαλιστεί ότι η προσαρμογή των μισθών μπορεί να παίξει θετικό ρόλο στην αποκατάσταση της ανάπτυξης και της απασχόλησης στο ενδεχόμενο ενός ασύμμετρου σοκ» (*COM(1998) 103 final: 14).

Και λίγο παρακάτω:

> *«Η εισαγωγή του κοινού νομίσματος μειώνει τα διαθέσιμα εργαλεία των εθνικών αρχών να αντιμετωπίσουν τις οικονομικές διαταραχές. Η αντιμετώπισή τους δεν μπορεί να γίνει πλέον μέσω της προσαρμογής των ονομαστικών ισοτιμιών…*
> *…εκτός των αυτόματων δημοσιονομικών σταθεροποιητών, κάποια σοκ, ειδικά αυτά που επηρεάζουν την ανταγωνιστικότητα, μπορεί να απαιτήσουν την*

[130] Βλ. ενδεικτικά, Crowley 2001, Issing 2002, Duval 2006, Dohse κ.ά. 1999, 1999β, Calmfors 1998.

[131] Heylen & Poeck 1995, Stråth 2000β, Martin 2004, Hallett & Viegi 2000.

*προσαρμογή των σχετικών τιμών, η οποία στα πλαίσια της ΟΝΕ μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο με αλλαγές στο ρυθμό αύξησης των μισθών, τα περιθώρια κέρδους ή την αύξηση της παραγωγικότητας. Αυτό το γεγονός υπογραμμίζει την ανάγκη τα κράτη-μέλη να προωθήσουν περαιτέρω μεταρρυθμίσεις στις αγορές προϊόντων, υπηρεσιών και εργασίας προκειμένου να ενισχύσουν την αποτελεσματικότητα και την ευελιξία τους» (*COM(1998) 103 final: 16).

Στην παραπάνω συζήτηση, πρέπει να προστεθεί η «πολιτική» διάσταση της ΟΝΕ. Τόσο η εισαγωγή του ενιαίου νομίσματος όσο και η ολοκλήρωση της εσωτερικής αγοράς απαίτησαν σημαντικές μεταρρυθμίσεις στις αγορές προϊόντων και υπηρεσιών, που άλλαξαν το χαρακτήρα της ρύθμισης των ευρωπαϊκών οικονομιών. Δημιουργήθηκε, δηλαδή, μια «μεταρρυθμιστική κουλτούρα» που εμπνεόταν από την φιλοσοφία της απελευθέρωσης των αγορών και της ενίσχυσης του ανταγωνισμού. Από τη στιγμή όμως που διαμορφώθηκε μια «μεταρρυθμιστική φιλοσοφία», ήταν αναμενόμενο να επεκταθεί και σε άλλα πεδία πολιτικής μολονότι αυτού του τύπου η επέκταση δεν επιβάλλεται από κάποια αντικειμενική συνθήκη. Έτσι, η πορεία προς την ΟΝΕ δεν δημιούργησε «τεχνικές» αναγκαιότητες προσαρμογής της πολιτικής απασχόλησης, δεν συνεπαγόταν σώνει και καλά την συγκεκριμένη προσαρμογή των αγορών εργασίας που λίγο αργότερα προωθήθηκε. Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο οικοδομήθηκε η ΟΝΕ ενίσχυσε εκείνες τις πολιτικές που περιλαμβάνουν, για άλλους λόγους, στην ατζέντα τους προγράμματα απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων.

Εν ολίγοις, η επίδραση της ΟΝΕ στην ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης ήταν σημαντική ως προς τρία σημεία. Κατ' αρχάς, η δομή της ΟΝΕ σε συνδυασμό με τις ρυθμίσεις του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης οριοθέτησαν το ευρύτερο πλαίσιο της μακροοικονομικής πολιτικής, «ορίζοντας» το «εφικτό». Κατά δεύτερο λόγο, ενίσχυσαν μια πολιτική μείωσης του κόστους εργασίας, δεδομένης της πεποίθησης ότι οι μισθοί ευθύνονται κυρίως για την άνοδο του πληθωρισμού. Όταν η συγκράτηση του κόστους εργασίας δεν μπορούσε να γίνει μέσω της συγκράτησης των μισθών, επιδιώχθηκε να γίνει μέσω της ελαστικοποίησης των εργασιακών σχέσεων. Τέλος, μέσα από την διαδικασία της ΟΝΕ δημιουργήθηκε μια ισχυρή νομιμοποιητική βάση για την προώθηση μεταρρυθμίσεων νεοφιλελεύθερης έμπνευσης στην αγορά εργασίας οι οποίες συνέδεσαν στενά την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας με την μείωση της προστασίας της απασχόλησης.

Ωστόσο, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι τα παραπάνω δεν σημαίνουν ότι η υιοθέτηση της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης οφείλεται στην ΟΝΕ, παρά το γεγονός ότι το ενδιαφέρον της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την πολιτική απασχόλησης ενισχύθηκε σημαντικά εξαιτίας της ΟΝΕ (Degryse & Pochet 1999: 14, Monastiriotis & Zartadoulis 2009). Η έντονα πολιτική διάσταση των διαδικασιών που σχετίστηκαν με την υιοθέτηση της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής Απασχόλησης (ΕΣΑ) επερωτά την γραμμική σχέση ανάμεσα στην ΟΝΕ και την ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης. Η ανάπτυξη της ΕΣΑ διατηρεί μια αυτονομία έναντι της ΟΝΕ και δεν μπορεί να αποδοθεί απευθείας σε αυτή. Βέβαια, τα περιεχόμενα της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης καθορίστηκαν απόλυτα από το πλαίσιο που δημιούργησε η ΟΝΕ και το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης. Η ΕΣΑ υποτάχθηκε απόλυτα στην ΟΝΕ και

ως προς το χρόνο και ως προς τα στάδια ανάπτυξής της και ως προς τα περιεχόμενα που τελικά έλαβε.

Αυτό σημαίνει ότι η ΕΣΑ, ως η συντεταγμένη έκφραση της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης, δεν θα μπορούσε να υιοθετηθεί πριν το 1997. Η συζήτηση για μια κοινή πολιτική απασχόλησης, ή έστω για τον συντονισμό της, προϋπέθετε την ΟΝΕ, για το μέλλον της οποίας οι κυβερνήσεις μπορούσαν να αισθάνονται σχετικά ασφαλείς μετά το 1996. Όπως σχολιάζει και ο Σακελλαρόπουλος (2001: 180), η Συνθήκη του Άμστερνταμ σταθεροποίησε μεν μια ευρωπαϊκή πολιτική για την απασχόληση, αλλά αυτή η σταθεροποίηση έγινε αφού είχε ήδη δρομολογηθεί ο στόχος της ΟΝΕ. Αντίστοιχα, σε ό,τι αφορά το περιεχόμενο της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης, ο επικαθορισμός από την ΟΝΕ είναι εμφανής. Οι κατευθυντήριες γραμμές για την απασχόληση όφειλαν να λαμβάνουν υπόψη τους Γενικούς Προσανατολισμούς για την Οικονομική Πολιτική, χωρίς να ισχύει και το αντίστροφο.

Οι θεωρητικές βάσεις της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης

Από την ως τώρα συζήτηση προκύπτει ότι η υιοθέτηση της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης δεν ήταν μια αυτόματη και μονοσήμαντη διαδικασία. Εκτός από τις οικονομικές εξελίξεις απαιτούνταν και ένα ευρύτερο ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο το οποίο θα δικαιολογούσε την ύπαρξή της. Το ρόλο αυτό ανέλαβε να παίξει το *Λευκό Βιβλίο για την Ανάπτυξη, την Ανταγωνιστικότητα και την Απασχόληση* (1993), ένα κείμενο που αποτέλεσε την ιδεολογική βάση της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης, αν και οι άμεσες συνέπειες που είχε στο επίπεδο της πολιτικής ήταν περιορισμένες. Το δυνατό σημείο του Λευκού Βιβλίου ήταν ότι κατάφερε να ενσωματώσει την πολιτική απασχόλησης σε ένα ευρύτερο αναπτυξιακό πρόγραμμα και ως προς αυτό διαφοροποιήθηκε από τη νεοφιλελεύθερη προσέγγιση του παρελθόντος (π.χ. του θατσερικού νεοφιλελευθερισμού).

Το Λευκό Βιβλίο για την Απασχόληση (1993) και η μελέτη του ΟΟΣΑ για την απασχόληση (1994): αντιπαραθετικά παραδείγματα ή συμπληρωματικές προσεγγίσεις;

Το *Λευκό Βιβλίο για την Ανάπτυξη, την Ανταγωνιστικότητα και την Απασχόληση* ήταν ένα κείμενο στρατηγικού χαρακτήρα με στόχο τον διαρθρωτικό μετασχηματισμό της οικονομίας προκειμένου να ανταποκριθεί στο νέο περιβάλλον της «οικονομίας-κοινωνίας της γνώσης». Αντικείμενο του Λευκού Βιβλίου δεν ήταν απλά η αντιμετώπιση της ανεργίας, μολονότι σύμφωνα με το κείμενο τα υψηλά ποσοστά ανεργίας αποτελούν τη *«μόνη και βασική αιτία ύπαρξής του»* (COM (93) 700: 9). Στρατηγικός του στόχος ήταν η προσαρμογή της αγοράς εργασίας στις νέες συνθήκες της οικονομίας. Υπ' αυτή την έννοια το Λευκό Βιβλίο ήταν ένα κείμενο-κάλεσμα για τη διαχείριση της αλλαγής. Το κείμενο δημοσιεύτηκε τον Δεκέμβριο του '93 εξασφαλίζοντας ευρεία στήριξη από τα κράτη-μέλη, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και

τα συνδικάτα. Έκτοτε αποτέλεσε σημείο αναφοράς των συζητήσεων για την πολιτική απασχόλησης μέχρι και το 1997 και την υιοθέτηση της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής Απασχόλησης που στηρίχθηκε οργανικά σε αυτό.

Στα πλαίσια της ανάλυσης του Λευκού Βιβλίου, η σχέση της πολιτικής απασχόλησης με την αγορά δεν είναι μια αντιπαραθετική σχέση: ο ρόλος της πολιτικής απασχόλησης δεν είναι η περιστολή των δυνάμεων της αγοράς αλλά η υποστήριξή τους με στόχο «*η απασχόληση και η ανταγωνιστικότητα να καταστούν όψεις του ίδιου νομίσματος*». Απασχόληση, ανάπτυξη και ανταγωνιστικότητα συνδυάστηκαν σε ένα ενιαίο και αδιαίρετο σύνολο. Η επιδίωξη αυτής της ενότητας συνιστά και την καινοτομία του εγχειρήματος. Η κύρια διαφορά του Λευκού Βιβλίου από τις αντίστοιχες προτάσεις του ΟΟΣΑ, όπως αποτυπώθηκαν στο *Jobs Study* (1994), είναι η αναπτυξιακή διάσταση του πρώτου. Τα μέτρα πολιτικής που προτάθηκαν από τα δύο κείμενα ήταν λίγο πολύ κοινά, όμως το Λευκό Βιβλίο τα ενέταξε σε ένα συνολικό στρατηγικό όραμα, σε αντίθεση με τον ΟΟΣΑ που προώθησε έναν περισσότερο «καθαρόαιμο» νεοφιλελευθερισμό.

Από αυτή την άποψη το Λευκό Βιβλίο συνιστά μια προσπάθεια ανανέωσης και ταυτόχρονα αναθεώρησης του νεοφιλελεύθερου παραδείγματος. Από τη μία πλευρά, όραμα του εμπνευστή του Λευκού Βιβλίου, Ζακ Ντελόρ, ήταν η ρύθμιση του ευρωπαϊκού καπιταλισμού βάσει των παραδόσεων της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας, από την άλλη πλευρά, οι πολιτικές που πρότεινε ήταν πολύ κοντά στις αντίστοιχες προτάσεις του ευρωπαϊκού ΣΕΒ-European Roundtable of Industrialists (Hansen 2005: 11-19). Κατά συνέπεια, το ιδεολογικό στίγμα του Λευκού Βιβλίου πρέπει να αναζητηθεί κάπου μεταξύ της παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας και του νεοφιλελεύθερου παραδείγματος.[132] Ο προσδιορισμός και η περιγραφή των προβλημάτων στηρίζονταν σε αναλύσεις που εντάσσονται στο νεοφιλελεύθερο παράδειγμα, οι λύσεις όμως που προτάθηκαν απέρριψαν τις περισσότερο επιθετικές εκδοχές του φιλελευθερισμού. Αντίστοιχα, η λογική της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης, αν και σε γενικές γραμμές νεοφιλελεύθερη, διέφερε από εκείνη του ΟΟΣΑ (Euromemorandum labour market group 2003).

Στην μακροοικονομική πολιτική, το Λευκό Βιβλίο αποδέχτηκε την αναγκαιότητα μείωσης του πληθωρισμού στο 2%-3%, της συγκράτησης των ελλειμμάτων κάτω από το 3% και του περιορισμού των αυξήσεων στους ονομαστικούς μισθούς στο 2-3% κατ' έτος. Μια από τις αρχές πολιτικής που υιοθέτησε ήταν η «Υ*γιής οικονομία*», τουτέστιν, η νομισματική σταθερότητα, ο έλεγχος του πληθωρισμού, η μείωση των ελλειμμάτων, η περιοριστική μισθολογική πολιτική και η ενίσχυση των ιδιωτικών και δημόσιων επενδύσεων (COM (93) 700: 12). Με άλλα λόγια, αποδέχτηκε το σύνολο των κριτηρίων σύγκλισης. Από την άλλη πλευρά όμως δεν περιορίστηκε σε αυτά. Αιτήθηκε μια χαλαρότερη νομισματική πολιτική, μείωση των επιτοκίων και –κυρίως– πρότεινε την υλοποίηση ενός φιλόδοξου επενδυτικού προγράμματος συνολικού

[132] ενδεικτικά βλ. Ashiagbor 2002, Raveaud 1999, Goetschy 1999, 2003, Jenson & Pochet 2002, Muntigl κ.ά. 2000.

ύψους 650 δις ECU μέχρι το 2000 (COM (93) 700: 47-51).[133] Οι πόροι θα μπορούσαν να βρεθούν από την έκδοση ευρω-ομολόγου.[134] Στο επίπεδο της απασχόλησης, απώτερος στόχος ήταν η δημιουργία 15 εκατομμυρίων νέων θέσεων εργασίας μέχρι το 2000 (COM (93) 700: 11).[135]

Στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων, το Λευκό Βιβλίο αποδέχτηκε την αναγκαιότητα ενίσχυσης της ευελιξίας της αγοράς εργασίας, αλλά παράλληλα τόνισε την ανάγκη διατήρησης του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου. Το Λευκό Βιβλίο μιλά για ευκαιρίες απασχόλησης, όχι για απασχόληση, και διέγνωσε ως το σημαντικότερο πρόβλημα της ευρωπαϊκής αγοράς εργασίας την ανελαστική δομή της. Το εκπαιδευτικό σύστημα, η εργατική νομοθεσία, οι συλλογικές διαπραγματεύσεις, τα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης, οι σχέσεις εργασίας αποτελούν όψεις της πολιτικής απασχόλησης που πρέπει να αλλάξουν προκειμένου να επιτευχθεί η καλύτερη λειτουργία της αγοράς εργασίας. Σε ό,τι αφορά τα αίτια της ανεργίας, η ανάλυση του Λευκού Βιβλίου είναι νεοφιλελεύθερη. Το κείμενο τονίζει τα διαρθρωτικά αίτια της ανεργίας, δηλαδή την αδυναμία προσαρμογής στο νέο διεθνή καταμερισμό εργασίας, την κατασπατάληση πόρων για την στήριξη παραδοσιακών φθινουσών βιομηχανιών, την αδυναμία της Κοινότητας να διαχειριστεί την αλλαγή των οικονομικών συνθηκών μετά το ’75 κ.ο.κ. (COM (93) 700: 42-43). Οι ομοιότητες αυτής της προσέγγισης με τις θεωρίες της Ευρωσκλήρωσης είναι εμφανείς.[136] Για την αντιμετώπιση της ανεργίας απέρριψε τις πολιτικές του προστατευτισμού, τις επεκτατικές πολιτικές και την γενικευμένη μείωση του χρόνου (COM (93) 700: 9, 131). Από την άλλη μεριά, απορρίφθηκαν ρητά οι προτάσεις για μείωση των μισθών, τα συνοδευτικά κείμενα αναγνώρισαν την απροθυμία των επιχειρήσεων να επενδύσουν σε ανθρώπινο δυναμικό λόγω της ευκολίας αντικατάστασής του και τόνισαν ότι η προϊούσα απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων είχε αρνητικές

---

[133] Το πρόγραμμα περιελάμβανε δυο μεγάλους άξονες: (α) κοινωνία της πληροφορίας - δίκτυα πληροφορικής, (β) δημιουργία διευρωπαϊκών υποδομών στην ενέργεια και τις μεταφορές . Για την υλοποίηση του πρώτου προτείνονταν επενδύσει ύψους 150 δις ECU έως το 2003. Από αυτά μόλις τα 5 δις αφορούσαν κοινοτική συμμετοχή και τα υπόλοιπα θα ήταν ιδιωτική συμμετοχή. Το πρόγραμμα των υποδομών ενέργειας και μεταφορών υπολογίστηκε στα 400 δις ECU, ενώ προβλεπόταν επιπλέον επενδύσεις 174 δις για το περιβάλλον μέχρι το 2000.

[134] Οι Γάλλοι φλέρταραν με την ιδέα να προικοδοτηθεί το ταμείο με 100 δις ECU στο τέλος όμως δόθηκαν μόλις 8 δις. Η ιδέα ατόνησε επί προεδρίας Σαντέρ (Coates & Holland 1995: 134-136).

[135] Αξίζει να σημειωθεί ότι ο στόχος των 15 εκατ. νέων θέσεων εργασίας ανταποκρινόταν στο «αισιόδοξο σενάριο» των σεναρίων που είχαν ετοιμαστεί από τους συνεργάτες του Ντελόρ (Coates & Holland 1995: xii).

[136] Η έννοια της «ευρωσκλήρωσης» διατυπώθηκε προκειμένου να ερμηνεύσει την συνύπαρξη υψηλών ποσοστών ανεργίας με υψηλούς ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης. Το αρχικό ερώτημα αφορούσε τις αιτίες που η ανεργία στην Ευρώπη, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στις ΗΠΑ, δεν αποκλιμακώθηκε μετά την πετρελαϊκή κρίση της δεκαετίας του ’70, μολονότι οι ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης αποκαταστάθηκαν. Σύμφωνα με το επιχείρημα της «ευρωσκλήρωσης», η πετρελαϊκή κρίση προκάλεσε αύξηση της ανεργίας, όπως θα έκανε και κάθε κρίση. Στη συνέχεια όμως η ύπαρξη ενός αυστηρού πλαισίου προστασίας της απασχόλησης και οι εκτεταμένες κοινωνικές παροχές που υπήρχαν στην Ευρώπη διατήρησαν την ανεργία σε υψηλά επίπεδα περιορίζοντας σημαντικά την ευελιξία της απασχόλησης. Αντίθετα, στις ΗΠΑ όπου η σχέσεις εργασίας ήταν πολύ περισσότερο ελαστικές, η απασχόληση άρχισε να ανακάμπτει μετά την πάροδο της ύφεσης. Ενδεικτικά βλ. Blanchard 1998, Blanchard & Portugal 1998, Blanchard & Wolfers 1999. Για πιο επικαιροποιημένες εκδοχές της θεωρίας βλ. De Grauwe 2004. Για την αντίθετη άποψη βλ. Stockhammer 1999 και 2000

συνέπειες στην κατανομή του εισοδήματος οδηγώντας στην δημιουργία αγορών εργασίας δύο ταχυτήτων και στην καθήλωση πολλών εργαζομένων σε επισφαλείς θέσεις εργασίας χωρίς δυνατότητες μελλοντικής βελτίωσης (COM (93) 700: 129). Ειδικότερα, οι προτάσεις του Λευκού Βιβλίου, αφορούσαν:

- την προώθηση της «διπλής ευελιξίας (εσωτερική και εξωτερική) των αγορών εργασίας», μέσω της άρσης των αντικινήτρων για εργασία που θέτουν τα επιδόματα ανεργίας, της σύνδεσης του μισθού με την αποδοτικότητα και της ενίσχυσης της ευελιξίας στην οργάνωση του χρόνου εργασίας (COM (93) 700: 17). Οι προτάσεις για καθολική μείωση του χρόνου εργασίας στις 35 ώρες την εβδομάδα απορρίφθηκαν, αλλά προκρίθηκε η εξατομικευμένη ευελιξία στο χρόνο εργασίας (COM (93) 700: 131).
- την διενέργεια των συλλογικών διαπραγματεύσεων στο χαμηλότερο δυνατό επίπεδο (επιχειρησιακό, ατομικό) (COM (93) 700: 17-18),
- την μείωση του κόστους της ανειδίκευτης και της ημι-ειδικευμένης εργασίας κατά 2% ως ποσοστό του ΑΕΠ μέχρι το 2000. Για την επίτευξη του στόχου, υπολογίστηκε ότι απαιτούνταν μείωση των εργοδοτικών εισφορών κατά 30%-40% και σημαντική ελάφρυνση στην φορολογική επιβάρυνση της εργασίας. Η απώλεια των δημοσίων εσόδων θα μπορούσε να αναπληρωθεί από την ενίσχυση των «πράσινων φόρων» (COM (93) 700: 18, 136-141). Αυτά τα μέτρα έπρεπε να υποστηριχτούν από περιοριστικές μισθολογικές αυξήσεις που θα υπολείπονται της αύξησης της παραγωγικότητας και από την ένταξη στην επίσημη αγορά εργασίας των άτυπων μορφών απασχόλησης (COM (93) 700: 130-132).
- την ενίσχυση των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης (COM (93) 700: 18),
- την ανάπτυξη της κοινωνικής οικονομίας ως πηγή δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας (COM (93) 700: 16-20).

Λίγο μετά την έκδοση του Λευκού Βιβλίου, ο ΟΟΣΑ δημοσίευσε τη δική του μελέτη για τις αγορές εργασίας και την πολιτική απασχόλησης (*Jobs Study*).[137] Για τον ΟΟΣΑ, η ανεργία (ειδικά στην Ευρώπη) είναι διαρθρωτική και οφείλεται στην αδυναμία προσαρμογής των κοινωνιών και των οικονομιών στις νέες συνθήκες που προκαλούν οι νέες τεχνολογίες, η παγκοσμιοποίηση και ο αυξανόμενος εθνικός και διεθνής ανταγωνισμός. Ακόμα περισσότερο, υποστηρίχτηκε ότι τα υφιστάμενα συστήματα στα κράτη-μέλη διαπνέονται από «αρνητική προς την αλλαγή» στάση (OECD 1994: 7). Η περιγραφή της ανεργίας ως διαρθρωτικής ήταν φυσική συνέπεια των μοντέλων NAIRU που χρησιμοποιούσε ο Οργανισμός από τις αρχές της δεκαετίας (McBride κ.ά. 2007: 79-93). Οι μελέτες του είχαν προσδιορίσει το NAIRU

[137] Η μελέτη εκδόθηκε σε δύο μέρη. Το πρώτο ("*Facts, Analysis, Strategies"*), περιέγραφε το φαινόμενο της ανεργίας, ανέλυε τις αιτίες της και πρότεινε μια σειρά πολιτικών για την αντιμετώπισή της. Το δεύτερο μέρος ("*Evidence & Explanations"*), παρουσίαζε το αναλυτικό υπόβαθρο της μελέτης, τις τάσεις της αγοράς εργασίας σε κάθε κράτος μέλος και την δυνατότητα προσαρμογής της αγοράς εργασίας στην νέα πραγματικότητα.

περίπου κατά 10% χαμηλότερα από το παρατηρούμενο ποσοστό ανεργίας, δηλαδή περίπου το 90% της ανεργίας θεωρούνταν «φυσικό ποσοστό» ή διαρθρωτικό. Η πολιτική μείωσης της ανεργίας έπρεπε να είναι μια διαρθρωτική πολιτική (ευελιξίας) που θα μείωνε το NAIRU.

Για τον ΟΟΣΑ, προϋπόθεση για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας είναι η δημοσιονομική σταθερότητα και εξυγίανση, ο έλεγχος του πληθωρισμού και ο περιορισμός του δημόσιου τομέα. Η ενίσχυση των επενδύσεων περνά μέσα από την μείωση του κρατικού παρεμβατισμού και από τον περιορισμό των ελλειμμάτων, ο έλεγχος του πληθωρισμού χρειάζεται ώστε να συγκρατηθούν οι μισθολογικές διεκδικήσεις, ο έλεγχος της ζήτησης είναι αναγκαίος ώστε η ανάπτυξη να μην είναι «*ούτε περισσότερο έντονη από αυτή που αντέχει η οικονομία, προκαλώντας πληθωριστικές πιέσεις, ούτε λιγότερο έντονη από αυτή που απαιτείται, δημιουργώντας τον κίνδυνο αποπληθωρισμού*» (OECD 1994: 31). Σε αυτό το πλαίσιο, το συνταγολόγιο του ΟΟΣΑ είναι ένα τυπικό παράδειγμα νεοφιλελεύθερου μανιφέστου (OECD 1994: 44-49): δημοσιονομική εξυγίανση, ενίσχυση όλων των ευελιξιών στην αγορά εργασίας (χρόνος εργασίας, συμβάσεις, μέθοδοι διαμόρφωσης μισθών κ.ο.κ.), ενίσχυση της επιχειρηματικότητας, μισθολογική σταθερότητα, μείωση της προστασίας της απασχόλησης, ενίσχυση των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης και της επαγγελματικής κατάρτισης, μεταρρύθμιση των συστημάτων κοινωνικών παροχών και, τέλος, ενίσχυση της έρευνας και της τεχνολογίας.

Συνεπώς, στο επίπεδο της θεωρίας και των βασικών παραδοχών, τα δύο κείμενα προσεγγίζουν πολύ το ένα το άλλο. Τόσο το Λευκό Βιβλίο όσο και η μελέτη του ΟΟΣΑ καταλήγουν στην διαπίστωση ότι η ευρωπαϊκή ανεργία είναι διαρθρωτική και προκύπτει ως αποτέλεσμα της αδυναμίας προσαρμογής, της αστάθειας του μακροοικονομικού περιβάλλοντος και των λαθεμένων μακροοικονομικών πολιτικών του παρελθόντος (Kenner 2003: 296-297). Σε τελική ανάλυση, η θεωρία της Ευρωσκλήρωσης που εμπνέει το Λευκό Βιβλίο (Raveaud 1999) και οι θεωρίες του NAIRU που βρίσκονται πίσω από τις αναλύσεις του ΟΟΣΑ (McBride κ.ά. 2007) δεν απέχουν πολύ μεταξύ τους και συχνά καταλήγουν σε ταυτόσημες διαπιστώσεις: η ανεργία οφείλεται εν ολίγοις στην ανελαστικότητα της αγοράς εργασίας.

Εάν όμως προσεγγίσει κανείς τα κείμενα βάσει του «φιλοσοφικού» τους υπόβαθρου, τότε κατά πάσα πιθανότητα θα συμφωνήσει με τον Casey (2004: 18) που υποστήριξε ότι οι αναφορές τους είναι διαφορετικές. Η μελέτη του ΟΟΣΑ εδράζεται στην νεοκλασική λογική, ενώ αντίθετα, η Λευκή Βίβλος εμπνέεται περισσότερο από τις «θεωρίες κοινωνικής αγοράς» (social market theories) όπου το κράτος παρεμβαίνει προκειμένου να διορθώσει τις ενδεχόμενες αρνητικές συνέπειες της αγοράς και να βελτιώσει την αποτελεσματικότητά της. Αυτή η διαφοροποίηση δεν οφείλεται μόνο στις διαφορετικές πολιτικές παραδόσεις, αλλά και στο γεγονός ότι ο ΟΟΣΑ δεν ασκεί έμπρακτα πολιτική, σε αντίθεση με την Ευρωπαϊκή Ένωση η οποία είναι μια πολιτική οντότητα που ασκεί άμεσα πολιτική (Casey 2004: 2). Ενώ ο ΟΟΣΑ λέει πώς πρέπει να είναι τα πράγματα, η ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης επικεντρώνει περισσότερο

στο τι είναι δυνατόν να γίνει (Visser 2002: 3).[138] Για αυτό, παρά το γεγονός ότι τα δύο κείμενα έχουν πολλά κοινά, οι πολιτικές των ΗΠΑ αντιμετωπίστηκαν από τον ευρωπαϊκό λόγο ως αντίπαλο δέος (Jacobsson 2004).

Μέσα από αυτή τη σχέση, μπορεί κανείς να δει τα κοινά σημεία και τις διαφορές των δύο κειμένων. Στη μισθολογική πολιτική και τα δύο κείμενα προτείνουν περιοριστική πολιτική. Ο ΟΟΣΑ όμως πρότεινε ακόμα και μείωση των πραγματικών μισθών, κάτι που απορρίφτηκε ρητά το Λευκό Βιβλίο. Αντίστοιχα, και τα δύο κείμενα τονίζουν την ανάγκη ενίσχυσης της αποκέντρωσης των συλλογικών διαπραγματεύσεων, αλλά σε αντίθεση με τον ΟΟΣΑ, το Λευκό Βιβλίο επιφυλάσσει πολύ σημαντικότερο ρόλο στους Κοινωνικούς Εταίρους και στις διαδικασίες κοινωνικού διαλόγου. Και τα δύο κείμενα αποδίδουν απόλυτη προτεραιότητα στην επένδυση στην γνώση και στην σύνδεση της ανταγωνιστικότητας με την απασχόληση.

Οι βασικότερες διαφορές εντοπίζονται στο πεδίο της μακροοικονομικής πολιτικής. Το Λευκό Βιβλίο προσπάθησε να συντονίσει την μακροοικονομική πολιτική με την πολιτική απασχόλησης, πρότεινε ένα γιγαντιαίο επενδυτικό πρόγραμμα για την ενίσχυση της ζήτησης, επιφύλαξε ένα παραγωγικό ρόλο για την κοινωνική πολιτική. Αντίθετα, από την ανάλυση του ΟΟΣΑ απουσιάζουν αναφορές στην αναπτυξιακή πολιτική ενώ το κοινωνικό κράτος αντιμετωπίζεται ως παράγοντας επιβράδυνσης της οικονομικής ανάπτυξης.

Κατά συνέπεια, από πολιτικής άποψης και τα δύο κείμενα είναι συντηρητικά, οι πολιτικές τους προτάσεις κατατείνουν στην απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων. Σε αυτό όμως το γενικό πλαίσιο, υπάρχει χώρος για διαφοροποίηση. Το Λευκό Βιβλίο είναι περισσότερο ολοκληρωμένο ως κείμενο στρατηγικής, πιο συνεκτικό και ταυτόχρονα περισσότερο πολιτικό. Το πλεονέκτημά του είναι ότι ενέχει μια υπόσχεση κοινωνικής ευημερίας από την οποία όλοι έχουν να αναμένουν κάτι. Κατά δεύτερο λόγο, η ενίσχυση της αγοραίας λογικής που προωθεί έχει ως αντίβαρο ένα εκτεταμένο πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων. Αποτελεί, με άλλα λόγια, μια βάση συζήτησης, η οποία βέβαια είναι μεροληπτική ως προς τα συμφέροντα των εργαζομένων. Εν τέλει, το Λευκό Βιβλίο αποτελεί προϊόν συμβιβασμού και για αυτό το λόγο περιέχει και αντιφατικές προτάσεις. Η στρατηγική του ξεκινά από μια μαθηματική διατύπωση με την οποία κανείς δεν μπορεί να διαφωνήσει: για την αύξηση της απασχόλησης και τη μείωση της ανεργίας πρέπει να ενισχυθεί η ανάπτυξη. Η σημασία βρίσκεται στην επιλογή των μέσων με τα οποία θα επιτευχθεί ο στόχος – εδώ ακριβώς το Λευκό Βιβλίο κάνει την επιλογή του: ο έλεγχος του

[138] Για παράδειγμα η Κοινοτική προσέγγιση, σε αντίθεση με τον ΟΟΣΑ, δεν απέδωσε την ανεργία αποκλειστικά στα διαρθρωτικά προβλήματα. Στο *Η Ευρώπη ως οικονομική οντότητα (*CSE(96) 8 final) ως αιτίες της ανεργίας αναφέρονται οι χαμηλές επενδύσεις και η αστάθεια των ισοτιμιών, δηλαδή μακροοικονομικά μεγέθη που δεν επηρεάζονται από τις εργασιακές σχέσεις. Ένα ακόμα παράδειγμα αποτελεί ο τρόπος αξιολόγησης κάθε στρατηγικής. Ο ΟΟΣΑ ακολούθησε μια τεχνοκρατική διαδικασία: οι πολιτικές των κρατών-μελών αναλύθηκαν από εμπειρογνώμονες και τα κράτη δεν επηρέασαν τις εκθέσεις αξιολόγησης. Αντίθετα, οι αξιολογήσεις της ΕΣΑ στηρίζονται πρωταρχικά στη συνεργασία των κρατών-μελών (Visser 2002: 3). Για μια κριτική της αξιολόγησης της Στρατηγικής του ΟΟΣΑ και του τρόπου με τον οποίο τα αποτελέσματα προκαταβάλλονται από «τεχνικές» επιλογές βλ. McBride & Williams (2001).

πληθωρισμού αποκτά μεγαλύτερη σημασία από τη μείωση της ανεργίας, η ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων θα προέλθει από την κατάκτηση μεριδίων αγοράς στο εξωτερικό – επιλογή που εκ των πραγμάτων ασκεί πίεση στους μισθούς (Ιωακείμογλου 1994).

Τελικά, το Λευκό Βιβλίο δεν παρήγαγε άμεσα συγκεκριμένες πολιτικές. Η προσπάθεια να οικοδομηθεί ένα νέο ευρωπαϊκό «New Deal» στη βάση των προτάσεων του Λευκού Βιβλίου (Raveaud 1999) δεν ευοδώθηκε λόγω της ύφεσης του 1993, που «πάγωσε» τα φιλόδοξα επενδυτικά του σχέδια (Symes 1998: 32), καθώς και λόγω της άρνησης να παραχωρηθούν περισσότερες αρμοδιότητες στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή (Jenson & Pochet 2002: 5). Τα μέτρα που υιοθετήθηκαν τελικά στο Έσσεν ήταν πιο μετριοπαθή από αυτά που πρότεινε η Λευκή Βίβλος.

Από την άλλη, η συνεισφορά του ήταν καθοριστική στην συστηματοποίηση και οργάνωση της συζήτησης για την πολιτική απασχόλησης. Το Λευκό Βιβλίο εισήγαγε νέους όρους στη συζήτηση δοκίμασε την αντοχή τους σε διαφορετικές ερμηνείες, και τελικά αναδείχτηκε σε σταθερό σημείο αναφοράς (Goetschy 1999: 120). Με τα λόγια της Ευρωπαϊκής Επιτροπής:

> *«κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '90 επετεύχθη πολιτική συναίνεση, όσον αφορά το διαρθρωτικό χαρακτήρα του προβλήματος της απασχόλησης στην Ευρώπη και την ανάγκη να αυξηθεί η ένταση απασχόλησης της μεγέθυνσης. Η βάση αυτής της συναίνεσης ήταν το Λευκό Βιβλίο του Ντελόρ» (*COM(2002) 416: 5).

Κατά συνέπεια, το Λευκό Βιβλίο διαμόρφωσε μια βάση συναίνεσης ανάμεσα στα κράτη-μέλη και έδωσε τη δυνατότητα να αναπτυχθεί κατά τα επόμενα χρόνια ένας ευρωπαϊκός λόγος για την απασχόληση. Οι έννοιες κλειδιά αυτού του λόγου ήταν η απασχολησιμότητα, η προσαρμοστικότητα, η ευελιξία, η ενεργοποίηση, η διά βίου μάθηση, η επιχειρηματικότητα, ο κοινωνικός διάλογος και η καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Το σύνολο αυτών των εννοιών, που αποτέλεσαν την ραχοκοκαλιά της ΕΣΑ απαντιέται στο Λευκό Βιβλίο.

Εάν πρέπει να αναζητήσει κανείς την φιλοσοφική και πολιτική βάση της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης, αργά ή γρήγορα θα καταλήξει στη συζήτηση για την οικονομία της γνώσης. Το *Λευκό Βιβλίο για την Ανάπτυξη, την Ανταγωνιστικότητα και την Απασχόληση* ανέδειξε για πρώτη φορά τη συγκεκριμένη έννοια σε πολιτικό στρατηγικό στόχο. Η στρατηγική για την απασχόληση του ΟΟΣΑ κινήθηκε προς την ίδια κατεύθυνση, με μεγαλύτερη όμως μετριοπάθεια.

Παρά τις διαφορές τους, αυτά τα δύο κείμενα εκφράζουν την ίδια θεμελιώδη πεποίθηση: η οικονομία διέρχεται από μια φάση ριζικού μετασχηματισμού και οδεύει προς μια νέα πραγματικότητα, την οικονομία της γνώσης· η δυσκολία προσαρμογής σε αυτή την πραγματικότητα είναι η αιτία όλων των οικονομικών προβλημάτων αλλά και των κοινωνικών που συνδέονται με αυτά (π.χ. ανεργία). Δεν θα ήταν υπερβολικό να υποστηρίξουμε ότι το κείμενο του ΟΟΣΑ, αλλά κυρίως το Λευκό Βιβλίο,

αποτελούσε ένα κάλεσμα για αλλαγή, με στόχο την προετοιμασία και την υποστήριξη της οικονομίας της γνώσης.[139]

Η μία όψη (η θετική) της οικονομίας της γνώσης σχετίζεται με την προτεραιότητα που δίνει στις επενδύσεις στην εκπαίδευση, στην τεχνολογία και στους ανθρώπινους πόρους. Ο νέος λόγος υποστηριζόταν από διαχρονικές αξίες με τις οποίες ουδείς μπορεί ή θέλει να διαφωνήσει: εκπαίδευση, γνώση, κατάρτιση, επένδυση στους ανθρώπινους πόρους.

Η πολιτική οικονομία όμως της υπόθεσης είναι διαφορετική. Οι Crespo & Serrano (2004: 20-24) εύστοχα επικέντρωσαν στην τρόπο νοηματοδότησης των εννοιών της σταθερότητας και του ρίσκου. Η σταθερότητα ήταν η έννοια-κλειδί πάνω στην οποία στηρίζονταν οι βιομηχανικές κοινωνίες και όλες οι δομές (επιχειρησιακές και κοινωνικές) κατέτειναν στο να τη διασφαλίσουν. Τα παραπάνω αλλάζουν εντός του πλαισίου της οικονομίας της γνώσης όπου η αστάθεια και το ρίσκο αποτελούν τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά. Η πρόβλεψη των μελλοντικών εξελίξεων θεωρείται αδύνατη και το ρίσκο αναπόδραστο. Στο νέο σύστημα λόγου, το ρίσκο αποκτά θετικό πρόσημο και μετατρέπεται σε «πρόκληση» (χαρακτηριστικές είναι οι αναλύσεις του Beck 1992). Η ταχύτητα της γνώσης είναι τέτοια ώστε αποκλείεται η ύπαρξη σταθερότητας η οποία όταν εμφανίζεται αντιμετωπίζεται ως δυσκαμψία. Εν κατακλείδι, ο λόγος της οικονομίας της γνώσης αναδιατάσσει και επανοηματοδοτεί τα παλιά δίπολα: η σταθερότητα μετατρέπεται σε δυσκαμψία και αντιπαρατίθεται με την πρόκληση που προηγουμένως ήταν ρίσκο.

Ως αποτέλεσμα αυτών των μεταβολών, ο λόγος της κοινωνίας/οικονομίας της γνώσης/πληροφορίας ενσωμάτωσε οργανικά τα αιτήματα για ευελιξία, εξατομίκευση, περιορισμό της προστασίας της απασχόλησης κλπ., δίνοντάς τους όμως ευρύτερο-καθολικότερο χαρακτήρα. Η ευελιξία των αγορών εργασίας δεν ήταν πια ένα αίτημα του κεφαλαίου για την ενίσχυση της κερδοφορίας μίας επιμέρους κοινωνικής ομάδας· είχε μετασχηματιστεί σε συνθήκη προόδου για το σύνολο της κοινωνίας και κάθε αντίσταση σε αυτή ισοδυναμούσε με αντίσταση στην πρόοδο, συνεπώς ήταν εξ ορισμού συντηρητική.

---

[139] Χαρακτηριστικά, ο ΟΟΣΑ αναφέρει στην εισαγωγή: «*η διαρθρωτική ανεργία αναπτύσσεται πάνω στο κενό που δημιουργεί η πίεση στις οικονομίες να αλλάξουν και στην δυνατότητά τους να αλλάξουν. Η προσαρμογή είναι θεμελιώδης προκειμένου να υπάρξει πρόοδος σε έναν κόσμο νέων τεχνολογιών, παγκοσμιοποίησης και έντονου ανταγωνισμού… Ωστόσο, οι πολιτικές που έχουν ακολουθηθεί έχουν επιδράσει αρνητικά στη δυνατότητα ή ακόμα και στη θέληση αλλαγής*» (OECD, 1994: 7), η μετάφραση δική μου.

Αντίστοιχα, στην εισαγωγή του Λευκού Βιβλίου διαβάζουμε: «*Πρέπει να βρούμε μια νέα σύνθεση ανάμεσα στους κοινωνικούς στόχους (η εργασία ως παράγοντας κοινωνικής ενσωμάτωσης, ισότητα ευκαιριών) και της απαιτήσεις της οικονομίας (ανταγωνιστικότητα και δημιουργία θέσεων εργασίας)… Τίποτα δεν είναι πιο επικίνδυνο από τη διατήρηση δομών και νοοτροπιών που καλλιεργούν την παραίτηση, την άρνηση, την παθητικότητα… Η συνεισφορά της Κοινότητας είναι να βοηθήσει αυτή την κίνηση* [της αλλαγής] καταφέρνοντας να συνδυάσει τις παραδοσιακές μας αξίες με την θέλησή μας να πάρουμε την θέση που μας αξίζει στο νέο κόσμο που αναδύεται» (European Commission 1997: 3), η μετάφραση δική μου.

Στο πρακτικό επίπεδο, το περιεχόμενο της πολιτικής που υιοθετήθηκε από τα κράτη-μέλη κινείται σε μια «μέση οδό» ανάμεσα στην Στρατηγική του ΟΟΣΑ και τις προτάσεις του Λευκού Βιβλίου (Ashiagbor 2004: 99), και σίγουρα είναι πολύ πιο μετριοπαθές από το συνολικό όραμα του Λευκού Βιβλίου. Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο των Βρυξελλών (10-11/12/1993) ενέκρινε ένα βραχυ-μεσοπρόθεσμο σχέδιο δράσης για την απασχόληση, με στόχο «*την σημαντική μείωση του αριθμού των ανέργων, πριν το τέλος του αιώνα*», η λογική του οποίου εμπνεόταν από το Λευκό Βιβλίο μόνο επιδερμικά. Οι άξονες δράσης του σχεδίου ήταν αυτοί του Λευκού Βιβλίου: βελτίωση της κατάρτισης, ενίσχυση της ευελιξίας, προώθηση νέων μορφών οργάνωσης της εργασίας, μείωση του έμμεσου κόστους εργασίας, έμφαση στις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης, καταπολέμηση της σχολικής διαρροής, δημιουργία απασχόλησης στον τομέα προστασίας του περιβάλλοντος. Οι πόροι όμως ήταν λίγοι, ενώ καμία αναφορά δεν γίνεται σε ένα συνολικότερο αναπτυξιακό πρόταγμα.

Η Ευρωπαϊκής Στρατηγική Απασχόλησης: σημεία σταθμοί

Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Έσσεν (1994), το Σύμφωνο Εμπιστοσύνης (1996) και οι διαφορετικές προσεγγίσεις για την πολιτική απασχόλησης

Η γενέθλια πράξη της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής Απασχόλησης υπογράφτηκε στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Έσσεν (9-10/12/1994) όπου αποφασίστηκαν πέντε άξονες παρέμβασης στην αγορά εργασίας και μια διαδικασία συντονισμού-παρακολούθησης της προόδου των κρατών-μελών σε σχέση με αυτούς τους άξονες.[140] Οι πέντε άξονες ήταν: κατάρτιση, ευελιξία, μείωση του κόστους εργασίας, ενίσχυση των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης και εξατομικευμένες-στοχευμένες δράσεις.[141]

Η διαδικασία παρακολούθησης ήταν ανάλογη με εκείνη που ίσχυε για την νομισματική ενοποίηση, χωρίς όμως τη δεσμευτικότητα της τελευταίας. Τα κράτη-μέλη θα μετέφραζαν τις πέντε κατευθυντήριες γραμμές σε εθνικές πολιτικές και θα

[140] Ο όρος *Ευρωπαϊκή Στρατηγική Απασχόλησης* (ΕΣΑ) εμφανίζεται για πρώτη φορά σε μια έκθεση της Επιτροπής τον Οκτώβριο του 1995 (COM(95) 465 final). Σύμφωνα την έκθεση, η ΕΣΑ εγκαινιάστηκε στο Έσσεν και συνιστάται στα πέντε σημεία που υιοθετήθηκαν από το Συμβούλιο. Ωστόσο, ο όρος *Ευρωπαϊκή Στρατηγική Απασχόλησης* δεν αναφέρεται στην απόφαση του Έσσεν.

[141] Ειδικότερα: (α) «*Βελτίωση των ευκαιριών απασχόλησης μέσω της επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης, με έμφαση στους νέους και στόχο την προσαρμογή των εργαζομένων στην τεχνολογική πρόοδο*».

(β) «*Αύξηση της έντασης απασχόλησης της ανάπτυξης (δηλαδή της σχέσης ανάμεσα στη μεγέθυνση της απασχόλησης και την μεγέθυνση του ΑΕΠ) μέσω της ελαστικότερης οργάνωσης της εργασίας και μιας μισθολογικής πολιτικής λελογισμένων μισθολογικών αυξήσεων οι οποίες θα πρέπει να υπολείπονται της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας*».

(γ) «*Μείωση του μη μισθολογικού κόστους, ειδικά των χαμηλά ειδικευμένων εργαζομένων*».

(δ) «*Ενίσχυση των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης και αποφυγή πρακτικών που επηρεάζουν αρνητικά την ετοιμότητα προς εργασία*»

(ε) «*Υιοθέτηση μέτρων υπέρ των ομάδων που θίγονται περισσότερο από την ανεργία με έμφαση στους νέους, στις γυναίκες και στους ηλικιωμένους εργαζόμενους. Κεντρικός στόχος πρέπει να είναι η αποτρεπτική παρέμβαση, δηλαδή η αποτροπή μετατροπής των ανέργων σε μακροχρόνια άνεργους*»

κατέθεταν μια έκθεση προόδου σε ετήσια βάση. Βάσει αυτών των εκθέσεων η Επιτροπή, σε συνεργασία με το ECOFIN και το Συμβούλιο Κοινωνικών Υποθέσεων και Εργασίας, θα συνέτασσε αναφορά προς το Συμβούλιο προτείνοντας την αναθεώρηση, συμπλήρωση ή αλλαγή των κατευθυντήριων γραμμών.[142] Η απόφαση του Έσσεν χαιρετίστηκε από τους κοινωνικούς εταίρους,[143] αλλά δεν απέφυγε την κριτική για το περιορισμένο ύψος των πόρων, που μόλις έφταναν τα 57 εκατ. ECU, [144] μέγεθος πολύ μικρό σε σχέση με τα 650 δις ECU του Λευκού Βιβλίου για την απασχόληση.[145]

Το Σύμφωνο Εμπιστοσύνης (1996) φιλοδοξούσε να αποτελέσει τη συνέχεια του Λευκού Βιβλίου, γι' αυτό προβλήθηκε ως η πρώτη έκθεση προόδου μετά την υιοθέτησή του (CSE(96) 1: 1). Στην ουσία όμως, το Σύμφωνο συνιστά μια συντηρητική μετατόπιση σε σχέση με το Λευκό Βιβλίο, κάτι που αποτυπώθηκε στην πλήρη υποβάθμιση του ρόλου των επενδύσεων και στην ενισχυμένη έμφαση που δόθηκε στο αίτημα για απελευθέρωση των αγορών. Αναφορικά με τις πολιτικές για την αγορά εργασίας ο κατάλογος δεν διαφοροποιούνταν σημαντικά από αυτά που έχουμε δει ως τώρα,[146] το κείμενο όμως εισηγήθηκε την έννοια του *flexisecurity* που πέντε χρόνια μετά, τροποποιούμενος σε flexicurity, αποτέλεσε έντονο στοιχείο αντιπαράθεσης αλλά και βασικό πυλώνα ευρωπαϊκού λόγου και πρακτικής στην πολιτική απασχόλησης.

---

[142] Η ελληνική κυβέρνηση ανταποκρίθηκε στις υποχρεώσεις του Έσσεν αποστέλλοντας τον Οκτώβρη του 1995 τη σχετική έκθεση όπου καταγραφόταν συνοπτικά η ελληνική πολιτική απασχόλησης και οι άμεσες προτεραιότητες της (Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων 1995). Σύμφωνα με την έκθεση, η πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης επικεντρώνονταν στην χαρτογράφηση της αγοράς εργασίας και την προσπάθεια μηχανοργάνωσης και εκσυγχρονισμού του ΟΑΕΔ· στην ενοποίηση της πολιτικής επιδότησης ανεργίας και των πολιτικών προώθησης στην απασχόληση μέσω της έκδοσης κουπονιών εργασίας· στην καταγραφή των αλλοδαπών εργαζομένων μέσω της θέσπισης κάρτας εργασίας· στην διεύρυνση των φορέων κατάρτισης· στην εφαρμογή προσυνταξιοδοτικών προγραμμάτων για ηλικιωμένους άνεργους· στην ενθάρρυνση της επαγγελματικής και γεωγραφικής κινητικότητας της εργασίας· στην θέσπιση ειδικών κινήτρων για την απασχόληση νέων ανέργων, ειδικά στους θύλακες ανεργίας και στην ενίσχυση της συμμετοχής των κοινωνικών εταίρων στο Διοικητικό Συμβούλιο του ΟΑΕΔ.

[143] Ενδεικτικά, η ευρωπαϊκή ΟΚΕ δήλωσε «*μετά το Έσσεν γεννιέται η ελπίδα δημιουργίας προϋποθέσεων για την έξοδο από την κρίση της απασχόλησης*» (ΕΕ αριθ. C 108 της 22/01/1996, 3.1).

[144] Η Επιτροπή των Περιφερειών εξέφρασε «*τη λύπη της για το γεγονός ότι τα προτεινόμενα χρηματοδοτικά πλαίσια - συνολικά 57 εκατ. Ecu κατά την περίοδο 1996-2000 - δεν είναι ανάλογα προς το μέγεθος του προβλήματος*» (ΕΕ αριθ. C 126 της 29/04/1996 σ. 0019).

[145] Ένα χρόνο μετά, τον Οκτώβρη του 1995, η Επιτροπή κατέθεσε την πρώτη έκθεση-προόδου (COM(95) 465). Η σημασία της δεν έγκειται τόσο στις καθ' αυτό προτάσεις για την πολιτική απασχόλησης οι οποίες αναπαράγουν το γνωστό μοτίβο, όσο στο ότι στην έκθεση υιοθετούνται πλέον επίσημα τα μοντέλα NAIRU. Επίσης για πρώτη φορά, εμφανίζονται με τόσο εμφατικό τρόπο αναφορές στη δημογραφική γήρανση, κυρίως ως επιχείρημα ενάντια στην καθολική μείωση του χρόνου εργασίας.

[146] Ενεργοποίηση των εθνικών πολιτικών απασχόλησης, εξασφάλιση ίσων ευκαιριών σε άντρες και γυναίκες, αποτροπή της μακροχρόνιας ανεργίας, ενίσχυση των ενεργητικών μέτρων, αναδιοργάνωση των δημόσιων υπηρεσιών απασχόλησης, ενίσχυση των τοπικών πρωτοβουλιών, προώθηση της απασχολησιμότητας των νέων, αλλαγές στο φορολογικό και ασφαλιστικό σύστημα προκειμένου να ευνοηθεί η δημιουργία απασχόλησης, εισαγωγή καινοτομιών στην οργάνωση της εργασίας κ.ο.κ.

Η αποδοχή του Συμφώνου Εμπιστοσύνης από την ΟΚΕ και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο δεν ήταν τόσο θερμή όσο στην περίπτωση του Λευκού Βιβλίου. Η ΟΚΕ επιχειρηματολόγησε υπέρ της ανάγκης για μεγαλύτερη ενότητα ανάμεσα στην οικονομική και την κοινωνική πολιτική και άσκησε κριτική στην μικρή πρόοδο αναφορικά με τα διευρωπαϊκά δίκτυα υποδομών.[147] Το σημαντικότερο ίσως στοιχείο της Γνωμοδότησής της αφορά τις προτάσεις για την επερχόμενη αναθεώρηση της Συνθήκης του Άμστερνταμ στις οποίες περιλαμβάνονται οι πρώτες ρητά διατυπωμένες θέσεις υπέρ της υιοθέτησης ενός ειδικού κεφαλαίου για την απασχόληση. Ωστόσο, η στάση της ήταν μάλλον μετριοπαθής: το αίτημα που διατύπωσε αφορούσε τον *συντονισμό* των πολιτικών απασχόλησης, όχι την υιοθέτηση μιας *κοινής* πολιτικής. Στα ζητήματα μισθολογικής πολιτικής, η ΟΚΕ υποστήριξε την «λελογισμένη αύξηση» των πραγματικών μισθών βάσει της παραγωγικότητας της εργασίας σε περιφερειακό επίπεδο και της ποιότητας του τελικού προϊόντος,[148] δηλαδή, δεν απέκλεισε το ενδεχόμενο μισθολογικών διαφοροποιήσεων στο εσωτερικό των χωρών. Επίσης, αποδέχτηκε ότι οι μισθολογικές αυξήσεις πρέπει να υπολείπονται της παραγωγικότητας «*έως όπου η παραγωγικότητα των ευρωπαϊκών επιχειρήσεων να φτάσει αυτή των αμερικανικών και των ιαπωνικών*».[149]

Εάν η ΟΚΕ υιοθέτησε μια μετριοπαθή κριτική, δεν μπορεί να ειπωθεί το ίδιο για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο του οποίου η έκθεση ξεκινά δηλώνοντας:

> *«τη συμφωνία του με τις ευρωπαϊκές διαδηλώσεις που θα οργανωθούν κατά το πρώτο εξάμηνο του 1997 κατά της ανεργίας, της αβεβαιότητας των θέσεων εργασίας και του κοινωνικού αποκλεισμού, με στόχο την άσκηση μεγαλύτερης πίεσης στην ΕΕ και τα κράτη μέλη της για την εξεύρεση λύσεων στο πρόβλημα της ανεργίας» (*Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, PE 219.490/ΤΕΛ. A4-0369/96, Σημείο Ι).

Η συνέχεια είναι ανάλογη. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο άσκησε κριτική στην εγκατάλειψη του στόχου μείωσης της ανεργίας στο μισό μέχρι το 2000 και στην στασιμότητα του επενδυτικού προγράμματος που είχε προτείνει το Λευκό Βιβλίο, επισημαίνοντας ότι αυτοί οι παράγοντες ενδέχεται να στερήσουν από το Σύμφωνο Εμπιστοσύνης κάθε αξιοπιστία. Η στάση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου απέναντι στις προτάσεις για ενίσχυση της ευελιξίας ήταν τουλάχιστον επιφυλακτική, κατηγόρησε μάλιστα την Ευρωπαϊκή Επιτροπή ότι επενδύει περισσότερο στους αυτοματισμούς της αγοράς παρά στην ανάπτυξη μιας πολιτικής απασχόλησης. Εν ολίγοις:

> *«η ανακατανομή εργασίας και εισοδήματος για το ξεπέρασμα του νεοφιλελεύθερου σχεδίου κατάτμησης της κοινωνίας σε εξατομικευμένες μονάδες θα αποδειχθεί ότι αποτελεί αποφασιστική διάσταση δράσης που πρέπει*

---

[147] «*ως προς την πολιτική στον τομέα της απασχόλησης που ακολουθούν τα κράτη-μέλη δεν απομακρύνονται σε καμία περίπτωση από την πεπατημένη, δεν προωθείται, ούτε λαμβάνεται κανένα νέο μέτρο*» (ΟΚΕ, c/n: 51996AC1262, παρ. 3.3.2).

[148] «*στον τομέα της εισοδηματικής πολιτικής, είναι επίσης αναγκαία η συγκρατημένη αύξηση των πραγματικών μισθών, που θα διαμορφώνεται σύμφωνα με την ανάπτυξη της παραγωγικότητας των διάφορων περιφερειών της Ένωσης*» (C/n: 51996AC1262, παρ. 5.1.1.).

[149] c/n: 51996AC1262, παρ. 5.1.3.

να συνδυαστεί με μια βαθιά μεταστροφή προς ένα βιώσιμο νέο τρόπο παραγωγής και κατανάλωσης» (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, PE 219.490/ΤΕΛ. A4-0369/96, Σημείο 6 – Αιτιολογική Έκθεση)

Από τα παραπάνω, είναι σαφές ότι η ανάλυση για τα αίτια της ανεργίας που υιοθέτησε διέφερε από εκείνη της Επιτροπής και του Συμβουλίου. Τα αίτια της ανεργίας αναζητούνται στην ανεπάρκεια της ζήτησης.

«Η Ευρώπη σήμερα αντιμετωπίζει το (Κεϋνσιανό) πρόβλημα εξασφάλισης επαρκούς ζήτησης και το (Καλετσκιανό) πρόβλημα που προκύπτει από μια ανεπαρκή συνολική ζήτηση. Εξού και η δυσκολία για τους διαμορφωτές πολιτικής να αντιμετωπίζουν τη διαρθρωτική κρίση που χαρακτηρίζει τον τομέα της απασχόλησης και την απομάκρυνση από το μεταπολεμικό στόχο της πλήρους απασχόλησης» (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, PE 219.490/ΤΕΛ. A4-0369/96, παρ. 2, εισηγητική έκθεση).

Εκ των πραγμάτων οι προτάσεις πολιτικής κινούταν σε ανάλογη κατεύθυνση: χαλάρωση της νομισματικής πολιτικής, αυξήσεις μισθών ανάλογες με την παραγωγικότητα, ενίσχυση των επενδύσεων, της εκπαίδευσης και της κατάρτισης. Ακόμα ζήτησε να προστεθούν στους στόχους της μακροοικονομικής πολιτικής η επιδίωξη της μείωσης της ανεργίας και αύξησης της απασχόλησης και για πρώτη φορά μετά από χρόνια επανέφερε το αίτημα για μείωση και ανακατανομή του χρόνου εργασίας. Ως επιστέγασμα των παραπάνω η ευρωβουλή:

«εκφράζει το φόβο ότι λόγο της απελευθέρωσης των χρηματοοικονομικών αγορών, τα κέρδη θα επενδύονται σε ακίνητα και σε χρηματιστηριακούς τίτλους, παρά σε πάγιο κεφάλαιο, συνεπώς ζητά να εξεταστεί σοβαρά η δυνατότητα αποτελεσματικής φορολόγησης των κερδοσκοπικών δραστηριοτήτων και βελτίωσης του ελέγχου των χρηματοοικονομικών παραγώγων» (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, PE 219.490/ΤΕΛ. A4-0369/96, Σημείο 19).

…και θα καλέσει τα κράτη-μελή να δεχτούν την εισαγωγή νέου ειδικού κεφαλαίου για την Απασχόληση στην Ιδρυτική Συνθήκη για την ΕΕ. Τις ίδιες ακριβώς θέσεις συναντάμε και ένα χρόνο αργότερα, με αφορμή την *Ετήσια Οικονομική Έκθεση της Επιτροπής για το 1997*.[150]

Η Συνθήκη του Άμστερνταμ (1997) και το Έκτατο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Λουξεμβούργου (1997)

Η Συνθήκη του Άμστερνταμ (ΣτΑ) αποτελεί καθοριστικό σημείο στην εξέλιξη της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης.[151] Η νέα Συνθήκη δεν επέφερε σημαντικές αλλαγές ούτε στο περιεχόμενο της πολιτικής απασχόλησης, ούτε στη διαδικασία παρακολούθησης (διατήρησε τις αποφάσεις του Έσσεν). Το νέο στοιχείο είναι ότι ο

[150] Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, PE 221.257/τελ. A4-0111/97, 21/03/1997 & Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, PE217.495/τελ. A4-0374/96 & Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, αριθμός celex: 51997AC0471.

[151] Η Συνθήκη υπογράφτηκε από τους επικεφαλής των κυβερνήσεων στις 2/10/1997. Οι διαπραγματεύσεις είχαν αρχίσει επίσημα στις 29/3/1996. Τα Συμβούλια της Φλωρεντίας (21-22/6/1996), του Δουβλίνου (5/10/1996 και 13-14/12/1996) όπως και το άτυπο Συμβούλιο του Noordwijk (23/5/1997) εξέτασαν και διαπραγματεύθηκαν τις προτάσεις. Η πολιτική συμφωνία επετεύχθη 17 Ιουνίου 1997. Για μια πρώτη αξιολόγηση βλ. Biagi (1998).

συντονισμός της πολιτικής απασχόλησης θεσμοθετήθηκε στο ανώτερο δυνατό επίπεδο (από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο) και ότι για πρώτη φορά στην ιστορία της Κοινότητας συμπεριλήφθηκε στην Ιδρυτική Συνθήκη ειδικό κεφάλαιο για την Απασχόληση (ο περίφημος Τίτλος VIII).

Εφεξής, στο προοίμιο της αναθεωρημένης Συνθήκης, προστέθηκε ότι η Κοινότητα δρα με στόχο τη «*σταθερή βελτίωση των όρων διαβιώσεως και απασχολήσεως*», ότι δεσμεύεται για την επίτευξη «*υψηλού επιπέδου απασχόλησης και κοινωνικής προστασίας*» (Άρθρο 2), ότι θα αναληφθεί δράση με στόχο τον συντονισμό των πολιτικών απασχόλησης των κρατών-μελών «*προκειμένου να αυξηθεί η αποτελεσματικότητά τους με την ανάπτυξη συντονισμένης στρατηγικής για την απασχόληση*» (Άρθρο 3). Η πολιτική απασχόλησης χαρακτηρίστηκε θέμα «*κοινού ενδιαφέροντος*», με στόχο την «*δημιουργία εξειδικευμένου, εκπαιδευμένου και ευπροσάρμοστου εργατικού δυναμικού, και αγοράς εργασίας ανταποκρινόμενης στις εξελίξεις της οικονομίας*» (Άρθρο 125). Η πολιτική απασχόλησης παραμένει αρμοδιότητα των κρατών-μελών αλλά επιδιώκεται ο συντονισμός της ώστε να διασφαλιστεί η συστοιχία με τους γενικούς προσανατολισμούς για την οικονομική πολιτική. Αντίστοιχα, ο στόχος επίτευξης υψηλού επιπέδου απασχόλησης «*λαμβάνεται υπόψη*» κατά τη χάραξη και την εφαρμογή των υπόλοιπων κοινοτικών πολιτικών και δραστηριοτήτων (Άρθρο 126:1,2, Άρθρο 127:1,2).

Ο συντονισμός θα γινόταν βάσει της διαδικασίας του Έσσεν, η οποία όμως αναβαθμίστηκε θεσμικά. Κάθε χρόνο, το Συμβούλιο αποφασίζει με ειδική πλειοψηφία τις κατευθυντήριες γραμμές για την απασχόληση, τις οποίες τα κράτη-μέλη οφείλουν να λαμβάνουν υπόψη στη διαμόρφωση της πολιτικής τους.[152] Επίσης το Συμβούλιο, με ειδική πλειοψηφία, δύναται να απευθύνει συστάσεις προς τα κράτη-μέλη σε σχέση με την πολιτική απασχόλησης που ακολουθούν. Επιπλέον αποφασίστηκε η δημιουργία της Επιτροπής Απασχόλησης (EMCO) στην οποία συμμετέχουν εκπρόσωποι των κρατών και της Επιτροπής (όχι όμως των κοινωνικών εταίρων). Αυτή η επιτροπή έμελε να αποτελέσει την καρδιά της διαπραγμάτευσης για την πολιτική απασχόλησης. Τέλος, η Συνθήκη ενίσχυσε σημαντικά το ρόλο των κοινωνικών εταίρων των οποίων ο κοινωνικός διάλογος δύναται να οδηγήσει στη σύναψη συμφωνιών.

Είναι γνωστό, ότι της κύρωσης της Συνθήκης προηγήθηκε ένα έντονο πολιτικό παρασκήνιο, ειδικά σε ό,τι αφορά την εισαγωγή του νέου κεφαλαίου για την απασχόληση. Η ιδέα να περιληφθεί ένα ειδικό κεφάλαιο για την απασχόληση στην Συνθήκη της Κοινότητας δεν ήταν καινούργια. Κατά την διακυβερνητική διάσκεψη για την ΟΝΕ το 1992 είχε συζητηθεί το ενδεχόμενο να περιληφθεί η απασχόληση στα κριτήρια σύγκλισης η ιδέα όμως απορρίφθηκε από τις περισσότερες κυβερνήσεις. Όταν ξεκίνησαν οι διαπραγματεύσεις για τη Συνθήκη του Άμστερνταμ υπήρχε μεν συμφωνία στην ανάγκη ενίσχυσης της διάστασης της απασχόλησης, άλλα όχι ως προς

[152] Η απόφαση για τις ΚΓ θα λαμβάνεται βάσει πρότασης που διαμορφώνει η Επιτροπή μετά από διαβούλευση με το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, την ΟΚΕ, την Επιτροπή των Περιφερειών και την Επιτροπή Απασχόλησης.

το αν έπρεπε να υπάρχει ειδικό κεφάλαιο στη Συνθήκη. Για την ακρίβεια, κατά τις πρώτες συναντήσεις η παραπάνω θέση αυτή ήταν μειοψηφική και υποστηριζόταν μόνο από τους εκπροσώπους της Σουηδίας και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (Ashiagbor 2005: 114). Σταδιακά η πρόταση κέρδισε έδαφος, με εξαίρεση τη Βρετανία που συνέχισε να διατηρεί έντονες επιφυλάξεις (Tidow 2003: 83-84), αλλά και πάλι, όταν η συζήτηση επεκτεινόταν στις διαδικασίες, τα εργαλεία πολιτικής ή τη σχέση της πολιτικής απασχόλησης με την οικονομική και νομισματική πολιτική οι διαφωνίες παρέμεναν μεγάλες (Moravcsik & Nicolaidis 1999: 66).

Αποκλίνουσες απόψεις υπήρχαν και ως προς τα περιεχόμενα και τις αρμοδιότητες της κοινοτικής παρέμβασης. Από την αλληλογραφία της Μόνιμης Ελληνικής Αντιπροσωπίας στης Βρυξέλλες με το Υπουργείο Εργασίας προκύπτει ότι τα περισσότερα κράτη-μέλη σταδιακά συμφώνησαν στην προσθήκη του ειδικού κεφαλαίου για την απασχόληση (η Ελλάδα είχε εξαρχής υποστηρίξει τη θέση αυτή), αλλά υπήρχαν διαφωνίες ως προς το ακριβές περιεχόμενο του νέου κεφαλαίου.[153] Ενδεικτική ήταν η διαφωνία σε σχέση με την ονομασία της Επιτροπής Απασχόλησης (EMCO). Η αρχική πρόταση της Επιτροπής και ορισμένων κρατών-μελών (Βέλγιο, Ισπανία, Αυστρία και Ελλάδα) ήταν η επιτροπή να ονομάζεται «Επιτροπή Πολιτικής Απασχόλησης». Η αντίθεση της Βρετανίας ήταν ισχυρή και τελικά η πρόταση εγκαταλείφθηκε (ΜΕΑ 1996β). Σύμφωνα με το σημείωμα της Μόνιμης Ελληνικής

[153] Για παράδειγμα (σημείωμα από την Γ' Γενική Διεύθυνση, Γ2 Δ/νση Ευρ. Ενοποίησης, Οικ. & Νομ. Πολιτικής, με θέμα «κονκλάβιο Υπουργών για την Διακυβερνητική Διάσκεψη (6-7/4/1997 στο Noordwick της Ολλανδίας) – θέματα απασχόλησης και κοινωνικής πολιτικής», Αθήνα 16/4/1997, Αρχείο Παπαϊωάννου):

- η Ολλανδική προεδρία είχε ταχθεί υπέρ της ενσωμάτωσης του Κοινωνικού Πρωτοκόλλου στην Συνθήκη, θέση με την οποία συμφωνούσε και το Βέλγιο.
- Η Ιταλία υποστήριζε το ειδικό κεφάλαιο αλλά ζητούσε οι στόχοι να είναι ορισμένοι και ιεραρχημένοι.
- Η Σουηδία επεδίωκε να υπάρχει ρητή αναφορά στο στόχο καταπολέμησης της ανεργίας, στον συντονισμό των εθνικών πολιτικών και στον έλεγχο της πορείας υλοποίησης των προγραμμάτων απασχόλησης. Πρότεινε επίσης να τονιστεί η σημασία της συνεργασίας με τα συνδικάτα και να ενισχυθεί η διάσταση του φύλου.
- Η Αυστρία τάχθηκε υπέρ της αναφοράς στο στόχο της «πλήρους απασχόλησης».
- Η Βρετανία αντιτασσόταν στην δημιουργία κοινής πολιτικής, υποστηρίζοντας ότι τα προβλήματα αγοράς εργασίας μπορούν να λυθούν από τους μηχανισμούς της αγοράς και της ανταγωνιστικότητας και όχι με ειδικές πολιτικές και προβλέψεις στη Συνθήκη.
- Ιρλανδία, Φιλανδία, Δανία, Λουξεμβούργο ζήτησαν την ενίσχυση των αρμοδιοτήτων της Επιτροπής. Πρότειναν επίσης την επέκταση της ειδικής πλειοψηφίας και στις κοινωνικές υποθέσεις.
- Η Γερμανία παραδέχτηκε ότι υπάρχει πίεση από την κοινή γνώμη και ότι πρέπει να υπάρξει ένα κεφάλαιο για την απασχόληση αλλιώς υπάρχει ο κίνδυνος να μην επικυρωθεί η νέα συνθήκη από τα κοινοβούλια. Το νέο κεφάλαιο δεν πρέπει να προβλέπει νέες κοινοτικές αρμοδιότητες αλλά συντονισμό των εθνικών πολιτικών.
- Η Ισπανία θεωρούσε ότι οι σχετικές αποφάσεις πρέπει να είναι ομόφωνες
- Η Ολλανδία δεν συμφώνησε με επιπλέον αρμοδιότητες της Επιτροπής και ζήτησε συντονισμό των εθνικών πολιτικών

Αντιπροσωπίας στην ΕΕ προς τον Υπ. Εργασίας Μιλτ. Παπαϊωάννου (28/11/96) (ΜΕΑ 1996γ):

> «*η ανάπτυξη μιας κοινής δράσης που αποτέλεσε το σκεπτικό για την δημιουργία της επιτροπής επετεύχθη μόνο σε μικρό βαθμό. Οι συζητήσεις στα πλαίσια της ΜΕΑ περιορίζονται κυρίως σε παρεμβάσεις που περιγράφουν τις θέσεις των κρατών-μελών, γεγονός που απέχει από έναν πραγματικό διάλογο, πόσο μάλλον από την ανάπτυξη κοινής δράσης. Η επιτροπή δεν προσελκύει πλέον την προσοχή των κύριων πρωταγωνιστών*»

Τελικά, μετά από έντονες διαπραγματεύσεις υιοθετήθηκε ο στόχος της *επίτευξης υψηλού επιπέδου απασχόλησης* και όχι η «*πλήρης απασχόληση*», ενώ κάθε αναφορά στην απασχόληση και την κοινωνική πολιτική συνοδεύτηκε από «*την υποχρέωση να εξασφαλίζεται η ανταγωνιστικότητα της οικονομίας*». Ο πολιτικός συμβιβασμός του Άμστερνταμ παρήγαγε ένα πολιτικό πλαίσιο το οποίο ανταποκρινόταν περισσότερο στην οπτική των Βρετανών παρά σε εκείνη των Γάλλων (Jenson & Pochet 2002: 8, Kenner 1999).

Συνεπώς, τα αποτελέσματα της Συνθήκης του Άμστερνταμ για την πολιτική απασχόλησης ήταν διφορούμενα. Η Συνθήκη αναβάθμισε θεσμικά την πολιτική απασχόλησης, ισχυροποίησε το ρόλο των κατευθυντήριων γραμμών, έδωσε τη δυνατότητα στο Συμβούλιο να απευθύνει συστάσεις στα κράτη-μέλη και δημιούργησε την Επιτροπή Απασχόλησης η οποία έγινε η «καρδιά» της ΕΣΑ (Goetschy 1999: 124-125). Από την άλλη, δεν μετέφερε εθνικές αρμοδιότητες σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Degryse & Pochet 1999: 15), ενώ υπέταξε την πολιτική απασχόλησης στις Γενικές Κατευθύνσεις Οικονομικής Πολιτικής. Η Συνθήκη του Άμστερνταμ συμπεριέλαβε ένα νέο κεφάλαιο για την απασχόληση, ταυτόχρονα όμως «σκάλισε τα κριτήρια του 3% στην πέτρα» υιοθετώντας το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης (Stochhammer 2004: 10).

Το έκτατο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Λουξεμβούργου για την Απασχόληση (20-21/11/1997) αποτέλεσε τρόπο τινά την φυσική εξέλιξη της Συνθήκης του Άμστερνταμ, υπό την έννοια ότι αντικείμενό του ήταν η εξειδίκευση των προβλέψεων της νέας Συνθήκης. Τα κύρια ζητήματα διαπραγμάτευσης και διαφωνιών κατά την προετοιμασία της συνδιάσκεψης του Λουξεμβούργου αφορούσαν αφενός την θέσπιση ποσοτικών στόχων, αφετέρου το χρηματοδοτικό πακέτο που θα πλαισίωνε την ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης. Ως προς τους ποσοτικούς στόχους οι διαφωνίες ήταν τόσο μεγάλες ώστε τελικά δεν τέθηκε κανείς.[154] Το θέμα της χρηματοδότησης ήταν εξίσου φλέγον. Σε γενικές γραμμές οι χώρες με καθαρή συμμετοχή στον κοινοτικό προϋπολογισμό αντιτάσσονταν στην διάθεση επιπλέον πόρων – κάτι που τελικά πέτυχαν.[155] Στο κομμάτι του συντονισμού

[154] Ενδεικτικά στην ανακοίνωση Τύπου της Προεδρίας (Λουξεμβούργο), 8/11/97, ο Πρόεδρος του Συμβουλίου κος Juncker, δήλωσε «*δεν είμαι σε θέση να διατυπώσω συμπεράσματα, παρά μόνο να εκθέσω τις εντυπώσεις μου… …δεν θέλουμε στόχους σε Ευρωπαϊκό επίπεδο, επειδή οι εθνικές καταστάσεις είναι πολύ διαφορετικές: το 7% ανεργία, τα 12 εκατ. θέσεων εργασίας και το 65% απασχόλησης δεν θα αποτελέσουν κατευθυντήριες γραμμές αλλά αποτελέσματα*».

[155] Για παράδειγμα, κατά την προετοιμασία της διάσκεψης του Λουξεμβούργου υπήρξε μια συζήτηση «*σχετικά με μια κοινοτική δράση με θέμα την έρευνα, την ανάλυση και τη συνεργασία στον τομέα της*

των πολιτικών τα αποτελέσματα ήταν κάπως καλύτερα. Ειδικότερα, αποφασίστηκε η παρακάτω διαδικασία:

(α) Σε ετήσια βάση το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, μετά από πρόταση της Επιτροπής, καθορίζει τις Κατευθυντήριες Γραμμές για την απασχόληση (ΚΓ), οι οποίες θέτουν τους βασικούς στόχους της πολιτικής απασχόλησης αλλά δεν θα θίγουν τις αρμοδιότητες των κρατών-μελών τα οποία είναι ελεύθερα να υιοθετήσουν όποια μέτρα επιθυμούν προκειμένου να πετύχουν αυτούς τους στόχους. Σε κάθε περίπτωση, οι κατευθυντήριες γραμμές για την απασχόληση πρέπει να είναι συμβατές με τους βασικούς προσανατολισμούς της οικονομικής πολιτικής.

(β) Τα κράτη-μέλη διαμορφώνουν τα λεγόμενα Εθνικά Σχέδια Δράσης για την Απασχόληση (ΕΣΔΑ) βάσει των οποίων θα επιτευχθούν οι στόχοι των ΚΓ. Σε αυτά τα σχέδια ενσωματώνουν και τους ποσοτικούς στόχους, τους οποίους όμως καθορίζουν τα ίδια.

(γ) Κάθε έτος, τα κράτη-μέλη ενημερώνουν το Συμβούλιο και την Επιτροπή για την πορεία του ΕΣΔΑ βάσει σχετικής έκθεσης.

(δ) Βάσει των παραπάνω εκθέσεων και μετά από πρόταση της Επιτροπής, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο αποφασίζει τις ΚΓ του επόμενου έτους.

Επιπλέον, το Συμβούλιο, εάν το κρίνει απαραίτητο, δύναται να απευθύνει σύσταση σε κάποιο κράτος-μέλος σχετικά με την πολιτική απασχόλησης που ακολουθεί, υπό την προϋπόθεση ότι η απόφαση λαμβάνεται με αυξημένη πλειοψηφία. Ωστόσο, το Συμβούλιο (ή οποιοδήποτε άλλο όργανο) δεν μπορεί να επιβάλει κυρώσεις στην περίπτωση μη συμμόρφωσης ενός κράτους μέλους, ενώ η δημοσιοποίηση των συστάσεων δεν είναι υποχρεωτική. Οι κοινωνικοί εταίροι καλούνται να συμμετέχουν σε όλα τα στάδια, συμβάλλοντας και στην υλοποίηση των ΚΓ. Ενώ για την παρακολούθηση και αξιολόγηση της πολιτικής απασχόλησης συμφωνήθηκε να αναπτυχθεί ένα σύστημα στατιστικών δεικτών. Σε ό,τι αφορά τα περιεχόμενα της πολιτικής, η σύνοδος του Λουξεμβούργου επικύρωσε τέσσερεις βασικούς πυλώνες-άξονες: απασχολησιμότητα, επιχειρηματικό πνεύμα, προσαρμοστικότητα και ίσες ευκαιρίες (αναλυτική παρουσίαση παρακάτω).

Η ελληνική κυβέρνηση, το Άμστερνταμ και το Λουξεμβούργο

Σε γενικές γραμμές ωστόσο, οι ελληνικές θέσεις ήταν σταθερά υπέρ της υιοθέτησης μιας κοινής πολιτικής απασχόλησης με όσο το δυνατόν πιο διευρυμένες κοινοτικές αρμοδιότητες. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σακελλαρόπουλος (1993: 461), σπάνια οι ελληνικές κυβερνήσεις παρουσιάζουν

απασχόλησης και της αγοράς εργασίας». Η συζήτηση είχε εγκαινιαστεί τον Ιούνιο του 1995 όταν η Επιτροπή υπέβαλε σχετική πρόταση στο Συμβούλιο. Η πρόταση όμως συνάντησε την έντονη αντίδραση της Γερμανίας που θεώρησε το κόστος του προγράμματος υπερβολικό. Στο Άμστερνταμ η πρόταση κατατέθηκε ξανά, αυτή τη φορά από την Ολλανδική προεδρία. Η νέα πρόταση μείωνε τη διάρκεια του προγράμματος από 5 σε 3 έτη και τη δαπάνη από 57 εκατ. ECU σε 35 εκατ. ECU (ΜΕΑ 1997). Όταν το Συμβούλιο Υπουργών Εργασίας ενέκρινε την πρωτοβουλία (15/12/1997) μείωσε ακόμα περισσότερο τον προϋπολογισμό στα 30 εκατ. ECU.

τέτοια σταθερότητα και συνέχεια στην πολιτική τους. Αντίστοιχα, η Ελλάδα υποστήριξε σταθερά τις πρωτοβουλίες ενίσχυσης του ευρωπαϊκού κοινωνικού διαλόγου (ΜΕΑ 1996). Ενόψει της διακυβερνητικής διάσκεψης του Λουξεμβούργου, οι θέσεις των ελλήνων αντιπροσώπων κινήθηκαν γύρω από τους παρακάτω άξονες:[156]

(α) Η θέσπιση κοινών ποσοτικών στόχων δεν ήταν επιθυμητή. Η εκτίμηση ήταν ότι κατά τα επόμενα χρόνια η Ελλάδα θα αντιμετώπιζε ένταση του ανταγωνισμού τόσο στον αγροτικό όσο και στον βιομηχανικό τομέα λόγω της επικείμενης διεύρυνσης της Ένωσης, και αυτό θα καθιστούσε την επίτευξη συγκεκριμένων ποσοτικών στόχων δύσκολη. Επιπλέον, η πιθανή αποτυχία επίτευξης φιλόδοξων ποσοτικών στόχων θα μπορούσε να δημιουργήσει πολιτική απογοήτευση και πολιτικά προβλήματα. Η Ελλάδα υποστήριξε ότι πρέπει να λαμβάνονται υπόψη όχι τα απόλυτα μεγέθη αλλά οι τάσεις μεταβολής τους.

(β) Σε ό,τι αφορά την διαδικασία συντονισμού, η ελληνική κυβέρνηση υποστήριξε μια ανοιχτή διαδικασία ανταλλαγής πληροφοριών και αξιολόγησης καλών πρακτικών, η οποία δεν είχε ισχυρά στοιχεία δεσμευτικότητας.

(γ) Σε σχέση με το χρηματοδοτικό πλαίσιο (που σχετιζόταν στενά με το ρόλο του ΕΚΤ) υποστηρίχθηκε η ανάγκη αποκέντρωσης των ελέγχων και πολιτικών με στόχο την ελαστική προσαρμογή των επιμέρους δράσεων στις εθνικές ανάγκες. Σε αυτή την κατεύθυνση, η ενίσχυση των πόρων του Ταμείου και η διεύρυνση των αρμοδιοτήτων του θεωρούνταν θετική εξέλιξη. Παρά ταύτα, την ίδια στιγμή που η κυβέρνηση επιθυμούσε να υποστηρίξει προτάσεις που αφορούσαν την ενισχυμένη χρηματοδότηση της πολιτικής απασχόλησης («*ένα στόχο για τον οποίο έχουμε πολιτικά ισχυρό ενδιαφέρον*»), έπρεπε να αποτρέψει το ενδεχόμενη αναδιανομής των ήδη υφιστάμενων πόρων των διαρθρωτικών ταμείων. Σε αυτό το πλαίσιο, η κυβέρνηση έβλεπε θετικά τις προτάσεις για έκδοση ευρωομολόγων.

Το δεύτερο στοιχείο που επιθυμούσε η κυβέρνηση αφορούσε τις ομάδες των επιχειρήσεων που θα ενισχύονταν. Η θέση της ήταν ότι τα ευρωπαϊκά προγράμματα δεν έπρεπε να απευθύνονται μόνο σε μικρομεσαίες επιχειρήσεις υψηλού ρίσκου και προηγμένης τεχνολογίας αλλά και σε μικρομεσαίες επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται σε κλάδους έντασης εργασίας. Προτάθηκε επομένως ότι κριτήριο και στόχος της κοινοτικής παρέμβασης θα έπρεπε να είναι η δημιουργία απασχόλησης και όχι η ενίσχυση της τεχνολογικής ικανότητας των επιχειρήσεων.

(δ) Σε ό,τι αφορά τα συγκεκριμένα περιεχόμενα της πολιτικής απασχόλησης, η κυβέρνηση αποδέχτηκε την λογική των Τοπικών Συμφώνων Απασχόλησης και την προτεραιότητα της προληπτικής παρέμβασης υπέρ των νέων και των μακροχρόνια ανέργων, υποστηρίζοντας όμως ότι έμφαση πρέπει να δοθεί και στους ηλικιωμένους άνεργους και τους εργαζόμενους σε κλάδους που αντιμετωπίζουν κρίση.

(ε) Περισσότερο επιφυλακτική ήταν η θέση της σε σχέση με τις προτάσεις μείωσης της φορολογικής επιβάρυνσης της εργασίας διότι τα μέτρα που προτείνονταν (π.χ.

[156] Οικονομικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, «Ελληνικές Θέσεις για Συμβούλιο Κορυφής για Απασχόληση, 21/11/1997», Αθήνα 10.11.1997.

μείωση του ΦΠΑ και εισαγωγή πράσινου φόρου) δεν επαρκούσαν για την αναπλήρωση των πόρων που θα χάνονταν, στοιχείο που δημιουργούσε τον κίνδυνο επιδείνωσης της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών επιχειρήσεων. Το θέμα ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητο λόγω της προσπάθειας της κυβέρνησης να εκπληρώσει τα κριτήρια του Μάαστριχτ ώστε να συμμετάσχει στην τρίτη φάση της ΟΝΕ. Το μέγιστο στο οποίο μπορούσε να συμφωνήσει η κυβέρνηση ήταν ένας Κώδικας Καλής Συμπεριφοράς, δηλαδή μια περιορισμένη φορολογική εναρμόνιση που θα προχωρούσε σε εθελοντική βάση.

(στ) Σε ό,τι αφορά την ευελιξία της αγοράς εργασίας, υπήρχε μια καταρχήν θετική αντιμετώπιση Ο ρόλος του κοινωνικού διαλόγου θεωρήθηκε σημαντικός με ιδιαίτερη έμφαση στη στάση των συνδικαλιστών αφού «*η άρνησή τους να συναινέσουν θα μπορούσε να δημιουργήσει μεγάλο πρόβλημα*».

(ζ) Τέλος, σε σχέση με επιμέρους θέματα της πολιτικής απασχόλησης, οι βασικές θέσεις αποτυπώνουν την προσπάθεια προσαρμογής των γενικών κατευθύνσεων στην ελληνική πραγματικότητα. Για παράδειγμα, δεδομένου ότι το ποσοστό των ανέργων και των εργαζομένων που συμμετείχαν σε προγράμματα εκπαίδευσης-κατάρτισης ήταν ιδιαίτερα χαμηλό, η κυβέρνηση επιχειρηματολόγησε υπέρ της βελτίωσης της ποιότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης-κατάρτισης έναντι της μαζικοποίησής της. Αντίστοιχα, αποδεχόταν την ανάγκη ενίσχυσης των δράσεων για την προώθηση της ισότητας ανδρών-γυναικών, υπό την προϋπόθεση όμως ότι αυτές θα χρηματοδοτούταν από επιπλέον πόρους και όχι από ανακατανομή των υφιστάμενων.

Σε ότι αφορούσε τις προτάσεις μείωσης του μη-μισθολογικού κόστους (ασφαλιστικές εισφορές) και της ενίσχυσης των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης, η αντιμετώπιση ήταν θετική, αλλά η εκτίμηση ήταν ότι οι θετικές συνέπειες τέτοιοιων μέτρων θα ήταν περιορισμένες. Στην πρώτη περίπτωση (μείωση του μη-μισθολογικού κόστους) υπήρχε το ζήτημα της διασφάλισης της χρηματοδότησης των ασφαλιστικών ταμείων, στην δεύτερη περίπτωση (ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης) τονιζόταν ότι «*το πρόβλημα της ανεργίας στην Ελλάδα οφείλεται όχι στην αναντιστοιχία γνώσεων-δεξιοτήτων, αλλά στη χαμηλή ζήτηση εργασίας*».

Απ' ότι φαίνεται, η εκτίμηση της κυβέρνησης ήταν ότι καλύτερα αποτελέσματα θα μπορούσε να έχει η ανακατανομή του χρόνου εργασίας μέσω της μεταρρύθμισης του πλαισίου των υπερωριών στην κατεύθυνση του περιορισμού τους. Αντίθετα, περισσότερο επιφυλακτική ήταν στο θέμα μείωσης του χρόνου εργασίας σε 35 ώρες την εβδομάδα: «*σε ό,τι αφορά τη μείωση των ωρών απασχόλησης σε 35 ώρες, το θέμα δεν έχει τεθεί επίσημα. Προτιμότερο στην περίπτωση που ετίθετο θα ήταν μια στάση επιφύλαξης, ώστε να προσδιορίσουν τη θέση τους και οι άλλες αντιπροσωπίες. Σε περίπτωση που χρειαστεί κάποια τοποθέτηση, το 35ωρο θα είχε νόημα να εφαρμοστεί σε γενική βάση, και λαμβάνοντας υπόψη τις επιπτώσεις στην ανταγωνιστικότητα και άλλα μεγέθη, οικονομιών με μεγάλο αριθμό ΜΜΕ*» (Οικονομικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, «Ελληνικές Θέσεις για Συμβούλιο Κορυφής για Απασχόληση, 21/11/1997», Αθήνα 10.11.1997).

Σε ενημερωτικό σημείωμα του Υπουργού Εργασίας Μιλτιάδη Παπαϊωάννου προς τον Πρωθυπουργό Κώστα Σημίτη, αναφορικά με την προετοιμασία του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου Απασχόλησης (Αθήνα, 10/11/1997),[157] αναφέρεται ότι τα σημεία γενικής αποδοχής ενόψει της διάσκεψης αφορούσαν:

- την αποδοχή της λογικής των ολοκληρωμένων παρεμβάσεων βάσει των κατευθυντήριων γραμμών για την απασχόληση,
- την υιοθέτηση μιας προληπτικής στρατηγικής σε ό,τι αφορά την μακροχρόνια ανεργία και την ανεργία των νέων,
- την έμφαση όχι στους ποσοτικούς στόχους αλλά στις τάσεις,
- την προσπάθεια να ανοίξει το θέμα της οργάνωσης του χρόνου εργασίας,
- την αναζήτηση τρόπων ενεργητικότερης εμπλοκής των κοινωνικών εταίρων,
- την καθιέρωση πολυμερούς εποπτείας (benchmarking),
- την έμφαση στα θέματα ισότητας ανδρών-γυναικών
- την συμπερίληψη αναφορών για τα άτομα με αναπηρία και τις μειονότητες.

Σημεία διαφωνίας συνέχιζαν να αποτελούν η συμφωνία επί των ποσοτικών στόχων για την απασχόληση σε κοινοτικό επίπεδο, η αναγκαιότητα ή όχι μείωσης του μή μισθολογικού κόστους, η εναρμόνιση των φορολογικών συστημάτων των κρατών-μελών, η μείωση του ΦΠΑ στις επιχειρήσεις έντασης εργασίας και η αύξηση του αριθμού των ωφελούμενων από προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης. Σε αυτή τη συζήτηση, οι έλληνες αντιπρόσωποι διατύπωσαν επιφυλάξεις ως προς την θέσπιση ποσοτικών στόχων υποστηρίζοντας ότι κάτι τέτοιο θα μπορούσε να αφεθεί στην διακριτική ευχέρεια των κρατών-μελών, τόνισαν την ανάγκη στροφής της πολιτικής απασχόλησης προς τις ΜΜΕ, αποδέχτηκαν το στόχο μείωσης του μη μισθολογικού κόστους, διατύπωσαν επιφυλάξεις για το κατά πόσο η εναρμόνιση του φορολογικού συστήματος είναι εφικτή, έδωσαν έμφαση στις τάσεις της αγοράς εργασίας έναντι των ποσοτικών στόχων, δηλαδή στις ροές και όχι στο απόθεμα ανεργίας και διατύπωσαν επιφυλάξεις σε ό,τι αφορά τα χρονοδιαγράμματα επίτευξης των ποσοτικών στόχων και κυρίως εκείνου που πρότεινε εντός πέντε ετών τουλάχιστον το 25% των ανέργων (κατ' έτος) να παρακολουθούν προγράμματα κατάρτισης (εκείνη την εποχή το αντίστοιχο ποσοστό στην Ελλάδα ήταν 10%).

[157] Αρχείο Μιλτιάδη Παπαϊωάννου

Πλαίσιο Β-1: Ο μακροοικονομικός διάλογος της Κολωνίας (1999)

Η «διαδικασία της Κολωνίας» προκάλεσε το ενδιαφέρον των ερευνητών διότι συνιστά μια προσπάθεια επαναπολιτικοποίησης της πορείας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Κινητήριος δύναμη του μακροοικονομικού διαλόγου της Κολωνίας ήταν η νέα σοσιαλδημοκρατική πλειοψηφία που διαμορφώθηκε σε ευρωπαϊκό επίπεδο μετά το 1997.

Η βασική ιδέα ήταν να επιδιωχθεί ο στενότερος συντονισμός της πολιτικής απασχόλησης με την οικονομική πολιτική, κάτι που αποτέλεσε πολιτική δέσμευση του Γαλλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος. Όταν το 1998 η συμμαχία Σοσιαλδημοκρατών-Πρασίνων κέρδισε τις γερμανικές εκλογές και υπουργός Οικονομικών ανέλαβε ο Όσκαρ Λαφοντέν, το αίτημα απέκτησε νέα δυναμική λόγω της ανάλογης προεκλογικής δέσμευσης του SPD. Το αποτέλεσμα ήταν το κοινό μνημόνιο των Υπουργών Οικονομικών της Γερμανίας και της Γαλλίας, Όσκαρ Λαφοντέν (Oskar Lafontaine) και Στρος Καν (Srauss-Kahn) αντίστοιχα (Tidow, 2003: 94). Όπως αναφέρει ο Pochet (1999β: 272) το μνημόνιο προκάλεσε πολύ μεγαλύτερη αναστάτωση στις αγορές απ' ό,τι θα δικαιολογούσε το περιεχόμενό του, κυρίως λόγω των συμβολισμών που εμπεριείχε. Η Heise (2002), αντίστοιχα, υποστηρίζει ότι η Κολωνία εντάσσεται σε ένα διαφορετικό οικονομικό παράδειγμα, που εμπνεόταν από κεϋνσιανές προσεγγίσεις ενίσχυσης της ζήτησης.

Η Κολωνία δεν αμφισβήτησε την πρωτοκαθεδρία των Γενικών Προσανατολισμών για την Οικονομική Πολιτική (ΓΠΟΠ). Πρόσθεσε όμως μια διαδικασία διαλόγου μεταξύ κοινωνικών εταίρων, των υπευθύνων για τη χάραξη της δημοσιονομικής, της νομισματικής πολιτικής και των υπευθύνων για την χάραξη της πολιτικής απασχόλησης. Η ιδέα ήταν ότι δύο φορές το χρόνο, στα πλαίσια του ECOFIN, θα διοργανώνονταν κοινές συνεδριάσεις με τη συμμετοχή εκπροσώπων του Συμβουλίου Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και των κοινωνικών εταίρων. Η μια συνεδρίαση θα πραγματοποιούταν προτού το ECOFIN καταρτίσει το σχέδιο των ΓΠΟΠ και η δεύτερη προτού το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο εγκρίνει τις Κατευθυντήριες Γραμμές για την απασχόληση.

Από την άλλη μεριά, ο μακροοικονομικός διάλογος που αποφασίστηκε στην Κολωνία δεν επερωτούσε την πολιτική αυτονομία της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας. Αναγνωρίστηκε η σχέση της πολιτικής απασχόλησης, της δημοσιονομικής πολιτικής και της νομισματικής πολιτικής, αλλά, ο πυρήνας της νομισματικής και δημοσιονομικής πολιτικής παρέμεινε αναλλοίωτος. Σε αυτό το πλαίσιο, η διαδικασία της Κολωνίας κατέληξε στο ακριβώς αντίθετο αποτέλεσμα από αυτό που έλπιζαν τα συνδικάτα: ολοκλήρωσε τη θεσμική σύνδεση της μισθολογικής πολιτικής με το στόχο της ΟΝΕ (Tidow 2003: 95). Η διαδικασία παρέμενε υπό την κυριαρχία των απαιτήσεων της ΕΚΤ για σταθερότητα των τιμών, ελαστικότητα στους μισθούς και μεταρρυθμίσεις στις αγορές εργασίας. Το βέλος της επικοινωνίας και την ανταλλαγής απόψεων ήταν μονής κατεύθυνσης. Οι απόψεις της ΕΚΤ και της Επιτροπής επικοινωνούνταν προς άλλα σώματα (ευρωκοινοβούλιο, κοινωνικοί εταίροι κλπ) αλλά η επιρροή αυτών των σωμάτων στη διαμόρφωση της πολιτικής ήταν περιθωριακή. Ο συντονισμός ήταν ιεραρχικά δομημένος και τον κυρίαρχο λόγο είχαν οι στόχοι του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης. Η διαδικασία της Κολωνίας κατέληξε σε απλή ανταλλαγή απόψεων (Dufresne 2001).

Οι κατευθυντήριες γραμμές για την απασχόληση (1997-2000)

Οι πρώτες κατευθυντήριες γραμμές για την απασχόληση εκδόθηκαν τον Δεκέμβρη του 1997 και αφορούσαν την πολιτική των κρατών-μελών για το 1998. Ως προς την γενική στοχοθεσία, σύμφωνα με την αρχική πρόταση της Επιτροπής, η πολιτική απασχόλησης των κρατών-μελών θα έπρεπε να στοχεύσει στην επίτευξη ποσοστού συμμετοχής ίσο με 70% μακροπρόθεσμα και 65% μεσοπρόθεσμα και σε μείωση του ποσοστού ανεργίας κάτω

από το 7% έως το 2003.[158] Αυτοί οι γενικοί στόχοι θα επιδιώκονταν μέσω μιας στρατηγικής που θα αναπτυσσόταν γύρω από τέσσερεις έννοιες-πυλώνες: απασχολησιμότητα, επιχειρηματικότητα, προσαρμοστικότητα και ίσες ευκαιρίες.[159] Το Συμβούλιο υιοθέτησε τους πυλώνες και τις ΚΓ που πρότεινε η Επιτροπή (παρέμειναν πάνω κάτω οι ίδιες έως και το 2000)[160] απορρίπτοντας όμως τους περισσότερους από τους ποσοτικούς στόχους και τα χρονοδιαγράμματα επίτευξης.[161] Έτσι, η ΕΣΑ πήρε την ακόλουθη μορφή:

Απασχολησιμότητα: η απασχολησιμότητα αρχικά ήταν μια έννοια που αφορούσε μόνο τους ανέργους, στη συνέχεια όμως εξελίχθηκε σε βασικό άξονα της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης και σε στοιχείο που πρέπει να αφορά όλο το εργατικό δυναμικό (COM(2002) 416 τελικό: 11). Ο όρος καθ' εαυτόν σήμαινε την διατήρηση της «δυνατότητας απασχόλησης των ατόμων». Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Επιτροπή, «*υπάρχει ανάγκη να επικεντρώσουμε σε μία έννοια ασφάλειας που στηρίζεται στην απασχολησιμότητα στην αγορά εργασίας, παρά στην ασφάλεια για μια συγκεκριμένη θέση εργασίας*» (Έκθεση για την Απασχόληση στην Ευρώπη το 1997). Ο πυλώνας της απασχολησιμότητας χωρίζονταν σε τέσσερεις επιμέρους ενότητες: αντιμετώπιση της μακροχρόνιας ανεργίας και της ανεργίας των νέων· ενίσχυση του ρόλου των κοινωνικών εταίρων· μείωση της σχολικής διαρροής· ειδική πρόνοια για τα άτομα με αναπηρία και άλλες ειδικές ομάδες του πληθυσμού (προστέθηκε το 1999). Η σημαντικότερη από αυτές ήταν η πρώτη (αντιμετώπιση της μακροχρόνιας ανεργίας και της ανεργίας των νέων) μέσω της ενίσχυσης της «αποτρεπτικής παρέμβασης», δηλαδή της υιοθέτησης μέτρων που στοχεύουν στην αποτροπή μετατροπής των ανέργων σε μακροχρόνια άνεργους. Στην τελική απόφαση δεν υιοθετήθηκαν οι ποσοτικές προτάσεις της Επιτροπής για μείωση της μακροχρόνιας ανεργίας και της ανεργίας των νέων κατά 50% και για μείωση του γενικού ποσοστού ανεργίας στο 7% έως το 2003.[162] Αντ' αυτού το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο αποφάσισε να επιδιώξει:

---

[158] Για τις προτάσεις της Επιτροπής βλ. COM(97) 497 final, COM(98) 574 final, COM(99) 441 final.

[159] Αυτή η «συνταγή» αποδείχτηκε εξαιρετικά ελκυστική. Για παράδειγμα, λίγο αργότερα, ο ΟΗΕ έθεσε ως βασικούς πυλώνες των δράσεων για την καταπολέμηση της ανεργίας των νέων την επιχειρηματικότητα, τις ίσες ευκαιρίες, και η δημιουργία απασχόλησης στο τοπικό επίπεδο (McQuaid και Lindsay 2005: 198).

[160] Για τις αποφάσεις του Συμβουλίου βλ. Ε.Ε. αριθ. C 030 της 28/01/1998 σ. 0001 – 0005, Ε.Ε. αριθ. C 069 της 12/03/1999 σ. 0002 – 0008, Ε.Ε. αριθ. L 072 της 21/03/2000 σ. 0015 – 0020.

[161] Για παράδειγμα, όπως αναφέρεται στο ενημερωτικό σημείωμα της Μόνιμης Ελληνικής Αντιπροσωπίας (ΜΕΑ, 1997) προς τον Υπουργό Εργασίας Μιλτιάδη Παπαϊωάννου στις 1/11/1997, η γνωμοδότηση της Επιτροπή Οικονομικής Πολιτικής σχετικά με τις κατευθυντήριες γραμμές του 1998 αναφέρει ότι: (α) πρέπει να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στις ευθύνες των κοινωνικών εταίρων για την επίτευξη των στόχων της μισθολογικής πολιτικής, (β) δεν πρέπει να τεθούν συνολικοί ευρωπαϊκοί στόχοι, είτε για την απασχόληση, είτε για το ποσοστό απασχόλησης, (γ) ότι ούτε η Κοινότητα, ούτε τα κράτη-μέλη δύνανται να εγγυηθούν την επίτευξη ποσοτικών στόχων, (δ) δεν πρέπει να τεθούν κοινοί ενδιάμεσοι στόχοι. Επίσης βλ. Jobelius 2003.

[162] Επίσης δεν υιοθετήθηκε η πρόταση της Επιτροπής για μείωση κατά 50% της σχολικής διαρροής σε διάστημα πέντε χρόνων. Αντ' αυτού αποφασίστηκε η «*ουσιαστική μείωση*» της σχολικής διαρροής. ΚΓ 6 (1998), 7 (1999, 2000). Στις κατευθυντήριες γραμμές του 2000 προστέθηκε ο ποσοτικός στόχος να εξασφαλιστεί πρόσβαση όλων των σχολείων στο διαδίκτυο μέχρι του τέλος του 2002 ΚΓ 7 (1998), 8 (1999, 2000). Επίσης, στις ΚΓ του 1999 και του 2000, προστέθηκαν ειδικές αναφορές για τις

- Τη προσφορά σε κάθε άνεργο μιας «ευκαιρίας απασχολησιμότητας»[163] πριν συμπληρωθούν 6 μήνες ανεργίας στην περίπτωση των νέων ανέργων ή πριν συμπληρωθούν 12 μήνες ανεργίας στην περίπτωση των υπόλοιπων ανέργων.[164]
- Τον εκσυγχρονισμό των δημόσιων υπηρεσιών απασχόλησης, την ενίσχυση των ενεργητικών πολιτικών και την ενίσχυση της εξατομικευμένης προσέγγισης[165] με στόχο τη μείωση της επιδοματικής εξάρτησης των ατόμων. Βραχυχρόνιός στόχος τέθηκε η συμμετοχή τουλάχιστον του 20% των ανέργων σε ενεργητικά μέτρα.[166]
- Την επανεξέταση των συστημάτων παροχών και φορολογίας προκειμένου να ενισχυθούν τα κίνητρα αναζήτησης εργασίας και τα κίνητρα πρόσληψης προσωπικού και την υιοθέτηση πολιτικών με στόχο την αύξηση του ποσοστού συμμετοχής των μεγαλύτερων σε ηλικία εργαζομένων.[167]

Σε ό,τι αφορά την συμμετοχή των κοινωνικών εταίρων, οι κατευθυντήριες γραμμές καλούσαν για ενίσχυση του ρόλου τους, ειδικά στα ζητήματα δια βίου μάθησης και κατάρτισης,[168] ενώ τα κράτη καλούταν να θέσουν ποσοτικούς στόχους ως προς τον αριθμό των καταρτιζόμενων.[169] Οι προτάσεις της Επιτροπής, για περιοριστική μισθολογική πολιτική δεν συμπεριλήφθηκαν, κίνηση μάλλον άνευ σημασίας δεδομένου ότι στους Γενικούς Προσανατολισμούς Οικονομικής Πολιτικής υπάρχουν σαφείς κατευθύνσεις για περιοριστικές μισθολογικές πολιτικές.

Επιχειρηματικότητα: Ο πυλώνας της επιχειρηματικότητας αναφερόταν στις πολιτικές προώθησης της αυτοαπασχόλησης και στήριξης των μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Και σε αυτή την περίπτωση, το Συμβούλιο υιοθέτησε τις προτάσεις πολιτικής της Επιτροπής απορρίπτοντας τους περισσότερους από τους ποσοτικούς στόχους.[170] Οι κατευθύνσεις πολιτικής αφορούσαν κατά κύριο λόγο (α) την απλοποίηση του θεσμικού πλαισίου, την μείωση του διοικητικού κόστους[171] και την ενθάρρυνση της

πολιτικές υπέρ των ατόμων με αναπηρία, των εθνικών μειονοτήτων ή άλλων μειονεκτούντων ομάδων του πληθυσμού (π.χ. πρώην φυλακισμένοι και τοξικομανείς) - ΚΓ 9 (1999, 2000).

[163] Με τη μορφή κατάρτισης, επιμόρφωσης, πρακτικής άσκησης, θέσης εργασίας ή άλλου μέτρου απασχολησιμότητας με σκοπό την αποτελεσματική ένταξη στην αγορά εργασίας.

[164] ΚΓ 1 (1998, 1999, 2000, 2001, 2002) και ΚΓ 2 (1998, 1999, 2000) αντίστοιχα.

[165] ΚΓ 2 (1998, 1999, 2000)

[166] ΚΓ 3 (1998, 1999, 2000)

[167] ΚΓ 4 (1999, 2000).

[168] ΚΓ 4 (1998), 5 (1999, 2000).

[169] ΚΓ 5 (1998), 6 (1999, 2000).

[170] Ενδεικτικά δεν υιοθετήθηκε η πρόταση για σταδιακή αύξηση των διατιθέμενων πόρων για Έρευνα και Ανάπτυξη από το 1,9% στο 2,5% του κοινοτικού ΑΕΠ, ούτε συμπεριλήφθηκε η πρόταση για εδραίωση μιας δευτερεύουσας πανευρωπαϊκής αγοράς κεφαλαίων κίνησης έως το 2000.

[171] ΚΓ 8 (1998), 10 (1999, 2000).

αυτόαπασχόλησης,[172] (β) την προσπάθεια δημιουργίας θέσεων εργασίας σε τοπική κλίμακα,[173] (γ) την δημιουργία ευνοϊκού προς την απασχόληση φορολογικού περιβάλλοντος, δηλαδή τη μείωση της φορολογικής επιβάρυνσης της εργασίας και του μη μισθολογικού κόστους.[174] Σε αυτό το πλαίσιο προτάθηκε και η μείωση του ΦΠΑ σε συνδυασμό με την επιβολή «πράσινου φόρου» στα προϊόντα προκειμένου να αντισταθμιστούν οι απώλειες στα έσοδα.[175]

Προσαρμοστικότητα: Ο πυλώνας της προσαρμοστικότητας αφορούσε τόσο την προσαρμοστικότητα των επιχειρήσεων όσο και την προσαρμοστικότητα των εργαζομένων και των μορφών οργάνωσης της εργασίας. Οι κοινωνικοί εταίροι καλούταν να συμφωνήσουν στην ενίσχυση της ευελιξίας της αγοράς εργασίας και να συνάψουν αντίστοιχες συμφωνίες οι οποίες θα υποστήριζαν την κατάρτιση και την επέκταση των νέων μορφών εργασίας όπως η μερική απασχόληση, η αναδιοργάνωση του χρόνου εργασίας κλπ.[176] Τα κράτη-μέλη καλούνταν να ενσωματώσουν στη νομοθεσία τις νέες μορφών απασχόλησης και να δημιουργήσουν το κατάλληλο θεσμικό πλαίσιο.[177] Η υποστήριξη της προσαρμοστικότητας περιελάμβανε και ενέργειες για την εξάλειψη των εμποδίων επένδυσης στο ανθρώπινο δυναμικό.[178]

Ίσες ευκαιρίες: Ο πυλώνας προκάλεσε θετική κινητικότητα υπό την έννοια ότι έθεσε στην ατζέντα των εθνικών πολιτικών τη διάσταση του φύλου, που στα περισσότερα κράτη-μέλη δεν ήταν ιδιαίτερα έντονη. Αυτός ο πυλώνας μετατράπηκε από νωρίς (το 1999) σε «οριζόντιο άξονα» τον οποίο τα κράτη-μέλη έπρεπε να αποτυπώνουν στο σύνολο των πολιτικών που υλοποιούσαν. Ωστόσο αποφεύχθηκε η θέσπιση οποιοδήποτε ποσοτικού στόχου ή χρονοδιαγράμματος. Αν και η εισαγωγή της διάστασης της ισότητας των δύο φύλων ήταν αναμφισβήτητα θετική, οι συγκεκριμένες πολιτικές μέσω των οποίων επιδιώχθηκε συγκέντρωσαν ισχυρή κριτική από φεμινιστική σκοπιά διότι η ενσωμάτωση των γυναικών στην αγορά εργασίας γινόταν μέσω της ανάπτυξης νέων και άτυπων μορφών απασχόλησης οι οποίες εξ ορισμού χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη ανασφάλεια και χαμηλότερες αποδοχές, κάτι το οποίο διατηρούσε το «δευτερεύοντα» χαρακτήρα της γυναικείας απασχόλησης (για περισσότερα βλ. Threlfall 2002: 15-16). Οι βασικοί στόχοι του πυλώνα ήταν αρχικά τρεις:

- Αντιμετώπιση των διαφορών στην απασχόληση μέσω της μείωσης της διαφοράς των ποσοστών ανεργίας γυναικών και ανδρών, της αύξησης του

[172] ΚΓ 9 (1998), 11 (1999, 2000).

[173] ΚΓ 10 (1998). Το 1999 αυτός ο στόχος ενισχύθηκε με την πρόσθεση επί πλέον ΚΓ που καλούσαν να δοθεί έμφαση στις υπηρεσίες, στις νέες τεχνολογίες και τον τομέα του περιβάλλοντος [ΚΓ 12 & 13 (1999, 2000)].

[174] ΚΓ 11 (1998), 14 (1999, 2000).

[175] ΚΓ 12 (1998), 15 (1999, 2000).

[176] ΚΓ 13 (1998), 16 (1999, 2000)

[177] ΚΓ 14 (1998), 17 (1999, 2000)

[178] ΚΓ 15 (1998), 18 (1999, 2000)

ποσοστού απασχόλησης των γυναικών, της επίτευξης ισόρροπης εκπροσώπησής των φύλων σε όλους τους κλάδους και τα επαγγέλματα και της διασφάλισης της αρχής ίση αμοιβή για ίση εργασία.[179]

- Καλύτερο συνδυασμό του επαγγελματικού με τον οικογενειακού βίου κυρίως μέσω υλοποίησης πολιτικών φιλικών προς την οικογένεια, της ανάπτυξης υπηρεσιών φροντίδας για τα παιδιά και τα άλλα εξαρτώμενα άτομα, καθώς και την ενίσχυση των συστημάτων γονικής άδειας.[180]
- Διευκόλυνση της επανένταξης των γυναικών στην αγορά εργασίας.[181]

Οι γενικοί προσανατολισμοί των οικονομικών πολιτικών (ΓΠΟΠ)

Η συνοπτική αναφορά στους Γενικούς Προσανατολισμούς Οικονομικών Πολιτικών (ΓΠΟΠ) απαιτείται για δύο λόγους. Ο πρώτος, αφορά την σχέση τους με τις κατευθυντήριες γραμμές για την απασχόληση σχέση αυστηρά ιεραρχημένη. Με τα λόγια του Pochet (1999β: 272) «*η απασχόληση αντιμετωπίστηκε ως η εξαρτημένη μεταβλητή της οικονομικής πολιτικής*». Ο δεύτερος, αφορά τις συγκεκριμένες κατευθύνσεις για την απασχόληση που περιελάμβαναν οι ΓΠΟΠ. Αυτές οι κατευθύνσεις «συμπλήρωναν» τις Κατευθυντήριες Γραμμές ως προς τα θέματα μισθολογικής πολιτικής διασφαλίζοντας αφενός ότι τα ζητήματα αυτά θα αποτελούν αντικείμενο συζήτησης στο ECOIF, αφετέρου απεμπλέκοντας την Επιτροπή Απασχόλησης από το πιο ακανθώδες θέμα της αγοράς εργασίας.

Οι ΓΠΟΠ εισήχθηκαν το 1993 (Συνθήκη του Μάαστριχτ) με στόχο τον συντονισμό της οικονομικής πολιτικής των κρατών-μελών στα πλαίσια της δεύτερης φάσης της ΟΝΕ. Έως το 2003 οι ΓΠΟΠ εκδίδονταν σε ετήσια βάση και στη συνέχεια σε τριετή. Η εξέταση των ΓΠΟΠ της περιόδου 1993-2006 δεν αφήνει αμφιβολία για τον χαρακτήρα τους.[182] Πρώτιστος στόχος ήταν η νομισματική σταθερότητα και η διατήρηση του πληθωρισμού σε επίπεδα του 2-3%,[183] η μείωση των ελλειμμάτων και του χρέους και η επίτευξη ισοσκελισμένων ή πλεονασματικών προϋπολογισμών.[184] Η

[179] ΚΓ 16 (1998), 20 (1999, 2000)

[180] ΚΓ 17 (1998), 21 (1999, 2000)

[181] ΚΓ 18 (1998), 22 (1999, 2000)

[182] *European Economy No. 55, 1993, European Economy No. 58, 1994, European Economy No. 60, 1995, European Economy No. 66, 1998, European Economy No. 68, 1999, European Economy No. 70, 2000, European Economy No. 72, 2001, European Economy No.4/2002, European Economy No. 4/2003.*

[183] ΓΠΟΠ: 1993 - Κεφ, 2.1, 1998 - Κεφ. 2, 1999 - Κεφ. 2.1.ii, 2000 - Κεφ. 3.1.α, 2001 - Κεφ. 3.1, 2002 - Κεφ. 3.1.1, 2003-2005 - Κεφ. 3. ΓΠΟΠ: 1998-Κεφ. 5, 1999- Κεφ. 2.1., 2000-Κεφ. 3.3.

[184] ΓΠΟΠ 1993, 1994, 1995: Κεφ. 2.2. Βέβαια το χρονικό όριο του στόχου μετατίθονταν συνεχώς για το μέλλον. Αρχικά (το 1993) ως στόχος τέθηκε να επιτευχθούν ισοσκελισμένοι προϋπολογισμοί έως το 2000, στη συνέχεια ο στόχος μετατέθηκε για το 2010, ενώ μετά την οικονομική ύφεση του 2009 και την εκτίναξη των δημοσίων ελλειμμάτων ο στόχος για ισοσκελισμένους ή πλεονασματικούς προϋπολογισμούς ακούγονταν ως παραδοξότητα παλιών χρυσών εποχών.

εισαγωγή του ευρώ (1999) αναθεώρησε ως ένα βαθμό την προτεραιότητα κάθε στόχου. Δίπλα στην δημοσιονομική εξυγίανση και την σταθερότητα των τιμών οι «διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις» απέκτησαν αυξημένη σημασία. Αυτές οι μεταρρυθμίσεις κατά την πορεία προς την ΟΝΕ είχαν τεθεί σε δεύτερη μοίρα (για παράδειγμα, έως το 1998 οι ΓΠΟΠ σημείωναν ότι οι αλλαγές στο ασφαλιστικό σύστημα, στο σύστημα υγείας, στην αγορά εργασίας κλπ δεν πρέπει να απειλούν την προσπάθεια για δημοσιονομική εξυγίανση).[185]

Οι ΓΠΟΠ δεν περιορίζονταν στην μακροοικονομική πολιτική αλλά επεκτείνονταν στην πολιτική απασχόλησης κυρίως σε ό,τι αφορά τη μισθολογική πολιτική και τη σύνδεση της απασχόλησης με την ανταγωνιστικότητα. Σε γενικές γραμμές οι βασικοί άξονες των ΓΠΟΠ για την πολιτική απασχόλησης συγκροτούν ένα τυπικό φιλελεύθερο «συνταγολόγιο».[186] Μετά το 2000 (ενεργοποίηση της Στρατηγικής της Λισαβόνας) οι αναφορές στην πολιτική για την αγορά εργασίας γίνονται περισσότερο αναλυτικές και ενσωματώνουν στοιχεία και ποσοτικούς στόχους των ΚΓ για την απασχόληση, αλλά η κύρια έμφαση παραμένει στη μισθολογική πολιτική, στον περιορισμό των επιδομάτων, στην ευελιξία της εργασίας και στη μείωση της φορολογικής επιβάρυνσης της εργασίας. Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά τη μισθολογική πολιτική, το σύνολο σχεδόν των ΓΠΟΠ περιλαμβάνει τον ίδιο κατάλογο προτάσεων με μικρές παραλλαγές:

(α) Οι αυξήσεις των ονομαστικών μισθών οφείλουν να είναι σύστοιχες με το στόχο της σταθερότητας των τιμών· οι αυξήσεις των πραγματικών μισθών δεν πρέπει να απειλούν το ποσοστό απόδοσης των επενδύσεων, ούτε να ξεπερνούν την αύξηση της παραγωγικότητας. Σε περιπτώσεις όπου παρατηρείται επιβράδυνση του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας οι πραγματικοί μισθοί μπορεί και να μειώνονται.

(β) Το ύψος του μισθού οφείλει να λαμβάνει υπόψη τις κλαδικές, γεωγραφικές, επιχειρησιακές διαφορές στην παραγωγικότητα. Επίσης το ύψος του μισθού μπορεί να διαφοροποιείται ανάμεσα σε διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες (χαμηλότεροι μισθοί εισόδου για νέους και μακροχρόνια άνεργους).

---

[185] Διαχρονικά, οι ΓΠΟΠ χαρακτηρίστηκαν, από μια διακριτική υποστήριξη των προγραμμάτων ιδιωτικοποίησης, η οποία με την πάροδο του χρόνου έγινε περισσότερο ρητή. Η υποστήριξη ήταν διακριτική υπό την έννοια ότι το Συμβούλιο απέφευγε να κάνει σχετικές συστάσεις προς κράτη που ανάλογα προγράμματα δεν είχαν ξεκινήσει. Αντίθετα, για τις χώρες που βρισκόταν σε εξέλιξη κάποιο πρόγραμμα ιδιωτικοποιήσεων, το Συμβούλιο φρόντιζε να συμπεριλαμβάνει μια θετική αναφορά του στιλ «οι ιδιωτικοποιήσεις πρόκειται να έχουν θετικές συνέπειες στην οικονομία» ή κάτι ανάλογο (για παράδειγμα βλ. ΓΠΟΠ 1998 για την Ιταλία). Με την πάροδο του χρόνου οι ΓΠΟΠ απώλεσαν αυτή την διακριτικότητα. Το 2000 μία από τις γενικές κατευθύνσεις ήταν η απελευθέρωση των αγορών ενέργειας, ταχυδρομικών υπηρεσιών και μεταφορών και τηλεπικοινωνιών (ΓΠΟΠ 2000, Κεφ. 3.6).

[186] περιοριστικές μισθολογικές πολιτικές, μείωση της φορολογικής επιβάρυνσης της εργασίας, έμφαση στις ενεργητικές πολιτικές και στην αποτρεπτική προσέγγιση, περιορισμός των επιδομάτων και μεταρρύθμιση των συστημάτων Υγείας και σύνταξης, ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων, ενίσχυση των νέων μορφών απασχόλησης με έμφαση στην μερική απασχόληση και ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας, απελευθέρωση των κλειστών επαγγελμάτων, ενίσχυση της μικρής επιχειρηματικότητας και των αυτοαπασχολούμενων, ενίσχυση της γεωγραφικής και επαγγελματικής κινητικότητας της εργασίας, μείωση των εμποδίων πρόσβασης στην αγορά εργασίας ειδικών ομάδων του πληθυσμού και μείωση των διαφορών στις αμοιβές ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες.

(γ) Οι επιδοματικές πολιτικές δεν πρέπει να αποτελούν αντικίνητρο για εργασία (make work pay). Φυσικά, δεν προτεινόταν η αύξηση των μισθών ώστε η εργασία να καταστεί περισσότερο ελκυστική, αλλά η μείωση των επιδομάτων. Το υψηλό επίπεδό τους θεωρήθηκε αιτία για το χαμηλό ποσοστό συμμετοχής.[187]

(δ) Τέλος, το σύνολο των ΓΠΟΠ έδωσε μεγάλη έμφαση στην ενίσχυση των ενεργητικών μέτρων παρέμβασης και της αποτρεπτικής παρέμβασης, με την πλειονότητά τους να αναπαράγει αυτά που έχουμε ήδη δει: έμφαση στην επαγγελματική κατάρτιση και στη διά βίου μάθηση, βελτίωση της αποτελεσματικότητας των δημόσιων υπηρεσιών απασχόλησης, αποτρεπτική παρέμβαση.

Η Στρατηγική της Λισαβόνας

Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Λισαβόνας (23-24 Μαρτίου 2000) και η ομώνυμη στρατηγική που εγκαινίασε αποτελούν το σημαντικότερο επεισόδιο στην ιστορία της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης. Όπως φάνηκε εκ των υστέρων, η Στρατηγική της Λισαβόνας (ΣτΛ) απέτυχε, υπό την έννοια ότι σχεδόν κανένας από τους στόχους που έθεσε δεν επιτεύχθηκε. Ωστόσο η ΣτΛ αποτελεί το πρώτο συνολικό αναπτυξιακό πλάνο της Ένωσης.

Τι επέβαλε την υιοθέτηση της ΣτΛ; Σύμφωνα με τα Συμπεράσματα του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, η ΣτΛ γεννήθηκε προκειμένου να απαντηθούν οι προκλήσεις της παγκοσμιοποίησης και της νέας οικονομίας της γνώσης.[188] Υπ' αυτή την έννοια, η Στρατηγική της Λισαβόνας υιοθετεί την ίδια στοχοθεσία με το Λευκό Βιβλίο για την Απασχόληση του 1993. Σε αντίθεση όμως με το Λευκό Βιβλίο, η Στρατηγική της Λισαβόνας περιορίστηκε στην ενίσχυση της διαδικασίας μετασχηματισμού, αποφεύγοντας την προσπάθεια κατεύθυνσής της.

Εξίσου σημαντική για την υιοθέτηση της Στρατηγικής, ήταν η επικείμενη διεύρυνση της Ένωσης. Η διεύρυνση αυτού του μεγέθους απαιτούσε την ύπαρξη μιας πολιτικής που θα μπορούσε να παίξει το ρόλο της «συγκολλητικής ουσίας», ενός κοινού σημείου αναφοράς, βάσει του οποίου θα συντονίζονταν οι επιμέρους πολιτικές τόσο της Ένωσης όσο και των κρατών-μελών. Ο διπλασιασμός των μελών της Ένωσης δημιουργούσε εκ των πραγμάτων την ανάγκη για ένα κοινό μεσοπρόθεσμο όραμα. Υπ' αυτή την έννοια η ΣτΛ προσπάθησε να προσφέρει την επόμενη «Μεγάλη Ιδέα» για την Ευρώπη. Μετά την επιτυχή δημιουργία της ενιαίας αγοράς, μετά την επιτυχή εισαγωγή του ευρώ, χρειαζόταν κάτι άλλο προκειμένου να κινητοποιεί την πολιτική.

---

[187] Ενδεικτικά: «*το πρόβλημα είναι ιδιαίτερα σημαντικό, δεδομένου ότι σε κάποιες χώρες (Βέλγιο, Δανία, Γαλλία, Γερμανία, Ολλανδία, Φιλανδία, Σουηδία, Βρετανία) τα συνδυασμένα επιδόματα (ανεργίας, κατοικίας, παιδιών κλπ) σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί και να φτάνουν το 80% του μισθού… …σε γενικές γραμμές τα κράτη-μέλη με ιδιαίτερα γενναιόδωρα συστήματα παροχών και υψηλή προστασία της απασχόλησης, πρέπει να επανεξετάσουν το θεσμικό τους πλαίσιο προκειμένου να συνδυαστεί η ευελιξία με την ασφάλεια*» (ΓΠΟΠ, 1998: 34-35) . Αλλού: «Η *εκτεταμένη προστασία της απασχόλησης πρέπει να αναθεωρηθεί προκειμένου να διευκολυνθεί η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας*» (ΓΠΟΠ, 2000: 51).

[188] Σημείο 1.

Στρατηγικός στόχος της ΣτΛ για την Ευρωπαϊκή Ένωση ήταν «*να γίνει η ανταγωνιστικότερη και δυναμικότερη οικονομία της γνώσης ανά την υφήλιο, ικανή για βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη με περισσότερες και καλύτερες θέσεις εργασίας και με μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή*».[189] Η αναβάθμιση, επομένως, του ρόλου της απασχόλησης είναι προφανής.[190]

Επίσης, για πρώτη φορά στην ιστορία της Ένωσης ορίστηκε ως στόχος της οικονομικής πολιτικής η επίτευξη *πλήρους απασχόλησης*.[191] Βέβαια ο όρος νοηματοδοτήθηκε ως η επίτευξη ενός ορισμένου ποσοστού συμμετοχής, χωρίς καμία αναφορά στο ποσοστό ανεργίας. Ένας τέτοιος στόχος δεν λάμβανε υπόψη τις ιδιαίτερες κοινωνικές δομές κάποιων χωρών, ιδιαίτερα του νότου της Ευρώπης (Threlfall 2003: 10), η επιλογή όμως να οριστεί η πλήρης απασχόλησης μέσω του ποσοστού συμμετοχής παρουσίαζε μια σειρά πολιτικά πλεονεκτήματα. Σύμφωνα με μία ανάγνωση (Mosher & Trubek 2003: 66), η αύξηση του ποσοστού συμμετοχής αποσκοπούσε στην διάσωση του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου, αποτελούσε δηλαδή μια εναλλακτική απάντηση στο δραστικό περιορισμό του κοινωνικού κράτους. Η βασική ιδέα ήταν ότι η αύξηση του ποσοστού συμμετοχής θα αύξανε αντίστοιχα τους πόρους των συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης καθιστώντας τα βιώσιμα. Σύμφωνα με μια άλλη ανάγνωση, αυτή η πολιτική απέφευγε ενοχλητικές δεσμεύσεις για μείωση της ανεργίας και ήταν απολύτως συμβατή με τις νεοφιλελεύθερες προσεγγίσεις για την αγορά εργασίας. Η αύξηση του ποσοστού συμμετοχής θα σήμαινε ταυτόχρονα την ενίσχυση του «ανταγωνισμού» για τις υφιστάμενες θέσεις εργασίας, κάτι που θα οδηγούσε σταδιακά στην πτώση των μισθών και στην μείωση του κόστους εργασίας. Το κρίσιμο σημείο είναι ότι οι παραπάνω αναγνώσεις δεν αποκλείουν η μία την άλλη και αυτό ακριβώς συνιστά την ουσία της σοσιαλδημοκρατικής σύνθεσης. Η επικέντρωση στο στόχο της αύξησης του ποσοστού συμμετοχής προωθούσε ταυτόχρονα μια ατζέντα ισότητας των φύλων, χαλάρωνε την πίεση στα ασφαλιστικά συστήματα, αλλά και υποστήριζε επαρκώς μια ατζέντα απορρύθμισης της αγοράς εργασίας.

Οι στόχοι της ΣτΛ μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τρεις μεγάλες ενότητες: (α) έμφαση στις νέες τεχνολογίες, στην έρευνα, στη διά βίου μάθηση και στην κατάρτιση με κεντρικό σημείο την έννοια της καινοτομίας, (β) μεταρρυθμίσεις του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου με στόχο την αντιμετώπιση του δημογραφικού προβλήματος και την βελτίωση της κοινωνικής ένταξης, (γ) έμφαση στην ολοκλήρωση της ενιαίας αγοράς και εξυγίανση των δημόσιων οικονομικών. Η απασχόληση μπαίνει εμβόλιμα σε όλες τις παραπάνω διαστάσεις, συνεπώς ενσωματώνεται οργανικά στο σύνολο της στρατηγικής.

---

[189] Σημείο 5.

[190] Για παράδειγμα, στο προοίμιο δηλώνεται ότι η ειδική σύνοδος έγινε ώστε το Συμβούλιο «*να συμφωνήσει ένα νέο στρατηγικό στόχο για την Ένωση προκειμένου να ενισχυθεί η απασχόληση, η οικονομική μεταρρύθμιση και η κοινωνική συνοχή στο πλαίσιο μιας οικονομίας βασισμένης στη γνώση*».

[191] Σημείο 6.

Σε ό,τι αφορά τον συντονισμό διατηρήθηκε το σχήμα του Έσσεν, αλλά αναβαθμίστηκε ο συντονιστικός και καθοδηγητικός ρόλος του Συμβουλίου. Όλη η διαδικασία τυποποιήθηκε υπό τον τίτλο *Ανοιχτή Μέθοδος Συντονισμού* (ΑΜΣ). Σε σχέση με την διατύπωση και έγκριση των κατευθυντήριων γραμμών η ΑΜΣ δεν διαφέρει από ό,τι ίσχυε μέχρι εκείνη τη στιγμή. Το νέο στοιχείο είναι ότι οι εκθέσεις προόδου των κρατών-μελών θα εξετάζονται πλέον «*από ομότιμους, υπό μορφή αλληλοδιδακτικών διαδικασιών*». Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι κάθε-κράτος μέλος εξετάζει και αξιολογεί τις πολιτικές που ακολουθούνται σε κάποιο άλλο κράτος-μέλος. Επιπρόσθετα, η ΑΜΣ προώθησε την λογική των «σημείων αναφοράς» (benchmarking) σύμφωνα με την οποία κριτήριο προόδου δεν είναι μόνο ένας κοινός ποσοτικός στόχος, αλλά η πρόοδος κάθε κράτους-μέλους σε σχέση με την πρόοδο των καλύτερων σε επιδόσεις κρατών-μελών. Μέσω αυτής της πρακτικής επιδιώχθηκε να ξεπεραστούν οι σοβαρές δυσκολίες στην υιοθέτηση κοινών ποσοτικών στόχων (Rodrigues 2002: 1-27). Τέλος, η ΣτΛ ενίσχυσε σημαντικά το ρόλο των κοινωνικών εταίρων, οι οποίοι *πρέπει να συμμετέχουν ενεργότερα στην εκπόνηση, την εφαρμογή και την παρακολούθηση των σχετικών κατευθυντηρίων γραμμών*. Από την ανάλυση των ΚΓ προκύπτει ότι οι οργανώσεις των εργαζομένων και των εργοδοτών ανέλαβαν την αποκλειστική υποχρέωση για δύο κατευθυντήριες γραμμές[192] και ενεπλάκησαν σε πολλές περισσότερες.

Η σημαντικότερη αλλαγή στις κατευθυντήριες γραμμές για την απασχόληση αφορούσε την προσθήκη μιας σειράς «οριζόντιων στόχων» (2001/63/ΕΚ). Ο Οριζόντιος Στόχος Α αφορούσε την αύξηση του ποσοστού απασχόλησης, το οποίο έπρεπε να ανέλθει έως το 2000 στο 70% (από 61%). Το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών έπρεπε να φτάσει το 60% (από 51%).[193] Οι υπόλοιποι οριζόντιοι στόχοι (ΟΣ) αφορούσαν την ποιότητα στην εργασία (ΟΣ 2), τη διά βίου μάθηση (ΟΣ 3), την ενίσχυση του ρόλου των κοινωνικών εταίρων και ενίσχυση της περιφερειακής και τοπικής διάστασης των παρεμβάσεων (ΟΣ 4), την ισότιμη προώθηση όλων των κατευθυντήριων γραμμών (ΟΣ 5) και την ανάπτυξη ενός συστήματος στατιστικών δεικτών για την παρακολούθηση της προόδου της Στρατηγικής (ΟΣ 6). Κατά τ' άλλα, διατηρήθηκαν οι τέσσερεις πυλώνες, με μεγαλύτερη όμως έμφαση στις νέες τεχνολογίες και την κατάρτιση,[194] στην επέκταση του επαγγελματικού βίου,[195] στην

[192] ΚΓ13 - εκσυγχρονισμός της οργάνωσης της εργασίας και ΚΓ15 – Δια βίου μάθηση και προσαρμοστικότητα.

[193] Το 2002, στον οριζόντιο στόχο Α προστέθηκαν ως ενδιάμεσοι στόχοι η επίτευξη έως τις αρχές του 2005 συνολικού ποσοστού απασχόλησης 67% και ποσοστού απασχόλησης των γυναικών 57%, επίτευξη έως το 2010 συνολικού ποσοστού απασχόλησης ύψους 70% και ποσοστού απασχόλησης των γυναικών άνω του 60% και επίτευξη έως το 2010 ποσοστού απασχόλησης των ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας (55-64) ύψους 50% (Απόφαση του Συμβουλίου της 18ης Φεβρουαρίου 2002 για τις κατευθυντήριες γραμμές της πολιτικής απασχόλησης των κρατών μελών για το 2002, (2002/177/ΕΚ), Επίσημη Εφημερίδα 1.3.2002, L60/60).

[194] ΚΓ 4, 5 και 12 (2001,2002)

[195] ΚΓ 3 (2001,2002)

τοπική διάσταση της πολιτικής απασχόλησης,[196] στην αντιμετώπιση της αδήλωτης εργασίας[197] και στο ρόλο των κοινωνικών εταίρων.[198]

Μετά την υιοθέτηση της ΣτΛ οι σημαντικότερες προσαρμογές πραγματοποιήθηκαν στα Συμβούλια της Νίκαιας, της Στοκχόλμης, του Γκέτεμπργκ και της Βαρκελώνης.[199] Στη Νίκαια (Δεκέμβριος 2000) εισήχθηκε η διάσταση της *ποιότητας* στην εργασία ως οριζόντια παράμετρος για το σύνολο των ΚΓ, αν και με τρόπο αποδυναμωμένο. Η αρχική πρόταση της Επιτροπής ήταν αρκετά φιλόδοξη, στο τέλος όμως η απόφαση του Συμβουλίου ήταν πολύ κατώτερη των προσδοκιών (Raveaud 1999: 123-139). Για παράδειγμα, στα δέκα σημεία που περιγράφουν την έννοια της «ποιότητας στην εργασίας» (COM(2001) 313) δεν υπάρχει αναφορά στο επίπεδο των μισθών ή στους εργαζόμενους φτωχούς (Pochet 2001). Στη Νίκαια εγκρίθηκε η Κοινωνική Ατζέντα, η οποία όμως δεν προσκομίζει κάτι νέο, υπό την έννοια ότι δεν υπάρχει κάποια αλλαγή προτεραιοτήτων ή προσανατολισμών. Στη Στοκχόλμη (Μάρτιος 2001) το Συμβούλιο θα θέσει ενδιάμεσους στόχους για την αύξηση του ποσοστού απασχόλησης και θα τονίσει την ανάγκη να δοθεί έμφαση σε μια πολιτική επέκτασης του εργασιακού βίου που στο εξής θα αποκαλείται «ενεργός γήρανση». Τέλος, στο Γκέτεμπργκ (Ιούνιος 2001) προστέθηκε ως οριζόντια διάσταση η αειφορία και στη Βαρκελώνη (Μάρτιος 2002) δόθηκε περαιτέρω έμφαση στην παράταση του εργασιακού βίου και στην ενίσχυση της επιχειρηματικότητας (COM(2002) 9 τελικό).

Από το 2000 και μετά, άρχισαν να δημοσιεύονται και οι Συστάσεις του Συμβουλίου σχετικά με την πολιτική απασχόλησης των κρατών-μελών. Στον Πίνακας Β-1 αποτυπώνονται αυτές οι συστάσεις, κατά την περίοδο 2000-04. Εκ των πραγμάτων, μια τέτοια ομαδοποίηση χάνει τις ιδιαίτερες συστάσεις που διατυπώθηκαν για κάθε κράτος-μέλος, δίνει όμως μια εικόνα για τις προτεραιότητες του Συμβουλίου και για την πρόοδο σε σχέση με τους άξονες πολιτικής. Όπως βλέπουμε, οι περισσότερες συστάσεις αφορούν την ισότητα των φύλων, την διά βίου μάθηση, την μεταρρύθμιση των συστημάτων παροχών ανεργίας και την επέκταση του εργασιακού βίου. Αυτά αποτέλεσαν άλλωστε και τις κύριες προτεραιότητες της κοινοτικής παρέμβασης. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι στην πλειονότητα των περιπτώσεων, οι συστάσεις είτε καλούσαν σε συνέχιση των ήδη ασκούμενων πολιτικών είτε –σε ζητήματα όπου επικρατούσε μια καταφανώς διαφορετική κατεύθυνση– υιοθετούσαν περισσότερο διπλωματικές διατυπώσεις. Για παράδειγμα, σύσταση για μείωση των ασφαλιστικών εισφορών έγινε μόνο στη Γερμανία, παρά το γεγονός ότι άλλες χώρες επίσης χαρακτηρίζονται από υψηλές ασφαλιστικές εισφορές. Σε αυτό το πλαίσιο είναι χρησιμότερο να αντιληφθούμε τη σύσταση όχι ως πίεση, αλλά ως έμμεση υποστήριξη των μεταρρυθμίσεων της «Ατζέντας 2000» που βρισκόταν σε εξέλιξη εκείνη την

[196] ΚΓ 11 (2001,2002)

[197] ΚΓ 9 (2001, 2002)

[198] Οριζόντιος στόχος Γ (2001), Δ (2002).

[199] Για μια εξαιρετική συμπύκνωση της ευρωπαϊκής κοινωνικής πολιτικής μετά την Λισαβώνα βλ. Daly 2006.

εποχή. Αντίστοιχα, το παράδειγμα της Γαλλίας είναι χαρακτηριστικό. Όταν η γαλλική κυβέρνηση επανέφερε το ζήτημα του 35ωρου, η επιλογή της ήταν σε πλήρη αναντιστοιχία με την γενικότερη κατεύθυνση, αλλά οι συστάσεις προς τη Γαλλία περιορίστηκαν στο να δηλώσουν ότι «*η εφαρμογή του 35ωρου αποτελεί μία νέα μεγάλη πρόκληση, ειδικά για τις μικρές επιχειρήσεις*».

Πίνακας Β-1: Συστάσεις ανά θεματική και κράτος-μέλος 2000-2003

	Αριθμός συστάσεων	Ισότητα των φύλων	Προσφορά εργασίας και ενεργός γήρανση	Δια βίου μάθηση	Making work pay	Αποτροπή και ενεργοποίηση	Υπηρεσίες απασχόλησης	Αντιμετώπιση των αλλαγών και προσαρμοστικότητα	Κοινωνικός διάλογος	Δημιουργία θέσεων εργασίας	Περιφερειακές ανισότητες	People at a disadvantage	Στατιστική	Συνεργασία - συντονισμός	Απασχόληση στις υπηρεσίες και αυτοαπασχολούμενοι
A	12	4	3	3	2										
B	18		4	2	3	4					2			2	1
D	20	3	3	3	4	4		1					1		1
DK	10	2	2		4							2			
E	18	4		2	1	1	3	3			2		1		1
EL	**23**	**3**	**1**	**4**	**2**	**2**	**2**	**2**	**2**				**1**	**2**	**2**
F	16		4	3	3	3		1	1						1
FIN	12	4	3		3	2									
I	20	3	3	3	1	3	1	2		2				1	1
IRL	11	4		4						1	1				1
L	11	3	3	3	1				1						
NL	9	1		1	5								2		
P	13	3		4				1	3						2
S	11	3	2		5							1			
UK	16	5	1	2		3			4				1		
Σύνολο	220	42	29	34	34	22	6	10	11	3	5	3	6	5	10

Πηγή: Pochet (2006)

Παρέκβαση: Η Ανοιχτή Μέθοδος Συντονισμού

Η βιβλιογραφία γύρω από την Ανοιχτή Μέθοδο Συντονισμού (ΑΜΣ) είναι τεράστια και οφείλεται στο γεγονός ότι η μέθοδος εισήγαγε μία νέα πολλά υποσχόμενη μορφή ευρωπαϊκής διακυβέρνησης (Bruun 2001, Heidenreich & Bischoff 2008, Régent 2002). Τα βασικά επιχειρήματα υπέρ της μεθόδου αφορούν την ευελιξία της, τη δυνατότητά της να παράγει πολιτικές δεσμεύσεις χωρίς νομικές υποχρεώσεις, την ευκολία να συστεγάσει διαφορετικές προσεγγίσεις, το γεγονός ότι εμπλέκει στην διαδικασία διαλόγου και άλλα πολιτικά υποκείμενα (τοπική αυτοδιοίκηση, τους κοινωνικούς εταίρους, την κοινωνία των πολιτών γενικότερα). Σε αυτό το πλαίσιο, η ΑΜΣ αντιμετωπίστηκε ως μια διαδικασία που προωθεί την οριζόντια και κάθετη αποκέντρωση, μια πρακτική εφαρμογή των προσεγγίσεων της πολύ-επίπεδης διακυβέρνησης (ενδεικτικά βλ. Ekengren & Jacobsson 2000,).

Ωστόσο, ο εθελοντικός χαρακτήρας, τόσο της ΕΣΑ, όσο και της ΑΜΣ δεν πρέπει να υπερεκτιμάται. Τα κράτη-μέλη δεν προσήλθαν στην διαδικασία εθελοντικά αλλά όλα μαζί, κατά συνέπεια δεν μπορούν να εγκαταλείψουν την διαδικασία όποτε το επιθυμούν. Ακόμα περισσότερο, ο Smismans (2004), εξετάζοντας το νομικό πλαίσιο της ΑΜΣ και τον τρόπο εφαρμογής του, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι υπάρχει μεγάλη απόσταση ανάμεσα στη ρητορική και στην πραγματικότητα.

Η διαβούλευση των κοινωνικών εταίρων με το Συμβούλιο είναι έμμεση,[200] και το Άρθρο 128, που αφορά τα ΕΣΔΑ, δεν κάνει καμία αναφορά στο ρόλο των κοινωνικών εταίρων ή των τοπικών αρχών στη διαδικασία διαμόρφωσης των εκθέσεων αυτών. Στην πράξη, η σύνταξη των ΕΣΔΑ αποτελεί μια κυβερνητική δραστηριότητα. Οι κοινωνικοί εταίροι να λαμβάνουν μέρος σε διαβουλεύσεις, αλλά αυτό γίνεται συνήθως σε τεχνοκρατικό επίπεδο χωρίς τη συμμετοχή υψηλόβαθμων «πολιτικών στελεχών». Αντίστοιχα, η αξιολόγηση των ΕΣΔΑ και η πρόταση για της νέες ΚΓ γίνεται από την Επιτροπή και εγκρίνεται από το Συμβούλιο. Οι κοινωνικοί εταίροι μπορούν να επηρεάσουν έμμεσα τις αποφάσεις, μέσω των επαφών τους με την Επιτροπή, ωστόσο η διαδικασία αυτή δεν έχει θεσμική βάση (Smismans 2004: 6-7, επίσης Basile 2008).

Ο αριθμός των υποκειμένων που εμπλέκονται στην διαμόρφωση της ΕΣΑ είναι περιορισμένος. Παρά το γεγονός ότι ιδέες προέρχονται από ένα ευρύ φάσμα υποκειμένων, η τελική σύνταξη των κατευθυντήριων γραμμών εξαρτάται κυρίαρχα από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, την Επιτροπή Απασχόλησης και το Συμβούλιο (Barbier 2004: 6-9). Ωστόσο, η πολύ-επίπεδη διαδικασία της ΑΜΣ δημιουργεί έντονα προβλήματα δημοκρατικής νομιμοποίησης (Buchs 2008, Jacobsson 1999).

Τέλος, υπάρχει μια πολιτική προϋπόθεση. Το «ισχυρό χαρτί» της ΑΜΣ είναι οι αμοιβαίες διαδικασίες «μάθησης». Ωστόσο, μια σειρά εμπειρικών παρατηρήσεων δείχνει ότι η διαδικασία μάθησης περιορίζεται δραστικά μόλις εμφανιστούν πολιτικές διαφωνίες (Bernhard 2006: 43). Υπ' αυτή τη έννοια, οι διαδικασίες μάθησης της ΑΜΣ προϋποθέτουν μια κατ' αρχήν συμφωνία ως προς τις γενικότερες κατευθύνσεις της πολιτικής. Με άλλα λόγια, η ΑΜΣ αφορά «συμφωνίες κυρίων» και είναι αποτελεσματική μόνο στο βαθμό που το κοινωνικόοικονομικό πλαίσιο των κρατών-μελών προσομοιάζει. (Begg & Bergham 2002: 19).

Οι παραπάνω διαπιστώσεις δεν απέχουν πολύ από την προσωπική μου εμπειρία μου από την συμμετοχή στη διαδικασία διαβούλευσης δύο ΕΣΔΑ (του 2003) ως εκπρόσωπος της ΓΣΕΒΕΕ. Η διαβούλευση έγινε κατά κύριο λόγο με ανταλλαγή σημειωμάτων ανάμεσα σε επιστημονικούς συνεργάτες και δημόσιους υπαλλήλους και η ενσωμάτωση των προτάσεων των κοινωνικών εταίρων αφορούσε μόνο

[200] Σύμφωνα με το Άρθρο 128, παρ. 2 της Συνθήκης, το Συμβούλιο, προτού εγκρίνει τις ΚΓ για την απασχόληση πρέπει να διαβουλεύεται με την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών. Επίσης, σύμφωνα με το Άρθρο 130, η Επιτροπή Απασχόλησης μπορεί και πρέπει να διαβουλεύεται με τις συνομοσπονδίες των εργαζομένων και των εργοδοτών. Αυτό σημαίνει ότι η διαβούλευση των κοινωνικών εταίρων με το Συμβούλιο είναι έμμεση αφού διενεργείται στα πλαίσια της Επιτροπής Απασχόλησης (Smismans 2004: 6).

δευτερεύουσα πτυχές των υπό συζήτηση θεμάτων. Οι κοινωνικοί εταίροι κλήθηκαν να πουν την γνώμη τους, αλλά σε καμία περίπτωση δεν συνδιαμόρφωσαν το τελικό σχέδιο.

Εν τέλει, η ΑΜΣ κατάφερε να παράξει κάποια αποτελέσματα, διότι ο ανοιχτός της χαρακτήρας έδωσε τη δυνατότητα συντονισμού σε ένα πεδίο (απασχόληση και κοινωνική πολιτική), όπου οι αποκλίσεις ανάμεσα στα κράτη-μέλη ήταν και παραμένουν μεγάλες (Pagoulatos κ.ά., χ.χ.). Η χρησιμότητά της όμως πρέπει να αναζητηθεί πρωτίστως στο πολιτικό επίπεδο. Η ΕΣΑ και η ΑΜΣ δημιούργησαν μια νέα μορφή παρέμβασης που οδήγησε σε μια σταδιακή σύγκληση ιδεών, αντιλήψεων και κανόνων δράσης (Pochet 2004: 6). Η ΑΜΣ είναι πρώτιστα ένας μηχανισμός διάχυσης ενός παραδείγματος σκέψης, προσφέρει τον «ορίζοντα των ιδεών και των προσλήψεων» (Bernhard 2006: 44).

Η ενδιάμεση αναθεώρηση του 2002

Η ενδιάμεση αναθεώρηση της ΕΣΑ αποφασίστηκε στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Νίκαιας και τον Ιούλιο του 2002 η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εξέδωσε σχετική έκθεση απολογισμού των πέντε ετών της ΕΣΑ (COM(2002) 416 τελικό). Τα κύρια θέματα της αξιολόγησης-ανασχεδιασμού αφορούσαν τις πιθανές αλλαγές στα περιεχόμενα της στρατηγικής, την απλοποίηση των κατευθυντήριων γραμμών, που θεωρήθηκε ότι μετά τις απανωτές τροποποιήσεις είχε απολεσθεί η συνοχή τους, την καλύτερη ενσωμάτωση των κοινωνικών εταίρων και των τοπικών φορέων στην στρατηγική, και τον καλύτερο συντονισμός της ΕΣΑ με την Στρατηγική της Λισαβόνας.[201] Οι συζητήσεις για την αναθεώρηση ξεκίνησαν τον Ιανουάριο του 2002 στο άτυπο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Burgas υπό την Ισπανική προεδρία και συνεχίστηκαν στα πλαίσια της Επιτροπής Απασχόλησης (EMCO) έως την άνοιξη του 2003 κατά τη διάρκεια της Δανέζικης και της Ελληνικής προεδρίας.

Κοινή πεποίθηση, ήταν η ενίσχυση του ρόλου των κρατών-μελών στον έλεγχο των διαδικασιών. Σε αυτή τη λογική, απορρίφθηκαν οι προτάσεις για συμμετοχή των τοπικών αρχών στη συζήτηση ή για την προώθηση μιας πανευρωπαϊκής καμπάνιας για την γνωστοποίηση της ΕΣΑ (Jacobsson & Vifell 2007). Επίσης, κοινή διαπίστωση ήταν η ανάγκη απλοποίησης της διαδικασίας αλλά η συναίνεση σταματούσε εκεί. Ο Mailand (2006) αναφέρει ότι διαμορφώθηκαν δύο στρατόπεδα. Το πρώτο (minimalistic coalition), είχε ως στόχο τον περιορισμό των κατευθυντήριων γραμμών και την απλοποίηση της συνολικής δομής. Υπέρμαχοι αυτής της άποψης ήταν αρχικά η Βρετανία και η Δανία, στη συνέχεια όμως (μετά το 2001) στην άποψη αυτή προσχώρησαν η Ολλανδία, η Ιταλία, η Ισπανία, η Σουηδία, η Αυστρία και η Γερμανία. Το δεύτερο στρατόπεδο, αποτελούταν από την Επιτροπή, την Γαλλία, την

[201] Το κύριο ζητούμενο ήταν ο χρονικός συντονισμός των διαφορετικών διαδικασιών συντονισμού προκειμένου να προσαρμοστούν στα χρονοδιαγράμματα της Στρατηγικής της Λισαβόνας. Η βασική ιδέα της Επιτροπής ήταν ότι τόσο οι Γενικοί Προσανατολισμοί Οικονομικής Πολιτικής (ΓΠΟΠ), όσο και οι κατευθυντήριες γραμμές της ΕΣΑ να εκδίδονται σε τριετή βάση. Αντίστοιχα, τόσο οι ΓΠΟΠ, όσο και οι ΚΓ θα αποκτούσαν περισσότερο «στρατηγικό χαρακτήρα» (COM(2002) 487 τελικό).

Ελλάδα, το Βέλγιο, την Πορτογαλία και αρχικά την Ιταλία. Επιδίωξή τους ήταν περισσότερο δεσμευτικά μέτρα για τη ρύθμιση της αγοράς εργασίας.

Το αποτέλεσμα της αναθεώρησης αποτυπώθηκε στις κατευθυντήριες γραμμές του 2003 (αφορούν την περίοδο 2003-05). Οι νέες κατευθυντήριες γραμμές εγκατέλειψαν το σύστημα των τεσσάρων πυλώνων, μειώθηκαν σε δέκα και ενσωμάτωσαν περισσότερους ποσοτικούς στόχους.[202] Η νέα δομή περιελάμβανε τρεις πυλώνες:

(α) *Διασφάλιση της πλήρους απασχόλησης:* αύξηση του ποσοστού συμμετοχής στο 70% έως το 2010.

(β) *Ενίσχυση της ποιότητας και της παραγωγικότητας της εργασίας,* που κάλυπτε ευρεία δέσμη τομέων: ποιότητα της εργασίας, κατάρτιση, ισότητα, υγεία-ασφάλεια, ευελιξία και ασφάλεια (flexicurity), πρόσβαση στην αγορά εργασίας, οργάνωση της εργασίας, κοινωνικός διάλογος κ.ο.κ.

(γ) *Ενίσχυση της κοινωνικής ενσωμάτωσης και της κοινωνικής συνοχής*: ανισότητες φύλου, περιφερειακές ανισότητες, ειδικές ομάδες του πληθυσμού (ανάπηροι, μετανάστες).

Κάτω από αυτούς τους τρεις πυλώνες διαμορφώνονταν οι αναλυτικές προτεραιότητες που, προς τιμήν του χριστιανικού χαρακτήρα της Ευρώπης, ονομάστηκαν «οι 10 εντολές».[203] Τα νέα στοιχεία που πρόσθεσαν οι κατευθυντήριες γραμμές αφορούν την

---

[202] 2003/578/ΕΚ: Απόφαση του Συμβουλίου, της 22ας Ιουλίου 2003, σχετικά με τις κατευθυντήριες γραμμές για τις πολιτικές των κρατών μελών για την απασχόληση, Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 197 της 05/08/2003, σ. 0013 – 0021, και 2004/740/ΕΚ: Απόφαση του Συμβουλίου, της 4ης Οκτωβρίου 2004, σχετικά με τις κατευθυντήριες γραμμές για τις πολιτικές απασχόλησης των κρατών μελών, Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 326 της 29/10/2004 σ. 0045 – 0046.

[203] Οι δέκα ειδικές κατευθυντήριες γραμμές ήταν:

(1) Ενεργητικά και προληπτικά μέτρα για τους ανέργους και τους άεργους:
- σε κάθε άνεργο προσφέρεται η δυνατότητα νέας αρχής πριν από την πάροδο έξι μηνών ανεργίας, αν πρόκειται για νέους, και δώδεκα μηνών ανεργίας, αν πρόκειται για ενηλίκους
- έως το 2010, το 25% των μακροχρόνια ανέργων να συμμετέχουν σε ενεργητικά μέτρα
- εκσυγχρονισμός των υπηρεσιών απασχόλησης
- τακτική αξιολόγηση των προγραμμάτων για την αγορά εργασίας.

(2) Δημιουργία θέσεων εργασίας και επιχειρηματικό πνεύμα
- απλοποίηση-μείωση των διοικητικών-κανονιστικών επιβαρύνσεων για νέες επιχ. και ΜΜΕ
- διευκόλυνση για την πρόσβαση σε κεφάλαια
- προώθηση της εκπαίδευσης και της κατάρτισης

(3) Προσαρμοστικότητα και κινητικότητα στην αγορά εργασίας
- προώθηση της ποικιλομορφίας των εργασιακών ρυθμίσεων
- πρόσβαση των εργαζομένων στην κατάρτιση
- διασφάλιση καλύτερων εργασιακών συνθηκών και μείωση των εργατικών ατυχημάτων και των επαγγελματικών ασθενειών
- διάδοση καινοτόμων μορφών οργάνωσης της εργασίας
- προώθηση της επαγγελματικής και γεωγραφικής κινητικότητας.

(4) Ανάπτυξη ανθρώπινου δυναμικού και δια βίου μάθησης
- το 85 % των νέων (έως 22 ετών) να έχουν ολοκληρώσει την δευτεροβάθμια εκπαίδευσης
- Το 12,5% του ενεργού ενήλικου πληθυσμού να συμμετέχει στη δια βίου μάθηση

(5) Προσφορά εργασίας και παράταση του επαγγελματικού βίου
- Αύξηση έως το 2010, κατά 5 έτη, της πραγματικής μέσης ηλικίας συνταξιοδότησης (2001:59,9).

(6) Ισότητα των φύλων
- μείωση των διαφορών ως προς τα ποσοστά απασχόλησης, ανεργίας και τις αμοιβές

καταπολέμηση της αδήλωτης εργασίας (εισήχθη για πρώτη φορά το 2001 αλλά αναδεικνύεται τώρα σε ξεχωριστή κατευθυντήρια γραμμή), την αναφορά στα ζητήματα της μετανάστευσης, την παράταση του επαγγελματικού βίου και την ενίσχυση της έννοιας του *flexicurity* (ευελιξία με ασφάλεια). Σε ό,τι αφορά τη διάσταση της ευελιξίας τα πράγματα ήταν σαφή: πρόκειται για ευελιξία στη ρύθμιση του χρόνου εργασίας και στις εργασιακές σχέσεις. Σε ό,τι αφορά όμως τη διάσταση της ασφάλειας, το περιεχόμενό της παρέμεινε απροσδιόριστο, ενώ όπου υπάρχουν αναφορές το αποτέλεσμα είναι απογοητευτικό για τους εργαζόμενους:

> «*το ζήτημα της ασφάλειας πρέπει να αντιμετωπιστεί στο πλαίσιο μιας δυναμικής προσέγγισης, η οποία θα αντανακλά τη σημαντική συμβολή της πρόσβασης στην κατάρτιση*» (COM(2003) 6 τελικό: 12)

και

> «*η βελτίωση των συνθηκών εργασίας –περιλαμβανομένης της υγείας και της ασφάλειας στην εργασία– είναι επίσης απαραίτητη για τη διατήρηση της ισορροπίας μεταξύ ευελιξίας και ασφάλειας… [συνεπώς] …σημαντική προτεραιότητα τόσο σε επίπεδο ΕΕ, όσο και σε εθνικό επίπεδο πρέπει να αποτελέσει η μείωση του αριθμού των ατυχημάτων στην εργασία και των επαγγελματικών ασθενειών*» (COM(2003) 6 τελικό: 16)

Τα περιεχόμενα της ασφάλειας στην αγορά εργασίας ταυτίστηκαν σχεδόν αποκλειστικά είτε με την δυνατότητα απασχολησιμότητας (κατάρτιση), είτε με την βελτίωση των συνθηκών υγιεινής και ασφάλειας στην εργασία, δηλαδή δεν περιλαμβάνουν απολύτως καμία εγγύηση για την ίδια τη σχέση εργασίας. Η ευελιξία αφορούσε το θεσμικό πλαίσιο και τις εργασιακές σχέσεις, η ασφάλεια το περιεχόμενο της εργασιακής πρακτικής, ενώ όπως δείχνει και η εμπειρική έρευνα σπάνια οι δύο αυτές διαστάσεις συνδυάστηκαν (ενδ. βλ. Bekker 2007).

- παροχή υπηρεσιών φροντίδας για τα παιδιά και άλλα εξαρτώμενα μέλη
- απάλειψη των αντικινήτρων για τη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό
- Προσφορά μέχρι το 2010 υπηρεσιών φροντίδας στο 90% των παιδιών ηλικίας από 3-6 ετών και 33% των παιδιών κάτω των τριών ετών.

(7) Ένταξης & καταπολέμηση των διακρίσεων έναντι των ατόμων σε μειονεκτική θέση
- έως το 2010 το μέσο ποσοστό σχολικής διαρροής να μην υπερβαίνει το 10%
- μείωση της ψαλίδας ως προς την ανεργία ατόμων που βρίσκονται σε μειονεκτική θέση
- μείωση της ψαλίδας στα ποσοστά ανεργίας μεταξύ των εχόντων την ιθαγένεια της ΕΕ και των μη εχόντων την ιθαγένεια της ΕΕ.

(8) Να καταστεί η εργασία οικονομικά συμφέρουσα
- μεταρρύθμιση των συστημάτων παροχής οικονομικών κινήτρων
- μείωση του αριθμού των φτωχών εργαζομένων
- επανεξέταση των ποσοστών αντικατάστασης και της διάρκειας των παροχών
- μείωση έως το 2010 των υψηλών οριακών φορολογικών συντελεστών.

(9) Μετατροπή της αδήλωτης εργασίας σε κανονικής μορφής απασχόληση
- απλοποίηση του επιχειρηματικού περιβάλλοντος
- άρση των αντικινήτρων & παροχή κινήτρων
- βελτίωση της ικανότητας επιβολής του νόμου και την εφαρμογή κυρώσεων.

(10) Αντιμετώπιση των περιφερειακών ανισοτήτων στην απασχόληση.

Ο νέος κύκλος της Στρατηγικής της Λισαβόνας

Το 2004 ήταν πλέον σαφές ότι η Στρατηγική της Λισαβόνας είχε περιπέσει σε αχρηστία. Σε μια προσπάθεια να επανεκκίνησής της, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο των Βρυξελλών (Μάρτιος 2004) κάλεσε την Επιτροπή να συστήσει «ομάδα υψηλού επιπέδου» υπό τον Wim Kok (σοσιαλδημοκράτη πολιτικό και πρώην πρωθυπουργό της Ολλανδίας) προκειμένου να διατυπώσει Γνώμη σε σχέση με το μέλλον της Στρατηγικής. Η έκθεση της ομάδας (γνωστή και ως Έκθεση Κοκ) κατατέθηκε το Νοέμβριο του 2004 και πρότεινε επείγουσα δράση σε πέντε τομείς πολιτικής (Έκθεση Κοκ 2004: 5):

- Κοινωνία της γνώσης: αύξηση της ελκυστικότητας της Ευρώπης για τους ερευνητές και τους επιστήμονες, απόδοση άμεσης προτεραιότητας στην Ε&Α και προώθηση της χρήσης των νέων τεχνολογιών.
- Εσωτερική αγορά: ολοκλήρωση της εσωτερικής αγοράς και διασφάλιση της ελεύθερης κυκλοφορίας εμπορευμάτων και κεφαλαίων, και επείγουσα δράση για τη δημιουργία ενιαίας αγοράς υπηρεσιών.
- Επιχειρηματικό κλίμα: μείωση του συνολικού διοικητικού φόρτου, βελτίωση της νομοθεσίας, διευκόλυνση της εκκίνησης νέων επιχειρήσεων και δημιουργία ενός ευνοϊκού περιβάλλοντος για τις επιχειρήσεις.
- Αγορά εργασίας: ανάπτυξη της δια βίου μάθησης και παράταση του επαγγελματικού βίου.
- Περιβαλλοντική βιωσιμότητα: επέκταση των οικολογικών πρωτοβουλιών και ενίσχυση της πράσινης βιομηχανίας.

Ειδικότερα σε ό,τι αφορά την αγορά εργασίας και την πολιτική απασχόλησης, οι προτάσεις της Έκθεσης Κοκ ήταν (Έκθεση Κοκ 2004: 37):

(α) Αύξηση του ποσοστού απασχόλησης σε 67% (έως το 2005) και 70% (έως το 2010) για το συνολικό ποσοστό απασχόλησης[204] και σταδιακή αύξηση κατά 5 περίπου έτη της πραγματικής μέσης ηλικίας στην οποία τα άτομα σταματούν να εργάζονται.

(β) Υιοθέτηση πολυετούς προγράμματος για την προσαρμοστικότητα των επιχειρήσεων, τις συλλογικές διαπραγματεύσεις, τη συγκράτηση των μισθών, τη βελτιωμένη παραγωγικότητα, τη δια βίου μάθηση, τις νέες τεχνολογίες και την ευέλικτη οργάνωση της εργασίας.

(γ) Εξάλειψη των αντικινήτρων για τη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, περαιτέρω ίσες ευκαιρίες.

(δ) Προσαρμογή του ευρωπαϊκού κοινωνικού προτύπου στο μετασχηματισμό προς την οικονομία της γνώσης και την κοινωνία της γνώσης: εξασφάλιση της

[204] 57% (έως το 2005) και 60% (έως το 2010) για το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών, 50% για τους εργαζομένους μεγαλύτερης ηλικίας έως το 2010.

βιωσιμότητας των συνταξιοδοτικών συστημάτων, καθιέρωση της ανοικτής μεθόδου συντονισμού στον τομέα της κοινωνικής προστασίας.

(ε) Εξάλειψη της φτώχειας: υιοθέτηση ειδικού ευρωπαϊκού προγράμματος κοινωνικής ένταξης, ενίσχυση των αντίστοιχων εθνικών πολιτικών , αντιμετώπιση επιμέρους θεμάτων που αφορούν συγκεκριμένες ομάδες-στόχους

Κατά συνέπεια, η Έκθεση Κοκ, συνιστούσε μια περαιτέρω νεοφιλελεύθερη στροφή στην ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης (Καραμεσίνη 2005β: 104). Στις προτάσεις της δεν υπάρχει καμία αναφορά στην ποιότητα της εργασίας, εμμένει στις περιοριστικές μισθολογικές πολιτικές και εισήγαγε με ιδιαίτερη έμφαση τη διάσταση της μεταρρύθμισης των συνταξιοδοτικών συστημάτων με στόχο την αύξηση της ηλικίας συνταξιοδότησης. Η πολιτική για την απασχόληση συμπυκνωνόταν ουσιαστικά σε τρεις βασικούς άξονες: ευελιξία με ασφάλεια (flexycurity), ενεργός γήρανση και ίσες ευκαιρίες. Η νέα Στρατηγική της Λισσαβόνας κινήθηκε προς την αντίθετη κατεύθυνση από αυτή του προκατόχου της, δηλαδή προς την «επανεθνικοποίηση» της ατζέντας της, αλλά η βασική της λογική παρέμεινε λίγο-πολύ η ίδια (Chiattelli 2007: 14).

Η επίδραση της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής Απασχόλησης στις εθνικές πολιτικές

Η αξιολόγηση της επίδρασης της ΕΣΑ στις εθνικές πολιτικές δεν είναι απλή υπόθεση, κυρίως διότι υπάρχει μια κατ' αρχήν δυσκολία να οριστεί επακριβώς τι σημαίνει *επιρροή* της ΕΣΑ καθώς και να αναπτυχθεί μια μεθοδολογία βάσει της οποίας μπορούν να διαπιστωθούν αιτιακές σχέσεις ανάμεσα στο ευρωπαϊκό και το εθνικό επίπεδο (Büchs 2004: 3). Η προσπάθεια να αντιμετωπιστεί το παραπάνω ερώτημα οδήγησε σε διαφορετικές τυπολογίες οι οποίες συχνά αλληλοσυμπληρώνονται.

Για παράδειγμα, η προσέγγιση του Barbier (2004)[205] είναι προσανατολισμένη στα θεσμικά αποτελέσματα της ΕΣΑ και εξετάζει τις αλλαγές που προκάλεσε στον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης καθώς και στον τρόπο υλοποίησης συγκεκριμένων προγραμμάτων και πολιτικών. Άλλες προσεγγίσεις, όπως αυτή της Büchs (2004), διακρίνουν ανάμεσα στην «εσωτερική αποτελεσματικότητα» της ΕΣΑ, που αφορά το βαθμό επίτευξης των στόχων και το βαθμό σύγκλισης των εθνικών πολιτικών, και την «εξωτερική» αποτελεσματικότητα, που αφορά τις διαδικασίες εκμάθησης (policy learning) που ενεργοποιεί η στρατηγική.[206] Οι de la Porte & Pochet (2002) δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στη διάσταση του χρόνου. Εξετάζουν δηλαδή την χρονική αλληλουχία των γεγονότων (π.χ. εάν η υιοθέτηση

[205] Ειδικότερα, σε αυτή τη προσέγγιση, οι βασικές οδοί επίδρασης είναι τρεις: (α) μέσω της τροποποίησης του εθνικού λόγου και της προσαρμογής του στον αντίστοιχο ευρωπαϊκό, (β) μέσω θεσμικών αλλαγών και μεταβολών στον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης που προκαλούνται εξαιτίας της ΕΣΑ, (γ) μέσω τροποποιήσεων στο περιεχόμενο και στον τρόπο σχεδιασμού και υλοποίησης συγκεκριμένων προγραμμάτων και πολιτικών.

[206] Για τις διαδικασίες μάθησης βλ. επίσης Hartlapp (2009).

μιας εθνικής πολιτικής προϋπήρχε της ΕΣΑ ή όχι).[207] Τέλος, ο Zeitlin (2005) επικεντρώνει στις ιδεολογικές διαστάσεις της ΕΣΑ. Εδώ, οι κύριες έννοιες της ανάλυσης είναι η *αμοιβαία πίεση* (peer pressure) που ασκούν τα κράτη-μέλη το ένα στο άλλο προκειμένου να υλοποιηθούν οι κοινά αποφασισμένες δεσμεύσεις, κάτι το οποίο γεννά μια συλλογική διαδικασία αυτο-πειθάρχησης (προϋπόθεση για να λειτουργήσει αυτός ο μηχανισμός είναι η πολιτική δέσμευση των κρατών-μελών τουλάχιστον στην αναγκαιότητα συντονισμού)· η *ανάπτυξη ενός κοινού λόγου-λεξιλογίου* (socialization and discursive diffusion) μέσω π.χ. της τακτικής συμμετοχής ανώτερων δημοσίων υπαλλήλων σε κοινές διαδικασίες, που οδηγεί στη σταδιακή δημιουργία μιας συν-αντίληψης σχετικά με τον ορισμό, την περιγραφή και τα χαρακτηριστικά του προβλήματος, συνεπώς και των τρόπων αντιμετώπισής του· η *αμοιβαία μάθηση* (mutual learning) που συνήθως διακρίνεται σε άμεση και έμμεση (η άμεση αφορά την μεταφορά πολιτικής (policy transfer) από τη μία χώρα στην άλλη, η έμμεση αφορά την πρακτική ανταλλαγής πληροφοριών και απόψεων και την εθελοντική υιοθέτηση κάποιων από αυτών σε εθνικό επίπεδο)· και η *στρατηγική χρήση* (strategic use) της ΕΣΑ στην εσωτερική πολιτική αντιπαράθεση.

Πέραν αυτών, ο βαθμός επίδρασης της ΕΣΑ εξαρτάται και από ιστορικούς λόγους. Για παράδειγμα, στην περίπτωση της Ισπανίας, ο σημαντικός βαθμός επιρροής στην εθνική πολιτική οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην θετική εικόνα που έχει η «Ευρώπη» στην ισπανική κοινωνία και πολιτική.[208] Σημαντικό επίσης ρόλο παίζει ο βαθμός συναίνεσης γύρω από την ήδη ακολουθούμενη πολιτική απασχόλησης. Όσο μεγαλύτερη είναι η συναίνεση τόσο μικρότερη είναι η επίδραση της ΕΣΑ (Mailand 2003, 2006b, de la Porte & Pochet 2002). Άλλος παράγοντας που παίζει ρόλο αφορά το βαθμό ανάπτυξης των ενεργητικών πολιτικών. Χώρες που βρίσκονταν περισσότερο κοντά στη λογική της ΕΣΑ τείνουν να συμμορφώνονται περισσότερο με αυτή. Υπ' αυτή την έννοια οι χώρες με Ηπειρωτικά ή Νότια κοινωνικά μοντέλα αντιμετώπισαν ισχυρότερες πιέσεις προσαρμογής από ό,τι οι σκανδιναβικές ή οι αγγλοσαξονικές χώρες (De la Porte & Pochet 2004: 75, Mailand 2005b: 72).

Η ιδεολογία της κυβέρνησης δεν φαίνεται να παίζει καθοριστικό ρόλο, διότι η δυνατότητα πολλαπλών ερμηνειών των κατευθυντήριων γραμμών εξασθενεί τον ιδεολογικό παράγοντα (Mailand 2005b: 73, 2006b: 20). Χαρακτηριστικό είναι ότι η συγκριτική ανάλυση των ΕΣΔΑ των ετών 1998-2000 (Raveaud 1999) ανέδειξε έναν πλουραλισμό στη νοηματοδότηση των όρων: η *απασχολησιμότητα* στο Βρετανικό ΕΣΔΑ παραπέμπει περισσότερο σε μια διάσταση *εξατομικευμένης απασχολησιμότητας*

---

[207] Σε αυτή την προσέγγιση μπορούν να διαπιστωθούν τέσσερα σενάρια: (α) Η εθνική πολιτική είναι σύστοιχη με την ευρωπαϊκή, αλλά η εθνική προϋπήρχε. Σε αυτή την περίπτωση η εθνική πολιτική δεν ενεργοποιήθηκε από την ευρωπαϊκή, μπορεί όμως να διαπιστωθεί ότι η ευρωπαϊκή πολιτική ενδυνάμωσε την εθνική. (β) Η εθνική πολιτική είναι σύστοιχη με την ευρωπαϊκή, αλλά η ανάπτυξη της ακολούθησε την ευρωπαϊκή. Σε αυτή την περίπτωση υπάρχει σημαντική πιθανότητα η εθνική πολιτική να επηρεάστηκε άμεσα από την ευρωπαϊκή. (γ) Η εθνική πολιτική είναι σύστοιχη με την ευρωπαϊκή, αλλά η ανάπτυξη των δύο πολιτικών πραγματοποιήθηκε σχεδόν ταυτόχρονα. (δ) Η εθνική πολιτική δεν είναι σύμφωνη με την ευρωπαϊκή, συνεπώς είναι σίγουρο ότι η ευρωπαϊκή πολιτική δεν επηρέασε την εθνική.

[208] Ενδ. βλ. Ballester (2005), Guillèn & Álvarez (2004), Pedrero (1999), Sjørup & Kenneth (2004).

(οι πρωτοβουλίες στοχεύουν κυρίως στην ενίσχυση της αναζήτησης και αποδοχής εργασίας από τους ανέργους)· αντίθετα, στην περίπτωση της Σουηδίας και της Γαλλίας διαπιστώνεται μια έννοια *κοινωνικής απασχολησιμότητας* (socially shared employability) όπου το δημόσιο διατηρεί σημαντικές υποχρεώσεις έναντι του ανέργου. Τα πράγματα είναι λίγο διαφορετικά σε σχέση με τους κοινωνικούς εταίρους, όπου παρά το γεγονός ότι τα συνδικάτα τάσσονται επί της αρχής υπέρ μιας ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης, αποφεύγουν να θεμελιώσουν τις θέσεις τους στην ΕΣΑ.

Τέλος, υπάρχει και το ζήτημα των κοινοτικών πόρων. Όσο μεγαλύτερη είναι η εξάρτηση ενός κράτους από αυτούς, τόσο μεγαλύτερη θα είναι η επιρροή της ΕΣΑ στην εθνική πολιτική (Mailand 2006b, de la Porte & Pochet 2002).

Στο πρακτικό επίπεδο, η πρώτη πηγή πληροφοριών σχετικά με την επίδραση της ΕΣΑ στις εθνικές πολιτικές απασχόλησης είναι η ενδιάμεση αξιολόγηση της στρατηγικής του 2002. Η αξιολόγηση γινόταν εντός ενός θετικού περιβάλλοντος για την απασχόληση,[209] αλλά η σχέση ανάμεσα στις θετικές εξελίξεις και την ΕΣΑ είναι εκ των πραγμάτων ασαφής. Όπως αναγνωρίζει η Επιτροπή:

> *«είναι δύσκολο να αποδειχθεί κατά πόσο η συνολική βελτίωση των επιδόσεων της απασχόλησης τα τελευταία πέντε χρόνια μπορεί να αποδοθεί στη δρομολόγηση της ΕΣΑ και κατά πόσο στη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης»* (COM(2002) 416: 2).

Παρά ταύτα, η Επιτροπή διαπίστωσε ότι η ΕΣΑ επηρέασε σημαντικά και θετικά τις πολιτικές των κρατών-μελών, επιφέροντας βαθμιαίες αλλαγές στην χάραξη και στη στόχευσή τους που οδήγησαν στη σταδιακή σύγκλιση με τις κατευθυντήριες γραμμές για την απασχόληση και τη μετατόπιση των προτεραιοτήτων *«από τη διαχείριση της ανεργίας στην αύξηση της απασχόλησης»* (COM(2002) 416: 2). Κυρίως, αξιολογήθηκε θετικά το γεγονός ότι η βελτίωση επιτεύχθηκε μέσω διαρθρωτικών παρεμβάσεων.[210] Η σημαντικότερη επιτυχία ήταν ότι επετεύχθη μια πολιτική δέσμευση ανάμεσα στα κράτη-μέλη γύρω από μια συγκεκριμένη πολιτική. Η στρατηγική:

> «*έχει δώσει ώθηση στις μακροχρόνιες διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις των αγορών εργασίας και σε αυτό συντέλεσε και η αξιοποίηση των συστάσεων που απευθύνονται στα κράτη-μέλη*» (COM(2002) 416: 10).

Αντίστοιχα θετική ήταν και η αξιολόγηση των επιμέρους πυλώνων. Στον πυλώνα της *απασχολησιμότητας* διαπιστώθηκε με ικανοποίηση ότι οι ενεργητικές πολιτικές ενισχύθηκαν σε όλα τα κράτη-μέλη καθώς και ότι υπήρξε πρόοδος στη μεταρρύθμιση

---

[209] κατά την περίοδο 1997-2002 οι άνεργοι είχαν μειωθεί κατά 4 εκατομμύρια (-25%) παρά την συνεχιζόμενη μεγέθυνση του εργατικού δυναμικού, και είχαν δημιουργηθεί πάνω από 10 εκ. νέες θέσεις εργασίας (+6,5%), έξι εκ των οποίων κατέλαβαν γυναίκες.

[210] «*Παρόλο που η πλούσια σε απασχόληση μεγέθυνση και η αυξανόμενη ανταπόκριση της απασχόλησης μπορούν να αποδοθούν σε πολλούς παράγοντες, ένας από τους βασικότερους θεωρείται η συγκράτηση των μισθών. Η ΟΝΕ προσέφερε το μακροοικονομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο η συγκράτηση των μισθών απέκτησε νόημα και οι κοινωνικοί εταίροι επεδίωξαν ευνοϊκές για την απασχόληση μακροχρόνιες μισθολογικές συμβάσεις*» (COM(2002) 416: 9).

του φορολογικού και του ασφαλιστικού συστήματος.[211] Ελλείψεις και καθυστερήσεις διαγνώστηκαν στην επέκταση της εξατομικευμένης παρέμβασης, στην αξιολόγηση της σχέσης κόστους-αποτελεσματικότητας των ενεργητικών πολιτικών, στον περιορισμό των προγραμμάτων πρόωρης συνταξιοδότησης και στην επέκταση της κατάρτισης και της διά βίου μάθησης.[212] Στον πυλώνα της *επιχειρηματικότητας* η αξιολόγηση διαπίστωσε πρόοδο στην απλοποίηση των διοικητικών διαδικασιών και την μείωση της φορολογικής επιβάρυνσης της εργασίας (COM(2002) 416: 14, Nicaise 2002), ενώ στον πυλώνα των *ίσων ευκαιριών* διαπιστώθηκε κάποια πρόοδος, αν και οι διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα παρέμεναν σημαντικές (COM(2002) 416: 18). Τα μεγαλύτερα προβλήματα διαπιστώθηκαν στον πυλώνα της *προσαρμοστικότητας* όπου σύμφωνα με την Επιτροπή δεν αναπτύχθηκε κάποια συνολική προσέγγιση για τον εκσυγχρονισμό του πλαισίου οργάνωσης της εργασίας (COM(2002) 416: 15). Σε αυτόν τον πυλώνα ο Επίτροπος Απασχόλησης χαρακτήρισε τα αποτελέσματα «απογοητευτικά» (Larsson 2000: 15).

Εκτός από την αξιολόγηση της Επιτροπής υπάρχει και μια σειρά ανεξάρτητες μελέτες με το ίδιο θέμα. Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι το σύνολο σχεδόν των αξιολογήσεων συντείνει στο ότι η ΕΣΑ προκάλεσε μια σύγκλιση ως προς τους γενικούς στόχους της πολιτικής απασχόλησης (Casey & Gold 2004) και τις διαδικασίες μέσω των οποίων αναπτύσσεται (Mailand 2005b: 5, Biagi 2003, Ekengren 1998). Η ΕΣΑ βοήθησε σε κάποιες περιπτώσεις να αναπτυχθεί μια κουλτούρα αξιολόγησης (Jacobsson & Vifell 2007, Toulemonde 2000) και είχε κατά κανόνα θετική επίδραση στον συντονισμό των φορέων άσκησης πολιτικής για την αγορά εργασίας σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο (López-Santana 2009: 8), στην ενίσχυση του κοινωνικού διαλόγου (Mailand 2005b: 5), στην ενίσχυση των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης, ειδικά σε χώρες όπου αυτές οι πολιτικές ήταν άγνωστες ή περιθωριακές (Euromemorandum labour market group 2003: 6), στην «ορατότητα» των εθνικών πολιτικών και κυρίως στην ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου στην πολιτική απασχόλησης (Zeitlin 2002: 2, Mósesdóttir & Thorbergsdóttir 2004). Αυτό βέβαια δεν σημαίνει αναγκαστικά και ουσιαστική σύγκλιση, δεδομένου η Δημόσια Διοίκηση διαθέτει μια εντυπωσιακή ευελιξία ως προς την προσαρμογή στις κοινοτικές απαιτήσεις, ευελιξία που περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα τακτικών, από την «τελετουργική συμμόρφωση» (ritual compliance) με τις κοινοτικές απαιτήσεις έως την εκφορά διαφορετικών λόγων αναλόγως του ακροατηρίου στο οποίο απευθύνεται (για το τελευταίο βλ. Vifell

[211] Σε ορισμένες περιπτώσεις διατυπώθηκε η ανησυχία ότι «*οι περαιτέρω περιορισμοί* [στις παροχές] *εμπεριέχουν τον κίνδυνο να εμφανιστούν τα δυσμενή κοινωνικά φαινόμενα της φτώχειας της αδήλωτης εργασίας*» (COM(2002) 416: 12).

[212] «*Η δια βίου μάθηση απέχει πολύ από το να ισχύει για όλους, όπως φαίνεται από το συνεχιζόμενο πολύ χαμηλό επίπεδο συμμετοχής των μεγαλύτερων σε ηλικία εργαζόμενων, των εργαζόμενων στις ΜΜΕ και όσων έχουν ευέλικτες συμβάσεις εργασίας. ακόμη ποιο ανησυχητικό είναι ότι υπάρχουν σημάδια αύξησης της απόστασης, όσον αφορά την πρόσβαση στην κατάρτιση, μεταξύ εκείνων με περιορισμένες δεξιότητες και εκείνων με ανώτερο μορφωτικό επίπεδο*» (COM(2002) 416: 13).

2009). Οι περιπτώσεις στις οποίες η ΕΣΑ επέδρασε με άμεσο τρόπο στην εγχώρια πολιτική είναι μάλλον σπάνιες.[213]

Από την άλλη μεριά, τα Εθνικά Σχέδια Δράσης για την Απασχόληση παρέμειναν αντικείμενο λίγων ανώτερων διοικητικών υπαλλήλων (Vifell 2009, Mailand 2003, Watt 2004), κατά κανόνα αναφέρονται σε μέτρα και πολιτικές που προϋπήρχαν (Jacobson & Schmid 2002), σπάνια επικυρώνονται από τα εθνικά κοινοβούλια (Lèonard 2005: 310), δεν προκαλούν πολιτικές αντιπαραθέσεις και σε γενικές γραμμές αντιμετωπίζονται περισσότερο ως κυβερνητικές εκθέσεις πεπραγμένων προς ένα διεθνές ακροατήριο παρά ως κείμενα στρατηγικής (Jacobsson & Vifell 2007, Sjørup & Reinicke 2004). Κατά συνέπεια, η επίδραση της ΕΣΑ στην καθημερινή παραγωγή πολιτικής διατηρήθηκε σε χαμηλά επίπεδα και ο κύριος φορέας σχεδιασμού της πολιτικής παρέμειναν τα υπουργεία (Lèonard 2005: 310, επίσης βλ. την τελευταία αξιολόγηση που πραγματοποιήθηκε το 2010 στο Begg κ.ά. 2010). Οι αναφορές των νομοθετημάτων στην ΕΣΑ είναι περιορισμένες και αρκετές κυβερνήσεις υποστηρίζουν –όχι πάντα άδικα– ότι είναι η ΕΣΑ που επηρεάστηκε από την πολιτική τους και όχι το αντίστροφο (π.χ. Βρετανία, Σουηδία, Δανία, για περισσότερα βλ. Büchs 2004, Vifell 2004, Mailand 2003, 2006b). Εάν πρέπει να διατυπωθεί κάποιος κανόνας, αυτός θα ήταν ότι στις χώρες που η πολιτική απασχόλησης είχε κάποιο βάθος, η επιρροή της ΕΣΑ ήταν μικρότερη, ενώ σε χώρες με μεγαλύτερη εξάρτηση από τους ευρωπαϊκούς πόρους και με μικρότερη παράδοση στην ανάπτυξη πολιτικών απασχόλησης η επίδραση της ΕΣΑ, τουλάχιστον ως προς τη «μορφολογία» της πολιτικής, ήταν μεγαλύτερη.

Πέρα όμως από τις επιμέρους διαφορές και τις εθνικές ιδιαιτερότητες, υπήρξε ένα πεδίο όπου η επίδραση της ΕΣΑ ήταν άμεση και καθοριστική: το πεδίο του λόγου/ρητορικής για την απασχόληση και την ανεργία. Η έρευνα έχει δείξει ότι τα ΕΣΔΑ παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες ως προς τη γλώσσα που χρησιμοποιούν (ενδεικτικά βλ. Roivas 2004: 99). Η ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης «δημιούργησε γλώσσα», κατάφερε να επιβάλει κοινές νόρμες περιγραφής τόσο του φαινομένου της ανεργίας όσο και των πολιτικών αντιμετώπισής του, αναπτύσσοντας ένα λόγο με έννοιες-κλειδιά την *απασχολησιμότητα*, την *προσαρμοστικότητα*, την *ευελιξία* και την *ενεργοποίηση*. Ορισμένες από αυτές τις έννοιες προϋπήρχαν στην «ακαδημαϊκή ιδιόλεκτο» (π.χ. απασχολησιμότητα) αλλά με την ΕΣΑ απέκτησαν τεράστια αναγνωρισιμότητα και επιτυχία, άλλες πάλι δημιουργήθηκαν από τα κείμενα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (π.χ. η *προσαρμοστικότητα* ή η *αμοιβαία μάθηση*). Άλλες, τέλος, απέκτησαν εντελώς διαφορετικά περιεχόμενα από αυτά που είχαν στο παρελθόν. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι η *πλήρης απασχόληση,* που ορίστηκε από την Στρατηγική της Λισαβόνας ως «ποσοστό συμμετοχής στην αγορά

[213] Σε αυτό υπάρχει ομοφωνία ανάμεσα στου ερευνητές. Ενδεικτικά βλ. Ardy & Umbach 2004, Ballester 2005, Biffl 2007, Büchs 2004, Casey & Gold 2004, De la Porte & Pochet 2004, Eichhorst & Rhein 2005, Euromemorandum labour market group 2003, Graziano 2008, Jacobson & Schmid 2002, Jacobsson & Vifell 2007, Jacobsson 2004, Lindsay 2004, Mailand 2006b, Milner 2004, Pochet 2006, Talos & Badelt 1999, Vifell 2004 & 2009, Viser 2002, Watt 2004, Zeitlin 2002, Zohlnöfer & Ostheim 2005. Για μια αντίθετη άποψη βλ. Zajdela & Erhel (2004)

εργασίας τουλάχιστον ίσο με 70%» ανεξαρτήτως της κατάστασης απασχόλησης (άνεργος ή απασχολούμενος), σε πείσμα των πολλών που την αντιλαμβάνονται ως μια κατάσταση στην οποία όσοι επιθυμούν μπορούν να εργαστούν, ή έστω των οικονομολόγων που την αντιλαμβάνονται ως μια κατάσταση όπου όλοι όσοι είναι διατεθειμένοι να εργαστούν με τον υφιστάμενο μισθό, μπορούν να βρουν μια εργασία.

Κατά συνέπεια, η ΕΣΑ μπορεί να ιδωθεί ως ένα τυπικό παράδειγμα *λόγου* (discourse) με την φουκωική έννοια, δηλαδή ενός *συστήματος διασποράς* εννοιών το οποίο εξασφαλίζει την ενότητά του στην πρακτική. Ουσιαστικά, δεν έχουμε να κάνουμε με μία μονοδιάστατη έννοια της *ευελιξίας*, της *ανταγωνιστικότητας*, της *επιχειρηματικότητας*, της *απασχολησιμότητας,* της *αναδιοργάνωσης του χρόνου εργασίας.* Ενδεικτικά, η έννοια της *ευελιξίας* πήρε άλλο νόημα στο λόγο των συνδικάτων, που της έδωσαν το περιεχόμενο της *εσωτερικής ευελιξίας* σε μια επιχείρηση (οι εργαζόμενοι χρησιμοποιούνται εναλλακτικά σε πλήθος παρόμοιων αλλά όχι ταυτόσημων εργασιών), και στο λόγο των επιχειρηματιών, που την αντιλήφθηκαν περισσότερο ως *εξωτερική ευελιξία,* δηλαδή ευελιξία στη διαμόρφωση του μισθού και στην οργάνωση του χρόνου εργασίας. Αντίστοιχα, οι έννοιες της *προσαρμοστικότητας* ή της *ενεργοποίησης* πήραν διαφορετικά περιεχόμενα αναλόγως της παράδοσης κάθε χώρας (Raveaud 1999). Βέβαια, παρά τις διαφορές, αυτός ο λόγος δεν είναι ουδέτερος ούτε επιδέχεται άπειρες ερμηνείες. Το πεδίο αποσαφήνισής του, το ενοποιητικό στοιχείο της *διασποράς* του είναι οι *πρακτικές* που συνδέθηκαν με αυτόν ως «ρυθμισμένοι τρόποι ενεργοποίησης των δυνατοτήτων του» (Foucault 1991: 64, 1987: 109). Σε τελική ανάλυση, όπως σχολιάζει ο Jacobsson (2004), οι συμβολικές πολιτικές σπάνια είναι μόνο συμβολικές.

Ο λόγος της ΕΣΑ προκάλεσε μια «επαγγελματικοποίηση» (profenassionalization) της διαχείρισης της αγοράς εργασίας (Jacobsson & Vifell, 2007) και μέσω αυτής της διαδικασίας αποπολιτικοποίησε το πρόβλημα της ανεργίας (Goetschy 2004: 69). Έτσι ερμηνεύεται και το «παράδοξο» που σημείωσαν οι Begg κ.ά. στην τελευταία αξιολόγηση της ΕΣΑ, το 2010, που τους ανέθεσε η Ευρωπαϊκή Επιτροπή: «*από τη μία πλευρά οι επίσημοι, που βρίσκονται κοντά στις διαδικασίες της στρατηγικής, θεωρούν ότι ο τρόπος λειτουργίας της είναι ικανοποιητικός, από την άλλη πλευρά οι υπόλοιποι φορείς (stakeholders) που εμπλέκονται με αυτή δεν είναι πεισμένοι για την αξία της*» (Begg κ.ά. 2010: 9). Η ΕΣΑ ήταν εξαιρετικά επιτυχής ως προς την εγκαθίδρυση μιας κοινής ατζέντας. Βοήθησε στο να αναπτυχθούν κοινές νόρμες περιγραφής του προβλήματος της ανεργίας (Jacobsson & Vifel 2007) και μετασχημάτισε δυνητικά, μέσω της οικοδόμησης μιας κοινής γλώσσας και ενός κοινού πλαισίου ερμηνείας, και τις ίδιες τις πολιτικές. Η ΕΣΑ παρήγαγε συναίνεση σε ένα πεδίο όπου ήταν εξαιρετικά δύσκολο να επιτευχθεί κάτι τέτοιο (Goetschy 1999: 132, 2004: 69). Μέσω αυτής της κίνησης κατάφερε να διαμορφώσει μια κοινή πολιτική συνισταμένη, αλλά ταυτόχρονα κατάφερε να επεκτείνει τη λογική που επικρατούσε στην ενοποίηση των αγορών, στην αγορά εργασίας (Streeck 1995: 395, Muntigl 2000, Weiss & Wodak 2000). Σε αυτή τη λογική, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2002: 2, 10) έχει δίκιο να υποστηρίζει ότι η ΕΣΑ επηρέασε σημαντικά τις εθνικές πολιτικές σε ό,τι αφορά την

χάραξη και τη στόχευσή τους, μετατοπίζοντας την προτεραιότητα *«από τη διαχείριση της ανεργίας στην αύξηση της απασχόλησης»*, κυρίως όμως παράγοντας μια πολιτική δέσμευση που «*έδωσε ώθηση στις μακροχρόνιες διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις των αγορών εργασίας*».

Η επίδραση της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης στην ελληνική πολιτική απασχόλησης

Η επίδραση της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης στην αντίστοιχη ελληνική εμφανίζει μια εικόνα παράδοξου. Από τη μία μεριά είναι σαφές ότι η συμμετοχή της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση επηρέασε σημαντικά και το περιεχόμενο και τη δομή και τις διαδικασίες της βάσει των οποίων υλοποιείται η πολιτική απασχόλησης. Όπως σχολιάζει ο Σακελλαρόπουλος (2006: 21), συγκροτημένες πολιτικές τουλάχιστον σε επίπεδο μακροπρόθεσμου σχεδιασμού και παρεμβάσεων στην αγορά εργασίας, αρχίζουν να διαμορφώνονται μετά το 1997 με αφορμή τα πρώτα ΕΣΔΑ τα οποία είναι άμεσο προϊόν της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Απασχόληση.

Από νομοθετικής άποψης, η περίοδος μετά το 1993 είναι σαφώς πιο παραγωγική, εξέλιξη που δεν μπορεί παρά να αποδοθεί και στην επιρροή που άσκησε η Ευρωπαϊκή Ένωση. Για παράδειγμα, ο εκσυγχρονισμός της νομοθεσίας για την υγιεινή και ασφάλεια στην εργασία και η ενίσχυση του δικαίου για την ισότητα των φύλων μπορούν να αποδοθούν στην ευρωπαϊκή επίδραση, παρότι σε αρκετές περιπτώσεις η κυβέρνηση αναπαρήγαγε τις ευρωπαϊκές Οδηγίες χωρίς να τις συνοδεύει με εκείνες τις ρυθμίσεις που θα επέτρεπαν την αποτελεσματική εφαρμογή τους (Yiannakourou 2003, 63-64, επίσης Johnson 2003).

Επίσης, υπό την επίδραση της ΕΣΑ δημιουργήθηκε μια σειρά από θεσμικά σώματα με σκοπό την προώθηση του Κοινωνικού Διαλόγου όπως η Εθνική Επιτροπή για την Απασχόληση και την Κοινωνική Προστασία, το ομώνυμο Συμβούλιο Εμπειρογνωμόνων και η ΟΚΕ (Yiannakourou 2003, Μουρίκη 2002, Σακελλαρόπουλος 2006, Feronas 2004). Τέλος δεν μπορεί να αγνοηθεί η επίδραση που άσκησε το ευρωπαϊκό πλαίσιο στην εγχώρια ρητορική για την απασχόληση. Η κυβέρνηση Σημίτη (ΠΑΣΟΚ) υιοθέτησε πλήρως τον ευρωπαϊκό λόγο σε βαθμό τέτοιο που το 1997 κατά την προσπάθειά της να μεταρρυθμίσει την αγορά εργασίας, εγκαινίασε ένα κύκλο κοινωνικού διαλόγου με τίτλο «Κοινωνικός Διάλογος για την Ανταγωνιστικότητα, την Ανάπτυξη και την Απασχόληση», ο οποίος θα κατέληγε σε ένα «Σύμφωνο Εμπιστοσύνης» ανάμεσα στα συνδικάτα, τους εργοδότες και το κράτος. Η σχέση με το Λευκό Βιβλίο του Ντελόρ και το Ευρωπαϊκό Σύμφωνο Εμπιστοσύνης είναι κάτι παραπάνω από προφανής. Άλλες έννοιες-κλειδιά της ΕΣΑ, επίσης απέκτησαν μεγάλο βάρος: ανταγωνιστικότητα, επιχειρηματικότητα και ίσες ευκαιρίες αποτέλεσαν συστατικά στοιχεία του πασοκικού εκσυγχρονιστικού λόγου της περιόδου 1996-2004

Στο επίπεδο των πολιτικών μπορεί ομοίως να διαπιστωθεί κάποια επίδραση. Πεδία ή θεματικές πολιτικής όπως η «ενεργός γήρανση», η αποτρεπτική παρέμβαση, η άρση του κρατικού μονοπωλίου στην παροχή «υπηρεσιών απασχόλησης» μπορούν επίσης

να αποδοθούν στην επίδραση της ΕΣΑ (Yiannakourou 2003: 63). Η πολιτική για την κατάρτιση είναι μια από τις πολιτικές που αναπτύχθηκαν σχεδόν αποκλειστικά ως συνέπεια της συμμετοχής της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Ioakimidis 2000: 298).

Αντίστοιχα, οι μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του '90 και ένθεν, βασίστηκαν σε μεγάλο βαθμό είτε στην ευρωπαϊκή παρακίνηση είτε σε πόρους από την Ευρώπη. Αυτοί οι πόροι χρηματοδότησαν την δημιουργία ή μεταρρύθμιση θεσμών και δομών με αντικείμενο την παρακολούθηση των πολιτικών και τη διαχείριση των πόρων, δημιουργήθηκαν ειδικές διαχειριστικές Αρχές, αρχές πιστοποίησης (ΕΚΕΠΙΣ), επιτροπές παρακολούθησης, κάθε υπουργείο απέκτησε τη δική του ΜΟΔ (Μονάδα Οργάνωσης Διοίκησης) (Σακελλαρόπουλος 2006: 17).

Βάσει των παραπάνω φαίνονται ειλικρινείς οι επισημάνσεις του Υπουργείου Εργασίας σε σχετικές εκθέσεις, ότι η επίδραση της ΕΣΑ στην ελληνική πολιτική απασχόλησης ήταν ισχυρή και θετική. Ενδεικτικά, σύμφωνα με μια έκθεση του 2002 (στα πλαίσια της ενδιάμεσης αξιολόγησης της ΕΣΑ), η επίδραση της ΕΣΑ διαπιστώθηκε έντονα σε τέσσερεις όψεις της ελληνικής πολιτικής απασχόλησης: στη θέσπιση εθνικών στόχων, στη νομοθεσία, στη χρηματοδότηση των νέων μέτρων και στη διαδικασία διαμόρφωσης και υλοποίησης της πολιτικής (Ministry of Labour and Social Affairs 2002: 6).

> «*Η ενεργοποίηση της διαδικασίας του Λουξεμβούργου άλλαξε δραστικά το πλαίσιο σχεδιασμού και υλοποίησης της πολιτικής απασχόλησης στην Ελλάδα. Η ανάγκη για αλλαγή ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο από την απαίτηση να προσδιοριστούν με ακρίβεια τα μέτρα παρέμβασης, να τεθούν ποσοτικοί στόχοι και να παρακολουθείται η επίδοση της πολιτικής απασχόλησης σε ετήσια βάση*» (Ministry of Labour and Social Affairs, 2002: 6)

Πέραν αυτών, η έκθεση του Υπουργείου υποστήριξε ότι η ΕΣΑ ήταν σημαντική στην ενίσχυση της διάστασης της ενεργοποίησης των ανέργων, στο να γίνει αντιληπτό το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού, στη δημιουργία θεσμών με στόχο την οργανική ενσωμάτωση των πολιτικών ισότητας, στην ενίσχυση της συνεργασίας ανάμεσα στα υπουργεία και ανάμεσα στο κεντρικό και στο τοπικό επίπεδο, στην παρακολούθηση και την αξιολόγηση των πολιτικών (Ministry of Labour and Social Affairs 2002). Φαίνεται λοιπόν ότι μετά το 1997 η επίδραση της ΕΣΑ στην εθνική πολιτική απασχόλησης ήταν μεγάλη και καθοριστική. Για κάποιους, ο τρόπος με τον οποίο αποκρυσταλλώθηκε αυτή η επιρροή κάθε άλλο παρά θετικός ήταν (Δεδουσόπουλος 2005),[214] αποδίδοντας τα φτωχά αποτελέσματα στη λανθασμένη διάγνωση του προβλήματος (Sepheriadis 2003). Άλλοι την υπερασπίστηκαν επιχειρηματολογώντας υπέρ της θέσης ότι χωρίς την ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης η αντίστοιχη ελληνική δεν θα είχε επεκταθεί σε άλλα πεδία, ότι ο συντονισμός της ελληνικής με την ευρωπαϊκή πολιτική όχι μόνο δεν μείωσε την

[214] Η ελληνική πολιτική απασχόλησης «καθορίζεται πλήρως από τους διαθέσιμους ευρωπαϊκούς πόρους, συμβάλλοντας στην παθογένεια *της ελληνικής αγοράς εργασίας. Η ασκούμενη πολιτική, όχι μόνο είναι σε διάσταση προς την παρεπόμενη κοινωνική πολιτική και την αναπαραγωγή της αγοράς εργασίας, αλλά μοιάζει να διαμορφώνεται στο κοινωνικό κενό, να αποτελεί άσκηση επί χάρτου κακοχωνεμένων νεοφιλελεύθερων δογμάτων*» (Δεδουσόπουλος 2005: 259).

αποτελεσματικότητα της πρώτης, αλλά την ενίσχυσε κιόλας (Λυμπεράκη 2002, 2005, 2005β).[215]

Από την άλλη πλευρά όμως, οι ίδιοι ερευνητές πιστοποιούν ότι η εμπλοκή των θεσμών κοινωνικού διαλόγου στην παραγωγή της πολιτικής απασχόλησης παρέμεινε περιθωριακή (Yiannakourou 2003, Tsarouhas 2008), ότι η επίδραση της ΕΣΑ στην ουσία της εφαρμοζόμενης πολιτικής ήταν μικρή (Tsarouhas 2008: 357), ότι η διάσταση της μάθησης είναι ιδιαίτερα περιορισμένη στην ελληνική περίπτωση (Nakos 2005, Καζάκος 2010). Το γεγονός ότι η Ελλάδα κατέχει το αρνητικό ρεκόρ των περισσότερων συστάσεων, οι οποίες μάλιστα επαναλαμβάνονται,[216] συνηγορεί ως προς την άποψη ότι η επίδραση της ΕΣΑ στην ελληνική πολιτική απασχόλησης υπήρξε περιορισμένη.

Η λύση σε αυτό το παράδοξο πρέπει να αναζητηθεί στη σημασία που απέκτησαν οι ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις για την ελληνική πολιτική απασχόλησης. Όπως θα φανεί αναλυτικότερα στην τρίτη ενότητα, ο υψηλός βαθμός εξάρτησης από τις ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις αποτελεί τον καθοριστικό παράγοντα για τον σχεδιασμό και την υλοποίηση της ελληνικής πολιτικής απασχόλησης (αναλυτικότερα βλ. σ. 301). Σε κάθε διαπραγμάτευση με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή για την κατανομή των πόρων του ΚΠΣ, η ελληνική κυβέρνηση πρέπει να αποδεικνύει ότι η πολιτική που υλοποιεί έχει άμεση συνάφεια με τις κατευθυντήριες γραμμές και τη γενικότερη φιλοσοφία της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης. Υπό αυτή την έννοια, δεν προκαλεί έκπληξη ότι το σύνολο των σχετικών ελληνικών εκθέσεων τονίζουν ιδιαίτερα την σχέση ανάμεσα στις ευρωπαϊκές και τις εθνικές πολιτικές. Η ανάγκη της ελληνικής κυβέρνησης να μεγιστοποιήσει τις ευρωπαϊκές εισροές πόρων την κατέστησε αρκετά «ευέλικτη» ως προς το ακριβές περιεχόμενο των προγραμμάτων.[217] Συνεπώς, η επίδραση της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης

---

[215] «*η ελληνική πολιτική απασχόλησης στηρίχθηκε σε ορισμένες διαπιστώσεις που δεν έχουν ανατραπεί» και παρά την κριτική που μπορεί κανείς να ασκήσει «έχει ασφαλώς να επιδείξει και ορισμένες επιτυχίες, όπως τον περιορισμό του ποσοστού ανεργίας, την ταχύτερη μείωση της ανεργίας μεταξύ νεότερων και την επέκταση της απασχόλησης σε εποχή κλαδικών ανακατατάξεων και τεχνολογικών ασυνεχειών*» (Λυμπεράκη 2005: 263).

[216] Ειδικότερα, κατά την περίοδο 2000-2004 η Ελλάδα καλούταν σε σταθερή βάση από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο να ενεργοποιήσει μια αποτρεπτική πολιτική για τους νέους και τους ενήλικους άνεργους προκειμένου να μειώσει την μακροχρόνια ανεργία, να βελτιώσει την αποτελεσματικότητα του ΟΑΕΔ, να αναπτύξει αξιόπιστο σύστημα στατιστικής παρακολούθησης, να ενσωματώσει οργανικά στην πολιτική της την διάσταση του φύλου, να προωθήσει το εταιρικό πνεύμα και τη συνεργασία των κοινωνικών εταίρων και να εφαρμόσει μια ολοκληρωμένη στρατηγική ως προς τη δια βίου μάθηση και την κατάρτιση. Επίσης, στις Συστάσεις προς την Ελλάδα περιλαμβάνεται το κάλεσμα να μειώσει την αδήλωτη εργασία, να προωθήσει την μερική απασχόληση, να μειώσει τα διοικητικά βάρη για την ίδρυση επιχειρήσεων, να μειώσει τη φορολογική επιβάρυνση της εργασίας κ.ο.κ. Μια αλλαγή αρχίζει να παραιτείται μετά το 2005 όταν οι αναφορές των συστάσεων στον ΟΑΕΔ μειώνονται σημαντικά. Οι συστάσεις προς την Ελλάδα, αντικατοπτρίζοντας την συντηρητικότερη εκδοχή της ανανεωμένης ΣτΛ, κατά τα έτη 2005-2008 ασκούσαν πιέσεις για προώθηση της μερικής απασχόλησης, αύξηση του εργασιακού βίου, ενίσχυση της ευελιξίας της αγοράς εργασίας και μείωσης της φορολογικής επιβάρυνσης. Το ζήτημα της αποτελεσματικότητας του συστήματος κατάρτισης και εκπαίδευσης παρέμενε ακόμα ζητούμενο.

[217] Οι Φραγκάκης & Παπαγιαννίδης (Frangakis & Papagiannidis 2008), συζητώντας για την επίδραση των Διαρθρωτικών Ταμείων στην ελληνική οικονομία διατυπώνει ένα παρόμοιο επιχείρημα. Δηλαδή,

στην αντίστοιχη ελληνική αφορά περισσότερο τη μορφή και λιγότερο το περιεχόμενο και τη φιλοσοφία. Από τη μία πλευρά είχαμε ένα φαινόμενο *τελετουργικής συμμόρφωσης* (ritual compliance), κατά τον επιτυχή ορισμό του Barbier (2001), η οποία στόχευε αποκλειστικά στην διασφάλιση της απρόσκοπτης ροής των ευρωπαϊκών πόρων. Από την άλλη, παρατηρήθηκε η αναπαραγωγή όλων των βασικών χαρακτηριστήκαν της πολιτικής απασχόλησης, με κυριότερο την χρήση της με τέτοιο τρόπο ώστε να απορροφηθούν οι κοινωνικές εντάσεις που δημιουργούσε η διαδικασία μετασχηματισμού της οικονομίας.

Β.4. Συμπερασματικές διαπιστώσεις: Ρυθμισμένη απορρύθμιση, η ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης ως ένα σοσιαλδημοκρατικό πολιτικό πρόγραμμα

Η υιοθέτηση μιας πολιτικής, ειδικά σε ευρωπαϊκό επίπεδο, δεν μπορεί να αποδοθεί μονοσήμαντα στη σοβαρότητα του αντικειμένου της. Υπάρχουν πολλά σημαντικά πεδία πολιτικής που δεν αποτελούν αντικείμενο ευρωπαϊκών πολιτικών, καθώς και άλλα, λιγότερο σημαντικά που υπόκεινται σε εξαντλητικές ρυθμίσεις. Υπ' αυτή την έννοια, φράσεις όπως «η Ευρώπη, αντιλαμβανόμενη τη σημασία του προβλήματος της ανεργίας, αποφάσισε να υιοθετήσει μια πολιτική αντιμετώπισή της» όχι μόνο «δεν μας λένε πολλά», αλλά τείνουν να αναπαράγουν μια γραμμική αντίληψη για την ανάπτυξη μιας πολιτικής: διαπίστωση του προβλήματος, υιοθέτηση μιας πολιτικής για την αντιμετώπισή του, σταδιακός εμπλουτισμός και εμβάθυνση αυτής της πολιτικής. Μια τέτοια προσέγγιση μάλλον συσκοτίζει τη διαδικασία υιοθέτησης μιας πολιτικής δεδομένου ότι δεν εξηγεί π.χ. γιατί τα κράτη-μέλη αντιλήφθηκαν τη σημασία του προβλήματος τη συγκεκριμένη στιγμή, πώς εξέλαβαν τις παραμέτρους του προβλήματος, με ποια κριτήρια επέλεξαν τις πολιτικές που τελικά προώθησαν κλπ.

Ειδικά σε ό,τι αφορά την πολιτική απασχόλησης, η παραπάνω γραμμική προσέγγιση έχει τεράστια προβλήματα. Οι Arnold & Cameron (2001) έδειξαν ότι η στάση των κυβερνήσεων στις διαπραγματεύσεις σχετικά με το νέο κεφάλαιο της απασχόλησης (Συνθήκη του Άμστερνταμ) δεν μπορεί να συσχετιστεί με το ποσοστό ανεργίας ή με την ένταση του ευρωσκεπτικισμού σε κάθε χώρα. Η έρευνά τους έδειξε ότι η ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης δεν προέκυψε ως κοινή απάντηση σε ένα κοινό πρόβλημα ούτε ως μια προσπάθεια να διασκεδαστεί η αυξανόμενη απογοήτευση του κοινού με την πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (Arnold & Cameron 2001: 22). Με άλλα λόγια, η ανεργία δεν προκύπτει αυτόματα ως «κοινό ευρωπαϊκό πρόβλημα» και οι πολιτικές αντιμετώπισής της δεν πηγάζουν αυτόματα από τα χαρακτηριστικά αυτού του προβλήματος.

ότι προκρίθηκαν σχέδια με δυνητική εύκολη απορροφητικότητα (δημόσια έργα, παρεμβάσεις σε περιοχές εντός ή κοντά στα μεγάλα αστικά κέντρα, οδικά έργα κλπ.), ενώ άλλες προτάσεις που απαιτούσαν καλύτερο και μακροχρόνιο σχεδιασμό μπήκαν σε δεύτερη προτεραιότητα.

Ο καθοριστικός παράγοντας για την ανάπτυξη της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης πρέπει να αναζητηθεί στην πολιτική φυσιογνωμία των κυβερνήσεων και στο συσχετισμό δύναμης που διαμορφώθηκε στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο. Η υιοθέτηση και η εμβάθυνση της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης «συνέπεσαν» με την αλλαγή του συσχετισμού δύναμης σε ευρωπαϊκό επίπεδο, που πραγματοποιήθηκε την περίοδο 1994-1997 λόγω της ταυτόχρονης επικράτησης σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων σε όλες σχεδόν τις χώρες της Ε.Ε. (και οπωσδήποτε σε όλες τις μεγάλες χώρες της Ε.Ε., για πρώτη φορά στην ιστορία της).

Μια απλή αντιπαράθεση των σημαντικών σταθμών στην εξέλιξη της ΕΣΑ με τον συσχετισμό δύναμης στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο αρκεί: το 1997, όταν στην αναθεωρημένη ιδρυτική συνθήκη της Ένωσης (Συνθήκη του Άμστερνταμ) προστίθεται ένα ειδικό κεφάλαιο για την απασχόληση, μόλις πέντε εκ των 15 κρατών-μελών δεν είχαν σοσιαλδημοκρατικά κόμματα στην εξουσία,[218] ενώ το 2000, όταν υιοθετήθηκε η Στρατηγική της Λισαβόνας, μόλις 4 κράτη-μέλη δεν είχαν σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις, εκ των οποίων το ένα (η Γαλλία) είχε σοσιαλιστή πρωθυπουργό.[219] Η καθοριστική στιγμή προσδιορίζεται στα 1997, όταν οι σοσιαλδημοκράτες κερδίζουν τις βουλευτικές εκλογές στη Γαλλία (Ζοσπέν), στην Βρετανία (Μπλερ) και λίγο αργότερα (1998) στη Γερμανία (Σρέντερ). Η αλλαγή των κυβερνήσεων στη Γαλλία, στη Βρετανία και αργότερα στην Γερμανία συνοδεύτηκε και από αλλαγή στις θέσεις τους ως προς την ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης. Μέχρι και το 1996 η Γαλλία, η Βρετανία και η Γερμανία αντιτάσσονταν στην εισαγωγή ενός κεφαλαίου για την απασχόληση. Η νίκη όμως των Εργατικών στη Βρετανία απομάκρυνε το ενδεχόμενο βρετανικού βέτο[220] και η νέα κυβέρνηση των Σοσιαλιστών στη Γαλλία, αν και δεν επηρέασε το περιεχόμενο του νέου κεφαλαίου,[221] απαίτησε την προσθήκη του στη Συνθήκη ως αντιστάθμισμα της έγκρισης του Σύμφωνου Σταθερότητας (Jenson & Pochet 2002: 8). Σημαντικός επίσης ήταν και ο ρόλος της σουηδικής κυβέρνησης. Χαρακτηριστικά οι van Riel & van de Meer (2002) υποστήριξαν ότι είναι αδύνατον να διαχωριστεί η εισαγωγή του νέου κεφαλαίου από τη δραστηριότητα της σοσιαλδημοκρατικής σουηδικής κυβέρνησης. Επομένως, το νέο κεφάλαιο για την απασχόληση, που περιλήφθηκε στη Συνθήκη του Άμστερνταμ, δεν μπορεί να διαχωριστεί από το ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο της εποχής.[222]

---

[218] Αναφέρομαι στον επικεφαλής της κυβέρνησης. Τα πέντε αυτά κράτη ήταν η Γερμανία, η Ισπανία, το Λουξεμβούργο, το Βέλγιο και η Γαλλία. Ωστόσο, στη Γαλλία πρωθυπουργός λίγες εβδομάδες πριν την έγκριση της Συνθήκης εκλέχτηκε ο σοσιαλιστής Λιονέλ Ζοσπέν, και στο Βέλγιο στην κυβέρνηση συμμετείχαν οι σοσιαλδημοκράτες στα πλαίσια ενός «μεγάλου συνασπισμού».

[219] Βέλγιο, Λουξεμβούργο, Γαλλία, Ισπανία.

[220] Οι θέσεις που υιοθέτησε το Εργατικό Κόμμα μετά το 1987 ήταν πολύ περισσότερο φιλοευρωπαϊκές από αυτές του παρελθόντος. Ενδεικτικά, από τις αρχές της δεκαετίας του ’90, οι Βρετανοί εργατικοί είχαν δεσμευτεί να υπογράψουν την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Χάρτα (Roden 2003: 145).

[221] «*ούτε ένα γράμμα του προσχεδίου άλλαξε*» (van Riel & van der Meer 2002).

[222] ενδεικτικά βλ. Ashiagbor 2005, Adnett 2001, Annesley 2007, Arnold και Cameron 2001, Goetschy 2001, Jenson και Pochet 2002, Johansson 1999, Mailand 2005, Manow κ.ά 2004, Pochet 1999, van Riel και van der Meer 2002.

Οι εκλογικές επιτυχίες των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων είχαν ως αποτέλεσμα, για πρώτη φορά στην ιστορία της Κοινότητας, να είναι σοσιαλδημοκρατικές οι κυβερνήσεις και των τριών σημαντικότερων κρατών-μελών (Γαλλία, Βρετανία, Γερμανία). Το παράδοξο ήταν ότι αυτή η πολιτική πλειοψηφία έπρεπε να συνυπάρξει με την συντηρητική θεσμική οικονομική αρχιτεκτονική της ΟΝΕ (Dyson 1999), κάτι το οποίο για μικρό διάστημα δημιούργησε εντάσεις. Η πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης φάνηκε προς στιγμή να επαναπολιτικοποιείται και η πρωτοκαθεδρία της αγοράς να αμφισβητείται.[223] Η ενδυνάμωση της επιτροπής Euro-X1 των υπουργών Οικονομικών, με αντικείμενο την επίβλεψη της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Portschach, 1998), και η διαδικασία της Κολονίας αποτελούν εκφράσεις αυτής της νέας δυναμικής που αναπτύχθηκε προς στιγμή (Cole 1999: 15). Αυτή η δυναμική όμως γρήγορα εξαντλήθηκε. Η κοινή διακήρυξη των πρωθυπουργών της Βρετανίας και της Γερμανίας (Μπλερ και Σρέντερ, «Ευρώπη: ο Τρίτος Δρόμος») επιβεβαίωσε τη δέσμευσή τους στην νεοφιλελεύθερη εκδοχή της ευρωπαϊκής ενοποίησης και σηματοδότησε το τέλος των εναλλακτικών αναζητήσεων της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας. Σε κάθε περίπτωση, είναι σαφές ότι προς τα μέσα του 1996 διαμορφώθηκε ένα πολιτικό περιβάλλον που ευνοούσε την προώθηση του νέου κεφαλαίου για την απασχόληση και η αντιπαράθεση ανάμεσα στα κράτη και την Επιτροπή αφορούσε πλέον το περιεχόμενο της πολιτικής απασχόλησης, όχι το ερώτημα εάν πρέπει να υπάρξει μια τέτοια πολιτική (van Riel & van der Meer 2002).[224]

Η αλλαγή των πολιτικών συσχετισμών αποτυπώθηκε τόσο στη σύνθεση της Επιτροπής όσο και στο λόγο της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Ανακοίνωση της Επιτροπής με θέμα «Ανάπτυξη και Απασχόληση στο Πλαίσιο της ΟΝΕ» (COM(1998) 103 final). Οι μακροοικονομικές προτεραιότητες της έκθεσης δεν διαφοροποιούνται από ό,τι ίσχυε νωρίτερα (νομισματική σταθερότητα και σεβασμός του Συμφώνου Σταθερότητας), υπάρχουν όμως σημαντικές διαφορές ως προς τις διατυπώσεις για την μισθολογική πολιτική. Η έκθεση υποστήριξε ότι *«οι πραγματικές αυξήσεις των μισθών πρέπει να είναι αντίστοιχες της αύξησης της παραγωγικότητας και να λαμβάνουν υπόψη την ανάγκη ενίσχυσης της κερδοφορίας των επενδύσεων και την υποστήριξη της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων»* (COM(1998) 103 final: 8) και ότι μια περισσότερο επεκτατική μισθολογική πολιτική σε ένα κράτος δεν σημαίνει ενίσχυση του πληθωρισμού στο σύνολο της ΟΝΕ (COM(1998) 103 final: 13-14). Κατά συνέπεια, η πιθανή επεκτατική μισθολογική πολιτική κάποιου κράτους-μέλους δεν απειλεί την ευρωζώνη. Αντίστοιχες διαφοροποιήσεις υπάρχουν και στα κεφάλαια για τη νομισματική πολιτική και την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα. Κεντρικός στόχος της ΕΚΤ παραμένει ο έλεγχος του πληθωρισμού, προστίθεται όμως

[223] «*η πολιτική αντιπαράθεση πήρε το πάνω χέρι έναντι της τεχνοκρατικής προσέγγισης των οικονομολόγων των κεντρικών τραπεζών*» (Pochet 1999: 271-274).

[224] Αντίστοιχα, η αλλαγή των πολιτικών συσχετισμών μετά το 2004, όταν τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα άρχισαν να χάνουν το ένα μετά το άλλο τις εκλογές, επίσης αντικατοπτρίστηκε στην ΕΣΑ. Η αναθεώρηση-επανεκκίνηση της Στρατηγικής της Λισαβόνας το 2005 έδωσε ένα πιο νεοφιλελεύθερο τόνο (ανάδειξη του flexicurity σε κεντρικό πυλώνα και υποχώρηση της διάστασης της ποιότητας στην εργασία).

η υποχρέωση της Τράπεζας «*υπό την αίρεση της διασφάλισης της νομισματικής σταθερότητας– υποστήριξης των γενικότερων οικονομικών πολιτικών της Κοινότητας, συμπεριλαμβανομένης και της ενίσχυσης της ανάπτυξης και της απασχόλησης»* (COM(1998) 103 final: 10). Τέλος, στα εδάφια για την ανεργία υποστηρίζεται ότι αυτή δεν οφείλεται στην αναντιστοιχία προσφοράς-ζήτησης αλλά στο χαμηλό ρυθμό δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας:

> *«παρά κάποιες στενότητες σε ορισμένους τομείς, δεν υπάρχει απόδειξη ότι οι δεξιότητες ενός μεγάλου τμήματος του εργατικού δυναμικού είναι ξεπερασμένες ή ανεπαρκείς προκειμένου να διασφαλίσουν την απασχολησιμότητά του. Η άμεση στενότητα που χαρακτηρίζει την οικονομία είναι η μικρός ρυθμός καθαρής δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας»* (COM(1998) 103 final: 7).

Η Ανακοίνωση της Επιτροπής, σύστοιχη με το νέο πολιτικό περιβάλλον, αποτυπώνει μια νέα ισορροπία. Αφενός, διατηρείται η έμφαση στην ευελιξία, απορρίπτονται οι προτάσεις καθολικής μείωσης του χρόνου εργασίας (COM(1998) 103 final: 23) και διατηρείται το γενικό πλαίσιο της μακροοικονομικής πολιτικής. Αφετέρου, η ανεργία δεν περιγράφεται ως διαρθρωτικό πρόβλημα αλλά ως πρόβλημα χαμηλής ανάπτυξης, ενώ οι αυστηρές διατυπώσεις για την μισθολογική πολιτική έγιναν ηπιότερες.

Μέσα σε αυτό το γενικό πολιτικό πλαίσιο-περιβάλλον αναπτύχθηκαν οι πολιτικές της ΕΣΑ, η οποία ενσωμάτωσε το σύνολο σχεδόν της σοσιαλδημοκρατικής ατζέντας για την αγορά εργασίας: βελτίωση των συστημάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης, ενίσχυση της ευελιξίας, αναπροσαρμογή των συστημάτων κοινωνικής προστασίας προκειμένου να ευνοούν την «ενεργοποίηση» του ανέργου, καταπολέμηση των ακραίων φαινομένων φτώχειας μέσω της προσπάθειας εργασιακής ένταξης, προώθηση ίσων ευκαιριών για άντρες και γυναίκες. Η Συνθήκη του Μάαστριχτ επέβαλε σκληρές δεσμεύσεις, προεξοφλώντας το χαρακτήρα της μακροοικονομικής πολιτικής, δεσμεύσεις τις οποίες οι σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις δεν αμφισβήτησαν αλλά επέλεξαν να τις «συμπληρώσουν» με την ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης (Schäfer 2006: 198). Αυτά, αποτυπώθηκαν χαρακτηριστικά στην πολιτική στοχοθεσία της ΕΣΑ η οποία αναπτύχθηκε σε δύο άξονες. Αφενός, επικέντρωσε στις στοχευμένες παρεμβάσεις υπέρ ειδικών ομάδων του πληθυσμού που αντιμετωπίζουν εντονότερα προβλήματα πρόσβασης στην εργασία, με την έννοια της «ισότητας των ευκαιριών» να αναδεικνύεται στη κύρια υποστηρικτική φιλοσοφία. Αφετέρου, υποστήριξε με συνέπεια την προώθηση των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων στο κοινωνικό κράτος και την αγορά εργασίας.

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά, μολονότι δεν αλλάζουν τη γενικότερη νεοφιλελεύθερη φυσιογνωμία της πολιτικής που πρόκρινε η ΕΣΑ, την διαφοροποιούν από την νεοφιλελεύθερη προσέγγιση της δεκαετίας του ’90. Η έμφαση στη συμμετοχή των κοινωνικών εταίρων, η εισαγωγή της διάστασης της ποιότητας της εργασίας, οι πολιτικές για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού, οι αναφορές στους εργαζόμενους φτωχούς, οι πολιτικές για την ισότητα των δύο φύλων κ.ο.κ. συνιστούν ορισμένες από αυτές τις διαφοροποιήσεις. Υπ’ αυτή την έννοια, η ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης δεν επικέντρωσε αποκλειστικά στην ευελιξία της αγοράς εργασίας αλλά προσπάθησε να συνδέσει αυτή την ευελιξία με μια

αναπτυξιακή στρατηγική (Στρατηγική της Λισαβόνας). Αυτό που κάνει την ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης «σοσιαλδημοκρατική» είναι η σύνδεσή της με μια πολιτική ανάπτυξης, η έμφαση στη συμμετοχή των κοινωνικών εταίρων, η προσπάθεια να διατηρηθεί μια διάσταση του κράτους-πρόνοιας μέσα από την μεταρρύθμισή του. Όταν υιοθετήθηκε η ΕΣΑ το 1997, ο νεοφιλελευθερισμός ήταν ήδη κυρίαρχο παράδειγμα σε όλη την Ευρώπη. Οι τάσεις ελαστικοποίησης των εργασιακών σχέσεων και απορρύθμισης της αγοράς εργασίας ήταν ήδη υπαρκτές· η περαιτέρω ενίσχυσή τους δεν απαιτούσε κάποια κοινή πολιτική. Αντίθετα, το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ΕΣΑ είναι ότι υιοθέτησε το νεοφιλελεύθερο παράδειγμα, ταυτόχρονα όμως το διαφοροποίησε εισάγοντας μια λογική «ρυθμισμένης απορρύθμισης».[225] Ο νεοφιλελευθερισμός της ΕΣΑ είναι ένας διαφοροποιημένος νεοφιλελευθερισμός σε σχέση με αυτόν που εφαρμόστηκε κατά τη δεκαετία του ’80 και το πρώτο μισό της δεκαετίας του ‘90. Η άνοιξη της σοσιαλδημοκρατίας της περιόδου 1997-2003 είχε ως συνέπεια τη νίκη της δικής της εκδοχής κοινωνικού φιλελευθερισμού. Η ΕΣΑ μπορεί να ιδωθεί ως δείγμα της ανανέωσης όχι μόνο της σοσιαλδημοκρατίας, αλλά και του ίδιου του νεοφιλελευθερισμού.

Η πορεία «εξέλιξης» της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής Απασχόλησης χαρακτηρίστηκε από ένα στοιχείο συνέχειας και ένα στοιχείο ασυνέχειας. Το κοινό στοιχείο, που διακρίνει τόσο τη σοσιαλδημοκρατική όσο και τη συντηρητική εκδοχή της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης, ήταν η έμφαση στις μεταρρυθμίσεις με στόχο την ενίσχυση της ευελιξίας των εργασιακών σχέσεων, την ενίσχυση της ευελιξίας στη διαμόρφωση των μισθών και την οργάνωση του χρόνου εργασίας. Οι βασικοί άξονες πάνω στους οποίους αναπτύχθηκε η ΕΣΑ, *«διασφάλιση της μακροοικονομικής σταθερότητας, διεύρυνση και εμβάθυνση της ενιαίας αγοράς, και προώθηση των μεταρρυθμίσεων στην αγορά εργασίας»* (European Commission 1997: 1), δεν άλλαξαν πολύ από το 1997 έως σήμερα – ασχέτως των πολιτικών συσχετισμών. Αυτή ακριβώς η έμφαση στην ευελιξία διασφάλισε την επιβίωση της ΕΣΑ σε διαφορετικά πολιτικά περιβάλλοντα.[226] Από την άλλη πλευρά, το στοιχείο της ασυνέχειας σχετίζεται με το ευρύτερο πλαίσιο εντός του οποίου τοποθετήθηκε η απορρυθμιστική ατζέντα της ΕΣΑ. Τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα την ενέταξαν στα πλαίσια ενός στρατηγικού-αναπτυξιακού στόχου της κοινωνίας της γνώσης, που αποκρυσταλλώθηκε πολιτικά με τη Στρατηγική της Λισαβόνας. Αντίθετα, τα συντηρητικά κόμματα εμφανίστηκαν

[225] Όπως αναφέρει ο Alan Larsson, επί χρόνια Επίτροπος Απασχόλησης, στόχος της ΕΣΑ δεν ήταν να ρυθμίσει τις ευέλικτες οικονομίες, αλλά να συνεισφέρει στην ευελιξία τους αντικαθιστώντας 15 διαφορετικές εθνικές ρυθμίσεις (οικονομικές και κοινωνικές) με μία κοινή ρύθμιση της ενιαίας αγοράς (Larsson 2000: 6).

[226] Η αναθεώρηση της, παρά το γεγονός ότι συντελέστηκε σε ένα διαφορετικό πολιτικό περιβάλλον (η πλειονότητα πλέον των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων ήταν πλέον δεξιές), δεν σηματοδότησε σημαντικές αλλαγές περιεχομένου. Για παράδειγμα, από την έρευνα του Mailand (2005:32) προκύπτει ότι αν και δεν μπορεί να εξαχθεί μια κοινή αντίληψη για τον πολιτικό χαρακτήρα της αναθεώρησης από όσους συμμετείχαν σε αυτή, αρκετοί από τους αξιωματούχους δήλωσαν ότι μετά το 2003 μπορούσαν να μιλάνε πλέον για την ποσότητα της εργασίας χωρίς σώνει και καλά να αναφέρονται στην ποιότητα, στην προσπάθεια να κάνουν τη εργασία να αποδίδει χωρίς να αναφέρονται στην ανάγκη εξασφάλισης της κοινωνικής προστασίας.

περισσότερο επιφυλακτικά σε ό,τι αφορά την ένταξη της πολιτικής απασχόλησης σε ένα ευρύτερο αναπτυξιακό πλάνο το οποίο εμπνεόταν από το στόχο της «κοινωνίας της γνώσης».

Ασχέτως της γενεαλογίας της έννοιας, η «κοινωνία της γνώσης» εμφανίστηκε ως στρατηγικός πολιτικός στόχος το 1993 μέσω δύο κειμένων. Το πρώτο ήταν το *Λευκό Βιβλίο για την Ανάπτυξη, την Ανταγωνιστικότητα και την Απασχόληση* που συντάχτηκε με πρωτοβουλία του απερχόμενου προέδρου της Επιτροπής Ζακ Ντελόρ. Το δεύτερο ήταν η στρατηγική για την απασχόληση του ΟΟΣΑ, όπως αποτυπώθηκε στο *Jobs Study* του 1994. Είδαμε προηγουμένως ότι η σχέση των δύο κειμένων έχει απασχολήσει τη βιβλιογραφία,[227] η οποία συγκλίνει στο ότι τα δύο κείμενα αναδεικνύουν διαφορετικές αντιλήψεις για την αγορά εργασίας. Από τη μία, η στρατηγική του ΟΟΣΑ εδράζεται στη νεοκλασική λογική κατά την οποία η αγορά έχει την προτεραιότητα, από την άλλη, η Λευκή Βίβλος εμπνεόταν περισσότερο από τις «θεωρίες κοινωνικής αγοράς» (social market theories) κατά τις οποίες το κράτος παρεμβαίνει στην αγορά για να αντιμετωπίσει ενδεχόμενες αρνητικές συνέπειες και να βελτιώσει την αποτελεσματικότητά της (Casey 2004: 18). Βέβαια, τμήμα αυτής της διαφοροποίησης οφείλεται και στα διαφορετικά χαρακτηριστικά κάθε οργανισμού: σε αντίθεση με τον ΟΟΣΑ, που δεν ασκεί έμπρακτα πολιτική, η Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί μια πολιτική ενότητα που παράγει δίκαιο: ενώ ο ΟΟΣΑ λέει πώς πρέπει να είναι τα πράγματα, η ΕΣΑ περιγράφει τι είναι δυνατόν να γίνει (Visser 2002: 3).

Σε κάθε περίπτωση, το Λευκό Βιβλίο ήταν –ως κείμενο στρατηγικής– περισσότερο ολοκληρωμένο, πιο συνεκτικό και περισσότερο πολιτικό. Το πλεονέκτημά του ήταν ότι έδινε μια υπόσχεση κοινωνικής ευημερίας, η λογική του επιχειρήματος που αναπαρήγαγε δεν ήταν «ή αλλάζουμε, ή βουλιάζουμε». Κατά δεύτερο λόγο, περιελάμβανε ένα εκτεταμένο πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων (τα διευρωπαϊκά δίκτυα υποδομών) που ξεπερνούσε τα 650 δις ECU. Παρά τα κοινά σημεία της ανάλυσής του με εκείνη του ΟΟΣΑ, το Λευκό Βιβλίο αντιμετώπισε το αμερικάνικο μοντέλο απορρύθμισης ως το αντίθετο δέος (Jacobsson 2004) και προσπάθησε να προσφέρει μια βάση συζήτησης η οποία, βέβαια, ήταν μεροληπτική ως προς τα συμφέροντα των εργαζομένων (Ιωακείμογλου 1994). Η συνεισφορά του Λευκού Βιβλίου στην ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης ήταν καθοριστική διότι κατάφερε να σχηματοποιήσει και να οργανώσει τη συζήτηση προσφέροντας μια πολιτική βάση συναίνεσης ανάμεσα στις κυβερνήσεις. Η επιτυχία του δεν αφορά τόσο την υιοθέτηση μιας συγκεκριμένης πολιτικής (οι προτάσεις του δεν υιοθετήθηκαν αμέσως) όσο την εισαγωγή ορισμένων νέων όρων στην ατζέντα και τη δοκιμασία της αντοχής τους σε διαφορετικές ερμηνείες (Goetschy 1999: 120). Με τα λόγια της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (2002: 5), *«κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '90 επετεύχθη πολιτική συναίνεση, όσον αφορά το διαρθρωτικό χαρακτήρα του προβλήματος της απασχόλησης στην Ευρώπη και την ανάγκη να αυξηθεί η ένταση απασχόλησης της μεγέθυνσης. Η βάση αυτής της συναίνεσης ήταν το Λευκό Βιβλίο του Ντελόρ»*.

[227] Ενδεικτικά Casey 2004, Visser 2003, Raveaud 1999, McBride κ.ά., 2007, Jacobsson 2004.

Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηρίξουμε ότι το Λευκό Βιβλίο αποτελούσε ένα κάλεσμα για αλλαγή με στόχο την προετοιμασία και την υποστήριξη της οικονομίας της γνώσης.[228] Το 2000 η υιοθέτηση της Στρατηγικής της Λισαβόνας δικαίωσε απόλυτα το όραμα του Λευκού Βιβλίου και του Ζακ Ντελόρ όταν τα κράτη-μέλη, διαπιστώνοντας ότι «*η Ευρωπαϊκή Ένωση βρίσκεται αντιμέτωπη με μια μεγάλη ποιοτική μεταλλαγή, η οποία προκύπτει από την παγκοσμιοποίηση και τις προκλήσεις μιας νέας οικονομίας καθοδηγούμενης από τη γνώση»,* έθεσαν ως στρατηγικό στόχο «*να γίνει* [η Ε.Ε.] *η ανταγωνιστικότερη και δυναμικότερη οικονομία της γνώσης ανά την υφήλιο, ικανή για βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη με περισσότερες και καλύτερες θέσεις εργασίας και με μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή»* (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο 2000: 1).

Η μία όψη (η θετική) της οικονομίας της γνώσης σχετίζεται με την προτεραιότητα που δίνει στις επενδύσεις στην εκπαίδευση, στην τεχνολογία και στους ανθρώπινους πόρους. Η στρατηγική της κοινωνικής επένδυσης αναδείχτηκε γρήγορα στο πιο δυναμικό στοιχείο των τριών διαστάσεων που προτάθηκαν (Σακελλαρόπουλος 2001: 243). Ο νέος λόγος υποστηριζόταν από διαχρονικές αξίες με τις οποίες ουδείς μπορεί ή θέλει να διαφωνήσει: εκπαίδευση, γνώση, κατάρτιση, επένδυση στους ανθρώπινους πόρους. Η πολιτική οικονομία όμως της υπόθεσης είναι διαφορετική.

Οι Crespo & Serrano (2004: 20-24) εύστοχα επικέντρωσαν στη νοηματοδότηση της έννοιας της *σταθερότητας* και του *ρίσκου*. Η σταθερότητα ήταν η έννοια-κλειδί πάνω στην οποία στηρίζονταν οι βιομηχανικές κοινωνίες και όλες οι δομές (επιχειρησιακές και κοινωνικές) κατέτειναν στο να τη διασφαλίσουν: για τις μεν επιχειρήσεις η επιδίωξη της σταθερότητας σήμαινε συγκεντρωτικό τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας, με αυστηρές ιεραρχήσεις και κατανομές έργου, για τις εργασιακές σχέσεις, σήμαινε εκτεταμένες ρυθμίσεις που επέτρεπαν τόσο την πρόβλεψη όσο και τη διαχείριση των συγκρούσεων. Αντίστοιχα, η ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους μπορεί να ιδωθεί ως μια κίνηση προστασίας απέναντι στο ρίσκο που εκ των πραγμάτων εμπερικλείει η οικονομική δραστηριότητα. Η ανεργία γινόταν αντιληπτή ως κοινωνικό πρόβλημα, δηλαδή ως πρόβλημα που πρέπει να αντιμετωπιστεί σε συλλογική βάση και απαιτεί κρατική παρέμβαση.

Οι έννοιες όμως του ρίσκου και της σταθερότητας αποκτούν άλλο αξιολογικό περιεχόμενο στα πλαίσια το λόγου για την οικονομία της γνώσης. Η αστάθεια και το ρίσκο παύουν να αποτελούν κινδύνους έναντι των οποίων η κοινωνία πρέπει να προστατευτεί και αναδεικνύονται σε φυσιογνωμικά-δομικά χαρακτηριστικά της νέας κατάστασης πραγμάτων παράγοντας το αίτημα για *ευελιξία*: ευελιξία προκειμένου να

[228] Στην εισαγωγή του Λευκού Βιβλίου διαβάζουμε: «*Πρέπει να βρούμε μια νέα σύνθεση ανάμεσα στους κοινωνικούς στόχους (η εργασία ως παράγοντας κοινωνικής ενσωμάτωσης, ισότητα ευκαιριών) και της απαιτήσεις της οικονομίας (ανταγωνιστικότητα και δημιουργία θέσεων εργασίας)… Τίποτα δεν είναι πιο επικίνδυνο από τη διατήρηση δομών και νοοτροπιών που καλλιεργούν την παραίτηση, την άρνηση, την παθητικότητα… Η συνεισφορά της Κοινότητας είναι να βοηθήσει αυτή την κίνηση* [της αλλαγής] καταφέρνοντας να συνδυάσει τις παραδοσιακές μας αξίες με την θέλησή μας να πάρουμε την θέση που μας αξίζει στο νέο κόσμο που αναδύεται» (European Commission 1997: 3), η μετάφραση δική μου.

επιτευχθεί η γρήγορη και αποτελεσματική προσαρμογή ανθρώπων και συστημάτων σε ένα καταστατικά συνεχώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον. Στο λόγο (discourse) της κοινωνίας της γνώσης, το ρίσκο αποκτά θετικό πρόσημο και μετατρέπεται σε «πρόκληση» (χαρακτηριστικές είναι οι αναλύσεις του Beck 1992). Η ταχύτητα της γνώσης είναι τέτοια, που η σταθερότητα είναι αδύνατη ενώ όταν εμφανίζεται παίρνει το χαρακτήρα δυσκαμψίας. Αντίστοιχα, αλλάζει και ο ρόλος του κράτους. Τα επιδόματα ανεργίας χαρακτηρίζονται «παθητικές πολιτικές» που δημιουργούν εξαρτίσεις σε παρωχημένες γνώσεις, οι ενεργητικές πολιτικές (κυρίως κατάρτισης) αποκτούν όλο και μεγαλύτερο βάρος.[229]

Συνεπώς, ο λόγος της κοινωνίας/οικονομίας της γνώσης/πληροφορίας ενσωμάτωσε οργανικά τα αιτήματα για ευελιξία, εξατομίκευση, περιορισμό της προστασίας της απασχόλησης κλπ., δίνοντάς τους όμως ένα ευρύτερο χαρακτήρα. Η ευελιξία των αγορών εργασίας δεν ήταν πια ένα αίτημα του κεφαλαίου για την ενίσχυση της κερδοφορίας μίας επιμέρους κοινωνικής ομάδας· είχε μετασχηματιστεί σε συνθήκη προόδου για το σύνολο της κοινωνίας και κάθε αντίσταση σε αυτή ισοδυναμούσε με αντίσταση στην πρόοδο, συνεπώς ήταν εξ ορισμού συντηρητική. Η κοινωνία της γνώσης εξατομικεύει το υποκείμενό της, το καθιστά υπεύθυνο για τις πράξεις του αλλά και μοναδικό. Ο *νέος ατομισμός*, η υπευθυνότητα, η νέα σχέση ανάμεσα στο ατομικό και το συλλογικό που πρόβαλε ο Γκιντενς (1998) βρίσκουν το φυσικό τους περιβάλλον. Ταυτόχρονα, κάθε άτομο γίνεται μοναδικό, επιδιώκει τον διαρκή εμπλουτισμό των γνώσεων και των δεξιοτήτων του, είναι εξειδικευμένος τεχνίτης που συμμετέχει ισότιμα και δημιουργικά στην παραγωγική διαδικασία. Για τους Σρέντερ και Μπλερ (1999), η πραγματική πρόκληση είναι να δοθεί η δυνατότητα σε κάθε άτομο να πραγματώσει τους στόχους του, να συνδυαστούν τα δικαιώματα με τις υποχρεώσεις. Ο σημαντικότερος στόχος είναι η επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο που θα επιτρέψει σε άτομα και επιχειρήσεις να προσαρμοστούν στην οικονομία της γνώσης: «*το να έχει κανείς την ίδια εργασία για όλη του ζωή είναι στοιχείο του παρελθόντος*» (Blair & Schroeder 1997).

Αυτό το ιδεολογικό πλαίσιο ανταποκρίνονταν με επάρκεια στις αναζητήσεις της σοσιαλδημοκρατίας των αρχών της δεκαετίας του ’90. Μιας σοσιαλδημοκρατίας που και αυτή είχε περάσει από έναν ριζικό μετασχηματισμό ως προς το περιεχόμενο του λόγου της και των πολιτικών της προτάσεων. Όπως γράφει ο Μοσχωνάς (Moschonas 2005), το ιδεολογικό και προγραμματικό προφίλ της νέας σοσιαλδημοκρατίας προέκυψε από τον συνδυασμό τριών θεματικών αξόνων. Ο πρώτος, αφορά τις παραδοσιακές αξίες του χώρου, όπως η έμφαση στην ανάπτυξη, στην ισότητα, στην απασχόληση και στο κράτος-πρόνοιας. Τα θέματα αυτά συνέχισαν να κατέχουν κεντρική θέση στη ρητορική των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων και βρέθηκαν στο επίκεντρο των προεκλογικών τους διακηρύξεων. Υπ’ αυτή την έννοια, τα ζητήματα της ισότητας, της αλληλεγγύης, της κοινωνικής συνοχής και της μάχης κατά του

[229] Οι παραπάνω αλλαγές στον τρόπο λειτουργίας του κράτους, σχηματοποιήθηκαν πετυχημένα από τον Jessop (2002) που υποστήριξε ότι το κράτος μετεξελίχθηκε από Κοινωνικό Κεϋνσιανό σε Σουμπετεριανό που προωθεί την καινοτομία και, γιατί όχι, την δημιουργική καταστροφή.

κοινωνικού αποκλεισμού δεν αποτέλεσαν «συμπλήρωμα» της σοσιαλδημοκρατικής φυσιογνωμίας αλλά συστατικό της στοιχείο (Moschonas 2005: 36).

Παρά ταύτα, υπήρξε μια επανοηματοδότηση και μια αναδιάταξη της ιεράρχησης των εννοιών αυτών στο εσωτερικό του σοσιαλδημοκρατικού λόγου και πρακτικής. Η έμφαση μετατοπίστηκε από την ισότητα του αποτελέσματος στην ισότητα των ευκαιριών, επιτρέποντας τον αναπροσανατολισμό των παρεμβάσεων από τις αναδιανεμητικές πολιτικές στις διαρθρωτικές παρεμβάσεις και, τη μετατόπιση από τις παθητικές πολιτικές απασχόλησης στις ενεργητικές. Κατά δεύτερο λόγο, υπήρξε μια μετατόπιση από την έννοια της ισότητας στην έννοια της κοινωνικής ενσωμάτωσης και της καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού (Sloam 2007, Lister 1998) που επέτρεψε την αλλαγή της στοχοθεσίας των πολιτικών, την «από-γενικευσή» των παρεμβάσεων και την ενίσχυση των εξατομικευμένων και στοχευμένων παρεμβάσεων. Αυτές οι αλλαγές πραγματοποιήθηκαν με διαφορετική ένταση και χρόνους στα διάφορα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα της Ευρώπης. Οι συνέπειες όμως στον ευρωπαϊκό λόγο και πρακτική ήταν καθοριστικές, αφού οι ίδιες μετατοπίσεις μπορούν να διαγνωστούν και στις προτεραιότητες της κοινοτικής παρέμβασης στην αγορά εργασίας. Ο δεύτερος άξονας, αφορούσε την υιοθέτηση θεμάτων της νεοφιλελεύθερης ατζέντας (ιδιωτικοποιήσεις, μεταρρύθμιση του κράτους πρόνοιας, ενίσχυση της ευελιξίας της αγοράς εργασίας κλπ.) τα οποία δεν αντιμετωπίστηκαν ως «αναγκαίο κακό», αλλά ως φυσικό συστατικό της νέας φυσιογνωμίας. Η νέα ισορροπία αποτυπώθηκε με χαρακτηριστικό τρόπο στο σύνθημα του γάλλου πρωθυπουργού Λιονέλ Ζοσπέν: «ναι στην οικονομία της αγοράς, όχι στην κοινωνία της αγοράς» το οποίο έγινε το κεντρικό σύνθημα του ευρωπαϊκού σοσιαλιστικού κόμματος (PES) κατά τις ευρωεκλογές του 1999 (Moschonas 2005: 36). Τέλος, ο τρίτος άξονας αφορά στην υιοθέτηση ενός συνόλου πολιτισμικών μετά-υλιστικών αξιών (π.χ. περιβάλλον, ασφάλεια), όπου η ακριβής δοσολογία διέφερε ανάλογα με τις ιδιαίτερες συνθήκες κάθε χώρας (Moshonas 2005: 37).

Το ζήτημα είναι ότι από τους παραπάνω άξονες λείπει κάτι σαν όραμα, κάτι που θα μπορούσε να συμπυκνώσει όλα τα παραπάνω σε ένα σύνθημα, που θα μπορούσε να κινητοποιήσει ευρύτερες κοινωνικές δυνάμεις. Το σύνθημα που τελικά χρησιμοποιήθηκε σε κάθε χώρα διαφοροποιήθηκε αναλόγως των εθνικών παραδόσεων. Την ίδια εποχή που ο Κώστας Σημίτης αναδείκνυε τον «εκσυγχρονισμό» σε κεντρικό ζητούμενο της πολιτικής του, κάτι ανάλογο γινόταν και στην Βρετανία, ενώ στην Γερμανία υιοθετούσαν τον συγγενή όρο «καινοτομία» (Roden 2003: 35). Στην Βρετανία ήταν ο «Τρίτος Δρόμος» (Third Way), στην Γερμανία το «νέο κέντρο» (Neue Mitte), στη Γαλλία «ο ρεαλισμός της αριστεράς» (réalisme de gauche) και η «πληθυντική αριστερά», στην Ελλάδα ο «εκσυγχρονισμός». Σε ευρωπαϊκό επίπεδο ήταν η «κοινωνία της γνώσης». Το πολιτικό περιεχόμενο αυτών όρων ήταν λίγο-πολύ κοινό.[230] Και στα πολιτικά κείμενα

[230] Σε αυτή την κατεύθυνση, ο «εκσυγχρονισμός» του Κώστα Σημίτη, σήμαινε πολλά περισσότερα από τον εξορθολογισμό της Δημόσιας Διοίκησης, ενσωμάτωνε μέσα στην ασάφεια του έντονες πολιτικές και ιδεολογικές διαστάσεις και δεν εξαντλούνταν σε τεχνοκρατικού-ουδέτερου τύπου ρυθμίσεις για

(π.χ. το κοινό κείμενο Μπλερ, Σρέντερ το 1998) και στα θεωρητικά (π.χ. ο *Τρίτος Δρόμος* του Άντονυ Γκίντενς, η *Κοινωνία του Ρίσκου* του Beck), και στα πολιτικά προγράμματα των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων σε ευρωπαϊκό, όσο και σε εθνικό επίπεδο, η θέση είτε της κοινωνίας της γνώσης αυτής καθαυτής, είτε της προγραμματικής της ατζέντας ήταν εξέχουσα.[231] Η θελκτικότητα της οφείλεται ακριβώς στη δυνατότητά της να συνδυάσει μια απορυθμιστική ατζέντα με κοινωνικούς στόχους.

Η κοινωνία της γνώσης εμφανίστηκε ως «ο από μηχανής θεός» που απάντησε με μιας δύο ανάγκες. Την ανάγκη εκσυγχρονισμού του σοσιαλδημοκρατικού κοινωνικού οράματος, και την ανάγκη διατύπωσης μιας νέας «μεγάλης ιδίας» για το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Άλλωστε, το ότι η Στρατηγική της Λισαβόνας υιοθετήθηκε το 2000 δεν είναι τυχαίο: αφενός, είχε μόλις ολοκληρωθεί επιτυχώς η νομισματική ένωση γύρω από την οποία είχαν κυριολεκτικά μονταριστεί το σύνολο των ευρωπαϊκών και εθνικών πολιτικών, αφετέρου είχε εγκαινιαστεί η διαδικασία της διεύρυνσης με δέκα νέα κράτη-μέλη με διαφορετικές πολιτικές παραδόσεις και κουλτούρες. Χρειαζόταν επομένως επειγόντως ένας νέος στρατηγικός στόχος, μία «νέα μεγάλη ιδέα». Η κοινωνία της γνώσης εμφάνιζε όλα αυτά τα προτερήματα και η ρητορική της υιοθετήθηκε οργανικά από τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα προσφέροντας ένα νέο όραμα για τα ίδια, για την Ευρώπη, για τα κράτη-μέλη της: αποτελούσε έναν ιδανικό συνδυασμό ανάμεσα στην ευελιξία και την απορρύθμιση, την οικονομία της αγοράς και την κοινωνική αλληλεγγύη, εμβαπτισμένο στην επένδυση στη γνώση που αποτελεί καθολική αξία του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Με άλλα λόγια, η κοινωνία της γνώσης εμφανιζόταν ως μια ιδέα που θα μπορούσε να καταστεί ηγεμονική. Σήμερα πλέον γνωρίζουμε ότι αυτό το όραμα αποδείχτηκε εξαιρετικά βραχύβιο ως πολιτικό πλαίσιο. Η Στρατηγική της Λισαβόνας παρουσίασε τεράστιες καθυστερήσεις ως προς την επίτευξη των στόχων που έθεσε, η αναθεώρηση του 2005 (βάσει της «έκθεσης Κοκ») σηματοδότησε μια φιλελεύθερη μετατόπιση εγκαταλείποντας τη διάσταση της ποιότητας της εργασίας και δίνοντας όλη την έμφαση στην ευελιξία της αγοράς εργασίας (Καραμεσίνη 2005: 104), ενώ έως το 2007 η Στρατηγική είχε πρακτικά εγκαταλειφτεί. Η Ευρώπη, επέστρεψε σε μια κατάσταση αμηχανίας που συντηρείται μέχρι και σήμερα.

Η ανάδυση της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης ενδύθηκε αρχικά ένα προοδευτικό μανδύα λόγω του ότι ιστορικά οι υποστηρικτές μιας τέτοιας πολιτικής σε ευρωπαϊκό επίπεδο ήταν τα συνδικάτα, το ευρωπαϊκό κοινοβούλιο και τα κόμματα που κινούνταν στο κέντρο-αριστερό φάσμα του πολιτικού συστήματος. Αντίθετα, τόσο οι οργανώσεις των εργοδοτών, όσο και τα συντηρητικά κόμματα χαρακτηρίζονταν πάντα από μεγαλύτερες αντιστάσεις στην ιδέα (ενδεικτικά βλ. Streeck 1995, Goetschy 1999, Stråth 2000). Η βασική ιδέα των συνδικάτων, ήταν ότι

την λειτουργία των πραγμάτων, όπως αρκετοί πίστεψαν. Εξαιρετική για το θέμα παραμένει η εργασία του Μπαλαμπανίδη (2007).

[231] Ενδεικτικά για την προγραμματική ατζέντα των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων της περιόδου βλ. Sloam 2007, Andersson 2007, Cole 1999, Merkel κ.ά. 2008, Visser 2000, Rueda 2007.

η ενσωμάτωση της διάστασης της απασχόλησης στην πολιτική στοχοθεσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης θα σήμαινε ταυτόχρονα και την ενίσχυση της κοινωνικής διάστασης της ευρωπαϊκής ενοποίησης, επομένως θα άμβλυνε την απόλυτη κυριαρχία των κριτηρίων της ενοποίησης των αγορών. Έτσι, πολλοί ερευνητές έχουν περιγράψει την ΕΣΑ ως μια αντιπαραθετική με την ΟΝΕ πολιτική, ενώ η υιοθέτησή αντιμετωπίστηκε λίγο-πολύ ως μια «παραδοξότητα», που προέκυψε περίπου ως ατύχημα. Οι Riel & Meer το διατυπώνουν χαρακτηριστικά: «*κατά μία έννοια η συμπερίληψη του κεφαλαίου για την Απασχόληση μπορεί να ειδωθεί ως μια «διόρθωση» στο Μάαστριχτ, συνεπώς ως αποκλίνουσα πράξη (deviant case)*» (van Riel & van der Meer 2002: 12). Αντίστοιχα επιχειρήματα συναντάμε και στον Raveaud (1999) σύμφωνα με τον οποίο ο πρωταρχικός στόχος της ΕΣΑ ήταν να απαντήσει στην κριτική ότι η Ε.Ε. δεν ενδιαφερόταν για την ανεργία. Η Biffl (2007: 2) έγραψε ότι «η ΕΣΑ έγινε προκειμένου να διασφαλιστεί η επιβίωση του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου το οποίο θα απειλούταν από την εισαγωγή του ευρώ». Τέλος, η Goetschy, αναφέρει:

> «*ο λόγος που οδήγησε στην υιοθέτηση της ΕΣΑ ήταν ο πεσιμισμός των ευρωπαίων πολιτών σχετικά με τις συνέπειες της ΟΝΕ στην απασχόληση, στις κοινωνικές υπηρεσίες και στην μετεγκατάσταση επιχειρήσεων*» (Goetschy 1999: 124).[232]

> «*Η σοβαρότητα του προβλήματος της ανεργίας οδήγησε στο να γίνει αποδεκτή η ιδέα ότι κοινωνικά μέτρα από αναλαμβάνονται σε Κοινοτικό επίπεδο μπορούν να περιλαμβάνουν και ζητήματα κεντρικής σημασίας για τις εθνικές πολιτικές των κρατών μελών. Ακριβώς όπως η Κοινωνική Συμφωνία του Μάαστριχτ ήταν μια προσπάθεια να συντονιστεί η κοινοτική πολιτική με τις εθνικές, έτσι και το Άμστερνταμ μπορεί να ειδωθεί ως μια προσπάθεια να εξασφαλιστεί ότι το πλέον σημαντικό πρόβλημα σε εθνικό επίπεδο (η ανεργία) θα αντιμετωπιζόταν κατά προτεραιότητα σε ευρωπαϊκό επίπεδο*» (Goetschy 1999: 133).

Τελικά, οι εξελίξεις δεν δικαίωσαν τους αισιόδοξους. Δεν είναι βέβαιο εάν ο νεοφιλελεύθερος χαρακτήρας της ΕΣΑ συνιστά εκτροπή της αρχικής στοχοθεσίας της, αλλά μάλλον είναι δύσκολο να υποστηριχτεί κάτι τέτοιο. Η ΟΝΕ μπορεί να μην προκάλεσε άμεσα την ΕΣΑ, αλλά είναι σαφές ότι η τελευταία υποτάχθηκε απόλυτα στην πρώτη και λειτούργησε μάλλον συμπληρωματικά με αυτή, παρά αντιπαραθετικά. Η απασχόληση αντιμετωπίστηκε ως εξαρτημένη μεταβλητή της οικονομικής πολιτικής (Pochet 1999: 272) και οι προσπάθειες να περιοριστεί ο ακραία νεοφιλελεύθερος χαρακτήρας της μακροοικονομικής πολιτικής (π.χ. μακροοικονομικός διάλογος της Κολονίας μετά από πρωτοβουλία του Oscar Lafontaine) έδειξαν γρήγορα τα όριά τους και εγκαταλείφθηκαν (Dufresne 2001, Dyson 1999).

Τελικά, ως ειρωνεία της τύχης, η διάσταση της απασχόλησης ενσωματώθηκε οργανικά στην οικονομική πολιτική: από το 2005 και μετά τα ΕΣΔΑ καταργήθηκαν

[232] Η Goetschy (2003: 148) σχολιάζει ακόμα μια διάσταση. Σημαντικός παράγοντας στην συμπερίληψη του κεφαλαίου για την απασχόληση ήταν η αδυναμία προόδου στις διαπραγματεύσεις για την Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Άμυνα, που «υποχρέωσε» τόσο τις Βρυξέλλες, όσο και τις εθνικές κυβερνήσεις να αναζητήσουν κάποια πεδία όπου θα μπορούσε να παρουσιαστεί μια πρόοδος.

και ενσωματώθηκαν στα Εθνικά Σχέδια Μεταρρυθμίσεων που αφορούν το σύνολο της οικονομικής πολιτικής. Ο τρόπος όμως με τον οποίο έγινε αυτό και το περιεχόμενο που είχε αποκτήσει η πολιτική απασχόλησης καθιστούσαν εξαιρετικά δύσκολο για τα συνδικάτα να θεμελιώσουν αιτήματα με αναφορά στην ΕΣΑ. Από την άλλη οι εργοδοτικές οργανώσεις συνέχισαν να διατηρούν μια επιφυλακτικότητα όχι τόσο εξαιτίας των περιεχομένων που απέκτησε η ΕΣΑ όσο εξαιτίας της πιθανότητας να μετασχηματιστεί σε πολιτική με κανονιστικές ρυθμίσεις υποχρεωτικές για όλους. Δημιουργήθηκε έτσι το «παράδοξο» τα μεν συνδικάτα να συμφωνούν με την ιδέα αλλά να διαφωνούν με το περιεχόμενο, οι δε εργοδότες να διαφωνούν με την ιδέα αλλά να συμφωνούν με το περιεχόμενο.

Σήμερα, η δυναμική της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης έχει υποχωρήσει σημαντικά. Οι διαδικασίες παραμένουν αλλά η βαρύτητα που τους αποδίδεται είναι σαφώς μικρότερη σε σχέση με την αντίστοιχη της περιόδου 1997-2004. Το κατά πόσο στο άμεσο μέλλον θα υπάρξει μια αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος μένει να ειδωθεί, εάν όμως κρίνει κανείς από τον προγραμματικό λόγο της σημερινής σοσιαλδημοκρατίας όπως διαμορφώνεται υπό την πίεση της οικονομικής κρίσης, το ενδεχόμενο αυτό δεν μπορεί να αποκλειστεί (ενδεικτικά βλ. PES 2010, 2011α, 2011β). Για τους υποστηρικτές της σοσιαλδημοκρατίας, ένθερμους ή μη, το στοίχημα είναι να βρεθεί ένα νέο όραμα, ικανό να συνδέσει την πολιτική απασχόλησης, την οικονομική πολιτική και την ανάπτυξη. Η «πράσινη οικονομία» πιθανός να είναι το νέο πεδίο (PES 2010), σίγουρα περισσότερα υποσχόμενο από την κοινωνία της γνώσης και με περισσότερα ζητήματα ανοιχτά.

Εν τέλει, η επίδραση της ΕΣΑ δεν σχετίζεται τόσο με τη σύγκλιση σε ένα «κοινό πρότυπο» ως προς την οργάνωση της αγοράς εργασίας. Δεκατέσσερα χρόνια μετά την υιοθέτησή της οι διαφορές ανάμεσα στο Γαλλικό, το Αγγλοσαξονικό, το Σκανδιναβικό, το νοτιο-ευρωπαϊκό μοντέλο απασχόλησης παραμένουν μεγάλες και καθοριστικές. Εν τέλει, τα τελικά μορφολογικά χαρακτηριστικά της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης αποτυπώνουν περισσότερο έναν συμβιβασμό ανάμεσα στο αγγλοσαξονικό και το σκανδιναβικό μοντέλο. Αντίθετα, δεν λήφθηκαν καθόλου υπόψη τα χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας του ευρωπαϊκού Νότου (Threlfall 2003: 10). Το παραπάνω όμως δεν σημαίνει ότι η Γερμανία, ή η Γαλλία ή η Ελλάδα «έχασαν» στις διαπραγματεύσεις έναντι της Βρετανίας ή της Σουηδίας ή της Δανίας. Η ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης δεν είχε νικητές ή χαμένους ή καλύτερα δεν έχει νικητές ή χαμένους που να είναι κράτη. Αντίστοιχα, στην περίπτωση της ΕΣΑ, δεν έχουμε να κάνουμε με την προσπάθεια κάποιων κρατών να επεκτείνουν στο ευρωπαϊκό επίπεδο το δικό τους καθεστώς απασχόλησης, ούτε με την προσπάθεια να διατηρήσουν το ιδιαίτερό τους καθεστώς απασχόλησης, αν και αυτά τα ζητήματα είναι υπαρκτά.[233] Η ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης, δεν μπορεί να ερμηνευτεί ως

[233] Για παράδειγμα, οι υποχρεώσεις των κρατών-μελών να διασφαλίσουν (α) την αρχή της ίσης αμοιβής ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες και (β) να διατηρήσουν την ίδια αναλογία ανάμεσα στις αμειβόμενες ημέρες άδειας, προέκυψαν μετά από απαίτηση της Γαλλίας η οποία φοβόταν το κοινωνικό ντάμπιγκ (Deakin 1997: 120). Αντίστοιχα, ο κίνδυνος κοινωνικού οδήγησε τα γερμανικά και ευρωπαϊκά συνδικάτα στην πρώτη γραμμή του σχεδιασμού αυτής της κοινωνικής πολιτικής (Σακελλαρόπουλος 2001: 115).

προσπάθεια ευρωπαϊκής εξαγωγής ενός μοντέλου για την αγορά εργασίας από ένα κράτος ή μια ομάδα κρατών.

Η ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης, με όχημα την δημιουργία ενός λόγου για την απασχόληση, αναδείχτηκε σε μια επιθετική πολιτική νεοφιλελεύθερου μετασχηματισμού των αγορών εργασίας (Σεφεριάδης 2004) με στόχο την προσαρμογή τους στη αναδυόμενη οικονομία της γνώσης που χαρακτήρισε λίγο-πολύ το σύνολο των κρατών-μελών της «παλιάς Ευρώπης». Μέσα από την προσπάθεια συντονισμού των πολιτικών απασχόλησης, τα κράτη-μέλη δεν επεδίωξαν την άμβλυνση κάποιων αρνητικών οικονομικών εξωτερικοτήτων (όπως για παράδειγμα έγινε στην περίπτωση της ενιαίας αγοράς και του εμπορίου), αλλά την διαμόρφωση ενός μεταρρυθμιστικού πλαισίου για τις δικές τους αγορές εργασίας. Όταν οι κυβερνήσεις συμφωνούσαν στην ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης «κοίταγαν προς τα μέσα». Τα περιεχόμενά της πολιτικής αποτελούν προβολή στο ευρωπαϊκό επίπεδο της εγχώριας ατζέντας των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων.

ΕΝΟΤΗΤΑ Γ

Ελληνικη Οικονομια, Οικονομικη Πολιτικη & Αγορα Εργασιας, 1981-2008

Γ.1. Επισκόπηση των κύριων μακροοικονομικών εξελίξεων

Ο ρόλος αυτού του κεφαλαίου είναι εισαγωγικός και στοχεύει στο να περιγράψει τους βασικούς μετασχηματισμούς της ελληνικής οικονομίας και αγοράς εργασίας που πραγματοποιήθηκαν κατά την περίοδο 1981-2008, με ιδιαίτερη έμφαση στην περίοδο μετά το 1995. Στόχος του κεφαλαίου δεν είναι να συμπυκνώσει την ελληνική οικονομική ιστορία μετά το 1980, αλλά να αναδείξει επιλεκτικά όψεις αυτής της ιστορίας οι οποίες ήταν καθοριστικές ως προς την διαμόρφωση των ζητημάτων που κλήθηκε να αντιμετωπίσει η πολιτική απασχόλησης. Άλλωστε, η κατανόηση της πολιτικής απασχόλησης της περιόδου 1981-2008 απαιτεί κατ' αρχήν την περιγραφή τριών βασικών συστατικών της ελληνικής περίπτωσης: (α) της εξέλιξης των βασικών μακροοικονομικών δεικτών της ελληνικής οικονομίας, (β) τις αλλαγές στο παραγωγικό μοντέλο και (γ) τις αλλαγές στη δομή της απασχόλησης.

Είναι σαφές ότι η περίοδος 1981-2008 μπορεί να χωριστεί σε δύο απόλυτα διακριτές υποπεριόδους. Τα χρόνια της στασιμότητας (1981-1994) και τα χρόνια της σημαντικής μεγέθυνσης (1995-2008). Με κριτήριο το χαρακτήρα της οικονομικής πολιτικής, τα έτη ανάμεσα στο 1981 και το 1994 δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν ως μια ενιαία περίοδος δεδομένου ότι συμπυκνώνουν τουλάχιστον τρεις διακριτές υποενότητες: (α) την πρώτη τετραετία του ΠΑΣΟΚ (1981-1985), (β) την εφαρμογή του σταθεροποιητικού προγράμματος (1985-1987) αλλά και την ασάφεια ως προς το χαρακτήρα της οικονομικής πολιτικής μετά την εγκατάλειψη του, και (γ) την φιλελεύθερη πολιτική της κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας (1991-1993). Κοινό ωστόσο χαρακτηριστικό αυτών των υποπεριόδων, συνεπώς και ο λόγος για τον οποίο αντιμετωπίζονται ενιαία στα πλαίσια αυτού του κεφαλαίου, είναι η αποτυχία αντιμετώπισης των διαρθρωτικών προβλημάτων της ελληνικής οικονομίας και οι συνεχείς μεταπτώσεις ως προς το χαρακτήρα και τη στόχευση της οικονομικής πολιτικής.

Αντίθετα, τα έτη ανάμεσα στο 1995 και το 2008 μπορούν με ευκολία να αντιμετωπιστούν ως μια ενιαία περίοδος ισχυρής ανάπτυξης, αν και η λεπτομερής εξέτασή τους αναδεικνύει επίσης τρεις υποπεριόδους: (α) την περίοδο 1995-2000 όπου κύριο χαρακτηριστικό είναι η προσπάθεια εισόδου της χώρας στο ευρώ, (β) την

περίοδο 2001-2004 κατά την οποία οι οικονομική ανάπτυξη επιταχύνεται περαιτέρω, και (γ) την περίοδο 2005-2008 όπου παρά τη μικρή κάμψη της δυναμικής της οικονομίας οι ρυθμοί μεγέθυνσης συνεχίζουν να διατηρούνται σε υψηλά επίπεδα. Ωστόσο, παρά τις επιμέρους διαφορές, είναι εμφανές ότι τα έτη 1995-2008 αποτελούν ένα συνεκτικό κύκλο ως προς τις εξελίξεις της ελληνικής οικονομίας και την κατεύθυνση των βασικών τάσεων που τις καθόρισαν.

Ο διαχωρισμός των ετών 1981-2008 σε δύο διακριτές περιόδους δικαιολογείται απόλυτα εάν δούμε την πορεία εξέλιξης του ΑΕΠ. Το 2008 η ελληνική οικονομία ήταν κατά 82% «μεγαλύτερη» από ότι ήταν το 1980, αυτή όμως η μεγέθυνση δεν κατανεμήθηκε ισόποσα στο χρόνο. Μέχρι και το 1994 οι ρυθμοί μεγέθυνσης του ΑΕΠ ήταν ασθενικοί,[234] ενώ δεν έλειψαν και χρονιές κατά τις οποίες παρατηρήθηκε απόλυτη συρρίκνωση (1987, 1993). Μέχρι και το 1995 οι επιδόσεις της οικονομίας απέκλιναν συστηματικά από τον ευρωπαϊκό (ΕΕ-15) μέσο όρο και το 1990 το ελληνικό κατά κεφαλή ΑΕΠ, σε μονάδες αγοραστικής δύναμης (PPP), ισούταν με το 74% του ευρωπαϊκού μέσου όρου έναντι 94% το 1980. Αντίθετα, κατά την περίοδο 1995-2006 ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεγέθυνσης διαμορφώθηκε στο 3,8% (2,1% στην ευρωζώνη) και το κατά κεφαλήν ΑΕΠ αυξήθηκε από 73% του ευρωπαϊκού μέσου όρου το 2000 σε 83% το 2006. Σωρευτικά, το 2008 η ελληνική οικονομία ήταν κατά 59% μεγαλύτερη έναντι του 1995, τη στιγμή που ο αντίστοιχος ευρωπαϊκός μέσος όρος (ευρωζώνη) ήταν 25%.

Διάγραμμα Γ.1-1: Μέσος ετήσιος ρυθμός πραγματικής μεγέθυνσης του ΑΕΠ

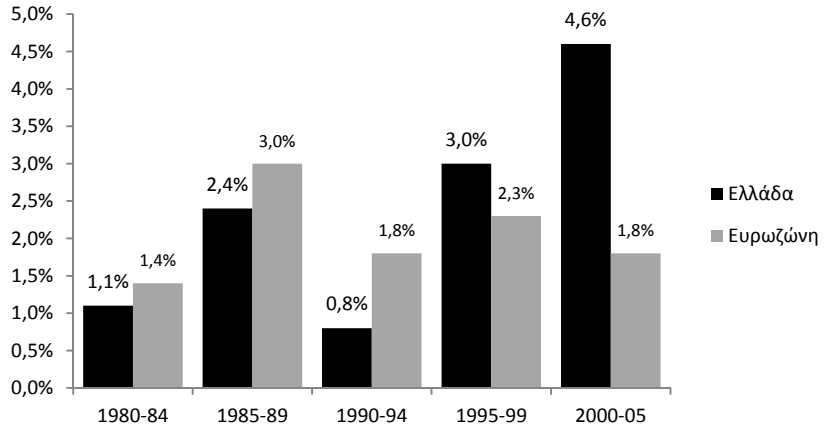

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων AMECO

Η βελτίωση του διεθνούς οικονομικού περιβάλλοντος αναμφίβολα έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ενίσχυση της ελληνικής οικονομίας, αλλά υπήρξαν και εσωτερικοί

[234] Έως και τα μέσα της δεκαετίας του ’90, ο ρυθμός πραγματικής αύξησης του ΑΕΠ σπάνια ξεπέρασε το 2% (έτη 1984, ’85, ’88, ’89, ’91), τις περισσότερες φορές η ετήσια μεταβολή κινούταν ανάμεσα σε 0,5% και 1%. Έτσι, το ελληνικό πραγματικό ΑΕΠ το 1995 ήταν 22% υψηλότερο του 1980. Το αντίστοιχο μέσο ευρωπαϊκό μέγεθος ήταν 34%.

παράγοντες που την στήριξαν περαιτέρω. Η απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, που είχε ξεκινήσει από τις αρχές της δεκαετίας του ’90, και η πολιτική της σκληρής δραχμής πέτυχαν την αποκλιμάκωση του πληθωρισμού και των επιτοκίων. Αυτό με τη σειρά του ευνόησε την πιστωτική επέκταση, η οποία χρηματοδότησε την εγχώρια κατανάλωση (δημόσια και ιδιωτική), που αποτελεί παραδοσιακά τον κύριο παράγοντα μεγέθυνσης του ΑΕΠ.

Κατά δεύτερο λόγο, μπορούμε να διακρίνουμε σημαντικές αλλαγές στο χαρακτήρα της οικονομικής πολιτικής. Κεντρικός στόχος της οικονομικής πολιτικής όλων των κυβερνήσεων από τις αρχές της δεκαετίας του ’90 ήταν η επίτευξη των κριτηρίων σύγκλισης η οποία θα επέτρεπε στην Ελλάδα να συμμετάσχει ταυτόχρονα με τα άλλα κράτη-μέλη της Ε.Ε. στην ΟΝΕ. Συνεπώς, η δημοσιονομική εξυγίανση και η νομισματική σταθερότητα αποτέλεσαν την κύρια επιδίωξη της οικονομικής πολιτικής μετά το 1989. Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο επιδιώχθηκε η δημοσιονομική εξυγίανση δεν ήταν ο ίδιος. Έως και το 1994 η δημοσιονομική εξυγίανση επιδιωκόταν μέσω «προγραμμάτων σταθεροποίησης» τα οποία δεν είχαν σημαντικά αποτελέσματα. Μετά το 1995 ο ίδιος στόχος επιδιώχθηκε μέσω μιας πολιτικής που στόχευσε περισσότερο στα αυξημένα έσοδα που θα προέκυπταν από την οικονομική ανάπτυξη και τις ιδιωτικοποιήσεις παρά στη περιστολή των δαπανών.

Τούτων λεχθέντων, το κύριο επιχείρημα που θα αναπτυχθεί παρακάτω είναι ότι κατά την περίοδο 1981-2006 η ελληνική οικονομία χαρακτηρίστηκε από τρεις σημαντικές εξελίξεις:

Κατά πρώτο λόγο, ολοκληρώθηκε ο μετασχηματισμός της σε μια οικονομία των υπηρεσιών με έναν υποστηριχτικό δευτερογενή τομέα και με έναν εντελώς περιθωριακό (από οικονομικής άποψης) πρωτογενή τομέα.

Δεύτερον, μετά το 1995 η οικονομία εισήλθε σε ενα κύκλο έντονης ανάπτυξης η οποία αφενός επιτάχυνε τους παραπάνω μετασχηματισμούς, αφετέρου κατάφερε να απορροφήσει σχετικά ανώδυνα τις εντάσεις που δημιουργούνταν στην αγορά εργασίας. Η ένταξη της Ελλάδας στην ευρωζώνη σε συνδυασμό με το χαρακτήρα της οικονομικής πολιτικής που χρησιμοποιήθηκε προκειμένου να επιτευχθεί αυτό έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ενεργοποίηση του κύκλου ανάπτυξης.

Τέλος, καταγράφηκε μια σημαντική επέκταση της μισθωτής εργασίας φορείς της οποίας ήταν οι νεοεισερχόμενοι στην αγορά εργασίας. Ο μετασχηματισμός της αγοράς εργασίας αν και σε ορισμένες όψεις του θεμελιώδης, ήταν σταδιακός και ομαλός. Η επέκταση της μισθωτής εργασίας πραγματοποιήθηκε παράλληλα με την ενίσχυση των μεγαλύτερων επιχειρήσεων, την υποχώρηση των πολύ μικρών, τη σημαντική βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου του εργατικού δυναμικού και την σταδιακή υποχώρηση του ποσοστού ανεργίας το οποίο ωστόσο συνέχισε να κινείται σε υψηλά επίπεδα. Από την άλλη, οι θέσεις εργασίας που δημιούργησε η οικονομία παρουσίασαν μια σημαντική υστέρηση τόσο ως προς το συνολικό αριθμό, όσο και ως προς τις νέες προσδοκίες που δημιουργούσε το αναβαθμισμένο εκπαιδευτικό επίπεδο του εργατικού δυναμικού.

Οι παραπάνω μετασχηματισμοί γέννησαν νέες αντιθέσεις (νέοι-μεγαλύτεροι, μικρές-μεγάλες επιχειρήσεις, γηγενείς-μετανάστες κ.ο.κ.), οι οποίες όμως δεν εκδηλώθηκαν ανοιχτά διότι η οικονομία αναπτυσσόταν παράγωντας εισοδήματα για όλους, με τρόπο άνισο μεν αλλά έντονο.

Γενικά χαρακτηριστικά της οικονομικής πολιτικής κατά την περίοδο 1981-1994

1981-1989: η πρώτη περίοδος του ΠΑΣΟΚ και το σταθεροποιητικό πρόγραμμα του 1985-1987

Όταν το ΠΑΣΟΚ ανήλθε στην εξουσία το 1981 είχε να αντιμετωπίσει μια οικονομική κατάσταση με κύρια χαρακτηριστικά την υψηλή νομισματική και μακροοικονομική αστάθεια (Αργείτης 2004, Καζάκος 2001). Η εξάντληση του αναπτυξιακού μοντέλου, οι αδυναμίες του αγροτικού τομέα, οι διαθρωτικές ανεπάρκειες της βιομηχανίας, φαινόμενα των οποίων οι απαρχές πρέπει να αναζητηθούν στις δεκαετίες του ’60 και ’70, εκδηλώθηκαν με ιδιαίτερη ένταση στις αρχές της δεκαετίας του ’80 προκαλώντας μια καθολική κρίση που αφορούσε το σύνολο του μεταπολεμικού μοντέλου συσσώρευσης και τη δομή της οικονομικής εξουσίας που το συνόδευε (Σακελλαρόπουλος 2004: 214).[235] Από την άλλη πλευρά, δεν πρέπει να υποτιμάται το γεγονός ότι η οικονομική κρίση των αρχών της δεκαετίας του ’80, συνυπήρξε με ισχυρές κοινωνικές και πολιτικές προσδοκίες αλλά και πιεστικές ανάγκες. Όπως αναφέρει ο Γράβαρης (1998: 108), το κοινωνικό κράτος στην Ελλάδα, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στη Δυτική Ευρώπη, δεν εδραιώθηκε σε μια συγκυρία οικονομικής ανάπτυξης αλλά σε μια περίοδο έντονης οικονομικής κρίσης.

Η διεθνής οικονομική κρίση που ενεργοποίησε το δεύτερο πετρελαϊκό σοκ οδήγησε σε σημαντική επιβράδυνση της δραστηριότητας μιας σειράς «κλάδων-κλειδιά» για την ελληνική οικονομία (ναυτιλία και τουρισμός) και μείωσε σημαντικά τα μεταναστευτικά εμβάσματα τα οποία μαζί με το ναυτιλιακό και τουριστικό συνάλλαγμα αποτελούσαν τη βασική πηγή χρηματοδότησης των ελλειμματικών προϋπολογισμών. Ο συνδυασμός των παραπάνω προκάλεσε την περιστολή της κατασκευαστικής δραστηριότητας, δηλαδή ακόμα ενός τομέα-κλειδί για την ελληνική οικονομία. Ειδικά στην περίπτωση της Ελλάδας, τα παραπάνω προβλήματα συνέπεσαν με μια σειρά επιπλέον εξελίξεων η βάση των οποίων δεν ήταν οικονομική, δηλαδή στην αναγκαία επέκταση των δημοσίων δαπανών με στόχο την οικοδόμηση του κράτους πρόνοιας και στη σημαντική αύξηση του μοναδιαίου κόστους εργασίας λόγω των νέων πολιτικών ελευθεριών μετά το 1974 (Λαμπριανίδης & Πάκος, 1990: 189). Συνεπώς, στις αρχές τις δεκαετίας του ‘80, τα κύρια θέματα της πολιτικής ατζέντας ήταν αφενός η αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης και της

[235] Το μεταπολεμικό μοντέλο ανάπτυξης είχε δομηθεί γύρω από τρεις βασικούς άξονες: υψηλά επίπεδα προστατευτισμού της εγχώριας βιομηχανικής και αγροτικής παραγωγής, χαμηλά έως αρνητικά πραγματικά επιτόκια αποτέλεσμα της ειδικής σχέση του βιομηχανικού με το κρατικά ελεγχόμενο τραπεζικό κεφάλαιο και μια πολιτική χαμηλών μισθών. Το σχήμα αυτό υπήρξε ιδιαίτερα αποτελεσματικό κατά τις δεκαετίες του ’60 και του ‘70 και δεν επερωτήθηκε δεδομένου ότι κατάφερνε να εξασφαλίσει «νομιμοποίηση» στο αυταρχικό μετεμφυλιακό κράτος και στην χούντα αργότερα.

αποβιομηχάνισης, αφετέρου ο εκδημοκρατισμός των κρατικών θεσμών και η θεμελίωση του κράτους πρόνοιας.

Σε ό,τι αφορά την οικονομία, έως και τα μέσα της δεκαετίας η κυβέρνηση επιχείρησε να απαντήσει στα προβλήματα μέσω μιας επεκτατικής δημοσιονομικής, νομισματικής και εισοδηματικής πολιτικής, η οποία θεωρητικά συνδύαζε και μέτρα παραγωγικής αναδιάρθρωσης και εκσυγχρονισμού (Αργείτης 2004: 394).[236] Ωστόσο, δύσκολα η οικονομική πολιτική θα μπορούσε να χαρακτηριστεί κεϋνσιανή, δεδομένου ότι η μακροοικονομική πολιτική που υιοθετήθηκε τελικά επηρεάστηκε κυρίως από βραχυχρόνιες επιλογές και όχι από κάποια, έστω και λαθεμένη, στρατηγική σύλληψη για το μέλλον της οικονομίας (Βούλγαρης 2005: 159-161, Ψαλιδόπουλος 1990). Το καλύτερο ίσως παράδειγμα μπορεί να βρεθεί στην υπόθεση των προβληματικών επιχειρήσεων (βλ. Πλαίσιο Γ-1). Εν τέλει, η προσπάθεια μακροοικονομικής ώθησης της οικονομίας απέτυχε διότι δεν κατάφερε να προωθήσει την παραγωγική αναδιάρθρωση, λόγω του ότι αυτό-παγιδεύτηκε σε μία οπτική σύμφωνα με την οποία η οικονομική πολιτική μετατράπηκε σε βραχυχρόνια εκλογική διαχείριση της οικονομικής συγκυρίας (Αργείτης 2004: 295, επίσης Λιάγκουρας 2004, Καζάκος 2001, Βούλγαρης 2005).

Το 1985 υπήρξε σημείο καμπής. Η αλλαγή σηματοδοτήθηκε από την υιοθέτηση του *Πρώτου Σταθεροποιητικού Προγράμματος* (1985-1987) τον Οκτώβριο του 1985 λίγους μήνες μετά τη νίκη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του Ιουνίου. Αποτελεί πλέον κοινή διαπίστωση (ενδεικτικά Βούλγαρης 2005, Αργείτης 2004, Σταθάκης 2007) ότι το Πρώτο Σταθεροποιητικό Πρόγραμμα σηματοδότησε αφενός το οριστικό τέλος της μεταπολεμικής προσπάθειας άμεσης παρέμβασης του κράτους για την ανασυγκρότηση της παραγωγικής βάσης, αφετέρου τη σταδιακή ανάδυση μιας νέας φιλοσοφίας στην οικονομική πολιτική με έντονα νεοφιλελεύθερα στοιχεία. Ο Κώστας Σημίτης (1989), κύριος εμπνευστής του προγράμματος, διατύπωσε αργότερα τη θέση ότι το Πρόγραμμα επέδρασε καθοριστικά στις πολιτικές και ιδεολογικές εξελίξεις, καθώς οδήγησε την κοινωνία σε μια «αναγκαία προσαρμογή»: στη συνειδητοποίηση ότι «*οι πολιτικοί και οικονομικοί χειρισμοί πρέπει να είναι σύμφωνοι με το δοσμένο γενικότερο πλαίσιο, γιατί αλλιώς οδηγούν σε αδιέξοδα»,* ότι *«η πολιτική πρέπει να συμβιβάζεται με τις νομοτέλειες της μεικτής οικονομίας*» (Σημίτης 1989: 27).

[236] Σε αυτό το πλαίσιο, μια από τις συνέπειες της δεκαετίας του ’80 ήταν η σημαντική ενίσχυση του δημόσιου χρέους το οποίο από το 23% του ΑΕΠ το 1980 εκτινάχτηκε στο 73% το 1990 και στο 102% το 2000 προκειμένου να σταθεροποιηθεί έκτοτε μεταξύ 98-103%. Η παραπάνω εξέλιξη ήταν το φυσικό αποτέλεσμα των μόνιμα ελλειμματικών κρατικών προϋπολογισμών (καθ’ όλη την περίοδο 1981-1995 το έλλειμμα του προϋπολογισμού κινούταν μεταξύ 10% και 14%). Εν ολίγοις, η διόγκωση του χρέους οφείλεται στην αναγκαία και σημαντική επέκταση των δημοσίων δαπανών (οι δημόσιες δαπάνες αυξήθηκαν από το 33% του ΑΕΠ το 1980, 48% το 1985, 44,5% το 1990), η οποία δεν συνοδεύτηκε με μια αντίστοιχη ενίσχυση των δημόσιων εσόδων τα οποία παρέμειναν καθηλωμένα στο 30-32% του ΑΕΠ. Συνεπώς, το πρόβλημα του χρέους δεν οφείλεται στην αναγκαία αν και ιδιόμορφη επέκταση των δημοσίων δαπανών, αλλά στην αδυναμία ή απροθυμία φορολόγησης των εισοδημάτων και της περιουσίας. Το κόστος της επέκτασης του κοινωνικού κράτους κάλυψαν σχεδόν αποκλειστικά οι μισθωτοί οι οποίοι αποτελούσαν την μειοψηφία του εργατικού δυναμικού και ο κρατικός προϋπολογισμός μέσω δανεισμού.

Το Πρώτο Σταθεροποιητικό Πρόγραμμα αποτέλεσε μια «ισχυρή διατύπωση σταθεροποιητικής πολιτικής σύμφωνης με τις νεοφιλελεύθερες αντιλήψεις της εποχής» (Σταθάκης 2001: 171-172) με βασικούς στόχους την περιστολή του ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, του πληθωρισμού και των δανειακών αναγκών του Δημοσίου,[237] μέσω της υιοθέτησης μιας αυστηρών μέτρων δημοσιονομικής, νομισματικής και εισοδηματικής πολιτικής όπως η καθιέρωση κατώτατου επιτοκίου χορηγήσεων για τα βραχυπρόθεσμα δάνεια, η μείωση των πραγματικών μισθών κατά 13,4% σε δύο χρόνια, το πάγωμα των τιμών των αγροτικών προϊόντων σε επίπεδα χαμηλότερα του πληθωρισμού, η σημαντική τροποποίηση της ΑΤΑ η οποία πλέον θα υπολογιζόταν βάσει του εκτιμώμενου πληθωρισμού και όχι βάσει του διαπιστωμένου και η υποτίμηση της δραχμής κατά 15%.

Το αποτέλεσμα του προγράμματος ήταν υφεσιακό, δεδομένου ότι το ΑΕΠ αυξήθηκε 1,4% το 1986 αλλά κατά την επόμενη χρονιά μειώθηκε κατά 0,5%. Οι κοινωνικές αντιδράσεις υπήρξαν ακόμα πιο σημαντικές, προκαλώντας πόλωση ανάμεσα στα κόμματα, αλλά και στο εσωτερικό του ΠΑΣΟΚ. Ο πρώην υπουργός οικονομίας Γεράσιμος Αρσένης αποχώρησε από το ΠΑΣΟΚ και ίδρυσε νέο κόμμα, η ΠΑΣΚΕ διασπάστηκε τον Οκτώβριο του 1985 μετά τη διαγραφή από το ΠΑΣΟΚ των διαφωνούντων με την κυβερνητική πολιτική (Βούλγαρης 2005). Μέσα σε αυτό το κλίμα, και με τις εκλογές να πλησιάζουν, το πρόγραμμα εγκαταλείφθηκε το 1987 διατηρώντας ως μόνο στοιχείο για τα επόμενα χρόνια την σφιχτή νομισματική πολιτική η πεμπτουσία της οποίας ήταν η συγκράτηση της διολίσθησης της δραχμής έναντι του ECU σε ποσοστό μικρότερο από τη διαφορά του πληθωρισμού ανάμεσα στην Ελλάδα και την ΕΕ. Ο κανόνας αυτός τηρήθηκε απαρεγκλίτως από το 1990 έως το 1997 (Ιορδάνογλου 2003: 88).

[237] Ειδικότερα, οι στόχοι του προγράμματος ήταν: μείωση του ελλείμματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών από 3,2 δις $ το 1985 (9,8% του ΑΕΠ) σε 1,25 δις $ το 1987· μείωση του πληθωρισμού από 25% το 1985 σε 10% το 1987· μείωση των καθαρών δανειακών αναγκών του Δημοσίου από 17,6% του ΑΕΠ το 1985 σε 9,6% του ΑΕΠ το 1987· μείωση της προσφοράς χρήματος (Μ3) κατά 15%.

Πλαίσιο Γ-1: οι προβληματικές επιχειρήσεις

Παρά το γεγονός ότι η τάση βιομηχανικής υποχώρησης είχε διαπιστωθεί από νωρίς (ενδεικτικά Γιαννίτσης 1984), η βιομηχανική πολιτική της δεκαετίας του '80 παρέμεινε αμυντική συντείνοντας στην αναπαραγωγή της υφιστάμενης κλαδικής σύνθεσης και του εδραιωμένου, αλλά ξεπερασμένου, επιχειρηματικού προφίλ των επιχειρήσεων (ενδεικτικά Γιαννίτσης 1993, Καραμεσίνη 2004, Λυμπεράκη 1993). Το πρόβλημα εμφανίστηκε με εξαιρετικά πιεστικό χαρακτήρα στις αρχές της δεκαετίας του '80, όταν πολλές μεγάλες επιχειρήσεις βρέθηκαν στα πρόθυρα χρεοκοπίας, κάτι που επέβαλε την παρέμβαση του κράτους μέσω της πολιτικής των «προβληματικών επιχειρήσεων».

Η έρευνα του Σακελλαρόπουλου (1993) αναφορικά την πολιτική των προβληματικών επιχειρήσεων παραμένει μέχρι σήμερα η πλέον ολοκληρωμένη. Όπως αναφέρει, η ενδεχόμενη χρεοκοπία των προβληματικών επιχειρήσεων, εκτός των χιλιάδων χαμένων θέσεων εργασίας και την καταστροφή μεγάλου τμήματος του παραγωγικού δυναμικού, απειλούσε με κατάρρευση το σύνολο του τραπεζικού συστήματος λόγω της σημαντικής έκθεσής του σε αυτές τις επιχειρήσεις. Συνεπώς η ενεργός παρέμβαση του κράτους ήταν επιβεβλημένη. Η αρχική ιδέα ήταν ότι ο Οργανισμός Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων (ΟΑΕ), που δημιουργήθηκε το 1983 (ν. 1262/83), θα αναλάμβανε τη διοίκηση των προβληματικών επιχειρήσεων, θα τις εξυγίαινε με τη χρήση κρατικών και τραπεζικών πόρων και στη συνέχεια θα τις απέδιδε ξανά στην οικονομία της αγοράς (Σακελλαρόπουλος 1993: 13).

Ωστόσο, η πολιτική εξυγίανσης προσέκρουσε σε ένα άθροισμα ετερόκλιτων συμφερόντων: οι τράπεζες επιζητούσαν τον χαρακτηρισμό επιχειρήσεων ως προβληματικές προκειμένου να διασφαλίσουν τα δάνεια που είχαν δώσει, οι ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων επεδίωκαν μέσω της ίδιας διαδικασίας την απαλλαγή τους από τις οικονομικές και ποινικές συνέπειες και την επάνοδό τους ύστερα από την εξυγίανση, οι εργαζόμενοι στόχευαν στη διασφάλιση των θέσεων εργασίας τους, τα μικροαστικά στρώματα (τεχνίτες, βιοτέχνες) που συνδέονταν στη βάση προμηθευτή-πελάτη επιδίωκαν την διατήρηση αυτής της σχέσης (Σακελλαρόπουλος 1993: 14-15).

Υπό τις παραπάνω πιέσεις, σε πολύ μικρό διάστημα ο ΟΑΕ βρέθηκε να ελέγχει 43 επιχειρήσεις, οι οποίες αντιστοιχούσαν στο 20% των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων της κλωστοϋφαντουργίας, το 50% της τσιμεντοβιομηχανίας, το 40% της χαρτοβιομηχανίας, το 50% της βιομηχανίας λιπασμάτων, το 100% των ναυπηγιών (Λιαργκόβας & Πατρώνης 2004: 170). Με άλλα λόγια, ο ΟΑΕ ενώ σχεδιάστηκε ως όργανο διάσωσης και αναδιάρθρωσης παραγωγικών δομών, κατέληξε προστατευτική ομπρέλα ενός ευρέου φάσματος κατεστημένων οικονομικών σχέσεων και κοινωνικών συμφερόντων· η ιστορία του ΟΑΕ αντιπροσωπεύει «μια ήττα του ΠΑΣΟΚ από την ελληνική κοινωνία» (Σακελλαρόπουλος 1993: 306)

1991-1993: Η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας, οι πρώτες ιδιωτικοποιήσεις και το σταθεροποιητικό πρόγραμμα

Τον Απρίλιο του 1990 μετά από δύο εκλογικές αναμετρήσεις και δύο κυβερνήσεις συνεργασίας, η Νέα Δημοκρατία σχηματίζει αυτοδύναμη κυβέρνηση υπό τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη. Οι βασικοί άξονες της μακροοικονομικής πολιτικής και το πρόγραμμα σταθεροποίησης που υιοθέτησε η νέα κυβέρνηση (*Μεσοπρόθεσμο Σταθεροποιητικό Πρόγραμμα, 1991-1993*) δεν διέφεραν σημαντικά από τις στοχεύσεις του Πρώτου Σταθεροποιητικού Προγράμματος,[238] με τη διαφορά ότι δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση στη δημοσιονομική πολιτική έναντι της νομισματικής (Λιαργκόβας & Πατρώνης 2004: 416). Επίσης, για πρώτη φορά συμπεριλήφθηκε στον προγραμματισμό η προώθηση «διαθρωτικών αλλαγών» με στόχο την

[238] Οι βασικοί στόχοι ήταν: μείωση των καθαρών δανειακών αναγκών του δημοσίου από 21% του ΑΕΠ σε 3%, μείωση του πληθωρισμού από 20,1% σε 7%, μείωση του ισοζυγίου πληρωμών από 6,9% του ΑΕΠ σε 1,5%, μείωση του δημόσιου χρέους από 76,3% σε 60%.

απελευθέρωση των αγορών προϊόντων, εργασίας και υπηρεσιών, καθώς και ένα φιλόδοξο πρόγραμμα ιδιωτικοποιήσεων. Το αποτέλεσμα ήταν και πάλι ύφεση: ο ρυθμός μεγέθυνσης του ΑΕΠ από 3,1% το 1991 μειώθηκε σε 0,7% το 1992 και έγινε αρνητικός (-1,3%) το 1993.

Παρά την αποτυχία και του νέου προγράμματος σταθεροποίησης, η πολιτική της Νέας Δημοκρατίας είχε ορισμένες σημαντικές επιπτώσεις. Η πρώτη, αφορά την ενεργοποίηση της διαδικασίας απελευθέρωσης του χρηματοπιστωτικού συστήματος που συνεχίστηκε και κατά τα επόμενα έτη. Κατά δεύτερο λόγο, το επιθετικό πρόγραμμα ιδιωτικοποιήσεων, αν και δεν υλοποιήθηκε τελικά, «εξοικείωσε» την ελληνική κοινωνία με μια ρητορική που μπορεί να μην ήταν άγνωστη αλλά, σε καμία περίπτωση, δεν ήταν κυρίαρχη στο παρελθόν.

Το νεοφιλελεύθερης έμπνευσης οικονομικό και πολιτικό πρόγραμμα «θεραπείας σοκ» προσέκρουσε σε έντονες κοινωνικές αντιδράσεις,[239] κατόρθωσε όμως να εισαγάγει μια νέα «ορθολογικότητα» στο κοινωνικό και πολιτικό λεξιλόγιο και την πρακτική, με αιχμή του δόρατος τις ιδιωτικοποιήσεις. Τα πρακτικά αποτελέσματα του εγχειρήματος ήταν φτωχά. Με εξαίρεση την εκκαθάριση και κλείσιμο αρκετών από τις προβληματικές επιχειρήσεις του ΟΑΕ, η μόνη μεγάλη επιχείρηση που ιδιωτικοποιήθηκε ήταν η ΑΓΕΤ Ηρακλής (Μάρτιος 1992). Όπως παραδέχτηκε το Υπουργείο Οικονομικών, από τα προσδοκώμενα οφέλη από τα προγράμματα ιδιωτικοποιήσεων του πρώτου χρόνου διακυβέρνησης της ΝΔ, μόλις το 1/3 τελικά πραγματοποιήθηκε (ΥΠΟΙΚ, Εισηγητική Έκθεση του Προϋπολογισμού για το έτος 1992: 9).

Ωστόσο, παρά τα φτωχά αποτελέσματα του προγράμματος, οι ιδιωτικοποιήσεις της Νέας Δημοκρατίας κατά μία έννοια «έστρωσαν το δρόμο» για την εκσυγχρονιστική-πασοκική εκδοχή τους. Σε τελική ανάλυση, η απόσταση ανάμεσα στις ιδιωτικοποιήσεις της Νέας Δημοκρατίας και τις αποκρατικοποιήσεις ή τις μετοχοποιήσεις του ΠΑΣΟΚ δεν είναι πολύ μεγάλη, αν και όπως σημειώνει ο Παγουλάτος (Pagoulatos 2005: 360-64) αποτυπώνει μια διαφορετική στοχοθεσία: η αλλαγή στη φρασεολογία δεν σήμαινε μόνο την επιθυμία να διατηρήσει το κράτος ένα ποσοστό συμμετοχής· μέσω της μετοχοποίησης διασφαλίστηκε η έμμεση προσαρμογή των Δημόσιων Επιχειρήσεων στα ιδιωτικό-οικονομικά κριτήρια κάτι που αποτελούσε προϋπόθεση ώστε ακόμη και η μειοψηφική προσφορά πακέτων μετοχών να προσελκύσει ξένους θεσμικούς επενδυτές.

Το πιο σημαντικό ίσως, είναι ότι κατά την περίοδο αυτή υιοθετείται πλέον άνευ επιφυλάξεων, και από τα δύο κόμματα εξουσίας (ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ.), η συμμετοχή της χώρας στην ΟΝΕ ως στρατηγικός στόχος, επιλογή που δημιούργησε έναν «μονόδρομο», αρκετά πλατύ ώστε να επιτρέπει μανούβρες, με σαφή όμως κατεύθυνση. Υπ' αυτή την έννοια, έχει δίκιο ο Καζάκος όταν γράφει: «*η δεκαετία του '90 μπορεί να χαρακτηριστεί ως η δεκαετία της ρητής ή σιωπηρής, ειλικρινούς ή*

[239] Όπως αναφέρει ο Λυριτζής (1998: 81) ο νεοφιλελευθερισμός της ΝΔ του Μητσοτάκη συνάντησε σημαντικές αντιδράσεις και στο εσωτερικό του κόμματός.

υποκριτικής αποδοχής από τις ηγεσίες των δύο μεγάλων πολιτικών κομμάτων της νέας συναίνεσης που διαμορφώθηκε στην Ευρώπη σε ζητήματα οικονομικής πολιτικής και που στην πολιτική ανάλυση χαρακτηρίζονται συχνά ως «νεοφιλελεύθερος πραγματισμός»» (Καζάκος 2001: 450).

1995-2008: Ο νέος ισχυρός αναπτυξιακός κύκλος της ελληνικής οικονομίας

Η πτώση της κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας, η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία και, κυρίως, η ανάληψη της προεδρίας του κόμματος από τον Κώστα Σημίτη, σηματοδότησαν την έναρξη μιας περιόδου οικονομικής μεγέθυνσης. Η νέα κυβέρνηση που προέκυψε από τις εκλογές του 1994 κατέθεσε στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή αναθεωρημένο πρόγραμμα σύγκλισης και επιβεβαίωσε τη δέσμευση στην προσπάθεια επίτευξης των κριτηρίων του Μάαστριχτ μέχρι το 1998, ώστε η χώρα να συμμετάσχει στην τρίτη φάση της ΟΝΕ (εισαγωγή του ευρώ) μαζί με τα υπόλοιπα κράτη-μέλη το 1999. Ο στόχος τελικά δεν επιτεύχθηκε και η Ελλάδα μπήκε στην ευρωζώνη το 2001.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ήδη από το 1993, όταν αποφασίστηκε στο Μάαστριχτ το χρονοδιάγραμμα για την ΟΝΕ, οι διεθνείς οικονομικές σχέσεις της Ελλάδας ήταν εκτεταμένες αλλά και ιεραρχημένες στο εσωτερικό τους. Όπως αναφέρει ο Σταθάκης (2010) στα μέσα της δεκαετίας του ’90, η βασική ιδέα περί ανάπτυξης, ήταν η ενίσχυση των κλάδων με διεθνή ανταγωνιστικότητα σε συνδυασμό με την απελευθέρωση των αγορών χρήματος και τις μαζικές ιδιωτικοποιήσεις οι οποίες θα επέτρεπαν την αξιοποίηση των διεθνών πλεονεκτημάτων. Την δεδομένη στιγμή, η ελληνική οικονομία είχε να επιδείξει δύο κλάδους με σημαντική διεθνή παρουσία (ναυτιλία και τουρισμός) και μια σειρά νέων δυναμικά ανερχόμενων κλάδων (τράπεζες, τηλεπικοινωνίες, εμπόριο) των οποίων η ανάπτυξη ευνοούταν από τις πολιτικές και οικονομικές συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί στην Ευρώπη μετά το άνοιγμα των αγορών των χωρών της ανατολικής Ευρώπης, των Βαλκανίων και της Τουρκίας.

Το ενιαίο νόμισμα μπορεί να δημιουργούσε προβλήματα στην βιομηχανία και στο εμπόριο αγαθών, αλλά οι πλέον δυναμικά αναπτυσσόμενοι κλάδοι της ελληνικής οικονομίας (ναυτιλία, τουρισμός, χρηματοπιστωτικό σύστημα) είχαν να ωφεληθούν τα μέγιστα από την υιοθέτησή του. Αυτοί οι κλάδοι, που αποτελούσαν και την «ατμομηχανή της ανάπτυξης» της ελληνικής οικονομίας, στηρίζονταν σε μεγάλο βαθμό σε συναλλαγματικές εισροές κάθε τύπου, συνεπώς η οικονομική πολιτική είχε ισχυρό κίνητρο να ευνοεί τη συναλλαγματική σταθερότητα. Υπ’ αυτή την έννοια, εκτός των πολιτικών πλεονεκτημάτων και της ανάγκης να παραμείνει η Ελλάδα στον πυρήνα της Ένωσης για πολιτικούς (εξωτερική πολιτική/Τουρκία) και οικονομικούς λόγους (Διαρθρωτικά Ταμεία), η επιλογή συμμετοχής στο ευρώ ήταν μια εξέλιξη που ανταποκρινόταν στα αιτήματα των ελίτ των δυναμικά ανερχόμενων κλάδων της οικονομίας (Σταθάκης 2010). Η συμμετοχή στην ευρωζώνη διασφάλιζε σταθερές ισοτιμίες που ήταν αναγκαία συνθήκη για την περαιτέρω ανάπτυξη της ναυτιλίας, του τουρισμού και του χρηματοπιστωτικού συστήματος, ταυτόχρονα διασφάλιζε χαμηλά

επιτόκια δανεισμού προκειμένου να χρηματοδοτηθούν οι μόνιμα ελλειμματικοί προϋπολογισμοί.

Σε ότι αφορά τα κύρια οικονομικά μεγέθη, οι επιδόσεις ήταν αξιοσημείωτες. Ο πληθωρισμός μειώθηκε από 10,8% (1994) σε 2,1% (1999) και το έλλειμμα περιορίστηκε από 10,2% του ΑΕΠ (1995) σε 3,8% (2000) και το μόνο μέγεθος που συνέχιζε να παραμένει σε υψηλά επίπεδα ήταν το δημόσιο χρέος που συνέχισε να κινείται ανάμεσα σε 100% και 110% του ΑΕΠ. Το 1999, το μόνο κριτήριο σύγκλισης που δεν είχε επιτευχθεί ήταν το ύψος του πληθωρισμού (ΥΠΟΙΚ Εισηγητική Έκθεση για τον Προϋπολογισμό του 1999: 3, 6). Το σημαντικότερο όμως είναι ότι, αντίθετα με ό,τι είχε συμβεί με τα προηγούμενα σταθεροποιητικά προγράμματα, η οικονομία δεν αντέδρασε με ύφεση αλλά μπήκε σε ισχυρή τροχιά μεγέθυνσης.

Το σύνολο σχεδόν των δεικτών πιστοποιούν ότι μετά το 1994-5 η ελληνική οικονομία εισήλθε έντονη τροχιά ανάπτυξης. Όπως φαίνεται και στο Διάγραμμα Γ.1-2, κατά την περίοδο το 1994 η ελληνική οικονομία ήταν μόλις κατά 11,6% μεγαλύτερη από το 1980. Αντίθετα, κατά την περίοδο 1995-2008 η ελληνική οικονομία μεγάλωσε σωρευτικά κατά 60%. Είναι επίσης σαφές ότι η κρίσιμη αλλαγή πραγματοποιήθηκε κατά την πενταετία 1995-1999 κατά την οποία η οικονομία μεγεθύνθηκε σωρευτικά κατά 13,4% έναντι μόλις 4,2% την προηγούμενη δεκαετία. Η δυναμική αυτή ενισχύθηκε περαιτέρω κατά την επόμενη πενταετία (2000-2004) και διατηρήθηκε σε υψηλά επίπεδα έως και το 2008 έτος κατά το οποίο ξέσπασε η παγκόσμια οικονομική κρίση.

Διάγραμμα Γ.1-2: Σωρευτικό αποτέλεσμα μεγέθυνσης (ΑΕΠ) της ελληνικής οικονομίας (σταθερές τιμές)

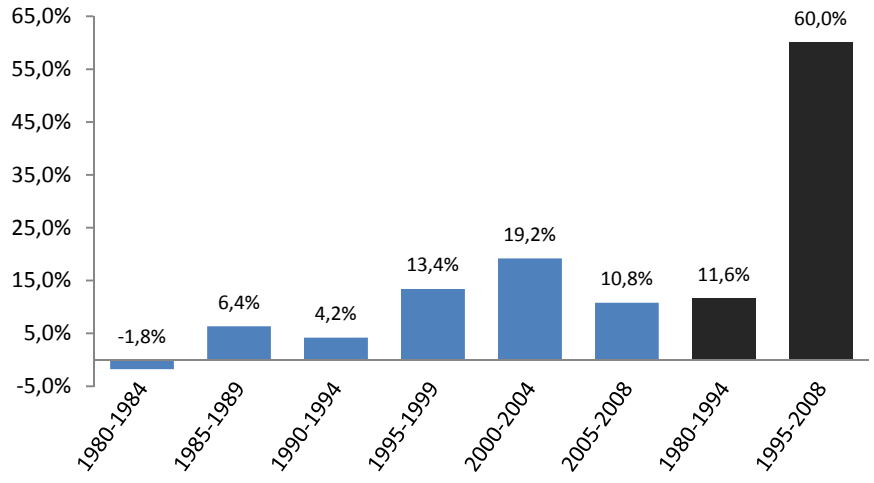

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Ο Πίνακας Γ-1 και ο Πίνακας Γ-2, μας βοηθούν να αποκωδικοποιήσουμε τους προσδιοριστικούς παράγοντες της αύξησης του ΑΕΠ. Όπως φαίνεται, ο ρόλος της κατανάλωσης (ιδιωτικής και δημόσιας) είναι μεν σημαντικός, ωστόσο παρέμεινε

σταθερός. Μετά από μια σημαντική αύξηση κατά την δεκαετία του ’80, η συμμετοχή της κατανάλωσης στην οικονομική μεγέθυνση διατηρήθηκε κοντά στο 90%. Υπάρχουν όμως δύο στοιχεία που αξίζει να σημειωθούν σε σχέση με την κατανάλωση. Κατ’ αρχήν, όπως φαίνεται στον Πίνακας Γ-2, η ενίσχυση της ιδιωτικής κατανάλωσης από το 1995 έως και το 2004 υπολειπόταν της αντίστοιχης αύξησης του ΑΕΠ. Δηλαδή μολονότι η ιδιωτική κατανάλωση παραμένει ο σημαντικότερος προσδιοριστικός παράγοντας του ΑΕΠ,[240] δεν είναι εύκολο να αποδοθεί σε αυτή η μεγέθυνση που παρατηρήθηκε μετά το 1995. Κατά δεύτερο λόγο, η υπήρξε καθοριστικός ο ρόλος της δημόσιας κατανάλωσης προκειμένου να διατηρηθεί η συνολική κατανάλωση σε υψηλά επίπεδα ιδιαίτερα μετά το 2000.

Ο παράγοντας που προκάλεσε την οικονομική μεγέθυνση της περιόδου 1995-2004 ήταν η σημαντική ενίσχυση του ακαθάριστου σχηματισμού παγίου κεφαλαίου η οποία ήταν πολλαπλάσια της μεγέθυνσης του ΑΕΠ καταφέρνοντας να καλύψει το διευρυνόμενο έλλειμμα στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών. Με άλλα λόγια, η μεγέθυνση της περιόδου 1995-2008 οφείλεται κατά κύριο λόγο στην ενίσχυση των επενδύσεων και την διατήρηση της κατανάλωσης σε υψηλά επίπεδα συχνά με την διορθωτική παρέμβαση των δημοσίων δαπανών οι οποίες κάλυπταν κενά που δημιουργούταν από τις κατά καιρούς μικρές υποχωρήσεις της ιδιωτικής κατανάλωσης.

Πίνακας Γ-1: Σύνθεση ΑΕΠ (%), μέσοι όροι ανά πενταετία, προσέγγιση δαπάνης, σταθερές τιμές

	1980 - 1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2005-2008
Τελική καταναλωτική δαπάνη	82,9	85,5	90,8	91,5	89,8	90,2
Νοικοκυριών	66,1	68,2	73,9	74,9	72,5	73,0
Γενικής Κυβέρνησης	17,9	18,3	16,9	16,6	17,2	17,1
Ακαθάριστος σχημ. κεφαλαίου	20,3	19,0	18,6	20,0	23,7	22,3
Ισοζύγιο αγαθών & υπηρεσιών	-3,0	-4,3	-8,3	-10,5	-13,4	-12,5
ΑΚΑΘΑΡΙΣΤΟ ΕΓΧΩΡΙΟ ΠΡΟΙΟΝ	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Πίνακας Γ-2: Μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής προσδιοριστικών παραγόντων του ΑΕΠ ανά πενταετία, προσέγγιση δαπάνης, σταθερές τιμές

	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2005-2008
Τελική καταναλωτική δαπάνη	1,2	2,6	1,4	2,8	4,0	4,1
Νοικοκυριών	1,1	2,8	1,8	2,8	3,8	3,9
Γενικής Κυβέρνησης	2,3	0,6	-0,5	2,7	5,1	4,9
Ακαθάριστος σχημ. κεφαλαίου	-4,6	3,2	-0,3	8,0	6,3	2,0
Εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών	1,6	4,9	3,1	10,0	5,2	4,4
Εισαγωγές αγαθών και υπηρεσιών	2,7	7,7	3,5	10,9	4,7	5,5
ΑΚΑΘΑΡΙΣΤΟ ΕΓΧΩΡΙΟ ΠΡΟΙΟΝ	**-0,2**	**1,8**	**0,8**	**3,0**	**4,5**	**3,2**

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

[240] Στην Ελλάδα, η εγχώρια ζήτηση και κατανάλωση ευθύνεται (καθ’ όλη την περίοδο 1981-2006), για το 80% με 90% της μεγέθυνσης της οικονομίας (Πίνακας ΣΤ-1 στο παράρτημα). Αυτό δεν αποτελεί ελληνική ιδιαιτερότητα, αφού αντίστοιχη εικόνα διαπιστώνεται στις περισσότερες χώρες της ΕΕ μετά το 1999, με εξαίρεση την Γερμανία η οποία αποτελεί τη μόνη χώρα της ευρωζώνης της οποίας η μεγέθυνση οφείλεται κυρίως στο εμπορικό ισοζύγιο (για περισσότερα βλ. Siedschlag 2008)

Συνεπώς, σε αντίθεση με τα λεγόμενα του Υπουργείου Οικονομικών (ενδεικτικά ΥΠΟΙΚ 1998), η οικονομική πολιτική της περιόδου 1997-2004 δεν ήταν περιοριστική και η συγκράτηση των δημοσίων δαπανών έπαιξε μικρό ρόλο ως τη μείωση του ελλείμματος και του χρέους. Μπορεί οι αναφορές στην ανάγκη περιορισμού της φαρμακευτικής δαπάνης, της μείωσης της δημόσιας κατανάλωσης κλπ. να ήταν διαρκείς, αλλά στην πραγματικότητα τα αποτελέσματα ήταν πενιχρά δεδομένου ότι οι δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ παρέμειναν σταθερά κοντά στο 44% (Διάγραμμα Γ.1-3). Αντίστοιχα, το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων ενισχύθηκε σημαντικά. Το 2000 οι πληρωμές του έφτασαν το 5,44% του ΑΕΠ έναντι μόλις 2,39% το 1996, ενώ κατά την επόμενη τετραετία διατηρήθηκαν στα ίδια επίπεδα (μεταξύ 5,0-5,4% του ΑΕΠ).[241]

Η περιστολή των ελλειμμάτων του προϋπολογισμού και η μείωση του δημόσιου χρέους ως ποσοστό του ΑΕΠ, προήλθε κυρίως μέσα από την ενίσχυση των δημοσίων εσόδων τα οποία καθ' όλη την περίοδο της δημοσιονομικής προσαρμογής αυξάνονταν με υψηλότερο ρυθμό απ' ότι το ΑΕΠ. Τα δημόσια έσοδα την περίοδο 1994-2001 αυξήθηκαν κατά 79,8% (σε τρέχουσες τιμές) έναντι 77,7% αντίστοιχης αύξησης του ΑΕΠ. Με άλλα λόγια, το βάρος της δημοσιονομικής προσαρμογής έπεσε στα έσοδα που αυξήθηκαν από 36,7% του ΑΕΠ το 1995 σε 43% το 2000. Αυτή η αύξηση οφείλεται σε δύο λόγους: στην αύξηση των εσόδων από την φορολογία και στην αύξηση των εσόδων από τις ιδιωτικοποιήσεις.

Σε ό,τι αφορά τα φορολογικά έσοδα, την περίοδο 1994-2000 αυξήθηκαν σωρευτικά κατά 81,6% κυρίως μέσω της πολλαπλάσιας ενίσχυσης των εσόδων από το φόρο εισοδήματος (114,6%). Αντίθετα, η αύξηση των εσόδων από έμμεσους φόρους ήταν χαμηλότερη της αύξησης του ΑΕΠ, στοιχείο που δείχνει ότι λίγα πράγματα έγιναν προκειμένου να αντιμετωπιστούν γνωστά προβλήματα όπως η μη απόδοση του ΦΠΑ.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Υπουργείου Οικονομικών, την περίοδο 1994-2000 δεν υπήρξαν σημαντικές μεταβολές ως προς τη δομή του φορολογικού συστήματος. υπό την έννοια ότι ο μέσος καταβαλλόμενος φόρος και ο βαθμός φορολογικής επιβάρυνσης (μέσος φόρος προς μέσο εισόδημα) δεν μεταβλήθηκαν σημαντικά για καμία από τις επιμέρους κατηγορίες φορολογούμενων ανεξάρτητα από το αν αυτοί ήταν φυσικά ή νομικά πρόσωπα, εάν ήταν μισθωτοί, εργοδότες ή ελεύθεροι επαγγελματίες.

Ωστόσο, τα φορολογικά έσοδα αυξήθηκαν με υψηλότερο ρυθμό απ' ότι το ΑΕΠ αφού μόνο την πενταετία 1995-2000 ο αριθμός των φορολογούμενων μισθωτών αυξήθηκε κατά 21,6% και ο αριθμός του συνόλου των φορολογούμενων αυξήθηκε κατά 23,7%. Κατά συνέπεια, η αύξηση των εσόδων από τον φόρο εισοδήματος δεν προήλθε μέσα από μια πολιτική φορολογικής επιβάρυνσης των μισθωτών, αλλά από την διεύρυνση της φορολογικής βάσης που προκάλεσε η οικονομική ανάπτυξη. Αυτό

[241] Αντίστοιχα ενισχύθηκε και το σκέλος του ΠΔΕ που αφορά χρηματοδότηση έργων από αμιγώς εθνικούς πόρους: από 1,2% του ΑΕΠ το 1998, σε 2,5% το 2004. Σε απόλυτα μεγέθη η σχετική δαπάνη τριπλασιάστηκε από 1,49 δις € το 1998 σε 4,64 δις € το 2004.

βέβαια σημαίνει ότι η άδικη δομή του φορολογικού συστήματος ελάχιστα μεταβλήθηκε κατά την περίοδο 1994-2000, ενώ οι φορολογικές μεταρρυθμίσεις που πραγματοποιήθηκαν μετά το 2001 κατέστησαν το λιγότερο αναλογικό και δίκαιο. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σταθάκης (2010) η πολυδαίδαλη δομή του φορολογικού συστήματος και οι εκτεταμένες φοροαπαλλαγές και φοροελαφρύνσεις επέτρεψαν τη συστηματική φοροαποφυγή και φοροδιαφυγή των επιχειρήσεων (μεγάλων και μικρών) και των ελεύθερων επαγγελματικών. Αυτά τα κοινωνικά στρώματα κατέκτησαν ειδικά φορολογικά καθεστώτα που διασφάλισαν τη φοροασυλία τους ή την παράκαμψη του «πόθεν έσχες». Εν κατακλείδι, το δημόσιο χρέος είναι η συσσωρευμένη φοροαποφυγή των πιο ευκατάστατων αστικών και μικροαστικών στρωμάτων επί τρεις δεκαετίες (Σταθάκης 2010).

Διάγραμμα Γ.1-3: Δαπάνες και έσοδα της Γενικής Κυβέρνησης ως ποσοστό του ΑΕΠ

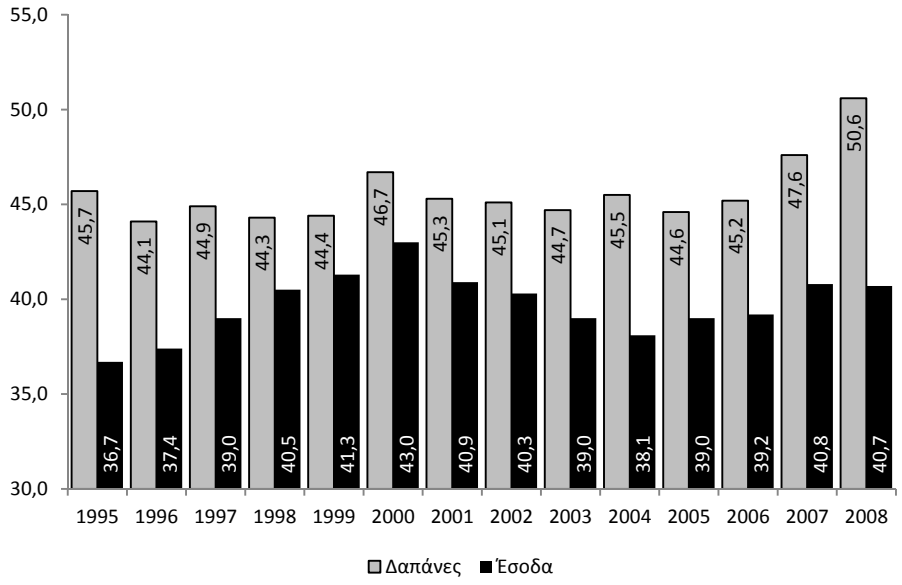

Πηγή: Eurostat

Επιπρόσθετα, η ιδιωτική κατανάλωση υποστηρίχθηκε από την πρωτοφανή πιστωτική επέκταση που οφείλεται στην εντυπωσιακή μείωση των επιτοκίων (από 14,5% το 1995 σε 6,3% το 2000). Ενδεικτικά, η αξία των δανείων που χορήγησαν οι εμπορικές τράπεζες αυξήθηκε την δεκαετία 1998-2008 κατά 355%,[242] όχι όμως ισότιμα για όλους τους τύπους δανείων. Το 1980 ένα στα δύο δάνεια που έδιναν οι τράπεζες αφορούσε μεταποιητικές μονάδες. Το 1990 το ποσοστό αυτό είχε μειωθεί στο 40%, το 2000 στο 20%, το 2006 μόλις ένα στα δέκα δάνεια αφορούσε επιχειρήσεις της μεταποίησης.[243] Αντίθετα, τα δάνεια προς τα νοικοκυριά εκτινάχτηκαν από 5,3 δις

[242] 37,2% την διετία 1998-2000, 96% την περίοδο 2000-2004.

[243] Επίσης μειώθηκαν τα δάνεια των επιχειρήσεων από 82% του συνόλου το 1980, σε 57% το 2000 και σε 32% το 2006 στοιχείο που επέδρασε αρνητικά κυρίως για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις οι οποίες συνέχισαν να αντιμετωπίζουν έντονα προβλήματα πρόσβασης στο δανεισμό, ειδικά τον μακροχρόνιο. Αναλυτικά βλ. ΙΜΕ-ΓΣΕΒΕΕ 2009

ευρώ το 1995, σε 89 δις το 2006.[244] Δηλαδή η αξία τους αυξήθηκε από το 12% του συνόλου το 1980, στο 28% το 2000 και στο 50% το 2006. Έξι στα δέκα ευρώ που δανείζονταν τα νοικοκυριά αφορούσαν στεγαστικά δάνεια, τρία στα δέκα καταναλωτικά και τα υπόλοιπα πιστωτικές κάρτες.[245] Με άλλα λόγια, η πτώση των επιτοκίων και η πιστωτική επέκταση χρηματοδότησε κυρίως ιδιωτικές καταναλωτικές δαπάνες. Ο κύριος όγκος κατευθύνθηκε προς τα μεσαία στρώματα χρηματοδοτώντας την αγορά κατοικίας (πρώτης ή εξοχικής) και άλλες περισσότερο πρόσκαιρες καταναλωτικές δαπάνες.[246]

Η δεύτερη πηγή εσόδων ήταν οι ιδιωτικοποιήσεις που μετά το 1996 πήραν μορφή χιονοστιβάδας (Διάγραμμα Γ.1-4),[247] με αποτέλεσμα η Ελλάδα μετά το 1996 εμφάνιζε τη δεύτερη μεγαλύτερη *ένταση-ιδιωτικοποίησης* ανάμεσα στις χώρες μέλη του ΟΟΣΑ μετά την Πορτογαλία (Schneider 2003 και Πίνακας ΣΤ-3 στο παράρτημα). Συνολικά, κατά την περίοδο 1996-2000, οι ιδιωτικοποιήσεις προσέφεραν έσοδα ύψους 32,2 τρις δρχ., συνεισφέροντας σε ετήσια βάση το 5%-8% των εσόδων του προϋπολογισμού και το 1,5%-2,5% του ΑΕΠ. Πάνω από το 80% των εσόδων προερχόταν από τις ιδιωτικοποιήσεις στους κλάδους των τηλεπικοινωνιών (ΟΤΕ, περίπου το 27%), των τραπεζών (περίπου 27%), των μεταφορών (15%) και των υπηρεσιών (10%).

Είναι επομένως εμφανές, οι ιδιωτικοποιήσεις ήταν καθοριστικής σημασίας για την επίτευξη των στόχων δημοσιονομικής προσαρμογής. Η πώληση μετοχών δημιουργούσε άμεσα έσοδα για τον προϋπολογισμό, ενώ η ρευστοποίηση των προβληματικών επιχειρήσεων του ΟΑΕ και η δυνατότητα των Δημόσιων Επιχειρήσεων να αναζητούν τα αναγκαία κεφάλαια για τον εκσυγχρονισμό τους και την επέκταση στις αγορές των Βαλκανίων στις διεθνείς αγορές και στο χρηματιστήριο μείωναν σημαντικά τις κρατικές δαπάνες. Έτσι, ενώ κατά τον πρώτο κύκλο των ιδιωτικοποιήσεων (αυτόν που υλοποίησε η Νέα Δημοκρατία) τα κίνητρα για την υιοθέτηση αυτής της πολιτικής ήταν κυρίως ιδεολογικά-πολιτικά (Pagoulatos 2005: 363), κατά τον δεύτερο κύκλο (εκείνο που υλοποίησε το ΠΑΣΟΚ) τα ιδεολογικά κίνητρα συμπληρώθηκαν από ισχυρά οικονομικά.

---

[244] Επίσης βλ. Συμιγιάννης & Τζαμουράνη 2007.

[245] Ως ποσοστό του ΑΕΠ, η συνολική δανειακή επιβάρυνση των ελληνικών νοικοκυριών αυξήθηκε σε 47,5% (2008), από 34,7% (2005), παραμένοντας ωστόσο σε σημαντικά χαμηλότερο επίπεδο από ό,τι κατά μέσο όρο στη ζώνη του ευρώ (2008: 59,5%). Για περισσότερα βλ. Μητράκος & Συμιγιάννης 2009. Για μια οικονομετρική διερεύνηση της θετικής σχέσης ανάμεσα στην απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος και της ενίσχυσης του ιδιωτικού χρέους των νοικοκυριών βλ. Georgopoulos κ.ά. (2008).

[246] Στο Ευρωβαρόμετρο του 2001 (Eurobarometer 56) το 31% των Ελλήνων συμφωνούσε με τη φράση «το πρόβλημα να δανείζεσαι περισσότερα απ' ότι μπορείς να αποπληρώσεις δεν υπάρχει στη χώρα μου», ποσοστό που ήταν το δεύτερο υψηλότερο στην Ευρώπη (ο ευρωπαϊκός μέσος όρος ήταν 15%). Εκείνη τη χρονιά μόλις το 18% των Ελλήνων είχε πιστωτική κάρτα, το 2005 το ποσοστό είχε αυξηθεί σε 26% (Special Eurobarometer No. 230).

[247] Συνολικά την περίοδο 1991-2008 πραγματοποιήθηκαν 63 πράξεις ιδιωτικοποιήσεων. Για τα «εσωτερικά» προβλήματα των ιδιωτικοποιήσεων, δηλαδή για τις αδυναμίες αλλά και τις συγκρούσεις στο εσωτερικό της κυβέρνηση και της δημόσιας διοίκησης βλ. Pagoulatos 2001.

Διάγραμμα Γ.1-4: Έσοδα από ιδιωτικοποιήσεις

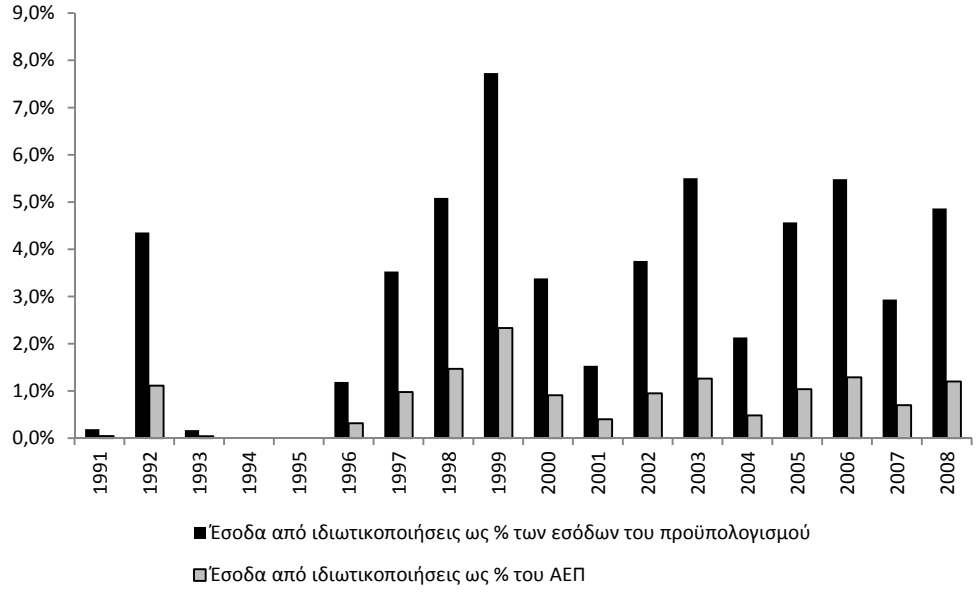

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων από Privatization Barometer, επίσης Πίνακας ΣΤ-2 στο παράρτημα

Εν ολίγοις, η «μαγική συνταγή» της περιόδου 1995-2004 έγκειται στην επιδίωξη της δημοσιονομικής σύγκλισης μέσω της μεγέθυνσης, η οποία όμως σε αντίθεση με το παρελθόν δεν χρηματοδοτήθηκε από το κόψιμο χρήματος, αλλά από τον δανεισμό και την πιστωτική επέκταση. Η πτώση των επιτοκίων συντήρησε την ιδιωτική και δημόσια κατανάλωση και απορρόφησε τις κοινωνικές αντιδράσεις που θα προκαλούσε η αρχική στασιμότητα των μισθών. Οι ιδιωτικοποιήσεις, οι κοινοτικοί πόροι, η προώθηση έργων-μαμούθ (π.χ. Ολυμπιακοί Αγώνες) και η προετοιμασία των επιχειρήσεων για την είσοδο στο ευρώ διατήρησαν τις επενδύσεις (ιδιωτικές και δημόσιες) σε υψηλά επίπεδα. Τα παραπάνω τροφοδότησαν την ανάπτυξη και τα φορολογικά έσοδα. Η επιτυχία του σταθεροποιητικού προγράμματος βρίσκεται στο ότι απέρριψε στην πράξη την κοινή παραδοχή των δύο προηγούμενων σταθεροποιητικών προγραμμάτων (του ΠΑΣΟΚ 1985-1987 και της Νέας Δημοκρατίας 1991-1993). Η αποτυχία αυτών των προγραμμάτων ήταν συνέπεια της λανθασμένης διάγνωσης ότι το ελληνικό πρόβλημα έγκειται στην υπερβάλλουσα ζήτηση που προκαλεί μακροοικονομικές ανισορροπίες (Pelagidis 1997: 72). Αυτή η υπόθεση δεν υιοθετήθηκε στην περίπτωση του σταθεροποιητικού προγράμματος 1995-1999.

Εγκαινιάστηκε έτσι ένας «ενάρετος κύκλος» ανάπτυξης που δεν ανακόπηκε από επιμέρους κρίσεις κλαδικού κυρίως χαρακτήρα. Κατά την περίοδο 1995-2004 μπορούμε να διαπιστώσουμε φαινόμενα υπερεπένδυσης σε μια σειρά κλάδων τα οποία οδήγησαν ενίοτε σε σχετικά απότομες προσαρμογές (η περίπτωση της φούσκας του Χρηματιστηρίου είναι ίσως η πιο γνωστή, αλλά αντίστοιχα προβλήματα διαπιστώθηκαν και στην ναυτιλία, ενδεικτικά βλ. XRTC 2008). Αυτές όμως οι κρίσεις δεν επεκτάθηκαν στο σύνολο της οικονομίας. Η οικονομία παρουσίασε μια

εντυπωσιακή δυναμική με αποτέλεσμα οι κρίσεις να ενεργοποιήσουν σημαντικές διαδικασίες κλαδικής αναδιάρθρωσης χωρίς να απειλήσουν την αναπτυξιακή κούρσα και παρά τα προβλήματα που πρόσκαιρα δημιούργησαν απορροφήθηκαν σχετικά ομαλά. Το 2004 οι μικροεπενδυτές στο χρηματιστήριο ήταν ελάχιστοι και είχε ενισχυθεί σημαντικά η θέση των μεγάλων θεσμικών επενδυτών, οι περισσότερες από τις ναυτιλιακές εταιρίες που εξυπηρετούσαν τις εσωτερικές γραμμές κατά την δεκαετία του '90 είχαν κλείσει ή περιθωριοποιηθεί (π.χ. Αγούδημος, Βεντούρης, Στρίντζης) αλλά το κενό κάλυψαν αμέσως νέες επιχειρήσεις με πιο σύγχρονα, πιο γρήγορα αλλά και πιο ακριβά πλοία· κάποιες αεροπορικές εταιρίες που εμφανίστηκαν ακόμα και ως διεκδικητές για την εξαγορά της Ολυμπιακής έκλεισαν εν μία νυκτί (AXON airlines) αλλά τίποτα από αυτά δεν απείλησε την θετική πορεία της οικονομίας. Παράλληλα, η οικοδομική δραστηριότητα (ένας σημαντικός κλάδος της ελληνικής οικονομίας) κατάφερε να συντηρηθεί στα ίδια επίπεδα και μετά τους Ολυμπιακούς μέσω της επέκτασης της Αθήνας στα Μεσόγεια και των χιλιάδων μικρών, μεσαίων και μεγάλων έργων που υλοποιούταν σε όλη τη χώρα.[248]

Η δομή του φορολογικού συστήματος δεν άλλαξε και κάθε ιδέα για τροποποιήσεις που θα απειλούσαν την εύθραυστη «λειτουργικότητα» του φορολογικού συστήματος, όπως π.χ. η εισαγωγή περιβαλλοντικών φόρων και η μείωση της φορολογίας της εργασίας ή η μείωση των φορολογικών συντελεστών, απορρίφθηκε ρητά (για τη δομή του φορολογικού συστήματος βλ. Σταθάκης 2011). Αντίστοιχα, πολιτικές και μεταρρυθμίσεις που μπορεί να προκαλούσαν πρόσθετες κοινωνικές αντιδράσεις (π.χ. η μεταρρύθμιση του συνταξιοδοτικού συστήματος) παραπέμφθηκαν για μετά το 2000. Εντός ενός περιβάλλοντος οικονομικής ανάπτυξης, με το στόχο της ΟΝΕ να έχει αναδειχθεί σε «εθνικό στόχο» και με τον «εκσυγχρονισμό» να έχει αναδυθεί ως κυρίαρχη ιδεολογία, οι επιμέρους αντιδράσεις που προκαλούσε η οικονομική πολιτική μπόρεσαν εύκολα να αποτελέσουν αντικείμενο πολιτικής διαχείρισης.

Μετά την είσοδο στην ΟΝΕ η φιλοσοφία της οικονομικής πολιτικής δεν άλλαξε σημαντικά. Η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας που προέκυψε από τις εκλογές του 2004, προσπάθησε να υιοθέτησε προς στιγμή μια περιοριστική πολιτική «ήπιας προσαρμογής» με έμφαση στην «*απομάκρυνση από τις πολιτικές διαχείρισης της ζήτησης προς τις πολιτικές που ενισχύουν την προσφορά*» (ΥΠΟΙΚ 2006),[249] αλλά τα εμπειρικά στοιχεία δεν επιβεβαιώνουν τις διακηρύξεις του Υπουργείου Οικονομικών. Οι δημόσιες δαπάνες μετά από μια μικρή κάμψη την διετία 2005-2006, αυξήθηκαν στο 50,6% του ΑΕΠ το 2007, άλλαξε όμως η σύνθεσή τους αφού μειώθηκε το ΠΔΕ (Δρεττάκης 2011: 157). Πορεία μείωσης ακολούθησαν και τα δημόσια έσοδα

[248] Το 2003 κατά την προεκλογική ομιλία του στην Πάτρα, ο τότε Πρωθυπουργός Κώστας Σημίτης επαναλαμβάνοντας το κεντρικό σύνθημα της προεκλογικής εκστρατείας του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 2000, δήλωνε περήφανος πως «η Ελλάδα είναι ένα μεγάλο εργοτάξιο απ' άκρου εις άκρου της χώρας…. αυτή η Ελλάδα μας ταιριάζει, μια Ελλάδα της συνεχούς δημιουργίας, αποφασισμένη και αισιόδοξη» (εφημερίδα Τα Νέα, 21-01-2003).

[249] Ένα κείμενο που αποτυπώνει με συμπυκνωμένο τρόπο τον γενικό οικονομικό προγραμματισμό της κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας είναι το «Εθνικό Πρόγραμμα Μεταρρυθμίσεων 2005-2009».

(Διάγραμμα Γ.1-3) ως αποτέλεσμα των φορολογικών μεταρρυθμίσεων που μείωσαν σταδιακά το φορολογικό συντελεστή των επιχειρήσεων από 40% σε 20%.

Μολονότι η είσοδος στην ΟΝΕ, και η συνεπαγόμενη δημοσιονομική και νομισματική πειθαρχία, αντιμετωπίστηκε από πολλούς ως μια ευκαιρία εγκατάλειψης των ανορθόδοξων οικονομικών πρακτικών του παρελθόντος (ενδεικτικά βλ. Σημίτης 2005, Alogoskoufis 1995), στην πραγματικότητα έδωσε νέες δυνατότητες διατήρησης των προηγούμενων πρακτικών μέσω της σημαντικής μετατόπισης ως προς τους μηχανισμούς κάλυψής του ελλείμματος (Αργείτης κ.ά. (2011). Έτσι ενώ, από τη μια πλευρά, η συμμετοχή στην Ευρωζώνη αποστέρησε τη δυνατότητα άσκησης συναλλαγματικής πολιτικής, είχε ως άμεση συνέπεια τη σημαντική πτώση των επιτοκίων, αρά εξασφάλισε εύκολη και φθηνή πρόσβαση στις αγορές χρήματος. Παραδοσιακά οι δύο βασικές πηγές χρηματοδότησης του χρέους τις τελευταίες δύο δεκαετίες ήταν οι βραχυπρόθεσμοι τίτλοι και τα ομόλογα του ελληνικού δημοσίου. Οι πρώτοι, πριν από την ένταξη στην ΟΝΕ αποτελούσαν σημαντικό τμήμα του χρέους φτάνοντας έως και το 50% το 1990. Η πτώση των επιτοκίων δανεισμού κατέστησε περισσότερο συμφέρον το δανεισμό μέσω ομολόγων που είχε ακόμα ένα πολιτικό πλεονέκτημα: αύξανε σημαντικά το μέσο χρονικό διάστημα που μεσολαβεί μέχρι την αποπληρωμή του χρέους. Το 1998 αυτή η διάρκεια ήταν 3,9 έτη, το 2008 είχε φτάσει τα 8,2 έτη. Αντίστοιχα, η αύξηση της μέσης υπολειπόμενης φυσικής διάρκειας του δημόσιου χρέους σήμαινε πρακτικά τη μετάθεση της αποπληρωμής χρεολυσίων σε επόμενα χρόνια, δηλαδή σε επόμενες κυβερνήσεις. Μετά το 2000 το χρέος σε ομόλογα άρχισε να αυξάνεται φτάνοντας το 2007 να αποτελεί πάνω από το 80% του συνολικού χρέους της κεντρικής κυβέρνησης (Αργείτης κ.ά. (2011).

Αν και η φιλοσοφία της μακροοικονομικής πολιτικής μετά την είσοδο στην ΟΝΕ παρέμεινε σταθερή, οι προτεραιότητές της άλλαξαν. Μετά το 2001 μεγάλη έμφαση δόθηκε στις διαρθρωτικές αλλαγές, κυρίως εκείνες που σχετίζονταν με το ασφαλιστικό σύστημα, το άνοιγμα των αγορών και η φορολογική μεταρρύθμιση.[250] Επιπρόσθετα, μπήκε δυναμικά στην ατζέντα η επέκταση των ελληνικών επιχειρήσεων στα Βαλκάνια και στην Ανατολική Ευρώπη. Οι αναφορές του υπουργού Οικονομικών Νίκου Χριστοδουλάκη, είναι χαρακτηριστικές και πολυπληθείς.[251]

---

[250] Ενδεικτικά, ο Υπουργός Οικονομίας κ. Νίκος Χριστοδουλάκης αναπτύσσοντας από το βήμα του συνεδρίου του Ελληνοαμερικάνικου Επιμελητηρίου (10/12/2002) τις προτεραιότητες της οικονομικής πολιτικής μετά την είσοδο στην ΟΝΕ αναφέρθηκε με έμφαση στην απελευθέρωση των τηλεπικοινωνιών και της ηλεκτρικής ενέργειας, στην επιτάχυνση των αποκρατικοποιήσεων, στην φορολογική μεταρρύθμιση και στην «*μετατροπή της Ελλάδας σε περιφερειακό χρηματοπιστωτικό κέντρο της Ε.Ε.*».

[251] Τον Μάιο του 2002 ο κ. Χριστοδουλάκης δήλωνε από το 9ο ετήσιο Φόρουμ της Θεσσαλονίκης (26/06/2002): «*οι χώρες της Βαλκανικής καλούνται να προχωρήσουν γρήγορα και με τόλμη προς την κατεύθυνση της δημιουργίας μιας μεγάλης αγοράς μεταξύ τους με τις λιγότερες δυνατές διαδικασίες, τα λιγότερα δυνατά γραφειοκρατικά εμπόδια, τους λιγότερους δυνατούς δασμούς και περιορισμούς και την μεγαλύτερη δυνατή ελευθερία στην κίνηση των προϊόντων και των συντελεστών παραγωγής*», δηλαδή θα έπρεπε να προχωρήσουν γρήγορα σε εκείνες τις κινήσεις που θα επέτρεπε την γρηγορότερη διείσδυση του ελληνικού κεφαλαίου. Την εποχή εκείνη οι ελληνικές επενδύσεις στα Βαλκάνια ανέρχονταν ήδη σε 4 δις €. Επίσης βλ. Παπαναστασίου 2009, Παλάσκας κ.ά. 2007 .

Το άνοιγμα της ελληνικής οικονομίας στο διεθνή ανταγωνισμό αποτελεί μια τάση που είχε ξεκινήσει από τις αρχές τις δεκαετίας του ’80, επιταχύνθηκε όμως και απέκτησε νέα χαρακτηριστικά μετά το 1995 δεδομένου ότι συμπληρώθηκε από την επέκταση των ελληνικών επιχειρήσεων στα Βαλκάνια, την Ανατολική Ευρώπη και την Τουρκία. Χαρακτηριστικό είναι ότι από το 2000 και μετά αντιστράφηκε η σχέση των άμεσων ξένων επενδύσεων και για πρώτη φορά στη σύγχρονη ελληνική ιστορία οι άμεσες επενδύσεις ελληνικών κεφαλαίων στο εξωτερικό υπερέβησαν τις άμεσες ξένες επενδύσεις στην Ελλάδα. Έτσι, ενώ καθ’ όλη την δεκαετία του ’90 οι ελληνικές άμεσες επενδύσεις στο εξωτερικό ήταν είτε μηδενικές, είτε αρνητικές (από-επένδυση) το 2000 η εικόνα αντιστράφηκε: εκείνη τη χρονιά οι άμεσες ξένες επενδύσεις ανήλθαν σε 0,1 δις ευρώ έναντι 0,38 δις ευρώ ελληνικών επενδύσεων στο εξωτερικό, ενώ το 2007 οι ελληνικές επενδύσεις στο εξωτερικό είχαν φτάσει τα 3,9 δις ευρώ παρουσιάζοντας αύξηση 1.000%.

Ως προς τις εξωτερικές σχέσεις της οικονομίας, η αξία των εισαγωγών και των εξαγωγών ως ποσοστό του ΑΕΠ αυξήθηκε σταδιακά από 29,2% την πενταετία 1980-1984 σε 48,8% την πενταετία 1995-1999 και σε 59,5% την τετραετία 2005-2008 (Πίνακας Γ-3). Συνεπώς, η ελληνική οικονομία στις αρχές της δεκαετίας του 2000 ήταν πλέον μια ανοιχτή οικονομία με σημαντικές σχέσεις τόσο με τις χώρες της Ε.Ε., όσο και με τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, παρά το γεγονός ότι ο βαθμός ανοίγματος παραμένει μικρότερος από το μέσο όρο των χωρών μελών της ευρωζώνης.

Το στοιχείο που πρέπει να επισημανθεί εδώ αφορά το γεγονός ότι παρότι το ισοζύγιο αγαθών παραμένει αδιάλειπτα αρνητικό από το 1960 και το ισοζύγιο υπηρεσιών θετικό (από το 1960 έως και σήμερα), ο ρόλος των υπηρεσιών στη συγκράτηση του ελλείμματος του συνολικού ισοζυγίου αγαθών και υπηρεσιών ενισχύθηκε μετά το 1995. Σταδιακά, οι εξαγωγές υπηρεσιών απέκτησαν καθαρό προβάδισμα έναντι των εξαγωγών προϊόντων, με αποτέλεσμα την τετραετία 2005-2008 τα έσοδα από τις εξαγωγές υπηρεσιών να αποτελούν το 57% των συνολικών εσόδων από εξαγωγές, έναντι 40% της πενταετίας 1990-1994 (Πίνακας Γ-3).

Πίνακας Γ-3: Αξία εισαγωγών και εξαγωγών ως ποσοστό του ΑΕΠ και Εξαγωγές υπηρεσιών ως ποσοστό του συνόλου των εξαγωγών

	1970-1979	1980-1984	1985-1989	1990-1994	1995-1999	2000-2004	2005-2008
Αξία εισαγωγών & εξαγωγών ως % του ΑΕΠ	21,4%	29,2%	33,9%	39,2%	48,8%	58,8%	59,5%
Εξαγωγές υπηρεσιών ως % των εξαγωγών		36,0%	38,8%	39,9%	48,0%	57,7%	56,9%

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων AMECO

Ανακεφαλαιώνοντας, η είσοδος της χώρας στην ευρωζώνη διασφάλισε συνθήκες νομισματικής σταθερότητας οι οποίες στην περίπτωση της Ελλάδας είναι εξαιρετικής σημασίας λόγω της μεγάλης εξάρτησης της ελληνικής οικονομίας από συναλλαγματικές εισροές κάθε μορφής και είδους (Σταθάκης 2010). Η εξέλιξη του ισοζυγίου υπηρεσιών δείχνει ότι και ο τουρισμός, ο τραπεζικός τομέας και η ναυτιλία

ευνοήθηκαν σημαντικά από την υιοθέτηση του κοινού νομίσματος. Η αιτία αυτής της ενίσχυσης για τον τραπεζικό τομέα και τη ναυτιλία έγκειται στο γεγονός ότι η σταθερότητα στη συναλλαγματική ισοτιμία και τα χαμηλά επιτόκια είναι σημαντικότεροι παράγοντες από την ισοτιμία αυτή καθ' αυτή, δεδομένου ότι οι επενδύσεις που απαιτούνται από αυτούς τους κλάδους είναι τεράστιες και αποδίδουν μακροπρόθεσμα. Αντίστοιχα, σε ό,τι αφορά τον τουρισμό η υιοθέτηση του ευρώ μπορεί να είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της τιμής του τουριστικού προϊόντος περιόρισε όμως σημαντικά την διακράτηση κεφαλαίων στο εξωτερικό.[252]

Οι συνέπειες της υιοθέτησης του ευρώ στις εξαγωγές προϊόντων είναι πιο σύνθετες. Σύμφωνα με ένα επιχείρημα, το ακριβό ευρώ έπληξε την ανταγωνιστικότητα των ελληνικών εξαγωγών με αποτέλεσμα να παρατηρηθεί, κατά την δεκαετία του '90, μια στροφή του εξαγωγικού προσανατολισμού της χώρας σε χώρες εκτός της Ευρωπαϊκής Ένωσης.[253] Η προσέγγιση αυτή όμως παραγνωρίζει την θετική επίδραση της μείωσης των εγχώριων επιτοκίων δανεισμού στην επέκταση των ελληνικών επιχειρήσεων στις νέες αγορές της ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων. Με άλλα λόγια δεν είναι βέβαιο ότι η στροφή του εξαγωγικού εμπορίου προϊόντων προς την ανατολική Ευρώπη οφείλεται στην επιδείνωση της ανταγωνιστικότητας λόγω της συναλλαγματικής ισοτιμίας. Δεν είναι αντικείμενο αυτής της εργασίας να εξετάσει διεξοδικά τις αιτίες της μεταβολής, αλλά αξίζει να σημειωθεί ότι η μετατόπιση των εξαγωγών προς τις χώρες των Βαλκανίων και της ανατολικής Ευρώπης επερωτά τη σημασία του κόστους εργασίας στον προσδιορισμό της ανταγωνιστικότητας. Εάν κάτι τέτοιο ίσχυε, τα προϊόντα έντασης εργασίας θα πήγαιναν καλύτερα στις χώρες όπου το μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα είναι υψηλότερο, και χειρότερα στις χώρες όπου το κατά κεφαλήν εισόδημα είναι μικρότερο. Στην περίπτωση της Ελλάδας συνέβη το αντίθετο. Τα οριακής ανταγωνιστικότητας βιομηχανικά προϊόντα έντασης εργασίας εκτοπίστηκαν σταδιακά από τις «πλούσιες» αγορές της δυτικής Ευρώπης, αλλά δεν είχαν κανένα πρόβλημα να διεκδικήσουν και να πετύχουν σημαντικά μερίδια αγοράς στις «φτωχότερες» χώρες των Βαλκανίων και της Ανατολικής Ευρώπης, παρά το γεγονός ότι το ακριβό ευρώ δημιουργούσε προβλήματα. Αντίθετα, σε άλλα προϊόντα υψηλής ειδίκευσης, όπως π.χ. τα φάρμακα, οι χώρες της ΕΕ αύξησαν τη σχετική τους σημασίας: το 2000 απορροφούσαν το 46% της αξίας των εξαγωγών της κατηγορίας, το 2007 το ποσοστό αυτό είχε αυξηθεί σε 61%.

---

[252] Από συζητήσεις με πολλούς επιχειρηματίες του τουρισμού προέκυψε ότι κατά την περίοδο του υψηλού πληθωρισμού οι ελληνικές τουριστικές επιχειρήσεις προτιμούσαν το μεγαλύτερο τμήματα της πληρωμής για τα «πακέτα διακοπών» που προσέφεραν να γίνεται μέσω κατάθεσης σε ξένο νόμισμα σε λογαριασμό του εξωτερικού ενώ σε δραχμές πληρωνόταν μικρό μόνο τμήμα του συνολικού τιμήματος. Η υιοθέτηση του ευρώ, συνεπώς η εξάλειψη του συναλλαγματικού κινδύνου κατέστησαν αυτή την πρακτική άχρηστη.

[253] Οι εξαγωγές προς τις χώρες της ΕΟΚ/ΕΕ αυξήθηκαν από το 48% της αξίας του συνόλου των εξαγωγών το 1980, σε 64% το 1990, αλλά στη συνέχεια μειώθηκαν σε 55% το 2005. Αυτή η μετατόπιση αφορά το σύνολο των προϊόντων, αλλά ειδικά ως προς τα Βαλκάνια ήταν εντονότερη στα βιομηχανικά προϊόντα έντασης εργασίας. Ενδεικτικά, στις Βαλκανικές αγορές και στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης προσανατολίζονταν μόλις το 3% της αξίας των σχετικών εξαγωγών το 1990 και το 28% το 2007

Η τριτογενοποίηση της οικονομίας

Μία κοινή τάση της περιόδου 1981-2008, δηλαδή μια τάση που χαρακτήρισε τόσο την περίοδο στασιμότητας της ελληνικής οικονομίας (1981-1994), όσο και την περίοδο επέκτασής της (1995-2006), ήταν η μείωση της σημασίας του πρωτογενή τομέα και της μεταποίησης και η αντίστοιχη ενίσχυση της σημασίας των υπηρεσιών. Δεν θα ήταν υπερβολικό να πούμε ότι κατά την περίοδο 1981-2008 η ελληνική οικονομία μετασχηματίστηκε σε μια οικονομία υπηρεσιών, με έναν συμπληρωματικό τομέα μεταποίησης και έναν εντελώς περιθωριακό αγροτικό τομέα.

Διάγραμμα Γ.1-5: συμμετοχή των κλάδων στο ΑΕΠ

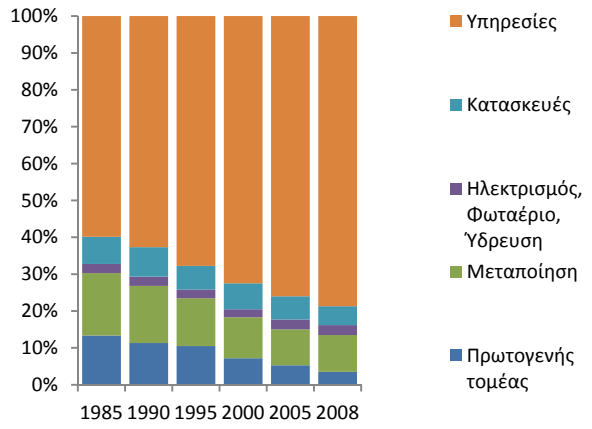

Διάγραμμα Γ.1-6: κατανομή της απασχόλησης ανά κλάδο

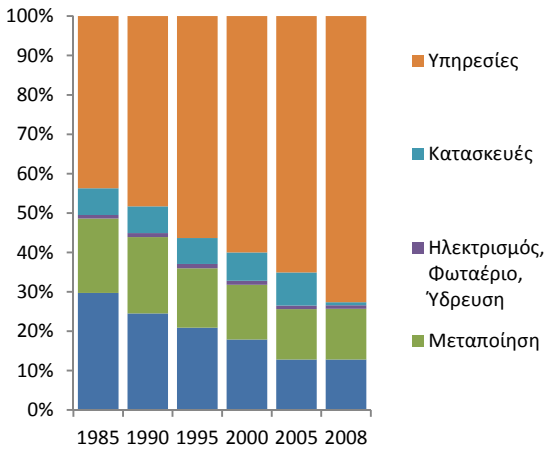

Πηγή: ΕΣΥΕ/ΕΛΣΤΑΤ

Τα στοιχεία είναι χαρακτηριστικά: κατά την περίοδο 1985-2008 η συμμετοχή του πρωτογενή τομέα στη συνολική ακαθάριστη προστιθέμενη αξία της οικονομίας μειώθηκε από 13,7% σε 3,5%, του δευτερογενή τομέα μειώθηκε από 27,6% σε 17,8%, ενώ των υπηρεσιών αυξήθηκε από 61,4% σε 78,7% (Διάγραμμα Γ.1-5 και πίνακας Πίνακας ΣΤ-4 στο παράρτημα). Αυτή η αλλαγή αποτυπώθηκε και στην κατανομή της απασχόλησης (Διάγραμμα Γ.1-6 και Πίνακας ΣΤ-4 στο παράρτημα). Το ποσοστό των απασχολούμενων στον αγροτικό τομέα μειώθηκε από 31% σε 11,7%, στο δευτερογενή τομέα μειώθηκε από 28% σε 22%, ενώ στις υπηρεσίες αυξήθηκε από 41% σε 66%. Μάλιστα, η τάση αυτή ήταν επιταχυνόμενη: την περίοδο 1983-1992 η απασχόληση στον αγροτικό τομέα μειώθηκε κατά 26,3%, στην μεταποίηση παρέμεινε σχεδόν σταθερή (-0,8%) και στις υπηρεσίες είχε αυξηθεί κατά 25,3% έναντι συνολικής μεταβολής της απασχόλησης 4,3%. Κατά την επόμενη περίοδο (1993-2007), έναντι συνολικής αύξησης της απασχόλησης κατά 19,8%, η απασχόληση στον αγροτικό τομέα μειώθηκε 39,3%, στην μεταποίηση αυξήθηκε ελαφρά 12,2% και στις υπηρεσίες αυξήθηκε κατά 39,5%.

Η ενίσχυση των υπηρεσιών

Σε ό,τι αφορά τις υπηρεσίες, οι σημαντικότερες αυξήσεις στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία παρατηρήθηκαν στους κλάδους των μεταφορών-επικοινωνιών, των τραπεζών και μετά το 2000 των ξενοδοχείων-εστιατορίων (Πίνακας ΣΤ-5 στο παράρτημα). Επίσης, σημαντική αύξηση παρουσίασε και ο κλάδων των «άλλων υπηρεσιών». Αντίθετα, η σχετική θέση (στο εσωτερικό των υπηρεσιών) του εμπορίου, της διαχείρισης ακίνητης περιουσίας και της δημόσιας διοίκησης και άμυνας υποχώρησαν. Από τα παραπάνω επιβεβαιώνεται ότι η υιοθέτηση του ευρώ ευνόησε και στις υπηρεσίες τους δυναμικά αναπτυσσόμενους κλάδους (τηλεπικοινωνίες, ναυτιλία-ακτοπλοΐα, τουρισμός) ενώ οι υπόλοιποι (π.χ. εμπόριο) ακολούθησαν με μικρότερους ρυθμούς μεταβολής την ανοδική τάση που χαρακτήρισε το σύνολο του τομέα. Ωστόσο, πρέπει να τονιστεί ότι ο μολονότι, η ενίσχυση της σημασίας των υπηρεσιών δεν ήταν η ίδια για όλους τους κλάδους, η εσωτερική ιεράρχηση των επιμέρους κλάδων δεν μεταβλήθηκε σε τέτοιο βαθμό που να απειλήσει την σειρά κατανομής: το εμπόριο (λιανικό και χονδρικό) συνέχισε να παράγει το 20-22% της προστιθέμενης αξίας του τομέα, τα ξενοδοχεία και εστιατόρια το 10-12%, η δημόσια διοίκηση και άμυνα ένα επιπλέον 10%.

Σε ότι αφορά την απασχόληση στις υπηρεσίες, η εικόνα διαφοροποιείται ελάχιστα. Η απασχόληση αυξήθηκε ταχύτερα στα ξενοδοχεία-εστιατόρια, στις τράπεζες, στην εκπαίδευση και στις άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες (Πίνακας ΣΤ-22 στο παράρτημα). Τεράστια ήταν και η ποσοστιαία αύξηση του αριθμού των ατόμων που απασχολούν νοικοκυριά (κυρίως για υπηρεσίες υγείας), στοιχείο που αποτυπώνει τόσο τη σχετική βελτίωση του εισοδήματος των νοικοκυριών, όσο και τις ανεπάρκειες του συστήματος κοινωνικής προστασίας. Από την άλλη μεριά, ο σημαντικότερος από άποψη συγκέντρωσης της απασχόλησης κλάδος των υπηρεσιών παρέμεινε το χονδρικό και λιανικό εμπόριο, το οποίο καθ' όλη την περίοδο 1993-2007 συνέχισε να απασχολεί το 17-18% του συνόλου των απασχολούμενων στην οικονομία και το 26-29% των απασχολούμενων στις υπηρεσίες.

Μία άλλη σημαντική όψη της τριτογενοποίησης της οικονομίας είναι οι εξελίξεις στον χρηματοπιστωτικό τομέα. Το, κατά κανόνα θετικό, ισοζύγιο χρηματοοικονομικών συναλλαγών αυξήθηκε από 4,4% του ΑΕΠ την τριετία το 1997-1999 σε 5,9% την τριετία 2000-2002, 5,4% την τριετία 2003-2005, προκειμένου να φτάσει το εντυπωσιακό 10,8% την διετία 2006-2007. Μέσα σε τέσσερα χρόνια (1996-2000), το ενεργητικό των εμπορικών τραπεζών διπλασιάστηκε (+119%) φτάνοντας να ισούται με το 135% του ΑΕΠ το 2000. Στη συνέχεια, η βίαιη προσαρμογή μετά το σκάσιμο της φούσκας του χρηματιστηρίου επιβράδυνε πρόσκαιρα την περαιτέρω επέκταση, όμως δεν την ανέστειλε: την τριετία 2003-2006 το ενεργητικό των εμπορικών τραπεζών αυξήθηκε κατά 52% και το 2006 ισούταν με το 142% του ΑΕΠ. Αντίστοιχα, οι εργαζόμενοι στον κλάδο από 123 χιλιάδες το 1983 έφτασαν τις 400 χιλιάδες το 2006.

Η ανάπτυξή του χρηματιστηρίου ήταν εξίσου εντυπωσιακή, ακόμα και εάν λάβουμε υπόψη την αναπροσαρμογή μετά το σκάσιμο της φούσκας του 2000. Η συνολική αξία των μετοχών από 9% του ΑΕΠ το 1989 ανήλθε σε 19% το 1996, 29% το 1997, 67%

το 1998 και το 1999 εκτινάχτηκε σε 175%. Όταν η φούσκα έσκασε, η χρηματιστηριακή αξία καταποντίστηκε στο 87% του ΑΕΠ το 2000, 66,5% το 2001 και 42% το 2002. Στη συνέχεια επανήλθε σε αυξητικούς ρυθμούς. Το 2007 η αξία των εισηγμένων μετοχών στο ΧΑΑ ισούταν με το 80% του ΑΕΠ. Εν τέλει, παρά την φούσκα του 2000-02 και τη βίαιη προσαρμογή που ακολούθησε, σωρευτικά η χρηματιστηριακή δραστηριότητα ενισχύθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του ’90 και μετά.

Ανακεφαλαιώνοντας, από την επεξεργασία των στατιστικών στοιχείων προκύπτει ότι οι υπηρεσίες αποτέλεσαν την αιχμή του δόρατος της ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας και σε ό,τι αφορά την οικονομική μεγέθυνση (ΑΕΠ) και σε ό,τι αφορά την απασχόληση. Ως οι πλέον δυναμικοί κλάδοι αναδείχτηκαν ο τουρισμός και οι συνδεόμενες με αυτόν δραστηριότητες, οι μεταφορές, το χρηματοπιστωτικό σύστημα, η εκπαίδευση και οι δραστηριότητες που υποστηρίζουν «οριζόντια» την οικονομία (δικηγορικά γραφεία, εταιρίες συμβούλων, εταιρίες παροχής υπηρεσιών καθαριότητας και ασφάλισης κ.ο.κ.). Την ίδια στιγμή, το λιανικό και χονδρικό εμπόριο, το οποίο αποτελεί τον μεγαλύτερο κλάδο της ελληνικής οικονομίας, ακολούθησε την γενικότερη πορεία μεγέθυνσης με μικρότερους μεν ρυθμούς σε σχέση με τους άλλους μονοψήφιους κλάδους των υπηρεσιών, σημαντικά όμως εντονότερους από την αύξηση του ΑΕΠ.

Η μεταποίηση

Την ίδια στιγμή που ο τομέας των υπηρεσιών γιγαντωνόταν, ο δευτερογενής τομέας και ειδικότερα η μεταποίηση (ως τμήμα του δευτερογενή τομέα) ακολουθούσε αντίθετη πορεία, δεδομένου ότι η συμμετοχή της στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία περιορίστηκε από 16,1% το 1988 σε 9,7% το 2005 (Πίνακας ΣΤ-6 - στο παράρτημα). Αντίστοιχη μείωση παρατηρήθηκε και στην απασχόληση (Πίνακας ΣΤ-7 – στο παράρτημα). Η απασχόληση, συνολικά στον δευτερογενή τομέα (μεταποίηση, κατασκευές, ενέργεια), μειώνονταν μέχρι και το 1995 και στη συνέχεια σταθεροποιήθηκε κοντά στο 23% του συνόλου των απασχολούμενων (29% το 1983). Η πτωτική τάση στη μεταποίηση ήταν ακόμα μεγαλύτερη, δεδομένου ότι οι απασχολούμενοι μειώθηκαν από 19,2% του συνόλου της απασχόλησης το 1983 σε 12% το 2008.

Οι μεγαλύτερες απώλειες καταγράφηκαν στους κλάδους της κλωστοϋφαντουργίας, της βιομηχανίας ένδυσης-υπόδησης και της κατασκευής μεταφορικών μέσων ευθύνονται για το 85% της συνολικής μείωσης της περιόδου 1983-2005. Αντίθετα, σημαντική ενίσχυση της απασχόλησης καταγράφηκε στην βιομηχανία τροφίμων, στην επιπλοποιία και στις εκδόσεις-εκτυπώσεις. Αυτοί οι κλάδοι προκάλεσαν το 83% της πρόσθετης απασχόλησης.

Σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στις υπηρεσίες όπου η επέκτασή τους δεν προκάλεσε τεράστιες ανακατατάξεις εντός του τομέα (τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την ιεράρχηση των επιμέρους κλάδους ως προς την ακαθάριστη προστιθέμενη αξία και την το μέγεθος της απασχόλησης), η περιστολή του δευτερογενή τομέα συνοδεύτηκε από σημαντικές εσωτερικές ανακατατάξεις. Ως προς τους επιμέρους κλάδους, η

σημαντικότερη αλλαγή αφορά την ενίσχυση του ρόλου των κατασκευών, έναντι της μεταποίησης.[254]

Η αλλαγές στο εσωτερικό της μεταποίησης ήταν ακόμα μεγαλύτερες. Όπως φαίνεται και στον Πίνακας Γ-4, η συνεισφορά της βιομηχανίας τροφίμων και ποτών στο σύνολο της ακαθάριστης αξίας παραγωγής της μεταποίησης αυξήθηκε από 19,2% το 1988 σε 36,4% το 2006, οι βιομηχανίες ένδυσης και παραγωγής κλωστοϋφαντουργικών υλών σχεδόν εξαφανίστηκαν, η βιομηχανία μεταλλικών προϊόντων και μηχανών ενίσχυσε οριακά την θέση της, η βιομηχανία χημικών μετά το 2000 άρχισε να υποχωρεί, ενώ βελτίωση παρουσιάζει και η βιομηχανία χάρτου που περιλαμβάνει τις επιχειρήσεις εκτυπώσεων και εκδόσεων. Με άλλα λόγια, κατά την περίοδο 1988-2006 ολοκληρώθηκε η στροφή προς την ελαφρά βιομηχανία που είχε εγκαινιαστεί κατά την δεκαετία του ’70 και οι κλάδοι που συνέχισαν να αναπτύσσονται δυναμικά περιορίστηκαν στη βιομηχανία τροφίμων και σε εκείνους που σχετίζονται στενά με τις υπηρεσίες (π.χ. βιομηχανία χάρτου) και τις κατασκευές (π.χ. παραγωγή μη μεταλλικών προϊόντων - τσιμέντο). Ειδικότερα, η εξέλιξη της απασχόλησης στην μεταποίηση την περίοδο 1995-2005 αποτυπώνει σχετική περαιτέρω ενίσχυση των ισχυρών κλάδων και τεράστιες πιέσεις στις ήδη φθίνουσες βιομηχανίες (π.χ. ένδυση και κλωστοϋφαντουργίας). Με άλλα λόγια, φαίνεται ότι κατά την περίοδο 1995-2005 οι βασικές τάσεις στην μεταποίηση είχαν ήδη σχηματοποιηθεί και δεν άλλαξαν σημαντικά.

Μία επιπλέον ενδιαφέρουσα εξέλιξη, αφορά την πόλωση των επιχειρήσεων της μεταποίησης που πραγματοποιήθηκε την δεκαετία 1995-2004 προς τα δύο άκρα της κλίμακας μεγέθους (μεγάλες και μικρές επιχειρήσεις). Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι μειώθηκε το μέσο μέγεθος των μικρών επιχειρήσεων, ενώ παράλληλα αυξήθηκε το μέσο μέγεθος των μεγάλων επιχειρήσεων ή αλλιώς οι μικρές επιχειρήσεις έγιναν μικρότερες και οι μεγάλες μεγαλύτερες.

Από τη μια μεριά, το 2004 δεν υπήρχε ούτε ένας κλάδος στην μεταποίηση που να αριθμεί περισσότερες επιχειρήσεις περισσότερους από 10 εργαζόμενους από αυτές που διέθετε το 1994 (Πίνακας Γ-5). Την ίδια στιγμή, δεν υπάρχει ούτε ένας κλάδος (με εξαίρεση την βιομηχανία καπνού) που στις επιχειρήσεις με περισσότερους από 10 εργαζόμενους να μην αυξήθηκε ο μέσος αριθμός απασχολούμενων ανά κατάστημα (Πίνακας Γ-6). Με άλλα λόγια, την ίδια στιγμή που μειώθηκε ο αριθμός των «μεγάλων» επιχειρήσεων, αυξήθηκε το μέσο μέγεθός κάθε μίας από αυτές.

Δυστυχώς τα στοιχεία της έρευνας βιομηχανίας της ΕΛΣΤΑΤ δεν μπορούν να μας πουν περισσότερα. Ωστόσο σημαντικές πληροφορίες μπορούμε να πάρουμε από την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού. Βάσει αυτών των στοιχείων, η αναλογία μισθωτών-βοηθών ανά εργοδότη στις επιχειρήσεις της μεταποίησης που απασχολούν πάνω από 50 άτομα, αυξήθηκε από 46,1 μισθωτούς-βοηθούς ανά εργοδότη το 1993, σε 121,5 το

[254] Μετά το 1999 και έως το 2007, οι κατασκευές παρήγαγαν το 35%-36% της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας του δευτερογενή τομέα, έναντι 30% που ήταν ο μέσος όρος της περιόδου 1988-1998). Αντίστοιχη μείωση παρατηρήθηκε στην μεταποίηση, ενώ η συμμετοχή του κλάδου της παραγωγής ενέργειας παρέμεινε σταθερή.

2005.[255] Την ίδια στιγμή, η αναλογία μισθωτών-βοηθών ανά εργοδότη στις επιχειρήσεις που απασχολούν έως 10 άτομα προσωπικό μειώθηκε από 4,5 1 μισθωτούς-βοηθούς ανά εργοδότη το 1993, σε 3,4 το 2005 (Διάγραμμα Γ.1-7 και Πίνακας ΣΤ-21 στο παράρτημα).[256] Υπ' αυτή την έννοια, η τάση συγκέντρωσης των επιχειρήσεων κατά την οποία οι μεγάλες επιχειρήσεις μειώνονται σε αριθμό και αυξάνονται σε μέγεθος συνυπάρχει με μια τάση μείωσης των μικρών επιχειρήσεων οι οποίες παραμένουν οι ίδιες σε αριθμό αλλά μειώνεται το μεγέθός τους.

Πίνακας Γ-4: Κατάταξη των κλάδων της μεταποίησης κατά φθίνουσα σειρά βάσει της ποσοστιαίας συμμετοχής τους στην Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής της μεταποίησης

1988		1995		2000		2006	
κλάδος	% συμ.	κλάδος	% συμ.	κλάδος	% συμ.	κλάδος	% συμ.
Τροφίμων, Ποτών	19,2	Τροφίμων, Ποτών	22,5	Τροφίμων, Ποτών	24,8	Τροφίμων, Ποτών	36,4
Ένδυσης	15,7	Ένδυσης	13,3	Λοιπών κλάδων	15,8	Λοιπών κλάδων	13,5
Κλωστ/ικών υλών	12,7	Λοιπών κλάδων	10,9	Μεταλλικών προϊόντων & μηχ.	9,6	Μεταλλικών προϊόντων & μηχ.	12,1
Μεταλλικών προϊόντων & μηχ.	9,6	Επίπλων	10,1	Μη μεταλλικών ορυκτών	8,4	Μη μεταλλικών ορυκτών	8,0
Επίπλων	8,8	Μετ. προϊόντων & μηχανών	8,9	Ένδυσης	7,2	Χάρτου, εκδόσεων, εκτυπώσεων	6,6
Χημικών	6,6	Κλωστ/ικών υλών	6,8	Χάρτου, εκδόσεων, εκτυπώσεων	7,0	Παραγωγή βασικών μετάλλων	5,0
Λοιπών κλάδων	6,5	Χημικών	6,5	Χημικών	6,7	Χημικών	4,4
Μη μεταλλικών ορυκτών	6,2	Χάρτου, εκδόσεων, εκτυπώσεων	6,4	Επίπλων	5,6	Επίπλων	4,4
Παραγωγή βασικών μετάλλων	6,0	Μη μεταλλικών ορυκτών	5,5	Παραγωγή βασικών μετάλλων	5,5	Ένδυσης	4,0
Χάρτου, εκδόσεων, εκτυπώσεων	5,0	Παραγωγή βασικών μετάλλων	4,7	Κλωστ/ικών υλών	5,4	Μεταφορικών μέσων	3,2
Μεταφορικών μέσων	3,6	Μεταφορικών μέσων	4,3	Μεταφορικών μέσων	4,0	Κλωστ/ικών υλών	2,6

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων ΕΛΣΤΑΤ

Αυτή η τάση, δεν περιορίστηκε στην μεταποίηση, αλλά επεκτάθηκε και στο σύνολο της οικονομίας (στις επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα), αν και στην περίπτωση αυτή οι μεταβολές είναι λιγότερο έντονες λόγω του ότι ενσωματώνεται και η απασχόληση στην γεωργία (όπου συνεχίζουν να κυριαρχούν οι μικρές εκμεταλλεύσεις). Το μέσο μέγεθος των μικρών επιχειρήσεων μειώθηκε και των μεγάλων επιχειρήσεων σχεδόν διπλασιάστηκε.

[255] Τα στοιχεία που παραθέτω, αφορούν την δεκαετία 1995-2004, αλλά κατά πάσα πιθανότητα η τάση πόλωσης είχε εγκαινιαστεί νωρίτερα. Αριθμητικά δεδομένα για την περίοδο πριν το 1995 δεν διαθέτουμε, αλλά ο Δεδουσόπουλος υποστήριξε σε μια σειρά άρθρων στα τέλη της δεκαετίας του '80, ότι η κρίση της ελληνικής μεταποίησης ενεργοποίησε μια διαδικασία μετασχηματισμού με χαρακτηριστικό στοιχείο την ανάθεση τμημάτων της αλυσίδας παραγωγής των μεγαλύτερων επιχειρήσεων, σε άλλες μικρότερες ημί-αυτόνομες μονάδες ορισμένες εκ των οποίων ιδρυόταν από πρώην εργαζομένων της «μητρικής» εταιρίας (Dedousopoulos 1987, Dedousopoulos & Sakellis 1988).

[256] Στις μεσαίου μεγέθους επιχειρήσεις (11-49 άτομα προσωπικό) η αναλογία ακολούθησε άστατη πορεία. Αρχικά αυξήθηκε σημαντικά (μέχρι το 1998), αλλά στη συνέχεια υποχώρησε γρήγορα

Η ίδια εικόνα προκύπτει και από την εξέλιξη του κύκλου εργασιών αφού κατά την περίοδο 2002-2006, τη μεγαλύτερη αύξηση του κύκλου εργασιών παρουσίασαν οι σχετικά μεγαλύτερες επιχειρήσεις της μεταποίησης. Οι πολύ μικρές επιχειρήσεις, οι οποίες αντιπροσωπεύουν το 96,5% του συνόλου του αριθμού των επιχειρήσεων, κατέχουν μόλις το 22,6% του συνόλου του κύκλου εργασιών της μεταποίησης. Την ίδια στιγμή, οι 145 πολύ μεγάλες επιχειρήσεις, που αντιπροσωπεύουν μόλις το 0,15% του αριθμού των επιχειρήσεων, πραγματοποιούν το 47,3% του συνολικού κύκλου εργασιών με τάσεις περαιτέρω ενίσχυσης (ΙΜΕ-ΓΣΕΒΕΕ 2011: 29).

Τέλος, τα πράγματα για τον αγροτικό τομέα εξελίχθηκαν δραματικά. Ως αποτέλεσμα μιας κρίσης που εμφανίζεται ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του ’80 (Μαραβέγιας, 2004: 11) και λόγω τόσο της αδυναμίας αντιμετώπισης των διαθρωτικών προβλημάτων της ελληνικής γεωργίας (κυρίως αυτό της χαμηλής παραγωγικότητας), η συμμετοχή της αγροτικής παραγωγής στο ΑΕΠ μειώθηκε από 12% το 1980 σε 3,3% το 2008. Η μείωση της απασχόλησης ήταν εξίσου δραστική. Από 560 χιλιάδες το 1983, σε 373 χιλιάδες το 2005.

Πίνακας Γ-5: Επιχειρήσεις της μεταποίησης που απασχολούν περισσότερους από 10 εργαζόμενους, αριθμός καταστημάτων				
	1995	**2000**	**2004**	**Μεταβολή 1995-2004**
Βιομηχανία τροφίμων και ποτών	1.091	992	707	-35,2%
Βιομηχανία καπνού	14	11	11	-21,4%
Παραγωγή κλωστοϋφαντουργικών υλών	480	368	233	-51,5%
Παραγωγή ενδυμάτων	797	543	253	-68,3%
Κατεργασία δέρματος, ειδών ταξιδιού και υποδημάτων	228	167	75	-67,1%
Βιομηχανία ξύλου και προϊόντων ξύλου	160	134	113	-29,4%
Βιομηχανία χάρτου και χαρτοπολτού	139	124	93	-33,1%
Εκδόσεις, εκτυπώσεις, προεγγεγραμμένα μέσα	236	259	194	-17,8%
Προϊόντα διύλισης πετρελαίου	17	11	12	-29,4%
Χημικές βιομηχανίες	323	272	230	-28,8%
Προϊόντα από ελαστικό και πλαστικές ύλες	268	234	196	-26,9%
Προϊόντα από μη μεταλλικά στοιχεία	496	486	343	-30,8%
Παραγωγή βασικών μετάλλων	125	121	101	-19,2%
Μεταλλικά προϊόντα (εκτός μηχανών)	361	338	260	-28,0%
Μηχανήματα	332	314	215	-35,2%
Ηλεκτρικές μηχανές και συσκευές	115	104	88	-23,5%
Συσκευές ραδιοφωνίας, τηλεόρασης και τηλεπικοινωνιών	29	27	16	-44,8%
Ιατρικά όργανα, όργανα ακριβείας, οπτικά, ρολόγια	31	27	16	-48,4%
Αυτοκίνητα και εξαρτήματα	47	40	34	-27,7%
Άλλος εξοπλισμός μεταφορών	127	102	68	-46,5%
Κατασκευή επίπλων	384	334	188	-51,0%
Μηχανές γραφείου και Υ/Η	14	8,00	3	-78,6%
ΣΥΝΟΛΟ	**5.814**	**5.016**	**3.449**	**-40,7%**
Πηγή: Έρευνα βιομηχανίας ΕΛΣΤΑΤ				

Πίνακας Γ-6: Μέσος αριθμός απασχολούμενων ανά κατάστημα στις επιχειρήσεις της μεταποίησης που απασχολούν περισσότερους από 10 εργαζόμενους,				
	1995	**2000**	**2004**	**Μεταβολή 1995-2004**
Βιομηχανία τροφίμων και ποτών	47,1	50,8	71,0	51%
Βιομηχανία καπνού	209,0	205,4	188,7	-10%
Παραγωγή κλωστοϋφαντουργικών υλών	49,9	47,6	60,0	20%
Παραγωγή ενδυμάτων	37,2	34,8	44,1	19%
Κατεργασία δέρματος, ειδών ταξιδιού και υποδημάτων	24,8	21,5	35,7	44%
Βιομηχανία ξύλου και προϊόντων ξύλου	30,7	34,6	36,8	20%
Βιομηχανία χάρτου και χαρτοπολτού	60,1	60,5	67,2	12%
Εκδόσεις, εκτυπώσεις, προεγγεγραμμένα μέσα	43,7	58,1	71,0	62%
Προϊόντα διύλισης πετρελαίου	242,2	313,6	267,4	10%
Χημικές βιομηχανίες	59,6	58,7	64,7	8%
Προϊόντα από ελαστικό και πλαστικές ύλες	35,6	41,0	48,4	36%
Προϊόντα από μη μεταλλικά στοιχεία	34,9	32,2	45,8	31%
Παραγωγή βασικών μετάλλων	85,0	94,4	120,8	42%
Μεταλλικά προϊόντα (εκτός μηχανών)	29,6	38,0	47,4	60%
Μηχανήματα	34,4	38,4	51,1	48%
Ηλεκτρικές μηχανές και συσκευές	46,1	52,7	59,8	30%
Συσκευές ραδιοφωνίας, τηλεόρασης και τηλεπικοινωνιών	87,4	139,1	286,1	227%
Ιατρικά όργανα, όργανα ακριβείας, οπτικά, ρολόγια	41,1	34,5	65,7	60%
Αυτοκίνητα και εξαρτήματα	46,2	56,3	70,0	52%
Άλλος εξοπλισμός μεταφορών	122,2	122,7	170,6	40%
Κατασκευή επίπλων	20,5	22,9	35,3	73%
Μηχανές γραφείου και Υ/Η	16,5	21,3	22,7	37%
ΣΥΝΟΛΟ	**43,9**	**46,6**	**62,2**	42%
Πηγή: Έρευνα βιομηχανίας ΕΛΣΤΑΤ				

Διάγραμμα Γ.1-7: Αναλογία μισθωτών-βοηθών ανά εργοδότη στην μεταποίηση (ιδιωτικός τομέας), ανά μέγεθος επιχείρησης

Επιχειρήσεις που απασχολούν μέχρι 10 άτομα προσωπικό

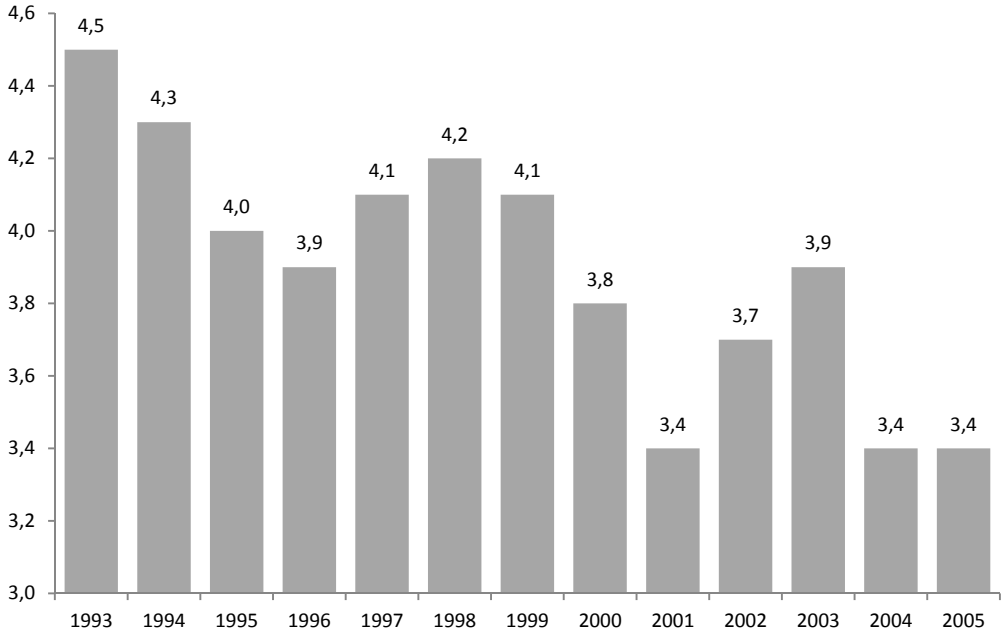

Επιχειρήσεις που απασχολούν άνω των 50 ατόμων

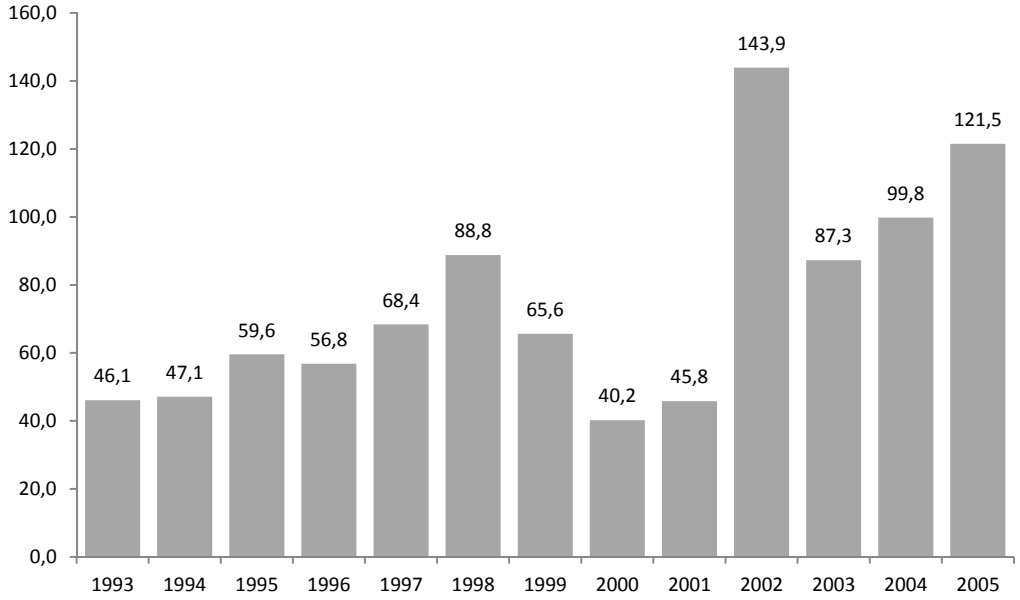

Πηγή: επεξεργασία πρωτογενών στοιχείων ΕΕΔ

Τα αποτελέσματα στην παραγωγική δομή

Οι παραπάνω μετασχηματισμοί στις υπηρεσίες και την βιομηχανία παρήγαγαν μια ιδιαίτερη παραγωγική-επιχειρηματική αρχιτεκτονική δύο επιπέδων. Από τη μια μεριά, συναντάμε ορισμένες, λίγες, μεγάλες επιχειρήσεις που ευνοήθηκαν από την είσοδο στο ευρώ και την φιλελευθεροποίηση που πραγματοποιήθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του '90. Όπως σχολιάζει ο Σταθάκης (2007), οι νέες αγορές που δημιουργήθηκαν από τη φιλελευθεροποίηση συγκρότησαν ένα νέο πεδίο γιγαντισμού των επιχειρηματικών συμφερόντων, με αποτέλεσμα να παρατηρηθεί στην Ελλάδα το φαινόμενο της οριζόντιας επέκτασης των οικονομικών συμφερόντων: οι τομείς των τηλεπικοινωνιών, της πληροφορικής, των κατασκευών, των τραπεζών, της ασφάλισης, των μέσων μαζικής επικοινωνίας, των μεταφορών αποτέλεσαν τους βασικούς τομείς ανάδειξης νέων επιχειρηματικών ομίλων που επεκτάθηκαν δυναμικά τόσο κάθετα, όσο και οριζόντια σε παράλληλους κλάδους (Σταθάκης 2007: 52).

Η συγκέντρωση αυτή δεν ήταν τυχαία, αλλά συνειδητή επιλογή. Η δημιουργία ισχυρών επιχειρηματικών πόλων μέσω κινήτρων συγχωνεύσεων και εξαγορών αποτέλεσε ρητό στόχο της κυβερνητικής πολιτικής, τόσο επί κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ, όσο και της Νέας Δημοκρατίας (ενδεικτικά βλ. ΥΠΕΘΟ 1999: 22, Αλογοσκούφης 2005). Η απελευθέρωση των αγορών δεν οδήγησε σε αύξηση του ανταγωνισμού αλλά στη δημιουργία ισχυρών επιχειρηματικών ομίλων με μονοπωλιακή διάρθρωση και τεράστια επιρροή στην πολιτική εξουσία (Σταθάκης 2007: 53, Στασινόπουλος 2011: 174). Η μετατροπή του κράτους από παραγωγό αγαθών σε μαζικό καταναλωτή αγαθών και υπηρεσιών του ιδιωτικού τομέα διατήρησε αλώβητη την πολιτική ισχύ της δημόσιας εξουσίας στην οικονομία δεδομένου ότι πολλές ιδιωτικές αγορές συνέχισαν να παραμένουν εξαρτημένες από την δημόσια διαχείριση των πόρων (Σταθάκης 2007: 54). Από την άλλη, επιβίωσε ένας αστερισμός μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων στη μεταποίηση και στις υπηρεσίες, με χαμηλή παραγωγικότητα, χαμηλό βαθμό τεχνολογικής εξάρτισης και προσανατολισμό στην εσωτερική αγορά. Η επιβίωση αυτών των επιχειρήσεων επιτεύχθηκε μέσω της προσφυγής σε πληθώρα άτυπων «ευελιξιών» που εκτείνονται από την αδήλωτη εργασία έως την ανοχή στη μη απόδοση ΦΠΑ.

Μετά το 1995, και εφόσον είχε ολοκληρωθεί η διαδικασία αποβιομηχάνισης της ελληνικής οικονομίας (Σταθάκης 2011: 195), η οικονομική πολιτική επικέντρωσε κατά κύριο λόγο στην δημιουργία υποδομών και όχι στο βιομηχανικό μετασχηματισμό με αποτέλεσμα να αλλάξει ελάχιστα ο παραγωγικός χάρτης της χώρας (Στασινόπουλος 2011). Η κλαδική βιομηχανική πολιτική υποχώρησε θεωρούμενη ως ξεπερασμένη, δίνοντας τη θέση της σε μια πολιτική ανάπτυξης «οριζόντιου» χαρακτήρα που θα διευκόλυνε την επιχειρηματικότητα γενικά (Σημίτης 2005: 240). Κατά συνέπεια, η «νέα οικονομική δομή» από ιστορική σκοπιά ήταν στην πραγματικότητα αρκετά παραδοσιακή δεδομένου ότι συνέχισε να στηρίζεται στον πρωταρχικό ρόλο του τουρισμού, της ναυτιλίας και των κατασκευών. Το νέο στοιχείο ήταν οι ιδιωτικοποιήσεις και η ενσωμάτωση της οικονομίας στο ευρώ η οποία προσέδιδε σε αυτή τη δομή περισσότερο διεθνικό χαρακτήρα (Σταθάκης 2011: 197).

Όπως θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω αυτός ο μετασχηματισμός της οικονομίας (ενίσχυση υπηρεσιών και υποχώρηση της μεταποίησης) επηρέασε, όπως ήταν αναμενόμενο, καθοριστικά τόσο τη δομή της απασχόλησης όσο και την δομή της ανεργίας. Η μείωση της απασχόλησης στην μεταποίηση σε συνδυασμό με το χαρακτήρα των μεταποιητικών μονάδων που καθόρισαν και το χαρακτήρα της ζήτησης εργασίας. Η ενίσχυση των υπηρεσιών ευνόησε τη ζήτηση για απόφοιτους τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και περιόρισε, αντίστοιχα, τη ζήτηση για απόφοιτους τεχνικών επαγγελματικών σχολών. Οι άνεργοι ειδικευμένοι τεχνίτες βρέθηκαν να είναι περισσότεροι από τους άνεργους ανειδίκευτους χειρώνακτες.

Κοινωνικές ανισότητες και διανομή του εισοδήματος

Τα οφέλη της οικονομικής ανάπτυξης δεν κατανεμήθηκαν ισότιμα σε όλες τις ομάδες του πληθυσμού. Από την άλλη πλευρά όμως, η μεγέθυνση ήταν τόσο μεγάλη που το σύνολο σχεδόν των ομάδων βελτίωσε τη θέση του. Βέβαια, στη προκειμένη τα στατιστικά στοιχεία πρέπει να αντιμετωπιστούν με κάποια επιφυλακτικότητα λόγω του μεγάλου ύψους της παραοικονομίας και της προνομιακής απόκρυψης εισοδημάτων από κάποιες επαγγελματικές ομάδες. Με άλλα λόγια, εάν οι στατιστικές μετρήσεις ήταν κοντύτερα στην πραγματικότητα, τότε μπορεί η εικόνα μας για τις ανισότητες στην κατανομή του εισοδήματος και του πλούτου να ήταν αρκετά διαφορετική. Παρά ταύτα, σε ό,τι αφορά τα στατιστικά στοιχεία φαίνεται ότι η οικονομική ανάπτυξη είχε θετικές επιπτώσεις για τη συντριπτική πλειονότητα των γηγενών. Η ανισοκατανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα, αν από τις υψηλότερες στην Ευρώπη,[257] μειώθηκε σημαντικά την περίοδο 1974-1985 και έκτοτε παρέμεινε στα ίδια επίπεδα (Παπαθεοδώρου κ.ά., 2008: 3). Ενδεικτικά:

- Οι Förster, Pearson (2002: 9, 16, 21) υπολόγισαν ότι στα μέσα της δεκαετίας του ’90 το φτωχότερο 30% των Ελλήνων διέθετε το 11,7% του συνολικού εισοδήματος, το μεσαίο 40% διέθετε το 34,3% και το πλουσιότερο 30% διέθετε το 54%. Τα ίδια περίπου μεγέθη αποτυπώνονται και το 2008 (το πλουσιότερο 20% είχε το 40% του διαθέσιμου εισοδήματος, το φτωχότερο 20% είχε το 6,5%).
- Το ποσοστό των νοικοκυριών που κινδυνεύουν από την φτώχεια μειώθηκε από 25% το 1970 σε 20% στα μέσα της δεκαετίας του ’80 και έκτοτε σταθεροποιήθηκε σε αυτό το επίπεδο έως και το 2010 (Förster και Pearson, 2002).

[257] Το 2007 η Ελλάδα παρουσίαζε την τρίτη μεγαλύτερη ανισότητα στη διανομή του εισοδήματος μεταξύ των χωρών της ΕΕ-15, μετά την Πορτογαλία και τη Βρετανία (Δαφέρμος & Παπαθεοδώρου 2010β: 6). Σύμφωνα με τον Παπαθεοδώρου, εάν τα εισοδήματα από την επιχειρηματική δραστηριότητα κατανέμονταν πιο ισότιμα, τότε η συνολική ανισοκατανομή εισοδήματος θα μειωνόταν κατά 57% (Papatheodorou 1998). Επίσης βλ. Papatheodorou 2000, Papatheodorou & Pavlopoulos 2003, Παπαθεοδώρου κ.ά. 2008.

- Οι Δαφέρμος κ.ά (2008) υπολογίζουν 6 εναλλακτικούς δείκτες ανισότητας, κανένας εκ των οποίων δεν εμφανίζει κάποια σημαντική τάση διαχρονικής αύξησης ή μείωσης της ανισότητας στην Ελλάδα (επίσης βλ. Μητράκος & Τσακλόγλου 2003). Ωστόσο, οι δυνατότητες εξόδου από την κατάσταση φτώχειας είναι σχετικά μικρές και υπό αυτή την έννοια η «φτώχεια είναι αυτοτροφοδοτούμενη» (Ανδριοπούλου & Τσακλόγου 2010).

Κατά συνέπεια, φαίνεται ότι παρά την τεράστια μεγέθυνση του ΑΕΠ, ούτε οι πλούσιοι έγιναν πλουσιότεροι, ούτε οι φτωχοί φτωχότεροι, αλλά ούτε και το αντίθετο. Σε απόλυτα μεγέθη η πλειονότητα του πληθυσμού βελτίωσε την θέση του,[258] αλλά η σχετική θέση των εισοδηματικών ομάδων δεν μεταβλήθηκε ούτε προς το καλύτερο, ούτε προς το χειρότερο. Εν τέλει, οι φτωχοί στην Ελλάδα του 2006 ήταν «περισσότερο πλούσιοι» από τους αντίστοιχους του 1980, αλλά οι ίδιοι ως ποσοστό του πληθυσμού.

Βεβαίως, τα στοιχεία της ανισότητας δεν λαμβάνουν υπόψη την επίδραση της παραοικονομίας. Η συμπερίληψή και αυτής της παραμέτρου πιθανώς να διαφοροποιούσε τα τελικά αποτελέσματα εμφανίζοντας μείωση των εισοδηματικών ανισοτήτων (η παραοικονομία έχει μεγαλύτερη έκταση σε ομάδες του πληθυσμού που εμφανίζονται με πολύ μικρά –επίσημα δηλωμένα– εισοδήματα, όπως ελεύθεροι επαγγελματίες και οι αγρότες). Η αναμφισβήτητα μεγάλη έκταση της παραοικονομίας δεν αποτελεί γνώρισμα μόνο της περιόδου 1981-2008 και χαρακτηρίζει παραδοσιακά την ελληνική οικονομική δομή. Η λειτουργία της όμως κατά την περίοδο που εξετάζουμε μεταβλήθηκε. Η παραοικονομία από μηχανισμός επιβίωσης μετατράπηκε σταδιακά σε μηχανισμό πλουτισμού. Αφετέρου, η σχετική σταθερότητα των συνολικών μεγεθών δεν σημαίνει ότι δεν πραγματοποιήθηκαν σημαντικές ανακατατάξεις ανάμεσα στις ομάδες. Με άλλα λόγια, μπορεί η «μεσαία τάξη» να αυξήθηκε αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι αυξήθηκε αναλογικά. Μια καλύτερη αποτύπωση των εισοδηματικών δεδομένων (που δεν είναι εφικτή και πάλι λόγω της παραοικονομίας) κατά πάσα πιθανότητα θα έδειχνε ότι οι μισθωτοί ευνοήθηκαν λιγότερο από την οικονομική ανάπτυξη απ' ό,τι π.χ. οι ελεύθεροι επαγγελματίες.

Σε κάθε περίπτωση, η σχετική σταθερότητα των εισοδηματικών ανισοτήτων παρά την έντονη ανάπτυξη σημαίνει ότι η οικονομική μεγέθυνση είχε μηδενικές αναδιανεμητικές συνέπειες.[259] Αυτές οι εξελίξεις συνυπάρχουν με τη διαχρονική και

[258] Αυτού του τύπου η «καθολική» βελτίωση του βιοτικού επιπέδου ενδεχομένως ερμηνεύει μια εκ πρώτης όψης παράδοξη μέτρηση που καταγράφηκε στο Ευρωβαρόμετρο του 1990 με θέμα τη Φτώχεια (Eurobarometer 1990). Στη συγκεκριμένη έρευνα, η Ελλάδα εμφάνιζε τα υψηλότερα ποσοστά σχετικής φτώχειας μετά την Πορτογαλία. Ωστόσο, την ίδια στιγμή οι Έλληνες απέδιδαν τις αιτίες της φτώχειας κυρίως στην «τεμπελιά» σε ποσοστό 31%. Τα ποσοστά για τους λόγους υγείας ήταν 32% και για την ανεργία 30%.

[259] Για μια συνοπτική παρουσίαση της θεωρητικής συζήτησης για τη σχέση ανάμεσα στην οικονομική μεγέθυνση και τη μείωση της φτώχειας βλ. Δαφέρμος κ.ά 2010. Η διανομή του εισοδήματος ανάμεσα στις ηλικιακές ομάδες και στα νοικοκυριά παρέμεινε περίπου η ίδια. Ούτε οι ομάδες υψηλού κινδύνου φτώχειας μεταβλήθηκαν σημαντικά. Αυτό που άλλαξε είναι η «συνεισφορά» τους στη διαμόρφωση του συνολικού επιπέδου φτώχειας. Κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης η φτώχεια ήταν κυρίως πρόβλημα των αγροτικών περιοχών· αργότερα, μετεξελίχθηκε σε πρόβλημα κυρίως της τρίτης ηλικίας (Δαφέρμος κ.ά 2008: 12).

μνημειώδη αναποτελεσματικότητα των κοινωνικών μεταβιβάσεων, οι οποίες προσανατολίζονται κυρίως στις μεσαίες και ανώτερες εισοδηματικές ομάδες.[260]

Με άλλα λόγια, η πραγματική σχέση ανάμεσα στην οικονομική μεγέθυνση και στην βελτίωση των εισοδημάτων εμφανίζεται αντιφατική. Από τη μια μεριά η οικονομική μεγέθυνση φαίνεται να είχε ελάχιστη επίδραση στις κοινωνικές και εισοδηματικές ανισότητες. Από την άλλη, είναι ισχυρή η εμπειρική αίσθηση ότι η αύξηση του πλούτου ευνόησε τα μεσοαστικά στρώματα. Οι γειτονιές του κέντρου της Αθήνας άδειασαν και οι κάτοικοι μετακινήθηκαν μαζικά στα προάστια του Χαλανδρίου, των Βριλησσίων, της Πεντέλης κ.ά., τα οποία οικοδομήθηκαν μαζικά, εξοχικές κατοικίες χτίστηκαν σε παραλίες και βουνοκορφές, τα Ι.Χ. αυτοκίνητα αυξήθηκαν από 831 χιλιάδες το 1980 σε 4,5 εκατ. το 2006 (το 1980 αντιστοιχούσαν 8,6 Ι.Χ. ανά 100 κατοίκους, το 2006 αντιστοιχούσαν 40,4). Πώς γίνεται τα μεσαία στρώματα να αυξήθηκαν και ταυτόχρονα η διανομή του εισοδήματος να παρέμεινε η ίδια; Πώς συνέβη να μην αλλάζει η κοινωνική διαστρωμάτωση αλλά τα ακριβά Βόρεια Προάστια της Αθήνας να κατοικούνται μαζικά;

Η απάντηση πρέπει να αναζητηθεί κατ' αρχήν στο μέγεθος της παραοικονομίας και της φοροδιαφυγής. Η παραοικονομία υπολογίζεται περίπου στο 30% του ΑΕΠ, δηλαδή περίπου όσο και το σύνολο των δημοσίων δαπανών,[261] ενώ ως προς την φοροδιαφυγή το μέγεθός της εκτιμήθηκε παλιότερα κοντά στο 4% του ΑΕΠ (Καλυβιανάκης κ.ά. 1993). Πιο πρόσφατες μελέτες (Matsaganis & Flevotomou 2010) εκτιμούν ότι το δηλωμένο εισόδημα υπολείπεται περίπου κατά 10% από το πραγματικό, στοιχείο που οδηγεί σε 26% λιγότερα έσοδα. Το «μοντέλο» αναδιανομής διατήρησε τον έντονα ιδιωτικό χαρακτήρα του περνώντας μέσα από την ανοχή της παραοικονομίας και τις ατομικές μεθόδους θησαυρισμού, ενισχύοντας μεν την κοινωνική ανισότητα (Matsaganis κ.ά 2010),[262] αλλά ταυτόχρονα δημιουργώντας ένα

---

[260] Σύμφωνα με τους Förster & Pearson (2002: 31), το φτωχότερο 30% του πληθυσμού απολαμβάνει μόλις το 20,9% των μεταβιβάσεων, το μεσαίο 40% απολαμβάνει το 37,7% και το πλουσιότερο 40% εισπράττει το 41,5% των κοινωνικών μεταβιβάσεων. Οι κοινωνικές μεταβιβάσεις στην Ελλάδα μειώνουν τον κίνδυνο της φτώχειας μόλις κατά 6%, όταν στις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ το αντίστοιχο ποσοστό κινείται ανάμεσα σε 10% (Ιταλία) και 40% (Ιρλανδία), με τον μέσο όρο να κινείται κοντά στο 20% (Δαφέρμος και Παπαθεοδώρου 2010β: 11). Αντίστοιχα, ο Μανιάτης διαπιστώνει ότι η αναδιανεμητική επίδραση του κοινωνικού μισθού (Net social wage) στην Ελλάδα είναι σχεδόν μηδενική (Maniatis 2003).

[261] Ενδεικτικά για εκτιμήσεις σχετικά με το μέγεθος της παραοικονομίας στην Ελλάδα βλ. Bovi (2002), Dell'Anno κ.ά.(2005), Enste και Schneider (1998), European Commission (2009), OECD (2009), Schneider (2002), Schneider κ.ά. (2010), Schneider και Enste (2002), Schneider και Klinglmair (2004), Βαβούρας κ.ά. (1990), Κανελλόπουλος κ.ά. (1995), Νεγρεπόντη-Δελιβάνη (1991), Παυλόπουλος (1987), Τάτσος (2001),

[262] Σύμφωνα με τους Ματσαγκάνη κ.ά., το πλουσιότερο 10% του πληθυσμού αποκρύπτει περίπου το 24% του εισοδήματος του και το κατώτατο 10% αποκρύπτει περίπου το 11%. Τα μεγαλύτερα ποσοστά απόκρυψης εμφανίζουν οι αυτοαπασχολούμενοι (24%), ενώ το αντίστοιχο μέγεθος για τους μισθωτούς είναι σχεδόν μηδενικό (Matasganis κ.ά. 2010: 12-14).

Αντίστοιχα, η Βαρσαδάνη (2011), εξετάζοντας το φόρο εισοδήματος του 2009 ανέδειξε ότι οι μισθωτοί και οι συνταξιούχοι επωμίστηκαν το 52,6% του συνολικού φορολογικού βάρους, οι ελεύθεροι επαγγελματίες το 6,8%, οι έμποροι-βιομήχανοι-βιοτέχνες-επιτηδευματίες το 6,3%, οι εισοδηματίες το 2,3%, οι αγρότες το 1,2%. Στα νομικά πρόσωπα αναλογούσε το υπόλοιπο 30,8%. Το μέσο δηλωθέν εισόδημα των μισθωτών/συνταξιούχων ανήλθε σε 14.913€ και ήταν υπερδιπλάσιο του

εισοδηματικό πλεόνασμα για εκτεταμένες ομάδες του πληθυσμού το οποίο (για αυτές τις ομάδες) ενέχεται να λειτουργεί ως δικλείδα ασφαλείας για την απορρόφηση αποσταθεροποιητικών τάσεων σε περιόδους διαρθρωτικών μεταβολών (Βαβούρας 1989).

Επιπρόσθετα από τα οφέλη αυτής της αναπτυξιακής κούρσας εξαιρέθηκαν δύο μεγάλες ομάδες του πληθυσμού, οι μετανάστες και οι συνταξιούχοι.

Οι πρώτοι αποτελούσαν το 2006 το 20% της εργατικής δύναμης, αλλά περίπου οι μισοί εργάζονταν σε καθεστώς παρανομίας. Η συμπερίληψή τους στις μετρήσεις πιθανόν να διόγκωνε τα ποσοστά της ανισοκατανομής εισοδήματος. Οι μελέτες επί του θέματος είναι λίγες, αλλά σύμφωνα με τους Μητράκο και Ζωγραφάκη (2005), όλοι οι δείκτες φτώχειας καταγράφουν μεγαλύτερη επιβάρυνση στον πληθυσμό των μεταναστών.[263] Βέβαια, η αντιμετώπιση του συνόλου των μεταναστών ως ενιαία κατηγορία ενέχει σημαντικά προβλήματα όχι μόνο μέτρησης αλλά και ερμηνείας. Για παράδειγμα, οι μετανάστες της δεκαετίας του ’90 (προερχόμενοι κυρίως από την Αλβανία και δευτερευόντως από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων), παρά τα έντονα προβλήματα που αντιμετώπισαν αρχικά, κατάφεραν σταδιακά να ενσωματωθούν. Το ίδιο όμως δεν συνέβη για την πλειονότητα των μεταναστών που προέρχονταν από τις χώρες της Ασίας και της Αφρικής, κυρίως διότι ο αριθμός τους παρουσίασε εκθετικό ρυθμό αύξησης με την πάροδο των χρόνων. Συνεπώς, υπάρχουν κατηγορίες μεταναστών οι οποίες ευνοήθηκαν από την οικονομική ανάπτυξη μέσω της εύρεσης εργασίας και της σταδιακής ενσωμάτωσής τους στην ελληνική κοινωνία, υπάρχουν όμως και κατηγορίες μεταναστών (διευρυνόμενες και μάλλον πλειοψηφικές) οι οποίες συνέχισαν να παίζουν το ρόλο του αόρατου πλην όμως υπαρκτού και φτηνού εργατικού δυναμικού χωρίς κανένα δικαίωμα.

Ούτε οι συνταξιούχοι είδαν «καλύτερες ημέρες». Με εξαίρεση τους συνταξιούχους του δημοσίου, η συντριπτική πλειονότητα των συνταξιούχων του ιδιωτικού τομέα, είτε ήσαν μισθωτοί, είτε αυτοαπασχολούμενοι, είτε αγρότες, παρέμειναν στο κατώτατο σκαλοπάτι της εισοδηματικής κλίμακας. Το αποτέλεσμα είναι η Ελλάδα να κατέχει μια από τις υψηλότερες θέσεις στην ΕΕ σχετικά με τον κίνδυνο φτώχειας των συνταξιούχων (Κετσετζοπούλου 2005: 61).

αντίστοιχου εισοδήματος των μη μισθωτών ή συνταξιούχων που δήλωσαν κατά μέσο όρο 6.354 €. Με το αφορολόγητο όριο των μη μισθωτών στα 10.500€, το 64% των μη μισθωτών βρισκόταν κάτω από το αφορολόγητο όριο, ενώ το 17% δήλωσε μηδενικό εισόδημα. Αντίστοιχα, από τις 221.363 επιχειρήσεις που υπέβαλαν φορολογική δήλωση, το 44% δήλωσε μηδενικά κέρδη και το 95% όσων υπόκειντο σε φόρο δήλωσε φορολογητέα κέρδη κάτω από 120.000 ευρώ.

Μεγάλα επίσης προβλήματα δημιουργούνται και με τη βεβαίωση και είσπραξη του ΦΠΑ. Σύμφωνα με συντηρητικούς υπολογισμούς το ύψος του μη αποδιδόμενου ΦΠΑ της περιόδου 1987-1996 έφτανε το 46% των εσόδων που πραγματικά εισπράχτηκαν (Agapitos, 1999).

[263] Με βάση την κεντρική γραμμή φτώχειας (60% του διαμέσου εισοδήματος) το 21,2% του πληθυσμού βρίσκεται κάτω από την γραμμή φτώχειας. Το αντίστοιχο ποσοστό του πληθυσμού των μεταναστών είναι 26,1% (Μητράκος, Ζωγραφάκης 2005: 143).

Γ.2. Η σταδιακή ανάδυση μιας νέας δομής στην αγορά εργασίας

Κατά την περίοδο 1983-2008 η ελληνική οικονομία δημιούργησε περίπου ένα εκατομμύριο επιπλέον νέες θέσεις εργασίας σε μια επιταχυνόμενη πορεία.[264] Το 76% αυτών των θέσεων δημιουργήθηκε μετά το 1995 και το 52% μετά το 2000. Κατά μία έννοια, αυτή η αύξηση της απασχόλησης δεν είναι τρομακτική, δεδομένου ότι ανάλογες μεταβολές παρατηρήθηκαν και στην δυτική Ευρώπη.[265] Από την άλλη πλευρά όμως, ένα εκατομμύριο επιπλέον θέσεις εργασίας είναι τεράστιο μέγεθος εάν αναλογιστεί κανείς ότι το 1983 το σύνολο των απασχολούμενων ήταν μόλις 3,5 εκατομμύρια. Πιο σημαντικό ήταν το γεγονός ότι αυτή η αύξηση συνοδεύτηκε από θεμελιακές μεταβολές στη δομή της απασχόλησης. Στα τέλη της δεκαετίας του 2000 η ελληνική αγορά εργασίας σε πολύ λίγα πράγματα θύμιζε εκείνη των αρχών της δεκαετίας του '80. Η κλαδική διάρθρωση, η σύνθεση της απασχόλησης (φύλο, ηλικία, εκπαιδευτικό επίπεδο, θέση στην επιχείρηση κλπ) άλλαξαν άρδην, σε μια πορεία αρχικά αργή, επιταχυνόμενη όμως και εξαιρετικά σταθερή στο χρόνο.

Εάν η μεγέθυνση της απασχόλησης αποτελεί ένα από τα δύο χαρακτηριστικά των τελευταίων 25 ετών, η αύξηση και η διατήρηση της ανεργίας σε υψηλά επίπεδα αποτελεί το δεύτερο. Η μαζική ανεργία εμφανίστηκε στην Ελλάδα κατά την δεκαετία του '80 και στη συνέχεια παρά τις κατά καιρούς αυξομειώσεις, συνέχισε να χαρακτηρίζει την ελληνική οικονομία. Το παράδοξο είναι ότι παρά τα διαχρονικά υψηλά ποσοστά ανεργίας, η ανεργία δεν έγινε αντιληπτή ως *μαζική*, με εξαίρεση τις περιπτώσεις όπου η αποβιομηχάνιση και το κλείσιμο μεγάλων παραγωγικών μονάδων δημιούργησε έντονα προβλήματα σε τοπικό όμως επίπεδο (π.χ. η Πάτρα και η Νάουσα στις αρχές της δεκαετίας του '80 ή το Λαύριο στα τέλη της ίδιας δεκαετίας). Η δομή της αγοράς εργασίας και η εκτεταμένη παρουσία άλλων μορφών απασχόλησης εκτός της μισθωτής εργασίας έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαχείριση-υποβάθμιση του προβλήματος.

Όπως θα φανεί αναλυτικά στα επόμενα, τα κύρια χαρακτηριστικά της νέας δομή της αγοράς εργασίας είναι τα εξής:

- Σημαντική επέκταση της μισθωτής εργασίας η οποία προκλήθηκε από τον ιδιωτικό τομέα.
- Συγκέντρωση της μισθωτής εργασίας σε ορισμένους κλάδους.
- Συγκέντρωση της μισθωτής εργασίας στις μεγαλύτερες επιχειρήσεις.

---

[264] Το 1994 η απασχόληση είχε αυξηθεί κατά 5,7% σε σχέση με το 1983, το 2009 είχε αυξηθεί κατά 18,6% σε σχέση με το 1995. Χαρακτηριστικοί είναι οι μέσοι ετήσιοι ρυθμοί αύξησης της απασχόλησης ανά πενταετία. Την περίοδο 1985-94 ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης της απασχόλησης ήταν μόλις 0,7%. Αντίθετα, την περίοδο 1995-1999 ο ΜΕΡΜ έφτασε το 1,3%, το 2000-2004 διαμορφώθηκε στο 1,4%, και την περίοδο 2000-2004 μειώθηκε στο 0,9%.

[265] Σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat/AMECO, η αύξηση της απασχόλησης στην Ελλάδα την περίοδο 1983-1994 υπολειπόταν σημαντικά του ευρωπαϊκού μέσου όρου (5,7% στην Ελλάδα έναντι 13,8% στην ΕΕ-12). Αντίθετα, κατά την περίοδο 1995-2008 η απασχόληση στην Ελλάδα αυξήθηκε κατά 18,6% έναντι 17,8% στην ΕΕ-12.

- Η επέκταση της μισθωτής εργασίας αφορούσε κυρίως τους νέους και τις γυναίκες, δηλαδή τους νέους εργαζόμενους.
- Η μισθωτοποίηση του εργατικού δυναμικού δεν σήμαινε τη μετατροπή αυτοαπασχολούμενων ή βοηθών ή εργοδοτών σε μισθωτού, δηλαδή, πραγματοποιήθηκε ομαλά, διότι συνόδεψε την αλλαγή γενιάς.
- Η επέκταση της μισθωτής εργασίας ενίσχυσε τις δυνατότητες ανοχής του συστήματος στην παραοικονομία και χρηματοδότησε τη μείωση των φορολογικών συντελεστών των επιχειρήσεων.
- Το εκπαιδευτικό επίπεδο του συνόλου των απασχολούμενων βελτιώθηκε σημαντικά με φορείς της αλλαγής να είναι και πάλι οι νέοι και οι γυναίκες.
- Η βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου των απασχολούμενων βρέθηκε σε σημαντική αναντιστοιχία με τις νέες θέσεις εργασίας που δημιουργούσε η οικονομία.

Οι πρωταγωνιστές: γυναίκες μετανάστες και νέοι

Ανάμεσα στο 1983 και το 2008 ο αριθμός τόσο των απασχολούμενων όσο και εκείνων που αναζητούν εργασία, δηλαδή του εργατικού δυναμικού, αυξήθηκε σημαντικά,[266] με αποτέλεσμα το 2010 αυτοί-ες που είτε εργάζονταν είτε αναζητούσαν εργασία να είναι 1,3 εκατομμύρια περισσότεροι-ες άνθρωποι, απ' ότι το 1983. Εναλλακτικά, κατά την περίοδο 1983-2010 το εργατικό δυναμικό αυξήθηκε κατά 35%. Η μεταβολή αυτή ωστόσο, δεν ήταν ισοκατανεμημένη στο χρόνο. Η αύξηση του εργατικού δυναμικού κατά την δεκαετία του '80 ήταν μάλλον μικρή και οφειλόταν αποκλειστικά στην είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας (Διάγραμμα Γ.2-1).

Το σημείο καμπής εντοπίζεται στα μέσα της δεκαετίας του '90 όταν ο ρυθμός αύξησης του εργατικού δυναμικού ενισχύθηκε σημαντικά. Μέσα σε 15 χρόνια (1995-2010) οι εργαζόμενοι-ες και οι αναζητούντες εργασία αυξήθηκαν κατά 21% (ή 862 χιλιάδες άτομα), δηλαδή, το 70% της συνολικής αύξησης των ετών 1983-2010 πραγματοποιήθηκε μετά το 1995. Στα παραπάνω πρέπει να συνυπολογιστεί ότι η πραγματική αύξηση είναι μεγαλύτερη από εκείνη που αποτυπώνουν τα στοιχεία λόγω του μεγάλου αριθμού των μεταναστών που δεν καταγράφονται στατιστικά.

[266] Συμβατικά δεχόμαστε ότι το εργατικό δυναμικό ισούται με το άθροισμα όσων εργάζονται και όσων αναζητούν εργασία. Υπό αυτή την έννοια, εξαιρούμε τους φοιτητές, τους μαθητές, τους συνταξιούχους, τις νοικοκυρές, τους φαντάρους, τους απογοητευμένους άνεργους που έχουν πάψει να αναζητούν εργασία κ.ο.κ. Ο ορισμός του οικονομικά ενεργού πληθυσμού ενέχει θεωρητικές παραδοχές αναφορικά με το «οικονομικό» ή μή των ανθρώπινων δραστηριοτήτων. Συνήθως, ως «οικονομικές» θεωρούνται οι δραστηριότητες που παράγουν άμεσα *χρηματικό εισόδημα* (Offe 1985: 26). Κατά συνέπεια, από τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό εξαιρούνται π.χ. οι νοικοκυρές παρά το γεγονός ότι η εργασία τους μπορεί να αποτελεί προϋπόθεση για την «κανονική» εργασία του συζύγου. Εκ των πραγμάτων δεν μπορούμε να λύσουμε εδώ τέτοια ζητήματα, ωστόσο για μια καλή εισαγωγή στο θέμα βλ. Λυμπεράκη (2008).

Διάγραμμα Γ.2-1: Κύριες μεταβολές πληθυσμού, εργατικού δυναμικού και ποσοστού συμμετοχής

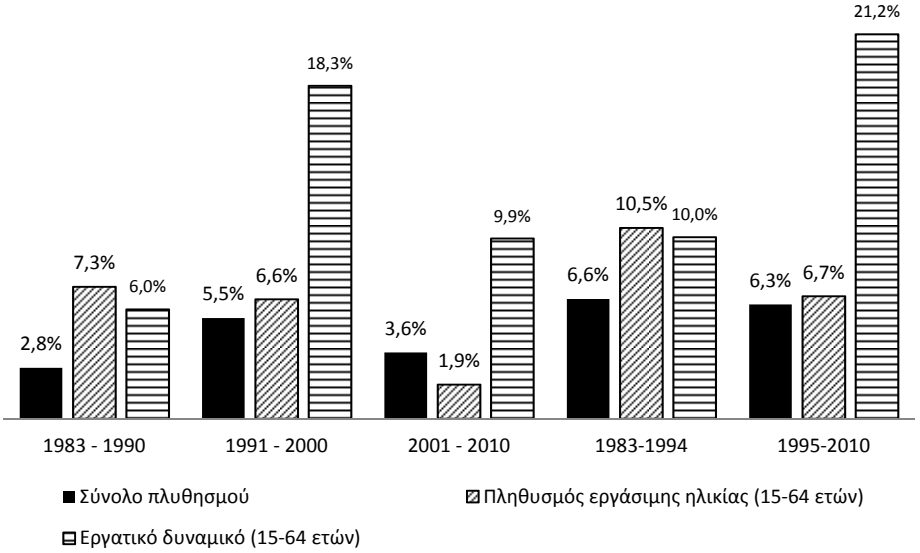

Η αύξηση του εργατικού δυναμικού είχε μικρή σχέση με την εξέλιξη των δημογραφικών μεγεθών, αφού μετά το 1980 το μέγεθος του πληθυσμού της χώρας σταθεροποιήθηκε (Διάγραμμα Γ.2-1).[267] Η επέκταση του εργατικού δυναμικού εξαρτήθηκε στενά από δύο παράγοντες:

(α) Αφενός, από την είσοδο στην αγορά εργασίας ομάδων που κατά το παρελθόν βρισκόταν εκτός αυτής, δηλαδή κυρίως των γυναικών. Αυτή η κίνηση αποτυπώθηκε

[267] Όπως σημειώνουν οι Κοντζαμάνης & Ανδρουλάκη (2009), ο πληθυσμός της Ελλάδας στο δεύτερο μισό του 20ο αιώνα διαμορφώθηκε από τα αποτελέσματα του «παιγνίου» ανάμεσα στο φυσικό και το μεταναστευτικό ισοζύγιο. Οι δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες χαρακτηρίστηκαν από υψηλά θετικά φυσικά ισοζύγια (πλεόνασμα των γεννήσεων έναντι των θανάτων), αλλά η εξωτερική μετανάστευση προκάλεσε την πτώση του μέσου ετήσιου ρυθμού μεταβολής του πληθυσμού. Είναι ενδεικτικό ότι την περίοδο 1956-1970 περίπου 1,5 εκατ. άτομα, δηλαδή το 17% του συνολικού πληθυσμού της χώρας, μετανάστευσαν στο εξωτερικό αναζητώντας εργασία (ΟΑΕΔ, 1978: 3). Τη δεκαετία του ’70 το φυσικό ισοζύγιο συρρικνώθηκε αλλά ταυτόχρονα υπήρξε ένα κύμα παλιννόστησης, με αποτέλεσμα τη σημαντική αύξηση του πληθυσμού ο οποίος αυξήθηκε κατά την δεκαετία του ’70 κατά 11% έναντι αντίστοιχης αύξησης 4,5% τη δεκαετία του ’60 (Χατζηπαναγιώτου, 1984: 33). Η παλιννόστηση των ελλήνων μεταναστών δημιούργησε προς στιγμή ανησυχίες ως προς την επίδραση που θα είχε στα μεγέθη της αγοράς εργασίας και κυρίως στην ανεργία (βλ. ενδεικτικά Εκθέσεις του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος ετών 1981-1986), ωστόσο εάν κρίνουμε από τη δημόσια συζήτηση και τα ποσοτικά στοιχεία οι φόβοι δεν επιβεβαιώθηκαν.

Βέβαια, η είσοδος των μεταναστών από τα μέσα της δεκαετίας του ’90 και μετά σήμαινε την αύξηση και του πληθυσμού. Η ακριβής αποτίμηση του αριθμού των μεταναστών που ζουν και εργάζονται στη χώρα μας παραμένει ανοιχτό ζήτημα, αλλά είναι εύλογη υπόθεση ότι το μέγεθος της υποεκτίμησης που κάνει η ΕΕΔ (σχολιάζεται αναλυτικά παρακάτω), στοιχεία της οποίας χρησιμοποιούμε εδώ, θα είναι ανάλογο τόσο ως προς τον αριθμό των απασχολούμενων, όσο και ως προς τον πληθυσμό. Υπ’ αυτή την έννοια είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι η καλύτερη καταγραφή των μεταναστών μπορεί να άλλαξε κάποια μεγέθη, αλλά όχι σε τέτοιο βαθμό που να ανατρέπουν τη συνολική εικόνα.

παραστατικά στην εξέλιξη του ποσοστού συμμετοχής του πληθυσμού 15-64 ετών, το οποίο από 59,6% το 1981 αυξήθηκε σε 68,2% το 2010. Αυτή η μεταβολή οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στις γυναίκες, δεδομένου ότι το ποσοστό συμμετοχής των ανδρών παρέμεινε σχεδόν σταθερό.

(β) Αφετέρου, από την εξέλιξη του ποσοστού ανεργίας. Όπως θα δούμε παρακάτω, οι ροές προς την αγορά εργασίας (οικονομικά ενεργός πληθυσμός ο οποίος κατά το προηγούμενο έτος δεν ήταν οικονομικά ενεργός) σχετίζονται θετικά με την μεταβολή το ποσοστό ανεργίας. Η αιτιότητα όμως της σχέσης που διέπει αυτά τα δύο μεγέθη δεν είναι βέβαιο ότι είναι η ίδια για όλη τη χρονική περίοδο που εξετάζουμε. Δηλαδή δεν είναι βέβαιο εάν είναι η μεταβολή του εργατικού δυναμικού που επηρεάζει το ποσοστό ανεργίας ή το αντίστροφο (για περισσότερα βλ. παρακάτω στην ενότητα για την ανεργία).

Οι γυναίκες

Ο καθοριστικός παράγοντας που προκάλεσε την αύξηση του εργατικού δυναμικού ήταν η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας. Αυτή η κίνηση, αν και εντονότερη στις νεότερες παραγωγικές ηλικίες, δεν περιορίστηκε σε αυτές, δηλαδή η αύξηση της γυναικείας απασχόλησης δεν πήρε τον χαρακτήρα μιας σταδιακής αλλαγής παραδείγματος που συνόδεψε τη νέα γενιά. Το 2010 οι γυναίκες που αναζητούσαν ή είχαν εργασία ήταν κατά 826 χιλιάδες περισσότερες απ' ό,τι το 1983 (αύξηση 66%).

Η έκρηξη της γυναικείας συμμετοχής στην αγορά εργασίας αφορά κυρίως τις μεσαίες και τις μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες: το ποσοστό συμμετοχής της ηλικιακής ομάδας 25-29 ετών αυξήθηκε από 48% σε 79%, της ηλικιακής ομάδας 30-34 ετών από 46% σε 76%, της ηλικιακής ομάδας 45-49 ετών από 42% σε 70% κ.ο.κ (Πίνακας Γ-7). Επίσης, οι σημαντικότερες μεταβολές πραγματοποιήθηκαν από τα μέσα της δεκαετίας του '90 και μετά. Έως και το 1994 η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας αυξανόταν με μικρό όμως ρυθμό (την ίδια στιγμή η συμμετοχή των ανδρών μειώνονταν).

Ο ρόλος της δημόσιας απασχόλησης υπήρξε καθοριστικός για την είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας, σε τέτοιο βαθμό που η Λυμπεράκη και ο Τήνιος θα υποστηρίξουν ότι η επιβράδυνση της μεταβολής του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών μετά το 2005 οφείλεται στον περιορισμό των προσλήψεων στο Δημόσιο (Λυμπεράκη & Τήνιος, 2010: 153).[268] Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται από τα στοιχεία της έρευνας εργατικού δυναμικού. Κατά την περίοδο 1993-2001 η απασχόληση των γυναικών στον δημόσιο τομέα αυξήθηκε κατά 44%, έναντι 24% στον ιδιωτικό τομέα και 29% στο σύνολο της οικονομίας. Παρά το γεγονός ότι σε απόλυτα νούμερα η πλειονότητα των γυναικών (περίπου το 75%) εργάζεται σε ιδιωτικές επιχειρήσεις, η αύξηση της γυναικείας απασχόλησης στο Δημόσιο ήταν ταχύτερη. Έτσι, ενώ το 1993

[268] Οι αιτίες της προτίμησης των γυναικών για την απασχόληση στο δημόσιο τομέα πρέπει να αναζητηθούν στους καλύτερους όρους απασχόλησης αλλά και στην διατήρηση σημαντικών μισθολογικών διαφορών υπέρ των ανδρών (βλ. Lymberaki, 2009, 2010, Psacharopoulos 1983, Tzannatos, 1989, Ntermanakis κ.;a. 2002, Kanellopoulos & Mavromaras 2002, Παπαπέτρου 2004).

περίπου το 38% των δημοσίων υπαλλήλων ήταν γυναίκες, το 2011 το αντίστοιχο ποσοστό είχε αυξηθεί στο 46%.

Το ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι η αύξηση της γυναικείας απασχόλησης στο Δημόσιο πραγματοποιήθηκε κυρίως κατά την δεκαετία του 2000. Κατά την περίοδο 1993-2001 οι γυναίκες εργαζόμενες στον δημόσιο τομέα αυξήθηκαν κατά 15%, έναντι 18% στον ιδιωτικό τομέα και 17% στο σύνολο της οικονομίας. Την επόμενη δεκαετία, η αντίστοιχη αύξηση στον δημόσιο τομέα προσέγγισε το 26%, έναντι μόλις 5% στον ιδιωτικό τομέα και 10% στο σύνολο της οικονομίας. Φαίνεται, δηλαδή, ότι η βελτίωση των επιδόσεων της ελληνικής οικονομίας που άρχισε να παρατηρείται μετά το 1995 επηρέασε τον όγκο της γυναικείας απασχόλησης μόνο κατά την πρώτη φάση (έως το 2000). Στη συνέχεια η ενίσχυση της γυναικείας απασχόλησης σχετίστηκε περισσότερο με την εξέλιξη της πολιτικής προσλήψεων στο Δημόσιο παρά με την γενικότερη οικονομική κατάσταση.

Η πρόσβαση των γυναικών στην αγορά εργασίας υποστηρίχθηκε και από τη σημαντική βελτίωση του εκπαιδευτικού τους επιπέδου. Σε αντίθεση με τους άνδρες, το εκπαιδευτικό επίπεδο των γυναικών παίζει σημαντικό ρόλο στην απόφασή τους να συμμετάσχουν στην αγορά εργασίας.[269] Η φοίτηση σε υψηλότερες βαθμίδες εκπαίδευσης αποτέλεσε μια στρατηγική άρσης του μειονεκτήματος που προκύπτει από το φύλο. Το αποτέλεσμα ήταν μέσα σε 17 χρόνια το εκπαιδευτικό επίπεδο των οικονομικά ενεργών γυναικών να αυξηθεί σημαντικά και να ξεπεράσει εκείνο των ανδρών. Το 2010 το 23% των οικονομικά ενεργών γυναικών ήταν απόφοιτοι ΑΕΙ-ΤΕΙ (έναντι 17% των ανδρών), ενώ το 56% ήταν απόφοιτοι μέχρι και μέσης εκπαίδευσης (δημοτικό, γυμνάσιο, λύκειο), έναντι 68% των ανδρών (Πίνακας ΣΤ-8 – στο παράρτημα).

Πίνακας Γ-7: Ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας, ανά ηλικιακή ομάδα

	1983	1985	1990	1995	2000	2005	2006	2008
15-64 ετών	39,2%	41,0%	42,6%	44,3%	50,6%	54,5%	55,0%	55,1%
15-19 ετών	24,4%	21,1%	18,2%	14,8%	13,6%	8,8%	7,5%	7,1%
20-24 ετών	49,7%	49,1%	54,0%	51,9%	57,1%	48,6%	48,2%	45,0%
25-29 ετών	47,6%	52,7%	60,2%	63,4%	71,8%	76,9%	77,9%	76,8%
30-34 ετών	45,8%	50,7%	58,5%	61,9%	69,9%	73,5%	74,7%	73,5%
35-39 ετών	45,0%	50,9%	57,1%	60,2%	66,6%	73,1%	72,9%	73,1%
40-44 ετών	45,1%	47,8%	49,9%	55,8%	63,3%	70,7%	71,4%	72,7%
45-49 ετών	42,3%	44,6%	45,4%	46,0%	54,6%	61,9%	64,4%	65,2%
50-54 ετών	37,2%	40,1%	37,8%	39,0%	43,3%	50,8%	51,2%	54,5%
55-59 ετών	30,1%	30,2%	28,5%	28,9%	31,6%	32,9%	33,7%	37,8%
60-64 ετών	20,1%	21,4%	19,9%	20,2%	21,0%	20,7%	21,7%	19,8%

Πηγή: Eurostat

[269] Για παράδειγμα, το 1993 οι γυναίκες πτυχιούχοι ΑΕΙ-ΤΕΙ αποτελούσαν το 8% του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας (10,3% οι άνδρες), αλλά το 14,3% του γυναικείου εργατικού δυναμικού (12% οι άνδρες). Όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο εκπαίδευσης, τόσο (σχετικά) μεγαλύτερο είναι το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας.

Τέλος, ο ρόλος των μεταναστριών στην επιλογή των γυναικών να εργαστούν δεν πρέπει να υποτιμάται. Όπως αναφέρουν οι Λυμπεράκη & Τήνιος (2010), το μεγαλύτερο τμήμα της προόδου «συνέπεσε» με την εισροή των μεταναστών στην Ελλάδα. Δεδομένου ότι ο κύριος ανασχετικός παράγοντας για την απασχόληση των γυναικών ήταν οι οικιακές υποχρεώσεις, σε συνδυασμό με την ανεπάρκεια των υπηρεσιών οικογενειακής υποστήριξης (ενδεικτικά βλ. Νικολίτσα 2006, European Commission 2009β), η ανάληψη από τις μετανάστριες αυτών των εργασιών (οικιακά και υπηρεσίες φροντίδας) απελευθέρωσε χρόνο για τις Ελληνίδες επιτρέποντάς τους την ανάληψη εργασίας (για την πλήρη ανάπτυξη του επιχειρήματος βλ. Lymberaki 2008, 2011). Αντίστοιχα, ο Λιανός (2003) εξετάζοντας την επίδραση των μεταναστών στα ποσοστά συμμετοχής για την περίοδο 1998-2001, υποστήριξε ότι μια αύξηση κατά 1% του ποσοστού των αλλοδαπών αυξάνει το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών κατά 2,5%. Σε αντίστοιχα συμπεράσματα καταλήγει και η Cavounidis (2006).

Οι μετανάστες

Εάν η δεκαετία του ’80 χαρακτηρίστηκε από την είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας, το νέο στοιχείο που φέρνει η δεκαετία του ’90 είναι η εξίσου μαζική είσοδος των μεταναστών.[270] Ο ακριβής αριθμός των αλλοδαπών που διαμένουν και εργάζονται στη χώρα δεν είναι γνωστός λόγω του μεγάλου αριθμού εκείνων που δεν διαθέτουν τα νόμιμα πιστοποιητικά και διαφεύγουν τη στατιστική καταγραφή. Τα επίσημα στατιστικά στοιχεία μπορούν στην καλύτερη των περιπτώσεων να αποδώσουν μια γενική (υποεκτιμόμενη) τάση, σε καμία όμως περίπτωση το απόλυτο μέγεθος του αλλοδαπού πληθυσμού. Παρόλα αυτά, τα στοιχεία είναι αποκαλυπτικά: η απογραφή του 1991 κατέγραψε 170.000 ξένους υπηκόους, ενώ η απογραφή του 2001 κατέγραψε 762.000. Άλλες εκτιμήσεις, που συνεκτιμούν στοιχεία από διάφορες πηγές (ΙΚΑ, Υπουργείο Δημοσίας Τάξης κλπ), αναφέρουν νούμερα που κινούνται από 870.000 έως 1,1 εκατ. ανθρώπους για το 2004.[271] Συνεπώς, βάσει των πλέον συντηρητικών εκτιμήσεων, το 2005 το 8,5% του πληθυσμού της χώρας ήταν αλλοδαποί, ενώ εάν συνυπολογιστούν και όσοι κατείχαν κάρτα ομογενή, το ποσοστό αυξάνεται στο 10,3% ή 1,15 εκατ. άτομα (Baldwin-Edwards, 2004: 5)

Σε ό,τι αφορά την αγορά εργασίας, το 1983 ο αριθμός των ξένων υπηκόων με νόμιμη άδεια εργασίας ήταν περίπου 28.500 (Χατζηπαναγιώτου 1984: 71-73),[272] δηλαδή μόλις το 0,9% του εργατικού δυναμικού. Δεκαπέντε χρόνια αργότερα, το 1997, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΕΔ, οι μετανάστες αποτελούσαν περίπου το 2% του

[270] Για μια πρώτη προσπάθεια καταγραφής της σχετικής βιβλιογραφίας βλ. Πετρινιώτη και Τριανταφυλλίδου 2003.

[271] Ενδεικτικά βλ. Μπάγκαβος & Παπαδοπούλου (2003: 53), Baldwin-Edwards (2004β), Κόντη κ.ά. (2006: 158). Για μια επισκόπηση των ερευνών σχετικά με τον αριθμό των μεταναστών στην Ελλάδα βλ. Καψάλης (2007).

[272] Εξαιρούνται οι αλλοδαποί που απασχολούνται στα ελληνόκτητα πλοία Από τους 28.500 μόλις το 33% δεν προέρχονταν από χώρες της ΕΟΚ ή δεν ήταν έλληνες ομογενείς

εργατικού δυναμικού, ενώ το 2004 είχαν αυξηθεί στο 8% και το 2009 στο 10%.[273] Εάν κάνουμε τις απαραίτητες αναπροσαρμογές λαμβάνοντας υπόψη ότι περίπου το 43% του συνολικού μεταστατικού πληθυσμού δεν διαθέτει άδεια παραμονής ή εργασίας (Καψάλης 2007: 60),[274] καταλήγουμε στο ότι τα αντίστοιχα ποσοστά για τα έτη 1997, 2004 και 2009 θα ήταν 3%, 12% και 18%. Με άλλα λόγια, ένας στους πέντε εργαζόμενους στην Ελλάδα του 2009 ήταν μετανάστης.

Η συντριπτική πλειονότητα των μεταναστών απασχολήθηκε, και συνεχίζει να απασχολείται, ως ανειδίκευτοι ή χαμηλά ειδικευμένοι χειρώνακτες εργάτες ασχέτως του εκπαιδευτικού τους επιπέδου.[275] Οι άνδρες απασχολούνται κυρίως στον αγροτικό τομέα, στις κατασκευές, στη μεταποίηση και στον τουριστικό κλάδο, οι γυναίκες κυρίως σε νοικοκυριά ως βοηθητικό προσωπικό και στον τουριστικό τομέα ιδιαίτερα στα ξενοδοχεία.[276]

Η συνεισφορά των μεταναστών στην αύξηση του πραγματικού ΑΕΠ είναι πολύ σημαντική. Στις αρχές της δεκαετίας του ’90 υπολογίστηκε κοντά στο 1%-1,5% (Lianos κ.ά., 1996, Sarris & Zografakis, 1999), αλλά νεότερες έρευνες για την δεκαετία του 2000 αυξάνουν το ποσοστό σε 2,3-2,8% εκ του οποίου 0,5-0,8% οφείλεται στους μετανάστες χωρίς άδεια εργασίας (Κόντης κ.ά., 2006). Οι Χλέτσος κ.ά. (2005) διαπίστωσαν θετική και στατιστικά σημαντικά σχέση ανάμεσα στον αριθμό των μεταναστών και το μέγεθος του αγροτικού ΑΕΠ, ενώ στον δευτερογενή και τριτογενή τομέα οι χαμηλοί μισθοί που λαμβάνουν αναδείχτηκαν σε παράγοντα συντήρησης της ανταγωνιστικότητας πολλών μικρομεσαίων επιχειρήσεων.[277] Σύμφωνα με τον Baldwin-Edwards, περίπου το 20% των μικρομεσαίων επιχειρήσεων που απασχολούσαν μετανάστες κατάφερναν να επιβιώσουν αποκλειστικά λόγω της παράνομης απασχόλησης μεταναστών (Baldwin-Edwards 2004: 54).[278] Χαρακτηριστικό είναι ότι σύμφωνα με τα στοιχεία του ΙΚΑ ο κάθε μετανάστης

---

[273] Από όλες τις πηγές που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την εκτίμηση του μεταναστευτικού πληθυσμού στη χώρα, η Έρευνα Εργατικού Δυναμικού είναι αυτή που κάνει τη μεγαλύτερη υποεκτίμηση (βλ. ενδεικτικά Λιανός κ.ά. 2008: 103). Είναι χαρακτηριστικό ότι το 2001 η ΕΕΔ προσδιόριζε τον αλλοδαπό πληθυσμό εργάσιμης ηλικίας σε 300.000 τη στιγμή, που η απογραφή κατέγραφε περίπου 800.000 (Μπάγκαβος & Παπαδοπούλου 2003: 57).

[274] Ο αριθμός των μεταναστών χωρίς άδεια παραμονής ή εργασίας στην Ελλάδα το 2000 κυμαινόταν από 350 έως 500 χιλιάδες άτομα (Baldwin-Edwards 2002: 3).

[275] Έτσι, ενώ οι μετανάστες αποτελούν το 9,5% των εργαζομένων, αντιπροσωπεύουν πάνω από το 40% των απασχολούμενων σε θέσεις ανειδίκευτης εργασίας (Kavounidis 2006: 120)

[276] Σύμφωνα με την Απογραφή του 2001, οι άνδρες μετανάστες αποτελούσαν το 27,9% της απασχόλησης στις κατασκευές, το 15,1% στη γεωργία και το 11,2% στη μεταποίηση. Αντίστοιχα, οι μετανάστριες αριθμούσαν το 76,9% των εργαζόμενων στις υποστηρικτικές εργασίες στα νοικοκυριά και το 17,2% των απασχολούμενων στα ξενοδοχεία-εστιατόρια (Kavounidis 2006:122-123, Ziomas κ.ά., 2006). Για τις συνθήκες απασχόλησης των γυναικών μεταναστών, συμπεριλαμβανομένης της πορνείας και του trafficking βλ. Vaiou 2006, για την επιχειρηματικότητα των μεταναστών βλ. Hatziprokopiou 2008, για τον ρόλο των μεταναστριών στον τομέα της Υγείας βλ. Kanellopoulos και Gregou 2006.

[277] Fakiolas & King 1996, Fakiolas 1999, Λυμπεράκη & Πελαγίδης 2000, Λαμπριανίδης & Λυμπεράκη 2001.

[278] Επίσης βλ. Καραμανλή (2008).

εργαζόμενος ασφαλίζεται κατά μέσο όρο για μόλις 11 ημέρες το μήνα (Πετράκου κ.ά. 2007: 95).

Σε αυτό το πλαίσιο, ο νομικός ρατσισμός της ελληνικής πολιτείας[279] και η ανοχή των κρατικών υπηρεσιών στα φαινόμενα ακραίας εκμετάλλευσης (βλ. Καψάλης και Ρυλμόν 2005: 12) αποτέλεσαν έναν πολύ-λειτουργικό μηχανισμό με έντονες κοινωνικές και οικονομικές προεκτάσεις: αναζωογόνηση της αγροτικής οικονομίας, ενίσχυση της κερδοφορίας του κατασκευαστικού τομέα και των πάσης φύσης τουριστικών επιχειρήσεων, διασφάλιση της λειτουργίας πολλών μικρομεσαίων επιχειρήσεων, αύξηση του ΑΕΠ χωρίς την υποχρέωση χορήγησης παροχών.[280] Από την άλλη πλευρά, η ύπαρξη φτηνής εργατικής δύναμης έδρασε ανασταλτικά στις διαδικασίες αναδιάρθρωσης, αναβάλλοντας την αντιμετώπιση σημαντικών προβλημάτων με κυριότερο αυτό της επιδίωξης κερδοφορίας μέσω της συμπίεσης του κόστους εργασίας (Ρυλμόν, 2003: 90). Σε μια κυκλική κίνηση, η ύπαρξη μαύρης, φτηνής και ανειδίκευτης εργασίας ενδυνάμωσε την παραοικονομία και τη ζήτηση μαύρης εργασίας, η οποία με τη σειρά της αναπαρήγαγε τις άθλιες συνθήκες απασχόλησης και διαβίωσης σημαντικού αριθμού μεταναστών (Αθανασίου, 2002: 52).

Η είσοδος των μεταναστών είχε σημαντικές συνέπειες και στη δομή της αγοράς εργασίας. Στο σύνολο της οικονομίας, αλλά ιδιαίτερα στις υπηρεσίες, νέοι και γυναίκες που μέχρι πρότινος εργάζονταν είτε ως άμισθοι βοηθοί σε οικογενειακές επιχειρήσεις είτε δεν εργάζοταν καθόλου, παραχώρησαν την θέση τους στους μετανάστες και μπόρεσαν έτσι να ξεκινήσουν την αναζήτηση εργασίας.[281] Στον αγροτικό τομέα η επίδραση ήταν ακόμα μεγαλύτερη. Η ύπαρξη φτηνού και πολυπληθούς εργατικού δυναμικού μετέτρεψε ένα σημαντικό τμήμα των πρώην αυτοαπασχολούμενων αγροτών σε εργοδότες. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά την περίοδο 1995-2008 αυξήθηκαν σημαντικά οι αγρότες-εργοδότες οι οποίοι από 4% των απασχολούμενων στον τομέα το 1995 έφτασαν να αριθμούν 12% το 2000 και 10% το 2008. Αντίστοιχη αύξηση παρατηρήθηκε και στους αγρότες-μισθωτούς οι οποίοι από 27.000 το 2000 έφτασαν τους 40.000 οκτώ χρόνια αργότερα. Οι πραγματικές μεταβολές μάλλον είναι πολύ πιο μεγάλες, δεδομένου ότι τα επίσημα στατιστικά στοιχεία υποεκτιμούν σε μεγάλο βαθμό το πραγματικό μέγεθος της εξαρτημένης εργασίας στην γεωργία κάτι που οφείλεται στην τεράστια έκταση της αδήλωτης εργασίας. Ενδεικτικό είναι ότι σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat οι αγρότες-μισθωτοί το 2000 ήταν λιγότεροι από τους αγρότες-εργοδότες!

---

[279] Ενδεικτικό παράδειγμα είναι η απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου (27/06/1997) να εξαιρέσει τους εργαζόμενους από την Αλβανία, τη Τουρκία, την ΠΓΔΜ και τη Βουλγαρία από την εφαρμογή δύο Προεδρικών Διαταγμάτων που έδιναν τη δυνατότητα νομιμοποίησης μεταναστών εργαζομένων. Μετά από έντονες αντιδράσεις συνδικάτων, ΜΚΟ, και της Επιτροπής που είχε συντάξει τα ΠΔ, η κυβέρνηση υποχώρησε (21/07/1997) παραπέμποντας το θέμα για τελική ρύθμιση στον μεταναστευτικό νόμο του 1998 (EIRO β 1997). Για μια επισκόπηση της εξέλιξης του νομοθετικού πλαισίου για τη μετανάστευση έως τότε βλ. Antonopoulos 2006.

[280] Για το ρόλο των μεταναστών στη συγκράτηση του πληθωρισμού βλ. Cholezas, Tsakloglou (2008).

[281] Σε σχέση με τις γυναίκες το ζήτημα σχολιάστηκε παραπάνω. Επίσης βλ. Καβουνίδη 1998 και Kassimis 2005

Τέλος, το σύνολο των μελετών δείχνει ότι η επίδραση της μετανάστευσης στην ανεργία ήταν μηδαμινή, διότι οι εργασίες που ανέλαβαν οι μετανάστες δεν ήταν επιθυμητές από τους Έλληνες.[282] Έτσι, αποτελεί κοινή διαπίστωση ότι η απασχόληση των μεταναστών είναι συμπληρωματική των Ελλήνων και όχι ανταγωνιστική.[283] Περιορισμένα φαινόμενα εκτόπισης μπορούν να διαπιστωθούν στις κατασκευές (Σαρρής κ.ά. 1994, 2003), αλλά και σε αυτή την περίπτωση οι υποθέσεις δεν μπόρεσαν να αποκτήσουν ισχυρή ερευνητική τεκμηρίωση (Κατσορίδας 2007: 100). Η πολυδιάσπαμένη δομή της ελληνικής αγοράς εργασίας, αλλά και οι αλλαγές στο εργασιακό πρότυπο των γηγενών, σήμαινε ότι οι μετανάστες σπάνια ανταγωνίστηκαν τους Έλληνες για τις ίδιες θέσεις εργασίας και, όταν το έκαναν, είχαν «απέναντί» τους τα περισσότερο περιθωριοποιημένα τμήματα του ελληνικού πληθυσμού, όπως τους τσιγγάνους (Baldwin-Edwards, 2004β: 19, 2004γ: 9).

Οι νέοι και οι νέες

Η συζήτηση για την δομή της απασχόλησης των νέων θα γίνει στα επόμενα, δεδομένου ότι αυτή η ηλικιακή ομάδα αποτέλεσε τον κύριο φορέα των αλλαγών που πραγματοποιήθηκαν στην αγορά εργασίας την περίοδο που εξετάζουμε και ζητήματα όπως η σχέση εργασίας, η κλαδική κατανομή της απασχόλησης των νέων και το εκπαιδευτικό επίπεδο αποτελούν αντικείμενο ξεχωριστών ενοτήτων (βλ. παρακάτω). Συνεπώς, στα πλαίσια αυτής της παραγράφου θα αναφερθούμε αποκλειστικά στην εξέλιξη του ποσοστού συμμετοχής των νέων (15-19 ετών, 20-24 ετών και 25-29 ετών) χωρίς να επεκταθούμε σε άλλα ζητήματα.

Η συμμετοχή των νέων 15-19 ετών στην αγορά εργασίας χαρακτηρίστηκε από μια διαχρονικά εμμένουσα και ισχυρή τάση περιστολής η οποία ισχύει και για τα δύο φύλα (πΠίνακας ΣΤ-9 – στο παράρτημα). Το ποσοστό συμμετοχής αυτής της ηλικιακής ομάδας, από 28% το 1983, μειώθηκε σε 16% το 1995 και σε 8% το 2010,[284] κάτι το οποίο οφείλεται στη μαζικοποίηση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, στην μείωση του ποσοστού σχολικής διαρροής αλλά και στην γενικότερη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης των νοικοκυριών που μείωσε την ανάγκη απασχόλησης των νεότερων μελών του νοικοκυριού.

Ως προς την ηλικιακή ομάδα 20-24 ετών, το ποσοστό συμμετοχής της, αν και χαμηλότερο του ευρωπαϊκού μέσου όρου, κινούταν κοντά στον εθνικό μέσο όρο έως τις αρχές της δεκαετίας του 2000, στη συνέχεια όμως μειώθηκε γρήγορα από 65% το 1999 σε 52% το 2010.[285] Η αιτία της μείωσης είναι η επέκταση του χρόνου σπουδών

---

[282] ενδεικτικά βλ. Fakiolas & King 1996, Iosifidis & King 1998, Fakiolas 1999, Hatziprokopiou 2005, Sarris & Zografakis 1999, Cavounidis 2006β, Papantoniou-Fragouli 1998

[283] Fakiolas, 1999, Chletsos and Karassavoglou, 1997, Λιανός 2003, Κανελλόπουλος και Πετραλιάς, 2011, Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη (2001).

[284] Αυτά τα μεγέθη, υπολείπονται του ευρωπαϊκού μέσου όρου (ΕΕ-15) όπου τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 27% 1995 και 26% το 2010.

[285] Η απόσταση από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (ΕΕ-15) του 65% είναι μεγάλη. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι οι μεταβολές του ποσοστού συμμετοχής της ηλικιακής ομάδας 20-24 ετών δεν είναι

και ειδικότερα η σημαντική διεύρυνση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Μέσα σε μια δεκαετία ο αριθμός των φοιτητών τριτοβάθμιας εκπαίδευσης διπλασιάστηκε, από 374 χιλιάδες το 1998 σε 638 χιλιάδες το 2008.

Τέλος, ως προς την ηλικιακή ομάδα 25-29 ετών, διαχρονικά παρατηρείται σημαντική ενίσχυση του ποσοστού συμμετοχής, το οποίο από 70% το 1983 έφτασε το 85% το 2010, υπερβαίνοντας κατά πολύ τον εθνικό μέσο όρο, και κινούμενο κοντά (ενίοτε και πάνω) στον ευρωπαϊκό (ΕΕ-15). Η ενίσχυση του ποσοστού συμμετοχής αυτής της ηλικιακής ομάδας προήλθε αποκλειστικά από το γυναικείο πληθυσμό η μαζική είσοδος του οποίου στην αγορά εργασίας αντιστάθμισε την τάση μείωσης του ποσοστού συμμετοχής λόγω της μαζικοποίησης των μεταπτυχιακών σπουδών. Το στοιχείο αυτό αποτυπώνεται παραστατικά στην διαφορετική κατεύθυνση που ακολούθησε το ποσοστό συμμετοχής των δύο φύλων: για τους μεν άνδρες 25-29 ετών το ποσοστό συμμετοχής το 2008 ήταν κατά 4,9% μικρότερο από εκείνο το 1983, για τις γυναίκες όμως της ίδιας ηλικίας ήταν κατά 61,5% υψηλότερο.

Αξίζει να σημειωθεί ότι παρά την επικρατούσα άποψη, η ηλικιακή πυραμίδα της απασχόλησης στην Ελλάδα, δεν είναι περισσότερο «γερασμένη» απ' ό,τι στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Για την ακρίβεια, στην Ελλάδα οι ηλικιακές ομάδες 25-29, 30-34, 35-39 και 40-44 ετών κατέχουν μεγαλύτερο ποσοστό στο σύνολο της απασχόλησης απ' ότι στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Διάγραμμα Γ.2-2). Εκεί που τα πράγματα είναι χειρότερα είναι στην απασχόληση των ηλικιών 15-24 ετών, όπου οι απασχολούμενοι-ες στην Ελλάδα είναι πολύ λιγότεροι αναλογικά σε σχέση με την Ευρωπαϊκή Ένωση. Υπό αυτή την έννοια, η απασχόληση στην Ελλάδα δεν είναι πιο «γερασμένη» σε σχέση με την Ε.Ε. λόγω του ότι στην Ελλάδα παρατηρείται μεγαλύτερο ποσοστό απασχολούμενων μεγαλύτερης ηλικίας (άνω των 50 ετών), αλλά διότι ο αριθμός των νέων 15-24 ετών που εργάζονται είναι αναλογικά σημαντικά χαμηλότερος.

Διάγραμμα Γ.2-2: Δομή της απασχόλησης στην Ελλάδα και την Ε.Ε. (2008)

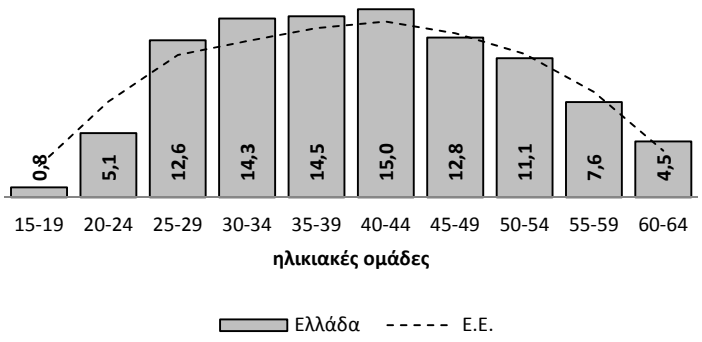

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων eurostat

παρόμοιες για τα δύο φύλα. Το ποσοστό συμμετοχής των αγοριών μειωνόταν σταθερά (76,7% το 1983, 70,4% το 1990, 55,6% το 2008), αλλά το ποσοστό συμμετοχής των κοριτσιών αυξάνονταν έως και το 2000 (49,7% το 1983, 54% το 1990, 57,1% το 2000) για να μειωθεί στη συνέχεια (45% το 2008).

Η κατανομή της απασχόλησης, γενικές τάσεις

Ήδη από την παράγραφο 0 (σ. 188) στην οποία ζητήσαμε την τριτογενοποίηση της ελληνικής οικονομίας έχουν γίνει κάποιες επισημάνσεις αναφορικά με ορισμένες σημαντικές μεταβολές στη δομή της απασχόλησης. Ειδικότερα, αναφέρθηκε ότι κατά την περίοδο 1983-2008 η ελληνική οικονομία δημιούργησε περίπου ένα εκατομμύριο επιπλέον νέες θέσεις εργασίας, εκ των οποίων το 76% δημιουργήθηκε μετά το 1995 και το 52% μετά το 2000. Αυτή η αύξηση όμως δεν παρατηρήθηκε σε όλους τους κλάδους της οικονομίας με αποτέλεσμα να αλλάξει η κλαδική κατανομή της απασχόλησης. Επιπρόσθετα, η αύξηση της απασχόλησης συνδυάστηκε με μια σειρά θεμελιακών αλλαγών αναφορικά με τον τρόπο ένταξης των νέων εργαζόμενων (νεοεισερχόμενων) στην αγορά εργασίας, το εκπαιδευτικό επίπεδο του πληθυσμού κατά συνέπεια και του εργατικού δυναμικού, την κατανομή με βάση το φύλο, την ηλικία και την θέση στην επιχείρηση (εργοδότης, αυτοαπασχολούμενος, μισθωτός, άμισθος βοηθός). Προκειμένου να προχωρήσουμε στην αναλυτικότερη εξέταση αυτών των μεταβολών είναι αναγκαία μια επισκόπηση της γενικής κλαδικής δομής της απασχόλησης με στόχο την ανάδειξη των γενικότερων τάσεων που θα εξεταστούν αναλυτικότερα παρακάτω.

Κατανομή της απασχόλησης σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα

Σε μακροσκοπικό επίπεδο, η ποσοστιαία κατανομή της απασχόλησης ανάμεσα στον ιδιωτικό και τον δημόσιο τομέα δεν εμφανίζει τεράστιες μεταβολές. Τα στοιχεία της έρευνας εργατικού δυναμικού μας επιτρέπουν να εξετάσουμε μόνο τα έτη μετά το 1993 (στις προηγούμενες έρευνες δεν υπάρχει η διάκριση ιδιωτικού δημοσίου), αλλά κατά την περίοδο αυτή δεν παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές. Πέρα από μικρές συγκυριακές αυξομειώσεις η δημόσια απασχόληση κινείται σταθερά κοντά μεταξύ 21% και 22,5% του συνόλου της απασχόλησης. Όπως είναι αναμενόμενο, ο κύριος όγκος της δημόσιας απασχόλησης βρίσκεται στους κλάδους της δημόσιας διοίκησης και άμυνας, της εκπαίδευσης και της υγείας οι οποίοι συγκεντρώνουν περίπου το 75% του συνόλου της δημόσιας απασχόλησης της οικονομίας, δηλαδή περίπου 756.000 εργαζόμενους. Εάν σε αυτούς τους κλάδους προσθέσουμε και τις μικρότερες συγκεντρώσεις των ταχυδρομείων, των τραπεζών και της παραγωγής ενέργειας, φτάνουμε στο 85,5% του συνόλου της δημόσιας απασχόλησης (859 χιλ. εργαζόμενοι) που κατέγραψε η έρευνα εργατικού δυναμικού το 2006.

Το στοιχείο που αξίζει να σημειωθεί, είναι ότι με εξαίρεση την περίοδο 1998-2003, η μεταβολή της απασχόλησης στο δημόσιο είναι μεγαλύτερη από τις αντίστοιχες μεταβολές τόσο στον ιδιωτικό τομέα όσο και στο σύνολο της οικονομίας (Διάγραμμα Γ.2-3). Μολονότι οι περισσότερο έντονες μεταβολές παρατηρούνται γύρω από τα εκλογικά έτη, στοιχείο που δείχνει την «εκλογική ευαισθησία» της δημόσιας απασχόλησης, η τάση που περιγράφουμε είναι σταθερή. Σε κάθε μεμονωμένο έτος της περιόδου 1993-1997 η απασχόληση στο δημόσιο αυξανόταν με εντονότερο ρυθμό απ' ότι στο σύνολο της οικονομίας, σε κάθε μεμονωμένο έτος της περιόδου 1998-

2003 αυξανόταν με μικρότερο ρυθμό και σε κάθε μεμονωμένο έτος της περιόδου 2004-2004 αυξανόταν, και πάλι, με εντονότερο ρυθμό απ' ότι στο σύνολο της οικονομίας. Κατά συνέπεια, η ταχύτερη αύξηση της απασχόλησης στο δημόσιο κατά τις περιόδους 1993-1997 και 2004-2008 είναι αποτέλεσμα τάσης και όχι περιστασιακών μεταβολών λόγω του εκλογικού κύκλου ή άλλων «έκτατων» γεγονότων όπως για παράδειγμα η μονιμοποίηση των συμβασιούχων, που καλύπτουν πάγιες και διαρκείς ανάγκες, που πραγματοποιήθηκε την περίοδο 2006-2007.

Τέλος, εκτός από την σημασία της δημόσιας απασχόλησης στην στήριξη της γυναικείας απασχόλησης (βλ. συζήτηση στη σ. 204), ο δημόσιος τομέας ήταν καίριας σημασίας για την απορρόφηση των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (για περισσότερα βλ. παράγραφο 0, σ. 221). Είναι χαρακτηριστικό ότι καθ' όλη την περίοδο 1993-2006, περίπου το 30% των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης που βρήκαν την πρώτη τους εργασία προσλήφθηκαν στο δημόσιο. Το αντίστοιχο ποσοστό για το σύνολο των εργαζόμενων που κατά το προηγούμενο έτος ήταν εκτός εργατικού δυναμικού είναι μόλις 12,7%.

Κατανομή της απασχόλησης ανά κλάδο

Η κλαδική κατανομή της απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα είναι εκ των πραγμάτων περισσότερο «πλούσια». Από τους 60 συνολικά διψήφιους κλάδους της ελληνικής οικονομίας τέσσερεις (4) μπορούν να χαρακτηριστούν «πολύ μεγάλοι», πέντε (5) μπορούν να χαρακτηριστούν «μεγάλοι», δέκα (10) μπορούν να χαρακτηριστούν «μεσαίου μεγέθους» και οι υπόλοιποι 41 μπορούν να χαρακτηριστούν «μικροί».

Οι τέσσερεις πολύ *μεγάλοι κλάδοι* (σε επίπεδο διψήφιας καταγραφής), δηλαδή οι κλάδοι του ιδιωτικού τομέα που απασχολούσαν το 2006 άνω των 300.000 εργαζόμενων έκαστος ήταν οι κλάδοι της γεωργίας (518 χιλ.), του λιανικού εμπορίου (505 χιλ.) και των κατασκευών (356 χιλ.) και των ξενοδοχείων-εστιατορίων (297 χιλ.). Το 2006 αυτοί οι κλάδοι συγκέντρωναν το 49% του συνόλου της απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα έναντι 55% το 1993. Εάν αφαιρέσουμε την επίδραση της γεωργίας στην οποία παρατηρήθηκε μεγάλη μείωση (-247 χιλ. την περίοδο 1993-2006) οι υπόλοιποι κλάδοι που αναφέρθηκαν συγκέντρωναν το 34% του συνόλου της απασχόλησης το 2006 έναντι 29% το 1993.

Οι πέντε *μεγάλοι κλάδοι,* δηλαδή οι κλάδοι του ιδιωτικού τομέα που απασχολούσαν το 2006 από 100 έως 250 χιλιάδες εργαζόμενους ήταν οι κλάδοι των άλλων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων (239 χιλ.), το χονδρικό εμπόριο (155 χιλ), η βιομηχανία τροφίμων και ποτών (122 χιλ.), το εμπόριο και επισκευή αυτοκινήτων (119 χιλ.) και οι χερσαίες μεταφορές (105 χιλ). Το 2006 αυτοί οι κλάδοι συγκέντρωναν το 22% του συνόλου της απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα έναντι μόλις 14% το 1993.

Οι δέκα *μεσαίοι* κλάδοι, δηλαδή οι κλάδοι του ιδιωτικού τομέα που απασχολούσαν το 2006 από 40 έως 95 χιλιάδες εργαζόμενους, ήταν οι κλάδοι της εκπαίδευσης (95 χιλ.), της υγείας (79 χιλ.), των ιδιωτικών νοικοκυριών που απασχολούν οικιακό προσωπικό

(73 χιλ.), των βοηθητικών προς τις μεταφορές υπηρεσιών (60 χιλ.), η κατασκευή μεταλλικών προϊόντων (55 χιλ.), η κατασκευή ενδυμάτων (52 χιλ.), οι άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών (51 χιλ.), οι ψυχαγωγικές και αθλητικές δραστηριοτήτων (46 χιλ.), η κατασκευή επίπλων (44 χιλ.) και οι εκδόσεις-εκτυπώσεις (42 χιλ.). Αυτοί οι κλάδοι συγκέντρωναν το 17% της απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα το 2006 έναντι 16% το 1993. Οι υπόλοιποι 41 *μικροί* κλάδοι συγκεντρώνουν από 1.000 μέχρι και 40.000 άτομα έκαστος. Αθροιστικά απασχολούν το 12% των εργαζόμενων στον ιδιωτικό τομέα, τόσο το 2006 όσο και το 1993.

Εν κατακλείδι, η κλαδική δομή της απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα και ο τρόπος με τον οποίο αυτή εξελίχθηκε την περίοδο 1993-2006 χαρακτηρίζεται αφενός από μια τάση ενίσχυσης των ήδη μεγάλων κλάδων της, των οποίων το ειδικό βάρος στην απασχόληση ενισχύθηκε περαιτέρω κατά την περίοδο 1993-2006. Ειδικότερα, οι πολύ μεγάλοι και οι μεγάλοι κλάδοι της οικονομίας (με εξαίρεση την αγροτική παραγωγή) συγκέντρωναν το 2006 πάνω από το 55,2% της απασχόλησης έναντι 45,8% το 1993.

Αφετέρου, η κατανομή της απασχόλησης στους κλάδους του ιδιωτικού τομέα καταδεικνύει την απόλυτη κυριαρχία των υπηρεσιών έναντι του πρωτογενή και του δευτερογενή τομέα. Δεν είναι τυχαίο ότι ο μόνος κλάδος της μεταποίησης που περιλαμβάνεται στους μεγάλους κλάδους της ελληνικής οικονομίας είναι η βιομηχανία τροφίμων-ποτών η οποία αποτελεί το μόνο βιομηχανικό κλάδο της χώρας που συγκεντρώνει πάνω από το 2% του συνόλου της απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα.

Διάγραμμα Γ.2-3: Μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής (ΜΕΡΜ) της απασχόλησης στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα της οικονομίας

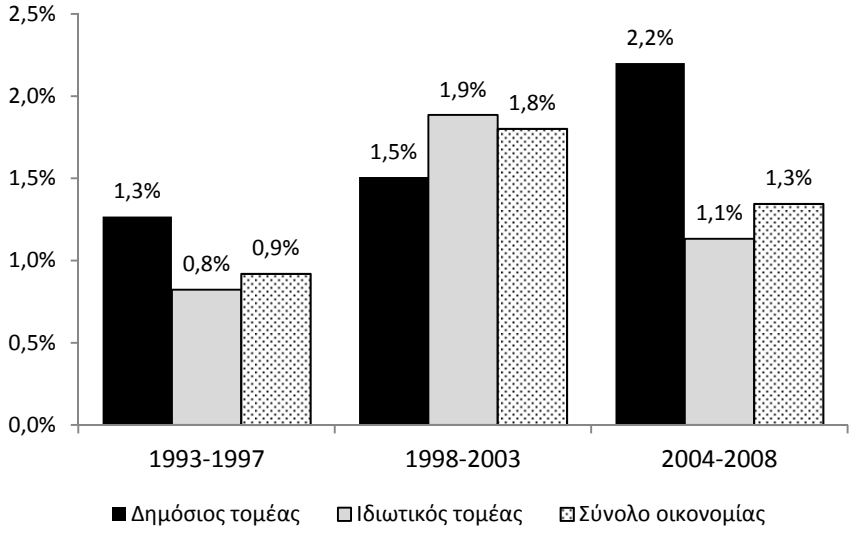

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων ΕΕΔ (β' τρίμηνο)

Διάγραμμα Γ.2-4: Κλαδική διάρθρωση της απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας (κλάδοι που συγκεντρώνουν πάνω από το 2% της απασχόλησης του τομέα)

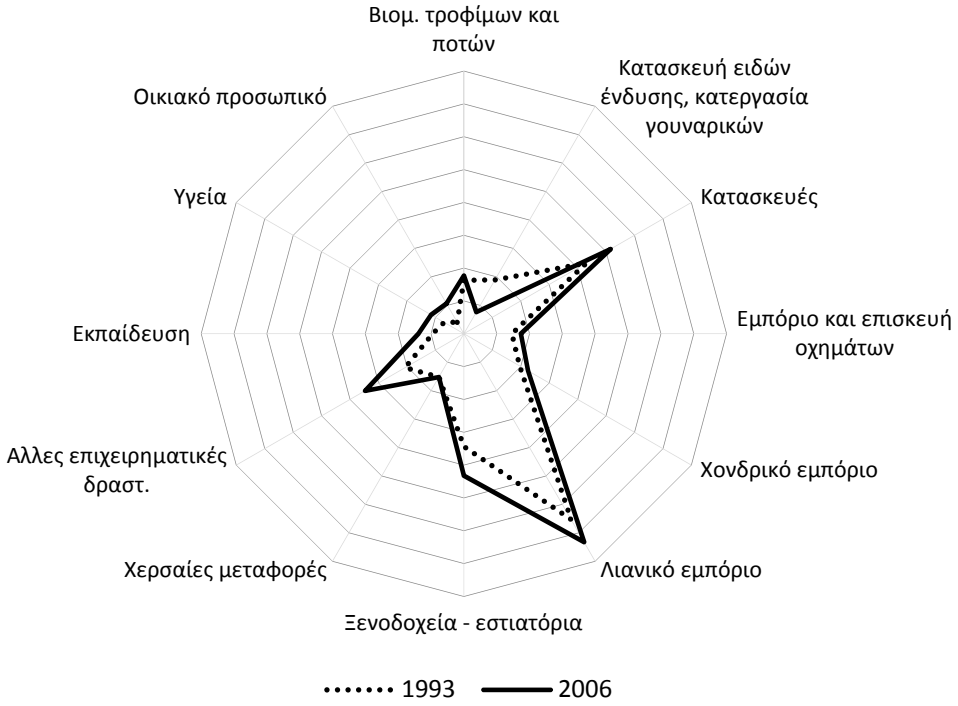

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων ΕΕΔ (β' τρίμηνο)

Η επέκταση της μισθωτής εργασίας

Η σημαντικότερη αλλαγή στη δομή της αγοράς εργασίας αφορά την τρομακτική επέκταση της μισθωτής εργασίας. Το 1983 ως μισθωτοί εργάζονταν το 48,5% του συνόλου των απασχολούμενων, αλλά το 2008 το ποσοστό αυτό είχε αυξηθεί σε 64,9%.[286] Αντίθετα, κατά την ίδια περίοδο υποχώρησε σημαντικά το βάρος των αυτοαπασχολούμενων και των άμισθων βοηθών στην οικογενειακή επιχείρηση (Πίνακας Γ-8). Αν και η τάση επέκτασης της μισθωτής εργασίας παρατηρείται ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '80, συνεπώς οι απαρχές του πρέπει να αναζητηθούν στις προηγούμενες δεκαετίες, η ένταση του φαινομένου ενισχύθηκε σημαντικά μετά το 1995. Ενώ κατά την περίοδο 1983-1994 ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής των μισθωτών ήταν 2,1%, την περίοδο 1995-2006 ο αντίστοιχος ρυθμός μεταβολής είχε αυξηθεί σε 4,1% (5% για τον ιδιωτικό τομέα). Κατά συνέπεια, η ενίσχυση του ρυθμού αύξησης της μισθωτής εργασίας σχετίστηκε στενά είσοδο της οικονομίας στο νέο αναπτυξιακό κύκλο που ενεργοποιήθηκε μετά το 1995.

Πίνακας Γ-8: Ποσοστιαία κατανομή της απασχόλησης ανά θέση στο επάγγελμα (ιδιωτικός και δημόσιος τομέας, απασχολούμενοι άνω των 15 ετών)

	1983	1985	1990	1995	2000	2006	2008
Εργοδότης	5,7	5,0	5,6	6,4	8,0	8,2	8,3
Αυτοαπασχολούμενος	31,0	31,0	29,1	27,4	24,4	21,6	20,9
Μισθωτός	48,4	49,3	52,4	53,9	58,0	63,6	64,9
Βοηθός στην οικογενειακή επιχείρηση	15,0	14,7	12,9	12,3	9,6	6,5	5,9
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Πηγή: ΕΕΔ

Αν και η μισθωτή εργασία αυξήθηκε ταχύτερα από την αύξηση της απασχόλησης σε όλους τους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας, η ενίσχυσή της στο σύνολο της οικονομίας οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στην αλλαγή της δομής της απασχόλησης στις υπηρεσίες και ειδικότερα στους κλάδους των ξενοδοχείων-εστιατορίων και του εμπορίου όπου οι μισθωτοί από το 36% του συνόλου των απασχολούμενων το 1983, αυξήθηκαν στο 41,7% το 1995 και στο 53,4% το 2006 (Πίνακας ΣΤ-10 – στο παράρτημα). Αυτοί είναι άλλωστε και οι κλάδοι στους οποίους παρατηρήθηκε η μεγαλύτερη αύξηση της απασχόλησης γενικά.

Επίσης, η επέκταση της μισθωτής εργασίας χαρακτήρισε όλες τις Περιφέρειες της χώρας (Πίνακας Γ-9). Το 1988 σε μόνο δύο από τις δεκατρείς Περιφέρειες της χώρας (Αττικής και Νοτίου Αιγαίου) οι μισθωτοί αποτελούσαν την πλειονότητα των εργαζομένων, δηλαδή πάνω από το 50% του συνόλου των απασχολούμενων. Το 2009 η μόνη περιφέρεια στην οποία οι μισθωτοί αριθμούσαν λιγότερο από το 50% των απασχολούμενων ήταν η Περιφέρεια Πελοποννήσου. Οι μεταβολές δεν είχαν την ίδια

[286] Οι υπολογισμοί αυτοί αναφέρονται στους απασχολούμενους άνω των 15 ετών. Εάν αναφερόταν στην ηλικιακή ομάδα 15-64 ετών που επίσης χρησιμοποιείται συχνά, τότε τα ποσοστά της μισθωτής εργασίας αυξάνονται περίπου κατά 1%. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι απασχολούμενοι άνω των 65 ετών κατά κανόνα δεν εργάζονται ως μισθωτοί.

ένταση παντού,[287] αλλά σε γενικές γραμμές το ποσοστό των μισθωτών στο σύνολο της απασχόλησης αυξήθηκε σημαντικά σε όλες τις επιμέρους Περιφέρειες, ακόμα και στην Πελοπόννησο.

Πίνακας Γ-9: Ποσοστό μισθωτών στο σύνολο των απασχολούμενων ανά περιφέρεια (ιδιωτικός και δημόσιος τομέας, απασχολούμενοι άνω των 15 ετών)

	1988	1995	2000	2005	2009
Ανατολική Μακεδονία - Θράκη	38,0	40,6	47,2	51,5	53,4
Κεντρική Μακεδονία	46,5	50,7	56,2	61,5	62,3
Δυτική Μακεδονία	42,5	45,9	51,9	57,8	57,4
Ήπειρος	34,8	41,4	47,9	57,6	55,7
Θεσσαλία	38,2	37,5	43,9	50,0	54,9
Ιόνια Νησιά	32,8	40,8	45,1	47,0	52,7
Δυτική Ελλάδα	34,6	38,4	44,1	54,3	51,9
Στερεά Ελλάδα	41,8	43,2	52,4	57	57,9
Αττική	71,1	72,1	74,7	77,5	77,7
Πελοπόννησος	29,8	33,7	37,8	45,1	43,2
Βόρειο Αιγαίο	49,0	43,9	48,9	50,5	60,3
Νότιο Αιγαίο	57,2	55,6	58,5	58,6	61,8
Κρήτη	34,0	40,2	47,0	57,2	59,0

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων ΕΕΔ

Σε αντίθεση με ό,τι συνέβη κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, όπου η μισθωτή απασχόληση χαρακτήριζε κυρίαρχα το δημόσιο τομέα, η επέκταση της μισθωτής εργασίας μετά το 1993 προκλήθηκε από τον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας κάτι που συνιστά σαφή τομή σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία (1983-1993). Δυστυχώς η Έρευνα Εργατικού Δυναμικού ξεκίνησε να συγκεντρώνει πληροφορίες σχετικά με το ιδιοκτησιακό καθεστώς της επιχείρησης (δημόσια ή ιδιωτική επιχείρηση) μετά το 1993, κατά συνέπεια δεν είναι δυνατό να εκτιμήσουμε με ακρίβεια αυτή τη μεταβολή. Ωστόσο, είναι σαφές ότι η απασχόληση στο δημόσιο τομέα κατά την δεκαετία του ’80 αυξήθηκε σημαντικά λόγω της σημαντικής επέκτασης του συστήματος Υγείας και της εκπαίδευσης ή της ενίσχυσης των θεσμών της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Κατά συνέπεια, το γεγονός ότι κατά την περίοδο 1983-1993 το ποσοστό των μισθωτών στο σύνολο των απασχολούμενων αυξήθηκε μόλις κατά 5% σημαίνει ότι αυτή η αύξηση πρέπει να προήλθε σχεδόν αποκλειστικά από την ενίσχυση της απασχόλησης στο δημόσιο. Αντίθετα, φαίνεται ότι στον ιδιωτικό τομέα η μισθωτή εργασία παρέμεινε σταθερή κάτι το οποίο είναι μάλλον αναμενόμενο εάν αναλογιστεί κανείς την διαδικασία αποβιομηχάνισης της δεκαετίας του ’80 που εκ των πραγμάτων έπληξε κατά κύριο λόγω τους μισθωτούς.

[287] Σε κάποιες περιπτώσεις οι αλλαγές ήταν εξαιρετικά μεγάλες, όπως για παράδειγμα στην Κρήτη όπου το ποσοστό των μισθωτών αυξήθηκε από 34% το 1988 σε 55,7% το 2009 ή στην Ανατολική Μακεδονία-Θράκη όπου το ποσοστό των μισθωτών αυξήθηκε από 38% σε 56,2%. Σε άλλες περιπτώσεις η μεταβολή ήταν μικρότερη (π.χ. στις Περιφέρειες Θεσσαλίας και Δυτικής Μακεδονίας). Αντίστοιχα, για την περιφερειακή κατανομή της ανεργίας και τους παράγοντες που την επηρεάζουν βλ. Λώλος και Παπαπέτρου (2010), Alexiadis και Eleftheriou (2010).

Η εικόνα όμως μετά το 1995 είναι σαφώς διαφορετική. Κατά την περίοδο 1995-2006 οι μισθωτοί στον ιδιωτικό τομέα αυξήθηκαν 47,6% έναντι 23,1% στον δημόσιο και 37,9% στο σύνολο της οικονομίας. Ως αποτέλεσμα το ποσοστό των απασχολούμενων σε θέση μισθωτής εργασίας στον ιδιωτικό τομέα αυξήθηκε από 40,8% το 1993 σε 53,1% το 2006 (Πίνακας ΣΤ-13 στο παράρτημα).

Η επέκταση της μισθωτής εργασίας συνδυάστηκε με ένα φαινόμενο συγκέντρωσης της απασχόλησης σε συγκεκριμένους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας δεδομένου ότι και στον ιδιωτικό τομέα, σχεδόν το σύνολο των νέων θέσεων μισθωτής εργασίας δημιουργήθηκε στις υπηρεσίες. Από τους 640 χιλιάδες επιπλέον μισθωτούς του 2006 έναντι του 1993, οι 541 χιλιάδες απασχολούταν στις υπηρεσίες, κυρίως στο λιανικό εμπόριο, στα ξενοδοχεία και εστιατόρια και στις άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες (Πίνακας ΣΤ-11 στο παράρτημα).

Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι η τάση μισθωτοποίησης των απασχολούμενων ήταν καθολική, δηλαδή χαρακτήρισε το σύνολο των κλάδων της οικονομίας. Από τους 60 διψήφιους κλάδους της ελληνικής οικονομίας η αύξηση της μισθωτής απασχόλησης υπολείπεται της συνολικής αύξησης σε μόλις δώδεκα (12), οι οποίοι ωστόσο είναι πολύ μικρής βαρύτητας δεδομένου ότι το 2006 συγκέντρωναν αθροιστικά μόλις το 4,5% του συνόλου της απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα. Σε όλους τους υπόλοιπους κλάδους η μισθωτή εργασία αυξήθηκε με πολλαπλάσιο ρυθμό απ' ότι η συνολική απασχόληση. Ενδεικτικά στους πέντε διψήφιους κλάδους που εμφάνιζαν το 2006 την υψηλότερη συγκέντρωση της απασχόλησης η μισθωτή εργασία αυξήθηκε κατά 81,9%.[288] Επιπρόσθετα, αυτοί οι κλάδοι συμπεριλαμβάνονται σε εκείνους που εμφάνισαν τη μεγαλύτερη αύξηση της απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα γενικά, συνεπώς η επέκταση της μισθωτής εργασίας συνδυάστηκε με μια τάση συγκέντρωσης της απασχόλησης (μισθωτής και συνολικής) σε συγκεκριμένες δραστηριότητες.

Η επέκταση της μισθωτής εργασίας συνδυάστηκε με την συγκέντρωση της απασχόλησης στις μεγαλύτερες επιχειρήσεις και την πόλωση των επιχειρήσεων στα δύο άκρα της κλίμακας μεγέθους. Κατά συνέπεια, η σημασία των πολύ μικρών επιχειρήσεων, δηλαδή εκείνων που απασχολούν έως 10 άτομα προσωπικό, στην απασχόληση μειώθηκε παρά το γεγονός ότι σε αυτές συνεχίζει να απασχολείται η πλειονότητα των εργαζόμενων του ιδιωτικού τομέα. Τα στοιχεία είναι χαρακτηριστικά:

- στο σύνολο της οικονομίας (ιδιωτικός και δημόσιος τομέας) οι απασχολούμενοι στις πολύ μικρές επιχειρήσεις (έως 10 άτομα προσωπικό) από 73% του συνόλου το 1993, μειώθηκαν σε 63% το 2009,
- στις ιδιωτικές επιχειρήσεις του δευτερογενή και τριτογενή τομέα, οι απασχολούμενοι στις πολύ μικρές επιχειρήσεις μειώθηκαν από 77% του συνόλου το 1993 σε 71% το 2009. Ειδικότερα, οι μισθωτοί σε αυτές τις

[288] Είναι οι κλάδοι των κατασκευών, του εμπορίου και επισκευής αυτοκινήτων, του λιανικού εμπορίου, του χονδρικού εμπορίου και των άλλων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων. Αυτοί οι πέντε κλάδοι συγκέντρωναν το 2006 το 45,1% του συνόλου της απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα και το 47,3% της μισθωτής απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα.

επιχειρήσεις από 61% του συνόλου των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα το 1993, μειώθηκαν σε 56% το 2009. Αντίθετα, οι μεγάλες επιχειρήσεις συγκέντρωναν το 14% το 2008, έναντι 8,1% το 1993 (Πίνακας ΣΤ-14 – στο παράρτημα).

Οι παραπάνω μεταβολές στα σχετικά μεγέθη οφείλονται στην βραδύτερη αύξηση της απασχόλησης στις πολύ μικρές επιχειρήσεις έναντι του συνόλου της οικονομίας Αντίθετα, στις μεγαλύτερες επιχειρήσεις και ειδικότερα σε εκείνες όπου απασχολούν πάνω από 50 άτομα προσωπικό, η αύξηση της απασχόλησης ήταν πολλαπλάσια. Ενδεικτικά, την περίοδο 1993-2008 η αύξηση των μισθωτών στις ιδιωτικές πολύ μικρές επιχειρήσεις ήταν περίπου 47%, ενώ κατά την ίδια περίοδο η αντίστοιχη αύξηση στις ιδιωτικές επιχειρήσεις που απασχολούν πάνω από 50 άτομα προσωπικό ήταν 178,5% (εθνικός μέσος όρος +60,2%). Φυσικά σε απόλυτα μεγέθη οι πολύ μικρές επιχειρήσεις συνεχίζουν να απασχολούν τα περισσότερα άτομα ως εκ τούτου να δημιουργούν πάνω από τις μισές νέες θέσεις εργασίας, ωστόσο παραμένει το γεγονός ότι από το 1994 και μετά εμφανίζεται μια υστέρηση ως προς τον δυναμισμό τους.

Η εντονότερη αύξηση της μισθωτής εργασίας στις μεγάλες επιχειρήσεις παρήγαγε ένα φαινόμενο πόλωσης των επιχειρήσεων στα δύο άκρα της κλίμακας μεγέθους, δεδομένου ότι το μέσο μέγεθος των πολύ μικρών επιχειρήσεων μειώθηκε οριακά, αλλά το μέσο μέγεθος των μεγάλων αυξήθηκε πολύ. Το 1993, στις πολύ μικρές επιχειρήσεις σε κάθε εργοδότη αντιστοιχούσαν 4,9 μισθωτοί και βοηθοί, αλλά το 2006 αντιστοιχούσαν τέσσερεις. Αντίθετα στις μεγάλες επιχειρήσεις η αναλογία εργοδοτών/μισθωτών αυξήθηκε από 41,5 το 1993 σε 163 το 2006 (Πίνακας ΣΤ-15 – στο παράρτημα). Οι εντονότερες μεταβολές συνέβησαν στην μεταποίηση, αλλά το φαινόμενο παρατηρήθηκε και στις κατασκευές, στο εμπόριο, στα ξενοδοχεία-εστιατόρια, στις «άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες».

Η επέκταση της μισθωτής εργασίας αφορούσε κυρίως τους νέους και τις γυναίκες. Ο «κανόνας» που ακολουθήθηκε ήταν ότι οι νεοεισερχόμενοι στην αγορά εργασίας, ανεξαρτήτως ηλικίας, εντάσσονταν σε θέσεις μισθωτής εργασίας, συμπαρασύροντας έτσι το συνολικό ποσοστό μισθωτής απασχόλησης προς τα πάνω. Το 2006 ως μισθωτοί εργάζονταν το 77,2% των απασχολούμενων 20-29 ετών (66,1% το 1983), το 70,6% των απασχολούμενων 20-44 ετών (58,4% το 1983) και το 54,2% των απασχολούμενων άνω των 45 ετών (39% το 1983). Επίσης δεδομένου ότι η αύξηση της συνολικής απασχόλησης οφείλεται κυρίως στην είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας, η μισθωτή απασχόληση ενισχύθηκε ταχύτερα στις γυναίκες απ' ότι στους άνδρες σε όλες τις ηλικιακές ομάδες (Πίνακας ΣΤ-16 και Πίνακας ΣΤ-17 στο παράρτημα).

Η επέκταση της μισθωτής εργασίας στην περίπτωση των ανδρών έγινε εις βάρος της αυτοαπασχόλησης και στην περίπτωση των γυναικών έγινε εις βάρος των άμισθων βοηθών στην οικογενειακή επιχείρηση (Διάγραμμα Γ.2-5 και Πίνακας ΣΤ-25 στο παράρτημα). Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η μισθωτοποίηση του εργατικού δυναμικού προκάλεσε την μετατροπή των αυτοαπασχολούμενων ή των βοηθών σε μισθωτούς.

Στο σύνολο των ετών 1983-2006, στην ερώτηση της έρευνας εργατικού δυναμικού «*ποια ήταν η θέση που κατείχατε στην επιχείρηση ένα χρόνο πριν*», το 99% των μισθωτών απαντά ότι είτε ήταν μισθωτοί, είτε δεν εργάζονταν. Ακόμα και στην περίπτωση των γυναικών, ελάχιστες ήταν εκείνες που μεταπήδησαν από θέσεις βοηθού στην οικογενειακή επιχείρηση σε θέση μισθωτού. Με άλλα λόγια, σχεδόν κανείς/καμία από εκείνους-ες που προσλήφθηκαν ως μισθωτοί δεν εργαζόταν πριν είτε ως αυτοαπασχολούμενος-νη, είτε ως βοηθός στην οικογενειακή επιχείρηση.

Συνεπώς, η «μισθωτοποίηση» του εργατικού δυναμικού πραγματοποιήθηκε ομαλά, διότι πραγματοποιήθηκε ταυτόχρονα με την αλλαγή γενιάς. Το γεγονός αυτό διασφάλισε μια ομαλότητα που εξηγεί τόσο τη σταθερότητα της τάσης μείωσης των αυτοαπασχολούμενων, όσο και τον χαμηλό ρυθμό της (περίπου 1%-2% κατ' έτος). Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία εργαζόμενοι (πολλοί εκ των οποίων ήταν αυτοαπασχολούμενοι) σταδιακά αποσύρονταν από την αγορά εργασίας, ενώ οι νέοι και νέες απορροφούνταν όλο και περισσότερο σε θέσεις μισθωτής εργασίας. Ένα ακόμα στοιχείο που επιβεβαιώνει τα παραπάνω είναι ότι κατά την ίδια περίοδο άλλαξε και η δομή των επαγγελμάτων σε ό,τι αφορά την αυτοαπασχόληση. Το 1993. Οι ελεύθεροι επαγγελματίες (αυτοαπασχολούμενοι) που ασκούσαν επιστημονικά ή καλλιτεχνικά επαγγέλματα είχαν αυξηθεί από 7,4% του συνόλου των απασχολούμενων το 1993 σε 12,2% το 2006.

Ένας επιπλέον παράγοντας που διασφάλισε την ομαλότητα της μετάβασης στη νέα δομή της αγοράς εργασίας, είναι ότι αυτός ο μετασχηματισμός συντελέστηκε εντός ενός περιβάλλοντος ισχυρής ανάπτυξης και ενίσχυσης των μέσων εισοδημάτων, είτε άμεσα (μέσω των μισθών), είτε έμμεσα (μέσω της επέκτασης της δανειοδότησης των νοικοκυριών). Το ΑΕΠ δεν μας λέει πολλά πράγματα για την κατανομή του πλούτου, ωστόσο σε περιφερειακό επίπεδο δεν υπήρξε ούτε μία Περιφέρεια της χώρας της οποίας το πραγματικό ΑΕΠ κατά την περίοδο 1995-2008 να μην αυξηθεί τουλάχιστον κατά 50%. Επιπρόσθετα, τα δευτερογενή εισοδήματα (ειδικά αυτά που προέρχονται από τον αγροτικό τομέα) δεν έλειψαν εντελώς. Εντούτοις, η σημασία τους μειώθηκε παρότι σε ορισμένες περιπτώσεις αντικαταστάθηκαν από δευτερογενή εισοδήματα του τομέα των υπηρεσιών (π.χ. ενοίκια).[289]

[289] Δυστυχώς η κατάσταση στην οποία βρίσκεται το ελληνικό σύστημα καταγραφής φορολογικών δεδομένων δεν επιτρέπει την ισχυρή εμπειρική επιβεβαίωση αυτής της θέσης, διότι η Γενική Γραμματεία Πληροφοριακών Συστημάτων του Υπουργείου Οικονομικών διαθέτει ψηφιοποιημένα φορολογικά δεδομένα μόνο για τα έτη μετά το 2002(!). Ωστόσο, ακόμα και με αυτά τα δεδομένα, προκύπτει ότι το εισόδημα των μισθωτών και συνταξιούχων που δεν προέρχεται από μισθούς και συντάξεις μειώθηκε από το 9,2% του συνόλου του εισοδήματος το 2002 στο 6,4% το 2008 (τα στοιχεία μπορούν να βρεθούν στα ετήσια Στατιστικά Δελτία Φορολογικών Δεδομένων των ετών 2002-2009 που διατίθενται στην ιστοσελίδα της ΓΓΠΣ).

Διάγραμμα Γ.2-5: Θέση στο επάγγελμα (%). Κατανομή ανά φύλο, ιδιωτικός και δημόσιος τομέας. Απασχολούμενοι 15-64 ετών

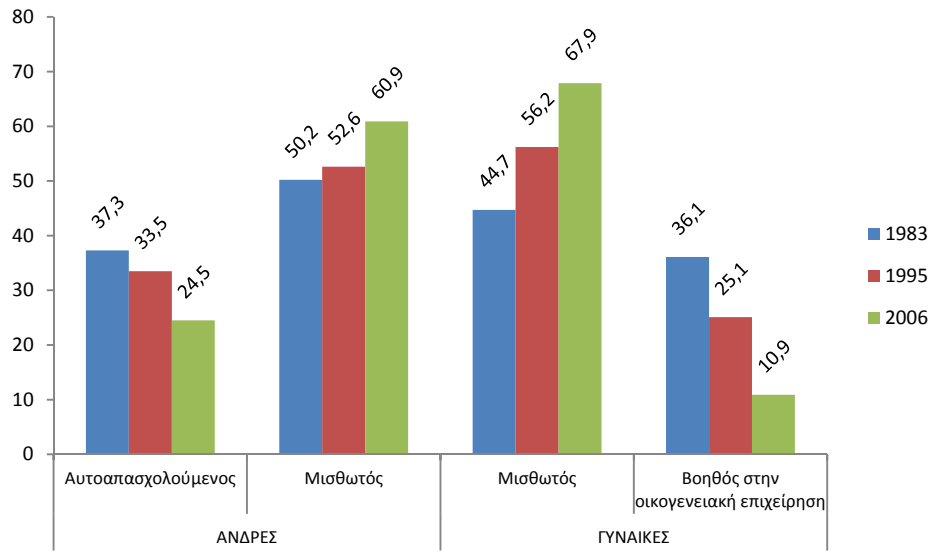

Τέλος, μία ενδιαφέρουσα συνέπεια της επέκτασης της μισθωτής εργασίας που δεν έχει επισημανθεί, είναι ότι ενίσχυσε τις δυνατότητες ανοχής του συστήματος στην παραοικονομία και στην προνομιακή μεταχείριση άλλων κοινωνικών ομάδων. Η επέκταση της μισθωτής εργασίας είχε ως άμεση συνέπεια τη διεύρυνση της φορολογικής βάσης (οι μισθωτοί δεν φοροδιαφεύγουν), άρα και την αύξηση των εσόδων από τη φορολογία εισοδήματος. Αυτή η αύξηση έδωσε τη δυνατότητα αφενός προώθησης μιας σειράς φορολογικών μεταρρυθμίσεων που είχαν ως αποτέλεσμα τη μείωση του φορολογικού συντελεστή των επιχειρήσεων από 45% το 1995 σε 21% το 2004, αφετέρου την ανοχή στα των φαινομένων φοροαποφυγής και φοροκλοπής. Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται από τα δημοσιονομικά μεγέθη.

Η εξαετία 1995-2000 ήταν η μόνη περίοδος μετά το 1981 κατά την οποία η συμμετοχή των άμεσων φόρων στο σύνολο των φορολογικών εσόδων ενισχύθηκε (33,5% το 1995, 40% το 2000). Η αύξηση αυτή προήλθε κυρίως από το φόρο εισοδήματος (κερδών) των επιχειρήσεων, των οποίων η συμμετοχή στα έσοδα από άμεση φορολογία αυξήθηκε από 35,3% σε 43% (1995-2000), ενώ το υπόλοιπο προήλθε από το φόρο εισοδήματος φυσικών προσώπων.

Ωστόσο, μετά την είσοδο της Ελλάδας στην ευρωζώνη η συμμετοχή των επιχειρήσεων στα φορολογικά έσοδα μειώθηκε ξανά, λόγω της μείωσης των φορολογικών συντελεστών που προωθήθηκε με μια σειρά νομοθετικών παρεμβάσεων τόσο από το ΠΑΣΟΚ, όσο και από την Νέα Δημοκρατία.[290] Έτσι, το 2008 οι επιχειρήσεις συνεισφέρανε μόλις το 31,4% εσόδων από άμεσους φόρους (από 43% το 2000) και το 12% των συνολικών φορολογικών εσόδων (από 15% το 2000).

[290] Βλ. Νόμους 2238/94, 2992/02, 3091/02, 3296/04, 3220/04, 3427/05, 3453/06, 3483/06, 3517/06, 3522/06, 3634/08, 3697/08

Μετά το 2000 παρατηρείται μια σταδιακή μεταφορά του φορολογικού βάρους από τους έμμεσους στους άμεσους φόρους και από τους άμεσους φόρους εισοδήματος των επιχειρήσεων στους άμεσους φόρους εισοδήματος των φυσικών προσώπων που.[291] Η επιπλέον επιβάρυνση όμως δεν κατανεμήθηκε ισότιμα.

Βάσει των στοιχείων της Γενικής Γραμματείας Πληροφοριακών Συστημάτων του Υπουργείου Οικονομικών, η αύξηση των φορολογικών εσόδων από το φόρο εισοδήματος φυσικών προσώπων προήλθε κυρίως από φόρους που απέδιδαν οι μισθωτοί και οι συνταξιούχοι. Ενδεικτικά, κατά την περίοδο 2002-2008 η συμμετοχή των μισθωτών και των συνταξιούχων στα έσοδα του φόρου εισοδήματος φυσικών προσώπων αυξήθηκε από 48,9% σε 55,1%. Αντίθετα, η συμμετοχή των ελεύθερων επαγγελματιών, των εμπόρων, των αγροτών, των βιοτεχνών και των βιομήχανων μειώθηκε από 51,1% σε 44,9%. Με άλλα λόγια, η μείωση των φορολογικών συντελεστών των επιχειρήσεων χρηματοδοτήθηκε άμεσα από την αύξηση των εσόδων από την φορολογία εισοδήματος των μισθωτών.[292]

Η βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου και οι νέες θέσεις εργασίας

Η δεύτερη σημαντική αλλαγή ως προς την δομή της απασχόλησης αφορά την αξιόλογη βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου των απασχολούμενων. Και σε αυτή την περίπτωση, φορείς της αλλαγής ήταν οι γυναίκες και οι νέοι. Προκειμένου να διευκολυνθούν οι συγκρίσεις του εκπαιδευτικού επιπέδου τόσο ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες εργαζομένων, όσο και ανάμεσα σε διαφορετικές περιόδους κατασκευάσαμε ενα Δείκτη Εκπαίδευσης.[293] Στόχος του δείκτη είναι να δώσει μία μόνο τιμή για κάθε επιμέρους «πυραμίδα εκπαίδευσης» διευκολύνοντας έτσι τις

[291] Οι έμμεσοι φόροι εισέφεραν περίπου το 60-61% των φορολογικών εσόδων το 2000 έναντι 65-66% την περίοδο 1995-1997.

[292] Το συμπέρασμα αυτό υποστηρίζεται και από τις διαπιστώσεις του Μανιάτη (2011: 224) σχετικά με την εξέλιξη του κοινωνικού μισθού στην Ελλάδα: οι κοινωνικές παροχές και οι συντάξεις των μισθωτών και των συνταξιούχων χρηματοδοτούνται εξολοκλήρου από τους φόρους που πληρώνουν, και παράλληλα επιδοτούν ετησίως, με πόρους της τάξης του 6,5% του ΑΕΠ, άλλες κρατικές λειτουργίες που ωφελούν άμεσα το κεφάλαιο.

[293] Για την κατασκευή του Δείκτη Εκπαίδευσης χρησιμοποιήθηκαν τέσσερα διακριτά επίπεδα εκπαίδευσης: (α) Πτυχιούχοι Ανώτατων Σχολών (ΑΕΙ-ΤΕΙ) και κάτοχοι μεταπτυχιακών τίτλων σπουδών, (β) Πτυχιούχοι Ανώτερων Σχολών Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης, (γ) Απόφοιτοι Μέσης Εκπαίδευσης και (δ) Απόφοιτοι Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης στους οποίους περιλαμβάνονται και όσοι παρακολούθησαν ορισμένες τάξεις του Δημοτικού και όσοι δεν πήγαν καθόλου σχολείο. Ο γενικός τύπος που εφαρμόστηκε είναι ο εξής:

$$\Delta E = (n_a/\Sigma n * p) + (n_b/\Sigma n * p) + (n_c/\Sigma n * p) + (n_d/\Sigma n * p)$$

Όπου: Σn είναι ο συνολικός πληθυσμός, n_a είναι ο πληθυσμός των πτυχιούχων Ανώτατων Σχολών, n_b είναι ο πληθυσμός των Πτυχιούχων Ανώτερων Σχολών Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης, n_c είναι ο πληθυσμός των αποφοίτων Μέσης Εκπαίδευσης, n_d είναι ο πληθυσμός των αποφοίτων έως και Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης και p είναι ο συντελεστής βαρύτητας για κάθε επίπεδο εκπαίδευσης, ήτις τέσσερα (4) για τους πτυχιούχους Ανώτατων Σχολών, τρία (3) για τους Πτυχιούχους Ανώτερων Σχολών Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης, δύο (2) για τους αποφοίτους Μέσης Εκπαίδευσης και ένα (1) για όσους έχουν τελειώσει μέχρι και την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση. Ο δείκτης έχει κατασκευαστεί για την περίοδο 1993-2006 για λόγους που σχετίζονται με την κατηγοριοποίηση του επιπέδου εκπαίδευσης που ακολουθεί η ΕΕΔ.

συγκρίσεις. Οι τιμές που παίρνει ο δείκτης κινούνται ανάμεσα στο 1 και το 4. Εάν ο δείκτης παίρνει την τιμή ένα (1), αυτό σημαίνει ότι το σύνολο της ομάδας που εξετάζεται έχει ως ανώτερο επίπεδο εκπαίδευσης «έως και απολυτήριο Δημοτικού» (συμπεριλαμβάνονται στην κατηγορίας και όσοι-ες δεν έχουν πάει καθόλου σχολείο ή έχουν παρακολουθήσει ορισμένες τάξεις του Δημοτικού χωρίς όμως να αποφοιτήσουν). Αντίστοιχα, εάν ο δείκτης πάρει την τιμή τέσσερα (4), αυτό σημαίνει ότι το σύνολο του εξεταζόμενου πληθυσμού διαθέτει τουλάχιστον πτυχίο Ανώτατης Εκπαίδευσης. Οι υπολογισμοί έγιναν βάσει των πρωτογενών στοιχείων της έρευνας εργατικού δυναμικού. Από την κατανομή των απασχολούμενων βάσει του Δείκτη Εκπαίδευσης, προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα:

(α) Παρατηρείται σημαντική βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου του συνόλου των απασχολουμένων,[294] σε μια τάση που παραμένει ισχυρή καθ' όλη την περίοδο 1987-2008 και οφείλεται στην αύξηση των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, των διπλωματούχων τεχνικών σχολών (μεταδευτεροβάθμια εκπαίδευση) και στην αντίστοιχη υποχώρηση των αποφοίτων Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (Πίνακας ΣΤ-18 – στο παράρτημα). Κατά την περίοδο 1987-2008, οι απασχολούμενοι με απολυτήριο Δημοτικού μειώθηκαν από 56% του συνόλου των απασχολούμενων σε 20%, οι απόφοιτοι ΑΕΙ-ΤΕΙ αυξήθηκαν από 9% σε 19%, οι κάτοχοι πτυχίων από ανώτερες τεχνικές σχολές αυξήθηκαν από 6,4% σε 16,6% και οι κάτοχοι απολυτηρίου Μέσης Εκπαίδευσης αυξήθηκαν από 26% σε 44% (Πίνακας ΣΤ-19 στο παράρτημα).

(β) Όπως ήταν αναμενόμενο, οι νεότερες γενιές έχουν υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης από τις μεγαλύτερες (Πίνακας ΣΤ-18 – στο παράρτημα). Το υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο εμφανίζουν οι ηλικιακές ομάδες 25-29 ετών και 30-34 ετών. Προς τα τέλη της δεκαετίας του '90 (1997), ο δείκτης σταθεροποιείται. Έτσι, ενώ την περίοδο 1993-1996 το υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης εμφανίζει η ηλικιακή ομάδα 25-29 ετών, από το 1997 έως και το 2006 το υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο παρουσιάζει η ηλικιακή ομάδα 30-34 ετών. Το αποτέλεσμα οφείλεται σε δημογραφικούς παράγοντες.

(γ) Η άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου ήταν εντονότερη στις γυναίκες οι οποίες μέσα σε δέκα χρόνια (1983-1993) κάλυψαν την απόσταση που τις χώριζε από τους άνδρες συναδέλφους τους, με αποτέλεσμα να εμφανίζουν σταθερά υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης απ' ό,τι οι άνδρες ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '90.

(δ) Οι απασχολούμενοι στον δημόσιο τομέα εμφανίζουν διαχρονικά σημαντικά υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης σε σχέση με εκείνους του ιδιωτικού (Πίνακας ΣΤ-18 – στο παράρτημα),[295] αλλά η βελτίωση του εκπαιδευτικού των απασχολούμενων στον ιδιωτικό τομέα ήταν αναλογικά σημαντικότερη.[296]

---

[294] Ο Δείκτης Εκπαίδευσης για το σύνολο της οικονομίας αυξήθηκε από 1,88 το 1993 σε 2,32 το 2006.

[295] Το 1993 το 31,8% των απασχολούμενων στο Δημόσιο κατείχε πτυχίο ΑΕΙ-ΤΕΙ, έναντι 7,9% στον ιδιωτικό τομέα. Τα ποσοστά για το 2006 ήταν 37,8% και 13,2% αντίστοιχα. Το ίδιο ισχύει και για τους απόφοιτους τεχνικών σχολών. Το 1993 αυτοί αποτελούσαν το 10,7% των απασχολούμενων στο δημόσιο και το 4,4% των απασχολούμενων στον ιδιωτικό τομέα, το 2006 αποτελούσαν το 21,9% και

Ποια όμως είναι η σχέση που διέπει την βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου του πληθυσμού με τις νέες θέσεις εργασίας που δημιουργήθηκαν; Ο Πίνακας Γ-10 αποτυπώνει την ποσοστιαία μεταβολή των απασχολούμενων ανάμεσα στο 1993 και το 2006 και ο Πίνακας Γ-11 αποτυπώνει την κατανομή των απασχολούμενων ανάμεσα στα διαφορετικά επαγγέλματα, επίσης κατά το 1993 και το 2006.

Από αυτές τις δύο κατανομές αφενός φαίνεται καθαρά ότι σε σχετικά μεγέθη, αυξήθηκαν σημαντικά στο σύνολο της οικονομίας οι απόφοιτοι πανεπιστημίου και οι τεχνικοί βοηθοί, ενώ οι υπάλληλοι γραφείου και οι πωλητές παρουσίασαν σημαντική ενίσχυση στον ιδιωτικό τομέα. Επίσης φαίνεται ότι σε όλες σχεδόν τις επαγγελματικές ομάδες οι μεταβολές ήταν εντονότερες σε σχέση με του μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα.

Αφετέρου όμως, η βασική δομή της απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα δεν μεταβλήθηκε σημαντικά. Αυτό συνέβη διότι το απόλυτο μέγεθος των ομάδων που αυξήθηκαν παρέμεινε μικρό. Έτσι, παρά το γεγονός ότι σε απόλυτα μεγέθη οι απασχολούμενοι μισθωτοί στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας σχεδόν διπλασιάστηκαν κατά την περίοδο 1993-2006, το ποσοστό τους σε σχέση με το σύνολο των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα παρέμεινε μικρό (6,7% το 1993, 8,5% το 2006). Αντίθετα, αυξήθηκε το ποσοστό εκείνων που απασχολούταν είτε ως υπάλληλοι γραφείου είτε ως πωλητές.

Το βασικό συμπέρασμα από τα παραπάνω είναι ότι οι θέσεις μισθωτής εργασίας που δημιούργησε ο ιδιωτικός τομέας κατά την περίοδο 1993-2006 ήταν σε μεγάλο βαθμό θέσεις χαμηλής ειδίκευσης και χαμηλών προσόντων. Η προφανής αναντιστοιχία αυτών των θέσεων με την συνολικότερη αύξηση του εκπαιδευτικού επιπέδου των απασχολούμενων περιοριζόταν κάπως και εμφανίζεται λιγότερο έντονη στο σύνολο της οικονομίας αφενός λόγω της τεράστιας σημασίας που έχει ο δημόσιος τομέας στην απασχόληση ατόμων με υψηλότερα εκπαιδευτικά προσόντα, αφετέρου λόγω της αυτοαπασχόλησης μεγάλου αριθμού πτυχιούχων.

Φαίνεται επομένως ότι η βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου των απασχολούμενων στην Ελλάδα είναι περισσότερο προϊόν της συνολικότερης βελτίωσης του εκπαιδευτικού επιπέδου του πληθυσμού, παρά των αναγκών της παραγωγής. Είναι χαρακτηριστικό ότι η μεταποίηση εμφανίζει χαμηλότερο δείκτη εκπαίδευσης και απασχολεί αναλογικά λιγότερους πτυχιούχους ΑΕΙ-ΤΕΙ και λιγότερους διπλωματούχους ανώτερων τεχνικών σχολών από ότι το εμπόριο (Πίνακας ΣΤ-18 στο παράρτημα). Εκ των πραγμάτων, η ελληνική οικονομία με την πάροδο των χρόνων δημιούργησε περισσότερες θέσεις εργασίας για απόφοιτους ΑΕΙ-ΤΕΙ, αλλά εάν

14,1% αντίστοιχα. Ως προς το Δείκτη Εκπαίδευσης, η τομή που λαμβάνει το έτος 1993 για το δημόσιο είναι 2,57 έναντι 1,68 για τον ιδιωτικό και 1,88 για το σύνολο της οικονομίας. Το 2006 ο δείκτης για το δημόσιο είναι 2,89 έναντι 2,16 στον ιδιωτικό τομέα και 2,32 στο σύνολο της οικονομίας.

[296] Για παράδειγμα, κατά την περίοδο 1993-2006 η απασχόληση των πτυχιούχων ΑΕΙ-ΤΕΙ σωρευτικά αυξήθηκε στον ιδιωτικό τομέα κατά 98% έναντι 50% στον δημόσιο. Αντίστοιχα, η απασχόληση ατόμων με πτυχίο ανώτερης επαγγελματικής ή τεχνικής σχολής στον ιδιωτικό τομέα αυξήθηκε σωρευτικά κατά 278% έναντι 148% στον δημόσιο τομέα.

αφαιρέσουμε από αυτές τις θέσεις τους ελεύθερους επαγγελματίες (γιατρούς, δικηγόρους, μηχανικούς, αρχιτέκτονες κ.ο.κ.), και το δημόσιο τομέα, τότε αναδεικνύεται μια σημαντική αναντιστοιχία ανάμεσα στις νέες θέσεις εργασίας που δημιουργούνται και στο εκπαιδευτικό επίπεδο του εργατικού δυναμικού. Στην προκειμένη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με ένα υπερ-εκπαιδευμένο εργατικό δυναμικό το οποίο ανταγωνίζεται για θέσεις εργασίας μεσαίας ή χαμηλής ειδίκευσης κυρίως στη βάση των «γενικών δεξιοτήτων» που παρέχει η εκπαίδευση (δυνατότητα προσαρμογής σε διαφορετικές εργασίες, χρήσης του γραπτού και προφορικού λόγου, οργανωτική δυνατότητα κ.ο.κ.), παρά των ειδικών γνώσεων που κατέχουν. Σε αυτόν των ανταγωνισμό είναι αναμενόμενο να έχουν πλεονέκτημα εκείνοι-ες με το υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο. Στο ζήτημα θα επανέλθουμε ξανά αργότερα κατά τη συζήτηση της ανεργίας των νέων.

Το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώνεται τόσο από εναλλακτικές κατανομές που μπορεί να γίνουν, όσο και από έρευνες πεδίου. Εάν συγκρίνουμε την μεταβολή, σε επίπεδο κλάδου, του αριθμού των μισθωτών με πτυχίο πανεπιστημίου, με την μεταβολή του αριθμού εκείνων που εργάζονται είτε ως διευθυντικά στελέχη, είτε σε θέσεις που απαιτούν πτυχίο πανεπιστημίου. Σε όλους τους μονοψήφιους κλάδους που ευθύνονται κυρίαρχα για την αύξηση της απασχόλησης (εμπόριο, ξενοδοχεία-εστιατόρια και άλλες δραστηριότητες) η αύξηση των εργαζόμενων με πτυχίο πανεπιστημίου είναι πολύ μικρότερη από την αντίστοιχη αύξηση των εργαζόμενων σε θέσεις που απαιτούν πτυχίο πανεπιστημίου (Πίνακας Γ-12).

Η ετεροαπασχόληση των πτυχιούχων ΑΕΙ-ΤΕΙ επιβεβαιώνεται και από την έρευνα πεδίου της Καραμεσίνη η οποία εξέτασε την εργασιακή κατάσταση των αποφοίτων πανεπιστημίου (του έτους 1999), πέντε με επτά χρόνια μετά την αποφοίτησή τους. Από τη μελέτη αυτή προέκυψε ότι (Καραμεσίνη 2008: 344-348):

- 5-7 έτη μετά την αποφοίτηση τους απασχολείται το 84% των πτυχιούχων ΑΕΙ, ενώ το ποσοστό συμμετοχής στην αγορά εργασίας αγγίζει το 90%. Κατά συνέπεια, το ποσοστό ανεργίας αυτής της ομάδας δεν είναι ιδιαίτερα υψηλό (7,2%), αν και 40% των ανέργων πτυχιούχων είναι μακροχρόνια άνεργοι.
- Περίπου ένας στους τρεις πτυχιούχους (27%) εργάζεται σε θέσεις επισφαλούς απασχόλησης, ενώ για πολλούς πτυχιούχους η απασχόληση αυτού του τύπου τείνει να αποκτήσει μονιμότερα χαρακτηριστικά. Επίσης υψηλό είναι το ποσοστό εκείνων που είτε ετεροαπασχολούνται (25%),[297] είτε δεν έχουν θετικές προοπτικές επαγγελματικής εξέλιξης (40% των μισθωτών ή συμβασιούχων έργου). Η πιθανότητα αντιστοιχίας του αντικειμένου εργασίας με τις σπουδές είναι μεγαλύτερη στον ιδιωτικό τομέα, αλλά εξαρτάται και από τον επιστημονικό κλάδο.
- Ο μεγάλος όγκος των πτυχιούχων που εργάζεται με πλήρες ωράριο απολαμβάνει αποδοχές που κυμαίνονται γύρω από το μέσο μισθό στην οικονομία, άρα φαίνεται ότι 5-7 έτη μετά την αποφοίτηση οι πτυχιούχοι δεν

[297] Επίσης βλ. Hadjiyanni κ.ά. (1999: 21).

αντιμετωπίζουν σχετικά μεγαλύτερο πρόβλημα αποδοχών από το μέσο μισθωτό.[298]

- 60% των πτυχιούχων έχει αποκτήσει 2 με 3 εμπειρίες εργασίας μέσα στο διάστημα των 5-7 ετών μετά την αποφοίτηση, άρα η κινητικότητα τους είναι υψηλή.[299]
- Πέντε με επτά χρόνια μετά την ολοκλήρωση των σπουδών, το κυριότερο πρόβλημα των πτυχιούχων δεν είναι τόσο η ανεργία, όσο η σταθεροποίηση στην απασχόληση (Καραμεσίνη 2008: 344).

Η εικόνα που προκύπτει από την μελέτη της Καραμεσίνη δεν είναι τόσο μια εικόνα περιθωριοποίησης ή επιδείνωσης (είτε με μισθολογικούς όρους, είτε με όρους ανεργίας) εκείνων των εργαζομένων με υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο. Αποτυπώνει, όμως, μια νέα ισορροπία στην αγορά εργασίας: οι νέοι πτυχιούχοι βρίσκουν ευκολότερα εργασία, αμείβονται με σχετικά υψηλότερους μισθούς, αλλά ταυτόχρονα η ασφάλεια στην απασχόληση έχει υποχωρήσει σημαντικά και η ετεροαπασχόληση έχει ενισχυθεί.

Πίνακας Γ-10: Μεταβολή των απασχολούμενων ανά επαγγελματική ομάδα (1993-2006), εργαζόμενοι 15+ ετών

	Σύνολο απασχολούμενων (ιδιωτικός και δημόσιος τομέας)	Σύνολο απασχολούμενων (δημόσιος τομέας)	Σύνολο απασχολούμενων (ιδιωτικός τομέας)	Μισθωτοί (ιδιωτικός τομέας)
Ανώτερα διοικητικά στελέχη & διευθυντές	23,6%	46,2%	22,7%	144,6%
Επιστημονικά, καλλιτεχνικά & συναφή επαγγέλματα	57,9%	42,9%	76,3%	94,6%
Τεχνολόγοι, τεχνικοί βοηθοί	105,5%	97,9%	109,9%	114,6%
Υπάλληλοι γραφείου	33,5%	3,4%	66,0%	74,1%
Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών & πωλητές	46,1%	12,5%	55,0%	85,6%
Γεωργοί, κτηνοτρόφοι, δασοκόμοι, αλιείς	-33,0%		-33,4%	-15,0%
Ειδικευμένοι τεχνίτες	-2,1%	-11,5%	-1,2%	3,8%
Χειριστές σταθερών βιομ. εγκατ. & μηχανημάτων	28,9%	11,3%	31,9%	47,6%
Ανειδίκευτοι εργάτες & μικροεπαγγελματίες	37,8%	8,5%	50,3%	57,0%
Σύνολο	19,7%	24,9%	18,3%	53,9%

Πηγή: ΕΕΔ

[298] Άλλες μελέτες βρίσκουν ακόμα πιο ισχυρή σχέση ανάμεσα στο εκπαιδευτικό επίπεδο και τις απολαβές των εργαζόμενων. Ενδεικτικά Χολέζας 2005, Asplund και Telhado-Pereira 1999, Harmon κ.ά. 2001, Cholezas και Tsakloglou 1999, Παπαπέτρου 2007, Μητράκος κ.ά. 2010, Μητράκος κ.ά. 2011.

[299] Ένα επιπλέον 26% έχει αποκτήσει πάνω από 3 εμπειρίες. Επίσης το 33% έχει αλλάξει και τόπο εργασίας (σε άλλη περιοχή) και το 50% έχει εμπειρία μερικής απασχόλησης.

Πίνακας Γ-11: Κατανομή των απασχολούμενων ανά επάγγελμα (1993-2006), εργαζόμενοι 15+ ετών								
	Σύνολο απασχολούμενων (ιδιωτικός & δημόσιος τομέας)		Σύνολο απασχολούμενων (δημόσιος τομέας)		Σύνολο απασχολούμενων (ιδιωτικός τομέας)		Μισθωτοί (ιδιωτικός τομέας)	
	1993	2006	1993	2006	1993	2006	1993	2006
Ανώτερα διοικητικά στελέχη & διευθυντές	10,1%	10,5%	2,0%	2,3%	12,2%	12,7%	1,2%	1,9%
Επιστημονικά, καλλιτεχνικά & συναφή επαγγ.	10,9%	14,4%	28,9%	33,1%	6,2%	9,3%	6,7%	8,5%
Τεχνολόγοι, τεχνικοί βοηθοί	5,0%	8,5%	8,9%	14,1%	3,9%	7,0%	7,5%	10,4%
Υπάλληλοι γραφείου	10,6%	11,8%	26,5%	21,9%	6,4%	9,0%	13,6%	15,4%
Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών & πωλητές	11,2%	13,7%	11,3%	10,2%	11,2%	14,7%	16,7%	20,1%
Γεωργοί, κτηνοτρόφοι, δασοκόμοι, αλιείς	21,0%	11,7%	0,6%	0,7%	26,3%	14,8%	1,4%	0,8%
Ειδικευμένοι τεχνίτες	18,2%	14,8%	8,0%	5,6%	20,8%	17,4%	30,0%	20,3%
Χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων & μηχανημάτων	7,2%	7,8%	5,1%	4,5%	7,8%	8,6%	12,0%	11,6%
Ανειδίκευτοι εργάτες & μικροεπαγγελματίες	5,8%	6,7%	8,4%	7,3%	5,2%	6,6%	10,9%	11,1%
Σύνολο	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100%	100%	100%	100%

Πηγή: ΕΕΔ

Πίνακας Γ-12: μεταβολή του αριθμού των απασχολούμενων με πτυχίο πανεπιστημίου και μεταβολή του αριθμού των απασχολούμενων σε επιστημονικά επαγγέλματα (ιδιωτικός τομέας, μισθωτοί, άνω των 15 ετών)		
	Μεταβολή 1993-2006	
	Απασχολούμενοι ως ανωτέρα διοικητικά στελέχη ή σε επιστημονικά, καλλιτεχνικά και συναφή επαγγέλματα	Απασχολούμενοι με πτυχίο ΑΕΙ ή μεταπτυχιακό
Α. Γεωργία, κτηνοτροφία, θήρα και δασοκομία	-48,8%	101,7%
Β. Αλιεία	83,4%	-100,0%
Γ. Ορυχεία και λατομεία	35,1%	-11,1%
Δ. Μεταποιητικές βιομηχανίες	46,5%	49,7%
ΣΤ. Κατασκευές	503,0%	275,1%
Ζ. Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή αυτοκίνητων, οχ	122,4%	131,2%
Η. Ξενοδοχεία και εστιατόρια	124,7%	199,9%
Θ. Μεταφορές αποθήκευση και επικοινωνίες	109,7%	157,5%
Ι. Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί	471,7%	294,9%
Κ. Διαχείριση ακίνητης περιουσίας, εκμισθώσεις και επιχειρηματικές δραστηριότητες	164,9%	183,4%
Λ. Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση	112,7%	120,6%
Μ. Εκπαίδευση	77,7%	94,5%
Ν. Υγεία και κοινωνική μέριμνα	79,2%	91,3%
Ξ. Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών υπέρ του κοινωνικού συνόλου	60,7%	140,8%
Σύνολο	102,0%	128,1%

Πηγή: ΕΕΔ

Βάσει των στοιχείων της έρευνας εργατικού δυναμικού, οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης (μερική απασχόληση, απασχόληση ορισμένου χρόνου κ.ο.κ.) δεν είναι ιδιαίτερα εκτεταμένες στην ελληνική αγορά εργασίας και κυρίαρχη σχέση εργασίας παραμένει η πλήρης απασχόληση αορίστου χρόνου.[300]

Ως προς τη μερική απασχόληση, αυτή κινούταν καθ' όλη την περίοδο 1985-2008, κοντά στο 5% του συνόλου των απασχολούμενων (ιδιωτικός και δημόσιος τομέας), με τις γυναίκες να εμφανίζουν σχεδόν διπλάσια ποσοστά από τον εθνικό μέσο όρο (8,5%-9%) και τους άνδρες υποδιπλάσια (περίπου 2,5%-3%). Επίσης, η μερική απασχόληση είναι περισσότερο διαδεδομένη στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας δεδομένου ότι κατά την περίοδο 1993-2006 αφορούσε κατά μέσο όρο το 8,5% των απασχολούμενων στις ιδιωτικές επιχειρήσεις. Κατά κανόνα υψηλότερα ποσοστά μερικής απασχόλησης εμφανίζουν οι μισθωτοί που είναι νέοι σε ηλικία (15-29 ετών), γυναίκες και, εισέρχονται στην αγορά εργασίας είτε για πρώτη φορά είτε μετά από απουσία ενός διαστήματος.[301]

Η προσωρινή απασχόληση είναι περισσότερο διαδεδομένη, λόγω της μεγαλύτερης έκτασης των συμβάσεων εργασίας και αφορά περίπου το 7% των απασχολούμενων στο σύνολο της οικονομίας και το 9% των απασχολούμενων στον ιδιωτικό τομέα.[302] Τα γενικά της χαρακτηριστικά δεν διαφέρουν πολύ από εκείνα της μερικής απασχόλησης: το ποσοστό των απασχολούμενων με συμβάσεις ορισμένου χρόνου είναι αυξημένο στις γυναίκες, στους νέους, στους πρωτοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας και σε όσους-ες επιστρέφουν στην απασχόληση μετά από ενα διάστημα απουσίας, ενώ η πλειονότητα (60%) των μερικώς απασχολούμενων έχει συμβόλαιο που δεν ξεπερνά του 12 μήνες.

Το ενδιαφέρον στοιχείο σε ό,τι αφορά την προσωρινή απασχόληση είναι η τάση ενίσχυσής που καταγράφεται μετά το 2000 στο δημόσιο τομέα. Έτσι, ενώ την περίοδο 1993-1999 οι συμβασιούχοι εμφανίζονται να αποτελούν περίπου το 4,7% των

---

[300] Η μερική απασχόληση εισήχθη στο ελληνικό δίκαιο σχετικά καθυστερημένα. Ο νόμος 1892/90 (Νέα Δημοκρατία) επέτρεψε για πρώτη φορά την απασχόληση εργαζομένων σε ημερήσια ή εβδομαδιαία βάση για μικρότερο διάστημα της πλήρους απασχόλησης, με αποδοχές, άδειες, επιδόματα κ.ο.κ. ανάλογα των ωρών απασχόλησης. Εν συνεχεία, ο νόμος 2639/98 (ΠΑΣΟΚ) επέκτεινε τη δυνατότητα μερικής απασχόλησης στον ευρύτερο δημόσιο τομέα. Τέλος, ο νόμος 2874/2000 (ΠΑΣΟΚ) προσπαθώντας να καταστήσει την μερική απασχόληση περισσότερο ελκυστική προσαύξησε την ωριαία αμοιβή κάθε ώρας μερικής απασχόλησης κατά 7,5%.

[301] Οι μισθωτοί που στην ερώτηση «ποια ήταν η κύρια ασχολία σας ένα χρόνο πριν;» απαντούν οτιδήποτε άλλο εκτός από «εργαζόμουν». Περίπου το 1/3 αυτών των περιπτώσεων απαντά ότι ήταν μαθητής-σπουδαστής, το 1/3 ότι ήταν άνεργοι και το 1/3 εντάσσεται σε άλλες περιπτώσεις (στρατευμένοι, απασχολούμενοι στα οικιακά, ανίκανοι για εργασία κ.ο.κ.).

Έως και τις αρχές τις δεκαετίας του 2000, το ποσοστό των μερικά απασχολούμενων των παραπάνω πληθυσμιακών ομάδων κινούταν σε σχετικά χαμηλά ποσοστά (ανάμεσα σε 4% και 6%) με τα υψηλότερα ποσοστά να εμφανίζονται σε εκείνους που κατά το προηγούμενο έτος δεν είχαν εργασία (9% με 16%).

[302] Εξαίρεση αποτελεί η περίοδος πριν το 1985 όταν η απασχόληση ορισμένου χρόνου ανερχόταν σε 21% του συνόλου των απασχολούμενων, λόγω του τεράστιου αριθμού των συμβασιούχων του δημοσίου. Ωστόσο, έως το 1993 το ποσοστό αυτό είχε μειωθεί κοντά το 5%.

δημοσίων υπαλλήλων, κατά την περίοδο 2000-2006 το ποσοστό τους αυξήθηκε σε 8,2%, λόγω της σημαντικής επέκτασης των συμβάσεων έργου για την υλοποίηση των ΕΣΠΑ (Karantinos 2006), αλλά και της αναβίωσης της πρακτικής κάλυψης θέσεων σε δημόσιους οργανισμούς με συμβασιούχους.

Ο ακριβής αριθμός των συμβασιούχων που απασχολούσε το Δημόσιο κατά την δεκαετία του 2000 παραμένει άγνωστος, ωστόσο δημοσιεύματα του Τύπου την περίοδο 2004-2005 που έγιναν με αφορμή το διάταγμα Παυλόπουλου για την μονιμοποίηση των συμβασιούχων που καλύπτουν μόνιμες και διαρκές ανάγκες του δημοσίου αναφέρουν μεγέθη που κινούνται από 120.000 έως 250.000 άτομα κατ' έτος.[303]

Εάν όμως εξετάσουμε το ποσοστό των απασχολούμενων είτε με σχέση ορισμένου χρόνου, είτε με μερική απασχόληση στο σύνολο των μισθωτών, τα αποτελέσματα είναι κάπως διαφορετικά. Σε τέτοιες θέσεις εργασίας απασχολούταν περίπου το 13,5% των μισθωτών στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα, με το ποσοστό να ανέρχεται σε 18,2% για τις γυναίκες για την περίοδο 2000-2006. Και σε αυτή την περίπτωση, οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης είναι περισσότερο διαδεδομένες στις νεότερες ηλικίες. Ωστόσο και πάλι, το συνολικό ποσοστό των απασχολούμενων με τέτοιες σχέσεις εργασίας παραμένει πολύ χαμηλότερα από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο.

Ως προς την κλαδική κατανομή των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας εργατικού δυναμικού, οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις εμφανίζονται στους μονοψήφιους κλάδους των ξενοδοχείων εστιατορίων (22,4% την περίοδο 2000-2006), των άλλων δραστηριοτήτων παροχής υπηρεσιών που περιλαμβάνουν γιατρούς, δικηγόρους και άλλα επιστημονικά επαγγέλματα (17,2%), στην εκπαίδευση (16,9%), στις κατασκευές (14,6%), και φυσικά στα ιδιωτικά νοικοκυριά που απασχολούν οικιακό προσωπικό (43,8%). Με άλλα λόγια, η πλήρης και σταθερή εργασία είναι λιγότερο διαδεδομένη σε εκείνους τους κλάδους που παρουσιάζουν έντονες εποχικότητες, που δίνουν την δυνατότητα αυτόνομης

---

[303] Ενδεικτικά βλ. εφημερίδες Το Βήμα (11/04,/2004 και 11/09/2005), τα ΝΕΑ (03/03/2009) και Mihail, (2003: 476). Σύμφωνα με δήλωση του Πρωθυπουργού Κώστα Καραμανλή σε τηλεοπτικό σταθμό που αναδημοσίευσε η εφημερίδα το Βήμα (19/11/2006) ο αριθμός των συμβασιούχων του Δημοσίου προσέγγιζε το 2005 τα 250 χιλιάδες άτομα: «*Θέλω να σας πω και κάτι ακόμη. Εμείς βγήκαμε πρώτοι και είπαμε να λήξει επιτέλους η εκκρεμότητα με αυτούς τους 250.000 ανθρώπους, συμβασιούχους. Και να κάνουμε τι, να τους απαλλάξουμε από την ομηρεία, από μια μικροκομματική, μικροπολιτική ομηρεία στην οποία τους κρατάει τόσα χρόνια η κυβέρνηση του ΠαΣοΚ και εγώ δεν το λέω δημαγωγικά, και να σας το αποδείξω. Πρώτα απ' όλα θα εφαρμόσουμε αυτό που λέει η Ευρωπαϊκή Ένωση. Όταν καλύπτουν οι άνθρωποι αυτοί πραγματικές και πάγιες ανάγκες,πώς τους έχεις σε εκκρεμότητα χρόνια και χρόνια; Είναι αδιανόητο αυτό, είναι τεράστιο κοινωνικό και ανθρώπινο πρόβλημα...*».

Ωστόσο, λίγες μέρες αργότερα, ο Υπουργός Εσωτερικών Πρ. Παυλόπουλος δήλωνε επίσης σε τηλεοπτικό κανάλι (η δήλωση αναπαράγεται στο ίδιο δημοσίευμα του Βήματος): «*Δεν υπήρξε καμία αναφορά του Πρωθυπουργού σε κανέναν αριθμό. Αυτά τα περί 250.000 συμβασιούχων αποτελούν προπαγάνδα, δεδομένου ότι όλοι γνωρίζουν πως οι συμβασιούχοι ούτε είναι ούτε μπορούσαν να είναι 250.000*». Για την εξέλιξη της νομοθεσίας σχετικά με τους συμβασιούχους ορισμένου χρόνου του Δημοσίου βλ. Karantinos 2006

επαγγελματικής απασχόλησης και στην εκπαίδευση λόγω του μεγάλου αριθμού των αναπληρωτών καθηγητών και των εργαζόμενων στα φροντιστήρια.

Πρέπει βέβαια να σημειωθεί, ότι τα στοιχεία της ΕΕΔ μάλλον υποτιμούν την πραγματική έκταση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης αφού σειρά ερευνών που πραγματοποιήθηκαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους κατέγραψαν αρκετά υψηλότερα ποσοστά ευέλικτων σχέσεων εργασίας από αυτά που καταγράφει η έρευνα εργατικού δυναμικού.

Για παράδειγμα, από έρευνα που διενήργησε το Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ το 1997 σε 44 μεγάλες επιχειρήσεις της Αττικής, προέκυψε ότι περισσότερες από τις μισές επιχειρήσεις του δείγματος επέλεγαν την κάλυψη των κενών θέσεων εργασίας με θέσεις προσωρινής απασχόλησης, ενώ εξίσου εκτεταμένη ήταν η χρήση αντίστοιχων συμβάσεων στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις (EIRO 1997β). Από άλλη μελέτη, πάλι του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, προέκυψε ότι σε κάποιους κλάδους, όπως οι κατασκευές, η μεταποίηση, τα ξενοδοχεία-εστιατόρια και το εμπόριο, πάνω από το 55% των εργαζομένων απασχολούνταν με σύμβαση προσωρινής εργασίας (EIRO 1997β). Αντίστοιχα, η έρευνα της Μαρίας Καραμεσίνη για την απασχόληση των πτυχιούχων νέων ΑΕΙ, βρήκε πολύ υψηλότερα ποσοστά απασχόλησης σε θέσεις ορισμένου χρόνου και μερικής απασχόλησης απ' ό,τι η έρευνα εργατικού δυναμικού (Καραμεσίνη 2008). Σε αυτά πρέπει να συνυπολογιστεί και η «εργασία με το μπλοκάκι» η οποία συχνά υποκρύπτει σχέση εξαρτημένης εργασίας και στην οποία εμπλέκονται κυρίως νέοι-ες απόφοιτοι πανεπιστημίου (δικηγόροι, μηχανικοί, αρχιτέκτονες, μεταφραστές, επιμελητές, τεχνικοί κ.ο.κ.).

Οι αιτίες για αυτή την υστέρηση της επέκτασης της μερικής απασχόλησης έχουν επισημανθεί από σειρά μελετών. Οι περιορισμένες προοπτικές επαγγελματικής ανόδου που προσφέρει η μερική απασχόληση στην Ελλάδα (Eurofound 2007), το χαμηλό ύψος των αποδοχών (Γαβρόγλου 2006: 72, Κουζής 2004), το ότι οι συμβάσεις μερικής απασχόλησης συνήθως είναι ταυτόχρονα και συμβάσεις ορισμένου χρόνου (Γαβρόγλου 2006: 76),[304] καθιστούν αυτού του είδους εργασία ελάχιστα ελκυστική.

Ο σημαντικότερος όμως παράγοντας που περιορίζει τόσο τη μερική απασχόληση, όσο και άλλες μορφές τυπικής ευελιξίας, είναι η μεγάλη έκταση της άτυπης (παράνομης) ευελιξίας που απολαμβάνουν πολλές ελληνικές επιχειρήσεις. Με άλλα λόγια, ενώ στην ελληνική αγορά εργασίας η de jure ευελιξία είναι περιορισμένη, παρατηρούνται υψηλά επίπεδα de facto ευελιξίας (Δενδρινός 2008). Σειρά επιμέρους στοιχείων αποδεικνύει του λόγου το αληθές. Για παράδειγμα, σύμφωνα με το Υπουργείο Εργασίας το 2002 περίπου το 23% των μισθωτών ήταν ανασφάλιστοι (Κουζής 2004: 651), ενώ οι εκθέσεις του Σώματος Επιθεωρητών Εργασίας (ΣΕΠΕ) των ετών 1999-2010 διαπιστώνουν σχετικές παραβάσεις στο 30% των επιχειρήσεων που ελέγχουν ετησίως (ΣΕΠΕ 1999-2010). Αντίστοιχα, σύμφωνα με Eurofound

[304] Το 2004 μόνο το 46,5% των μερικά απασχολούμενων στην Ελλάδα εργάζονταν με συμβάσεις αορίστου χρόνου, ενώ ο μέσος όρος στην ΕΕ-15 ήταν 82,2% (Γαβρόγλου 2006: 76)

(1998), η Ελλάδα κατείχε το 1998 τη δεύτερη υψηλότερη θέση στην Ευρώπη, απασχολούμενων σε επισφαλείς θέσεις εργασίας (18% έναντι 15,5% στην ΕΕ-16). Τέλος, σύμφωνα με έρευνα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την άτυπη εργασία στην Ευρώπη (European Commission 2010), η Ελλάδα παρουσιάζει το τέταρτο υψηλότερο ποσοστό στην Ευρώπη των 27 μισθωτών που εργάζονται χωρίς σύμβαση εργασίας (26% στην Ελλάδα, έναντι 7% στην Ε.Ε.-27), ενώ το περίπου το 25% των επιχειρήσεων απασχολεί αδήλωτους εργαζόμενους (ΣΕΠΕ 2010).

Εάν αφήσουμε προς στιγμή στην άκρη την αδήλωτη εργασία, ο κύριος μηχανισμός διασφάλισης της ευελιξίας από την πλευρά των επιχειρήσεων είναι η καταστρατήγηση του χρόνου εργασίας (Γαβρόγλου 2006: 32) κάτι το οποίο αποτυπώνεται έμμεσα και στην εξέλιξη του χρόνου εργασίας. Στην Ελλάδα, ο μέσος εβδομαδιαίος χρόνος εργασίας, μετά από μια σημαντική μείωση την δεκαετία του ’80,[305]σταθεροποιήθηκε κοντά στις 44,5 ώρες παραμένοντας από τους υψηλότερους στην Ευρωπαϊκή Ένωση.[306] Επιπρόσθετα, οι Έλληνες εργαζόμενοι, ήδη από την δεκαετία του ’90, εμφανίζονται να εργάζονται με περισσότερο εντατικοποιημένους ρυθμούς, λιγότερη αυτονομία, μεγαλύτερη ένταση και περισσότερο έλεγχο απ’ ό,τι οι ευρωπαίοι συνάδελφοί τους, ενώ η οριακή σύγκληση με την Ευρώπη που πραγματοποιήθηκε κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 2000 οφειλόταν στις επιδείνωση των συνθηκών εργασίας στις άλλες χώρες της Ε.Ε. και όχι σε βελτιώσεις που έγιναν στην Ελλάδα (Πετράκη, 2004).

Παρέκβαση Ι: οι ομαδικές απολύσεις

Δεν θα ήταν υπερβολικό να υποστηρίξει κάποιος ότι η στήριξη των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, τουλάχιστον στο επίπεδο της πολιτικής απασχόλησης δεν προήλθε τόσο από την προσπάθεια αντιμετώπισης εκ μέρους της κυβέρνησης των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν, αλλά από την ιδιότυπη, πλην όμως συνειδητή, απουσία ρύθμισης. Ήταν δηλαδή μια στήριξη που εμμέσως ενίσχυε την ευελιξία της εργασίας (τυπική και άτυπη), στοχεύοντας στον περιορισμό του κόστους εργασίας.

Το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα μπορεί να βρεθεί στην νομοθεσία για τις ομαδικές απολύσεις. Βάση της σχετικής νομοθεσίας αποτελεί ο νόμος 1387/83 (Έλεγχος ομαδικών απολύσεων), σύμφωνα με τον οποίο ομαδικές απολύσεις θεωρούνται όσες (α) γίνονται από επιχειρήσεις που απασχολούν περισσότερους από 20 εργαζόμενους και (β) υπερβαίνουν τους 5 εργαζόμενους το μήνα για επιχειρήσεις με 20-50 άτομα προσωπικό καθώς και το 2-3% του προσωπικού για επιχειρήσεις με άνω των 50 ατόμων προσωπικό (με ανώτατο όριο απολύσεων τα 30 άτομα).[307] Ως

[305] Το 1983 η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αθήνας όρισε για πρώτη φορά εργάσιμη εβδομάδα 40 ωρών και 5 ημερών. Αρχικά η απόφαση αφορούσε τους εργαζόμενους στη μεταποίηση αλλά με την ΕΓΣΣΕ του 1984 επεκτάθηκε στο σύνολο του ιδιωτικού τομέα. Το αποτέλεσμα ήταν ο μέσος εβδομαδιαίος χρόνος εργασίας να μειωθεί από 47,3 ώρες το 1983 σε 44,4 ώρες το 1990.

[306] Σε ευρωπαϊκό επίπεδο η Ελλάδα παρουσιάζει σταθερά από το 1998 το υψηλότερο ποσοστό απασχολούμενων που εργάζονται κατά μέσο όρο πάνω από 45 ώρες την εβδομάδα: 26,6% στην Ελλάδα έναντι 16,2% στην ΕΕ (Eurofound, 1998: 76).

[307] Στην πράξη το όριο οριζόταν σταθερά από το Υπουργείο Εργασίας στο 2% (Κουζής 2001: 280)

προς το διαδικαστικό μέρος, εάν μια επιχείρηση επιθυμεί να προβεί σε ομαδικές απολύσεις (δηλαδή σε απολύσεις που ξεπερνούν τα παραπάνω όρια), πρέπει να διαβουλευτεί με τους εργαζόμενους, ενώ στην περίπτωση που δεν υπάρξει συμφωνία, το θέμα παραπέμπεται στο Νομάρχη ή στον Υπουργό Εργασίας, οι οποίοι μπορούν να μην εγκρίνουν το σύνολο ή τμήμα των απολύσεων.[308] Βάσει των παραπάνω, η νομοθεσία για τις ομαδικές απολύσεις ουσιαστικά εξαιρούσε τη συντριπτική πλειονότητα των επιχειρήσεων και των εργαζομένων. Το γεγονός ότι το 99% των επιχειρήσεων στην Ελλάδα απασχολούν λιγότερους από 10 εργαζόμενους, και το γεγονός ότι περίπου το 70% των απασχολούμενων εργάζονται σε τέτοιες επιχειρήσεις σημαίνει ότι η νομοθεσία για τις ομαδικές απολύσεις αφορούσε αποκλειστικά τις μεγάλες ιδιωτικές επιχειρήσεις.

Η αλλαγή της νομοθεσίας περί ομαδικών απολύσεων που ψηφίστηκε το 2000 από το ΠΑΣΟΚ (νόμος 2874/2000) δεν αμφισβήτησε τα προνόμια των πολύ μικρών επιχειρήσεων. Η επιχειρηματολογία της κυβέρνησης επικέντρωσε στην ανάγκη εξορθολογισμού του προηγούμενου καθεστώτος. Βάσει του ορίου του 2-3% (που ίσχυε για επιχειρήσεις άνω των 50 απασχολούμενων), μια επιχείρηση που απασχολούσε από 50 έως 199 άτομα θα μπορούσε να απολύει 1-4 εργαζόμενους το μήνα χωρίς να υπάγεται στις ρυθμίσεις του νόμου, τη στιγμή που μια επιχείρηση με π.χ. 45 άτομα προσωπικό θα μπορούσε να απολύει έως και πέντε εργαζόμενους. Η κυβέρνηση υποστήριξε ότι είναι παράλογο μια επιχείρηση με 35 εργαζόμενους να μπορεί να απολύει σε ένα μήνα πέντε υπαλλήλους χωρίς να προβλέπεται κάποια ειδική διαδικασία, ενώ μια επιχείρηση 100 εργαζομένων να μπορεί να απολύει μόλις δύο, υποστηρίζοντας περαιτέρω ότι αυτή η κατάσταση αποτελούσε αντικίνητρο προσλήψεων σε επιχειρήσεις που απασχολούν λιγότερους από 50 εργαζόμενους.

Η λύση που νομοθέτησε το Υπουργείο Εργασίας ήταν η μείωση του ορίου των απολύσεων σε τέσσερεις (έναντι πέντε της προηγούμενης ρύθμισης), αλλά ταυτόχρονα η διεύρυνση της κατηγορίας αυτής σε επιχειρήσεις που απασχολούν από 20 έως 200 εργαζόμενους (έναντι 50 της προηγούμενης ρύθμισης). Για επιχειρήσεις που απασχολούν περισσότερο από 200 εργαζόμενους εξακολούθησε να ισχύει το όριο του 2%. Η κυβέρνηση φάνηκε λοιπόν να αναζητά τον εξορθολογισμό του συστήματος μέσα από ένα συμβιβασμό: μείωσε τη δυνατότητας απολύσεων για τις επιχειρήσεις που απασχολούσαν από 21 μέχρι 50 εργαζόμενους και ταυτόχρονα αύξησε τη δυνατότητα απολύσεων για τις μεσαίου μεγέθους επιχειρήσεις (με 50 έως 200 εργαζόμενους). Η λογική ήταν απλή: θέτουμε ως ανώτατο όριο τις τέσσερεις απολύσεις ανά μήνα και εντάσσουμε σε αυτό το καθεστώς όλες τις επιχειρήσεις οι

[308] Μια ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια αφορά στους εργαζόμενους που εξαιρούνται των ρυθμίσεων του νόμου. Εκτός από τους εργαζόμενους με σύμβαση ορισμένου χρόνου/έργου, τα πληρώματα πλοίων, τους εργαζόμενους σε επιχειρήσεις που κλείνουν ή τους εργαζόμενους σε εργοληπτικές επιχειρήσεις που διέκοψαν ή ανέστειλαν τις εργασίες τους, από τις ρυθμίσεις περί ομαδικών απολύσεων εξαιρείται και το προσωπικό του Δημοσίου, των ΟΤΑ και των ΝΠΔΔ που απασχολείται με σχέση εργασίας ιδιωτικού δικαίου. Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι οι δημόσιοι φορείς και επιχειρήσεις δεν υπόκεινται σε καμία νομική δέσμευση ως προς το ύψος των απολύσεων. Πελατειακό κράτος (μέσω της συντήρησης του δικαιώματος ανανέωσης ή απόλυσης) ή ομολογία της αδυναμίας του ελεγκτή να ελέγξει τον εαυτό του;

οποίες απασχολούν τόσους εργαζόμενους ώστε το 2% να ισούται με τέσσερα, δηλαδή επιχειρήσεις που απασχολούν μέχρι 200 εργαζόμενους. Από την άλλη πλευρά, η ΓΣΕΕ αντέτεινε ένα πραγματιστικό επιχείρημα. Με το προηγούμενο καθεστώς μια επιχείρηση με 100 υπαλλήλους θα μπορούσε να απολύει μέχρι 2 υπαλλήλους το μήνα, με το νέο καθεστώς μπορεί να απολύει μέχρι τέσσερεις. Σε τελική ανάλυση, με εξαίρεση τις επιχειρήσεις που απασχολούν από 20 έως 50 άτομα, οι απολύσεις έγιναν ευκολότερες. Συνεπώς, η νέα ρύθμιση δεν συνιστά εξορθολογισμό του συστήματος, αλλά φιλελευθεροποίησή.

Εν τέλει, πραγματικοί κερδισμένοι ήταν: οι πολύ μικρές επιχειρήσεις των οποίων τα «προνόμια» δεν αμφισβητήθηκαν (παρά το γεγονός ότι παρουσιάζουν τα υψηλότερα ποσοστά κινητικότητας της εργασίας),[309] και οι μεσαίου μεγέθους μονάδες, των οποίων το ποσοστό της απασχόλησης αυξανόταν. Ενδεικτικά, σε μονάδες με ως 20 άτομα προσωπικό απασχολούνταν περίπου το 77% των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα το 1993, το 70% το 2000 και το 67% το 2004. Αυτές οι μονάδες δεν υπόκεινται σε καμία δέσμευση ως προς τις ομαδικές απολύσεις. Αντίστοιχα, οι επιχειρήσεις με 20-50 εργαζομένους, δηλαδή οι επιχειρήσεις που «έχασαν» από την αλλαγή του νομοθετικού πλαισίου, απασχολούσαν περίπου το 9% των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα το 1993 και το 11% το 2004. Τέλος, στις επιχειρήσεις που απασχολούν πάνω από 50 άτομα, δηλαδή στις επιχειρήσεις που «κέρδισαν» από τις αλλαγές, εργαζόταν το 8% των μισθωτών το 1993, το 11% το 2000 και το 13% το 2004. Στη μεταποίηση οι αλλαγές ήταν πιο έντονές: η απασχόληση σε επιχειρήσεις με 1-20 εργαζόμενους μειώθηκε από 66% το 1993 σε 55% το 2000 και σε 49% το 2004. Στις επιχειρήσεις με 20-50 εργαζομένους η απασχόλησε παρέμεινε σχετικά σταθερή (κοντά στο 14%) και στις επιχειρήσεις με περισσότερους από 50 εργαζομένους η απασχόληση αυξήθηκε από 14% το 1993 σε 20% το 2000 και σε 24% το 2004. Ο νέος νόμος την επομένη της ψήφισής του βελτίωσε την κατάσταση του 11% των μισθωτών, δεν είχε καμία απολύτως συνέπεια για το 70%, που ούτως ή άλλως εξαιρούταν της εφαρμογής της και είχε αρνητικές συνέπειες για τους εργαζόμενους στη μεταποίηση.

Παρέκβαση ΙΙ: Ο χρόνος εργασίας

Η διάρκεια του χρόνου εργασίας αποτέλεσε αντικείμενο τόσο των διεκδικήσεων των συνδικάτων όσο και των κυβερνητικών παρεμβάσεων. Τα πρώτα, ειδικά κατά την περίοδο 1997-1999, διεκδίκησαν την εφαρμογή του 35ώρου χωρίς μείωση αποδοχών. Αντίθετα, οι κυβερνητικές παρεμβάσεις επικέντρωσαν στην ενίσχυση της δυνατότητας των επιχειρήσεων να αυξομειώνουν τον χρόνο εργασίας. Οι παρεμβάσεις των συνδικάτων και των κυβερνήσεων κινούνταν σε αντίθετη κατεύθυνση, είχαν όμως ως κοινό σημείο ότι απέτυχαν και οι δύο.

Από την πλευρά των συνδικάτων, το αίτημα για εργάσιμη εβδομάδα 35 ωρών αποτέλεσε μια από τις κεντρικές διεκδικήσεις του συνδικαλιστικού κινήματος τη

[309] Όσο μικρότερο είναι το μέγεθος της επιχείρησης, τόσο μεγαλύτερη κινητικότητα (προσλήψεις/αποχωρήσεις) παρατηρείται (ΕΟΜΜΕΧ 2008).

διετία 1997-1999. Τότε, σε μια κίνηση που δεν μπορεί να ειδωθεί ξέχωρα από την ευρύτερη κινητικότητα σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η ΓΣΕΕ προέταξε ως αίτημα αιχμής τη μείωση του χρόνου εργασίας και την εφαρμογή 35ώρου χωρίς μείωση των αποδοχών. Οι οργανώσεις εργοδοτών και εργαζομένων συμφώνησαν να συγκροτήσουν κοινή επιτροπή που να εξετάσει τις ενδεχόμενες επιπτώσεις της εφαρμογής του μέτρου. Η Επιτροπή όμως δεν κατόρθωσε να καταλήξει σε κοινό πόρισμα.[310] Το ζήτημα απασχόλησε δύο Εθνικές Γενικές Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας, δεκάδες διαπραγματεύσεις σε επιχειρησιακό ή κλαδικό επίπεδο, ακόμα και τη Βουλή αλλά με φτωχά αποτελέσματα.[311] Οι οργανώσεις των εργοδοτών διατήρησαν την αρνητική τους στάση (σε κλαδικό επίπεδο υπήρξαν κάποιες συμφωνίες για πιλοτική εφαρμογή οι οποίες όμως δεν τηρήθηκαν όπως στην περίπτωση του ΟΤΕ και των τραπεζών).[312] Αντίστοιχα, το σύνολο των πολιτικών κομμάτων (ΠΑΣΟΚ, ΝΔ, ΚΚΕ) καταψήφισαν την πρόταση νόμου του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου για σταδιακή εφαρμογή της εργάσιμης εβδομάδας 35 ωρών.

Η παρέμβαση των κυβερνήσεων, τόσο της Νέας Δημοκρατίας, όσο και του ΠΑΣΟΚ, κινήθηκε προς την αντίθετη κατεύθυνση. Κύριος στόχος ήταν η ενίσχυση της ευελιξίας της ρύθμισης του χρόνου εργασίας, κάτι που θεωρητικά θα επέτρεπε στις επιχειρήσεις να προσαρμόσουν τα ωράρια εργασίας των υπαλλήλων τους στις εποχιακές ανάγκες της παραγωγής. Όπως είδαμε στην πρώτη ενότητα και αυτή η κατεύθυνση ήταν απόλυτα σύστοιχη με τη συζήτηση που γινόταν σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Οι επιχειρήσεις, ωστόσο, δεν χρησιμοποίησαν τις δυνατότητες που τους έδινε το νομοθετικό πλαίσιο και συνέχισαν να προσφεύγουν σε νόμιμες ή παράνομες υπερωρίες για την κάλυψη των επιπλέον αναγκών τους.

Η πρώτη προσπάθεια ευέλικτης διευθέτησης του χρόνου εργασίας, έγινε από την Κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας (ν. 1892/90), όταν δόθηκε στις επιχειρήσεις η δυνατότητα διευθέτησης του χρόνου εργασίας σε 6μήνη βάση. Σύμφωνα με το νόμο, η επιχείρηση μετά από συμφωνία με τους εργαζόμενους μπορούσε να υιοθετήσει προσαυξημένο ωράριο εργασίας για διάστημα μέχρι τρεις (3) μήνες, υπό την προϋπόθεση ότι κατά το επόμενο τρίμηνο το ωράριο εργασίας θα μειωνόταν αντίστοιχα, ώστε να μην διαταράσσεται ο ετήσιος μέσος εβδομαδιαίος χρόνος εργασίας. Οι αμοιβές καθ' όλη την περίοδο αναφοράς (6 μήνες) θα παρέμεναν σταθερές, δηλαδή δεν θα αυξομειώνονταν βάσει της αυξομείωσης του ωραρίου.

Τα επόμενα χρόνια πραγματοποιήθηκαν τέσσερεις τροποποιήσεις του νομικού πλαισίου. Όλες επιχείρησαν να αντιμετωπίσουν το γεγονός ότι στην πράξη οι

[310] EIRO 1997β και Νομικό Δελτίο της ΓΣΕΕ, τ. 14, σ. 7

[311] Η πρώτη συμφωνία για 35ώρη εβδομαδιαία απασχόληση χωρίς μείωση των αποδοχών επιτεύχθηκε το 1998 και αφορούσε τους εργαζόμενους στο ελληνικό παράρτημα της γερμανικής εταιρίας Hochtief (EIRO, 1998). Αντίστοιχή συμφωνία υπήρξε τον Ιανουάριο του 1999 στην εταιρία Intracom (EIRO 1999).

[312] Για την περίπτωση του ΟΤΕ βλ. EIRO 1999β-δ. Σε ό,τι αφορά τον τραπεζικό κλάδο, τον Απρίλιο του 1999 μετά από διαπραγματεύσεις της ΟΤΟΕ με την Ένωση Ελληνικών Τραπεζών υπήρξε συμφωνία για την πιλοτική εφαρμογή του 35ώρου για διάστημα 8 μηνών. Η συμφωνία δεν υλοποιήθηκε ποτέ (για περισσότερα βλ. EIRO 1999ε-ζ και ΕΙΡΟ 2001).

επιχειρήσεις δεν χρησιμοποίησαν τις δυνατότητες που τους έδινε το θεσμικό πλαίσιο. Κοινό χαρακτηριστικό κάθε νομοθετικής παρέμβασης ήταν η επέκταση του διευθυντικού δικαιώματος (δηλαδή η αποδυνάμωση του όρου συμφωνίας των εργαζομένων στην επέκταση του ωραρίου) και η επιμήκυνση της περιόδου αναφοράς.

Ο νόμος 2639/1998 (ΠΑΣΟΚ) έδωσε τη δυνατότητα «σε περιπτώσεις που συντρέχουν αντικειμενικοί λόγοι» επέκτασης του ημερησίου ωραρίου κατά 2 ώρες και μέχρι 10 ημερησίως (έναντι 1 ώρας και 9 ημερησίως που ίσχυε μέχρι τότε) για διάστημα 6 μηνών (έναντι 3 μηνών που ίσχυε μέχρι τότε). Για επιχειρήσεις που απασχολούν μέχρι 20 άτομα επιτράπηκε η αύξηση κατά 1 ώρα για 2 μήνες. Οι επιπλέον ώρες δεν ήταν ανάγκη να αναπληρωθούν με μικρότερο ωράριο εργασίας κατά το αμέσως επόμενο διάστημα, αλλά μπορούσαν να αναπληρωθούν μέσω της αύξησης των ημερών άδειας μετ' αποδοχών ή με τη μορφή ρεπό. Ωστόσο, οι επιχειρήσεις και πάλι δεν ανταποκρίθηκαν: χρήση των ρυθμίσεων έκαναν μόνο τα Κλωστήρια Ναούσης (Κουζής 2001: 297). Ο νόμος 2874/2000 (ΠΑΣΟΚ) επέτρεψε στις επιχειρήσεις, μετά από συμφωνία εργοδότη-εργαζομένων, να κατανέμουν έως και 138 ώρες εργασίας σε ετήσια βάση, υπό την προϋπόθεση ότι ο μέσος όρων των ωρών ανά έτος θα μειωνόταν από 40 σε 38 ώρες/εβδομάδα χωρίς αντίστοιχη μείωση των αποδοχών. Τέλος, ο νόμος 3385/2005 (Νέα Δημοκρατία) αποτύπωσε μια συντηρητική στροφή, δεδομένου ότι δόθηκε η δυνατότητα μονομερούς επέκτασης του συμβατικού ωραρίου έως και 2 ώρες την ημέρα για διάστημα 2 μηνών, υπό την προϋπόθεση ότι οι επιπλέον ώρες αφαιρούνται από μια άλλη περίοδο χωρίς όμως να προσδιορίζεται αυτή.

Δεδομένης της σταθερής προτίμησης των επιχειρήσεων να διαχειρίζονται το χρόνο εργασίας βάσει των υπερωριών εκ των πραγμάτων η συζήτηση κατέληξε εκεί. Για την ακρίβεια, το ζήτημα της ρύθμισης των υπερωριών, δηλαδή κατά βάση της αμοιβής τους, αποτέλεσε ένα από τα λίγα ζητήματα στα οποία μπορεί να διαπιστωθεί μια διαφορετική προσέγγιση ανάμεσα στις κυβερνήσεις της Νέας Δημοκρατίας και του ΠΑΣΟΚ μετά το 2000. Σε γενικές γραμμές, η πρόθεση του ΠΑΣΟΚ (κυρίως επί υπουργίας Γιαννίτση) ήταν η περιστολή των υπερωριών μέσω της αύξησης του κόστους τους. Ο νόμος 2874/2000 μείωσε την υποχρέωση υπερεργασίας του μισθωτού από 5 σε 3 ώρες την εβδομάδα και αύξησε σημαντικά την αμοιβή των υπερωριών.[313] Στη συνέχεια όμως, η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας, με το νόμο 3385/2005 κατάργησε τους περιορισμούς στη χρήση υπερωριακής απασχόλησης και μείωσε την αμοιβή τους. Η υπερεργασία αυξήθηκε ξανά στις 5 ώρες και η αμοιβή της μειώθηκε στο +25 από +50% που ίσχυε. Για τις υπερωρίες, οι προσαύξηση έως τις 120 ώρες ετησίως μειώθηκε σε 50% (από 100%), και για τις πλέον των 120 ωρών μειώθηκε σε 75% από 150%.

[313] Το ελληνικό δίκαιο κάνει διάκριση ανάμεσα στην *υπερεργασία* και την *υπερωρία*. Στην περίπτωση της υπερεργασίας ο εργαζόμενος είναι υποχρεωμένος να αναλάβει την υπερεργασία εάν του ζητηθεί και ο εργοδότης δεν χρειάζεται ειδική άδεια για να κάνει χρήση του δικαιώματός του (Κουζής 2001: 294). Έως το 2000 η αμοιβή για κάθε ώρα υπερεργασίας ήταν προσαυξημένη κατά 25% για τις πρώτες 60 ώρες και 50% για τις επόμενες 60 ώρες. Με τον νόμο 2874/2000 οι πρώτες 120 ώρες *ιδιότυπης υπερωρίας* (όρος που αντικατέστησε την υπερεργασία) θα αμείβονται με προσαύξηση 50%, ενώ οι πλέον των 120 ωρών θα αμείβονται με προσαύξηση 150% (έναντι 100%)

Η ανεργία

Η εξέλιξη του ποσοστού ανεργίας μπορεί να διακριθεί σε τρεις μεγάλες περιόδους (Διάγραμμα Γ.2-6).

Η πρώτη, καλύπτει τη δεκαετία του ’80 (1983-1989), όταν μετά από μια σημαντική αύξηση κατά τα έτη 1981-1983, τόσο το ποσοστό ανεργίας όσο και αριθμός των ανέργων παρέμειναν περίπου σταθερά (7% με 8% ή 300 χιλιάδες άτομα) με ελαφρώς καθοδική τάση.

Η δεύτερη περίοδος καλύπτει την δεκαετία του ’90 (1990-1999) κατά την οποία το ποσοστό ανεργίας αυξανόταν συνεχώς, φτάνοντας το υψηλότερο επίπεδο το 1999 (περίπου 12%), έτος κατά το οποίο καταγράφηκαν 550.000 άνεργοι. Σε αντίθεση μάλιστα με ό,τι συνέβη στα υπόλοιπα μακροοικονομικά μεγέθη, ο ρυθμός αύξησης του ποσοστού ανεργίας επιταχύνθηκε μετά το 1955 όταν ενεργοποιήθηκε ο νέος αναπτυξιακός κύκλος της οικονομίας.

Η τρίτη περίοδος καλύπτει τη δεκαετία του 2000 (2000-2008) κατά την οποία το ποσοστό ανεργίας αποκλιμακώθηκε. Το 2008, λίγο πριν την ύφεση, είχε διαμορφωθεί στο χαμηλότερο επίπεδο της εικοσιπενταετίας 1983-2008: 7,2% ή περίπου 360 χιλιάδες άτομα.

Διάγραμμα Γ.2-6: Ποσοστό ανεργίας (15+ ετών)

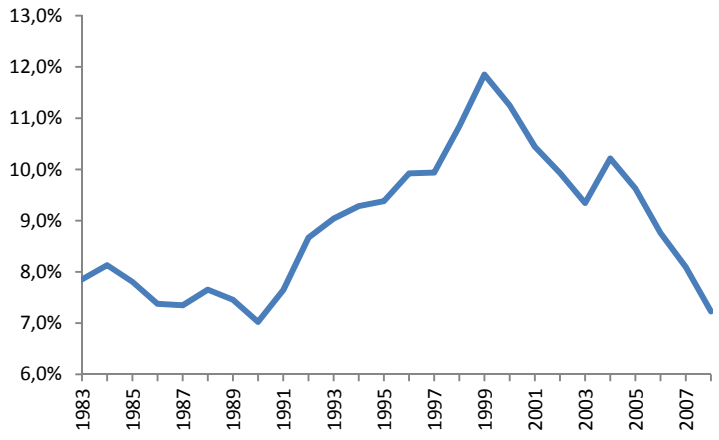

Πηγή: ΕΕΔ

Σε μακροσκοπικό επίπεδο, το ποσοστό ανεργίας προκύπτει μέσα από την αλληλεπίδραση δύο μεγεθών. Του ρυθμού μεταβολής του εργατικού δυναμικού και του ρυθμού μεταβολής του αριθμού των απασχολούμενων. Στο μέτρο που η απασχόληση αυξάνεται ταχύτερα από το εργατικό δυναμικό το ποσοστό ανεργίας μειώνεται και το αντίστροφο. Αυτή η σχέση σημαίνει ταυτόχρονα ότι το ποσοστό ανεργίας μπορεί να μειωθεί στην περίπτωση που η απασχόληση συνεχίζει να αυξάνεται με τον ίδιο ρυθμό αλλά μειωθεί ο ρυθμός αύξησης του εργατικού δυναμικού.

Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα Γ.2-8, η σχέση του ποσοστού ανεργίας και του ρυθμού μεγέθυνσης του εργατικού δυναμικού δεν ήταν πάντα η ίδια, αλλά ανταποκρίνεται σε γενικές γραμμές στις τρεις περιόδους που αναφέραμε παραπάνω. Ειδικότερα:

(α) κατά την πρώτη περίοδο (1983-1989) και ειδικότερα κατά τα έτη 1983-1987, η σταθερότητα του ποσοστού ανεργίας οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη μείωση του ρυθμού μεταβολής του εργατικού δυναμικού. Ο λόγος εισροών – εκροών προς/από την αγορά εργασίας μειώθηκε σημαντικά από το 1983 έως το 1987 και στη συνέχεια παρά την ελαφρά αύξησή του κατά τη διετία 1988-1989 παρέμεινε σε χαμηλά επίπεδα.[314] Η αύξηση του μη οικονομικά ενεργού πληθυσμού, κατά την περίοδο αυτή, οφείλεται κυρίως στην αποχώρηση από το εργατικό δυναμικό των ατόμων άνω των 50 ετών, λόγω της υιοθέτησης μέτρων πρόωρης συνταξιοδότησης στα πλαίσια μιας πολιτικής χρησιμοποίησης του ασφαλιστικού συστήματος για την εκτόνωση των ποσοστών ανεργίας (Γράβαρης 1998:46, 2003: 359-361).

(β) Κατά την δεύτερη περίοδο (1990-1999) ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής του εργατικού δυναμικού αυξήθηκε από 1% σε 1,5% διατηρούμενος σταθερά υψηλότερος από τον μέσο ετήσιο ρυθμό αύξησης της απασχόλησης που διαμορφώθηκε στο 1%. Αυτό είχε ως συνέπεια τη σταθερή άνοδο και του ποσοστού ανεργίας. Μάλιστα, κατά την πενταετία 1995-1999 η απόσταση ανάμεσα στο ρυθμό αύξησης του εργατικού δυναμικού και το ρυθμό αύξησης της απασχόλησης μεγάλωσε ακόμα περισσότερο, στοιχείο που ερμηνεύει την ταχύτερη αύξηση του ποσοστού ανεργίας μετά το 1995.

(γ) Τέλος, κατά την τρίτη περίοδο (2000-2008), όχι μόνο μειώθηκε ο ρυθμός αύξησης του εργατικού δυναμικού αλλά μειώθηκε και ο ρυθμός αύξησης της απασχόλησης. Η συνδυασμένη επίδραση αυτών των δύο κινήσεων είχε ως αποτέλεσμα τη σημαντική αποκλιμάκωση της ανεργίας. Ο λόγος εισροών – εκροών από την αγορά εργασίας συνέχισε την καθοδική του πορεία με αποτέλεσμα από το 2004 και μετά σε κάθε έξοδο από την αγορά εργασίας να αντιστοιχεί μόλις 1,4 είσοδος.

Κατά συνέπεια η μείωση της ανεργίας μετά το 2000 κατά το ήμισυ οφείλεται στο γεγονός ότι κατά την περίοδο 2000-2008 αυξήθηκε ο μέσος ετήσιος ρυθμός δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας, από 1% (μ.ο. περιόδου 1990-1999) σε 1,5% και κατά το άλλο ήμισυ οφείλεται στο γεγονός ότι την ίδια περίοδο μειώθηκε ο ετήσιος ρυθμός αύξησης του εργατικού δυναμικού σε 0,8% από 1,5% που ήταν την προηγούμενη δεκαετία. Το στοιχείο αυτό αποτυπώνεται παραστατικά στη στενή σχέση που διέπει την εξέλιξη του ποσοστού των νέων εργαζόμενων (πρωτοεισερχόμενων) στο σύνολο των εργαζόμενων και του ποσοστού ανεργίας (Διάγραμμα Γ.2-8).

[314] Το 1983 σε κάθε άτομο που αποχωρούσε από την αγορά εργασίας αντιστοιχούσαν 3,6 που έμπαιναν (λόγος εισροών – εκροών = 3,6). Το 1987 ο λόγος εισροών – εκροών είχε πέσει σε 2,1 και το 1991 είχε διαμορφωθεί στο 3,0.

Διάγραμμα Γ.2-7: Μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής της απασχόλησης και του εργατικού δυναμικού

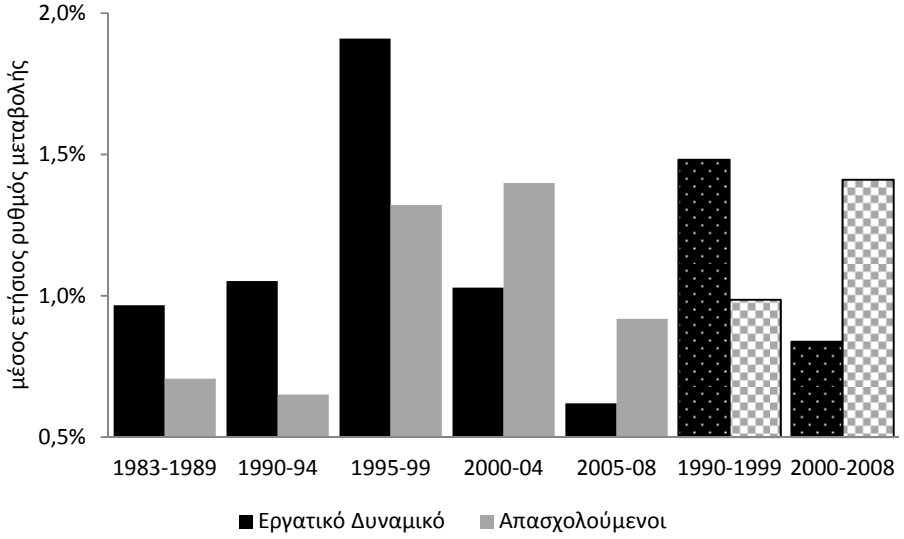

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων ΕΕΔ (β' τρίμηνο)

Διάγραμμα Γ.2-8: Ροές στην αγορά εργασίας και ποσοστό ανεργίας (εργατικό δυναμικό 15-64 ετών)

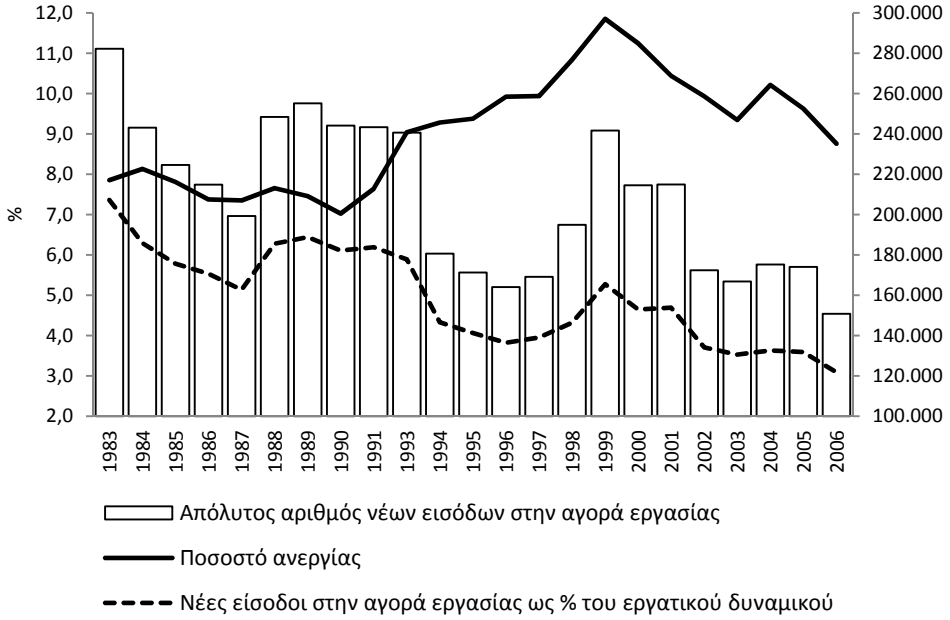

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων ΕΕΔ (β' τρίμηνο)

Ανεργία και μισθοί

Μπορεί το ποσοστό ανεργίας να αποδοθεί στο υψηλό κόστος εργασίας; Μέχρι και το 2009 η σύνδεση του ποσοστού ανεργίας με το ύψος του μισθού δεν ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τις κυβερνητικές αναλύσεις (ενδεικτικό παράδειγμα αποτελούν τα ΕΣΔΑ το σύνολο των οποίων δεν κάνει καμία αναφορά στο κόστος εργασίας). Από την άλλη, οι εργοδοτικές οργανώσεις και τα ερευνητικά κέντρα που συνδέονται με αυτές, όπως το ΙΟΒΕ, επιχείρησαν να συνδέσουν το κόστος εργασίας με τη μειωμένη ανταγωνιστικότητα των ελληνικών επιχειρήσεων και κατ' επέκταση με το ύψος της ανεργίας. Η επιχειρηματολογία που διατύπωσαν είναι λίγο-πολύ η εξής: οι αυξήσεις των πραγματικών μισθών ήταν υψηλότερες σε σχέση με τις αντίστοιχες αυξήσεις στην Ε.Ε., ενώ αντίθετα η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας ήταν μικρότερη. Το αποτέλεσμα είναι η επιδείνωση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών επιχειρήσεων και άρα η μείωση της δυνατότητάς τους να δημιουργούν θέσεις εργασίας. Εάν προσθέσουμε σε αυτά την αναποτελεσματική δημόσια διοίκηση, την γραφειοκρατία και το επιχείρημα περί της υπερδιόγκωσης του δημόσιου τομέα έχουμε τα βασικά συστατικά της κυρίαρχης ανάλυσης για τις αιτίες των οικονομικών προβλημάτων της χώρας. Τα υπόλοιπα, όπως τα παρατεταμένα υψηλά ποσοστά ανεργίας, αποτελούν συνέπειες της μειωμένης ανταγωνιστικότητας. Κατά πόσο ευσταθούν τα παραπάνω;

Εάν κοιτάξουμε την εξέλιξη των πραγματικών αποδοχών των εργαζομένων στην ελληνική οικονομία, η εικόνα που θα πάρουμε είναι διττή (Διάγραμμα Γ.2-9). Έως και το 1994 περίοδοι έντονης αύξησης συνοδευόταν από περιόδους μείωσης. Ειδικότερα, από το 1980 έως και το 1994 οι πραγματικές μέσες αποδοχές των μισθωτών αυξήθηκαν σημαντικά κατά τις περιόδους 1980-85 και 1987-89, αλλά αυτές οι αυξήσεις εξανεμίστηκαν από τα σταθεροποιητικά προγράμματα των ετών 1985-87 και 1990-94. Το σωρευτικό αποτέλεσμα ήταν ότι μέσες πραγματικές αποδοχές ενός μισθωτού το 1994 υπολείπονταν κατά 6% από τις αντίστοιχες του 1980.

Ωστόσο, από το 1995 και μετά, οι πραγματικές αποδοχές των μισθωτών αυξανόταν σταθερά μέχρι και το 2010 όταν η τάση διακόπηκε βίαια από την ύφεση. Το 1996 οι πραγματικές αποδοχές των μισθωτών εξισώθηκαν με εκείνες του 1980 και το 2008 υπέρβαιναν κατά 33% τα επίπεδα του 1980. Αυτή η τάση αύξησης συμβάδισε με την είσοδο της οικονομίας στο νέο αναπτυξιακό κύκλο. Δηλαδή, η άνοδος των πραγματικών μισθών συνυπήρξε με την ταχεία και έντονη άνοδο του ΑΕΠ, κάτι που αποτυπώνει τη θετική επενέργεια των μισθών στην ενεργό ζήτηση και τις συνεπαγόμενες θετικές συνέπειες που έχει η τελευταία στην οικονομική μεγέθυνση.

Η μεταβολή της παραγωγικότητας της εργασίας ήταν σημαντικότερη, αν και υπολείπεται του ευρωπαϊκού μέσου όρου. Το 2008 η παραγωγικότητα της εργασίας (ανά ώρα) ήταν κατά 56,4% μεγαλύτερη από το 1983. Όπως συνέβη και στα υπόλοιπα μακροοικονομικά μεγέθη, οι μεγαλύτερες αυξήσεις πραγματοποιήθηκαν μετά το 1995: την περίοδο 1995-2008 η παραγωγικότητα της εργασίας αυξήθηκε κατά 37,5%, έναντι αύξησης 11,0% την περίοδο 1983-1994.

Κατά δεύτερο λόγο, η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας ήταν εντονότερη από την αύξηση των πραγματικών μισθών (Διάγραμμα Γ.2-10). Με σημείο αναφοράς το 1983, οι πραγματικοί μισθοί το 1990 είχαν μειωθεί κατά 0,8% αλλά η παραγωγικότητα της εργασίας είναι αυξηθεί κατά 9,5%. Αντίστοιχα, το 2000 οι πραγματικοί μισθοί είχαν αυξηθεί κατά 2,9% (έναντι του 1983) και η παραγωγικότητα της εργασίας είχε ενισχυθεί κατά 29,6%. Σωρευτικά, την περίοδο 1983-2008, οι πραγματικοί μισθοί αυξήθηκαν κατά 26,1% έναντι αύξησης 56,4% της παραγωγικότητας της εργασίας

Φυσική συνέπεια ήταν η μείωση του μοναδιαίου κόστους εργασίας, ειδικά μετά το 1995. Για την ακρίβεια, κατά την δεκαετία του ’80 (1980-1989) το πραγματικό μοναδιαίο κόστος εργασίας αυξήθηκε. Στη συνέχεια όμως υποχώρησε σημαντικά την περίοδο 1989-1993 και έκτοτε σταθεροποιήθηκε κοντά στο 93% του αντίστοιχου κόστους του 1980. Αυτή η μείωση ήταν μικρότερη σε σχέση με τον ευρωπαϊκό (Ε.Ε.-15) μέσο όρο (Διάγραμμα Γ.2-11). Αντίστοιχη εικόνα παρουσίασε και το μοναδιαίο κόστος εργασίας στη βιομηχανία (Διάγραμμα Γ.2-12).

Διάγραμμα Γ.2-9: Μεταβολή των πραγματικών μέσων αποδοχών ανά μισθωτό, σε Ελλάδα και ΕΕ-15, 1980 = 100

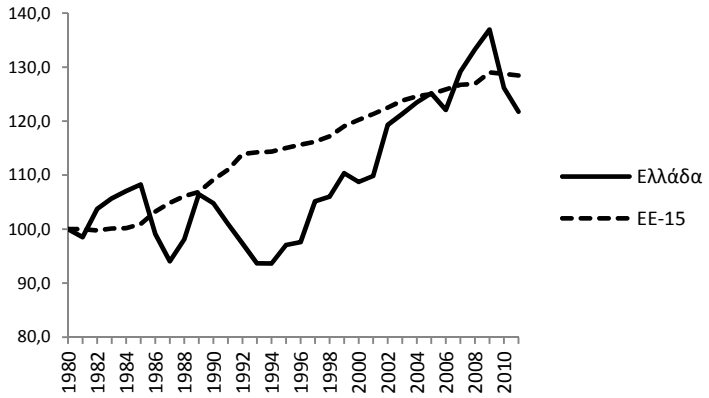

Πηγή: AMECO

Διάγραμμα Γ.2-10: Μεταβολή των πραγματικών μέσων αποδοχών ανά μισθωτό και της παραγωγικότητας της εργασίας (σύνολο της οικονομίας), Ελλάδα, 1983=100

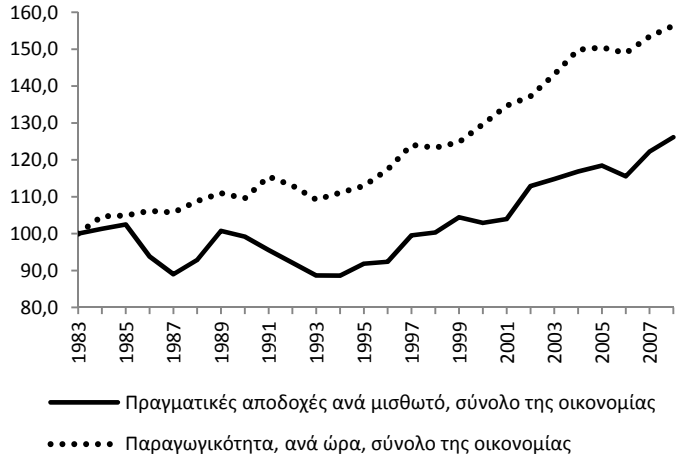

Πηγή: AMECO και ΟΟΣΑ

Διάγραμμα Γ.2-11: Πραγματικό μοναδιαίο κόστος εργασίας, σύνολο της οικονομίας, Ελλάδα και ΕΕ-15, 1980=100

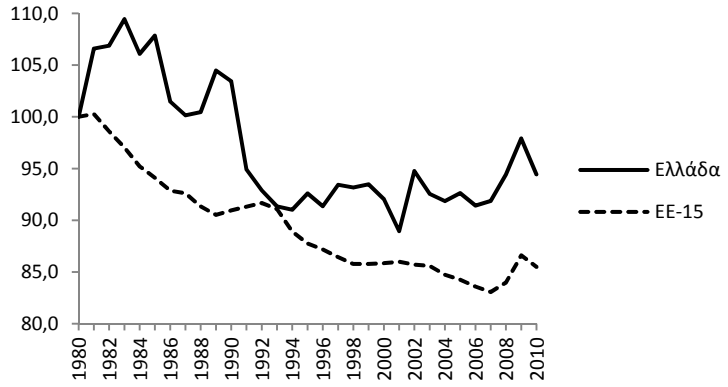

Πηγή: AMECO

Διάγραμμα Γ.2-12: Πραγματικό μοναδιαίο κόστος εργασίας, μεταποίηση , Ελλάδα και ΕΕ-15, 1995=100

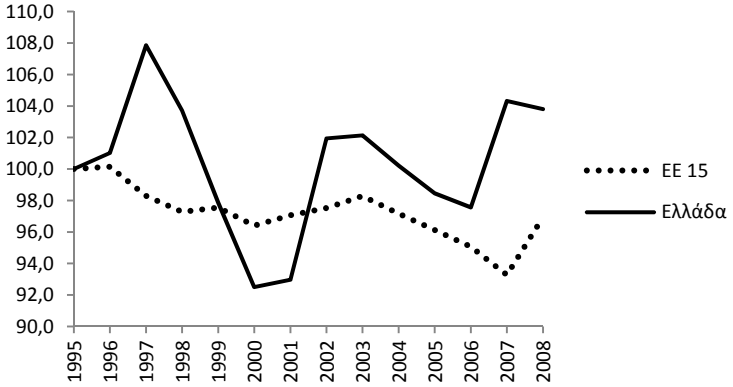

Πηγή: AMECO

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι παρά τις σημαντικές αυξήσεις της παραγωγικότητας της εργασίας και τη σημαντική μείωση του μοναδιαίου κόστους εργασίας, οι μεταβολές στην Ελλάδα ήταν ασθενέστερες σε σχέση με τις αντίστοιχες μεταβολές του ευρωπαϊκού μέσου όρου. Εν τέλει το κόστος εργασίας στην Ελλάδα αυξήθηκε αναλογικά περισσότερο σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη και η παραγωγικότητα της εργασίας αυξήθηκε αναλογικά λιγότερο. Βάσει αυτών των στοιχείων, φαίνεται να επιβεβαιώνεται το επιχείρημα ότι για τη μείωση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών επιχειρήσεων οφείλονται οι αυξήσεις του κόστους εργασίας.[315] Στην πραγματικότητα όμως τα πράγματα δεν έχουν ακριβώς έτσι.

Κατ' αρχάς πρέπει να επισημανθεί το γεγονός ότι η υστέρηση των μεταβολών της παραγωγικότητας της εργασίας ως προς τις αντίστοιχες μεταβολές του ευρωπαϊκού μέσου όρου, παρατηρείται μόνο κατά την περίοδο την περίοδο 1985-1995 (Πίνακας Γ-13). Αντίθετα, κατά την δεκαετία 1995-2004 η παραγωγικότητα της εργασίας στην Ελλάδα κατέγραψε από τις υψηλότερες μεταβολές στο σύνολο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αυξανόμενη σωρευτικά κατά 30%. Για την ακρίβεια, κατά την περίοδο αυτή μόνο η Ιρλανδία πέτυχε αυξήσεις της παραγωγικότητας ανώτερες της Ελλάδας (Ιωακείμογλου, 2011: 14). Συνεπώς, ειδικά μετά το 1995 οι ελληνικές επιχειρήσεις είχαν σημαντικά περιθώρια κέδρους μολονότι ότι οι πραγματικοί μισθοί συνέχιζαν να αυξάνουν. Την περίοδο 1995-2009, το μέσο περιθώριο κέρδους της ελληνικής οικονομίας κινούταν κοντά στο 40%, ήταν δηλαδή από τα υψηλότερα στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Ιωακείμογλου, 2011: 17).

Κατά δεύτερο λόγο, οι μεταβολές των πραγματικών μισθών σε μια οικονομία δεν μπορεί να προσεγγίζονται αποκλειστικά σε σχέση με την εξέλιξη της παραγωγικότητας, αλλά και σε σχέση με τις αντίστοιχες μεταβολές του ΑΕΠ. Η μικρότερη αύξηση των πραγματικών μισθών σε σχέση με το πραγματικό ΑΕΠ σημαίνει μεταφορά πλούτου προς το κεφάλαιο. Αντίστοιχα, εάν η αύξηση του πραγματικού ΑΕΠ δεν συνεπάγεται και αύξηση των μισθών οι μισθωτοί δεν έχουν κίνητρο ή και συμφέρον στη μεγέθυνση της οικονομίας. Στην περίπτωση της Ελλάδας ο ρυθμός μεταβολής των πραγματικών μισθών στην Ελλάδα ήταν μεν υψηλότερος σε σχέση με εκείνον της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά ειδικά μετά το 1995 ήταν μεγαλύτερη και η οικονομική μεγέθυνση. Για την ακρίβεια, η αύξηση των πραγματικών μισθών στην Ελλάδα υπολείπονταν των αυξήσεων του ΑΕΠ, σε αντίθεση με την Ε.Ε. (15) όπου οι πραγματικοί μισθοί αυξήθηκαν με εντονότερο ρυθμό έναντι του ΑΕΠ (Διάγραμμα Γ.2-15). Επίσης, όπως φαίνεται στα διαγράμματα Διάγραμμα Γ.2-13 και Διάγραμμα Γ.2-14, η μεταβολή του ποσοστού ανεργίας δεν

[315] Μία εναλλακτική προσέγγιση κάνει ο Ηλίας Ιωακείμογλου (2011). Σύμφωνα με την ανάλυση του, η επιδείνωση της ανταγωνιστικότητας τιμής των ελληνικών προϊόντων στη διάρκεια της τελευταίας δεκαπενταετίας οφείλεται στην ονομαστική συναλλαγματική ισοτιμία του ευρώ. Όπως σημειώνει, κατά την περίοδο 1995-2009, η αύξηση των μέσων ακαθάριστων αποδοχών στην Ελλάδα σε σχέση με τις 35 κυριότερες ανταγωνίστριες χώρες με τις οποίες πραγματοποιείται το μεγαλύτερο μέρος του εξωτερικού εμπορίου της χώρας ανήλθε σε 12,5%. Εάν όμως μετατρέψουμε τις αποδοχές σε δολάρια προκειμένου να συμπεριλάβουμε τις επιπτώσεις των συναλλαγματικών ισοτιμιών, οι αποδοχές στην Ελλάδα αυξήθηκαν κατά 30% (Ιωακείμογλου 2011: 14-15).

σχετίζεται στενά ούτε με τη μεταβολή του μοναδιαίου κόστους εργασίας, ούτε με τη μεταβολή των πραγματικών μισθών.

Κατά τρίτο λόγο, στην περίπτωση τόσο των μισθών όσο και της ανταγωνιστικότητας σημασία δεν έχει μόνο η σχετική μεταβολή των μεγεθών, αλλά και απόλυτη σχέση που τα διέπει. Μπορεί το μοναδιαίο κόστος παραγωγής στην χώρα *A* να αυξήθηκε ταχύτερα έναντι της χώρας *B* το οποίο θεωρητικά σημαίνει την επιδείνωση της ανταγωνιστικότητας της χώρας *A* έναντι της χώρας *B*. Εάν όμως σε απόλυτα μεγέθη το μοναδιαίο κόστος παραγωγής της χώρας *A* παραμένει χαμηλότερο από εκείνο της χώρας *B,* η ταχύτερη μεταβολή του μπορεί να μην έχει καμία επίδραση στην ανταγωνιστικότητα δεδομένου ότι τα προϊόντα της χώρας *A* έγιναν συγκριτικά ακριβότερα από εκείνα της *B,* αλλά σε απόλυτα μεγέθη παραμένουν φτηνότερα. Αυτά ισχύουν απολύτως στην περίπτωση της Ελλάδας. Μπορεί το κόστος εργασίας να αυξήθηκε με ταχύτερο ρυθμό έναντι του ευρωπαϊκού μέσου όρου, ωστόσο, το πραγματικό ετήσιο κόστος εργασίας συνέχισε να παραμένει χαμηλότερο από ό,τι στις πιο προηγμένες ευρωπαϊκές χώρες: περίπου κατά 35% έναντι των μικρών χωρών της βόρειας Ευρώπης, 25% έναντι της Γαλλίας και της Βρετανίας, 20% έναντι της Ιταλίας και της Ισπανίας (Ιωακείμογλου, 2011: 17).

Τέταρτον, η μείωση της κερδοφορίας των επιχειρήσεων της μεταποίησης που καταγράφεται μετά το 2000 δεν μπορεί να αποδοθεί με ευκολία στην αύξηση του μισθολογικού κόστους δεδομένου ότι κατά την περίοδο 2002-2006 η αύξηση των δαπανών για μισθούς και ασφαλιστικές εισφορές (35,73%) ήταν μικρότερη από την αύξηση του κύκλου εργασιών (43,40%). Αντιθέτως, αυξήθηκε πάνω από τον κύκλο εργασιών το κόστος αγοράς αγαθών και υπηρεσιών (47%). Δεδομένου ότι οι δαπάνες αυτές είναι σε απόλυτα νούμερα σχεδόν 8 φορές υψηλότερες σε σχέση με τα έξοδα προσωπικού η επίδραση που στην ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων είναι πολύ πιο σημαντική και αυξάνουσα διαχρονικά (ΙΜΕ-ΓΣΕΒΕΕ 2011: 30)

Τέλος, υπάρχει και ένα πολιτικό επιχείρημα. Ακόμα και μια στενή ερμηνεία της έννοιας της ανταγωνιστικότητας δεν επικεντρώνει στο απόλυτο ύψος του μισθού αλλά στο κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος, δηλαδή στη σχέση ανάμεσα στη μεταβολή των πραγματικών μισθών με την μεταβολή της παραγωγικότητας της εργασίας. Στο μέτρο που η παραγωγικότητα αυξάνεται ταχύτερα από τον πραγματικό μισθό το κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος μειώνεται και δημιουργείται ένα πλεόνασμα το οποίο μπορεί να χρηματοδοτήσει είτε την τελική τιμή του προϊόντος (μειώνοντάς την), είτε τα κέρδη (αυξάνοντάς τα). Το κρίσιμο στοιχείο στην προκειμένη είναι ότι οι πραγματικοί μισθοί και η παραγωγικότητα της εργασίας δεν καθορίζονται από τις ίδιες παραμέτρους.

Ως προς την εξέλιξη των ονομαστικών μισθών, οι μισθολογικές διεκδικήσεις των εργαζομένων παίζουν κάποιο ρόλο και δεν είναι απίθανο υπό ορισμένες συνθήκες η άνοδος των ονομαστικών μισθών να προκαλέσει και την άνοδο των πραγματικών. Η Ελλάδα του πρώτου μισού της δεκαετίας του ’80 είναι μια τέτοια περίπτωση όταν η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία σε συνδυασμό με τις ισχυρές κοινωνικές

προσδοκίες και την ενίσχυση των συνδικάτων είχε ως αποτέλεσμα σημαντικές αυξήσεις στους ονομαστικούς μισθούς.[316]

Οι μεταβολές όμως της παραγωγικότητας της εργασίας, ουδόλως σχετίζονται με τους εργαζόμενους. Ο μόνος «εξατομικευμένος» παράγοντας που παίζει κάποιο ρόλο είναι το επίπεδο της εκπαίδευσης, αλλά και σε αυτή την περίπτωση οι διαφορές της παραγωγικότητας (με δεδομένο εξοπλισμό) ανάμεσα σε δύο εργαζόμενους με διαφορετικό επίπεδο εκπαίδευσης είναι μικρές και τείνουν να μειώνονται με το χρόνο λόγω της ευεργετικής λειτουργίας της εμπειρίας. Ο παράγοντας που καθορίζει την παραγωγικότητα της εργασίας είναι το ύψος και ο χαρακτήρας των επενδύσεων παγίου κεφαλαίου, δηλαδή η κατάσταση του παραγωγικού εξοπλισμού. Αυτή η παράμετρος εξαρτάται από αποφάσεις που παίρνει ο επιχειρηματίας.

Βάσει των παραπάνω, στο επίπεδο της πολιτικής οικονομίας δεν είναι ισοδύναμες ερμηνείες εκείνες που αποδίδουν τη μειωμένη ανταγωνιστικότητα στην ταχύτερη αύξηση των μισθών, με εκείνες που την αποδίδουν στην μικρότερη αύξηση της παραγωγικότητας, παρά το γεγονός ότι από μαθηματικής άποψης δεν υπάρχει διαφορά. Αντίστοιχα, μια πολιτική ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας έχει πάντα να επιλέξει ανάμεσα στη συγκράτηση των πραγματικών μισθών ή στην ενίσχυση της παραγωγικότητας της εργασίας. Επιπρόσθετα, υπάρχει και μια ηθική διάσταση. Είναι γνωστό ότι το κόστος εργασίας στις ανεπτυγμένες οικονομίες αυξάνεται με χαμηλότερους ρυθμούς σε σχέση με τις λιγότερο ανεπτυγμένες. Μία προσέγγιση που δίνει βαρύτητα αποκλειστικά στις σχετικές μεταβολές του κόστους εργασίας μπορεί εύκολα να καταλήξει στο ότι οι μισθοί στη Μπουργκίνα Φάσο πρέπει να αυξάνονται με τον ίδιο ρυθμό που αυξάνονται στην Βρετανία έτσι ώστε να μην πληγεί η ανταγωνιστικότητα της μικρής αυτής χώρας έναντι του κύριου εμπορικού της εταίρου.

Πίνακας Γ-13: Παραγωγικότητα της εργασίας, μεταβολές ανά πενταετία

	1985-90	1990-95	1995-00	2001-07
Αυστρία	..	..	1,8	1,9
Βέλγιο	2,4	2,5	2,1	1,5
Δανία	2,2	2,8	1,1	1,2
Φιλανδία	3,5	3,1	2,8	2,5
Γαλλία	3,3	2	2,0	1,4
Γερμανία	2,5	2,6	2,0	1,4
Ελλάδα (κατάταξη)	**0,9 (12/12)**	**0,6 (13/13)**	**2,9 (2/14)**	**2,3 (4/14)**
Ιρλανδία	3,6	3,8	5,6	2,9
Ιταλία	2,2	2,1	0,9	0,0
Ολλανδία	1,6	0,9	1,7	1,8
Πορτογαλία	..	3,8	3,5	1,4
Ισπανία	1,3	2,7	0,2	0,9
Σουηδία	1,2	2,0	2,7	2,9
Βρετανία	1,4	2,9	2,5	2

Πηγή: ΟΟΣΑ

[316] Ενδεικτικά, η Karamessini (1997) σημειώνει ότι οι υψηλότερες κλαδικές αυξήσεις των μέσων αποδοχών στη δεκαετία του ’80 παρατηρήθηκαν σε εκείνους τους κλάδους όπου η απασχόληση ήταν σημαντική και υπήρχε υψηλή συνδικαλιστική κάλυψη. Άλλοι παράγοντες όπως η διάρθρωση της απασχόλησης ανά φύλο ή η ζήτηση εργασίας δεν έπαιξαν σημαντικό ρόλο.

Διάγραμμα Γ.2-13: Πραγματικό μοναδιαίο κόστος εργασίας στο σύνολο της οικονομίας (2000=100) και ποσοστό ανεργίας (συνεχής γραμμή)

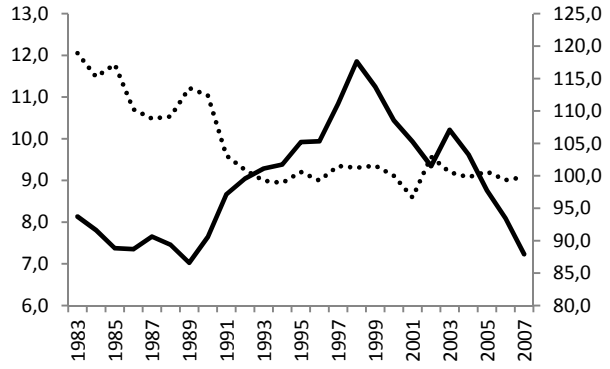

Διάγραμμα Γ.2-14: Πραγματικές απολαβές ανά εργαζόμενο στο σύνολο της οικονομίας (2000=100) και ποσοστό ανεργίας (συνεχής γραμμή)

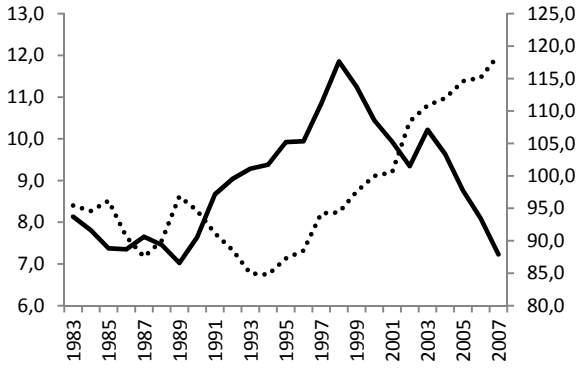

Πηγή: AMECO

Διάγραμμα Γ.2-15: Μεταβολή πραγματικών μέσων αποδοχών ανά μισθωτό (διακεκομμένη γραμμή) και ΑΕΠ (συνεχής γραμμή), 1980 = 100

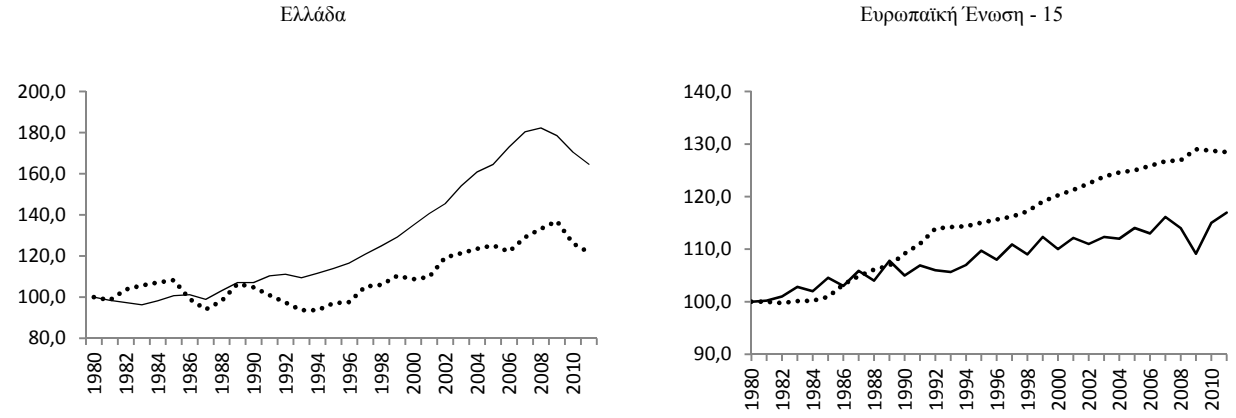

Πηγή: AMECO

Η ανεργία των νέων, των γυναικών και οι αιτίες της: κριτική αποτίμηση των ερμηνειών

Παρά τις αυξομειώσεις του ποσοστού ανεργίας, υπάρχουν και ορισμένες σταθερές. Κατ' αρχήν, η ανεργία είναι κυρίως γυναικεία υπόθεση. Το ποσοστό ανεργίας των γυναικών κινείται παραδοσιακά πολύ παραπάνω του εθνικού μέσου όρου, με αποτέλεσμα οι γυναίκες να αποτελούν σταθερά περίπου το 60% του αριθμού των ανέργων (Διάγραμμα Γ.2-16). Κατά δεύτερο λόγο, η ανεργία είναι νεανική υπόθεση. Η ανεργία των νέων (15-29 ετών) καθ' όλη την περίοδο που εξετάζουμε διαμορφώθηκε σε τουλάχιστον διπλάσια ποσοστά από τον μέσο όρο, με αποτέλεσμα οι νέοι 20-29 ετών να αποτελούν το 40-50% του συνολικού αριθμού των ανέργων, αναλόγως του έτους (Διάγραμμα Γ.2-17). Επίσης, τα ποσοστά ανεργίας είναι υψηλότερα ανάμεσα στους απόφοιτους Ανώτερων Τεχνικών και Επαγγελματικών σχολών και στους απόφοιτους δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (οι οποίοι αποτελούν το 50% των

ανέργων). Αντίθετα, τα ποσοστά ανεργίας των πτυχιούχων ΑΕΙ-ΤΕΙ και όσων έχουν τελειώσει έως και το Δημοτικό κινούνται παραδοσιακά χαμηλότερα του εθνικού μέσου όρου (Διάγραμμα Γ.2-18). Τα χαμηλά ποσοστά ανεργίας όσων έχουν τελειώσει έως και το Δημοτικό οφείλονται σχεδόν αποκλειστικά στον ηλικιακό παράγοντα.

Οι παραπάνω παράγοντες δρουν σωρευτικά. Το 1993 το χαμηλότερο ποσοστό ανεργίας (περίπου 1,8%) είχαν οι άνδρες πτυχιούχοι ΑΕΙ-ΤΕΙ άνω των 40 ετών. Την ίδια χρονιά, το υψηλότερο ποσοστό ανεργίας είχαν οι γυναίκες 15-19 ετών, που είτε δεν πήγαν σχολείο (61,6%), είτε διαθέτουν απολυτήριο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (59,5%). Το 2006 λίγα πράγματα είχαν αλλάξει ως προς την ιεράρχηση των κατηγοριών. Το χαμηλότερο ποσοστό ανεργίας είχαν οι άνδρες, πτυχιούχοι ΑΕΙ-ΤΕΙ άνω των 45 ετών (περίπου 1,6%), το υψηλότερο ποσοστό ανεργίας είχαν οι γυναίκες 15-24 ετών με απολυτήριο πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (45,6%) ή με απολυτήριο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (39,8%).

Το ποσοστό των μακροχρόνια ανέργων (πάνω από 12 μήνες) κινείται σε υψηλά επίπεδα. Την περίοδο 1985-95 περίπου το 46% των ανέργων ήταν μακροχρόνια άνεργοι και το 21% ήταν άνεργοι πάνω από 2 χρόνια. Την πενταετία 1995-99 η κατάσταση επιδεινώθηκε περισσότερο: οι μακροχρόνια άνεργοι έφτασαν να αριθμούν το 72% του συνόλου των ανέργων, ενώ το 40% των ανέργων ήταν άνεργοι για περισσότερο από 2 χρόνια. Μετά το 2000 το ποσοστό των μακροχρόνια ανέργων άρχισε να υποχωρεί και την πενταετία 2004-2009 διαμορφώθηκε κοντά στο 53,5% του συνόλου των ανέργων. Την ίδια περίοδο άνεργοι που αναζητούσαν εργασία για περισσότερο από δύο χρόνια αποτελούσαν το 27% του συνόλου. Άρα, ακόμα και μετά τη σημαντική βελτίωση που παρατηρήθηκε περίπου ένας στους δύο άνεργους ήταν μακροχρόνια άνεργος και ένας στους τρεις ήταν άνεργος για περισσότερο από δύο έτη.

Το ποσοστό των μακροχρόνια ανέργων (πάνω από 12 μήνες) κινείται σε υψηλά επίπεδα. Την περίοδο 1985-95 περίπου το 46% των ανέργων ήταν μακροχρόνια άνεργοι και το 21% ήταν άνεργοι πάνω από 2 χρόνια. Την πενταετία 1995-99 η κατάσταση επιδεινώθηκε περισσότερο: οι μακροχρόνια άνεργοι έφτασαν να αριθμούν το 72% του συνόλου των ανέργων, ενώ το 40% των ανέργων ήταν άνεργοι για περισσότερο από 2 χρόνια. Μετά το 2000 το ποσοστό των μακροχρόνια ανέργων άρχισε να υποχωρεί και την πενταετία 2004-2009 διαμορφώθηκε κοντά στο 53,5% του συνόλου των ανέργων. Την ίδια περίοδο άνεργοι που αναζητούσαν εργασία για περισσότερο από δύο χρόνια αποτελούσαν το 27% του συνόλου. Άρα, ακόμα και μετά τη σημαντική βελτίωση που παρατηρήθηκε περίπου ένας στους δύο άνεργους ήταν μακροχρόνια άνεργος και ένας στους τρεις ήταν άνεργος για περισσότερο από δύο έτη.

Αντίστοιχα υψηλό είναι το ποσοστό των νέων ανέργων (άνεργοι χωρίς εργασιακή εμπειρία), το οποίο την περίοδο 1988-2001 κινούταν κοντά στο 50% του συνόλου των ανέργων. Στη συνέχεια τα πράγματα βελτιώθηκαν με αποτέλεσμα το 2005 οι νέοι άνεργοι να περιοριστούν στο 36% του συνόλου των ανέργων.

Από τους άνεργους που είχαν εργαστεί στο παρελθόν, περίπου οι μισοί προέρχονται από την μεταποίηση, το εμπόριο και τον κλάδο των ξενοδοχείων-εστιατορίων, ενώ η συντριπτική πλειονότητά τους (πάνω από το 90%) απασχολούταν ως μισθωτοί.[317] Το ποσοστό των ανέργων που εργάζονταν ως ειδικευμένοι τεχνίτες είναι μεγαλύτερο από το ποσοστό των ανειδίκευτων εργατών στοιχείο που αποτυπώνει την υποχώρηση της μεταποίησης και την ενίσχυση των υπηρεσιών, αλλά και το είδος των νέων θέσεων εργασίας που δημιουργήθηκαν.

Ανακεφαλαιώνοντας, η ανεργία στην Ελλάδα διαχρονικά πλήττει εντονότερα τους νέους, τις γυναίκες, όσους δεν έχουν προηγούμενη εργασιακή εμπειρία και εκείνους με το χαμηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο. Για τους μισούς περίπου άνεργους (40-50%) η διάρκεια της ανεργίας υπερβαίνει τον ένα χρόνο και για ένα σημαντικό ποσοστό του (20-30%) υπερβαίνει τα δύο χρόνια.

[317] Αξίζει να σημειωθεί ότι μετά το 1993 καταγράφεται ένα αυξανόμενο ποσοστό ανέργων που ήταν αυτοαπασχολούμενοι. Αυτή η κατηγορία καθ' όλη τη δεκαετία του '80 δεν ξεπέρασε ποτέ το 1-2% των ανέργων με εργασιακή εμπειρία, αλλά από το 1993 άρχισε να αυξάνεται προκειμένου να σταθεροποιηθεί από το 2000 και μετά κοντά στο 5%.

Διάγραμμα Γ.2-16: Ποσοστό ανεργίας, ανά φύλο (15+)

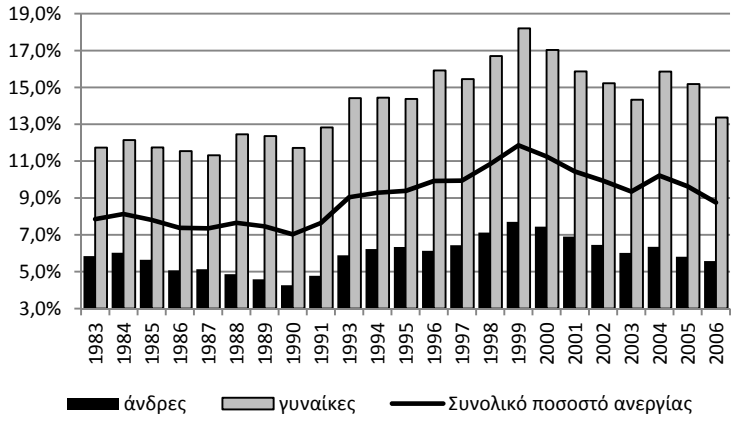

Πηγή: ΕΕΔ

Διάγραμμα Γ.2-17: Ποσοστό ανεργίας, ανά ηλικία (15+)

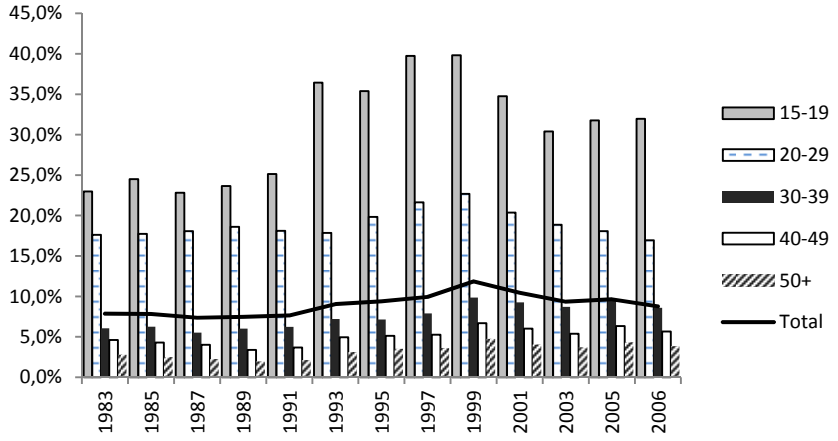

Πηγή: ΕΕΔ

Διάγραμμα Γ.2-18: Ποσοστό ανεργίας, ανά εκπαιδευτικό επίπεδο (15+)

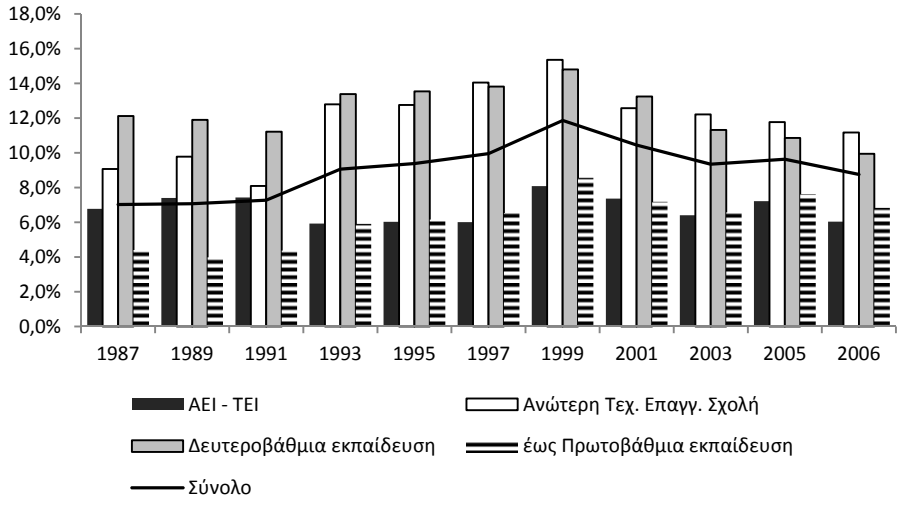

Πηγή: ΕΕΔ

Ανακεφαλαιώνοντας, η ανεργία στην Ελλάδα διαχρονικά πλήττει εντονότερα τους νέους, τις γυναίκες, όσους δεν έχουν προηγούμενη εργασιακή εμπειρία και εκείνους με το χαμηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο. Για τους μισούς περίπου άνεργους (40-50%) η διάρκεια της ανεργίας υπερβαίνει τον ένα χρόνο και για ένα σημαντικό ποσοστό του (20-30%) υπερβαίνει τα δύο χρόνια.

Ωστόσο, η ειδική αναφορά στην ανεργία των νέων επιβάλλεται για ένα σημαντικό λόγο: η ανάγκη μείωσης των υψηλών ποσοστών που λαμβάνει διαχρονικά υπήρξε ο παράγοντας που δικαιολόγησε, μετά το 1997, τη ρητορική περί της ενίσχυσης της ευελιξίας της αγοράς εργασίας. για την ακρίβεια, στην περίπτωση της Ελλάδας, το επιχείρημα υπέρ της αύξησης της ευελιξίας της αγοράς εργασίας δεν θεμελιώθηκε τόσο στο υψηλό κόστος εργασίας, όσο στο ότι οι νέοι αντιμετωπίζουν προβλήματα εύρεσης πρώτης εργασίας και ότι η επέκταση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης θα μπορούσε να αντιμετωπίσει εν μέρει το πρόβλημα.

Ως προς τα ποσοτικά στοιχεία, είδαμε ότι στο σύνολο της περιόδου 1983-2006, η πλειονότητα των ανέργων είναι νέοι καθώς και ότι το ποσοστό ανεργίας των νέων είναι πολύ υψηλότερο απ' τον μέσο όρο. Επίσης, ανάμεσα στους νέους τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας εμφανίζουν οι κάτοχοι απολυτηρίου μέσης εκπαίδευσης και οι διπλωματούχοι τεχνικών-επαγγελματικών σχολών κάτι που επιβεβαιώνουν οι περισσότερες μελέτες (ενδεικτικά βλ. Καραμεσίνη 2006 και Νικολίτσα 2007), αν και η σχέση ενίοτε αμφισβητείται τουλάχιστον για την ηλικιακή ομάδα 15-35 ετών.[318] Συγκριτικά με τις άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης δεν βρίσκεται στο υψηλότερο ποσοστό ανεργίας των νέων, αλλά στην ηλιακή ομάδα της οποίας το ποσοστό ανεργίας προσεγγίζει το μέσο όρο της οικονομίας. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση είναι η ηλικιακή ομάδα των 25-29 ετών, στην Ελλάδα είναι η ηλικιακή ομάδα των 30-34 ετών.

Ένα στοιχείο, στο οποίο συγκλίνουν οι περισσότερες έρευνες κατά την τελευταία δεκαετία, είναι ότι το πρόβλημα της ανεργίας των νέων εντοπίζεται κυρίως στην εκτεταμένη περίοδο μετάβασης από την εκπαίδευση στην απασχόληση.[319] Ενδεικτικά, το 21% εκείνων που αποφοίτησαν από το Λύκειο το 2000, και δεν προχώρησαν σε περαιτέρω σπουδές, δεν είχαν εργαστεί μέχρι το 2006 (Νικολίτσα 2007: 42). Βάσει των παραπάνω, υποστηρίχθηκε ότι η ανεργία των νέων δεν

[318] Για παράδειγμα, ο Λιβανός (Livanos 2010) δεν διαπιστώνει υψηλή συσχέτιση ανάμεσα στο εκπαιδευτικό επίπεδο και την πιθανότητα απασχόλησης του ατόμου, ειδικά για τις ηλικίες 15-35 ετών. Ειδικά σε ό,τι αφορά τις μεταπτυχιακές σπουδές, ο Λιβανός βρήκε ότι οι κάτοχοι τέτοιων διπλωμάτων εμφανίζουν μεγαλύτερη διάρκεια ανεργίας απ' ότι οι υπόλοιποι απόφοιτοι ΑΕΙ (Livanos 2010: 486, επίσης βλ. Livanos 1998).

[319] Ενδεικτικά, ο ΟΟΣΑ εκτίμησε ότι στην Ελλάδα κατά το έτος 1996, ο μέσος αριθμός των ετών που μεσολαβούν από τη μικρότερη δυνατή ηλικία ολοκλήρωσης της υποχρεωτικής εκπαίδευσης (14,5 έτη), μέχρι την ηλικία στην οποία το 50% του πληθυσμού εργάζεται (23 έτη) ήταν 8,5 χρόνια, ενώ το αντίστοιχο διάστημα για τις χώρες του ΟΟΣΑ ήταν 7,4 έτη (Νικολίτσα 2007: 42). Η Νικολίτσα υπολόγισε ότι το μέσο διάστημα που μεσολαβεί από την ολοκλήρωση των σπουδών μέχρι την εύρεση των πρώτης σημαντικής εργασίας ήταν 31 μήνες για τις γυναίκες και 39 μήνες για τους άνδρες. Ο μεγαλύτερος χρόνος στην περίπτωση των ανδρών εξηγείται από την υποχρέωση στρατιωτικής θητείας (Νικολίτσα 2007: 68)

οφείλεται ούτε στις απολύσεις, ούτε στην υψηλότερη επαγγελματική-εργασιακή κινητικότητα που χαρακτηρίζει της νεότερες ηλικίες, αλλά στη μεγάλη διάρκεια μετάβασης από την εκπαίδευση στην απασχόληση (Νικολίτσα 2007: 46, Μητράκος κ.ά. 2011: 97). Τα παραπάνω τροφοδότησαν τη συζήτηση οδηγώντας σε δύο μεγάλες «οικογένειες» ερμηνειών: η πρώτη επικέντρωσε στο εκπαιδευτικό σύστημα, η δεύτερη στην ίδια τη διαδικασία μετάβασης.

Σύμφωνα με την πρώτη προσέγγιση, τα προβλήματα μετάβασης οφείλονται στη δομή του εκπαιδευτικού συστήματος. Το βασικό επιχείρημα –διόλου καινούργιο αφού καταγράφεται τουλάχιστον από τα τέλη της δεκαετίας του ’70–[320] είναι σε γενικές γραμμές ότι υπάρχει υπερπροσφορά νέων πτυχιούχων που ωθεί προς τα πάνω το ποσοστό ανεργίας τους. Για κάποιους η υπερπροσφορά οφειλόταν στην επέκταση της Δημόσιας Διοίκησης η οποία προσλαμβάνοντας κυρίως πτυχιούχους πανεπιστημίου δημιούργησε «*ένα πλασματικό πρότυπο αναγκών για πτυχιούχους ανώτατων σχολών, θεωρητικών κυρίως κατευθύνσεων*» (Ζησιμόπουλος 1983: 43). Πιο πρόσφατες μελέτες κινούνται στο ίδιο μήκος κλίματος, δηλαδή ότι η ανεργία των πτυχιούχων οφείλεται στο μεγάλο τους αριθμό (υπερπροσφορά) σε συνδυασμό με τη μικρή σχέση των πτυχίων με τις ανάγκες της αγοράς εργασίας (ενδεικτικά βλ. Livanos 2010, Παπαηλίας 2006, Liagouras κ.ά. 2003, Κατσανέβας & Λιβανός 2005, Μπήτρος 2002). Οι μελέτες του ΣΕΒ (ΙΟΒΕ 2007, ΣΕΒ 2004) επικέντρωσαν στην ραγδαία τεχνολογική πρόοδο που οδηγεί σε έλλειψη συγκεκριμένων ειδικοτήτων λόγω της αδυναμίας προσαρμογής του εκπαιδευτικού συστήματος, δηλαδή υποστήριξαν ότι η ανεργία των νέων προκύπτει από την αναντιστοιχία ζητούμενων γνώσεων-δεξιοτήτων από την πλευρά των επιχειρήσεων και προσφερόμενων γνώσεων-δεξιοτήτων από την πλευρά των νέων.

Η δεύτερη ομάδα ερμηνειών επικέντρωσε στην έλλειψη εργασιακής εμπειρίας. Σε αυτή τη λογική, η επέκταση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης και των προγραμμάτων απόκτησης εργασιακής εμπειρίας θεωρήθηκε ότι θα μπορούσε να μειώσει την ένταση του προβλήματος. Η προσέγγιση αυτή έγινε κυρίαρχη προς τα τέλη της δεκαετίας του ’90 και υιοθετήθηκε από αρκετά Εθνικά Σχέδια Δράσης για την Απασχόληση (ΕΣΔΑ). Ίσως η πιο επεξεργασμένη και «ευγενής» εκδοχή αυτής της προσέγγισης, υπό την έννοια ότι δεν αναπαράγει κοινότυπες νεοφιλελεύθερες απόψεις του συρμού, βρίσκεται στο ΕΣΔΑ του 2002.

Το ΕΣΔΑ του 2002 απέρριψε το επιχείρημα περί αδυναμίας της ελληνικής οικονομίας να δημιουργήσει νέες θέσεις εργασίας, όσο και ότι η ανεργία οφείλεται στην έλλειψη δεξιοτήτων. Αποδέχτηκε την ύπαρξη κάποιας αναντιστοιχίας ανάμεσα στις

[320] Για παράδειγμα, η μελέτη εκτίμησης των προοπτικών απασχόλησης για την περίοδο 1975-1979 (Βάζος 1983 με χρηματοδότηση των Υπουργείων Παιδείας και Εργασίας) διαπίστωσε ότι ο ρυθμός αύξησης των πτυχιούχων πανεπιστημίου υπερέβαινε της δυνατότητες απορρόφησής τους από την αγορά εργασίας. Σε αντίστοιχα συμπεράσματα κατέληγαν οι μελέτες για τη ζήτηση επαγγελμάτων που διενέργησε ο ΟΑΕΔ (Ευστρατόγλου & Μπούγας 1983) και το ΚΕΠΕ (Βόρλοου κ.ά. 1983), αλλά και μια σειρά άλλων ερευνών (ενδ. Κατσανέβας 1984: 7, 1983: 12, ΥΠΕΘΟ 1982: 31 & 72). Σημαντικό επίσης τμήμα της αρθρογραφίας του Οικονομικού Ταχυδρόμου υποστήριζε αυτή τη θέση (π.χ. Οικονομικός Ταχυδρόμος 1984). Άλλοι ερευνητές σχολίαζαν ότι η «επένδυση» σε μεταπτυχιακά οικονομικών σπουδών δεν αποδίδει οικονομικά (Ζομπανάκης & Γαγάλης 1984).

ζητούμενες και στις διαθέσιμες γνώσεις-δεξιότητες, αλλά εν τέλει υποστήριζε ότι η ελληνική οικονομία δημιουργεί θέσεις χαμηλής ειδίκευσης. Το ΕΣΔΑ 2002, υποστήριξε ότι η ανεργία των νέων «*δεν οφείλεται γενικώς σε έλλειμμα δεξιοτήτων ή γνώσεων αλλά σε έλλειψη προσαρμογής στις ανάγκες του εργασιακού περιβάλλοντος*» (ΕΣΔΑ 2002: 13) και «*αποτελεί έκφραση της αποτυχίας εισόδου στην αμειβόμενη απασχόληση και όχι σύμπτωμα διαταραχών στο εσωτερικό της αγοράς εργασίας*» (ΕΣΔΑ 2002: 12). Η αιτία των αδυναμιών πρόσβασης βρίσκεται στη «*συμπαγή μονοχρωμία της πλήρους και κανονικής εργασίας*» (ΕΣΔΑ 2002: 22) η οποία αποτρέπει, για διαφορετικούς λόγους, διαφορετικές ομάδες των μη οικονομικά ενεργών να αναζητήσουν εργασία, κρατώντας το ποσοστό απασχόλησης σε χαμηλά επίπεδα. Κατά συνέπεια, η ενίσχυση του ποσοστού συμμετοχής και η καταπολέμηση της ανεργίας περνά μέσα από μια πολιτική που μεταξύ άλλων θα ενισχύει την ποικιλομορφία των συμβάσεων (κυρίως τη μερική απασχόληση) και θα υποστηρίζει την ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας (ΕΣΔΑ 2002: 23).

Συγκεφαλαιώνοντας, η βασική λογική αυτής της προσέγγισης είχε ως εξής: το πρόβλημα της ανεργίας των νέων είναι πρόβλημα εύρεσης πρώτης απασχόλησης και όχι πρόβλημα δεξιοτήτων, συνεπώς η προώθηση ευέλικτων μορφών απασχόλησης μπορεί να διευκολύνει την εύρεση πρώτης απασχόλησης και να ενεργοποιήσει μια διαδικασία ενσωμάτωσης στην αγορά εργασίας, υπό την προϋπόθεση ότι δεν θα υπάρξουν παράγοντες που θα παγιδεύουν τους νέους σε αυτές τις θέσεις.

Και τα δύο επιχειρήματα (εκείνο που επικεντρώνει στην αναντιστοιχία προσφοράς και ζήτησης γνώσεων-δεξιοτήτων και εκείνο που επικεντρώνει στις ανελαστικές δομές της αγοράς εργασίας) μοιράζονται μια άρρητη παραδοχή. Το να υποστηρίξει κάποιος ότι η ανεργία μπορεί να μειωθεί με παρεμβάσεις είτε απευθείας στην αγορά εργασίας (π.χ. μέσω της προώθησης των ευέλικτων μορφών απασχόλησης), είτε με παρεμβάσεις στους θεσμούς που συνδέονται οργανικά με αυτή (π.χ. στο σύστημα εκπαίδευσης) σημαίνει ότι υπάρχει ένα απόθεμα κενών θέσεων εργασίας οι οποίες δεν καλύπτονται για κάποιο λόγο. Σε αυτή τη λογική, εάν αντιμετωπιστεί η αιτία που αφήνει κενές αυτές τις θέσεις, το συνολικό ποσοστό ανεργίας μπορεί να μειωθεί. Η κοινή παραδοχή και των δύο προσεγγίσεων είναι η ύπαρξη κενών θέσεων εργασίας.

Τα εμπειρικά δεδομένα όμως, δεν επιβεβαιώνουν την υπόθεση ούτε των κενών θέσεων εργασίας, ούτε της δυσκολίας κάλυψής τους. Είναι δηλαδή εξαιρετικά δύσκολο να θεμελιωθεί ότι στην ελληνική οικονομία υπάρχουν πολλές κενές θέσεις εργασίας, αλλά και ότι οι θέσεις αυτές παραμένουν κενές λόγω αντιστοιχίας των ζητούμενων από τις επιχειρήσεις και των προσφερόμενων από το εργατικό δυναμικό γνώσεων και δεξιοτήτων. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι δεν μπορούν να διαπιστωθούν κενά δεξιοτήτων σε επιμέρους κλάδους η γεωγραφικές περιοχές.[321]

[321] Για παράδειγμα, είναι εξαιρετικά πιθανό σε κλάδους της βιομηχανίας να παρατηρούνται ελλείψεις τις οποίες το σύστημα επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης να αδυνατεί να καλύψει λόγω της κακής του κατάστασης (αν και η κακή κατάσταση της επαγγελματικής εκπαίδευσης μάλλον αποτυπώνει την έλλειψη ζήτησης αντίστοιχων αποφοίτων από την πλευρά των επιχειρήσεων).

Συνιστά όμως ακροβασία το να υποστηριχθεί ότι τα κενά αυτά είναι τόσο μεγάλα ώστε να προκαλέσουν τα ποσοστά ανεργίας που παρατηρούνται στους νέους.

Πίνακας Γ-14: Κενές θέσεις εργασίας ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας

	2002	2003	2004	2005	2006	2008
Δευτερογενής τομέας (βιομηχανία)	**7.283**	**2.024**	**21.523**	**6.568**	**16.545**	**9.631**
Ορυχεία - Λατομεία	199	0	356	298	147	2
Μεταποίηση	6.115	1.729	12.479	4.824	7.600	6.142
Παραγωγή ενέργειας	85	74	1.159	527	567	130
Κατασκευές	884	221	7.529	919	8.231	3.357
Υπηρεσίες (με εξαίρεση το δημόσιο τομέα)	**8.368**	**14.674**	**29.877**	**10.152**	**34.854**	**17.587**
Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευές αυτοκινήτων…	4.437	7.122	10.260	6.165	7.793	9.722
Ξενοδοχεία - εστιατόρια	333	3.500	3.004	167	3.412	2.624
Μεταφορές και επικοινωνίες	948	3.236	8.243	965	3.096	2.792
Χρηματοπιστωτική διαμεσολάβηση	230	209	675	335	515	59
Διαχείριση ακίνητης περιουσίας & άλλες επιχειρηματικές δραστ.	2.420	607	7.695	2.520	20.038	2.390
Δημόσιος Τομέας	**14.659**	**18.080**	**13.786**	**6.774**	**8.375**	**5.545**
Δημόσια Διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση	10.902	13.622	3.168	1.047	1.219	1.082
Εκπαίδευση	3.308	2.786	1.348	70	1.751	535
Υγεία - Πρόνοια	449	959	2.984	1.688	1.454	1.022
Άλλες υπηρεσίες υπέρ του κοινωνικού συνόλου		713	6.286	3.969	3.951	2.906
ΣΥΝΟΛΟ ΚΛΑΔΩΝ (εξαιρούμενου του πρωτογενή τομέα)	**30.310**	**34.778**	**65.186**	**23.494**	**59.774**	**32.763**
Μεταποίηση και Υπηρεσίες (εξαιρούμενης της δημόσιας διοικ.)	15.651	16.698	51.400	16.720	51.399	27.218

Πηγή: Eurostat

Στον Πίνακας Γ-14 παρουσιάζεται ο αριθμός των κενών-ακάλυπτων θέσεων εργασίας ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας βάσει των στοιχείων της Eurostat. Από τα στοιχεία του πίνακα προκύπτουν δύο σημαντικές παρατηρήσεις.

Κατ' αρχήν, ο συνολικός αριθμός των κενών θέσεων εργασίας παρουσιάζει έντονες ετήσιες μεταβολές. Η σημαντική αύξηση των κενών θέσεων κατά το 2004 πιθανώς να σχετίζεται με την διενέργεια των Ολυμπιακών Αγώνων αλλά τα στοιχεία που διαθέτουμε δεν επιτρέπουν την επιβεβαίωση της υπόθεσης. Ωστόσο, οι αυξομειώσεις των κενών θέσεων εργασίας καταδεικνύουν είτε ότι οι επιχειρήσεις δεν έχουν μεγάλα προβλήματα στο να καλύψουν της κενές θέσεις, είτε ότι αυτές οι θέσεις είναι θέσεις ορισμένου χρόνου. Εάν ισχύει η πρώτη περίπτωση (γρήγορη κάλυψη των κενών) τότε δεν υπάρχουν σημαντικές καθυστερήσεις στην κάλυψη των ζητούμενων δεξιοτήτων, εάν ισχύει η δεύτερη περίπτωση (θέσεις ορισμένου χρόνου) η μείωση της ανεργίας που θα προκαλούταν από την ενίσχυση της ευελιξίας της αγοράς εργασίας θα ήταν πρόσκαιρη.

Κατά δεύτερο λόγο, περίπου οι μισές κενές θέσεις εργασίας των ετών 2002 και 2003 αφορούν θέσεις στο δημόσιο τομέα (δημόσια διοίκηση και εκπαίδευση). Αυτή η κατάσταση αλλάζει από το 2004 και μετά όπου περίπου το 70-80% των κενών θέσεων εργασίας προσδιορίζεται στον ιδιωτικό τομέα (στο

Διάγραμμα Γ.**2-19** αποτυπώνεται το ποσοστό ανεργίας στο ενδεχόμενο να μην υπήρχαν κενές θέσεις εργασίας). Από τις κενές θέσεις εργασίας του ιδιωτικού τομέα το 35,5%, κατά μέσο όρο, αφορά θέσεις στην μεταποίηση και το υπόλοιπο 65,5% αφορά θέσεις στις υπηρεσίες. Ως προς την μεταποίηση τα στοιχεία μάλλον αντικατοπτρίζουν κάποιο έλλειμμα δεξιοτήτων λόγω της κακής κατάστασης του συστήματος επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης και του γεγονότος ότι η μεταποίηση δεν αποτελεί την πρώτη επιλογή απασχόλησης, ειδικά των νέων. Ως προς

τις υπηρεσίες, οι μισές από τις κενές θέσεις αφορούν το εμπόριο, δηλαδή έναν κλάδο που χρησιμοποιεί κατά κανόνα εργασία χαμηλής ειδίκευσης. Υπό αυτή την έννοια είναι μάλλον απίθανο τα κενά να οφείλονται σε έλλειμμα δεξιοτήτων (άλλοι λόγοι όπως η γεωγραφική κατανομή των θέσεων ή το ύψος των αμοιβών μπορεί να ερμηνεύουν καλύτερα το στοιχείο αυτό).

Οι παραπάνω διαπιστώσεις επιβεβαιώνονται και από την έρευνα της ΠΑΕΠ για την ζήτηση ειδικοτήτων και δεξιοτήτων στην αγορά εργασίας (ΠΑΕΠ 2004). Το δείγμα της έρευνας ήταν αρκετά μεγάλο (7.736 επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα) και τα πορίσματά της συμπληρώνουν την εικόνα που έχουμε διαμορφώσει έως τώρα. Σύμφωνα με την έρευνα, η συντριπτική πλειονότητα των επιχειρήσεων (74,5%) δηλώνει ότι οι εργαζόμενοι προσαρμόζονται στις απαιτήσεις των θέσεων στις οποίες προσλαμβάνονται, ενώ είναι ελάχιστες εκείνες (2-2,5%) που υποστηρίζουν ότι τα προσόντα των εργαζομένων δεν επαρκούν (ΠΑΕΠ 2004: 117).

Ως προς την ύπαρξη κενών θέσεων εργασίας, τα συμπεράσματα της έρευνας είναι ανάλογα με τα στοιχεία της Eurostat (Πίνακας ΣΤ-20 στο παράρτημα). Ύπαρξη κενών θέσεων δήλωσε το 4,6% των επιχειρήσεων, με το μεγαλύτερο ποσοστό να συγκεντρώνεται στο κλάδο των ορυχείων-λατομείων, στις μεταποιητικές βιομηχανίες, στην εκπαίδευση, στην υγεία. Σε γενικές γραμμές, περισσότερες κενές θέσεις έχουν επιχειρήσεις μεσαίου ή μεγάλου μεγέθους (τόσο από άποψη απασχόλησης, όσο και τζίρου) και οι επιχειρήσεις που έχουν ιδρυθεί εντός του έτους κατά το οποίο πραγματοποιήθηκε η έρευνα (ΠΑΕΠ 2004: 120-121).

Εάν όμως δούμε τις επιχειρήσεις οι οποίες έχουν κενές θέσεις για διάστημα μεγαλύτερο των 6 μηνών η κατανομή αλλάζει. Στην πρώτη θέση βρίσκονται οι επιχειρήσεις του κλάδου των ορυχείων-μεταλλείων και ακολουθούν οι επιχειρήσεις στους κλάδους των ξενοδοχείων-εστιατορίων, των κατασκευών, οι μεταποιητικές βιομηχανίες και το λιανικό εμπόριο. Σε γενικές γραμμές, μεγαλύτερη δυσκολία στην πλήρωση των κενών θέσεων εργασίας αντιμετωπίζουν οι επιχειρήσεις μικρού και μεσαίου μεγέθους επιχειρήσεις (τόσο με κριτήριο την απασχόληση, όσο και με κριτήριο τον τζίρο).

Συνεπώς, στους κλάδους που χαρακτηρίζονται από υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης των απασχολούμενων (π.χ. εκπαίδευση, υγεία-πρόνοια), οι κενές θέσεις που προκύπτουν καλύπτονται γρήγορα. Αντίθετα, οι κενές θέσεις παραμένουν κενές, για διάστημα μεγαλύτερο των 6 μηνών, είτε στο δευτερογενή τομέα, είτε σε εκείνους τους κλάδους που χαρακτηρίζονται από χαμηλότερες αμοιβές, χειρότερες συνθήκες εργασίας και χαμηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο των απασχολούμενων.

Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται και από τις ειδικότητες τις οποίες αφορούν οι κενές θέσεις εργασίας. Οι περισσότερες από τις κενές θέσεις εργασίας αφορούν ειδικότητες είτε του δευτερογενή τομέα (π.χ. ειδικευμένοι τεχνίτες, χειριστές βιομηχανικών εγκαταστάσεων), είτε σε επαγγέλματα με χαμηλές αποδοχές (π.χ. πωλητές και υπάλληλοι γραφείου). Αντίθετα, οι θέσεις για διευθυντικά στελέχη ή επιστημονικό προσωπικό σπάνια μένουν κενές για διάστημα μεγαλύτερο των 6 μηνών.

Διάγραμμα Γ.2-19: Πραγματικό ποσοστό ανεργίας και εκτίμηση του ποσοστού ανεργίας στο ενδεχόμενο μη ύπαρξης κενών θέσεων εργασίας

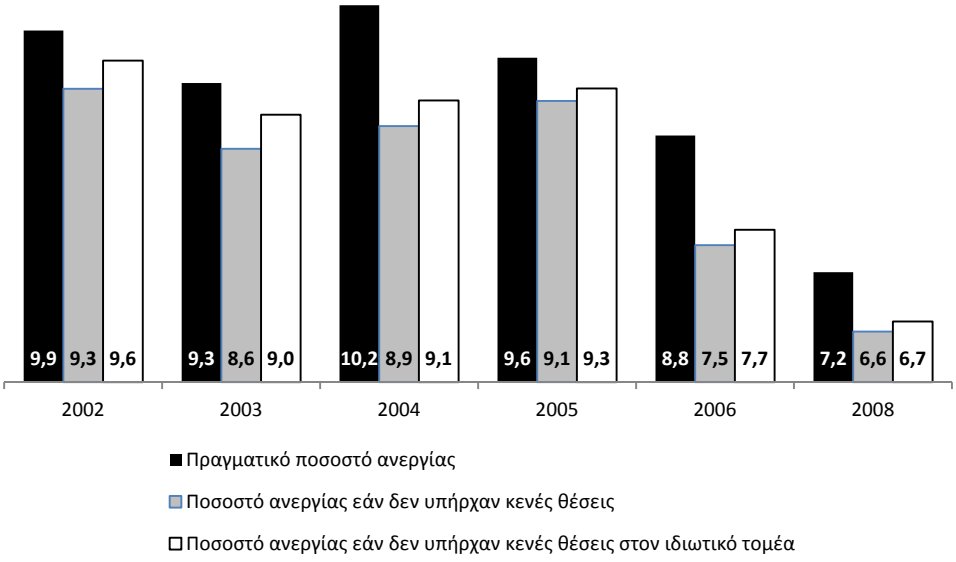

Πίνακας Γ-15: Αιτία για την μή πλήρωση των κενών θέσεων σε διάστημα μεγαλύτερο των 6 μηνών		
Αιτία	Αριθμός επιχειρήσεων	Ποσοστό
Δεν έχουν γίνει αιτήσεις από ενδιαφερόμενους	1.287	9,7
Δεν έχουν διαφημιστεί επαρκώς οι υπάρχουσες θέσεις	379	2,9
Ο μισθός είναι μικρός και αποθαρρύνει τους εργαζόμενους	180	1,4
Οι εργασιακές συνθήκες είναι δύσκολες και αποθαρρύνουν τους εργαζόμενους	1.383	10,4
Οι θέσεις αυτές εμφανίζουν μεγάλη κινητικότητα (καλύπτονται για λίγο και μετά ξανά-ανοίγουν)	474	3,6
Δεν είναι εύκολο να βρεθεί προσωπικό με την κατάλληλη εκπαίδευση/κατάρτιση	4.984	37,6
Δεν είναι εύκολο να βρεθεί προσωπικό με την κατάλληλη εμπειρία	4.187	31,6
Τα προσόντα των υποψηφίων ήταν χαμηλότερα από τις προσδοκίες	266	2,0
Τα προσόντα των υποψήφιων ήταν χαμηλότερα από τα επιθυμητά	16	0,1
Τα χαρακτηριστικά των εργαζομένων δεν ήταν τα επιθυμητά (φύλο, ηλικία, κλπ)	15	0,1
Άλλο	83	0,6
Σύνολο	**13.255**	**100**
ΠΑΕΠ, 2004: 128		

Οι λόγοι για τους οποίους κάποιες θέσεις εργασίας παραμένουν κενές για περισσότερο από 6 μήνες παρουσιάζονται στον Πίνακας Γ-15. Η κλαδική ανάλυση των αποτελεσμάτων δείχνει (ΠΑΕΠ 2004: 130):

- ότι η έλλειψη αιτήσεων από ενδιαφερόμενους είναι πιο έντονη στις μεταποιητικές βιομηχανίες και στις κατασκευές,
- ότι η δυσκολία των εργασιακών σχέσεων που αποθαρρύνει τους εργαζόμενους εμφανίζεται κυρίως στον κλάδο των δραστηριοτήτων παροχής υπηρεσιών υπέρ του κοινωνικού συνόλου,
- ότι η μεγάλη κινητικότητα ως αιτία καθυστερημένης πλήρωσης των θέσεων εμφανίζεται πιο συχνά στο εμπόριο.
- ότι το πρόβλημα της εξεύρεσης προσωπικού με την κατάλληλη εκπαίδευση και εμπειρία εμφανίζεται κυρίως στους κλάδους των μεταποιητικών βιομηχανιών, των κατασκευών, των ξενοδοχείων-εστιατορίων, των μεταφορών-επικοινωνιών και της διαχείρισης ακίνητης περιουσίας.

Σε κάθε περίπτωση, ο Πίνακας Γ-15 δημιουργεί περισσότερα ερωτηματικά από όσα λύνει. Ο λόγος είναι ότι παρά το γεγονός ότι υπήρχε η δυνατότητα πολλαπλών απαντήσεων, οι εκπρόσωποι των επιχειρήσεων αιτιολόγησαν την αδυναμία πλήρωσης των κενών θέσεων είτε στην έλλειψη των αναγκαίων γνώσεων-δεξιοτήτων (37,6%), είτε στην έλλειψη κατάλληλης εμπειρίας (31,6%). Την ίδια στιγμή όμως, η ισοδύναμες απαντήσεις σύμφωνα με τις οποίες οι αιτούμενοι για τις θέσεις δεν έχουν τα αναμενόμενα ή επιθυμητά κριτήρια αποτελούν απειροελάχιστο τμήμα των απαντήσεων (0,1% και στις δύο περιπτώσεις). Η επίκληση της μικρής εμπειρίας ή της ελλιπούς εκπαίδευσης μάλλον αποτελεί άλλοθι για την απόκρυψη άλλων λόγων που σχετίζονται με το ύψος του μισθού, τις συνθήκες απασχόλησης κ.ο.κ.

Δεν υπάρχει λόγος να επεκταθούμε σε περισσότερα παραδείγματα. Αρκεί να αναφερθεί ότι το σύνολο σχεδόν των 45 μελετών που διενέργησε η ΠΑΕΠ σχετικά με την ζήτηση ειδικοτήτων σε επιμέρους περιοχές της χώρας, κατατείνει στα ίδια γενικά συμπεράσματα.[322]

Η ανεργία των νέων: μια εναλλακτική πρόταση ερμηνείας

Ένας παράγοντας που παραδόξως δεν έχει σχολιαστεί από τη βιβλιογραφία αφορά τη σχέση ανάμεσα στην ανεργία των νέων και τον περιορισμό των προσλήψεων στο Δημόσιο. Οι εναλλακτικές κατανομές των απασχολούμενων στο δημόσιο τομέα αναδεικνύουν τρία σημαντικά αλληλοϋποστηριζόμενα στοιχειά:

(α) Η ηλικιακή πυραμίδα των απασχολούμενων (με οποιαδήποτε σχέση εργασίας) στον ευρύτερο δημόσιο τομέα μετατοπίστηκε εις όφελος των μεγαλύτερων σε ηλικία εργαζόμενων (Διάγραμμα Γ.2-20). Ειδικότερα, οι απασχολούμενοι στο δημόσιο ηλικίας 20-29 ετών μειώθηκαν από 14,1% του συνόλου των απασχολούμενων στο

[322] Οι μελέτες αυτές βρίσκονται αναρτημένες στο http://www.paep.org.gr/

δημόσιο το 1995 σε 12,3% το 2006, οι απασχολούμενοι 30-39 ετών μειώθηκαν από 35,8% σε 28,5% και οι απασχολούμενοι άνω των 40 ετών αυξήθηκαν από 49,7% σε 59%.

(β) Ο μέσος αριθμός των ετών προϋπηρεσίας στον ευρύτερο δημόσιο τομέα αυξήθηκε (Διάγραμμα Γ.2-21). Ειδικότερα, το ποσοστό των απασχολούμενων με 20-34 έτη προϋπηρεσίας αυξήθηκε από 19,3% το 1994 σε 31,3% το 2006. Το ποσοστό των απασχολούμενων με 10-19 έτη προϋπηρεσίας μειώθηκε από 38,3% σε 28,3%, ενώ το ποσοστό των απασχολούμενων με 5-9 έτη προϋπηρεσίας μειώθηκε επίσης από 22,6% σε 16,9%. Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι καταγράφεται μια ενίσχυση του αριθμού των υπαλλήλων με λιγότερα από 4 έτη προϋπηρεσίας. Η συμμετοχή αυτής της κατηγορίας εργαζομένων παρουσιάζει έντονες αυξομειώσεις οι οποίες σχετίζονται στενά με τις ημερομηνίες διεξαγωγής των εξετάσεων του ΑΣΕΠ και τον εκλογικό κύκλο.

(γ) Η μέση ηλικία πρόσληψης στον ευρύτερο δημόσιο τομέα αυξήθηκε. Στο Διάγραμμα Γ.2-22, παρουσιάζεται η ηλικιακή κατανομή εκείνων των απασχολούμενων στον ευρύτερο δημόσιο τομέα που κατά το προηγούμενο έτος δεν εργάζοταν είτε επειδή ήταν άνεργοι, είτε επειδή ήταν εκτός εργατικού δυναμικού (κυρίως για λόγους σπουδών, στράτευσης ή επειδή απασχολούταν με οικιακές εργασίες). Όπως φαίνεται το ποσοστό των προσληφθέντων στο Δημόσιο ηλικίας 20-34 ετών μειώθηκε από 30,3% το 1993 σε 23% το 2006, ενώ το σύνολο των υπόλοιπων ηλικιακών ομάδων παρουσιάζει αυξητική τάση.

Κατά συνέπεια, η μείωση των προσλήψεων στο δημόσιο τομέα είχε ως συνέπεια το κλείσιμο μιας «πόρτας» στην απασχόληση των νέων πτυχιούχων. Εάν τα παραπάνω συνδυαστούν με την διαπιστωμένη αδυναμία της ελληνικής οικονομίας να δημιουργήσει αρκετές θέσεις υψηλής ειδίκευσης προκειμένου να απασχολήσει τους νέους πτυχιούχους, μπορούμε να φτάσουμε σε μια άλλη ερμηνεία της παρατεταμένης περιόδου μετάβασης από την εκπαίδευση στην πρώτη απασχόληση.

Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι οι νέοι 20-29 ετών που κατέχουν πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, για κάποιο διάστημα απορρίπτουν (ή δεν αναζητούν) θέσεις εργασίας οι οποίες θεωρούν ότι δεν ανταποκρίνονται στα τυπικά τους προσόντα. Φυσικά, η ακριβής διάρκεια αυτού του χρόνου ποικίλει αναλόγως της γενικότερης οικονομικής κατάστασης. Το ότι η περίοδος 1995-2006 χαρακτηρίστηκε από αύξηση των εισοδημάτων των νοικοκυριών σημαίνει ότι η οικογένεια κατά την περίοδο αυτή διέθετε τα οικονομικά μέσα προκειμένου να συντηρήσει το νέο κατά την αναζήτηση εργασίας, συνεπώς να επεκτείνει το χρόνο εύρεσης πρώτης απασχόλησης.

Τα εμπειρικά δεδομένα δικαιολογούν αυτή την υπόθεση. Οι λόγοι για τους οποίους οι νέοι άνεργοι 20-29 ετών έχουν απορρίψει μια θέση εργασίας διαφοροποιούνται αναλόγως του εκπαιδευτικού τους επιπέδου. Την περίοδο 2002-2006, το 60,2% όσων ανέργων 20-29 ετών με πτυχίο ΑΕΙ-ΤΕΙ δεν αποδέχτηκαν κάποια θέση εργασίας που τους προσφέρθηκε, απέρριψαν την θέση είτε διότι δεν ανταποκρίνονταν στα τυπικά τους προσόντα, είτε διότι δεν εξασφάλιζε ικανοποιητικές προοπτικές επαγγελματικής

σταδιοδρομίας. Αυτοί οι άνεργοι αποτελούν το 9,8% του συνόλου των ανέργων 20-29 ετών με πτυχίο ΑΕΙ-ΤΕΙ της περιόδου 2002-2006. Για τους ίδιους λόγους, απέρριψε θέσεις εργασίας το 46,6% των νέων άνεργων 20-29 ετών με δίπλωμα επαγγελματικής-τεχνικής εκπαίδευσης και το 32,2% των νέων άνεργων 20-29 ετών με απολυτήριο Λυκείου. Αυτοί οι άνεργοι αποτελούν αντίστοιχα το 7,2% και 5,6% των ανέργων της περιόδου 2002-2006.

Το γεγονός ότι υπάρχει μια αναντιστοιχία ανάμεσα στις θέσεις εργασίας που δημιουργούνται στην οικονομία και στα τυπικά προσόντα των νέων, σημαίνει ότι σε κάποια στιγμή ένα τμήμα των πτυχιούχων ΑΕΙ-ΤΕΙ, και ειδικότερα εκείνοι οι οποίοι δεν κατάφεραν να βρουν θέση εργασίας που να ανταποκρίνεται στις αρχικές προσδοκίες τους, αναγκάζονται να αναζητήσουν θέσεις εργασίας που απέρριπταν κατά την προηγούμενη φάση. Λόγω των υψηλών προσόντων τους, αργά ή γρήγορα, καταφέρνουν να βρουν τέτοιες θέσεις.

Ο έλεγχος αυτής της υπόθεσης χρειάζεται επιτόπια έρευνα μεγάλης κλίμακας, αλλά υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι κάτι τέτοιο συμβαίνει. Αφενός, η έρευνα της Καραμεσσίνη (2008) διαπίστωσε υψηλά επίπεδα ετεροαπασχόλησης των νέων πτυχιούχων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, ακόμα και πέντε χρόνια μετά την αποφοίτησή τους. Αφετέρου, όπως δείξαμε στο κεφάλαιο για το εκπαιδευτικό επίπεδο των εργαζομένων (ενότητα 0 στο παρόν κεφάλαιο) για την πλειονότητα (πάνω από 10) των ετών της περιόδου 1993-2006, οι απόφοιτοι ΑΕΙ-ΤΕΙ έβρισκαν την πρώτη τους εργασία στις υπηρεσίες, όχι όμως σε εκείνους τους κλάδους που εμφανίζουν τα υψηλότερα ποσοστά συγκέντρωσης πτυχιούχων γενικά όπως η εκπαίδευση, οι χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες και η υγεία-πρόνοια. Ειδικότερα, οι κλάδοι στους οποίους οι νέοι εργαζόμενοι είναι περισσότερο πιθανό να απορροφηθούν είναι κοινοί για όλες της εκπαιδευτικές ομάδες του πληθυσμού, ενώ κανένας από αυτούς δεν συμπεριλαμβάνεται σε εκείνους τους κλάδους με το υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο.

Τα παραπάνω, συνεπάγονται αυξημένο ανταγωνισμό ανάμεσα στις διαφορετικές εκπαιδευτικές ομάδες για θέσεις εργασίας με περίπου κοινά χαρακτηριστικά. Σε αυτόν τον ανταγωνισμό εκ των πραγμάτων οι πτυχιούχοι ΑΕΙ-ΤΕΙ έχουν ένα συγκριτικό πλεονέκτημα. Η κάλυψη θέσεων χαμηλότερης ειδίκευσης από πτυχιούχους ΑΕΙ-ΤΕΙ, σημαίνει αυτόματα την επιδείνωση της θέσης νέων που διαθέτουν χαμηλότερα εκπαιδευτικά προσόντα και αναζητούν και αυτοί εργασία. Αυτό αποτυπώνεται με επέκταση του χρόνου μετάβασης από την εκπαίδευση στην απασχόληση.

Κατά συνέπεια, ο αυξημένος χρόνος μετάβασης των νέων (γενικά) από την εκπαίδευση στην απασχόληση προκύπτει από την αδυναμία των νέων πτυχιούχων να βρουν πρώτη απασχόληση σύστοιχης με τις αρχικές τους προσδοκίες. Ο αυξημένος χρόνος μετάβασης των πτυχιούχων είναι αποτέλεσμα της αναζήτησης θέσεων εργασίας που να αντιστοιχούν στις προσδοκίες τους ενώ ο αυξημένος χρόνος μετάβασης των υπολοίπων είναι συνέπεια του ανταγωνισμού που αντιμετωπίζουν από

τους πτυχιούχους που δεν βρήκαν την εργασία που επιθυμούσαν και στράφηκαν σε άλλες θέσεις εργασίας.

Στο μέτρο που ισχύουν τα παραπάνω, το πραγματικό πρόβλημα δεν είναι τόσο η έλλειψη εμπειρίας των νέων ή η ανελαστικές δομές της αγοράς εργασίας, αλλά το είδος των θέσεων εργασίας που δημιουργεί ο ιδιωτικός τομέας. Για την ακρίβεια, η ενδεχόμενη ενίσχυση της ευελιξίας της αγοράς εργασίας θα είχε μηδαμινές συνέπειες στο ποσοστό ανεργίας των νέων. Το μόνο που θα επιτύχαινε θα ήταν η μείωση του κόστους εργασίας για τις επιχειρήσεις και ενδεχομένως μια ανακατανομή των ποσοστών ανεργίας εις όφελος των (πιο φτηνών) νέων και εις βάρος (των ακριβότερων) εργαζόμενων μεγαλύτερης ηλικίας. Οι συνέπειες όμως στο συνολικό όγκο της απασχόλησης θα ήταν μηδενικές δεδομένου ότι δεν υπάρχει κανένας λόγος να υποθέσουμε ότι η ενίσχυση της ευελιξίας της αγοράς εργασίας θα μείωνε το χρόνο αναζήτησης εργασίας των πτυχιούχων.

Διάγραμμα Γ.2-20: ποσοστιαία κατανομή απασχολούμενων στον ευρύτερο δημόσιο τομέα ανά ηλικιακή ομάδα

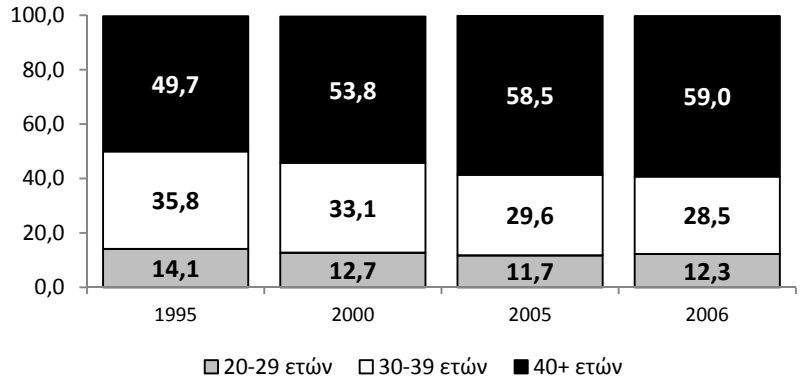

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων ΕΕΔ

Διάγραμμα Γ.2-21: Κατανομή των απασχολούμενων στον ευρύτερο δημόσιο τομέα αναλόγως των ετών προϋπηρεσίας

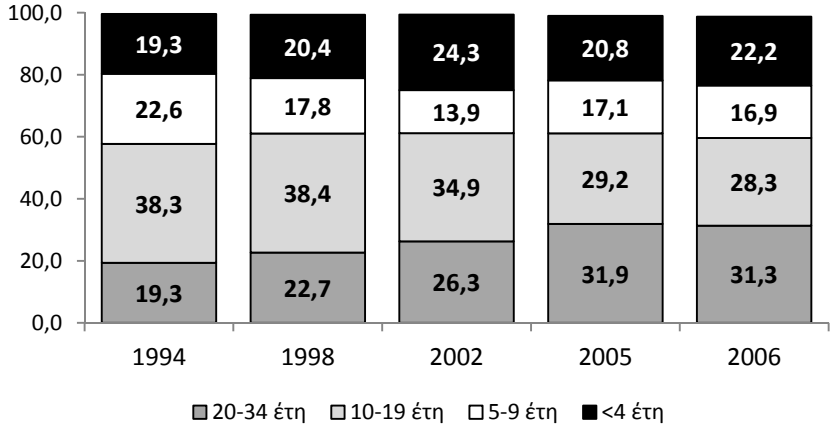

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων ΕΕΔ

Διάγραμμα Γ.2-22: ηλικιακή κατανομή των απασχολούμενων στον ευρύτερο δημόσιο τομέα οι οποίοι κατά το προηγούμενο έτος δεν είχαν εργασία

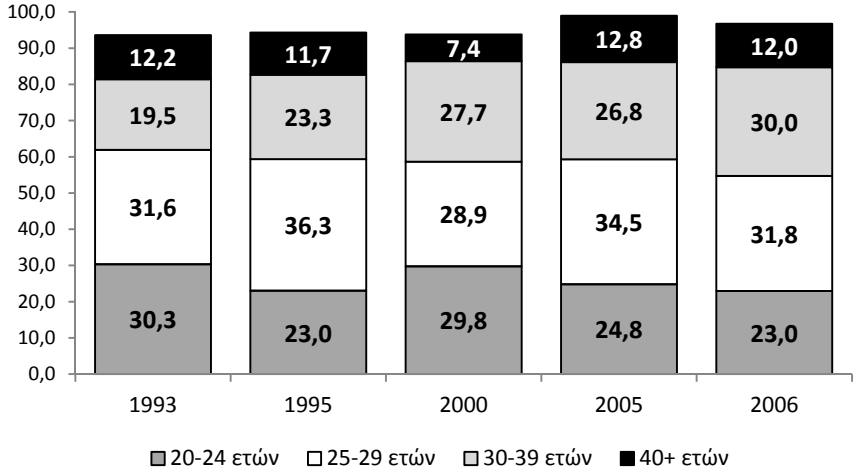

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων ΕΕΔ

Γ.3. Ανακεφαλαίωση: ο μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας και οι νέες ισορροπίες της αγοράς εργασίας

Τα οικονομικά προβλήματα των αρχών της δεκαετίας του ’80 συνέπεσαν με σημαντικές πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις. Η αποκατάσταση της δημοκρατίας το ’74 και η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το ’81 σταθεροποίησε το πολιτικό σύστημα για πρώτη φορά μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (Βούλγαρης 2005), τα μικροαστικά στρώματα βελτίωσαν αισθητά το επίπεδο διαβίωσης τους, το κοινωνικό κράτος εδραιώθηκε και επεκτάθηκε, οι θεσμοί εκδημοκρατίστηκαν. Σε αυτό το πλαίσιο, δεν είναι παράδοξο το ότι στη συλλογική μνήμη η δεκαετία του ’80, ειδικότερα το πρώτο μισό της, δεν καταγράφηκε ως περίοδος κρίσης, αλλά ως χρόνια βελτίωσης της ζωής των περισσοτέρων. Η κρίση της ελληνικής οικονομίας δεν ξεπεράστηκε γρήγορα, αλλά ξεπεράστηκε. Το 2000 ήταν πλέον σαφές ότι η οικονομία είχε εισέλθει σε νέο κύκλο έντονης ανάπτυξης που κράτησε μέχρι το 2006 και συνδυάστηκε με σημαντικές αλλαγές στη δομή της οικονομίας και της αγοράς εργασίας.

Εάν έπρεπε να κωδικοποιήσουμε αυτές τις αλλαγές θα αναφερόμασταν στην μετατροπή της ελληνικής οικονομίας σε μία οικονομία των υπηρεσιών, στην σημαντική επέκταση της μισθωτής εργασίας και στην ενσωμάτωση της οικονομίας στον ευρωπαϊκό οικονομικό χώρο μέσω της εισόδου στο ευρώ. Επομένως, η περίοδος 1980-2006 είναι μια περίοδος βαθύ μετασχηματισμού της ελληνικής οικονομίας. Η εδραίωση του κοινωνικού κράτους, η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας, η είσοδός των μεταναστών, η μετατροπή της οικονομίας σε μια οικονομία των υπηρεσιών, η ενίσχυση του χρηματοπιστωτικού τομέα, η είσοδος στο ευρώ· όλα αυτά αποτελούν όψεις ενός σταδιακού μετασχηματισμού που είχε ως τελικό αποτέλεσμα η δομή της οικονομίας και της αγοράς εργασίας το 2006 να έχει ελάχιστη σχέση με ό,τι ίσχυε 25 χρόνια πριν.

Μακροοικονομική πολιτική και ΟΝΕ

Σε μακροσκοπικό επίπεδο, η εξέλιξη του συνόλου των μακροοικονομικών δεικτών συνηγορεί υπέρ του διαχωρισμού των ετών 1981-2006 σε δύο περιόδους: την περίοδο 1981-1994 και την περίοδο 1995-2006. Κατά την πρώτη περίοδο (1981-1994), η οικονομία αναπτύσσονταν με αργούς ρυθμούς (μικρότερους από την Ε.Ε.) ενώ, ειδικά κατά την δεκαετία του ’80, έπρεπε να αντιμετωπιστούν και τα έντονα διαρθρωτικά προβλήματα που προέκυψαν από την συνολική κρίση του μεταπολεμικού μοντέλου συσσώρευσης και τη δομή της οικονομικής εξουσίας που το συνόδευε (Σακελλαρόπουλος 2004). Κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του ’80, η μακροοικονομική πολιτική ήταν σαφώς επεκτατική, αλλά δεν κατάφερε να αντιμετωπίσει τα διαρθρωτικά προβλήματα της οικονομίας λόγω της ανυπαρξίας κάποιου συνεκτικού σχεδίου παρέμβασης και τους εγκλωβισμού της οικονομικής πολιτικής σε ένα φαύλο κύκλο διαχείρισης της πολιτικής συγκυρίας.[323] Στη συνέχεια,

[323] Αργείτης 2004 Βούλγαρης 2005, Ψαλιδόπουλος 1990, Λιαγκούρας 2004, Καζάκος 2001

αρχής γενομένης του 1985, υπήρξε μια στροφή στη στοχοθεσία της οικονομικής πολιτικής η οποία έθεσε ως πρωταρχικό στόχο τη δημοσιονομική σταθεροποίηση. Αυτή η στροφή αποτυπώθηκε με επανειλημμένα σταθεροποιητικά προγράμματα τα οποία αποτέλεσαν μόνιμο γνώρισμα της μακροοικονομικής πολιτικής για τα επόμενα 30 χρόνια (Αργείτης 2002, 2004, 2011, Σταθάκης 2011, Πανταζίδης 2002). Κοινό χαρακτηριστικό όλων των προγραμμάτων μέχρι και το 1995 ήταν ότι απέτυχαν στο να ενεργοποιήσουν κάποιο κύκλο οικονομικής ανάπτυξης, ενώ όπως είδαμε η επιτυχία του προγράμματος 1996-2000 βρίσκεται περισσότερο στην παραβίαση των αρχών του παρά στην πιστή εφαρμογή τους.

Η πολιτική σύγκλισης με στόχο την ένταξη της χώρας στην ευρωζώνη δημιούργησε μεν σημαντικά προβλήματα στην βιομηχανία, αλλά είχε σημαντικά οφέλη για τους πλέον δυναμικούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας. Κατά συνέπεια, εκτός των πολιτικών λόγων που επέβαλαν την παραμονή της Ελλάδας στο «σκληρό πυρήνα» της Ε.Ε., η ένταξη στην ευρωζώνη ανταποκρινόταν και στα αιτήματα των ελίτ των δυναμικά ανερχόμενων κλάδων της οικονομίας (Σταθάκης 2004). Οι σταθερές συναλλαγματικές ισοτιμίες αποτελούσαν την αναγκαία συνθήκη για την περαιτέρω ανάπτυξη της ναυτιλίας, του τουρισμού και του χρηματοπιστωτικού συστήματος, ενώ ταυτόχρονα έδιναν την δυνατότητα φτηνού δανεισμού προκειμένου να χρηματοδοτηθούν οι μόνιμα ελλειμματικοί κρατικοί προϋπολογισμοί. Η συμμετοχή στην Ευρωζώνη αποστέρησε τη δυνατότητα άσκησης συναλλαγματικής πολιτικής, είχε όμως ως συνέπεια τη μείωση των επιτοκίων και την σημαντική επέκταση του χρόνου αποπληρωμής του δημόσιου χρέους. Υπό αυτή την έννοια, η ΟΝΕ δημιούργησε νέες δυνατότητες διατήρησης της ανάπτυξης γεννώντας νέα εργαλεία χρηματοδότησης της οικονομίας (Αργείτης κ.ά. 2011).

Ο αναπτυξιακός κύκλος που ενεργοποιήθηκε μετά το 1995 χρωστά πολλά στο νέο μείγμα της μακροοικονομικής πολιτικής. Σε αντίθεση με τα λεγόμενα, η οικονομική πολιτική δεν ήταν περιοριστική και η ικανοποίηση των κριτηρίων ένταξης στην ευρωζώνη επιδιώχθηκε κυρίως μέσω της ενίσχυσης των εσόδων, παρά μέσω της συγκράτησης των δαπανών. Επίσης σε αντίθεση με το παρελθόν, η χρηματοδότηση της δημόσιας παρέμβασης δεν έγινε μέσα από το «κόψιμο» χρήματος, αλλά μέσω του δανεισμού. Αναγκαίο συμπλήρωμα αυτής της πολιτικής ήταν η ενίσχυση των εσόδων μέσω των ιδιωτικοποιήσεων οι οποίες απέκτησαν πρωτοφανή ένταση κατά την περίοδο αυτή, τόσο σε σχέση με το παρελθόν, όσο και σε σχέση με τις άλλες χώρες του ΟΟΣΑ. Οι ιδιωτικοποιήσεις προσέφεραν τους επιπλέον πόρους που απαιτούταν συνεισφέροντας ετησίως κατά την περίοδο 1996-2000 περίπου το 5%-10% των εσόδων του προϋπολογισμού και το 1,5%-2,5% του ΑΕΠ. Παράλληλα, η μείωση των επιτοκίων (14,5% το 1995, 6,3% το 2000) δεν χρηματοδότησε μόνο το δημόσιο χρέος αλλά και την ιδιωτική κατανάλωση και τις επενδύσεις (η αξία των δανείων που χορήγησαν οι εμπορικές τράπεζες αυξήθηκε σε μια δεκαετία (1998-2008) κατά 355%). Ο κύριος όγκος των νέων δανείων κατευθύνθηκε προς τα μεσαία στρώματα χρηματοδοτώντας την αγορά κατοικίας (πρώτης ή εξοχικής) και άλλες περισσότερο πρόσκαιρες καταναλωτικές δαπάνες (πιστωτικές κάρτες και καταναλωτικά δάνεια).

Η τριτογενοποίηση της οικονομίας

Κατά την ίδια περίοδο (1981-2008), η ελληνική οικονομία μετασχηματίστηκε σε μια οικονομία υπηρεσιών, με έναν συμπληρωματικό τομέα μεταποίησης και έναν εντελώς περιθωριακό αγροτικό τομέα. Η ακαθάριστη προστιθέμενη αξία του πρωτογενή τομέα μειώθηκε από 13,7% σε 3,5%, του δευτερογενή τομέα μειώθηκε από 27,6% σε 17,8%, ενώ η ακαθάριστη προστιθεμένη αξία των υπηρεσιών αυξήθηκε από 61,4% σε 78,7%. Αυτή η αλλαγή αποτυπώθηκε και στην κατανομή της απασχόλησης: οι εργαζόμενοι στη γεωργία-αλιεία μειώθηκαν από 31% σε 11,7% του συνόλου της απασχόλησης, στο δευτερογενή τομέα μειώθηκαν από 28% σε 22%, ενώ στις υπηρεσίες αυξήθηκαν από 41% σε 66%. Την στιγμή που ο τομέας των υπηρεσιών γιγαντωνόταν, ο δευτερογενής τομέας και ειδικότερα η μεταποίηση ακολουθούσε αντίθετη πορεία. Οι κλάδοι της κλωστοϋφαντουργίας, της βιομηχανίας ένδυσης-υπόδησης και της κατασκευής μεταφορικών μέσων ευθύνονται για το 85% της συνολικής μείωσης της απασχόλησης της περιόδου 1983-2005. Αντίθετα, αύξηση της απασχόλησης υπήρξε στον κλάδο της βιομηχανίας τροφίμων, στην επιπλοποιία και στις εκδόσεις-εκτυπώσεις. Αυτοί οι κλάδοι προκάλεσαν το 83% της πρόσθετης απασχόλησης της περιόδου. Συνολικά, ενισχύθηκαν εκείνοι οι κλάδοι που κατά κανόνα προσανατολίζονται στην εσωτερική αγορά, ενώ η βαριά βιομηχανία περιορίστηκε σημαντικά.

Παράλληλα ενεργοποιήθηκε μια διαδικασία πόλωσης των επιχειρήσεων της μεταποίησης στα δύο άκρα της κλίμακας μεγέθους: μειώθηκε το μέσο μέγεθος της μέσης επιχείρησης και αυξήθηκε το μέσο μέγεθος των μεγάλων επιχειρήσεων. Το 2004 ούτε ένας κλάδος της μεταποίησης δεν αριθμούσε περισσότερες επιχειρήσεις με πάνω από 10 εργαζόμενους από αυτές που διέθετε το 1994. Η αναλογία, όμως, μισθωτών-βοηθών ανά εργοδότη στις μεγάλες επιχειρήσεις της μεταποίησης (άνω των 50 ατόμων προσωπικό) είχε αυξηθεί από 46,1 το 1993, σε 121,5 το 2005.

Οι παραπάνω μετασχηματισμοί παρήγαγαν μια ιδιαίτερη παραγωγική-επιχειρηματική αρχιτεκτονική δύο επιπέδων. Στην κορυφή βρίσκονται λίγες μεγάλες επιχειρήσεις που ευνοήθηκαν από την είσοδο στο ευρώ και την φιλελευθεροποίηση που πραγματοποιήθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του ’90. Οι νέες αγορές που δημιουργήθηκαν από αυτή τη φιλελευθεροποίηση συγκρότησαν το νέο πεδίο γιγαντισμού των επιχειρηματικών συμφερόντων: τηλεπικοινωνίες, πληροφορική, κατασκευές, τράπεζες-ασφάλειες, μέσα μαζικής επικοινωνίας και μεταφορές αποτέλεσαν τους κύριους τομείς ανάδειξης νέων επιχειρηματικών ομίλων που επεκτάθηκαν τόσο κάθετα, όσο και οριζόντια σε παράλληλους κλάδους (Σταθάκης 2007). Από την άλλη, επιβίωσε ένας αστερισμός μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων με χαμηλή παραγωγικότητα, χαμηλό βαθμό τεχνολογικής εξάρτισης και προσανατολισμό στην εσωτερική αγορά.

Η επέκταση της μισθωτής εργασίας

Ως προς την αγορά εργασίας, η κυριότερη αλλαγή αφορά την «έκρηξη» της μισθωτής εργασίας (από 50,5% το 1983 σε 65% το 2008). Η διαδικασία αυτή είχε επίσης ξεκινήσει από το παρελθόν, η έντασή της όμως επιταχύνθηκε σημαντικά μετά το 1995. Το 1988 σε μονό δύο από τις δεκατρείς Περιφέρειες οι μισθωτοί αποτελούσαν την πλειονότητα των εργαζομένων. Το 2009 η μόνη περιφέρεια στην οποία οι μισθωτοί αριθμούσαν λιγότερο από το 50% των απασχολούμενων ήταν η Περιφέρεια Πελοποννήσου.

Η επέκταση της μισθωτής εργασίας προκλήθηκε από τον ιδιωτικό τομέα και οι περισσότερο έντονες μεταβολές παρατηρήθηκαν σε εκείνους τους κλάδους (κυρίως των υπηρεσιών) που εμφάνισαν την υψηλότερη αύξηση της απασχόλησης γενικά. Δηλαδή, η επέκταση της μισθωτής εργασίας συνδυάστηκε με τη συγκέντρωσή της σε ορισμένους κλάδους μεταβάλλοντας τη δομή της απασχόλησης όχι μόνο ως προς τη θέση στο επάγγελμα, αλλά και ως προς την κατανομή της ανάμεσα στους κλάδους. Το εμπόριο, τα ξενοδοχεία-εστιατόρια, οι μεταφορές, η «διαχείριση ακίνητης περιουσίας» και οι «άλλες δραστηριότητες» συγκέντρωναν 49% του συνόλου της απασχόλησης το 2009 έναντι 40% το 1993.

Η επέκταση της μισθωτής εργασίας συνδυάστηκε, επίσης, με τη συγκέντρωση στις μεγαλύτερες επιχειρήσεις. Οι απασχολούμενοι στις πολύ μικρές επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα από 73% του συνόλου το 1993 μειώθηκαν σε 63% το 2009. Αντίθετα, στις μεγαλύτερες επιχειρήσεις και ειδικότερα σε εκείνες όπου απασχολούν πάνω από 50 άτομα προσωπικό, η αύξηση της απασχόλησης ήταν πολλαπλάσια. Κατά την περίοδο 1993-2006 η αναλογία εργοδοτών/μισθωτών σε επιχειρήσεις με περισσότερα από 50 άτομα προσωπικό αυξήθηκε από 41,5 σε 163. Όπως αναφέραμε και παραπάνω, οι εντονότερες μεταβολές συνέβησαν στην μεταποίηση, αλλά το φαινόμενο παρατηρήθηκε και στις κατασκευές, στο εμπόριο, στα ξενοδοχεία-εστιατόρια και στις «άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες», δηλαδή στους μεγαλύτερους κλάδους της ελληνικής οικονομίας. Βέβαια, οι μικρές επιχειρήσεις συνέχισαν να αποτελούν σημαντικό στοιχείο της οικονομικής και παραγωγικής δομής. Για αυτές, η στήριξή τους προήλθε περισσότερο μέσω της ιδιότυπης πλην όμως συνειδητής απουσίας ρύθμισης και έλεγχου. Η ανοχή της μαύρης εργασίας των μεταναστών αλλά και άλλων ή το παράδειγμα των ομαδικών απολύσεων που αναφέραμε αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της πολιτικής.

Η επέκταση της μισθωτής εργασίας αφορούσε κυρίως τους νέους και τις γυναίκες δηλαδή τους νέους εργαζόμενους. Η μετάβαση στη νέα δομή της απασχόλησης σήμαινε στην περίπτωση των ανδρών τη σταδιακή μείωση των αυτοαπασχολούμενων και στην περίπτωση των γυναικών τη σταδιακή μείωση των βοηθών στην οικογενειακή επιχείρηση. Ωστόσο, η μισθωτοποίηση του εργατικού δυναμικού δεν σήμαινε τη μετατροπή αυτοαπασχολούμενων ή βοηθών ή εργοδοτών σε μισθωτούς. Σχεδόν κανείς/καμία από εκείνους-ες που προσλήφθηκαν ως μισθωτοί δεν εργαζόταν πριν είτε ως αυτοαπασχολούμενος-νη, είτε ως βοηθός στην οικογενειακή επιχείρηση. Η «μισθωτοποίηση» του εργατικού δυναμικού πραγματοποιήθηκε ομαλά, διότι

πραγματοποιήθηκε ταυτόχρονα με την αλλαγή γενιάς. Οι μεγαλύτεροι σταδιακά αποσύρονταν από την αγορά εργασίας, ενώ οι νέοι και νέες απορροφούνταν όλο και περισσότερο σε θέσεις μισθωτής εργασίας. Τα παραπάνω εξασφάλισαν μια ομαλότητα που εξηγεί τόσο τη σταθερότητα της τάσης μείωσης π.χ. των αυτοαπασχολούμενων, όσο και τον χαμηλό ρυθμό της.

Από την άλλη πλευρά, η επέκταση της μισθωτής εργασίας δεν συνοδεύτηκε από αξιόλογη επέκταση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης (μερική απασχόληση, απασχόληση ορισμένου χρόνου κ.ο.κ.), οι οποίες συνέχισαν να αφορούν μικρό τμήμα του εργατικού δυναμικού (κυρίως νέους και γυναίκες). Τα στοιχεία της ΕΕΔ μάλλον υποτιμούν τα συνολικά μεγέθη,[324] αλλά σε κάθε περίπτωση οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης παρέμειναν σχετικά περιορισμένες. Η κύρια αιτία για αυτό είναι ο μεγάλος βαθμός άτυπης ευελιξίας που συνέχιζε να χαρακτηρίζει την αγορά εργασίας.[325] Εκτός της παράνομης απασχόλησης, ο χρόνος εργασίας αποτέλεσε τη σημαντικότερη μορφή ευελιξίας στις ελληνικές επιχειρήσεις αλλά και σε αυτή την περίπτωση η ρύθμισή του γινόταν άτυπα. Έτσι εξηγείται τόσο η χαμηλή ανταπόκριση των επιχειρήσεων στις συνεχείς αλλαγές του θεσμικού πλαισίου που είχαν ως στόχο την ενίσχυση της ευελιξίας του χρόνου εργασίας,[326] όσο και η σημαντική διαφωνία τους ως προς το αίτημα της ΓΣΕΕ για εφαρμογή εβδομάδας εργασίας 35 ωρών χωρίς μείωση των αποδοχών.[327] Έτσι, ο χρόνος εργασίας στην Ελλάδα αφού μειώθηκε κατά τη δεκαετία ’80 (από 47,3 ώρες το 1983 σε 44,4 ώρες το 1990), σταθεροποιήθηκε στη συνέχεια κοντά στις 44,5 ώρες παραμένοντας από τους υψηλότερους στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι η επέκταση της μισθωτής εργασίας ενίσχυσε τις δυνατότητες ανοχής του συστήματος στην παραοικονομία αλλά και χρηματοδότησε τη μείωση των φορολογικών συντελεστών των επιχειρήσεων. Η επέκταση της μισθωτής εργασίας είχε ως άμεση συνέπεια τη διεύρυνση της φορολογικής βάσης (οι μισθωτοί δεν φοροδιαφεύγουν), άρα και την αύξηση των εσόδων από τη φορολογία εισοδήματος. Αυτή η αύξηση έδωσε τη δυνατότητα αφενός προώθησης μιας σειράς φορολογικών μεταρρυθμίσεων που είχαν ως αποτέλεσμα τη μείωση του φορολογικού συντελεστή των επιχειρήσεων από 45% το 1995 σε 21% το 2004, αφετέρου ανοχής των φαινομένων φοροαποφυγής και φοροκλοπής.

---

[324] EIRO 1997β, EIRO 1997β, Καραμεσίνη 2008

[325] Κουζής 2004, EIRO 1997, European Commission 2010, Eurofound 1998, Σώμα Επιθεώρησης Εργασίας 2010, Γαβρόγλου 2006: 32.

[326] ν. 1892/90, 2639/1998, 2874/2000, 3385/2005.

[327] EIRO 1997β, 1998, 1999α-δ, Κουζής 2001.

Η βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου και οι νέες θέσεις εργασίας

Η δεύτερη σημαντική αλλαγή που πραγματοποιήθηκε κατά την περίοδο που εξετάζουμε είναι η αξιόλογη βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου των απασχολούμενων. Και σε αυτή την περίπτωση, φορείς της αλλαγής ήταν οι γυναίκες και οι νέοι.

Ωστόσο, διαπιστώθηκε μια σημαντική αναντιστοιχία ανάμεσα στις νέες θέσεις εργασίας που δημιουργούσε η οικονομία και στο βελτιωμένο εκπαιδευτικό επίπεδο του εργατικού δυναμικού. Το εμπόριο, τα ξενοδοχεία-εστιατόρια, η «διαχείριση ακίνητης περιουσίας» και οι «άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών» ήταν εκείνοι οι κλάδοι στους οποίους εύρισκε δουλειά η πλειονότητα των νέων εργαζόμενων. Το σημαντικότερο είναι ότι οι κλάδοι στους οποίους ήταν περισσότερο πιθανό να απορροφηθούν οι νέοι εργαζόμενοι, ήταν οι ίδιοι για όλες της εκπαιδευτικές ομάδες, ενώ κανένας από αυτούς τους κλάδους δεν συμπεριλαμβάνεται σε εκείνους με το υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο. Αντίστοιχα, αυτοί οι κλάδοι είναι και εκείνοι που εμφάνισαν την ταχύτερη βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου των εργαζομένων που απασχολούν.

Με άλλα λόγια, το εργατικό δυναμικό απορροφήθηκε σε τομείς που υπήρχε μεγαλύτερη ζήτηση για εργαζόμενους γενικά, και όχι για εργαζόμενους ενός συγκεκριμένου εκπαιδευτικού επιπέδου. Η βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου των απασχολούμενων στην Ελλάδα είναι περισσότερο προϊόν της συνολικότερης βελτίωσης του εκπαιδευτικού επιπέδου του πληθυσμού και όχι των αυξημένων αναγκών της παραγωγής. Εκ των πραγμάτων, η ελληνική οικονομία με την πάροδο των χρόνων παρήγαγε περισσότερες θέσεις εργασίας για απόφοιτους ΑΕΙ-ΤΕΙ, αλλά εάν αφαιρέσουμε από αυτές τις θέσεις τους ελεύθερους επαγγελματίες (γιατρούς, δικηγόρους, μηχανικούς, αρχιτέκτονες κ.ο.κ.), και το δημόσιο τομέα, τότε προκύπτει μια σημαντική αναντιστοιχία ανάμεσα στις νέες θέσεις εργασίας που δημιουργούνται και στο εκπαιδευτικό επίπεδο του εργατικού δυναμικού.

Είναι εξαιρετικά δύσκολο να θεμελιωθεί τόσο το ότι στην ελληνική οικονομία υπάρχουν πολλές κενές θέσεις εργασίας, όσο και το ότι οι θέσεις αυτές παραμένουν κενές λόγω αντιστοιχίας των ζητούμενων από τις επιχειρήσεις και των προσφερόμενων από το εργατικό δυναμικό γνώσεων και δεξιοτήτων. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι δεν μπορούν να διαπιστωθούν κενά δεξιοτήτων σε επιμέρους κλάδους η γεωγραφικές περιοχές. Συνιστά όμως ακροβασία το να υποστηριχθεί ότι τα κενά αυτά είναι τόσο μεγάλα ώστε να προκαλέσουν τα ποσοστά ανεργίας που παρατηρούνται στους νέους. Η αναντιστοιχία ανάμεσα στις θέσεις εργασίας που δημιουργούνται στην οικονομία και στα τυπικά προσόντα των νέων, οδήγησε τμήμα των πτυχιούχων ΑΕΙ-ΤΕΙ να αναζητήσουν θέσεις εργασίας χαμηλότερων προσόντων. Αυτό σήμαινε αυτόματα αυξημένο ανταγωνισμό ανάμεσα σε ομάδες με διαφορετικό εκπαιδευτικό επίπεδο για θέσεις εργασίας με περίπου κοινά χαρακτηριστικά. Σε αυτόν τον ανταγωνισμό εκ των πραγμάτων οι πτυχιούχοι ΑΕΙ-ΤΕΙ έχουν συγκριτικό πλεονέκτημα. Η κάλυψη θέσεων χαμηλότερης ειδίκευσης από πτυχιούχους ΑΕΙ-ΤΕΙ, σήμαινε την επιδείνωση της θέσης νέων που διαθέτουν χαμηλότερα εκπαιδευτικά προσόντα και αναζητούν εργασία. Αυτό αποτυπώθηκε στην επέκταση του χρόνου

μετάβασης από την εκπαίδευση στην απασχόληση. Η ετεροαπασχόληση των πτυχιούχων ΑΕΙ-ΤΕΙ αποτελεί ακόμα ένα δείκτη που επιβεβαιώνει τα παραπάνω (Καραμεσίνη 2008).

Οι νέες ισορροπίες στην αγορά εργασίας

Οι αλλαγές που περιγράφηκαν συνοπτικά παραπάνω γέννησαν νέες αντιπαραθέσεις οι οποίες όμως παρέμειναν σε χαμηλό σχετικά επίπεδο λόγω της αυξημένης δυνατότητας της κοινωνικής δομής να τις απορροφά. Ο νέος τρόπος ένταξης στην αγορά εργασίας, η δομή της απασχόλησης (ως προς το επάγγελμα), τα ειδικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης των πτυχιούχων, όλα αυτά παραπέμπουν σε μια κοινωνική δομή που έχει μεγάλες δυνατότητες απορρόφησης εντάσεων υπό την προϋπόθεση ότι τα εισοδήματα συνεχίζουν να αυξάνονται. Αφενός, ο μετασχηματισμός που περιγράψαμε συντελέστηκε εντός ενός περιβάλλοντος ισχυρής ανάπτυξης και ενίσχυσης των μέσων εισοδημάτων. Το ΑΕΠ δεν μας λέει πολλά πράγματα για την κατανομή του πλούτου, ωστόσο σε περιφερειακό επίπεδο δεν υπήρξε ούτε μία Περιφέρεια της χώρας της οποίας το πραγματικό ΑΕΠ κατά την περίοδο 1995-2008 να μην αυξηθεί τουλάχιστον κατά 50%. Επιπρόσθετα, τα δευτερογενή εισοδήματα δεν έλειψαν εντελώς αν και μειώθηκε η σημασία τους, ενώ η διαγενεακή μεταβίβαση πόρων παρέμεινε σημαντική. Τέλος, ο αριθμός εκείνων που απασχολούταν ως στελέχη επιχειρήσεων, ελεύθεροι επαγγελματίες (γιατροί, δικηγόροι, μηχανικοί κ.ο.κ.), ή μισθωτοί με καλύτερες συνθήκες απασχόλησης (τραπεζικοί υπάλληλοι, εκπαιδευτικοί, δημόσιοι υπάλληλοι κ.ο.κ.) ήταν περίπου ο ίδιος με εκείνων που απασχολούταν ως πωλητές, γραμματείς, ή τεχνίτες. Λιγότεροι ήταν ειδικευμένοι εργάτες της ελαφριάς βιομηχανίας, ενώ ελάχιστοι ήταν εκείνοι που απασχολούταν ως ανειδίκευτοι εργάτες (αυτό ήταν το βασίλειο των μεταναστών). Οι απόφοιτοι ανωτάτων σχολών αντιμετώπιζαν υψηλότερα επίπεδα εργασιακής ανασφάλειας και εταεροαπασχολούταν σε μεγάλο βαθμό, αλλά από την άλλη πλευρά το ποσοστό ανεργίας τους ήταν χαμηλότερο του μέσου όρου και οι αποδοχές τους ήταν ελάχιστα υψηλότερες από τον μέσο όρο (Καραμεσίνη 2008). Οι μισθοί παρέμεναν σε χαμηλά επίπεδα ειδικά για τους νέους και τις γυναίκες,[328] και το ποσοστό των χαμηλά αμειβόμενων εργαζόμενων (εκείνοι που παίρνουν κάτω από τα 2/3 του διάμεσου μισθού) παρέμεινε υψηλό, κοντά στο 17%.[329] Στην Ελλάδα συνέχισε να παρατηρείται η χαμηλότερος βαθμός ικανοποίησης από την εργασία μεταξύ των χωρών της ΕΕ για σειρά ετών (Θεοδοσίου και Πουλάκιας 2005, Kaiser 2002, Blanchflower & Oswald, 1999). Από την άλλη, η οικονομική μεγέθυνση δημιουργούσε θέσεις εργασίας, ενώ το πελατειακό σύστημα βρήκε νέους τρόπους να ικανοποιήσει την πελατεία του (π.χ. προγράμματα stage).

[328] Οι μισθοί των γυναικών είναι κατά μέσο όρο 25% χαμηλότεροι από εκείνους των ανδρών (Παπαπέτρου 2004). Οι μισθοί στον ανδρών και γυναικών στον ιδιωτικό τομέα είναι κατά μέσο όρο μικρότεροι κατά 37% και 34% αντίστοιχα απ' ότι στο δημόσιο (Παπαπέτρου 2003).

[329] Marlier & Ponthieux 2000, Ιωακείμογλου & Σουμελή 2002, Θεοδοσίου & Πουλάκιας 2005.

Συγκεφαλαιώνοντας, οι παραπάνω μετασχηματισμοί διαμόρφωσαν το εθνικό πλαίσιο εντός του οποίου κλήθηκε να λειτουργήσει η πολιτική απασχόλησης: πόλωση των επιχειρήσεων, φιλελευθεροποίηση της οικονομίας με ασύμμετρες συνέπειες στην ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων αναλόγως του κλάδου και του μεγέθους τους, διατήρηση της σημασίας του κόστους εργασίας ως στρατηγική για την διασφάλιση της ανταγωνιστικότητας, μισθωτοποίηση του εργατικού δυναμικού, επιδείνωση των όρων ένταξης των νέων εργαζομένων στην αγορά εργασίας αλλά και πτώση του ποσοστού ανεργίας, μεγάλες διαφορές ως προς την κατανομή της ανεργίας ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες του πληθυσμού, αναντιστοιχία των νέων θέσεων εργασίας με τις προσδοκίες του εργατικού δυναμικού, συνύπαρξη μιας επίσημης αγοράς εργασίας με μια διευρυμένη ανεπίσημη, ισχυρή ανάπτυξη η οποία κατάφερνε να απορροφά εντάσεις. Σε όλα αυτά πρέπει να προστεθούν οι «εξωτερικοί περιορισμοί», δηλαδή το ευρωπαϊκό πλαίσιο για το χαρακτήρα των πολιτικών απασχόλησης των κρατών-μελών, το οποίο μπορεί να μην ήταν νομικά υποχρεωτικό αλλά συνδεόταν στενά με τις κοινοτικές χρηματοδοτήσεις. Το πώς προσαρμόστηκε η πολιτική απασχόλησης στις παραπάνω παραμέτρους αποτελεί τμήμα του επόμενου κεφαλαίου.

ΕΝΟΤΗΤΑ Δ
Η Ελληνικη Πολιτικη Απασχολησης

Δ.1. Ο δημόσιος λόγος για την απασχόληση και την ανεργία

Η εξέλιξη της συζήτησης

Η καταγραφή της ανεργίας ως πολιτικό ζήτημα

Αντιμετώπιζε η Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του ’80 υψηλά ποσοστά ανεργίας; Ο συνήθης τρόπος να απαντηθούν τέτοια ερωτήματα είναι η σύγκριση του ποσοστού ανεργίας με προηγούμενα έτη ή με άλλες χώρες. Ωστόσο, η κατάσταση στις αρχές της δεκαετίας του ’80 ήταν διαφορετική. Σημείο εκκίνησης όλων σχεδόν των συζητήσεων, ήταν η διαπίστωση ότι το «επίσημο» ποσοστό ανεργίας, δηλαδή εκείνο που μετριέται από την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, υποεκτιμούσε το πρόβλημα εξαιτίας τεχνικών ανεπαρκειών, πολιτικών σκοπιμοτήτων αλλά και λόγω της ιδιαίτερης δομής της ελληνικής οικονομίας.

Το ότι η έρευνα εργατικού δυναμικού παρουσίαζε σημαντικά προβλήματα δεν επιδέχεται αμφισβήτησης. Μέχρι το 1981 στο δείγμα της έρευνας δεν περιλαμβάνονταν οι αγροτικές περιοχές, στο ερωτηματολόγιο δεν υπήρχαν ερωτήσεις για τις ώρες απασχόλησης, την ύπαρξη ή όχι δεύτερης απασχόλησης, την απασχόληση του ερωτώμενου κατά το προηγούμενο έτος, το αν εργάζεται σε ιδιωτική ή δημόσια επιχείρηση κ.ο.κ. (Grossman 1986: 36-37).[330] Επίσης, οι καταγγελίες για πολιτική χειραγώγηση των αποτελεσμάτων της έρευνας ήταν συχνές. Αρχικά, το ΠΑΣΟΚ κατηγορούσε τη Νέα Δημοκρατία ότι κατά τη διακυβέρνησή της διόγκωσε τεχνηέντως τον όγκο της απασχόλησης με στόχο την μείωση του ποσοστού ανεργίας, ενώ αντίστοιχες κατηγορίες εκτόξευσε η Νέα Δημοκρατία εναντίων του ΠΑΣΟΚ όταν αυτό έγινε κυβέρνηση.[331]

---

[330] Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης Βρετός 1984, Κατσανέβας 1984β, Κανελλόπουλος κ.ά. 1995.

[331] Για τις καταγγελίες του ΠΑΣΟΚ βλ. Κατσανέβας 1985: 13, αλλά και πλείστες όσες σχετικές αναφορές στις τοποθετήσεις των βουλευτών του στη Βουλή την περίοδο 1978-1985. Αντίστοιχα για τις καταγγελίες της Νέας Δημοκρατίας βλ. τα πρακτικά της συζήτησης για το νόμο 1545/85 (Εθνικό Σύστημα Προστασίας από την Ανεργία). Σε αυτή τη συζήτηση ο Υπουργός Εργασίας Ευ. Γιαννόπουλος επίκρινε τους βουλευτές της Ν.Δ. από την επαρχία, οι οποίοι υποστήριζαν ότι το ΠΑΣΟΚ μειώνει τεχνηέντως το ποσοστό ανεργίας στην περιφέρειά τους, κατηγορώντας τους ότι δεν

Η κατάσταση αυτή τροφοδοτούνταν από τρανταχτές αντιφάσεις: το 1979 ο αριθμός των ανέργων που κατέγραφε η έρευνα εργατικού δυναμικού ανερχόταν σε 37.850 άτομα, αλλά την ίδια χρονιά λάμβαναν επίδομα ανεργίας 74.597 άτομα· σε εσωτερικό έγγραφο του Υπουργείου Συντονισμού το ποσοστό ανεργίας το 1980 εκτιμούνταν σε περίπου 6% τη στιγμή που η αντίστοιχη μέτρηση της έρευνας εργατικού δυναμικού έβρισκε 2,7% (Κατσανέβας 1985: 19)· κατά τη συζήτηση στη Βουλή του νόμου 1545/85 (Εθνικό Σύστημα Προστασίας από την Ανεργία), η Νέα Δημοκρατία μιλούσε για 400-500 χιλιάδες ανέργους, ενώ ο Υπουργός Εργασίας Ευάγγελος Γιαννόπουλος υποστήριζε ότι οι άνεργοι δεν ξεπερνούν τους 200 χιλιάδες καθώς και ότι δεν αυξήθηκε η ανεργία, αλλά βελτιώθηκε το σύστημα καταγραφής των ανέργων. Σε κάθε περίπτωση, ήταν κοινή πεποίθηση ότι τα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού δεν απέδιδαν το πραγματικό ποσοστό ανεργίας,[332] οπότε οι τοποθετήσεις, στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του ’80, αντλούσαν από τέσσερεις διαφορετικές πηγές: τον ΟΑΕΔ, το Υπουργείο Εργασίας, το Υπουργείο Οικονομίας και το γραφείο Πρωθυπουργού (Παπαγιαννίδης 1984: 54). Ταυτόχρονα, καμία από αυτές τις πηγές δεν δημοσίευε στοιχεία σε σταθερή βάση, οπότε έχουμε να κάνουμε περισσότερο με δηλώσεις Υπουργών παρά με επίσημα στοιχεία.

Εκτός από τα προβλήματα καταγραφής, η απροσδιοριστία του πραγματικού ποσοστού ανεργίας ήταν αποτέλεσμα και της ίδιας της δομής της ελληνικής αγοράς εργασίας. Ο μεγάλος αριθμός των αυτοαπασχολούμενων για τους οποίους δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί με επάρκεια το καθεστώς απασχόλησης,[333] η περιορισμένη έκταση της μισθωτής εργασίας, η απασχόληση μεγάλου αριθμού γυναικών ως βοηθητικά και μη αμειβόμενα μέλη σε οικογενειακές επιχειρήσεις, η εποχικότητα που χαρακτηρίζει την ελληνική οικονομία κ.ά., περιόριζαν τα περιθώρια εκδήλωσης ανοιχτής ανεργίας χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρχε σημαντικό πρόβλημα τουλάχιστον υποαπασχόλησης του εργατικού δυναμικού (Κατσανέβας 1985: 13, 1996: 35, Μακρής 1982: 2-3). Τέλος, ειδικά κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του ’80, τα στελέχη του ΟΑΕΔ συχνά περιελάμβαναν –σε ρητορικό επίπεδο– στην

προσκόμισαν όπως τους είχε ζητήσει λίστα με ανέργους της περιφέρειάς τους (!) διότι τέτοια λίστα δεν υπάρχει αφού η ανεργία δεν είναι υψηλή όπως υποστηρίζουν.

[332] Το 1983 ο Λυκούργος Λιαρόπουλος (στέλεχος του ΟΑΕΔ), παρουσιάζοντας τα προγράμματα για την ανεργία ξεκινούσε με τη διαπίστωση ότι «*δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί με ακρίβεια η πραγματική ανεργία στην Ελλάδα*», εκτιμώντας ότι «*το πραγματικό ποσοστό ανεργίας κατά το 1982 κυμάνθηκε γύρω στο 6-8% του εργατικού δυναμικού* [το επίσημο ποσοστό για το 1982 ήταν 5,8%]» (Λιαρόπουλος 1983: 111). Αντίστοιχα, ο καθηγητής Μάριος Νικολινάκος (ειδικός σύμβουλος του ΟΑΕΔ) σχολίαζε την κοινή διαπίστωση ότι «*υπάρχει μια έντονη δυσαναλογία ανάμεσα στο μέγεθος των προβλημάτων που αντιμετωπίζει η ελληνική οικονομία γενικότερα και συγκεκριμένα οι εργαζόμενοι από το ένα μέρος, και τη στατιστική τους σύλληψη από το άλλο… …η ελληνική οικονομία αντιμετωπίζει έντονο πρόβλημα ανεργίας*» (Νικολινάκος 1983: 121). Τέλος, βασική παραδοχή του Πενταετούς Προγράμματος Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης (1983-1987) ήταν ότι η υπήρχε έξαρση της ανεργίας και της υποαπασχόλησης, που προσέγγιζε τις έντονες διαστάσεις της δεκαετίας του ’60, όταν η ανεργία και η υποαπασχόληση κινούνταν σε επίπεδα μεταξύ 10% και 16% (ΥΠΕΘΟ 1983: 31).

[333] Σε αντίθεση με τον μισθωτό του οποίου η κατάσταση απασχόλησης είναι περισσότερο «καθαρή» (είτε εργάζεται, είτε είναι άνεργος), ο αυτοαπασχολούμενος μπορεί να κινείται σε μια πλατιά κλίμακα υποαπασχόλησης ο βαθμός της οποίας ποικίλει αλλά σπάνια φτάνει στο ακραίο σημείο της απόλυτης ανεργίας (Μακρής 1982: 2).

συγκαλυμμένη ανεργία και τμήμα των εργαζομένων στο δημόσιο τομέα! Το βασικό επιχείρημα ήταν ότι το Δημόσιο είχε περισσότερους υπαλλήλους απ' ό,τι χρειαζόταν και κατά συνέπεια κάποιοι από αυτούς μπορεί να λογιστούν ως «υποαπασχολούμενοι» (βλ. ενδεικτικά Μακρής 1982: 5, Κατσανέβας 1985).

Συνεπώς, έως και τα τέλη της δεκαετίας του '80, η κυρίαρχη προσέγγιση ήταν ότι το πρόβλημα της ανεργίας στην Ελλάδα αφορά εκτός από την «τυπική ανεργία» και την υποαπασχόληση η οποία παίρνει τη μορφή «λανθάνουσας ανεργίας» (Κατσανέβας 1985: 9, ΤτΕ 1983: 46). Μπορεί το ποσοστό ανεργίας στην Ελλάδα να ήταν χαμηλότερο από το ευρωπαϊκό, αλλά αυτό δεν σήμαινε ότι η ελληνική αγορά εργασίας δεν χαρακτηριζόταν από μια «*συγκαλυμμένη και σοβούσα κρίση στην απασχόληση*» (Μακρής 1982: 2).

Πέρα όμως από την πολιτική αντιπαράθεση, η παραπάνω συζήτηση δεν επέφερε σημαντικές αλλαγές στο επίπεδο όμως των παρεμβάσεων, με εξαίρεση τις αναγκαίες τροποποιήσεις στην έρευνα εργατικού δυναμικού. Δεν υπήρξε κάποια προσπάθεια να καταγραφεί το απροσδιόριστο μέγεθος της λανθάνουσας ανεργίας, δεν υιοθετήθηκαν ειδικά προγράμματα προκειμένου να αντιμετωπιστεί η υποαπασχόληση ή η πολυαπασχόληση του εργατικού δυναμικού. Το 1983 η έρευνα εργατικού δυναμικού προσαρμόστηκε στα ευρωπαϊκά στάνταρτ, μετά το 1981 εισήχθησαν νέες πολιτικές (κυρίως οι επιδοτήσεις για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας), αλλά τίποτα δεν πιστοποιεί ότι οι πολιτικές αντιμετώπισης της ανεργίας προσπάθησαν να λάβουν υπόψη τις «ιδιαιτερότητες της ελληνικής οικονομίας». Η περιφερειακή θέση της πολιτικής απασχόλησης στο σύμπλεγμα οικονομικών πολιτικών δεν βοήθησε στο να αναπτυχθεί περαιτέρω ο προβληματισμός. Εν τέλει, από τις αρχές της δεκαετίας του '90 και μετά, η συζήτηση για την ανεργία απέκλεισε τη διάσταση της υποαπασχόλησης και περιορίστηκε στη «τυπική ανεργία». Ακόμα χειρότερα, μετά την εκδήλωση της ύφεσης το 2009, η πολιτική του Υπουργείου Οικονομικών, έχοντας ως αποκλειστικό στόχο την αύξηση των φορολογικών εσόδων και τη μείωση των δαπανών προέταξε εμμέσως έναν διαφορετικό ορισμό της ανεργίας: άνεργοι θεωρούταν μόνο όσοι λαμβάνουν επίδομα ανεργίας.

Αναλύσεις για την ανεργία κατά την πρώτη διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, 1980-1985

Κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του '80 η ανεργία ερμηνεύονταν κυρίως ως αποτέλεσμα της ισχνής ανάπτυξης και της στρεβλής δομής του παραγωγικού συστήματος. Η απάντηση, επομένως, στο πρόβλημα της ανεργίας ταυτιζόταν με την παραγωγική αναδιάρθρωση, την ενεργοποίηση της αναπτυξιακής διαδικασίας και του διαρθρωτικού μετασχηματισμού, με ιδιαίτερη έμφαση στη μεταποίηση. Η προσέγγιση αυτή ήταν άλλωστε συνεπής και με την κυρίαρχη ανάγνωση στο εσωτερικό του ΠΑΣΟΚ για τις αιτίες των προβλημάτων της ελληνικής οικονομίας. Οι αναλύσεις της εποχής, που αντλούσαν από τις θεωρίες κέντρου-περιφέρειας, παρουσίαζαν την ελληνική οικονομία ως μια περιφερειακή και εξαρτημένη από τα μητροπολιτικά κέντρα του καπιταλιστικού κέντρου οικονομία (Βούλγαρης 2005: 159). Η θεωρία εκκινώντας από μαρξίζοντα σχήματα περί μητρόπολης/περιφέρειας, υποστηρίζει συνοπτικά ότι οι χώρες του καπιταλιστικού

κέντρου «εισάγουν» τον καπιταλισμό στις χώρες της περιφέρειας, χωρίς όμως να αναπτύσσουν τις παραγωγικές δυνάμεις, χωρίς να διευρύνουν τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, αλλά δημιουργώντας μια στρεβλή καπιταλιστική συνθήκη που στοχεύει στην εκμετάλλευση και απομύζηση του εθνικού προϊόντος των «υπανάπτυκτων» χωρών. Το ΠΑΣΟΚ ενσωμάτωσε και αναπαρήγαγε διακηρυκτικά μια ελληνική παραλλαγή αυτών των επεξεργασιών και ενέταξε την Ελλάδα στο σχήμα μητρόπολη/περιφέρεια υποστηρίζοντας, ότι η «απεξάρτηση» της χώρας, η ανάπτυξή της και ο «σοσιαλισμός» τελικά, θα έμπαιναν σε κίνηση χάρη σε έναν κεντρικό μηχανισμό, το κράτος (Μπαλαμπανίδης 2007: 15).

Τις παραπάνω αναλύσεις βρίσκουμε και στην περιγραφή της αγοράς εργασίας. Για παράδειγμα, ο καθηγητής Θεόδωρος Κατσανέβας, που διατέλεσε πρώτος Διοικητής του ΟΑΕΔ επί ΠΑΣΟΚ, αρθρογράφησε εκτεταμένα υποστηρίζοντας ότι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ελληνικής αγοράς εργασίας οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στην «*ανισομερή και άναρχη ανάπτυξη του ελληνικού περιφερειακού καπιταλισμού*», η οποία και προσδιόρισε τη δομή της απασχόλησης: μικρό ποσοστό μισθωτών, υψηλό ποσοστό αυτοαπασχολούμενων, χαμηλό ποσοστό συμμετοχής (Κατσανέβας 1983: 11).[334]

Στο παραπάνω πλαίσιο, προέκυπτε μια επιφυλακτική στάση ως προς το «παρασιτικό» ρόλο των υπηρεσιών,[335] ενώ δίνονταν μεγάλη έμφαση στην οικονομική ανάπτυξη[336] και στο διαρθρωτικό μετασχηματισμό της οικονομίας κυρίως μέσω της ενίσχυσης των τομέων της υψηλής τεχνολογίας και της βιομηχανίας.[337] Αντίστοιχα, άλλες εξελίξεις όπως η εντυπωσιακή μείωση της αγροτικής απασχόλησης που συνέβη κατά τη δεκαετία του ’70,[338] υποτιμήθηκαν εάν δεν αντιμετωπίστηκαν θετικά ως δείκτης «εκσυγχρονισμού» της ελληνικής οικονομίας (ενδεικτικά βλ. Κατσανέβας 1983,

---

[334] «*Η ελληνική οικονομία παρουσιάζει τα βασικά χαρακτηριστικά μιας περιφερειακής χώρας του καπιταλισμού» και αυτό ερμηνεύει τις ιδιαιτερότητές της σε σχέση με τις υπόλοιπες οικονομίες των ευρωπαϊκών «μητροπολιτικών χωρών*» (Κατσανέβας 1985: 9).

[335] Τα κύρια χαρακτηριστικά της ιδιαιτερότητας της ελληνικής αγοράς εργασίας είναι *«η περιορισμένη εκβιομηχάνιση και η υπερτροφική διόγκωση των εμπορικών, διαμεσολαβητικών και παρασιτικών δραστηριοτήτων»* (Ροδόπουλος 1983: 26).

Αντίστοιχα, η έκθεση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος για το 1981 διαπίστωνε ότι τα διαρθρωτικά προβλήματα της οικονομίας αφορούν την υπέρ-ανάπτυξη των υπηρεσιών σε σύγκριση με τους τομείς παραγωγής αγαθών, τις περιορισμένες μεταβολές στη διάρθρωση της αγροτικής παραγωγής, τις χαμηλές επενδύσεις και παραγωγικότητα του αγροτικού τομέα και του κλάδου μεταποίησης αγροτικών προϊόντων, αλλά επίσης αφορούν και το μοντέλο βιομηχανικής ανάπτυξης που στηρίχθηκε στη φτηνή εργασία περιθωριοποιώντας τη σημασία των νέων τεχνολογιών (ΤτΕ 1982: 17-18).

[336] «*Η περισσότερο σωστή και μόνιμη λύση του προβλήματος της ανεργίας είναι επενδύσεις, επενδύσεις, και πάλι επενδύσεις*» (Κατσανέβας 1983: 17, βλ. επίσης Ροδόπουλος 1983: 35, Νικολινάκος 1983: 123, Αποστολάτος 1985).

[337] Για παράδειγμα, στις αρχές της δεκαετίας του ’80 υπήρξε μια συζήτηση για τη δημιουργία βιομηχανίας ηλεκτρονικής στην Ελλάδα (ενδεικτικά βλ. ΟΑΕΔ 1982β).

[338] Το 1971 οι εργαζόμενοι στον αγροτικό τομέα αποτελούσαν το 40,6% του εργατικού δυναμικού, το 1981 είχαν περιοριστεί στο 29,6%. Αντίστοιχα, οι μισθωτοί στο σύνολο της οικονομίας από 33,5% το 1961, αυξήθηκαν σε 47,8% το 1981.

Ροδόπουλος 1983, Ζησιμόπουλος 1983). Συμπληρωματικά, υποστηρίζονταν ότι αυξητικές πιέσεις στην ανεργία ασκεί η απασχόληση αλλοδαπών στην ναυτιλία (Ροδόπουλος, 1983: 31, Κατσανέβας, 1985: 83), η αύξηση του εργατικού δυναμικού λόγω της εισόδου των γυναικών στην αγορά εργασίας (ΤτΕ, 1980: 45), ενώ για αρκετά χρόνια διατυπώνονταν ανησυχίες για τις συνέπειες που θα είχε η παλιννόστηση των ελλήνων μεταναστών.[339] Ωστόσο, κατά κύριο λόγο η ανεργία ερμηνευόταν ως πρόβλημα ελλιπούς ανάπτυξης και διόρθωσης των στρεβλών δομών της οικονομίας και της αγοράς εργασίας μέσω της κρατικής παρέμβασης.

Το κείμενο που αναδεικνύει με καλύτερο τρόπο το πνεύμα της εποχής είναι το *Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης 1983-1987,* το οποίο σύμφωνα με την κυβέρνηση επρόκειτο να αποτελέσει το «*όργανο συντονισμού της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, ενεργοποίησης του παραγωγικού δυναμικού της χώρας και προώθησης της αυτοδύναμης οικονομικής ανάπτυξης…* [στα πλαίσια] *μια μακρόχρονης και σταθερής πορείας προς τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό*» (ΥΠΕΘΟ, 1983: 9).

Η αντιμετώπιση της ανεργίας αποτέλεσε κεντρικό στόχο του προγράμματος,[340] το οποίο ως προς την αγορά εργασίας επικέντρωνε (ΥΠΕΘΟ 1983: 32) στη μείωση της ανεργίας γενικά και την αύξηση των θέσεων εργασίας, στον περιορισμό της ανεργίας των νέων, στη βελτίωση του εκπαιδευτικού συστήματος, στη βελτίωση της κινητικότητας της εργασίας με στόχο «*τη μεγαλύτερη ευελιξία και προσαρμοστικότητα της αγοράς εργασίας*», στην «*αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και της κοινωνικής αποδοτικότητας της απασχόλησης*» και στην «*προσαρμογή του πλέγματος αμοιβών εργασίας με κατεύθυνση την εξισορρόπηση της προσφοράς και ζήτησης εργατικών δυνάμεων*».

Οι αναφορές στην ανάγκη ενίσχυσης της ευελιξίας της αγοράς εργασίας και στην ανάγκη «προσαρμογής του πλέγματος αμοιβών» (δηλαδή της μείωσής τους) εμφανίζεται σήμερα ως αντιφατική και αναντίστοιχη με την γενικότερη φυσιογνωμία της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ της εποχής. Πόσο μάλλον όταν τέτοιου τύπου αναφορές δεν περιορίζονται μόνο στο κείμενο του Πενταετούς Προγράμματος αλλά τις συναντάμε και στην αρθρογραφία υψηλόβαθμων στελεχών του ΟΑΕΔ. Για

[339] Το 1980 οι έλληνες εργαζόμενοι στη Γερμανία είχαν περιοριστεί σε 126.000 άτομα, έναντι 270.000 το 1972 (Χατζηπαναγιώτου 1982: 26. Επίσης βλ. Χατζηπαναγιώτου 1983 και 1984, Ροδόπουλος, 1983: 27). Η Τράπεζα της Ελλάδος αναφέρει την παλιννόστηση ως παράγοντα που ασκεί πιέσεις στην αγορά εργασίας σχεδόν στο σύνολο των Εκθέσεων του Διοικητή των ετών 1981-1986. Το 1987 ήταν η πρώτη χρονιά που δεν υπήρξε ανάλογη αναφορά. Από την άλλη πλευρά, ο Μακρής (1982: 4) υποστήριξε ότι η παλιννόστηση αντιθέτως δεν άσκησε σημαντικές πιέσεις στην αγορά εργασίας, διότι (α) ήταν σταδιακή, (β) οι παλιννοστούντες κατευθύνθηκαν κυρίως προς τις αγροτικές περιοχές προέλευσής τους και (γ) δεν αναζήτησαν εργασία ως μισθωτοί αλλά δημιούργησαν δικές τους δουλειές.

[340] Οι κεντρικοί στόχοι του προγράμματος ήταν (ΥΠΕΘΟ 1983: 30): *«(α) η μείωση της αυξανόμενης ανεργίας, (β) η αποδυνάμωση του στασιμοπληθωρισμού και η καταπολέμηση του διαρθρωτικού του χαρακτήρα, (γ) η αντιστροφή της υποβάθμισης που έχει υποστεί η ελληνική οικονομία στο διεθνή καταμερισμό εργασίας, και, (δ) η άνοδος του χαμηλού επιπέδου ποιότητας ζωής που παρέχει ο δημόσιος τομέας στους Έλληνες πολίτες*».

παράδειγμα, σε άρθρο του Ροδόπουλου, ο οποίος διετέλεσε Διοικητής του ΟΑΕΔ, το οποίο δημοσιεύτηκε από τον ίδιο τον ΟΑΕΔ το 1983 αναφέρεται:

> «*υπάρχουν κατηγορίες εργαζομένων, ιδιαίτερα στο χώρο της κοινής ωφέλειας, που διεκδικούν και πετυχαίνουν, αμοιβές σημαντικά ανώτερες από εκείνες που δικαιολογεί η σχέση προσφοράς και ζήτησης.*
>
> *Αυτό οδηγεί τα νεότερα άτομα σ' ένα εσφαλμένο επαγγελματικό προσανατολισμό για την ανεύρεση δουλειάς σε ένα χώρο κορεσμένο. Αυτή η κατάσταση αποπροσανατολίζει του νέους από το να εκπαιδευτούν συστηματικά σε επαγγέλματα έντονης ζήτησης, από την άλλη δημιουργεί έντονα κοινωνικό-πολιτικά προβλήματα.*
>
> *Οι ατέλειες στη διάθρωση των αμοιβών στρέφουν τους νέους στην αναζήτηση κάποιας δουλειάς γραφείου, αντί κάποιας δουλειάς στην παραγωγή, στο δημόσιο τομέα αντί του ιδιωτικού, προκαλώντας έντονες ανισορροπίες στις επί μέρους αγορές εργασίας*» (Ροδόπουλος 1983: 31-32, βλ. επίσης αντίστοιχες αναλύσεις στο Ζησιμόπουλος 1983: 43).

Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί το παραπάνω επιχείρημα, εκφέρονταν την εποχή εκείνη από μια προοδευτική σκοπιά. Είχε το χαρακτήρα κριτικής προς τις «κυβερνήσεις της Δεξιάς», ότι είχαν αποικίσει το δημόσιο τομέα μετατρέποντας τον σε «*προσφιλές πεδίο μικροκομματικών ρυθμίσεων που λειτούργησε ως προστάτης της ολιγαρχίας και οργανωμένων συμφερόντων, που διογκώθηκε τεχνητά χωρίς ουσιαστική αναπτυξιακή κατεύθυνση*» (ΥΠΟΙΚ 1983: 12).[341] Όπως ήταν αναμενόμενο, η έντονη πολιτική πόλωση που κυριάρχησε την δεκαετία του '80 επηρέασε και το λόγο για την ανεργία και την απασχόληση.[342] Μια από τις συνέπειες αυτής της πόλωσης ήταν η καθολική κριτική στην προηγούμενη κατάσταση πραγμάτων, κάτι που με τη σειρά του επέτρεψε την υιοθέτηση επιχειρημάτων που δεν θα ανέμενε κανείς να υιοθετήσει μια σοσιαλιστική κυβέρνηση (π.χ. ότι η ανεργία οφείλεται στους υψηλούς μισθούς του δημοσίου).

Για να επιστρέψουμε στο Πενταετές Πρόγραμμα, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του ΚΕΠΕ που διενεργήθηκαν για την υποστήριξη του προγράμματος η «*αποκατάσταση συνθηκών υψηλής απασχόλησης*» έως το 1987 απαιτούσε μέσο ετήσιο

---

[341] Αρκετά χρόνια αργότερα, το ίδιο επιχείρημα «επικαιροποιήθηκε» σε εντελώς διαφορετικό πλαίσιο, από τους Κοντολέμη και Δεμέκα, οι οποίοι σε σειρά άρθρων (Demekas & Kontolemis 1996, 1997, Δεμέκας & Κοντολέμης, 1996, 1998) υποστήριξαν ότι οι ισχυρές μισθολογικές επιδιώξεις των συνδικάτων και ο υψηλός μισθός επιφύλαξης των νέων οφείλονται στην αύξηση των θέσεων «άνετης και μόνιμης απασχόλησης στον δημόσιο τομέα.

[342] Ενδεικτικό παράδειγμα της πόλωσης αυτής αποτελεί μια ειδική έκδοση του ΟΑΕΔ (1985) με τίτλο *Τα πρώτα χρόνια της Αλλαγής στον ΟΑΕΔ*. Πέραν του χαρακτηριστικού τίτλου στο κείμενο καταγγέλλεται ονομαστικά η προηγούμενη κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας διότι «*για προεκλογικούς λόγους αύξησε το ύψος των οικογενειακών επιδομάτων*» (ΟΑΕΔ 1985: 4) καθιστώντας το σχετικό λογαριασμό ελλειμματικό, ενώ αντίστοιχα τονίζεται «*η σημαντική προσπάθεια στα χρόνια της Αλλαγής, να αναπτυχθεί το αίσθημα ευθύνης και η περί δικαίου αντίληψη ανάμεσα στους 4.000 τακτικούς και έκτατους υπαλλήλους του Οργανισμού*» (ΟΑΕΔ 1985: 9). Οι παραπάνω αναφορές ήταν μάλλον μετριοπαθείς, εάν συγκριθούν με ανάλογες του 1982, όπου σε ανυπόγραφο κείμενο, που εκδόθηκε επίσης από τον ΟΑΕΔ στα πλαίσια της σειράς *Ενημερωτικά Κείμενα,* καταγγέλλεται ο «*λυσσαλέος πόλεμος της Δεξιάς ενάντια στην Αλλαγή*» (ΟΑΕΔ, 1982: 3). Αντίστοιχα, η Νέα Δημοκρατία κατηγορούσε το ΠΑΣΟΚ για κομματικοποίηση του κράτους και για ένα ιδιόμορφο καθεστώς δίωξης των οπαδών της.

πραγματικό ρυθμό μεγέθυνσης του ΑΕΠ ίσο με 5,5%. Εξαιτίας του φόβου πληθωριστικών πιέσεων τελικά προκρίθηκε η επιδίωξη ρυθμών ανάπτυξης της τάξης του 3,5%-4% (ΥΠΕΘΟ 1983: 32-33), που με τη σειρά της θα δημιουργούσε 270.000 νέες θέσεις εργασίας: 120.000 στον δευτερογενή τομέα και 150.000 στον τριτογενή. Με αυτά τα δεδομένα, εκτιμήθηκε ότι οι άνεργοι θα μειώνονταν από 211.600 (6,1% του εργατικού δυναμικού) το 1982 σε 150.000 (3,9% του εργατικού δυναμικού) το 1987 (ΥΠΕΘΟ, 1983: 33).

Για την περαιτέρω εξειδίκευση των στόχων διενεργήθηκαν ειδικές μελέτες από τον ΟΑΕΔ (Ευστρατόγλου & Μπούγας 1982, Βάζος 1983) και το ΚΕΠΕ (Βόρλου κ.ά. 1983, Συκιανάκης, 1985) ώστε να εκτιμηθούν οι μεσοπρόθεσμες ανάγκες της οικονομίας σε δεξιότητες αλλά και θέσεις εργασίας. Παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις, το σύνολο αυτών των μελετών σύγκλινε σε ορισμένες διαπιστώσεις-εκτιμήσεις. Κοινή διαπίστωση ήταν ότι η απασχόληση στον αγροτικό τομέα θα συνεχίσει να μειώνεται με έντονο ρυθμό, ότι το εργατικό δυναμικό θα συνεχίσει να αυξάνεται και ότι οι νέες θέσεις εργασίας θα προέλθουν κυρίως από την μεταποίηση και δευτερευόντως από τις υπηρεσίες με έμφαση στον τουρισμό.[343]

Τα αποτελέσματα ήταν διαφορετικά. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεγέθυνσης του ΑΕΠ κινήθηκε σε χαμηλότερα επίπεδα (1,4%) και το 1987, λόγω του Σταθεροποιητικού Προγράμματος, η οικονομία μπήκε σε ύφεση (-0,7%). Επιπρόσθετα, παρά το γεγονός ότι η αύξηση του εργατικού δυναμικού ήταν μικρότερη του αναμενόμενου, το ποσοστό ανεργίας παρέμενε σε υψηλά επίπεδα (7,6% το 1987).[344] Η απασχόληση στον αγροτικό τομέα μειώθηκε βραδύτερα, η απασχόληση στην μεταποίηση μειώθηκε αντί να αυξηθεί, και το σύνολο της καθαρής αύξησης της απασχόλησης προήλθε από τις υπηρεσίες. Βέβαια εντωμεταξύ είχαν συντελεστεί σημαντικές μετατοπίσεις της οικονομικής πολιτικής. Το Πενταετές Πρόγραμμα εγκαταλείφθηκε το 1987, πριν καν ξεκινήσει η υλοποίηση του, δίνοντας τη θέση του στο Σταθεροποιητικό Πρόγραμμα 1985-1987, του οποίου η φυσιογνωμία ήταν η ακριβώς αντίθετη. Υπό αυτή την έννοια, δεν έχουμε να κάνουμε με ένα πλάνο που δεν έπιασε τους στόχους του, αλλά με ένα σχέδιο που εγκαταλείφτηκε πριν ακόμα εφαρμοστεί. Ωστόσο, η υποχώρηση της απασχόλησης στη μεταποίηση και η αντίστοιχη ενίσχυσή της στις υπηρεσίες δύσκολα μπορούν να αποδοθούν στην οικονομική πολιτική, δεδομένου ότι οφείλονται σε ευρύτερες μακροχρόνιες τάσεις της ελληνικής αγοράς εργασίας οι οποίες είχαν ενεργοποιηθεί αρκετά νωρίτερα (βλ. ανάλυση στην

[343] Σύμφωνα με τον Συκιανάκη (1985), κατά την πενταετία 1981-1985 η συνολική μείωση της αγροτικής απασχόλησης θα έφτανε τις 90.000. Σε συνδυασμό με την αναμενόμενη αύξηση του εργατικού δυναμικού, η μείωση της ανεργίας σε ποσοστά κάτω του 2% απαιτούσε 317.800 καθαρές νέες θέσεις εργασίας. Από αυτές τα 2/3 μπορούσαν να δημιουργηθούν στη βιομηχανία και τον τουρισμό. Η κυβέρνηση έπρεπε να δημιουργήσει τις 110-147 χιλιάδες και τα υπόλοιπα θα τα αναλάμβανε ο πολλαπλασιαστής. Αντίστοιχα, σύμφωνα με τον Βάζο (1983), ο αριθμός των νέων θέσεων εργασίας την περίοδο 1983-1987 στους μη γεωργικούς τομείς θα κινούνταν ανάμεσα σε 180 και 330 χιλιάδες, αναλόγως των εξελίξεων στην παραγωγικότητα και στο ΑΕΠ, και ο περιορισμός της ανεργίας σε ποσοστά κάτω του 4% απαιτούσε μέσο ετήσιο ρυθμό μεγέθυνσης του ΑΕΠ ίσο με 4%.

[344] Το 1987 το εργατικό δυναμικό είχε αυξηθεί μόλις κατά 88.000 σε σχέση με το 1983, οι απασχολούμενοι είχαν αυξηθεί κατά 103.000, οι άνεργοι είχαν μειωθεί σε 285.000 από 300.000 χιλιάδες το 1983.

προηγούμενη ενότητα). Εκ των πραγμάτων η οικονομική πολιτική θα μπορούσε είτε να ενισχύσει, είτε να επιβραδύνει αυτές τις τάσεις, αλλά η γενική τους κατεύθυνση ήταν μάλλον προκαθορισμένη.

Όσον αφορά τις νομοθετικές παρεμβάσεις, παρά τη ρητορική έμφαση του ΠΑΣΟΚ στο ρόλο της οικονομικής ανάπτυξης ως μηχανισμό καταπολέμησης της ανεργίας,[345] οι νομοθετικές πρωτοβουλίες ήταν μάλλον μετριοπαθείς.[346] Ο πρώτος αναπτυξιακός νόμος που ψηφίστηκε από τη νέα κυβέρνηση (ν. 1262/82), αν και θεωρείται σταθμός ως προς την πολιτική απασχόλησης διότι εισήγαγε τις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης, δεν προέβλεπε ειδικού τύπου ενισχύσεις-επιδοτήσεις για επενδύσεις που θα πραγματοποιούταν σε περιοχές υψηλής ανεργίας ή για επενδύσεις που θα δημιουργούσαν πολλές νέες θέσεις εργασίας. Αντίστοιχα, ο αριθμός των θέσεων εργασίας αποτελούσε ασθενές κριτήριο αξιολόγησης των επενδυτικών προτάσεων.[347] Επίσης, ο πρώτος νόμος του ΠΑΣΟΚ που με αποκλειστικό θέμα την καταπολέμηση της ανεργίας (ν. 1545/85, Εθνικό Σύστημα Προστασίας από την Ανεργία) εισήχθη προς ψήφιση το 1985, λίγες εβδομάδες πριν κλείσει η Βουλή για τις εκλογές ξεσηκώνοντας θύελλα αντιδράσεων από την πλευρά της Νέας Δημοκρατίας που τον χαρακτήρισε προεκλογικής σκοπιμότητας. Προφανώς αυτή η διάσταση υπήρχε, ωστόσο είναι απορίας άξιον η ούτως η άλλος μεγάλη καθυστέρηση στην ανάληψη μιας αντίστοιχης νομοθετικής πρωτοβουλίας, δεδομένης της πιεστικότητας του προβλήματος σύμφωνα τουλάχιστον με τις δηλώσεις των κυβερνητικών στελεχών.

Η σταδιακή ανάδυση της ατζέντας για την ανάγκη ευελιξίας της αγοράς εργασίας, 1985-1995

Το Σταθεροποιητικό Πρόγραμμα 1985-87 έδωσε αποφασιστική ώθηση στις προσεγγίσεις που συνδέουν την ανεργία με τις ανελαστικές δομές της αγοράς εργασίας και το ύψος των μισθών. Οι εκθέσεις του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος αποτελούν βαρόμετρο των κυρίαρχων αντιλήψεων. Η έκθεση για το 1985 περιλαμβάνει για πρώτη φορά εκτεταμένες αναφορές στην αγορά εργασίας, συνδέοντας χωρίς περιστροφές τα υψηλά ποσοστά ανεργίας με την ανελαστικότητα του θεσμικού πλαισίου της αγοράς εργασίας. Το απόσπασμα που ακολουθεί είναι χαρακτηριστικό.

> «*Η αγορά εργασίας χαρακτηρίζεται από σοβαρές δυσκαμψίες που έχουν την προέλευσή τους σε κρατικές ρυθμίσεις που αποβλέπουν στην εξασφάλιση της*

[345] Ενδεικτικά βλ. Ανδρέας Παπανδρέου, Προγραμματικές Δηλώσεις του Προέδρου της Κυβερνήσεως, 22/11/1981, Πρακτικά της Βουλής.

[346] Για μια αναλυτικότερη περιγραφή της νομοθετικής δραστηριότητας του ΠΑΣΟΚ κατά την πρώτη τετραετία σε σχέση με τα ζητήματα απασχόλησης βλ. Βαμιεδάκης 2009.

[347] Σύμφωνα με τον 1262/82, οι «ειδικές επενδύσεις» (που δικαιούνταν αυξημένων ενισχύσεων ασχέτως της γεωγραφικής ζώνης) ήταν οι επενδύσεις προστασίας του περιβάλλοντος, υποκατάστασης της ηλεκτρικής ενέργειας από αέριο, προώθησης προηγμένων τεχνολογιών, οι επενδύσεις των ΟΤΑ και οι επενδύσεις με στόχο την απασχόληση αναπήρων. Αντίθετα, δεν υπήρχε καμία πρόνοια για επενδύσεις σε περιοχές με υψηλή ανεργία ή για επενδύσεις που δημιουργούν πολλές θέσεις απασχόλησης.

απασχόλησης, αλλά στην πράξη έχουν αποδειχτεί αναποτελεσματικές, αν δεν έχουν αποτελέσματα αντίθετα από τα επιδιωκόμενα. Οι περιορισμοί που ισχύουν στις απολύσεις, στην πράξη μπορεί να αποθαρρύνουν την πρόσληψη νέου προσωπικού σε περιόδους που αυτό θα ήταν αναγκαίο για να ανταποκριθεί η παραγωγή στην αυξημένη ζήτηση.

Ανάλογες αρνητικές επιπτώσεις τόσο στην απασχόληση, όσο και στο κόστος λειτουργίας των επιχειρήσεων μπορεί να έχουν οι ρυθμίσεις που αναφέρονται στην απαγόρευση της μερικής απασχόλησης, στις υπερωρίες και στην λειτουργία επιχειρήσεων με βάρδιες εργασίας. Είναι πολλές οι περιπτώσεις που έχουν οδηγηθεί σε χρεοκοπία, ή βρίσκονται στα πρόθυρα χρεοκοπίας, ενώ θα μπορούσαν ίσως να διασωθούν αν είχαν τη δυνατότητα να προσαρμόσουν την απασχόληση προσωπικού στις συνθήκες της ζήτησης….

Ανάλογες αρνητικές επιπτώσεις στην απασχόληση, στην παραγωγικότητα και στη μετακίνηση παραγωγικών συντελεστών από κλάδους χαμηλής σε κλάδους υψηλής παραγωγικότητας έχει και η καθιέρωση άκαμπτων μηχανισμών καθορισμού των μισθών και των ημερομισθίων. Η ΑΤΑ που ισχύει από 1982 ενώ ήταν δικαιολογημένη για κοινωνικούς λόγους έχει οδηγήσει με την πάροδο του χρόνου σε σοβαρή μείωση των μισθολογικών διαφορών σε σημείο που έχουν αμβλυνθεί τα κίνητρα για εργασία και βελτίωση της απόδοσης και της εξειδίκευσης… η εξασφάλιση μεγαλύτερης ελαστικότητας στη λειτουργία της αγοράς εργασίας και ο περιορισμός του αυτοματισμού στον καθορισμό των αποδοχών θα μπορούσαν να υποβοηθήσουν τις αναγκαίες προσαρμογές στην οικονομία…

Σχετικά με το σύστημα καθορισμού των αμοιβών, μολονότι οι συλλογικές διαπραγματεύσεις σε εθνικό επίπεδο και σε επίπεδο κλάδου είναι αναγκαίες για τον καθορισμό των κατώτατων ορίων μισθών και ημερομισθίων και γενικότερα ωρών εργασίας, θα ήταν ίσως σκόπιμο να αποβλέψουμε, μετά την περίοδο εφαρμογής του προγράμματος σταθεροποίησης της οικονομίας, σε καθιέρωση ενός περισσότερο αποκεντρωμένου συστήματος συλλογικών διαπραγματεύσεων σε επίπεδο επιχείρησης, με επιδίωξη τη σύνδεση της αμοιβής της εργασίας με την παραγωγικότητα» (ΤτΕ 1986: 42).

Ωστόσο, παρά τις σαφείς αναφορές της Έκθεσης του 1986, η πεποίθηση ότι η ανεργία οφείλεται στις δυσκαμψίες της αγοράς εργασίας δεν ήταν ακόμα απολύτως διαδεδομένη. Για παράδειγμα, μετά την εγκατάλειψη του Σταθεροποιητικού Προγράμματος το 1987 οι εκθέσεις της ΤτΕ δεν εμπεριέχουν εκτεταμένες ανάλογες αναφορές για την απασχόληση και την ανεργία. Στις εκθέσεις των επόμενων χρόνων δεν γίνεται καμία αναφορά στις εργασιακές σχέσεις και μόλις στην έκθεση του 1989 υπάρχει μια νύξη ότι «*στην αύξηση της ανεργίας πιθανώς να συνέβαλαν και οι δυσκαμψίες στην αγορά εργασίας*» (ΤτΕ 1990: 72). Για μια περίοδο 2-3 χρόνων, δηλαδή κατά την περίοδο 1987-1999 μπορούμε ακόμα να βρούμε στοιχεία και πολιτικές που μάλλον απορρίπτουν την απορυθμιστική ατζέντα παρά την προωθούν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο νόμος 1839/89 (Προώθηση της απασχόλησης και της επαγγελματικής κατάρτισης), τον οποίο επεξεργάστηκε και κατέθεσε προς ψήφιση ο Γ. Γεννηματάς ως Υπουργός Εργασίας. Σύμφωνα με την αρθρογραφία της εποχής ο νόμος αποτέλεσε μια «*ολοκληρωτική αναίρεση της πολιτικής αναδιάρθρωσης της αγοράς εργασίας που είχε υιοθετήσει το Εθνικό Συμβούλιο Ανάπτυξης και Προγραμματισμού το 1986 μετά από εισήγηση του τότε υπουργού Εθνικής Οικονομίας κ. Κ. Σημίτη*» (Σμαϊλης 1988: 14). Ο νόμος είναι σημαντικός περισσότερο λόγω των αρνήσεών του. Σε αντίθεση με την συζήτηση της

προηγούμενης διετίας, δεν υπήρξε ρύθμιση για την μερική απασχόληση, ούτε για την ευελιξία του χρόνου εργασίας. Αξίζει να σημειωθεί, ότι ο συγκεκριμένος νόμος αποτελεί το μόνο ελληνικό νομοθέτημα για την απασχόληση της περιόδου 1981-2008, στην εισηγητική έκθεση του οποίου γίνεται λόγος για την επίτευξη «πλήρους απασχόλησης» (Αιτιολογική Έκθεση του νόμου 1839/89, σελ. 1).

Η ανάληψη της διακυβέρνησης από την Νέα Δημοκρατία αναζωπύρωσε τη συζήτηση. Επίσης, άρχισε να διαφαίνεται μια σημαντική στροφή ως προς την αντιμετώπιση του τομέα των υπηρεσιών και του ρόλου που μπορεί να παίξει ως προς την δημιουργία νέων θέσεων απασχόλησης:

> «Οι *ραγδαίες εξελίξεις της τεχνολογίας έχουν μεταβάλει ριζικά την αναπτυξιακή διαδικασία. Ο δυναμικός τομέας που ωθεί πια την ανάπτυξη είναι ο τομέας των παραγωγικών υπηρεσιών. Τράπεζες, ασφάλειες, εταιρίες επενδύσεων χαρτοφυλακίου, χρηματιστηριακές εταιρίες, ο τομέας της πληροφορικής, οι ναυτιλιακές εργασίες, οι νέες μορφές συνεδριακού πολιτισμικού και θαλάσσιου τουρισμού. Η κυβέρνησή μας δίνει απόλυτη προτεραιότητα στην ανάπτυξη αυτών των υπηρεσιών, γιατί αποτελούν άμεση απάντηση στο πρόβλημα της ανεργίας των νέων, χωρίς πολλές επενδύσεις και χρονοβόρες προετοιμασίες…. Το έπαθλο θα είναι η δημιουργία 100.000 νέων, δυναμικών και καλοπληρωμένων θέσεων εργασίας για τους νέους και τις νέες μας*» (Προγραμματικές δηλώσεις του Προέδρου της Ν.Δ., Κωνσταντίνου Μητσοτάκη από το βήμα της Βουλής, 24/04/1990).

Σε κάθε περίπτωση, η αναζωπύρωση της συζήτησης περιορίστηκε στο ακαδημαϊκό επίπεδο και δεν επεκτάθηκε σημαντικά στο πολιτικό. Παρά τις διακηρύξεις της κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας για απελευθέρωση της αγοράς εργασίας, τα ζητήματα αυτά δεν βρέθηκαν υψηλά στην ατζέντα της κυβέρνησης.[348] Ακόμα και ο ΣΕΒ απέφυγε για κάποιο διάστημα να θέσει ζήτημα δυσκαμψίας της αγοράς εργασίας. Έως και τα μέσα της δεκαετίας του ’90 η κορυφαία οργάνωση των εργοδοτών επικέντρωνε στους θεσμούς συλλογικής διαπραγμάτευσης. Για παράδειγμα, η γενική συνέλευση του ΣΕΒ σχολιάζοντας το πλαίσιο οικονομικής πολιτικής της οικουμενικής κυβέρνησης το 1990, επικέντρωσε στα ζητήματα των συλλογικών διαπραγματεύσεων, ζήτησε σύνδεση της αμοιβής με την παραγωγικότητα, αλλά δεν έκανε καμία αναφορά στη δυσκαμψία της αγοράς εργασίας (Οικονομικός Ταχυδρόμος 1990: 10). Ακόμα και το 1994, στις προτάσεις του ΣΕΒ για την ανάπτυξη και τη φορολογία δεν υπάρχουν αναφορές στην αγορά εργασίας εκτός της ανάγκης βελτίωσης του συστήματος επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης (ΣΕΒ 1994).

---

[348] Για παράδειγμα, ο πρόεδρός του κόμματος, Κων. Μητσοτάκης, σε συνέντευξή του στον Οικονομικό Ταχυδρόμο, όντας ακόμα στην αντιπολίτευση δήλωνε με σαφήνεια ότι κεντρικός στόχος της οικονομικής πολιτικής που θα ακολουθήσει στο ενδεχόμενο εκλογής του θα είναι η απελευθέρωση της αγοράς εργασίας και των όρων εργασίας (Οικονομικός Ταχυδρόμος 13/8/1987). Ωστόσο, λίγα χρόνια αργότερα, στην καθιερωμένη ομιλία του Πρωθυπουργού από το βήμα της ΔΕΘ, ο κ. Μητσοτάκης δεν έκανε καμία απολύτως αναφορά στην αγορά εργασίας ή στην πολιτική απασχόλησης ρίχνοντας όλο το βάρος στις ιδιωτικοποιήσεις και την δημοσιονομική προσαρμογή (Οικονομικός Ταχυδρόμος 1992). Την ίδια εποχή ο Υπουργός Βιομηχανίας Ανδρέας Ανδριανόπουλος δήλωνε ότι «η ανεργία είναι αναγκαία προϋπόθεση για να βγούμε από την κρίση» (Ανδριανόπουλος Ανδρέας 1992).

Στο επίπεδο των νομοθετικών παρεμβάσεων η πρακτική της κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας σε σχέση με τα εργασιακά ήταν μάλλον μετριοπαθής.[349] Ενώ σε επίπεδο ρητορικής διατηρήθηκε η έμφαση στην άρση των χρόνιων δυσκαμψιών που χαρακτηρίζουν την αγορά εργασίας (Εισηγητική Έκθεση του νόμου 1892/90), στο πρακτικό επίπεδο τα νέα στοιχεία που εισήγαγε η διακυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας ήταν η καθυστερημένη εισαγωγή της μερικής απασχόλησης και κυρίως η δυνατότητα οργάνωσης του χρόνου εργασίας σε εξάμηνη βάση.[350]

Σε κάθε περίπτωση, η άνοδος της Νέας Δημοκρατία στην κυβέρνηση διαμόρφωσε μια «θετική διάθεση» ως προς την συσχέτιση των μισθών με το ποσοστό ανεργίας με το ΙΟΒΕ να αποτελεί την αιχμή του δόρατος μέσα από τις αναλύσεις του μελλοντικού Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδας κ. Προβόπουλου.[351] Κατά τη δεκαετία του '80, οι προσπάθειές του Ινστιτούτου είχαν επικεντρωθεί κυρίως στην απόρριψη της θέσης ότι η βιομηχανία εμφανίζει υψηλά κέρδη (βλ. Κιουλάφας 1987, Παυλόπουλος 1986),[352] στην ανάδειξη του προβλήματος του «τεράστιου μεγέθους του κράτους» που προκαλεί προβλήματα στην οικονομία (βλ. Προβόπουλος 1981, 1982, 1985)[353] και στο ρόλο των μισθών. Το κύριο επιχείρημα ήταν ότι οι ελληνικές επιχειρήσεις όχι μόνο δεν απολάμβαναν υψηλά κέρδη αλλά, αντίθετα, είχαν υποστεί αποστέρηση εισοδήματος διότι η ταχύτερη αύξηση των μισθών σε σχέση με την παραγωγικότητα

---

[349] Μια σημαντική τομή υπήρξε κατά την περίοδο της Οικουμενικής Κυβέρνησης, όταν ψηφίστηκε ο ν. 1876/90 για τις συλλογικές διαπραγματεύσεις. Έως τότε οι συλλογικές διαπραγματεύσεις επηρεάζονταν καθοριστικά από τον επιδιαιτητικό χαρακτήρα της παρέμβασής του κράτους που του έδινε την δυνατότητα να παρεμβαίνει στη διαδικασία διαπραγμάτευσης και να επιλύει διαφορές με κανονιστικές αποφάσεις (υποχρεωτική διαιτησία). Ο νόμος 1876/90 άλλαξε τα πράγματα. Καθόρισε τα είδη και την ιεραρχία των συλλογικών συμβάσεων (κλαδικές, επιχειρησιακές και ομοιοεπαγγελματικές) και δημιούργησε τον Οργανισμό Μεσολάβηση και Διαιτησία (ΟΜΕΔ) σκοπός του οποίου ήταν η επίλυση των συλλογικών διαφορών

[350] Μετά από συμφωνία εργαζομένων – εργοδότη, το ωράριο εργασίας θα μπορούσε να επεκταθεί έως τις 9 ώρες ημερησίως και 48 την εβδομάδα για διάστημα 3 μηνών χωρίς μεταβολή των αποδοχών. Αντίστοιχη μείωση πρέπει να υπάρξει κατά το επόμενο τρίμηνο έτσι ώστε ο μέσος όρος των ωρών εργασίας κατά το 6μήνο αναφορά να μην υπερβαίνει τις 40 ώρες.

[351] Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αυτές οι μεταβολές περιορίστηκαν στην ακαδημαϊκή κοινότητα ή στην συντηρητική παράταξη. Ενδεικτικά, το 1993, ο Γιάννος Παπαντωνίου που έμελε να γίνει Υπουργός Οικονομικών του ΠΑΣΟΚ [έμελε ή ήταν το 1993;] υποστήριζε ότι η ανεργία οφείλεται στο ότι οι άνεργοι δεν αναζητούν έντονα εργασία (Παπαντωνίου 1993).

[352] «Μ*έχρι πρόσφατα διατυπώθηκε κατά τον πλέον επίσημο τρόπο η θέση, ότι οι μεγάλες αυξήσεις των μισθών το 1982 ήταν οφειλόμενη αποζημίωση στην εργασία, η αμοιβή της οποίας είχε δήθεν υστερήσει έναντι της συμβολής της στην παραγωγική διαδικασία… Στην περίοδο αυτή είδαν το φως της δημοσιότητας μελετήματα πανεπιστημιακών διδασκάλων, διδακτόρων οικονομικών επιστημών, όπου αναφερόταν στομφωδώς και με έκδηλη βιασύνη η ασυνήθης υψηλή συμμετοχή των κερδών στο εθνικό εισόδημα. Αναφέρονταν συγκεκριμένα, ποσοστά της τάξης του 50% για τα κέρδη. Αλλά τόσον υψηλά κέρδη, αν πράγματι υπήρχαν, παρείχαν μεγάλες δυνατότητες βελτιώσεως του βιοτικού επιπέδου των μισθωτών, αναδιανεμόμενα έστω και κατά το ήμισυ*» (Παυλόπουλος 1986: 21).

[353] «*Εκτός από τις πληθωριστικές επιδράσεις, το υψηλό κόστος των εκτεταμένων δημοσιονομικών ελλειμμάτων δεν είναι ίσως άμεσα ορατό. Ιδίως για σημαντικά τμήματα του πληθυσμού, τα οποία μέσω δημόσιας κατανάλωσης και των μεταβιβαστικών πληρωμών έχουν πετύχει να βελτιώσουν ουσιαστικά το βιοτικό τους επίπεδο χωρίς αντίστοιχη εργασιακή προσπάθεια. Οι αρνητικές επιπτώσεις αυτών των εξελίξεων δεν είναι δυνατό να εκτιμηθούν ποσοτικά*» (από την έκθεση του ΟΟΣΑ για την Ελλάδα [OECD Economic Surveys 1983-1984, Greece, Paris, November 1983]. Παρατίθεται στο Προβόπουλος 1985).

της εργασίας οδήγησε σε μια κατάσταση όπου «*η εργασία οικειοποιήθηκε μέρος του μεριδίου που δικαιούνταν το κεφάλαιο και η επιχειρηματικότητα*» (Παυλόπουλος 1986: 200).[354]

Το ζήτημα του κόστους εργασίας συνδέθηκε εκ των πραγμάτων με τη φθίνουσα πορεία του βιομηχανικού τομέα, για την ερμηνεία της οποίας διαμορφώθηκαν δύο βασικές προσεγγίσεις (Πελαγίδης 1997 όπου και σχετική βιβλιογραφία). Η πρώτη εκκινεί από τη θέση του Γιαννίτση περί «διείσδυσης εισαγωγών» (ενδ. βλ. Γιαννίτσης 1986). Σε αυτή την ανάλυση, ενοχοποιείται η βιομηχανική πολιτική των προηγούμενων δεκαετιών, διότι διαμόρφωσε μια ρηχή και εύθραυστη βιομηχανική δομή, όπου η ανύπαρκτη προστασία στους κλάδους των εισροών οδήγησε στην υπονόμευσή τους, ενώ ο υπερπροστατευτισμός της ελαφριάς βιομηχανίας οδήγησε στη στρεβλή ανάπτυξή της. Η πρόταση αυτού του ρεύματος (όπου εντάσσονται οι Βαΐτσος, Λυμπεράκης, Μητσός, Σπράος, Γκαργκάνας και Θωμόπουλος) ήταν πολιτικές ενδυνάμωσης κρίσιμων κλάδων, ιδίως των κλάδων έντασης νέων τεχνολογιών. Η δεύτερη προσέγγιση, διατυπώθηκε από αναλυτές του ΙΟΒΕ, δηλαδή φιλικά προσκείμενους στον ΣΕΒ (Παυλόπουλος, Οικονόμου, Παπαδάκης), και από στελέχη της Τράπεζας της Ελλάδος (Ζολώτας, Παπαδήμος, Στουρνάρας και Αλογοσκούφης). Αυτή η προσέγγιση ερμήνευσε τις δυσμενείς επιδόσεις της βιομηχανίας ως παρεπόμενο της ανόδου των μισθών, η οποία προκάλεσε πτώση των κερδών των επιχειρήσεων και συνακόλουθα των επενδύσεων.

Ήταν μόλις το 1990 όταν το ΙΟΒΕ εξέδωσε την πρώτη μελέτη με αποκλειστικό θέμα την αγορά εργασίας και την απασχόληση. Το κύριο επιχείρημα της μελέτης των Κιουλάφα και Ζάραγκα (1990) ήταν ότι η αγορά εργασίας χαρακτηρίζεται από ισχυρές δυσκαμψίες και ατέλειες, οι κυριότερες εκ των οποίων είναι η έντονη κρατική παρέμβαση, οι διαφορετικές συνθήκες απασχόλησης στον ιδιωτικό και στο δημόσιο τομέα, η αυξανομένη δυσαρμονία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης εργασίας, το παρωχημένο θεσμικό πλαίσιο προστασίας της απασχόλησης, η κυριαρχία παραδοσιακών προτύπων εργασίας και το υψηλό κόστος εργασίας. Αντίστοιχη ανάλυση συναντάμε και στον Οικονόμου (1991), ο οποίος απέδωσε την αύξηση της ανεργίας των νέων στην αύξηση της πραγματικής αμοιβής των μαθητευόμενων (Οικονόμου 1991: 48). Στην ίδια κατεύθυνση λειτούργησαν και η μείωση του χρόνου εργασίας, η αύξηση των ωρών αδείας, η αύξηση των ασφαλιστικών εισφορών κλπ. που επιβάρυναν περαιτέρω το κόστος εργασίας (Οικονόμου 1991: 53). Με δεδομένη αυτή την ανάλυση οι προτάσεις πολιτικής ήταν προδιαγεγραμμένες: μείωση του κατώτατου μισθού στο 50% του μέσου μισθού στη βιομηχανία, αποφυγή παροχών που μειώνουν το χρόνο εργασίας, περιορισμό του κράτους στην εισοδηματική πολιτική (Οικονόμου 1991: 79). Αντίστοιχα, το 1993, ο Τσαμουργκέλης (1993: 36),

[354] «*Έστω ότι το κόστος εργασίας αυξάνεται διαχρονικά με ρυθμό ταχύτερο από εκείνον της παραγωγικότητας, και ότι οι επιχειρήσεις για θεσμικούς λόγους δεν έχουν την ευχέρεια να προσαρμόσουν ανάλογα την απασχόληση. Στην περίπτωση αυτή, που φαίνεται να αντανακλά σε μεγάλο βαθμό την ελληνική εμπειρία της τελευταίας δεκαετίας, φυσιολογική κατάληξη είναι η ανακοπή των προσλήψεων και/ή ο περιορισμός των κερδών. Το πρώτο ενδεχόμενο επηρεάζει άμεσα, ενώ το δεύτερο έμμεσα το επίπεδο της ανεργίας*» (Προβόπουλος 1987: 18). Επίσης για αντίστοιχες αναλύσεις της εποχής βλ. Κιουλάφας, 1987, Κιουλάφας & Ζάραγκας, 1990, Οικονόμου, 1991, Mihail, 1996

μετέπειτα σύμβουλος του Υπ. Εθνικής Οικονομίας το 1995, έγραφε ότι η ανεργία στην Ελλάδα μπορεί να αντιμετωπιστεί μέσω της αύξησης της ευκαμψίας των μισθών και της βελτίωσης της λειτουργίας αντιστοίχισης προσφοράς και ζήτησης εργασίας.

Οι παραπάνω αναλύσεις δεν περιορίζονταν στις εκδόσεις του ΙΟΒΕ, αν και αυτές ήταν οι πλέον συνεπείς. Την ίδια εποχή αρχίζουν να εμφανίζονται και άλλες έρευνες, όπως η ειδική έκδοση του ΚΕΠΕ για την ελληνική οικονομία που επίσης κινούνταν στην ίδια κατεύθυνση. Το κεφάλαιο για την αγορά εργασίας (συντάκτης Κ. Κανελλόπουλος) του συλλογικού τόμου *Η Ανάπτυξη της Ελλάδας, Παρελθόν, Παρόν, και Προτάσεις Πολιτικής*[355] ξεκινούσε με τη διαπίστωση ότι:

> «*η αγορά εργασίας χαρακτηρίζεται από εκτεταμένες ατέλειες και αυξανόμενη δυσκαμψία… Οι δυσκαμψίες και οι ατέλειες πηγάζουν κυρίως από το γεγονός ότι η εργατική νομοθεσία δεν έχει παρακολουθήσει τις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις, από τον τρόπο λειτουργίας του δημόσιου τομέα, αλλά και από τις επιπτώσεις της κρατικής πολιτικής σε άλλους τομείς της οικονομίας. Ιδιαίτερα την τελευταία 15ετία, η σμίκρυνση της ψαλίδας των αμοιβών, η υπέρβαση των πραγματικών αυξήσεων των μισθών σε σχέση με την αύξηση της παραγωγικότητας, καθώς και η χαλάρωση της σύνδεσης της αμοιβής των εργαζομένων με την ατομική τους προσπάθεια και επίδοση, ιδιαίτερα στο δημόσιο τομέα, όξυναν τις λειτουργίες της αγοράς εργασίας και περιόρισαν ακόμα περισσότερο την αποτελεσματικότητα της μακροοικονομικής πολιτικής για την καταπολέμηση της ανεργίας*» (ΚΕΠΕ 1990: 84).

Οι προτάσεις πολιτικής ήταν αντίστοιχες:

> «*Για το δημόσιο τομέα είναι απαραίτητο, (α) ο καθορισμός του γενικού επιπέδου των αμοιβών να συνδέεται με τη γενικότερη οικονομική συγκυρία και να προσαρμόζεται με τις συνθήκες προσφοράς και ζήτησης στην αγορά εργασίας, (β) ο καθορισμός της αμοιβής και της εξέλιξης του κάθε υπαλλήλου πρέπει να συνδέεται κατά το δυνατόν με την προσπάθεια και την επίδοσή του, (γ) η ψαλίδα των αμοιβών στο Δημόσιο πρέπει να διευρυνθεί ώστε να εξασφαλίζει κίνητρα για αποδοτικότερη εργασία, (δ) ο αδικαιολόγητος διαφορισμός των αμοιβών μεταξύ διάφορων υπηρεσιών πρέπει να περιοριστεί, (ε) πρέπει να υπάρξει ανακατανομή των δημοσίων υπαλλήλων*».

Για τον ιδιωτικό τομέα, προτείνονταν η αναθεώρηση του θεσμικού πλαισίου προστασίας της απασχόλησης, η ενίσχυση της δυνατότητας των επιχειρήσεων να οργανώνουν κατά το δοκούν το χρόνο εργασίας, η δυνατότητα προσαρμογής των αμοιβών στην οικονομική κατάσταση της επιχείρησης (ΚΕΠΕ 1990: 89-90).

Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι οι απόψεις του ΚΕΠΕ δεν παρουσιάζουν την ίδια ομοιογένεια σε σχέση με τις απόψεις του ΙΟΒΕ. Σε άλλη μελέτη του Κέντρου, επίσης το 1990, με θέμα *Απασχόληση – Ανεργία* (ΚΕΠΕ, 1990β) αποφεύγονται οι χοντροκομμένες γενικεύσεις που συναντήσαμε στο *Η Ανάπτυξη της Ελλάδας*, αλλά το κυριότερο, προβάλλεται μια διαφορετική προσέγγιση. Η συγκεκριμένη μελέτη συντάχθηκε από ειδική ομάδα, αποτελούμενη από τον Αντιπρόεδρο του ΟΑΕΔ

[355] Το Δεκέμβριο του 1989, ο πρωθυπουργός της Οικουμενικής Κυβέρνησης καθ. Ξενοφών Ζολώτας συνέστησε μια επιτροπή οικονομολόγων (Επιτροπή Αγγελόπουλου) με αποστολή την κατάρτιση ενός μεσοπρόθεσμου (τριετούς) προγράμματος ανάπτυξης. Το ΚΕΠΕ ανέλαβε την τεχνική υποστήριξη της επιτροπής. Μετά τις εκλογές του 1990, η εντολή του ΚΕΠΕ δεν ανανεώθηκε, αλλά από το υλικό που είχε μαζευτεί προέκυψε ο συγκεκριμένος τόμος.

(Άγγελο Ζησιμόπουλο), τρεις διευθυντές του Υπουργείου Εργασίας (Αρετή Καφετζοπούλου, Βίκη Χατζηαντωνίου, Βασίλη Ράπτη), μία διευθύντρια του ΟΑΕΔ (Ασπασία Πατούχα), μία εκπρόσωπο του Υπουργείου Οικονομίας (Ζωή Δρίβα), έναν ειδικό επιστήμονα του ΟΑΕΔ (Κώστα Χαμπίδη) και τρεις επιστημονικούς συνεργάτες του ΚΕΠΕ (Νίκο Γλυτσό, Κώστα Κανελλόπουλο, Παναγιώτα Παπακωνσταντίνου). Συνεπώς, οι απόψεις τις ομάδας αποτυπώνουν σε κάποιο βαθμό το κλίμα που επικρατούσε στις κύριες αρμόδιες υπηρεσίες και οργανισμούς αναφορικά με την πολιτική απασχόλησης και την ανεργία.

Προσπερνώντας τα περιγραφικά τμήματα της έκθεσης και επικεντρώνοντας στα ερμηνευτικά παρατηρούμε ότι: πρώτον, σε αντίθεση με τη συζήτηση στις αρχές της δεκαετίας του ’80, υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση ως προς την αντιμετώπιση του τομέα των υπηρεσιών. Η διόγκωση του τριτογενή τομέα δεν αντιμετωπίστηκε ως πρόβλημα και αποφεύγονται χαρακτηρισμοί όπως «παρασιτικός τομέας» που ήταν δημοφιλείς κατά την δεκαετία του ’80. Από την άλλη, ο τομέας στον οποίο προτείνεται να επικεντρωθούν οι προσπάθειες για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας είναι ο δευτερογενής.[356] Κατά δεύτερο λόγο, δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην ανάγκη μείωσης του μεγέθους του δημόσιου τομέα.[357]

Το τρίτο στοιχείο, αφορά την προσπάθεια της μελέτης να συνθέσει τις διαφορετικές προσεγγίσεις για τα αίτια της ανεργίας. Από την μια πλευρά, το ΚΕΠΕ υιοθέτησε το επιχείρημα ότι η μειωμένη παραγωγικότητα της εργασίας οφείλεται στην επεκτατική εισοδηματική πολιτική του πρώτου μισού της δεκαετίας του ’80, σε συνδυασμό με τους ελέγχους στις τιμές, την υπερτίμηση της δραχμής και τις θεσμικές ακαμψίες της αγοράς εργασίας (ΚΕΠΕ 1990β: 38). Από την άλλη, απέρριψε το επιχείρημα ότι η στασιμότητα της απασχόλησης οφείλεται σε αυξήσεις των πραγματικών μισθών που υπερβαίνουν την αύξηση της παραγωγικότητας. Σε αυτό το ζήτημα η προσέγγιση ήταν περισσότερο κεϋνσιανή, αφού σύνδεσε την εξέλιξη της απασχόλησης με τον όγκο της παραγωγής, υποστηρίζοντας επιπλέον ότι υπό κάποιες προϋποθέσεις η μείωση του χρόνου εργασίας μπορεί να συμβάλει στην αύξηση της απασχόλησης. Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά τους μισθούς υποστηρίχθηκε ότι το πρόβλημα δεν είναι ότι αυξήθηκαν, αλλά ότι η μεταβολή τους αποσυνδέθηκε από τις γενικότερες οικονομικές εξελίξεις.[358] Επιπλέον, υποστηρίχθηκε ότι η προς τα κάτω

---

[356] «*Αντίθετα με ό,τι συμβαίνει σε πολλές άλλες χώρες, όπου η βιομηχανία δεν δημιουργεί πλέον θέσεις εργασίας, στην Ελλάδα κατά την τελευταία δεκαπενταετία, η φύση της βιομηχανικής παραγωγής, με πολλούς κλάδους έντασης εργασίας, και η συχνή ανανέωση των μικρών κυρίως μονάδων, καθιστά τον τομέα μια δυνητική πηγή απορρόφησης εργατικού δυναμικού*» (ΚΕΠΕ 1990β: 50).

[357] «*Η αύξηση της απασχόλησης, που οφείλεται κατά κύριο λόγο στον τριτογενή τομέα (σε άλλες χώρες του ΟΟΣΑ, μόνο ο τριτογενής τομέας δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας) εάν είναι αποτέλεσμα της αναδιάρθρωσης της οικονομίας προς τον τριτογενή τομέα, συμβάλλει στην ταχύτερη ανάπτυξή του (μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του προϊόντος στον τριτογενή τομέα 2,6% στην περίοδο 1981-1986, σε σύγκριση με μείωση του προϊόντος στον πρωτογενή και το δευτερογενή τομέα). Στην έκταση όμως που οφείλεται σε αύξηση προσλήψεων στη Δημόσιο, ενώ μειώνει την ανεργία, επιδρά αυξητικά στα δημόσια ελλείμματα (πληθωρισμός) και μειώνει τη συνολική παραγωγικότητα της οικονομίας*» (ΚΕΠΕ 1990β: 34).

[358] «*Η σχέση μεταξύ μέσων αμοιβών εργασίας και απασχόλησης είναι θετική, έτσι ώστε σχετικά υψηλές αυξήσεις αμοιβών, όπως στην περίοδο 1976-1978, να συνυπάρχουν με σχετικά υψηλή απασχόληση, τόσο σε άτομα, όσο και σε ανθρωπο-ώρες. Όταν οι πραγματικές αμοιβές ήταν χαμηλές ή αρνητικές, όπως στο*

ανελαστικότητα των μισθών δεν προκαλεί ανεργία, αλλά επενεργεί θετικά για τον όγκο της απασχόλησης: «*η προς τα κάτω δυσκαμψία των αμοιβών εργασίας είναι πολύ πιθανό να έχει προκαλέσει υποκατάσταση εργασίας από κεφάλαιο, με απώτερη συνέπεια την ταχεία αύξηση της παραγωγής και την δημιουργία απασχόλησης*» (ΚΕΠΕ 1990β: 49).[359]

Το τελευταίο σημείο αφορά την ευελιξία της εργασίας. Η έκθεση διέγνωσε ότι η αγορά εργασίας είναι σε μεγάλο βαθμό ανελαστική και ότι η αύξηση της ευελιξίας θα είχε θετικά αποτελέσματα στον όγκο της απασχόλησης.[360] Η χαλάρωση των θεσμικών ρυθμίσεων σε σχέση με τις ομαδικές απολύσεις, η ρύθμιση του χρόνου εργασίας και γενικότερα οι δυνατότητες προσαρμογής του όγκου απασχόλησης στις συγκυρίες της παραγωγής σε επιχειρησιακό επίπεδο, όλα αυτά θα μπορούσαν να έχουν θετικά αποτελέσματα ως προς τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας (ΚΕΠΕ 1990β: 102-105). Σε ό,τι αφορά την ανεργία, η αύξησή της αποδόθηκε στην αύξηση του εργατικού δυναμικού (λόγω της παλιννόστησης, της αγροτικής εξόδου και της εισόδου των γυναικών στην αγορά εργασίας) με ταχύτερο ρυθμό από την απασχόληση (ΚΕΠΕ 1990β: 33).

Βάσει των παραπάνω, η έκθεση του ΚΕΠΕ αποτύπωσε παραστατικά το μείγμα πολιτικής που χαρακτήρισε την πολιτική απασχόλησης τα επόμενα χρόνια. Η σύνθεση που παρήγαγε κινούνταν γύρω από τέσσερεις άξονες: (α) απόρριψη της πολιτικής μείωσης των μισθών υπό την αίρεση ότι η μισθολογική πολιτική δεν θα προκαλεί επιδείνωση των δημοσιονομικών μεγεθών, (β) ενίσχυση της ευελιξίας της εργασίας μέσω αλλαγών στο θεσμικό πλαίσιο, (γ) κριτική στο ρόλο του δημοσίου ως εργοδότη, (δ) υπεράσπιση της αναγκαιότητας ανάπτυξης των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης και των παρεμβάσεων υπέρ ειδικών ομάδων του πληθυσμού.

μεγαλύτερο μέρος της περιόδου 1979-1985, η απασχόληση ήταν επίσης χαμηλή ή αρνητική... Λαμβάνοντας υπόψη τη μακροχρόνια πτώση του χρόνου εργασίας, η θετική αυτή συσχέτιση αμοιβών και απασχόλησης, δείχνει ότι η μείωση του χρόνου εργασίας είναι ενδεχόμενο να συμβάλει στην αύξηση του αριθμού των απασχολούμενων ατόμων, σε περιόδους αυξανόμενης οικονομικής δραστηριότητας…. [Αντίθετα], *είναι φανερό ότι οι αυξήσεις των αμοιβών στα δύο αυτά χρόνια (1982, 1984) ήταν αυτόνομες χωρίς να έχουν σχέση με τις εξελίξεις στη ζήτηση εργασίας και της οικονομικής δραστηριότητας. Σε αντίθεση με τις εξελίξεις των άλλων ετών της περιόδου, το αποτέλεσμα των αυτόνομων αυξήσεων των αμοιβών το 1982 και το 1984, επηρέασε τη μείωση της ζητούμενης ποσότητας εργασίας*» (ΚΕΠΕ 1990β: 41-42).

[359] Αντίστοιχη θέση διατύπωσε και η Koutsogeorgopoulou (1994), εξετάζοντας τη σχέση των κατώτατων και μέσων μισθών με τον όγκο της απασχόλησης στη μεταποίηση κατά την περίοδο 1962-1987. Τα συμπεράσματά της είναι ότι, ενώ το ύψος του μέσου μισθού επηρεάζεται από το ύψος του κατώτατου μισθού, η συσχέτιση δεν επεκτείνεται και στον όγκο της απασχόλησης. Άρα, οι αυξομειώσεις της απασχόλησης δεν μπορούν να αποδοθούν στις μεταβολές των αποδοχών (Koutsogeorgopoulou 1994: 95). Σε αντίθετα αποτελέσματα καταλήγει ο Δριτσάκης (Dristakis 2007).

[360] «*Απαιτούνται ακόμη ορισμένες θεσμικές μεταβολές καθώς και μια συγκροτημένη μικροοικονομική πολιτική η οποία θα προσδώσει μεγαλύτερη ευελιξία στην αγορά εργασίας, καθιστώντας έτσι το εργατικό δυναμικό περισσότερο απασχολήσιμο*» (ΚΕΠΕ 1990β: 101).

Η ανελαστικότητα της αγοράς εργασίας ως κύρια αιτία της ανεργίας, 1995 -

Η στροφή προς τις ερμηνείες που προκρίνουν την ανελαστικότητα της αγοράς εργασίας ως αιτία της υψηλής ανεργίας ολοκληρώθηκε στα τέλη της δεκαετίας του '90, όταν τα μακροοικονομικού χαρακτήρα επιχειρήματα περί του κόστους εργασίας συμπληρώθηκαν από μικροοικονομικές ερμηνείες. Από τα μέσα της δεκαετίας του '90 πολλαπλασιάστηκαν τα ακαδημαϊκά άρθρα και τα κείμενα πολιτικής σε σχέση με την αγορά εργασίας και την ανεργία. Σε γενικές γραμμές, η συζήτηση στην Ελλάδα δεν διακρίνεται από την αντίστοιχη που διενεργείται σε διεθνές επίπεδο. Και εδώ, όπως και αλλού στην αντιπαράθεση συγκρούονται δύο διαφορετικές παραδόσεις. Από τη μία, έχουμε αναλύσεις που αντλούν κυρίως από την νεοκλασική παράδοση, στο εσωτερικό των οποίων οι διαφοροποιήσεις είναι πολιτικού χαρακτήρα (υπάρχει η ακραιφνής νεοφιλελεύθερη εκδοχή της και η μετριοπαθής νεοφιλελεύθερη σοσιαλδημοκρατική εκδοχή της). Από την άλλη, έχουμε αναλύσεις που αντλούν από την κεϋνσιανή ή μετα-κεϋνσιανή παράδοση.

Οι αναλύσεις της Τράπεζας της Ελλάδος εντάσσονται ξεκάθαρα στην πρώτη παράδοση. Σταθερός άξονας των αναλύσεών της μετά το 1997 είναι ότι τα υψηλά ποσοστά ανεργίας δεν μπορούν να αποδοθούν μόνο σε μακροοικονομικούς παράγοντες, αλλά οφείλονται επίσης στις αδυναμίες του συστήματος εκπαίδευσης-κατάρτισης, στην αναποτελεσματικότητα των δημόσιων υπηρεσιών απασχόλησης και στις δυσκαμψίες της αγοράς εργασίας (ΤτΕ 1999: 36).[361] Κατά συνέπεια, η αντιμετώπιση της ανεργίας απαιτεί την ενίσχυση της προσαρμοστικότητας των εργαζομένων στις μεταβαλλόμενες συνθήκες της οικονομίας (ΤτΕ 1997: 49). Όσο προχωράμε στη δεκαετία του 2000 τόσο ενισχύονται οι αναφορές στην ανάγκη ευελιξίας της αγοράς εργασίας και ενίσχυσης του συστήματος κατάρτισης. Έως το 2004 η ερμηνεία της ανεργίας ως αποτέλεσμα των δυσκαμψιών της αγοράς εργασίας

[361] «*Οι μακροοικονομικές εξελίξεις στην αγορά εργασίας και στις εξωτερικές συναλλαγές αντικατοπτρίζουν κυρίως τις επιπτώσεις των διαθρωτικών παραγόντων που περιορίζουν στο μικροοικονομικό επίπεδο την ανάπτυξη της παραγωγής. Μεταξύ αυτών των παραγόντων είναι η μειωμένη δυνατότητα της αγοράς εργασίας να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες*» (ΤτΕ 1995: 16).

«*Όταν ο ανταγωνισμός στις αγορές αγαθών υπηρεσιών και αγαθών είναι ατελής και η ευελιξία της αγοράς εργασίας ανεπαρκής, αστάθμητοι εξωγενείς παράγοντες που επηρεάζουν δυσμενώς τις εγχώριες οικονομικές συνθήκες τείνουν να οδηγούν σε μεγαλύτερη μείωση της απασχόλησης και των πραγματικών εισοδημάτων κατά τη διαδικασία αποκατάστασης της ισορροπίας στις αγορές αυτές*» (ΤτΕ 2000: 70).

«*Η αποτελεσματική λειτουργία τη αγοράς εργασίας πρέπει να επιδεχθεί με τρόπο που να συνδυάζει ευελιξία στην απασχόληση και ασφάλεια για τους εργαζόμενους και να ενθαρρύνει τόσο τη ζήτηση, όσο και την προσφορά εργασίας. Τα στοιχεία δυσκαμψίας της αγοράς εργασίας δεν απορρέουν μόνο –ή έστω κυρίως- από το νομικό πλαίσιο που ρυθμίζει τις σχέσεις εργοδοτών και εργαζομένων, όσο από αδυναμίες του συστήματος εκπαίδευσης και κατάρτισης και από δυσλειτουργίες των μηχανισμών που εξασφαλίζουν την προσφορά με την ζήτηση εργασίας. Επιπλέον, η μη ικανοποιητική επίδοση της ελληνικής οικονομίας όσον αφορά την δημιουργία απασχόλησης συνδέεται και με στοιχεία δυσκαμψίας στις αγορές προϊόντων, με τα αντικίνητρα που περιέχονται στη φορολογική και στην κοινωνικοασφαλιστική νομοθεσία και την ανεπάρκεια της υποδομής που θα διευκόλυνε τη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό*» (ΤτΕ 2002: 66).

είχε μετατραπεί σε συμβατική σοφία και η προώθηση των διαρθρωτικών αλλαγών προβαλλόταν ως η μόνη ενδεδειγμένη απάντηση.[362]

Σε αυτή την παράδοση εντάσσονται και οι αναλύσεις περί του NAIRU στην ελληνική οικονομία, οι οποίες εμφανίστηκαν στις αρχές του 2000. Ο Ζόνζιλος (2000), αναλυτής της Τράπεζας της Ελλάδος, υπολόγισε το NAIRU της ελληνικής οικονομίας για το 1999 ανάμεσα σε 9,7% και 10,7%. Ο Βούγας (Vougas 2003), σε μια αντίστοιχη μελέτη, υπολόγισε το NAIRU της δεκαετίας του '90 κοντά στο 6% υποστηρίζοντας ότι στην ελληνική περίπτωση παρατηρούνται έντονα στοιχεία υστέρησης (hysteresis). Περισσότερο αναλυτική, ως προς το φυσικό ποσοστό ανεργίας, ήταν η έρευνα του Απέργη (Apergis 2005), σύμφωνα με την οποία το φυσικό ποσοστό ανεργίας αυξήθηκε από 5% το 1983 σε 7,2% το 2000 λόγω της εισόδου των γυναικών στην αγορά εργασίας, της μείωσης της παραγωγικότητας της εργασίας, της αύξησης του αριθμού των παράνομων μεταναστών και της ισχύος της θεωρίας των insiders-outsiders. Οι προτάσεις πολιτικής που διατύπωσε περιλάμβαναν την αλλαγή του συστήματος απολύσεων, την αυστηροποίηση των κριτηρίων λήψης επιδόματος ανεργίας, τη νομιμοποίηση των παράνομων μεταναστών και την υλοποίηση προγραμμάτων κατάρτισης για ειδικές ομάδες του πληθυσμού. Ως προς τη σχέση απασχόλησης – οικονομικής μεγέθυνσης, ο Απέργης επιχειρηματολόγησε υπέρ της θέσης ότι μετά το 1981 η ανταπόκριση της απασχόλησης στη μεγέθυνση μειώθηκε και ότι η δέουσα πολιτική αντιμετώπισης της ανεργίας είναι η απελευθέρωση της αγοράς εργασίας (Apergis & Rezitis 2003).[363] Η ανάλυση του Σαμπεθάι (2000), από την άλλη, υποστήριξε ότι τα στοιχεία δυσκαμψίας στην αγορά εργασίας που συνδέονται με τις νομοθετικές ρυθμίσεις για το χρόνο εργασίας, τις απολύσεις και τον καθορισμό των μισθών υπερεκτιμούνται (Σαμπεθάι 2000: 17). Ο Σαμπεθάι υποστήριξε ότι η αδυναμία αύξησης της απασχόλησης δεν οφείλεται στα

---

[362] «*Η διατήρηση υψηλών ποσοστών ανεργίας μεταξύ νέων και γυναικών καταδεικνύει ότι η αγορά εργασίας χαρακτηρίζεται από σημαντικά στοιχεία δυσκαμψίας που εμποδίζουν τη μείωση της διαρθρωτικής ανεργίας*» (ΤτΕ 2004: 24).

«*Προς αυτό το σκοπό απαιτείται μια στρατηγική προσέγγιση που θα βασίζεται σε: περαιτέρω διαρθρωτικές αλλαγές όσον αφορά την προσφορά και ζήτηση εργασίας, μέτρα για την αύξηση της ευελιξίας στις αγορές εργασίας και κεφαλαίων, οικονομικές μεταρρυθμίσεις οι οποίες προάγουν την ευελιξία, αλλά συγχρόνως διασφαλίζουν κοινωνικά δίκαιους όρους απασχόλησης*» (ΤτΕ 2004: 73).

«*Παρά την πρόοδο που έχει γίνει, απαιτούνται και άλλες διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις. Απαιτούνται περαιτέρω μεταρρυθμίσεις για να τονωθεί τόσο η προσφορά, όσο και η ζήτηση εργασίας, ιδίως μέσω της μείωσης του μη μισθολογικού κόστους και της εξάλειψης των παραγόντων που δυσχεραίνουν την είσοδο στην αγορά εργασίας, να ενθαρρυνθεί η αύξηση της απασχόλησης στην επίσημη οικονομία, να προωθηθούν αλλαγές στη διαδικασία καθορισμού των μισθών (ώστε να διασφαλιστεί ότι οι μισθοί θα αντανακλούν τις διαφορές στην παραγωγικότητα) και να αρθούν τα εμπόδια για την κινητικότητα του εργατικού δυναμικού*» (ΤτΕ 2004: 76).

«*Σύμφωνα με μελέτες, η ισχυρή προστασία της απασχόλησης στις μεσογειακές χώρες ενισχύει την διαπραγματευτική θέση των ήδη εργαζομένων εις βάρος των ανέργων οδηγώντας σε κατάτμηση της αγοράς εργασίας και ενίσχυση της άτυπης απασχόλησης*» (ΤτΕ 2006: 94).

[363] Για την αντίθετη άποψη βλ. Chletsos κ.ά. (1997) που υποστήριζαν ότι μετά το 1981 ο όγκος της απασχόλησης συσχετίζεται θετικά μόνο με την οικονομική μεγέθυνση. Αντίστοιχα, οι Arestis κ.ά (1999), που κινούνται στο μετα-κεϋνσιανό πλαίσιο, απέρριψαν την υπόθεση της «υστέρησης» υποστηρίζοντας ότι στην περίπτωση της Ελλάδας η διατήρηση της ανεργίας δεν μπορεί να αποδοθεί στην υστέρηση, λόγω του παροδικού χαρακτήρα των εξωτερικών σοκ.

χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας, όσο στα προβλήματα του συστήματος εκπαίδευσης και κατάρτισης, στην αναποτελεσματική σύνδεση προσφοράς-ζήτησης εργασίας από τις υπηρεσίες του ΟΑΕΔ, στις δυσκαμψίες στις αγορές προϊόντων, στην απουσία ανταγωνιστικών συνθηκών και στη γραφειοκρατία (Σαμπεθάι, 2000: 16).

Το ΙΟΒΕ από την πλευρά του, μετά το 2000 επικέντρωσε σε έρευνες πεδίου.[364] Δεδομένου ότι η γενική οπτική είχε μετατοπιστεί εις όφελος των προσεγγίσεων που πρόκριναν την έλλειψη ευελιξίας ως το κυριότερο πρόβλημα της αγοράς εργασίας, οι συγκεκριμένες μελέτες προσκόμιζαν το εμπειρικό υλικό για την υποστήριξη αυτής της θέσης. Οι μελέτες που διενήργησε (Πολίτης 2000, Τσακανίκας & Στάγγελ 2005, Σμαμπεθάι 2000) τείνουν να επικεντρώνουν στην αδυναμία προσαρμογής του όγκου της απασχόλησης στις συγκυρίες της παραγωγής, στο μη-μισθολογικό κόστος εργασίας και την έλλειψη δεξιοτήτων.[365] Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι συχνά οι ίδιες μελέτες διαπιστώνουν ότι ο ρόλος των θεσμικών ρυθμίσεων ως προς την ευελιξία της αγοράς εργασίας είναι περιορισμένος λόγω της έκτασης της άτυπης ευελιξίας που χαρακτηρίζει την αγορά εργασίας (ενδεικτικά βλ. Τσακανίκας & Στάγγελ, 2005: 16, Σμαμπεθάι 2000: 11).

Η απόδοση της ανεργίας στην ανελαστική δομή της αγοράς εργασίας δεν περιορίστηκε σε ακαδημαϊκού τύπου συζητήσεις, αλλά επεκτάθηκε και στα επίσημα κείμενα της ελληνικής κυβέρνησης. Ενδεικτικός δείκτης ως προς αυτό αποτελούν τα Εθνικά Σχέδια Δράσης για την Απασχόληση (ΕΣΔΑ). Από το 1998 μέχρι το 2008, συντάχθηκαν και κατατέθηκαν έξι ΕΣΔΑ.[366] Η αναλυτική τους παρουσίαση δεν είναι απαραίτητη αφού σχεδόν όλα τείνουν να αποτελούν μακροσκελείς καταλόγους

---

[364] Μοναδική εξαίρεση σε αυτή τη γραμμή σκέψης του ΙΟΒΕ αποτελεί το κείμενο εργασίας του Θεοχαράκη (2000) που εκδόθηκε από τη σειρά Κείμενα Εργασίας, το οποίο διακρίνεται από μια απορρίπτει ρητά την αναγκαιότητα ενίσχυσης της ευελιξίας στην αγορά εργασίας.

[365] Για παράδειγμα, τα βασικά συμπεράσματα της έρευνας του Πολίτη (2000) μπορούν να κωδικοποιηθούν ως εξής: Η ενίσχυση της απασχόλησης στην βιομηχανία εξαρτάται κυρίως από ζήτηση για το προϊόν της επιχείρησης αλλά μια σειρά παρεμβάσεων στο εργατικό δίκαιο είναι αναγκαίες κυρίως σε ό,τι αφορά τη μερική απασχόληση και την οργάνωση του χρόνου εργασίας, ώστε οι επιχειρήσεις να ανταποκρίνονται καλύτερα στις αυξομειώσεις της ζήτησης (Πολίτης 2000: 13). Στις υπηρεσίες η σημασία των εργατικών ρυθμίσεων είναι ακόμα μεγαλύτερη, με τα σημαντικότερα προβλήματα να αφορούν το ύψος της αποζημίωσης απόλυσης και η έλλειψη εξειδικευμένου προσωπικού (Πολίτης 2000: 41). Στο λιανικό εμπόριο τα κύρια προβλήματα αφορούν τους περιορισμούς στο ωράριο λειτουργίας των καταστημάτων και την μικρή επέκταση της μερικής απασχόλησης (Πολίτης 2000: 55).

Αντίστοιχα, στην έρευνα των Τσακανίκα και Στάγγελ (2005), ως θετικοί παράγοντες για την απασχόληση καταγράφηκαν η διατήρηση του επίπεδου της ζήτησης (αφορά όλες τις επιχειρήσεις), η προσδοκία ότι το θεσμικό πλαίσιο θα διευκολύνει τις προσλήψεις (αφορά κυρίως τις επιχειρήσεις του λιανικού εμπορίου και των υπηρεσιών) και η εισαγωγή νέων τεχνολογιών (αφορά κυρίως τις βιομηχανικές επιχειρήσεις). Ως αρνητικοί παράγοντες εμφανίζονταν ο διεθνής ανταγωνισμός, η πτώση των περιθωρίων κέδρους και το υψηλό κόστος παραγωγής με κύρια συνιστώσα το μη μισθολογικό κόστους (Τσακανίκας &Στάγγελ 2005: 13). Οι ακαμψίες στην αγορά εργασίας αφορούσαν την έλλειψη ευελιξίας στη διευθέτηση των ωρών εργασίας και το νομοθετικό πλαίσιο για τις απολύσεις. Σύμφωνα με την έρευνα «*σχετικώς υψηλά ποσοστά επιχειρήσεων δηλώνουν ότι επηρεάζονται από τις συγκεκριμένες ακαμψίες*» (Τσακανίκας & Στάγγελ 2005: 15).

[366] Ένα για κάθε χρονιά από το 1998 μέχρι και το 2002, ένα το 2003 για την περίοδο 2003-2006 και ένα το 2004 που αποτελούσε έκθεση παρακολούθηση του ΕΣΔΑ 2003-2006.

πολιτικών και γενικών διακηρύξεων (αναπτύσσουμε το τάδε, ενισχύουμε το δείνα…). Γενικά τα ΕΣΔΑ είναι εκθέσεις που χαρακτηρίζονται από επαναλαμβανόμενα άλματα ανάμεσα σε γενικόλογους στόχους, σε μεμονωμένα προγράμματα που μπορεί να αφορούν μόλις 100 άτομα, σε μεγάλες παρεμβάσεις όπως η επιδότηση θέσεων εργασίας και σε πολιτικές που ελάχιστη σχέση έχουν με την πολιτική απασχόληση όπως η λειτουργία του συστήματος TAXIS. Από τη φύση τους, συνεπώς, τα ΕΣΔΑ καταγράφουν-αναφέρονται στα διάφορα προγράμματα που υλοποιούνταν κάθε στιγμή. Το κύριο πρόβλημα αυτής της πρακτικής δεν είναι η ίδια η καταγραφή που σε τελική ανάλυση θα μπορούσε να δώσει σημαντικές πληροφορίες, όσο ο τρόπος με τον οποίο γίνεται. Η πρακτική που ακολουθήθηκε ήταν η καταγραφή *προγραμμάτων* και όχι *πολιτικών* κάτι που ευνόησε την αποσπασματικότητα της παρουσίασης και συσκότισε την ενδεχόμενη συνέχεια (ή ασυνέχεια) των πολιτικών.[367]

Τα παραπάνω δεν σημαίνουν ότι τα ΕΣΔΑ δεν αποτελούν χρήσιμα ντοκουμέντα δεδομένου ότι η ρητορεία τους αποτυπώνει τόσο τις κυβερνητικές αλλαγές,[368] όσο και τις προτεραιότητες της οικονομικής πολιτικής. Για παράδειγμα, το πρώτο ΕΣΔΑ (1998) συντάχθηκε σε μια περίοδο δημοσιονομικής προσαρμογής όπου κύριος στόχος της οικονομικής πολιτικής ήταν η ικανοποίηση των κριτηρίων του Μάαστριχτ. Σε αυτό το πλαίσιο απορρίφθηκε εκ των προτέρων οποιαδήποτε μέτρο συνεπαγόταν είτε αυξημένες δαπάνες, είτε μειωμένα έσοδα. Έτσι, παρά τα διαπιστωμένα προβλήματα του ελληνικού συστήματος ασφάλισης από την ανεργία, το ΕΣΔΑ του 1998 ανέφερε ρητά ότι η αντιμετώπιση της ανεργίας «*δεν μπορεί να γίνει βάσει επιδοματικών πολιτικών που μπορεί να αποσταθεροποιήσουν την μακροοικονομική σταθερότητα*» (ΕΣΔΑ 1998: 6). Ακολούθως, απορρίφθηκε εξίσου ρητά η πρόταση των Κατευθυντήριων Γραμμών για την απασχόληση για μείωση του ΦΠΑ στους κλάδους έντασης εργασίας, διότι κάτι τέτοιο θα είχε αρνητικές συνέπειες στα φορολογικά έσοδα (ΕΣΔΑ 1998: 42). Όταν το 2000, η συμμετοχή της χώρας στο ευρώ είχε πλέον «κλειδώσει», τότε διαφάνηκε η δυνατότητα να ενισχυθεί η διάσταση της απασχόλησης έναντι της μακροοικονομικής πολιτικής.[369]

Παρά τα προβλήματα που εμφανίζουν τα ΕΣΔΑ, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι υπήρξε μια σταδιακή πορεία «χειραφέτησης» από τις αναλύσεις της Ευρωπαϊκής

---

[367] Για παράδειγμα, στο ΕΣΔΑ του 1999 υπάρχει ειδική αναφορά στην αδήλωτη εργασία. Τα μέτρα καταπολέμησής της που αναφέρονται ήταν ανεπαρκή, αλλά το ζήτημα εδώ δεν είναι αυτό. Το κυριότερο πρόβλημα είναι ότι οι αναφορές στην καταπολέμηση της αδήλωτης εργασίας, στο σύνολο των ΕΣΔΑ, είναι διάσπαρτες και επικεντρώνουν σε μία μόνο όψη της, αυτή της παράνομης εργασίας μεταναστών. Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για τις πολιτικές επιδότησης ιδιωτικών επιχειρήσεων για τη δημιουργία θέσεων εργασίας ή για τις πολιτικές ενίσχυσης της επιχειρηματικότητας κ.ο.κ. Η αναφορά σε μεμονωμένα προγράμματα που ξεκινούσαν, έληγαν και στη συνέχεια επανεμφανίζονταν με διαφορετικό τίτλο δεν βοήθησε στην συνολική αξιολόγηση της αποτελεσματικότητάς τους.

[368] Για παράδειγμα, το πρώτο ΕΣΔΑ της Νέας Δημοκρατίας τόνιζε: «*η απλή παράθεση μέτρων ανά κατευθυντήρια γραμμή, χωρίς συνοχή και σαφή προσανατολισμό, δεν απέφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα από τα ΕΣΔΑ των προηγούμενων ετών, εφεξής η υλοποίηση των δράσεων θα είναι εστιασμένη, μετρίσιμη και συνεπώς αποτελεσματική*» (ΕΣΔΑ 2004: 5). Αλλά στη συνέχεια το κείμενο αναπτυσσόταν όπως και τα προηγούμενα ως κατάλογος μέτρων.

[369] «*Έχοντας επιτύχει δημοσιονομική εξυγίανση, η οικονομική πολιτική θα επικεντρωθεί πλέον στην εκπλήρωση των στόχων υψηλής ανάπτυξης και προώθησης της απασχόλησης*» (ΕΣΔΑ 2001: 4).

Στρατηγικής Απασχόλησης.[370] Παρατηρούμε λόγου χάρη ότι αναθεωρήθηκαν μια σειρά από παραδοχές αναφορικά με την ανεργία, κυρίαρχες στον ευρωπαϊκό λόγο, οι οποίες αν και δεν ίσχυαν στην ελληνική περίπτωση αναπαράγονταν έως τότε τυφλά από τα ελληνικά ΕΣΔΑ.[371] Για παράδειγμα, από το 1998 έως και το 2000, η ανεργία ερμηνευόταν ως συνέπεια της συρρίκνωσης του πρωτογενή τομέα, της αναδιάρθρωσης της βιομηχανίας και, κυρίως, της ταχείας αύξησης του εργατικού δυναμικού λόγω της εισόδου των γυναικών και των μεταναστών στην αγορά εργασίας (ΕΣΔΑ 1998: 11, ΕΣΔΑ 1999: 3, ΕΣΔΑ 2000: 3). Με άλλα λόγια, τα ΕΣΔΑ 1998-2000 μετέτρεψαν την μέτρηση σε ερμηνεία. Αντίστοιχα για τη μακροχρόνια ανεργία υποστηρίχθηκε αυθαίρετα (δηλαδή χωρίς να υπάρχει καμία αναφορά σε κάποια μελέτη ή έρευνα) ότι οφείλεται στην έλλειψη πληροφόρησης, στην απογοήτευση των ανέργων που σταματούν να αναζητούν εργασία και στην αναντιστοιχία των γνώσεων-δεξιοτήτων του εργατικού δυναμικού με τις γνώσεις-δεξιότητες που ζητούνται από τις επιχειρήσεις (ΕΣΔΑ 1998: 16, ΕΣΔΑ 1999: 6, 8, 9).

Από το 2001 και μετά, άρχισε να διαφαίνεται μια αλλαγή τουλάχιστον ως προς την περιγραφή των εξελίξεων στην αγορά εργασίας. Τα ΕΣΔΑ συνέχισαν να αποτελούν καταλόγους πολιτικών, ωστόσο η ερμηνείες που έδιναν για την ανεργία ήταν περισσότερο εύστοχες. Για παράδειγμα, το ΕΣΔΑ του 2001, παρά τα κενά, εμφανίζει περισσότερο ολοκληρωμένη προσέγγιση ως προς το φύλο (για περισσότερο βλ. Karamessini 2001). Επιπρόσθετα, αν και έκανε αναφορά στις ελλείψεις σε δεξιότητες (ΕΣΔΑ 2001: 4), δεν επένδυσε ιδιαίτερα σε αυτές ως παράγοντα δικαιολόγησης της ανεργίας. Αντίθετα, υποστήριξε ότι η ανεργία στην Ελλάδα οφείλεται «*στην πάγια αδυναμία της ελληνικής οικονομίας σε όλη την μεταπολεμική περίοδο να δημιουργήσει θέσεις εργασίας*» (ΕΣΔΑ 2001: 4), υιοθέτησε, δηλαδή, έμμεσα το επιχείρημα ότι στην Ελλάδα μπορεί να διαγνωστεί το φαινόμενο της ανάπτυξης χωρίς απασχόληση (job-less growth). Αντίστοιχα, η έμφαση που έδωσε στην αναδιάρθρωση του παραγωγικού συστήματος και στον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό ήταν ιδιαίτερα έντονη και μάλλον μοναδική σε σχέση με τα επόμενα ΕΣΔΑ.[372] Σε ό,τι αφορά την ανεργία των νέων, το ΕΣΔΑ του 2001 υιοθέτησε ένα επιχείρημα το οποίο κυριάρχησε έκτοτε στη σχετική συζήτηση: «*το κύριο πρόβλημα της ανεργίας στην Ελλάδα, αφορά τη μετάβαση των νέων από το εκπαιδευτικό σύστημα στην απασχόληση. Πρόκειται για διαδρομή*

[370] Η Αντιγόνη Λυμπεράκη, καθηγήτρια στο Πάντειο Πανεπιστήμιο και υπεύθυνη για την σύνταξη του ΕΣΔΑ 2002 υποστήριξε ότι τα ελληνικά ΕΣΔΑ ακολούθησαν διαχρονικά μια καμπύλη ωρίμανσης (Λυμπεράκη 2005β: 124).

[371] Το καλύτερο παράδειγμα αποτελεί το ΕΣΔΑ του 1998, το οποίο υποστήριζε ότι το επίδομα ανεργίας αποτρέπει την αναζήτηση εργασίας (ΕΣΔΑ 1998: 19), κάτι που είχε απορριφθεί από το σύνολο της αρθρογραφίας, λόγω του ότι στην Ελλάδα τόσο το ποσοστό κάλυψης όσο και το ύψος του επιδόματος ανεργίας είναι τόσο μικρά που δεν αφήνει στο επίδομα τη δυνατότητα να λειτουργήσει ως αντικίνητρο για την αναζήτηση εργασίας.

[372] «*Με δεδομένη την υστέρηση στη δημιουργία νέων θέσεων απασχόλησης, η αποτελεσματική καταπολέμηση της ανεργίας συναρτάται με τις πολιτικές αναδιάρθρωσης του παραγωγικού συστήματος της χώρας, με την προσπάθεια τεχνολογικού εκσυγχρονισμού, με τη δημιουργία εκτεταμένου δικτύου νέων υποδομών που υλοποιούν το Β΄ και Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης, με νέους θεσμούς, με την ποιοτική βελτίωση του συστήματος εκπαίδευσης και κατάρτισης σε όλες τους τις μορφές, με μια συνολικότερη βελτίωση των πολιτικών και των εργαλείων απασχόλησης*» (ΕΣΔΑ 2001: 6).

μετάβασης που έχει την τάση να καθυστερεί τη στιγμή εισόδου, συχνά είναι ατελής ή ανεπιτυχής και αποκρυσταλλώνεται σε διαρθρωτικό πρόβλημα» (ΕΣΔΑ 2001: 4). Κατά συνέπεια η ανεργία στην Ελλάδα οφείλεται στην αδυναμία εύρεσης απασχόλησης, όχι στην απώλεια θέσεων εργασίας (ΕΣΔΑ 2000: 46).

Το κύριο χαρακτηριστικό του ΕΣΔΑ του 2002 είναι η μεγάλη έμφαση που έδωσε στην προώθηση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης και ειδικότερα στην προώθηση της μερικής απασχόλησης η οποία αναδείχθηκε σε ακρογωνιαίο λίθο των προτάσεων πολιτικής που διατύπωσε. Η ανάγκη ενίσχυσης της γυναικείας απασχόλησης και περιορισμού του χάσματος των φύλων τόσο ως προς τις αμοιβές όσο και ως προς το είδος των εργασιών που αναλαμβάνουν οι άνδρες και οι γυναίκες, και η ανάγκη ενίσχυσης της ποιότητας της εργασίας είναι επίσης εμφανής στο κείμενο του 2002, στοιχείο που αναδεικνύει μια προσπάθεια να βρεθεί η «χρυσή τομή» ανάμεσα στην ευελιξία και την ασφάλεια της απασχόλησης. Επιπρόσθετα, στην περιγραφή των μακροχρόνιων τάσεων της αγοράς εργασίας αναδεικνύονται τάσεις που είχαν παραγνωριστεί στα προηγούμενα ΕΣΔΑ. Για παράδειγμα, επισημαίνεται η σημαντική επέκταση της μισθωτής εργασίας, ο περιορισμός των αυτοαπασχολούμενων και των συμβοηθούντων μελών, η μεγάλη σημασία που έχει η απασχόληση των μεταναστών και τονίζεται ότι «*κάτω από τη φαινομενική στασιμότητα του ποσοστού απασχόλησης, συντελούνται σημαντικές αλλαγές δομικού χαρακτήρα που υποδηλώνουν μεγάλη κινητικότητα και μετατοπίσεις στην κατεύθυνση της σύγκλισης με τους κοινούς ευρωπαϊκούς στόχους (τόσο ως προς την αύξηση της απασχόλησης, όσο και ως προς την μείωση της ανεργίας)*» (ΕΣΔΑ 2002: 16).

Ως προς τις αιτίες της ανεργίας, το ΕΣΔΑ του 2002 απέρριψε τόσο το επιχείρημα για την αδυναμία της ελληνικής οικονομίας να δημιουργήσει νέες θέσεις εργασίας,[373] όσο και το ότι η ανεργία οφείλεται στην έλλειψη δεξιοτήτων.[374] Αποδέχτηκε την ύπαρξη κάποιας αναντιστοιχίας ανάμεσα στις ζητούμενες και στις διαθέσιμες γνώσεις-δεξιότητες, αλλά εν τέλει θεώρησε ότι το κύριο πρόβλημα είναι ότι η ελληνική οικονομία δημιουργεί θέσεις χαμηλής ειδίκευσης (ΕΣΔΑ 2002: 13). Ως προς την ανεργία των νέων κατέληξε στο ότι, «*αποτελεί έκφραση της αποτυχίας εισόδου στην αμειβόμενη απασχόληση και όχι σύμπτωμα διαταραχών στο εσωτερικό της αγοράς εργασίας*» (ΕΣΔΑ 2002: 12). Αυτή η αποτυχία εισόδου στην αμειβόμενη απασχόληση οφείλεται (ΕΣΔΑ 2002: 12-13):

> «*Πρώτον, στην περιορισμένη έκταση ευέλικτων μορφών απασχόλησης που αποτελούν «γέφυρα» προς την απασχόληση, προσδίδουν εργασιακή εμπειρία και διαφυλάσσουν τον δεσμό των ανθρώπων με την δυναμική της αγοράς εργασίας,*
>
> *Και δεύτερον στην παράδοξη (εκ πρώτης όψεως) αναντιστοιχία ανάμεσα σε διαθέσιμες δεξιότητες και ζητούμενες γνώσεις*».

---

[373] «*…στην Ελλάδα δεν παρατηρείται το φαινόμενο της μεγέθυνσης χωρίς απασχόληση*» (ΕΣΔΑ 2002: 10).

[374] «*…στις δεξαμενές ανέργων συνωστίζονται άτομα με σχετικά υψηλές δεξιότητες. Η ανεργία των πτυχιούχων είναι μιάμιση φορά υψηλότερη απ' ότι η ανεργία των ατόμων με πτυχίο δημοτικού*» (ΕΣΔΑ 2002: 12).

Η παράδοξη, όπως την χαρακτηρίζει το ΕΣΔΑ, αναντιστοιχία ανάμεσα σε διαθέσιμες δεξιότητες και ζητούμενες γνώσεις δεν σχετίζεται τόσο με τα εφόδια που παρέχει το επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα, όσο με το χαμηλό επίπεδο συμμετοχής των εργαζομένων σε προγράμματα δια βίου μάθησης. Συνεπώς, «*θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι δεν πρόκειται γενικός για έλλειμμα δεξιοτήτων και εκπαίδευσης, αλλά πρώτιστος για έλλειψη προσαρμογής στις ανάγκες του εργασιακού περιβάλλοντος*» (ΕΣΔΑ 2002: 13).

Η ενίσχυση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης δεν θεμελιώθηκε μόνο στη βάσει του στόχου μείωσης της ανεργίας, αλλά και του στόχου αύξησης του ποσοστού συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό. Εκκινώντας από την διαπίστωση ότι οι κύριοι λόγοι που κρατούν τα άτομα εκτός του εργατικού δυναμικού (δηλαδή της ενεργής αναζήτησης εργασίας) είναι οι οικογενειακές υποχρεώσεις, η εκπαίδευση και η σύνταξη, το ΕΣΔΑ του 2002 υποστήριξε ότι:

> «*ο κοινός παρανομαστής όλων των λόγων είναι η συμπαγής μονοχρωμία της πλήρους και κανονικής εργασίας (και όχι η πεποίθηση ότι δεν υπάρχει διαθέσιμη εμπειρία) αποτρέπει (για διαφορετικούς λόγους) διάφορες κατηγορίες των πολυπληθών «εκτός απασχόλησης» από το να επιχειρήσουν να περάσουν «εντός». Η συντριπτική κυριαρχία της πλήρους απασχόλησης τόσο στις παλιές όσο και στις νέες θέσεις εργασίας, τόσο στη μεταποίηση όσο και στις υπηρεσίες, –σε συνδυασμό με την απόλυτη και σχετική μείωση της μερικής απασχόλησης– υποδηλώνουν ότι η εργασία «ενιαίων προδιαγραφών και χαρακτηριστικών» είναι αταίριαστη για σημαντικά τμήματα του πληθυσμού ιδιαιτέρως για τις γυναίκες*» (ΕΣΔΑ 2002: 22).

Συνεπώς, προκειμένου να αυξηθεί το ποσοστό απασχόλησης, που αποτελεί έναν από τους κεντρικούς στόχους της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής Απασχόλησης, πρέπει να χρησιμοποιηθούν εργαλεία όπως η αύξηση των ποικιλίας των όρων, των μορφών και της διάρκειας εργασίας, η υποστήριξη των γυναικών στην αντιμετώπιση των οικογενειακών υποχρεώσεων, και, η προσαρμογή των κινήτρων ώστε να αποτρέπεται η πρόωρη έξοδος από την απασχόληση (ΕΣΔΑ 2002: 23). Στη βάσει της παραπάνω ανάλυσης, οι γενικές κατευθύνσεις πολιτικής που αναφέρει το κείμενο περιλαμβάνουν (ΕΣΔΑ 2002: 24-27):

(α) την αύξηση των κατώτατων αμοιβών ώστε να περιοριστεί το φαινόμενο της δεύτερης απασχόλησης και της αμοιβής της μερικής απασχόλησης ώστε αυτή να καταστεί περισσότερο ελκυστική για τους εργαζόμενους,

(β) την ενίσχυση της ευελιξίας στην οργάνωση του χρόνου εργασίας,

(γ) την προώθηση μέτρων με στόχο τη συμφιλίωση της οικογένειας με την εργασία, μέσω νομοθετικών παρεμβάσεων που δεν θα «τιμωρούν» την ασυνεχή εργασία και μέσω πολιτικών ενίσχυσης των κοινωνικών υποδομών (παιδικοί σταθμοί, περιποίηση γερόντων κ.ο.κ.),

(δ) την τόνωση του ρυθμού αύξησης των θέσεων εργασίας μέσω της απλούστευσης του επιχειρηματικού περιβάλλοντος, της νομοθετικής μεταρρύθμισης, την μείωση των ασφαλιστικών εισφορών, την μετατροπή της υπερωρίας σε νέες θέσεις εργασίας κ.ο.κ.,

(ε) την υιοθέτηση μέτρων διευκόλυνσης της εισόδου στην αγορά εργασίας όπως η προώθηση της μερικής απασχόλησης, η αναδιάρθρωση του ΟΑΕΔ, η λειτουργία ιδιωτικών γραφείων εύρεσης εργασίας και,

(στ) την υιοθέτηση μέτρων ενίσχυσης της ποιότητας της εργασίας μέσω της ενίσχυσης του Σώματος Επιθεωρητών Εργασίας και του καλύτερου ελέγχου των επιχειρήσεων ότι τηρούν τις προδιαγραφές υγιεινής και ασφάλειας.

Με άλλα λόγια το ΕΣΔΑ του 2002 αποτύπωσε με χαρακτηριστικό τρόπο την προσπάθεια να βρεθεί μια νέα ισορροπία στην αγορά εργασίας. Από τη μία πλευρά η προώθηση της μερικής απασχόλησης αποτέλεσε κεντρικό στόχο της πολιτικής που πρότεινε, οι μακροοικονομικές διαστάσεις (που ήταν ιδιαίτερα έντονες κατά το ΕΣΔΑ του 2001) υποτιμήθηκαν, αλλά παράλληλα αποτελεί το μόνο ΕΣΔΑ το οποίο κάνει ρητή αναφορά όχι μόνο στην ανάγκη ενίσχυσης της αμοιβής της μερικής απασχόλησης, αλλά και στην ανάγκη αύξησης των κατώτατων μισθών.

Η παραπάνω έμφαση στην προώθηση της ευελιξίας της εργασίας αποτέλεσε μόνιμο χαρακτηριστικό και των επόμενων ΕΣΔΑ (2003 και 2004) καθώς και του Εθνικού Προγράμματος Μεταρρυθμίσεων της περιόδου 2005-2008.[375]

Αυτή η στροφή προς την προώθηση της ευελιξίας στην αγορά εργασίας μπορεί να διαπιστωθεί στην εξέλιξη της νομοθεσίας για την πολιτική απασχόληση και τις εργασιακές σχέσεις. Μετά το 1997 όλες οι κυβερνήσεις έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στην προώθηση της ευελιξίας της αγοράς εργασίας, ωστόσο πρέπει να σημειωθεί ότι υπήρξαν σημαντικές πολιτικές διαφοροποιήσεις που αφορούσαν την ταχύτητα με την οποία θα προωθούνταν η ευελιξία και με τα ανταλλάγματα τα οποία θα λάμβαναν οι εργαζόμενοι. Η πολιτική του ΠΑΣΟΚ, ειδικά κατά την περίοδο που Υπουργός Εργασίας ήταν ο Τάσος Γιαννίτσης, χαρακτηρίστηκε από μια προσπάθεια «εξισορρόπησης», σε αντίθεση με την πολιτική της Νέας Δημοκρατίας που δεν ενσωμάτωσε ανάλογες ευαισθησίες. Από την άλλη πλευρά, οι σημαντικότερες

---

[375] «*Η μερική απασχόληση, παρά τις ελαφρές αυξομειώσεις που παρουσιάζει (άλλοτε ανοδικά και άλλοτε καθοδικά) παραμένει εξαιρετικά περιορισμένη και καθηλωμένη σε χαμηλά επίπεδα. Με αυτό το δεδομένο, και καθώς δεν φαίνεται να έχουν αποδώσει μέχρι σήμερα οι προσπάθειες παλαιότερων νομοθετικών ρυθμίσεων να «απογειώσουν» τη μερική απασχόληση, εξετάζεται η εισαγωγή μορφών μερικής απασχόλησης στο δημόσιο τομέα προκειμένου να υπηρετηθούν δύο στόχοι ταυτοχρόνως: Αφενός μεν να αντιμετωπιστούν πραγματικές κοινωνικές ανάγκες –κυρίως στον τομέα της φροντίδας και της εξυπηρέτησης των πολιτών, και αφ ετέρου η παραδειγματική εισαγωγή ελκυστικών εκδοχών μερικής απασχόλησης προκειμένου να μεταστραφεί ένα εμπεδωμένο αρνητικό κλίμα.*» (ΕΣΔΑ 2003: 11-12)

«*Μία από τις κεντρικές επιδιώξεις παραμένει η καταπολέμηση των παραγόντων που δυσκολεύουν την είσοδο στην απασχόληση… Βασικές προτεραιότητες για την αύξηση της εν γένει απασχόλησης, αναδεικνύονται η βελτίωση της ελκυστικότητας της εργασίας και η ανάδειξη ποικίλων μορφών απασχόλησης, προκειμένου η τελευταία να καθίσταται συμβατή με τις ανάγκες των ατόμων, που για διάφορους λόγους δεν επιλέγουν πλήρη και αποκλειστική απασχόληση και διεύρυνση των υποδομών φροντίδας για ενίσχυση της επαγγελματικής πορείας των γυναικών λαμβανομένων υπόψη των ιδιαιτεροτήτων της παράδοσης και δομής της ελληνικής οικογένειας*» (ΕΣΔΑ 2004: 12).

«*The low employment levels, coupled with the low professional and geographical mobility characterizing the Greek labour market, intensify the need for greater flexibility in the market through the use of a larger number of contract types... The reinforcement of flexibility in labour contracts and other special matters, such as working hours, will come into effect without compromising the security of employment, in order to have a beneficial effect to both businesses and employees*» (NRP 2005: 42).

ρυθμίσεις προώθησης της ευελιξίας της αγοράς εργασίας ψηφίστηκαν από κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ.

Έως και το 2000, η σημαντικότερη ίσως παρέμβαση σε σχέση με τις εργασιακές σχέσεις ήταν ο νόμος 2639/1998 βάσει του οποίου επεκτάθηκε περαιτέρω η δυνατότητα οργάνωσης του χρόνου εργασίας και δημιουργήθηκαν τα Τοπικά Σύμφωνα Απασχόλησης. Αν και κατά την διαδικασία διαβούλευσης δημιουργήθηκαν εντάσεις, το τελικό αποτέλεσμα των ΤΣΑ μάλλον αποτυπώνεται στη φράση «πολύ κακό για το τίποτα». Σύμφωνα με το νόμο, δημόσιοι φορείς, ΟΤΑ και κοινωνικοί εταίροι μπορούσαν να εφαρμόζουν σε ευπαθείς περιοχές ειδικά προγράμματα που θα στηρίζονται σε συλλογικές συμφωνίες (τις οποίες έπρεπε να εγκρίνει και το τοπικό Εργατικό Κέντρο) οι οποίες δεν μπορούσαν να παραβιάζουν τους κανόνες υγιεινής-ασφάλειας και τα ελάχιστα όρια προστασίας των ΕΓΣΣΕ, κατίσχυαν όμως οποιασδήποτε άλλης ρύθμισης. Υπό αυτή την έννοια η ΓΣΕΕ διέβλεψε μια προσπάθεια παράκαμψης των κλαδικών συμβάσεων εργασίας. Τα ΤΣΑ, αποτέλεσαν την ελληνική εκδοχή των ευρωπαϊκών Τοπικών Πρωτοβουλιών Απασχόλησης και για ένα διάστημα προβλήθηκαν από κυβέρνηση ως η αιχμή του δόρατος της πολιτικής καταπολέμησης της ανεργίας. Τα πρώτα ΤΣΑ ξεκίνησαν το 1997,[376] με την επιφυλακτική συμμετοχή της ΓΣΕΕ. Επίσημη αξιολόγηση δεν υπήρξε ποτέ αλλά σύμφωνα με τους Παλαιολόγο & Παπαβασιλείου (2000), τρία χρόνια μετά την έναρξή τους δεν είχε υλοποιηθεί σχεδόν καμία δράση (επίσης βλ. Καλλιαντζίδης 2006).

Ο νόμος 2874/2000 αποτελεί ένα καλό παράδειγμα της προσπάθειας να προωθηθεί την μεγαλύτερη ευελιξία στην αγορά εργασίας προβλέποντας όμως κάποιου τύπου ανταλλάγματα για την εργατική πλευρά. Σύμφωνα με την Εισηγητική Έκθεση του νόμου η ανεργία «*έχει διαρθρωτικό χαρακτήρα και σχετίζεται με την πάγια αδυναμία της ελληνικής οικονομίας σε όλη την μεταπολεμική περίοδο να δημιουργήσει τόσες θέσεις απασχόλησης, όσε απαιτούνται για να υπάρξει ισορροπία στην αγορά εργασίας*» (Αιτιολογική Έκθεση ν. 2874/2000, σελ. 1). Ακολούθως η αντιμετώπιση της ανεργίας συνδέεται με την δυνατότητα τεχνολογικού εκσυγχρονισμού του παραγωγικού συστήματος εν συνόλο.[377] Η ενίσχυση της διαρθρωτικής ανταγωνιστικότητας των

[376] Δυτικές Περιοχές Αθήνας - Δυτικές Περιοχές Πειραιά, Ζώνη Κοζάνης-Φλώρινας, Ημαθία, Δράμα, Βοιωτία, Μαγνησία, Αχαΐα.

[377] «*Η ανεργία, το πρώτο κοινωνικό πρόβλημα σήμερα, δεν είναι αποτέλεσμα του ενός ή του άλλου μεμονωμένου παράγοντα που αφορά τις επιχειρήσεις, τους εργαζόμενους ή τις κρατικές πολιτικές. Είναι το αποτέλεσμα τεχνολογικών, οργανωτικών, θεσμικών, εκπαιδευτικών και άλλων υστερήσεων, οι οποίες θα αναπαράγονται αν δεν προχωρήσουμε σε νέους συνδυασμούς πολιτικών και θεσμών, σε νέες θεωρήσεις και απαντήσεις. Παράλληλα όμως, χρειάζεται να πετύχουμε ένα συνδυασμό πολιτικών και αξιών, που θα εξασφαλίζουν βεβαιότητα, κοινωνική παρέμβαση και συνοχή, ανάπτυξη με κοινωνική σταθερότητα*» (Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων 2000: 3).

«*Οι εξελίξεις στο οικονομικό πεδίο δημιουργούν ταυτόχρονα το υπόβαθρο και για μια άλλη μορφή σύγκλισης, την κοινωνική σύγκλιση. Ωστόσο, οι εξελίξεις αυτές από μόνες τους δεν συνεπάγονται αυτόματα ενίσχυση της κοινωνικής διάστασης. Για παράδειγμα, η μείωση του κόστους του χρήματος στις επιχειρήσεις μπορεί να οδηγήσει σε μείωση τιμών με αποτέλεσμα την αύξηση της ανταγωνιστικότητας και της αγοραστικής δύναμης των καταναλωτών, που με τη σειρά τους οδηγούν σε αύξηση της εσωτερικής ζήτησης με τελικό αποτέλεσμα τη μεγέθυνση και την αύξηση της απασχόλησης. Μπορεί όμως, επίσης να*

επιχειρήσεων και η επέκταση της παραγωγικής βάσης προβλήθηκαν ως εκ των ων ουκ άνευ προκειμένου να μειωθεί η ανεργία και τονίστηκε η ηθική υποχρέωση των επιχειρήσεων να δημιουργούν νέες θέσεις εργασίας ειδικά όταν απολαμβάνουν άμεσων ή έμμεσων ενισχύσεων ή διευκολύνσεων. Η ανεργία δεν ερμηνεύτηκε ως αποτέλεσμα αυξήσεων των μισθών. Η βασική λογική του νόμου ήταν από τη μία πλευρά η προώθηση της μεγαλύτερης ευελιξίας στην αγορά εργασίας κυρίως μέσω (α) της διευθέτησης του χρόνου εργασίας σε ετήσια βάση, (β) της μείωσης των ασφαλιστικών εισφορών των εργοδοτών για τους χαμηλόμισθους εργαζομένους που απασχολούν, (γ) κίνητρα για τους ανέργους να αναλάβουν θέσεις μερικής απασχόλησης, και (δ) διευκόλυνση των ομαδικών απολύσεων. Από την άλλη πλευρά, ως αντιστάθμισμα προς τους εργαζόμενους ο νόμος προέβλεπε μέτρα (α) αποθάρρυνσης της χρήσης υπερωριών για την αντιμετώπιση πρόσκαιρων αναγκών, (β) μείωσης του συνολικού ετήσιου χρόνου εργασίας των εργαζόμενων σε επιχειρήσεις που προχωρούν σε ετήσια οργάνωση του χρόνου εργασίας, (γ) προσαύξησης της αμοιβής της μερικής απασχόλησης κατά 7,5%, και (δ) προσαύξησης της άδειας λοχείας κατά μία εβδομάδα.

Η προσπάθεια να επιτευχθεί κάποιου τύπου συμφωνία οφείλεται όμως εξίσου και στον ίδιο τον Υπουργό Εργασίας (Γιαννίτσης). Για παράδειγμα, ο ν. 3227/2004 που ψηφίστηκε επίσης από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ αλλά κατατέθηκε από άλλον Υπουργό Εργασίας (Δημ. Ρέππας) ενέχει μια διαφορετική λογική:

> «*ο άνεργος δεν έχει στόχο την επιδότηση, έχει στόχο και ανάγκη να εργάζεται και να αμείβεται, έχει στόχο να ασφαλίζεται στο κοινωνικό ασφαλιστικό σύστημα και να μην αισθάνεται περιθωριοποιημένος. Η αναδιοργάνωση του ΟΑΕΔ, η λειτουργία των Κέντρων Προώθησης της Απασχόλησης, η εξατομικευμένη προσέγγιση κάθε ανέργου, η απόκτηση γνώσεων και δεξιοτήτων που εναρμονίζονται με την ανάγκη ανάπτυξης της οικονομίας και τις ανάγκες της αγοράς εργασίας, αποτελούν κλειδιά για τη μείωση της ανεργίας και κυρίως η μετατροπή των παθητικών πολιτικών απασχόλησης σε ενεργητικές πολιτική, δηλαδή η μετατροπή της επιδότησης της ανεργίας σε επιδότηση της εργασίας*» (Αιτιολογική Έκθεση Ν. 3227/2004, σελ. 1).

Το παραπάνω απόσπασμα μιλάει περισσότερο μέσα από τις σιωπές του. Το σύνολο των παραγόντων που αφορούν την καταπολέμηση της ανεργίας είναι εξατομικευμένα στοιχεία που αφορούν τον κάθε άνεργο μεμονωμένα. Πουθενά στην εισηγητική έκθεση του νόμου δεν υπάρχει νύξη για την ευθύνη των επιχειρήσεων ή για τον αναγκαίο τεχνολογικό εκσυγχρονισμό κ.ο.κ. Το αντίθετο μάλιστα, υποστηρίζεται ρητά ότι η αντιμετώπιση της ανεργίας θα προέλθει μέσα από την προσαρμογή των δεξιοτήτων των ανέργων στις ανάγκες της οικονομίας και της αγοράς εργασίας, υπονοώντας έτσι ότι το πρόβλημα της ανεργίας είναι πρόβλημα αντιστοιχίας ζητούμενων – διαθέσιμων δεξιοτήτων και γνώσεων.

Σε κάθε περίπτωση και τα δύο παραπάνω παραδείγματα διακρίνονται από τη λογική της κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας (Υπ. Απασχόλησης, Π. Παναγιωτόπουλος)

μην οδηγήσει σε μείωση τιμών, αλλά σε αύξηση κερδών με ή χωρίς αύξηση των αμοιβών των εργαζομένων» (Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων 2000: 12).

που προέκυψε μετά τις εκλογές του 2004. Στην Αιτιολογική Έκθεση του νόμου 3385/2005 αναφέρεται:

> «*Με το νομοσχέδιο αυτό η Κυβέρνηση προχωρεί με τόλμη και αποφασιστικότητα σε σημαντικές θεσμικές παρεμβάσεις με τις οποίες επιδιώκεται, αφ' ενός η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας και συνακόλουθα η προώθηση της απασχόλησης και αφ' ετέρου η ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής.*
>
> *Έτσι στον τομέα των εργασιακών θεμάτων επαναφέρεται ο θεσμός της υπερεργασίας και ορθολογικοποιήται η αμοιβή της όπως και η αμοιβή των υπερωριών. Επίσης ο θεσμός της διευθέτησης του χρόνου εργασίας αντιμετωπίζεται κατά τρόπο ώστε να αρθούν οι αγκυλώσεις και δυσκαμψίες των προηγούμενων ρυθμίσεων*» (Αιτιολογική Έκθεση ν. 3385/2005, σελ. 1).

Η ουσία του νόμου ήταν η αύξηση του ανώτατου ορίου των υπερωριών σε συνδυασμό με τη μείωση της αμοιβής τους (κάτι που είχε περιοριστεί με το ν. 2874/2000) καθώς και η επέκταση του διευθυντικού δικαιώματος ως προς την διευθέτηση του χρόνου εργασίας.

Η αναλύσεις του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

Εκ των πραγμάτων, το Ινστιτούτο Εργασίας της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας, δύσκολα θα υιοθετούσε μια ερμηνεία που θα απέδιδε την ανεργία στην ανελαστικότητα της αγοράς εργασίας ή στο ύψος των μισθών. Σε αντίθεση με τις μελέτες του ΙΟΒΕ που επικέντρωσαν σε έρευνες πεδίου, το Ινστιτούτο Εργασίας επέλεξε μια συνολικότερη θεώρηση του προβλήματος επιχειρώντας να εντάξει την ανεργία στο ευρύτερο μακροοικονομικό πλαίσιο.

Κύριος εμπνευστής της ανάλυσης του ΙΝΕ ήταν ο Ηλίας Ιωακείμογλου, ο οποίος επί σειρά ετών αποτέλεσε έναν από τους κύριους συντάκτες των Ετήσιων Εκθέσεων για την Ελληνική Οικονομία και την Απασχόληση, που εγκαινιάστηκαν το 1997. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '90, ο Ιωακείμογλου είχε υποστηρίξει ότι η ανεργία στην Ελλάδα ήταν συνέπεια μιας κρίσης υπερσυσσώρευσης που αδρανοποίησε σημαντικό τμήμα του παραγωγικού εξοπλισμού. Ειδικότερα, ενώ κατά την δεκαετία του '80, η ανεργία οφειλόταν στην μεγέθυνση του εργατικού δυναμικού, μετά το 1990 τροφοδοτήθηκε κυρίως από τη μείωση της απασχόλησης λόγω της βελτίωσης της παραγωγικότητας, και την εκκαθάριση της αγοράς, μέσω της απομάκρυνσης των λιγότερο παραγωγικών κεφαλαίων (Ιωακείμογλου 1993: 149).[378] Σε αυτό το πλαίσιο,

[378] Για την πρώιμη εκδοχή βλ. Ιωακείμογλου & Μηλιός 1989. Για μια επικαιροποιημένη ανάλυση αυτής της θέσης βλ. Ιωακείμογλου (1999, 2011). Ο Ιωακείμογλου (2011) υποστήριξε ότι το πρόβλημα της μειωμένης ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων οφείλεται στην ανατίμηση της ονομαστικής συναλλαγματικής ισοτιμίας του ευρώ, η οποία έπληξε τις ελληνικές εξαγωγές που κατευθύνονταν κυρίως σε χώρες εκτός της ευρωζώνης. Απέναντι σε αυτή την πίεση οι επιχειρήσεις επέλεξαν μια στρατηγική συμπίεσης του κόστους εργασίας, η οποία όμως ήταν καταδικασμένη να αποτύχει λόγω των μεγάλων διαφορών που υπήρχαν στο κόστος εργασίας με τις ανταγωνίστριες χώρες.

η μείωση της ανεργίας θα μπορούσε να προέλθει μόνο μέσα από την δραματική μείωση του χρόνου εργασίας (Ιωακείμογλου 1993: 145).[379]

Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο της ανάλυσης, ήταν η αποδοχή της σημασίας της ανταγωνιστικότητας και η προσπάθεια ενσωμάτωσής της στην στρατηγική του εργατικού κινήματος. Η αρχιτεκτονική του επιχειρήματος έχει ως εξής: ο αρνητικός για το εργατικό κίνημα συσχετισμός δύναμης δημιουργεί την ανάγκη μιας εναλλακτικής αμυντικής στρατηγικής. Αυτή η στρατηγική θα στοχεύει στην επέκταση του παραγωγικού δυναμικού μέσω επενδύσεων και στην αύξηση του βαθμού χρησιμοποίησης του υφιστάμενου παραγωγικού δυναμικού μέσω της οικονομικής ανάπτυξης. Μέσω αυτής της διαδικασίας θα αυξηθεί η ανταγωνιστικότητα των ελληνικών επιχειρήσεων και θα δημιουργηθούν νέες θέσεις εργασίας. Παράλληλα ο παραγωγικός μετασχηματισμός θα επιτρέψει την επιδίωξη της ανταγωνιστικότητας όχι μέσω της συμπίεσης του κόστους εργασίας αλλά μέσω της βελτιωμένης ποιότητας κ.ο.κ. (Ιωακείμογλου 1993: 144). Γι' αυτό, η ανταγωνιστικότητα των ελληνικών επιχειρήσεων δεν αποτελεί μια έγνοια αποκλειστικά των εργοδοτών, αλλά οφείλει να ενδιαφέρει και το συνδικαλιστικό κίνημα το οποίο έχει να κερδίσει από την ενίσχυσή της, στο μέτρο που αυτό δεν επιδιώκεται μέσω της συμπίεσης του κόστους εργασίας.

Οι αναλύσεις του ΙΝΕ για την απασχόληση και την ανεργία επηρεάστηκαν άμεσα από αυτές του Ιωακείμογλου. Από το 1997 έως και το 2001, το Ινστιτούτο Εργασίας απέδιδε την αύξηση της ανεργίας στην ταχύτερη αύξηση του εργατικού δυναμικού, η οποία ήταν συνέπεια της περιστολής των εισοδημάτων των νοικοκυριών.[380] Σε δεύτερο επίπεδο, δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση στην εξέλιξη της παραγωγικότητας ως τον προσδιοριστικό παράγοντα της ανεργίας. Το ΙΝΕ υποστήριξε ότι μετά το 1999 η ελληνική οικονομία εισήλθε σε ένα νέο κύκλο μακροχρόνιας μεγέθυνσης (ΙΝΕ 2003: 129) με υψηλές επενδύσεις παγίου κεφαλαίου και σημαντικές αυξήσεις της παραγωγικότητας της εργασίας, που είχαν ως βραχυπρόθεσμο αποτέλεσμα τη μείωση του όγκου της απασχόλησης, ειδικά στη μεταποίηση.[381] Στο παραπάνω πλαίσιο, οι προβλέψεις για το μέλλον ήταν μάλλον αισιόδοξες, δεδομένου ότι η αύξηση της παραγωγικότητας προκαλεί μείωση της απασχόλησης μόνο βραχυχρόνια. Η οικονομική πολιτική έπρεπε να δώσει έμφαση στην ενίσχυση της «διαρθρωτικής ανταγωνιστικότητας», δηλαδή της ανταγωνιστικότητας που δεν σχετίζεται με τιμές

[379] Για την ακριβώς αντίθετη άποψη βλ. Νικολαΐδης 1997.

[380] Το βασικό επιχείρημα εδώ είναι ότι η συμπίεση του μεριδίου της εργασίας στο ΑΕΠ και η στασιμότητα των απολαβών οδηγούσαν όλο και περισσότερα μέλη των νοικοκυριών στην ενεργητική αναζήτηση εργασίας, και συνακόλουθα στην αύξηση της ανεργίας (ΙΝΕ-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ 1997: 20).

[381] Η μείωση της ανεργίας που άρχισε να καταγράφεται μετά το 2002 αποδόθηκε στη μείωση του εργατικού δυναμικού και όχι στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Λόγω της υψηλού βαθμού ανταπόκρισης του εργατικού δυναμικού στις αυξομειώσεις της ζήτησης εργασίας, και της απογοήτευσης των μακροχρόνια ανέργων, η μείωση της απασχόλησης οδήγησε στην έξοδο εργαζομένων από την αγορά εργασίας. Έτσι ερμηνευόταν και η θεαματική μείωση των μακροχρόνια άνεργων: το ΙΝΕ την απέδιδε στο φαινόμενο της αποθάρρυνσης, δηλαδή στην έξοδο ανέργων από την αγορά εργασίας που είχε ως αποτέλεσμα την στατιστική πτώση του ποσοστού ανεργίας (ΙΝΕ 2003: 14, 152).

αλλά με τη δομή του παραγωγικού συστήματος (ΙΝΕ 2003: 136), και παράλληλα να διασφαλίσει ότι δεν θα υπάρξει εκτροπή στην εύθραυστη ισορροπία της ελληνικής οικονομίας που προκλήθηκε λόγω της υψηλότερης ισοτιμίας με την οποία εισήλθε η χώρα στην ΟΝΕ (ΙΝΕ 2003: 138).[382] Στην Έκθεση του 2004 το επιχείρημα έχει αποκρυσταλλωθεί στην πιο ολοκληρωμένη του μορφή: η αύξηση της παραγωγικότητας προκαλεί πρόσκαιρη μείωση της απασχόλησης και αύξηση της ανεργίας, μεσοπρόθεσμα όμως τα αποτελέσματα είναι θετικά λόγω της βελτίωσης των παραγωγικών δυνατοτήτων της οικονομίας. Κατά συνέπεια, πρωταρχικός στόχος της οικονομικής πολιτικής πρέπει να είναι η διατήρηση της ανάπτυξης σε υψηλά επίπεδα, διότι έτσι οι πιθανότητες να βελτιωθεί η κατάσταση της αγοράς εργασίας είναι αυξημένες (ΙΝΕ 2005: 149).

Έκτοτε, το ΙΝΕ επικέντρωσε στην περαιτέρω εμβάθυνση του επιχειρήματος. Σε αυτό το πλαίσιο επίσης, επιδιώχτηκε η σύγκλιση με τους εργοδότες, στη βάση της κοινής προσπάθειας για οικονομική ανάπτυξη. Το εργατικό κίνημα θα αποδεχόταν το στόχο βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας υπό τον όρο ότι αυτή δεν θα επιδιωκόταν μέσω της περιστολής των μισθών, αλλά μέσω του εκσυγχρονισμού των παραγωγικών δομών. Οι εκθέσεις του 2005, 2006 και 2007 είναι χαρακτηριστικές αυτής της κατεύθυνσης. Εξέτασαν τις διαστάσεις της διαρθρωτικής ανταγωνιστικότητας, πρόβαλαν την ανάγκη τεχνολογικού εκσυγχρονισμού και αύξησης της παραγωγικότητας, βελτίωσης του συστήματος εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης, προώθησης των συστάδων επιχειρήσεων (clusters) κ.ο.κ. Το κεντρικό επιχείρημα παρέμεινε το ίδιο: η βελτίωση της απασχόλησης και η μείωση της ανεργίας μπορεί να προέλθει μόνο μέσα από την ποιοτική ανάπτυξη, η οποία με τη σειρά της προϋποθέτει σημαντικές αλλαγές στα παραγωγικά και οργανωτικά πρότυπα των ελληνικών επιχειρήσεων. Με αυτή τη στρατηγική το συνδικαλιστικό κίνημα αφενός εμπλεκόταν σε μια συζήτηση περί ανταγωνιστικότητας. Από την άλλη, ευελπιστούσε ότι η προβολή των δικτύων επιχειρήσεων (clusters) ή η προώθηση της τεχνολογικής και παραγωγικής καινοτομίας θα επέτρεπε περισσότερο ισορροπημένες σχέσεις στο εσωτερικό των επιχειρήσεων, την ισχυροποίηση του ρόλου του «ανθρώπινου δυναμικού», εν τέλει τον περιορισμό του διευθυντικού δικαιώματος. Αυτή η στρατηγική και πρόσκληση, δεν βρήκε ανταπόκριση από τις εργοδοτικές οργανώσεις ή τα ινστιτούτα που συνδέονται με αυτές. Ούτε ο ΣΕΒ, ούτε η ΓΣΕΒΕΕ ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με τα ζητήματα της δικτύωσης επιχειρήσεων ή του τεχνολογικού μετασχηματισμού. Αντίθετα επικέντρωσαν στις έννοιες της «επιχειρηματικότητας», του «επιχειρηματικού περιβάλλοντος» και στις θεσμικές ατέλειες και προσκόμματα που δημιουργεί το νομοθετικό πλαίσιο. Οι ελληνικές επιχειρήσεις δεν ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα του συνδικαλιστικού κινήματος προστατεύοντας ουσιαστικά το «διευθυντικό δικαίωμα».

[382] Και αυτή η θέση αντλεί άμεσα από τις αναλύσεις του Ιωακείμογλου. Για περισσότερα βλ. υποσημείωση 378.

Ανακεφαλαίωση

Από τα παραπάνω προκύπτουν κάποιες σταθερές και κάποιες μετατοπίσεις στον τρόπο θεώρησης της ανεργίας και της απασχόλησης στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1981-2006. Μπορεί να συναντάμε την ίδια ορολογία αλλά το περιεχόμενό της αλλάζει, όπως αντίστοιχα αλλάζουν και οι πολιτικές που έμμεσα ή άμεσα υπονοεί. Ανακεφαλαιώνοντας, μπορούμε να κάνουμε τις εξής παρατηρήσεις:

Μια σταθερά του λόγου για την ανεργία, καθ' όλη την περίοδο 1981-2006, αφορά την αντιμετώπισή της ως σημαντικό πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας. Από τις πρώτες κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του '80 έως και τις τελευταίες της Νέας Δημοκρατίας της δεκαετίας του 2000, η ανεργία προβλήθηκε πάντα ως μόνιμο και σημαντικό πρόβλημα. Επίσης από την πρώτη στιγμή, η ανεργία των νέων απέκτησε εξέχουσα σημασία, σε αντίθεση με την ανεργία των γυναικών που άρχισε να απασχολεί σοβαρά την σχετική συζήτηση και την πολιτική απασχόλησης μετά το 1997.

Το πολιτικό περιεχόμενο όμως του όρου ανεργία δεν παρέμεινε σταθερό. Έως και τα μέσα της δεκαετίας του '80 το πρόβλημα της απασχόλησης δεν αφορούσε μόνο τους τυπικά άνεργους αλλά και τους υποαπασχολούμενους. Έτσι στο δημόσιο λόγο της εποχής η αντιμετώπιση του προβλήματος της ανεργίας ενσωμάτωνε και την αντιμετώπιση του προβλήματος της υποαπασχόλησης του εργατικού δυναμικού, παρά το γεγονός ότι επίσημες μετρήσεις για το μέγεθός της δεν υπήρχαν. Εν συνεχεία, κατά την περίοδο του Πρώτου Σταθεροποιητικού Προγράμματος η διάσταση της υποαπασχόλησης «ξεχάστηκε», αν και συναντάμε κάποιες σποραδικές αναφορές. Από το 1997 και μετά είναι πλέον σαφές ότι η αντιμετώπιση της υποαπασχόλησης δεν αποτελεί στόχο της πολιτικής απασχόλησης. Άλλωστε πόσο αντιφατικό θα ήταν η ανάδειξη της υποαπασχόλησης σε πρόβλημα τη στιγμή που η πολιτική προτεραιότητα ήταν η προώθηση της μερικής απασχόλησης.

Μια δεύτερη σταθερά, είναι ο χαρακτηρισμός της ανεργίας ως *διαρθρωτικής*. Για όλους, είτε μιλάμε για το πρώτο ΠΑΣΟΚ του '81-'85, είτε για τη Ν.Δ. του '89-'91, είτε για τους εκσυγχρονιστές του '96-'04, είτε για τις συντηρητικές κυβερνήσεις του '04-'09, η ανεργία ήταν *διαρθρωτική*, δηλαδή απαιτούσε σημαντικές παρεμβάσεις δομικού χαρακτήρα για την αντιμετώπισή της.

Και πάλι όμως, τα περιεχόμενα του όρου *διαρθρωτική* άλλαζαν από περίοδο σε περίοδο. Αρχικά, κατά την πρώτο μισό της δεκαετίας του '80, με τον όρο εννοούσαν ότι η ανεργία προέκυπτε ως συνέπεια της δομής του παραγωγικού συστήματος. Σε αυτό το πλαίσιο το δομικό στοιχείο του προβλήματος δεν προέκυπτε από την αγορά εργασίας αλλά από τον τρόπο ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας και την εξάρτησή της από το καπιταλιστικά ανεπτυγμένο κέντρο. Αντίθετα, από τα μέσα της δεκαετίας του '90 και μετά κυριαρχεί η άποψη ότι ο διαρθρωτικός χαρακτήρας της ανεργίας οφείλεται στην ίδια τη δομή της αγοράς εργασίας. Οι συνέπειες αυτής της μεταλλαγής είναι εκ των πραγμάτων σημαντικές. Εάν ρωτούσες κάποιο κυβερνητικό στέλεχος «που οφείλεται η ανεργία στην Ελλάδα;», στις αρχές της δεκαετίας του '80

το πιο πιθανό είναι να απαντούσε ότι φταίει η υπανάπτυξη της μεταποίησης σε συνδυασμό με τη μείωση της αγροτικής απασχόλησης και την είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας. Εάν η ερώτηση γινόταν στις αρχές τις δεκαετίας του ’90, η πιθανότερη απάντηση θα ήταν ότι φταίει η άνοδος των πραγματικών μισθών κατά την προηγούμενη δεκαετία που υπερκάλυψε την άνοδο της παραγωγικότητας. Από τα μέσα της δεκαετίας του ’90 και μετά, η απάντηση θα επικέντρωνε στις δυσκαμψίες της αγοράς εργασίας, στο αυστηρό νομοθετικό πλαίσιο και στην απουσία ευέλικτων μορφών απασχόλησης.

Αντίστοιχα, εάν η ερώτηση ήταν «πως θα μειωθεί η ανεργία στην Ελλάδα;», η πιθανότερη απάντηση των αρχών της δεκαετίας του ’80 θα ήταν ότι κάτι τέτοιο μπορεί να επιτευχθεί μέσω της ανάπτυξης της μεταποίησης, της συγκράτησης του παρασιτικού τομέα των υπηρεσιών και της γενικότερης οικονομικής ανάπτυξης. Το κομμάτι που αφορά την ανάπτυξη της μεταποίησης θα διατηρούνταν στην αντίστοιχη απάντηση των αρχών της δεκαετίας του ’90 εμπλουτισμένο όμως με το επιχείρημα ότι πρέπει να υπάρξουν μέτρα φιλελευθεροποίησης της αγοράς εργασίας. Από τα μέσα της δεκαετίας του ’90 και μετά, οι πηγές δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας θα αναζητούνταν πλέον στις υπηρεσίες, στην καλύτερη κατάρτιση, στην ενίσχυση της ευελιξίας της αγοράς εργασίας και για κάποιους στη μείωση του χρόνου εργασίας.

Η πεποίθηση ότι υφίσταται μια αναντιστοιχία στις προσφερόμενες γνώσεις και δεξιότητες από το εργατικό δυναμικό και τις ζητούμενες από τις επιχειρήσεις αποτελεί ακόμα μία σταθερά της περιόδου 1981-2006. Κοινό χαρακτηριστικό αποτελεί επίσης το γεγονός ότι αυτή η πεποίθηση ποτέ δεν ελέγχθηκε σοβαρά και το επιχείρημα της αντιστοιχίας προέκυψε περισσότερο από πολιτικούς παρά από επιστημονικούς λόγους. Κατά τη δεκαετία του ’80 το επιχείρημα αυτό προέκυπτε ως αποτέλεσμα της πολιτικής επιθυμίας-στόχο για ανάπτυξη της μεταποίησης. Συνεπώς το πρόβλημα ήταν ότι δεν υπήρχαν αρκετά μεσαία στελέχη με τεχνικές γνώσεις για να υποστηρίζουν τη νέα διαδικασία βιομηχανοποίησης. Από τα μέσα της δεκαετίας του ’90 και μετά, το επιχείρημα προέκυπτε λόγω της διαθεσιμότητας ευρωπαϊκών πόρων για την χρηματοδότηση της επαγγελματικής κατάρτισης.

Η ανυπαρξία τεκμηριωμένων αναλύσεων σε κυβερνητικό επίπεδο για τη φύση και τα αίτια της ανεργίας συνιστά μια τρίτη σταθερά. Η πολιτική απασχόλησης στην Ελλάδα δεν στηρίχθηκε σε συγκεκριμένες δημόσιες παραδοχές και αναλύσεις περί της φύσης των ζητημάτων τα οποία προσπαθεί να θεραπεύσει. Σε αντίθεση με την πληθώρα κειμένων και αναλύσεων για την πολιτική απασχόληση σε ευρωπαϊκό επίπεδο, λίγες είναι οι αντίστοιχες αναλύσεις στην Ελλάδα (αναφέρομαι στα επίσημα κυβερνητικά κείμενα και όχι σε αναλύσεις άλλων φορέων, ινστιτούτων ή θεσμών). Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχε κάποια συζήτηση είτε σε ακαδημαϊκό επίπεδο, είτε από το ΙΟΒΕ, το ΙΝΕ-ΓΣΕΕ σπανιότερα από τον ΟΑΕΔ. Η σχέση όμως αυτών των αναλύσεων με την πολιτική που ακολουθούταν κάθε φορά ήταν έμμεση. Η συζήτηση περί των αιτιών της ανεργίας στην Ελλάδα, διαμόρφωνε ένα περιρρέων κλίμα αλλά οι παρεμβάσεις του Υπ. Εργασίας και του ΟΑΕΔ δεν στηρίχθηκαν ποτέ σε μια συντεταγμένη σειρά υποθέσεων σε σχέση με το πρόβλημα που στοχεύουν να

θεραπεύσουν. Όπως θα φανεί χαρακτηριστικά στα επόμενα ο χαρακτήρας της πολιτικής απασχόλησης επηρεάστηκε καθοριστικά από την διαθεσιμότητα ευρωπαϊκών πόρων σε συνδυασμό με την εγχώρια πολιτική οικονομία που δημιουργούσαν τα προγράμματα απασχόλησης. Αυτή η πολιτική οικονομία συμπεριλαμβάνει τα συμφέροντα και τις στοχοθεσίες της κυβέρνησης, των κοινωνικών εταίρων, των ιδιωτικών επιχειρήσεων που ενεπλάκησαν στην πολιτική απασχόληση είτε ως χρήστες είτε ως πάροχοι, αλλά σπάνια συμπεριέλαβε τις ανάγκες των ίδιων των ανέργων.

Η ενεργοποίηση της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής Απασχόλησης (1997), που συνέπεσε με την ενεργοποίηση του πολιτικού προγράμματος του «εκσυγχρονισμού» στην Ελλάδα το 1996 έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη και εξέλιξη της συζήτησης για την αγορά εργασίας. Μετά το 1996 η ποσότητα των σχετικών άρθρων, μονογραφιών κ.ο.κ. αυξάνεται εκθετικά κάτι το οποίο οφείλεται τόσο στην αυξανόμενη διεθνοποίηση της ελληνικής ακαδημαϊκής κοινότητας, όσο και στην «τυποποίηση» της πολιτικής απασχόλησης λόγω της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής Απασχόλησης. Εν ολίγοις, οι ευρωπαϊκές εξελίξεις έπαιξαν το ρόλο καταλύτη προκειμένου να αναπτυχτεί και ένας εσωτερικός διάλογος για την απασχόληση: το 1999 το Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ άρχισε να εκδίδει τις Ετήσιες Εκθέσεις για την Ελληνική Οικονομία και Απασχόληση, το ΙΟΒΕ αρχίζει να δημοσιεύει μελέτες για την αγορά εργασίας, τα επιστημονικά άρθρα και οι μονογραφίες πληθαίνουν τόσο στο Οικονομικό Δελτίο της Τράπεζας της Ελλάδας όσο και σε άλλα επιστημονικά περιοδικά της Ελλάδας και του εξωτερικού. Από τη μελέτη των σχετικών κειμένων προκύπτει ότι, την περίοδο αυτή, υπάρχει σαφής μετατόπιση προς προσεγγίσεις που ερμηνεύουν την ανεργία βάσει των χαρακτηριστικών της αγοράς εργασίας, ενώ αντίστοιχα υποβαθμίστηκαν οι μακροοικονομικές ερμηνείες. Η ενίσχυση της ευελιξίας της αγοράς εργασίας αναδείχτηκε σταδιακά ως το κύριο εργαλείο καταπολέμησης της ανεργίας.

Δ.2. Η σημασία των Κοινοτικών πόρων για την πολιτική απασχόλησης

Η εξέλιξη της πολιτικής απασχόλησης στην Ελλάδα επηρεάστηκε καθοριστικά από δύο παράγοντες: από το εξαιρετικά χαμηλό επίπεδο του συστήματος ασφάλισης από την ανεργία και από τη δυνατότητα χρηματοδότησης των προγραμμάτων απασχόλησης από τα Κοινοτικά Διαρθρωτικά Ταμεία. Η ελάχιστη προστασία που προσφέρει στον άνεργο το σύστημα ασφάλισης από την ανεργία αποτέλεσε ισχυρό κίνητρο προκειμένου να αναπτυχθούν πολιτικές οι οποίες θα μπορούσαν να δράσουν ως υποκατάστατο του επιδόματος ανεργίας, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την πολιτική κατάρτισης. Αντίστοιχα, η δυνατότητα χρηματοδότησης των ενεργητικών πολιτικών από κοινοτικούς πόρους ενίσχυσε σημαντικά τις δυνατότητες παρέμβασης στην αγορά εργασίας. Το τελικό αποτέλεσμα ήταν η σχεδόν ολοκληρωτική εξάρτιση της ελληνικής πολιτικής απασχόλησης από τις κοινοτικές χρηματοδοτήσεις, στοιχείο που επέβαλε την φαινομενική τουλάχιστον συστοιχία των στόχων και των

προγραμμάτων που υλοποιούταν στην Ελλάδα, με τις γενικές κατευθύνσεις της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής Απασχόλησης.

Η προσαρμογή της ελληνικής πολιτικής απασχόλησης στις ευρωπαϊκές κατευθύνσεις είχε ως απώτερο κίνητρο την διασφάλιση της ροής των ευρωπαϊκών πόρων και όχι την βελτίωση της αποτελεσματικότητας των πολιτικών που υλοποιούταν. Σε αυτό το πλαίσιο, μπορεί να διαπιστωθεί στην Ελλάδα ένα φαινόμενο «τελετουργικής συμμόρφωσης» με τις απαιτήσεις της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής Απασχόλησης η οποία ήταν απαραίτητη προκειμένου να διασφαλιστεί η ροή της χρηματοδότησης. Αντίστοιχα, αυτή η εξάρτηση ερμηνεύει και τη στάση των ελληνικών κυβερνήσεων σε κάθε επιμέρους επεισόδιο που αφορά την γέννηση και εξέλιξη της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής Απασχόλησης. Οι ελληνικές κυβερνήσεις ακολούθησαν με εντυπωσιακή συνέπεια μια πολιτική οι οποία είχε δύο βασικά χαρακτηριστικά. Αφενός την πλήρη στήριξη των προτάσεων που προέβλεπαν την δημιουργία και ανάπτυξη μιας «κοινής» πολιτικής απασχόλησης σε ευρωπαϊκό επίπεδο, αφετέρου την αποχή από την συζήτηση για το περιεχόμενο της πολιτικής αυτής. Για την ακρίβεια δεν υπάρχει ούτε ένα επίσημο κείμενο είτε από το Υπουργείο Εργασίας, είτε από τον ΟΑΕΔ, είτε από άλλο επίσημο φορέα του ελληνικού κράτους το οποίο να επερωτά έστω όψεις της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής Απασχόλησης. Το σύνολο των σχετικών κειμένων προσπαθεί να αναδείξει τη στενή σχέση που διέπει τις ευρωπαϊκές κατευθυντήριες γραμμές με τις πολιτικές που υλοποιούταν κάθε στιγμή στην Ελλάδα. Από την άλλη πλευρά, η υιοθέτηση των ευρωπαϊκών κατευθυντήριων γραμμών για την απασχόληση ήταν επιλεκτική και ποτέ δεν επεκτάθηκε στην αξιολόγηση των υλοποιούμενων πολιτικών.

Βάσει των παραπάνω, αντικείμενο αυτού του κεφαλαίου είναι η ανάδειξη της σχέσης εξάρτησης που διέπει την ελληνική πολιτική απασχόλησης με τις ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις. Ως προς αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι η συζήτηση για το ρόλο των ευρωπαϊκών πόρων στην Ελληνική οικονομία μπορεί να πάρει δύο γενικές κατευθύνσεις. Η πρώτη, αφορά το ύψος της χρηματοδότησης, την επίδραση που είχε στην οικονομική μεγέθυνση, τις συνέπειες που είχε στην ανάπτυξη ορισμένων πολιτικών έναντι άλλων. Αυτή η προσέγγιση έχει το πλεονέκτημα ότι είναι αυστηρά οριοθετημένη και μπορεί να στηριχθεί σε ποσοτικά στοιχεία (αν και σε αρκετές περιπτώσεις, ειδικά σε ό,τι αφορά την πολιτική απασχόλησης, τα κενά είναι μεγάλα και σημαντικά). Από την άλλη, ο κίνδυνος που διατρέχει είναι να αντιμετωπίσει τα κενά ή τις παραλείψεις του συστήματος διαχείρισης, ως αποτέλεσμα «κακής οργάνωσης», «δυσλειτουργίας» ή «απειρίας» των αρμόδιων υπηρεσιών, αδυνατώντας να αναδείξει τις πολιτικές και κοινωνικές σχέσεις που ανέθρεψε το σύστημα διαχείρισης των κοινοτικών πόρων. Σχέσεις που καθορίστηκαν από αυτό αλλά και το καθόρισαν.

Η δεύτερη κατεύθυνση αφορά την πολιτική οικονομία των ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων, δηλαδή την ανάλυση των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων που δομήθηκαν γύρω από τη διαχείριση των ευρωπαϊκών κονδυλίων. Εδώ η έμφαση δίνεται στην κρυμμένη «λειτουργικότητα της δυσλειτουργίας», την

ορθολογικότητα πίσω από την αναποτελεσματική διαχείριση των χρηματοδοτήσεων. Το κύριο πρόβλημα αυτής της προσέγγισης είναι το εύρος της: στοιχεία και επιχειρήματα μπορούν να αντληθούν από κάθε μικρή έκφραση της πολιτικής πρακτικής, αλλά η ποσοτικοποίηση είναι αδύνατη. Ο μεγαλύτερος κίνδυνος όμως, είναι να αντιμετωπιστούν οι σχέσεις αυτές ως στατικές και, κατά συνέπεια, να παραβλεφτούν σημαντικές οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές που προέκυψαν συν το χρόνο. Έτσι, η αποσπασματική προσέγγιση ενέχει τον κίνδυνο να παλινδρομεί ανάμεσα σε τεχνοκρατικού τύπου αναλύσεις-φαντασιώσεις σε σχέση με το πώς θα έπρεπε να είναι τα πράγματα και σε προσεγγίσεις που τείνουν να αναπαράγουν μια εικόνα «μπανανίας» όπου τίποτα δεν άλλαξε και τα πράγματα συνεχίζουν να γίνονται όπως γινόταν πάντα.

Το σύστημα ασφάλισης από την ανεργία

Για μεγάλο αριθμό μελετητών, το επίδομα ανεργίας ενδιαφέρει κυρίως ως προς τις συνέπειες που έχει στην επιθυμία των ατόμων να εργαστούν. Σε γενικές γραμμές υποστηρίζεται ότι τα υψηλά επιδόματα αυξάνουν το μισθό επιφύλαξης με αποτέλεσμα την επέκταση του χρόνου παραμονής στην ανεργία αλλά και την άσκηση ασκούν αυξητικές πιέσεις στο γενικό επίπεδο των μισθών.[383] Για αυτό το λόγο, σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες η χορήγηση του επιδόματος ανεργίας συσχετίστηκε με την υποχρέωση του επιδοτούμενου να αποδεικνύει σε κάθε στιγμή την ενεργή του προσπάθεια να βρει εργασία.[384] Στην αντίθετη περίπτωση ο άνεργος βρίσκεται αντιμέτωπος με το ενδεχόμενο μείωσης ή και οριστικής απώλειας του επιδόματος

[383] Ενδεικτικά βλ. Crubb 2000, Caliendo 2009, Fredriksson & Söderström 2008. Στην πραγματικότητα όμως τα πράγματα είναι κάπως πιο περίπλοκα. Οι επιπτώσεις του ύψους του επιδόματος ανεργίας ποικίλουν αναλόγως των συνθηκών που επικρατούν στην αγορά εργασίας. Για παράδειγμα έχει υποστηριχθεί ότι το ύψος του επιδόματος ασκεί μηδαμινές πιέσεις στο συνολικό επίπεδο ανεργίας σε χώρες που χαρακτηρίζονται από υψηλά ποσοστά ανεργίας (Bitros & Prodromidis χ.χ.). Αντίστοιχα, σύμφωνα με την Carling κ.ά. (1999: 5), ένα υψηλό επίδομα ανεργίας αυξάνει μεν το μισθό επιφύλαξης των επιδοτούμενων, ταυτόχρονα, όμως αυξάνει την ένταση αναζήτησης εργασίας των ανέργων που δεν έχουν θεμελιώσει δικαίωμα επιδότησης (διότι έχουν να προσμένουν κάτι στην περίπτωση απώλειας της εργασίας τους). σε χώρες με χαμηλό ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό η αύξηση του επιδόματος ανεργίας μπορεί να προκαλέσει αύξηση του ποσοστού συμμετοχής αποτέλεσμα που γενικά θεωρείται θετικό.

[384] Πρέπει να σημειωθεί ότι η πολιτική στοχοθεσία της σύνδεσης αυτής δεν είναι πάντα η ίδια. Στην περίπτωση του ΟΟΣΑ έχουμε να κάνουμε με μια τυπικά νεοφιλελεύθερη προσέγγιση που αντιμετωπίζει τα επιδόματα ανεργίας ως εξωαγοραίες παρεμβάσεις που πρέπει να ελαχιστοποιηθούν. Αντίθετα, στη Σουηδία η σύνδεση της επιδότησης με την ενεργό αναζήτηση εργασίας λειτουργεί ως ηθική νομιμοποιητική αρχή: το κράτος μπορεί να παρέχει υψηλότερα επιδόματα υπό την προϋπόθεση ότι η παρακολούθηση του ανέργου είναι πιο αυστηρή (ενδεικτικά βλ. Fredriksson & Holmlund 2005).

Σε κάθε περίπτωση, η αποτελεσματικότητα της σύνδεσης της παροχής του επιδόματος ανεργίας με την ενεργό αναζήτηση εργασίας έχει επερωτηθεί. Εκτός του ότι το κόστος παρακολούθησης του ανέργου μπορεί να είναι τεράστιο (Boone κ.ά. 2002), η σύνδεση επιδότησης – αναζήτησης εργασίας επιδρά αρνητικά στην ποιότητα της απασχόλησης που αναλαμβάνει ο άνεργος και στο ύψος των αποδοχών του (Arni κ.ά. 2009). Άλλες μελέτες, διαφοροποιούν την αποτελεσματικότητα αυτής της πολιτικής, αναλόγως της πληθυσμιακής ομάδας: η σύνδεση έχει οριακά θετικές επιπτώσεις για τις άνεργες γυναίκες, αρνητικές συνέπειες για τους άνεργους άνδρες (Bennmarker κ.ά. 2005), τους μεγαλύτερους σε ηλικία άνεργους (Lalive 2006) και τους μακροχρόνια άνεργους (Uusitalo 2007).

Στην περίπτωση της Ελλάδας όμως, δύσκολα θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι στην τα επιδόματα ανεργίας παίζουν αποτρεπτικό ρόλο ως προς την αναζήτηση εργασίας ή επεκτείνουν το χρόνο ανεργίας. Ο λόγος είναι ότι το ύψος του επιδόματος ανεργίας είναι μικρός και ο χρόνος επιδότησης σύντομος. Για αυτό το λόγο η σύνδεση του επιδόματος ανεργίας με την ενεργό αναζήτηση εργασίας από τον άνεργο δεν χαρακτηρίζει το ελληνικό σύστημα επιδότησης. Εν τέλει, παρά την σταδιακή αύξηση του επιδόματος ανεργίας και την επέκταση του χρόνου χορήγησής του (Πίνακας ΣΤ-32 στο παράρτημα), η ασφάλιση από την ανεργία στην Ελλάδα διατήρησε τα βασικά της γνωρίσματα.[385] Ειδικότερα:

(α) Η ασφάλιση από την ανεργία έχει έντονα επιλεκτικό και ανταποδοτικό χαρακτήρα και αφορά σχεδόν αποκλειστικά όσους έχουν εργαστεί στο παρελθόν ανελλιπώς για σχετικά μεγάλη διάρκεια (Papadopoulos 2006).[386] Από την χορήγηση του επιδόματος αποκλείονται οι πολυπληθέστερες ομάδες των ανέργων, δηλαδή οι νέοι άνεργοι χωρίς εργασιακή εμπειρία οι οποίοι δεν έχουν θεμελιώσει δικαίωμα επιδότησης και οι μακροχρόνια άνεργοι που έχουν εξαντλήσει το χρόνο επιδότησης. Όπως φαίνεται και στο Διάγραμμα Δ.2-1, αυτές οι κατηγορίες ανέργων αποτελούσαν κατά μέσο όρο το 72,2% του συνόλου των ανέργων την δεκαετία του ’80, το 77,4% την δεκαετία του ’90 και το 73,8% την δεκαετία του 2000. Είναι συνεπώς εμφανές ότι το επίδομα ανεργίας αφορά περιορισμένο αριθμό ανέργων.

Άμεση συνέπεια των παραπάνω είναι το χαμηλό ποσοστό κάλυψης του επιδόματος ανεργίας. Όπως φαίνεται και στο Διάγραμμα Δ.2-2 το ποσοστό των ανέργων που παίρνουν επίδομα ανεργίας παρά τη διαχρονική τάση αύξησης παραμένει σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα. Την δεκαετία του ’80 μόλις το 5,4% των ανέργων λάμβανε επίδομα ανεργίας, την δεκαετία του ’90 το ποσοστό αυτό αυξήθηκε σε 7,4% και την δεκαετία του 2000 αυξήθηκε περαιτέρω σε 12,3%. Ακόμα όμως και το 2006, έτος κατά το οποίο παρατηρείται η υψηλότερη τιμή, μόλις το 14,8% των ανέργων λάμβαναν επίδομα ανεργίας.

Η μικρή χρονική διάρκεια καταβολής του επιδόματος δίνει στο επίδομα ανεργίας χαρακτήρα προστασίας από την ανεργία τριβής. Συνεπώς η αυξομείωση της συνολικής δαπάνης επιδότησης των ανέργων εξαρτάται περισσότερο από την αυξομείωση της βραχυχρόνιας ανεργίας.

---

[385] Το θεσμικό πλαίσιο τα του επιδόματος ανεργίας συνιστούν οι νόμοι 1545/85, 1836/89, 1892/90, 2224/94, 2335/95

[386] Η επιδότηση των νέων 20-29 ετών, που εισέρχονται για πρώτη φορά στην αγορά εργασίας είναι εξαιρετικά μικρή σε ύψος (73€/μήνα) και σε διάρκεια (5 μήνες), τόσο που η σχετική δαπάνη καταλήγει να αποτελεί μόνο επιβάρυνση του προϋπολογισμού του Οργανισμού χωρίς κανένα ουσιαστικό αντίκρισμα για τους επιδοτούμενους. Δεν είναι τυχαίο ότι το συγκεκριμένο επίδομα είναι ουσιαστικά άγνωστο στη πλειονότητα των νέων που θα μπορούσαν να το διεκδικήσουν. Επίσης η συμπλήρωση των 200 ημερών ασφάλισης κατά τους τελευταίους 24 μήνες, σε συνδυασμό με την υποχρεωτική κατανομή αυτών των ημερών (τουλάχιστον 80 κατά το δεύτερο χρόνο και 140 κατά τον προηγούμενο), αποκλείει από την χορήγησή του επιδόματος μεγάλο αριθμό ανέργων. Τέλος, το ρόλο του αποκλεισμού από το επίδομα ανεργίας παίζει και η πάγια ρύθμιση εξαίρεσης των δύο τελευταίων μηνών από το υπολογισμό των ελάχιστων ημερών ασφάλισης που ουσιαστικά αυξάνει τον ελάχιστο χρόνο εργασίας κατά 2 μήνες.

(β) Το ύψος του επιδόματος ανεργίας παρέμεινε σε χαμηλά επίπεδα. Η περίοδος 1981-2006 χαρακτηρίστηκε από σημαντική σχετική μείωση του επιδόματος σε σχέση με το ημερομίσθιο του ανειδίκευτου εργάτη: το 1982 το επίδομα ανεργίας ισούταν με το 66,6% του βασικού μισθού, το 1989 είχε μειωθεί στο 60,2%, το 2000 είχε περιοριστεί στο 46% (Κρητικίδης 1999). Οι εξελίξεις μετά το 2000 κινούταν μάλιστα αντίθετη κατεύθυνση από εκείνη που επέβαλε ο νόμος 2224/94, βάσει του οποίου το επίδομα ανεργίας δεν μπορεί να είναι κατώτερο από τα 2/3 του ημερομισθίου του ανειδίκευτου εργάτη. Όπως φαίνεται στον Πίνακας Δ-1, το ποσοστό αναπλήρωσης στην Ελλάδα (13%), δηλαδή το ποσοστό του προηγούμενου εισοδήματος που καλύπτει το επίδομα, είναι το χαμηλότερο στην Ευρώπη (34%). Αντίστοιχα, ο βαθμός προστασίας από την φτώχεια που παρέχεται από το επίδομα ανεργίας στην Ελλάδα είναι η μικρότερος στην Ευρώπη (ενδεικτικά βλ. Eurofound 2000, OECD 1999).

Άρα δεν προκαλεί έκπληξη το ότι δίπλα στο τακτικό επίδομα ανεργίας αναπτύχθηκε ένας παράλληλος μηχανισμός επιδότησης. Πρόκειται για τα έκτατα και τα ειδικά επιδόματα, τα οποία κατά τη δεκαετία του ’90 απορροφούσαν το 20% της συνολικής δαπάνης για τα επιδόματα ανεργίας (Διάγραμμα 0-1 στο παράρτημα). Θεωρητικά, αυτές οι επιδοτήσεις στόχευαν στην αντιμετώπιση έκτατων και εξαιρετικών καταστάσεων οι οποίες δεν μπορούσαν να προβλεφθούν από το νομικό πλαίσιο. Το γεγονός όμως ότι η επιδότηση ανεργίας αφορούσε μόλις το 5%-15% των ανέργων εκ των πραγμάτων πολλαπλασίαζε τις «έκτατες» και «εξαιρετικές» καταστάσεις. Η χορήγηση αυτών των επιδομάτων απαιτούσε, επίσης, την έκδοση σχετικής Υπουργικής Απόφασης κάτι που, με δεδομένο τον τρόπο λειτουργίας του ελληνικού πολιτικού συστήματος, τα μετέτρεψε γρήγορα σε άτυπους πολιτικούς μηχανισμούς στην υπηρεσία του εκάστοτε υπουργού (Δεδουσόπουλος 1994: 125). Όπως προκύπτει από τις σχετικές Υπουργικές Αποφάσεις, οι ομάδες που ευνοήθηκαν περισσότερο από τα ειδικά επιδόματα ήταν οι οικοδόμοι, οι εργαζόμενοι στον τουρισμό, οι δασεργάτες, οι καπνεργάτες και από το 1987 οι εργαζόμενοι στα ναυπηγεία. Πέραν όμως της προνομιακής αντιμετώπισης κάποιων ομάδων, αυτού του τύπου τα επιδόματα έπαιξαν έναν επιπλέον ρόλο: η ύπαρξή τους επέτρεπε την συντήρηση του υφιστάμενου συστήματος τακτικής επιδότησης το οποίο διατήρησε τα βασικά του χαρακτηριστικά και δεν μεταρρυθμίστηκε (Γράβαρης 1998: 114-115).

Από τα παραπάνω είναι εμφανές ότι το σύστημα ασφάλισης από την ανεργία στην Ελλάδα αφορούσε ελάχιστους ανέργους, ενώ ακόμα και για τους λίγους τυχερούς που απολάμβαναν της επιδότησης το ύψος του επιδόματος ήταν ιδιαίτερα χαμηλό και παντελώς ανίκανο να τους προστατέψει ακόμα και από τον κίνδυνο της φτώχειας. Σε ένα περιβάλλον μόνιμης δημοσιονομικής προσαρμογής η επέκταση των «παθητικών» μέτρων προστασίας των ανέργων θα συνεπαγόταν σημαντικό δημοσιονομικό βάρος το οποίο οι κυβερνήσεις δεν ήθελαν να αναλάβουν. Σε αυτό το πλαίσιο η δυνατότητα χρηματοδότησης άλλου τύπου πολιτικών με κοινοτικούς πόρους (ενεργητικές πολιτικές) αποτελούσε μια εναλλακτική. Όπως θα δούμε στα επόμενα η σχέση ενεργητικών-παθητικών πολιτικών (ως προς τη δαπάνη) στην Ελλάδα είναι κατά κανόνα καλύτερη ως προς τις ενεργητικές πολιτικές απ’ ό,τι στην υπόλοιπη Ευρωπαϊκή Ένωση παρά το γεγονός ότι η συνολική χρηματοδότηση των

παρεμβάσεων στην αγορά εργασίας παρέμεινε εξαιρετικά μικρή. Εν τέλει, η ενίσχυση των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης δεν ανταποκρινόταν μόνο στις νέες προσεγγίσεις ως προς την παρέμβαση στην αγορά εργασίας, αλλά και στην δυνατότητα άντλησης πόρων από τα ευρωπαϊκά διαρθρωτικά ταμεία προκειμένου να χρηματοδοτηθούν αυτές οι πολιτικές. Η σημασία των κοινοτικών πόρων στην υλοποίηση της ελληνικής πολιτικής απασχόλησης αποτελεί το θέμα της επόμενης παραγράφου.

Διάγραμμα Δ.2-1: Νέοι άνεργοι και μακροχρόνια άνεργοι ως % του συνόλου των ανέργων

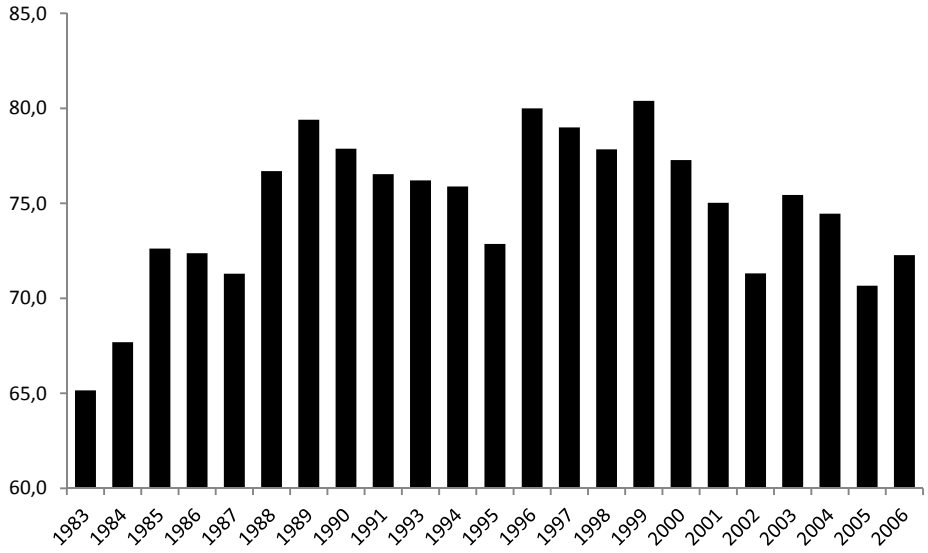

Πηγή: ΕΕΔ

Διάγραμμα Δ.2-2: Ποσοστό ανέργων που παίρνει επίδομα ανεργίας στο σύνολο των ανέργων

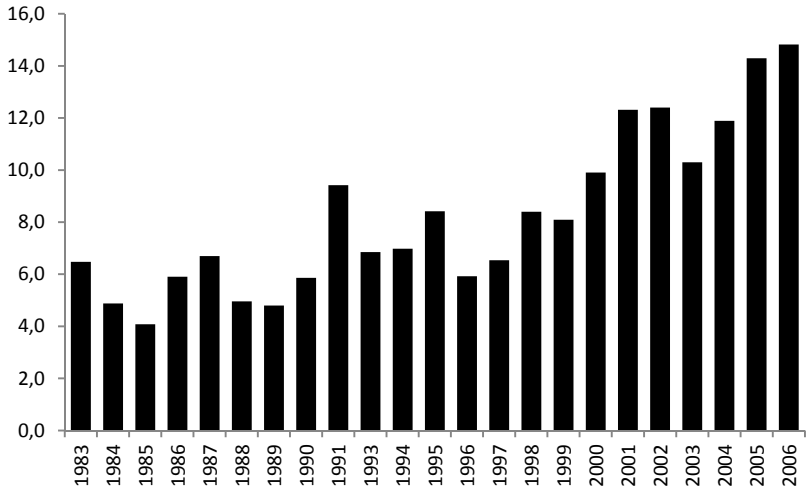

Πηγή: ΕΕΔ

Πίνακας Δ-1: Ποσοστό αναπλήρωσης του επιδόματος ανεργίας στις ευρωπαϊκές χώρες μέλη του ΟΟΣΑ, 1981-2007														
	1981	**1983**	**1985**	**1987**	**1989**	**1991**	**1993**	**1995**	**1997**	**1999**	**2001**	**2003**	**2005**	**2007**
Αυστρία	29	25	29	28	29	31	27	33	32	33	32	32	32	32
Βέλγιο	45	44	43	43	42	42	40	39	40	39	38	42	41	40
Τσεχία	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	6	6	6	6
Δανία	54	56	53	49	52	52	51	65	62	61	51	50	50	48
Φιλανδία	24	25	34	36	34	39	38	36	34	34	35	36	35	34
Γαλλία	31	31	34	38	37	38	38	37	37	37	44	39	39	39
Γερμανία	29	29	28	28	28	29	28	26	26	27	29	29	24	24
Ελλάδα	**6**	**6**	**7**	**8**	**7**	**13**	**13**	**15**	**16**	**17**	**13**	**13**	**13**	**13**
Ουγγαρία	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	13	13	13	13
Ισλανδία	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	41	43	45	33
Ιρλανδία	28	32	28	30	27	29	31	26	29	29	30	32	34	37
Ιταλία	1	1	0	0	3	3	17	19	18	34	34	34	33	32
Λουξεμβούργο	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	27	27	27	27
Ολλανδία	48	47	55	57	55	53	53	52	52	52	53	53	35	34
Νορβηγία	29	29	39	39	39	39	39	39	39	41	43	34	34	34
Πολωνία	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	11	12	11	10
Πορτογαλία	9	7	22	31	32	34	35	35	35	45	41	40	40	43
Σλοβακία	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	12	12	8	8
Ισπανία	28	28	34	34	34	34	32	39	39	38	36	36	36	36
Σουηδία	25	28	28	30	29	29	28	27	27	24	37	41	39	32
Ελβετία	13	13	22	22	22	22	30	30	34	37	38	33	33	33
Ην. Βασίλειο	24	22	21	19	18	18	19	18	18	17	17	16	16	15
Πηγή: OECD, Tax-Benefit Models. Για περισσότερα σχετικά με την κατασκευή του πίνακα βλ. OECD (1994) και Martin J. (1996)														

Οι κοινοτικές χρηματοδοτήσεις

Η γενική εξέλιξη της χρηματοδότησης

Στο σύνολο της περιόδου 1981-2008, οι ροές των κοινοτικών πόρων μπορούν να οργανωθούν βάσει πέντε ενοτήτων, η κάθε μια εκ των οποίων αντιστοιχεί σε μια περίοδο προγραμματισμού. Έτσι έχουμε:

- την περίοδο 1981-1988,[387]
- το Α΄ Κοινοτικό Πακέτο Στήριξης 1989-1993,
- το Β΄ Κοινοτικό Πακέτο Στήριξης 1994-1999, και
- το Γ΄ Κοινοτικό Πακέτο Στήριξης 2000-2006.

Η σημασία αυτών των χρηματοδοτήσεων για την ελληνική οικονομία υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική.[388] Η κοινοτική χρηματοδότηση ως ποσοστό του ΑΕΠ αυξανόταν μέχρι το 1993 και έκτοτε παρέμεινε σε υψηλά επίπεδα παρά την τάση υποχώρησης που παρατηρήθηκε (Διάγραμμα Δ.2-3). Οι εισρέοντες κοινοτικοί πόροι την περίοδο 1981-88 ισούταν κατά μέσο όρο με το 2,5% του ετήσιου ΑΕΠ, την περίοδο του Α΄ ΚΠΣ με 4,0%, την περίοδο του Β΄ ΚΠΣ με 4,2%, και, την περίοδο του Γ΄ ΚΠΣ με 2,3% (Πίνακας Δ-2).

[387] Ο Δεμαθάς (2004: 107-108) χωρίζει την περίοδο αυτή σε δύο υποπεριόδους, την πρώτη που καλύπτει τα έτη 1981-1985 και τη δεύτερη που καλύπτει την περίοδο 1986-1988 και περιλαμβάνει τα Ολοκληρωμένα Μεσογειακά Προγράμματα. Για λόγους ευκολίας ενοποίησα αυτές τις δύο περιόδους, αν και η κατανομή του Δεμαθά είναι περισσότερο ακριβής.

[388] Κατά την περίοδο 1994-1999 οι πόροι που διατέθηκαν από τα διαρθρωτικά ταμεία ισούταν με το 12% της συνολικής επένδυσης (ιδιωτική και δημόσια ή το 50% των δημοσίων επενδύσεων) στην Ελλάδα χωρίς να υπολογίζουμε τους πόρους του Ταμείου Συνοχής (COM(96) 109 final: 4).

Οι κύριες πηγές χρηματοδότησης ήταν τα Διαρθρωτικά Ταμεία. Από αυτά, το ΕΤΠΑ χρηματοδότησε κυρίως έργα υποδομών, το ΕΚΤ χρηματοδότησε πολιτικές καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού και την πολιτική απασχόλησης και το Τμήμα Εγγυήσεων του ΕΓΤΠΕ χρηματοδότησε διαρθρωτικές πολιτικές στον αγροτικό τομέα. Περίπου το 75% των πόρων προήλθε από το ΕΓΤΠΕ-Τμήμα Εγγυήσεων, διαχρονικά όμως αυξήθηκε το σχετικό βάρος του ΕΤΠΑ και δευτερευόντως του ΕΚΤ (Διάγραμμα Δ.2-4). Δίπλα σε αυτά, πρέπει να προστεθούν οι πόροι από τα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα της δεκαετίας 1986-96, από το Ταμείο Συνοχής (1993 έως σήμερα) και το Ταμείο Αλιείας (1995 έως σήμερα).

Αν και τα αποτελέσματα της κοινοτικής χρηματοδότησης στην οικονομική ανάπτυξη ήταν χαμηλότερα τόσο των αρχικών εκτιμήσεων όσο και των αντίστοιχων αποτελεσμάτων στην Ιταλία, Ισπανία, Ιρλανδία και Βρετανία,[389] αποτελεί κοινή συνισταμένη των ερευνητών ότι τα Κοινοτικά Πακέτα Στήριξης είχαν ευεργετικές επιδράσεις στην ελληνική οικονομία.[390]

Διάγραμμα Δ.2-3: Καθαρές απολήξεις ευρωπαϊκών πόρων, ως ποσοστό του ΑΕΠ

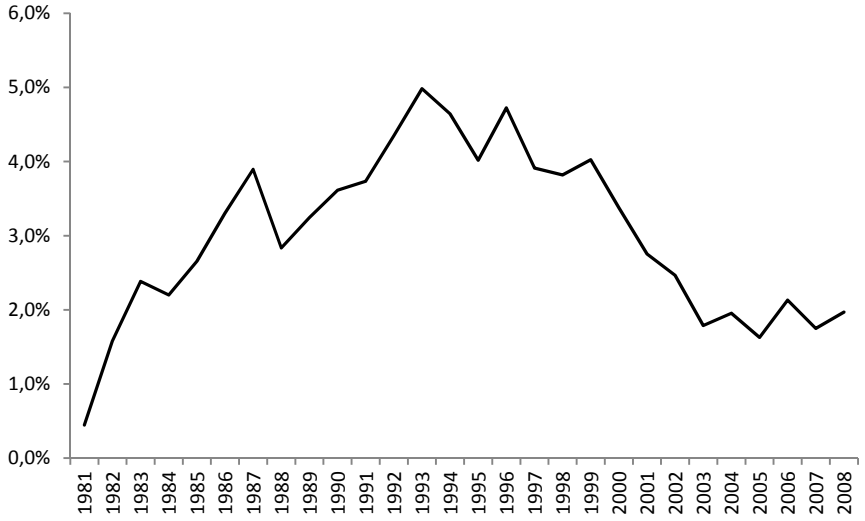

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων κρατικών προϋπολογισμών

Πίνακας Δ-2: Μέση συμμετοχή Διαρθρωτικών Ταμείων στο ΑΕΠ ανά περίοδο χρηματοδότησης

1981-1988	Α' ΚΠΣ (1989-1993)	Β' ΚΠΣ (1994-1999)	Γ' ΚΠΣ (2000-2006)	ΕΣΠΑ (2007-2008)
2,4%	4,0%	4,2%	2,3%	1,9%

Πηγή: Εκθέσεις του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος διαφόρων ετών

[389] Για τις εκτιμήσεις σχετικά με το Α΄ ΚΠΣ βλ. COM (90) 516 final, 26. Για τα αποτελέσματα βλ. Lolos κ.ά 1995, Lolos 2001, Λώλος 2001, Ευρωπαϊκή Επιτροπή 1994. Για τις εκτιμήσεις και το Β΄ ΚΠΣ βλ. Christodoulakis & Kalyvitis 1998, Kalyvitis & Christodoulakis 2000, ESRI 2002, Bradley κ.ά. 2003, Μανασσάκη 1998, Ιορδάνογλου 2003. Για τις εκτιμήσεις και το Γ΄ ΚΠΣ βλ. Bradley & Morgenroth 2004, Beutel 2002, Reiner 2003

[390] ενδεικτικά βλ. Λώλος 2001, Beugelsduk & Eigffinger 2005, Martin 2003, Μανασσάκη 1998.

Διάγραμμα Δ.2-4: Ποσοστιαία κατανομή των κοινοτικών πόρων που εισέρευσαν στην Ελλάδα, ανά περίοδο χρηματοδότησης

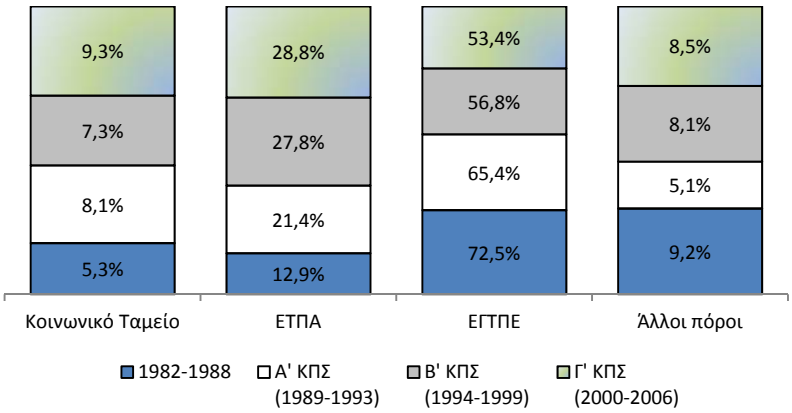

Η επίδραση των Μεσογειακών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων που εγκαινιάστηκαν το 1986 παραμένει ακόμα αντικείμενο εικασιών. Ο Πλασκοβίτης (Plaskovitis 2006: 1-2) αναφέρει ότι τα ΜΟΠ παρήγαγαν ένα θετικό σοκ για την Δημόσια Διοίκηση η οποία βρέθηκε για πρώτη φορά αντιμέτωπη με την πρόκληση σχεδιασμού και υλοποίησης αντίστοιχων προγραμμάτων, παρά ταύτα τα προβλήματα διαχείρισης και οι καθυστερήσεις στην υλοποίηση των έργων ήταν τέτοιες που οδήγησαν στην ενσωμάτωσή των ΜΟΠ στο πρώτο Κοινοτικό Πακέτο Στήριξης.[391] Εν τέλει όμως, το Α΄ ΚΠΣ συγχρηματοδότησε το 70% των συνολικών δημόσιων επενδύσεων και είχε συμμετοχή 20% στις συνολικές μεικτές επενδύσεις παγίου κεφαλαίου της ελληνικής οικονομίας (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 1994: 16). Το Β΄ ΚΠΣ ενίσχυσε το ρυθμό μεγέθυνσης του ονομαστικού ΑΕΠ περίπου κατά 2% κατ' έτος, και μείωσε το ποσοστό ανεργίας από 0,7% έως 1,4% αναλόγως του έτους (ESRI 2002: 49-50),[392] ενώ ο ρόλος του στη διατήρηση της μακροοικονομικής σταθερότητας ήταν καθοριστικός δεδομένου ότι κατά την δεκαετία 1991-2000 οι κοινοτικοί πόροι κάλυπταν περίπου το 27% του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου (Μανασσάκη 1998: 74, Ιορδάνογλου 2003: 79). Τέλος, η επίδραση του Γ΄ ΚΠΣ στο ΑΕΠ μετά την ολοκλήρωση του προγράμματος εκτιμήθηκε ότι κινούταν ανάμεσα σε 2,4% και 6,1% του ΑΕΠ αναλόγως του μοντέλου που χρησιμοποιείται (Bachtler & Gorzelak 2007: 313).

[391] Συνολικά καταρτίσθηκαν επτά περιφερειακά Ολοκληρωμένα Μεσογειακά Προγράμματα (Κρήτης, Μακεδονίας-Θράκης, Δυτικής Ελλάδας-Πελοποννήσου, Νήσων Αιγαίου Πελάγους, Ανατολικής-Κεντρικής Ελλάδος, Αττικής), και ένα θεματικό (ΜΟΠ Πληροφορικής). Η προσπάθεια όμως ελέγχου που επιχείρησε η Επιτροπή δεν μπόρεσε να ολοκληρωθεί για τα 5 από τα 9 προγράμματα λόγο έλλειψης στοιχείων (Οικονομικός Ταχυδρόμος 1992: 96, Τρίγκα 1992: 26-27, Ιακωβίδης 1987).

[392] Ο Χρήστος Πάχτας, υφυπουργός Οικονομίας το 1998, ήταν περισσότερο αισιόδοξος. Υποστήριξε ότι το ΚΠΣ επιτάχυνε το μέσο ετήσιο ρυθμό αύξησης του πραγματικού ΑΕΠ κατά 1% και κατά 5,4% σωρευτικά. Η επίπτωση στην απασχόληση υπολογίστηκε κοντά στις 65.000 νέες θέσεις πλήρους απασχόλησης (Πάχτας 1998: 15).

Είναι γνωστό ότι η απορρόφηση και η διαχείριση των Κοινοτικών πόρων χαρακτηρίστηκε από τεράστια κενά και ανεπάρκειες. Οι δαπάνες για παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας δεν αποτελούν εξαίρεση. Κατά την περίοδο 1981-1989 οι διαχειριστικές ανεπάρκειες αναδεικνύονται παραστατικά από την έκθεση του Ευρωπαϊκού Ελεγκτικού Συνεδρίου για την αξιολόγηση της εφαρμογής του «*Προγράμματος έκτατης οικονομικής ενίσχυσης της Ελλάδας στον κοινωνικό τομέα (1983-1989)*». Σύμφωνα με το πρόγραμμα, η Ελλάδα θα λάμβανε επιπλέον ενίσχυση 120 εκατ. ECU προκειμένου να δημιουργηθούν Κέντρα Επαγγελματικής Κατάρτισης και κέντρα αποκατάστασης ατόμων με ψυχικές και διανοητικές ασθένειες και αναπηρίες (Πίνακας ΣΤ-33 - παράρτημα).[393] Ωστόσο, στα τέλη του 1988, λίγο πριν την ολοκλήρωση του προγράμματος, οι αναληφθείσες δαπάνες αντιστοιχούσαν μόλις στο 70% του συνολικού προϋπολογισμού και οι πληρωμές στο 23%. Η τριετής παράταση που δόθηκε δεν βελτίωσε τα πράγματα.[394] Εντωμεταξύ από τους φακέλους των ενταγμένων έργων έλειπαν σημαντικά στοιχεία: δεν διευκρινιζόταν πόσα κέντρα κατάρτισης αναλογούσαν σε κάθε δικαιούχο Οργανισμό, δεν υπήρχαν πληροφορίες για το εθνικό σκέλος της χρηματοδότησης, σε κάοιες περιπτώσεις δεν είχε καν προσδιοριστεί η ακριβής τοποθεσία του Κέντρου κ.ο.κ. «*Τα προγράμματα έδειχναν μεγάλη προχειρότητα και πρόδιδαν την έλλειψη οποιασδήποτε προετοιμασίας των προς χρηματοδότηση*»[395] και το Ελεγκτικό Συνέδριο χαρακτήρισε «απογοητευτική» την εφαρμογή του προγράμματος.

Σημαντικά προβλήματα παρακολούθησης υπήρξαν και κατά τα δύο πρώτα ΚΠΣ, λόγω του ότι οι μηχανισμοί διαχείρισης «*δεν ήταν επαρκείς για να αντιμετωπίσουν μία αυξημένη κλίμακα παρεμβάσεων*» (Υπουργείο Οικονομίας και Οικονομικών 2005: 2). Σε γενικές γραμμές, τα αποτελέσματα των προγραμμάτων που αφορούσαν την αγορά εργασίας του Α΄ ΚΠΣ ήταν μάλλον περιορισμένα, κάτι που οδήγησε το Λώλο (2001: 40) να υποστηρίξει ότι «η απορρόφηση ήταν πλήρης, αλλά δεν ήταν ουσιαστική», διαπίστωση με την οποία συμφωνούν οι περισσότεροι από τους ερευνητές (ενδεικτικά βλ. Georgiou 1999: 666, Ευρωπαϊκή Επιτροπή 1994: 17, Brandley, 2002). Σύμφωνα

[393] Κανονισμός 815/84. Το 1984, μετά από το Μνημόνιο για τις σχέσεις της Ελλάδας με τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες που κατέθεσε η νέα κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ υπό τον Ανδρέα Παπανδρέου, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο ενέκρινε το ειδικό πρόγραμμα οικονομικής ενίσχυσης της Ελλάδας στον κοινωνικό τομέα. Το πρόγραμμα θα χρηματοδοτούσε παρεμβάσεις στην Αθήνα και στην Θεσσαλονίκη όπου το Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης δεν μπορούσε να παρέμβει λόγω του κανονισμού λειτουργίας του. Η οικονομική ενίσχυση κάλυπτε το 55% των επιλέξιμων δημοσίων δαπανών. Ο κύριος όγκος των πόρων απορροφήθηκε από τον ΟΑΕΔ που την περίοδο 1984-1990 διαχειρίστηκε 1,2 δις δρχ. (σε σύνολο 6,4 δις) και από το Ελληνικό Κέντρο Παραγωγικότητας (693 εκατ.). Το υπόλοιπο ποσό μοιράστηκε σε μεγάλο εύρος Υπουργείων (Υγείας, Παιδείας, Γεωργίας, Εμπορικής Ναυτιλίας, Πολιτισμού) και Οργανισμών (ΟΤΕ, ΟΣΕ, Οργανισμός Προώθησης Εξαγωγών, ΕΟΜΜΕΧ, ΔΕΗ, Κτηματική Τράπεζα, Αγροτική Τράπεζα). Για την κατανομή των πόρων βλ. 85/70/ΕΟΚ, 87/108/ΕΟΚ, 88/91/ΕΟΚ, 89/73/ΕΟΚ, 90/50/ΕΟΚ, 91/23/ΕΟΚ.

[394] Στα τέλη του 1990 από τα 120 εκατομμύρια ECU, είχαν απορροφηθεί μόλις τα 41 (ή 6 δις δρχ.). Σχέδια που είχαν εγκριθεί το 1984 και αναμενόταν να είχαν ολοκληρωθεί έως το 1988 βρίσκονταν ακόμα σε φάση τεχνικής προπαρασκευής το 1989 (1990Υ1231(02), παρ. 5.1), ενώ λόγω του πληθωρισμού, οι καθυστερήσεις οδηγούσαν σε διαδοχικές αναθεωρήσεις του κόστους (παρ. 5.2). Για την απόφαση επέκτασης του προγράμματος βλ. Κανονισμός 4130/88 και Κανονισμός 4130/8.

[395] 31990Υ1231(02).

με τον ΟΑΕΔ, τα κυριότερα προβλήματα αφορούσαν την ανυπαρξία αξιολογήσεων της αποτελεσματικότητας των προγραμμάτων, την υπερφόρτωση των υπηρεσιών του Οργανισμού με πολλά μικρά προγράμματα, τις ατέλειες στο σχεδιασμό και στην ποσοτική και ποιοτική ανεπάρκεια των εκπαιδευτών. Αντίθετα, οι θετικές επιπτώσεις επικεντρώνονταν στην απόκτηση εμπειρίας και τεχνογνωσίας, στην διαπίστωση κενών στις υποδομές, και στις επαφές που πραγματοποιήθηκαν με αντίστοιχους φορείς στο εξωτερικό (ΟΑΕΔ 1994: 53).

Η κατάσταση βελτιώθηκε οριακά μόνο με το Β΄ ΚΠΣ. Σύμφωνα με το Υπουργείο Εργασίας (χ.χ.: 3), τα κυριότερα προβλήματα κατά την υλοποίηση του Β ΚΠΣ προέκυψαν «*από την υπερτίμηση των δυνατοτήτων των κεντρικών φορέων· από την παλινδρόμηση ανάμεσα σε ένα πνεύμα ανοχής των παρατυπιών και σε αυστηρούς ελέγχους με έντονες γραφειοκρατικές καθυστερήσεις· από την απουσία στρατηγικού σχεδιασμού για τον τρόπο λειτουργίας ενός συστήματος κατάρτισης στο οποίο συμμετέχουν δημόσιοι και ιδιωτικοί φορείς· από την απουσία πρόβλεψης επαρκών μηχανισμών αξιολόγησης και εκτίμησης των επιπτώσεων των προγραμμάτων στην απασχόληση*». Σημαντικά επίσης προβλήματα παρατηρήθηκαν σε μέτρα που απαιτούσαν συνδυασμένες δράσεις κατάρτισης και προώθησης στην απασχόληση.[396] Η παρακολούθηση των δράσεων για την απασχόληση ήταν από τις πλέον προβληματικές με αποτέλεσμα την αναστολή της χρηματοδότησης του σχετικού Επιχειρησιακού Προγράμματος (Συνεχιζόμενη Κατάρτιση και Προώθηση στην Απασχόληση) για δύο έτη (1996-1998) λόγω της ανυπαρξίας αξιόπιστου συστήματος πιστοποίησης των φορέων υλοποίησης των προγραμμάτων (ιδιωτικά ΚΕΚ). Τα πράγματα βελτιώθηκαν κάπως με το Γ΄ ΚΠΣ.

Το σημείο στο οποίο διαφοροποιείται η εμπειρία υλοποίησης επιχειρησιακών προγραμμάτων για την παρέμβαση στην αγορά εργασίας, από την εμπειρία των άλλων επιχειρησιακών προγραμμάτων, είναι ότι παρά τα προβλήματα διαχείρισης η απορροφητικότητα των πρώτων διατηρήθηκε σε υψηλά επίπεδα. Για παράδειγμα, παρά τη διετή αναστολή του σχετικού Ε.Π. του Β΄ ΚΠΣ η απορρόφησή του έφτασε το 100% στα τέλη του 1999 (Καραντινός κ.ά. 1997: 36) κατατάσσοντας το συγκεκριμένο πρόγραμμα στις πρώτες θέσεις απορροφητικότητας στο σύνολο του ΚΠΣ.[397]

---

[396] Ενδεικτικά ο στόχος για προώθηση στην απασχόληση του 50% των 36.000 καταρτισμένων που ανήκουν σε ειδικές ομάδες του πληθυσμού. Στα 1999 είχαν προωθηθεί στην απασχόληση μόλις 114 άτομα (Υπ. Εργασίας χ.χ.: 20).

[397] Αντίθετα, μικρούς ρυθμούς απορρόφησης εμφάνισε το έτερο Ε.Π. του Υπουργείου Εργασίας «Καταπολέμηση του Αποκλεισμού από την Αγορά Εργασίας» το οποίο στόχευε στην υποστήριξη ατόμων με αναπηρία, οικονομικών μεταναστών, παλιννοστούντων, ατόμων με ψυχικές ασθένειες, ατόμων με πολιτισμικές ή θρησκευτικές ιδιαιτερότητες κλπ. Έως τα τέλη του 1998 είχε απορροφηθεί μόλις το 54% των διαθέσιμων πόρων, ενώ το υπόλοιπο 46% απορροφήθηκε σε μια χρονιά (!), με σημαντική όμως απόκλιση ως προς τον αριθμό των ωφελούμενων. Ο αρχικός στόχος αναφερόταν σε 54.000 αλλά στα τέλη του 2000 ο αριθμός των ωφελούμενων δεν ξεπέρασε τις 36.000 (Υπ. Εργασίας χ.χ.: 20).

Δαπάνες για παρεμβάσεις στην αγορά

Ως προς τις παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας, ο κύριος όγκος της χρηματοδότησης προήλθε από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (Πίνακας ΣΤ-34 στο παράρτημα). Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι η πραγματική δαπάνη για τέτοιες παρεμβάσεις ήταν υψηλότερη δεδομένου ότι στα πλαίσια τόσο του Γ΄ ΚΠΣ, όσο και του ΕΣΠΑ υπήρξαν προγράμματα που αφορούσαν την αγορά εργασίας αλλά χρηματοδοτήθηκαν από άλλα Ταμεία. Ενδεικτικά, η δημιουργία μικρών ξενοδοχειακών μονάδων στην ελληνική επαρχεία χρηματοδοτήθηκε από το Γεωργικό Ταμείο στα πλαίσια προγραμμάτων ενίσχυσης του «αγρο-τουρισμού», πολιτικές ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας των μικρομεσαίων επιχειρήσεων χρηματοδοτήθηκαν από τα επιχειρησιακά προγράμματα ανταγωνιστικότητας κ.ο.κ.

Ακόμα και πριν την ενεργοποίηση του Α΄ ΚΠΣ, οι σχετικοί πόροι του ΕΚΤ που διατέθηκαν για παρεμβάσεις στην Ελλάδα ήταν σημαντικοί (βλ. Πίνακας ΣΤ-35, Πίνακας ΣΤ-36, Πίνακας ΣΤ-37, Πίνακας ΣΤ-38 και Πίνακας ΣΤ-39 στο παράρτημα). Οι μισοί περίπου από αυτούς τους πόρους προσανατολίστηκαν στην χρηματοδότηση προγραμμάτων κατάρτισης και προώθησης της απασχόλησης των νέων και οι υπόλοιποι απορροφήθηκαν από προγράμματα περιφερειακής ανάπτυξης ή προγράμματα υπέρ των ατόμων με αναπηρία. Αντίστοιχα, αυξήθηκε σημαντικά και ο αριθμός των ωφελούμενων από τα σχετικά προγράμματα από 199.000 το 1984 σε 299.000 το 1988 (Πίνακας Δ-3). Ο Πίνακας Δ-3 αναδεικνύει με χαρακτηριστικό τρόπο ένα από τα «παράδοξα» της Κοινοτικής χρηματοδότησης. Εάν αντιπαραβάλουμε τα στοιχεία των Ετήσιων Εκθέσεων Διαχείρισης του ΕΚΤ με τα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού προκύπτει ότι τα συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα έπαιξαν κάτι περισσότερο από καθοριστικό ρόλο στην δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Τα παρακάτω στοιχεία είναι χαρακτηριστικά:

- οι θέσεις που επιδοτήθηκαν από το ΕΚΤ στα πλαίσια προγραμμάτων προώθησης της απασχόλησης ισούνται με το 34% της συνολικής αύξησης της απασχόλησης –στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα– το 1984 και με το 75% το 1985.
- το 1986 το ΕΚΤ εμφανίζεται να επιδοτεί 62.400 νέες θέσεις εργασίας τη στιγμή που στην οικονομία δημιουργήθηκαν μόλις 8.200. Το ίδιο ισχύει και για το 1987, έτος κατά το οποίο η συνολική απασχόληση αυξήθηκε κατά 10.000 άτομα αλλά το ΕΚΤ είχε επιδοτήσει τη δημιουργία 84.000 νέων θέσεων εργασίας.
- Η παραπάνω εικόνα δεν αφορά μόνο την «πρώιμη» αρχική περίοδο χρηματοδότησης της δεκαετίας του ’80 αλλά χαρακτηρίζει το σύνολο των ΚΠΣ. Ενδεικτικά, σύμφωνα με τις σχετικές εκθέσεις του ΕΚΤ, στα πλαίσια του Α΄ ΚΠΣ τα προγράμματα προώθησης στην απασχόληση που υλοποιήθηκαν στην Ελλάδα δημιούργησαν περίπου 50.000 νέες θέσεις εργασίας, μέγεθος ισούται με το σύνολο της αύξησης της απασχόλησης στην ελληνική οικονομία κατά την ίδια περίοδο!

Πίνακας Δ-3: Ωφελούμενοι από τις παρεμβάσεις του ΕΚΤ και εξέλιξη των βασικών μεγεθών της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα					
	1984	**1985**	**1986**	**1987**	**1988**
Αριθμός ωφελούμενων από τα συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα του ΕΚΤ					
Επαγγελματική κατάρτιση	156.905	199.392	123.201	196.519	:
Επαγγελματικός προσανατολισμός	1.297	804	:	325	:
Επιδοτήσεις πρόσληψης	12.720	35.595	62.413	84.056	:
Επιδότηση μισθού	4.992	12.923	1.245	:	:
Επιδότηση μετεγκατάστασης	19.080	23.739	21.470	9.304	:
Κοινωνική ενσωμάτωση	3.300	7.300	7.483	:	:
Τεχνική Βοήθεια	707	20	20	94	:
Άλλα ειδικά μέτρα	69	:	567	:	:
ΣΥΝΟΛΟ	**199.001**	**279.773**	**217.298**	**263.279**	**299.147**
Βασικά μεγέθη της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα (Έρευνα Εργατικού Δυναμικού – ΕΣΥΕ)					
Αριθμός απασχολούμενων	3.395.139	3.442.319	3.450.487	3.460.851	3.395.139
Απόλυτη μετ. απασχολούμενων σε σχέση με το προηγ. έτος	37.307	47.180	8.168	10.364	61.580
Άνεργοι	312.974	302.500	285.653	284.831	302.234
Νέες θέσεις εργασίας που επιδοτήθηκαν από το ΕΚΤ ως ποσοστό των νέων θέσεων εργασίας στην οικονομία	34%	75%	764%	811%	
Ωφελούμενοι από το ΕΚΤ ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού	5,4%	7,5%	5,8%	7,0%	7,8%

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο ρόλος των Κοινοτικών πόρων στην χρηματοδότηση της πολιτικής απασχόλησης υπήρξε καίριος. Σύμφωνα με τον ίδιο τον ΟΑΕΔ, κατά την υλοποίηση του Α΄ ΚΠΣ οι κοινοτικοί πόροι κάλυψαν περίπου το 73% των συνολικών δαπανών των προγραμμάτων επιδότησης νέων θέσεων εργασίας, προώθησης της επιχειρηματικότητας, μαθητείας, επαγγελματικής κατάρτισης και ταχύρυθμης επαγγελματικής κατάρτισης (ΟΑΕΔ 1994: 53, Πίνακας ΣΤ-40 και Πίνακας ΣΤ-41 στο παράρτημα).

Αντίστοιχα, σύμφωνα με το Υπουργείο Εργασίας (2001: 22-23) το Β΄ ΚΠΣ[398] χρηματοδότησε ενέργειες από τις οποίες ωφελήθηκαν άμεσα 820.000 άτομα. Οι 550.000 (350.000 εργαζόμενοι και 200.000 άνεργο) παρακολούθησαν προγράμματα συνεχιζόμενης κατάρτισης, οι 200.000 ήταν άνεργοι που επιδοτήθηκαν από προγράμματα άμεσης δημιουργίας θέσεων απασχόλησης και οι 30.000 ήταν άτομα ειδικών ομάδων που ωφελήθηκαν από προγράμματα καταπολέμησης του αποκλεισμού από την αγορά εργασίας (Πίνακας ΣΤ-42 – στο παράρτημα). Σημαντική επίσης ήταν η επίδραση του ΚΠΣ στην επέκταση των κοινωνικών υποδομών και των υποδομών του ΟΑΕΔ. Μέσω της Κοινοτικής χρηματοδότησης ιδρύθηκαν τα πρώτα

[398] Το πρόγραμμα χωρίζονταν σε πέντε Αναπτυξιακούς Άξονες. Οι τέσσερεις από αυτούς ήταν εθνικής εμβέλειας (υποδομές, ποιότητα ζωής, ανταγωνιστικότητα και ανάπτυξη, απασχόληση) και ο πέμπτος αφορούσε τα 13 περιφερειακά προγράμματα. Ο κύριος όγκος των πόρων (78%) συγκεντρώθηκε υπό τον τέταρτο άξονα «Ανάπτυξη του Ανθρωπίνου Δυναμικού και Προώθηση της Απασχόλησης», αν και ενέργειες κατάρτισης υπήρχαν και σε άλλα τομεακά προγράμματα. Για παράδειγμα, ενέργειες κατάρτισης προβλεπόταν στα εθνικής εμβέλειας τομεακά προγράμματα για τις τηλεπικοινωνίες, την υγεία-πρόνοια, τα ΕΛΤΑ, τη βιομηχανία-υπηρεσίες, την έρευνα-τεχνολογία, και τον τουρισμό-πολιτισμό, καθώς και σε κάθε ένα από τα 13 περιφερειακά προγράμματα (ΠΕΠ). Παράλληλα με το ΚΠΣ, υλοποιήθηκαν 13 επιπλέον Κοινοτικές Πρωτοβουλίες, εκ των οποίων οι έντεκα περιελάμβαναν παρεμβάσεις για την αγορά εργασίας Για την κατανομή των πόρων βλ. Πίνακας ΣΤ-43 στο παράρτημα.

49 Κέντρα Προώθησης της Απασχόλησης (ΚΠΑ), ιδρύθηκε το Εθνικό Κέντρο Πιστοποίησης (ΕΚΕΠΙΣ), δημιουργήθηκαν περίπου 190 βρεφονηπιακοί ή παιδικοί σταθμοί και 191 Κέντρα Κοινωνικής Μέριμνας για την εξυπηρέτηση ηλικιωμένων (Υπουργείο Εργασίας, 2001: 24-25).

Συνεπώς, ο ρόλος των ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων στην υλοποίηση των προγραμμάτων απασχόλησης υπήρξε καθοριστικός και το βάρος τους στη χρηματοδότηση της πολιτικής απασχόλησης αυξανόμενο. Ο ακριβής υπολογισμός του σχετικού ποσοστού δεν είναι εύκολη υπόθεση, δεδομένου ότι ούτε ο ΟΑΕΔ, ούτε η Στατιστική Υπηρεσία δημοσιεύουν σε τακτική βάση σχετικά στοιχεία. Ο συνδυασμός όμως στοιχείων που από τους κρατικούς προϋπολογισμούς, τους προϋπολογισμούς του ΟΑΕΔ, τις Υπουργικές Αποφάσεις για τα προγράμματα απασχόλησης και τα διάφορα κείμενα των ΚΠΣ (αξιολογήσεις, εκθέσεις προόδου, αναθεωρήσεις κλπ) μας επιτρέπει να σχηματίζουμε μια γενική εικόνα.

Από τους προϋπολογισμούς του ΟΑΕΔ των ετών 1981-2008, προκύπτει ότι οι εισροές από την Ε.Ε. (ΕΚΤ και ΕΤΠΑ) υπερβαίνουν το 50% της συνολικής δαπάνης των προγραμμάτων κατάρτισης/απασχόλησης (εκτός των δαπανών του ΛΑΕΚ/ΕΚΛΑ) για τα 13 από τα 22 έτη που υπάρχουν στοιχεία (Διάγραμμα Δ.2-5). Εναλλακτικά, οι εισροές από την ΕΟΚ/ΕΕ ανά προγραμματική περίοδο έφτασαν το 50,7% της συνολικής δαπάνης για προγράμματα κατάρτισης και απασχόλησης (πλην ΛΑΕΚ/ΕΚΛΑ) της περιόδου 1989-1993, το 53,3% της περιόδου 1994-1999 και το 58,9% της περιόδου 2000-2006 (Πίνακας Δ-4).

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η συμμετοχή των ευρωπαϊκών πόρων στη χρηματοδότηση της πολιτικής απασχόλησης είναι μικρότερη, δεδομένου ότι οι κοινοτική χρηματοδότηση δεν προσανατολίστηκε αποκλειστικά στα προγράμματα απασχόλησης και κατάρτισης (για παράδειγμα, τμήμα των πόρων χρηματοδότησε την ανάπτυξη υποδομών του ΟΑΕΔ). Ωστόσο, από άλλες πηγές προκύπτει ότι η εκτίμηση που κάνουμε μάλλον υποτιμά παρά υπερεκτιμά τη σημασία των ευρωπαϊκών κονδυλίων. Για παράδειγμα, στον Προϋπολογισμό του ΟΑΕΔ για το έτος 1988 (σελ. 13) αναφέρεται ότι οι ευρωπαϊκοί πόροι καλύπτουν περίπου το 55% της δαπάνης των προγραμμάτων απασχόλησης (στη δική μας εκτίμηση το αντίστοιχο ποσοστό για εκείνη τη χρονιά είναι μόλις 31%), ενώ σε έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στο Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο του 2001 (COM(2000) 16 final) αναφέρεται ότι η συνεισφορά των πόρων του ΕΚΤ στις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης στην Ελλάδα έφτανε το 58,4% της συνολικής δαπάνης κατατάσσοντας την χώρα στην πρώτη θέση ως προς το βαθμό εξάρτυσης ανάμεσα στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Διάγραμμα Δ.2-6 στο παράτημα). Στη δική μας εκτίμηση το ποσοστό αυτό είναι μόλις 25%. Αυτές οι διαφορές προκύπτουν εξαιτίας δύο παραγόντων: αφενός υπάρχει μια χρονική υστέρηση ανάμεσα στην πραγματοποίηση μιας δαπάνης από πλευράς του ΟΑΕΔ και την εκταμίευση των χρημάτων, αφετέρου οι πόροι του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου δεν απορροφήθηκαν μόνο από τον ΟΑΕΔ αλλά και από άλλους φορείς όπως Υπουργεία, ΜΚΟ, ΚΕΚ κ.ο.κ.

Βάσει των παραπάνω και εάν συνυπολογιστεί ότι:

- οι μέσες ετήσιες δαπάνες κατάρτισης που χρηματοδοτούνται από τον ΛΑΕΚ (δηλαδή από πόρους εργαζομένων και εργοδοτών) κατά την περίοδο 1994-2006 κινούταν κοντά στο 0,1% του ΑΕΠ και
- η μέση ετήσια δαπάνη για πολιτικές απασχόλησης στην Ελλάδα κινείται διαχρονικά από 0,35% έως 0,5% του ΑΕΠ,

προκύπτει ότι η εθνική συμμετοχή στην χρηματοδότηση των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης περιορίζεται στο τμήμα που αφορά την υποχρεωτική συνεισφορά στα συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα. Χωρίς την ύπαρξη των ευρωπαϊκών πόρων, το σύνολο σχεδόν των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης καρκινοβατεί.

Διάγραμμα Δ.2-5: Εισροές (επιχορηγήσεις) ΕΕ/ΕΟΚ (ΕΚΤ & ΕΤΠΑ) ως ποσοστό των δαπανών για ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης (πλην ΛΑΕΚ, ΕΚΛΑ)

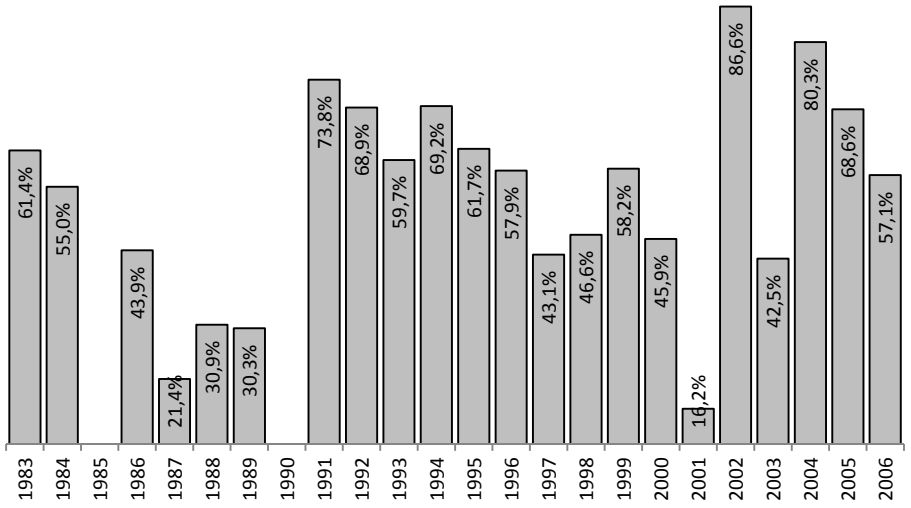

Πηγή: Προϋπολογισμοί ΟΑΕΔ, 1983-2006

Πίνακας Δ-4: Εισροές (επιχορηγήσεις) ΕΕ/ΕΟΚ (ΕΚΤ & ΕΤΠΑ) ως ποσοστό των δαπανών για προγράμματα κατάρτισης (πλην ΛΑΕΚ/ΕΚΛΑ) και προώθησης στην απασχόληση		
1983-1993	**1994-1999**	**2000-2006**
50,7%	53,3%	58,9%

Πηγή: Προϋπολογισμοί ΟΑΕΔ, 1983-2006

Διάγραμμα Δ.2-6: Πόροι του ΕΚΦ για ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης ως % των συνολικών πόρων για ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης (1999)

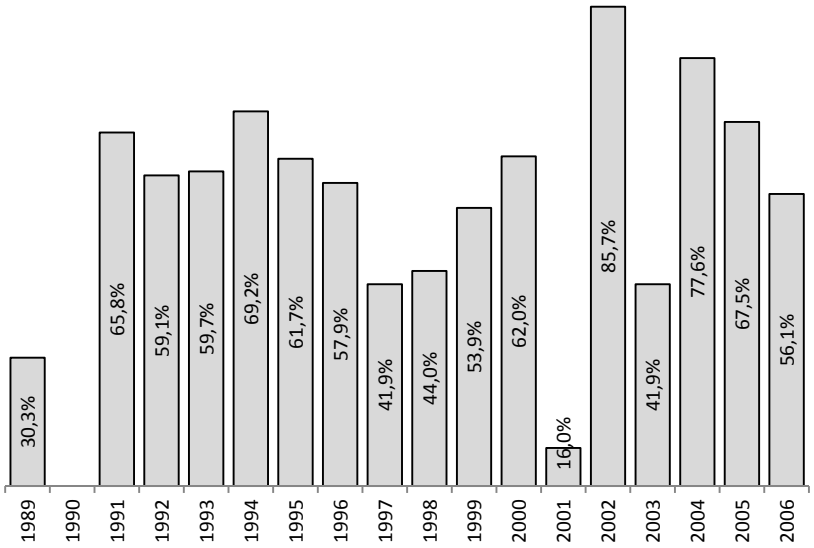

Πηγή: COM(2000) 16 final

Δ.3. Προγράμματα άμεσης δημιουργίας απασχόλησης

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Εάν η ποιότητα της στατιστικής πληροφόρησης αποτελεί δείκτη της σημαντικότητας μιας πολιτικής, τότε η πολιτική απασχόλησης στην Ελλάδα μάλλον είναι από τα πλέον ασήμαντα πράγματα. Η εξαγωγή ποσοτικών στοιχείων για τις παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας μόνο απλή υπόθεση δεν είναι. Όσο περισσότερο προχωρά κανείς προς τα πίσω προς τη «μακρινή» δεκαετία του 1990 τόσο τα πράγματα γίνονται δυσκολότερα, ενώ τα στοιχεία για την δεκαετία του ’80 μάλλον ανήκουν αμετάκλητα στην δικαιοδοσία αρχαιολόγων.[399] Οι διαθέσιμες πηγές άντλησης στοιχείων είναι έξι (!) τον αριθμό, αλλά εμφανίζουν σημαντικές αποκλίσεις, ενώ δεν λείπουν οι περιπτώσεις που καταγράφουν είτε αντιφατικά στοιχεία είτε στοιχεία που είναι εκτός πραγματικότητας (όπως π.χ. η εκτίμηση της Eurostat ότι κατά το 2007 οι συμμετέχοντες σε προγράμματα stage ανέρχονταν σε 450 άτομα, τη στιγμή που ο πραγματικός αριθμός τους ξεπερνούσε κατά πολύ τις 10.000).

[399] Για παράδειγμα βασικές πληροφορίες όπως ο ετήσιος αριθμός των επιδοτούμενων ανέργων, η διάρκεια επιδότησής τους, ο αριθμός των επιδοτούμενων θέσεων εργασίας, η κλαδική και γεωγραφική τους κατανομή, το είδος των επιχειρήσεων που άνοιξαν όσοι έλαβαν ενισχύσεις στα πλαίσια προγραμμάτων ενίσχυσης της επιχειρηματικότητας κ.ο.κ. είναι ουσιαστικά άγνωστες για την περίοδο πριν το 2008.

Πρώτη πηγή είναι ο ΟΟΣΑ, που δημοσιεύει χρονολογικές σειρές από το 1985 και μετά. Τρία είναι τα προβλήματα σε σχέση με αυτά: πρώτον, σε ό,τι αφορά το συνολικό ύψος των δαπανών τα στοιχειά φτάνουν έως το 1997, διότι από εκεί και πέρα ο Οργανισμός δεν μπορεί να διασταυρώσει τις δαπάνες διοίκησης και λειτουργίας των τοπικών υπηρεσιών του ΟΑΕΔ. Δεύτερον, τα στοιχεία του ΟΟΣΑ δεν είναι συμβατά με τα αντίστοιχα στοιχεία του ΟΑΕΔ. Τρίτον, σε ό,τι αφορά των αριθμό των ωφελουμένων ο ΟΟΣΑ δημοσιεύει στοιχεία για την Ελλάδα για τα έτη μετά το 1997.[400] Η δεύτερη πηγή στατιστικής πληροφόρησης είναι η Eurostat της οποίας τα στοιχεία ταυτίζονται με αυτά του ΟΟΣΑ.

Τρίτη πηγή οι στατιστικές υπηρεσίες του ΟΑΕΔ, οι οποίες όμως δεν διαθέτουν επεξεργασμένες στατιστικές σειρές πριν από το 2009(!) Παρά το γεγονός ότι ο Οργανισμός συλλέγει στοιχεία, στο εσωτερικό τους δεν υπάρχει κάποια υπηρεσία επιφορτισμένη με το έργο της διατήρησης χρονολογικών σειρών. Το αποτέλεσμα είναι η σχετική πληροφορία να είναι διασκορπισμένη σε μια πλειάδα τμημάτων, κανένα εκ των οποίων δεν έχει ολοκληρωμένη εικόνα ή έστω γνωρίζει τι στοιχεία μπορεί να βρίσκονται πίσω από τη διπλανή πόρτα.

Μια τέταρτη πηγή είναι οι προϋπολογισμοί του ΟΑΕΔ. Και σε αυτή την περίπτωση όμως υπάρχουν σημαντικά προβλήματα λόγω, πρώτον, της αλλαγής του τρόπου κατάρτισής τους, δεύτερον, της πρακτικής να εγγράφονται στους κωδικούς των προγραμμάτων απασχόλησης άσχετες δαπάνες (π.χ. ενισχύσεις φορέων ή άλλων ιδρυμάτων για διενέργεια ερευνών), και τρίτον, του γεγονότος ότι οι προϋπολογισμοί αυτοί αποτυπώνουν μόνο τη δαπάνη του ΟΑΕΔ και όχι την συμμετοχή του ιδιωτικού φορέα ή, ακόμα περισσότερο, τις αντίστοιχες δαπάνες άλλων Υπουργείων ή Οργανισμών (π.χ. του Υπουργείου Παιδείας που εμπλέκεται στην πολιτική κατάρτισης ή των Υπουργείων Οικονομικών, Εμπορίου, Ανταγωνιστικότητας κλπ που υλοποιούν προγράμματα ενίσχυσης της επιχειρηματικότητας). Στην περίπτωση του ΟΑΕΔ, συγκρίσιμες σειρές για κάποια δεδομένα μπορούν να κατασκευαστούν μετά το 1986. Ως προς τον αριθμό των ωφελουμένων από τις παρεμβάσεις, ο μόνος τρόπος να κατασκευαστούν χρονολογικές σειρές είναι η αναζήτηση πληροφοριών μέσα από τα διάφορα διαφημιστικά έντυπα του Οργανισμού των οποίων όμως οι απαιτήσεις ακρίβειας είναι εκ των πραγμάτων περιορισμένες.

Η τέταρτη πηγή είναι η εθνική στατιστική υπηρεσία (ΕΣΥΕ/ΕΛΣΤΑΤ) που στα πλαίσια της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού συλλέγει στοιχεία για τον αριθμό των ανέργων, των επιδοτούμενων ανέργων, της παρακολούθησης προγραμμάτων κατάρτισης κ.α Ωστόσο, η έρευνα είναι δειγματοληπτική και πιθανώς να υποεκτιμά τα πραγματικά μεγέθη. Επίσης, η ΕΣΥΕ/ΕΛΣΤΑΤ δεν συλλέγει στοιχεία για την δαπάνη και το είδος των παρεμβάσεων.

Επίσης, υπάρχουν οι διάσπαρτες αναφορές που βρίσκουμε στα Εθνικά Σχέδια Δράσης για την Απασχόληση (ΕΣΔΑ), στις δηλώσεις ή συνεντεύξεις αρμόδιων Υπουργών ή παραγόντων του Υπ. Εργασίας κ.ο.κ. Αυτή είναι η πέμπτη πηγή

[400] Βλ. επίσης Grubb & Puymoyen 2008: 53-54 .

άντλησης στατιστικής πληροφόρησης. Όπως είναι αναμενόμενο, τα προβλήματα εδώ είναι εντονότερα. Σε ό,τι αφορά τα ΕΣΔΑ, εκτός του ότι η μέθοδος καταγραφής των δαπανών, των προγραμμάτων και των ωφελουμένων από αυτά δεν είναι η ίδια, το σημαντικότερο πρόβλημα είναι ότι η περίοδος που καλύπτουν είναι μικρή (1998-2003) καθώς και ότι τα κείμενα αυτά τείνουν να παρουσιάζουν στοιχεία βάσει των προγραμματικών περιόδων των ΚΠΣ ή των ΕΣΠΑ που δεν επιτρέπουν την εκτίμηση των μεγεθών αυτών σε ετήσια βάση. Όσον αφορά τις δηλώσεις των κυβερνητικών στελεχών και παραγόντων διαπιστώνεται ένα σημαντικό ζήτημα αξιοπιστίας δεδομένου ότι συχνά στόχος της δήλωσης είναι περισσότερο να δείξει ότι «παράγεται έργο» παρά να αποτυπώσει τα πραγματικά μεγέθη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι δηλώσεις της Υπουργού Απασχόλησης της Νέας Δημοκρατίας Φάνης Πάλης Πετραλιά στις αρχές του 2009, σύμφωνα με τις οποίες τα νέα μέτρα ενίσχυσης της απασχόλησης ανέρχονται σε 3 δις ευρώ και αφορούν 1,2 εκατ. εργαζόμενους, όταν στην πραγματικότητα τα μέτρα δεν υπερέβαιναν το 1 δις και οι εργαζόμενοι που θα ωφελούταν άμεσα ή έμμεσα προσέγγιζα τις 188 χιλιάδες (αναλυτικά βλ. Ιωαννίδης 2009).

Τέλος, υπάρχει μια σειρά ερευνών, άρθρων ή αναλύσεων με συντάκτες ανθρώπους που ενεπλάκησαν κατά καιρούς με την πολιτική απασχόλησης, ως σύμβουλοι ή ερευνητές, κάτι που τους έδωσε για ένα διάστημα προνομιακή πρόσβαση στα στατιστικά στοιχεία του ΟΑΕΔ. Ενίοτε σε αυτά τα κείμενα περιλαμβάνονται χρονολογικές σειρές, οι οποίες όμως δεν είναι όμως δυνατόν να διασταυρωθούν.

Για τις ανάγκες της έρευνας έγινε μια προσπάθεια να κατασκευαστούν χρονοσειρές από το 1981 έως και το 2008, οι οποίες συνδύασαν στοιχεία από όλες τις παραπάνω πηγές. Ως βάση για τους υπολογισμούς δαπάνης χρησιμοποιήθηκαν τα στοιχεία του ΟΟΣΑ/Eurostat, ενώ ως βάση για την εκτίμηση του αριθμού των ωφελουμένων χρησιμοποιήθηκαν τα στοιχεία του ΟΑΕΔ. Και στις δύο περιπτώσεις έγινε προσπάθεια να διασταυρωθούν τα ποσοτικά μεγέθη από άλλες πηγές (μελέτες, αναφορές άρθρων κλπ) με τελικό στόχο την παραγωγή χρονολογικών σειρών οι οποίες θα αποτυπώσουν περισσότερο τις γενικές τάσεις παρά τα ακριβή μεγέθη. Κατά συνέπεια αυτές οι χρονοσειρές πρέπει να αντιμετωπιστούν με κάποια επιφυλακτικότητα.

Το επιπλέον πρόβλημα που έχει να αντιμετωπίσει ο ερευνητής είναι ο περιορισμένος αριθμός αξιολογήσεων των προγραμμάτων που υλοποιήθηκαν και η χαμηλή ποιότητα των αξιολογήσεων. Το πρόβλημα ξεκινάει από τον ΟΑΕΔ, ο οποίος επί 28 χρόνια δεν κατόρθωσε να δημιουργήσει ένα ολοκληρωμένο σύστημα μηχανογραφικής παρακολούθησης των εφαρμοζόμενων προγραμμάτων, ούτε ανέπτυξε κάποια διαδικασία παρακολούθησης των ωφελουμένων. Έτσι οι πληροφορίες που διαθέτουμε προκύπτουν από αποσπασματικές μελέτες/αξιολογήσεις που και αυτές εμφανίζουν σημαντικά κενά ως προς την αποτύπωση βασικών μεγεθών. Το χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα είναι αυτό των εκθέσεων του Παρατηρητηρίου Απασχόλησης Ερευνητική Πληροφορική Α.Ε., που αποτελεί δημόσιο ερευνητικό οργανισμό, υπαγόμενο στο Υπουργείο Εργασίας, με αντικείμενο μεταξύ άλλων την

αξιολόγηση των υλοποιούμενων προγραμμάτων. Εκτός του ότι οι εκθέσεις της ΠΑΕΠ Α.Ε. σταματούν το 2004, οι πληροφορίες που εμπεριέχουν είναι εξαιρετικά φτωχές διότι από αυτές λείπουν τα πλέον σημαντικά ποσοτικά στοιχεία που απαιτούνται προκειμένου να υπάρξει όχι αξιολόγηση αλλά ακόμα και μια «έκθεση εφαρμογής» του προγράμματος. Το πρόβλημα είναι σημαντικό και αφορά το σύνολο των προγραμμάτων, δηλαδή τόσο εκείνα που αφορούν την επιδότηση προσλήψεων όσο και των προγραμμάτων ενίσχυσης ανέργων για την έναρξη επιχειρηματικής δραστηριότητας.[401]

Η συνολική εντύπωση που αποκομίζει ο ερευνητής είναι ότι το ενδιαφέρον του Υπουργείου Εργασίας και του ΟΑΕΔ δεν προχωρά πέρα από την απορρόφηση των ευρωπαϊκών κονδυλίων. Ενδεικτικό είναι ότι, ενώ κατά γενική ομολογία του συνόλου των αξιολογήσεων, οι στόχοι που θέτουν τα προγράμματα ως προς την κάλυψη ορισμένων θέσεων από ειδικές ομάδες του πληθυσμού (γυναίκες, νέοι, ανάπηροι κλπ) δεν πετυχαίνονται κατά κανόνα δεν έχει υπάρξει ποτέ δημόσια διαβούλευση με τους κοινωνικούς εταίρους ή τους φορείς υλοποίησης των πολιτικών για τις αιτίες της αποτυχίας και τα μέτρα αντιμετώπισής τους.

Ακόμα περισσότερο τα σημαντικά ελλείμματα στατιστικής παρακολούθησης και αξιολόγησης των προγραμμάτων απασχόλησης έχουν διαπιστωθεί και συνεχίζονται να διαπιστώνονται επί 28 συναπτά έτη. Κατά την διάρκεια αυτών των χρόνων δεν έχει υπάρξει ούτε ένας Διεθνής Οργανισμός, ούτε ένας Διοικητής του ΟΑΕΔ, Υπουργός Εργασίας, ερευνητής, συνδικαλιστής κ.ο.κ. που να μην έχει τονίσει ποικιλότροπος ότι η ελλειμματική παρακολούθηση των προγραμμάτων αποτελεί το σημαντικότερο ίσως πρόβλημα της ελληνικής πολιτικής απασχόλησης. Παρά ταύτα κατά την διάρκεια αυτών των χρόνων δεν υπήρξε καμία απολύτως προσπάθεια να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα με εξαίρεση την αποσπασματική συλλογή συνολικών

---

[401] Για παράδειγμα, η έκθεση της ΠΑΕΠ Α.Ε. για το πρόγραμμα «Νέες Θέσεις Εργασίας 2002» που αφορούσε την επιδότηση πρόσληψης 15.000 ανέργων δεν μπορεί να μας πει τίποτα άλλο πέρα από το ότι καλύφθηκε το 79% των διαθέσιμων θέσεων, εκ των οποίων το 41% αφορούσε άνδρες, το 4% αφορούσε θέσεις μερικής απασχόλησης και το 40% νέους έως 25 ετών. Κατά τ' άλλα, δεν υπάρχουν στοιχεία για το είδος των επιχειρήσεων που εντάχθηκαν στο πρόγραμμα, τις ζητούμενες δεξιότητες, την εργασιακή εξέλιξη αυτών των ανθρώπων κ.ο.κ. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι αυτές οι πληροφορίες εμπεριέχονται στα έντυπα που συμπληρώνουν οι άνεργοι και οι επιχειρήσεις αλλά αυτή η πληροφορία δεν καταγράφεται συστηματικά από τον ΟΑΕΔ και όταν καταγράφετε δεν διατάθηκε στην ΠΑΕΠ.

Αντίστοιχα, φτωχές είναι οι πληροφορίες της έκθεσης για το πρόγραμμα ΝΘΕ 2003. Πρακτικά το μόνο που γνωρίζουμε είναι ότι το ποσοστό κάλυψης των θέσεων ήταν μικρό (48%) και ότι το 57% των τοποθετήσεων αφορούσε γυναίκες. Τα ίδια ισχύουν και για το πρόγραμμα ΝΘΕ 2004. Στα στοιχεία που απέστειλε ο ΟΑΕΔ δεν αναφέρονται πληροφορίες, όπως η ηλικία των ωφελουμένων, το εκπαιδευτικό επίπεδο, η διάρκεια ανεργίας, το είδος δραστηριότητας για την οποία επιδοτήθηκαν, η πιθανή επαγγελματική εμπειρία που διέθεταν κ.ο.κ. Το μόνο που γνωρίζουμε είναι η περιφερειακή κατανομή των θέσεων και το ότι το 45,4% των θέσεων καλύφθηκε από γυναίκες (ΠΑΕΠ 2005).

Οι πληροφορίες για τα προγράμματα επιδότησης ανέργων προκειμένου να ξεκινήσουν επιχειρηματική δραστηριότητα είναι ακόμα λιγότερες. Παρά το γεγονός ότι τέτοιες δράσεις υλοποιούνται εδώ και 23 χρόνια, την περίοδο 1986-2009 υπήρξαν μόλις δύο αξιολογήσεις, μία το 1993 για την περίοδο 1986-1990 και μία το 2008 για το πρόγραμμα του 2005. Αντίστοιχα, οι εκθέσεις της ΠΑΕΠ Α.Ε. δεν περιλαμβάνουν στοιχεία για το είδος δραστηριότητας των Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών, το μορφωτικό τους επίπεδο, τον αριθμό των αιτήσεων σε σχέση με τις εγκρίσεις, το βαθμός διαρροής ή εθελουσίας εγκατάλειψης του σχεδίου κ.ο.κ.

στοιχείων ανά προγραμματική περίοδο των ΚΠΣ που απαιτούταν για τους τυπικούς ελέγχους της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Όπως θα φανεί στα επόμενα, αυτή η ανάπηρη στατιστική παρακολούθηση καθώς και το ότι ποτέ δεν απέκτησε προτεραιότητα η αντιμετώπισή της, δεν είναι μόνο αποτέλεσμα της «κακής οργάνωσης» της Δημόσιας Διοίκησης αλλά ενείχε μια λειτουργικότητα που επέτρεψε την απρόσκοπτη αναπαραγωγή της πολιτικής οικονομίας που δημιούργησαν τα προγράμματα απασχόλησης, δηλαδή των σχέσεων ανάμεσα στην πολιτική εξουσία, τις επιχειρήσεις και τους φορείς υλοποίησης των πολιτικών απασχόλησης. Με δεδομένη τη σχετική αποτυχία των προγραμμάτων αυτών, η διαιώνιση της πολιτικής οικονομίας τους είχε ως προϋπόθεση την αδυναμία αξιολόγησης και το κενό ως προς τα ακριβή ποσοτικά στοιχεία.

Κατά συνέπεια, παρά το γεγονός ότι η λίστα με τις προσβάσιμες αξιολογήσεις μοιάζει εκ πρώτης όψης μεγάλη (Πίνακας Δ-5), το πραγματικό τους περιεχόμενο είναι φτωχό. Όπως φαίνεται από τον πίνακα, ο κύριος όγκος των αξιολογήσεων των πολιτικών απασχόλησης πραγματοποιήθηκε κατά τη δεκαετία του 2000. Αυτές οι μελέτες πραγματοποιούνται συνήθως από ιδιωτικές εταιρίες συμβούλων μετά από ανάθεση του Υπουργείου Εργασίας ή του ΟΑΕΔ. Αρκετές από αυτές, ωστόσο, αν και τιτλοφορούνται «αξιολογήσεις», στην πραγματικότητα αποτελούν «εκθέσεις εφαρμογής», οι οποίες στην καλύτερη των περιπτώσεων εκθέτουν γραφειοκρατικού τύπου επιμέρους προβλήματα στην εφαρμογή των προγραμμάτων, ενώ σπάνια θέτουν το κύριο ερώτημα κάθε αξιολόγησης δηλαδή, «τι δουλεύει και γιατί» (Karantinos 2005: 61).

Πίνακας Δ-5: Κατάλογος μελετών αξιολόγησης ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης στην Ελλάδα
Καραντινός Δ. (1989), Δημιουργώντας απασχόληση: το πρόγραμμα Νέων Θέσεων του ΟΑΕΔ
Μισύρη Μ. (1989), *Προγράμματα Απασχόλησης και οι Επιπτώσεις τους Σε Τοπικό Επίπεδο. Οι περιπτώσεις των Νομών Ροδόπης και Χανίων*, Διπλωματική Εργασία, Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πάντειο Πανεπιστήμιο (αδημοσίευτο)
Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθήνας (1993), Η αυτοαπασχόληση ανέργων στην Ελλάδα: Αξιολόγηση του προγράμματος Νέων Ελευθέρων Επαγγελματιών του ΟΑΕΔ
Κέντρο Μελετών Οικονομικής Πολιτικής - Πάντειο Πανεπιστήμιο (1994), Αξιολόγηση του προγράμματος επιχορήγησης εργοδοτών για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας (περίοδος εφαρμογής 1982-1993)
OMAS LDT (2001), Review of the employment policies in Greece During the period 1994-2001
ΕΚΚΕ & ΕΕΟ (2001), Μελέτη αξιολόγησης προγραμμάτων επιχορήγησης επιχειρήσεων για την δημιουργία Νέων Θέσεων Εργασίας των ετών 1998, 1999, 2000
Ministry of Labour and Social Affairs (2002), Evaluation of the labour market policies and assessment of the influence of EES in Greece during the Period 1997-2001
ΠΑΕΠ Α.Ε (2002), Πρόγραμμα Επιχορήγησης του ΛΑΕΚ/ΟΑΕΔ για την απασχόληση ανέργων (ΝΘΕ 2001). Πιλοτικό Πρόγραμμα Επιχορήγησης για την Απασχόληση ανέργων 18-25 ετών και 26-54 ετών στους Νομούς Αιτωλοακαρνανίας, Αρκαδίας, Έβρου, Ευρυτανίας, Κιλκίς, Καβάλας, Κορινθίας, Κυκλάδων, Λακωνίας, Ξάνθης, Ροδόπης, Σερρών, και Χαλκιδική
ΠΑΕΠ Α.Ε (2004), Έκθεση Παρουσίασης και αποτίμησης προγράμματος Νέων Θέσεων Εργασίας (ΝΘΕ) του ΟΑΕΔ για το 2002
ΠΑΕΠ Α.Ε. (2004), Έκθεση Παρουσίασης και Αποτίμησης του Προγράμματος Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών (ΝΕΕ), του έτους 2002
ΠΑΕΠ Α.Ε (2004), Έκθεση σύνθεσης αποτελεσμάτων των προγραμμάτων ΝΘΕ & ΝΕΕ του ΟΑΕΔ έτους 2002
ΠΑΕΠ Α.Ε. (2004), Έκθεση παρουσίασης και αποτίμησης αποτελεσμάτων προγράμματος Stage (ΟΑΕΔ 2002)
Αστική Διαχείριση ΑΕ (2004), Αξιολόγηση Δράσεων Προώθησης της Γυναικείας Επιχειρηματικότητας – Ανάδειξη Καλών Πρακτικών, Α' & Β' φάση, Υπεύθυνες Μελέτης, Αντιγόνη Λυμπεράκη, Βάλια Αρανίτου
ΠΑΕΠ Α.Ε. (2005), Τελική έκθεση παρουσίασης στοιχείων προγράμματος Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών (ΝΕΕ), περιόδου 2003 – 2004
ΠΑΕΠ Α.Ε (2005), Τελική έκθεση παρουσίασης στοιχείων προσράμματος ΝΘΕ 2003
Ευρωπαϊκή Επιτροπή κ.ά. (2005), Ανάπτυξη πιλοτικού συστήματος αξιολόγησης μέτρων πολιτικών απασχόλησης σε τοπικό επίπεδο (Αξιολόγηση ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης (ΝΘΕ, ΝΕΕ, stage) που διενεργήθηκαν κατά το 2002 στους Νομούς Πειραιά και Ξάνθης)
Κέντρο Γυναικείων Μελετών & Ερευνών (2006), Παρουσίαση και αξιολόγηση των πολιτικών απασχόλησης και κοινωνικής ενσωμάτωσης
VFA (2007), Διερεύνηση και ανάλυση των υλοποιούμενων ενεργών πολιτικών στην Δυτική Ελλάδα
Συνήγορος του Πολίτη (2007), Υλοποίηση ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης από τον ΟΑΕΔ. Η εμπειρία του Συνηγόρου του Πολίτη
Γενική Γραμματεία Διαχείρισης Κοινοτικών και άλλων πόρων -ΓΓΔΚΠ (2007), Αποτίμηση παρεμβάσεων Ε.Π. Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση 2000-2006
Δημουλάς Κ., Μιχαλοπούλου Κ. (2008), Ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης. Η περίπτωση των Ολοκληρωμένων Παρεμβάσεων στους νομούς Άρτας, Θεσπρωτίας, Πρεβέζης, Λαρίσης και Φθιώτιδας, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ
ΟΑΕΔ (2008), Αξιολόγηση του προγράμματος Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών (ΝΕΕ), έτους 2004
ΟΑΕΔ (2008), Αξιολόγηση του προγράμματος Νέων Θέσεων Εργασίας (Ν.Θ.Ε.) έτους 2005

Οι δαπάνες για παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας

Με δεδομένα τους παραπάνω περιορισμούς και τις επιφυλάξεις, από την ανάλυση της ποσοτικής διάστασης των δαπανών για παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας προκύπτουν τα εξής γενικά συμπεράσματα:

- Παρά τη διαχρονική ενίσχυση των δαπανών για παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας, αυτές παραμένουν από τις χαμηλότερες στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Αντίστοιχα πολύ μικρή είναι και η κατά κεφαλή δαπάνη ανά άνεργο.
- Η σχέση ενεργητικών-παθητικών πολιτικών μάλλον διαμορφώνεται υπέρ των δεύτερων, με εξαίρεση το διάστημα 1995-2002 κατά το οποίο η Ελλάδα δαπανούσε αναλογικά περισσότερα χρήματα (σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο) στις ενεργητικές πολιτικές. Αυτό οφείλεται κυρίως στο μεγάλο ύψος της Κοινοτικής χρηματοδότησης κατά την περίοδο αυτή.
- Η μεταβολή του ύψους της δαπάνης δεν σχετίζεται με το ποσοστό ανεργίας, αλλά με τον εκλογικό κύκλο και τις ροές των ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων.

Παρά τις διαφορές ανάμεσα στα στοιχεία του ΟΟΣΑ και του ΟΑΕΔ, και οι δύο πηγές δείχνουν σταδιακή ενίσχυση των πραγματικών δαπανών για παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας, η οποία την περίοδο 1986-2006 φτάνει σωρευτικά το 72,8% εάν χρησιμοποιηθούν τα στοιχεία του ΟΟΣΑ, ή το 165% εάν χρησιμοποιηθούν τα στοιχεία του ΟΑΕΔ (Διάγραμμα Δ.3-1, Πίνακας Δ-7 και Πίνακας ΣΤ-44 στο παράρτημα). Ωστόσο, ως ποσοστό του ΑΕΠ, οι σχετικές δαπάνες παραμένουν καθηλωμένες σε χαμηλά επίπεδα. Σύμφωνα με τα στοιχεία του ΟΟΣΑ και της Eurostat, η σχετική δαπάνη ποτέ δεν ξεπέρασε το 0,7% του ΑΕΠ. Βάσει των στοιχείων του ΟΑΕΔ, η εικόνα είναι κάπως καλύτερη, αλλά και σε αυτή την περίπτωση η δαπάνη ποτέ δεν ξεπέρασε το 1,2% του ΑΕΠ, παραμένοντας από τις χαμηλότερες στην Ευρώπη. Το 2005 η εθνική δαπάνη για παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας ισούνταν με το 23,9% του ευρωπαϊκού μέσου όρου. Το 2009 είχε ανέλθει στο 41,8% (Πίνακας Δ-6).

Είναι αναμενόμενο ότι σε περιόδους αύξησης της ανεργίας η συνολική δαπάνη για παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας αυξάνει διότι αυξάνει π.χ. ο αριθμός των ανθρώπων που λαμβάνει επίδομα ανεργίας. Στην περίπτωση όμως της Ελλάδας, η χαμηλότερη δαπάνη για παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας δεν οφείλεται στο γεγονός ότι το ποσοστό ανεργίας είναι χαμηλότερο από το αντίστοιχο ευρωπαϊκό. Οι συνολικές δαπάνες για παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας ως ποσοστό του ΑΕΠ παρέμειναν σταθερές, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες χώρες του ΟΟΣΑ όπου το ύψος των σχετικών δαπανών επηρεάζεται σημαντικά από το ποσοστό ανεργίας (OECD 2001: 23).

Η υποχρηματοδότηση της ελληνικής πολιτικής απασχόλησης αποτυπώνεται και στην τεράστια απόκλιση των δαπανών ανά άνεργο. Σε ό,τι αφορά τις δαπάνες των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης (εξαιρουμένου του λειτουργικού κόστους των υπηρεσιών απασχόλησης), η μέση ετήσια δαπάνη ανά άνεργο στην Ελλάδα (σε

ονομαστικές τιμές) αυξήθηκε από 528 € το 2004 σε 1.126 € το 2009, τη στιγμή που ο μέσος όρος της ΕΕ-27 κινείται κοντά στα 3.000 € ανά άνεργο, ενώ ο μέσος όρος της ΕΕ-15 είναι ακόμα υψηλότερος (κοντά στα 3.500-4.000 € ανά άνεργο). Αντίστοιχα, η μέση δαπάνη για παθητικές πολιτικές ανά άνεργο στην Ελλάδα, αυξήθηκε από 1.500 € το χρόνο το 2004 σε 3.600 € το 2009, τη στιγμή που ο μέσος όρος της ΕΕ-27 είναι περίπου 7.000 €, και της ΕΕ-15 είναι 9.000 €. Ο διπλασιασμός των σχετικών δαπανών κατά την περίοδο 2004-2009 είναι θετικός, ωστόσο η απόσταση που χωρίζει την Ελλάδα από τον μέσο ευρωπαϊκό όρο παραμένει μεγάλη (Πίνακας ΣΤ-45, Πίνακας ΣΤ-42 και Πίνακας ΣΤ-47 στο παράρτημα).

Το χαμηλό ύψος των δαπανών αντικατοπτρίζεται και στον συνολικό αριθμό των ωφελουμένων αφού οι σχετικές παρεμβάσεις στην Ελλάδα αφορούν πολύ μικρότερο ποσοστό ανέργων απ' ό,τι στην ΕΕ-27. Βάσει των στοιχείων της Eurostat, στην Ελλάδα σε κάθε 100 άτομα που επιθυμούν να εργαστούν μόλις τα 9,8 συμμετέχουν σε κάποιας μορφής ενεργητικό μέτρο. Ο αντίστοιχος ευρωπαϊκός μέσος όρος είναι 31,6. Αυτή η διαφορά οφείλεται κυρίως στην περιορισμένη έκταση των ενεργειών συμβουλευτικής και εξατομικευμένης παρέμβασης λόγω της υποστελέχωσης του ΟΑΕΔ: σε ευρωπαϊκό επίπεδο (ΕΕ-27) σε κάθε 100 άτομα που επιθυμούν να εργαστούν περίπου τα 13 συμμετέχουν σε κάποιας μορφής δραστηριότητα που προσφέρεται από τις υπηρεσίες απασχόλησης (εξατομικευμένη παρέμβαση, επαγγελματικός προσανατολισμός κλπ). Στην Ελλάδα, ο αντίστοιχος αριθμός είναι 0,1 άτομα.[402]

Σε ό,τι αφορά την κατανομή ανάμεσα σε ενεργητικές και παθητικές πολιτικές, τα στοιχεία διαφοροποιούνται σημαντικά αναλόγως της πηγής πληροφόρησης. Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ και την Eurostat, καθ' όλη την περίοδο 1985-2008 ο κύριος όγκος των δαπανών προσανατολιζόταν στις παθητικές πολιτικές (δηλαδή στα επιδόματα ανεργίας). Ωστόσο, κατά την περίοδο 1995-2002 παρατηρήθηκε σημαντική ενίσχυση της δαπάνης για ενεργητικές πολιτικές με αποτέλεσμα η συμμετοχή της στο σύνολο των δαπανών να αυξηθεί από το 24-28% του συνόλου κατά την δεκαετία 1985-1994, σε 32-42% κατά την περίοδο 1995-2002 – μια αύξηση που οφείλεται στην επέκταση των προγραμμάτων κατάρτισης.

Από την άλλη πλευρά, βάσει των στοιχείων του ΟΑΕΔ μπορούμε να διακρίνουμε τρεις διαφορετικές περιόδους: τα έτη 1987-1994, όπου οι ενεργητικές πολιτικές απορροφούν περίπου το 30-33% των συνολικών δαπανών, τα έτη 1995-1995, όπου το ποσοστό συμμετοχής κινείται ανάμεσα στο 38-40%, και τα έτη 1996-2006, όπου το σχετικό ποσοστό διαμορφώνεται περίπου στο 48-51%. Η διαφορά στα στοιχεία κατά

[402] Σημαντικές όμως είναι και αποκλίσεις ως προς την κατάρτιση των ανέργων. Βάσει των στοιχείων της Eurostat, στην Ελλάδα συμμετέχουν σε αντίστοιχα προγράμματα μόλις 2,5 άτομα ανά 100 άτομα που επιθυμούν να εργαστούν, έναντι 9,5 στην ΕΕ-27. Σε ό,τι αφορά τα προγράμματα επιδότησης νέων θέσεων εργασίας και απόκτησης εργασιακής εμπειρίας, η απόκλιση είναι επίσης μεγάλη. Στην Ελλάδα, ανά 100 άτομα που αναζητούν εργασία, μόλις τα 5,4 συμμετέχουν σε κάποιας μορφής πρόγραμμα. Ο Ευρωπαϊκός μέσος όρος (ΕΕ-27) είναι 12. Τα προγράμματα ενίσχυσης της επιχειρηματικότητας είναι τα μόνα που προσεγγίζουν τους ευρωπαϊκούς μέσους όρους. Ανά 100 άτομα που θέλουν να εργαστούν, περίπου οι 2 κάνουν χρήση αυτών των προγραμμάτων, ποσοστό που μεσοσταθμικά προσεγγίζει το, ευρωπαϊκό μέσο όρο.

πάσα πιθανότητα οφείλεται στο γεγονός ότι ο ΟΑΕΔ προσμετρά στις ενεργητικές πολιτικές το σύνολο των πολιτικών εκπαίδευσης, δηλαδή και τη δαπάνη των σχολών μαθητείας που διατηρεί (αρχική επαγγελματική κατάρτιση) σε αντίθεση με τον ΟΟΣΑ και την Eurostat που εξαιρούν την αρχική επαγγελματική κατάρτιση από τις δαπάνες απασχόλησης (τις προσμετρούν στις δαπάνες εκπαίδευσης). Σε κάθε περίπτωση, το κοινό στοιχείο και των δύο πηγών πληροφόρησης είναι ότι η δαπάνη για ενεργητικές πολιτικές ενισχύθηκε σημαντικά κατά την περίοδο 1996-2003 ως αποτέλεσμα της επέκτασης των προγραμμάτων κατάρτισης, ενώ στη συνέχεια παρουσίασε μικρή κάμψη.

Τέλος πρέπει να σημειωθεί ότι η δεκαετία του 2000 εμφανίζει σημαντικές αυξομειώσεις ως προς τη σχέση ενεργητικών-παθητικών πολιτικών. Η αιτία για αυτές τις μεταβολές βρίσκεται στη ροή των κοινοτικών χρηματοδοτήσεων σε συνδυασμό με την απόλυτη εξάρτηση των προγραμμάτων του ΟΑΕΔ από αυτή τη χρηματοδότηση. Ενδεικτικά, η δαπάνη για ενέργειες κατάρτισης ως ποσοστό των συνολικών δαπανών μειώθηκε από 14,3% το 2008 σε 1,9% το 2009, εξέλιξη που οφείλεται στη λήξη του Γ' ΚΠΣ και την καθυστέρηση ενεργοποίησης των προγραμμάτων του ΕΣΠΑ. Αυτού του τύπου η αύξηση της απορροφητικότητας-δαπάνης κατά το τελευταίο έτος εφαρμογής του προηγούμενου ΚΠΣ/ΕΣΠΑ και στη συνέχεια η καταβαράθρωση των δαπανών κατά το πρώτο έτος της επόμενης προγραμματικής περιόδου, δεν αποτελεί συγκυριακό γνώρισμα. Κατά τα τελευταία 20 χρόνια έχουν πραγματοποιηθεί σημαντικές βελτιώσεις ως προς τη διαχείριση των ευρωπαϊκών πόρων (τυποποίηση των διαδικασιών, αυστηρότεροι έλεγχοι κ.ο.κ.), πολύ μικρή πρόοδος έχει συντελεστεί όμως ως προς το σχεδιασμό της ροής τους, με αποτέλεσμα να παρατηρούνται αυτές οι μεγάλες αυξομειώσεις.

Σε ό,τι αφορά την εσωτερική κατανομή των δαπανών ανάμεσα στα διαφορετικά είδη ενεργητικών πολιτικών, η κυριαρχία της κατάρτισης είναι αδιαμφισβήτητη (οι διαφορές των στατιστικών στοιχείων ανάμεσα σε ΟΟΣΑ και ΟΑΕΔ είναι μικρές). Κατά την πρώτη περίοδο ανάπτυξης της συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης τα εν λόγω προγράμματα έφτασαν να απορροφούν πάνω από το 60-65% του προϋπολογισμού για ενεργητικές πολιτικές. Οι διαδικασίες πιστοποίησης που ακολούθησαν και ο περιορισμός των ευρωπαϊκών πόρων είχαν ως αποτέλεσμα τη σταδιακή υποχώρηση της σχετικής δαπάνης μετά το 2000, η οποία θα ήταν ακόμα μεγαλύτερη εάν δεν αντισταθμιζόταν από τους πόρους του ΛΑΕΚ, που δεν υπόκειται σε τόσο αυστηρούς ελέγχους. Από την ίδρυση του λογαριασμού (ως ΕΚΛΑ και ΕΛΠΕΚΕ) το 1995, ο συγκεκριμένος λογαριασμός καλύπτει περίπου το 50% των συνολικών δαπανών επαγγελματικής κατάρτισης. Μετά το 2000 οι δαπάνες εκπαίδευσης/κατάρτισης άρχισαν να υποχωρούν έναντι των άλλων ενεργητικών μέτρων (κυρίως προγράμματα επιδότησης εργοδοτών, επιχειρηματικότητας και stage). Ταυτόχρονα όμως κατά την ίδια περίοδο αρχίζει να μειώνεται και η κοινοτική συμμετοχή στην πολιτική απασχόλησης (η οποία όμως συνεχίζει να είναι καίριας σημασίας). Η μείωση οφείλεται στη μικρή περιστολή των κοινοτικών πόρων για κατάρτιση, κυρίως όμως στη σημαντική ενίσχυση της εθνικής δαπάνης για

προγράμματα stage από το 2004 και μετά, λόγω των πολιτικών πλεονεκτημάτων που είχαν.

Με το θέμα αυτό θα ασχοληθούμε αναλυτικότερα παρακάτω. Στο σημείο αυτό αρκεί να αναφερθεί ότι μέχρι το 2004 ο κύριος όγκος των δαπανών των προγραμμάτων stage καλυπτόταν από κοινοτικούς πόρους. Η δυνατότητα όμως αυτών των προγραμμάτων να παρακάμπτουν έμμεσα τις διαδικασίες του ΑΣΕΠ, τα κατέστησε εναλλακτικό μηχανισμό προσλήψεων στο ευρύτερο δημόσιο τομέα, κατά συνέπεια μηχανισμό εξυπηρέτησης πελατειακών σχέσεων. Έτσι η μείωση της κοινοτικής χρηματοδότησης μετά το 2004 δεν σήμαινε αντίστοιχη μείωση της συνολικής δαπάνης, αλλά οδήγησε στην αναπλήρωση των σχετικών πόρων από εθνικούς.

Εάν η ροή των ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων αποτελεί τον ένα παράγοντα που ερμηνεύει την μεταβολή των δαπανών για παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας, ο εκλογικός κύκλος αποτελεί τον δεύτερο. Τόσο από τα στοιχεία του ΟΟΣΑ όσο και από εκείνα του ΟΑΕΔ, διαπιστώνεται ότι οι σχετικές δαπάνες αυξάνονται πολύ αμέσως πριν ή αμέσως μετά τα εκλογικά έτη. Βάσει των στοιχείων του ΟΑΕΔ, οι σημαντικότερες μεταβολές εμφανίζονται τα έτη 1991, 1997, 2000 και 2004. Αντίστοιχα, εάν χρησιμοποιήσουμε τα στοιχεία του ΟΟΣΑ, οι σημαντικότερες μεταβολές εμφανίζονται κατά τα έτη 1989, 1991, 1995 και 2004 (Πίνακας Δ-7). Στο σύνολο σχεδόν των περιπτώσεων οι αυξήσεις οφείλονται (τουλάχιστον κατά 60%) στις δαπάνες για τα επιδόματα (ανεργίας ή άλλων). Κατά συνέπεια, το ύψος των δαπανών δεν εξαρτάται σημαντικά ούτε από τις διακυμάνσεις του ποσοστού ανεργίας, ούτε από τον αριθμό των ανέργων, ούτε από τον ρυθμό μεγέθυνσης του ΑΕΠ. Το ύψος των πόρων εξαρτάται περισσότερο από τη διαθεσιμότητα πηγών χρηματοδότησης και τον εκλογικό κύκλο.

Τέλος, απογοητευτική είναι η εικόνα σε σχέση με τις δαπάνες για τις υπηρεσίες απασχόλησης. Κατά την περίοδο 2005-2009 που διαθέτουμε ακριβή στοιχεία, αυτές οι δαπάνες κινήθηκαν κοντά στο 2% των συνολικών δαπανών για παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας, τη στιγμή που ο μέσος ευρωπαϊκός όρος ήταν 11%. Βάσει σχετικής έκθεσης του ΟΟΣΑ, του έτους 1997, ο ΟΑΕΔ εμφανίζει μια από τις χαμηλότερες αναλογίες προσωπικού/ανέργων. Την ίδια στιγμή που στη Γερμανία σε κάθε εργαζόμενο στη δημόσια υπηρεσία απασχόλησης αντιστοιχούσαν 38 άνεργοι, στην Ελλάδα αντιστοιχούσαν 173. Έξι χρόνια αργότερα, το 2003 η αναλογία είχε επιδεινωθεί ακόμη περισσότερο. Σε κάθε εργαζόμενο στον ΟΑΕΔ (συμπεριλαμβανομένων και των υπαλλήλων που δεν απασχολούνται σε υπηρεσίες για τους ανέργους) αντιστοιχούσαν 179 άνεργοι (ΟΑΕΔ 2002). Τέλος, σύμφωνα με την έκθεση της Ειδικής Υπηρεσίας Κέντρων Προώθησης Απασχόλησης, το 2009 σε κάθε εργασιακό σύμβουλο αναλογούσαν κατά μέσο όρο 320 αναζητούντες εργασία.

Διάγραμμα Δ.3-1: Εξέλιξη των δαπανών για παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας (χωρίς τις λειτουργικές δαπάνες) 1986=100

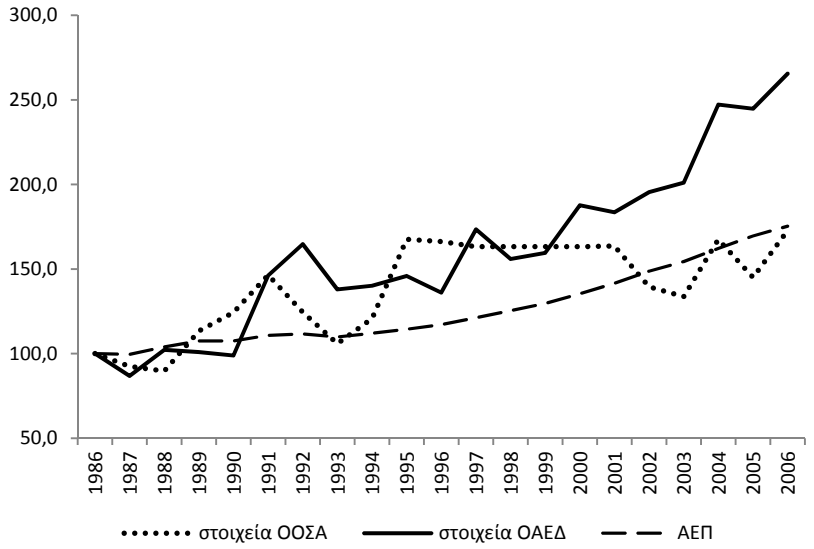

Πηγή: ΟΟΣΑ, προϋπολογισμοί ΟΑΕΔ

Πίνακας Δ-6: Δαπάνες απασχόλησης ως ποσοστό του ΑΕΠ			
	Σύνολο Δαπανών	Ενεργητικές πολιτικές	Παθητικές πολιτικές
	Ελλάδα		
1985	0,41	0,10	0,31
1986	0,49	0,12	0,37
1987	0,46	0,12	0,34
1988	0,42	0,12	0,30
1989	0,50	0,13	0,37
1990	0,53	0,13	0,40
1991	0,59	0,15	0,44
1992	0,52	0,14	0,38
1993	0,45	0,09	0,36
1994	0,50	0,12	0,38
1995	0,65	0,27	0,38
1996	0,64	0,25	0,39
1997	0,59	0,19	0,40
1999	0,64	0,24	0,40
2000	0,63	0,24	0,39
2001	0,61	0,25	0,36
2002	0,50	0,17	0,33
2003	0,46	0,09	0,37
2004	0,54	0,14	0,40
2005	0,47	0,06	0,41
2006	0,52	0,14	0,38
2007	0,48	0,15	0,33
2008	0,62	0,14	0,47
2009	0,91	0,21	0,69
	Ευρωπαϊκή Ένωση (27)		
2005	2,00	0,51	1,27
2006	1,83	0,50	1,12
2007	1,60	0,46	0,95
2008	1,61	0,46	0,96
2009	2,17	0,55	1,40
Πηγή: ΟΟΣΑ / Eurostat			

Πίνακας Δ-7: Δαπάνες για παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας				
	ΟΟΣΑ		ΟΑΕΔ	
	Συνολική δαπάνη*	Πραγμ. ρυθμός μεταβολής	Συνολική δαπάνη**	Πραγμ. ρυθμός μεταβολής
1988	129,9	-2,9	85.134	17,7
1989	182,8	26,3	96.286	-1,3
1990	235,7	9,7	112.887	-2,0
1991	321,4	17,8	187.932	47,9
1992	321,5	-15,0	239.897	12,7
1993	317,7	-15,0	234.094	-16,2
1994	396,7	14,1	263.080	1,6
1995	584,6	38,8	296.535	4,1
1996	628,3	-0,8	301.149	-6,7
1997	650,8	-1,8	399.927	27,4
1998			377.750	-10,0
1999	805,4		394.400	2,3
2000	857,4	3,6	1.395	17,6
2001	884,4	0,3	1.405	-3,0
2002	786,6	-14,8	1.548	6,3
2003	784,7	-4,1	1.652	3,3
2004	1.009,9	25,3	2.088	23,4
2005	904,8	-13,4	2.130	-1,5
2006	1.109,5	19,1	2.385	8,7

* μείον δαπάνες διοίκησης, τιμές σε εκατ. ευρώ/ecu

**: έως το 1999 εκατ. δρχ., από το 2000 και μετά εκατ. ευρώ

Διάγραμμα Δ.3-2: Δαπάνες (σε €) ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης ανά άνεργο

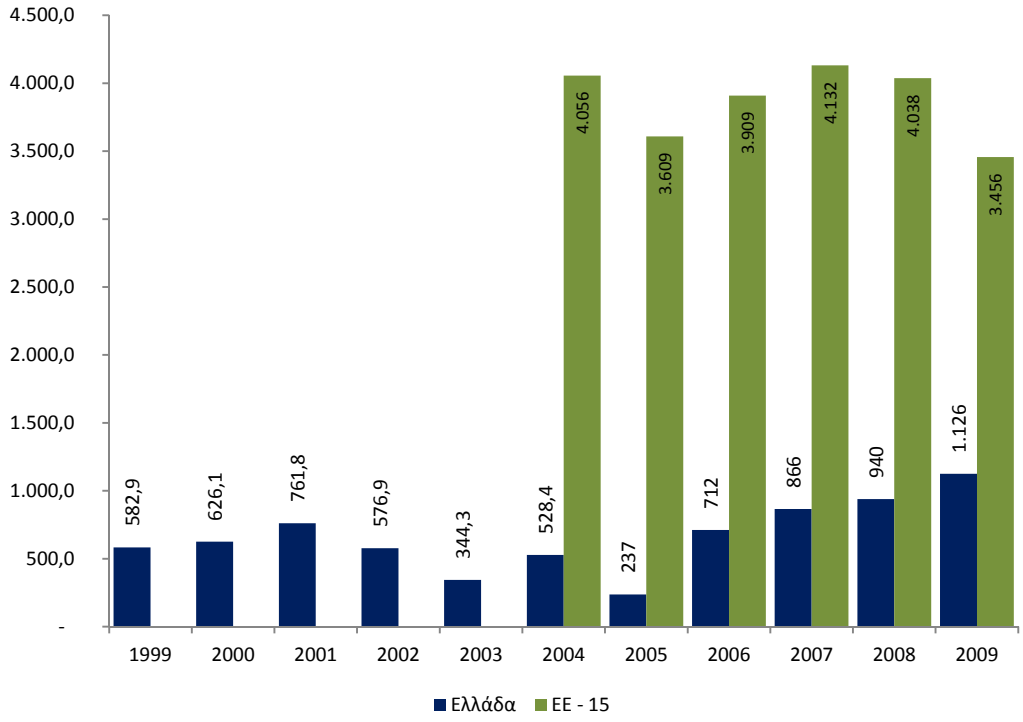

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Eurostat και Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (β' τρίμηνο)

Διάγραμμα Δ.3-3: Δαπάνες (σε €) παθητικών πολιτικών απασχόλησης ανά άνεργο

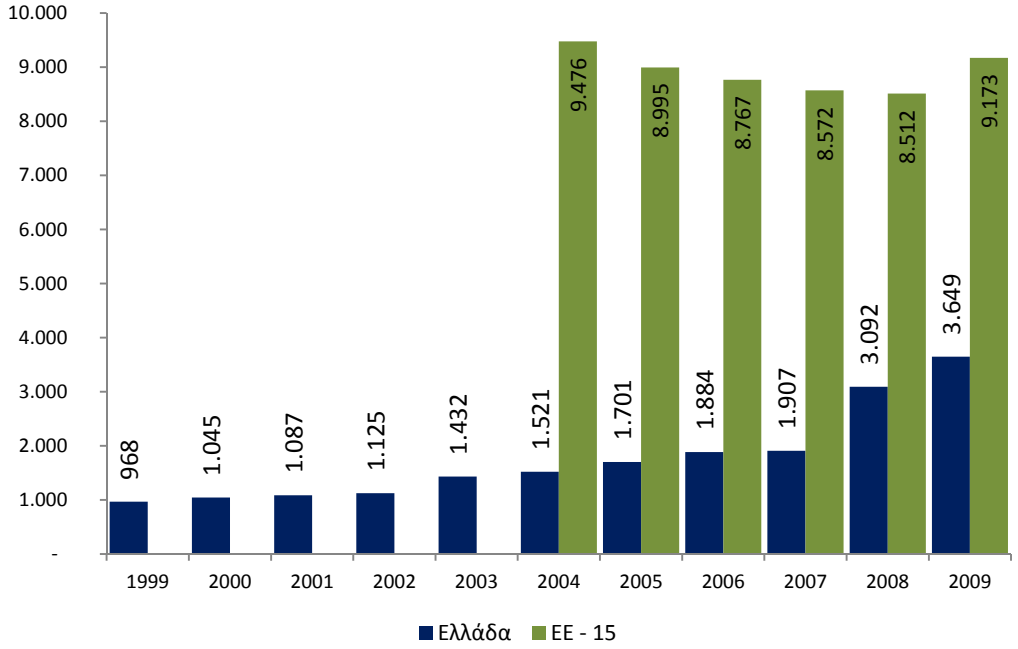

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων Eurostat και Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (β' τρίμηνο)

Διάγραμμα Δ.3-4 Κατανομή ενεργητικών – παθητικών πολιτικών (ΟΟΣΑ)

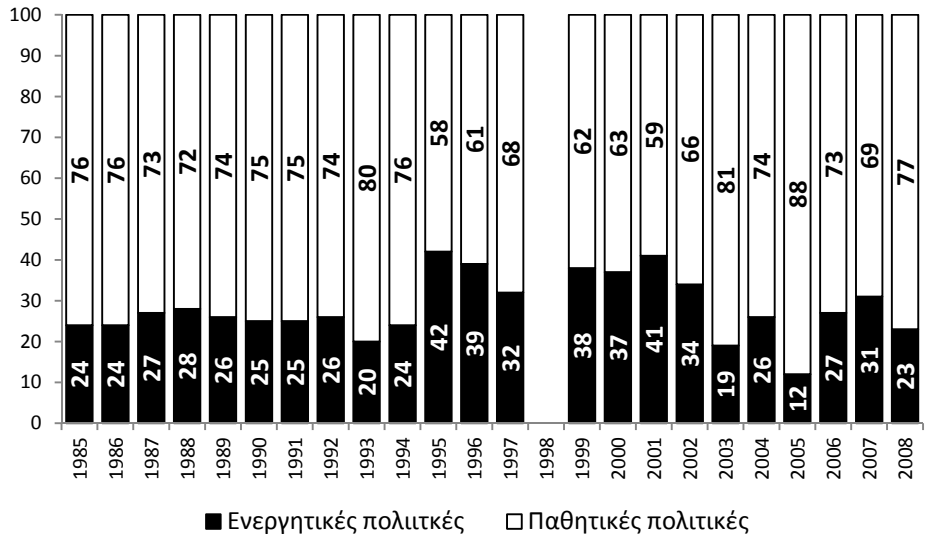

Πηγή: ΟΟΣΑ / eurostat

Διάγραμμα Δ.3-5 Κατανομή ενεργητικών – παθητικών πολιτικών (ΟΑΕΔ)

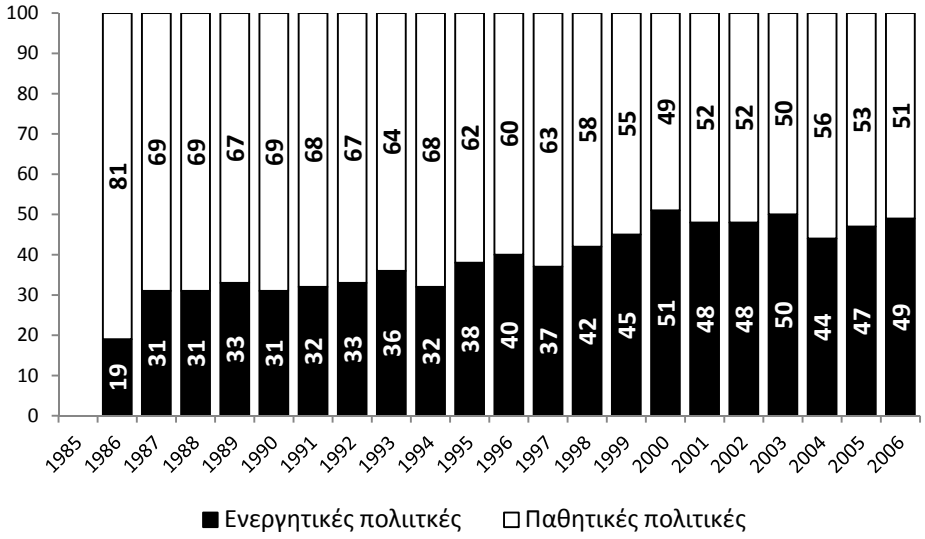

Πηγή: ΟΑΕΔ

Διάγραμμα Δ.3-6: Εσωτερική κατανομή δαπάνης στις ενεργητικές πολιτικές (μείον τις δαπάνες διοίκησης και λειτουργίας)

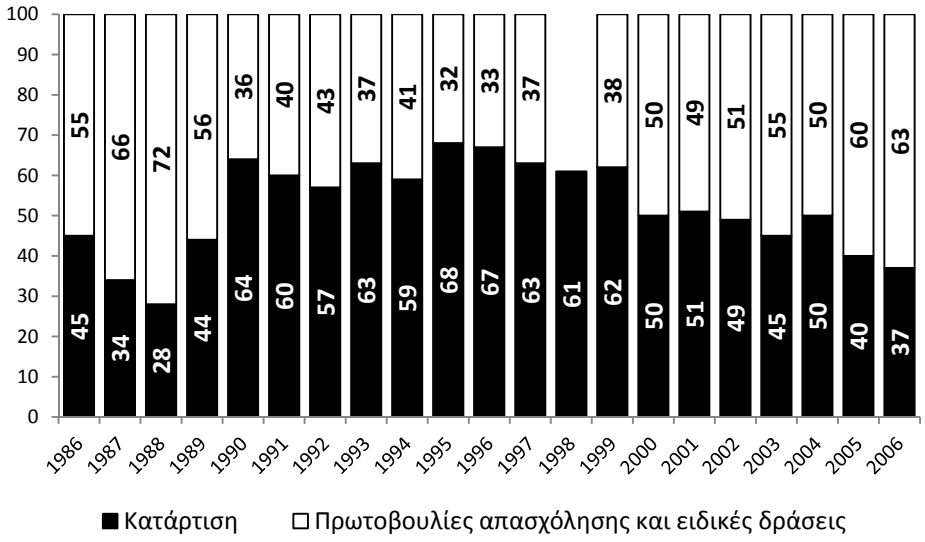

Πηγή: ΟΑΕΔ

Επιδοτήσεις εργοδοτών για την πρόσληψη ανέργων (ΝΘΕ)

Μετά το 1982 οι επιδοτήσεις πρόσληψης εργοδοτών για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας (προγράμματα ΝΘΕ) αποτελούν μόνιμο χαρακτηριστικό της πολιτικής απασχόλησης, με βαρύνουσα σημασία ως προς τη στήριξη του γενικού επιπέδου απασχόλησης στην οικονομία. Με κριτήριο τη λογική των προγραμμάτων και τη στοχοθεσία τους, μπορούμε να διακρίνουμε τρεις περιόδους.

Η πρώτη, αφορά τα έτη 1982-1985/6 και χαρακτηρίζεται από την αποτυχημένη προσπάθεια σύνδεσης των προγραμμάτων επιδότησης με μια ευρύτερη στρατηγική ανάπτυξης. Η περίοδος αποτελεί τρόπω τινά μια «περίοδο πειραματισμού» (Καραντινός 1989: 33, Δεδουσόπουλος 1994: 146), χωρίς αυτό να δικαιολογεί τη σχεδόν παντελή έλλειψη πληροφοριών για τα προγράμματα που υλοποιήθηκαν.[403]

Η δεύτερη περίοδος αφορά τα έτη 1985/6-1994 και έχει ως κύριο χαρακτηριστικό τη μαζικοποίηση των προγραμμάτων και η μετατροπή τους σε καθολικούς μηχανισμούς στήριξης της απασχόλησης. Ως προς τα διαθέσιμα στοιχεία, υπάρχει ένας όγκος πληροφοριών (κυρίως για το δεύτερο μισό της δεκαετίας του ’80) εξαιτίας μιας σειράς αξιολογήσεων των προγραμμάτων Νέων Θέσεων Εργασίας που διενήργησαν κυρίως πανεπιστημιακοί φορείς μετά από παραγγελία του ΟΑΕΔ. Τα αποτελέσματα, όμως, των αξιολογήσεων είναι αντιφατικά.

Η τρίτη περίοδος αφορά τα έτη 1995-2008 και διακρίνεται για την προσαρμογή των παρεμβάσεων στις κατευθυντήριες γραμμές της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής Απασχόλησης - γεγονός βέβαια που δεν εμπόδισε την προώθηση πολιτικών και προγραμμάτων με γνώμονα τους εσωτερικούς συσχετισμούς δυνάμεων και συμφερόντων. Ως προς τα στοιχεία, αυτά είναι περισσότερα, αν και με σημαντικές ελλείψεις.

[403] Ακόμα και η μελέτη αξιολόγησης του Καραντινού (1989), που διενεργήθηκε με την πλήρη υποστήριξη του ΟΑΕΔ (οι συνεντεύξεις διενεργήθηκαν από υπάλληλους του οργανισμού), δεν κατάφερε να συγκεντρώσει στοιχεία σε σχέση με την περίοδο 1982-1984 πέραν του συνολικού αριθμού των θέσεων εργασίας που επιχορηγήθηκαν.

Διάγραμμα Δ.3-7: Εκτίμηση του αριθμού των ωφελούμενων από προγράμματα ΝΘΕ

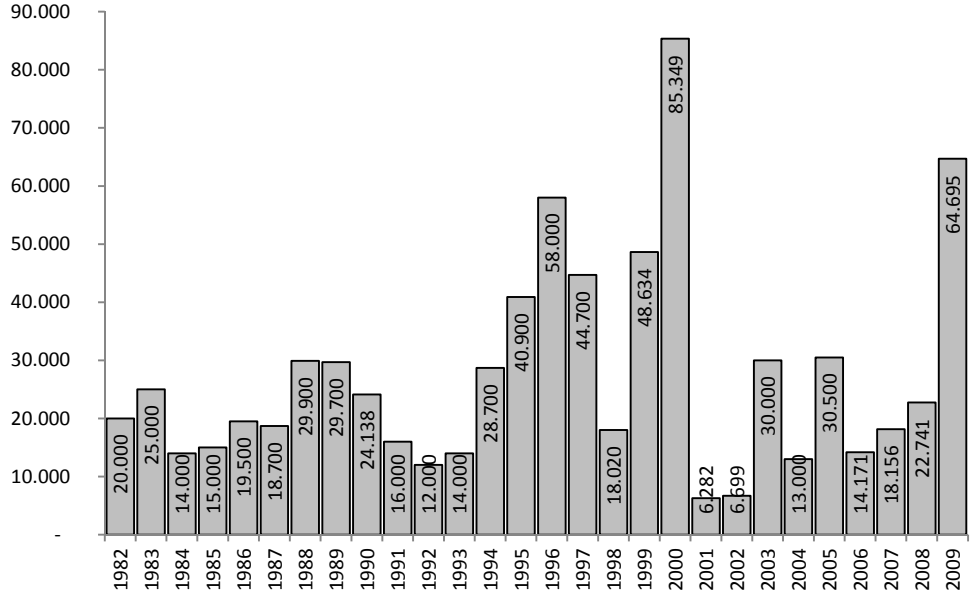

Πηγή: 1982-1992: Δεδουσόπουλος (1994) , 1993-1997: ΟΑΕΔ (1999), 1998-2009: OECD, Eurostat

Πίνακας Δ-8: Εξέλιξη του ποσού επιχορήγησης για ΝΘΕ

Έτος	κατώτατο ημερομίσθιο ανειδίκευτου εργάτη χωρίς συμπλήρωση τριετίας	Επιδότηση			
		Ως % του ημερομίσθιου		Σε χρηματικές μονάδες	
		Κατώτατη	Ανώτατη	Κατώτατη	Ανώτατη
Σε δρχ.					
1982*	885	20	40	165	330
1983*	984	25	55	246	541
1984	1.202	33,2	66,5	400	800
1985	1.314	45,6	100	600	1.350
1986	1.618	49,4	92,7	800	1.500
1987	1.789	44,7	83,8	800	1.500
1988	2.074	48,2	86,8	1.000	1.800
1989	2.459	40,7	69,1	1.000	1.700
1990	2.911	51,5	72,1	1.500	2.100
1991	3.315	54,3	69,4	1.800	2.300
1992	3.839	52,1	70,3	2.000	2.700
1993	4.411	49,9	63,5	2.200	2.800
1994	4.934	44,6	81,1	2.200	4.000
1995	5.344	46,8	93,6	2.500	5.000
1996	5.753	52,1	86,9	3.000	5.000
1997	6.059	41,3	90,8	2.500	5.500
1998	6.364	62,8		4.000	4.000
2000	6.988	57,2	100,1	4.000	7.000
2001	7.114	98,3		7.000	7.000
Σε ευρώ					
2002	22,3	65,9		14,7	
2004	25,21	55,5	100,1	14	26
2005	26,41	30,2	70,1	8	18,5
2006	27,18				
2007	29,39				
2008	31,32				

*: πηγή, Καραντινός, 1989: 36

Η περίοδος πειραματισμού (1982-1986)

Το πρώτο πρόγραμμα επιδότησης επιχειρήσεων προκειμένου αυτές να προσλάβουν ανέργους εγκαινιάστηκε το Σεπτέμβρη του 1982.[404] Το πρόγραμμα ήταν ιδιαίτερα φιλόδοξο και μαζικό,[405] προβλέποντας την επιδότηση 20.000 νέων θέσεων εργασίας για νέους μέχρι 29 ετών (15.000 για νέους μέχρι 25 ετών και 5.000 για νέους 25-29 ετών). Σύντομα ακολούθησαν και άλλα ανάλογα προγράμματα: ένα για εργαζόμενους 30-60 ετών, ένα για απόκτηση εργασιακής εμπειρίας για νέους 16-18 ετών και ένα εκτεταμένο πρόγραμμα επιδότησης των Δήμων προκειμένου να προσλάβουν άνεργους οικοδόμους και να τους απασχολήσουν στην κατασκευή δημοσίων έργων. Συνολικά την τετραετία 1982-1985 επιδοτήθηκαν 93.800 θέσεις εργασίας, μέγεθος που ισούται με το 90% της καθαρής αύξησης της απασχόλησης στο σύνολο της οικονομίας κατά την ίδια περίοδο.

Η αξιολόγηση αυτών των προγραμμάτων αποτελεί ακόμα ζητούμενο. Σημειώνουμε πάντως ότι υπήρξαν έντονες αντιφάσεις ως προς το περιεχόμενο και τους στόχους τους.[406] Ο πειραματισμός με τη νέα πολιτική, οι εγγενείς ανεπάρκειες του ΟΑΕΔ, η έλλειψη μηχανογραφικού συστήματος καταγραφής δεν επιτρέπουν την εξαγωγή συμπερασμάτων για την ουσία των δράσεων που υλοποιήθηκαν, αφού λείπουν βασικά στοιχεία όπως το φύλο των ωφελουμένων, το εκπαιδευτικό τους επίπεδο, η ηλικία, η περιφερειακή κατανομή των θέσεων που επιδοτήθηκαν και το είδος τους κ.ο.κ. Ακόμα και η μελέτη αξιολόγησης που διενεργήθηκε με την πλήρη στήριξη του ΟΑΕΔ (Καραντινός 1989), δεν κατάφερε να συγκεντρώσει στοιχεία για την περίοδο πριν το 1984. Χάρη μόνο στις σχετικές Υπουργικές Αποφάσεις έχουμε κάποιες πληροφορίες για τη στόχευση και τη φυσιογνωμία των παρεμβάσεων.

Κυρίαρχο χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου είναι η αποτυχημένη προσπάθεια σύνδεσης των επιδοτήσεων με την ευρύτερη αναπτυξιακή στρατηγική. Το σύνολο σχεδόν των προγραμμάτων προέβλεπαν αυξημένες επιδοτήσεις για επιχειρήσεις νέας τεχνολογίας, για εξαγωγικές επιχειρήσεις και για επιχειρήσεις του δευτερογενή τομέα. Αυτή η πρακτική διατηρήθηκε μέχρι και το 1986, αλλά η προσπάθεια ήταν ελλιπής. Τα προγράμματα επιδότησης της απασχόλησης δεν συνόδευαν, ούτε συνοδεύτηκαν από δράσεις βελτίωσης της παραγωγικότητας ή των μεθόδων παραγωγής των επιχειρήσεων (ΚΜΟΠ 1994: 185). Δεν υπήρξε επίσης διαφορισμός του ύψους της επιδότησης ανάλογα με την ανταγωνιστικότητα της επιχείρησης (ΚΜΟΠ 1994: 189), ενώ δεν αποφεύχθηκαν τρανταχτές αντιφάσεις όπως, για

[404] Η νομική του βάση βρισκόταν στο νόμο 1262/82, που έδινε τη δυνατότητα στον ΟΑΕΔ να επιδοτεί ιδιωτικές επιχειρήσεις με στόχο τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας ή σε εξαιρετικές περιπτώσεις τη διάσωση θέσεων που απειλούνταν.

[405] Για τους ειδικούς όρους υλοποίησης του προγράμματος βλ. Υπουργική Απόφαση 33440/12.7.1982.

[406] Για παράδειγμα, την ίδια στιγμή «έτρεχαν» παράλληλα δύο προγράμματα. Το ένα προέβλεπε την επιδότηση του 25-40% του ημερομισθίου για 6 μήνες αλλά η επιχείρηση αναλάμβανε την υποχρέωση να απασχολήσει τον επιδοτούμενο για τουλάχιστον 6 μήνες μετ το πέρας του προγράμματος. Το άλλο, προέβλεπε την επιδότηση 40% για 12 μήνες χωρίς όμως την υποχρέωση περαιτέρω απασχόλησης του επιδοτούμενου, δηλαδή οι ρυθμίσεις του ήταν περισσότερο ευνοϊκές για την επιχείρηση. Ωστόσο, ούτε οι αποφάσεις του Υπουργείου ούτε οι εγκύκλιοι του ΟΑΕΔ ανάφεραν κάποια κριτήρια βάσει των οποίων οι επιχειρήσεις θα κατανέμονταν στο ένα ή στο άλλο πρόγραμμα (Δεδουσόπουλος 1994:145).

παράδειγμα, να τίθενται ως παράλληλοι στόχοι στα πλαίσια του ίδιου προγράμματος η επιδότηση επιχειρήσεων νέων τεχνολογιών και η επιδότηση πρόσληψης ανειδίκευτων νέων (ΚΜΟΠ 1994: 205). Η επιδότηση για πρόσληψη αποφοίτων ΑΕΙ/ΤΕΙ εισήχθηκε μόλις στα 1985 και αφορούσε αρχικά (κατά τον πρώτο χρόνο) μόνο τις ΔΕΚΟ και τους ΟΤΑ. Έτσι, πέρα από προθέσεις, στην πράξη τα προγράμματα επιδότησης πρόσληψης ανέργων μετατράπηκαν σε εργαλεία στήριξης της ανταγωνιστικότητας των επιδοτούμενων επιχειρήσεων μέσω του περιορισμού του κόστους εργασίας, αποτυγχάνοντας να αποτελέσουν τμήμα μιας ευρύτερης προσπάθειας παραγωγικού μετασχηματισμού. Από το 1987 και μετά, η προνομιακή αντιμετώπιση ορισμένου τύπου επιχειρήσεων παύει, με εξαίρεση τις ακριτικές περιοχές και τις επιχειρήσεις του ευρύτερου δημόσιου τομέα. Οι πρώτες συνέχισαν να απολαμβάνουν υψηλότερες επιδοτήσεις, οι δεύτερες είχαν το προνόμιο να μην υπόκεινται στους όρους υποχρεωτικής απασχόλησης των επιδοτούμενων για κάποιο διάστημα μετά το πέρας της επιδότησης. Κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του ’80 είναι εμφανής η σταδιακή υποχώρηση των γενικότερων στόχων ανάπτυξης, έναντι της ανάγκης στήριξης του συνόλου της απασχόλησης.

Σε ό,τι αφορά τις πληθυσμιακές ομάδες, είναι σαφής η πρόθεση να ενισχυθεί η απασχόληση των νέων δεδομένου ότι από τις 74.000 θέσεις που επιδοτήθηκαν περίπου το 80% αφορούσε νέους έως 29 ετών. Ο δεύτερος στόχος ήταν η προώθηση της απασχόλησης των γυναικών, δεδομένου ότι το σύνολο των υπουργικών αποφάσεων προβλέπει υψηλότερες επιδοτήσεις για την πρόσληψη άνεργων γυναικών. Τα αποτελέσματα δεν είναι γνωστά.

Τέλος, το ύψος της επιδότησης, διαμορφώθηκε σε αρκετά υψηλά επίπεδα, κινούμενο ανάμεσα σε 30% και 100% (για ειδικές ομάδες ανέργων) του κόστους πρόσληψης ενός ανειδίκευτου χωρίς προϋπηρεσία εργάτη. Η έλλειψη αξιόπιστων μεθόδων καταγραφής δεν μας επιτρέπει να πούμε περισσότερα για την περίοδο πριν το 1984. Δεν γνωρίζουμε τον αριθμό των θέσεων που επιδοτήθηκαν ανά παραγωγικό κλάδο, την κατανομή τους ανά φύλο, το βαθμό διατηρησιμότητάς τους μετά το πέρας του προγράμματος κ.ο.κ.

Τα μόνα διαθέσιμα στοιχεία που έχουμε αφορούν μόλις τα δύο τελευταία έτη της περιόδου αυτής (1985-1987) λόγω της σχετικής μελέτης αξιολόγησης που διενήργησε ο Καραντινός (1989). Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά, οι περισσότερες θέσεις εργασίας δημιουργήθηκαν σε επιχειρήσεις νέας τεχνολογίας, εξαγωγικές ή σε επιχειρήσεις με έδρα σε ακριτικές περιοχές (43,7%), δηλαδή εκείνη την κατηγορία επιχειρήσεων που ο ΟΑΕΔ ήθελε να ευνοήσει μέσω αυξημένων ενισχύσεων. Από τις υπόλοιπες θέσεις το 40% καλύφθηκε από επιχειρήσεις του δευτερογενούς τομέα και το 14,7% από επιχειρήσεις του τριτογενούς (Καραντινός, 1989: 53-55). Υπό αυτή την έννοια φαίνεται ότι η προσπάθεια ενίσχυσης επιχειρήσεων ενός συγκεκριμένου προφίλ απέδωσε. Ωστόσο, τα πράγματα δεν είναι ακριβώς έτσι. Το ποσοστό στο οποίο αναφέρεται ο Καραντινός (43,7%) δεν αφορά μόνο επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας αλλά συνολικά τις θέσεις που δικαιολογούσαν το υψηλότερο ποσοστό επιδότησης. Δηλαδή, περιλαμβάνει και τις θέσεις εργασίας που δημιουργήθηκαν σε επιχειρήσεις

με έδρα ακριτικές περιοχές και –κυρίως– εκείνες τις θέσεις που δημιούργησαν οι ΟΤΑ στα πλαίσια ενός ειδικού προγράμματος που τους επέτρεπε την απασχόληση ανέργων οικοδόμων για την υλοποίηση δημοτικών έργων. Για την ακρίβεια αυτές οι θέσεις αφορούσαν την συντριπτική πλειονότητα των υψηλά επιδοτούμενων θέσεων: ενδεικτικά μέχρι και το πρώτο τρίμηνο του 1985 οι ΟΤΑ είχαν απορροφήσει πάνω από 17.000 άτομα έναντι 25.000 που είχαν απορροφηθεί από τις ιδιωτικές επιχειρήσεις (ΟΑΕΔ, 1985: 13). Επίσης, σύμφωνα με τον Καραντινό (1989: 87) πάνω από τις μισές νέες θέσεις εργασίας που επιδοτήθηκαν συνολικά αφορούσαν θέσεις ανειδίκευτης εργασίας, ενώ μικρή ήταν η δημιουργία απασχόλησης για πτυχιούχους. Με άλλα λόγια παρά τις προθέσεις, η επιδότηση των προσλήψεων εκ του αποτελέσματος ενίσχυσε περισσότερο τις επιχειρήσεις στις ακριτικές περιοχές και τους ΟΤΑ και είχε μικρή μόνο σχέση με επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας τις οποίες τουλάχιστον διακηρυκτικά ήθελε να ενισχύσει η πολιτική απασχόλησης.

Η μαζικοποίηση της παρέμβασης (1987-1995)

Κατά την δεκαετία 1986-1995, τα προγράμματα επιδότησης προσλήψεων απώλεσαν το χαρακτήρα της στοχευόμενης παρέμβασης και μετατράπηκαν σε καθολικά σχήματα υποστήριξης της απασχόλησης στο σύνολό της. Παράλληλα εγκαταλείφτηκε οριστικά η προσπάθεια σύνδεσης των επιδοτήσεων με την αναπτυξιακή ή βιομηχανική πολιτική. Η κλιμάκωση των ποσοστών επιδότησης αφορούσε πλέον την κατανομή ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες του πληθυσμού και όχι το είδος της επιχείρησης, δηλαδή τα κριτήρια επιλογής σχετίζονταν περισσότερο με τα χαρακτηριστικά των ανέργων, παρά με εκείνα των επιχειρήσεων.[407] Το ύψος της επιδότησης συνέχισε να κινείται σε ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα, δηλαδή κοντά στο 50% του πρώτου μισθού του ανειδίκευτου εργάτη, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις (π.χ. αποφυλακισθέντες, πρώην τοξικομανείς, άτομα με αναπηρία) έφτανε το 100%.

Από την ανάλυση του Δεδουσόπουλου (1997) για την κατανομή των επιδοτούμενων νέων θέσεων εργασίας ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας προκύπτει ότι πάνω από το 50% των επιδοτούμενων θέσεων της μεταποίησης κατευθύνθηκε σε παραδοσιακούς κλάδους (υφαντουργία, υποδηματοποιία και ένδυση), ενώ οι κλάδοι της χημικής βιομηχανίας, της ενέργειας, της κατασκευής μηχανών κλπ. απορρόφησαν μικρό μόνο τμήμα των επιδοτούμενων θέσεων. Όπως φαίνεται (Πίνακας Δ-9 και Πίνακας Δ-10) μεταξύ 1988 και 1992 οι θέσεις που καλύφθηκαν από τη βιομηχανία μειώθηκαν από 56,5% σε 39,2%, ενώ αντίθετα το εμπόριο και οι υπηρεσίες αύξησαν την συμμετοχή τους από 48,5% σε 57,8%. Υπό αυτή την έννοια φαίνεται ότι η πολιτική επιδοτήσεων της περιόδου 1987-1995, ως προς την κλαδική διάρθρωση των επιδοτήσεων, διατήρησε τα χαρακτηριστικά της προηγούμενης περιόδου. Ενίσχυσε δηλαδή κατά κύριο λόγω εκείνους τους κλάδους που αναπτυσσόταν γενικά χωρίς

[407] Το πρόγραμμα επιδότησης του 1986 ήταν το τελευταίο που προέβλεπε αυξημένες επιδοτήσεις σε συγκεκριμένου τύπου επιχειρήσεις (νέας τεχνολογίας, εξαγωγικές, δευτερογενής τομέας). Έκτοτε, ό,τι αφορά την ενίσχυση των ιδιωτικών επιχειρήσεων δεν υπήρξε καμία διαφοροποίηση αλλά διατηρήθηκε η προνομιακή μεταχείριση των ακριτικών περιοχών, των ΔΕΚΟ και των δημοτικών επιχειρήσεων.

όμως να υπάρχει κάποια ειδική στόχευση ως προς την προνομιακή αντιμετώπιση κάποιων για λόγους αναπτυξιακούς ή για λόγους που σχετίζονται με την διαρθρωτική προσαρμογή των επιχειρήσεων.

Πίνακας Δ-9: Κατανομή επιδοτούμενων θέσεων εργασίας ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας					
	1988	**1989**	**1990**	**1991**	**1992**
Γεωργία	0,5	0,7	0,5	1,0	0,6
Ορυχεία	0,5	0,3	0,3	0,3	0,1
Βιομηχανία	56,5	52,7	55,2	42,2	39,2
Κατασκευές	1,7	1,6	2,0	1,9	1,6
Ενέργεια	0,1	0,1	0	0	0
Εμπόριο	22,9	24,8	26,0	34,4	34,6
Τράπεζες	0,2	0,8	0,4	0,8	0,4
Μεταφορές	2,0	1,5	1,5	1,7	1,9
Υπηρεσίες	15,6	18,3	13,7	18,0	21,4
Πηγή: Δεδουσόπουλος 1997					

Πίνακας Δ-10: Κατανομή επιδοτούμενων θέσεων εργασίας ανά βιομηχανικό κλάδο οικονομικής δραστηριότητας (κλάδοι που απορρόφησαν πάνω από το 1%)					
	1988	**1989**	**1990**	**1991**	**1992**
Τρόφιμα - Ποτά	6,7	7,8	10,2	12,7	9,0
Υφαντουργία	6,9	6	5,7	4	4,8
Υποδήματα	6,4	0,9	1,7	1,2	1,6
Ένδυση	41,1	44,6	42,2	39,1	39,9
Ξύλο	2,2	2,6	2,6	3,4	1,9
Επιπλοποιία	4,6	5,4	6,8	5,3	4,4
Χαρτί	3,6	0,7	0,4	1,2	0,5
Εκδόσεις	2,8	2,7	2,9	3,6	6,8
Χημική βιομηχανία	3,3	2,5	2,4	3,3	2,9
Είδη εκ μη μεταλλικών ορυκτών	3,8	4,2	3,5	3	3,63
Είδη εκ μετάλλου	5,9	6	5,8	6,3	7,7
Ηλεκτρικές συσκευές	2,8	3	3,4	3,9	3,7
Μεταφορικά μέσα	4,1	7,2	6,6	7	6,9
Λοιπή βιομηχανία	3,7	2,5	3,2	3,6	3,5
Πηγή: Δεδουσόπουλος 1997					

Μια σημαντική διαφορά σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο αφορά τις πληθυσμιακές ομάδες των οποίων τα προγράμματα επιδίωξαν την μείωση της ανεργίας. Ειδικότερα, από τα μέσα της δεκαετίας του ’80 μειώθηκε η σημασία των προγραμμάτων προώθησης της απασχόλησης των νέων εις όφελος γενικότερων προγραμμάτων που αφορούσαν το σύνολο του εργατικού δυναμικού. Πρακτικά αυτό αποτυπώθηκε με τη μείωση των επιδοτούμενων θέσεων για νέους και την αντίστοιχη αύξηση των θέσεων για τους ανέργους άνω των 30 ετών. Οι γυναίκες συνέχισαν να αποτελούν ειδική ομάδα στόχου, κάτι που εκφραζόταν μέσω υψηλότερων ποσοστών επιδότησης αλλά όχι μέσω ειδικά προσανατολισμένων σε αυτές δράσεων-προγραμμάτων. Κατά δεύτερο λόγο, μετά το 1987 προωθήθηκε σταδιακά η προώθησης της απασχόλησης πτυχιούχων ΑΕΙ/ΤΕΙ και των αποφοίτων των τεχνικών

σχολών του ΟΑΕΔ. Αυτές οι ομάδες, από το 1985 έως και το 1991 απολάμβαναν σταθερά υψηλότερη επιδότηση. Ωστόσο, σύμφωνα με την αξιολόγηση του Καραντινού οι στόχοι σε σχέση με την απασχόληση των ομάδων-στόχου ικανοποιήθηκαν μόνο μερικώς: οι γυναίκες κατέλαβαν τις περισσότερες από τις επιδοτούμενες θέσεις εργασίας, αλλά τα αποτελέσματα για την απασχόληση των νέων έως 24 ετών ήταν φτωχά. Προβλήματα παρουσιάστηκαν και στην απασχόληση των ειδικών ομάδων του πληθυσμού (αποφυλακισθέντες και παλιννοστούντες) για τις οποίες είχαν προβλεφτεί υψηλότερες επιδοτήσεις (Καραντινός 1989: 53).

Η διαχείριση των προγραμμάτων συνέχισε να αποτελεί πρόβλημα παρά τις προσπάθειες του ΟΑΕΔ να βελτιώσει την κατάσταση. Στα μέσα της δεκαετίας του '80, η Διοίκηση του ΟΑΕΔ πήρε την απόφαση ότι οι μισοί από τους άνεργους που τοποθετούνται σε προγράμματα επιδότησης πρόσληψης θα επιλέγονται υποχρεωτικά από τις τοπικές υπηρεσίες του Οργανισμού. Επί της αρχής, η επιλογή αυτή ήταν ορθή, δυστυχώς όμως η αδυναμίες των υπηρεσιών του ΟΑΕΔ να ανταποκριθούν στο νέο ρόλο τους την μετέτρεψαν σε γραφειοκρατικό κώλυμα (ΚΜΟΠ 1994: 145) με αποτέλεσμα στην πράξη η απόφαση να μην υλοποιηθεί ποτέ.

Ως προς την διατηρησιμότητα των επιδοτούμενων θέσεων αυτή εμφανίζεται ιδιαίτερα αξιόλογη. Σύμφωνα με τον Καραντινό, το 1989,[408] το 80,5% των ατόμων που είχαν προσληφτεί μέσω επιδότησης εξακολουθούσαν να εργάζονται (Καραντινός 1989: 86). Επιπρόσθετα, ο Καραντινός δεν διαπίστωσε σημαντικά επίπεδα υποκατάστασης λόγω του μεγάλου αριθμού των προσφερόμενων θέσεων. Δηλαδή, οι επιδοτούμενες θέσεις εργασίας δεν αναδιάταξαν την ανεργία ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες, αλλά προκάλεσαν τη δημιουργία καθαρής πρόσθετης απασχόλησης (Καραντινός 1989: 47). Το «νεκρό βάρος» του προγράμματος εκτιμήθηκε σε 60,8% κατά συνέπεια το καθαρό όφελος για κάθε 100 επιδοτούμενες θέσεις ήταν 40 (Καραντινός 1989: 85).[409] Βάσει των παραπάνω ο Καραντινός εκτίμησε ότι το πρόγραμμα ήταν επιτυχημένο δεδομένου ότι το αντίστοιχο ποσοστό εκείνη την εποχή στις χώρες του ΟΟΣΑ κινούταν ανάμεσα σε 10% και 30%.

Ωστόσο, από τα ίδια τα στοιχεία της μελέτης γεννιούνται ερωτηματικά και επιφυλάξεις ως προς το κατά πόσο το πρόγραμμα ήταν όντος επιτυχημένο.[410] Σύμφωνα με τη μελέτη (Καραντινός 1989: 83):

- το 32,5% των επιχειρήσεων προσέλαβε έναν εργαζόμενο,

[408] Έτος κατά το οποίο είχε εξαντληθεί η υποχρέωση του εργοδότη σε σχέση με τον πρόσθετο χρόνο απασχόλησης (αναφερόμαστε στις επιδοτούμενες θέσεις εργασίας της περιόδου 1984-1986).

[409] Από την έρευνα πεδίου σε 480 επιχειρήσεις που συμμετείχαν στο πρόγραμμα, οι 292 δήλωσαν ότι θα προσλάμβαναν τον ίδιο αριθμό εργαζομένων ακόμα και εάν δεν υπήρχε το πρόγραμμα.

[410] Η αξιολόγηση του Καραντινού (1989) παρουσιάζει και αρκετά προβλήματα μεθοδολογίας. Η αξιολόγηση βασίστηκε σε ερωτηματολόγιο που συμπλήρωσε δείγμα επιχειρήσεων που εντάχθηκαν στο πρόγραμμα. Τα αποτελέσματα υπήρξαν ιδιαίτερα θετικά για το πρόγραμμα αλλά αυτό οφείλεται εν μέρει στο ότι το ερωτηματολόγιο καθοδηγούσε συχνά σε θετικές απαντήσεις ενώ το δείγμα των επιχειρήσεων αποτελείτο από επιχειρήσεις οι οποίες σε μια διετία είχαν διπλασιάσει τον αριθμό του προσωπικού τους.

- το 36% προσέλαβε 2-5 εργαζόμενους,
- το 28,3% προσέλαβε 6-50 εργαζόμενους,
- 9 επιχειρήσεις που προσέλαβαν από 51 έως 100 εργαζόμενους
- 6 επιχειρήσεις που προσέλαβαν άνω των 101 εργαζομένων.

Κατά συνέπεια, 30% των επιχειρήσεων του δείγματος προχώρησε λόγω του προγράμματος(;) σε μαζικές προσλήψεις (άνω των 25 ατόμων), ενώ εντύπωση προκαλεί η ύπαρξη 15 επιχειρήσεων που προσέλαβαν πάνω από 50 εργαζομένους με επιδότηση. Τα μεγέθη είναι τεράστια για τα ελληνικά δεδομένα, αλλά, κυρίως, τα ποσοστό επιδότησης δεν ήταν τέτοιο ώστε να δικαιολογεί τόσο σημαντικές αλλαγές στο σχεδιασμό προσλήψεων μιας επιχειρήσεις. Κατά συνέπεια, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο υποκατάστασης προηγούμενων εργαζόμενων από επιδοτούμενους, η πραγματοποίηση προσλήψεων που είχαν ούτως ή άλλως προγραμματιστεί, ή η κάλυψη μέσω των προγραμμάτων επιδότησης μαζικών προσλήψεων από τις ΔΕΚΟ.

Η έρευνα του Παντείου (ΚΜΟΠ 1994) επιβεβαιώνει τις παραπάνω επιφυλάξεις. Από την έρευνα πεδίου προέκυψε ότι οι 37 επιχειρήσεις του δείγματος απασχολούσαν 726 επιδοτούμενους εργαζόμενους. Από αυτούς μόλις οι 125 εντοπίστηκαν στις καταστάσεις των επιθεωρήσεων εργασίας (ποσοστό 17,2%) και από τους 125 τουλάχιστον το 10% απασχολούνταν στην επιχείρηση πρώτου αυτή ενταχθεί στο πρόγραμμα (ΚΜΟΠ 1994: 290). Επίσης από τις 37 επιχειρήσεις οι 14 εμφάνισαν μείωση της απασχόλησης παρότι αυτό απαγορευόταν ρητά από τους όρους του προγράμματος.

Τέλος, από συνεντεύξεις με στελέχη του Οργανισμού που διενήργησα προέκυψε ότι δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις επιχειρήσεων αρχικά εντασσόταν σε πρόγραμμα επιδοτούμενης πρόσληψης του ΟΑΕΔ και στη συνέχεια μετά το πέρας της επιδότησης έκλειναν προκειμένου να «επανιδρυθούν» με άλλη ονομασία προσλαμβάνοντας τους ίδιους υπαλλήλους πάλι με επιδότηση.[411] Με άλλα λόγια, η κατάφορη παραβίαση των όρων των προγραμμάτων είτε μέσω της δήλωσης παλαιών εργαζομένων ως νέες προσλήψεις, είτε μέσω της χρησιμοποίησης των δημόσιων πόρων για την χρηματοδότηση της μαύρης εργασίας, είτε μέσω της «ανακύκλωσης» των ίδιων εργαζομένων στις θέσεις επιδότησης όχι μόνο δεν μπορεί να αποκλειστεί αλλά μάλλον είχε πάρει μεγάλες διαστάσεις.

Δεδομένης της πρακτικής αδυναμίας του ΟΑΕΔ να ελέγξει την κατάσταση με εκτεταμένους επιτόπιους ελέγχους, η Διοίκησή επιχείρησε να αντιμετωπίσει το πρόβλημα εισάγοντας από το 1991 ανώτατα όρια στην πρόσληψη επιδοτούμενων εργαζομένων – τα όρια αυτά όμως τέθηκαν σε εξαιρετικά υψηλά επίπεδα (75 άτομα

[411] Αυτή η πληροφορία αποτυπώνεται και σε εσωτερική εγκύκλιος του ΟΑΕΔ που αναφέρει ότι παρατηρήθηκε το φαινόμενο ορισμένες επιχειρήσεις να παύουν τη λειτουργία τους και στη συνέχεια να επανιδρύονται με διαφορετική ονομασία, προκειμένου να υποβάλουν εκ νέου αίτηση στο πρόγραμμα επιδότησης και να προσλάβουν το ίδιο προσωπικό χωρίς να αυξάνουν τις θέσεις εργασίας (ΚΜΟΠ, 1994: 229).

κατ' επιχείρηση), δηλαδή σε επίπεδα τέτοια που δεν διασφάλιζαν απολύτως τίποτα εκτός από κάποιες εντελώς ακραίες περιπτώσεις. Επίσης, υπήρξε ρητή απαγόρευση επιδότησης επιχείρησης η οποία έκλεισε και άνοιξε με άλλη επωνυμία. Τα αποτελέσματα αυτών των ενεργειών ήταν μάλλον φτωχά σε σχέση με την έκταση του προβλήματος. Αποκλείστηκαν κάποιες ακραίες περιπτώσεις αλλά η γενική φυσιογνωμία του συστήματος παρέμεινε αρκετά ανεκτική σε παραβιάσεις των όρων εφαρμογής δεδομένης της αδυναμίας επιτόπιου ελέγχου.

Στο παραπάνω πλαίσιο, δεν προκαλούν έκπληξη τα βασικά συμπεράσματα της αξιολόγησης του Παντείου, για το πρόγραμμα ΝΘΕ της περιόδου 1982-1993 (ΚΜΟΠ 1994: 304-308):

- το πρόγραμμα δεν επηρέασε το επίπεδο της συνολικής απασχόλησης αλλά την ηλικιακή και κλαδική διάρθρωσή της, και κατά συνέπεια το φαινόμενο υποκατάστασης είναι εξαιρετικά υψηλό,
- δεν υπήρξε προγραμματισμός του αριθμού των νέων θέσεων επιδότησης και οι προκηρύξεις των προγραμμάτων είχαν μικρή σχέση με τις εξελίξεις στην αγορά εργασίας,
- η κύρια έμφαση δόθηκε στην απορρόφηση των πόρων και όχι στην αποτελεσματικότητα τους,
- ο μηχανισμός στατιστικής και οικονομικής παρακολούθησης του προγράμματος ήταν υποτυπώδης,[412]
- ο μη διαφορισμός της επιδότησης ανάλογα με το είδος της δραστηριότητας μετά το 1986 αποτέλεσε σημαντικό μειονέκτημα του προγράμματος,
- τα προγράμματα επιδότησης της απασχόλησης πρέπει να συνδυαστούν με τα προγράμματα βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας.

Και κατέληγε ότι «*τόσο η οργάνωση των φακέλων και των αρχείων, όσο και η πρωτοφανείς απειθαρχία των επιχειρήσεων, που υπερβαίνει τα όρια της θεσμικής ασυδοσίας, όπως και η παντελής έλλειψη ελέγχου και υποβολής κυρώσεων από τα διοικητικά όργανα πρέπει να προβληματίσει την ηγεσία του Υπουργείου Εργασίας*» (ΚΜΟΠ 1994: 289).

Επιδοτούμενη ανάπτυξη 1995-2008

Από το 1995 και μετά η γενική δομή των προγραμμάτων επιδότησης νέων θέσεων εργασίας αλλάζει. Ο μαζικός χαρακτήρας τους διατηρήθηκε, υπήρξαν όμως σημαντικές αλλαγές ως προς την κατανομή των επιδοτήσεων ανάμεσα στις πληθυσμιακές ομάδες, ως προς το χρόνο επιδότησης, που αυξήθηκε σημαντικά, και ως προς την ενίσχυση ορισμένου τύπου επιχειρήσεων. Οι επιδοτήσεις πρόσληψης συνέχισαν να αποτελούν παρεμβάσεις μαζικού τύπου. Από το 1995 έως το 2008 προκηρύχτηκαν πάνω από

[412] Έως και το 1989 δεν συλλέγονταν πληροφορίες για το μέγεθος της επιχείρησης ή η φύση της επιδοτούμενης θέσης εργασίας (ΚΜΟΠ, 1994: 230).

430.000 επιδοτούμενες θέσεις, χωρίς να υπολογίζουμε τις ειδικές παρεμβάσεις που αφορούσαν την πρόσληψη μετά επιδότησης αναπήρων, αποφυλακισθέντων, πρώην τοξικομανών, τσιγγάνων ή άλλων περιθωριοποιημένων ομάδων του πληθυσμού, για τις οποίες διαμορφώθηκαν ειδικά προγράμματα. Αυτός ο αριθμός (430.000) είναι εξαιρετικά μεγάλος εάν αναλογιστεί κανείς ότι η συνολική αύξηση της απασχόλησης το 2008 σε σχέση με το 1995 ήταν σε απόλυτο αριθμό ίση με 762 χιλιάδες άτομα. Με άλλα λόγια οι επιδοτούμενες θέσεις αποτέλεσαν περίπου το 50% της καθαρής αύξησης της απασχόλησης. Το ποσοστό είναι χαμηλότερο από ό,τι στο παρελθόν, συγκριτικά όμως παραμένει υψηλό δεδομένου ότι η περίοδος 1995-2008 αποτελεί μια «χρυσή» περίοδο μεγέθυνσης για την ελληνική οικονομία. Ως προς τα γενικά χαρακτηριστικά των προγραμμάτων:

(α) Το ύψος της επιδότησης διατηρήθηκε σε υψηλά επίπεδα, κινούμενο κοντά στο 50% του μισθολογικού κόστους για την πρόσληψη ενός ανειδίκευτου εργάτη χωρίς εργασιακή εμπειρία. Αν και υπήρξε τάση μείωσης σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία το ποσοστό κάλυψης ποτέ δεν έπεσε κάτω από το 44%.

(β) Επεκτάθηκαν οι δυνατότητες επιδότησης έτσι ώστε να καλύπτεται και τμήμα των εργοδοτικών ασφαλιστικών εισφορών.[413]

(γ) Αυξήθηκε σημαντικά ο χρόνος της επιδότησης. Μέχρι το 1997 η πλειονότητα των προγραμμάτων (τουλάχιστον τα μαζικότερα εξ αυτών) προέβλεπαν 12μήνη επιδότηση. Στη συνέχεια άρχισαν να ενεργοποιούνται προγράμματα που προέβλεπαν επιδότηση μέχρι και 24 μήνες.[414]

---

[413] Οι επιδοτήσεις της ασφαλιστικής δαπάνης εισήχθησαν με το νόμο 1832/90 ως κίνητρο πρόσληψης ανέργων που δικαιούνταν το ειδικό επίδομα ανεργίας. Ο νόμος 1832/90 έδινε τη δυνατότητα σε εργοδότες που απασχολούσαν δικαιούχους του ειδικού επιδόματος ανεργίας να επιδοτούνται επί 24 μήνες για το 100% των ασφαλιστικών εισφορών. Στη συνέχεια το μέτρο επεκτάθηκε στους νέους έως 29 ετών. Ο νόμος 2434/96 επέτρεψε την επιδότηση επιχειρήσεων από τον ΟΑΕΔ με 30.000 δρχ. για τους πρώτους 4 μήνες και με 35.000 δρχ. για τους τελευταίους 4 μήνες για κάθε πρόσληψη νέου έως 29 ετών. Το 2000 (ν. 2874/00) επιχειρήθηκε ριζική παρέμβαση μέσω της καθολικής μείωσης των ασφαλιστικών εισφορών των χαμηλόμισθων εργαζομένων. Ο νόμος προέβλεψε τη μείωση των εργοδοτικών εισφορών υπέρ του κλάδου σύνταξης του ΙΚΑ κατά 2% για τους μισθωτούς πλήρους απασχόλησης των οποίων οι αποδοχές δεν υπέρβαιναν τις 200.000 δρχ. το μήνα. Η διαφορά θα καλυπτόταν από το Δημόσιο. Αρχικά η ρύθμισης αφορούσε την περίοδο 1/4/2001-31/12/2003. Το 2004 (ν. 3227/04) εισήχθηκαν ακόμα πιο εκτεταμένες επιδοτήσεις ως μέτρο ενίσχυσης της απασχόλησης νέων, γυναικών και μακροχρόνια ανέργων. Ο ν. 3227/04 επιδοτούσε: (α) το σύνολο των ασφαλιστικών εισφορών για την πρόσληψη εργαζομένων με σύμβαση ορισμένου χρόνου με σκοπό την αντικατάσταση εργαζομένων που απουσιάζουν με άδεια κύησης ή λοχείας, για διάστημα ίσης διάρκειας με το χρονικό διάστημα της άδειας, (β) το σύνολο των ασφαλιστικών εισφορών για πρόσληψη άνεργων μητέρων με 2 τουλάχιστον παιδιά για διάστημα ίσο με 1 χρόνο ανά παιδί, (γ) το 50% των ασφαλιστικών εισφορών για την πρόσληψη νέων έως 25 ετών και, (δ) το 50% των ασφαλιστικών εισφορών για την πρόσληψη μακροχρόνια ανέργων άνω των 55 ετών με 6000 ημέρες ασφάλισης

[414] Ως δικλείδες ασφαλείας (α) αποφασίστηκε ότι για να συμμετάσχει μια επιχείρηση σε πρόγραμμα επιδοτούμενης απασχόλησης δεν πρέπει να έχει μειώσει το προσωπικό της κατά τους τελευταίους 6 μήνες (έναντι 3 που ίσχυε μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του ’90) και (β) τέθηκαν ανώτερα όρια επιδοτούμενων κατ’ επιχείρηση, τα οποία αν και χαμηλότερα από εκείνα που ίσχυαν πριν, παρέμεναν υψηλά. Ο ανώτερος αριθμός επιδοτούμενων εξαρτιόταν από το μέγεθος της επιχείρησης, ο μέγιστος αριθμός μειώθηκε από 75 σε 50 άτομα, αλλά και πάλι μια επιχείρηση θα μπορούσε να καλύπτει το 30%-50% των αναγκών της από επιδοτούμενους.

(δ) Μειώθηκε ο χρόνος υποχρεωτικής απασχόλησης του επιδοτούμενου μετά το πέρας της επιδότησης. Καθ' όλη τη δεκαετία του '80 η πλειονότητα των προγραμμάτων προέβλεπε την υποχρεωτική απασχόληση των ανέργων για χρονικό διάστημα 6 μηνών μετά το τέλος της επιδότησης. Ο χρόνος μειώθηκε σε 4 μήνες το 1992, σε 3 το 1995, ενώ από το 1998 και μετά κυμαίνεται από μηδέν έως 12 μήνες αναλόγως του προγράμματος. Η μη υποχρέωση απασχόλησης για ένα διάστημα μετά το πέρας της επιδότησης χαρακτήριζε ορισμένα προγράμματα ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '80, αφορούσε όμως θέσεις εργασίας για ειδικές ομάδες του πληθυσμού (πρώην τοξικομανείς, αποφυλακισθέντες, ανάπηρους). Το νέο στοιχείο είναι η επέκταση των αντίστοιχων ρυθμίσεων σε μαζικά προγράμματα (π.χ. στις 48.000 Νέες Θέσεις Εργασίας του 1998, στις 75.000 ΝΘΕ του 1999, στις 30.000 ΝΘΕ του 2000). Μετά το 2004, το χαρακτηριστικό αυτό περιορίστηκε, χωρίς όμως να απαλειφθεί.

Μια ακόμα αλλαγή που παρατηρήθηκε μετά το 1994 αφορά τον τρόπο κατανομής των επιδοτούμενων θέσεων ανάμεσα σε διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες. Μέχρι εκείνη τη στιγμή η ενίσχυση κάποιας ομάδας έναντι μιας άλλης επιχειρούταν κυρίως μέσω της υψηλότερης επιδότησης στα πλαίσια του ίδιου προγράμματος. Αυτό είχε το πλεονέκτημα ότι στο τέλος του προγράμματος οι κενές θέσεις ελαχιστοποιούταν, από την άλλη μεριά όμως δεν διασφάλιζε με βεβαιότητα ότι οι ωφελούμενες ομάδες θα ήταν εκείνες που επιθυμούσε το πρόγραμμα. Για παράδειγμα, μπορεί ένα πρόγραμμα να προέβλεπε υψηλότερη επιδότηση για άνεργες γυναίκες αλλά αυτό δεν σήμαινε ότι οι επιχειρήσεις θα επέλεγαν την πρόσληψη άνεργων γυναικών και όχι άνεργων ανδρών ακόμα και εάν αυτό σήμαινε μικρότερο ποσοστό επιδότησης. Επομένως, μετά το 1994 υπήρξε μια προσπάθεια εκ των προτέρων κατανομής των επιδοτούμενων θέσεων η οποία πήρε τη μορφή ειδικών προγραμμάτων για κάθε κατηγορία ανέργων. Επίσης, ως άμεση συνέπεια των κατευθύνσεων της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής Απασχόλησης, η αντιμετώπιση της ανεργίας των νέων και η αποτροπή της μακροχρόνιας ανεργίας επανήλθαν στην κορυφή των προτεραιοτήτων. Μετά το 1995 εμφανίζονται ειδικά προγράμματα για τους πρωτοερχόμενους στην αγορά εργασίας, για την προώθηση της απασχόλησης των γυναικών, για την αντιμετώπιση της ανεργίας σε περιοχές με υψηλά ποσοστά ανεργίας (θύλακες υψηλής ανεργίας που από 2 νομούς το 1992 αυξήθηκαν σε 15 το 1998), για τους άνεργους που προέρχονται από μαζικές απολύσεις κ.ο.κ.

Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι υπήρξαν σημαντικές εξαιρέσεις στον παραπάνω «κανόνα». Αυτές οι εξαιρέσεις αναδεικνύουν με χαρακτηριστικό τρόπο ότι στόχος της πολιτικής απασχόλησης δεν ήταν μόνο η αντιμετώπιση της ανεργίας, αλλά και η στήριξη ειδικών κατηγοριών επιχειρήσεων. Πρέπει όμως να τονιστεί ότι στην προκειμένη δεν έχουμε να κάνουμε με αναβίωση της λογικής των αρχών της δεκαετίας του '80, δηλαδή της προσπάθειας να συνδεθεί η πολιτική επιδοτήσεων της απασχόλησης με ευρύτερους αναπτυξιακούς στόχους αλλά με μια πολιτική ικανοποίησης επιμέρους συντεχνιακών αιτημάτων διευρυμένων επιχειρηματικών ομάδων. Για παράδειγμα, το 2005 προκηρύχτηκαν δύο προγράμματα «μαμούθ». Το πρώτο απευθυνόταν σε επιχειρήσεις του λιανικού εμπορίου που απασχολούν μέχρι 3

άτομα προσωπικό και αφορούσε την 20μήνη επιδότηση 10.000 ανέργων. Το δεύτερο, απευθυνόταν σε επιχειρήσεις με λιγότερους από 50 υπαλλήλους και αφορούσε την επιδότηση επί 21 μήνες 7.800 νέων ανέργων (ΥΑ 3018/58, 9.11.2005).[415] Αυτού του τύπου τα προγράμματα αποτελούν καλά παραδείγματα για το πώς η πολιτική επιδότησης της δημιουργίας απασχόλησης μετατράπηκε σταδιακά από εργαλείο προώθησης των ανέργων στην απασχόληση σε μηχανισμό κάλυψης του κόστους εργασίας των ιδιωτικών επιχειρήσεων και σε μηχανισμό πελατειακών εξυπηρετήσεων μεγάλων ομάδων επιχειρηματιών. Δεν υπήρχε κανένας ειδικός λόγος που να επέβαλε την επιδότηση 10.000 ανθρώπων προκειμένου να εργαστούν σε μικρά καταστήματα λιανικού εμπορίου (εκτός φυσικά από την πίεση των ιδιοκτητών αυτών των καταστημάτων). Όπως και δεν υπήρχε κανένας λόγος που να επέβαλε την επιδότηση 7.800 ανθρώπων προκειμένου να απασχοληθούν σε μικρές επιχειρήσεις (εκτός φυσικά από την πίεση των ίδιων των επιχειρήσεων). Στα επόμενα θα κάνουμε μια επισκόπηση των σημαντικότερων αποτελεσμάτων των μελετών αξιολόγησης.

Ως προς την αξιολόγηση των προγραμμάτων, η μελέτη του ΕΚΚΕ και της ΕΕΟ (2001 α,β,γ,δ,ε) για τα προγράμματα Νέων Θέσεων Εργασίας (ΝΘΕ) των ετών 1998, 1999 και 2000 διαπίστωσε ότι ο αριθμός των αδιάθετων θέσεων ήταν μεγάλος και προσέγγιζε το 25%. Συγκεκριμένα την περίοδο 1998-2000 προκηρύχτηκαν συνολικά 153.000 θέσεις αλλά τελικά καλύφθηκαν οι 115.700.[416] Από αυτές περίπου το 55% αφορούσε γυναίκες, αλλά το ποσοστό συμμετοχής των νέων ως 25 ετών έπεσε από 56,7% του συνόλου των θέσεων το 1998 σε 39,7% το 2000 (ΕΚΚΕ & ΕΕΟ 2001α: 45).

Ως προς τις επιχειρήσεις που συμμετείχαν στο πρόγραμμα, από την έρευνα πεδίου προέκυψε ότι (ΕΚΚΕ & ΕΕΟ 2001β: 14-20) η συντριπτική πλειονότητα ήταν ατομικές επιχειρήσεις (68,6%)[417] εκ των οποίων το 38,7% δραστηριοποιούταν στους κλάδους του εμπορίου-τραπεζών-ασφαλειών και το 30,2% σε άλλους κλάδους παροχής υπηρεσιών. Ο τζίρος τους κινούταν σε μάλλον μεσαία επίπεδα[418] και οι περισσότερες απασχολούσαν ένα με δύο άτομα προσωπικό[419] χαμηλού εκπαιδευτικό επιπέδου.[420]

---

[415] Το πρόγραμμα αυτό τροποποιήθηκε μετά από 6 μήνες έτσι ώστε οι 500 από τις 7.800 επιδοτούμενες θέσεις να καλυφτούν από δημοτικές επιχειρήσεις (ΥΑ 1212/18, 15.05.2006). Οι 10 νομοί που εντάχθηκαν στο πρόγραμμα είχαν όλοι υψηλά επίπεδα ανεργίας, ωστόσο, η τροποποίηση συνιστούσε παρέκβαση από την αρχική στοχοθεσία του προγράμματος, και έδινε ταυτόχρονα τη δυνατότητα διορισμού ανέργων σε δημοτικές επιχειρήσεις με διαδικασίες εκτός ΑΣΕΠ.

[416] Ειδικότερα η κατανομή κατ' έτος είχε ως εξής: (α) έτος 1998: 48.000 διαθέσιμες θέσεις εκ των οποίων καλύφθηκαν οι 21.700, (β) έτος 1999: 75.000 διαθέσιμες θέσεις εκ των οποίων καλύφθηκαν οι 47.100, (γ) έτος 2000: 30.000 διαθέσιμες θέσεις εκ των οποίων καλύφθηκαν οι 46.900.

[417] 13,3% ήταν Ο.Ε., 8,6% ήταν Α.Ε., 5,6% ήταν Ε.Π.Ε και το υπόλοιπο 3,9% αφορούσε άλλη νομική μορφή.

[418] 27,8% είχε τζίρο μέχρι 50.000 €, 36,8% είχε τζίρο από 50.001 έως 300.000 €, 5,9% είχε τζίρο από 600.001 έως 1.000.000 €, 10,9% είχε τζίρο πάνω από 1.000.000 €.

[419] 46,4% απασχολούσαν έναν εργαζόμενο, 20,06% είχαν δύο απασχολούμενους, 9,36% είχε τρεις απασχολούμενους.

Το ποσοστό διατήρησης των θέσεων εργασίας που επιδοτήθηκαν κυμαίνεται από 40% (1998) έως 49% (2000), εμφανίζοντας θετική συσχέτιση με το μέγεθος της επιχείρησης. Αντίθετα, ο κλάδος οικονομικής δραστηριοποίησης ή η περιφέρεια δεν παίζουν σημαντικό ρόλο ως προς τη διατήρηση της επιδοτούμενης θέσης (ΕΚΚΕ & ΕΕΟ 2001β: 21-27).[421] Η διατηρησιμότητα διαφοροποιείται ανάλογα με το επάγγελμα και την ηλικία των ωφελουμένων, αλλά όχι βάσει του εκπαιδευτικού επιπέδου, τη γεωγραφική περιοχή, το φύλο ή το είδος της εργασίας –ειδικευμένης ή ανειδίκευτης (ΕΚΚΕ & ΕΕΟ 2001γ: 50).

Το νεκρό βάρος των προγραμμάτων εκτιμήθηκε υψηλό και συσχετιζόμενο θετικά με το μέγεθος της επιχείρησης. Το 53,1% των επιχειρήσεων δήλωσε ότι θα πρόβαινε στην πρόσληψη ακόμα και εάν δεν υπήρχε η επιδότηση.[422] Οι κλαδικές διαφοροποιήσεις ως προς το νεκρό βάρος είναι μικρές (ΕΚΚΕ & ΕΕΟ 2001β: 28-33).[423] Η εκτίμηση των επιχειρήσεων είναι ότι το πρόγραμμα βελτίωσε την ανταγωνιστικότητά τους κυρίως μέσω της μείωσης του κόστους εργασίας (επισημαίνεται στο 65% των απαντήσεων). Αντίθετα μόλις το 29% δήλωσε ότι η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας προήλθε μέσω της εύρεσης κατάλληλου προσωπικού (ΕΚΚΕ & ΕΕΟ 2001β: 40).

Στην ίδια διαπίστωση κατέληξε και η μελέτη των Δημουλά και Μιχαλοπούλου (2008). Η συγκεκριμένη έρευνα είχε ως θέμα την αξιολόγηση των Ολοκληρωμένων Παρεμβάσεων που εφαρμόστηκαν κατά τα έτη 2001-2002 στους νομούς Άρτας, Θεσπρωτίας, Πρέβεζας, Λάρισας και Φθιώτιδας. Σύμφωνα με τη δέουσα πρακτική, η μελέτη περιλάμβανε και μια σειρά συνεντεύξεων με τις επιχειρήσεις που συμμετείχαν στο πρόγραμμα (σύνολο 250 επιχειρήσεις σε 5 νομούς). Πριν την εκπόνηση των συνεντεύξεων οι ερευνητές έκαναν την εύλογη υπόθεση ότι μια επιχείρηση που προβαίνει σε πρόσληψη στα πλαίσια ενός προγράμματος πρέπει να έχει μια δυναμικότητα τέτοια ώστε η πρόσληψη επιπλέον προσωπικού να καλύπτει τις αυξανόμενες ανάγκες και να μην επιβαρύνει το μοναδιαίο κόστος εργασίας (στην αντίθετη περίπτωση η πρόσληψη δεν θα ήταν συμφέρουσα). Η υποχρέωση της επιχείρησης να μην προβεί σε απολύσεις καθ' όλη τη διάρκεια του προγράμματος ενισχύει την παραπάνω υπόθεση. Όντως, τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν από τη δειγματοληπτική έρευνα έδειξαν ότι σχεδόν όλες οι επιχειρήσεις που προσέλαβαν προσωπικό μέσω των προγραμμάτων ΝΘΕ εμφάνιζαν αξιόλογη θετική μεταβολή του

19,4% ήταν αυτοαπασχολούμενοι, 69,4% απασχολούσαν έως δέκα άτομα, 5,7% απασχολούσαν 11-20 απασχολούμενους, 5,5% έχει περισσότερους από 20 απασχολούμενους

[420] 20,3% των απασχολούμενων είχε ολοκληρώσει τη Μέση Εκπαίδευση, 15,1% έχει σπουδάσει σε ΤΕΕ/ΙΕΚ, 19,7% έχει ολοκληρώσει σπουδές σε ΑΕΙ ή ΤΕΙ, 0,4% είχε μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών.

[421] Τη μεγαλύτερη τιμή εμφανίζει ο δείκτης Διατηρησιμότητας Ν.Θ.Ε. του κλάδου των κατασκευών (48,3%) και ακολουθούν ο κλάδος της παροχής Υπηρεσιών (45,2%), ο κλάδος της Βιομηχανίας – Βιοτεχνίας που εμφανίζει τιμή του δείκτη 42,66% και ο κλάδος του Εμπορίου με τιμή 41,83%.

[422] Το νεκρό βάρος βαίνει μειούμενο από 56,5% το 1988 σε 51,8% το 2000.

[423] Οι κλάδοι του εμπορίου και των υπηρεσιών εμφανίζουν νεκρό βάρος που κινείται κοντά στο μέσο όρο του συνόλου του προγράμματος (περίπου 53,1%), η βιομηχανία-βιοτεχνία εμφανίζει ελαφρώς μεγαλύτερο (54%), ο κλάδος των κατασκευών σχετικά μικρότερο (50,1%).

κύκλου εργασιών κατά την τελευταία τριετία, αλλά δεν εμφάνιζαν αντίστοιχη αύξηση της απασχόλησης. Ταυτόχρονα, οι επιχειρήσεις δήλωναν ότι το μισθολογικό κόστος αυξήθηκε ως ποσοστό του κύκλου εργασιών τους (Δημουλάς & Μιχαλοπούλου 2008: 143). Γεννιέται επομένως το ερώτημα: γιατί μια επιχείρηση που αντιμετωπίζει αυξανόμενο κόστος εργασίας σε απόλυτους όρους και σταθερό ως ποσοστό του κύκλου εργασιών της (ο οποίος όμως έχει αυξηθεί) προβαίνει σε επιδοτούμενες προσλήψεις; Πώς μπορεί η επιπλέον απασχόληση, ακόμα και εάν είναι επιδοτούμενη, να μειώσει το συνολικό μισθολογικό κόστος;

Η ερμηνευτική υπόθεση των Δημουλά και Μιχαλοπούλου είναι ότι αυτό μπορεί να συμβεί μέσω της μετατροπής αδήλωτης εργασίας σε δηλωμένη. Υποστήριξαν, δηλαδή, ότι αρκετές επιχειρήσεις ώθησαν τους αδήλωτους εργαζόμενούς τους στο να καταγραφούν ως άνεργοι προκειμένου στη συνέχεια να προσληφθούν επίσημα με επιδότηση από το πρόγραμμα (Δημουλάς & Μιχαλοπούλου 2008: 144). Η υπόθεση, δεν είναι εύκολο να επιβεβαιωθεί, ερμηνεύει όμως μια σειρά επιπρόσθετων/»παράπλευρων» φαινομένων, με κυριότερο την πλήρη αποτυχία της λειτουργίας των κριτηρίων επιλεξιμότητας: οι θέσεις που επιδοτήθηκαν καλύφθηκαν από νέους άνδρες οι οποίοι δεν αντιμετωπίζονταν προνομιακά ως προς το ύψος της επιδότησης (Δημουλάς & Μιχαλοπούλου 2008: 144-149). Σε αυτά μπορούμε να προσθέσουμε και μια σειρά άλλων στοιχείων που φαίνεται να υποστηρίζουν την υπόθεση των ερευνητών. Για παράδειγμα, σύμφωνα με την έρευνα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (2005) περίπου το 64% των ατόμων που τοποθετούνται στις επιδοτούμενες θέσεις προτείνονται στον ΟΑΕΔ από τις ίδιες τις επιχειρήσεις παρά το γεγονός ότι βάσει του κανονισμού του προγράμματος ο ΟΑΕΔ ήταν εκείνος που θα επέλεγε το 100% των τοποθετούμενων ανέργων. Η ίδια έρευνα (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2005: 227) διατυπώνει επιφυλάξεις ως προς το ότι υπάρχει σημαντική πιθανότητα «επισημοποίησης» θέσεων άτυπης απασχόλησης κάτι που σημαίνει ότι η καθαρή αύξηση της απασχόλησης στην ουσία είναι μικρότερη από αυτή που καταγράφεται. Από τα παραπάνω, διαφαίνεται μια νέα διάσταση στη λειτουργία των επιδοτήσεων για την πρόσληψη ανέργων όπως αυτές υλοποιήθηκαν στο ελληνικό πλαίσιο. Τα υψηλά ποσοστά αδήλωτης εργασίας δύνανται να προκαλέσουν εκτροπή των προγραμμάτων από τους αρχικούς στόχους. Από τη μια, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η μετατροπή θέσεων άτυπης εργασίας σε θέσεις τυπικής εργασίας ενέχει μια θετική διάσταση ως προς τον περιορισμό της ανασφάλειας των συγκεκριμένων εργαζομένων. Από την άλλη, όμως, αυτή η διάσταση επουδενί δεν νομιμοποιεί αυτό τον τρόπο λειτουργίας. Ο στόχος της αντιμετώπισης της ανεργίας ειδικών ομάδων του πληθυσμού ακυρώνεται, ενώ επιβραβεύεται εμμέσως η επιλογή των επιχειρήσεων για αδήλωτη εργασία.

Ως προς τους ωφελούμενους ανέργους, τα προγράμματα ΝΘΕ της περιόδου 1998-2000 απευθύνθηκαν κυρίως σε άτομα που είχαν εργασιακή εμπειρία πριν την εγγραφή τους στα μητρώα ανέργων. Αντίθετα, περιορισμένη ήταν η συμμετοχή ατόμων εκτός του εργατικού δυναμικού, αλλά και ατόμων με υψηλά εκπαιδευτικά προσόντα. Γενικά, η παρουσία ανέργων κατόχων πτυχίου ΑΕΙ ήταν αμελητέα (ΕΚΚΕ & ΕΕΟ 2001γ: 28-29). Αντίστοιχα, οι ζητούμενες ειδικότητες από τις επιχειρήσεις

αφορούσαν θέσεις χαμηλής ειδίκευσης. Σύμφωνα με τα στοιχεία του ΟΑΕΔ, περίπου το 1/3 των τοποθετήσεων αφορούσε θέσεις διοικητικού προσωπικού (29,6%) και πωλητές (21,3%). Η πλειονότητα των ανέργων τοποθετήθηκαν σε θέσεις ανειδίκευτης εργασίας (57,9%), με τις γυναίκες να αποτελούν το 60% αυτής της κατηγορίας (ΕΚΚΕ & ΕΕΟ 2001γ: 42).

Πίνακας Δ-11: Ωφελούμενοι από τα προγράμματα ΝΘΕ. Επάγγελμα τελευταίας εργασίας πριν την καταγραφή στα μητρώα ανέργων του ΟΑΕΔ

	Απόλυτοι αριθμοί	%
Επιστημονικά και Τεχνικά επαγγέλματα	129	2,7
Λογιστές, νομικοί, καθηγητές, γλύπτες, ζωγράφοι κλπ	168	3,5
Διευθύνοντες και ανώτερα διοικητικά στελέχη	3	0,1
Διοικητικό προσωπικό	597	12,5
Απασχολούμενοι στο εμπόριο και στις πωλήσεις	558	11,7
Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών	342	7,1
Γεωργοί, κτηνοτρόφοι, αλιείς και κυνηγοί	19	0,4
Τεχνίτες και εργάτες εκτός αγροτικών εργασιών	157	3,3
Υποδηματοποιοί & κατασκευαστές δερμάτινων προϊόντων	243	5,0
Απασχολούμενοι στην κατασκευή ειδών από πλαστικό	536	11,2
ΣΥΝΟΛΟ	2.752	57,5
Δεν είχαν προηγούμενη εργασιακή εμπειρία	2.036	42,5
Σύνολο	4.788	100

Πηγή: ΕΚΚΕ & ΕΕΟ, 2001β: 24

Πίνακας Δ-12: Κατανομή των χρηστών ανάλογα με το εάν ήταν ειδικευμένος ή ανειδίκευτος

	Απόλυτοι αριθμοί	%	Επί των απαντήσεων %
Ειδικευμένος	1993	41,62	42,07
Ανειδίκευτος	2744	57,31	57,93
Σύνολο	4737	98,93	100

Πηγή: ΕΚΚΕ & ΕΕΟ, 2001β: 42

Η εικόνα που παίρνουμε από την μελέτη του ΕΚΚΕ και της ΕΕΟ Group, δεν είναι πολύ διαφορετική από εκείνη που αναδεικνύεται από τις υπόλοιπες έρευνες. Δηλαδή ότι τα προγράμματα επιδότησης εργοδοτών για την πρόσληψη ανέργων κατά κύριο λόγο χρησιμοποιήθηκαν από τις μικρότερες επιχειρήσεις, κυρίως του κλάδου των υπηρεσιών, προκειμένου να καλύψουν θέσεις εργασίας χαμηλής ειδίκευσης. Αντίστοιχα, οι ωφελούμενοι από τα προγράμματα αυτά ήταν κατά κανόνα άτομα μεσαίου εκπαιδευτικού επιπέδου.[424] Τα αποτελέσματα ανά φύλο, ηλικία και διάρκεια ανεργίας διαφοροποιούνται από πρόγραμμα σε πρόγραμμα, αλλά σε γενικές γραμμές φαίνεται ότι καλύπτεται οριακά ο στόχος της προνομιακής προώθησης στην απασχόληση άνεργων γυναικών, ότι η απορρόφηση των νέων είναι χαμηλότερη των στόχων, ότι η απορρόφηση των μακροχρόνια ανέργων είναι πολύ δυσκολότερη.

Η έκθεση της ΠΑΕΠ Α.Ε. για το πρόγραμμα ΝΘΕ 2001 (ΠΑΕΠ 2004β) αναφέρει ότι από τις 6.077 τοποθετήσεις ανέργων, η πλειονότητα αφορούσε μακροχρόνια

[424] Αν και οι άνεργοι που έτυχαν άμεσης και πλήρους πληροφόρησης ήταν κατά κανόνα άτομα 25-29 ετών, ανώτερης ή ανώτατης εκπαίδευσης και άτομα 35-39 ετών που απασχολούταν εποχικά και γνώριζαν τις περιοδικές μεταπτώσεις στην ανεργία από μικρή ηλικία (Παναγιωτόπουλος 2005: 69).

άνεργοι,[425] μεσαίου εκπαιδευτικού επιπέδου,[426] ηλικίας 26-54 ετών.[427] Αντίστοιχα, από τις 4.549 επιχειρήσεις που εντάχθηκαν στο πρόγραμμα, οι περισσότερες ήταν ατομικές επιχειρήσεις,[428] μικρού μεγέθους,[429] που δραστηριοποιούταν στον κλάδο του εμπορίου (35%) ή σε άλλες υπηρεσίες (30%).[430] Το 70% των θέσεων καλύφθηκε από ειδικότητες χαμηλής ειδίκευσης:[431] Αντίστοιχα, βάσει της έκθεσης της ΠΑΕΠ για το πρόγραμμα ΝΘΕ του έτους 2002 (που αφορούσε 15.000 άτομα) προκύπτει ότι καλύφθηκε το 79% των διαθέσιμων θέσεων, εκ των οποίων το 59% αφορούσε άνδρες, το 4% αφορούσε θέσεις μερικής απασχόλησης και το 40% καλύφθηκε από νέους έως 25 ετών (στόχος 50%).[432] Από την έκθεση για το πρόγραμμα ΝΘΕ 2003 το μόνο που μαθαίνουμε, εκτός από την περιφερειακή κατανομή των θέσεων, είναι ότι το ποσοστό πλήρωσης κινήθηκε στο 48% και ότι το 57% των τοποθετήσεων αφορούσε γυναίκες.

Από την αξιολόγηση που διενήργησε ο ΟΑΕΔ για το πρόγραμμα ΝΘΕ του έτους 2005 (ΟΑΕΔ 2008: 20-43)[433] προέκυψε υψηλός βαθμός απορροφητικότητας (100%). Από τις 11.430 επιδοτούμενες θέσεις, 59% καλύφθηκε από γυναίκες. Το 60,9% των ωφελούμενων βρισκόταν εκτός της παραγωγικής διαδικασίας πριν την εγγραφή τους στα μητρώα ανέργων (ΟΑΕΔ 2008: 93) άρα το πρόγραμμα προκάλεσε την ενεργοποίηση τμήματος του εργατικού δυναμικού. Η πλειονότητα των θέσεων που δημιουργήθηκαν ήταν πλήρους απασχόλησης (92,5%). Από τις θέσεις μερικής απασχόλησης το 74,3% καλύφθηκε από γυναίκες. Το 87% των θέσεων καλύφθηκε από άνεργους άνω των 25 ετών[434] και το 65,6% καλύφθηκε από απόφοιτους μέσης

---

[425] Νεοεισερχόμενοι στην αγορά εργασίας: 30,6%. Παλαιοί άνεργοι: 69,7%.

[426] Δημοτικό: 12%, Γυμνάσιο: 14%, Τεχνικές Σχολές: 4,5%, Λύκειο: 41%, Τεχνικό Λύκειο: 12%, ΙΕΚ: 6,6%, ΑΕΙ/ΤΕΙ: 3,9% (ποσοστά επί του συνόλου των ωφελουμένων ανέργων από το πρόγραμμα).

[427] 18-25 ετών: 45%. 26-54 ετών: 53%, 55-64 ετών: 1%.

[428] Ατομικές Επιχειρήσεις: 73%. Ο.Ε.: 14%. Α.Ε.: 7%. Ε.Π.Ε.: 3%. Ε.Ε.:1,5%, Συνεταιρισμοί λοιποί φορείς: 1%.

[429] 0-2 εργαζόμενους: 82%. 3-5 εργαζόμενους: 10%. 6-10 εργαζόμενους: 4,5%, 11-50 εργαζόμενους: 3,1%. Πάνω από 51 εργαζόμενους: 0,01%.

[430] Ξενοδοχεία-εστιατόρια: 7,5%. Μεταποιητικές βιομηχανίες: 5,8%. Υγεία-Πρόνοια: 5,4%. Κατασκευές 5%.

[431] Υπάλληλοι γραφείου: 1.458 τοποθετήσεις. Πωλητές: 11.64 τοποθετήσεις. Εργάτες: 957 τοποθετήσεις. Οδηγοί αυτοκινήτου: 250 τοποθετήσεις. Λογιστές: 172 τοποθετήσεις. Σερβιτόροι: 104 τοποθετήσεις. Καθαρίστριες: 102 τοποθετήσεις.

[432] 25-44 ετών: 55%. 45-54 ετών: 5%. 55-65 ετών: 1%.

[433] Το πρόγραμμα αφορούσε την επιδότηση 10.000 θέσεων, απευθυνόταν σε ανέργους ηλικίας 18-64 ετών και έδινε προτεραιότητα: (α) στη δημιουργία θέσεων απασχόλησης σε περιοχές με εντονότερα προβλήματα ανεργίας, (β) στην αντιμετώπιση της ανεργίας των γυναικών (με στόχο τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα σε ποσοστό 60%) και (γ) στην πρόληψη της μακροχρόνιας ανεργίας (67% των διατιθέμενων επιδοτούμενων θέσεων, αφορούσε ανέργους που δεν είχαν συμπληρώσει έξι (6) μήνες ανεργίας (εάν ήταν κάτω των 25 ετών) ή δώδεκα (12) μήνες ανεργίας (εάν ήταν άνω των 25 ετών).

[434] 18-24 ετών: 13%. 25-29 ετών: 35,7%. 30-34 ετών: 20,2%. 35-39 ετών: 11,2%. 40-49 ετών: 13,5%. 50-64 ετών: 6,5%.

εκπαίδευσης.[435] Το 46,5% των ανέργων προσλήφθηκαν είτε ως υπάλληλοι, είτε ως πωλητές-τρις και το 12,2% ως χειρώνακτες εργάτες.[436] Το 31,1% των ωφελούμενων σταμάτησε την εργασία του με το τέλος του προγράμματος και το 21,9% των επέστεψε στα μητρώα ανέργων του ΟΑΕΔ. Οι περισσότεροι ήταν γυναίκες και άτομα μεσαίου εκπαιδευτικού επιπέδου.[437] Με άλλα λόγια, το προφίλ του ανέργου που συμμετείχε στο πρόγραμμα είχε ως εξής: γυναίκα, ηλικίας 25-34 ετών, απόφοιτος μέσης ή στοιχειώδους εκπαίδευσης, η οποία τοποθετήθηκε σε θέση πλήρους απασχόλησης στις υπηρεσίες (ΟΑΕΔ 2008: 96).

Η πιλοτική αξιολόγηση που διενεργήθηκε από την σύμπραξη Ευρωπαϊκής Επιτροπής, το Πανεπιστήμιο Πειραιά, την ΠΑΕΠ και τους Νομών Πειραιά και Ξάνθης (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2005) για τις ενεργητικές πολιτικές του 2002 που υλοποιήθηκαν στους παραπάνω νομούς διαπίστωσε ότι επιτεύχθηκε ο στόχος κάλυψης του 60% των θέσεων από γυναίκες αλλά δεν επετεύχθη ο στόχος κάλυψης των μισών θέσεων από νέους (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2005: 65). Σε ό,τι αφορά τις επιχειρήσεις που συμμετείχαν στο πρόγραμμα το 68% των ήταν Ατομικές, το 14% Ομόρρυθμές, το 7% ήταν Ε.Π.Ε. και το 7% ήταν Α.Ε. Ο μέσος όρος απασχολούμενων σε κάθε επιχείρηση ήταν 5 άτομα, τα οποία απασχολούταν σε βασικά καθήκοντα χωρίς ιδιαίτερη εξειδίκευση. Η κάθε επιχείρηση προσέλαβε κατά μέσο όρο 1,5 εργαζόμενους, οι οποίοι απασχολήθηκαν σε θέσεις εργασίας βασικών καθηκόντων που απαιτούν ελάχιστη ειδίκευση. Η τοποθέτηση των ανέργων στην επιχείρηση έγινε μετά από πρόταση του εργοδότη σε ποσοστό 64%. Το 41% δήλωσε ότι θα έκανε την πρόσληψη και χωρίς την ύπαρξη του προγράμματος, ωστόσο περίπου οι μισές από τις επιχειρήσεις που συμμετείχαν δεν είχαν προβεί σε προσλήψεις κατά την διετία που προηγήθηκε του προγράμματος. Μετά το πέρας του προγράμματος, το 84% των επιχειρήσεων δεν προχώρησε σε μείωση προσωπικού. Σε ό,τι αφορά τους ωφελούμενους οι περισσότερες ήταν γυναίκες (63%), μεσαίου εκπαιδευτικού επιπέδου (70%)[438] που τοποθετήθηκε σε θέσεις εργασίας βασικών καθηκόντων.[439]

Η αξιολόγηση της VFA (2008: 16-19) για τα προγράμματα ΝΘΕ της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας διαπίστωσε ότι το πρόγραμμα ευνόησε περισσότερο την

---

[435] Πρωτοβάθμια εκπαίδευση: 14,8%. Δευτεροβάθμια εκπαίδευση: 65,6%. ΙΕΚ: 5,4%. ΑΕΙ-ΤΕΙ: 12%. ΚΕΚ: 0,4%.

[436] ακολουθούν οι κομμωτές – αισθητικοί (4,43%), οι βοηθοί λογιστών και υπάλληλοι ταμείων (3,51%), οι οδηγοί (3,40%), μάγειρες-σερβιτόροι (3,08%), ηλεκτρολόγοι-ηλεκτρονικοί (2,82%), τεχνίτες-επισκευαστές (2,15%), υδραυλικοί –μεταλλοτεχνίτες (2,06%), που απαιτούν κάποια κατάρτιση

[437] Από αυτούς, το 66,3% δήλωσε ότι αποχώρησε οικειοθελώς, το 18,2% απολύθηκε για οικονομικούς λόγους, και το 5,8% θεωρεί ότι το πέρας του προγράμματος είναι ο βασικός λόγος για τον οποίο σταμάτησαν να εργάζονται στο συγκεκριμένο εργοδότη (ΟΑΕΔ 2008: 95).

[438] Δημοτικό: 10%, Γυμνάσιο: 7%. Λύκειο: 35%. ΙΕΚ: 35%. ΑΕΙ/ΤΕΙ: 13%.

[439] Το 7% ανέλαβε τεχνικές εργασίας, το 10% λογιστικές, 22,3% απασχολήθηκε ως πωλητής/-τρια, το 5% τοποθετήθηκε σε διοικητικές θέσεις, και το 16% σε άλλες θέσεις.

καταπολέμηση της ανεργίας των ανδρών παρά των γυναικών.[440] Η αξιολόγηση δεν κατάφερε να εξάγει συμπεράσματα ως προς την ηλικιακή κατανομή των ωφελούμενων, το εκπαιδευτικό τους επίπεδο, την διάρκεια της ανεργίας τους λόγω έλλειψης στοιχείων (VFA 2008: 16). Η απορρόφηση των θέσεων προήλθε κυρίως από των τομέα των υπηρεσιών και ειδικότερα το λιανικό εμπόριο, ενώ το πρόγραμμα δεν φαίνεται να επηρέασε σημαντικά το σχεδιασμό προσλήψεων των επιχειρήσεων (VFA 2008: 5).

Προγράμματα προώθησης της επιχειρηματικότητας

Τα προγράμματα επιδότησης ανέργων ώστε εκείνοι να ανοίξουν δική τους επιχείρηση, ξεκίνησαν δειλά στα μέσα του 1986, γρήγορα όμως μαζικοποιήθηκαν και έφτασαν να αποτελούν περίπου το 20%-30% των διαθέσιμων θέσεων στα προγράμματα άμεσης δημιουργίας απασχόλησης. Σε αυτό βοήθησε και η αυξανόμενη διαθεσιμότητα σχετικών πόρων από το ΕΚΤ, δεδομένου ότι η ενίσχυση της αυτοαπασχόλησης αποτέλεσε από νωρίς έναν από τους κεντρικούς άξονες της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής Απασχόλησης.

Σε ό,τι αφορά τη γενική στόχευση των προγραμμάτων Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών (ΝΕΕ), τα κύρια χαρακτηριστικά είναι ανάλογα με αυτά των προγραμμάτων επιδότησης της απασχόλησης. Έως και τις αρχές της δεκαετίας του ’90, πρόθεση του ΟΑΕΔ ήταν να συνδυαστούν οι επιδοτήσεις με τη στρατηγική ανάπτυξης· κατά συνέπεια υπήρξε προνομιακή αντιμετώπιση των προτάσεων που αφορούσαν τον δευτερογενή τομέα και επιχειρήσεις νέας τεχνολογίας. Αυτό έγινε κατ’ αρχήν μέσω της υψηλότερης (μέχρι και το 1992) επιδότησης των προτάσεων που αφορούσαν την έναρξη επαγγελματικής δραστηριότητας στο δευτερογενή τομέα. Τα αποτελέσματα όμως ήταν φτωχά δεδομένου ότι μόλις το 33% των επιδοτούμενων σχεδίων της περιόδου 1986-1990 αφορούσε την μεταποίηση (ΟΠΑ 1993: 267).[441] Ο δεύτερος τρόπος, με τον οποίο επιδιώχθηκε ο προσανατολισμός των επιχειρηματικών σχεδίων σε ορισμένες δραστηριότητες, ήταν μέσω του αποκλεισμού από τα προγράμματα μιας εκτεταμένης λίστας επαγγελμάτων που, σε γενικές γραμμές, περιελάμβανε τα επιστημονικά επαγγέλματα (ιατρικά, νομικά, οικονομικά, θετικών επιστημών κ.ο.κ.), τις δραστηριότητες αναψυχής και τυχερών παιχνιδιών, τις καντίνες κλπ. Μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του ’90 η σχετική λίστα μεγάλωνε συνεχώς, ώσπου έφτασε να περιλαμβάνει το σύνολο των επιστημονικών και καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων, τους μεταφραστές και διερμηνείς, το σύνολο των αποφοίτων του ΕΜΠ κ.ά.

[440] Τα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών αν και υψηλότερα των ανδρών είναι χαμηλότερα του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών στους άνεργους.

[441] Αντίθετα, υψηλά ποσοστά εμφάνισαν οι κλάδοι του λιανικού εμπορίου και των εστιατορίων (περίπου το 40% των επιδοτούμενων σχεδίων). Αυτοί οι κλάδοι (εμπόριο & εστιατόρια) παρουσίασαν και τα υψηλότερα ποσοστά αποτυχίας, δηλαδή επιχειρήσεων που δεν κατάφεραν να επιβιώσουν ένα χρόνο μετά την έναρξή τους. οι επιχειρήσεις της μεταποίησης παρουσίαζαν υψηλότερα ποσοστά βιωσιμότητας (ΟΠΑ 1993: 265).

Σύμφωνα με το Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθήνας (ΟΠΑ 1993: 110), οι αρχικοί αποκλεισμοί ήταν δικαιολογημένοι διότι μείωναν τον αριθμό των αιτήσεων και απέκλειαν δραστηριότητες που θεωρητικά θα μπορούσαν να αναληφθούν χωρίς τη βοήθεια επιδότησης (άρα μείωναν το νεκρό βάρος). Από την άλλη, όμως, ο αποκλεισμός μεγάλου αριθμού δραστηριοτήτων δημιουργούσε εγγενείς αντιφάσεις. Για παράδειγμα, ενώ στόχος ήταν η προώθηση των επιχειρήσεων νέων τεχνολογιών, αποκλειόταν εκ των προτέρων η συντριπτική πλειονότητα των επιχειρηματικών σχεδίων που ικανοποιούσαν αυτό το στόχο. Μαζί με αυτά αποκλείονταν και οι υψηλότερα καταρτισμένοι άνεργοι.

Διάγραμμα Δ.3-8: Εκτίμηση ωφελούμενων από προγράμματα ΝΕΕ (1986-2009)

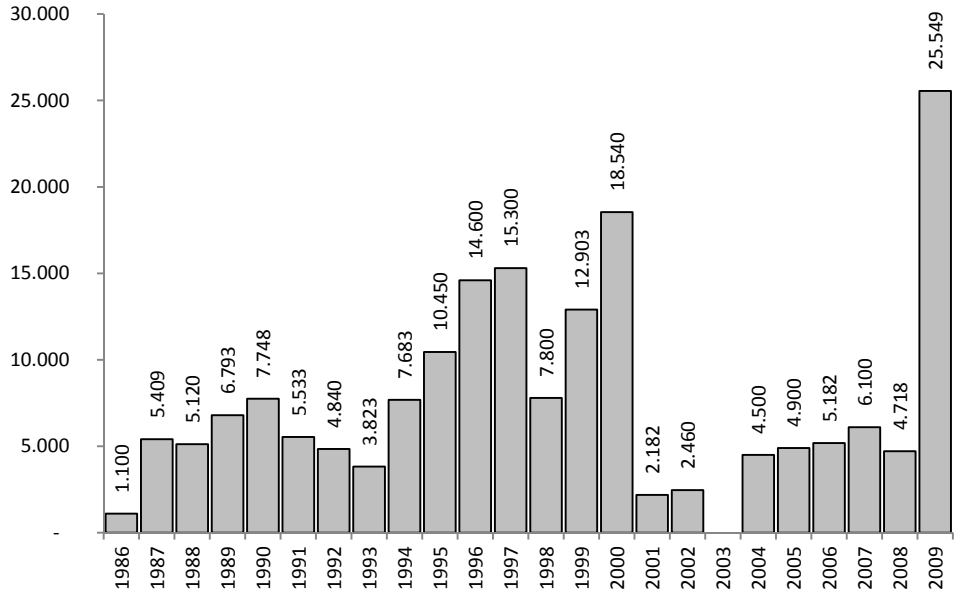

Πηγή: 1982-1992: Δεδουσόπουλος (1994) , 1993-1997: ΟΑΕΔ (1999), 1998-2009: OECD, Eurostat

Έτσι, όπως προκύπτει από τις σχετικές εκθέσεις, το 60% των επιχειρήσεων δημιουργήθηκαν μέσω προγραμμάτων ΝΕΕ την περίοδο 1986-1990 ήταν επιχειρήσεις λιανικού εμπορίου ή εστιατόρια που δημιουργήθηκαν από άτομα με μέτριο έως χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο (έως απολυτήριο μέσης εκπαίδευσης) – ομάδα η οποία εμφάνιζε και τα υψηλότερα ποσοστά αποτυχίας (ΟΠΑ 1993: 194). Μετά το 1993, η προσπάθεια σύνδεσης των επιδοτήσεων ΝΕΕ με μια γενικότερη αναπτυξιακή πολιτική εγκαταλείφτηκε: η κλιμάκωση της επιδότησης συνδέθηκε με τα χαρακτηριστικά του ανέργου και τη γεωγραφική περιοχή (θύλακες υψηλής ανεργίας) και η λίστα με τις αποκλειόμενες δραστηριότητες περιορίστηκε σημαντικά (επιτράπηκε η επιχορήγηση νέων επιστημόνων). Ωστόσο και αυτό το σχήμα είχε τα μειονεκτήματά του. Αναπαράγοντας τυφλά τη λογική των επιδοτήσεων εργοδοτών για πρόσληψη ανέργων, τα προγράμματα επιδότησης ΝΕΕ κλιμάκωναν την επιδότηση αναλόγως της ηλικίας του αιτούμενου, του χρόνου ανεργίας, της γεωγραφικής περιοχής κλπ. Εάν όμως στην περίπτωση των επιδοτούμενων νέων θέσεων εργασίας η κλιμάκωση της επιδότησης στοχεύει να καταστήσει θελκτικότερη

την απασχόληση ατόμων από συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες, στην περίπτωση των νέων ελεύθερων επαγγελματιών μια τέτοια κλιμάκωση δεν έχει λογική. Το κόστος ίδρυσης μιας επιχείρησης δεν αλλάζει αναλόγως του φύλου του αιτούμενου, της ηλικίας του ή της γεωγραφικής περιοχής δραστηριοποίησης. Με άλλα λόγια, δεν υπάρχει λόγος μία νέα γυναίκα που ξεκινά μια επιχείρηση επιπλοποιίας στο Νομό Κοζάνης να επιδοτείται με 4,5 εκατ. δρχ., ενώ ένας άνδρας που ξεκινά μια αντίστοιχη επιχείρηση στο Ηράκλειο της Κρήτης να επιδοτείται με 1,2 εκατ. δρχ. Ο στόχος επιμερισμού των θέσεων ΝΕΕ ανάμεσα σε διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες και η προνομιακή αντιμετώπιση κάποιων εξ αυτών είναι θεμιτός αλλά στην περίπτωση των προγραμμάτων ΝΕΕ δεν μπορεί να ικανοποιηθεί μέσω του διαφορισμού του ύψους της επιδότησης. Ο λόγος είναι ότι, σε αντίθεση με τα προγράμματα Νέων Θέσεων Εργασίας, ο διαφορισμός της επιδότησης δεν επιδρά στη ζήτηση εργασίας. Στο μέτρο που ο ΟΑΕΔ ήθελε να προωθήσει π.χ. την επιχειρηματικότητα των γυναικών θα έπρεπε είτε να υιοθετήσει ειδικά προγράμματα για γυναίκες, είτε να δεσμεύσει εκ των πρότερων θέσεις των προγραμμάτων αποκλειστικά για γυναίκες.

Ο μικρός αριθμός των αξιολογήσεων και των εκθέσεων εφαρμογής των προγραμμάτων Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων ως προς τα αποτελέσματά τους. Από τις αξιολόγησης όμως που διαθέτουμε προκύπτουν τα εξής:

(α) Ως προς την ηλικία των ωφελούμενων η έμφαση μετατοπίστηκε σταδιακά προς τις νεότερες ηλικίες. Ενώ στις αρχές της δεκαετίας του ’90 οι περισσότερες θέσεις ΝΕΕ αφορούσαν άνεργους άνω των 25-30 ετών,[442] σταδιακά αυξήθηκαν σημαντικά οι θέσεις για τους νεότερους. Η ηλικιακή ομάδα που ευνοήθηκε περισσότερο ήταν εκείνη των 18-29 ετών υπέρ των οποίων δεσμευόταν περίπου το 50% των θέσεων κάθε προγράμματος. Στην πράξη όμως ήταν ελάχιστα τα προγράμματα που κατάφεραν να πετύχουν τους παραπάνω στόχους. Αντίθετα, στις περισσότερες περιπτώσεις η συντριπτική πλειονότητα των θέσεων καλύφθηκε από άνεργους άνω των 30 ετών (ενδεικτικά βλ. ΠΑΕΠ 2003, Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2005, VFA 2008, ΟΑΕΔ 2008β).[443]

[442] Η μελέτη του ΟΠΑ υποστήριξε αυτή την επιλογή, δεδομένου ότι διαπίστωσε ότι τα υψηλότερα ποσοστά βιωσιμότητας εμφάνιζαν οι επιχειρήσεις που δημιουργήθηκαν από άνδρες ηλικίας άνω των 35 ετών (ΟΠΑ 1993: 184, Karanassios κ.ά. 2005). Οι κύριες αιτίες της επιτυχίας ήταν η μεγαλύτερη εμπειρία στη διαχείριση επιχειρηματικών υποθέσεων, η καλύτερη δυνατότητα πρόσβασης σε εξωτερικό δανεισμό, αλλά φυσικά και οι κοινωνικές νόρμες που δεν επιβαρύνουν τον άνδρα με την υποχρέωση των οικιακών εργασιών. Αντίθετα το 60% των επιχειρήσεων που έκλεισαν είχαν ιδιοκτήτη γυναίκα, κατά κανόνα μικρότερη των 25 ετών (ΟΠΑ 1993: 186)

[443] Η αξιολόγηση της VFA (2008: 23) διαπίστωσε ότι μόλις το 29% των θέσεων καλύφθηκε από νέους σε ηλικία άνεργους. Αντίστοιχα, η αξιολόγηση του ΟΑΕΔ (2008β: 25-44) διαπίστωσε ότι 70,8% των θέσεων καλύφθηκε από άνεργους ηλικίας 30-49 ετών. Η ακριβής ηλικιακή κατανομή έχει ως εξής: 18-24 ετών: 1,4%. 25-29 ετών: 17,6%. 30-34 ετών: 26,6%. 35-39 ετών: 20,9%. 40-49 ετών: 23,5%. 50-64 ετών: 10,1%. Βάσει της αξιολόγησης της ΠΑΕΠ για το πρόγραμμα ΝΕΕ του έτους 2002 η κατανομή των ωφελουμένων έχει ως εξής: [443] 25-44 ετών: 74%. 45-54 ετών: 2%. Τέλος βάσει της αξιολόγησης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (2005) η ηλικιακή κατανομή έχει ως εξής: 18-24 ετών: 13%, 25-44 ετών: 74%, άνω των 45 ετών: 13%.

(β) Ως προς το φύλο, οι γυναίκες συνέχισαν να αποτελούν ομάδα προτεραιότητας δεσμεύοντας περίπου το 60% των θέσεων ΝΕΕ. Στην πράξη τα αποτελέσματα ήταν καλύτερα απ' ό,τι στην περίπτωση των νέων χωρίς αυτό να σημαίνει ότι σε ορισμένα προγράμματα δεν παρατηρήθηκαν σημαντικές αποκλίσεις. Το ποσοστό κάλυψης των θέσεων από γυναίκες κινείται από 57% (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2005) έως 52% (ΠΑΕΠ 2002) και 49,2% (ΟΑΕΔ 2008β, VFA 2008) αναλόγως του προγράμματος. Αξίζει να σημειωθεί μια διάσταση που αναδείχτηκε από την «Μελέτη αξιολόγησης των δράσεων προώθησης της γυναικείας επιχειρηματικότητας της περιόδου 2000-2006» (Αστική Διαχείριση Α.Ε. 2004) που διενεργήθηκε υπό την επιστημονική εποπτεία της Αντιγόνης Λυμπεράκη και της Βάλιας Αρανίτου. Οι ερευνήτριες ανέδειξαν ότι η προσεκτική ανάλυση των αιτήσεων συμμετοχής δείχνει ότι πολλές αιτήσεις πιθανόν να αποτελούν «επέκταση» ήδη λειτουργούσας επιχείρησης του συζύγου ή του πατέρα και όχι αυτόνομη δραστηριότητα της γυναίκας που αιτούταν (Αστική Διαχείριση Α.Ε. 2004: 42).

(γ) Το εκπαιδευτικό επίπεδο των επιδοτούμενων κινήθηκε σε μεσαία επίπεδα αν και υπάρχουν σημαντικές αποκλίσεις αναλόγως του προγράμματος. Για παράδειγμα η αξιολόγηση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (2005) διαπιστώνει ότι το 58% των ωφελούμενων ήταν άτομα με μεσαίο ή χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2005),[444] ενώ η αξιολόγηση του ΟΑΕΔ (2008β) διαπιστώνει υψηλότερη συμμετοχή των ανέργων με υψηλότερα εκπαιδευτικά προσόντα.[445]

(δ) Οι περισσότερες επιχειρήσεις δημιουργήθηκαν στους τομείς του τουρισμού, του λιανικού εμπορίου και των ξενοδοχείων-εστιατορίων. Το 23,1% των ωφελούμενων άνοιξε ατομικές επιχειρήσεις λιανικού εμπορίου ή επιχειρήσεις επισκευής ειδών ατομικής και οικιακής χρήσης (ΟΑΕΔ 2008β: 25-44). Ενώ εάν προσθέσουμε και αυτούς-ες που δραστηριοποιήθηκαν στο χονδρικό εμπόριο φτάνουμε στο 1/4 του συνόλου των θέσεων που επιδοτήθηκαν (ΟΑΕΔ 2008β: 25-44).[446]

(ε) Ως προς την δημιουργία πρόσθετης απασχόλησης οι παλιότερες μελέτες (ΟΠΑ 1993) υποστηρίζουν ότι ο στόχος δεν επιτεύχθηκε. Αυτή η απασχόληση περιορίστηκε στην απασχόληση μελών της οικογένειας ως συμβοηθούντα μέλη στις επιχειρήσεις που ιδρύθηκαν (ΟΠΑ 1993: 360). Αντίθετα νεότερες μελέτες καταλήγουν καλύτερα αποτελέσματα. Για παράδειγμα η αξιολόγηση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (2005) διαπίστωσε ότι το 16% των επιχειρήσεων που ιδρύθηκαν με επιδότηση προσέλαβε επιπλέον προσωπικό (1 άτομο κατά κανόνα).

(στ) Μεγαλύτερη συμφωνία, των ερευνών, διαπιστώνεται ως προς την επίδραση των προγραμμάτων στην απόφαση του ανέργου να ξεκινήσει μια επιχείρηση. Το σύνολο των μελετών διαπιστώνει ότι αυτή η επίδραση ήταν μάλλον μικρή. Τα προγράμματα μπορεί να επίσπευσαν την απόφαση του ανέργου αλλά σπάνια την προκάλεσαν. Για

[444] Απόφοιτοι ΙΕΚ: 22%. Απόφοιτοι ΑΕΙ/ΤΕΙ: 20%.

[445] Γυμνάσιο: 33,1%. Λύκειο: 44,1%. ΙΕΚ: 3,6%. ΑΕΙ-ΤΕΙ: 19%.

[446] 11,8% δραστηριοποιήθηκε σε άλλους τομείς της παροχής υπηρεσιών, 6,9% δραστηριοποιήθηκε στον τουρισμό και τις επισιτιστικές υπηρεσίες.

παράδειγμα, η αξιολόγηση του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθήνας διαπίστωσε ότι μόλις το 12% των επιχειρήσεων δημιουργήθηκε λόγω του προγράμματος (ΟΠΑ 1993: 355), ενώ για το 26% των νέων επιχειρηματιών η ύπαρξη του προγράμματος απλά επίσπευσε την απόφασή τους να αναλάβουν επιχειρηματική δράση (ΟΠΑ 1993: 357). Αντίστοιχα, η αξιολόγηση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (2005) διαπιστώνει ότι το 51% των ανέργων θα δημιουργούσε την επιχείρηση ακόμα και εάν το πρόγραμμα δεν υπήρχε (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2005), ενώ η αξιολόγηση του ΟΑΕΔ ανεβάζει το ποσοστό αυτό στο 60,7% (ΟΑΕΔ 2008β: 110).

(ζ) Τέλος το σύνολο των μελετών διαπιστώνει υψηλά επίπεδα βιωσιμότητας των νέων επιχειρήσεων. Η εσωτερική αξιολόγηση της Γενικής Γραμματείας Διαχείρισης Κοινοτικών Πόρων για τα προγράμματα επιχορήγησης Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Απασχόληση & Επαγγελματική Κατάρτιση» διαπίστωσε ότι το 74% των επιχειρήσεων που δημιουργήθηκαν από το πρόγραμμα συνέχιζε την λειτουργία του και μετά το πέρας της περιόδου υποχρεωτικής διατήρησης της επιχείρησης (ΓΓΔΚΠ 2008: 21). Η αξιολόγηση του ΟΑΕΔ ανεβάζει το ποσοστό αυτό στο 89,5% (ΟΑΕΔ 2008β: 25-44).

Προγράμματα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (Stage)

Θεωρητικά μιλώντας, τα προγράμματα stage είναι προγράμματα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας. Κατά συνέπεια, απευθύνονται κυρίως σε νέους και σε ειδικές ομάδες του πληθυσμού που έχουν πρόβλημα πρόσβασης στην αγορά εργασίας. Αυτά τα προγράμματα συνήθως προβλέπουν απασχόληση μειωμένου ωραρίου (συνήθως 7 ωρών) σε επιχειρήσεις ή φορείς για χρονικό διάστημα 6 έως 12 μηνών. Κατά την πρώτη φάση υλοποίησής τους, οι άνεργοι δεν είχαν δικαίωμα άδειας (απουσία από την εργασία σήμαινε αντίστοιχη μείωση της μηνιαίας αντιμισθίας), ούτε ασφαλίζονταν στον κλάδο σύνταξης· συνεπώς η περίοδος απασχόλησής δεν λογιζόταν στο συντάξιμο χρόνο. Εφόσον μάλιστα το σύνολο της μισθολογικής δαπάνης το κάλυπτε ο ΟΑΕΔ τα προγράμματα stage μείωναν στο ελάχιστο την ιδιωτική συμμετοχή-κόστος της επιχείρησης καθιστώντας τα πολύ πιο θελκτικά στις επιχειρήσεις απ' ότι π.χ. τα προγράμματα Νέων Θέσεων Εργασίας.

Στην ελληνική εκδοχή τους, τα προγράμματα αυτά από την πρώτη στιγμή χαρακτηρίστηκαν από σοβαρές στρεβλώσεις ως προς τη στοχοθεσία και τη λειτουργία τους. Το πρώτο πρόγραμμα stage εγκαινιάστηκε το 1999 (ΥΑ 33685, ΦΕΚ 1443β/13.07.1999) και αφορούσε την πρόσληψη 2.500 νέων έως 30 ετών, αποφοίτων ΑΕΙ/ΤΕΙ ή τεχνικών σχολών του κλάδου της Υγείας σε νοσοκομεία και νοσηλευτικά ιδρύματα του Δημοσίου. Στην ουσία, το πρόγραμμα αποτελούσε μια προσπάθεια να καλυφθούν οργανικά κενά στο δημόσιο σύστημα Υγείας σε μία περίοδο δημοσιονομικής περιστολής που δεν επέτρεπε μόνιμες προσλήψεις (συνέντευξη Μιλτιάδη Παπαϊωάννου). Πέραν τούτου, όμως, λύση αυτή παρουσίαζε επιπλέον πολιτικά πλεονεκτήματα για την εκάστοτε πολιτική ηγεσία: οι διαδικασίες επιλογής δεν υπάγονταν στον ΑΣΕΠ αλλά στον ΟΑΕΔ (ο οποίος ποτέ δεν δημοσιοποίησε τα αποτελέσματα της μοριοδότησης των υποψηφίων), οι ωφελούμενοι

εκλάμβαναν την τοποθέτηση σε θέση stage ως προάγγελο της μονιμοποίησής τους στο Δημόσιο, η σχετική δαπάνη καλύπτονταν από ευρωπαϊκούς πόρους. Η επιτυχία του σχεδίου ήταν εξασφαλισμένη, οπότε σύντομα ακολούθησαν δύο ακόμα προγράμματα stage ιδιαίτερης μαζικότητας (20.000 θέσεις για το 1999 και 20.000 θέσεις για το 2000). Αυτή τη φορά δικαιούχοι, εκτός των επιχειρήσεων του ευρύτερου δημόσιου τομέα, ήταν και ιδιωτικές επιχειρήσεις.

Πίνακας Δ-13: Κατανομή θέσεων stage (1999-2009) σε ιδιωτικό και δημόσιο τομέα		
Συνολικός αριθμός θέσεων stage που προκηρύχτηκαν (7/99-12/09):	**184.011**	**100%**
θέσεις σε προγράμματα που απευθύνονταν αποκλειστικά στο δημόσιο	*105.050*	57%
θέσεις σε προγράμματα που απευθύνονταν αποκλειστικά στον ιδιωτικό	*29.161*	16%
θέσεις σε προγράμματα που απευθύνονταν σε δημόσιο και σε ιδιωτικό	*49.800*	27%

Πίνακας Δ-14: *Προκυρυχθήσες θέσεις stage ανά έτος*		
1999	*22.500*	13%
2000	*20.000*	11%
2001	*8.300*	5%
2002	*4.100*	2%
2003	*17.037*	10%
2004	*4.700*	3%
2005	*13.533*	8%
2006	*23.141*	13%
2007	*19.491*	11%
2008	*14.086*	8%
2009	*27.270*	16%

Εν ολίγοις, τα προγράμματα stage αποτέλεσαν τον μαζικότερο μηχανισμό παράκαμψης των διαδικασιών του ΑΣΕΠ για την πρόσληψη προσωπικού στο Δημόσιο και ταυτόχρονης διασφάλισης δωρεάν προσωπικού για τις ιδιωτικές επιχειρήσεις. Ο μηχανισμός λειτουργούσε ως εξής: Αρχικά καλύπτονταν θέσεις stage σε δημόσιους φορείς και υπουργεία 12μήνης διάρκειας (από το 2002 η διάρκεια του προγράμματος επεκτάθηκε στους 18 μήνες). Λίγο πριν τη λήξη του 12μήνου (ή 18μηνου) με υπουργικές αποφάσεις ανανεωνόταν η χρονική περίοδος για άλλους 12-24 μήνες. Τέλος, διενεργούνταν διαγωνισμός από τον ΑΣΕΠ για πλήρωση θέσεων στους εν λόγω φορείς βάσει του οποίου η διετής επαγγελματική εμπειρία σε «συναφές αντικείμενο» μοριοδοτούνταν αδρά. Οι πρώην «σταζιέρ» βρίσκονταν στην κορυφή της λίστας των υποψηφίων και μονιμοποιούνταν. Παράπλευρη απώλεια, οι σταζιέρ του ιδιωτικού τομέα, που επίσης ήλπιζαν την πρόσληψή τους από την επιχείρηση στην οποία απασχολούνταν μετά το πέρας του 12μηνου. Αλλά συνήθως ένα μήνα πριν λήξει το πρόγραμμα, η χρονική του διάρκεια ανανεωνόταν «καταδικάζοντας» τους σε επιπλέον 12-18 μήνες κακοπληρωμένης εργασίας προς αναμονή μονιμοποίησης η οποία σπάνια ερχόταν. Εισηγητής του συστήματος ήταν οι

κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ, αλλά επί των κυβερνήσεων της Νέας Δημοκρατίας ο μηχανισμός όχι μόνο δεν ατόνησε αλλά γιγαντώθηκε, με αποτέλεσμα προς τα τέλη του 2007 να είναι πλέον κοινό μυστικό ότι η μόνη λειτουργία των προαγραμμάτων stage ήταν η εξυπηρέτηση πελατειακών σχέσεων. Το 2010, εν μέσω οικονομικής κρίσης, ο Διοικητής του ΟΑΕΔ Ηλιάς Κικίλιας δεν είχε κανένα πρόβλημα να κάνει κριτική στην προηγούμενη διοίκηση του ΟΑΕΔ ότι «*κατασπατάλησαν τα διαθέσιμα και τα αποθεματικά του Οργανισμού σε ψευτοπρογράμματα, όπως τα πελατειακά stage*» (Η. Κικίλιας, συνέντευξη στην εφημερίδα «τα ΝΕΑ», 04/02/2010).

Συνολικά κατά την περίοδο 1999-2008 προκηρύχτηκαν 184.000 θέσεις stage. Από αυτές 57% (περίπου 105.000) αφορούσε θέσεις σε φορείς του δημοσίου τομέα, σε ΟΤΑ και σε ασφαλιστικά ταμεία, 16% (περίπου 29.000) αφορούσε θέσεις σε ιδιωτικές επιχειρήσεις και το υπόλοιπο 29% (περίπου 50.000) αφορούσε τοποθετήσεις στον ιδιωτικό και στο δημόσιο τομέα, η συντριπτική πλειονότητα των οποίων πραγματοποιήθηκε στον δημόσιο. Οι περισσότερες από τις θέσεις απορροφήθηκαν από τα Υπουργεία Υγείας (23.100 θέσεις) και Πολιτισμού (8.600 θέσεις). Άλλα υπουργεία απορρόφησαν λιγότερους.[447] Οι ΟΤΑ απορρόφησαν 37.300 άτομα, τα ασφαλιστικά ταμεία 7.000, τα επιμελητήρια 1.200, το Γενικό Λογιστήριο του Κράτους 120 θέσεις, τα Αρχεία του Κράτους 560 θέσεις κ.ο.κ. Τέλος, ο «Αθήνα 2004» πριμοδοτήθηκε με 23.000 θέσεις, ενώ ο ίδιος ο ΟΑΕΔ τοποθέτησε στις υπηρεσίες του τουλάχιστον 3.000 άτομα, αριθμός που ισούται με το 25% του συνολικού προσωπικού του.

Η πολιτική λειτουργία των προγραμμάτων stage είναι οφθαλμοφανής. Από τις 86.000 θέσεις stage που προκηρύχτηκαν την περίοδο 1999-2004, οι 74.000 προκηρύχτηκαν κατά τα προεκλογικά έτη 1999, 2000 και 2003. Μετά το 2004 τα προγράμματα stage μετατράπηκαν σε μόνιμο χαρακτηριστικό της «πολιτικής απασχόλησης». Μετά το 2005 ο ετήσιος αριθμός των θέσεων που προκηρύσσονταν δεν έπεσε ποτέ κάτω από τις 15.000, ενώ συχνά υπερέβαινε τις 20.000. Έτσι, παρά το γεγονός ότι μετά το 2007 οι διαθέσιμοι ευρωπαϊκοί πόροι για τη χρηματοδότηση προγραμμάτων stage μειώθηκαν σημαντικά,[448] αυτό δεν είχε καμία αρνητική επίδραση στον αριθμό τους. Η πολιτική αποτελεσματικότητα αυτών των προγραμμάτων ήταν τόσο μεγάλη ώστε η δαπάνη για τα υπόλοιπα καλύφθηκε από τους ενδιαφερόμενους φορείς (ασφαλιστικά ταμεία, ΟΤΑ και υπουργεία).

Σχετικά με τις αξιολογήσεις των προγραμμάτων stage, αυτές κατ' αρχήν είναι λίγες. Σύμφωνα με την αξιολόγηση της ΓΓΔΚΠ, η υλοποίηση των προγραμμάτων stage παρουσίασε εγγενή προβλήματα που κατά βάση αφορούσαν την απουσία συγκεκριμένων προϋποθέσεων για την ένταξη των ωφελουμένων, τη μη κάλυψη του συνόλου των ασφαλιστικών εισφορών για τους συμμετέχοντες, την ανυπαρξία υποχρέωσης για την περαιτέρω παραμονή του ωφελούμενου από την επιχείρηση

[447] Υπ. Απασχόλησης: 4.000 θέσεις, ΥΠΕΧΩΔΕ: 3.220 θέσεις, Εσωτερικών: 2.324 θέσεις, Παιδείας: 913 θέσεις, Ανάπτυξης: 500 θέσεις, Οικονομικών: 250 θέσεις, Άμυνας: 251 θέσεις.

[448] Από τα 24 προγράμματα της περιόδου 2007-2009, μόλις τα 3 συγχρηματοδοτήθηκαν από κοινοτικούς πόρους.

(ΓΓΔΚΠ, 2008: 19). Ενδεικτικά, σύμφωνα με τα στοιχεία που παρουσιάζονται στη μελέτη του Βαρδαρού (2008) για την εφαρμογή του προγράμματος stage του έτους 2005, καμία από τις επιχειρήσεις που συμμετείχαν στο πρόγραμμα δεν έκανε χρήση της δυνατότητας μετατροπής των θέσεων stage σε θέσεις επιδοτούμενης απασχόλησης (ΝΘΕ) μετά το πέρας του προγράμματος (Βαρδαρός 2008: 54). Σε ό,τι αφορά το πρόγραμμα του έτους 2002 (αφορούσε 4.100 νέους απόφοιτους σχολών πληροφορικής όλων των εκπαιδευτικών βαθμίδων)[449] οι αξιολογήσεις καταλήγουν σε αντιφατικά συμπεράσματα. Σύμφωνα την ΠΑΕΠ (2004β: 20) το 28,6% των «σταζιέρ» τοποθετήθηκε σε ιδιωτικές επιχειρήσεις, ενώ σύμφωνα με τα στοιχεία της αξιολόγησης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (2005) σε ιδιωτικές επιχειρήσεις τοποθετήθηκε μόνο το 7,5% των ωφελούμενων. Αντίθετα 81% τοποθετήθηκε στα ΚΕΠ και 11% στις υπηρεσίες του ΟΑΕΔ.[450] Ούτε οι αξιολόγηση της ΠΑΕΠ, ούτε εκείνη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής περιλαμβάνει στοιχεία για με τον αριθμό των επιχειρήσεων που υπέβαλε αίτηση ή που εντάχθηκαν στο πρόγραμμα, τον κλάδο οικονομικής δραστηριότητάς τους, το μέγεθός τους, το αντικείμενο των θέσεων άσκησης, τη συνάφεια μεταξύ προσφερόμενης θέσης και αντικειμένου του ανέργου, κατά πόσο ο ασκούμενος άνεργος διατήρησε τη θέση εργασίας και μετά το πέρας του προγράμματος κλπ. Συγκριτικά λοιπόν, το γεγονός ότι απουσίαζαν παντελώς στοιχεία για τις 100 τοποθετήσεις του συγκεκριμένου προγράμματος σε υπηρεσίες του ΟΑΕΔ φαντάζει πταίσμα.

Ανακεφαλαίωση: η πολιτική οικονομία των προγραμμάτων άμεσης δημιουργίας απασχόλησης

Στο Διάγραμμα Δ.3-9 παρουσιάζεται μια εκτίμηση για τον συνολικό αριθμό των ατόμων που συμμετείχαν σε προγράμματα άμεσης δημιουργίας απασχόλησης, δηλαδή σε προγράμματα Νέων Θέσεων Εργασίας, Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών, Stage καθώς και στις δράσεις προώθησης στην απασχόληση ειδικών ομάδων (άτομα με αναπηρία, πρώην τοξικομανείς, πρόσφατα αποφυλακισθέντες, Ρομά κ.ο.κ.). Η συντριπτική πλειονότητα αυτών των θέσεων αφορά επιδοτούμενες θέσεις απασχόλησης (Νέες Θέσεις Εργασίας) κυρίως στον ιδιωτικό αλλά και στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, αλλά η ενεργοποίηση των προγραμμάτων στήριξης της επιχειρηματικότητας από το 1986 είχε ως αποτέλεσμα τμήμα των θέσεων (περίπου 25-30%) να μεταφερθεί σε αυτά. Αντίθετα, οι δράσεις ενσωμάτωσης και προώθησης στην ειδικών ομάδων στην απασχόληση παρέμειναν περιθωριακές και περιορίστηκαν σε μερικές εκατοντάδες άτομα.

[449] Θεωρητικά, οι 2.000 από αυτούς θα απασχολούταν στα Κέντρα Εξυπηρέτησης Πολιτών, οι 2.000 σε ιδιωτικές επιχειρήσεις και οι 100 στις υπηρεσίες του ΟΑΕΔ

[450] Βάσει τις ίδιας αξιολόγησης (Ευρ. Επιτροπή, 2005) το 70% των ωφελούμενων ήταν γυναίκες, το 85% ήταν 25-44 ετών, το 15% ήταν 18-24 ετών, το 48% ήταν άνεργοι 1-6 μήνες, το 44% ήταν άνεργοι 7-12 μήνες, το 7,5% ήταν μακροχρόνια άνεργοι, το 70% θεωρεί ότι το πρόγραμμά δεν τους βοήθησε στην εύρεση εργασίας.

Εκ πρώτης όψης, οι ωφελούμενοι από τις πολιτικές άμεσης δημιουργίας θέσεων απασχόλησης δεν αποτελούν σημαντικό ποσοστό του εργατικού δυναμικού. Μεσοσταθμικά, κατά τη δεκαετία του ’80 οι προσφερόμενες θέσεις ισούνταν περίπου με το 0,7% του εργατικού δυναμικού, τη δεκαετία του ’90 με το 1% και τη δεκαετία του 2000 με το 1,2%. Το εντυπωσιακό στοιχείο αφορά τη σχέση των θέσεων σε προγράμματα άμεσης δημιουργίας απασχόλησης με την καθαρή αύξηση της απασχόλησης στο σύνολο της οικονομίας.

Από τα στοιχεία προκύπτει ότι:

- κατά τα έτη 1986, 1989, 1995, 1996, 1999, 2000 και 2001 ο αριθμός των επιδοτούμενων θέσεων ήταν υψηλότερος από τη συνολική αύξηση της απασχόλησης στην οικονομία,
- η μείωση της συνολικής απασχόλησης που παρατηρήθηκε κατά τα έτη 1982, 1991, 1997 και 2009 θα ήταν πολύ μεγαλύτερη εάν δεν υπήρχαν τα προγράμματα άμεσης δημιουργίας απασχόλησης,
- κατά τα υπόλοιπα έτη περίπου οι μισές από τις θέσεις εργασίας που δημιουργήθηκαν στην οικονομία (43%), οφείλονταν στα προγράμματα επιδότησης.

Εάν επικεντρώσουμε στην περίοδο 2005-2009 κατά την οποία τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι περισσότερο αξιόπιστα, προκύπτει ότι στο πλαίσιο 43 προγραμμάτων προκηρύχθηκαν 194.602 θέσεις, εκ των οποίων καλύφθηκαν οι 98.025, ποσοστό δηλαδή 50,4%. Σύμφωνα με την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, κατά την ίδια περίοδο (2005-2008) η απασχόληση αυξήθηκε κατά:

- 200.608 άτομα στο σύνολο της οικονομίας,
- 170.519 άτομα στο σύνολο της οικονομίας με εξαίρεση το Δημόσιο και τον πρωτογενή τομέα,
- 155.192 άτομα στο σύνολο της οικονομίας με εξαίρεση το Δημόσιο, τον πρωτογενή τομέα και τους απασχολούμενους σε θέση βοηθού στην οικογενειακή επιχείρηση,
- 123.814 άτομα στο σύνολο της οικονομίας με εξαίρεση το Δημόσιο, τον πρωτογενή τομέα, τους απασχολούμενους σε θέση βοηθού στην οικογενειακή επιχείρηση και τους εργοδότες.
- Βάσει των παραπάνω και υποθέτοντας ότι τα προγράμματα ΝΘΕ, ΝΕΕ και stage εξαιρούν τις εφαρμογής τους τον πρωτογενή τομέα· απευθύνονται μόνο στον ιδιωτικό τομέα· αποκλείουν της εφαρμογής τους θέσεις βοηθών στην οικογενειακή επιχείρηση· ότι το σύνολο των θέσεων εργασίας που δημιουργήθηκε από τα προγράμματα ΝΘΕ, ΝΕΕ και stage, διατηρήθηκαν, προκύπτει ότι οι 98.000 επιδοτούμενες θέσεις της περιόδου 2005-2009 ισούνται με το 49% έως το 79,2% της καθαρής αύξησης της απασχόλησης αναλόγως της κατανομής (Πίνακας Δ-15).

Διάγραμμα Δ.3-9: Εκτίμηση του αριθμού των ατόμων που συμμετείχαν σε προγράμματα ΝΘΕ, NEE & Stage, 1982-2009

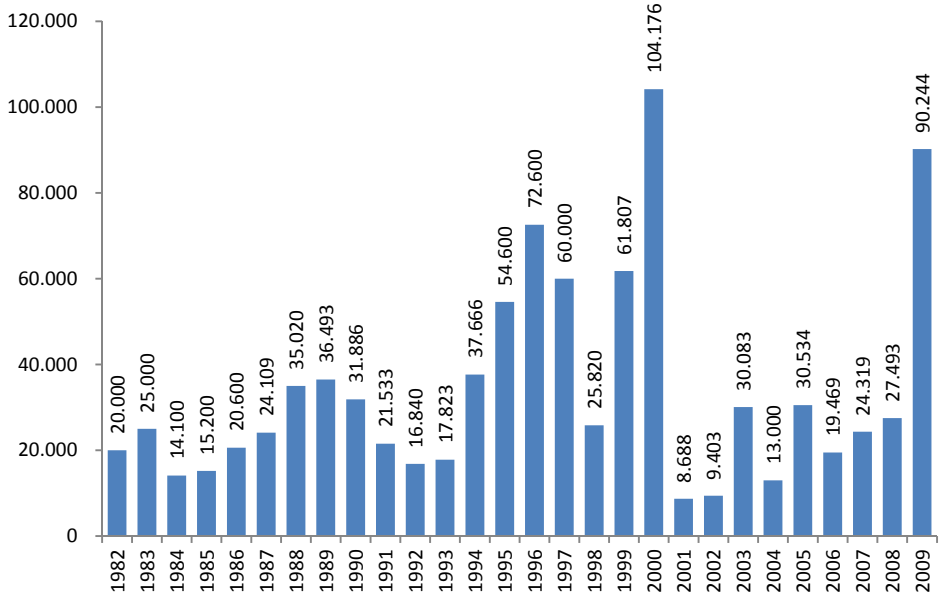

Πηγή: 1982-1992: Δεδουσόπουλος (1994), 1993-1997: ΟΑΕΔ (1999), 1998-2009: OECD, Eurostat

Διάγραμμα Δ.3-10: Αριθμός επιδοτούμενων θέσεων εργασίας & μεταβολή της απασχόλησης (σύνολο οικονομίας, 1982-2009)

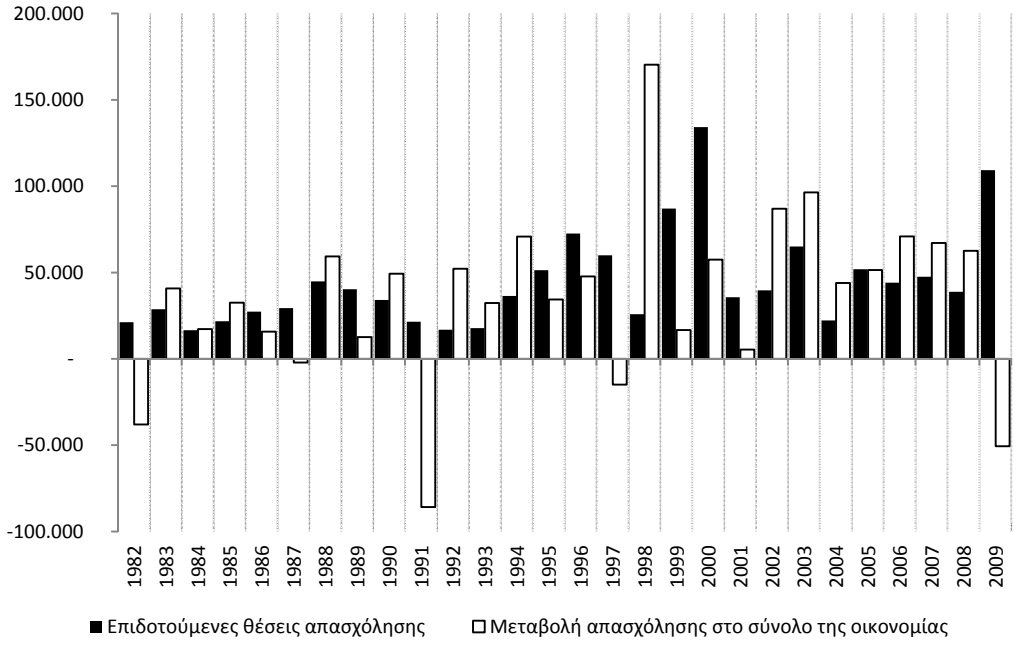

Πηγή:
1982-1992: Δεδουσόπουλος (1994)
1993-1997: ΟΑΕΔ (1999)
1998-2009: OECD, Eurostat

Πίνακας Δ-15: Θέσεις που καλύφθηκαν από προγράμματα άμεσης δημιουργίας απασχόλησης (ΝΘΕ, ΝΕΕ, stage), 2005-2009	
Ως ποσοστό της αύξησης της απασχόλησης την περίοδο 2005-2008, στο σύνολο της οικονομίας.	49%
Ως ποσοστό της αύξησης της απασχόλησης, την περίοδο 2005-2008 στον ιδιωτικό τομέα με εξαίρεση τον πρωτογενή τομέα	57,5%
Ως ποσοστό της αύξησης της απασχόλησης, την περίοδο 2005-2008 στον ιδιωτικό τομέα με εξαίρεση τον πρωτογενή τομέα και τους βοηθούς στην οικογενειακή επιχείρηση.	63,2%
Ως ποσοστό της αύξησης της απασχόλησης, την περίοδο 2005-2008 στον ιδιωτικό τομέα, με εξαίρεση τον πρωτογενή τομέα, τους βοηθούς στην οικογενειακή επιχείρηση και τους εργοδότες.	79,2%

Γνωρίζουμε ότι από την υλοποίηση των προγραμμάτων δεν εξαίρεται το σύνολο του πρωτογενή τομέα, αντίστοιχα όμως, από τα προγράμματα ΝΘΕ εξαιρούνται αρκετές επιχειρήσεις του τριτογενή τομέα· ότι ο κύριος όγκος των σταζιέρ απορροφήθηκε από το Δημόσιο· ότι περίπου το 25% των επιχειρήσεων που δημιουργούνται με την υποστήριξη προγραμμάτων ΝΕΕ παύουν τη λειτουργία τους 2-3 χρόνια μετά το πέρας της επιδότησης· ότι το 30% των ωφελούμενων από προγράμματα ΝΘΕ είναι ξανά άνεργοι 2-3 χρόνια μετά το τέλος των προγραμμάτων · ότι ορισμένοι από τους επιχειρηματίες-αυτοαπασχολούμενους που επιδοτήθηκαν από τα συγκεκριμένα προγράμματα στη συνέχεια προσέλαβαν προσωπικό κ.ο.κ. Κατά συνέπεια, η εκτίμηση της ποσοστιαίας συμμετοχής των προγραμμάτων άμεσης δημιουργίας θέσεων εργασίας στην αύξηση της απασχόλησης πρέπει να αντιμετωπιστεί με κάποια επιφύλαξη. Είναι σαφές όμως, ότι η γενική τάση που καταδεικνύει αυτή η εκτίμηση είναι τόσο σταθερή στο χρόνο, με αποτέλεσμα να μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι παρά τις επιμέρους αποκλίσεις, ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Το βασικό συμπέρασμα είναι ότι ένα πολύ μεγάλο ποσοστό της αύξησης της απασχόλησης στο σύνολο της οικονομίας έχει επιδοτηθεί από αυτά τα προγράμματα.

Βάσει των παραπάνω, δημιουργείται το τρισυπόστατο «παράδοξο» της ελληνικής αγοράς εργασίας. Ειδικότερα, όπως είδαμε στα προηγούμενα, ισχύουν ταυτόχρονα και οι τρεις παρακάτω διαπιστώσεις:

- οι δαπάνες για παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας, και ειδικότερα οι δαπάνες για ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης στην Ελλάδα, είναι από τις χαμηλότερες στην Ευρωπαϊκή Ένωση,
- περίπου οι μισές από τις επιδοτούμενες θέσεις παραμένουν κενές, είτε πρόκειται για νέες θέσεις εργασίας (επιδότηση εργοδοτών), είτε πρόκειται για νέους ελεύθερους επαγγελματίες (επιδότηση αυτοαπασχόλησης),
- οι επιδοτούμενες θέσεις εργασίας ισούται διαχρονικά περίπου με το 50% της καθαρής αύξησης της απασχόλησης στο σύνολο της οικονομίας.

Συνεπώς, την ίδια στιγμή που οι δαπάνες για παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα είναι από τις χαμηλότερες στην Ευρώπη, οι θέσεις εργασίας που δημιουργούν

αυτές οι δαπάνες ισούνται με το 43% της καθαρής δημιουργίας απασχόλησης κατά τις «καλές» χρονιές, ενώ δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που το σύνολο της αύξησης της απασχόλησης οφείλεται σε αυτές τις παρεμβάσεις. Σε τελική ανάλυση, εάν δαπανώντας το 0,5% του ΑΕΠ σε προγράμματα προώθησης της απασχόλησης μπορούμε να δημιουργήσουμε το 43% της καθαρής αύξησης της απασχόλησης το πρόβλημα της ανεργίας θα μπορούσε να λυθεί εύκολα και γρήγορα.[451]

Η μόνη εύλογη ερμηνεία, η οποία αποτελεί και το «σημείο εισόδου» στην πολιτική οικονομία των προγραμμάτων αυτών, είναι ότι τα προγράμματα ΝΘΕ, ΝΕΕ και stage δεν *προκάλεσαν* τη δημιουργία νέας απασχόλησης, αλλά περιορίστηκαν στο να μειώσουν το κόστος εργασίας για θέσεις οι οποίες ούτως ή άλλως θα δημιουργούνταν. Με άλλα λόγια, η οικονομία δημιούργησε τις θέσεις εργασίας που θα δημιουργούσε ούτως ή άλλως και ο ρόλος των προγραμμάτων στήριξης της απασχόλησης ήταν απλά η μείωση του κόστους εργασίας των επιχειρήσεων.

Οι πληροφορίες που αντλούμε από τις εκθέσεις αξιολόγησης υποστηρίζουν αυτή την ερμηνεία. Αρκετοί ερευνητές έχουν υποστηρίξει ότι οι επιχειρήσεις ενέταξαν στα προγράμματα αυτά εργαζόμενους που είχαν ήδη προσλάβει είτε παραβιάζοντας άμεσα τους όρους του προγράμματος (ΚΜΟΠ 1994), είτε «προσλαμβάνοντας» εργαζόμενους που μέχρι πρότινος ήταν αδήλωτοι (Δημουλάς & Μιχαλοπούλου 2008, Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2005), είτε χρησιμοποιώντας προγράμματα ενίσχυσης της γυναικείας επιχειρηματικότητας προκειμένου να επεκτείνουν την δραστηριότητα του άνδρα επικεφαλής του νοικοκυριού (Αστική Διαχείριση 2004). Επιπρόσθετα, από την έρευνα προκύπτει ότι η συντριπτική πλειονότητα των ανέργων που προσλήφθηκε βάσει των προγραμμάτων επιδότησης των εργοδοτών προτάθηκε από τις ίδιες τις επιχειρήσεις και όχι από τον ΟΑΕΔ (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2005)· συνεπώς πρόκειται για άνεργους (με ή χωρίς εισαγωγικά) που ήταν ήδη γνωστοί στο μελλοντικό τους εργοδότη. Αυτό με τη σειρά του εξηγεί και την μόνιμη αδυναμία των προγραμμάτων να πιάσουν τους στόχους που τα ίδια έθεταν ως προς την κατανομή των θέσεων σε διαφορετικές ομάδες του πληθυσμού (ΕΚΚΕ & ΕΕΟ 2001α, ΠΑΕΠ 2004β). Επίσης, κατά δήλωση των επιχειρήσεων, τα προγράμματα του ΟΑΕΔ έπαιξαν μικρό μόνο ρόλο ως προς την απόφασή τους να προσλάβουν προσωπικό (ΕΚΚΕ & ΕΕΟ 2001β, VFA 2008).

Κατά συνέπεια η κύρια λειτουργία των προγραμμάτων επιδότησης της πρόσληψης ανέργων δεν ήταν τόσο η προώθηση της απασχόλησης, όσο η μείωση του κόστους εργασίας των επιχειρήσεων που ενεπλάκησαν σε αυτά τα προγράμματα. Η μείωση του κόστους λειτουργίας είναι ο κυρίαρχος λόγος συμμετοχής στα προγράμματα του

[451] Μια σειρά εύλογων υποθέσεων μειώνει την ένταση αυτής της «υπόθεσης». Για παράδειγμα, υπάρχει πιθανότητα τα πραγματικά μεγέθη των επιδοτούμενων θέσεων εργασίας να είναι μικρότερα, λόγω της προσπάθειας του ΟΑΕΔ και του Υπουργείου Εργασίας να επιδείξουν έργο στο εθνικό και δευτερευόντως στο ευρωπαϊκό ακροατήριο. Θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι ο κύριος όγκος των στοιχείων έχει αντληθεί από εκδόσεις του ΟΑΕΔ για την ενημέρωση του κοινού και όχι από επίσημες στατιστικές (οι οποίες δεν υπάρχουν). Δευτερευόντως, υπάρχει πιθανότητα οι αναγραφόμενες νέες θέσεις εργασίας να είναι εικονικές. Είδαμε ότι οι οργανωτικές αδυναμίες του ΟΑΕΔ επέτρεψαν στις επιχειρήσεις να εντάσσουν σε προγράμματα επιδότησης νέων θέσεων εργασίας υφιστάμενους εργαζόμενους.

ΟΑΕΔ και (ως λόγος) αποκτά μεγαλύτερη σημασία όσο πιο μικρή είναι η επιχείρηση (Χλέτσος & Καμινιώτη 2006, ΕΚΚΕ & ΕΕΟ 2001β). Για αυτό το λόγο τα δημοφιλέστερα προγράμματα απασχόλησης ήταν εκείνα τα οποία μείωναν στο ελάχιστο την ιδιωτική συμμετοχή των επιχειρήσεων, δηλαδή τα προγράμματα μαθητείας και το stage (ΕΟΜΜΕΧ 2008).

Με άλλα λόγια, η πολιτική επιδοτήσεων αποτέλεσε μια πολιτική μείωσης του κόστους εργασίας κυρίως των μικρομεσαίων επιχειρήσεων που ήταν οι κύριοι χρήστες αυτών των προγραμμάτων. Για αυτό το λόγο οι άνεργοι που απορροφήθηκαν σε αυτά τα προγράμματα ήταν κατά κανόνα μεσαίου ή χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου και τοποθετήθηκαν σε θέσεις χαμηλής ειδίκευσης (Καραντινός 1989, Δεδουσόπουλος 1997, ΚΜΟΠ 1994, ΟΑΕΔ 2008, Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2005). Αντίστοιχα, πολλά από αυτά τα προγράμματα δεν διαμορφώθηκαν βάσει των αναγκών-χαρακτηριστικών των ανέργων αλλά των επιχειρήσεων (τα παράδειγμα του προγράμματος επιδότησης της πρόσληψης ανέργων σε μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις του λιανικού εμπορίου είναι χαρακτηριστικό). Σε αυτό το πλαίσιο, η εκτεταμένη επιδότηση θέσεων εργασίας αποτέλεσε μια άτυπη στρατηγική διατήρησης της ανταγωνιστικότητας των μικρών επιχειρήσεων η οποία, σε αντίθετη περίπτωση, θα είχε πληγεί από τη φιλελευθεροποίηση της οικονομίας και το άνοιγμά της στο διεθνή ανταγωνισμό (που «συνέπεσε» με τη μαζικοποίηση των προγραμμάτων επιδότησης). Η μαζικοποίηση των προγραμμάτων επιδότησης στην Ελλάδα, όχι μόνο δεν πίεσε τους μισθούς προς τα πάνω, αλλά αντίθετα αποτέλεσε ισχυρό μηχανισμό συγκράτησης των μισθών. Η επιδότηση διαμορφωνόταν βάσει του κατώτατου μισθού, δημιουργώντας έτσι ισχυρές πιέσεις διαμόρφωσης του μέσου επιπέδου του μισθού γύρω από τον κατώτατο μισθό.

Η πολιτική απασχόλησης αποτέλεσε τμήμα μιας στρατηγικής εξασφάλισης της υποστήριξης κοινωνικών ομάδων, αντισταθμίζοντας, στο μέτρο που της αναλογεί, τις απώλειες που σήμαινε η φιλελευθεροποίηση της οικονομία. Βάσει των παραπάνω, η φαινομενική ανορθολογικότητα των προγραμμάτων απασχόλησης που υλοποιήθηκαν και η σταθερή έλλειψη αξιόπιστων στοιχείων και αξιολογήσεων αποκτά μια «λειτουργικότητα». Παρά τα ζητήματα αποτελεσματικότητας των επιμέρους προγραμμάτων, η πολιτική απασχόλησης κατάφερε να απορροφήσει κοινωνικές εντάσεις που γεννιούνταν την ίδια περίοδο από τον ριζικό μετασχηματισμό της οικονομίας. Όμως, οι πολιτικές επιδότησης του κόστους εργασίας δεν αποτέλεσαν συμπλήρωμα μιας διαρθρωτικής πολιτικής μετασχηματισμού της παραγωγικής δομής, αλλά το ιδιόμορφο αντίβαρό της προκειμένου να διασφαλιστεί η πολιτική ανοχή και υποστήριξη ευρύτερων κοινωνικών ομάδων στη διαδικασία φιλελευθεροποίησης. Αυτή όμως η πολιτική δεν ήταν δίχως κόστος. Η μαζικοποίηση των επιδοτήσεων πρόσληψης δημιούργησε μια αντίστοιχη «κουλτούρα επιδότησης» ιδιαίτερα στις μικρότερες επιχειρήσεις. Η αδιαφοροποίητη ενίσχυση όλων των κλάδων και η μη συσχέτιση των επιδοτήσεων με άλλες διαδικασίες εκσυγχρονισμού αναπαρήγαγαν το υφιστάμενο παραγωγικό πρότυπο που επικέντρωνε στη διασφάλιση της ανταγωνιστικότητας μέσω της μείωσης του κόστους εργασίας αναβάλλοντας τις προσπάθειες τεχνολογικού και παραγωγικού εκσυγχρονισμού.

Δ.4. Η επαγγελματική κατάρτιση

Ο κλάδος της συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης στην Ελλάδα έχει ορισμένες «ιδιομορφίες» που καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο ανάπτυξης του. Η σημαντικότερη από αυτές είναι η υπέρμετρη εξάρτησή του από τη χρηματοδότηση των ευρωπαϊκών διαθρωτικών ταμείων, ο ρόλος της οποίας στην ανάπτυξη και συντήρηση του συστήματος είναι καθοριστικός.[452] Μολονότι η εν λόγω εξάρτηση περιορίστηκε κάπως τα τελευταία χρόνια, μέσω της ανάπτυξης εναλλακτικών πηγών χρηματοδότησης (με κυριότερη τον ΛΑΕΚ), εντούτοις οι ευρωπαϊκοί πόροι συνεχίζουν να καλύπτουν πάνω από το 50% της δαπάνης των υλοποιούμενων προγραμμάτων.[453] Συνεπώς, το μέγεθος της εξάρτησης είναι τέτοιο, ώστε η έλλειψη αυτής της χρηματοδότησης θα απειλούσε άμεσα τη βιωσιμότητα της συντριπτικής πλειονότητας των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στο πεδίο.[454] Η εξάρτηση αυτή παράγει μια δεύτερη «εξάρτηση». Δεδομένου ότι τα χρήματα αυτά είναι σε τελική ανάλυση δημόσιοι πόροι, το κράτος παίζει κεντρικό ρόλο στη διαχείριση και την κατανομή τους. Ο αριθμός και το αντικείμενο των προγραμμάτων που προκηρύσσονται, η κατανομή των προκηρύξεων στο χρόνο, η έγκριση και κατανομή των προγραμμάτων ανάμεσα στα ΚΕΚ, όλες αυτές οι παράμετροι διαχειριστής των οποίων είναι κυρίως το Υπουργείο Εργασίας, σε συνάρτηση με την μη σταθερή ροή της χρηματοδότησης, επεκτείνουν τις δυνατότητες κρατικού ελέγχου σε ευρύτερα πεδία που υπερβαίνουν την απλή νομοθετική ρύθμιση των κανόνων λειτουργίας αυτής της αγοράς. Συνεπώς, παρά το γεγονός ότι φορείς υλοποίησης των προγραμμάτων είναι κυρίως οι ιδιωτικές επιχειρήσεις, ο ρόλος του κράτους στη ρύθμιση και λειτουργία του συστήματος παραμένει αδιαμφισβήτητος.[455]

Με δεδομένα τα παραπάνω, και εξαιρώντας τη δεκαετία του ’80 (1981-1988) η οποία έχει ως κύριο χαρακτηριστικό την κυριαρχία των δημόσιων φορέων παροχής κατάρτισης, μπορούμε να προσεγγίσουμε τη δημιουργία και την εξέλιξη της αγοράς συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης βάσει τριών περιόδων:

- την περίοδο της αρχικής συσσώρευσης (1989-1994),
- την περίοδο της ελεγχόμενης εκκαθάρισης (1994-2004) και,

---

[452] Οι ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις ήταν τόσο σημαντικές για την ανάπτυξη του κλάδου ώστε αποτελεί κοινή διαπίστωση ότι η διόγκωσή του δεν ήταν τόσο αποτέλεσμα υπαρκτής ζήτησης από την πλευρά της οικονομίας, όσο συνέπεια της διαθεσιμότητας των ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων (ενδεικτικά βλ. Μπαλούρδος & Χρυσάκης 1998, Παπαδόγαμβρος 2002, Ευστράτογλου 2004 & 2007, Κόκκος 2002, 2005, 2008α, 2008β, Καραλής 2002, ΚΑΝΕΠ 2003, Γούλας & Μπουκουβάλας 2003, Patiniotis & Stavroulakis 1997)

[453] Την περίοδο 2003-2005 το 56% των προγραμμάτων συνεχιζόμενης κατάρτισης χρηματοδοτούταν μέσω του ΛΑΕΚ. Την περίοδο 2007-2009 το ποσοστό αυτό μειώθηκε σε 43%.

[454] Σε αυτή τη λογική, η ανάπτυξη της ΣΕΚ στην Ελλάδα υπήρξε ως ένα βαθμό αποτυχημένη ακριβώς διότι δεν κατάφερε ποτέ να αποδεσμευτεί, έστω και μερικώς, από τη δημόσια χρηματοδότηση.

[455] Τυπικά οι αναθέσεις γίνονται βάσει αξιολόγησης των προτάσεων, αλλά είναι ευρέως γνωστό στο εσωτερικό του κλάδου ότι μετά το πέρας της προκήρυξης ξεκινά νέος γύρος «διαβουλεύσεων» ανάμεσα στα ΚΕΚ και στο Υπουργείο Εργασίας. Ενδεικτικά βλέπε τις καταγγελίες των εκπροσώπων του ΠΑΣΕΚΕΚ και των ΚΕΚ της τοπικής αυτοδιοίκησης που καταγράφονται στα πρακτικά της τεχνικής συνάντησης εργασίας που διοργανώθηκε από το ΕΚΕΠΙΣ (24/09/2004, www.ekepis.gr)

- την περίοδο της απελευθέρωσης της αγοράς (2005-σήμερα).

Ειδικότερα, σε μια πρώτη φάση, μέσω της απουσίας κρατικής ρύθμισης ευνοήθηκε η αρχική συσσώρευση κεφαλαίου από τις ιδιωτικές επιχειρήσεις. Στη δεύτερη φάση, η ρυθμιστική παρέμβαση του κράτους έγινε εντονότερη προκειμένου να οργανωθεί (αλλά και να ελεγχθεί) ο «ανταγωνισμός» στον κλάδο αλλά και να οριοθετηθεί η αγορά και οι «παίκτες» της. Τέλος, σε τρίτο χρόνο, προωθήθηκε η «απελευθέρωση» της αγοράς μέσω της άρσης των περιοριστικών ρυθμίσεων που είχαν εισαχθεί έως εκείνη την στιγμή.

Τα πρώτα βήματα, 1981-1989

Τα κύρια χαρακτηριστικά της συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης κατά τη δεκαετία του ’80 είναι η σημαντική επέκταση του δικτύου των δημόσιων υποδομών μέσω της χρηματοδότησης από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και η θεωρητική και πρακτική υπαγωγή της συνεχιζόμενης κατάρτισης σε μια ευρύτερη οπτική που προσιδιάζει περισσότερο σε εκείνη της γενικής εκπαίδευσης (προώθηση ευρύτερων κοινωνικών στόχων). Υπό αυτή την έννοια, κατά την περίοδο αυτή δεν μπορούμε να διαπιστώσουμε την ύπαρξη αγοράς για τη συνεχιζόμενη επαγγελματική κατάρτιση.

Η ανάπτυξη της επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης στην Ελλάδα δεν ξεκίνησε τη δεκαετία του ’80.[456] Ωστόσο, στις αρχές της δεκαετίας δύο παράγοντες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην αναζωογόνηση του ενδιαφέροντος για την κατάρτιση. Ο πρώτος ήταν καθαρά οικονομικός και αφορούσε τη δυνατότητα άντλησης πόρων από τα ευρωπαϊκά διαρθρωτικά ταμεία (κυρίως από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο). Ο δεύτερος, ήταν πολιτικός/ιδεολογικός και σχετίζεται με τις αναλύσεις του ΠΑΣΟΚ της εποχής για τα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας και της αγοράς εργασίας, οι οποίες αντλούσαν από τις θεωρίες κέντρου-περιφέρειας (Βούλγαρης 2005: 159). Η θεωρία σε γενικές γραμμές, υποστηρίζει ότι οι χώρες του καπιταλιστικού κέντρου «εισάγουν» τον καπιταλισμό στις χώρες της περιφέρειας μέσω μιας διαδικασίας που δεν αναπτύσσει τις παραγωγικές δυνάμεις ούτε διευρύνει τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Αντίθετα, δημιουργεί μια στρεβλή καπιταλιστική ανάπτυξη που στοχεύει στην εκμετάλλευση και απομύζηση του εθνικού προϊόντος των «υπανάπτυκτων» χωρών. Σε αυτή τη λογική, κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του ’80, η ανεργία ερμηνευόταν ως αποτέλεσμα της ισχνής ανάπτυξης και της στρεβλής δομής του ελληνικού παραγωγικού συστήματος, και η απάντηση στο πρόβλημα της ανεργίας ταυτιζόταν με την παραγωγική αναδιάρθρωση, με ιδιαίτερη έμφαση στην ανάπτυξη της μεταποίησης.[457] Τμήμα, επίσης, της ανεργίας αποδόθηκε «*στην έλλειψη προσαρμογής της επαγγελματικής κατάρτισης στις ανάγκες*

[456] Για μια συνοπτική παρουσίαση της εξέλιξης του κλάδου τα προηγούμενα χρόνια βλ. Κωνσταντακόπουλος (1993).

[457] Χαρακτηριστικές είναι οι αναλύσεις του πρώτου Διοικητή του ΟΑΕΔ επί ΠΑΣΟΚ, καθ. Θεόδωρου Κατσανέβα (1984, 1985), καθώς και οι μελέτες του Υπουργείου Εργασίας (1983) και των Ευστρατόγλου και Μπουγά (1983).

της αγοράς» (Αμαλλός 1987: 14). Στο παραπάνω πλαίσιο, προέκυπτε μια ανάλυση που ήταν επιφυλακτική ως προς την περαιτέρω μεγέθυνση του τομέα των υπηρεσιών,[458] ενώ αντίθετα έδινε μεγάλη έμφαση στη μεταποίηση ως μηχανισμού ενεργοποίησης της οικονομικής μεγέθυνσης.[459] Σε αυτή την προσπάθεια ο ρόλος της επαγγελματικής κατάρτισης ήταν εκ των πραγμάτων σημαντικός. Το αποτέλεσμα ήταν να υπάρξει σημαντική αναζωογόνηση του ενδιαφέροντος για την επαγγελματική κατάρτιση και εκπαίδευση, που εκδηλώθηκε τόσο στο πεδίο της έρευνας, όσο και στο πεδίο των εφαρμοζόμενων πολιτικών.[460]

Παρά ταύτα, η συνεχιζόμενη επαγγελματική εκπαίδευση γινόταν αντιληπτή ως υποενότητα της εκπαίδευσης ενηλίκων, η οποία από τη φύση της ενσωματώνει ευρύτερους κοινωνικούς στόχους.[461] Σε κάθε περίπτωση, κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του ’80 το κλίμα ήταν μάλλον ενθουσιώδες και παρά τα προβλήματα υποδομών, συντονισμού κ.ο.κ., έγιναν σημαντικά βήματα ως προς την εισαγωγή πολιτικών που εμπνέονταν από τις πλέον ριζοσπαστικές προσεγγίσεις του Paulo Freire και της κριτικής θεωρίας της Σχολής της Φραγκφούρτης (Κόκκος 2002: 10, 2008α: 5).

Η χρηματοδότηση από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο ήταν καίριας σημασίας για την επέκταση των υποδομών. Χαρακτηριστικά, η χρηματοδότηση της επαγγελματικής κατάρτισης (από το ΕΚΤ) αυξήθηκε από 29,5 εκατ. ευρωπαϊκών πιστωτικών μονάδων το 1981 σε 246,7 εκατομμύρια το 1988. Με αυτούς τους πόρους μέσα σε μια δεκαετία διπλασιάστηκε ο αριθμός των τμημάτων κατάρτισης της Γ.Γ. Λαϊκής Επιμόρφωσης, το ΕΛΚΕΠΑ ίδρυσε νέα παραρτήματα σε 12 πόλεις εκτός της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, το Κέντρο Γεωργικής Εκπαίδευσης υλοποίησε πάνω από 5.000 προγράμματα κατάρτισης, ο αριθμός των προγραμμάτων αυξήθηκε 300% και ο αριθμός των εκπαιδευόμενων κατά 200% (Καραλής 2003: 15, επίσης Karalis & Vergidis 2004, ΚΕΠΠ 1994: 1).[462]

---

[458]Ενδεικτικά βλ. Ροδόπουλος (1983: 26), Τράπεζα της Ελλάδος (1982: 17-18)

[459] Ενδεικτικά βλ. Κατσανέβας (1983), Ροδόπουλος, (1983), Νικολινάκος, (1983), Αποστολάτος (1985)

[460] Ενδεικτικά για τις πρώτες ερευνητικές εργασίες από στελέχη της δημόσιας διοίκησης βλ. Μπουγάς (1984), Χαϊκάλης (1982), Ιακωβίδης (1984), ΟΑΕΔ (1984).

[461] Όπως αναφέρουν οι Γετίμης κ.ά. (1994: 3-11) μικρό μόνο ποσοστό των τμημάτων επαγγελματικής κατάρτισης είχε καταφέρει να ξεφύγει από το χαρακτήρα της αρχικής προ-κατάρτισης σε γενικά αντικείμενα. Εκτός από τον ΟΑΕΔ, σημαντικό ρόλο στην υλοποίηση προγραμμάτων κατάρτισης είχε το Ελληνικό Κέντρο Παραγωγικότητας, τα Κέντρα Γεωργικής Εκπαίδευσης του Υπουργείου Γεωργίας και, κυρίως, το δίκτυο της Γενικής Γραμματείας Λαϊκής Επιμόρφωσης, της οποίας οι στόχοι ήταν γενικότεροι: κοινωνικό-πολιτιστική επιμόρφωση του πληθυσμού, καταπολέμηση του αναλφαβητισμού, συμπλήρωση της βασικής εκπαίδευσης και παροχή επαγγελματικής κατάρτισης κυρίως σε ανέργους (Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης 1985, Μπασδρά & Θεοδωράκης 2003: 12).

[462] Την πενταετία 1980-1985, ο αριθμός των ωφελούμενων από τα προγράμματα της Γ.Γ.Λ.Ε. αυξήθηκε από 69 σε 178 χιλιάδες (Karalis & Vergidis 2006). Αντίστοιχα, ο αριθμός των εργαζόμενων που συμμετείχαν σε προγράμματα κατάρτισης την περίοδο 1986-1991 έφτασε τις 200.000. Από αυτούς 70% απασχολούταν στην μεταποίηση και 30% στις υπηρεσίες (ΚΕΠΠ, 1994: 1).

Ως προς τους φορείς υλοποίησης των προγραμμάτων, αυτοί ήταν κατά κύριο λόγο δημόσιοι, ενώ η δραστηριοποίηση των ιδιωτικών επιχειρήσεων ήταν περιορισμένη εμφανίζοντας, μάλιστα, τάσεις συρρίκνωσης λόγω της επέκτασης του δικτύου και των υποδομών των δημόσιων σχολών (Τσεκούρας κ.ά. 2004: 28). Η συμμετοχή των ιδιωτών ως φορέων υλοποίησης προγραμμάτων κατάρτισης, περιοριζόταν στις μεγάλες επιχειρήσεις που διοργάνωναν προγράμματα ενδοεπιχειρησιακής κατάρτισης για το προσωπικό τους.

Αρχική συσσώρευση, 1989-1994

Το κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου 1989-1994 είναι η ενεργοποίηση μιας διαδικασίας αρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου από τις ιδιωτικές επιχειρήσεις του κλάδου, μέσα από την οποία αναδείχτηκαν οι «παίκτες» που θα διεκδικούσαν, κατά την επόμενη φάση, την αναγνώρισή τους ως μόνους δικαιούχους υλοποίησης των προγραμμάτων κατάρτισης. Το περιβάλλον εντός του οποίου πραγματοποιήθηκε αυτή η διαδικασία συσσώρευσης είχε τρία βασικά χαρακτηριστικά:

- την είσοδο των ιδιωτικών επιχειρήσεων στον κλάδο και συνακόλουθα την δημιουργία μιας αγοράς,
- την πρωτοφανή επέκταση της δημόσιας δαπάνης για προγράμματα κατάρτισης και,
- την αποχή του Δημοσίου από οποιαδήποτε προσπάθεια ρύθμισης της αγοράς ή έστω ελέγχου του τρόπου χρησιμοποίησης των πόρων που διατίθονταν.

Η απουσία ελέγχου οδήγησε μεν στην κατασπατάληση πόρων, αλλά ταυτόχρονα επέτρεψε τη δημιουργία μιας κρίσιμης μάζας ιδιωτικών επιχειρήσεων με αντικείμενο την κατάρτιση. Έτσι θα μπορούσαμε να πούμε ότι, κατά το στάδιο αυτό, η «κακή οργάνωση» του συστήματος δημόσιας παρακολούθησης της αποτελεσματικότητας των δαπανών κατάρτισης ενείχε μια υπόρρητη «ορθολογικότητα».

Οι διαθέσιμοι δημόσιοι πόροι (κυρίως ευρωπαϊκοί) για την υποστήριξη της συνεχιζόμενης επαγγελματικής είχαν αυξηθεί σημαντικά κατά τη δεκαετία του ’80, αλλά οι αυξήσεις της δεκαετίας του ’90 ήταν χωρίς προηγούμενο. Ενδεικτικά, οι δαπάνες για παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας των Μεσογειακών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων (1984-1989) ανέρχονταν στα 170 εκατομμύρια ECU. Το ποσό αυτό αυξήθηκε στα 2,3 δισεκατομμύρια κατά το Α΄ ΚΠΣ (1988-1993) και στα 2,5 δις ECU κατά το Β΄ ΚΠΣ (1994-1999). Οι δαπάνες για κατάρτιση ως ποσοστό του ΑΕΠ αυξήθηκαν από 0,04% το 1987 σε 0,24% το 1990, δηλαδή οκταπλασιάστηκαν μέσα σε τρία χρόνια (Μηλιός 1994). Η αύξηση αποτυπώθηκε και στον αριθμό των καταρτιζομένων. Σύμφωνα με τον ΟΑΕΔ (1994: 56), στα προγράμματα κατάρτισης του Α΄ ΚΠΣ συμμετείχαν περίπου 360.000 άτομα, ενώ στα αντίστοιχα προγράμματα του Β΄ ΚΠΣ ο αριθμός τους αυξήθηκε στις 550.000 (Βρετάκου & Ρουσέας 2002: 34). Η επέκταση της ενδοεπιχειρησιακής κατάρτισης ήταν επίσης αξιοσημείωτη: από 1 δις δρχ. το 1986 σε 140 δις το 1991, ποσό που ισούται με το 3% των ιδιωτικών επενδύσεων παγίου κεφαλαίου του 1991 (ΚΕΠΠ, 1994: 6).

Η έκρηξη των πόρων, του αριθμού των προγραμμάτων και του αριθμού των καταρτιζομένων, συνοδεύτηκε από την εμπλοκή του ιδιωτικού τομέα στην υλοποίηση των προγραμμάτων κατάρτισης, κυρίως μέσω του νόμου 1836/89, ο οποίος έδωσε στον ΟΑΕΔ τη δυνατότητα να αναθέτει σε άλλους φορείς (ιδιωτικούς και δημόσιους) την εκτέλεση σχετικών προγραμμάτων. Ωστόσο, αυτό που δεν έκανε ο συγκεκριμένος νόμος (αλλά ούτε και κανένας άλλος για αρκετά χρόνια) ήταν να τυποποιήσει τους φορείς υλοποίησης των προγραμμάτων και να εξειδικεύσει τις προϋποθέσεις παροχής των εν λόγω υπηρεσιών. Από το 1989 έως το 1996 δεν υπήρξε καμία συστηματική προσπάθεια δημιουργίας μητρώου φορέων κατάρτισης και από το νομοθετικό πλαίσιο απουσίαζε οποιαδήποτε πρόβλεψη για τις αναγκαίες υποδομές σε εξοπλισμό ή σε ανθρώπινο δυναμικό των φορέων κατάρτισης (Καραλής 2003: 16). Το αποτέλεσμα ήταν ακόμα και αθλητικοί σύλλογοι ή Ιερές Μητροπόλεις να μπορούν να υλοποιούν προγράμματα κατάρτισης στα πλαίσια του Α΄ ΚΠΣ (ΓΓΔΚΠ 2007: 28). Με αυτά τα δεδομένα, δεν προκαλεί έκπληξη που η μελέτη αξιολόγησης του Α΄ ΚΠΣ (Δοξιάδης κ.ά. 1993, επίσης βλ. Ρουλιάς 1994) διαπίστωνε πως: δεν υπήρχε εποπτεύον ή συντονιστικό όργανο των προγραμμάτων κατάρτισης, οι περισσότεροι φορείς υλοποίησης δεν ήταν εξειδικευμένοι, η επιλογή των προγραμμάτων γινόταν βάσει της διαθεσιμότητας των επιχορηγήσεων, η συμβολή των προγραμμάτων στην παραγωγή οικονομικά ή κοινωνικά χρήσιμων ειδικοτήτων ήταν μηδαμινή. Ανάλογα προβλήματα παρουσιάστηκαν και κατά τη πρώτη φάση εφαρμογής του Β΄ ΚΠΣ (1994-1996). Τα προγράμματα κατάρτισης υλοποιούνταν από φορείς χωρίς πιστοποίηση και χωρίς διαδικασίες ελέγχου της ποιότητας και της αποτελεσματικότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης. Σήμερα όλοι συμφωνούν,[463] ότι όλη αυτή η κατάσταση είχε σαν αποτέλεσμα την ποσοτική επέκταση των δραστηριοτήτων κατάρτισης χωρίς την αντίστοιχη βελτίωση της αποτελεσματικότητας και της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών.

Μέσα σε αυτό το περιβάλλον, την περίοδο 1989-1993 εμφανίστηκε μια πλειάδα επιχειρήσεων που λειτουργούσαν είτε αυτόνομα, είτε ως υπεργολάβοι των προγραμμάτων κατάρτισης της Γενικής Γραμματείας Λαϊκής Επιμόρφωσης. Ο ακριβής αριθμός αυτών των «φορέων κατάρτισης» είναι άγνωστος. Η ΟΚΕ (1998: 2) κάνει λόγο για 3.500 αστικές εταιρίες μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα με αντικείμενο τη συνεχιζόμενη κατάρτιση ανέργων και εργαζομένων, χωρίς όμως να αναφέρει την πηγή. Πιο μετριοπαθείς εκτιμήσεις υπολογίζουν ότι το 1993 λειτουργούσαν περί τα 200 Κέντρα Ελευθέρων Σπουδών και 1.000 αστικές μη κερδοσκοπικές εταιρίες με αντικείμενο την κατάρτιση, η πλειονότητα των οποίων δεν διέθετε ιδιόκτητη υποδομή και νοίκιαζε υποδομές τρίτων (Παπαθεοδοσίου & Σταύρου 1993: 42). Παράλληλα, ένας νέος τύπος «επιχειρηματία» έκανε την εμφάνισή του, ο «*βαλιτσάκιας*» όπως τον αποκάλεσαν στην αργκό του κλάδου. Μεσάζοντες, δηλαδή, που αναλάμβαναν να παίξουν το ρόλο του διοργανωτή προγραμμάτων, μονοπρόσωποι «φορείς κατάρτισης» που, με ένα βαλιτσάκι στο χέρι, αναζητούσαν επιχειρήσεις και ανέργους

[463] Ενδεικτικά Karalis και Vergidis (2004, 2006), Ευστράτογλου (2004), Παληός (2003), Κόκκος (2002, 2005, 2008α, 2008β), Δοξιάδης κ.ά. (1993), Βεργίδης κ.ά. (1999), Καραλής (2003), UNESCO (1997, 1999).

προκειμένου να τους εντάξουν σε προγράμματα των οποίων η δαπάνη πληρώθηκε χωρίς, όμως, να είναι βέβαιο ότι πραγματοποιήθηκε.

Με άλλα λόγια, ο πολλαπλασιασμός των πόρων για την κατάρτιση, η δυνατότητα εμπλοκής του ιδιωτικού τομέα ως φορέα υλοποίησης προγραμμάτων και η απουσία συστήματος πιστοποίησης ή ελέγχου, οδήγησε στην γέννηση εντός μιας πενταετίας μιας πλειάδας επιχειρήσεων με αντικείμενο την κατάρτιση. Μια περιδιάβαση στους ιστότοπους των σημερινών ΚΕΚ αρκεί προκειμένου να δειχτεί ότι οι περισσότερες από τις επιχειρήσεις που επίσημα πιστοποιήθηκαν ως ΚΕΚ το 1995 ιδρύθηκαν μετά το 1988.

Η εξέλιξη αυτών των εταιριών δεν ήταν η ίδια για όλες: άλλες μεγάλωσαν πραγματοποιώντας σημαντικές επενδύσεις σε υποδομές, άλλες παρέμειναν μικρές και περιθωριακές, άλλες έκλεισαν ή απορροφήθηκαν από μεγαλύτερες λόγω της πιστοποίησης που ακολούθησε. Το σημαντικό στοιχείο είναι ότι η ανυπαρξία κριτηρίων επέτρεψε την κρίσιμη αρχική συσσώρευση κεφαλαίου από τις επιχειρήσεις της νεοσύστατης αγοράς.

Χαρακτηριστικό είναι ότι, παρά τα προβλήματα περιεχομένου των προγραμμάτων κατάρτισης, το σχετικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα του Β΄ ΚΠΣ («Συνεχιζόμενη Κατάρτιση και Προώθηση στην Απασχόληση») εμφάνιζε σε σταθερή βάση τα υψηλότερα ποσοστά απορροφητικότητας στο σύνολο των επιχειρησιακών προγραμμάτων του ΚΠΣ (Υπουργείο Εργασίας 2001: 23). Μόνο τη διετία 1994-1996 υλοποιήθηκαν 3.577 προγράμματα που παρακολούθησαν πάνω από 200.000 άτομα, εκ των οποίων τουλάχιστον οι 80.000 καταρτίστηκαν σε ιδιωτικά ΚΕΚ (Καραντινός κ.ά., 1997: 36). Για να εκτιμήσουμε τη σημασία του μεγέθους (40.000 καταρτιζόμενοι κατ' έτος στο σύνολο των ιδιωτικών ΚΕΚ) αρκεί να αναφέρουμε ότι μετά την πιστοποίηση του 1997 η συνολική δυναμικότητα των ΚΕΚ ανερχόταν σε περίπου 35.000 καταρτιζόμενους κατ' έτος. Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι οι ιδιωτικές επιχειρήσεις κατάρτισης διασφάλισαν 100% πληρότητα των θέσεων που διέθεταν για τουλάχιστον 2 χρόνια σε υπέρ-κοστολογημένες τιμές (βλ. παρακάτω). Τα δύο πρώτα ΚΠΣ δημιούργησαν μια τεράστια ζήτηση υπηρεσιών κατάρτισης την οποία φυσικά οι ιδιωτικές επιχειρήσεις προσέτρεξαν να ικανοποιήσουν.

Ελεγχόμενη εκκαθάριση, 1994-2004

Το κύριο χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου είναι η υλοποίηση μιας πολιτικής που στόχευσε, ταυτόχρονα, στην εκκαθάριση της αγοράς αλλά και στη διασφάλιση ενός μεριδίου για όσες επιχειρήσεις θα συμμετείχαν στο νέο σύστημα. Δηλαδή, κατά την περίοδο αυτή παρατηρήθηκε μια διπλή κίνηση ως προς τη στοχοθεσία της κυβερνητικής πολιτικής: από τη μια πλευρά, υπήρξε αποκλεισμός της πλειονότητας των «φορέων κατάρτισης» της προηγούμενης περιόδου από τα νέα προγράμματα. Από την άλλη, οι επιχειρήσεις κατάρτισης που τελικά συμπεριελήφθησαν στο σύστημα διασφάλισαν όλες ένα μερίδιο αγοράς.

Ο κύριος μηχανισμός μέσω του οποίου επιδιώχθηκε η εκκαθάριση της αγοράς ήταν η διαδικασία πιστοποίησης των φορέων κατάρτισης. Εφεξής η πιστοποίηση ενός φορέα κατάρτισης αποτέλεσε προϋπόθεση προκειμένου αυτός να μπορεί να υλοποίει συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα. Βέβαια, η ταχύτητα, και το περιεχόμενο της πιστοποίησης ρυθμίστηκαν προσεκτικά. Παράλληλα, η διασφάλιση ενός μεριδίου αγοράς για κάθε πιστοποιημένο ΚΕΚ επιδιώχθηκε, κυρίως, μέσω δύο νομοθετικών περιορισμών: (α) από τον καθορισμό μέγιστου αριθμού των παραρτημάτων που μπορεί να ιδρύει κάθε ένα ΚΕΚ και, (β) από τον καθορισμό μέγιστου αριθμού θεματικών πεδίων κατάρτισης στα οποία μπορούσε να δραστηριοποιηθεί κάθε ΚΕΚ. Κανένα ΚΕΚ δεν μπορούσε να ανοίξει όσα παραρτήματα ήθελε, κανένα ΚΕΚ δεν μπορούσε να δραστηριοποιηθεί σε όλα τα θεματικά αντικείμενα που προβλέπονταν. Από τους παραπάνω περιορισμούς εξαιρέθηκαν τα λίγα δημόσια ΚΕΚ, καθώς και τα ΚΕΚ των κοινωνικών εταίρων, δηλαδή των τριτοβάθμιων συνδικαλιστικών οργανώσεων. Η εξαίρεση ειδικά αυτών των ΚΕΚ εξασφάλισε την υποστήριξή εκ μέρους των οργανώσεων ή έστω την ανοχή τους απέναντι στις γενικότερες κατευθύνσεις της πολιτικής κατάρτισης που υλοποιούνταν.

Οι πρώτες προσπάθειες να μπει μια τάξη στο σύστημα εντοπίζονται στο 1993 και οφείλονται στις πιέσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, η οποία ζητούσε η υλοποίηση των συγχρηματοδοτούμενων προγραμμάτων να πραγματοποιείται αποκλειστικά από πιστοποιημένους φορείς. Αυτή η πίεση αποτυπώθηκε στην ενσωμάτωση στο πλαίσιο-συμφωνία για το Β΄ ΚΠΣ (1994-1999) της ρητής δέσμευσης της κυβέρνησης να αναπτύξει σύστημα πιστοποίησης των φορέων υλοποίησης προγραμμάτων κατάρτισης, πιστοποίησης εκπαιδευτών και πιστοποίησης εκπαιδευτικών προγραμμάτων (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 1994: 63-64). Πιο συγκεκριμένα, η επιτυχής ανάπτυξη του συστήματος πιστοποίησης φορέων κατάρτισης αποτελούσε προϋπόθεση για την απρόσκοπτη χρηματοδότηση του συνόλου του «Ε.Π. Συνεχιζόμενη Κατάρτιση και Προώθηση στην Απασχόληση», το οποίο φυσικά περιελάμβανε και άλλες δράσεις εκτός της κατάρτισης (π.χ. προγράμματα επιδότησης νέων θέσεων εργασίας, προγράμματα επιχειρηματικότητας κ.ο.κ.). Επιπλέον, αποφασίστηκε και ο περιορισμός των φορέων κατάρτισης σε περίπου 350, ώστε να ελέγχεται καλύτερα η ποιότητα των υπηρεσιών και η διαχείριση των πόρων (Παληός 2003: 40).

Το Νοέμβριο του 1994 το Υπουργείο Εργασίας εξέδωσε τα πρώτα κριτήρια πιστοποίησης των *Κέντρων Επαγγελματικής Κατάρτισης* (Υ.Α. 115372/11.11.1994), δηλαδή μιας νέας εκπαιδευτικής δομής με αποκλειστικό αντικείμενο την υλοποίηση προγραμμάτων συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης. Βάσει της απόφασης, τα ΚΕΚ διακρίθηκαν με κριτήριο την εμβέλειά τους σε Εθνικά και Περιφερειακά και με κριτήριο την εξειδίκευση σε Θεματικά και Κλαδικά.

Τα θεματικά ΚΕΚ, που ήταν αριθμητικά περισσότερα και τα μόνα που μπορούσαν να ιδρύσουν ιδιωτικοί φορείς, είχαν δικαίωμα να δραστηριοποιηθούν μόνο σε ένα από τα δύο θεματικά πεδία που ορίστηκαν («Διοίκηση - Πληροφορική», «Τεχνικές

ειδικεύσεις»).[464] Αντίθετα, τα κλαδικά ΚΕΚ δεν είχαν θεματικό περιορισμό στα αντικείμενα κατάρτισης, αρκεί αυτά να ικανοποιούσαν τις ανάγκες του κλάδου στον οποίο αναφέρονταν. Όμως, τα κλαδικά ΚΕΚ μπορούσαν να ιδρυθούν μόνο από φορείς εκπροσώπησης εργοδοτών ή εργαζομένων.

Τα ΚΕΚ εθνικής εμβέλειας ήταν υποχρεωμένα να διαθέτουν μόνιμες υποδομές σε τουλάχιστον τρεις Περιφέρειες της χώρας (μία έδρα και δύο παραρτήματα) και μπορούσαν να δραστηριοποιούνται στο σύνολο της επικράτειας, δηλαδή όχι μόνο στις περιφέρειες που διέθεταν υποδομές. Ως ελάχιστες προδιαγραφές πιστοποίησης, μεταξύ άλλων, ορίστηκαν η ύπαρξη συνολικού χώρου τουλάχιστον 700 τ.μ.[465] και η απασχόληση τουλάχιστον 5 ατόμων ως διοικητικό προσωπικό με σύμβαση εργασίας αορίστου ή ορισμένου χρόνου. Τα ΚΕΚ περιφερειακής εμβέλειας ήταν εκείνα που διέθεταν μόνιμες δομές σε μία μόνο Περιφέρεια. Αυτά τα ΚΕΚ μπορούσαν να δραστηριοποιούνται μόνο σε αυτή την Περιφέρεια, ενώ ως ελάχιστα κριτήρια πιστοποίησης ετέθησαν, μεταξύ άλλων, η ύπαρξη ελάχιστου συνολικού χώρου 120 τ.μ. (250 τ.μ. για Αθήνα και Θεσσαλονίκη) και η απασχόληση τουλάχιστον ενός ατόμου (3 για Αθήνα και Θεσσαλονίκη) ως διοικητικό προσωπικό και η τριετής εκπαιδευτική εμπειρία του Διευθυντή Σπουδών ή του Διευθυντή του ΚΕΚ.

Όπως προκύπτει από τα κριτήρια που υιοθετήθηκαν, η πιστοποίηση ήταν μια σχετικά εύκολη υπόθεση δεδομένου ότι οι ελάχιστες προδιαγραφές ήταν πραγματικά ελάχιστες και το μόνο που διασφάλιζαν ήταν η ύπαρξη στοιχειώδους φυσικής υπόστασης του ΚΕΚ, με μοναδικό στόχο να αντιμετωπιστεί το φαινόμενο του «βαλιτσάκια». Ως φορέας πιστοποίησης ορίστηκε το νεοσύστατο Εθνικό Κέντρο Πιστοποίησης Δομών Συνεχιζόμενης Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΕΚΕΠΙΣ), το οποίο όμως άργησε πολύ να λειτουργήσει πραγματικά και ουσιαστικά. Ο νέος θεσμός δημιουργήθηκε τον Ιούνιο του 1994 (ν. 2224/94), αλλά ο κανονισμός λειτουργίας του κυρώθηκε τον Σεπτέμβριο του 1996 (Υ.Α. 2103/3.9.1996). Στην πράξη, η πρώτη πιστοποίηση του 1994 διενεργήθηκε από μία ολιγομελή επιτροπή, χωρίς υποστηρικτικό προσωπικό, που συνεδρίαζε σε μια αίθουσα του Υπουργείου Εργασίας, με μόνη δυνατότητα τον τυπικό έλεγχο των φακέλων που κατέθεσαν τα προς πιστοποίηση ΚΕΚ (Αϊβαλιώτης, συνέντευξη).

Τελικά, αντί των 350 πιστοποιήσεων που ήταν ο αρχικός στόχος, πιστοποιήθηκαν 481 ΚΕΚ.[466] Το πρόβλημα δεν ήταν τόσο η υπέρβαση του αριθμού, όσο η πραγματική υπόσταση των πιστοποιημένων φορέων. Τα ελάχιστα κριτήρια πιστοποίησης και η αδυναμία ελέγχου επέτρεψε ακόμα και τη μετατροπή νυχτερινών κέντρων διασκέδασης σε ΚΕΚ, κατά δήλωση του Κώστα Δημουλά (2002: 130), ο

[464] Στην περίπτωση που το ΚΕΚ επέλεγε το δεύτερο θεματικό πεδίο ήταν υποχρεωμένο να εξειδικεύσει περαιτέρω τη δράση του σε δύο από τις 4 υποκατηγορίες: (α) Πρωτογενής Τομέας, (β) Δευτερογενής Τομέας, (γ) Πολιτισμός Αθλητισμός και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας, (δ) Περιβάλλον, Τουρισμός και λοιπές υπηρεσίες.

[465] 400 τ.μ. σε ενιαίο χώρο ή σε χωριστά κτήρια (τουλάχιστον 150 τ.μ. έκαστο) για τη στέγαση της Έδρας του ΚΕΚ, και 150 τ.μ. για κάθε ένα από τα Παραρτήματα.

[466] 332 ιδιωτικά, 46 των ΟΤΑ, 41 Δημόσιων Οργανισμών, 28 πανεπιστημίων και 24 σωματείων εργοδοτών και εργαζομένων.

οποίος είχε οριστεί ως εκπρόσωπος της ΓΣΕΕ στην Επιτροπή πιστοποίησης του ΕΚΕΠΙΣ. Με αυτά τα δεδομένα, δεν προκαλεί έκπληξη ότι τα αποτελέσματα του ελέγχου που διεξήγαγε εκ των υστέρων η Ευρωπαϊκή Επιτροπή σε πιστοποιημένα ΚΕΚ (1996) ήταν τόσο απογοητευτικά ώστε η Επιτροπή αποφάσισε την αναστολή της χρηματοδότησης του συνόλου του «Ε.Π. Συνεχιζόμενη Επαγγελματική Κατάρτιση και την Προώθηση στην Απασχόληση» για δύο χρόνια και μέχρις ότου υιοθετηθεί νέο και αξιόπιστο σύστημα πιστοποίησης (Αμίτσης, 2000: 98).

Οι συνέπειες της αναστολής της χρηματοδότησης ήταν καταιγιστικές. Όλες οι πιστοποιήσεις ήρθησαν, το ΕΚΕΠΙΣ επανιδρύθηκε (Π.Δ. 67/21.4.1997) και ξεκίνησε νέος κύκλος πιστοποίησης το 1997. Με σειρά υπουργικών αποφάσεων καθορίστηκαν νέα κριτήρια και διαδικασίες που περιελάμβαναν υποχρεωτικό επιτόπιο έλεγχο από κλιμάκια του ΕΚΕΠΙΣ.[467] Ο αριθμός όμως των ΚΕΚ που το Υπουργείο δήλωσε ότι επιθυμεί να πιστοποιήσει αυξήθηκε από 350 σε 496,[468] δηλαδή λίγα περισσότερα από αυτά που είχαν πιστοποιηθεί με την προηγούμενη διαδικασία.

Ως προς την κατηγοριοποίηση των ΚΕΚ δεν υπήρξαν δραματικές αλλαγές. Διατηρήθηκε η διάκριση ανάμεσα σε εθνικής και περιφερειακής εμβέλειας και ανάμεσα σε κλαδικά και θεματικά.[469] Το σημαντικότερο στοιχείο είναι ότι, σε αντίθεση με την προηγούμενη πιστοποίηση, τέθηκε ανώτατο όριο στον αριθμό των παραρτημάτων που μπορούσε να διαθέτει κάθε ΚΕΚ εθνικής εμβέλειας. Ο ελάχιστος αριθμός των παραρτημάτων, σε περιφέρειες εκτός της έδρας του ΚΕΚ, μειώθηκε από τρία σε δύο, αλλά ταυτόχρονα απαγορεύτηκε η ίδρυση παραρτημάτων σε περισσότερες από τέσσερεις περιφέρειες. Από την απαγόρευση εξαιρέθηκαν και πάλι ο ΟΑΕΔ, το ΕΛΚΕΠΑ και τα ΚΕΚ των τριτοβάθμιων οργανώσεων των κοινωνικών εταίρων. Το νέο σύστημα διατήρησε τους περιορισμούς στα πεδία δραστηριοποίησης, τα οποία όμως αυξήθηκαν σε αριθμό. Κάθε ΚΕΚ είχε να επιλέξει το πολύ τέσσερα πεδία δραστηριοποίησης από μια λίστα εννέα θεματικών πεδίων.[470] Τα ΚΕΚ του ΟΑΕΔ, του ΕΛΚΕΠΑ, της ΕΕΤΑΑ, των ΟΤΑ και των τριτοβάθμιων οργανώσεων των κοινωνικών εταίρων εξαιρέθηκαν και από αυτόν τον περιορισμό.

Σημαντικές ήταν και οι αλλαγές σε σχέση με τις απαιτήσεις σε υποδομές και τη διαδικασία απόδειξης της εκπαιδευτικής εμπειρίας. Το συνολικό εμβαδό των απαιτούμενων χώρων δεν άλλαξε,[471] προστέθηκαν όμως αναλυτικότερες

---

[467] Υ.Α. 111457/12.7.1996, 111232/19.12.1997, 111311/30.12.1997, 111313/30.12.1997.

[468] Υ.Α. 111312/17.12.1997.

[469] Προστέθηκε επίσης μια πέμπτη κατηγορία, τα εξειδικευμένα ΚΕΚ στην Υγιεινή και Ασφάλεια της Εργασίας, με αντικείμενο την εκπαίδευση τεχνικών ασφαλείας, γιατρών εργασίας και εκπροσώπων εργαζομένων και εργοδοτών σε ζητήματα ασφάλειας της εργασίας.

[470] (1) επαγγέλματα περιβάλλοντος, (2) επαγγέλματα υγείας και πρόνοιας, (3) επαγγέλματα πολιτισμού και αθλητισμού, (4) παιδαγωγικά επαγγέλματα και εκπαίδευση εκπαιδευτών, (5) επαγγέλματα οικονομίας και διοίκησης, (6) επαγγέλματα πληροφορικής, (7) επαγγέλματα τουριστικά και παροχής υπηρεσιών, (8) αγροτικά επαγγέλματα, (9) επαγγέλματα τεχνικά και μεταφορών.

[471] Για τα εθνικής εμβέλειας 700 τ.μ. εκ των οποίων 400 τ.μ. στην έδρα και 150 τ.μ. στα παραρτήματα. Για τα περιφερειακά ΚΕΚ, υπήρξε μια μικρή αύξηση και το ελάχιστο μέγεθος ορίστηκε στα 200 τ.μ. από 120 τ.μ. που ήταν πριν.

προδιαγραφές για τον χαρακτήρα τους.[472] Ο αριθμός του ελάχιστου αναγκαίου προσωπικού παρέμεινε επίσης ο ίδιος (5 υπάλληλοι διοικητικό προσωπικό για τα εθνικής εμβέλειας και ένας για τα περιφερειακά), απαιτήθηκε όμως οι εργαζόμενοι να απασχολούνται με σχέση εργασίας αορίστου χρόνου.

Σε κάθε περίπτωση, τα νέα και αυστηρότερα κριτήρια έδρασαν αποτρεπτικά για τουλάχιστον τα μισά από τα 481 ΚΕΚ που είχαν πιστοποιηθεί το 1994. Συνολικά κατατέθηκαν μόλις 296 φάκελοι, εκ των οποίων εγκρίθηκαν οι 262, πιστοποιώντας αντίστοιχο αριθμό ΚΕΚ. Από αυτά τα 149 ήταν ιδιωτικά, τα 58 ανήκαν στην τοπική αυτοδιοίκηση, τα 18 σε πανεπιστήμια, τα 13 σε φορείς του δημόσιου τομέα, τα 13 σε κοινωνικούς εταίρους, τα 8 σε φορείς πρόνοιας και 3 ανήκαν σε επιμελητήρια.[473] Εν ολίγοις, μετά τη νέα πιστοποίηση τα ιδιωτικά ΚΕΚ μειώθηκαν στο μισό.

Το 2001, με αφορμή το Γ΄ ΚΠΣ, ακολούθησε νέος κύκλος πιστοποίησης (Υ.Α. 105127/8.1.2001). Η βασική λογική ήταν η ίδια με εκείνη του 1997: ελεγχόμενη εκκαθάριση. Ενώ μειώθηκε ο αριθμός των αναγκαίων δομών σε εθνικό επίπεδο (από 496 σε 333),[474] ταυτόχρονα δόθηκε η δυνατότητα αύξησης του μεγέθους των μεγάλων ΚΕΚ, όχι όμως τόσο ώστε να αποκτήσουν πανελλαδική δικτύωση. Ο αριθμός των υποχρεωτικών ελάχιστων παραρτημάτων για τα ΚΕΚ εθνικής εμβέλειας αυξήθηκε από 2 σε 3, ενώ παράλληλα αυξήθηκε και ο αριθμός των μέγιστων δυνατών παραρτημάτων από 4 σε 5. Τα ΚΕΚ του ΟΑΕΔ και των κοινωνικών εταίρων συνέχισαν να εξαιρούνται από τον περιορισμό.

Διατηρήθηκαν επίσης και οι περιορισμοί στα πεδία δραστηριοποίησης. Ούτε το ελάχιστο εμβαδό των υποδομών άλλαξε, απαιτήθηκε όμως το σύνολο των κτηριακών εγκαταστάσεων και του εξοπλισμού να είναι προσβάσιμο από ΑμεΑ. Σταθερός παρέμεινε και ο αριθμός του ελάχιστου απαιτούμενου διοικητικού προσωπικού (5 για τα εθνικής εμβέλειας και 1 για τα περιφερειακής).

Το «καινοτόμο» στοιχείο της πιστοποίησης του 2001 ήταν η προσπάθεια του Δημοσίου να εκτρέψει προς τα ΚΕΚ τμήμα των δραστηριοτήτων που εξ ορισμού μπορεί να επιτελέσει αποτελεσματικά μόνο ο ΟΑΕΔ. Απαιτήθηκε από τα ΚΕΚ να διαθέτουν εσωτερικές μεθόδους διάγνωσης εκπαιδευτικών αναγκών και αναγκών της αγοράς εργασίας σε ειδικότητες (!), καθώς και σύστημα παρακολούθησης του συνόλου των καταρτιζομένων για 6 μήνες μετά το πέρας της κατάρτισης και για τμήμα αυτών για ένα χρόνο μετά το πέρας της κατάρτισης. Αυτές οι απαιτήσεις, στις οποίες τα ΚΕΚ ανταποκρίθηκαν τυπικά αλλά ποτέ ουσιαστικά, εισήγαγαν στο σύστημα μια φαιδρή διάσταση. Η διάγνωση των εκπαιδευτικών αναγκών μιας

[472] Για το φωτισμό και τον αερισμό των χώρων, για τις διαστάσεις των αιθουσών διδασκαλίας, για τα πλάτη και τα ύψη των θηρών και των διαδρόμων, για τους κανόνες πυρασφάλειας κλπ.

[473] Επίσης πιστοποιήθηκαν και 226 ενδοεπιχειρησιακές δομές κατάρτισης συνολικής δυναμικότητας 13,8 χιλιάδων θέσεων και 241 φορείς για την υλοποίηση προγραμμάτων κατάρτισης του Ε.Π. Καταπολέμηση του Κοινωνικού Αποκλεισμού (Ευστράτογλου 2003: 7). Λόγω της υλοποίησης ειδικών προγραμμάτων για ΑΜΕΑ τα κριτήρια πιστοποίησης για αυτά τα ΚΕΚ ήταν περισσότερο απαιτητικά ως προς τις αναγκαίες υποδομές.

[474] Υ.Α. 105129/9.1.2001.

περιφέρειας ή ενός κλάδου απαιτεί συστηματική έρευνα μεγάλης εμβέλειας, την οποία είναι προφανές ότι καμία επιχείρηση κατάρτισης δεν μπορεί να αναλάβει σε μόνιμη βάση. Αντίστοιχα, η παρακολούθηση των ανέργων και η αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας της κατάρτισής τους μπορεί να πραγματοποιηθεί σε μόνιμη βάση μόνο από τον ΟΑΕΔ για λόγους που έχουν να κάνουν με την ίδια την μεθοδολογία που απαιτεί ένα τέτοιο εγχείρημα.[475] Εν τέλει, επειδή τα παραπάνω κριτήρια αποτέλεσαν τυπικές προϋποθέσεις της πιστοποίησης, τα ΚΕΚ συμμορφώθηκαν αποστέλλοντας σχετικά στοιχεία στο ΕΚΕΠΙΣ, τα οποία όμως είναι αμφίβολης αξίας λόγω της αδυναμίας του ΕΚΕΠΙΣ να τα διασταυρώσει.

Σε κάθε περίπτωση, στην πρόσκληση ενδιαφέροντος του ΕΚΕΠΙΣ ανταποκρίθηκαν 337 φορείς, εκ των οποίων πιστοποιήθηκαν οι 283, εξασφαλίζοντας πιστοποίηση έως και τα τέλη του 2003 (Ευστράτογλου 2003: 8-9).

Μετά την πιστοποίηση του 2001 προέκυψε η ανάγκη δημιουργίας ενός μόνιμου μηχανισμού παρακολούθησης και αξιολόγησης (ΕΚΕΠΙΣ 2011: 4).[476] Το σύστημα περιελάμβανε (και περιλαμβάνει) δύο διαδικασίες: ετήσια αποστολή στοιχείων από τα πιστοποιημένα ΚΕΚ και επιτόπιους ελέγχους ανά διετία στο σύνολο των δομών από το ΕΚΕΠΙΣ. Όσο το ΚΕΚ βαθμολογείται πάνω από τη βάση ανανεώνει την πιστοποίησή του.[477] Στα πλαίσια αυτού του συστήματος αξιολόγησης (on-going), για πρώτη φορά αξιολογήθηκαν και τα εκπαιδευτικά προγράμματα. Μέχρι εκείνη τη στιγμή η πιστοποίηση αφορούσε αποκλειστικά τη φυσική υποδομή και την εκπαιδευτική προϋπηρεσία-εμπειρία.

Η απελευθέρωση της αγοράς (2005-)

Η τελευταία φάση εξέλιξης εγκαινιάστηκε το 2005 και διακρίνεται από την «απελευθέρωση» της αγοράς, αφού καταργήθηκαν όλοι οι περιορισμοί του παρελθόντος σε σχέση με τον ελάχιστο και μέγιστο αριθμό των παραρτημάτων, τα πεδία δραστηριοποίησης και τη νομική μορφή των ΚΕΚ. Ειδικότερα στο νέο κύκλο πιστοποίησης:

- Καταργήθηκε η υποχρέωση τα ΚΕΚ να είναι αυτόνομα νομικά πρόσωπα με αποκλειστικό στόχο την παροχή προγραμμάτων κατάρτισης. Από εδώ και στο

[475] Για την μεθοδολογία αξιολόγησης των προγραμμάτων κατάρτισης βλ. Δεδουσόπουλος 2007, Calmfors 2004, Pierre 1999

[476] ΚΥΑ 111384/13-5-2003 και ΚΥΑ 9.16031/Οι.3.2815/10.9.2009

[477] Τα κριτήρια αξιολόγησης χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες κάθε μία από τις οποίες συμμετέχει σταθμισμένα στον τελικό βαθμό. Ειδικότερα οι κατηγορίες είναι: (α) «Οργάνωση και Λειτουργία»: περιλαμβάνει τον επιχειρησιακό σχεδιασμό, τις δράσεις διάδοσης και προβολής των προϊόντων και υπηρεσιών ΚΕΚ καθώς και τα προγράμματα κατάρτισης που υλοποιούνται εκτός των ίδιων δομών. Καθορίζει τον τελικό βαθμό κατά 20% . (β) «Παρεχόμενη κατάρτιση»: περιλαμβάνει τα συστήματα σχεδιασμού, παρακολούθησης και αξιολόγησης της κατάρτισης κάθε ΚΕΚ καθώς και την αποτύπωση της αποκτηθείσας εμπειρίας του. Καθορίζει τον τελικό βαθμό κατά 60%. (γ) «Προώθηση στην απασχόληση»: περιλαμβάνει το σύστημα παρακολούθησης των καταρτισθέντων, τους μηχανισμούς υποστήριξης και προώθησης στην απασχόληση και την ένταξη των καταρτισθέντων στην αγορά εργασίας. Καθορίζει τον τελικό βαθμό κατά 20%.

εξής, οποιαδήποτε επιχείρηση μπορεί να ιδρύει ΚΕΚ (ως θυγατρική) υπό την προϋπόθεση ότι αυτό θα έχει ως αποκλειστικό αντικείμενο την υλοποίηση προγραμμάτων κατάρτισης.

- Καταργήθηκε ο διαχωρισμός των ΚΕΚ σε εθνικής και περιφερειακής εμβέλειας. Κάθε ΚΕΚ που διαθέτει δομές σε τουλάχιστον δύο περιφέρειες της χώρας μπορεί να υλοποιεί προγράμματα στο σύνολο της επικράτειας από μόνο του ή σε συνεργασία με άλλα ΚΕΚ. Ακολούθως, καταργήθηκε ο ανώτατος αριθμός παραρτημάτων που μπορεί να διαθέτει κάθε ΚΕΚ.
- Καταργήθηκαν οι περιορισμοί στα θεματικά αντικείμενα δραστηριοποίησης. Τα ΚΕΚ μπορούν, εάν το επιθυμούν, να πιστοποιηθούν στο σύνολο των θεματικών πεδίων κατάρτισης.[478]
- Σε αντίθεση με τους προηγούμενους κύκλους πιστοποίησης, οι διαδικασίες θα είναι ανοιχτές, υπό την έννοια ότι δεν υπάρχει κάλεσμα από το ΕΚΕΠΙΣ, αλλά κάθε ΚΕΚ θα μπορεί σε χρόνο που το επιλέξει να καταθέσει το φάκελο του προκειμένου να πιστοποιηθεί.

Βέβαια, παρά την κατάργηση των παραπάνω περιορισμών ο διαχωρισμός ανάμεσα σε ΚΕΚ περιφερειακής και εθνικής εμβέλειας στην ουσία παρέμεινε ως πραγματικός διαχωρισμός ανάμεσα σε «μεγάλα» και σε «μικρά» ΚΕΚ, τα οποία σήμερα εκπροσωπούνται και από διαφορετικούς φορείς.[479] Μια τρίτη ομάδα αποτελούν τα ΚΕΚ της Τοπικής Αυτοδιοίκησης τα οποία μετά την απελευθέρωση της αγοράς βρέθηκαν σε δυσμενή θέση διότι έχασαν το προνόμιο να υλοποιούν προγράμματα σε όλα τα θεματικά πεδία (σε αντίθεση με τα ιδιωτικά ΚΕΚ, τα ΚΕΚ της Τοπικής Αυτοδιοίκησης δεν έχουν κανένα κίνητρο για την ίδρυση παραρτημάτων σε άλλες περιφέρειες). Τέλος, υπάρχουν και τα ΚΕΚ των κοινωνικών εταίρων, τα οποία αντιμετώπισαν μικρότερες πιέσεις λόγω της διασφάλισης αποκλειστικά για αυτά επιπλέον πόρων μέσω του ΛΑΕΚ. Το αποτέλεσμα ήταν να φτάσουμε στη σημερινή δομή του συστήματος συνεχόμενης επαγγελματικής κατάρτισης που αριθμεί 274 πιστοποιημένα ΚΕΚ με πιστοποιημένες 540 δομές εκπαίδευσης.

Μετά την εκκαθάριση: η ποσοτική διάσταση της επαγγελματικής κατάρτισης

Η συζήτηση μέχρι τώρα επικεντρώθηκε στην εξέλιξη του νομοθετικού πλαισίου και στις συνέπειες που αυτό είχε στην εξέλιξη του αριθμού των ΚΕΚ. Δεν έχουμε όμως καθόλου αναφερθεί στην ουσία των προγραμμάτων κατάρτισης, τον αριθμό τους, την αποτελεσματικότητά τους κ.ο.κ. Η αναφορά σε αυτά τα στοιχεία είναι αναγκαία προκειμένου να δειχθεί ότι οι αποκλεισμοί αλλά και η προστασία που παρείχε το νομοθετικό πλαίσιο σε κάθε φάση, παρά το θεμελιωνόταν σε μια ρητορική περί

[478] Κατά συνέπεια, καταργήθηκε και η διάκριση των ΚΕΚ σε θεματικά και κλαδικά, αφού ο μόνος λόγος αυτής της διάκρισης ήταν ότι για τα κλαδικά ΚΕΚ δεν υπήρχαν περιορισμοί στα θεματικά πεδία δραστηριοποίησης.

[479] Ο ΕΛΣΕΚΕΚ εκφράζει κυρίως τα μεγάλα ΚΕΚ εθνικής εμβέλειας, ενώ ο ΠΑΣΕΚΕΚ εκφράζει κυρίως τα μικρότερα ΚΕΚ περιφερειακού χαρακτήρα.

εξορθολογισμού του συστήματος τελικά δεν κατέληξε εκεί. Υπό μία έννοια, η δομή του συστήματος πράγματι εξορθολογίστικε εφόσον οριοθετήθηκε η αγορά και μπήκαν ορισμένοι κανόνες ως προς την λειτουργία της. Η αποτελεσματικότητα όμως των προγραμμάτων κατάρτισης παρέμεινε χαμηλή.

Πίνακας Δ-16: Εξέλιξη του αριθμού των ΚΕΚ, των Δομών και της δυναμικότητάς τους ανά κύκλο πιστοποίησης

	1994-1997	1997-2001	2003	2005	2007	2009
Ιδιωτικά	332	149	170			
Τοπικής Αυτοδιοίκησης	46	58				
Πανεπιστήμια	28	18				
Δημόσιοι Φορείς και Οργανισμοί	41	13				
Κοινωνικοί Εταίροι	24	13				
Φορείς πρόνοιας		8				
Επιμελητήρια		3				
Σύνολο Φορέων	**481**	**262**	**283**		**268**	**274**
Εθνικής Εμβέλειας			73			
Περιφερειακής Εμβέλειας			266			
Σύνολο δομών			**566**	**533**	**538**	**502**
Δυναμικότητα		36.500	64.410		45.000	

Πηγή: ΕΚΕΠΙΣ

Όπως αναφέρθηκε, από το 1994 έως το 2009 ο αριθμός των ΚΕΚ μειώθηκε, αλλά ο αριθμός των δομών και της δυναμικότητάς τους αυξήθηκε σημαντικά.[480] Με άλλα λόγια, ο αριθμός των «παικτών» μειώθηκε, αλλά ταυτόχρονα αυξήθηκε το μέγεθος εκάστου (τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τα ιδιωτικά ΚΕΚ). Από 481 πιστοποιημένα ΚΕΚ το 1994, φτάσαμε στα 262 το 2001 και στα 274 το 2009. Σε αντίθεση όμως με τον αριθμό των ΚΕΚ, τα προγράμματα κατάρτισης διπλασιάστηκαν, από 8.800 την περίοδο 2003-2005 σε 16.064 την περίοδο 2007-2009 (ΕΚΕΠΙΣ 2006, 2007, 2011).

Παρά την αύξηση των προγραμμάτων δεν υπήρξαν σημαντικές τροποποιήσεις στην περιφερειακή κατανομή των ΚΕΚ και η αύξηση των προγραμμάτων και των καταρτιζόμενων κατανεμήθηκε ανάμεσα στις Περιφέρειες αναλογικά (Πίνακας ΣΤ-48 και Πίνακας ΣΤ-49 στο παράρτημα).[481] Η τάση σταθερότητας είναι αρκετά σταθερή ώστε να οφείλεται στην τύχη, πόσο μάλλον όταν οι Περιφέρειες παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές στα ποσοστά ανεργίας. Το Υπουργείο Απασχόλησης παρενέβη προκειμένου να διασφαλιστεί η σταθερότητα της κατανομής των προγραμμάτων και των ανέργων στις Περιφέρειες.[482]

[480] Κάθε κτίριο που χρησιμοποιείται αποκλειστικά από ένα ΚΕΚ θεωρείται «δομή». Τα ΚΕΚ πιστοποιούνται για την κεντρική τους δομή (έδρα), τα κεντρικά και τα παραρτήματά τους. Δηλαδή ένα ΚΕΚ πανελλαδικής εμβέλειας διαθέτει περισσότερες της μίας δομής.

[481] Βάσει της συμμετοχής κάθε Περιφέρειας στο πρόγραμμα κατά το 2001.

[482] Αυτή η διασπορά δεν αφορά την ενδοεπιχειρησιακή κατάρτιση. Σύμφωνα με την έρευνα του Κέντρου Ερευνών του Πανεπιστημίου Πειραιώς το 1994 (ΚΕΠΠ, 1994: 3-4), το 80% των σχετικών προγραμμάτων και των καταρτιζόμενων συγκεντρώνεται στις περιφέρειες Κεντρικής Μακεδονίας, Αττικής και Αν. Μακεδονίας-Θράκης. Αυτή η κατανομή δεν αποτυπώνει κάποια πολιτική στοχοθεσία αλλά την περιφερειακή κατανομή των επιχειρήσεων.

Σε ό,τι αφορά το χώρο κατάρτισης, περίπου το 30% των προγραμμάτων πραγματοποιήθηκε σε χώρους εκτός των ΚΕΚ. Δυστυχώς, δεν διαθέτουμε στοιχεία για τον αριθμό των προγραμμάτων που διενεργήθηκαν από ΚΕΚ εθνικής εμβέλειας σε περιοχές όπου υπάρχει παρουσία τοπικού ΚΕΚ, κάτι που θα μας έδινε μια έμμεση εικόνα για την ένταση του ανταγωνισμού ανάμεσα στα ΚΕΚ.

Αυτό όμως που προκύπτει από τα διαθέσιμα στοιχεία, είναι ότι μετά την απελευθέρωση της αγοράς το 2005 υπήρξε μια στροφή ως προς την ομάδα στόχου των προγραμμάτων κατάρτισης. Ειδικότερα, ενισχύθηκαν σημαντικά τα προγράμματα που απευθύνονται σε εργαζομένους, έναντι εκείνων που απευθύνονται σε άνεργους (Πίνακας Δ-17). Έτσι, την περίοδο 2007-2009 μόλις το 28% των προγραμμάτων απευθύνονταν σε άνεργους έναντι 40% της περιόδου 2003-2005. Κύρια αιτία της μεταβολής είναι η ευκολία εύρεσης καταρτιζόμενων. Στην περίπτωση των ανέργων, το ΚΕΚ που υλοποιεί το πρόγραμμα κατάρτισης πρέπει να βρει τον άνεργο, να οργανώσει και να υλοποιήσει συνοδευτικές δράσεις προώθησης στην απασχόληση και να παρακολουθεί την πορεία εργασιακής ένταξής του ανέργου για ένα χρονικό διάστημα μετά το πέρας της κατάρτισης. Με άλλα λόγια, η κατάρτιση ανέργων είναι πιο δαπανηρή υπόθεση, με μεγαλύτερες οργανωτικές και διοικητικές απαιτήσεις. Από την άλλη, η κατάρτιση μισθωτών είναι περισσότερο εύκολη υπόθεση. Στην περίπτωση αυτή έχουμε να κάνουμε είτε με δημόσιους υπαλλήλους που προσέρχονται μαζικά σε προγράμματα κατάρτισης μετά από σχετική διοικητική απόφαση, είτε με ιδιωτικούς υπαλλήλους που εντάσσονται σε προγράμματα χρηματοδοτούμενα από τον ΛΑΕΚ.

Ως προς τα προγράμματα για τους ανέργους, τόσο το αντικείμενό τους όσο και η δομή τους καθορίστηκε κατά κανόνα βάσει των δυνατοτήτων των φορέων υλοποίησης, με συνέπεια να παρατηρηθούν σημαντικές αναντιστοιχίες ανάμεσα στα αντικείμενα κατάρτισης και τις ανάγκες της αγοράς εργασίας. Σε αυτό το πλαίσιο μπορούν να γίνουν κατανοητά και διάφορα κωμικοτραγικά επεισόδια, όπως η κατάρτιση ομογενών πτυχιούχων ΑΕΙ σε οικοδομικές εργασίες (Παπαγεωργίου 1998: 179) ή η κατάρτιση ανέργων μεταλλωρύχων από το Λαύριο στην κομμωτική (Δεδουσόπουλος, συνέντευξη). Τέτοια επεισόδια αποτελούν ακραίες εκδοχές μιας πολιτικής που δεν έδινε σημασία στο περιεχόμενο της κατάρτισης αλλά στο γεγονός ότι αυτή γίνεται. Ελλείψει αξιόπιστων εκτιμήσεων/ερευνών για τις ανάγκες σε γνώσεις και δεξιότητες, τα προγράμματα επικεντρώθηκαν σε αντικείμενα κατάρτισης των οποίων η υλοποίηση είναι σχετικά φτηνή και υπήρχε προηγούμενη εμπειρία και εκπαιδευτικό υλικό. Είναι χαρακτηριστικό ότι η πλειονότητα των προγραμμάτων αφορά δύο πεδία: πληροφορική και οικονομία-διοίκηση. Μάλιστα, το ειδικό βάρος αυτών των θεματικών διαχρονικά αυξήθηκε από 55% του συνόλου (των προγραμμάτων) την περίοδο 2003-2005, σε 64% το 2007-2009 (Πίνακας Δ-18). Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτή η εξέλιξη δεν είναι πρόσφατη. Η μεγάλη συγκέντρωση των προγραμμάτων σε λίγα θεματικά πεδία είναι ένα γνώρισμα που χαρακτηρίζει τον

κλάδο ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του ’90 (ενδεικτικά βλ. ΚΕΠΠ 1994: 9, Παληός κ.ά. 2003).[483]

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέλιξη του κόστους των προγραμμάτων. Κατά την πρώτη περίοδο της αρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου, το μέσο κόστος ενός προγράμματος ενδοεπιχειρησιακής κατάρτισης αυξανόταν σταθερά ειδικά σε εκείνα τα προγράμματα που αφορούσαν τις υπηρεσίες.[484] Το 1988 η μέση δαπάνη ανά πρόγραμμα ήταν 14,6 εκατ. δρχ., το 1989 είχε αυξηθεί σε 20,7 εκατ. δρχ., το 1991 υποχώρησε στα 16,8 εκατ. δρχ. Αυξητική πορεία παρουσίασε και η μέση δαπάνη ανά καταρτιζόμενο, η οποία σε κάποιες περιπτώσεις έφτασε να υπερβαίνει και το ίδιο το κόστος εργασίας: το 1993 το μέσο κόστος κατάρτισης διάρκειας 2,5 μηνών ισοδυναμούσε με το μέσο κόστος εργασίας 5,3 μηνών του 1998 (ΚΕΠΠ, 1994β: 57). Τα συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα είναι φτηνότερα από εκείνα που χρηματοδοτούνται μόνο από εθνικές πηγές, οι πιστοποιημένοι φορείς είναι φτηνότεροι από τους μη-πιστοποιημένους, τα δημόσια ΚΕΚ είναι φτηνότερα από τα ιδιωτικά και η κατάρτιση δημοσίων υπαλλήλων είναι φτηνότερη από την κατάρτιση των ιδιωτικών (ΕΚΠΑ 2005: 7-10). Η υπερκοστολόγηση των προγραμμάτων αποτέλεσε μόνιμο χαρακτηριστικό των προγραμμάτων και κοινό μυστικό στο κλάδο. Το μοναδιαίο κόστος εκπαίδευσης ανά ώρα ανά εκπαιδευόμενο δεν έπεσε ποτέ κάτω από 10€ (αναλυτικά για τα κόστη βλ. ΕΚΠΑ 2005β), τη στιγμή που ένα πρόγραμμα κατάρτισης μπορεί να υλοποιηθεί με κέρδος για τον φορέα υλοποίησης με μόλις 4€ ανά ώρα ανά εκπαιδευόμενο (Κ.Θ., συνέντευξη).

Το ότι τα προγράμματα είναι ακριβά δεν τα κάνει υποχρεωτικά και αποτελεσματικά. Για την ακρίβεια, η αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων κατάρτισης ως προς την εύρεση εργασίας είναι χαμηλή, γεγονός που αναγνωρίζει και το Υπουργείο Εργασίας

[483] Σύμφωνα με την έκθεση αξιολόγησης του ΚΕΠΠ (1994), το 18% των εργαζομένων που έλαβαν μέρος σε προγράμματα ενδοεπιχειρησιακής κατάρτισης την περίοδο 1988-1994 καταρτίστηκαν στην ειδικότητα «Γαζώτριες - Κοπτοράπτες» και το 25% σε διοικητικά αντικείμενα. Αυτές οι κατανομές συνδέονται περισσότερο με την ευκολία εύρεσης προγραμμάτων παρά με τις παραγωγικές ανάγκες των επιχειρήσεων (ΚΕΠΠ 1994: 9). Στα ίδια συμπεράσματα καταλήγουν και οι Παληός κ.ά. (2003: 63, 150): την περίοδο 1995-1998 ένας στους τρείς καταρτιζόμενους παρακολούθησε προγράμματα εκμάθησης Η/Υ και το 88% των προγραμμάτων κατάρτισης του 1999 αφορούσε αντικείμενα τα οποία είχαν επαναληφθεί αυτούσια χωρίς να έχει γίνει αξιολόγησή τους. Ειδικά σε ό,τι αφορά τα προγράμματα χρήσης Η/Υ που οδηγούν στην απόκτηση διπλώματος τύπου ECDL αξίζει να σημειωθεί μια ακόμη διάσταση. Όπως αναφέρει ο Λιντζέρης, το πρότυπο που ακολουθήθηκε προσομοιάζει με αυτό που είδαμε στην ανάπτυξη της αγοράς κατάρτισης. Αρχικά το κράτος απέφυγε να πάρει μέτρα για την πιστοποίηση των γνώσεων που παρέχονται στο επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα και να ρυθμίσει την υπό διαμόρφωση αγοράς με συνέπεια να παραχωρηθεί κρίσιμος χώρος και χρόνος στις ιδιωτικές επιχειρήσεις. Δημιουργήθηκε έτσι ένας αστερισμός «εταιριών πιστοποίησης» και αυξήθηκε η σχετική ατομική και επιχειρηματική δαπάνη. Εν συνεχεία, το κράτος θεσμοθέτησε με τέτοιο τρόπο ώστε να αυξηθεί η ζήτηση του προϊόντος των επιχειρήσεων του κλάδου (π.χ. υποχρεωτική πιστοποίηση τύπου ECDL προκειμένου να λάβει κανείς μέρος σε διαγωνισμό του ΑΣΕΠ). Στο τέλος ο ΟΕΕΚ διαπίστευσε κάποιους φορείς έτσι ώστε να υπάρξει η αναγκαία θεσμική νομιμοποίηση (Λιντζέρης 2010: 50-53)

[484] Αντίθετα, το μέσο κόστος των προγραμμάτων της μεταποίησης μειώθηκε. Έτσι, ενώ τα προγράμματα του τομέα των υπηρεσιών ήταν κατά 50% φτηνότερα του μέσου όρου το 1988, εμφανίζονται κατά 50% ακριβότερα το 1991 (ΚΕΠΠ 1994β: 57).

(ΓΓΔΚΠ 2007, 32).[485] Σύμφωνα με την ενδιάμεση έκθεση αξιολόγησης του «Ε.Π. Συνεχιζόμενη Κατάρτιση και Προώθηση στην Απασχόληση» (Β΄ ΚΠΣ), μόλις το 25% των καταρτισμένων απασχολείται μετά το τέλος της κατάρτισης. Από αυτούς μόνο οι μισοί σε αντικείμενα σχετικά με το αντικείμενο της κατάρτισης (Λαμάνς ΕΠΕ 1999: vi-99). Οι εκτιμήσεις άλλων ερευνών κινούνται από 12,8% (ΓΓΔΚΠ 2007: 31), έως 20,5% (Γούλας & Μπουκουβάλας 2008) και 39,2% (Δεδέ κ.ά. 2003). Τα στοιχεία του ΕΚΕΠΙΣ επιβεβαιώνουν τις χαμηλότερες εκτιμήσεις (Πίνακας ΣΤ-50, Πίνακας ΣΤ-51, Πίνακας ΣΤ-52 στο παράρτημα). Το ποσοστό των ανέργων που βρίσκει εργασία μετά το τέλος της κατάρτισης κινείται μεταξύ 14% και 18%, με τις γυναίκες να παρουσιάζουν χειρότερα ποσοστά έναντι των ανδρών. Οι διαφορές των αποτελεσμάτων ανάμεσα σε διαφορετικά αντικείμενα κατάρτισης είναι μικρές, ενώ η χρησιμότητα των προγραμμάτων απόκτησης εργασιακής εμπειρίας επερωτάται έντονα: την περίοδο 2007-2009 μόλις το 5,1% των ανδρών και 1,4% των γυναικών που πραγματοποίησαν πρακτική άσκηση σε επιχείρηση κατάφεραν να βρει εργασία στην ίδια επιχείρηση μετά το πέρας του προγράμματος κατάρτισης. Τα ποσοστά απορρόφησης των άνεργων που καταρτίζονται παραμένουν χαμηλά, συνεπώς, και η κοινωνική αξιοπιστία της επαγγελματικής κατάρτισης παραμένει χαμηλή (για περισσότερα βλ. Κόκκος χ.χ., Kokkos 2008).

Βάσει των παραπάνω δεν είναι παράξενο ότι παρά την τάση βελτίωσης, η βαθμολογία των ΚΕΚ μόλις που υπερβαίνει τη βάση (Πίνακας Δ-19 και Πίνακας ΣΤ-53 στο παράρτημα). Τη χαμηλότερη βαθμολογία παρουσιάζει η κατηγορία «Προώθηση στην Απασχόληση» λόγω του περιορισμένου και αποσπασματικού χαρακτήρα των υπηρεσιών που παρέχουν τα ΚΕΚ στους ανέργους (ΕΚΕΠΙΣ, 2006: 17) και της ελλιπούς συνεργασίας με τις τοπικές επιχειρήσεις (ΕΚΕΠΙΣ, 2006: 17). Επίσης, σύμφωνα με τα στοιχεία, τα ιδιωτικά ΚΕΚ εμφανίζουν καλύτερες επιδόσεις σε σχέση με τα δημόσια (ΕΚΕΠΙΣ, 2007: 18), χωρίς όμως να είναι δυνατόν να διαπιστωθεί κατά πόσο αυτή η μέτρηση ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα δεδομένου ότι το ΕΚΕΠΙΣ δεν έχει την δυνατότητα να ελέγξει τα στοιχεία που αποστέλλονται από τα ΚΕΚ σε σχέση με την απασχόληση των καταρτιζόμενων.

[485] Σύμφωνα με την Γενική Γραμματεία Διαχείρισης Κοινοτικών Πόρων (ΓΓΔΚΠ) του Υπουργείου Εργασίας, η αιτία της χαμηλής αποτελεσματικότητας είναι «*οι ελλιπείς διαδικασίες σχεδιασμού και εφαρμογής μιας ολοκληρωμένης στρατηγικής προσέγγισης που να προωθεί τη συνέργεια και τη συμπληρωματικότατα μεταξύ των δράσεων σε κεντρικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, η μη ύπαρξη πιστοποίησης των αποκτηθεισών γνώσεων και δεξιοτήτων από τους καταρτισθέντες και, η απουσία σύνδεσης των προκηρυχθέντων αντικειμένων κατάρτισης με τις ανάγκες των περιφερειακών και τοπικών αγορών εργασίας*» (ΓΓΔΚΠ 2007, 30)

Πίνακας Δ-17: Αριθμός προγραμμάτων (ολοκληρωμένων) και καταρτιζόμενων ανά ομάδα στόχου						
	2003-2005		**2005-2007**		**2007-2009**	
	ωφελούμενοι	%	ωφελούμενοι	%	ωφελούμενοι	%
Άνεργοι	64.856	40,1	50.721	25,4	76.391	25,7
Απασχολούμενοι	72.640	44,9	122.642	61,4	156.246	52,6
Αυτοαπασχολούμενοι	*23.572*	*14,6*	*27.070*	*13,6*	*31.544*	*10,6*
Μισθωτοί δημόσιου & ιδιωτικού τομέα)	*49.068*	*30,3*	*95.572*	*47,9*	*124.702*	*42,0*
Μέλη ευπαθών κοινωνικά ομάδων	2.687	1,7	5.478	2,7	5.203	1,8
Άλλο	21.740	13,4	20.874	10,5	59.032	19,9
Σύνολο	**161.923**	**100**	**199.715**	**100**	**296.872**	**100%**
	προγράμματα	%	προγράμματα	%	προγράμματα	%
Άνεργοι	3.514	39,5	2.848	25,0	4.470	27,8
Απασχολούμενοι	4.091	46,0	7.004	61,4	8.499	52,9
Αυτοαπασχολούμενοι	1.003	11,3	1.404	12,3	1.555	9,7
Μισθωτοί δημόσιου & ιδιωτικού τομέα)	3.088	34,7	5.600	49,1	6.944	43,2
Μέλη ευπαθών κοινωνικά ομάδων	149	1,7	292	2,6	267	1,7
Άλλο	1.134	12,7	1.262	11,1	2.828	17,6
Σύνολο	**8.888**	**100**	**11.406**	**100%**	**16.064**	**100%**

Πηγή: ΕΚΕΠΙΣ

Πίνακας Δ-18: Καταρτισθέντες και αριθμός προγραμμάτων κατάρτιση ανά θεματικό πεδίο						
	2003-2005		**2005-2007**		**2007-2009**	
	ωφελούμενων	%	ωφελούμενων	%	ωφελούμενων	%
Αγροτικά	6.316	4%	6.994	4%	9.712	3%
Οικονομίας & Διοίκησης	39.430	24%	54.572	27%	76.047	26%
Παιδαγωγικά	3.312	2%	8.501	4%	10.566	4%
Περιβάλλοντος	9.424	6%	4.593	2%	5.848	2%
Πληροφορικής	41.171	25%	61.692	31%	107.658	36%
Πολιτισμού και Αθλητισμού	2.689	2%	2.384	1%	6.513	2%
Τεχνικά & Μεταφορών	28.536	18%	29.879	15%	43.018	14%
Τουριστικά & Παροχής Υπηρεσιών	9.273	6%	17.971	9%	20.780	7%
Υγείας & Πρόνοιας	8.674	5%	13.129	7%	16.730	6%
Σύνολο	**161.923**	**100%**	**199.715**	**100%**	**296.872**	**100%**
	προγραμμάτων	%	προγραμμάτων	%	προγραμμάτων	%
Αγροτικά	315	4%	313	3%	502	3%
Οικονομίας & Διοίκησης	2.080	23%	3.023	27%	3.950	25%
Παιδαγωγικά	176	2%	475	4%	532	3%
Περιβάλλοντος	505	6%	253	2%	292	2%
Πληροφορικής	2.807	32%	3.929	34%	6.400	40%
Πολιτισμού και Αθλητισμού	147	2%	140	1%	369	2%
Τεχνικά & Μεταφορών	1.146	13%	1.626	14%	2.260	14%
Τουριστικά & Παροχής Υπηρεσιών	473	5%	968	8%	1.052	7%
Υγείας & Πρόνοιας	379	4%	679	6%	707	4%
Σύνολο	**8.888**	100%	**11.406**	100%	**16.064**	100%

Πηγή: ΕΚΕΠΙΣ

Πίνακας Δ-19: Βαθμολογία ΚΕΚ ανά περίοδο και ανά κατηγορία ελέγχου				
	2001 - 2003	**2003 - 2005**	**2005 - 2007**	**2007-2009**
Συνολικός βαθμός (άριστα = 100)	**51,9**	**62,25**	**64,9**	**67,65**
Ομάδα Α: Οργάνωση και Λειτουργία (άριστα = 20)	10,31	11,67	13,24	13,36
Ομάδα Β: Παρεχόμενη Κατάρτιση (άριστα = 60)	35,13	41,14	43,06	44,49
Ομάδα Γ: Προώθηση στην απασχόληση (άριστα = 20)	6,46	9,44	8,6	9,81

Πηγή: ΕΚΕΠΙΣ

Από το 1989 έως και το 2004 ψηφίστηκαν συνολικά επτά νόμοι για την επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση και εκδόθηκαν δεκάδες υπουργικές αποφάσεις.[486] Αυτή η νομοθετική υπερδραστηριότητα αποτυπώνει την προσπάθεια ελεγχόμενης ανάπτυξης μιας αγοράς, τα αντικρουόμενα συμφέροντα των κύριων παικτών, τις εντάσεις που δημιουργούνταν από τις πιέσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, τα συμφέροντα των ιδιωτικών ΚΕΚ, τις ιδιαίτερες ανάγκες και στοχοθεσίες των κοινωνικών εταίρων. Η εξέλιξη των κριτηρίων πιστοποίησης αποτυπώνει με ανάγλυφο τρόπο τη σταδιακή γέννηση και επέκταση αυτής της αγοράς.

Η απουσία κριτηρίων αξιολόγησης κατά την πρώτη περίοδο περιγράφεται στη σχετική βιβλιογραφία ως προβληματική, δείκτης ανορθολογικής λειτουργίας της Δημόσιας Διοίκησης και κακοδιαχείρισης των κοινοτικών πόρων. Αντίστοιχα οι προσπάθειες πιστοποίησης μετά το 1997 περιγράφονται ως μια διαδικασία σταδιακής ωρίμανσης και εξορθολογισμού. Όμως, σε ό,τι αφορά την πολιτική οικονομία του πράγματος, αυτό που ενδιαφέρει περισσότερο είναι η «λειτουργικότητα» της απουσίας ρύθμισης έως το 1996 και η αντίστοιχη «λειτουργικότητα» των απανωτών ρυθμίσεων μετά το 1997. Ανακεφαλαιώνοντας τη συζήτηση, με εξαίρεση την αρχική περίοδο (1981-1988), μπορούμε να διακρίνουμε τρία στάδια στην εξέλιξη της αγοράς της ΣΕΚ.

Κατ' αρχήν, έχουμε την περίοδο της *αρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου* (1989-1994) που χαρακτηρίζεται από την απουσία κριτηρίων πιστοποίησης των φορέων κατάρτισης και την απουσία συστήματος αξιολόγησης των δράσεων που υλοποιούσαν. Ο ρόλος των δημόσιων υπηρεσιών κατάρτισης υποχωρεί και ευνοούνται οι ιδιωτικές επιχειρήσεις που έφτασαν, το 1999, να υλοποιούν το 70% των προγραμμάτων (Karalis και Vergidis 2004: 183). Η γενική εικόνα του συστήματος προσομοιάζει με έναν αστερισμό φορέων όπου συνυπάρχουν μεγάλες σχετικά επιχειρήσεις με κάποια παράδοση στην εκπαίδευση (πρώην Κέντρα Ελευθέρων Σπουδών), αρκετές μεσαίου μεγέθους με μικρή έως καμία εμπειρία οι οποίες κατάφεραν να προσαρμοστούν και ένα πλήθος μικρών (συχνά μονοπρόσωπων) «εταιριών» με αποκλειστικό στόχο την άγρα κοινοτικών επιδοτήσεων.

Η δεύτερη φάση είναι αυτή της *ελεγχόμενης εκκαθάρισης της αγοράς* (1994-2004). Η πιστοποίηση του 1994 γέννησε 481 ΚΕΚ, η δεύτερη του 1997 τα μείωσε σε 262, και έκτοτε ο αριθμός τους δεν ξεπέρασε τα 284. Αξίζει να σταθούμε στο ρόλο των που έπαιξαν οι πόροι του Β΄ ΚΠΣ σε αυτή τη διαδικασία: η δημόσια δαπάνη για τα προγράμματα συνεχιζόμενης κατάρτισης παρουσιάζει έξαρση ακριβώς πριν την αναστολή του σχετικού Επιχειρησιακού Προγράμματος, το 1997, και αμέσως μετά

[486] Από νομοθετικής άποψης οι κυριότερες παρεμβάσεις ήταν οι νόμοι 2009/92 (δημιουργία ΕΣΕΕΚ), 2224/1994 (δημιουργία ΛΑΕΚ), 2525/97 (δημιουργία ΕΚΕΠ), 2469/97 (δημιουργία ΕΚΕΠΙΣ), 3191/2003 (δημιουργία ΕΣΣΕΚΑ) και 3369/2005 (Δια βίου Μάθηση).

την επαναλειτουργία του, το 1998. Δηλαδή κάτι σαν «προκαταβολή» και «εξόφληση» των αναγκαίων δαπανών των ιδιωτών για επενδύσεις.

Η ένταση και η ταχύτητα της εκκαθάρισης ρυθμίστηκε προσεκτικά. Τα κριτήρια πιστοποίησης των ετών 1997, 2001 και 2003 ήταν τέτοια που απέκλειαν μεν από την αγορά τις «επιχειρήσεις-μαϊμού», δεν περιθωριοποιούσαν όμως επιχειρήσεις που είχαν προβεί σε κάποιες ελάχιστες επενδύσεις. Η έμφαση δόθηκε στην ανάπτυξη υποδομών, αλλά υπό προϋποθέσεις που επέτρεπαν την επιβίωση των μικρών και μεσαίων ΚΕΚ. Για αυτό άλλωστε δεν υπήρξε ούτε ένας συλλογικός φορέας εκπροσώπησης συμφερόντων που να διατύπωσε δημόσια την αντίθεσή του. Το αντίθετο μάλιστα, οι φορείς εκπροσώπησης των ΚΕΚ στήριξαν αυτή την επιλογή, αφού είχε ήδη διασφαλιστεί ότι θα μπορούσαν να αποτελέσουν κομμάτι της νέας αγοράς. Η πιστοποίηση για αυτές τις επιχειρήσεις θα είχε μόνο θετικές συνέπειες δεδομένου ότι μείωνε τον ανταγωνισμό και οριοθετούσε τους παίκτες του παιχνιδιού.

Παράλληλα με τις διαδικασίες εκκαθάρισης αναπτύχθηκε μια «αντιμονοπωλιακή» πολιτική. Από την μια πλευρά, υπήρχε ένα σύστημα που είχε ως σκοπό να αποκλείσει επιχειρήσεις από τη νέα αγορά είτε μέσω της εκκαθάρισης (πιστοποίηση), είτε μέσω της δημιουργίας εμποδίων εισόδου στον κλάδο (αποκλεισμός επιχειρήσεων που δεν έχουν τριετή εμπειρία). Από την άλλη, μέσω των περιορισμών στον αριθμό των παραρτημάτων και στα θεματικά πεδία δραστηριοποίησης διασφαλίστηκαν δύο πράγματα: κανένα ΚΕΚ δεν μπορούσε να μεγαλώσει πολύ και, ταυτόχρονα, όλα τα πιστοποιημένα ΚΕΚ εξασφάλιζαν ένα ελάχιστο μερίδιο στη νέα αγορά. Το σύστημα συμπληρωνόταν σε καθημερινό επίπεδο από διοικητικές αποφάσεις του Υπουργείου για την κατανομή των προγραμμάτων. Μέχρι και σήμερα διατηρούνται ρυθμίσεις που απαγορεύουν τη δημιουργία συμπράξεων ανάμεσα σε διαφορετικά ΚΕΚ για την υλοποίηση προγραμμάτων.

Τέλος, η περίοδος μετά το 2005 είναι η περίοδος της *απελευθέρωσης της αγοράς* όπου οι προηγούμενες περιοριστικές ρυθμίσεις εγκαταλείπονται και οι επιχειρήσεις ΚΕΚ μπορούν να δραστηριοποιηθούν σε όποια περιφέρεια επιλέξουν και σε όποιο θεματικό πεδίο επιθυμούν. Ο αριθμός των επιχειρήσεων έχει σταθεροποιηθεί, αλλά το μέγεθος τους μεγαλώνει, όπως φαίνεται από την αυξητική τάση των πιστοποιημένων δομών κατάρτισης και τη δυναμικότητά τους.

Οι παραπάνω εξελίξεις εξυπηρέτησαν σε κάθε φάση, σχετικά αποτελεσματικά, τα συμφέροντα των κύριων «παικτών», δηλαδή της κυβέρνησης, των ιδιωτικών επιχειρήσεων ΚΕΚ και των κοινωνικών εταίρων, εις βάρος όμως της αποτελεσματικότητας του συστήματος συνεχιζόμενης κατάρτισης. Από την πλευρά της κυβέρνησης τα πλεονεκτήματα ήταν σημαντικά και εκτείνονται σε εύρος θεμάτων. Κατά τη πρώτη φάση ανάπτυξης του συστήματος, τα πολιτικά οφέλη του να μοιράζεις χρήματα χωρίς αυστηρούς κανόνες και κριτήρια είναι προφανή και δεν χρήζουν περαιτέρω σχολιασμού. Δευτερευόντως, κατά την περίοδο του Β΄ ΚΠΣ η χώρα βρισκόταν σε φάση δημοσιονομικής προσαρμογής με απώτερο στόχο την ένταξη στην ΟΝΕ. Η επίτευξη υψηλών ρυθμών απορροφητικότητας των κοινοτικών πόρων ήταν μεγάλης σημασίας, αφού οι συνολικοί εισρέοντες πόροι από τα ΚΠΣ

κάλυπταν περίπου το 30% του ελλείμματος τρεχουσών συναλλαγών της ελληνικής οικονομίας. Δεδομένων όμως των γενικότερων προβλημάτων απορρόφησης, η έλλειψη κριτηρίων αξιολόγησης και πιστοποίησης απέδωσε στο σύστημα ευελιξία επιτρέποντας υψηλούς ρυθμούς απορρόφησης.

Η σημαντικότερη όμως ωφέλεια για το κράτος προήλθε από το γεγονός ότι κατάφερε να αντιμετωπίσει εν μέρει τις γνωστές ανεπάρκειες του επιδόματος ανεργίας. Οι προϋποθέσεις και όροι που ισχύουν στην Ελλάδα για την παροχή επιδόματος ανεργίας έχουν ως αποτέλεσμα την εξαίρεση από την επιδότηση του μεγαλύτερου ποσοστού των ανέργων, αλλά και εκείνων των κατηγοριών που το έχουν περισσότερο ανάγκη.[487] Σε αυτό το πλαίσιο, η επέκταση των προγραμμάτων συνεχιζόμενης κατάρτισης, τα οποία περιλαμβάνουν και μια αμοιβή για τον καταρτιζόμενο, έδρασε ως υποκατάστατο του επιδόματος ανεργίας. Ένα υποκατάστατο που χρηματοδοτείται μάλιστα από κοινοτικούς πόρους (σε αντίθεση με το επίδομα ανεργίας που χρηματοδοτείται από εθνικούς). Με άλλα λόγια, η πολιτική κατάρτισης, παρότι «ενεργητική πολιτική απασχόλησης», ουσιαστικά παθητικοποιήθηκε προσπαθώντας να καλύψει τα κενά που άφηναν οι «παθητικές πολιτικές απασχόλησης». Το τελικό αποτέλεσμα ήταν η «ανακύκλωση» σε μεγάλο βαθμό των καταρτιζόμενων-ανέργων στα ίδια ή διαφορετικά προγράμματα εν γνώσει των υπηρεσιών του ΟΑΕΔ (Αϊβαλιώτης, συνέντευξη). Ενδεικτικά, ο Δημουλάς (2005: 227) αναφέρει ότι τουλάχιστον οι μισοί από το σύνολο των ανέργων που καταρτίστηκαν την περίοδο 1981-1998 δεν έπαιρναν επίδομα ανεργίας, ενώ ο Κρητικίδης (χ.χ.) αναφέρει ότι τουλάχιστον το 20% των ανέργων που παρακολούθησε κάποιο πρόγραμμα κατάρτισης στο ΚΕΚ της ΓΣΕΕ είχε ήδη παρακολουθήσει κάποιο πρόγραμμα κατά τα προηγούμενα έτη.

Από την πλευρά των επιχειρήσεων κατάρτισης τα πλεονεκτήματα έχουν ήδη αναφερθεί: δυνατότητα αρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου κατά την πρώτη άναρχη φάση, εκκαθάριση της αγοράς και μεγάλωμα της πίτας σε συνδυασμό με ένα σύστημα διανομής της κατά την δεύτερη, πλήρης απελευθέρωση κατά την τρίτη. Τα οφέλη για τις υπόλοιπες επιχειρήσεις-χρήστες των προγραμμάτων κατάρτισης είναι μικρότερα, αλλά όχι άνευ σημασίας. Έξι στις δέκα δήλωναν το 1994 ότι το ενδιαφέρον τους για την υλοποίηση προγραμμάτων ενδοεπιχειρησιακής κατάρτισης θα ήταν μικρότερο εάν δεν υπήρχαν τα κίνητρα του ΟΑΕΔ. Οι επιχειρήσεις-χρήστες των προγραμμάτων εκτιμούν περισσότερο το άμεσο οικονομικό όφελος που

[487] Στην Ελλάδα, η ασφάλιση από την ανεργία έχει έντονα επιλεκτικό και ανταποδοτικό χαρακτήρα και αφορά σχεδόν αποκλειστικά όσους έχουν εργαστεί στο παρελθόν ανελλιπώς για σχετικά μεγάλη διάρκεια (Papadopoulos 2006). Κατά συνέπεια από τη χορήγηση του επιδόματος αποκλείονται οι πολυπληθέστερες ομάδες των ανέργων, δηλαδή οι νέοι άνεργοι χωρίς εργασιακή εμπειρία (που δεν έχουν θεμελιώσει δικαίωμα επιδότησης) και οι μακροχρόνια άνεργοι που έχουν εξαντλήσει το χρόνο επιδότησης. Άμεση συνέπεια είναι το εξαιρετικά χαμηλό ποσοστό κάλυψης του επιδόματος ανεργίας. Ενδεικτικά, στα μέσα της δεκαετίας του ’90, μόλις το 9% των ανέργων στην Ελλάδα τηρούσαν τα κριτήρια για την παροχή επιδόματος ανεργίας. Η μικρή χρονική διάρκεια καταβολής δίνει στο επίδομα ανεργίας περισσότερο χαρακτήρα προστασίας από την ανεργία τριβής, συνεπώς η αυξομείωση της δαπάνης του εξαρτάται περισσότερο από την αυξομείωση της βραχυχρόνιας ανεργίας. Αντίστοιχα, ο βαθμός προστασίας από την φτώχεια που παρέχεται από το επίδομα ανεργίας στην Ελλάδα είναι η μικρότερος στην Ευρώπη (ενδεικτικά βλ. Eurofound 2000, OECD 1999)

προκύπτει από την επιδότηση, παρά το καθαρό όφελος που προκύπτει από την κατάρτιση αυτή καθ' αυτή (ΚΕΠΠ 1994: 16, Χλέτσος και Καμινιώτη 2006).

Τέλος, οι οργανώσεις των κοινωνικών εταίρων αναδείχτηκαν ως οι πλέον ωφελημένες. Οι κοινωνικοί εταίροι που μέχρι το 1992 είχαν εντελώς περιθωριακή εμπλοκή στο σύστημα επαγγελματικής κατάρτισης (Μπάσδρα & Θεοδωράκης 2003: 22), βρέθηκαν σε διάστημα πέντε ετών να διαθέτουν τα μεγαλύτερα και καλύτερα οργανωμένα ΚΕΚ. Αυτό επετεύχθη μέσω δύο μηχανισμών. Ο πρώτος, αφορούσε την εξαίρεση των ΚΕΚ των κοινωνικών εταίρων από τους περιορισμούς ως προς τον αριθμό των παραρτημάτων και τα θεματικά πεδία κατάρτισης. Η ρύθμιση αφορούσε κατά κύριο λόγο τις τριτοβάθμιες συνδικαλιστικές οργανώσεις που υπογράφουν την Εθνική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας, δηλαδή τη ΓΣΕΕ, την ΕΣΕΕ, τη ΓΣΕΒΕΕ και τον ΣΕΒ. Για τις μικρότερες οργανώσεις υπήρξε επίσης πρόνοια που πήρε τη μορφή των κλαδικών ΚΕΚ, ιδρυτές των οποίων μπορούσαν να είναι μόνο οργανώσεις εργαζομένων ή εργοδοτών. Ο δεύτερος μηχανισμός, αφορά τη διασφάλιση αποκλειστικών πόρων από τον ΛΑΕΚ. Σύμφωνα με τις αρχικές προβλέψεις (1996), ο ΛΑΕΚ θα μπορούσε να διαθέτει μέχρι και το 6% των εσόδων του για τη χρηματοδότηση των ΚΕΚ των κοινωνικών εταίρων. Δύο χρόνια αργότερα (ν. 2639/98) το ποσοστό αυτό αυξήθηκε σε 15%, ενώ με την Εθνική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας του 2004-2005 (άρθρο 7) έφτασε το 20%. Από αυτούς του πόρους, το 45% κατευθύνονταν στην ΓΣΕΕ και το υπόλοιπο 55% στις εργοδοτικές οργανώσεις (ΓΣΕΕ κ.ά. 2006: 26).

Τα παραπάνω εξασφάλισαν στις τριτοβάθμιες οργανώσεις εργοδοτών και εργαζομένων πρόσβαση σε πρωτόγνωρου ύψους πόρους, που χρηματοδότησαν όχι μόνο ενέργειες κατάρτισης, αλλά –κυρίως– την επέκταση του δικτύου τους, αν όχι συχνά την ίδια την λειτουργία τους.[488] Δεν είναι τυχαίο ότι οι οργανώσεις που ενεπλάκησαν με μεγαλύτερη ένταση στην πολιτική κατάρτισης ήταν οι μαζικότερες οργανώσεις των κοινωνικών εταίρων, δηλαδή η ΓΣΕΕ (εργαζόμενοι) και η ΓΣΕΒΕΕ (μικρομεσαίοι). Αυτές οι δύο συνομοσπονδίες ίδρυσαν και λειτουργούν δύο εκ των μεγαλυτέρων ΚΕΚ στη χώρα, και από άποψη χρηματοδότησης, και από άποψη δυναμικότητας. Αντίθετα, ο ΣΕΒ που δεν αντιμετώπιζε έντονα προβλήματα χρηματοδότησης, λόγω της ευπορίας των μελών του, περιορίστηκε στη δημιουργία ενός ιδιότυπου «ιδιωτικού πανεπιστημίου» (της σχολής ALBA) που εκπαιδεύει διευθυντικά στελέχη για τις επιχειρήσεις μέλη του.

Οι παραπάνω λόγοι, σε συνάρτηση με τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά των κοινωνικών εταίρων *per se*, ερμηνεύουν και τη συνεπή τους στάση υπέρ της πιστοποίησης. Το δημόσιο πεδίο δράσης τους και η διασφάλιση αποκλειστικών πόρων, τους απέτρεψε από το να υιοθετήσουν αμφιλεγόμενες πρακτικές διασφάλισης χρηματοδότησης. Εν τέλει, τα ΚΕΚ των κοινωνικών εταίρων ήταν από τα πρώτα τα οποία συμμορφώθηκαν με τα κριτήρια πιστοποίησης και αξιολόγησης, κατά κανόνα

[488] Επαρκής αριθμός απασχολούμενων στις τριτοβάθμιες οργανώσεις των κοινωνικών εταίρων, είτε ως διοικητικό, είτε ως επιστημονικό προσωπικό, είχε ενταχθεί στο μισθολόγιο των ΚΕΚ. Και εγώ ήμουν για ένα διάστημα ένας από αυτούς.

οι υποδομές τους είναι πολύ υψηλότερες από τις ελάχιστες απαιτούμενες, οι συνθήκες εργασίας είναι καλύτερες σε σχέση με ό,τι συμβαίνει στα ιδιωτικά ΚΕΚ, υποστήριξαν την ανάγκη περαιτέρω αυστηροποίησης του συστήματος, συχνά διενέργησαν εσωτερικές αξιολογήσεις των προγραμμάτων που υλοποίησαν αλλά και μελέτες διάγνωσης εκπαιδευτικών αναγκών (ενδεικτικά βλ. Κόκκος 2008, Τσεκούρας κ.ά. 2008), ενώ διαθέτουν μακράν το πιο διαφανές σύστημα διαχείρισης.

ΕΝΟΤΗΤΑ Ε
ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ & ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ε.1. Το πλαίσιο της πολιτικής απασχόλησης

Αντικείμενο τούτης της διατριβής είναι η πολιτική οικονομία της ελληνικής πολιτικής απασχόλησης και ο τρόπος με τον οποίο διαμορφώθηκε εντός του πλαισίου που έθεσε η συμμετοχή της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Σημείο εισαγωγής στη συζήτηση είναι η κοινή διαπίστωση, του συνόλου σχεδόν των ερευνητών που έχουν ασχοληθεί με το θέμα, ότι η ελληνική πολιτική απασχόλησης υπήρξε διαχρονικά αναποτελεσματική είτε λάβουμε ως κριτήριο τους στόχους που έθεσαν τα ίδια τα προγράμματα είτε τις γενικά παραδεκτές αρχές περί αποτελεσματικότητας που αποδέχεται η διεθνής επιστημονική κοινότητα. Η πρακτική εφαρμογή των προγραμμάτων απασχόλησης στην Ελλάδα βρίθει από ανορθολογικότητες που συχνά ακυρώνουν τους διακηρυγμένους στόχους, ενώ η σχέση της πολιτικής απασχόλησης με άλλες πολιτικές (όπως για παράδειγμα την πολιτική ανταγωνισμού, την κοινωνική πολιτική, την βιομηχανική πολιτική, την περιφερειακή πολιτική ή την πολιτική ανάπτυξης) παραμένει ασαφής.

Η βασική υπόθεση εργασίας είναι ότι εάν εξετάσουμε την πολιτική απασχόλησης σε στενή συνάρτηση με το ευρύτερο περιβάλλον εντός του οποίου αυτή υλοποιήθηκε, μπορούμε να ανασύρουμε την «λανθάνουσα ορθολογικότητά της», να εξηγήσουμε φαινομενικές ανορθολογικότητες και να ερμηνεύσουμε τη διαχρονική εμμονή των ελληνικών κυβερνήσεων σε σχήματα εκ πρώτης όψης αναποτελεσματικά. Μέσω μιας τέτοιας ανάλυσης αναδύεται σταδιακά μια διαφορετική μορφή «αποτελεσματικότητας»: η ικανότητα της πολιτικής απασχόλησης να απορροφά κοινωνικές εντάσεις που δημιουργούσε ο ταυτόχρονος ριζικός μετασχηματισμός της οικονομίας και της αγοράς εργασίας καθιστώντας τες πολιτικά διαχειρίσιμες.

Υπό αυτή την έννοια, ο στόχος της διατριβής δεν είναι τόσο να αξιολογήσει την αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων απασχόλησης, πόσο μάλλον να προτείνει τι θα έπρεπε να γίνει διαφορετικά προκειμένου αυτά τα προγράμματα θα καταστούν αποτελεσματικά, αν και εκ των πραγμάτων τέτοια ζητήματα προκύπτουν από την ανάλυση. Η προσέγγιση που υιοθετήθηκε δεν είναι κανονιστική αλλά ερμηνευτική.

Το κύριο ερώτημα αφορά το *γιατί σε τελική ανάλυση ακολουθήθηκε αυτή η πολιτική έναντι κάποιας άλλης;* Ποιες ήταν οι παράμετροι που καθόρισαν τις επιλογές των κυβερνήσεων, σε κοινωνικές συμμαχίες στηρίχθηκαν οι επιλογές που έγιναν και ποιες αντιπαραθέσεις αναπτύχθηκαν γύρω από αυτές. Μέσα από την προσπάθεια κριτικής ανασύνθεσης του διάσπαρτου υλικού σε μια ενιαία ανάλυση που εντάσσει την πολιτική απασχόλησης της περιόδου 1981-2008 στο ευρύτερο πλαίσιο εντός του οποίου αυτή αναπτύχθηκε και υλοποιήθηκε τελικά θα προκύψει μια συνολική θεώρηση για την πολιτική αυτή. Αυτό το πλαίσιο διαμορφώθηκε από δύο παράγοντες. Τον θεμελιώδη μετασχηματισμό της ελληνικής οικονομίας που καθόρισε τα *περιεχόμενα* της πολιτικής απασχόλησης και την υιοθέτηση της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Απασχόληση, δηλαδή μιας συντεταγμένης εκδοχής της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης, η οποία καθόρισε τον *τύπο* της ελληνικής πολιτικής απασχόλησης.

Ο μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας και η σταδιακή ανάδυση μιας νέας δομής της απασχόλησης και της αγοράς εργασίας

Οι αλλαγές στην παραγωγική δομή και τα αποτελέσματά τους

Η περίοδος 1980-2006 συνιστά μια περίοδο σημαντικών αλλαγών στην ελληνική οικονομία και αγοράς εργασίας. Αλλαγές τόσο ριζικές ώστε το 2006 η δομή της οικονομίας γενικότερα αλλά και της αγοράς εργασίας ειδικότερα να θυμίζει ελάχιστα εκείνη του 1981. Ο μετασχηματισμός της οικονομίας σε μια οικονομία των υπηρεσιών, η επέκταση της μισθωτής εργασίας, το άνοιγμα στον διεθνή ανταγωνισμό, η υιοθέτηση του ευρώ, η είσοδος των μεταναστών και των γυναικών στην αγορά εργασίας, η ποιοτική διαφοροποίηση του τρόπου ένταξης των νέων στην αγορά εργασίας, όλα αυτά αποτελούν όψεις ενός μετασχηματισμού ο οποίος επιταχύνθηκε μετά το 1995 λόγω της ενεργοποίησης του νέου κύκλου ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας που διατηρήθηκε αμείωτος μέχρι το 2006.

Μολονότι, η βελτίωση του διεθνούς οικονομικού περιβάλλοντος έπαιξε σημαντικό ρόλο, ο νέος κύκλος ανάπτυξης χρωστά πολλά στο χαρακτήρα της μακροοικονομικής πολιτικής, η οποία δεν υπήρξε περιοριστική, παρότι καθ' όλη την περίοδο 1995-2000 στόχευσε με συνέπεια στην επίτευξη των κριτηρίων σύγκλισης που θα επέτρεπαν στην Ελλάδα να συμμετάσχει στη ζώνη του ευρώ. Η ικανοποίηση των κριτηρίων σύγκλισης επιτεύχθηκε κυρίως μέσω της αύξησης των δημοσίων εσόδων που προέκυπταν από την οικονομική ανάπτυξη και όχι μέσω της μείωσης των δαπανών οι οποίες διατηρήθηκαν σταθερές ως ποσοστό του ΑΕΠ. Όπως δείξαμε, η «μαγική συνταγή» της περιόδου 1995-2004 έγκειται στην επιδίωξη της δημοσιονομικής σύγκλισης μέσω της μεγέθυνσης, η οποία βέβαια, σε αντίθεση με το παρελθόν, δεν χρηματοδοτήθηκε από το κόψιμο χρήματος αλλά από τον δανεισμό και την πιστωτική επέκταση.

Ο νέος κύκλος ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας δεν ανακόπηκε από επιμέρους κρίσεις κλαδικού χαρακτήρα. Οι κρίσεις υπερεπένδυσης που παρατηρήθηκαν σε ορισμένους κλάδους κατά την περίοδο 1995-2004 δεν επεκτάθηκαν στο σύνολο της

οικονομίας η οποία διατήρησε καθ' όλη την περίοδο εντυπωσιακή δυναμική. Ως αποτέλεσμα, αυτές οι κρίσεις ενεργοποίησαν σημαντικές διαδικασίες κλαδικής αναδιάρθρωσης αλλά δεν απείλησαν την αναπτυξιακή κούρσα. Σε κάθε περίπτωση όμως, η απελευθέρωση των αγορών δεν οδήγησε σε ενίσχυση του ανταγωνισμού, αλλά στη δημιουργία ισχυρών ομίλων με μονοπωλιακή διάρθρωση και σημαντική επιρροή στην πολιτική εξουσία (Σταθάκης 2007: 53, Στασινόπουλος 2011: 174). Παράλληλα, δίπλα σε αυτές τις επιχειρήσεις επιβίωσε ένας αστερισμός μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων με χαμηλή παραγωγικότητα, χαμηλό βαθμό τεχνολογικής εξάρτισης και κύριο προσανατολισμό στην εσωτερική αγορά. Εν τέλει, όπως σχολιάζει ο Σταθάκης, η «νέα οικονομική δομή» υπήρξε στην ουσία της επαρκώς παραδοσιακή, υπό την έννοια ότι συνέχισε να στηρίζεται στον πρωταρχικό ρόλο του τουρισμού, της ναυτιλίας και των κατασκευών (Σταθάκης 2011: 197). Από την άλλη πλευρά, μπορούν να διαπιστωθούν ορισμένες σημαντικές αλλαγές σχετικά με τα ζητήματα που κυρίαρχα μας ενδιαφέρουν, δηλαδή σχετικά με τη δομή της απασχόλησης.

Κατ' αρχήν, εντός δύο δεκαετιών η ελληνική οικονομία μετασχηματίστηκε σε μια οικονομία υπηρεσιών με έναν συμπληρωματικό τομέα μεταποίησης και έναν περιθωριακό αγροτικό τομέα, μια αλλαγή που αποτυπώθηκε και στη σύνθεση της απασχόλησης. Το 2008 οι υπηρεσίες παρήγαγαν περίπου το 80% της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας της οικονομίας έναντι 60% το 1985 και απασχολούσαν το 66% του εργατικού δυναμικού από 41% το 1985. Σε κλαδικό επίπεδο, είναι σαφές ότι ενισχύθηκαν περισσότεροι εκείνοι οι κλάδοι που εξαρτώνται σημαντικά από τις συναλλαγματικές ισοτιμίες (χερσαίες και θαλάσσιες μεταφορές, χρηματοπιστωτικός τομέας, ξενοδοχεία-εστιατόρια και οι «άλλες υπηρεσίες», δηλαδή οι υποστηριχτικές δραστηριότητες της οικονομίας όπως οι δικηγορικές και οι λογιστικές υπηρεσίες). Η είσοδος της χώρας στην ΟΝΕ, η εξάλειψη του συναλλαγματικού κινδύνου και η πτώση των επιτοκίων έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην περαιτέρω επέκταση αυτών των κλάδων. Ως προς την μεταποίηση, ο κλάδος παρουσίασε σημαντική υποχώρηση. Το 2008, ο τομέας παρήγαγε μόλις το 9,7% της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας και συγκέντρωνε το 12% της συνολικής απασχόλησης. Τα αντίστοιχα μεγέθη για το 1985 ήταν 16,1% και 19,2%. Από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 και μετά η μόνη βιομηχανία με κάποιο αξιόλογο μέγεθος ήταν η βιομηχανία τροφίμων και ποτών και δευτερευόντως ορισμένοι κλάδοι που συνδέονται άμεσα είτε με τις υπηρεσίες (π.χ. εκδόσεις-εκτυπώσεις) είτε με τις κατασκευές (π.χ. τσιμέντα και αλουμίνια).

Κατά δεύτερο λόγο, καταγράφηκε η σταδιακή αλλαγή ορισμένων «παραδοσιακών» χαρακτηριστικών της ελληνικής οικονομικής δομής. Πιο συγκεκριμένα, ενεργοποιήθηκε μια διαδικασία πόλωσης των επιχειρήσεων στα δύο άκρα της κλίμακας μεγέθους: ο αριθμός των μικρομεσαίων επιχειρήσεων αυξήθηκε αλλά μειώθηκε το μέσο μέγεθος έκαστης, και παράλληλα ο αριθμός των μεγάλων επιχειρήσεων μειώθηκε αλλά αυξήθηκε σημαντικά το μέσο μέγεθος έκαστης. Το φαινόμενο παρατηρήθηκε σε όλη την οικονομία, αλλά ήταν σαφώς εντονότερο στη μεταποίηση. Τελικά, ο ρόλος των μικρομεσαίων επιχειρήσεων άρχισε να υποχωρεί

τόσο ως προς τη συμμετοχή τους στο ΑΕΠ όσο και ως προς την συμμετοχή τους στην απασχόληση του εργατικού δυναμικού.

Τρίτον, υπήρξε ένα σημαντικό άνοιγμα της ελληνικής οικονομίας στο διεθνή ανταγωνισμό, το οποίο αποτυπώθηκε τόσο στη σημαντική αύξηση των εισαγωγών όσο και την εξίσου σημαντική επέκταση των ελληνικών επιχειρήσεων στα Βαλκάνια, την Τουρκία και της χώρες της ανατολικής Ευρώπης. Αυτή η κίνηση ταυτόχρονα άσκησε πιέσεις σε εγχώριες βιομηχανίες δίνοντάς όμως σε κάποιες από αυτές τη δυνατότητα «μετανάστευσης» στις χώρες χαμηλότερου κόστους εργασίας.

Τέλος, μολονότι τα οφέλη της οικονομικής ανάπτυξης δεν κατανεμήθηκαν ισότιμα σε όλες τις ομάδες του πληθυσμού, η μεγέθυνση ήταν τόσο μεγάλη ώστε η συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού βελτίωσε τη θέση του. Όπως δείξαμε, η σχετική θέση των εισοδηματικών ομάδων κατά την περίοδο 1985-2008 δεν μεταβλήθηκε σημαντικά. Οι εισοδηματικές ανισότητες διατηρήθηκαν σε υψηλά επίπεδα για τα ευρωπαϊκά δεδομένα, αλλά την ίδια στιγμή η συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού βελτίωσε το επιπέδου διαβίωσής του. Οι φτωχοί στην Ελλάδα του 2006 ήταν «περισσότερο πλούσιοι» από τους αντίστοιχους του 1980, αλλά οι ίδιοι ως ποσοστό του πληθυσμού. Η βελτίωση της απόλυτης θέσης έκαστης ομάδας σε σχέση με τη θέση που είχε στο παρελθόν, είχε ως αποτέλεσμα τη συγκάλυψη υπαρκτών ανισοτήτων. Τελικά τα απόλυτα μεγέθη παίζουν ρόλο και στο μέτρο που τα νέα, αυξημένα, καταναλωτικά πρότυπα ικανοποιούταν το «τι βγάζω σε σχέση με το παρελθόν» αποδείχτηκε ισχυρότερο από το «τι βγάζω σε σχέση με τον διπλανό μου». Αυτό διασφάλιζε μια ευρύτερη κοινωνική συναίνεση και γενικότερη ομαλότητα, το οποίο αποτυπώθηκε χαρακτηριστικά και στα εκλογικά ποσοστά των δύο μεγάλων κομμάτων (ΠΑΣΟΚ και Νέας Δημοκρατίας) το οποία αθροιστικά κινήθηκαν πάνω από το 80%. Το 2007, ο βουλευτής της Αριστεράς Γιάννης Δραγασάκης αναρωτιόταν εύλογα σε μια τηλεοπτική συνέντευξη: «*είναι απορίας άξιον πως σε μια τόσο πλούσια χώρα υπάρχουν τόσο πολλοί φτωχοί, αλλά και πώς σε μια τόσο φτωχή χώρα υπάρχουν τόσο πολλοί πλούσιοι*».

Ωστόσο, οι παραπάνω μετασχηματισμοί, χαρακτηρίζονται και από ένα στοιχείο συνέχειας. Η συμπίεση του κόστους εργασίας συνέχισε να αποτελεί εξέχων παράμετρο για τη διασφάλιση είτε της ανταγωνιστικότητας, είτε απλά της κερδοφορίας των επιχειρήσεων, κυρίως των μικρότερων εξ αυτών. Οι μετασχηματισμοί που περιγράψαμε, σε συνδυασμό με ισχυρά εδραιωμένες επιχειρηματικές κουλτούρες και όνειρα γρήγορου πλουτισμού εκ των πραγμάτων δεν οδήγησαν σε αναζήτηση εναλλακτικών στρατηγικών κερδοφορίας πέραν της συνεχούς συμπίεσης του κόστους εργασίας. Σε αυτό το σημείο, δημιουργήθηκε η πρώτη σημαντική ένταση-αντίφαση. Την ίδια στιγμή που οι πραγματικοί μισθοί αυξάνονταν, ως αποτέλεσμα της οικονομικής ανάπτυξης, διατηρήθηκε ως κυρίαρχη επιχειρηματική στρατηγική διασφάλισης της κερδοφορίας των επιχειρήσεων, ανεξαρτήτως εάν αναφερόμαστε στις μικρές μεταποιητικές μονάδες, στα φροντιστήρια, στις μεταφορές ή στις κατασκευές (πόσο μάλλον στο λιανικό εμπόριο),

η συμπίεσή του κόστους εργασίας. Αυτή ήταν η πρώτη αντίφαση την οποία κλήθηκε να λύσει η πολιτική απασχόλησης.

Η ανάδυση μιας νέας δομής στην απασχόληση

Κατά την περίοδο 1983-2008 η ελληνική οικονομία δημιούργησε περίπου ένα εκατομμύριο νέες θέσεις εργασίας, την συντριπτική πλειονότητα των οποίων μετά το 1995, ενώ σημαντική ήταν και η αύξηση του εργατικού δυναμικού. Η σημαντικότερη αλλαγή στη δομή της αγοράς εργασίας αφορά την «έκρηξη» της μισθωτής εργασίας, δεδομένου ότι οι μισθωτοί από 50,5% των απασχολούμενων το 1983 αυξήθηκαν σε 65% το 2008. Έτσι, ενώ το 1988 οι μισθωτοί αποτελούσαν την πλειονότητα (>50%) των εργαζομένων σε μονό δύο (2) από τις δεκατρείς (13) περιφέρειες της χώρας, το 2009 η μόνη περιφέρεια στην οποία οι μισθωτοί ήταν λιγότεροι από το 50% των απασχολούμενων παρέμενε η περιφέρεια Πελοποννήσου.

Η διαδικασία μισθωτοποίησης αφορούσε κυρίαρχα τους νέους και τις γυναίκες, δηλαδή τους νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας. Η μετάβαση στη νέα δομή της απασχόλησης σήμαινε στην περίπτωση των ανδρών τη σταδιακή μείωση των αυτοαπασχολούμενων και στην περίπτωση των γυναικών τη σταδιακή υποχώρηση των βοηθών στην οικογενειακή επιχείρηση. Άρα, η μισθωτοποίηση του εργατικού δυναμικού δεν προκάλεσε τη μετατροπή αυτοαπασχολούμενων ή βοηθών ή εργοδοτών σε μισθωτούς. Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία εργαζόμενοι σταδιακά αποσύρονταν από την αγορά εργασίας, ενώ οι νέοι και νέες απορροφούνταν όλο και περισσότερο σε θέσεις μισθωτής εργασίας. Τα παραπάνω εξασφάλισαν μια ομαλότητα στη διαδικασία μεταβολής που εξηγεί τόσο τη σταθερότητα της τάσης μείωσης π.χ. των αυτοαπασχολούμενων όσο και τον χαμηλό ρυθμό της.

Κατά δεύτερο λόγο, η επέκταση της μισθωτής εργασίας συνδυάστηκε με τη συγκέντρωσή της στις μεγαλύτερες επιχειρήσεις. Οι μικρές επιχειρήσεις συνέχισαν να αποτελούν κυρίαρχο στοιχείο της οικονομικής και παραγωγικής δομής απασχολώντας την πλειονότητα των εργαζόμενων, αλλά ήταν σαφές ότι η τάση ήταν ο περιορισμός τους.

Τρίτον, η επέκταση της μισθωτής εργασίας πραγματοποιήθηκε μέσα από την επέκταση της απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα. Αντίθετα, ο ρυθμός επέκτασης της απασχόλησης στον δημόσιο τομέα μετά το 1993 επιβραδύνθηκε με αποτέλεσμα τη σημαντική επιδείνωση της ηλικιακής πυραμίδας των δημοσίων υπαλλήλων.

Τέταρτον, η επέκταση της μισθωτής εργασίας συνέβη παράλληλα με τη συγκέντρωσή της σε συγκεκριμένους κλάδους, εντείνοντας περαιτέρω τη διαδικασία τριτογενοποίησης της οικονομίας.

Παρότι η κατεύθυνση των παραπάνω μεταβολών ήταν σαφής, η ένταση με την οποία συντελέστηκαν δεν ήταν ίδια. Για παράδειγμα, η συγκέντρωση στις μεγαλύτερες επιχειρήσεις αποτέλεσε μια ισχυρή τάση η οποία, όμως, δεν έφτασε στο σημείο να αμφισβητήσει την κυριαρχία των μικρών επιχειρήσεων. Αντίστοιχα, η συγκέντρωση σε ορισμένους κλάδους ήταν μεν αξιόλογη αλλά όχι τόσο σημαντική ώστε να

καταστήσει την ελληνική οικονομία «μονοθεματική». Αντίθετα, η ενίσχυση της απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα ήταν σαφώς εντονότερη απ' ό,τι στο δημόσιο, ενώ δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η μισθωτοποίηση των απασχολούμενων αφορούσε κυρίαρχα (αν όχι αποκλειστικά) τους νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας.

Η τομή σε σχέση με το παρελθόν συνίσταται την ποιοτική διαφοροποίηση της διαδικασίας ένταξης των νέων στην αγορά εργασίας. Σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στο παρελθόν, ένας νέος ήταν πλέον πιο πιθανό να βρει εργασία ως μισθωτός, στον ιδιωτικό τομέα, σε συγκεκριμένους κλάδους και σε σχετικά μεγαλύτερες επιχειρήσεις (φυσικά τα στοιχεία αυτά διαφοροποιούνται αναλόγως του επιπέδου αστικότητας). Συνολικά, οι συνθήκες απασχόλησης των νέων 20-29 ετών επιδεινώθηκαν. Το (νέο) εργατικό δυναμικό, παρά τη σημαντική βελτίωση του εκπαιδευτικού του επιπέδου, απορροφήθηκε στους τομείς που υπήρξε μεγαλύτερη ζήτηση για εργαζόμενους γενικά και όχι για εργαζόμενους ενός συγκεκριμένου εκπαιδευτικού επιπέδου.

Η νέα διαλεκτική των αντιθέσεων

Οι παραπάνω μετασχηματισμοί διαμόρφωσαν το εθνικό πλαίσιο εντός του οποίου κλήθηκε να λειτουργήσει η πολιτική απασχόλησης. Στο μακροοικονομικό επίπεδο υπήρξε ισχυρή ανάπτυξη η οποία κατάφερνε να απορροφά εντάσεις και φιλελευθεροποίηση της οικονομίας με ασύμμετρες συνέπειες στην ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων αναλόγως του κλάδου και του μεγέθους τους, παρατηρήθηκε μια πόλωση των επιχειρήσεων στην κλίμακα μεγέθους, διατηρήθηκε η σημασία του κόστους εργασίας ως κύρια στρατηγική διασφάλισης της ανταγωνιστικότητας.

Στο επίπεδο της αγοράς εργασίας παρατηρήθηκε η έντονη μισθωτοποίηση του εργατικού δυναμικού, οι όροι ένταξης των νέων στην αγορά εργασίας επιδεινώθηκαν, παρατηρήθηκε κάποια αναντιστοιχία ανάμεσα στις θέσεις εργασίας που δημιούργησε η οικονομία και στις αυξημένες προσδοκίες του εργατικού δυναμικού, ενώ δίπλα στην επίσημη αγορά εργασίας συνέχισε να αναπτύσσεται μια διευρυμένη ανεπίσημη. Την ίδια στιγμή όμως, το ποσοστό ανεργίας αν και υψηλό άρχισε να πέφτει, διατηρώντας όμως έντονες διαφορές αναλόγως της ομάδας του πληθυσμού. Οι νέοι και οι γυναίκες συνέχισαν να εμφανίζουν πολύ υψηλότερα ποσοστά ανεργίας σε σχέση με το μέσο όρο.

Τα παραπάνω αναδεικνύουν τη νέα διαλεκτική των αντιθέσεων που χαρακτήρισε την αγορά εργασίας. Από τη μια πλευρά, το εκπαιδευτικό επίπεδο των νεοεισερχόμενων στην αγορά εργασίας βελτιώθηκε σημαντικά, το ποσοστό ανεργίας των καλύτερα εκπαιδευμένων νέων ήταν χαμηλότερο του μέσου όρου και οι αποδοχές τους ήταν ελάχιστα υψηλότερες. Από την άλλη, υπήρξε αναντιστοιχία ανάμεσα στις προσδοκίες απασχόλησης και στις θέσεις εργασίας που πραγματικά δημιούργησε η οικονομία· οι απόφοιτοι ΑΕΙ-ΤΕΙ αντιμετώπιζαν υψηλότερα επίπεδα εργασιακής ανασφάλειας σε σχέση με το παρελθόν και εταεροαπασχολούνταν σε μεγάλο ποσοστό. Από τη μια, το δημόσιο περιόρισε σημαντικά τις προσλήψεις, από την άλλη όμως το πελατειακό σύστημα βρήκε νέους τρόπους να ικανοποιήσει την πελατεία του (βλ. προγράμματα stage). Οι μισθοί παρέμεναν σε χαμηλά επίπεδα, ειδικά για τους νέους και τις

γυναίκες και το ποσοστό των χαμηλά αμειβόμενων εργαζόμενων παρέμεινε από τα υψηλότερα στην Ευρωπαϊκή Ένωση, αλλά η οικονομική μεγέθυνση δημιουργούσε θέσεις εργασίας, το ποσοστό ανεργίας άρχισε να αποκλιμακώνεται και το μέσο εισόδημα του μέσου νοικοκυριού αυξήθηκε. Εν τέλει, οι αλλαγές στη δομή της αγοράς εργασίας ήταν σημαντικές αλλά πραγματοποιήθηκαν με την ομαλότητα που διασφάλιζε ο αυξανόμενος πλούτος (δεν υπήρξε ούτε μία Περιφέρεια της χώρας της οποίας το πραγματικό ΑΕΠ κατά την περίοδο 1995-2008 να μην αυξηθεί τουλάχιστον κατά 50%). Επιπρόσθετα, η διαγενεακή μεταβίβαση πόρων παρέμεινε σημαντική και τα δευτερογενή εισοδήματα δεν έλειψαν εντελώς παρότι μειώθηκε η σημασία τους.

Στις παραπάνω εξελίξεις πρέπει να αναζητηθεί και η υλική βάση μιας νέας πόλωσης που εμφανίστηκε ως πόλωση των γενεών. Η «γενιά των 700 ευρώ» ήρθε στο προσκήνιο τη στιγμή που ο μετασχηματισμός αυτός είχε πλέον γίνει ορατός (περίπου στα τέλη του 2006-7) χωρίς όμως η οικονομία να μπορεί να τον χρηματοδοτήσει περαιτέρω. Η ποιοτική διαφορά της «γενιάς των 700 ευρώ», που αποτελούνταν κυρίως από ανθρώπους που είχαν γεννηθεί μετά το 1980, ήταν ότι οι εργασιακές προοπτικές της (συνεπώς και οι προοπτικές ένταξής της) είχε καταφανεί ότι ήταν εμφανώς χειρότερες.

Από το σύνολο των στοιχείων που εξετάσαμε προκύπτει ότι η είσοδος των νέων στην αγορά εργασίας κατά την περίοδο 1993-2006 επιδεινώθηκε. Η πρόσβαση στην δημόσια απασχόληση περιορίστηκε, η απορρόφησή τους σε επιστημονικά επαγγέλματα επιβραδύνθηκε παρά το γεγονός ότι το εκπαιδευτικό τους επίπεδο ήταν ανώτερο, οι μέσες ώρες εβδομαδιαίας απασχόλησης αυξήθηκαν, οι αποδοχές παρέμειναν πολύ χαμηλότερες από τον μέσο όρο της οικονομίας. Με άλλα λόγια, η δυνατότητα αυτονόμησης των νέων από την οικογένεια μειώθηκε σημαντικά. Η κρίση ενδεχομένως να δώσει άλλα περιεχόμενα σε αυτές τις αντιθέσεις δεδομένου ότι σήμερα τα «700 ευρώ» αφορούν μάλλον τους πιο τυχερούς. Τη στιγμή που γράφονται αυτές οι γραμμές το ποσοστό ανεργίας των νέων ξεπερνά το 50% και ο μισθός εισόδου οριακά φτάνει τα 465€.

Η ιδιότυπη σχέση της ελληνικής πολιτικής απασχόλησης με την Ευρωπαϊκή Στρατηγική Απασχόλησης

Ο δεύτερος παράγοντας που καθόρισε το πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύχθηκε η ελληνική πολιτική απασχόλησης, είναι η ενεργοποίηση της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Απασχόληση. Η ΕΣΑ υπήρξε καθοριστική ως προς τον τύπο της ελληνικής πολιτικής απασχόλησης, αλλά επουσιώδης ως προς την ουσία. Η επίδραση της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης στην αντίστοιχη ελληνική αφορά περισσότερο τη μορφή και λιγότερο το περιεχόμενο και τη φιλοσοφία. Από τη μία πλευρά είχαμε ένα φαινόμενο *τελετουργικής συμμόρφωσης* (ritual compliance), κατά τον επιτυχή ορισμό του Barbier (2001), η οποία στόχευε αποκλειστικά στην διασφάλιση της απρόσκοπτης ροής των ευρωπαϊκών πόρων. Από την άλλη, ο τρόπος διαχείρισης αυτών των προγραμμάτων παρέμεινε εξαιρετικά αδιαφανής, η αποτελεσματικότητά τους μικρή και οι προσπάθειες βελτίωσής της ανύπαρκτές

Κατά μία έννοια η επίδραση της ΕΣΑ στην ελληνική πολιτική απασχόλησης υπήρξε σημαντική. Τα ελληνικά ΕΣΔΑ, άμεσο προϊόν της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Απασχόληση, παρά τα προβλήματά τους συνιστούν τα πρώτα συνολικά κείμενα πολιτικής σε σχέση με την πολιτική απασχόλησης. Ο εκσυγχρονισμός της νομοθεσίας για την υγιεινή και ασφάλεια στην εργασία, η ενίσχυση του δικαίου για την ισότητα των φύλων, η δημιουργία μιας σειράς θεσμικών σωμάτων κοινωνικού διαλόγου όπως η Εθνική Επιτροπή για την Απασχόληση και την Κοινωνική Προστασία και η ΟΚΕ, η πολιτική για την κατάρτιση είναι σαφές ότι επηρεάστηκαν (σε ορισμένες περιπτώσεις προκλήθηκαν) από την συμμετοχή της χώρας στην Ε.Ε. Επίσης, δεν μπορεί να αγνοηθεί η επίδραση που άσκησε το ευρωπαϊκό πλαίσιο στην εγχώρια ρητορική για την απασχόληση. Τέλος, οι έννοιες-κλειδιά της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Απασχόληση αποτέλεσαν συστατικά στοιχεία του πασοκικού εκσυγχρονιστικού λόγου της περιόδου 1996-2004.

Εντούτοις, τα παραπάνω αποτελούν τη μία πλευρά του νομίσματος, δεδομένου ότι η πλειονότητα των ερευνητών πιστοποιούν ότι η διάσταση της μάθησης είναι ιδιαίτερα περιορισμένη στην ελληνική περίπτωση, ότι η εμπλοκή των θεσμών κοινωνικού διαλόγου στην παραγωγή της πολιτικής απασχόλησης παρέμεινε περιθωριακή (Nakos 2005, Καζάκος 2010, Yiannakourou 2003, Tsarouhas 2008), ενώ είδαμε ότι τα ελληνικά ΕΣΔΑ δύσκολα μπορούν να αντιμετωπιστούν ως κείμενα στρατηγικής αφού προσομοιάζουν περισσότερο με μακροσκελείς καταλόγους πολιτικών όπου απλά καταγράφονται τα προγράμματα που υλοποιούνταν κάθε στιγμή. Το γεγονός ότι η Ελλάδα κατέχει αρνητικό ρεκόρ στις (πάντα ίδιες) ευρωπαϊκές συστάσεις συνηγορεί προς αυτή την κατεύθυνση.

Κατά συνέπεια, η σχέση της ελληνικής πολιτικής απασχόλησης με την αντίστοιχη ευρωπαϊκή, όπως αυτή σχηματοποιήθηκε μέσα από την ΕΣΑ και τη Στρατηγική της Λισαβόνας, είναι μια σχέση ιδιότυπη. Από τη μια πλευρά, η ελληνική πολιτική απασχόλησης υιοθέτησε πλήρως τον τύπο και τη μορφή που προτάθηκε από την ΕΣΑ, από την άλλη όμως, ο τρόπος με τον οποίο ασκήθηκε αυτή η πολιτική καθορίστηκε από εσωτερικούς παράγοντες και από την προσπάθεια να ικανοποιηθούν ειδικά συμφέροντα ομάδων τα οποία δεν ήταν πάντα σε συστοιχία με τους τυπικούς στόχους της ΕΣΑ. Η Ελλάδα δεν ανέπτυξε ποτέ κάτι που να προσομοιάζει με *στρατηγική* για την απασχόληση· τα προγράμματα που υλοποιήθηκαν βρίθουν από ανορθολογικότητες· το σύστημα κατάρτισης παραμένει χαμηλής ποιότητας και αμφιβόλων δυνατοτήτων να υποστηρίξει ουσιαστικά την παραγωγική δομή της χώρας. Η ελληνική πολιτική απασχόλησης υιοθέτησε πλήρως τη μορφή και το λεξιλόγιο της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης, αλλά δεν παρενέβη στην πολιτική της οικονομία, δηλαδή στις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις που αυτή η πολιτική εξυπηρετεί. Η ελληνική πολιτική απασχόλησης συμμορφώθηκε τελετουργικά με την αντίστοιχη ευρωπαϊκή, ο τρόπος όμως με τον οποίο υλοποιήθηκαν τα προγράμματα απασχόλησης ήταν αποτέλεσμα εσωτερικών πολιτικών προτεραιοτήτων και αναγκών. Η ερμηνεία αυτού του φαινομένου πρέπει να αναζητηθεί σε δύο εσωτερικούς παράγοντες. Την απόλυτη εξάρτηση της ελληνικής πολιτικής απασχόλησης από τις ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις αλλά και τις

πολιτικές και ιδεολογικές εκλεκτικές συγγένειες που διέπουν την ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης με το αντίστοιχο εκσυγχρονιστικό εγχείρημα του Σημίτη.

Όταν ενεργοποιήθηκε η ΕΣΑ, το 1993, η ελληνική πολιτική απασχόλησης ήταν ήδη απόλυτα εξαρτημένη από την ροή των ευρωπαϊκών πόρων οι οποίοι κάλυπταν περισσότερο από το 50% της συνολικής δαπάνης των προγραμμάτων κατάρτισης/απασχόλησης καθ' όλη την περίοδο 1981-2008. Συνεπώς, η συμμόρφωση της ελληνικής πολιτικής απασχόλησης με τις ευρωπαϊκές κατευθύνσεις αποτελούσε προϋπόθεση της διασφάλισης της πολύτιμης ροής των ευρωπαϊκών πόρων ανεξάρτητα από την αποτελεσματικότητα των πολιτικών που αυτοί οι πόροι χρηματοδοτούσαν. Για αυτό το λόγο, το σύνολο των ελληνικών κυβερνήσεων, ανεξαρτήτως σύνθεσης, ακολούθησε με εντυπωσιακή συνέπεια μια στρατηγική οι οποία είχε δύο βασικά χαρακτηριστικά: αφενός τη στήριξη των προτάσεων που προέβλεπαν τη δημιουργία και ανάπτυξη μιας «κοινής» πολιτικής απασχόλησης σε ευρωπαϊκό επίπεδο, αφετέρου την αποχή από τη συζήτηση για το περιεχόμενο της πολιτικής αυτής. Για παράδειγμα, κατά τις διαπραγματεύσεις για την αναθεώρηση της Ευρωπαϊκής Συνθήκης που κατέληξαν στη Συνθήκη του Άμστερνταμ, η παρέμβαση της ελληνικής κυβέρνησης στη διαμόρφωση της ατζέντας για τα ζητήματα της απασχόλησης ήταν περιθωριακή, τόσο που ο Κώστας Σημίτης στην πολιτική του αυτοβιογραφία δεν κάνει καμία απολύτως αναφορά στην απασχόληση όταν συζητά τη Συνθήκη του Άμστερνταμ. Αντίστοιχα, δεν υπάρχει ούτε ένα επίσημο κείμενο είτε από το Υπουργείο Εργασίας, είτε από τον ΟΑΕΔ, είτε από άλλον επίσημο φορέα του ελληνικού κράτους το οποίο να επερωτά έστω όψεις της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής Απασχόλησης. Η ανάγκη της ελληνικής κυβέρνησης να μεγιστοποιήσει τις ευρωπαϊκές εισροές πόρων την κατέστησε αρκετά «ευέλικτη» ως προς το ακριβές περιεχόμενο των προγραμμάτων.

Ο δεύτερος παράγοντας που ευνόησε την αποδοχή του πλαισίου της πολιτικής που πρότεινε η ΕΣΑ ήταν ιδεολογικός. Όπως δείξαμε μπορεί να διαπιστωθούν έντονες εκλεκτικές συγγένειες ανάμεσα στην ΕΣΑ και την κυρίαρχη εκείνη την εποχή ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία τμήμα της οποίας αποτελούσε και το σημιτικό ΠΑΣΟΚ.

Η σχέση της ΕΣΑ και της ιστορίας της με την «σοσιαλδημοκρατική άνοιξη» της περιόδου 1997-2004 είναι αδιαμφισβήτητη. Η υιοθέτηση και η εμβάθυνση της ευρωπαϊκής πολιτικής απασχόλησης δεν «συνέπεσε» απλά με την αλλαγή των πολιτικών συσχετισμών σε ευρωπαϊκό επίπεδο αλλά οφείλεται σε αυτή. Η προσθήκη του ειδικού κεφαλαίου για την απασχόληση στη διακυβερνητική διάσκεψη του Άμστερνταμ (Συνθήκη του Άμστερνταμ, 1997) κατέστη δυνατή επειδή λίγους μήνες πριν την συνδιάσκεψη κέρδισαν τις εκλογές σε Γαλλία και Αγγλία τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα. Αυτό το γεγονός υπήρξε ο καθοριστικός παράγοντας που απέμπλεψε τις διαπραγματεύσεις επιτρέποντας την συμπερίληψη του νέου κεφαλαίου για την απασχόληση στην αναθεωρημένη Συνθήκη. Τότε, μόλις πέντε από τα δεκαπέντε κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν είχαν σοσιαλδημοκρατική κυβέρνηση. Αντίστοιχα, όταν υιοθετήθηκε η Στρατηγική της Λισαβόνας το 2000 η

οποία για πρώτη φορά προσπαθούσε να συνδυάσει την πολιτική απασχόλησης με την οικονομική και οικονομική πολιτική (εντός ενός νεοφιλελεύθερου πλαισίου) μόλις τέσσερα (4) κράτη-μέλη δεν είχαν σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις, εκ των οποίων το ένα (η Γαλλία) είχε σοσιαλιστή πρωθυπουργό.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Απασχόληση ενσωμάτωσε το σύνολο σχεδόν της νέας σοσιαλδημοκρατικής ατζέντας, χωρίς όμως αυτό να αλλάζει τη γενικότερη νεοφιλελεύθερη κατεύθυνση της πολιτικής που πρόκρινε. Αυτό το οποίο συνέβη όμως ήταν μις σημαντική διαφοροποίηση από τη νεοφιλελεύθερη προσέγγιση της δεκαετίας του ’90, η οποία έγκειται κυρίως στην προσπάθεια σύνδεσης της ΕΣΑ μια πολιτική ανάπτυξης, στην έμφαση που δόθηκε στη συμμετοχή των κοινωνικών εταίρων και στην προσπάθεια διατήρησης ενός σημαντικού ρόλου για το κοινωνικό κράτος. Η ΕΣΑ υιοθέτησε το νεοφιλελεύθερο παράδειγμα, ταυτόχρονα όμως το διαφοροποίησε εισάγοντας μια λογική «ρυθμισμένης απορρύθμισης». Σε αυτό το πλαίσιο η ΕΣΑ μπορεί να ειδωθεί ως δείγμα ανανέωσης όχι μόνο της σοσιαλδημοκρατίας αλλά και του ίδιου του νεοφιλελευθερισμού.

Ο όρος ομπρέλα που χρησιμοποιήθηκε σε ευρωπαϊκό επίπεδο για την ενοποίηση αυτής της ατζέντας ήταν η *κοινωνία της γνώσης* μία έννοια της οποίας η θελκτικότητα βρίσκεται στη δυνατότητα που είχε να συνδυάσει μια απορυθμιστική ατζέντα με ευρύτερους κοινωνικούς στόχους. Σε εθνικό επίπεδο, βέβαια, χρησιμοποιήθηκαν και άλλοι όροι. Στη Βρετανία ήταν ο «τρίτος δρόμος», στη Γερμανία το «νέο κέντρο», στη Γαλλία ο «ο ρεαλισμός της αριστεράς» και η «πληθυντική αριστερά», στην Ελλάδα ήταν ο «εκσυγχρονισμός».

Όλοι αυτοί οι όροι-συνθήματα αποτελούσαν όμως εθνικές εκδοχές της ίδιας ατζέντας. Αντλούσαν την πολιτική και φιλοσοφική τους νομιμοποίηση από την ίδια μήτρα και το πολιτικό περιεχόμενό τους υπήρξε κοινό και το ίδιο με το πολιτικό περιεχόμενο της ΕΣΑ. Εν τέλει, τόσο η ΕΣΑ όσο και η Στρατηγική της Λισαβόνας, δημιουργήθηκαν με στόχο την προώθηση μιας πολιτικής διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων στην αγορά εργασίας που εμπνεόταν από τη ρητορική της οικονομίας της γνώσης και ενσωμάτωνε οργανικά τους περιορισμούς (πολιτικούς και μακροοικονομικούς) που έθετε η ΟΝΕ. Αυτή η σύνθεση πραγματοποιήθηκε υπό την ηγεμονία της νέας σοσιαλδημοκρατικής ατζέντας της δεκαετίας του ’90 και διαμόρφωσε το πολιτικό πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύχθηκε η ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης. Για την ακρίβεια, τόσο η ΕΣΑ όσο και η ΣτΛ μπορούν να ειδωθούν ως σοσιαλδημοκρατικά πολιτικά προγράμματα που στόχευσαν στη ρυθμισμένη απορρύθμιση της αγοράς εργασίας. Η ενδογενής σχέση της ΕΣΑ με την ατζέντα της κυρίαρχης εκείνη της εποχή ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας τμήμα της οποίας αποτελούσε και το «εκσυγχρονιστικό» πρόγραμμα του Κώστα Σημίτη και του ΠΑΣΟΚ δημιούργησαν μια κατ’ αρχήν θετική προδιάθεση της ελληνικής πολιτικής ελίτ σε σχέση με την ευρωπαϊκή πολιτική απασχόλησης.

Ε.2. Η πολιτική οικονομία της ελληνικής πολιτικής απασχόλησης

Οι παραπάνω δύο παράγοντες, δηλαδή ο μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας και η ενεργοποίηση της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Απασχόληση δημιούργησαν το ευρύτερο πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύχθηκε και υλοποιήθηκε η ελληνική πολιτική απασχόλησης. Συμπυκνώνοντας την ως τώρα συζήτηση, αυτό το πλαίσιο χαρακτηρίζονταν από την σημαντική επέκταση της μισθωτής εργασίας, από την υποχώρηση της σημασίας των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, από την προώθηση ενός προγράμματος ιδιόμορφης απελευθέρωσης των αγορών σε συνδυασμό με την υποχώρηση του κράτους ως εργοδότη, και από τη διατήρηση του κόστους εργασίας ως καθοριστικού παράγοντα για τη διασφάλιση της κερδοφορίας των επιχειρήσεων σε συνδυασμό όμως με μια τάση ανόδου των πραγματικών μισθών. Αντίστοιχα, οι πόροι που θα μπορούσαν να χρηματοδοτήσουν πολιτικές απορρόφησης των εντάσεων στο επίπεδο της απασχόλησης, επειδή προερχόταν από την Ευρωπαϊκή Ένωση απαιτούσαν από την ελληνική πολιτική απασχόλησης να προσαρμοστεί στις ευρωπαϊκές κατευθυντήριες γραμμές τουλάχιστον ως προς τον τύπο. Αυτή ήταν η εξίσωση η οποία κλήθηκε να λύσει –στο μέτρο που της αναλογεί– η πολιτική απασχόλησης της περιόδου 1995-2008. Ο τρόπος με τον οποίο επέλεξε να την λύσει συνιστά την πολιτική οικονομία της υπόθεσης, δηλαδή το πλέγμα των συμφερόντων που τελικά ικανοποίησε.

Η πολιτική οικονομία της ελληνικής πολιτικής απασχόλησης μπορεί να προσεγγιστεί βάσει τριών μεγάλων κατηγοριών παρεμβάσεων. Μολονότι κάθε μία από αυτές ικανοποιούσε διαφορετικές ανάγκες-συμφέροντα, το σύνολο τους συγκροτούσε μια ενιαία πολιτική και υπηρετούσε την ίδια φιλοσοφία. Αυτές οι κατηγορίες παρέμβασης είναι τα προγράμματα επιδότησης εργοδοτών για την πρόσληψη ανέργων (κεφ. 0, σ. 330), τα προγράμματα stage (κεφ. 0, σ. 351) και η πολιτική κατάρτισης (κεφ. Δ.4, σ. 360).

Πιο συγκεκριμένα, τα προγράμματα επιδότησης εργοδοτών λειτούργησαν ως μηχανισμός συμπίεσης του κόστους εργασίας, τα προγράμματα stage αναπαρήγαγαν το πελατειακό σύστημα ως προς την πρόσβαση στο δημόσιο τομέα παρακάμπτοντας το ΑΣΕΠ, ενώ η πολιτική κατάρτισης διασφάλισε ευρύτερες κοινωνικές συναινέσεις δεδομένου ότι ωφελούσε μεγάλο εύρος «παικτών» (την πολιτική ηγεσία, τις ιδιωτικές επιχειρήσεις, τους ανέργους και τους κοινωνικούς εταίρους). Εν τέλει, το σύνολο αυτών των πολιτικών κατέτεινε στο να περιορίζει τις εντάσεις που δημιουργούσε η απελευθέρωση της οικονομίας, δημιουργώντας έτσι την αναγκαία κοινωνική συναίνεση για την απρόσκοπτη προώθηση του εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος.

Η επιδότηση θέσεων εργασίας

Όπως είδαμε στην τέταρτη ενότητα (κεφ. 0, σ. 354), καθ' όλη την περίοδο 1981-2008, οι νέες θέσεις εργασίας που επιδοτήθηκαν από τα προγράμματα απασχόλησης ισούται περίπου με το 50% του αριθμού των θέσεων εργασίας που δημιουργήθηκαν στο σύνολο της οικονομίας. Δημιουργείται έτσι το «παράδοξο» της ελληνικής αγοράς εργασίας, το οποίο έγκειται στην ταυτόχρονη ισχύ τριών διαπιστώσεων: (α) το απόλυτο ύψος των δαπανών για παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας και ειδικότερα οι

δαπάνες για ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης στην Ελλάδα είναι από τις χαμηλότερες στην Ευρωπαϊκή Ένωση (0,5-0,9% του ΑΕΠ), (β) περίπου οι μισές από τις επιδοτούμενες θέσεις παραμένουν κενές, (γ) οι επιδοτούμενες θέσεις ισούται περίπου με το 50% της καθαρής αύξησης της απασχόλησης στο σύνολο της οικονομίας. Βάσει των παραπάνω, εάν μια δαπάνη ίση μόλις με το 0,5% του ΑΕΠ μπορεί να δημιουργεί το 43% της καθαρής αύξησης της απασχόλησης, τότε το πρόβλημα της ανεργίας θα μπορούσε να λυθεί εύκολα και γρήγορα.

Η μόνη εύλογη ερμηνεία, η οποία αποτελεί και το «σημείο εισόδου» στην πολιτική οικονομία των προγραμμάτων αυτών, είναι ότι τα προγράμματα άμεσης δημιουργίας απασχόλησης (ΝΘΕ, ΝΕΕ και stage) δεν *προκάλεσαν* τη δημιουργία νέας απασχόλησης, αλλά περιορίστηκαν στο να μειώσουν το κόστος εργασίας για θέσεις οι οποίες ούτως ή άλλως θα δημιουργούνταν. Εν τέλει ο ρόλος των προγραμμάτων αυτών περιορίστηκε στη μείωση του κόστους εργασίας των επιχειρήσεων, κατά τεκμήριο των μικρών επιχειρήσεων που ήταν οι κύριοι χρήστες τους.

Χαρακτηριστικό είναι ότι τα προγράμματα επιδότησης εργοδοτών για την πρόσληψη ανέργων δεν συνδέθηκαν ποτέ με μια συνολικότερη προσπάθεια παραγωγικής αναδιάρθρωσης μολονότι απέκτησαν μαζικό χαρακτήρα. Τα βασικά χαρακτηριστικά των προγραμμάτων επιδότησης εργοδοτών για την πρόσληψη ανέργων που προέκυψαν από την επισκόπηση των μελετών αξιολόγησης δικαιολογούν την παραπάνω ερμηνεία. Το ύψος της επιδότησης διατηρήθηκε σε υψηλά επίπεδα (από 50% έως 100%), μετά το 1997 αυξήθηκε σημαντικά ο συνολικός χρόνος επιδότησης και μειώθηκε ο χρόνος υποχρεωτικής απασχόλησης του ανέργου μετά το πέρας της επιδότησης, οι περισσότερες από τις επιδοτούμενες θέσεις αφορούσαν θέσεις χαμηλής ειδίκευσης ή ανειδίκευτης εργασίας σε κλάδους χαμηλής παραγωγικότητας, ενώ η παραβίαση των όρων των προγραμμάτων από τις επιχειρήσεις υπήρξε διαχρονικά εκτεταμένη. Τέλος, υπήρξαν και περιπτώσεις όπου τα προγράμματα σχεδιάστηκαν βάσει των αναγκών των επιχειρήσεων και όχι των ανέργων με στόχο την ικανοποίηση επιμέρους συντεχνιακών αιτημάτων διευρυμένων επιχειρηματικών ομάδων.

Εν ολίγοις, οι εκτεταμένες επιδοτήσεις πρόσληψης, σε συνδυασμό με την ανοχή της μαύρης εργασίας ελλήνων και μεταναστών, αποτέλεσαν ένα μηχανισμό σημαντικής μείωσης του κόστους εργασίας κυρίως των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, που ήταν και οι κύριοι χρήστες των σχετικών προγραμμάτων. Εδώ βρίσκεται το κλειδί για την ερμηνεία της αναποτελεσματικότητας των προγραμμάτων απασχόλησης. Τα συγκεκριμένα προγράμματα ήταν αναποτελεσματικά ως προς την αντιμετώπιση των προβλημάτων των ανέργων και των επιμέρους κατηγοριών τους. Ήταν όμως εξόχως αποτελεσματικά ως προς τη μείωση του κόστους εργασίας των λιγότερο ανταγωνιστικών μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Οι πολιτικές επιδότησης του κόστους εργασίας δεν αποτέλεσαν συμπλήρωμα μιας διαρθρωτικής πολιτικής μετασχηματισμού της παραγωγικής δομής, αλλά το ιδιόμορφο αντίβαρό της προκειμένου να διασφαλιστεί η πολιτική ανοχή και υποστήριξη ευρύτερων κοινωνικών ομάδων στη διαδικασία φιλελευθεροποίησης. Για αυτό, παρότι επί 28

συναπτά έτη διαπιστώνεται από το σύνολο των εμπλεκόμενων (εθνικών και ευρωπαϊκών) φορέων το σημαντικό έλλειμμα στατιστικής παρακολούθησης και αξιολόγησης των προγραμμάτων απασχόλησης, δεν υπήρξε ποτέ απολύτως καμία προσπάθεια να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα και η στατιστική παρακολούθηση περιορίστηκε στην αποσπασματική συλλογή στοιχείων ανά προγραμματική περίοδο των ΚΠΣ που απαιτούνταν για τους τυπικούς ελέγχους της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Η ανάπηρη στατιστική παρακολούθηση επέτρεψε την απρόσκοπτη αναπαραγωγή της πολιτικής οικονομίας που δημιούργησαν τα προγράμματα απασχόλησης, δηλαδή των σχέσεων ανάμεσα στην πολιτική εξουσία, τις επιχειρήσεις και τους φορείς υλοποίησης των πολιτικών απασχόλησης.

Τα προγράμματα stage

Το στοιχείο που προκύπτει από την επεξεργασία των δαπανών για την πολιτική απασχόλησης είναι η έντονη «εκλογική ευαισθησία» που τις χαρακτηρίζει: από τις 86.000 θέσεις stage που προκηρύχτηκαν την περίοδο 1999-2004, οι 74.000 προκηρύχτηκαν κατά τα προεκλογικά έτη 1999, 2000 και 2003. Μέσω της πολιτικής των stage, επιδιώχθηκε η παράκαμψη των διαδικασιών του ΑΣΕΠ και η αντίστοιχη αναβίωση του πελατειακού συστήματος. Όπως δείξαμε, από τις 184.000 θέσεις stage που προκηρύχτηκαν την περίοδο 1999-2008, 57% αφορούσε θέσεις σε φορείς του δημοσίου τομέα, σε ΟΤΑ και σε ασφαλιστικά ταμεία, 16% αφορούσε θέσεις σε ιδιωτικές επιχειρήσεις και το υπόλοιπο 29% αφορούσε τοποθετήσεις στον ιδιωτικό και στο δημόσιο τομέα, η συντριπτική πλειονότητα των οποίων πραγματοποιήθηκε στον δημόσιο. Εισηγητής του συστήματος ήταν οι κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ, αλλά επί των κυβερνήσεων της Νέας Δημοκρατίας ο μηχανισμός γιγαντώθηκε. Μετά το 2005 ο ετήσιος αριθμός των θέσεων που προκηρύσσονταν δεν έπεσε ποτέ κάτω από τις 15.000, ενώ συχνά υπερέβαινε τις 20.000.

Έτσι, μολονότι μετά το 2007 η ευρωπαϊκή χρηματοδότηση των προγραμμάτων stage μειώθηκε σημαντικά, ο αριθμός των ωφελούμενων «σταζιέρ» δεν μειώθηκε. Η πολιτική αποτελεσματικότητα αυτών των προγραμμάτων ήταν τόσο μεγάλη ώστε η δαπάνη καλύφθηκε από τους ενδιαφερόμενους φορείς (ασφαλιστικά ταμεία, ΟΤΑ και υπουργεία). Στα τέλη του 2007 ήταν πλέον κοινό μυστικό ότι η μόνη λειτουργία των προαγραμμάτων αυτών ήταν η εξυπηρέτηση πελατειακών σχέσεων. Το 2010, εν μέσω οικονομικής κρίσης, ο Διοικητής του ΟΑΕΔ Ηλιάς Κικίλιας δεν είχε κανένα πρόβλημα να κάνει κριτική στην προηγούμενη διοίκηση του ΟΑΕΔ ότι «*κατασπατάλησαν τα διαθέσιμα και τα αποθεματικά του Οργανισμού σε ψευτοπρογράμματα, όπως τα πελατειακά stage*» (Η. Κικίλιας, συνέντευξη στην εφημερίδα «τα ΝΕΑ», 04/02/2010).

Η πολιτική κατάρτισης και η πολιτική της οικονομία

Τέλος, η ιστορία της πολιτικής κατάρτισης αποτελεί ίσως το πιο ενδιαφέρον παράδειγμα μιας πολιτικής που ενεργοποιήθηκε σχεδόν αποκλειστικά μέσω των πιέσεων που ασκήθηκαν από την Ε.Ε., αλλά που υλοποιήθηκε με τέτοιο τρόπο ώστε να εξυπηρετήσει την εγχώρια πολιτική οικονομία (κεφ. Δ.4, σ. 360). Οι επτά (7) νόμοι και δεκάδες υπουργικές αποφάσεις που εκδόθηκαν την περίοδο 1989-

2004 αποτυπώνουν την προσπάθεια ελεγχόμενης από το κράτος ανάπτυξης μιας αγοράς, τα αντικρουόμενα συμφέροντα των κύριων παικτών, τις εντάσεις που δημιουργούνταν από τις πιέσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, τα συμφέροντα των ιδιωτικών ΚΕΚ, τις ιδιαίτερες ανάγκες και στοχοθεσίες των κοινωνικών εταίρων.

Όπως αναφέρθηκε διεξοδικά στην τέταρτη ενότητα, η εξέλιξη αυτής της αγοράς μπορεί να περιγραφεί και να αναλυθεί βάσει τριών περιόδων.

Η πρώτη είναι η περίοδος της *αρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου* (1989-1994), με κύριο χαρακτηριστικό την ενεργοποίηση μιας διαδικασίας αρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου από τις ιδιωτικές επιχειρήσεις του κλάδου μέσω της παντελούς απουσίας ελέγχου των μεταβιβαζόμενων στον ιδιωτικό τομέα πόρων. Όπως δείξαμε στη σχετική ενότητα, κατά την περίοδο αυτή η απουσία ρύθμισης δεν σήμαινε την απουσία πολιτικής.

Η δεύτερη περίοδος είναι εκείνη της *ελεγχόμενης εκκαθάρισης της αγοράς* (1994-2004) μέσω της συνδυασμένης και καλά μελετημένης εξέλιξης των κριτηρίων πιστοποίησης αλλά και μέσω των καθημερινών αποφάσεων του Υπουργείου Εργασίας σχετικά με την κατανομή των προγραμμάτων κατάρτισης στα ιδιωτικά ΚΕΚ. Το κύριο χαρακτηριστικό της είναι η υλοποίηση μιας πολιτικής που στόχευσε, ταυτόχρονα, στην εκκαθάριση της αγοράς αλλά και στη διασφάλιση ενός μεριδίου για όσες επιχειρήσεις θα συμμετείχαν στο νέο σύστημα.

Η τρίτη περίοδος είναι αυτή της *απελευθέρωσης της αγοράς* (2005 -), δεδομένου ότι καταργήθηκαν οι νομοθετικοί περιορισμοί του παρελθόντος (ελάχιστος και μέγιστος αριθμός παραρτημάτων, πεδία δραστηριοποίησης, νομική μορφή των ΚΕΚ) με αποτέλεσμα ήταν να φτάσουμε στη σημερινή δομή του συστήματος συνεχόμενης επαγγελματικής κατάρτισης.

Οι αποκλεισμοί αλλά και η προστασία που παρείχε το νομοθετικό πλαίσιο σε κάθε φάση, παρότι θεμελιώνονταν σε μια ρητορική περί εξορθολογισμού του συστήματος, τελικά δεν κατέληξαν εκεί. Ενδεχομένως, η δομή του συστήματος πράγματι να εξορθολογίστηκε στο μέτρο που οριοθετήθηκε η αγορά και μπήκαν κάποιοι κανόνες ως προς τη λειτουργία της, η αποτελεσματικότητα όμως των προγραμμάτων κατάρτισης παρέμεινε χαμηλή. Σε κάθε περίπτωση, οι παραπάνω εξελίξεις εξυπηρέτησαν σε κάθε φάση, σχετικά αποτελεσματικά, τα συμφέροντα των κύριων «παικτών», δηλαδή της κυβέρνησης, των ιδιωτικών επιχειρήσεων ΚΕΚ και των κοινωνικών εταίρων.

Από την πλευρά της κυβέρνησης τα πλεονεκτήματα ήταν σημαντικά και εκτείνονται σε εύρος θεμάτων. Κατά τη πρώτη φάση ανάπτυξης του συστήματος, τα πολιτικά οφέλη τού να μοιράζεις χρήματα χωρίς αυστηρούς κανόνες και κριτήρια είναι προφανή και δεν χρήζουν περαιτέρω σχολιασμού. Η σημαντικότερη όμως ωφέλεια για το κράτος προήλθε από το γεγονός ότι κατάφερε να αντιμετωπίσει εν μέρει τις γνωστές ανεπάρκειες του επιδόματος ανεργίας. Η επέκταση των προγραμμάτων συνεχιζόμενης κατάρτισης, τα οποία περιλαμβάνουν και μια αμοιβή για τον καταρτιζόμενο, έδρασε ως υποκατάστατο του επιδόματος ανεργίας.

Από την πλευρά των επιχειρήσεων κατάρτισης τα πλεονεκτήματα έχουν ήδη αναφερθεί: δυνατότητα αρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου κατά την πρώτη άναρχη φάση, εκκαθάριση της αγοράς αλλά και μεγάλωμα της πίτας για όσες επιβίωσαν σε συνδυασμό με ένα σύστημα διανομής της κατά τη δεύτερη, πλήρης απελευθέρωση κατά την τρίτη. Τα οφέλη για τις υπόλοιπες επιχειρήσεις-χρήστες των προγραμμάτων κατάρτισης είναι μικρότερα, αλλά όχι άνευ σημασίας.

Τέλος, οι οργανώσεις των κοινωνικών εταίρων αναδείχτηκαν ως οι πλέον ωφελημένες. Οι κοινωνικοί εταίροι βρέθηκαν σε διάστημα πέντε ετών να διαθέτουν τα μεγαλύτερα και καλύτερα οργανωμένα ΚΕΚ. Τα παραπάνω εξασφάλισαν στις τριτοβάθμιες οργανώσεις εργοδοτών και εργαζομένων πρόσβαση σε πρωτόγνωρου ύψους πόρους, που χρηματοδότησαν όχι μόνο ενέργειες κατάρτισης αλλά –κυρίως– την επέκταση του δικτύου τους, αν όχι συχνά την ίδια την λειτουργία τους.

Επίλογος

Καμία διδακτορική διατριβή δεν τελειώνει όπως ξεκίνησε. Καθώς προχωρά η έρευνα και ωριμάζουν οι ιδέες δημιουργούνται νέα ερωτήματα και αναδεικνύονται όψεις του θέματος που στην αρχή δεν είχαν επισημανθεί. Στη συγκεκριμένη περίπτωση όμως το πρόβλημα έγκειται αλλού. Το 2008 όταν ξεκίναγε αυτή η εργασία κανείς δεν περίμενε ότι τέσσερα χρόνια μετά θα μας «είχε πέσει ο ουρανός στο κεφάλι», ότι η πολιτική απασχόλησης θα εξαντλούταν σε μέτρα πλήρους αποδιάρθρωσης των εργασιακών σχέσεων και σημαντικής (έως 30%) μείωσης των ονομαστικών μισθών. Το κείμενο, επομένως, κλείνει με μια αίσθηση ματαιότητας, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά το θέμα του. Τη στιγμή που γράφονται αυτές οι γραμμές η ελληνική οικονομία έχει περιέλθει σε μια κρίση επικών διαστάσεων. Μετά από τρία συνεχόμενα χρόνια ύφεσης το ΑΕΠ έχει συρρικνωθεί κατά 30%, η ανεργία έχει φτάσει στο 22,5%, η παραμονή της χώρας στο ευρώ αμφισβητείται και φως στην άκρη του τούνελ ακόμα δεν φαίνεται.

Υπό αυτή την έννοια, ο θεμελιώδης μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας, της απασχόλησης και της αγοράς εργασίας που περιγράφηκε στα προηγούμενα κεφάλαια συνιστά έναν ατέλευτο μετασχηματισμό. Διότι τη στιγμή που αυτός ο μετασχηματισμός είχε ολοκληρωθεί, ή έστω, τη στιγμή ότι οι βασικές κατευθύνσεις των αλλαγών είχαν εδραιωθεί, ξέσπασε η οικονομική κρίση της οποίας η ένταση είναι τέτοια που δημιούργησε νέες αντιθέσεις και ερωτήματα. Ο μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας και της αγοράς εργασίας υπήρξε ατέλευτος, διότι οι αντιθέσεις, οι συγκρούσεις, οι αντιφάσεις, οι νέες πολιτικές και κοινωνικές ταυτότητες που κατά πάσα πιθανότητα θα δημιουργούσε δεν πρόλαβαν να εκδηλωθούν, να σχηματοποιηθούν και να αποκτήσουν περισσότερο στερεή μορφή. Τα πρωτοφανή για την μεταπολεμική ιστορία της χώρας επίπεδα ανεργίας, η θεμελιακή ανατροπή των εργασιακών σχέσεων, η επέκταση και το βάθεμα της ύφεσης έκλεισε βίαια ένα κεφάλαιο της πρόσφατης ιστορίας αυτού του τόπου, θέτει νέα ερωτήματα και κυοφορεί νέες αντιθέσεις και συγκρούσεις με υπό διαμόρφωση χαρακτηριστικά.

Συγκρούσεις και αντιθέσεις των οποίων η ένταση και η κατάληξη είναι άγνωστη. Από τη μία πλευρά, η ελληνική κοινωνία βιώνει μια συλλογική αίσθηση φόβου και αγανάκτησης, την πεποίθηση ότι «βράζουμε όλοι στο ίδιο καζάνι», από την άλλη πλευρά, και ταυτόχρονα, εξελίσσεται ένας πόλεμος όλων εναντίων όλων.

Σε αυτό το περιβάλλον ύφεσης και κρίσης, η απασχόληση και η πολιτική για αυτή φαίνεται να αποτελούν λεπτομέρεια. Με 1.200.000 άνεργους εκ των οποίων οι 700.000 είναι άνεργοι πάνω από ένα χρόνο, την ανεργία των νέων πάνω από το 55% και το γενικό ποσοστό ανεργίας να έχει διαμορφωθεί στο 22,5% με τάσεις ανόδου ακόμα και μαζικά προγράμματα της τάξης των 100.000 ωφελούμενων μοιάζουν σταγόνα στον ωκεανό. Ακόμα χειρότερα, υπό την κυριαρχία των φανατικά νεοφιλελεύθερων αναλύσεων του Μνημονίου σήμερα δεν έχει ληφθεί απολύτως κανένα μέτρο για τη μείωση ή έστω συγκράτηση της ανεργίας.

Το μέγεθος όμως της ύφεσης στην οποία έχει περιέλθει η ελληνική οικονομία, η πρωτοφανής σε διεθνή επίπεδο ένταση και επιμονή της δεν οφείλονται αποκλειστικά σε «εξωτερικούς» ή «αντικειμενικούς» παράγοντες ούτε είναι μόνο αποτέλεσμα της «στρεβλής δομής της ελληνικής οικονομίας». Είναι αποτέλεσμα της καταστατικής αδυναμίας της δημόσιας διοίκησης να σχεδιάσει και να εφαρμόσει το οποιοδήποτε σχέδιο συντεταγμένης παρέμβασης στην οικονομία.

Απόδειξη, ο τρόπος με τον οποίο υλοποιήθηκε η πολιτική απασχόλησης κατά την περίοδο 1995-2008. Η *πολιτική* απασχόλησης, όπως ακριβώς και η οικονομική πολιτική γενικότερα, κατά την χρυσή περίοδο ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας δεν ενεπλάκει ποτέ στην καθοδήγηση της ανάπτυξης, δεν παρενέβη στο είδος ούτε στην κατεύθυνσή της, δεν διαμορφώθηκε προκειμένου να την υποβοηθήσει και να την κατευθύνει. Οι όποιες παρεμβάσεις περιορίστηκαν σε μέτρα απελευθέρωσης των αγορών χωρίς τη δημιουργία των αναγκαίων μηχανισμών ελέγχου τους.

Για την ακρίβεια, όπως είδαμε, η λειτουργία της πολιτικής απασχόλησης και της οικονομικής πολιτικής ήταν κυρίαρχα κατανεμητική, περιορίστηκε δηλαδή στην κατανομή της παραγόμενης υπεραξίας της οικονομίας στις διάφορες ομάδες και οικονομικές ελίτ με κυρίαρχα κριτήρια τη δυνατότητα πρόσβασης κάθε ομάδας στον κρατικό μηχανισμό και την ικανοποίηση πρόσκαιρων πολιτικών προτεραιοτήτων. Έτσι, το σύστημα επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης αναπτύχθηκε με κριτήριο την ικανοποίηση των συμφερόντων των ΚΕΚ και όχι την κάλυψη των αναγκών σε γνώσεις και δεξιότητες, τα προγράμματα επιδοτούμενης απασχόλησης αναπτύχθηκαν με κριτήριο την έμμεση επιδότηση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων και όχι την υποστήριξη του αναγκαίου τεχνολογικού και παραγωγικού εκσυγχρονισμού τους, τα προγράμματα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας stage είχαν ελάχιστη σχέση με την απόκτηση εργασιακής εμπειρίας και εξαντλήθηκαν σε μηχανισμούς έμμεσης πρόσληψης στο δημόσιο. Αυτός ο τρόπος λειτουργίας, κατ' εξοχήν και σχεδόν αποκλειστικά *πολιτικός* στη φύση του, όχι μόνο δεν συνέβαλε στον αναγκαίο εκσυγχρονισμό της δημόσιας διοίκησης αλλά οδήγησε στον περαιτέρω εκφυλισμό της. Εν τέλει, όταν ξέσπασε η παγκόσμια οικονομική ύφεση το ελληνικό πολιτικό σύστημα, και το κράτος το οποίο δημιούργησε και συντήρησε,

στάθηκε εντελώς ανίκανο στο να σχεδιάσει και να υλοποιήσει μια (όποια) στρατηγική εξόδου, με τελικό αποτέλεσμα το βάθεμα της ύφεσης.

Σε ό,τι αφορά την πολιτική απασχόλησης, η εκδήλωση της κρίσης στην Ελλάδα, συνοδεύτηκε από έναν επαναπροσανατολισμό των υλοποιούμενων πολιτικών απασχόλησης. Από το 2010 έως σήμερα, δεν υλοποιήθηκε κανένα πρόγραμμα προώθησης της αυτοαπασχόλησης και της επιχειρηματικότητας (ΝΕΕ) ή επιδότησης εργοδοτών για τη δημιουργία Νέων Θέσεων Εργασίας (ΝΘΕ) και ο κύριος όγκος των παρεμβάσεων αφορούσε προγράμματα επιδότησης των ασφαλιστικών εισφορών με στόχο την αποτροπή των απολύσεων. Η έμφαση στα προγράμματα διατήρησης των θέσεων εργασίας αποτελεί κατ' αρχήν μια θετική εξέλιξη. Η ενεργοποίησή τους, ωστόσο, καθυστέρησε σημαντικά με αποτέλεσμα η εφαρμογή τους να ξεκινήσει κατά την περίοδο όπου οι συνέπειες της κρίσης είχαν ήδη λάβει σημαντικές διαστάσεις στην απασχόληση (2010). Αυτό κατέστησε τα εν λόγω προγράμματα λιγότερο δελεαστικά για τις επιχειρήσεις. Η ενεργοποίησή τους ένα χρόνο νωρίτερα θα είχε κατά πάσα πιθανότητα θετικότερες συνέπειες.

Από την άλλη μεριά, είναι εμφανές ότι η κύρια έμφαση έχει δοθεί στους ήδη εργαζόμενους, ενώ οι δράσεις για την υποστήριξη των ανέργων είναι περιθωριακές. Από τις υλοποιούμενες παρεμβάσεις του ΟΑΕΔ απουσιάζουν τελείως, ή είναι εντελώς περιθωριακά, προγράμματα δημιουργίας πρόσκαιρης απασχόλησης στον δημόσιο τομέα, ενίσχυσης της κοινωνικής οικονομίας, προγράμματα διαμοιρασμού θέσεων απασχόλησης ή προγράμματα στήριξης των μεταναστών και προσφύγων. Στην πραγματικότητα, οι σχεδιαζόμενες ενέργειες του Οργανισμού απέχουν πολύ από το να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα που δημιουργούνται στην απασχόληση. Για παράδειγμα, το πρόγραμμα απασχόλησης 5.000 ανέργων σε ΟΤΑ, είναι πολύ μικρό ως προς τον αριθμό των ωφελούμενων, ο οποίος πρέπει τουλάχιστον να δεκαπλασιαστεί, προκειμένου να μπορέσει να έχει κάποια σημαντική επίπτωση στην συγκράτηση της ανεργίας. Επίσης μικρή επίπτωση αναμένεται να έχει το πρόγραμμα επιδότησης 5.000 νέων θέσεων εργασίας για αποφοίτους ΑΕΙ-ΤΕΙ.

Η πολιτική απασχόλησης εν μέσω ενός περιβάλλοντος βαθιάς ύφεσης, που χαρακτηρίζεται από επιταχυνόμενη και σε μεγάλη έκταση επιδείνωση της απασχόλησης και αντίστοιχης αύξησης της ανεργίας, πρέπει κατ' αρχήν να απαντήσει σε ορισμένα διλλήματα που αφορούν τόσο τη φυσιογνωμία των προγραμμάτων όσο και τις ομάδες-στόχου. Συνοπτικά, οι παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας σε περιόδους ύφεσης διακρίνονται σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: ενέργειες διατήρησης της απασχόλησης, ενέργειες δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας και ενέργειες κατάρτισης.

Οι δράσεις διατήρησης της απασχόλησης στοχεύουν στην ανάσχεση του ρυθμού μείωσης της απασχόλησης, μέσω διαφόρων μορφών στήριξης προς τις επιχειρήσεις. Ωστόσο, εκτός από τα ζητήματα που σχετίζονται με την οργάνωση των προγραμμάτων, η αποτελεσματική υλοποίηση αυτών των πολιτικών ενέχει μια σειρά «εξωτερικών» προϋποθέσεων που αφορούν το πλαίσιο εντός των οποίων υλοποιούνται αυτές οι πολιτικές.

Κατ' αρχήν, τα μέτρα διατήρησης των θέσεων εργασίας έχουν μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα όταν απευθύνονται σε επιχειρήσεις-κλάδους που χρησιμοποιούν σχετικά ειδικευμένη εργασία. Ο λόγος είναι ότι στην περίπτωση που μια επιχείρηση απασχολεί ειδικευμένη εργασία το κόστος της απόλυσης του προσωπικού δεν περιορίζεται στις νόμιμες αποζημιώσεις αλλά επεκτείνεται και στην καταστροφή ανθρωπίνου κεφαλαίου, το οποίο συχνά έχει αναπτυχθεί μέσω επενδύσεων της ίδιας της επιχείρησης. Αντίστοιχα, το κόστος εύρεσης εξειδικευμένου προσωπικού είναι υψηλότερο. Αντίθετα, στην περίπτωση που η επιχείρηση απασχολεί ανειδίκευτη εργασία, η απόλυση είναι ευκολότερη, διότι το κόστος αντικατάστασης του εργαζόμενου ή πλήρωσης της θέσης εργασίας στο μέλλον είναι χαμηλότερο.

Κατά δεύτερο λόγο, παίζει ρόλο η αυστηρότητα του νομοθετικού πλαισίου. Όταν η απόλυση του εργαζομένου συνεπάγεται υψηλό κόστος αποζημίωσης, η επιχείρηση αναζητά άλλους τρόπους μείωσης του όγκου της απασχόλησης. Αντίστοιχα, στην περίπτωση που η μετατροπή θέσεων πλήρους εργασίας σε θέσεις μερικής απασχόλησης είναι δύσκολη, η επιχείρηση είναι πιο πιθανό να επιδιώξει την ένταξή της σε προγράμματα που διευκολύνουν (μέσω επιδότησης του κόστους εργασίας) την αναδιοργάνωση του χρόνου εργασίας υπό τον όρο ότι δεν θα υπάρξουν απολύσεις. Κατά συνέπεια, τα μέτρα διατήρησης των θέσεων εργασίας είναι περισσότερο αποτελεσματικά σε επιχειρήσεις που αντιμετωπίζουν τη μειωμένη ζήτηση (άρα και παραγωγή) μέσω της μείωσης του χρόνου εργασίας του προσωπικού και όχι μέσω της μείωσης του αριθμού των απασχολούμενων.

Τέλος, πρέπει να τονιστεί και η σημασία των προσδοκιών σχετικά με το μελλοντικό επίπεδο της ζήτησης. Επειδή η ένταξη της επιχείρησης σε προγράμματα διατήρησης της απασχόλησης (π.χ. επιδότηση ασφαλιστικών εισφορών) συνεπάγεται δέσμευση της επιχείρησης για διατήρηση της απασχόλησης για εύλογο χρονικό διάστημα (π.χ. +6-12 μήνες μετά το πέρας του προγράμματος), οι προσδοκίες για το μελλοντικό επίπεδο της ζήτησης παίζουν καθοριστικό ρόλο. Στην περίπτωση που η επιχείρηση αναμένει ότι η ζήτηση για το προϊόν της δεν πρόκειται να ενισχυθεί, είναι πιθανό να επιλέξει τις απολύσεις, δεδομένου ότι με αυτόν τον τρόπο αναλαμβάνει μικρότερες δεσμεύσεις έναντι του δημοσίου.

Βάσει των παραπάνω, γίνεται σαφές ότι η κατάσταση στην Ελλάδα είναι ήδη εξόχως προβληματική. Και αυτό, εκ του γεγονότος ότι πολλές παραγωγικές μονάδες χρησιμοποιούν εργασία χαμηλής ειδίκευσης· ότι το νομοθετικό πλαίσιο έχει καταστήσει τις απολύσεις ευκολότερες· ότι η μετατροπή των θέσεων πλήρους απασχόλησης σε μερική δεν συνεπάγεται κανένα κόστος για τις επιχειρήσεις· ότι οι προσδοκίες για το μελλοντικό επίπεδο της ζήτησης είναι εξαιρετικά απαισιόδοξες. Η περαιτέρω συμπίεση του μισθολογικού κόστους μέσω της μείωσης των ονομαστικών μισθών δεν βοηθά στην αναζήτηση εναλλακτικών στρατηγικών όπως για παράδειγμα η μείωση του κόστους εργασίας μέσω της αύξησης της παραγωγικότητας. Σε αυτό το πλαίσιο, η συσταλτική και εν τέλει υφεσιακή μακροοικονομική πολιτική που ακολουθείται δεν ευνοεί την δημιουργία απασχόλησης αλλά, αντιθέτως, ενισχύει την ανεργία.

Το κύριο δίλλημα που τίθεται σε σχέση με τα προγράμματα άμεσης δημιουργίας απασχόλησης είναι το κατά πόσο αυτά πρέπει να επικεντρώσουν στην οικονομία της αγοράς ή στην κοινωνική οικονομία (π.χ. δράσεις κοινωφελούς εργασίας). Ιστορικά, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην υπόλοιπη Ευρώπη, η πλειονότητα των προγραμμάτων δημιουργίας απασχόλησης αφορούσε την οικονομία της αγοράς, μολονότι δεν έλλειπαν και προγράμματα στήριξης της απασχόλησης στην κοινωνική οικονομία. Το πρόβλημα που γεννιέται σε περιόδους ύφεσης, ωστόσο, είναι ότι η ζήτηση εργασίας υποχωρεί, και κατά συνέπεια η οικονομία της αγοράς δεν δημιουργεί νέες θέσεις απασχόλησης. Ειδικά στην Ελλάδα, οι δύο κύκλοι προκηρύξεων του Αναπτυξιακού Νόμου που έχουν διενεργηθεί έως σήμερα έληξαν αφήνοντας σημαντικά ποσά αδιάθετα λόγω της επενδυτικής αποχής (εφ. *Καθημερινή*, 20/11/2011). Σύμφωνα με τα στοιχεία του Υπ. Ανάπτυξης, κατά τον δεύτερο κύκλο προκηρύξεων στα πλαίσια του Αναπτυξιακού Νόμου, εγκρίθηκαν ενισχύσεις για επενδύσεις συνολικού ύψους 854 εκατ. €, τη στιγμή που οι διαθέσιμοι πόροι μπορούσαν να καλύψουν επενδύσεις έως και 3,27 δις. Ως προς τις νέες θέσεις απασχόλησης, οι επενδυτικές προτάσεις που εγκρίθηκαν προβλέπουν τη δημιουργία μόλις 1.590 νέων θέσεων εργασίας, εκ των οποίων οι 600 αφορούν μόνο μια πρόταση.

Σε αυτό το πλαίσιο, η επιδότηση θέσεων εργασίας σε τομείς που βρίσκονται εκτός της οικονομίας της αγοράς (π.χ. κοινωφελής εργασία) εμφανίζεται περισσότερο ελκυστική, λόγω του ότι η ζήτηση εργασίας σε αυτό το πεδίο είναι απείρως ελαστική. Το κύριο πρόβλημα στην Ελλάδα είναι ότι υπάρχει σημαντική πιθανότητα ένας τέτοιος αναπροσανατολισμός της πολιτικής να καταλήξει σε λίγο-πολύ αδιαφανείς διαδικασίες κατανομής πόρων που θα εξυπηρετούν περισσότερο τους φορείς υλοποίησης παρά τους ίδιους τους ανέργους. Σε αυτή την κατεύθυνση, τα προγράμματα που θα εφαρμοστούν οφείλουν να εμπερικλείουν ορισμένα χαρακτηριστικά με στόχο τη διαφανή κατανομή των πόρων και τις αξιοκρατικές διαδικασίες επιλογής των ωφελούμενων. Τέτοιες προϋποθέσεις μπορεί να είναι (α) οι φορείς υλοποίησης να έχουν την ελάχιστη δυνατή εμπλοκή με το σκέλος της οικονομικής διαχείρισης το οποίο μπορεί να αναληφθεί από τον ΟΑΕΔ (π.χ. η πληρωμή του ανέργου να μην πραγματοποιείται από τον φορέα υλοποίησης, αλλά από τον ΟΑΕΔ), (β) οι θέσεις εργασίας να είναι προσωρινού χαρακτήρα, ημι-απασχόλησης και διάρκειας που δεν υπερβαίνει τους 12 μήνες προκειμένου να αποτραπεί η δημιουργία πεποίθησης ότι οι θέσεις αυτές μπορεί να μετατραπούν σε μόνιμες, (γ) η επιλογή των ανέργων να μην γίνεται από τους φορείς υλοποίησης, αλλά από τον ΟΑΕΔ βάσει ενός αξιόπιστου και διαφανούς συστήματος μοριοδότησης, (δ) στην περίπτωση που φορείς υλοποίησης των προγραμμάτων είναι μη κυβερνητικές οργανώσεις, να τίθεται ως απαραίτητη προϋπόθεση η 5ετής προηγούμενη λειτουργία τους σε σχετικό με το αντικείμενο του προγράμματος πεδίο και να ορίζεται ανώτατος αριθμός ανέργων που μπορούν να ενταχθούν ως αναλογία του μόνιμου προσωπικού τους κ.ο.κ.

Σε κάθε περίπτωση, το μέγεθος της ύφεσης και τα πρωτοφανή επίπεδα ανεργίας, στοιχεία που δεν χαρακτηρίζουν μόνο την Ελλάδα αλλά το σύνολο σχεδόν των

ευρωπαϊκών κρατών επερωτώντας το ίδιο το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν μόνο με πολιτικές μικροοικονομικού χαρακτήρα, όπως είναι κατά κανόνα οι πολιτικές για την απασχόληση. Η έξοδος από την ύφεση απαιτεί ριζικό αναπροσανατολισμό της μακροοικονομικής πολιτικής, κάτι το οποίο προϋποθέτει σημαντικές πολιτικές αλλαγές σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Μέχρι τότε όμως, είναι επιτακτική η δημόσια παρέμβαση για την απασχόληση στην Ελλάδα, μολονότι γνωρίζουμε τα τεράστια προβλήματα οργάνωσης που αντιμετωπίζει η δημόσια διοίκηση γενικά και ο ΟΑΕΔ ειδικότερα. Μια παρέμβαση της οποίας η επιτυχία ή όχι θα εξαρτηθεί αφενός από την πολιτική βούληση να μην επαναληφθούν οι συνταγές του παρελθόντος όσο και από τη δυνατότητα να εφαρμοστούν ως ένα σημείο «ετερόδοξες» πολιτικές σε σχέση με την καταπολέμηση της ανεργίας. Στην περίπτωση της Ελλάδας αποκτά ιδιαίτερη σημασία τόσο το ποιος θα εφαρμόσει την πολιτική όσο και η πολιτική η οποία θα εφαρμοστεί. Εν τέλει, η αισιοδοξία ή η απαισιοδοξία σε σχέση με το άμεσο μέλλον εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την υποκειμενική εκτίμηση του καθενός σχετικά με το κατά πόσο εκείνοι που έχουν την ευθύνη διαμόρφωσης και άσκησης πολιτικής θα σταθούν στο ύψος των περιστάσεων, κάτι που γνωρίζουμε ότι προϋποθέτει την υπέρβαση του τρόπου με τον οποίο έχουν μάθει να κάνουν τα πράγματα.

ΕΝΟΤΗΤΑ ΣΤ

Παραρτημα Πινακων & διαγραμματων

Πίνακας ΣΤ-1: Προσδιοριστικοί παράγοντες της αύξησης του ΑΕΠ (%)			
	1980-1989	**1990-1999**	**2000-2009**
Τελική καταναλωτική δαπάνη	83	88	90
Νοικοκυριών	68	73	71
Γενικής Κυβέρνησης	15	15	18
Ακαθάριστος σχηματισμός κεφαλαίου	23	20	21
Εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών	20	18	22
Εισαγωγές αγαθών και υπηρεσιών	-28	-28	-34
ΑΚΑΘΑΡΙΣΤΟ ΕΓΧΩΡΙΟ ΠΡΟΙΟΝ	100	100	100
Πηγή: επεξεργασία στοιχείων ΕΛΣΤΑΤ			

Πίνακας ΣΤ-2: Βασικά μεγέθη ιδιωτικοποιήσεων																	
1991	**1992**	**1993**	**1994**	**1995**	**1996**	**1997**	**1998**	**1999**	**2000**	**2001**	**2002**	**2003**	**2004**	**2005**	**2006**	**2007**	**2008**
Έσοδα από ιδιωτικοποιήσεις ως % των εσόδων του προϋπολογισμού																	
0,2	4,4	0,2	-	-	1,2	3,5	5,1	7,7	3,4	1,5	3,8	5,5	2,1	4,6	5,5	2,9	4,9
Έσοδα από ιδιωτικοποιήσεις ως % του ΑΕΠ																	
0,05	1,1	0,04	-	-	0,3	1,0	1,5	2,3	1,0	0,4	1,0	1,3	0,5	1,0	1,3	0,7	1,2
Αξία συναλλαγών (εκ. $)																	
45	1.220	44	-	-	431	1.303	1.968	3.216	1.161	527	1.405	2.447	1.117	2.555	3.448	2.187	4.300
Αριθμός πράξεων																	
6	5	2	-	-	1	4	7	10	5	6	4	5	3	2	3	2	1
Σύνολο πράξεων ΠΑΣΟΚ				40													
Σύνολο πράξεων ΝΔ				23													
Πηγή: επεξεργασία στοιχείων από το Privatization Barometer																	

Πίνακας ΣΤ-3: Ιδιωτικοποιήσεις δημοσίων επιχειρήσεων: συνολικά έσοδα, 1990-2000			
	Έσοδα ιδιωτικοποιήσεων 1990-2000		**Δείκτης έντασης ιδιωτικοποιήσεων**
	Σε εκατ. δολάρια	**ως % του ΑΕΠ του 2000**	
Αυστρία	10,607	3.9	0.62
Βέλγιο	9,569	3.0	0.34
Δανία	6,048	2.9	0.21
Φιλανδία	11,044	6.6	n.a.
Γαλλία	74,961	4.2	0.29
Γερμανία	29,549	1.1	0.09
Ελλάδα	**12,261**	**8.8**	**0.79**
Ιρλανδία	7,613	7.2	-
Ιταλία	98,812	8.2	0.66
Ολλανδία	13,630	2.7	0.33
Πορτογαλία	25,845	20.2	1.22
Ισπανία	37,476	5.3	0.50
Σουηδία	15,960	5.7	0.35
Η.Β.	64,044	4.9	0.44
ΕΕ - 15	410,321	4.2	-
Πηγή: Schneider, 2003			

Πίνακας ΣΤ-4: Συνεισφορά των κλάδων στο ΑΕΠ							
	1983	1985	1990	1995	2000	2005	2008
Πρωτογενής τομέας	-	13,7	11,6	10,8	7,2	5,3	3,5
Δευτερογενής τομέας	-	27,6	26,7	22,4	20,3	18,7	17,8
Μεταποίηση	-	17,4	15,9	13,4	11,1	9,7	10,0
Ηλεκτρισμός, Φωταέριο, Ύδρευση	-	2,5	2,6	2,4	2,2	2,7	2,7
Κατασκευές	-	7,6	8,2	6,6	7,0	6,3	5,1
Υπηρεσίες	-	61,4	64,3	69,8	72,5	76,0	78,7
Σύνθεση της απασχόλησης ανά κλάδο παραγωγής							
Πρωτογενής τομέας	30,8	29,7	24,5	20,9	17,9	12,8	11,7
Δευτερογενής τομέας	27,8	26,6	27,2	22,8	22,1	22,1	21,9
Μεταποίηση	19,2	18,9	19,4	15,1	13,9	12,8	11,8
Ηλεκτρισμός, Φωταέριο, Ύδρευση	0,8	0,9	1,0	1,1	1,0	0,9	0,8
Κατασκευές	7,8	6,8	6,8	6,6	7,2	8,4	0,7
Υπηρεσίες	41,4	43,7	48,3	56,4	60,0	65,1	66,4
πηγή: ΕΛΣΤΑΤ							

Πίνακας ΣΤ-5: Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία των υπηρεσιών ως ποσοστό του συνόλου της Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας της Οικονομίας						
	1988	1990	1995	2000	2005	Μεταβολή 1998-2005
Άλλες Υπηρεσίες	5,2	5,2	6,2	8,4	9,3	80,5
Ξενοδοχεία, εστιατόρια	5,3	5,7	6,8	7,5	8,0	52,5
Εκπαίδευση	4,1	4,7	4,6	5,1	5,6	35,9
Μεταφορές, επικοινωνίες	6,8	5,7	6,9	7,8	8,5	26,0
Δημόσια διοίκηση και άμυνα	7,1	7,9	7,4	8,3	8,4	18,2
Σύνολο Υπηρεσιών	**62,9**	**64,3**	**69,8**	**72,5**	**73,5**	**16,9**
Τράπεζες, ασφάλειες κλπ	3,5	3,5	4,3	5,5	3,9	11,6
Υγεία	4,1	4,7	5,4	3,7	4,5	10,3
Εμπόριο	15,1	15,0	14,0	14,8	14,4	-4,2
Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	11,7	11,9	14,2	11,3	10,7	-9,0
πηγή: ΕΣΥΕ/ΕΛΣΤΑΤ						

Πίνακας ΣΤ-6: Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία της μεταποίησης ως ποσοστό της συνολικής ακαθάριστης προστιθεμένης αξίας της οικονομίας						
	1988	1990	1995	2000	2005	Μεταβολή (%) 1988-2005
Μη μεταλλικών ορυκτών	1,0	1,0	0,7	0,9	4,4	340,0
Λοιπών κλάδων	1,0	0,9	1,5	1,8	1,8	80,0
Τροφίμων, Ποτών	3,1	3,0	3,0	2,8	4,1	32,3
Χάρτου, εκδόσεων, εκτυπώσεων	0,8	0,9	0,9	0,8	0,9	12,5
Μεταφορικών μέσων	0,6	0,7	0,6	0,4	0,5	-16,7
Μεταλλικών προϊόντων και μηχανών	1,6	1,4	1,2	1,1	1,3	-18,8
Χημικών	1,1	1,0	0,9	0,7	0,7	-36,4
Σύνολο μεταποίησης	**16,1**	**15,9**	**13,4**	**11,1**	**9,7**	**-39,8**
Παραγωγή βασικών μετάλλων	1,0	0,8	0,6	0,6	0,6	-40,0
Επίπλων	1,4	1,5	1,3	0,6	0,6	-57,1
Ένδυσης	2,5	2,7	1,8	0,8	0,6	-76,0
Κλωστοϋφαντουργικών υλών	2,1	1,8	0,9	0,6	0,4	-81,0
Πηγή: ΕΣΥΕ/ΕΛΣΤΑΤ						

Πίνακας ΣΤ-7: Η εξέλιξη της απασχόλησης σε επιλεγμένους κλάδους της μεταποίησης (σε χιλιάδες)							
	1983	**1985**	**1990**	**1995**	**2000**	**2005**	**2008**
Βιομηχανία. τροφίμων και ποτών	91,9	91,3	92,7	96,0	120,8	121,7	114,8
Καπνοβιομηχανία	7,8	9,3	8,0	8,6	8,3	9,0	3,3
Υφαντική βιομηχανία	62,9	65,7	56,0	30,0	23,5	20,3	20,9
Βιομηχανία ειδών ένδυσης-υπόδησης	113,4	113,7	154,0	101,8	80,1	50,9	44,2
Βιομηχανία ξύλου και φελλού	36,5	37,5	36,0	29,9	30,3	34,3	26,8
Βιομηχανία επίπλου	37,3	31,9	35,7	51,0	45,8	45,2	34,5
Βιομηχανία χάρτου	9,3	10,3	10,6	10,8	9,2	7,0	8,1
Εκτυπώσεις, εκδόσεις και συναφείς δραστηριότητες	21,8	23,7	25,0	34,4	37,4	41,4	42,6
Βιομηχανία δέρματος και γουναρικών	15,5	12,9	9,0	18,7	11,4	10,1	8,3
Βιομηχανία προϊόντων ελαστικού και πλαστικού	16,6	19,7	19,0	15,8	12,8	14,0	15,1
Χημική βιομηχανία	24,8	23,3	23,8	24,8	24,3	28,5	
Βιομηχανία παραγώγων πετρελαίου και άνθρακα	8,3	5,7	7,5	9,6	7,9	9,3	5,7
Βιομηχανία προϊόντων από ορυκτά μετάλλων	30,5	29,1	30,5	28,0	33,3	32,0	
Βασικές μεταλλουργικές βιομηχανίες	15,5	12,6	9,8	14,1	13,4	14,5	
Κατασκευή βιομηχανικών. προϊόντων από μέταλλο	52,8	53,1	50,7	43,8	50,2	56,5	53,0
Κατασκ. μηχ. γραφείου, ηλεκτρικών και ηλεκτρονικών συσκευών	43,8	46,5	47,1	35,4	39,5	40,0	
Κατασκευή Μεταφορικών μέσων	76,8	77,4	87,8	23,7	17,3	21,1	15,2
Λοιπές βιομηχανίες	13,6	15,0	17,0	1,7	6,2	4,5	
ΣΥΝΟΛΟ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ							**464,8**
Πηγή: επεξεργασία πρωτογενών στοιχείων Έρευνας Εργατικού Δυναμικού							

Πίνακας ΣΤ-8: Εκπαιδευτικό επίπεδο ανά κατηγορία απασχόληση, πληθυσμός 15-64 ετών				
		1993	**2000**	**2010**
Οικονομικά ενεργός πληθυσμός				
Άνδρες	Πτυχίο ΑΕΙ-ΤΕΙ και άνω	11,9	13,8	16,7
	Πτυχίο Ανώτερης Τεχνικής Επαγγελματικής Σχολής	5,5	10,8	16,0
	Απολυτήριο Μέσης Εκπαίδευσης	37,9	44,8	47,5
	Απολυτήριο Δημοτικού και κάτω	44,7	30,6	19,8
	Σύνολο	100,0	100,0	100,0
Γυναίκες	Πτυχίο ΑΕΙ-ΤΕΙ και άνω	14,3	17,2	23,1
	Πτυχίο Ανώτερης Τεχνικής Επαγγελματικής Σχολής	7,2	15,7	20,8
	Απολυτήριο Μέσης Εκπαίδευσης	36,5	38,5	39,9
	Απολυτήριο Δημοτικού και κάτω	41,9	28,6	16,2
	Σύνολο	100,0	100,0	100,0
Μη οικονομικά ενεργός πληθυσμός				
Άνδρες	Πτυχίο ΑΕΙ-ΤΕΙ και άνω	5,4	4,8	6,2
	Πτυχίο Ανώτερης Τεχνικής Επαγγελματικής Σχολής	2,8	3,8	6,3
	Απολυτήριο Μέσης Εκπαίδευσης	58,3	63,2	64,0
	Απολυτήριο Δημοτικού και κάτω	33,5	28,3	23,5
	Σύνολο	100,0	100,0	100,0
Γυναίκες	Πτυχίο ΑΕΙ-ΤΕΙ και άνω	3,3	3,5	5,8
	Πτυχίο Ανώτερης Τεχνικής Επαγγελματικής Σχολής	1,9	4,0	6,5
	Απολυτήριο Μέσης Εκπαίδευσης	43,5	50,3	56,1
	Απολυτήριο Δημοτικού και κάτω	51,2	42,3	31,6
	Σύνολο	100,0	100,0	100,0
Σύνολο πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας				
Άνδρες	Πτυχίο ΑΕΙ-ΤΕΙ και άνω	10,3	11,8	14,5
	Πτυχίο Ανώτερης Τεχνικής Επαγγελματικής Σχολής	4,9	9,3	14,0
	Απολυτήριο Μέσης Εκπαίδευσης	42,7	48,9	51,0
	Απολυτήριο Δημοτικού και κάτω	42,0	30,1	20,6
	Σύνολο	100,0	100,0	100,0
Γυναίκες	Πτυχίο ΑΕΙ-ΤΕΙ και άνω	8,0	10,4	15,8
	Πτυχίο Ανώτερης Τεχνικής Επαγγελματικής Σχολής	4,2	9,9	14,7
	Απολυτήριο Μέσης Εκπαίδευσης	40,5	44,3	46,8
	Απολυτήριο Δημοτικού και κάτω	47,3	35,4	22,7
	Σύνολο	100,0	100,0	100,0

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΕΕΔ (β' τρίμηνο).

Πίνακας ΣΤ-9: Ποσοστό συμμετοχής ανά ηλικιακή ομάδα								
	1983	**1985**	**1990**	**1995**	**2000**	**2005**	**2006**	**2008**
ΣΥΝΟΛΟ								
15-64 ετών	**59,8**	**60,0**	**59,1**	**60,1**	**63,9**	**66,8**	**67,0**	**67,1**
15-19 ετών	28,0	24,8	19,8	15,8	15,1	10,4	10,0	8,8
20-24 ετών	61,3	60,3	61,6	60,3	63,1	53,4	52,6	50,5
25-29 ετών	69,4	72,5	76,2	77,5	82,7	84,2	84,7	84,1
30-34 ετών	70,9	73,6	76,7	78,6	83,1	85,5	86,1	85,5
35-39 ετών	70,9	73,6	76,6	78,0	81,7	85,3	85,4	85,5
40-44 ετών	70,7	71,8	72,4	76,2	79,9	83,7	84,0	84,6
45-49 ετών	67,6	68,5	69,5	69,8	74,3	78,2	79,6	80,0
50-54 ετών	62,8	64,0	62,0	62,8	65,4	69,9	70,2	71,2
55-59 ετών	54,2	52,9	49,7	51,0	50,6	52,7	53,7	56,7
60-64 ετών	38,7	36,9	32,7	33,1	32,9	32,1	32,6	32,0
ΑΝΔΡΕΣ								
15-64 ετών	**82,1**	**80,6**	**76,8**	**77,2**	**77,6**	**79,2**	**79,1**	**79,1**
15-19 ετών	31,8	28,9	21,6	16,9	16,4	12,0	12,6	10,6
20-24 ετών	76,7	74,7	70,4	69,7	69,3	58,2	57,0	55,6
25-29 ετών	95,3	94,8	93,7	93,1	93,2	91,2	91,0	90,7
30-34 ετών	97,6	97,5	96,7	96,6	96,5	97,1	97,4	97,2
35-39 ετών	97,7	97,4	97,3	97,3	97,2	97,8	97,7	97,1
40-44 ετών	96,8	96,4	96,3	96,6	96,8	96,4	96,5	96,9
45-49 ετών	94,6	94,1	94,0	94,1	94,7	95,0	95,4	95,2
50-54 ετών	88,9	88,9	87,7	88,2	87,9	89,5	89,6	88,6
55-59 ετών	78,7	76,3	72,3	74,8	72,1	73,0	74,2	76,5
60-64 ετών	59,7	54,5	46,0	47,4	45,9	45,4	44,9	45,4
ΓΥΝΑΙΚΕΣ								
15-64 ετών	39,2	41,0	42,6	44,3	50,6	54,5	55,0	55,1
15-19 ετών	24,4	21,1	18,2	14,8	13,6	8,8	7,5	7,1
20-24 ετών	49,7	49,1	54,0	51,9	57,1	48,6	48,2	45,0
25-29 ετών	47,6	52,7	60,2	63,4	71,8	76,9	77,9	76,8
30-34 ετών	45,8	50,7	58,5	61,9	69,9	73,5	74,7	73,5
35-39 ετών	45,0	50,9	57,1	60,2	66,6	73,1	72,9	73,1
40-44 ετών	45,1	47,8	49,9	55,8	63,3	70,7	71,4	72,7
45-49 ετών	42,3	44,6	45,4	46,0	54,6	61,9	64,4	65,2
50-54 ετών	37,2	40,1	37,8	39,0	43,3	50,8	51,2	54,5
55-59 ετών	30,1	30,2	28,5	28,9	31,6	32,9	33,7	37,8
60-64 ετών	20,1	21,4	19,9	20,2	21,0	20,7	21,7	19,8

Πηγή: Eurostat

Πίνακας ΣΤ-10: Κατανομή της απασχόλησης και μεταβολές βάσει της θέσης στο επάγγελμα και τον κλάδο. Απασχολούμενοι στον ιδιωτικό και τον δημόσιο τομέα, ηλικίας άνω των 15 ετών.

		% μεταβολή			Απόλυτη μεταβολή			% κατανομή στο έτος αναφοράς		
		1983-2006	1983-1994	1995-2006	1983-2006	1983-1994	1995-2006	1983	1995	2006
Γεωργία, Θήρα, Αλιεία	εργοδότης	6,2	-0,2	63,5	2.088	-78	13.948	3,2	2,8	6,7
	αυτοαπασχολούμενος	-42,4	-24,4	-22,9	-241.462	-139.156	-97.194	53,9	54,4	61,1
	μισθωτός	-16,7	-33,2	-7,0	-7.304	-14.515	-2.751	4,1	5,0	6,8
	βοηθός στην οικ.επιχ.	-66,8	-28,0	-53,8	-273.385	-114.488	-158.347	38,8	37,7	25,4
	Σύνολο	-49,2	-25,4	-31,3	-520.063	-268.237	-244.344	100,0	100,0	100,0
Ορυχεία, Μεταλλεία	εργοδότης	15,0	-27,9	91,3	121	-225	443	2,8	3,1	5,1
	αυτοαπασχολούμενος	115,6	235,6	-20,9	156	318	-77	0,5	2,4	1,6
	μισθωτός	-38,4	-48,2	16,6	-10.627	-13.325	2.419	96,4	93,6	93,3
	βοηθός στην οικ.επιχ.	-100,0	141,6	-100	-101	143	-141	0,4	0,9	0,0
	Σύνολο	-36,4	-45,6	17,0	-10.451	-13.089	2.644	100,0	100,0	100,0
Βιομηχανία	εργοδότης	1,0	-5,5	6,5	556	-3.174	3.552	8,5	9,5	10,3
	αυτοαπασχολούμενος	-44,1	-31,8	-20,4	-53.681	-38.720	-17.366	18,0	14,8	12,1
	μισθωτός	-12,7	-14,1	2,9	-59.621	-65.975	11.693	69,2	68,8	72,6
	βοηθός στην οικ.επιχ.	-4,5	26,4	-30,1	-1.329	7.734	-12.052	4,3	6,9	5,0
	Σύνολο	-16,8	-14,8	-2,5	-114.075	-100.135	-14.173	100,0	100,0	100,0
Ηλεκτρισμός, Ύδρευση	εργοδότης	-100,0	-1,8	-100	-168	-3	-114	0,6	0,3	0,0
	αυτοαπασχολούμενος	-100,0	140,3	-100	-67	94	-32	0,2	0,1	0,0
	μισθωτός	42,6	40,5	-1,3	12.196	11.615	-533	99,2	99,6	100,0
	βοηθός στην οικ.επιχ.									
	Σύνολο	41,4	40,7	-1,6	11.961	11.748	-679	100,0	100,0	100,0
Κατασκευές	εργοδότης	75,6	13,9	73,4	21.887	4.013	21.527	10,5	11,6	14,2
	αυτοαπασχολούμενος	26,8	33,0	-1,1	12.591	15.498	-669	17,1	23,9	16,6
	μισθωτός	23,2	-18,7	54,7	45.145	-36.422	84.704	70,7	61,5	66,9
	βοηθός στην οικ.επιχ.	82,0	54,8	14,0	3.807	2.544	1.038	1,7	2,9	2,4
	Σύνολο	30,3	-5,2	42,3	83.430	-14.367	106.600	100,0	100,0	100,0
Εμπόριο, Ξενοδοχεία, Εστιατόρια	εργοδότης	176,5	87,1	52,7	90.594	44.690	48.984	9,6	11,0	13,0
	αυτοαπασχολούμενος	24,8	31,2	-6,7	53.385	67.144	-19.360	40,3	34,0	24,7
	μισθωτός	203,1	69,5	64,8	390.279	133.605	229.018	35,9	41,7	53,4
	βοηθός στην οικ.επιχ.	28,4	44,7	-14,2	21.419	33.759	-15.976	14,1	13,3	8,9
	Σύνολο	104,0	52,2	28,6	555.677	279.198	242.666	100,0	100,0	100,0
Μεταφορές, Επικοινωνίες	εργοδότης	95,2	49,0	56,1	6.214	3.195	4.576	2,6	3,3	4,5
	αυτοαπασχολούμενος	2,2	-1,7	2,9	1.275	-1.003	1.686	23,1	23,1	21,0
	μισθωτός	10,9	-1,3	13,6	19.920	-2.370	24.427	73,3	72,2	72,2
	βοηθός στην οικ.επιχ.	146,0	70,4	89,5	3.781	1.824	3.009	1,0	1,4	2,3
	Σύνολο	12,5	0,7	13,6	31.190	1.646	33.698	100,0	100,0	100,0
Τράπεζες, Ασφάλειες, Διεκπεραιώσεις Υποθέσεων, Ενοικιάσεις	εργοδότης	262,1	86,7	97,8	27.948	9.244	19.086	8,6	8,1	9,7
	αυτοαπασχολούμενος	181,5	71,7	54,8	62.584	24.720	34.354	27,9	26,0	24,3
	μισθωτός	237,8	93,6	67,4	179.899	70.782	102.857	61,2	63,4	63,9
	βοηθός στην οικ.επιχ.	218,0	99,7	43,2	5.939	2.717	2.615	2,2	2,5	2,2
	Σύνολο	223,8	87,0	65,9	276.370	107.463	158.912	100,0	100,0	100,0
Λοιπές Υπηρεσίες *ες*	εργοδότης	147,5	81,1	44,8	15.184	8.348	7.885	1,9	2,2	2,2
	αυτοαπασχολούμενος	74,0	34,0	24,4	34.972	16.088	16.159	8,5	8,1	7,1
	μισθωτός	112,3	45,2	44,8	554.921	223.114	324.500	88,9	88,8	90,2
	βοηθός στην οικ.επιχ.	57,4	53,5	-7,0	2.472	2.304	-510	0,8	0,9	0,6
	Σύνολο	109,3	44,9	42,7	607.549	249.854	348.034	100,0	100,0	100,0
ΣΥΝΟΛΟ	εργοδότης	82,1	33,0	49,0	164.424	66.010	119.887	5,7	6,4	8,2
	αυτοαπασχολούμενος	-11,9	-5,0	-7,9	-130.247	-55.017	-82.572	31,0	27,4	21,6
	μισθωτός	65,9	18,0	37,7	1.125.420	307.971	775.353	48,4	53,9	63,6
	βοηθός στην οικ.επιχ.	-44,9	-12,0	-38,2	-237.397	-63.421	-180.364	15,0	12,3	6,5
	ΣΥΝΟΛΟ	26,1	7,2	16,6	922.200	255.543	632.304	100,0	100,0	100,0

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΕΕΔ (β' τρίμηνο).

Πίνακας ΣΤ-11: Μισθωτοί στον ιδιωτικό τομέα (εργαζόμενοι ηλικίας άνω των 15 ετών					
	1993	1995	2000	2006	Μετ. 1993-2006
Πρωτογενής τομέας	**29.518**	**33.352**	**23.656**	**33.544**	**13,6%**
01 Γεωργία, κτηνοτροφία, θήρα και συναφείς δραστηριότητες	23.666	28.305	18.794	30.319	28,1%
02 Δασοκομία, υλοτομία και συναφείς δραστηριότητες	1.790	1.888	1.804	487	-72,8%
05 Αλιεία, εκμετάλλευση ιχθυοτροφείων και μονάδων παραγωγής	4.062	3.159	3.058	2.738	-32,6%
Ορυχεία, Λατομεία	**9.889**	**8.093**	**11.333**	**8.898**	**-10,0%**
10 Εξόρυξη άνθρακα και λιγνίτη εξόρυξη τύρφης	1.045	249	1.108	52	-95,0%
11 Άντληση πετρελαίου και φυσικού αερίου	1.686	168	453	518	-69,3%
13 Εξόρυξη μεταλλούχων μεταλλευμάτων	1.562	1.893	4.075	550	-64,8%
14 Λοιπά ορυχεία και λατομεία	5.596	5.637	5.697	7.778	39,0%
Μεταποίηση	**382.547**	**376.005**	**390.178**	**391.736**	**2,4%**
15 Βιομηχανία τροφίμων και ποτών	62.913	63.356	82.917	85.144	35,3%
16 Παραγωγή προϊόντων καπνού	10.005	8.567	7.313	4.975	-50,3%
17 Παραγωγή κλωστοϋφαντουργικών υλών	27.810	24.441	20.605	13.037	-53,1%
18 Κατασκευή ειδών ένδυσης, κατεργασία βαφή γουναρικών	74.354	65.013	49.191	32.621	-56,1%
19 Κατεργασία και δέψη δέρματος, κατασκευή ειδών ταξιδιού	11.303	10.844	6.451	6.460	-42,8%
20 Βιομηχανία ξύλου και κατασκευή προϊόντων από ξύλο και φε	13.739	12.099	14.986	16.650	21,2%
21 Κατασκευή χαρτοπολτού, χαρτιού και προϊόντων από χαρτί	8.457	8.764	7.756	9.127	7,9%
22 Εκδόσεις, εκτυπώσεις και αναπαραγωγή προεγγεγραμμένων	23.313	25.463	27.164	30.012	28,7%
23 Παραγωγή οπτάνθρακα , προϊόντων διύλισης πετρελαίου	3.753	6.530	5.310	6.162	64,2%
24 Παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων	19.521	22.567	21.668	26.869	37,6%
25 Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό (καουτσούκ) και πλαστικέ	14.744	12.892	11.228	14.371	-2,5%
26 Κατασκευή άλλων προϊόντων από μη μεταλλικά ορυκτά	23.556	21.794	25.899	25.029	6,3%
27 Παραγωγή βασικών μετάλλων	10.440	10.843	10.428	13.723	31,4%
28 Κατασκευή μεταλλικών προϊόντων, με εξαίρεση μηχαν.	19.695	21.798	32.567	37.894	92,4%
29 Κατασκευή μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού	12.043	13.742	14.987	18.481	53,5%
30 Κατασκευή μηχανών γραφείου και ηλεκτρονικών υπολογιστών	698	267	551	280	-59,9%
31 Κατασκευή ηλεκτρικών μηχανών και συσκευών	7.872	7.607	7.597	8.728	10,9%
32 Κατασκευή εξοπλισμού και συσκευών ραδιοφωνίας, τηλεόραση	2.802	2.008	3.021	3.654	30,4%
33 Κατασκευή ιατρικών οργάνων, οργάνων ακριβείας	1.314	644	3.288	3.417	160,0%
34 Κατασκευή αυτοκίνητων οχημάτων, κατασκευή ρυμουλκούμενων	1.994	1.724	2.600	1.813	-9,1%
35 Κατασκευή λοιπού εξοπλισμού μεταφορών	10.943	10.235	8.788	11.417	4,3%
36 Κατασκευή επίπλων, λοιπές βιομηχανίες	21.278	24.657	25.688	21.263	-0,1%
37 Ανακύκλωση	0	150	175	609	
Παραγωγή ενέργειας και νερού	**795**	**318**	**1.698**	**2.437**	**206,5%**
Κατασκευές	**151.328**	**147.227**	**184.147**	**237.231**	**56,8%**
45 Κατασκευές	151.328	147.227	184.147	237.231	56,8%
Υπηρεσίες	**614.657**	**677.383**	**913.403**	**1.155.422**	**88,0%**
50 Εμπόριο, συντήρηση και επισκευή αυτοκίνητων οχημάτων και	38.576	40.544	52.172	65.376	69,5%
51 Χονδρικό εμπόριο και εμπόριο με προμήθεια, εκτός από το	69.367	73.477	92.284	106.210	53,1%
52 Λιανικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο αυτοκίνητων, οχημάτων	111.388	124.804	181.293	232.503	108,7%
55 Ξενοδοχεία και εστιατόρια	94.931	104.600	142.441	167.001	75,9%
60 Χερσαίες μεταφορές, μεταφορές μέσω αγωγών	30.696	28.470	35.275	42.402	38,1%
61 Μεταφορές μέσω υδάτινων οδών	34.074	30.904	24.432	21.677	-36,4%
62 Αεροπορικές μεταφορές	2.185	1.266	2.688	2.312	5,8%
63 Βοηθητικές και συναφείς προς τις μεταφορές δραστηριότητες	28.799	34.587	35.397	48.078	66,9%
64 Ταχυδρομεία και τηλεπικοινωνίες	1.627	4.237	11.437	22.141	1260,8%
65 Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί, με εξαίρεση ασφ	6.467	10.878	23.289	34.259	429,8%
66 Ασφαλιστικά και συνταξιοδοτικά ταμεία	18.275	18.835	19.094	21.602	18,2%
67 Δραστηριότητες συναφείς με τις δραστηριότητες ενδιάμεσων	447	1.346	8.546	2.876	543,4%
70 Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	246	505	390	1.039	322,4%
71 Ενοικίαση μηχανημάτων και εξοπλισμού χωρίς χειριστή	1.284	1.283	877	3.077	139,6%
72 Πληροφορική και συναφείς δραστηριότητες	4.375	3.671	8.275	14.511	231,7%
73 Ερεύνα ανάπτυξη	1.231	802	1.690	1.934	57,1%
74 Άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες	48.596	56.022	82.529	122.031	151,1%
75 Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφ.	1.383	1.484	3.470	7.750	460,4%
80 Εκπαίδευση	37.681	43.801	58.502	65.115	72,8%
85 Υγεία και κοινωνική μέριμνα	19.711	21.559	31.915	43.574	121,1%
91 Δραστηριότητες οργανώσεων μ.α.κ.	2.279	3.138	4.676	4.459	95,7%
92 Ψυχαγωγικές, πολιτιστικές και αθλητικές δραστηριότητες	24.052	25.398	29.031	30.981	28,8%
93 Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών	13.779	13.773	16.031	26.120	89,6%
95 Ιδιωτικά νοικοκυριά που απασχολούν οικιακό προσωπικό	21.511	30.273	47.020	67.057	211,7%
99 Ετερόδικοι οργανισμοί και όργανα	1.318	1.518	279	195	-85,2%
ΣΥΝΟΛΟ	**1.188.734**	**1.242.378**	**1.524.415**	**1.829.268**	**53,9%**

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΕΕΔ (β' τρίμηνο).

Πίνακας ΣΤ-12: Σύνολο απασχολούμενων ηλικίας άνω των 15 ετών στον ιδιωτικό τομέα					
	1993	1995	2000	2006	Μετ. 1993-2006
Πρωτογενής τομέας	**783.815**	**773.431**	**706.798**	**533.232**	**-32,0%**
01 Γεωργία, κτηνοτροφία, θήρα και συναφείς δραστηριότητες	764.961	755.540	692.198	517.580	-32,3%
02 Δασοκομία, υλοτομία και συναφείς δραστηριότητες	3.731	3.353	2.758	2.588	-30,6%
05 Αλιεία, εκμετάλλευση ιχθυοτροφείων και μονάδων παραγωγής	15.123	14.538	11.842	13.064	-13,6%
Ορυχεία, Λατομεία	**11.692**	**9.087**	**12.311**	**10.117**	**-13,5%**
10 Εξόρυξη άνθρακα και λιγνίτη εξόρυξη τύρφης	1.302	249	1.108	52	-96,0%
11 Άντληση πετρελαίου και φυσικού αερίου	1.686	243	453	518	-69,3%
12 Εξόρυξη μεταλλευμάτων ουρανίου και θορίου	72	146	0	108	50,0%
13 Εξόρυξη μεταλλούχων μεταλλευμάτων	1.562	2.027	4.075	681	-56,4%
14 Λοιπά ορυχεία και λατομεία	7.070	6.422	6.675	8.758	23,9%
Μεταποίηση	**557.649**	**555.363**	**552.331**	**545.885**	**-2,1%**
15 Βιομηχανία τροφίμων και ποτών	94.991	94.142	118.434	122.172	28,6%
16 Παραγωγή προϊόντων καπνού	10.005	8.567	7.313	4.975	-50,3%
17 Παραγωγή κλωστοϋφαντουργικών υλών	33.124	29.461	23.006	17.364	-47,6%
18 Κατασκευή ειδών ένδυσης, κατεργασία βαφή γουναρικών	110.515	100.954	79.373	52.674	-52,3%
19 Κατεργασία και δέψη δέρματος, κατασκευή ειδών ταξιδιού	17.516	18.611	11.397	9.177	-47,6%
20 Βιομηχανία ξύλου και κατασκευή προϊόντων από ξύλο και φε	31.926	29.348	30.011	30.174	-5,5%
21 Κατασκευή χαρτοπολτού, χαρτιού και προϊόντων από χαρτί	9.406	10.676	8.967	10.225	8,7%
22 Εκδόσεις, εκτυπώσεις και αναπαραγωγή προεγγεγραμμένων	33.008	33.909	37.085	42.369	28,4%
23 Παραγωγή οπτάνθρακα , προϊόντων διύλισης πετρελαίου	3.955	6.636	5.310	6.271	58,6%
24 Παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων	21.907	23.740	22.782	27.676	26,3%
25 Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό (καουτσούκ) και πλαστικέ	17.248	15.693	12.835	16.107	-6,6%
26 Κατασκευή άλλων προϊόντων από μη μεταλλικά ορυκτά	29.303	27.694	33.170	30.822	5,2%
27 Παραγωγή βασικών μετάλλων	11.074	12.176	12.066	14.166	27,9%
28 Κατασκευή μεταλλικών προϊόντων, με εξαίρεση μηχαν.	39.110	43.607	50.009	55.302	41,4%
29 Κατασκευή μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού	18.527	20.967	22.433	25.638	38,4%
30 Κατασκευή μηχανών γραφείου και ηλεκτρονικών υπολογιστών	770	310	697	280	-63,6%
31 Κατασκευή ηλεκτρικών μηχανών και συσκευών	9.601	9.990	9.453	10.050	4,7%
32 Κατασκευή εξοπλισμού και συσκευών ραδιοφωνίας, τηλεόραση	3.566	2.521	3.144	3.909	9,6%
33 Κατασκευή ιατρικών οργάνων, οργάνων ακριβείας	2.281	1.317	5.911	5.809	154,7%
34 Κατασκευή αυτοκίνητων οχημάτων, κατασκευή ρυμουλκούμενων	2.434	1.949	3.012	2.472	1,6%
35 Κατασκευή λοιπού εξοπλισμού μεταφορών	12.421	12.180	10.125	12.849	3,4%
36 Κατασκευή επίπλων, λοιπές βιομηχανίες	44.930	50.648	45.623	44.585	-0,8%
Παραγωγή ενέργειας και νερού	**795**	**318**	**1.698**	**2.437**	**206,5%**
Κατασκευές	**250.930**	**243.751**	**290.474**	**356.071**	**41,9%**
Υπηρεσίες	**1.310.267**	**1.413.189**	**1.670.562**	**2.000.199**	**52,7%**
50 Εμπόριο, συντήρηση και επισκευή αυτοκίνητων οχημάτων και	85.217	90.214	104.440	119.879	40,7%
51 Χονδρικό εμπόριο και εμπόριο με προμήθεια, εκτός από το	114.183	116.666	131.452	155.837	36,5%
52 Λιανικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο αυτοκίνητων, οχημάτων	380.921	408.916	455.730	505.159	32,6%
55 Ξενοδοχεία και εστιατόρια	200.325	219.959	268.234	297.977	48,7%
60 Χερσαίες μεταφορές, μεταφορές μέσω αγωγών	88.811	85.268	90.626	105.063	18,3%
61 Μεταφορές μέσω υδάτινων οδών	35.895	32.476	25.859	22.353	-37,7%
62 Αεροπορικές μεταφορές	2.575	1.298	2.820	2.312	-10,2%
63 Βοηθητικές και συναφείς προς τις μεταφορές δραστηριότητες	37.650	43.819	46.141	60.637	61,1%
64 Ταχυδρομεία και τηλεπικοινωνίες	1.915	4.566	11.528	24.414	1174,9%
65 Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί, με εξαίρεση ασφ	6.467	11.012	23.473	34.259	429,8%
66 Ασφαλιστικά και συνταξιοδοτικά ταμεία	20.952	23.583	27.754	32.564	55,4%
67 Δραστηριότητες συναφείς με τις δραστηριότητες ενδιάμεσων	563	1.570	9.520	4.495	698,4%
70 Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	2.171	1.838	1.916	3.528	62,5%
71 Ενοικίαση μηχανημάτων και εξοπλισμού χωρίς χειριστή	4.382	4.178	2.844	7.576	72,9%
72 Πληροφορική και συναφείς δραστηριότητες	4.910	4.233	9.697	20.524	318,0%
73 Ερεύνα ανάπτυξη	1.303	919	1.837	3.159	142,4%
74 Άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες	120.535	133.433	173.856	239.556	98,7%
75 Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφ.	1.727	1.576	3.843	7.988	362,5%
80 Εκπαίδευση	55.419	65.003	82.869	95.440	72,2%
85 Υγεία και κοινωνική μέριμνα	40.436	42.595	57.714	79.666	97,0%
90 Διάθεση λυμάτων και απορριμμάτων, υγιεινή και παρόμοιες δ	663	775	1.495	1.763	165,9%
91 Δραστηριότητες οργανώσεων μ.α.κ.	2.349	3.170	4.762	4.732	101,4%
92 Ψυχαγωγικές, πολιτιστικές και αθλητικές δραστηριότητες	38.295	42.322	42.246	46.868	22,4%
93 Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών	37.739	38.146	37.437	51.020	35,2%
95 Ιδιωτικά νοικοκυριά που απασχολούν οικιακό προσωπικό	23.546	34.136	52.190	73.235	211,0%
ΣΥΝΟΛΟ	**2.915.148**	**2.995.139**	**3.234.174**	**3.447.941**	**18,3%**

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΕΕΔ (β' τρίμηνο).

Πίνακας ΣΤ-13: Ποσοστό μισθωτών στο σύνολο των απασχολούμενων ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας (εργαζόμενοι άνω των 15 ετών στον ιδιωτικό τομέα)				
	1993	1995	2000	2006
Πρωτογενής τομέας	**3,8**	**4,3**	**3,3**	**6,3**
01 Γεωργία, κτηνοτροφία, θήρα και συναφείς δραστηριότητες	3,1	3,7	2,7	5,9
02 Δασοκομία, υλοτομία και συναφείς δραστηριότητες	48,0	56,3	65,4	18,8
05 Αλιεία, εκμετάλλευση ιχθυοτροφείων και μονάδων παραγωγής	26,9	21,7	25,8	21,0
Ορυχεία, Λατομεία	**84,6**	**89,1**	**92,1**	**88,0**
10 Εξόρυξη άνθρακα και λιγνίτη εξόρυξη τύρφης	80,3	100,0	100,0	100,0
11 Άντληση πετρελαίου και φυσικού αερίου	100,0	69,1	100,0	100,0
12 Εξόρυξη μεταλλευμάτων ουρανίου και θορίου	0,0	100,0	N/A	0,0
13 Εξόρυξη μεταλλούχων μεταλλευμάτων	100,0	93,4	100,0	80,8
14 Λοιπά ορυχεία και λατομεία	79,2	87,8	85,3	88,8
Μεταποίηση	**68,6**	**67,7**	**70,6**	**71,8**
15 Βιομηχανία τροφίμων και ποτών	66,2	67,3	70,0	69,7
16 Παραγωγή προϊόντων καπνού	100,0	100,0	100,0	100,0
17 Παραγωγή κλωστοϋφαντουργικών υλών	84,0	83,0	89,6	75,1
18 Κατασκευή ειδών ένδυσης, κατεργασία βαφή γουναρικών	67,3	64,4	62,0	61,9
19 Κατεργασία και δέψη δέρματος, κατασκευή ειδών ταξιδιού	64,5	58,3	56,6	70,4
20 Βιομηχανία ξύλου και κατασκευή προϊόντων από ξύλο και φε	43,0	41,2	49,9	55,2
21 Κατασκευή χαρτοπολτού, χαρτιού και προϊόντων από χαρτί	89,9	82,1	86,5	89,3
22 Εκδόσεις, εκτυπώσεις και αναπαραγωγή προεγγεγραμμένων	70,6	75,1	73,2	70,8
23 Παραγωγή οπτάνθρακα , προϊόντων διύλισης πετρελαίου	94,9	98,4	100,0	98,3
24 Παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων	89,1	95,1	95,1	97,1
25 Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό (καουτσούκ) και πλαστικέ	85,5	82,2	87,5	89,2
26 Κατασκευή άλλων προϊόντων από μη μεταλλικά ορυκτά	80,4	78,7	78,1	81,2
27 Παραγωγή βασικών μετάλλων	94,3	89,1	86,4	96,9
28 Κατασκευή μεταλλικών προϊόντων, με εξαίρεση μηχαν.	50,4	50,0	65,1	68,5
29 Κατασκευή μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού	65,0	65,5	66,8	72,1
30 Κατασκευή μηχανών γραφείου και ηλεκτρονικών υπολογιστών	90,6	86,1	79,1	100,0
31 Κατασκευή ηλεκτρικών μηχανών και συσκευών	82,0	76,1	80,4	86,8
32 Κατασκευή εξοπλισμού & συσκευών ραδιοφωνίας, τηλεόραση	78,6	79,7	96,1	93,5
33 Κατασκευή ιατρικών οργάνων, οργάνων ακριβείας	57,6	48,9	55,6	58,8
34 Κατασκευή οχημάτων, κατασκευή ρυμουλκούμενων	81,9	88,5	86,3	73,3
35 Κατασκευή λοιπού εξοπλισμού μεταφορών	88,1	84,0	86,8	88,9
36 Κατασκευή επίπλων, λοιπές βιομηχανίες	47,4	48,7	56,3	47,7
37 Ανακύκλωση	0,0	56,2	100,0	74,4
Παραγωγή ενέργειας και νερού	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**
Κατασκευές	**60,3**	**60,4**	**63,4**	**66,6**
Υπηρεσίες	**46,9**	**47,9**	**54,7**	**57,8**
50 Εμπόριο, συντήρηση και επισκευή αυτοκίνητων οχημάτων και	45,3	44,9	50,0	54,5
51 Χονδρικό εμπόριο και εμπόριο με προμήθεια, εκτός από το	60,8	63,0	70,2	68,2
52 Λιανικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο οχημάτων	29,2	30,5	39,8	46,0
55 Ξενοδοχεία και εστιατόρια	47,4	47,6	53,1	56,0
60 Χερσαίες μεταφορές, μεταφορές μέσω αγωγών	34,6	33,4	38,9	40,4
61 Μεταφορές μέσω υδάτινων οδών	94,9	95,2	94,5	97,0
62 Αεροπορικές μεταφορές	84,9	97,5	95,3	100,0
63 Βοηθητικές και συναφείς προς τις μεταφορές δραστηριότητες	76,5	78,9	76,7	79,3
64 Ταχυδρομεία και τηλεπικοινωνίες	85,0	92,8	99,2	90,7
65 Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί, με εξαίρεση ασφ	100,0	98,8	99,2	100,0
66 Ασφαλιστικά και συνταξιοδοτικά ταμεία	87,2	79,9	68,8	66,3
67 Δραστηριότητες συναφείς με τις δραστηριότητες ενδιάμεσων	79,4	85,7	89,8	64,0
70 Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	11,3	27,5	20,4	29,5
71 Ενοικίαση μηχανημάτων και εξοπλισμού χωρίς χειριστή	29,3	30,7	30,8	40,6
72 Πληροφορική και συναφείς δραστηριότητες	89,1	86,7	85,3	70,7
73 Ερεύνα ανάπτυξη	94,5	87,3	92,0	61,2
74 Άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες	40,3	42,0	47,5	50,9
75 Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφ.	80,1	94,2	90,3	97,0
80 Εκπαίδευση	68,0	67,4	70,6	68,2
85 Υγεία και κοινωνική μέριμνα	48,7	50,6	55,3	54,7
90 Διάθεση λυμάτων και απορριμμάτων, υγιεινή και παρόμοιες δ	57,2	26,8	24,7	64,8
91 Δραστηριότητες οργανώσεων μ.α.κ.	97,0	99,0	98,2	94,2
92 Ψυχαγωγικές, πολιτιστικές και αθλητικές δραστηριότητες	62,8	60,0	68,7	66,1
93 Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών	36,5	36,1	42,8	51,2
95 Ιδιωτικά νοικοκυριά που απασχολούν οικιακό προσωπικό	91,4	88,7	90,1	91,6
ΣΥΝΟΛΟ	**40,8**	**41,5**	**47,1**	**53,1**

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΕΕΔ (β' τρίμηνο).

Πίνακας ΣΤ-14: Κατανομή των μισθωτών ανά μέγεθος επιχείρησης και κλάδο (ιδιωτικός τομέας, μισθωτοί 15-64 ετών)

		1993	1995	2000	2005	2006
έως 10 άτομα	Α. Γεωργία, κτηνοτροφία, θήρα και δασοκομία	76,4	83,8	74,1	88,3	84,8
	Β. Αλιεία	77,0	81,5	67,6	73,4	59,5
	Γ. Ορυχεία και λατομεία	38,5	36,7	32,0	30,0	29,4
	Δ. Μεταποιητικές βιομηχανίες	46,0	38,9	37,5	34,0	34,4
	ΣΤ. Κατασκευές	85,1	85,6	77,4	77,3	78,2
	Ζ. Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή αυτοκίνητων…	71,0	66,8	61,6	58,2	58,2
	Η. Ξενοδοχεία και εστιατόρια	65,3	64,2	62,3	64,5	60,8
	Θ. Μεταφορές αποθήκευση και επικοινωνίες	50,8	47,8	42,9	44,6	42,9
	Ι. Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί	37,0	30,7	28,8	29,5	23,2
	Κ. Διαχείριση ακίνητης περιουσίας…	65,9	64,3	60,0	55,7	59,2
	Μ. Εκπαίδευση	65,9	61,9	58,8	56,9	57,2
	Ν. Υγεία και κοινωνική μέριμνα	61,7	49,1	49,5	38,3	42,6
	Ξ. Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών…	68,6	59,1	56,2	57,8	59,5
	Ο. Ιδιωτικά νοικοκυριά που απασχολούν οικιακό προσωπικό	98,6	98,7	98,0	99,7	99,5
	ΣΥΝΟΛΟ	61,5	58,0	55,3	55,1	55,0
11-19 άτομα	Α. Γεωργία, κτηνοτροφία, θήρα και δασοκομία	10,0	5,6	15,1	8,0	5,0
	Β. Αλιεία	13,8	9,0	21,4	17,6	18,2
	Γ. Ορυχεία και λατομεία	19,7	20,9	21,7	17,5	14,9
	Δ. Μεταποιητικές βιομηχανίες	19,8	22,1	17,4	15,4	15,7
	ΣΤ. Κατασκευές	8,8	7,8	11,9	10,6	10,3
	Ζ. Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή αυτοκίνητων…	13,7	16,6	15,4	14,6	13,7
	Η. Ξενοδοχεία και εστιατόρια	11,4	15,5	14,8	14,1	14,6
	Θ. Μεταφορές αποθήκευση και επικοινωνίες	17,5	19,3	17,2	15,3	13,9
	Ι. Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί	28,9	28,1	23,8	23,1	27,4
	Κ. Διαχείριση ακίνητης περιουσίας…	15,6	18,5	15,2	13,6	12,1
	Μ. Εκπαίδευση	17,6	22,3	19,3	21,7	18,7
	Ν. Υγεία και κοινωνική μέριμνα	11,9	20,3	12,5	15,6	15,7
	Ξ. Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών…	15,8	21,6	19,1	12,1	14,5
	Ο. Ιδιωτικά νοικοκυριά που απασχολούν οικιακό προσωπικό	0,7	0,5	0,3	0,0	0,2
	ΣΥΝΟΛΟ	15,5	17,6	15,6	14,1	13,8
20-49 άτομα	Α. Γεωργία, κτηνοτροφία, θήρα και δασοκομία	6,2	2,1	4,7	1,5	3,9
	Β. Αλιεία	6,1	6,4	0,0	9,0	5,3
	Γ. Ορυχεία και λατομεία	11,5	15,2	23,8	10,0	26,0
	Δ. Μεταποιητικές βιομηχανίες	13,1	14,8	15,2	13,1	12,6
	ΣΤ. Κατασκευές	2,0	2,6	4,4	3,1	2,8
	Ζ. Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή αυτοκίνητων…	6,6	7,8	9,6	10,1	7,9
	Η. Ξενοδοχεία και εστιατόρια	6,6	8,1	8,1	7,7	8,5
	Θ. Μεταφορές αποθήκευση και επικοινωνίες	14,2	14,2	15,0	10,5	9,2
	Ι. Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί	16,7	18,1	19,3	12,7	8,5
	Κ. Διαχείριση ακίνητης περιουσίας…	7,2	8,0	7,0	8,7	7,4
	Μ. Εκπαίδευση	8,6	8,6	10,7	6,0	6,9
	Ν. Υγεία και κοινωνική μέριμνα	10,4	10,4	11,5	10,6	10,2
	Ξ. Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών…	7,5	9,3	7,4	9,2	7,1
	Ο. Ιδιωτικά νοικοκυριά που απασχολούν οικιακό προσωπικό	0,3	0,4	0,5	0,1	0,0
	ΣΥΝΟΛΟ	9,1	10,0	10,6	9,0	8,1
άνω των 50 ατόμων	Α. Γεωργία, κτηνοτροφία, θήρα και δασοκομία	1,0	3,5	1,4	1,2	1,6
	Β. Αλιεία	3,1	1,0	11,0	0,0	10,0
	Γ. Ορυχεία και λατομεία	19,1	20,8	14,7	33,0	23,5
	Δ. Μεταποιητικές βιομηχανίες	14,0	17,7	20,2	24,2	21,3
	ΣΤ. Κατασκευές	1,2	1,6	2,6	3,2	2,3
	Ζ. Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή αυτοκίνητων…	4,4	4,6	6,7	8,3	8,9
	Η. Ξενοδοχεία και εστιατόρια	10,2	9,0	8,1	5,9	5,7
	Θ. Μεταφορές αποθήκευση και επικοινωνίες	8,0	8,3	13,2	14,6	16,6
	Ι. Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί	6,7	11,8	16,6	11,1	12,9
	Κ. Διαχείριση ακίνητης περιουσίας…	6,6	4,9	10,5	11,0	8,3
	Μ. Εκπαίδευση	4,1	4,6	4,5	6,8	4,6
	Ν. Υγεία και κοινωνική μέριμνα	10,6	15,2	19,0	19,9	13,9
	Ξ. Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών…	3,8	4,7	11,9	7,5	8,3
	Ο. Ιδιωτικά νοικοκυριά που απασχολούν οικιακό προσωπικό	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0
	ΣΥΝΟΛΟ	8,1	9,3	11,1	11,6	10,8

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων ΕΕΔ (β' τρίμηνο)

Πίνακας ΣΤ-15: Αναλογία μισθωτών και βοηθών στην οικογενειακή επιχείρηση ανά εργοδότη, ανά μονοψήφιο κλάδο οικονομικής δραστηριότητας (απασχολούμενοι 15-64 ετών, ιδιωτικός τομέας)

		1993	1995	2000	2005	2006
έως 10 άτομα	Α. Γεωργία, κτηνοτροφία, θήρα και δασοκομία	9,4	18,4	4,8	4,9	4,9
	Β. Αλιεία	3,2	2,7	1,8	1,6	2,7
	Γ. Ορυχεία και λατομεία	9,6	7,0	4,5	7,0	2,8
	Δ. Μεταποιητικές βιομηχανίες	4,5	4,0	3,8	3,6	3,2
	ΣΤ. Κατασκευές	4,2	5,1	4,4	4,6	4,2
	Ζ. Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή αυτοκίνητων…	3,7	3,9	3,8	3,3	3,5
	Η. Ξενοδοχεία και εστιατόρια	4,0	4,0	3,7	3,9	3,2
	Θ. Μεταφορές αποθήκευση και επικοινωνίες	6,5	7,4	5,7	6,8	5,8
	Ι. Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί	66,5	21,8	10,2	26,2	13,1
	Κ. Διαχείριση ακίνητης περιουσίας…	2,4	2,7	3,0	2,8	2,8
	Μ. Εκπαίδευση	5,1	5,4	4,4	4,7	4,5
	Ν. Υγεία και κοινωνική μέριμνα	4,7	4,4	3,5	3,5	3,7
	Ξ. Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών…	4,6	4,9	3,9	4,6	4,8
	ΣΥΝΟΛΟ	**4,9**	**5,5**	**4,2**	**4,1**	**4,0**
11-19 άτομα	Α. Γεωργία, κτηνοτροφία, θήρα και δασοκομία	7,3	6,2	10,2	22,8	4,0
	Β. Αλιεία	2,3	0,7	6,3		3,7
	Γ. Ορυχεία και λατομεία	5,7		31,3	13,9	
	Δ. Μεταποιητικές βιομηχανίες	16,8	22,3	13,9	16,9	19,5
	ΣΤ. Κατασκευές	9,0	6,0	8,7	12,4	14,5
	Ζ. Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή αυτοκίνητων…	15,7	23,1	15,4	15,7	14,9
	Η. Ξενοδοχεία και εστιατόρια	11,6	14,8	15,7	9,2	6,4
	Θ. Μεταφορές αποθήκευση και επικοινωνίες	26,1	28,5	22,0	54,4	75,7
	Ι. Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί					
	Κ. Διαχείριση ακίνητης περιουσίας…	8,4	13,2	11,3	7,0	9,0
	Μ. Εκπαίδευση	10,1	10,8	9,2	12,3	11,4
	Ν. Υγεία και κοινωνική μέριμνα					
	Ξ. Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών…	30,4	43,8	39,2		91,5
	ΣΥΝΟΛΟ	**14,9**	**18,3**	**14,7**	**15,4**	**15,3**
20-49 άτομα	Α. Γεωργία, κτηνοτροφία, θήρα και δασοκομία				5,0	
	Β. Αλιεία		2,8			
	Γ. Ορυχεία και λατομεία					
	Δ. Μεταποιητικές βιομηχανίες	16,3	19,9	22,1	17,4	27,8
	ΣΤ. Κατασκευές	11,6	21,3	15,5	32,4	8,2
	Ζ. Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή αυτοκίνητων…	21,6	17,3	13,0	34,5	51,9
	Η. Ξενοδοχεία και εστιατόρια	13,1	23,1	24,9	9,6	29,0
	Θ. Μεταφορές αποθήκευση και επικοινωνίες	35,6	56,1		140,2	
	Ι. Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί	58,1	74,5			12,6
	Κ. Διαχείριση ακίνητης περιουσίας…	23,1	16,5	8,9	9,3	11,6
	Μ. Εκπαίδευση	6,2	11,6	57,4	6,6	35,6
	Ν. Υγεία και κοινωνική μέριμνα	28,0			9,3	
	Ξ. Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών…	21,7	15,4			
	ΣΥΝΟΛΟ	**18,4**	**21,7**	**23,2**	**19,5**	**28,9**
άνω των 50 ατόμων	Α. Γεωργία, κτηνοτροφία, θήρα και δασοκομία					4,7
	Β. Αλιεία					
	Γ. Ορυχεία και λατομεία	19,7				
	Δ. Μεταποιητικές βιομηχανίες	46,0	63,7	43,0	136,0	316,5
	ΣΤ. Κατασκευές	9,9	31,3	14,5	25,3	
	Ζ. Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή αυτοκίνητων…	18,2	39,8	88,4		
	Η. Ξενοδοχεία και εστιατόρια	35,3	98,0	41,3	26,1	47,8
	Θ. Μεταφορές αποθήκευση και επικοινωνίες	113,8	250,2	162,9		123,5
	Ι. Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί			33,0		
	Κ. Διαχείριση ακίνητης περιουσίας…			66,6	64,8	140,3
	Μ. Εκπαίδευση		27,6			
	Ν. Υγεία και κοινωνική μέριμνα					40,2
	Ξ. Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών…		26,5	34,8	14,4	27,9
	ΣΥΝΟΛΟ	**41,5**	**68,4**	**50,1**	**106,3**	**163,0**
ΣΥΝΟΛΟ ΙΔΙΩΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ	Α. Γεωργία, κτηνοτροφία, θήρα και δασοκομία	9,5	18,3	4,9	4,9	5,0
	Β. Αλιεία	3,3	2,3	2,3	1,9	3,3
	Γ. Ορυχεία και λατομεία	11,1	18,5	12,9	17,5	9,6
	Δ. Μεταποιητικές βιομηχανίες	7,6	7,8	7,6	8,1	7,3
	ΣΤ. Κατασκευές	4,6	5,4	5,0	5,4	4,9
	Ζ. Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή αυτοκίνητων…	4,5	5,0	5,2	4,9	5,1
	Η. Ξενοδοχεία και εστιατόρια	5,0	5,2	4,9	4,9	4,3
	Θ. Μεταφορές αποθήκευση και επικοινωνίες	10,8	12,8	11,3	13,4	12,0
	Ι. Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί	117,5	52,6	29,8	87,4	39,7
	Κ. Διαχείριση ακίνητης περιουσίας…	3,2	3,7	4,3	4,3	4,1
	Μ. Εκπαίδευση	6,2	6,9	6,3	6,7	6,7
	Ν. Υγεία και κοινωνική μέριμνα	7,0	8,2	7,0	7,9	8,0
	Ξ. Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών…	6,1	7,0	6,2	7,3	7,5
	Ο. Ιδιωτικά νοικοκυριά που απασχολούν οικιακό προσωπικό	358,8			316,0	
	ΣΥΝΟΛΟ	6,3	7,2	6,0	6,2	6,0

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων ΕΕΔ (β' τρίμηνο)

Πίνακας ΣΤ-16: μισθωτοί ως ποσοστό του συνόλου των απασχολούμενων ανά ηλικιακή ομάδα (απασχολούμενοι ηλικίας άνω των 15-64 ετών στον ιδιωτικό και τον δημόσιο τομέα)

	1983	1985	1990	1995	2000	2005	2006	**Μεταβολή του % μισθωτής εργασίας 1983-2006**
ΑΝΔΡΕΣ								
15-19 ετών	56,2	53,7	53,0	53,3	56,8	70,2	61,0	**4,9**
20-24 ετών	63,8	62,2	63,3	61,4	65,6	74,5	73,5	**9,7**
25-29 ετών	64,8	64,6	65,0	65,6	67,1	73,5	72,0	**7,2**
30-34 ετών	60,9	62,2	63,7	62,2	63,4	65,4	66,7	**5,8**
35-39 ετών	56,9	58,6	60,6	59,5	60,0	63,5	65,0	**8,1**
40-44 ετών	51,8	51,7	57,8	58,5	59,1	62,2	62,3	**10,5**
45-49 ετών	49,9	50,0	51,6	53,4	56,3	59,3	60,5	**10,7**
50-54 ετών	45,4	47,0	48,6	47,5	53,0	58,1	54,8	**9,4**
55-59 ετών	40,1	40,8	41,2	39,6	42,9	51,3	52,5	**12,4**
60-64 ετών	27,8	27,2	24,4	23,6	26,2	26,9	33,9	**6,1**
Σύνολο	52,3	52,7	54,1	54,2	57,4	61,9	62,0	**9,7**
ΓΥΝΑΙΚΕΣ								
15-19 ετών	50,9	47,6	48,7	59,2	61,3	65,5	63,2	**12,4**
20-24 ετών	71,5	70,9	75,3	76,1	80,5	85,5	84,4	**12,9**
25-29 ετών	66,2	68,0	74,3	74,4	77,0	81,8	84,0	**17,8**
30-34 ετών	57,5	61,8	67,9	69,5	69,4	75,5	75,1	**17,6**
35-39 ετών	49,7	50,5	62,7	64,1	68,0	75,0	71,8	**22,2**
40-44 ετών	43,3	43,3	52,6	59,2	62,9	67,1	69,2	**25,8**
45-49 ετών	36,4	37,5	42,5	50,9	58,1	64,3	66,0	**29,6**
50-54 ετών	31,0	32,0	34,8	39,3	44,7	59,0	56,0	**25,1**
55-59 ετών	23,9	23,3	23,7	23,4	31,4	44,7	44,8	**20,9**
60-64 ετών	14,6	17,6	10,4	11,9	13,4	19,8	28,8	**14,2**
Σύνολο	46,7	47,4	53,4	57,5	62,0	68,7	68,7	**22,0**

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων ΕΕΔ (β' τρίμηνο)

Πίνακας ΣΤ-17: μισθωτοί ως ποσοστό του συνόλου των απασχολούμενων ανά ηλικιακή ομάδα (απασχολούμενοι ηλικίας άνω των 15-64 ετών στον ιδιωτικό τομέα).

	1993	1995	2000	2005	2006	Ποσοστιαία μεταβολή (1993-2006) μισθωτής εργασίας	
						στον ιδιωτικό τομέα	στο σύνολο της οικονομίας
ΑΝΔΡΕΣ							
15-19 ετών	51,0	51,4	54,9	69,3	57,7	**6,7**	8,1
20-24 ετών	59,2	57,9	62,5	72,0	71,0	**11,8**	10,8
25-29 ετών	57,0	59,5	62,3	69,3	67,0	**9,9**	7,1
30-34 ετών	50,2	51,5	55,7	58,7	59,2	**9,0**	4,6
35-39 ετών	43,9	43,9	47,6	54,1	55,8	**11,9**	5,9
40-44 ετών	39,5	41,2	43,8	48,8	49,6	**10,1**	6,2
45-49 ετών	37,3	37,0	39,8	43,7	44,0	**6,7**	7,2
50-54 ετών	32,2	32,6	37,6	42,5	39,3	**7,1**	8,1
55-59 ετών	27,3	26,8	29,0	37,3	36,5	**9,3**	14,0
60-64 ετών	15,8	15,0	16,2	15,2	19,8	**4,0**	10,8
Σύνολο	41,6	42,1	46,9	52,1	51,7	**10,1**	8,3
ΓΥΝΑΙΚΕΣ							
15-19 ετών	57,1	57,9	58,5	64,6	61,6	**4,5**	4,0
20-24 ετών	70,9	73,3	78,3	83,9	82,2	**11,4**	10,0
25-29 ετών	63,3	66,5	72,7	78,2	80,4	**17,0**	11,0
30-34 ετών	50,5	55,1	58,2	68,9	67,8	**17,3**	8,4
35-39 ετών	45,8	45,9	52,1	63,7	60,4	**14,6**	6,9
40-44 ετών	37,9	39,8	46,9	52,3	54,0	**16,1**	12,5
45-49 ετών	31,8	35,3	42,1	48,0	50,4	**18,6**	19,0
50-54 ετών	25,8	26,9	28,8	42,1	38,7	**12,9**	19,0
55-59 ετών	17,1	16,0	21,0	30,4	27,8	**10,7**	20,3
60-64 ετών	9,1	8,9	10,1	11,3	19,1	**10,0**	17,4
Σύνολο	43,0	44,6	50,7	58,6	58,2	**15,1**	12,3

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων ΕΕΔ (β' τρίμηνο)

Πίνακας ΣΤ-18: Δείκτης Εκπαίδευσης για το σύνολο των απασχολούμενων στην οικονομία, 15-64 ετών														
	1993	**1994**	**1995**	**1996**	**1997**	**1998**	**1999**	**2000**	**2001**	**2002**	**2003**	**2004**	**2005**	**2006**
Ανά ηλικιακή ομάδα														
18-19 ετών	1,74	1,77	1,74	1,78	1,79	1,79	1,76	1,83	1,80	1,87	1,79	1,82	1,89	1,87
20-24 ετών	1,96	1,99	1,99	2,05	2,06	2,08	2,13	2,15	2,15	2,16	2,17	2,24	2,22	2,25
25-29 ετών	2,23	2,27	2,29	2,32	2,33	2,33	2,39	2,39	2,39	2,41	2,46	2,48	2,47	2,53
30-34 ετών	2,15	2,18	2,25	2,31	2,34	2,40	2,42	2,45	2,43	2,42	2,40	2,48	2,49	2,52
35-39 ετών	2,07	2,10	2,13	2,16	2,20	2,25	2,28	2,31	2,32	2,35	2,37	2,48	2,47	2,50
40-44 ετών	1,93	1,98	2,01	2,06	2,09	2,13	2,16	2,17	2,20	2,19	2,25	2,32	2,35	2,38
45-49 ετών	1,76	1,80	1,82	1,89	1,92	1,97	2,05	2,07	2,06	2,10	2,10	2,21	2,24	2,29
50-54 ετών	1,55	1,58	1,62	1,66	1,72	1,76	1,82	1,85	1,85	1,89	1,94	2,12	2,11	2,13
55-59 ετών	1,40	1,43	1,45	1,47	1,50	1,51	1,59	1,62	1,62	1,68	1,75	1,89	1,88	1,93
60-64 ετών	1,26	1,30	1,29	1,33	1,35	1,36	1,40	1,43	1,42	1,49	1,48	1,65	1,67	1,72
Σύνολο	**1,88**	**1,91**	**1,94**	**1,98**	**2,01**	**2,07**	**2,12**	**2,14**	**2,14**	**2,16**	**2,19**	**2,29**	**2,29**	**2,32**
Ανά ιδιοκτησιακό καθεστώς														
Δημόσιος τομέας	2,57	2,59	2,60	2,65	2,68	2,72	2,72	2,73	2,72	2,73	2,77	2,88	2,87	2,89
Ιδιωτικός τομέας	1,68	1,71	1,75	1,79	1,81	1,89	1,95	1,97	1,98	2,01	2,02	2,11	2,12	2,16
Σύνολο οικονομίας	**1,88**	**1,91**	**1,94**	**1,98**	**2,01**	**2,07**	**2,12**	**2,14**	**2,14**	**2,16**	**2,19**	**2,29**	**2,29**	**2,32**
Ανά κλάδο απασχόλησης, ιδιωτικός τομέας														
Πρωτογενής τομέας	1,14	1,14	1,15	1,17	1,19	1,24	1,28	1,27	1,28	1,29	1,29	1,36	1,39	1,40
Ορυχεία, λατομεία	1,58	1,49	1,40	1,55	1,60	1,46	1,74	1,87	1,55	1,74	1,84	1,79	1,74	1,68
Μεταποίηση	1,67	1,72	1,73	1,78	1,80	1,86	1,89	1,91	1,89	1,93	1,95	2,06	2,04	2,08
Κατασκευές	1,37	1,41	1,41	1,43	1,46	1,53	1,61	1,67	1,62	1,68	1,70	1,72	1,72	1,76
Χονδρικό-λιανικό εμπόριο…	1,85	1,89	1,91	1,96	1,99	2,02	2,09	2,10	2,10	2,12	2,12	2,17	2,19	2,21
Ξενοδοχεία - εστιατόρια	1,56	1,60	1,63	1,68	1,70	1,77	1,81	1,84	1,87	1,84	1,87	1,96	1,97	2,00
Μεταφορές αποθήκευση και επικοινωνίες	1,75	1,81	1,84	1,86	1,87	1,92	1,97	2,04	2,00	2,02	2,07	2,13	2,17	2,16
Χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί	2,48	2,50	2,53	2,63	2,61	2,74	2,74	2,80	2,71	2,82	2,89	2,89	2,87	2,87
Διαχείριση ακίνητης περιουσίας…	3,08	3,06	3,11	3,16	3,18	3,15	3,15	3,17	3,15	3,14	3,13	3,08	3,15	3,17
Εκπαίδευση	3,31	3,28	3,39	3,41	3,39	3,46	3,48	3,52	3,50	3,50	3,53	3,52	3,55	3,55
Υγεία…	3,15	3,13	3,07	3,14	3,08	3,23	3,08	3,13	3,10	3,24	3,21	3,29	3,18	3,23
Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών…	1,91	1,97	2,02	2,11	2,10	2,17	2,23	2,26	2,29	2,26	2,40	2,32	2,37	2,45
Ιδιωτικά νοικοκυριά που απασχολούν οικιακό προσωπικό	1,52	1,57	1,61	1,60	1,65	1,91	2,04	2,04	1,94	1,99	1,94	1,98	1,98	1,99
Σύνολο	1,67	1,71	1,74	1,78	1,81	1,88	1,94	1,97	1,98	2,00	2,02	2,10	2,12	2,16

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων ΕΕΔ (β' τρίμηνο)

Πίνακας ΣΤ-19: Κατανομή των απασχολούμενων ανά εκπαιδευτικό επίπεδο, ιδιωτικός και δημόσιος τομέας, απασχολούμενοι 15-64 ετών						
	1987	**1990**	**1995**	**2000**	**2005**	**2008**
Άνδρες						
Πτυχίο ΑΕΙ - ΤΕΙ	9,0	10,4	12,4	14,0	15,8	16,4
Πτυχίο Ανώτερης Τεχνικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης	6,0	6,9	6,6	10,6	13,2	14,8
Απολυτήριο Μέσης Εκπαίδευσης (και Γυμνάσιο)	27,0	30,2	36,9	43,1	46,8	47,5
Απολυτήριο Δημοτικού (και μερικές τάξεις Δημοτικού)	56,6	51,5	43,0	31,6	23,8	21,0
Δεν πήγε σχολείο	1,3	1,0	1,0	0,8	0,4	0,3
Σύνολο	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**
Γυναίκες						
Πτυχίο ΑΕΙ - ΤΕΙ	9,0	11,7	16,1	18,2	21,2	23,2
Πτυχίο Ανώτερης Τεχνικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης	7,2	7,5	8,0	15,1	18,3	19,5
Απολυτήριο Μέσης Εκπαίδευσης (και Γυμνάσιο)	23,2	27,0	33,5	35,3	38,4	39,0
Απολυτήριο Δημοτικού (και μερικές τάξεις Δημοτικού)	55,9	50,9	40,1	29,9	21,5	17,9
Δεν πήγε σχολείο	4,7	2,9	2,3	1,4	0,5	0,4
Σύνολο	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**
Σύνολο						
Πτυχίο ΑΕΙ - ΤΕΙ	9,0	10,8	13,7	15,6	17,8	19,1
Πτυχίο Ανώτερης Τεχνικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης	6,4	7,1	7,1	12,2	15,2	16,6
Απολυτήριο Μέσης Εκπαίδευσης (και Γυμνάσιο)	25,7	29,1	35,7	40,2	43,6	44,2
Απολυτήριο Δημοτικού (και μερικές τάξεις Δημοτικού)	56,4	51,3	42,0	31,0	23,0	19,8
Δεν πήγε σχολείο	2,5	1,7	1,5	1,0	0,4	0,3
Σύνολο	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων ΕΕΔ (β' τρίμηνο)

Πίνακας ΣΤ-20: Ποσοστό επιχειρήσεων με κενές θέσεις ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας		
Κλάδος	Ποσοστό επιχειρήσεων (στο σύνολο των επιχειρήσεων) με κενές θέσεις εργασίας	Ποσοστό επιχειρήσεων (στο σύνολο των επιχειρήσεων με κενές θέσεις) που οι κενές θέσεις παραμένουν απλήρωτες για περισσότερους από 6 μήνες
Γεωργία, κτηνοτροφία	1,9	0,3
Αλιεία	0,1	0
Ορυχεία και λατομεία	11,2	100
Μεταποιητικές βιομηχανίες	7,0	41,5
Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου και νερού	-	-
Κατασκευές	5,9	49,0
Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή οχημάτων	4,6	43,7
Ξενοδοχεία και εστιατόρια	2,0	55,9
Μεταφορές, αποθήκευση, επικοινωνίες	2,6	11,0
Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί	1,1	-
Διαχ. ακίνητης περιουσίας, εκμισθώσεις, εμπορικές δραστ.	5,2	29,3
Εκπαίδευση	6,4	-
Υγεία και μέριμνα	6,5	-
Άλλες δραστηριότητες υπηρεσιών υπέρ του κοινωνικού συνόλου	4,7	39,6
Σύνολο	4,6	40,7

Πηγή: ΠΑΕΠ, 2004: 119, 124

Πίνακας ΣΤ-21: Αναλογία μισθωτών και βοηθών στην οικογενειακή επιχείρηση προς εργοδότες ανά μέγεθος επιχείρησης													
	1993	**1994**	**1995**	**1996**	**1997**	**1998**	**1999**	**2000**	**2001**	**2002**	**2003**	**2004**	**2005**
Ιδιωτικός τομέας - Μεταποίηση													
Ως 10 άτομα	4,5	4,3	4,0	3,9	4,1	4,2	4,1	3,8	3,4	3,7	3,9	3,4	3,4
11-19 άτομα	15,4	15,3	21,0	20,4	16,6	12,1	18,2	13,6	13,4	17,4	20,8	14,0	15,0
20-49 άτομα	15,3	25,0	18,5	19,9	20,2	44,3	36,6	22,1	25,6	24,9	37,0	17,0	15,5
50 και πάνω άτομα	46,1	47,1	59,6	56,8	68,4	88,8	65,6	40,2	45,8	143,9	87,3	99,8	121,5
ΣΥΝΟΛΟ	7,4	7,7	7,6	7,4	7,7	8,3	8,3	7,4	7,4	8,6	8,6	7,7	7,6
Ιδιωτικός τομέας - Σύνολο													
Ως 10 άτομα	4,9	5,0	5,5	4,9	4,8	4,8	4,6	4,3	4,1	4,4	4,7	4,1	4,3
11-19 άτομα	14,1	13,9	17,6	18,2	17,0	14,2	18,9	14,5	14,9	18,2	16,9	15,2	14,6
20-49 άτομα	17,3	21,9	20,3	21,8	21,2	25,1	23,4	22,8	25,6	21,1	28,5	20,5	17,9
50 και πάνω άτομα	38,1	37,7	59,7	50,4	52,0	64,8	47,9	48,3	61,2	97,0	85,2	91,8	73,2
ΣΥΝΟΛΟ	6,2	6,4	7,1	6,5	6,4	6,5	6,2	5,9	5,9	6,4	6,7	5,9	6,0

Πηγή: επεξεργασία πρωτογενών στοιχείων ΕΕΔ

Πίνακας ΣΤ-22: Απασχολούμενοι ηλικίας 15+, κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, β' τρίμηνο						
	1983	**1993**	**1995**	**2000**	**2005**	**2007**
Απόλυτα μεγέθη (σε χιλιάδες εργαζ.)						
ΣΥΝΟΛΟ	3.532,1	3.715,4	3.820,5	4.097,9	4.381,9	4.519,9
ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ ΤΟΜΕΑΣ	1.057,7	790,8	780,4	712,9	544,6	522,4
ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΤΟΜΕΑΣ	1.010,0	899,1	886,4	926,1	983,0	1.011,4
Ορυχεία και Λατομεία	28,7	19,3	15,6	18,6	17,7	18,1
Μεταποιητικές Βιομηχανίες	677,3	578,9	577,4	571,5	560,3	558,9
Παροχή ρεύματος, αερίου και νερού	28,9	39,6	41,5	40,1	37,7	40,0
Κατασκευές	275,1	261,2	251,9	295,9	367,3	394,4
ΤΡΙΤΟΓΕΝΗΣ ΤΟΜΕΑΣ	1.464,5	2.025,5	2.153,6	2.458,9	2.854,3	2.986,1
Εμπόριο, επισκ. οχημάτων & οικ. συσκ.	398,8	587,4	624,0	702,1	782,1	800,6
Ξενοδοχεία και εστιατόρια	135,7	203,2	223,5	272,8	304,1	317,9
Μεταφορές αποθήκευση & επικοινωνίες	250,5	248,9	248,0	254,5	267,7	267,6
Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί	54,0	81,2	91,8	108,0	113,0	112,7
Διαχ. ακίνητης περιουσίας & επιχ. δραστ.	69,5	139,6	149,1	197,2	289,2	294,8
Δημόσια Διοίκηση, άμυνα, κοιν. ασφάλιση	184,5	267,1	272,3	301,3	343,6	390,9
Εκπαίδευση	131,3	200,7	220,0	249,8	312,4	328,4
Υγεία και κοινωνική μέριμνα	138,0	155,0	163,1	188,2	220,2	240,9
Άλλες δραστηριότητες υπηρεσιών	71,6	117,2	126,1	132,1	153,6	162,4
Ιδιωτικά νοικοκυριά που απασχολούν οικιακό προσωπικό	30,5	23,8	34,1	52,6	67,6	68,5
Ποσοστιαία συμμετοχή στο σύνολο της απασχόλησης						
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ ΤΟΜΕΑΣ	29,9	21,3	20,4	17,4	12,4	11,6
ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΤΟΜΕΑΣ	28,6	24,2	23,2	22,6	22,4	22,4
Ορυχεία και Λατομεία	0,8	0,5	0,4	0,5	0,4	0,4
Μεταποιητικές Βιομηχανίες	19,2	15,6	15,1	13,9	12,8	12,4
Παροχή ρεύματος, αερίου και νερού	0,8	1,1	1,1	1,0	0,9	0,9
Κατασκευές	7,8	7,0	6,6	7,2	8,4	8,7
ΤΡΙΤΟΓΕΝΗΣ ΤΟΜΕΑΣ	41,5	54,5	56,4	60,0	65,1	66,1
Εμπόριο, επισκ. οχημάτων & οικ. συσκ.	11,3	15,8	16,3	17,1	17,8	17,7
Ξενοδοχεία και εστιατόρια	3,8	5,5	5,8	6,7	6,9	7,0
Μεταφορές αποθήκευση & επικοινωνίες	7,1	6,7	6,5	6,2	6,1	5,9
Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί	1,5	2,2	2,4	2,6	2,6	2,5
Διαχ. ακίνητης περιουσίας & επιχ. δραστ.	2,0	3,8	3,9	4,8	6,6	6,5
Δημόσια Διοίκηση, άμυνα, κοιν. ασφάλιση	5,2	7,2	7,1	7,4	7,8	8,6
Εκπαίδευση	3,7	5,4	5,8	6,1	7,1	7,3
Υγεία και κοινωνική μέριμνα	3,9	4,2	4,3	4,6	5,0	5,3
Άλλες δραστηριότητες υπηρεσιών	2,0	3,2	3,3	3,2	3,5	3,6
Ιδιωτικά νοικοκυριά που απασχολούν οικιακό προσωπικό	0,9	0,6	0,9	1,3	1,5	1,5

Πηγή: ΕΕΔ

Πίνακας ΣΤ-23: Ποσοστιαία συμμετοχή των υπηρεσιών στο σύνολο της απασχόλησης								
	1983	**1985**	**1990**	**1995**	**2000**	**2005**	**2008**	**Μετ. 1983-2008**
ΣΥΝΟΛΟ	100	100	100	100	100	100	100	27,7
Χονδ. & Λιαν. Εμπόριο, επισκ. οχημάτων & οικιακών συσκ.	11,3	11,5	13,1	16,3	17,1	17,8	18,1	104,5
Ξενοδοχεία και εστιατόρια	3,8	4,4	4,5	5,8	6,7	6,9	6,4	112,3
Μεταφορές αποθήκευση και επικοινωνίες	7,1	7,0	6,7	6,5	6,2	6,1	6,2	12,5
Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί	1,5	1,6	2,0	2,4	2,6	2,6	2,7	125,4
Διαχ. ακίνητης περιουσίας & επιχ. δραστ.	2,0	2,1	2,9	3,9	4,8	6,6	6,9	349,2
Δημ. Διοίκηση, Άμυνα, Υποχρεωτική Κοινωνική Ασφάλιση	5,2	5,6	6,1	7,1	7,4	7,8	8,3	103,8
Εκπαίδευση	3,7	4,1	4,8	5,8	6,1	7,1	7,1	145,6
Υγεία και κοινωνική μέριμνα	3,9	4,5	5,2	4,3	4,6	5,0	5,3	73,3
Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών	2,0	2,1	2,3	3,3	3,2	3,5	3,2	102,8
Ιδιωτικά νοικοκυριά που απασχολούν προσωπικό	0,9	0,8	0,6	0,9	1,3	1,5	1,6	130,4
Σύνολο υπηρεσιών	**41,5**	**43,8**	**48,4**	**56,3**	**60,0**	**65,1**	**65,9**	**103,1**

Πηγή: ΕΣΥΕ/ΕΛΣΤΑΤ

Πίνακας ΣΤ-24: Μέσος αριθμός απασχολούμενων ανά επιχείρηση με περισσότερους από 10 εργαζόμενους		
	1995	**2004**
Βιομηχανία τροφίμων και ποτών	47,1	71,0
Βιομηχανία καπνού	209,0	188,7
Παραγωγή κλωστοϋφαντουργικών υλών	49,9	60,0
Παραγωγή ενδυμάτων	37,2	44,1
Κατεργασία δέρματος, ειδών ταξιδιού και υποδημάτων	24,8	35,7
Βιομηχανία ξύλου και προϊόντων ξύλου	30,7	36,8
Βιομηχανία χαρτιού και χαρτοπολτού	60,1	67,2
Εκδόσεις, εκτυπώσεις, προεγγεγραμμένα μέσα	43,7	71,0
Προϊόντα διύλισης πετρελαίου	242,2	267,4
Χημικές βιομηχανίες	59,6	64,7
Προϊόντα από ελαστικό και πλαστικές ύλες	35,6	48,4
Προϊόντα από μη μεταλλικά στοιχεία	34,9	45,8
Παραγωγή βασικών μετάλλων	85,0	120,8
Μεταλλικά προϊόντα (εκτός μηχανών)	29,6	47,4
Μηχανήματα	34,4	51,1
Ηλεκτρικές μηχανές, συσκευές	46,1	59,8
Συσκευές ραδιοφωνίας, τηλεόρασης, τηλεπικοινωνιών	87,4	286,1
Ιατρικά όργανα, όργανα ακριβείας, οπτικά, ρολόγια	41,1	65,7
Αυτοκίνητα και εξαρτήματα	46,2	70,0
Άλλος εξοπλισμός μεταφορών	122,2	170,6
Κατασκευή επίπλων	20,5	35,3
Μηχανές γραφείου, Υ/Η, ανακύκλωση	16,5	22,7
Σύνολο	**43,9**	**62,2**

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων Έρευνας Εργατικού Δυναμικού

Πίνακας ΣΤ-25: Θέση στο επάγγελμα ανά φύλο, ιδιωτικός και δημόσιος τομέας, απασχολούμενοι 15-64 ετών							
		1983	1985	1990	1995	2000	2006
ΑΝΔΡΕΣ	Εργοδότης	7,7	6,9	7,7	8,7	10,4	10,8
	Αυτοαπασχολούμενος	37,3	37,3	34,9	33,5	28,2	24,5
	Μισθωτός	50,2	51,0	52,6	52,6	56,3	60,9
	Βοηθός στην οικογενειακή επιχείρηση	4,7	4,8	4,8	5,2	5,1	3,7
	Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
ΓΥΝΑΙΚΕΣ	Εργοδότης	1,4	1,4	1,9	2,3	3,8	4,1
	Αυτοαπασχολούμενος	17,9	18,7	18,5	16,4	17,9	17,0
	Μισθωτός	44,7	46,0	52,0	56,2	61,0	67,9
	Βοηθός στην οικογενειακή επιχείρηση	36,1	33,9	27,7	25,1	17,2	10,9
	Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων ΕΕΔ (β' τρίμηνο)

Πίνακας ΣΤ-26: Κατανομή των απασχολούμενων ανά επάγγελμα						
	1993	**1995**	**2000**	**2005**	**2008**	**Μεταβολή 1993-2008**
ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ, ΠΛΗΝ ΠΡΩΤΟΓΕΝΗ						
Ποσοστιαία σύνθεση της απασχόλησης						
Ανώτερα διοικητικά στελέχη & διευθυντές	16,6	16,7	15,4	15,0	15,0	
Επιστημονικά, καλλιτεχνικά και συναφή επαγγέλματα	8,5	8,9	9,4	10,5	11,1	
Τεχνολόγοι, τεχνικοί βοηθοί	5,4	6,1	7,1	7,6	8,2	
Υπάλληλοι γραφείου	8,8	9,0	10,3	10,5	10,2	
Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών και πωλητές	15,3	16,1	17,4	18,0	18,4	
Ειδικευμένοι τεχνίτες	28,4	25,8	23,7	21,6	20,1	
Χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων και μηχανημάτων	10,5	10,4	10,6	9,8	9,6	
Ανειδίκευτοι εργάτες, χειρώνακτες και μικροεπαγγελματίες	6,4	6,9	6,1	6,9	7,3	
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
Απόλυτος αριθμός απασχολούμενων						
Ανώτερα διοικητικά στελέχη & διευθυντές	354.467	371.519	388.441	432.600	455.861	28,6
Επιστημονικά, καλλιτεχνικά και συναφή επαγγέλματα	180.271	196.899	238.197	301.301	338.980	88,0
Τεχνολόγοι, τεχνικοί βοηθοί	114.573	134.441	178.180	218.831	248.947	117,3
Υπάλληλοι γραφείου	186.698	200.625	260.085	301.735	309.756	65,9
Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών και πωλητές	325.505	358.220	438.853	517.137	560.863	72,3
Ειδικευμένοι τεχνίτες	605.415	573.873	598.197	620.452	611.939	1,1
Χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων και μηχανημάτων	224.793	230.218	267.772	282.218	293.436	30,5
Ανειδίκευτοι εργάτες, χειρώνακτες και μικροεπαγγελματίες	137.139	152.877	155.343	199.555	223.332	62,9
Σύνολο	2.131.329	2.221.705	2.527.373	2.875.900	3.043.114	**42,8**
ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ, ΠΛΗΝ ΠΡΩΤΟΓΕΝΗ, ΜΙΣΘΩΤΟΙ						
Ποσοστιαία σύνθεση της απασχόλησης						
Ανώτερα διοικητικά στελέχη & διευθυντές	1,2	1,5	2,0	1,7	2,0	
Επιστημονικά, καλλιτεχνικά και συναφή επαγγέλματα	6,9	7,6	7,7	8,3	9,0	
Τεχνολόγοι, τεχνικοί βοηθοί	7,6	8,4	9,0	9,4	9,9	
Υπάλληλοι γραφείου	13,9	14,7	15,5	15,4	14,8	
Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών και πωλητές	17,1	17,5	19,8	21,4	21,5	
Ειδικευμένοι τεχνίτες	30,7	27,0	24,4	22,0	20,9	
Χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων και μηχανημάτων	12,3	12,1	12,3	11,5	11,3	
Ανειδίκευτοι εργάτες, χειρώνακτες και μικροεπαγγελματίες	10,2	10,9	9,2	10,1	10,5	
Σύνολο	99,9	99,8	99,9	99,9	99,8	
Απόλυτος αριθμός απασχολούμενων						
Ανώτερα διοικητικά στελέχη & διευθυντές	13.809	18.628	30.462	30.245	38.234	176,9
Επιστημονικά, καλλιτεχνικά και συναφή επαγγέλματα	79.494	91.317	115.789	149.643	172.113	116,5
Τεχνολόγοι, τεχνικοί βοηθοί	88.222	101.610	134.684	168.177	190.742	116,2
Υπάλληλοι γραφείου	161.279	177.637	232.327	276.794	283.779	76,0
Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών και πωλητές	198.304	211.483	296.659	384.263	411.843	107,7
Ειδικευμένοι τεχνίτες	356.182	327.034	366.211	393.780	400.371	12,4
Χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων και μηχανημάτων	142.476	146.511	184.939	206.309	216.241	51,8
Ανειδίκευτοι εργάτες, χειρώνακτες και μικροεπαγγελματίες	117.842	132.307	137.589	181.938	200.912	70,5
Σύνολο	1.159.219	1.209.028	1.500.756	1.793.219	1.917.212	65,4

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων ΕΕΔ (β' τρίμηνο)

Πίνακας ΣΤ-27: Διάρθρωση της απασχόλησης στον ιδιωτικό και τον δημόσιο τομέα, ανά εκπαιδευτικό επίπεδο										
	1993	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	1993-2006
Δημόσιος τομέας										
Διδακτορικό ή Μεταπτυχιακός τίτλος	0,6	0,8	1,2	1,3	1,7	1,9	3,3	3,0	3,0	554,0
Πτυχίο Ανωτάτων Σχολών	31,2	31,1	32,3	32,4	32,3	32,6	34,6	34,4	34,9	40,4
Πτυχίο Ανώτερης Τεχν. Επαγγ. Εκπαίδευσης	10,7	12,5	17,9	17,2	17,3	18,8	20,9	21,0	21,2	148,5
Απολυτήριο Μέσης Εκπαίδευσης	40,4	38,8	35,6	36,5	36,0	35,3	32,5	32,7	32,9	2,1
Απολυτήριο Δημοτικού, μερικές τάξεις Δημοτικού	16,8	16,6	12,8	12,5	12,5	11,3	8,6	8,9	8,1	-39,8
Δεν πήγε καθόλου σχολείο	0,3	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	-67,5
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	25,6
Ιδιωτικός τομέας										
Διδακτορικό ή Μεταπτυχιακός τίτλος	0,1	0,2	0,4	0,3	0,4	0,5	0,9	0,9	1,3	968,1
Πτυχίο Ανωτάτων Σχολών	7,7	8,5	10,3	10,5	10,8	10,8	11,3	11,4	11,9	82,3
Πτυχίο Ανώτερης Τεχν. Επαγγ. Εκπαίδευσης	4,4	5,6	10,7	10,8	10,5	11,5	13,5	13,5	14,1	276,8
Απολυτήριο Μέσης Εκπαίδευσης	33,3	34,8	41,4	42,1	44,0	43,7	45,5	46,7	46,4	64,8
Απολυτήριο Δημοτικού ή μερικές τάξεις Δημοτικού	52,7	49,0	35,8	35,3	33,4	32,7	28,1	26,9	25,8	-42,0
Δεν πήγε καθόλου σχολείο	1,7	1,8	1,2	1,0	0,9	0,9	0,7	0,5	0,5	-64,3
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	18,3
Σύνολο οικονομίας										
Διδακτορικό ή Μεταπτυχιακός τίτλος	0,2	0,4	0,6	0,5	0,7	0,8	1,5	1,4	1,6	749,0
Πτυχίο Ανωτάτων Σχολών	12,8	13,4	15,0	15,1	15,4	15,5	16,6	16,5	17,1	60,2
Πτυχίο Ανώτερης Τεχν. Επαγγ. Εκπαίδευσης	5,8	7,1	12,2	12,1	11,9	13,1	15,2	15,2	15,7	225,5
Απολυτήριο Μέσης Εκπαίδευσης	34,8	35,7	40,2	40,9	42,3	41,9	42,5	43,6	43,4	49,2
Απολυτήριο Δημοτικού ή μερικές τάξεις Δημοτικού	45,0	42,0	31,0	30,5	28,9	28,1	23,6	23,0	21,8	-41,8
Δεν πήγε καθόλου σχολείο	1,4	1,5	1,0	0,8	0,7	0,7	0,6	0,4	0,4	-64,5
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	19,8

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων ΕΕΔ (β' τρίμηνο)

Πίνακας ΣΤ-28: μεταβολή στην απασχόληση ανά επάγγελμα και ηλικιακή ομάδα (1993-2006, ιδιωτικός τομέας πλην πρωτογενή)			
	15-64 ετών	30-64 ετών	20-29 ετών
1 Ανώτερα διοικητικά και διευθυντικά στελέχη	25,1	30,2	-7,5
2 Επιστημονικά, καλλιτεχνικά και συναφή επαγγέλματα	77,3	91,7	35,7
3 Τεχνολόγοι και τεχνικοί βοηθοί	110,1	125,2	88,7
4 Υπάλληλοι γραφείου	66,7	91,1	37,8
5 Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών και πωλητές	55,1	78,8	34,4
7 Ειδικευμένοι τεχνίτες	-1,1	3,0	-4,3
8 Χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων και μηχανημάτων	31,9	36,9	19,0
9 Ανειδίκευτοι εργάτες, χειρώνακτες και μικροεπαγγελματίες	50,8	66,1	13,2
ΣΥΝΟΛΟ	37,2	45,6	23,1

Πηγή: επεξεργασία στοιχείων ΕΕΔ (β' τρίμηνο)

Πίνακας ΣΤ-29: Ποσοστό επιχειρήσεων με κενές θέσεις ανά ζητούμενη ειδικότητα		
Ειδικότητες	Ποσοστό επιχειρήσεων (στο σύνολο των επιχειρήσεων) με κενές θέσεις εργασίας	Ποσοστό επιχειρήσεων (στο σύνολο των επιχειρήσεων με κενές θέσεις) που οι κενές θέσεις παραμένουν απλήρωτες για περισσότερους από 6 μήνες
Διευθυντικά στελέχη	0,0	0,1
Πρόσωπα που ασκούν επιστημονικά και καλλιτεχνικά επαγγέλματα	4,7	3,1
Τεχνολόγοι και τεχνικοί βοηθοί	6,2	7,0
Υπάλληλοι γραφείου	9,7	18,5
Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών και πωλητές	24,7	25,1
Ειδικευμένοι γεωργοί, κτηνοτρόφοι, δασοκόμοι και αλιείς	0,1	0,0
Ειδικευμένοι τεχνίτες	30,1	17,6
Χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων και μηχανημάτων	13,9	17,4
Ανειδίκευτοι εργάτες, χειρώνακτες και μικροεπαγγελματίες	10,5	11,3

Πηγή: ΠΑΕΠ, 2004: 122, 124

Πίνακας ΣΤ-30: Ποσοστό ανεργίας ανά περιφέρεια																
	1988	**1990**	**1991**	**1993**	**1994**	**1995**	**1996**	**1997**	**1998**	**1999**	**2000**	**2001**	**2002**	**2003**	**2004**	**2005**
Αν. Μακεδονία - Θράκη	9,0	5,7	5,4	6,9	8,1	9,6	10,0	8,7	9,0	13,0	8,8	9,3	9,7	10,2	13,1	11,0
Κεντρική Μακεδονία	6,8	6,4	6,0	8,4	8,8	9,2	9,1	9,6	10,4	11,9	10,9	10,9	11,0	10,0	11,8	11,1
Δυτική Μακεδονία	5,9	10,0	8,0	10,8	9,5	13,6	17,3	15,0	11,8	14,4	15,0	16,3	13,9	16,0	16,4	18,4
Ήπειρος	5,0	3,2	9,8	8,2	8,6	7,9	12,2	11,5	13,5	14,2	10,9	12,6	11,8	11,5	11,6	11,5
Θεσσαλία	6,9	7,8	6,8	7,4	7,1	7,8	7,8	8,0	10,9	13,1	13,0	12,2	11,2	10,6	9,8	9,3
Ιόνια Νησιά	3,4	3,4	3,7	3,9	3,5	5,3	5,8	6,2	4,0	5,8	5,6	7,3	6,9	10,3	10,4	8,4
Δυτική Ελλάδα	7,2	7,7	8,6	10,2	11,1	9,3	8,9	8,7	11,1	12,0	10,6	10,3	10,8	9,5	12,1	11,0
Στερεά Ελλάδα	6,9	6,5	7,2	9,7	11,2	9,8	10,8	12,6	13,4	15,3	14,4	14,2	10,0	9,5	12,4	10,5
Αττική	10,0	8,8	9,9	11,5	11,5	11,2	12,0	11,8	12,3	12,6	12,3	10,4	9,3	8,7	9,1	8,6
Πελοπόννησος	5,8	5,8	5,6	6,4	6,8	6,5	6,8	8,2	8,7	7,9	9,7	8,7	7,9	8,5	8,5	8,6
Βόρειο Αιγαίο	5,4	4,7	8,8	4,5	7,3	5,2	7,5	7,2	11,3	11,8	7,8	6,3	9,8	7,6	9,3	10,4
Νότιο Αιγαίο	5,2	4,8	3,6	4,8	3,8	5,1	5,0	4,4	6,6	7,6	10,5	9,8	15,6	10,9	8,5	8,1
Κρήτη	3,5	2,5	4,0	3,9	4,2	4,4	3,5	4,4	7,4	7,6	7,2	6,3	6,7	5,2	5,9	6,1
ΣΥΝΟΛΟ	**7,7**	**7,0**	**7,7**	**9,1**	**9,3**	**9,4**	**9,9**	**10,0**	**10,9**	**11,9**	**11,3**	**10,4**	**9,9**	**9,3**	**10,2**	**9,6**

Πηγή: επεξεργασία πρωτογενών στοιχείων Έρευνας Εργατικού Δυναμικού

Πίνακας ΣΤ-31: Λόγος εισροών – εκροών στην αγορά εργασίας, 1983-1991 (άτομα ηλικίας 15-64 ετών)			
	Εισροές στην αγορά εργασίας	Εκροές από την αγορά εργασίας	Λόγος εισροών - εκροών
1983	280.207	78.569	3,6
1984	241.311	80.595	3,0
1985	222.755	87.168	2,6
1986	213.114	90.008	2,4
1987	198.599	94.264	2,1
1988	247.598	78.178	3,2
1989	254.152	81.739	3,1
1990	242.209	83.600	2,9
1991	242.431	79.781	3,0
1993	239.850	102.613	2,3
1994	179.548	100.081	1,8
1995	170.655	109.335	1,6
1996	162.766	99.747	1,6
1997	168.287	103.230	1,6
1998	194.043	128.973	1,5
1999	239.531	132.353	1,8
2000	213.827	123.482	1,7
2001	214.114	124.367	1,7
2002	171.270	117.671	1,5
2003	165.619	106.810	1,6
2004	174.749	125.821	1,4
2005	173.232	125.050	1,4
2006	149.739	111.827	1,3

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΕΕΔ (τρίμηνο)

Πίνακας ΣΤ-32: Βασικές μεταβολές και χαρακτηριστικά των ρυθμίσεων για το επίδομα ανεργίας								
	Νόμος							
	1545/85	1836/89	1874/90	1892/90	1545/85	1836/89	1874/90	1892/90
Άνεργοι	**Ελάχιστες προϋποθέσεις υπαγωγής**				**Διάρκεια επιδότησης**			
	125 ημέρες ασφάλισης τους τελευταίους 14 μήνες. Δεν υπολογίζονται οι 2 τελευταίοι μήνες.				2 μήνες	3 μήνες	4 μήνες	5 μήνες
	Κλιμάκωση επιδόματος				**Διάρκεια επιδότησης**			
	150 - 179 ημέρες ασφάλισης				3 μήνες	4 μήνες	5 μήνες	6 μήνες
	180+ ημέρες ασφάλισης				5 μήνες	6 μήνες	7 μήνες	
	180 - 219				-	-	-	8 μήνες
	220 – 249 (μετά τον 1892/90)				-	-	-	10 μήνες
	250+ (μετά τον 1892/90)				-	-	-	12 μήνες
	210 και 49 ετών				-	-	12 μήνες	
	210 ημέρες ασφάλισης και άνω των 49 ετών				8 μήνες	9 μήνες	10 μήνες	12 μήνες
Νέοι άνεργοι	**Ελάχιστες προϋποθέσεις υπαγωγής**				**Διάρκεια επιδότησης**			
	200 ημέρες ασφάλισης τελευταίους 24 μήνες. Δεν υπολογίζονται οι τελευταίοι 2 μήνες.				2 μήνες	3 μήνες	4 μήνες	5 μήνες
	Κλιμάκωση επιδόματος				**Διάρκεια επιδότησης**			
	250 ημέρες ασφάλισης				3 μήνες	4 μήνες	5 μήνες	6 μήνες
	300 ημέρες ασφάλισης				5 μήνες	6 μήνες	7 μήνες	8 μήνες
	350 ημέρες ασφάλισης και άνω των 49 ετών				8 μήνες	9 μήνες	10 μήνες	12 μήνες
Νέοι, πρωτοεισερχόμενοι στην αγορά εργασίας 73,37€	**Ελάχιστες προϋποθέσεις υπαγωγής**				**Διάρκεια επιδότησης**			
	20 – 29 ετών & εκπληρωμένες στρατιωτικές υποχρεώσεις & άνεργοι για περισσότερο από 12 μήνες				5 μήνες	5 μήνες	5 μήνες	5 μήνες
Οικοδόμοι	**Ελάχιστες προϋποθέσεις υπαγωγής**				**Διάρκεια επιδότησης**			
	100 ημέρες ασφάλισης τους τελευταίους 14 μήνες				2 μήνες	3 μήνες		
	150 - 179 ημέρες ασφάλισης				3 μήνες	4 μήνες		
	180+ ημέρες ασφάλισης				5 μήνες	6 μήνες		
	210 ημέρες ασφάλισης και άνω των 49 ετών				8 μήνες	9 μήνες	10 μήνες	
Εργαζόμενοι σε τουριστικά επαγγέλματα	**Ελάχιστες προϋποθέσεις υπαγωγής**				**Διάρκεια επιδότησης**			
	100 ημέρες ασφάλισης τους τελευταίους 12 μήνες				2 μήνες	3 μήνες		
	150 - 179 ημέρες ασφάλισης				3 μήνες	4 μήνες		
	180+ ημέρες ασφάλισης				5 μήνες	6 μήνες		
	210 ημέρες ασφάλισης και άνω των 49 ετών				8 μήνες	9 μήνες	10 μήνες	

Διάγραμμα 0-1: Σχέση έκτατων και τακτικών επιδομάτων ανεργίας στην Ελλάδα, 1986-2006

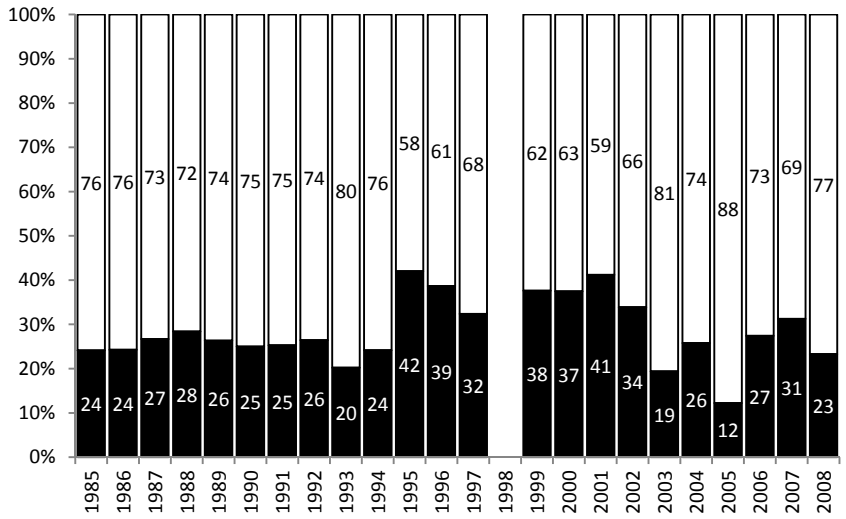

Πηγή: προϋπολογισμοί ΟΑΕΔ

Πίνακας ΣΤ-33: Δικαιούχος (για ανέγερση Κέντρων Κατάρτισης) βάσει του προγράμματος ειδικής οικονομικής ενίσχυσης της Ελλάδας στον κοινωνικό τομέα (1984-1990)		
	ECU	*Δρχ.*
ΟΑΕΔ	9.543.688	1.266.975.813
Ελληνικό Κέντρο Παραγωγικότητας	4.516.920	692.751.203
ΟΤΕ	3.861.121	670.930.964
Εθνική Κτηματική Τράπεζα Ελλάδος	3.518.820	505.874.414
Υπουργείο Υγείας	3.007.306	522.049.985
Οργανισμός Προωθήσεως Εξαγωγών	2.723.351	447.308.675
ΟΣΕ	2.469.653	431.719.640
Υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας	2.072.212	359.011.672
Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος (ΑΤΕ)	2.040.653	376.134.596
Υπουργείο Πολιτισμού - Γ.Γ. Λαϊκής Επιμόρφωσης	1.391.659	238.744.652
Σύνδεσμος Προστασίας Παιδιών	1.327.120	178.391.470
Ελληνικός Οργανισμός Μικρομεσαίων Μεταποιητικών Επιχειρήσεων και Χειροτεχνίας	1.031.864	138.568.835
Εθνικό Ίδρυμα Αποκατάστασης Αναπήρων	794.683	106.821.289
ΟΣΕ	445.928	70.380.816
Υπουργείο Παιδείας	400.966	36.957.036
Υπουργείο Γεωργίας	341.884	65.997.968
ΔΕΗ	288.727	41.550.035
Ίδρυμα Προστασίας Απροσαρμόστων Παίδων «Η Θεοτόκος»	131.123	17.625.554
Σύνολο	**41.311.101**	**6.454.794.621**
Πηγή: αποφάσεις 85/70/ΕΟΚ, 87/108/ΕΟΚ, 88/91/ΕΟΚ, 89/73/ΕΟΚ, 90/50/ΕΟΚ, 91/23/ΕΟΚ		

Πίνακας ΣΤ-34: Απορρόφηση πόρων των ΚΠΣ ανά άξονα προτεραιότητας (τέλος κάθε προγραμματικής περιόδου)	
Α' ΚΠΣ 1989-1993	
Βελτίωση των βασικών υποδομών	28,8
Ανάπτυξη του πρωτογενούς τομέα και αγροτική ανάπτυξη	6,1
Βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων	3,8
Ισόρροπη ανάπτυξη του τουρισμού	0,8
Ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού	**10,2**
Ανάπτυξη του εγχώριου δυναμικού των 13 περιφερειών	50,3
Β' ΚΠΣ 1994-1999	
Μείωση του βαθμού περιφερειακότητας και προώθηση της εσωτερικής συνοχής	22,3
Βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης	11,7
Ανάπτυξη και ανταγωνιστικότητα του οικονομικού ιστού	21,9
Ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού και προώθηση της εργασίας	**15,4**
Μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων	28,5
Τεχνική Βοήθεια	0,2
Γ' ΚΠΣ 2000-2006	
Ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού και προώθηση της απασχόλησης	**10,7**
Βελτίωση της ανταγωνιστικότητας για βιώσιμη ανάπτυξη	14,5
Μεταφορές	28,8
Αγροτική ανάπτυξη και αλιεία	9,0
Ποιότητα ζωής	4,3
Κοινωνία της πληροφορίας	6,8
Περιφερειακή ανάπτυξη	25,8
Τεχνική βοήθεια	0,2

Πίνακας ΣΤ-35: Αναμενόμενη επίδραση του ΚΠΣ στην ανεργία[)]				
	Ελλάδα	Πορτογαλία	Ιρλανδία	Ισπανία
(Α) Μεταβολή της ανεργίας λόγω του ΚΠΣ (β)				
1989-93	-2,9	-4,1	-1,0	-0,8
1994-99	-6,2	-4,0	-0,4	-1,6
2000-06	-3,2	-2,8	0,4	-1,7
(Β) Ποσοστιαία συμμετοχή του ΚΠΣ στο ΑΕΠ (γ)				
1989-93	2,6	3,0	2,5	0,7
1994-99	3,0	3,3	1,9	1,5
2000-06	2,8	2,9	0,6	1,3
(Γ) Επίδραση του ΚΠΣ σε σχέση με την ανεργία (δ)				
1989-93	-1,1	-1,4	-0,4	-1,1
1994-99	-2,1	-1,2	-0,2	-1,1
2000-06	-1,1	-1,0	0,4	-1,3
Μέσος όρος 1989-2006	-1,6	-1,3	-0,3	-1,3
(α) αναφέρεται στο κοινοτικό σκέλος του ΚΠΣ (β) επίδραση του ΚΠΣ στην ανεργία, κατά το τέλος της περιόδου προγραμματισμού, ως ποσοστό του αναμενόμενου ποσοστού ανεργίας στην περίπτωση που δεν υπήρχε το ΚΠΣ (γ) επίδραση του ΚΠΣ στο ΑΕΠ, κατά το τέλος της περιόδου προγραμματισμού, ως ποσοστό του αναμενόμενου ποσοστού ανεργίας στην περίπτωση που δεν υπήρχε το ΚΠΣ (δ) Λόγος Α/Β				
Πηγή: Lolos 2001: 29				

Πίνακας ΣΤ-36: Κατανομή πόρων του ΕΚΤ για την περίοδο 2000-2006 - Ελλάδα		
	εκ. €	%
ΣΥΝΟΛΟ	4.241,2	100
Απασχολησιμότητα	2.841,6	67
Επιχειρηματικότητα	551,4	13
Προσαρμοστικότητα	339,3	8
Ίσες ευκαιρίες	508,9	12
Equal	98,0	2
COM(2000) 16 final		

Πίνακας ΣΤ-37: Ωφελούμενοι ανά επιχειρησιακό πρόγραμμα		
	Γ΄ΚΠΣ	Β΄ΚΠΣ
Συνεχιζόμενη Κατάρτιση & Προώθηση της Απασχόλησης	**351.000**	**882.000**
Κατάρτιση εργαζομένων & Αυτοαπασχολούμενων	216.737	372.000
Κατάρτιση εργαζομένων	65.021	
Κατάρτιση αυτοαπασχολούμενων	151.716	
Κατάρτιση ανέργων & Προώθηση στην απασχόληση	134.195	510.000
Κατάρτιση ανέργων	66.065	320.000
Επιδότηση απασχόλησης	68.130	190.000
Νέες Θέσεις Εργασίας	*53.395*	
Νέοι Ελεύθεροι Επαγγελματίες	*14.735*	

Πίνακας ΣΤ-38: Σχέση Ε.Π. Συνεχιζόμενη Κατάρτιση & Προώθηση της Απασχόλησης Β' ΚΠΣ με Γ' ΚΠΣ				
	Γ΄ΚΠΣ		Β΄ΚΠΣ	
	€	%	€	%
Συνεχιζόμενη Κατάρτιση & Προώθηση της Απασχόλησης	1.267.500	100	1.447.661	100
Δημιουργία & Λειτουργία Υποδομών	51.335	4	93.035	6
Κατάρτιση εργαζομένων & Αυτοαπασχολούμενων	531.875	42	527.091	36
Κατάρτιση εργαζομένων	159.562	30		
Κατάρτιση αυτοαπασχολούμενων	372.312	70		
Κατάρτιση ανέργων & Προώθηση στην απασχόληση	684.291	54	827.536	57
Κατάρτιση ανέργων	405.177	60	237.239	29
Επιδότηση απασχόλησης	279.114	40	590.297	71

Πίνακας ΣΤ-39: ΚΠΣ και αγορά εργασίας			
	1989-1993 (Α' ΚΠΣ)	1994-1999 (Β' ΚΠΣ)	2000-2006 (Γ' ΚΠΣ)
Συμμετέχοντες σε προγράμματα προώθησης της απασχόλησης (ΝΘΕ, ΝΕΕ και προγράμματα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας)	110.171(2)	210.000(3) 214.054(4)	154.014(4)
Ποσοστό διείσδυσης(5)	7%	8%	4,7%
Θέσεις εργασίας που αναμένεται ότι έχουν δημιουργηθεί μετά το πέρας της Προγραμματικής Περιόδου	50.000	50.000-100.000	245.065(4)
Ποσοστό επί της πραγματικής αύξησης της απασχόλησης (εξαιρείται ο πρωτογενής τομέας) στο τέλος της περιόδου	27%	15%-30%	46%
(1): Ετήσιες εκθέσεις διαχείρισης του ΕΚΤ για τα οικονομικά έτη 1984-1988 (2): ΟΑΕΔ (1994): 53-56 (3): Υπ. Εργασίας, Χ: 8 (4): Συμπληρώματα Προγραμματισμού του Ε.Π. Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση (5): το ποσοστό διείσδυσης αφορά το μέσο ετήσιο ποσοστό των ανέργων που ωφελήθηκαν άμεσα από τις ενέργειες προώθησης της απασχόλησης			

Πίνακας ΣΤ-40: Χρηματοδοτική δομή και ωφελούμενοι του Α ΚΠΣ (1989-1993), για παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας		
Λειτουργικό Πρόγραμμα	**Ποσά που απορροφήθηκαν εκατ. δρχ.**	**Ωφελούμενοι**
Προώθηση της Απασχόλησης	45.535.161	107.171
Άτομα Με Ειδικές Ανάγκες	3.735.594	4.601
Μαθητεία	18.081.050	51.406
Ταχύρυθμη Επαγγελματική Κατάρτιση (ΤΕΚ)	6.679.805	19.386
Ανταγωνιστικότητα Επιχ. και Ισόρροπη Ανάπτυξη του Τουρισμού	357.204.672	173.809
Συλλογικές ανάγκες (Δήμοι – Κοινότητες) [1990-1991]	986.937.421	2.999
ΣΥΝΟΛΟ	**1.418.173.703**	**359.372**
πηγή: ΟΑΕΔ (1994)		

Πίνακας ΣΤ-41: Κατανομή Λειτουργικών Προγραμμάτων του ΟΑΕΔ του Α ΚΠΣ Απορροφιθέντα ποσά					
	1990	**1991**	**1992**	**1993**	**1990-1993**
Λειτουργικό Πρόγραμμα (Λ.Π.) Προώθηση της Απασχόλησης	9%	6%	16%	14%	11%
Λ.Π. Άτομα με Ειδικές Ανάγκες	1%	1%	1%	1%	1%
Λ.Π. Μαθητεία	3%	3%	5%	6%	4%
Λ.Π. Ταχύρυθμη Επαγγελματική Κατάρτιση (ΤΕΚ)	1%	1%	2%	2%	2%
Λ.Π. Ανταγωνιστικότητα Επιχ. & Ισόρροπη Ανάπτυξη του Τουρισμού	86%	89%	76%	77%	83%
ΣΥΝΟΛΟ	100%	100%	100%	100%	100%
πηγή: ΟΑΕΔ (1994)					

Πίνακας ΣΤ-42: Αριθμός ωφελούμενων από παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας που χρηματοδοτήθηκαν από το Β ΚΠΣ (1994-1999)	
Βασικές κατηγορίες ωφελούμενων	Αριθμός ωφελούμενων
Άνεργοι (κατάρτιση ΚΕΚ, ταχύρρυθμη ΟΑΕΔ και κατάρτιση ναυτικών)	115.349
Επιδοτούμενες νέες θέσεις απασχόλησης (ΝΘΕ/NEE/Stage)	210.000 (36.824 NEE)
Εργαζόμενοι που έλαβαν κατάρτιση	208.875
Αυτοαπασχολούμενοι που έλαβαν κατάρτιση	141.416
Σύνολο	715.640
Πηγή: Υπ. Εργασίας, Χ: 8	

Πίνακας ΣΤ-43: Δομή των παρέμβασης του Β' ΚΠΣ (1994-1999) στους ανθρώπινους πόρους					
	ποσό (εκατ. ecu)	κοινοτική συμμετοχή (%)	% επί του ΚΠΣ	% επί των ανθρωπίνων πόρων	% στον άξονα 4
ΑΞΟΝΑΣ 4 Ανάπτυξη Ανθρωπίνου Δυναμικού και Προώθηση στην Απασχόληση	**3.488,9**	**75**	**17,0**	**78,0**	**100,0**
ΕΠ Εκπαίδευση και Αρχική Κατάρτιση	1.847,6	75	9,0	41,0	53,0
ΕΠ Συνεχιζόμενη Κατάρτιση και Προώθηση στην Απασχόληση	1.008,0	75	5,0	23,0	10,3
ΕΠ Καταπολέμηση του Αποκλεισμού από την αγορά εργασίας	328,0	55	2,0	7,0	7,0
ΕΠ Εκσυγχρονισμός Δημόσιας Διοίκησης	305,3	73	1,0	7,0	1,0
Προγράμματα ενσωματωμένα σε άλλα ΕΠ	974,4	75	5,0	22,0	
Σύνολο παρεμβάσεων	**4.463,3**	**74**	**21,0**	**100,0**	
ΣΥΝΟΛΟ ΚΠΣ	**21.049,9**	**66**			

Πίνακας ΣΤ-44: Δαπάνες για ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης (συμπεριλαμβανόμενων των δαπανών για δημόσιες υπηρεσίες απασχόλησης), ως ποσοστό της συνολικής δαπάνης για πολιτικές απασχόλησης					
	1985	**1990**	**1995**	**2000**	**2004**
Αυστρία	15,3	17,4	14,1	24,7	23,6
Βέλγιο	25,4	2,84	29,6	31,5	27,7
Τσεχία	-	28,5	26,1	31,7	33,8
Γερμανία	24,1	42,5	32,1	34,3	26,9
Δανία	-	19,1	28,6	41,2	36,3
Ισπανία	8,2	23,4	15,1	32,8	26,9
Φιλανδία	38,5	43,7	26,2	26,8	27,4
Γαλλία	18,4	27,0	39,2	42,4	29,7
Ελλάδα	**22,6**	**39,6**	**42,0**	**37,4**	**29,7**
Ουγγαρία	-	17,2	24,8	37,7	35,3
Ιρλανδία	22,6	39,6	42,0	37,4	27,0
Ιταλία	-	-	-	83,8	41,8
Λουξεμβούργο	20,1	22,3	13,7	11,3	20,4
Ολλανδία	21,6	29,6	25,5	14,9	33,4
Πορτογαλία	-	59,1	43,0	30,0	29,5
Σουηδία	68,1	62,6	48,1	53,0	43,2
Βρετανία	21,7	31,3	17,2	30,6	36,0
Ευρωπαϊκός μέσος όρος	**26,0**	**32,8**	**28,7**	**36,1**	**30,9**
Πηγή: Employment in Europe, 2006: 128					

Πίνακας ΣΤ-45: Λόγος της δαπάνης (σε PPP) σε ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης, ανά τον αριθμό των ατόμων που περιμένουν να εργαστούν												
	1985	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Αυστρία	-	-	2,2	1,0	1,0	1,3	1,8	1,8	2,3	2,3	2,7	1,5
Βέλγιο	2,8	5,3	4,0	4,5	3,6	3,7	4,9	6,3	5,7	4,8	4,9	5,1
Τσεχία	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	0,1	0,1
Γερμανία	1,9	5,3	5,1	4,9	3,2	3,8	4,4	4,4	4,2	4,4	3,6	3,2
Δανία	-	4,9	7,8	8,0	8,9	9,7	13,2	12,8	13,9	15,6	12,6	12,5
Ισπανία	-	0,8	0,3	0,3	0,3	0,5	0,8	1,0	1,1	1,1	1,1	1,2
Φιλανδία	-	-	2,4	2,8	2,3	2,1	2,3	2,2	2,3	2,3	2,5	2,8
Γαλλία	1,5	2,8	4,2	4,3	3,4	3,5	3,9	4,5	4,8	4,8	4,2	3,6
Ελλάδα	**-**	**0,3**	**0,4**	**0,4**	**0,4**	**0,2**	**0,4**	**0,4**	**0,5**	**0,4**	**0,2**	**0,3**
Ουγγαρία	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,2	0,2
Ιρλανδία	1,2	1,9	2,0	2,6	2,1	2,9	3,8	4,5	5,2	4,9	4,8	4,8
Ιταλία	-	-	-	0,5	-	0,8	0,9	1,0	1,4	1,5	1,7	1,3
Λουξεμβούργο	2,7	5,5	2,0	3,2	3,7	3,0	3,5	3,8	4,8	4,7	5,8	6,5
Ολλανδία	2,7	5,5	2,0	3,2	3,7	3,0	3,5	3,8	4,8	4,7	5,8	6,5
Πορτογαλία	-	0,6	0,8	1,0	0,5	0,9	0,8	1,1	1,5	1,3	1,3	1,4
Σουηδία	-	-	13,3	-	9,7	10,8	11,7	12,0	11,5	12,0	13,0	10,8
Βρετανία	1,0	1,0	0,4	0,4	0,5	0,5	0,6	0,8	0,6	0,7	0,6	0,8
Εσθονία	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Λιθουανία	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1
Λεττονία	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Σλοβακία	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Πηγή: Employment in Europe, 2006: 132												

Πίνακας ΣΤ-46: Λόγος της δαπάνης (σε PPP) σε παθητικές πολιτικές απασχόλησης, ανά τον αριθμό των ατόμων που περιμένουν να εργαστούν												
	1985	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Αυστρία	-	-	13,6	5,6	5,2	5,9	6,1	6,0	6,6	7,3	8,8	5,3
Βέλγιο	8,2	13,2	9,5	9,7	10,4	8,4	11,4	13,6	12,9	12,7	12,3	13,3
Τσεχία	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,2	0,2	0,2
Γερμανία	5,9	7,2	10,8	10,3	9,3	9,0	9,1	8,78	9,0	9,4	9,1	8,8
Δανία	-	20,5	19,4	19,9	15,9	17,4	18,5	18,3	19,2	21,9	22,1	21,9
Ισπανία	-	2,6	1,8	1,7	1,7	1,8	1,9	2,1	2,5	2,8	2,9	3,2
Φιλανδία	-	-	6,9	6,5	5,8	5,2	5,9	5,9	6,4	6,7	7,1	7,3
Γαλλία	6,9	7,6	6,6	6,5	5,6	5,8	6,0	6,3	7,4	8,4	8,9	8,6
Ελλάδα	**0,1**	**0,4**	**0,5**	**0,6**	**0,7**	**0,5**	**0,6**	**0,7**	**0,7**	**0,7**	**1,0**	**1,0**
Ουγγαρία	-	-	-	0,1	-	-	-	-	-	-	0,2	0,3
Ιρλανδία	3,1	3,9	3,9	4,4	-	4,5	4,8	4,5	5,0	6,1	7,2	8,7
Ιταλία	-	-	-	1,5	-	0,9	1,1	1,0	1,4	1,5	1,7	1,8
Λουξεμβούργο	10,8	19,0	12,7	13,5	7,8	6,0	12,0	11,4	12,9	12,9	17,8	16,0
Ολλανδία	10,0	9,2	6,8	8,5	7,6	7,8	8,1	13,3	15,4	14,4	14,3	13,8
Πορτογαλία	-	0,4	1,1	1,1	1,2	1,8	2,1	2,6	3,2	3,5	3,1	3,4
Σουηδία	-	-	14,3	-	10,4	10,7	11,5	11,8	9,2	9,7	15,3	14,2
Βρετανία	3,7	2,9	2,0	1,8	2,1	2,0	2,1	2,1	2,0	1,8	1,6	1,6
Εσθονία	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	0,1
Λιθουανία	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,0	0,0
Λεττονία	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1	-
Σλοβακία	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,1
Πηγή: Employment in Europe, 2006: 133												

		2005	2006	2007	2008	2009
1. Υπηρεσίες απασχόλησης	Ευρωπαϊκή Ένωση (27)	:	7,4	12,3	14,9	16,8
	Ελλάδα	:	0,2	0,1	0,1	:
2. Κατάρτιση	Ευρωπαϊκή Ένωση (27)	8,1	10,7	9,4	9,4	8,6
	Ελλάδα	:	4,0	2,8	3,0	0,3
3. Προγράμματα διαμοιρασμού θέσεων εργασίας	Ευρωπαϊκή Ένωση (27)	0,3	0,3	0,3	0,4	0,3
	Ελλάδα	:	:	:	:	:
4. Πρωτοβουλίες απασχόλησης	Ευρωπαϊκή Ένωση (27)	11,9	13,4	16,6	13,8	11,4
	Ελλάδα	:	2,6	3,5	4,7	10,9
5. Πολιτικές υποστήριξης & ένταξης στην αγορά εργασίας	Ευρωπαϊκή Ένωση (27)	2,5	2,3	2,6	3,7	3,2
	Ελλάδα	:	0,0	0,0	0,0	:
6. Προγράμματα άμεσης δημιουργίας θέσεων εργασίας	Ευρωπαϊκή Ένωση (27)	2,7	3,1	3,2	3,0	2,4
	Ελλάδα	:	:	0,1	0,2	:
7. Ενίσχυση της επιχειρηματικότητας	Ευρωπαϊκή Ένωση (27)	1,4	2,0	1,9	2,3	2,1
	Ελλάδα	:	0,9	1,2	1,0	4,3
8. Επιδόματα	Ευρωπαϊκή Ένωση (27)	36,8	36,6	35,0	37,0	45,4
	Ελλάδα	:	:	:	45,3	45,9
9. Πρόωρη συνταξιοδότηση	Ευρωπαϊκή Ένωση (27)	4,1	4,0	3,9	3,4	2,8
	Ελλάδα	:	:	:	:	:
Ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης (κατ. 2-7)	**Ευρωπαϊκή Ένωση (27)**	**26,9**	**31,8**	**34,1**	**32,6**	**27,9**
	Ελλάδα	**:**	**7,5**	**7,6**	**8,9**	**15,5**
Παθητικές πολιτικές απασχόλησης (κατηγορίες 8-9)	**Ευρωπαϊκή Ένωση (27)**	**40,9**	**40,6**	**38,9**	**40,4**	**48,2**
	Ελλάδα	**:**	**:**	**:**	**45,3**	**45,9**
Πηγή: Eurostat						

Πίνακας ΣΤ-48: Πλήθος δομών κατάρτισης ανά περιφέρεια								
	2003		**2005**		**2007**		**2009**	
	πλήθος	%	πλήθος	%	πλήθος	%	πλήθος	%
Ανατολικής Μακεδονίας & Θράκης	42	7%	40	8%	41	8%	41	8%
Αττικής	116	20%	105	20%	104	19%	97	19%
Βορείου Αιγαίου	14	2%	15	3%	17	3%	15	3%
Δυτικής Ελλάδας	52	9%	46	9%	49	9%	43	9%
Δυτικής Μακεδονίας	33	6%	29	5%	31	6%	30	6%
Ηπείρου	24	4%	25	5%	30	6%	31	6%
Θεσσαλίας	42	7%	42	8%	38	7%	38	8%
Ιονίων Νήσων	18	3%	14	3%	15	3%	12	2%
Κεντρικής Μακεδονίας	90	16%	85	16%	86	16%	85	17%
Κρήτης	35	6%	34	6%	36	7%	31	6%
Νοτίου Αιγαίου	17	3%	19	4%	18	3%	16	3%
Πελοποννήσου	35	6%	30	6%	31	6%	28	6%
Στερεάς Ελλάδας	48	8%	49	9%	42	8%	35	7%
ΣΥΝΟΛΟ	**566**	100%	**533**	100%	**538**	100%	**502**	100%
Πηγή: ΕΚΕΠΙΣ								

Πίνακας ΣΤ-49: Αριθμός καταρτιζόμενων και προγράμματα κατάρτισης που ολοκληρώθηκαν ανά περιφέρεια						
	2003-2005		**2005-2007**		**2007-2009**	
	Αριθμός καταρτιζόμενων	%	Αριθμός καταρτιζόμενων	%	Αριθμός καταρτιζόμενων	%
Ανατολικής Μακεδονίας & Θράκης	9.176	6	10.321	5	16.408	6
Αττικής	55.595	34	68.477	34	96.485	33
Βορείου Αιγαίου	3.939	2	3.524	2	6.417	2
Δυτικής Ελλάδας	8.762	5	10.129	5	18.230	6
Δυτικής Μακεδονίας	6.564	4	8.513	4	10.516	4
Ηπείρου	6.932	4	7.829	4	12.846	4
Θεσσαλίας	11.350	7	14.733	7	23.137	8
Ιονίων Νήσων	4.022	2	3.266	2	6.162	2
Κεντρικής Μακεδονίας	23.103	14	32.100	16	50.020	17
Κρήτης	10.463	6	14.301	7	17.850	6
Νοτίου Αιγαίου	6.070	4	4.985	2	7.856	3
Πελοποννήσου	7.060	4	7.846	4	14.732	5
Στερεάς Ελλάδας	8.887	5	13.691	7	16.213	5
ΣΥΝΟΛΟ	**161.923**	100	**199715**	100	**296.872**	100
	Αριθμός προγραμμάτων	%	Αριθμός προγραμμάτων	%	Αριθμός προγραμμάτων	%
Ανατολικής Μακεδονίας & Θράκης	487	5	551	5	873	5
Αττικής	3.267	37	4.265	37	5.358	33
Βορείου Αιγαίου	204	2	186	2	333	2
Δυτικής Ελλάδας	448	5	607	5	987	6
Δυτικής Μακεδονίας	327	4	461	4	537	3
Ηπείρου	353	4	417	4	648	4
Θεσσαλίας	593	7	791	7	1.211	8
Ιονίων Νήσων	201	2	176	2	369	2
Κεντρικής Μακεδονίας	1.242	14	1.728	15	2.729	17
Κρήτης	542	6	774	7	938	6
Νοτίου Αιγαίου	329	4	275	2	435	3
Πελοποννήσου	366	4	443	4	784	5
Στερεάς Ελλάδας	529	6	732	6	862	5
ΣΥΝΟΛΟ	**8.888**	100	**11.406**	100	**16.064**	100
Πηγή: ΕΚΕΠΙΣ						

Πίνακας ΣΤ-50: Ποσοστά απορρόφησης ανά Περιφέρεια και ανά φύλο των καταρτισθέντων στο πλαίσιο του Ε.Π «Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση» της περιόδου 2003-2005						
	2003-2005		2005-2007		2007-2009	
	Καταρτίστηκαν	% όσων βρήκαν απασχόληση	Καταρτίστηκαν	% όσων βρήκαν απασχόληση	Καταρτίστηκαν	% όσων βρήκαν απασχόληση
ΣΥΝΟΛΟ						
Ανατολικής Μακεδονίας - Θράκης	1.816	11,1	3.955	13,0	5.183	18,3
Αττικής	6.899	21,4	13.653	17,4	19.685	15,6
Βορείου Αιγαίου	761	25,2	1.124	12,6	2.557	17,1
Δυτικής Ελλάδας	2.174	14,3	3.342	12,7	5.652	11,5
Δυτικής Μακεδονίας	1.340	15,8	3.076	7,4	4.092	13,2
Ηπείρου	1.854	9,2	3.785	11,2	4.911	10,4
Θεσσαλίας	2.374	13,5	3.044	9,2	7.410	11,3
Ιονίων Νήσων	224	20,5	793	16,0	2.327	18,6
Κεντρικής Μακεδονίας	3.655	18,1	7.050	13,9	15.956	14,7
Κρήτης	1.051	23,0	2.193	23,0	4.714	16,2
Νοτίου Αιγαίου	402	26,1	1.690	24,3	1.452	21,1
Πελοποννήσου	1.417	18,4	2.928	22,3	3.614	16,4
Στερεάς Ελλάδας	2.025	13,6	3.911	16,4	3.864	11,0
Σύνολο	**25.992**	**17,2**	**50.544**	**15,2**	**81.417**	**14,6**
Άνδρες						
Ανατολικής Μακεδονίας - Θράκης	259	21,2	692	15,8	690	41,7
Αττικής	1.838	24,8	3.583	19,3	4.868	23,3
Βορείου Αιγαίου	158	39,2	163	17,2	246	45,1
Δυτικής Ελλάδας	381	22,3	620	16,5	877	25,8
Δυτικής Μακεδονίας	268	26,1	457	11,4	560	36,3
Ηπείρου	338	11,0	863	14,4	825	18,4
Θεσσαλίας	402	19,4	529	13,4	994	27,5
Ιονίων Νήσων	41	17,1	198	16,2	516	33,9
Κεντρικής Μακεδονίας	695	23,7	1.348	19,2	3.074	23,0
Κρήτης	241	31,1	424	24,1	780	33,1
Νοτίου Αιγαίου	71	42,3	419	29,8	268	42,5
Πελοποννήσου	214	28,5	565	24,4	519	33,3
Στερεάς Ελλάδας	238	21,4	735	20,4	370	40,0
Σύνολο	5.144	23,9	10.596	18,7	14.587	27,2
ΓΥΝΑΙΚΕΣ						
Ανατολικής Μακεδονίας - Θράκης	1.557	9,4	3.263	12,4	4.493	14,7
Αττικής	5.061	20,2	10.070	16,7	14.817	13,1
Βορείου Αιγαίου	603	21,6	961	11,9	2.311	14,2
Δυτικής Ελλάδας	1.793	12,6	2.722	11,9	4.775	8,9
Δυτικής Μακεδονίας	1.072	13,3	2.619	6,7	3.532	9,5
Ηπείρου	1.516	8,8	2.922	10,4	4.086	8,8
Θεσσαλίας	1.972	12,3	2.515	8,3	6.416	8,8
Ιονίων Νήσων	183	21,3	595	16,0	1.811	14,3
Κεντρικής Μακεδονίας	2.960	16,7	5.702	12,7	12.882	12,7
Κρήτης	810	20,6	1.769	22,7	3.934	12,9
Νοτίου Αιγαίου	331	22,7	1.271	22,5	1.184	16,2
Πελοποννήσου	1.203	16,6	2.363	21,8	3.095	13,5
Στερεάς Ελλάδας	1.787	12,6	3.176	15,5	3.494	7,9
Σύνολο	20.848	15,6	39.948	14,3	66.830	11,8

Πίνακας ΣΤ-51: Ποσοστό απορρόφησης των ανέργων, ανάλογα με το είδος της κατάρτισης						
	2003-2005		2005-2007		2007-2009	
	Καταρτίστηκαν	% όσων βρήκαν απασχόληση	Καταρτίστηκαν	% όσων βρήκαν απασχόληση	Καταρτίστηκαν	% όσων βρήκαν απασχόληση
ΣΥΝΟΛΟ						
Αγροτικά	1.899	11,9	2.253	14,7	5.678	8,9
Οικονομίας & Διοίκησης	7.845	18,6	5.660	19,7	11.795	16,4
Παιδαγωγικά	806	18,6	735	3,7	1.287	4,8
Περιβάλλοντος	3.478	13,3	2.793	26,6	2.406	13,3
Πληροφορικής	3.387	19,1	29.064	13,2	34.007	14,8
Πολιτισμού και Αθλητισμού	552	19,8	1.205	12,6	5.452	14,4
Τεχνικά & Μεταφορών	3.787	17,3	3.053	14,4	12.377	16,3
Τουριστικά & Παροχής Υπηρεσιών	3.404	18,3	4.854	19,5	6.782	15,3
Υγείας & Πρόνοιας	429	21,7	610	18,5	1.633	10,5
Σύνολο	25.992	17,2	50.544	15,2	81.417	14,6
Άνδρες						
Αγροτικά	275	18,9	373	20,1	853	18,2
Οικονομίας & Διοίκησης	1.186	27,2	1120	22,6	2133	30,5
Παιδαγωγικά	189	21,7	132	6,8	209	10,1
Περιβάλλοντος	790	19,8	913	30,2	513	25,0
Πληροφορικής	745	23,5	5721	15,8	4087	32,6
Πολιτισμού και Αθλητισμού	85	31,8	182	12,1	794	21,2
Τεχνικά & Μεταφορών	1.276	23,5	1135	18,2	4561	24,4
Τουριστικά & Παροχής Υπηρεσιών	464	27,8	912	24,8	1271	27,1
Υγείας & Πρόνοιας	56	28,6	108	10,2	166	30,1
Σύνολο	5.144	23,9	10596	18,7	14587	27,2
ΓΥΝΑΙΚΕΣ						
Αγροτικά	1.624	10,7	1880	13,7	4825	7,3
Οικονομίας & Διοίκησης	6.659	17,0	4540	19,0	9662	13,3
Παιδαγωγικά	617	17,7	603	3,0	1078	3,8
Περιβάλλοντος	2.688	11,4	1880	24,8	1893	10,1
Πληροφορικής	2.642	17,8	23343	12,6	29920	12,4
Πολιτισμού και Αθλητισμού	467	17,6	1023	12,7	4658	13,3
Τεχνικά & Μεταφορών	2.511	14,1	1918	12,3	7816	11,6
Τουριστικά & Παροχής Υπηρεσιών	2.940	16,8	3942	18,2	5511	12,6
Υγείας & Πρόνοιας	373	20,6	502	20,3	1467	8,3
Σύνολο	20.848	15,6	39948	14,3	66830	11,8

Πίνακας ΣΤ-52: Άνεργοι που βρήκαν απασχόληση σε επιχειρήσεις που πραγματοποίησαν την πρακτική τους άσκηση				
	2005-2007		**2007-2009**	
	Άνδρες	**Γυναίκες**	**Άνδρες**	**Γυναίκες**
Ανατολικής Μακεδονίας - Θράκης	1,8	2,5	7,8	1,3
Βορείου Αιγαίου	7,1	5,3	6,7	2,5
Αττικής	7,7	5,9	1,2	0,0
Δυτικής Ελλάδας	0,0	0,0	2,5	1,0
Δυτικής Μακεδονίας	0,0	1,1	0,7	0,2
Ηπείρου	0,0	1,3	4,6	1,6
Πελοποννήσου	8,0	2,3	4,1	0,6
Κεντρικής Μακεδονίας	5,0	3,7	7,0	1,9
Θεσσαλίας	4,2	1,9	3,2	0,7
Ιονίων Νήσων	0,0	1,1	3,5	1,6
Κρήτης	0,0	2,5	3,4	2,4
Νοτίου Αιγαίου	8,0	3,2	8,1	2,5
Στερεάς Ελλάδας	4,7	4,1	10,5	2,0
Σύνολο	**5,1**	**3,6**	**5,1**	**1,4**

Πίνακας ΣΤ-53: Βαθμολογία ΚΕΚ ανά περίοδο και περιφέρεια				
	2001-2003	**2003**	**2005**	**2007-2009**
Ανατολικής Μακεδονίας - Θράκης	53,57	53,57	59,44	68,69
Αττικής	52,21	52,21	63,37	65,60
Βορείου Αιγαίου	52,68	52,68	66,29	69,00
Δυτικής Ελλάδας	49,85	49,85	60,12	67,75
Δυτικής Μακεδονίας	53,06	53,06	59,59	68,04
Ηπείρου	56,22	56,22	64,42	67,35
Θεσσαλίας	49,96	49,96	62,62	67,22
Ιονίων Νήσων	49,69	49,69	65,89	71,80
Κεντρικής Μακεδονίας	53,63	53,63	61,75	68,16
Κρήτης	46,52	46,52	62,76	68,52
Νοτίου Αιγαίου	48,50	48,50	65,30	65,02
Πελοποννήσου	56,94	56,94	68,72	71,46
Στερεάς Ελλάδας	49,52	49,52	57,40	66,56
ΣΥΝΟΛΟ	51,90	51,90	62,25	67,65

ΕΝΟΤΗΤΑ Ζ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ζ.1. Βιβλιογραφικές αναφορές

ACEMOGLU D., PISCHKE J. S. (1999a), "The structure of wages and investment in general training", *Journal of Political Economy*, 107.

ACEMOGLU D., PISCHKE J. S. (1999b), "Beyond Becker: Training in imperfect labour markets", *Economic Journal,* 112.

ADDISON T. J., SIEBERT W. S. (1997), "The Course of European-Level Labour Market Regulation", Addison J. T., Stanley W. S., *Labour Markets in Europe. Issues of Harmonization and Regulation*, Dryden Publ.

ADNETT N. (2001), "Modernizing the European Social Model: Developing the Guidelines", *Journal of Common Market Studies*, 39, 2

AGAPITOS G. (1999), "VAT Evasion: Overview of the Greek Experience". *Journal of Modern Greek Studies,* 17,1.

ALBERT M., BALL R. J. (1983), *Towards European Economic Recovery in the 1980s*, *Report presented to the European Parliament*, European Parliament Working Documents.

ALOGOSKOUFIS G. (1992), "Inflationary expectations, political parties and the exchange rate regime: Greece 1958-1989", *European Journal of Political Economy* 8.

ALOGOSKOUFIS G. (1995), "The two faces of Janus: institutions, policy regimes and macroeconomic performance in Greece", *Economic Policy,* http://www.alogoskoufis.gr/uploads/files/2008022905033.pdf

ANDERSSON J. (2007), "Socializing Capital, Capitalizing the Social: Contemporary Social Democracy and the Knowledge Economy", Center for European Studies Working Paper Series, 145

ANNESLEY C. (2007), "Lisbon and social Europe: towards a European "adult worker model" welfare system", *Journal of European Social Policy,* 17, 195

ANTONOPOULOS G. (2006): "The legal framework of migration in Greece 1991–2001 and its effects", *International Review of Law, Computers & Technology*, 20:1-2,

APERGIS N. (2005), "An estimation of the natural rate of unemployment in Greece", *Journal of Policy Modeling,* 27

APERGIS N., REZITIS, A. (2003), "An examination of Okun's law: evidence from regional areas in Greece", *Applied Economics*, 35

APERGIS, N. (1997), "Hysteresis in unemployment and business cycles: the case of Greece". *Working Paper*, University of Macedonia

ARDY B., BEGG I. (2001), "The European Employment Strategy: Policy Integration by the Back-Door?", paper prepared for the ECSA 7th Biennial Conference, Wisconsin, 31 May – 2 June

ARDY B., UMBACH G. (2004), "The European Employment Strategy and employment policy in the UK and Germany", *Research Papers in International Business*, 4-04

ARESTIS P., MARISCAL I., BIEFANG F. (1999), "Unit roots and structural breaks in OECD unemployment", *Economics Letters* 65

ARNI P., RAFAEL L., VAN OURS J. C. (2009), "How effective are unemployment benefit sanctions? Looking beyond unemployment exit", Working Paper 22, Institute for Labour Market Policy Evaluation (IFAU)

ARNOLD C., CAMERON D. (2001), "Why the EU Developed the European Employment Strategy: Unemployment, Public Opinion and Member State Preferences", Paper presented to the Annual Meeting of the American Political Science Association, San Francisco, 30 August-2 September

ASHIAGBOR D. (2005), *The European Employment Strategy: Labour Market Regulation and New Governance,* Oxford University Press

ASPLUND, R., TELHADO P. (επιμ.) (1999) Returns to human capital in Europe, Helsinki: ETLA.

ATKINSON A., MOGENSEN G. (1993), *Welfare and Work Initiatives*, Clarendon Press

BACHTLER J., GORZELAK G. (2007), "Reforming EU Cohesion Policy. A reappraisal of the performance of the Structural Funds", *Journal of Policy Studies*, 28 (4)

BALDWIN-EDWARDS M. (2004), *Στατιστικά Δεδομένα για τους Μετανάστες στην Ελλάδα: Αναλυτική μελέτη για τα διαθέσιμα στοιχεία και προτάσεις για τη συμμόρφωση με τα standards της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Μελέτη για λογαριασμό του Ι.Μ.Ε.Π.Ο. από το Μεσογειακό Παρατηρητήριο Μετανάστευσης Ι.Α.Π.Α.Δ. Πάντειο Πανεπιστήμιο.

BALDWIN-EDWARDS M. (2004β), "Immigration into Greece, 1990-2003: A Southern European Paradigm?", Paper presented at the European Population Forum 2004.

BALDWIN-EDWARDS M. (2004γ), "Albanian emigration and the Greek labour market: Economic symbiosis and social ambiguity", *South-East Europe Review,* 1/2004

BALDWIN-EDWARDS M. (2002), "Immigration, Immigrants and Socialization in Southern Europe: patterns, problems and contradistinctions", Academic Symposium on Immigration in Northern Versus Southern Europe, Netherlands Institute at Athens, 27-28/11/2008, Opening keynote lecture.

BALLESTER R. (2005), "European Employment Strategy and Spanish Labour Market Policies", Working Papers, Department of Economics, University of Girona, Num. 14, ISSN 1579-475X

BARBIER J. C. (2001), "Assessing the European Employment Strategy: Some Preliminary considerations", Presentation to the Seventh Workshop on Alternative Economic Policy in Europe Brussels, 28-30 September, 2001

BARBIER J. C. (2004), "Research on Open Methods of coordination' and national social policies: what sociological theories and methods?", Paper for the RC 19 international conference, Paris, 2-4 September, 2004

BASILE L. (2008), "Participation in the Open Method of Coordination: The Case of the European Employment Strategy", Jean Monnet Papers in Comparative and International Politics, Department of Political Studies, University of Catania

BAYOUM T. (1994), "A Formal Model of Optimum Currency Areas", IMF Staff Papers, 41, 4

BEAN C. (1998), "The Interaction of Aggregate Demand Policies and Labor Market Reform", *Swedish Economic Policy Review*, Vol. 5/2.

BECH U. (1992)*, Risk Society, Towards New Modernity*, SAGE

BEDNAREK E., JONG-A-PIN R., HAAN J. (2009), "The European Economic and Monetary Union and Labour Market Reform", http://www.apeaweb.org/confer/cruz09/papers/haan.pdf

BEGG I. (2002), "EMU and employment, Social models in the EMU: Convergence? Co-existence? The role of economic and social actors", http://ideas.repec.org/p/erp/oneeur/p0042.html

BEGG I. (2003), "EMU and Employment", Working Paper 42/03, ESRC "One Europe or Several?", www.one-europe.ac.uk

BEGG I., BERGHAM J. (2002), "Introduction: Social (exclusion) policy revisited?", *Journal of European Social Policy 12(3)*

BEGG I., ERHEL C., MORTENSEN J. (2010), Medium-term Employment Challenges, http://www.ceps.eu

BEKKER S. (2007), "Flexibility and security in the adaptability pillar of the European Employment Strategy"

BENNMARKER H., CARLING K., HOLMLUND B. (2005), "Do benefit hikes damage job finding? Evidence from Swedish unemployment insurance reforms", Working Paper 2005: 22, Institute for Labour Market Policy Evaluation (IFAU)

BENOIT K., LAVER M. (2006): *Party Politics in Modern Democracies.* London: Routledge

BERGEMANN A., VAN DEN BERG G. (2007), "Active labor market policy effects for women in Europe – a survey", IFAU Working Paper, 2007: 3

BERGER J., KEUSCHNIGG Ch., KEUSCHNIGG M., MIESS M., STROHNER L., WINTER-EBMER R. (2009), "Modelling of Labour Markets in the European Union - Final Report", DG EMPL/D/1 ref. No. VC/2007/0344, Institute for Advanced Studies Vienna, University of St. Gallen

BERNHARD S. (2006), "The European Paradigm of Social Exclusion", *Journal of Common European Research*, 2(1)

BERTOLA G. (2008), "Labour Markets in Europe: What has changed and what need to change" , European Commission Economic Papers, No 338, July 2008

BEUGELSDUK M., EIGFFINGER S. (2005), "The Effectiveness of Structural Policy in the European Union: An Empirical Analysis for the EU-15 in 1995–2001", *Journal of Common Market Studies*, 43, 1

BEUTEL J. (2002), *The economic impact of objective 1 interventions for the period 2000 – 2006. Final Report to the Directorate-General for Regional Policy*, May 2002

BIAGI M. (1998), "The Implementation of the Amsterdam Treaty with Regard to Employment: Co-ordination or Convergence?", Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations, 14/4, 325-336

BIAGI M. (2003), "Quality in Community Industrial Relations: An Institutional Viewpoint", Tiraboschi M. (επιμ.) *Marco Biagi: Selected Writings*, Kluwer Law International

BIFFL G. (2007), "The European Employment Strategy: A New Form of Governance of Labour Markets in European Union", WIFO Working Paper 301/2007.

BITROS G., PRODROMIDIS K. (χ.χ.), "Welfare benefits and the rate of unemployment: some evidence from the European Union in the last thirty years"

BLAIR T., SCHROEDER G., (1999), "Europe: The Third Way", www.labour.org.uk

BLANCHARD O. (1998), "Revising European Unemployment: unemployment, capital accumulation and factor prices", NBER Working Papers, No. 6566, National Bureau of Economic Research Inc.

BLANCHARD O. (2005), "European Unemployment: the evolution of facts and ideas", MIT Department of Economics Working Paper Series, N. 05-24.

BLANCHARD O., PORTUGAL P. (1998), "What hides behind the unemployment rate: comparing Portuguese and US unemployment", NBER Working Papers Num. 6636, National Bureau of Economic Research Inc.

BLANCHARD O., WOLFERS J. (1999), "The Role of Shocks and Institutions in the Rise of European Unemployment: The Aggregate Evidence", NBER Working Papers, num. 7282, National Bureau of Economic Research Inc.

BLANCHFLOWER D., FREEMAN R. (1993), "Did the Thatcher Reforms Change British Labour Performance?", National Bureau of Economic Research Working Paper 4384

BLANCHFLOWER, D.G., OSWALD A.J. (1999), "Wellbeing, insecurity and the decline of American job satisfaction", *University of Warwick Working Paper*

BLANK R. (1994), *It Takes a Nation: A New Agenda for Fighting Poverty*, Princeton University Press

BLANK R. (1997), "Is there a Trade-off between Unemployment and Inequality?", The Jerome Levy Economics Institute, Public Policy Brief, No. 33

BLAVOUKOS S. (2003), "Socioeconomic Interest Groups in Greece and Enlargement: Views and Inputs of the Greek Industry and Agriculture in the National Policy-Making Process", paper presented in the 1st LSE Ph.D. Symposium on Modern Greece, June 2003

BONOLI G. (2009), "Adapting Employment Policies to Postindustrial Labour Market Risks", Giugni M. (επιμ.), *The Politics of Unemployment in Europe. Policy Responses and Collective Action*, Ashgate

BONOLI G. (2010), "The political economy of active labour market policy", *Politics and society*, Vol. 37, No 4, December, 2010

BOONE J., FREDRIKSSON P., HOLMLUND B., VAN OURS J. (2002), "Optimal unemployment insurance with monitoring and sanctions", Working Paper 2002: 21, Institute for Labour Market Policy Evaluation (IFAU)

BORZEL T., RISSE Th. (2003), "Conceptualizing the Domestic Impact of Europe", Kevin Featherstone, C. Radaelli (επιμ.), *The Politics of Europeanization*, pp 57-82

BÖRZEL T., RISSE, Th. (2000), "When Europe Hits Home. Europeanization and Domestic Change", European Integration online Papers (EIoP), 4 (15), http://eiop.or.at/eiop/texte/2000-015a.htm

BÖRZEL, T. (1999), "Towards convergence in Europe? Institutional adaptation to Europeanization in Germany and Spain", *Journal of Common Market Studies*, 39(4), December: 573-96

BOVI M. (2002), «The nature of the underground economy. Some evidence from OECD countries», ISAE

BRADLEY J. (2002), *An examination of the ex-post macroeconomic impacts of CSF 1994-99 on Objective 1 countries and regions. Greece, Ireland, Portugal, Spain, East Germany and Northern Ireland. Final Report (December 20th, 2002)*, The Economic and Social Research Institute (ESRI) & Gesellschaft für Finanz und Regionalanalysen (GEFRA)

BRADLEY J., MORGENROTH E. (2004), *Study of the Macro-economic Impact of the Reform of the EU Cohesion Policy*, The Economic and Social Research Institute

BRADLEY J., MORGENROTH E., UNTIEDT G. (2003), "Macro-regional evaluation of the Structural Funds using the HERMIN modelling framework", Paper for presentation at the 43rd Congress of the European Regional Science Association 27 Aug 2003 - 31 Aug 2003

BRESLAU D. (1997), "The political power or research methods: Knowledge regimes in U.S. labor-market policy", *Theory and Society* 26, pp. 869-902

BRINE J. (2002), The *European Social Fund and the EU. Flexibility, Growth, Stability*, Contemporary European Studies Series, 11, Sheffield Academic Press

BRINE J. (2004), "The European Social Fund: The Commission, the Member State and levels of governance", *European Education Research Journal*, 3: 4

BRUUN N. (2001), "The European Employment Strategy and the 'Acquis Communitaire' of Labour Law", *International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations,* Volume 17, Issue 3, pp. 309–324

BÜCHS M. (2004), "Asymmetries of policy learning? The European Employment Strategy and its role in labour market policy reform in Germany and the UK", Presentation for the ESPAnet Conference, University of Oxford, 9-11 September 2004

BÜCHS M. (2004β), "Dilemmas of post-regulatory European social policy co-odrination. The European Employment Strategy in Germany and the United Kingdom", PhD Thesis

BUCHS M. (2008), "How Legitimate is the Open Method of Co-ordination?" JCMS 2008 Volume 46. Number 4. pp. 765–786

BUECHTEMANN C. (ed.) (1993), Employment Security and Labour Market Behavior, ILR Press

BULMER J. S., RADAELLI M. C. (2004), "The Europeanisation of National Policy?", # Queen's Papers on Europeanisation, No 1/2004

CALIENDO M. (2009), "Income Support Systems, Labour Market Policies and Labour Supply: The German Experience", Working Paper 2009: 26, Institute for Labour Market Policy Evaluation (IFAU)

CALMFORS L. (1994), "Active Labour Market Policy and Unemployment – A Framework for the Analysis of Crucial Design Features", *OECD Economic Studies No. 22,* OECD

CALMFORS L. (1998), "Monetary Union and precautionary Labour Market Reform", Seminar Paper 659, Institute for International Economic Studies

CALMFORS L. (1998a) 'Unemployment, Labour-Market Reform and Monetary Union', Institute for International Economic Studies, Seminar Paper N0. 639

CALMFORS L. (1998b) 'Monetary Union and Precautionary Labour-Market Reform', Institute for International Economic Studies, Seminar Paper N0. 659

CALMFORS L. (2001) 'Unemployment, labor market reform, and monetary union' Journal of Labor Economics 19, 265-89

CALMFORS L., FORSLUND A., HEMSTRÖM M. (2002), "Does active labour market policy works? Lessons from the Swedish experience", *SEDifo Working Paper*, No. 675 (4), Munich

CALMFORS, L., FORSLUND A. (1990), "Wage Formation in Sweden", στο L. Calmfors (επιμ.), *Wage Formation and Macroeconomic Policy in the Nordic Countries*, SNS and Oxford University Press

CALMFORS, L., NYMOEN R. (1990), "Nordic Employment," *Economic Policy*, 5, 397–448

CAMPOLMI, F., FAIA E. (2008), .Labor Market Institutions and Inflation Volatility in the Euro Area., mimeo, http://www.ifw-members.ifw-kiel.de/publications/labor-market-institutions-and-inflation-volatility-in-the-euro-area-1/campolmi-and-faia

CARD D., KLUVE J., WEBER A. (2010), "Active Labour Market Policy Evaluations: A meta-analysis", The Economic Journal, 120 (November), Blackwell Publishing

CARLING K., GUSTAFSON L. (1999), "Self-employment grants Vs subsidized employment: Is there a difference in the re-unemployment risk?", IFAU Working Paper

CARLING K., HOLMLUND B., VEJSIU A. (1999), "Do benefit cuts boost job findings?",

CARLING K., RICHARDSON K. (2001), "The relative efficiency of labor market programs: Swedish experience from the 1990's", IFAU Working Paper, 2001: 2

CASEY H. B. (2004), "The OECD Jobs Strategy and the European Employment Strategy: Two Views of the Labour Market and the Welfare State", *European Journal of Industrial Relations*, 10: 3.

CASEY H. B., GOLD M. (2004b), "Peer Review of Labour Market Policies in the European Union: what can countries really learn from one another?", seminars organized by the ESRC, and held at the HIS in Vienna and the CEU in Budapest in December 2003

CATENARO M. (2000), "EMU and Labour Market Reform", http://ideas.repec.org/p/sur/surrec/0001.html

CAVOUNIDIS J. (2006), "The Labour Market Integration of Migrants in Greece", στο Demetrios Papademiriou, Jennifer Cavounidis (επιμ.), Managing Migration: The Greek, EU, and International Contexts.

CAVOUNIDIS, J. (2006β), "Labor Market Impact of Migration: Employment Structures and the Case of Greece," International Migration Review, 40(3), 635-60

CENTENO L., CENTENO M., NOVO Á. (2008), "Evaluating job-search programs for old and young individuals: Heterogeneous impact on unemployment duration", Labour Economics

CHIATTELLI C. (2007), "The Reform of the Lisbon Strategy's Governance Framework – Is 'New Governance' the Way Forward?", *Journal of Contemporary European Research*, 2: 1

CHLETSOS M., KOLLIAS Ch., MANOLAS G. (1997), "Structural Economic Changes and their Impact on the Relationship between Wages, Productivity and Labour Demand in Greece", *Discussion Papers*, 64, KEPE

CHLETSOS, M., KARASSAVOGLOU A. (1997), "The Impact of Illegal Immigrants on Regional Level - Evidence from Kavala", CEPR Workshop, Athens, 14-15 February

CHOLEZAS I., TSAKLOGLOU P. (2008), The Economic Impact of Immigration in Greece: Taking Stock of the Existing Evidence, IZA DP No. 3754

CHOLEZAS, I., TSAKLOGLOU P. (1999), "Private returns to education in Greece: A review of the empirical literature", στο R. Asplund and P. Telhado-Pereira (επιμ.) Returns to human capital in Europe, 147-62. Helsinki: ETLA

CHRISTIANSEN Th., JØRGENSEN K. E. (1999), "The Amsterdam Process: A Structurationist Perspective on EU Treaty Reform", *European Integration online Papers (EIoP) 3: 1;*

CHRISTODOULAKIS N., KALYVITIS S. (2000), "The Effects of the Second Community Support Framework 1994–99 on the Greek Economy", *Journal of Policy Modeling* 22(5):611–624 (2000)

CHRISTODOULAKIS, N., KALYVITIS S. (1998), "The Second CSF (Delors' II Package) for Greece and its Impact on the Greek Economy", Economics of Planning 31: 57-79, 1998

COATES K., HOLLAND S. (1995), *Full Employment for Europe. The Commission on Employment in the European Parliament, 1994-95,* Spokesman Publ.

COLE A. (1999), "Europeanization, Social-democracy and the French Polity: lessons from the Jospin Government", paper presented to the 6th ECSA Conference, Pittsburgh, June 2-5th, 1999

Compston H. (επιμ.) (1997) *The new politics of unemployment, radical policy initiatives in Western Europe,* Routledge

COWLES, M.G., CAPORASO, J. and T. RISSE, eds. (2001), *Transforming Europe: Europeanization and Domestic Change,* Ithaca and London: Cornell University Press

CRÈPON B., FERRACCIY M., JOLIVETZ G., VAN DEN BERG G. (2009), "Active labor market policy effects in a dynamic setting", Institute for Labour Market Policy Evaluation (IFAU), Working Paper 2009:1

CRESPO E., SERRANO A. (2004), "The EU's concept of activation for young people: towards a new social contract?" Serrano A. (επιμ.) *Are Activation Policies Converging in Europe?*, ETUI, Bruxelles

CROWLEY P. (2001), The Institutional Implications of EMU, Journal of Common Market Studies, Vol 39, No. 3, p 385-404

DALY M. (2006), "EU Social Policy after Lisbon", *Journal of Common Market Studies*, 44 (3)

DAVIDSON P. (1998), "Post Keynesian employment analysis and the macroeconomics of OECD unemployment", Economic Journal, 108, pp. 817-31

De GRAUWE P. (2004), "European Unemployment: a Tale of Demand and Supply", *International Economics*, No. 135, Center for Economic Studies Discussion Paper Series DPS 98.04

DE KONING J. (2005), "Active Labour Market Policies: Relevance, Expenditure and Effectivness", SEOR Working Paper, 2005/2

DE LA PORTE C., POCHET P. (2002), "A two-fold assessment of employment policy co-ordination in the light of economic policy co-ordination", paper prepared for the ETUI/SALTSA/HBS Conference, Brussels, 13th May 2002

DE LA PORTE C., POCHET P. (2004), "The European Employment Strategy: Existing Research and Remaining Questions", *Journal of European Social Policy*, Vol. 14, No. 1

DE LA PORTE C., POCHET P., ROOM J. G. (2001), "Social benchmarking, policy making and new governance in the EU", *Journal of European Social Policy*, 11: 4

DEAKIN S. (1997), "Integration through Law? The Law and Economics of European Social Policy", στο John T. Addison και Stanley W. Siebert, *Labour Markets in Europe. Issues of Harmonization and Regulation*, Dryden Publ.

DEDOUSOPOULOS A., (1987), "Forms of restructuring employment under crisis: the social context", Paper presented at the International Conference "The Changing Nature of Employment – New Forms and New Areas", Paris 19-20 June 1987, στο

Commission des Communautés européennes, Programme de Recherches et d' Actions sur l' Evolution du Marche du Travail, Rarrort N. 27/86,

DEDOUSOPOULOS A., SAKELLIS I. (1988), "Forms of restructuring of the labour under crisis", στο Hadjimichalis Costas, Komninos Nikos (επιμ.), *Changing Labour Processes and New Forms of Urbanization - Samos Seminar on Changing Labour Processes and New Forms of Urbanization*, Thessaloniki 1988

DEGANIS I. (2007), "The Politics Behind Consensus: Tracing the Role of the Commission within the European Employment Strategy", *Journal of Contemporary European Research*, 2:1

DEGRYSE C., POCHET P. (1999), "European employment policy in 1999", *Social policy Developments in the European Union in 1999*,

DELL'ANNO R., GÓMEZ M., ALAÑÓN P.Á.. (2005), «Shadow Economy in three very different Mediterranean Countries: France, Spain and Greece. A MIMIC Approach», ISAE Istituto di Studi e Analisi Economica

DEMEKAS D., KONTOLEMIS Z. (1996), "Unemployment in Greece: A Survey of the Issues", *International Monetary Fund*, European I Department

DEMEKAS D., KONTOLEMIS Z. (1997), "Labour Market Performance and Institutions in Greece", South European Society and Politics, V. 2, N. 2, PP 78-109

DEROOSE S., HODSON D., KUHLMANN J. (2008), "The Broad Economic Policy Guidelines: Before and After the Re-launch of the Lisbon Strategy", *Journal of Common Market Studies*, Vol. 46, No. 4

DIAMANDOUROS N. (1994), Cultural Dualism and Political Change in Post-Authoritarian Greece, Working Paper No. 50, Madrid: Institutop Juan March

DOHSE D., KRIEGER-BODEN Ch., SOLTWEDEL R. (1999), "EMU Calls for Comprehensive Labour Market Reform", *Intereconomics Journal*, 34: 2

DOHSE D., KRIEGER-BODEN Ch., SOLTWEDEL R. (1999β), "EMU Challenges European Labour Markets", IMF Working Paper, WP/99/131

DOLTON P., O' NEILL D. (2002), "The long-run effects of unemployment monitoring and work-search programmes: experimental evidence from United Kingdom", *Journal of Labour Economics*, Vol. 20, No. 2

DUFRESNE A. (2001), "Oscar Lafontaine's Dream: an opportunity for economic policy coordination?", Derfyse C., Pochet P. (επιμ.), *Social developments in the EU.*

DUVAL R., ELMESKOV J. (2006), "The effects of EMU on structural Reforms in Labour and Product Markets", *European Central Bank Working Papers Series*, No 596

DYSON K. (1999), "Benign or Malevolent Leviathan? Social Democratic Goverments in a Neo-Liberal Euro Area", The Political Quarterly, Vol. 70, Issue 2.

Economic Policy Committee of the European Communities (1986), *First Report on the Activities (1985)* – Annex II: Progress report to the Council and the Commission on labor markets and employment (16 July 1985) – Brussels 25 April 1986.

EICHHORST W., RHEIN Th. (2005), "The European Employment Strategy and Welfare State Reform: The Case of Increased Labour Market Participation of Older Workers", Paper presented at the Ninth Biennial Conference of the European Union Studies Association (EUSA), Austin / Texas, 31 March – 2 April 2005

EIRO (1997), Reduction of working time is key issue, 28 April, 1997

EIRO (1997α), Violations of labour regulations on increase in Greek businesses, 28 November 1997

EIRO (1997β), Trends in temporary work in Greece, 28 May 1997

EIRO (1997γ), Working time reduction to create more jobs in Greek banking, 28 November

EIRO (1998), First agreement on the 35-hour week, 24 September 1998

EIRO (1999α), Intracom announces 35-hour week, 28 February, 1999

EIRO (1999β), Telecommunications workers make demands for new collective agreement, 28 February 1999,

EIRO (1999γ), New collective agreement signed for Hellenic Telecommunications Organisation, 28 June 1999,

EIRO (1999δ), OTOE accuses two banks of violation of working and banking hours, 28 August 1999, EIRO, Bill on introduction of 35-hour week rejected, 28 October, 1999

EIRO (1999ε), Union fights breaches of working time regulations in banking, 28 March

EIRO (1999ζ), New banking agreement introduces pilot 35-hour week, 28 June,

EIRO (1999στ), Employers propose pilot implementation of 35-hour week in banking, 28 April

EIRO (2001), New demand framework from the OTOE, 28 February 2001, EIRO, New agreement signed at OTE telecommunications concern, 28 July

EIRO, (1997), Controversy over regulation of illegal immigration and employment, 28 July

EKENGREN M. (1998), "Time and European Governance:. The Empirical Value of Three Reflective Approaches", Stockholm: Department of Political Science

EKENGREN M., JACOBSSON K. (2000), "Explaining the Constitutionalization of the EU Governance – the Case of the European Employment Cooperation", SCORE Rapportserie 2000:8

ELMESKOV, J., MARTIN J.P., SCARPETTA S. (1998), "Key Lessons for Labour Market Reforms: Evidence from OECD Countries' Experience", Swedish Economic Policy Review, Vol. 5/2.

Employment Committee (2002), 6289/02. Opinion of the Employment Committee on the Commission Communication to the Spring European Council in Barceone «The Lisbon Strategy – Making change happen», Brussels, 14 February 2002

ENSTE, D., SCHNEIDER F. (1998), "Increasing shadow economies all over the world – Fictionμor reality?", IZA Discussion Paper No. 26, Institute for the Study of Labor (IZA)

ESPING-ANDERSEN Gøsta (2006), *Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού της ευημερίας*, Ελληνικά Γράμματα.

ESRI (2002), *An examination of the ex-post macroeconomic impacts of CSF 1994-99 on Objective 1 countries and regions: Greece, Ireland, Portugal, Spain, East Germany and Northern Ireland, Final Report (December 20th, 2002).* The Economic and Social Research Institute (ESRI) in association with Gesellschaft für Finanz und Regionalanalysen (GEFRA)

ESTEVÃO M. (2003), "Do Active Labor Market Policies Increase Employment?", IMF Working Paper, WP/03/234

ETUC, UNICE, CEEP (1997), Social partner's contribution to the Employment Summit, 13 November 1997

EUROBAROMEMETER (1990), *The Perception of Poverty in Europe*, March 1990

EUROBAROMETER *56 (2001), "Public Opinion in Europe, Views on financial services", http://ec.europa.eu/consumers/cons_int/fina_serv/cons_experiences/euro56_repb_en.pdf*

EUROFOUND (2000), *Integrated approaches to active welfare and employment policies, Greece*, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions

EUROMEMORANDUM labour market group (2003), "Problems in European Employment Policy", paper contributed to the 9th Workshop on Alternative Economic Policy, Brussels 26th – 28th September 2003. Members of the group contributing to this paper: Frank Brouwer, Anne Dufresne, John Grahl, Mahmoud Messkoub, Ingo Schmidt, Andrew Watt.

EUROPEAN COMMISSION (1989), *Guide to the reform of the Community's structural Funds*, Office for Official Publications of the European Communities

EUROPEAN COMMISSION (1990), *Commission of the European Communities, Annual Report on the implementation of the reform of the structural funds – 1990*, COM (90) 516 final

EUROPEAN COMMISSION (1993), *White Paper on Growth, Competitiveness, Employment – The challenges and ways forward into the 21st century,* 5 December 1993, COM(93) 700

EUROPEAN COMMISSION (1997), Communication from the Commission, *Community Policies in Support of Employment*, Brussels, 12/11/1997, COM(97) 611 final.

EUROPEAN COMMISSION (1997), Directorate-General for Employment, Industrial Relations and Social Affairs, *Commission draft for the Joint Employment Report 1997, (Rev. 8)*, Brussels, 30 September 1997

EUROPEAN COMMISSION (1999), Directorate-General for Employment, Industrial Relations and Social Affairs, *Employment Policies in the EU and in the Member States*

– *Joint Report 1998*, Office for Official Publications of the European Communities, 1999

EUROPEAN COMMISSION (2000), Directorate-General for Employment, Industrial Relations and Social Affairs, *Employment Policies in the EU and in the Member States – Joint Report 1999*, Office for Official Publications of the European Communities, 2000

EUROPEAN COMMISSION (2001), Directorate-General for Employment, Industrial Relations and Social Affairs, *Employment Policies in the EU and in the Member States – Joint Report 2000*, Office for Official Publications of the European Communities, 2001

EUROPEAN COMMISSION (2002), Directorate-General for Employment, Industrial Relations and Social Affairs, *Employment Policies in the EU and in the Member States – Joint Report 2001*, Office for Official Publications of the European Communities, 2002

EUROPEAN COMMISSION (2004), Directorate-General for Employment, Industrial Relations and Social Affairs, *Employment Policies in the EU and in the Member States – Joint Report 2003-2004*, Office for Official Publications of the European Communities, 2004

EUROPEAN COMMISSION (2005), Directorate-General for Employment, Industrial Relations and Social Affairs, *Employment Policies in the EU and in the Member States – Joint Report 2004-2005*, Office for Official Publications of the European Communities, 2005

EUROPEAN COMMISSION (2006), *Annual Report on Employment in Europe - 2006*, European Commission

EUROPEAN COMMISSION (2006), Directorate-General for Employment, Industrial Relations and Social Affairs, *Employment Policies in the EU and in the Member States – Joint Report 2005/2006*, Office for Official Publications of the European Communities, 2006

EUROPEAN COMMISSION (2009), *Study on indirect measurement methods for undeclared work in the EU*.

EUROPEAN COMMISSION (2009β), *The provision of childcare services, A comparative review of 30 European countries*

EUROPEAN COMMISSION (2010), Very atypical work. Exploratory analysis of fourth European Working Conditions Survey

EUROPEAN FOUNDATION FOR THE IMPROVEMENT OF LIVING AND WORKING CONDITIONS (1998), *Precarious Employment and Working Conditions in Europe,* author: Veronique Letourneux, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg

FAKIOLAS, R. (1999), "Socio-Economic Effects of Immigration in Greece", Journal of European Social Policy, 9(3): 211-229.

FAKIOLAS, R., KING R. (1996), "Emigration, Return, Immigration: A Review and Evaluation of Greece's Post-war Experience of International Migration", International Journal of Population Geography, 2: 171-190

FEATHERSTONE K. (2003), "Greece and EMU: Between External Empowerment and Domestic Vulnerability", *Journal of Common Market Studies*, Vol. 41, Num. 5, pp. 923-40

FEATHERSTONE K. (2003), "The Politics of Pension Reform in Greece: modernization defeated by gridlock", Paper prepared for Conference of the Modern Greek Studies Association, Toronto, 16-18 October 2003.

FEATHERSTONE K. (2005), "'Soft' co-ordination meets 'hard' politics: the European Union and pension reform in Greece", *Journal of European Public Policy* 12:4: 733-750

FEATHERSTONE K., (2005b), "Introduction: Modernisation and the structural constraints of Greek politics", *West European Politics*, 28 (2): 223-241

FEATHERSTONE K., KAZAMIAS G. (2001), *Europeanization and the Southern Periphery*, Frank Cass

FEATHERSTONE K., KAZAMIAS G., PAPADIMITRIOU D. (2000), "Greece and the Negotiation of Economic and Monetary Union: Preferences, Strategies, and Institutions", *Journal of Modern Greek Studies*, Vol. 18, Num. 2, pp. 393-414

FEATHERSTONE K., PAPADIMITRIOU D. (2003), "When do prisoners escape? The limits of consensus building and labour market reform in Greece", Paper presented to EUSA 8th Biennial International Conference, Nashville, Tennessee, USA, March 27-29.2003, Panel: "Social Dialoge in the Euro-Zone-Bargaining with an External Constrain"

FEATHERSTONE K., RADAELLI Claudio (επιμ.), (2003), *The Politics of Europeanization*, Oxford University Press

FEATHERSTONE K., ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Δ. (2008), *Τα όρια του εξευρωπαϊσμού. Δημόσια πολιτική και μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, Οκτώ

FEATHERSTONE, K. (1998) *'Europeanization' and the center periphery: the case of Greece in the 1990s. South European society & politics*, 3 (1). pp. 23-39

FERONAS A. (2004), "The Europeanization of national social policies through the OMC: The case of Greek employment policy", Paper for contribution at the ESPAnet Conference, Oxford, 9 – 11 September 2004

FIORETOS K. O. (1997), "The anatomy of autonomy: interdependence, domestic balances of power, and European integration", *Review of International Studies*, 23

FORASTER M. (1997), "Selective Use of Discretionary Public Employment and Economic Flexibility", The Jerome Levy Economics Institute, Working Paper No. 218

FORASTER M. (1999), "Public Employment and Economic Flexibility", The Jerome Levy Economics Institute, Public Policy Brief, No. 50

FORDER, J. (2010) 'The historical place of the 'Friedman—Phelps' expectations critique', The European Journal of the History of Economic Thought, 17: 3, 493 — 511, First published on: 24 September 2009

FORSLUND A., KOLM A. S. (2007), "Active labour market policies and real-wage determination – Swedish evidence", IFAU Working Paper, 2000Q 7

FÖRSTER M., PEARSON M. (2002), "Income Distribution and Poverty in the OECD Area: Trends and Driving Forces", *OECD Economic Studies*, No. 34, 2002/1

FOUCAULT M. (1987), *Η Αρχαιολογία της Γνώσης*, (α΄ έκδοση στα γαλλικά 1969), εκδ. Εξάντας

FOUCAULT M. (1991), "Politics and the study of discourse", στο Burchell Graham, Gordon Colin και Miller Peter, *The Foucault Effect, Studies in Governmentality*, The University of Chicago Press.

FOUCAULT Michel (1987), *Η Αρχαιολογία της Γνώσης*, εκδ. Εξάντας

FRANGAKIS N., PAPAGIANNIDIS D. (2008), "The Greek experience from the EU policy of economic and social cohesion and the "Greek dimension" in the EU process of developing the Structural Funds", Paper presented at the Institute for World Economics of the Hungarian Academy of Sciences, in the framework of the EU-CONSENT Network of Excellence

FREDRIKSSON P., HOLMLUND B. (2003), "Improving incentives in unemployment insurance: A review of recent research", Working Paper 2003:5, Institute for Labour Market Policy Evaluation (IFAU)

FREDRIKSSON P., HOLMLUND B. (2005), "Optimal unemployment insurance design: time limits, monitoring, or workfare?", Working Paper 2005: 13, Institute for Labour Market Policy Evaluation (IFAU)

FREDRIKSSON P., JOHANSSON P. (2003), "Employment, mobility and active labour market programs", IFAU Working Paper 2003:3

FREDRIKSSON P., SÖDERSTRÖM M. (2008), "Do unemployment benefits increase unemployment? New evidence on an old question", Working Paper 2008:15, Institute for Labour Market Policy Evaluation (IFAU)

FRIEDMAN Milton (1968), "The Role of Monetary Policy", *The American Economic Review*, 58, 1, 1-17

FRIEDMAN Milton (1968), "The Role of Monetary Policy", *The American Economic Review*, Vol. 58, No. 1, pp. 1-17

FRIEDMAN Milton (1976), "Inflation and Unemployment", Nobel Memorial Lecture, 13 December 1976, http://nobelprize.org/nobel_prizes/economics/laureates/1976/

FURÅKER B. (2009), "Unemployment and Social Protection", Giugni M. (επιμ.), *The Politics of Unemployment in Europe. Policy Responses and Collective Action*

GEORGIOU G. (1999), "The dynamics of the community support framework for Greece and its contribution to regional convergence", European Planning Studies, 7: 5, 665-676

GEORGOPOULOS D., PAPADOGONAS T., SFAKIANAKIS G. (2008), "Deregulation and private debt developments in Greece", Management of International Business and Economics Systems Conference

GIDDENS A. (1998), *Ο Τρίτος Δρόμος. Η ανανέωση της Σοσιαλδημοκρατίας*, εκδ. Πόλις

GLYN A. (1995), "Social Democracy and Full Employment", Nordic Journal of Political Economy, 22, 109-126

GOETSCHY J. (1999), "The European Employment Strategy: Genesis and Development", *European Journal of Industrial Relations*, Volume 5 Number 2, SAGE

GOETSCHY J. (2001), "The European employment strategy from Amsterdam to Stockholm: Has it reached its Cruising speed?", *Industrial Relations Journal* 32:5

GOETSCHY J. (2003), "European Employment Policy since the 1990s" στο Berndt Keller και Hans-Wolfgang Platzer (επιμ.), *Industrial Relations and European Integration. Trans- and Supranational Developments and Prospects*, Ashgate Publ.

GOETSCHY, J. (2004), 'The European Employment Strategy, Multi-level Governance, and Policy Coordination: Past, Present and Future", Zeitlin J., Trubek D. M. (επιμ.), *Governing Work and Welfare in a New Economy: European and American Experiences,* Oxford University Press.

GOLD M. (1993), "Overview of the social dimension", Gold M. (επιμ.) *The Social Dimension. Employment Policy in the European Community*, Macmillan Press.

GOLD, M. (2009), "Overview of the EU Employment Policy" Gold M. (επιμ.), *Employment Policy in the European Union. Origins, Themes and Prospects*, MacMillan Press.

GRAZIANO P. (2008), "The EES and National Welfare States: Italy and France compared", paper presented at the 4th ECPR Pan-European Conference on EU Politics, Univeristy of Latvia, Riga, 25-27 September 2008

GRAZIANO Paolo (2003), "Europeanization or Globalization?: A Framework for Empirical Research (with Some Evidence from the Italian Case)", *Global Social Policy* 2003, (3), 173

GREEK MINISTRY of ECONOMY and FINANCE (2005), *Structural Interventions in Greece: policies, results, perspectives*, October 2005

GRUBB D. (2000), "Eligibility Criteria for Unemployment Benefits", OECD Economic Studies No. 31, 2000/II

GRUBB D., PUYMOYEN A. (2008), "Long time series for public expenditure on labour market programmes", *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*, No. 73, OECD Publishing

GUILLÈN M. A., ÁLVAREZ S. (2004), "The EU's Impact on the Spanish Welfare State: The Role of Cognitive Europeanization", *Journal of European Social Policy*, No. 14

HAAS E. (1958), *The uniting of Europe: Political, social, and economic forces, 1950-1957,* Stanford University Press

HAAS E. (1964), *Beyond the nation-state: functionalism and international organization,* Stanford University Press.

HADJIYANNI A., KALLAS J., PAPADOPOULOS A. (1999), "Employment Trajectories of University Graduates in Greece: Forms and Strategies of Matching Social Networking and Educational Capital for Integrating into Urban and Regional Labour Markets", *Paper presented to the International Conference of the Regional Studies Association entitled: "Regional Potentials in an Integrating Europe", University of the Basque Country, Spain, Bilbao, 18-21 September 1999*

HAGEMANN S. (2005), "Decision-Making in the EU's Council of Ministers: Changes in Voting Behaviour Across Different Stages of the Legislative Process" (mimeo)

HALIMNI S., MICHIE J., MILNE S. (1994), "The Mitterrand Experience", Michie J., Grieve J. S. (επιμ.), *Unemployment in Europe*, Academic Press LTD.

HALLETT A., VIEGI N. (2000), "Labour Market Institutions and Monetary Policy in EMU: Do Asymmetries Matter?"

HANSEN P. (2005), "Still a European Social Model? From a Vision of a Social Europe to the EU Reality of Embedded Neo-liberalism", Themes occasional papers and reprints on ethnic studies, Center for Ethnic and Urban Studies, Sweden

HARMON, C. I., WALKER I. N., WESTERGAARD N. (επιμ.) (2001) Education and earnings in Europe, Cheltenham: Edward Elgar.

HARMSEN R., WILSON Th. (2000), "Introduction: Approaches to Europeanization", *Yearbook of European Studies* 14.

HARTLAPP M. (2009), "Learning about policy learning. Reflections on the European Employment Strategy", *European Integration online Papers (EIoP)*, Special Issue 1, Vol. 13, Art. 7

HARTLAPP M., LEIBER S. (2006), "Europeanization of Policy and Politics: Changing the Social Dimention in Southern Europe?", paper presented on the 15th International Conference of the Council of European Studies, Chicago, 29 Mach-2 April 2006

HARTWIG I. (2002), "Incremental Synergies or Growing Fragmentation between the Luxembourg Process and the EU Cohesion Policy?", European Institute of Public Administration Working Paper No. 2002/W/1

HARVEY D. (2007), *Νεοφιλελευθερισμός. Ιστορία και Παρόν*, εκδ. Καστανιώτης

HATZIPROKOPIOU P. (2008), "Migrant entrepreneurship in Greece", in OLIVEIRA, Catarina Reis and RATH, Jan (eds.), Migrações Journal - Special Issue on Immigrant Entrepreneurship, October 2008, n. 3, Lisbon: ACIDI, pp. 73-84

HECKMAN J. (2000), "Policies to foster human capital", *Research in Economics*, No. 54, pp. 3-56

HECKMAN, J.J., LALONDE, R.J., SMITH, J.A. (1999), "The economics and econometrics of active labour market programs", Ashenfelter, Card (επιμ), *Handbook of Labour Economics*, Volume 3A, Elsevier.

HEIDENREICH M., BISCHOFF G. (2008), "The Open Method of Co-ordination: A Way to the Europeanization of Social and Employment Policies?". *Journal of Common Market Studies*, Volume 46. Number 3. pp. 497–532

HEISE A. (2002), "The Cologne Process: a neglected aspect of European Employment Policy", *International Politics and Society*, Vol. 2

HEYLEN Fr. VAN POECK A. (1995), "National Labour Market Institutions and the European Economic and Monetary Integration Process", *Journal of Common Market Studies Vol. 33, No.4*

HIX S. (1999), "Dimensions and Alignments inn European Union Politics: Cognitive Constraints and Partisan Responses", *European Journal of Political Research,* 35, 69-106

HOBSBAWM E. (1994), *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914-1991*, Michael Joseph Publ.

HODSON D., MAHER I. (2001), "The Open Method as a New Mode of Governance: The Case of Soft Economic Policy Co-ordination*", Journal of Common Market Studies*, 2000: 39: 4

HOSLI M. O., MIKKO M., MARC U. (2009), "Voting Behavior in the Council of the European Union after the 2004 Enlargement", Paper to be presented at the Eleventh Biennial Conference of the *European Union Studies Association* (EUSA), Los Angeles, April 23-25, 2009

HOWELL K. (2002), "Developing Conceptualizations of Europeanization and European Integration: Mixing Methodologies", *ESRC Seminar Series / UACES Study Group on the Europeanization of British Politics,* ESRC Seminar 1 / UACES Study Group 2*,* November 29, 2002

HOWELL Kerry (2004), "Developing Conceptualizations of Europeanization: Synthesizing Methodological Approaches", Queen's Papers on Europeanization, No 3/2004

HUMPHREYS P. (1984), *Έρευνα για τις δραστηριότητες προς όφελος των ανέργων – Συγκεντρωτική Έκθεση*, Ευρωπαϊκό Ίδρυμα για την Βελτίωση των Συνθηκών Διαβίωσης και Εργασίας.

HYMAN R. (2004), «Εξευρωπαϊσμός ή διάβρωση των εργασιακών σχέσεων;», στο Ανδρέας Μοσχονάς, Σωκράτης Μ. Κονιόδρος (επιμ.) *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Εργασιακές Σχέσεις. Προβληματισμοί και αναζητήσεις σε εθνικό και διευρωπαϊκό επίπεδο*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Κέντρο Ευρωπαϊκών Σπουδών και Ερευνών, Gutenberg

IOAKIMIDIS P. C. (2000), "The Europeanization of Greece: An Overall Assessment", South European Society & Politics, vol. 5, no 2 (290 p.).

IOANNIDIS Y. (2011), "Employment in the Keynesian and neoliberal universe: theoretical transformations and political correlations", paper prepared for CUA's (Commission on Urban Anthropology) Annual Conference, "Market Vs Society? Human principles and economic rationale in changing times", Corinth 27-29 May 2011

ISSING O. (2002), "On Macroeconomic Policy Co-ordination in EMU", *Journal of Common Market Studies*, Vol. 40, No. 2

JACKMAN R. (2001), "The pros and cons of a common European employment policy", *Swedish Economic Policy Review*, 8, 201-234

JACOBSON K., SCHMID H. (2002), "The European Employment Strategy at the Crossroads: Contributions to the Evaluation", Paper for the presentation at the Nordic Sociology Conference, Reykavik 15-17 August 2002

JACOBSSON K. (1999), "Employment Policy in Europe - A New System of European Governance?", SCORE Rapportserie 1999:11, Stockholm Center for Organizational Research, Stockholm University

JACOBSSON K. (2004), "Soft Regulation and the Subtle Transformation of States: The case of EU Employment Policy", *Journal of European Social Policy*, Vol. 14, No. 4

JACOBSSON K., VIFELL A. (2007), "New Governace Structures in Employment-Policy making?" στο Meyer Wessels (επιμ.) *Economic Governance in the EU*, Macmillan

JAEGLE M. (2004), "The European Employment Strategy: A tool or a threat for social inclusion?", Report of the seminar held in Porto on 29 and 30 April 2004, European Anti Poverty Network

JENSON J., POCHET P. (2002), *Employment and Social Policy Since Maastricht: Standing up to the European Monetary Union,* Canada Research Chair in Citizenship and Governance, Prepared for the *Year of Euro*, Nanovic Institute for European Studies, University of Norte Dame, December 5-8

JESSOP B. (1985), *Nikos Poulantzas. Marxist Theory and Political Strategy*, MacMillan Press.

JESSOP B. (2001), «Η στρατηγική επιλεκτικότητα του κράτους: σκέψεις σχετικά μ' ένα θέμα του Πουλαντζά», στο Άλκης Ρήγος, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς (επιμ.), *Η Πολιτική Σήμερα. Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα έργου του*, εκδ. Θεμέλιο.

JESSOP B. (2002), *The Future of the Capitalist State*, Polity editions

JESSOP B. (2003), "Changes in welfare regimes and the search for flexibility and employability" στο Henk Overbeek (επιμ.), *The Political Economy of European Employment. European integration and the transnationalization of the (un)employment question,* Routledge / Ripe Studies in Global Political Economy.

JIMEO F. J. (2006), "Comments on "The effects of EMU on Structural Reforms in Labour and Product Markets" by Romain Duval and Jorgen Elmeskov", European Central Bank, Working Papers Series, No 596

JOBELIUS S. (2003) "Who formulates the European Employment Guidelines? The OMC between deliberation and power games", Paper presented to the Annual Conference of the ESPAnet, Changing European Societies – The role for Social Policy", 13-15th November 2003 in Copenhagen

JOHANSSON K. M. (1999), "Tracing the employment title in the Amsterdam treaty: uncovering transnational coalitions", *Journal of European Public Policy*, Vol. 6, Num. 1

JOHNSON A. (2003), "European Pillars in the Greek Temple: Greece's Experience with the European Employment Strategy", Paper presented on the 1st Hellenic Observatory PhD symposium on modern Greece, http://www2.lse.ac.uk.

JOHNSON G.E., LAYARD R. (1986), "The natural rate of unemployment: explanation and policy", *Handbook of Labour Economics*, North-Holland

KABOUB F. (2007), "Employment Guarantee Programms: A survey of Theories and Policy Experiences", The Jerome Levy Economics Institute, Working Paper No. 498

KAISER, L.C. (2002), "Job Satisfaction: A Comparison Tf Standard, Non-Standard, and Self-Employment Patterns across Europe with a Special Note to the Gender/Job Satisfaction Paradox", *EPAG Working Paper* 27

KALECKI M. (1943), "Political Aspects of Full Employment", *Political Quarterly*, 1943

KALLESTRUP M. (2002), "Europeanisation as a Discourse: Domestic Policy Legitimisation through the Articulation of a 'Need for Adaptation", Public Policy and Administration Volume 17 No. 2 Summer 2002

KALYVITIS S., CHRISTODOULAKIS N. (2000), Structural Funds: Growth, Employment and the Environment, Kluwer Academic Publishers

KANELLOPOULOS C. N., MAVROMARAS K. G.(2002), "Male-female labour market participation and wage differentials in Greece" AEA 2002 Conference

KANELLOPOULOS C., GREGOU M. (2006), "Managed Migration and the Labour Market – The Health Sector in Greece", Centre of Planning and Economic Research

KARALIS T., VERGIDIS D. (2004), "Lifelong education in Greece: recent developments and current trends", *International Journal of Lifelong Education, 23, (2), 179-189*

KARALIS T., VERGIDIS D. (2006), "Evaluation de l' impact de la politique des fonds structurels europeens sur l' education populaire en Grece", *Carrefours de l' Education*, 21, 45-48

KARAMESSINI M. (2001), Mainstreaming Gender Equality in the 2001 Greek National Action Plan for Employment, Final Evaluation Report, Experts Group on Gender and Employment, European Commission

KARAMESSINI M., (1997), "Labour Flexibility and Segmentation of the Greek Labour Market in the Eighties: Sectoral Analysis and Typology", *Discussion Papers*, 61, KEPE

KARANASSIOS N., PAZARSKIS M., MITSOPOULOS K., CHRISTODOULOU P. (2005), "Exploring youth entrepreneurship in the European Union. Evidence from higher education in Greece"

KARANTINOS D. (2005), How to govern and evaluate labour market policies, National Centre for Social Research (EKKE)

KARANTINOS D. (2006), "Incentives for indefinite employment - Statements and Comments", Peer Review Incentives for indefinite employment, Madrid

KASSIMIS, Ch. (2005), "Migrants in the Rural Economies of Greece and Southern Europe", Agricultural University of Athens Working Paper

KENEN (1969), "The Theory of Optimum Currency Areas: An Eclectic View", in Mundell, R. and Swoboda A. (eds.) *Monetary Problems of the International Economy*, Chicago University Press

KENNER J. (1999), "The EC Employment Title and the "Third Way": Making Soft Law Work?", *International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations,* 15:1

KENNER J. (2003), *EU employment law: from Rome to Amsterdam and beyond*, Hart Publishing.

KEYNES J. M. (2001[1935]), *Η Γενική Θεωρία της Απασχόλησης, του Τόκου και του Χρήματος*, εκδ. Παπαζήση.

KLUVE J. (2006), "The effectiveness of European Active Labor Market Policy", RWI Essen, IZA bonn

KLUVE J., FERTIG M., JACOBI L., NIMA L. SCHAFFNER S. (2005), "Study on the effectiveness of ALMP's", RWI Essen, Research project for the European Communities*, DG Employment,, Social Affairs and Equal Opportunities*

KLUVE J., SCHMIDT C. (2002), "Can training and employment subsidies combat European unemployment?", *Economic Policy*, 35, No. 1, pp. 411-448

KOKKOS A. (2008), "Adult Education in Greece", 11th International Conference on Continuing Education in the countries of the Balkan Region, Ikonio, 23-27/10/2008

KOUTSOGEORGOPOULOU V. (1994), "The Impact of Minimum Wages on Industrial Wages and Employment in Greece", *International Journal of Manpower* 15, 2/3

KRUGMAN (1990), "Policy Problems of Monetary Union", De Grauwe, P., Papdemos L. (eds) *The European Monetary System in the '90s*, Harlow, Longman

LAKATOS I. (1978), *The Methodology of Scientific Research Programmes*, Syndicate of the Press of the University of Cambridge.

LALIVE R. (2006), "How do Extended Benefits affect Unemployment Duration? A Regression Discontinuity Approach", Working Paper 2006:8, Institute for Labour Market Policy Evaluation (IFAU)

LANDRECH R. (1994), "Europeanization of Domestic Politics and Institutions: The Case of France", *Journal of Common European Studies* 32 (1): 69-88

LARSEN H., OLSEN K. (2010), "Europeanization of Greece", Working Paper, Department of Political Science, University of Copenhagen, series: The Politics of European Union-Cental Srtucturesand Processes of the EU

LARSSON A. (2000), "The European Employment Strategy: a new field of research", Presentation in the European Society of the London School of Economics, 17th January 2000.

LAWTON, T. (1999), 'Governing the skies: Conditions for the Europeanisation of airline policy'*, Journal of Public Policy*, 19(1): 91-112

LAYARD R., NICKEL St., JACKMAN R. (1991), *Unemployment: Macroeconomic Performance and the Labour Market*, Oxford University Press

LAYARD R., NICKELL S. (1986), "Unemployment in Britain", *Economica*, Vol. 53, No. 5

LÈONARD E. (2005), "Governance and Concerted Regulation of Employment in Europe", *European Journal of Industrial Relations*, 11, 307

LIAGOURAS, G., A. PROTOGEROU, Y. CALOGIROU (2003), "Exploring Mismatches between Higher Education and the Labour Market in Greece", European Journal of Education, 38(4), 413-26.

LIANOS Th., KATSELI L., SARRIS A. (1996), "Illegal Immigration and Local Labour Markets: The Case of Northern Greece", *International Migration*, Vol. 34, No. 3, pp 449-484.

LINDBERG L. (1963), *The Political Dynamics of European Economic Integration,* Stanford University Press

LINDSAY C. (2004), "Employability Policies in the UK: Towards a "Quality at Work" Agenda?", Palmer G. & Edwards S. (επιμ.) *Reflections on the European Employment Strategy: How Relevant to the UK?*, New Policy Institute

LISTER R. (1998), "From equality to social inclusion: New Labour and the welfare state", Critical Social Policy; 118; 215

LIVANOS I. (1998), "Modelling the incidence of unemployment: the case of Greece", *Applied Economics Letters*, 18

LIVANOS I. (2010), "The relationship between higher education and labour market in Greece: the weakest link?", High Educ, 60:473–489

LOGOTECH A.E., Διαδικασία Α.Ε., Προοπτική Α.Ε. (2005), Ενημέρωση της Ενδιάμεσης Αξιολόγησης (Έκθεση Πρώτου Απολογισμού) του Ε.Π. Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση 2000-2006, Πρώτος Τόμος

LOLOS S, SUWA A., ZONZILOS N., BOURGUIGNON F. (1995), "Evaluating the CSF with an Extended Computable General Equilibrium Model: the CSF of Greece (1988-1995)", Journal of Policy Modeling, Vol. 17, No. 2

LOLOS S. (2001), "The Macroeconomic Effect of EU Structural Transfers on the Cohesion Countries and Lessons for the CEECs", International Institute for Applied Systems Analysis, October 2001

LÓPEZ-SANTANA M. (2009), "Having a Say and Acting: Assesing the effectiveness of the European Employment Strategy as an intra-governmental coordinate instrument", European Integration online Papers (EIoP), http://eiop.or.at/eiop/texte/2009-015a.htm

LYMBERAKI A. (2008), ""*Deae ex Machina*": migrant women, care work and women's employment in Greece", Paper No 20, Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe, November 2008

LYMBERAKI A. (2009), "Legal Form and Economic Substance: A feminist critique of *legalistic formalism* in Greece", Paper presented at the IAFFE 2009 Conference, Simmons College, Boston, June 2009

LYMBERAKI A. (2010), "The Record of Gender Policies in Greece 1980-2010: legal form and economic substance", Paper No 36, Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe, June 2010

LYMBERAKI A. (2011), "Migrant Women, Care Work, and Women's Employment in Greece", Feminist Economics

MAES I. (2004), "Macroeconomic and Monetary Policy-making at the European Commission, from the Rome Treaties to the Hague Summit", National Bank of Belgium Working Paper No 58, August 2004.

MAILAND M. (2003), "The European Employment Strategy – local and regional impact on Denmark", Paper for the ETUC/Universidad de Complutence de Madrid seminar: The regional and local dimension of the European employment Strategy, 17/10/2003, Cordoba (Spain).

MAILAND M. (2005), "The revision of the European Employment Strategy and its further development at the EU level", Second working paper in the resaurch project "Danish employment policy in a European perspective", FAOS, September 2005

MAILAND M. (2005b), "Implementing the revised European Employment Strategy – North, South, East and West", First working paper of the research project "Danish employment policy in a European perspective", FAOS, No. 058, May 2005

MAILAND M. (2006), *Coalitions and Policy Coordination. Revision and impact of the European Employment Strategy*, DJØF Publishing, Copenhagen.

MAILAND M. (2006b), "The uneven impact of the European Employment Strategy on Member States activation policies – a comparative analysis", Paper to the ASPEN-conference "Activation Policies in the EU", Brussels, October 20-21, 2006

MANIATIS Th. (2003), "The net social wage in Greece 1958-95", *International Review of Applied Economics*, 17:4, 377-398

MANOW Ph., SCHÄFER A., ZORN H. (2004), "European Social Policy and Europe's Party-Political Center of Gravity, 1957-2003", Max Planck Institute for the Study of Societies Discussion Paper 04/6.

MARAGAKIS K. (2005), "Greek Economic Interests and The Single European Act: The Market Takes Over?", presentation on the 55th Annual Conference of the Political Studies Association (PSA), University of Leeds

MARKS G., STEENBERGEN M. (2004), "Introduction: Models of political conflict in the European Union", Marks G. & Steenbergen M. (επιμ.), *European Integration and Political Conflict*, Cambridge University Press

MARLIER E., PONTHIEUX S. (2000), "Low-wage employees in EU countries", *Statistics in focus, Population and Social Conditions,* Theme 3, November, 1-11

MARTIN A. (1998), "EMU and Wage Bargaining: The Americanization of the European Labor Market?", Center for European Studies, Harvard University

MARTIN A. (2004), "The EMU Macroeconomic Policy Regime and the European Social Model" *Center for European Studies Working Paper No. 114,* http://aei.pitt.edu/9040/

MARTIN J. (1996), "Measures of Replacement Rates for the Purpose of International Comparisons: A Note", *OECD Economic Studies*, No. 26

MARTIN J., CRUBB D. (2001), "What works and for whom: A review of OECD countries' experience with active labour market policies", *Swedish Economic Review*, 8, pp. -56

MARTIN R. (2003), "The Impact of the EU's Structural and Cohesion Funds on Real Convergence in the EU", NBP Conference, Potential Output & Barriers to Growth, Zalesie Górne 2003

MATSAGANIS M. (2002), "Yet Another Piece of Pension Reform in Greece", *South European Society and Politics*, 7: 3, 109-122

MATSAGANIS M. (2004), "A tale of Recurrent Policy Failure? Tackling retirement pensions in Greece", *URGE Working Paper* 3

MATSAGANIS M., BENEDEK D., FLEVOTOMOU M., LELKES O., MANTOVANI D. NIENADOWSKA S. (2010), "Distributional implications of income tax evasion in Greece, Hungary and Italy", IDEAS, http://ideas.repec.org/p/pra/mprapa/21465.html

MATSAGANIS M., FLEVOTOMOU M. (2010), "Distributional implications of tax evasion in Greece", GreeSE Paper No 31, The Hellenic Observatory, London School of Economics and Political Science, London

MCBRIDE St., MCNUTT K., WILLIAMS R. (2007), Tracking «Neo-Liberalism: Labour Market Policies in the OECD Area», στο *Neo-Liberalism, State Power and Global Governance,* Springer Netherlands.

MCBRIDE St., WILLIAMS R. (2001), "Globalization, the Restructuring of Labour Markets and Policy Convergence: The OECD Jobs Sttategy", στο Journal of Social Policy, τ.1, 2001.

MCKINNON (1963) "Optimum Currency Areas", American Economic Review, No 53, pp. 717-55

MCNAMARA K. (2006), "Economic Governance, Ideas and EMU: What Currency Does Policy Consensus Have Today?", JCMS 2006 Volume 44. Number 4. pp. 803–21

MCQUAID R., LINDSAY C. (2005), "The Concept of Employability", *Journal of Urban Studies*, 42. 197

MEGHIR C., IOANNIDES Y., PISSARIDES Ch. (1989), "Female Participation and Male Unemployment Duration in Greece" *European Economic Review* 33, 395-406.

MERKEL W., PETRING A., HENKES Ch., EGLE Ch. (2008), *Social Democracy in Power. The capacity to reform*, Routledge

MEYER B. (1995), "Lesson from the US unemployment insurance experiments", *Journal of Economic Literature*, 22, pp. 91-131

MICHIE J., WILKINSON F. (1994), «The Growth of Unemployment in the 1980s», στο Jonathan Michie και John Grieve Smith (επιμ.), *Unemployment in Europe*, Academic Press LTD

MIHAIL D. (1996), "Unemployment and Labor Market Policies in Greece", περιοδικό *ΣΠΟΥΔΑΙ*, 46, 1-2, Πανεπιστήμιο Πειραιώς

MIHAIL D. (2003), "Atypical working in corporate Greece", *Employee Relations*, Vol. 25 No. 5, 2003, pp. 470-489

MILNER S. (2004), "The European Employment Strategy: Time to take it seriously?", Palmer G., Edwards .a (επιμ.), *Reflections on the European Employment Strategy: How Relevant to the UK?,* New Policy Institute

MINISTRY OF LABOUR AND SOCIAL AFFAIRS (2002), *Evaluation of the labour market policies and assessment of the influence of EES in Greece during the period 1997-2001,* Ministry of Labour and Social Affairs

MINSKY H. (1986), *Stabilizing an Unstable Economy*, Yale University Press

MONASTIRIOTIS V., ZARTALOUDIS S. (2009), "Beyond the crisis: EMU and labour market reform pressures in good and bad times", LSE 'Europe in Question' Discussion Paper Series.

MORAVCSIK A. (1993), "Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmentalist Approach", *Journal of Common Market Studies*, Vol. 31, No. 4

MORAVCSIK A. (1994), "Why the European Community Strengthens the State: Domestic Politics and International Cooperation" Center for European Studies Working Paper 52, Harvard University

MORAVCSIK A. (1998), *The Choice for Europe. Social Purpose & State Power from Messina to Maastricht*, Cornell University Press.

MORAVCSIK A., NICOLAIDIS K. (1999), "Explaining the Treaty of Amsterdam: Interests, Influence, Institutions", *Journal of Common Market Studies*, Vol. 37, No. 1, pp 59-85

MOSCHONAS G. (2005), "On the Verge of a Fresh Start: The Great Ideological and Programmatic Change in Contemporary Social Democracy" στο Pascal Delwit (επιμ.) *Social Democracy in Europe*, Ed. del' Université Libre de Bruselles.

MÓSESDÓTTIR L., THORBERGSDÓTTIR B. (2004), "European Policies facilitating and managing Change towards the Knowledge Based Society and Gender Equality", στο KAREN S. (επιμ.), *The European Employment Strategy and national employment policies. Addressing the employment and gender challenges of the Knowledge Based Society*, WELLKNOW - HPSE-CT-2002-00119, Project report no. 2

MOSHER S. J., TRUBEK M. D. (2003), "Alternative Approaches to Governance in the EU: EU Social Policy and the European Employment Strategy", *Journal of Common Market Studies*, Vol. 41, Number 1.

MOUZELIS N. (1996), "The Concept of Modernization: Its Relevance for Greece", *Journal of Modern Greek Studies,* 14,2 ,215-227

MUNDELL (1961) "A Theory of Optimum Currency Areas", American Economic Review, no. 51, pp 657-75

MUNTIGL P., WEISS G., WODAK R. (2000), *European Union discourses on un/employment: an interdisciplinary approach to employment policy-making and organizational change*, John Benjamins Publishing Company.

NAKOS S. (2005), "Learning and participation through the European Employment Strategy in Greece", Paper presented on The Network for European Social Policy Analysis (ESPAnet), Young Researchers Workshop, The Governance of Social Policy in the New Europe, April 1-2 2005, University of Bath

NATALI D., POCHET Ph. (2008), "The Evolution of Social Pacts in the EMU Era", ESPAnet doctoral workshop, University of Bologna-Forli, Forli, 5-7 June 2008

NICAISE I. (2002), "The Impact of the European Employment Strategy on tax-benefit reforms in the Member States", paper prepared for the mid-term evaluation of the EES, Leuven: HIVA / Brussels: European Commission (DG Empl), April 2002

NICKELL St. (2006), "Comments on "The effects of EMU on Structural Reforms in Labour and Product Markets" by Romain Duval and Jorgen Elmeskov", European Central Bank, Working Papers Series, No 596

NTERMANAKIS N., PETROGLOU P., SERETI N., ZERVOU M. (2002), *Towards a closing of the gender pay gap. Country report: Greece,* Research Centre for Gender Equality

OECD (1991), Employment Outlook 1991, OECD

OECD (1993), *Employment Outlook 1993*, OECD

OECD (1993), The Role of National Qualifications Systems in Promoting Lifelong Learning: Background Report for Greece, OECD, Directorate for Education

OECD (1994), *The OECD Jobs Study. Facts, Analysis, Strategies*, OECD

OECD (1997), Implementing the OECD Jobs Strategy: Member Countries' Experience, OECD, Paris

OECD (1999), *Benefit Systems and Work Incentives*, Paris: OECD

OECD (2001), Employment Outlook 2001, OECD

OECD (2005), Employment Outlook 2005, OECD

OECD (2009), *Economic Surveys: Greece 2009*, vol. 2009/15, July 2009

OFFE C. (1985), Disorganized Capitalism, Polity Press,

OLSEN J. (2002), "The Many Faces of Europeanization", *Journal of Common Market Studies*, 40 (5), 921-52

OMAS LTD (2001*), Review of the employment policies in Greece during the period 1994-2001*, Ministry of Labour and Social Affairs

ORSZAG, M., SNOWER D.J. (1998), "Anatomy of Policy Complementarities", Swedish Economic Policy Review, Vol. 5/2.

OZKAN G., SIBERT A., SUTHERLAND A. (1997) 'Monetary Union, Entry Conditions and Economic Reform', CEPR Discussion Papers, No. 1720, November

PAGOULATOS G. (2001), "The enemy within: intergovernmental politics and organizational failure in Greek privatization", *Journal of Public Administration*, Vol. 79, No. 1, pp. 125-146

PAGOULATOS G. (2003), "Financial Interventionism and Liberalization in Southern Europe: State, Bankers, and the Politics of Disinflation", *Journal of Public Policy*, 23, 2, 171-199

PAGOULATOS G. (2005), "The Politics of Privatization: Redrawing the Public-Private Boundary", *West European Politics*, Vol. 28, No. 2, pp. 358-380

PAGOULATOS G., STASINOPOULOU M., SOTIROPOULOS D. (χ.χ.), "Governance in EU Social and Employment Policy: A Survey"

PALLEY Th. (1998), *Plenty of Nothing*, Princeton University Press

PALLEY Th. (2001), "Government as employer of last resort: can it work?", Industrial Relations Research Association, 53th Annual Proceedings, 2001, 269-274

PAPADIMITRIOU D. (1998), "(Full) Employment Policy: Theory and Practice", The Jerome Levy Economics Institute, Working Paper No. 258

PAPADIMITRIOU D. (2008), "Promoting Equality Through an Employment of Last Resort Policy", The Jerome Levy Economics Institute, Working Paper 545

PAPADOPOULOS T. (2006), "Support for the Unemployed in a Familistic Welfare Regime", στο Mossialos E. and Petmesidou M. (επιμ.), *Social Policy Developments in Greece*, Aldershot: Ashgate

PAPATHEODOROU Ch. (1998), "Inequality in Greece: An Analysis by Income Source", Social Science Research Network, Discussion Paper LSE STICERD Research Paper No. 39, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1094785

PAPATHEODOROU Ch. (2000). *Decomposing Inequality by Populations Subgroups in Greece: Results and Policy Implications*, Distributional Analysis Research Programme, No. 49, Economic & Social Research Council (LSE-STICERD), London School of Economics Suntory, http://sticerd.lse.ac.uk/dps/darp/DARP49.pdf

PAPATHEODOROU Ch., PAVLOPOULOS D. (2003). "Accounting for Inequality in the EU: Income Disparities Between and Within Member States and Overall Income Inequality", CHER Working Paper 9, Luxembourg-Differdange: CEPS/INSTEAD

PATINIOTIS N., STAVROULAKIS D. (1997), "The development of vocational education policy in Greece: a critical approach", Journal of European Industrial Training, 21/6/7 [1997], 192–202

PEDRERO Ch. J. (1999), "The Luxembourg Process and the Spanish Experience", International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations, Volume 15/4, 403-418

PELAGIDIS Th. (1997), "Economic Policies in Greece during 1990-1993: An Assessment", *Journal of Modern Greek Studies*, Vol. 15, Num. 1, pp. 67-85

PES (2010), "A European Employment and Social Progress Pact for fair growth. Limiting and overcoming the employment and social crisis", PES Policy Paper adopted by the PES Council in Warsaw on 2 December 2010, http://www.pes.org/

PES (2011α), "Europe is in the wrong hands: A progressive alternative strategy for jobs, social progress and fair growth, Draft PES Background Paper, 25 February 2011, http://www.pes.org/

PES (2011β), "Europe is in the wrong hands: Our alternative to a Conservative Europe: a strategy for jobs, fair growth and social progress", Adopted by the PES Leaders conference in Athens 4 March 2011, http://www.pes.org/

PHELPS E. (1968), "Money-Wage Dynamics and Labor-Market Equilibrium", The Journal of Political Economy, Vol/ 76, No. 4, Part 2

PHELPS E. (1997), *Rewarding Work*, Harvard University Press

PIERRE (1999), "A Framework for Active Labour Market Policy Evaluation", *ILO Employment and Training Papers No. 49*, ILO

PLASKOVITIS I. (2006), "The Evolution of Regional Policy Objectives in Greece – Twenty Years of Regional Development Programmes", paper presented in the 46th Congress of the European Regional Science Association (ERSA), http://www-sre.wu-wien.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa06/papers/209.pdf

POCHET Ph. (1999), "The new employment chapter of the Amsterdam Treaty", *Journal of European Social Policy*, τεύχος 9

POCHET Ph. (1999γ), *Monetary Union and Collective Bargaining in Europe.* Brussels, P.I.E.

POCHET Ph. (2001), "Employment: the last year before change" στο *Social Development in European Union 2001,* European Social Observatory

POCHET Ph. (2004), "Some reflections around European Employment Strategy", Observatoire social europeén.

POCHET Ph. (2006), "Influence of European Employment Strategy on National Social Policy Reforms", paper prepared for the conference "A long goodbye to Bismarck? The politics of welfare reforms in continental Europe", Minda de Gunzburg Centre for European Studies, Harvard University, 16/17 June 2006

POLANYI Karl (2001), *Ο μεγάλος μετασχηματισμός* (Πρώτη έκδοση στα Αγγλικά 1944), εκδ. Νησίδες

PSACHAROPOULOS G. (1983), "Sex Discrimination in the Greek Labor Market", Journal of Modern Greek Studies, Volume 1, Number 2, October 1983, pp. 339-358

PUTNAM R. (1988), "Diplomacy and Domestic Politics: The logic of Two-Level Games", *International Organization* 42, 427-60

RADAELLI C., (2000), "Whither Europeanization? Concept stretching and substantive change", *European Integration online Papers*, vol. 4, No 8

RADAELLI M. C. (2001), "The Domestic Impact of European Union Public Policy: Notes on Concepts, Methods, and the Challenge of Empirical Research", *Politique Européenne, n°5*, Automne 2001, p.105-136

RAUNIO T. (1997), *The European Perspective: Transnational Party Groups in the 1989-1994 European Parliament.* Aldershot: Ashgate

RAVEAUD G. (1999), "The European Employment Strategy: from ends to means?" στο S Salais & R. Villeneuce (επιμ.) *Europe and the Politics of Capabilities,* Cambridge University Press,

RÉGENT S. (2002), "The Open Method of Co-ordination: A supranational form of governance?", Discussion paper DP/137/2002, International Institute for Labour Studies,

REICHENBACH H., MURO D. G., LEHNER St. (1994), "European Integration and Growth", στο στο Jonathan Michie και John Grieve Smith (επιμ.), *Unemployment in Europe*, Academic Press LTD

REINER M. (2003), "The Impact of the EU's Structural and Cohesion Funds on Real Convergence in the EU", NBP Conference: Potential Output & Barriers to Growth, Zalesi Górne, 2003

RHODES M. (1995), "A Regulatory Conundrum: Industrial Relations and the Social Dimention", στο στο Stephan Leibfried και Paul Pierson (επιμ.), *European Social Policy. Between Fragmentation and Integration,* The Brookings Institute, Washington

RHODES M. (2001), "Globalization, Welfare States, and Employment. Is There a European Third Way?" στο Nancy Bermeo (επιμ.), *Unemployment in the New Europe*, Cambridge University Press.

RICHARDSON J., HENNING R. (επιμ.) (1984), *Unemployment, policy responses of western societies,*, SAGE Modern Politics Series

RILEY R., GARRY Y. (2001), "Does welfare-to-work policy increase employment?: Evidence from the UK New Deal for Young People" National Institute of Economic and Social Research

ROBINSON J. (1969), *Introduction to the Theory of Employment*, MacMillan St. Martin's Press

RODEN K. (2003), *Social Democracy and Labour Market Policy*, Routledge.

RODRIGUES M. (2002), *The new Knowledge Economy in Europe,* Cheltenham: Edward Elgar.

ROIVAS S. (2004), "Towards better Employment and Equal Opportunities – NAPs as Political Pedagogy?", στο Karen Sjørup (επιμ.), *The European Employment Strategy and national employment policies. Addressing the employment and gender challenges of the Knowledge Based Society*, WELLKNOW - HPSE-CT-2002-00119, Project report no. 2

ROSAMOND B. (2000), *Theories of European Integration*, Palgrave McMillan

ROSS G. (1995), "Assessing the Delors Era and Social Policy" στο Stephan Leibfried και Paul Pierson (επιμ.), *European Social Policy. Between Fragmentation and Integration,* The Brookings Institute, Washington

RUEDA D. (2007), *Social Democracy Inside Out. Partnership and Labor Market Policy in Industrialized Democracies*, Oxford University Press

SAINT-Paul G., BENTOLILA S. (2000), "Will EMU Increase Eurosclerosis?", *International Macroeconomics and Labour Economics*, CEPR Discussion Paper No. 2423, April

SARRIS A. H., ZOGRAFAKIS S. (1999), "A Computable General Equilibrium Assessment of the Impact of Illegal Immigration on the Greek Economy", Journal of Population Economics, 12: 155-182

SCHÄFER A. (2006), "Beyond the Community Method", στο R. Holzhacker και M Haverland (επιμ.), *European Research Reloaded: Cooperation and Integration among European States*, Springer, Netherlands

SCHARPF F. (2002), "European Governance: Common Concerns Vs the Challenge of Diversity", Contribution to the *Jean Monnet Working Paper,* No.6/01, New York University

SCHNEIDER F. (2002), "Size and measurement of the informal economy in 110 countries Around the world", Rapid Reponse Unit, World Bank

SCHNEIDER F. (2003), "Privatization in OECD Countries: Theoretical Reasons and Results Obtained*", Journal of Institutional Comparison*, Volume 1, Number 3, 2003

SCHNEIDER F., ENSTE D. (2002), "Hiding in the Shadows. The Growth of the Underground Economy", *Economic Issues No. 30*, International Monetary Fund, March 2002

SCHNEIDER F., A. BUEHN, C.E. MONTENEGRO (2010), "Shadow economies all over the world: New estimates for 162 countries from 1999 to 2007", Policy Research Working Paper Series No. 5356, World Bank

SCHNEIDER, F., KLINGLMAIR R. (2004), "Shadow Economies around the world: What do we know?", IZA Discussion Paper No. 1043, Institute for the Study of Labor (IZA), Bonn

SCHÖMANN, K. (1995), "Active Labour Market Policy", Discussion Paper FS I 95-201, http://bibliothek.wz-berlin.de/pdf/1995/i95-201.pdf

SCREPANTI E., ZAMAGNI St. (2004β), *Η Ιστορία της Οικονομικής Σκέψης*, τόμος Β΄, εκδ. Τυπωθήτω

SECCARECCIA M. (2004), "What type of full employment? A critical evaluation of "Government as the employer of last resort" policy proposal", *Investigación Económica*, enero-marzo, año/vol. LXIII, número 247

SEPHERIADIS S. (2003), "The European Employment Strategy Against a Greek Benchmark: A Critique", *European Journal of Industrial Relations*, 3, 189

SIBERT A. (1996) "Monetary Integration and Economic Convergence', Birkbeck College, Working Paper, IFR30

SIBERT A., SUTHERLAND A. (1997) "Monetary Regimes and Labour Market Reform", CEPR Discussion Paper, No. 1731, November

SIEDSCHLAG I. (2008), "Macroeconomic Differentials and Adjustment in the Euro Area", SUERF – The European Money and Finance Forum

SJØRUP K., REINICKE K. (2004), "Policy processes and NAP content, synthesis of the National Reports", στο Karen Sjørup (επιμ.), *The European Employment Strategy and national employment policies. Addressing the employment and gender challenges of the Knowledge Based Society*, WELLKNOW - HPSE-CT-2002-00119, Project report no. 2

SLOAM J. (2007), "The Language of European Social Democracy", Politics and International Relation Working Paper, Center of European Politics, http://cep.rhul.ac.uk

SMISMANS S. (2004), "EU Employment Policy: Decentralization or Centralization through the Open Method of Coordination?", EUI Working Paper LAW, No. 2004/1

SOCKHAMMER E. (1999), "The slowdown of accumulation and the rise of European unemployment", Working Paper No. 8, working papers series: growth and employment in Europe: sustainability and competitiveness, Vienna university of economics and business administration.

SOCKHAMMER E. (2000), "Explaining European unemployment: testing the NAIPΘ theory and a Keynesian approach", department of economics working papers series, working paper no 68, Vienna university of economics and business administration

SOTIROPOULOS D., (2004), "The EU's impact on the Greek welfare state: Europeanization on paper?", *Journal of European Social Policy*, 14(3): 267-284

SPECIAL EUROBAROMETER *No. 230, "Public Opinion in Europe on Financial Servises"*

STOCKHAMMER E. (2004), "The Rise of European Unemployment: A Synopsis", Political Economy Research Institute, Working Papers Series, Num. 76

STOCKHAMMER E. (2008), "Is the NAIRU Theory a Monetarist, New Keynesian, Post Keynesian or a Marxist Theory?", Macroeconomica 59: 3, pp. 479-510

STRÅTH B. (2000), "The Contours of a European Political Economy: From the Werner Plan to the EMU" στο Bo Stråth (επιμ.) *After Full Employment. European Discourses on Work and Flexibility*, Peter Lang, Brussels, 2000

STRÅTH, B. (2000), "Introduction: After Full Employment and the Breakdown of Conventions of Social Responsibility" στο Bo Stråth (επιμ.) *After Full Employment. European Discourses on Work and Flexibility*, Peter Lang, Brussels, 2000

STREECK W. (1995), "From Market Making to State Building" στο Stephan Leibfried και Paul Pierson (επιμ.), *European Social Policy. Between Fragmentation and Integration,* The Brookings Institute, Washington

STREECK W. (2004), «Η διεθνοποίηση των εργασιακών σχέσεων στην Ευρώπη» στο Ανδρέας Μοσχονάς και Σωκράτης Μ. Κονιόρδος (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Εργασιακές Σχέσεις – Προβληματισμοί και αναζητήσεις σε εθνικό και διευρωπαϊκό επίπεδο*, εκδ. Gutenberg

SYMES V. (1998), *Unemployment and Employment Policies in the EU*, European Dossier Series, Kogan Page publ.

TALOS E., BADELT Ch. (1999), “The welfare state between new stimuli and new pressures: Austrian social policy and the EU”, *Journal of European Social Policy*, τεύχος 9

THRELFALL M. (2002), “The European Employment Strategy and Guidelines: Towards an All-Working Society?”, Paper presented to the European Community Studies Association of Canada, Toronto 29 May -2 June 2002

THRELFALL M. (2003), “Is there a feminist perspective on the European Employment Strategy and Guidelines?”, Paper submitted to the European Union Studies Association conference, 26-29 March 2003, Nashville, USA

THRELFALL M. (2007), “The Social Dimension of the European Union. Innovative Methods for Advancing Integration”, *Global Social Policy Journal*, 2007, 7, 271

TIDOW St. (2003), “The emerge of European employment policy as a transnational political arena” στο Henk Overbeek (επιμ.), *The Political Economy of European Employment. European integration and the transnationalization of the (un)employment question,* Routledge.

TINIOS P., (2005), “Pension reform in Greece: “Reform by instalments”- A blocked process?”, *West European Politics*, 28 (2): 402-419.

TOULEMONDE J. (2000), “Evaluation Culture(s) in Europe: Differences and Convergence between National Practices”,

TRAVERSA E. (2001), “The consequences of monetary union on collective bargaining and the national security systems”

TRUBEK M. D., MOSHER S. J. (2004), “New Governance, Employment Policy, and the European Social Model” Zeitlin J., Trubek D. M. (επιμ.), *Governing Work and Welfare in a New Economy: European and American Experiences,* Oxford University Press

TSAROUHAS D. (2008), "Social Partnership in Greece: Is There a Europeanization Effect?”, *European Journal of Industrial Relations,* 14: 347

TZANNATOS Z. (1989), “Women's Wages and Equal Pay in Greece”, Journal of Modern Greek Studies, Volume 7, Number 1, May 1989, pp. 155-169

UNESCO (1997) Adult Education since the fourth International Conference on Adult Education (Paris 1985), UNESCO, ED-97/WS/S

UNESCO (1999), World Trends in Adult Education Research, UNESCO, Institute for Education, Hamburg, Germany

UUSITALOA R., VERHOB J. (2007), “The effect of unemployment benefits on re-employment rates: evidence from the Finnish UI-benefit reform”, Working Paper 2007: 21, Institute for Labour Market Policy Evaluation (IFAU)

VAIOU D. (2006), “Integration of new female migrants in Greek labor market and society and policies affecting integration: State of the Art”, Working Paper No. 10 – WP4, Centre for Research on Women’s Issues.

VAN DEN BERG G., Van DER KLAAUW B. (2005), “Job search monitoring and sanctions – a brief survey of some recent results”, IFAU Report 2005Q 8

VAN RIEL BART, VAN DER MEER M. (2002), "The advocacy coalition for European employment policy – The European integration process after EMU" in Horst Hegmann en Bernard Neumaerker (ed.), Die Europaische Union aus politökonomischer Perspective, Metropolis Verlag

VFA (2008), *Διερεύνηση και ανάλυση των υλοποιούμενων πολιτικών στην Δυτική Ελλάδα*, πρόγραμμα WISE

VIFELL C. Å. (2009), "Speaking with forked tongues – Swedish public administration and the European employment strategy", European Integration Online Papers (EIoP), Vol. 13, No 2

VIFELL C.Å. (2004), "(Ex)Changing practices, Swedish employment policy and European guidelines", SCORE, No. 11

VIÑALS J., JIMENO J. (1998), "The impact of EMU on European unemployment", Oesterreichische Nationalbank, Working Paper 34, http://ideas.repec.org/e/pji14.html

VISSER J. (2000), "From Keynesianism to the Third Way: Labour Relations and Social Policy in Postwar Western Europe", *Economic and Industrial Democracy*; 21; 421

VISSER J. (2002), "Is the European Employment Strategy the Answer?", paper prepared for the NIG Workshop "Governability in Post-industrial Societies: The European Experience", Utrecht School of Governance, 26-27 April 2003

VISSER J. (2011), ICTWSS Database, Database on Institutional Characteristics of Trade Unions, Wage Setting, State Intervention and Social Pacts in 34 countries between 1960 and 2010, Institute for Advanced Labour Studies, AIAS, University of Amsterdam, Amsterdam. http://www.uva-aias.net/207

VOUGAS D. (2003), "Unemployment in Greece", *Journal of Policy Modeling*, 25

WAGNER P. (2000), "The Exit from Organized Modernity: "Flexibility" in Social Thought and Historical Perspective" στο Bo Stråth (επιμ.) *After Full Employment. European Discourses on Work and Flexibility*, Peter Lang, Brussels, 2000

WATT A. (2000), "What has Become of Employment Policy? Explaining the Ineffectiveness of Employment Policy in the European Union", Europa Institut der Universitat Basel, Nr 47/48

WATT A. (2004), "Reform of the European Employment Strategy after Five Years: A Change of Course or Merely of Presentation?", European Journal of Industrial Relations, Vol 10, Num. 2.

WEISS, G., WODAK, R. (2000), "Discussion: The EU Committee Regime and the Problem of Public Space Strategies of Depoliticizing Unemployment and Ideologizing Employment Policies", Muntigl P., Weiss G., Wodak, R. (επιμ.), *European Union Discourses on Un/employment. An interdisciplinary approach to employment policy-making and organizational change*. John Benjamins Publishing Company

WESTERN B., HEALY K. (2001), "Wage, Growth, Recession, and Labor Decline in the Industrialized Democracies 1965-1993", στο Nancy Bermeo (επιμ.), *Unemployment in the New Europe*, Cambridge University Press

WRAY R. (1997), "Government as Employer of Last Resort: Full employment Without Inflation", The Jerome Levy Economics Institute, Working Paper No. 213

XRTC (2008), *Ετήσια Μελέτη για την Ελληνική Ακτοπλοΐα*, Ιούνιος 2008, Αθήνα

YIANNAKOUROU (2003) – The evolution of Labour Law in Greece 1992-2003 – Country Study on Greece (Final Report), Study undertaken for the Employment and Social Affairs General Directorate of the European Commission, VT/2002/45

ZAJDELA H., ERHEL Ch. (2004), "The Dynamics of Social and Labour Market Policies in France and the United Kingdom: Between Path Dependence and Convergence", Journal of European Social Policy, 14, 125

ZARTALOUDIS S. (2010), "Follow the money: Tracing the Europeanization of Greek Employment Policy with regard to Public Employment Service's Reform", paper Presented at ECPR's Fifth Pan-European Conference on EU Politics, Porto, Portugal - 23-26 June 2010.

ZEITLIN J. (2002), "The Open Method of Coordination and the Future of European Employment Strategy", Presentation prepared for the mini-hearing of the Employment and Social Affairs Committee of the European Parliament on the first five year evaluation of the Employment Guidelines, 8 July 2002.

ZEITLIN J. (2005), "Introduction: The Open Method of Coordination in Question", στο Jonathan Zeitlin και Philipe Pochet (eds.), *The Open Method of Coordination in Action: The European Employment and Social Inclusion strategies,* Brussels, PIE-Peter Lang.

ZIMMERMAN B. (2000), "Negotiated Flexibilities: The Cases of France and Germany", Stråth B. (επιμ.) *After Full Employment. European Discourses on Work and Flexibility*, Peter Lang, Brussels.

ZIOMAS D., BOUZAS, N. NTONTIS D. (2006), ""Feeding in" and "Feeding out", and Integrating Immigrants and Ethnic Minorities. A Study of National Policies", Institute of Social Policy National Centre for Social Research (EKKE).

ZOHLNÖFER R., OSTHEIM T. (2005), "Paving the Way for Employment? The Impact of the Luxembourg Process on German Labour Market Policies", *European Integration Journal*, Vol. 27, No. 2, pp 147 – 167, June 2005.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Λ. (2002): *Το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης και η αναπτυξιακή διαδικασία στην Ελλάδα*, ΚΕΠΕ, Αθήνα

ΑΛΟΓΟΣΚΟΥΦΗΣ Γ. (2005), «Αναπτυξιακή ώθηση στην οικονομία» - Ο νέος νόμος προσφέρει πληθώρα κινήτρων για επιχειρήσει, *Το Βήμα*, 2 Ιανουαρίου

ΑΜΙΤΣΗΣ Γ. (2000), *Θεσμοί και πολιτικές επαγγελματικής κατάρτισης: Η ευρωπαϊκή πρόκληση και η εξέλιξη του εθνικού συστήματος επαγγελματικής κατάρτισης,* Παπαζήσης

ΑΜΜΑΛΟΣ Τ. (1987), *Σύνθεση Ενεργού Πληθυσμού και Προβλήματα Απασχόλησης*, ΟΑΕΔ

ΑΝΔΡΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ Α. (1992), Συνέντευξη στον Οικονομικό Ταχυδρόμο, 11/6/1992.

ΑΝΔΡΙΟΠΟΥΛΟΥ Ε., ΤΣΑΚΛΟΓΛΟΥ Π. (2010), *Δυναμικές όψεις του φαινομένου της φτώχειας στην Ελλάδα: 1994-2000*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

ΑΠΟΣΤΟΛΑΤΟΣ Ν. (1985), «Ανεργία στην Ελλάδα: πρόβλημα ή ψευδοπρόβλημα;», *Οικονομικός Ταχυδρόμος* 14/3/1985

ΑΡΑΝΙΤΟΥ Β. (2007), «Ο εργατικός συνδικαλισμός ως παράγοντας ενίσχυσης των εθνικών εργοδοτικών οργανώσεων», στο Γράβαρης Διονύσης (επιμ.), *Εργασία και Πολιτική. Συνδικαλισμός και Οργάνωση Συμφερόντων στην Ελλάδα 1974-2004, 10ο Επιστημονικό Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα*, Πάντειο 18-21 Μαίου 2005, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα

ΑΡΑΝΙΤΟΥ Βάλια (2004), «Η ενίσχυση της εκπροσώπησης των εργοδοτικών οργανώσεων και ο κοινωνικός διάλογος», *Κοινωνική Αλλαγή στη Σύγχρονη Ελλάδα (1980-2000)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 9ο Επιστημονικό Συνέδριο (9-12 Απριλίου 2003), Αθήνα

ΑΡΓΕΙΤΗΣ Γ. (2002), *Παγκοσμιοποίηση, ΟΝΕ και οικονομική προσαρμογή. Η περίπτωση της Ελλάδας*, Τυπωθήτω – Γ. Δαρδανός

ΑΡΓΕΙΤΗΣ Γ. (2004), «Απορύθμιση και νομισματική σταθερότητα. Ο εγκλωβισμός της οικονομικής πολιτικής της Ελλάδας στο μύθο της αγοράς», στο *Κοινωνική Αλλαγή στην Σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα

ΑΡΓΕΙΤΗΣ Γ. (2011), «Η δημοσιονομική κρίση της ελληνικής οικονομίας», στο *Οικονομική κρίση και Ελλάδα*, Επιστημονική Εταιρία Πολιτικής Οικονομίας, Gutenberg

ΑΡΓΕΙΤΗΣ Γ., ΔΑΦΕΡΜΟΣ Γ., ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ Μ. (2011), *Κρίση χρέους στην Ελλάδα: Αιτίες και προοπτικές,* Ερευνητική Μονάδα Μακροοικονομικής Ανάλυσης και Οικονομικού Μετασχηματισμού, ΙΝΕ – ΓΣΕΕ

ΑΣΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ (2004), *Αξιολόγηση Δράσεων Προώθησης της Γυναικείας Επιχειρηματικότητας – Ανάδειξη Καλών Πρακτικών, Α' & Β' φάση*, Υπεύθυνες Μελέτης, Αντιγόνη Λυμπεράκη, Βάλια Αρανίτου, Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας

ΒΑΒΟΥΡΑΣ Γ. (1989), «Παραοικονομία και Οικονομική Πολιτικής. Αλληλεξαρτήσεις», περιοδικό *Θέσεις*, τ. 29

ΒΑΒΟΥΡΑΣ, Ι.Σ., ΚΑΡΑΒΙΤΗΣ Ν., ΤΣΟΥΧΛΟΥ Α. (1990), "Μια έμμεση μέθοδος εκτίμησης του μεγέθους της παραοικονομίας και εφαρμογή της στην περίπτωση της Ελλάδας", στο Βαβούρας (επιμ.), *Παραοικονομία*, εκδ. Κριτική.

ΒΑΖΟΣ Γ. (1983), *Εκτιμήσεις και Προοπτικές Απασχόλησης στην Ελλάδα*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Υπουργείο Εργασίας, ΟΑΕΔ

ΒΑΜΙΕΔΑΚΗΣ Σ. (2009), *Εργασιακές σχέσεις και συνδικαλιστικό κίνημα μετά τη Μεταπολίτευση: η εργατική πολιτική του ΠΑΣΟΚ, 1981-1985*, Διπλωματική εργασία στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία», του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.

ΒΑΡΔΑΡΟΣ Σ. (2008), *Περιπτωσιολογική μελέτη (case study) για τα προγράμματα προώθησης των ευέλικτων μορφών απασχόλησης (μερική απασχόληση και stage)*, Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων, Γενική Συνομοσπονδία Επαγγελματιών, Βιοτεχνών και Εμπόρων Ελλάδας (ΙΜΕ-ΓΣΕΒΕΕ)

ΒΑΣΑΡΔΑΝΗ Μ. (2011), «Φοροδιαφυγή στην Ελλάδα: μια γενική επισκόπηση», *Οικονομικό Δελτίο, Τράπεζα της Ελλάδας*, τ. 35

ΒΕΡΓΙΔΗΣ Δ. (2004), Η Εκπαίδευση ενηλίκων στην Ελλάδα: επιτεύγματα και Δυσλειτουργίες, Αθήνα, Α διεθνές επιστημονικό συνέδριο της Επιστημονικής Ένωσης Ενηλίκων, http://www.adulteduc.gr/Scripts/Files/vergidis.pdf

ΒΕΡΓΙΔΗΣ Δ. (2007), *Υποεκπαίδευση. Κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές διαστάσεις,* εκδ. Ύψιλον

ΒΕΡΓΙΔΗΣ Δ., ABRAHAMSSON K., DAVIS R., Fey R. (1999), *Εκπαίδευση Ενηλίκων: Κοινωνική και οικονομική λειτουργία*, Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα.

ΒΛΑΧΟΥ Α., ΛΑΜΠΡΙΝΙΔΗΣ Γ. (2011), «Κρίση και άνιση ανάπτυξη στο πλαίσιο της ΟΝΕ: Το Ισοζύγιο Εξωτερικών Συναλλαγών και η διεθνής ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας», στο *Οικονομική κρίση και Ελλάδα*, Επιστημονική Εταιρία Πολιτικής Οικονομίας, Gutenberg

ΒΟΡΛΟΟΥ Α., ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ Τ., ΒΑΦΕΙΑΔΗΣ Γ. (1983), *Η απασχόληση στους Βασικούς τομείς της Ελληνικής Οικονομίας κατά το 1987: Αύξοντα και φθίνοντα επαγγέλματα*, ΚΕΠΕ

ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ Γ. (2005), *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990*. Εκδ. Θεμέλιο (γ' έκδοση)

ΒΡΕΤΑΚΟΥ Β., ΡΟΥΣΕΑΣ Π. (2002), *Επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση στην Ελλάδα: Συνοπτική περιγραφή,* Cedefop (Ευρωπαϊκό Κέντρο για την Ανάπτυξη της Επαγγελματικής Κατάρτισης)

ΒΡΕΤΟΣ Σ. (1984), «Πως καταφέρνει η Στατιστική να βγάζει χαμηλό το ποσοστό ανεργίας στην Ελλάδα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 30/9/1984

ΓΑΒΡΟΓΛΟΥ Π. Σ. (2006), Όψεις της ευελιξίας στην Ελλάδα και την Ευρώπη, ΠΑΕΠ Α.Ε.

ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΚΟΙΝΟΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΠΟΡΩΝ - ΓΓΔΚΠ (2007), *Αποτίμηση παρεμβάσεων Ε.Π. Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση 2000-2006*, Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης

ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΛΑΪΚΗΣ ΕΠΙΜΟΡΦΩΣΗΣ (1985), *Κείμενα για τη Λαϊκή Επιμόρφωση*, Αθήνα

ΓΕΤΙΜΗΣ Π., ΔΕΔΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ Α., ΦΩΤΕΙΝΟΠΟΥΛΟΥ Κ., ΕΥΣΤΡΑΤΟΓΛΟΥ Α. (1994), *Μελέτη Συστήματος Αξιολόγησης Προτάσεων Εκπαδευτικού Χαρακτήρα και Παρακολούθησης των Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων Λαϊκής Επιμόρφωσης*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ. (1995), «Κριτήρια περιφερειακών κατανομών των πόρων του Β ΚΠΣ 1994-99, κριτική θεώρηση», Περιοδικό Τόπος, 10/95

ΓΙΑΝΝΙΤΣΗΣ Τ. (1986), «Ελλάδα: Η εκβιομηχάνιση σε κρίση», στο *Η Ελλάδα σε εξέλιξη* (συλλογικό), Εξάντας, Αθήνα, 1986 – επιλογή κειμένων από το περιοδικό *Les temps modernes*, τ. 473

ΓΙΑΝΝΙΤΣΗΣ Τ. (1993), «Η επιταγή μιας βιομηχανικής πολιτικής», στο Τάσος Γιαννίτσης (επιμ.*), Βιομηχανική και τεχνολογική πολιτική στην Ελλάδα*, Θεμέλιο

ΓΙΑΝΝΙΤΣΗΣ, Τ. (1984), *Διεθνής εξειδίκευση και καταμερισμός εργασίας μεταξύ Ελλάδας και νεοανερχόμενων βιομηχανικών χωρών,* ΚΕΠΕ

ΓΚΑΡΓΚΑΝΑΣ Ν., Τ. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. ΣΗΜΙΤΗΣ, Γ. ΣΠΡΑΟΣ (1989), *Η πολιτική της οικονομικής σταθεροποίησης*, Γνώση

ΓΟΥΛΑΣ Χ., ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ Κ. (2003), *Μελέτη εργασιακής εξέλιξης των καταρτισθέντων του ΚΕΚ-ΙΝΕ/ΓΣΕΕ*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

ΓΟΥΛΑΣ Χ., ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Η. (2009), Δια Βίου Εκπαίδευση και Εργαζόμενοι. Μελέτη Αξιολόγησης προγραμμάτων Συνδικαλιστικής Εκπαίδευσης και Εκπαίδευσης Εργαζομένων, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

ΓΡΑΒΑΡΗΣ Δ. (1998), «Το «χτίσιμο» του κοινωνικού κράτους: από τον κομματικό λόγο στις κρατικές πολιτικές», στο Μιχάλης Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα – Κράτος – Κοινωνία*, εκδ. Πατάκη

ΓΡΑΒΑΡΗΣ Δ. (2003), «Η σχέση παθητικών και ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης στο εσωτερικό της συνολικής κρατικής παρέμβασης στην αγορά εργασίας. θεωρητικό πλαίσιο και εμπειρικά παραδείγματα», στο Βενιέρης Δημήτρης και Παπαθεοδώρου Χρίστος (επιμ.), *Η Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα, Προκλήσεις και Προοπτικές*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003

ΓΣΕΒΕΕ (2000), *Θέσεις για τον Κοινωνικό Διάλογο για την απασχόληση και τις εργασιακές σχέσεις*, ΓΣΕΒΕΕ

ΓΣΕΕ (2000), *Θέσεις της ΓΣΕΕ για την αγορά εργασίας, τις εργασιακές σχέσεις και την καταπολέμηση της ανεργίας*, ΓΣΕΕ

ΓΣΕΕ, ΣΕΒ, ΓΣΕΒΕΕ, ΕΣΕΕ (2006), Κωδικοποιημένες Βασικές Ρυθμίσεις Εθνικών Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας και Διαιτητικών Αποφάσεων, ετών 1975-2005, Αθήνα, Μάιος 2006

ΔΑΦΕΡΜΟΣ Γ., ΘΕΟΦΙΛΑΚΟΥ Α., ΜΑΥΡΟΔΗΜΗΤΡΑΚΗΣ Χ., ΤΣΑΚΛΟΓΛΟΥ Π. (2008), *Η φτώχεια στην Ελλάδα: Ομοιότητες και διαφορές χρησιμοποιώντας εναλλακτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις,* Παρατηρητήριο Κοινωνικών, Οικονομικών, Δημοσιονομικών Εξελίξεων, Φτώχειας και Ανισοτήτων, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

ΔΑΦΕΡΜΟΣ Γ., ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Ε., ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΔΗΣ Γ. (2010), «Οικονομική Μεγέθυνση, Ανισότητα και Φτώχεια: Θεωρητικές και Εμπειρικές Προσεγγίσεις», στο Παρατηρητήριο Φτώχειας, Εισοδημάτων και Κοινωνικού Αποκλεισμού, *Η φτώχεια στην Ελλάδα στα πρόθυρα της κρίσης του 2010*. (Διαθέσιμο στον ιστότοπο www.poverty.gr)

ΔΑΦΕΡΜΟΣ Γ., ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ Χ. (2010), «Δομή και Τάσεις της Οικονομικής Ανισότητας και της Φτώχειας στην Ελλάδα και την ΕΕ, 1995-2008», στο Παρατηρητήριο Φτώχειας, Εισοδημάτων και Κοινωνικού Αποκλεισμού, *Η φτώχεια*

στην Ελλάδα στα πρόθυρα της κρίσης του 2010. (Διαθέσιμο στον ιστότοπο www.poverty.gr)

ΔΑΦΕΡΜΟΣ Γ., ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ Χ. (2010β), «Μακροοικονομικό περιβάλλον, ανισότητα και φτώχεια. Μια εμπειρική διερεύνηση για την επίδραση της οικονομικής μεγέθυνσης και της κοινωνικής προστασίας σε Ελλάδα και ΕΕ», στο Παρατηρητήριο Φτώχειας, Εισοδημάτων και Κοινωνικού Αποκλεισμού, *Η φτώχεια στην Ελλάδα στα πρόθυρα της κρίσης του 2010*. (Διαθέσιμο στον ιστότοπο www.poverty.gr)

ΔΕΔΕ Ι., ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ Γ., ΜΑΚΡΗ Α., ΜΠΑΣΔΡΑ Β., ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Χ., ΣΙΜΩΤΑ Τ. (2003), *Ο Ρόλος των Εθνικών Συστημάτων Αναγνώρισης Προσόντων στην Προώθηση της Διά Βίου Μάθησης – ΕΛΛΑΔΑ - Μελέτη για το Ερευνητικό Έργο του Ο.Ο.Σ.Α.,* ΕΚΕΠΙΣ, ΑΘΗΝΑ, Μάρτιος 2003

ΔΕΔΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ Α. (1994), *Θεσμοί και Πολιτικές στην Ελληνική Αγορά Εργασίας κατά την Περίοδο 1974-1994*, αδημοσίευτο

ΔΕΔΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ Α. (1997), *Οι πολιτικές απασχόλησης στην Ελλάδα,* Τετράδια του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ, Αρ. 10-11

ΔΕΔΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ Α. (2000), *Θεωρίες της Ανεργίας, Η κρίση στην αγορά εργασίας: ρύθμιση – ευελιξίες – απορρύθμιση. Τόμος πρώτος*, εκδ. τυπωθήτω

ΔΕΔΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ Α. (2005), «Κριτική αποτίμηση της πολιτικής απασχόλησης στην Ελλάδα», *Εργασία 2005*, Ινστιτούτο Αστικού Περιβάλλοντος και Ανθρωπίνου Δυναμικού, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

ΔΕΔΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ Α. (2007), *Ενεργητικές Πολιτικές Απασχόλησης: Προβλήματα Σχεδιασμού και Εφαρμογής*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

ΔΕΜΑΘΑΣ Ζ. (2004), «Η περιφερειακή πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τα Διαρθρωτικά Ταμεία και η Ελλάδα, 1981-2004», στο Σακελλαρόπουλος Θεόδωρος (επιμ.), *Οικονομία και Πολιτική στην Σύγχρονη Ελλάδα*, Β' τόμος, Εκδ. Διόνικος

ΔΕΜΕΚΑΣ Δ., ΚΟΝΤΟΛΕΜΗΣ Ζ. (1998), «Η ανεργία στην Ελλάδα: Ανασκόπηση των προβλημάτων», *Οικονομικά Θέματα*, τ. 7, ΙΟΒΕ

ΔΕΝΔΡΙΝΟΣ Γ. (2008), «Νέες μορφές απασχόλησης στην Ελλάδα: μύθοι και πραγματικότητες», παρουσίαση στη σειρά σεμιναρίων *Οικονομική Θεωρία και Πολιτική*, 5.3.2008, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΔΗΜΟΥΛΑΣ Κ. (2002), *Κράτος Πρόνοιας και Επαγγελματικής Κατάρτισης. Η περίπτωση της Ελλάδας (1980-2000)*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθήνας.

ΔΗΜΟΥΛΑΣ Κ. (2005), «Η επαγγελματική κατάρτιση ως κρατική πολιτική. Η περίπτωση της Ελλάδας (1980-2000)», στο Μαρία Καραμεσίνη, Γιάννης Κουζής (επιμ.), *Πολιτική απασχόλησης, πεδίο σύζευξης της οικονομικής και της κοινωνικής πολιτικής,* ΚΕΚΜΟΚΟΠ

ΔΗΜΟΥΛΑΣ Κ. (2005), «Η πιστοποίηση των αποτελεσμάτων της δια βίου μάθησης ως μέτρο κοινωνικής πολιτικής», ανακοίνωση στο Συνέδριο της Επιστημονικής Εταιρίας Κοινωνικής Πολιτικής και του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου

Κρήτης με θέμα «Κοινωνική Μεταβολή και Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα του νέου αιώνα», 18-19 Μαρτίου 2005 - Ρέθυμνο

ΔΗΜΟΥΛΑΣ Κ., ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ Κ. (2008), *Ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης. Η περίπτωση των Ολοκληρωμένων Παρεμβάσεων στους νομούς Άρτας, Θεσπρωτίας, Πρεβέζης, Λαρίσης και Φθιώτιδας*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

ΔΟΞΙΑΔΗΣ Α., ΚΑΡΑΝΤΙΝΟΣ Δ., ΜΠΟΥΖΑΣ Ν., ΣΟΥΝΤΡΗ Π., ΧΡΥΣΣΑΚΗΣ Μ. (1993), *Αξιολόγηση των παρεμβάσεων των Διαρθρωτικών Ταμείων στον τομέα των ανθρωπίνων πόρων*, ECOTEC, Αθήνα

ΔΡΕΤΤΑΚΗΣ Μ. (2011), «Οι δημοσιονομικές διαστάσεις της κρίσης στην Ελλάδα», στο *Οικονομική κρίση και Ελλάδα*, Επιστημονική Εταιρία Πολιτικής Οικονομίας, Gutenberg

ΕΚΕΠΙΣ (2006), Σύστημα Παρακολούθησης και Αξιολόγησης των Κέντρων Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΚΕΚ), Δεύτερη φάση εφαρμογής 2003-2005, Τελική Αναφορά, Μάρτιος 2006

ΕΚΕΠΙΣ (2008), Σύστημα Παρακολούθησης και Αξιολόγησης των Κέντρων Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΚΕΚ), Τρίτη φάση εφαρμογής 2005-2007, Τελική Αναφορά, Νοέμβριος 2008

ΕΚΕΠΙΣ (2008β), *Δέκα χρόνια πιστοποίηση στη Συνεχιζόμενη Επαγγελματική Κατάρτιση*, ΕΚΕΠΙΣ

ΕΚΕΠΙΣ (2011), *Σύστημα Παρακολούθησης και Αξιολόγησης των Κέντρων Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΚΕΚ), Τέταρτη φάση εφαρμογής 2007-2009, Τελική Αναφορά*, Φεβρουάριος 2011, ΕΚΕΠΙΣ.

ΕΚΕΠΙΣ (2002), Πρακτικά ημερίδας με θέμα «Σύστημα Παρακολούθησης και Αξιολόγησης ΚΕΚ – Μητρώο εκπαιδευτών ΣΕΚ», www.ekepis.gr

ΕΚΕΠΙΣ (2004), Πρακτικά συνάντησης εργασίας της 7ης Δεκεμβρίου 2004, www.ekepis.gr

ΕΚΕΠΙΣ (2004β), Πρακτικά τεχνικής συνάντησης εργασίας με τα συλλογικά όργανα των Κέντρων Επαγγελματικής Κατάρτισης σχετικά με την Υ.Α. για την πιστοποίηση των ΚΕΚ, 24.09.2004, www.ekepis.gr

ΕΚΕΠΙΣ (2005), Πρακτικά δεύτερης τεχνικής συνάντησης εργασίας για το Σύστημα Πιστοποίησης Προγραμμάτων Επαγγελματικής Κατάρτισης», 31.03.2005, www.ekepis.gr

ΕΚΕΠΙΣ (2005β), Πρακτικά τελικής συνάντησης εργασίας για την Πιστοποίηση Προγραμμάτων Επαγγελματικής Κατάρτισης», 27.07.2004, www.ekepis.gr

ΕΚΘΕΣΗ ΚΟΚ (2004), Η Αντιμετώπιση των προκλήσεων. Η Στρατηγική της Λισαβόνας για την Ανάπτυξη και την Απασχόληση, Εκθεση της Ομάδας Υψηλού Επιπέδου υπό τον Wim Kok, Νοέμβριος 2004

ΕΚΚΕ & ΕΕΟ (2001α), Μελέτη αξιολόγησης προγραμμάτων επιχορήγησης επιχειρήσεων για την δημιουργία Νέων Θέσεων Εργασίας των ετών 1998, 1999, 2000, Α' Στάδιο: Διαχρονική Παρουσίαση των Δεδομένων του Προγράμματος

ΕΚΚΕ & ΕΕΟ (2001β), Μελέτη αξιολόγησης προγραμμάτων επιχορήγησης επιχειρήσεων για την δημιουργία Νέων Θέσεων Εργασίας των ετών 1998, 1999, 2000, Α' Στάδιο: Παρουσίαση Αποτελεσμάτων Έρευνας Πεδίου στις Επιχειρήσεις

ΕΚΚΕ & ΕΕΟ (2001γ), Μελέτη αξιολόγησης προγραμμάτων επιχορήγησης επιχειρήσεων για την δημιουργία Νέων Θέσεων Εργασίας των ετών 1998, 1999, 2000, Β' Στάδιο: Παρουσίαση Αποτελεσμάτων Έρευνας Πεδίου στους Ανέργους

ΕΚΚΕ & ΕΕΟ (2001δ), Μελέτη αξιολόγησης προγραμμάτων επιχορήγησης επιχειρήσεων για την δημιουργία Νέων Θέσεων Εργασίας των ετών 1998, 1999, 2000, Β' Στάδιο: Εφαρμογή των προγραμμάτων ΝΘΕ σε σχέση με τα δεδομένα της αγοράς εργασίας

ΕΚΚΕ & ΕΕΟ (2001ε), Μελέτη αξιολόγησης προγραμμάτων επιχορήγησης επιχειρήσεων για την δημιουργία Νέων Θέσεων Εργασίας των ετών 1998, 1999, 2000, Γ' Στάδιο: Έρευνα στα ΚΠΑ/ΤΥ του ΟΑΕΔ και Οικονομετρική διερεύνηση των επιπτώσεων του Προγράμματος ΝΘΕ επί του επιπέδου απασχόλησης των κλάδων της οικονομίας

ΕΚΠΑ (2005) - Εργαστήριο Διαχείρισης της Γνώσης, Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, *Αξιολόγηση Ενεργειών Κατάρτισης Γ' ΚΠΣ – Επιτελική Σύνοψη*, Αθήνα, Ιούνιος 2005

ΕΚΠΑ (2005β) - Εργαστήριο Διαχείρισης της Γνώσης, Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, *Αξιολόγηση Ενεργειών Κατάρτισης Γ' ΚΠΣ – Ενότητα Ι, Καταγραφή των συγχρηματοδοτούμενων δράσεων κατάρτισης και συγκριτική ανάλυση μοναδιαίου κόστους για τις δράσεις, που έχουν υλοποιηθεί*, Αθήνα, Ιούνιος 2005

ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ Α. (1991), *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Ο Πολίτης

ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ του Υπουργού Εργασίας Μιλτιάδη Παπαϊωάννου προς τον Πρωθυπουργό Κώστα Σημίτη, αναφορικά με την προετοιμασία του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου Απασχόλησης (Αθήνα, 10/11/1997), Αρχείο Μιλτιάδη Παπαϊωάννου

ΕΟΜΜΕΧ (2008), *Έρευνα προσδιορισμού της επιχειρηματικής φυσιογνωμίας και της επιχειρηματικής δραστηριότητας των ΜΜΕ*

ΕΠΑ (2000), *Διαρθρωτική Εικόνα και Εξελίξεις στην Αγορά Εργασίας*, Εθνικό Παρατηρητήριο Απασχόλησης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ (1994), *Ελλάδα: Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης 1994-1999*, Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ (2002), Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Συμβούλιο, στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στην Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και στην Επιτροπή των Περιφερειών με θέμα «*Απολογισμός πέντε ετών Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Απασχόληση*», Βρυξέλλες, 17.7.2002, COM(2002) 416 τελικό

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ (2005), *Ανάπτυξη πιλοτικού συστήματος αξιολόγησης μέτρων πολιτικών απασχόλησης σε τοπικό επίπεδο*, Ευρωπαϊκή Επιτροπή

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ (2007), Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, 50 χρόνια επενδύσεων σε ανθρώπινους πόρους, Office for Official Publications of the European Communities

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ (1973), *Ανεργία και ανεργία των νέων στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα από το 1973,* Σειρά Έρευνα και Τεκμηρίωση, Απρίλιος 1983

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ (1983), *Ανεργία και ανεργία των νέων στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα από το 1973,* Σειρά Έρευνα και Τεκμηρίωση, Απρίλιος 1983, σ. 22

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ (2000), Συμπεράσματα της Προεδρίας, Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Λισαβόνας, 24-24 Μαρτίου 2000

ΕΥΣΤΡΑΤΟΓΛΟΥ Α. (2003), *Συνεχιζόμενη Επαγγελματική Κατάρτιση και Πιστοποίηση. Διαδικασία και Αποτελέσματα ΚΕΚ 2001-2003*, ΕΚΕΠΙΣ

ΕΥΣΤΡΑΤΟΓΛΟΥ Α. (2004), «Η Συνεχιζόμενη Επαγγελματική Κατάρτιση στην Ελλάδα», *Ενημέρωση*, 106, 2-15

ΕΥΣΤΡΑΤΟΓΛΟΥ Ά. (2007), «Συνεχιζόμενη Επαγγελματική Κατάρτιση και Αξιολόγηση: Η περίπτωση των Κέντρων Επαγγελματικής Κατάρτισης», *Εκπαίδευση Ενηλίκων*, τ. 11, σ. 21-29

ΕΥΣΤΡΑΤΟΓΛΟΥ Κ, ΜΠΟΥΓΑΣ Α. (1983), *Η ζήτηση επαγγελμάτων στην αγορά εργασίας*, ΟΑΕΔ

ΖΑΜΠΑΡΛΟΥΚΟΥ Σ. (1996), «Συνδικαλιστικό κίνημα και κρατικός παρεμβατισμός στη μεταπολιτευτική Ελλάδα: μια συγκριτική προσέγγιση», στο Χρήστος Λυριτζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Δημήτρης Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας*, Θεμέλιο

ΖΗΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ Α. (1983), «Εξελίξεις και χαρακτηριστικά του εργατικού δυναμικού» στο Μάριος Νικολινάκος (επιμ.) *Η ανεργία των νέων*, ΟΑΕΔ.

ΖΟΜΠΑΝΑΚΗΣ Γ., ΓΑΓΑΛΗΣ Α. (1984), «Πόσο συμφέρουν οι μεταπτυχιακές σπουδές;» *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 17/3/1983

ΖΟΝΖΙΛΟΣ Ν. (2000), «Η καμπύλη Phillips της ελληνικής οικονομίας και το διαχρονικά μεταβαλλόμενο NAIRU», Οικονομικό Δελτίο, 15, Τράπεζα της Ελλάδος

ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ Ι., ΠΟΥΛΙΑΚΑΣ Κ. (2005), «Κοινωνικοποικονομικές διαφορές ως προς την εργασιακή ικανοποίηση των υψηλά και των χαμηλά αμειβόμενων εργαζομένων στην Ελλάδα», Οικονομικό Δελτίο 24, Τράπεζα της Ελλάδος

ΘΕΟΧΑΡΑΚΗΣ Ν. (2000), *Η Ευελιξία στην Αγορά Εργασίας και η σχέση της με την Ανεργία*, Οικονομικά Θέματα, ΙΟΒΕ

ΘΕΟΧΑΡΑΚΗΣ Ν. (2005), *Η νεοκλασική θεωρία της εργασίας*, τυπωθήτω.

ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ Γ. (1984), «Εναλλασσόμενη εκπαίδευση (δυϊκό σύστημα)», Σειρά *Μονογραφίες*, ΟΑΕΔ

ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ Δ. (1987), «Ένας άλλος τρόπος για την πιο σίγουρη επιτυχία των Μεσογειακών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 2/4/1987

ΙΜΕ-ΓΣΕΒΕΕ (2009), *Μελέτη για την χρηματοδότηση μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων*, Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων της Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματικών, Βιοτεχνών και Εμπόρων Ελλάδας

ΙΜΕ-ΓΣΕΒΕΕ (2011), *Μελέτη του ΙΜΕ για τον τομέα της Μεταποίησης*, Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων της Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματικών, Βιοτεχνών και Εμπόρων Ελλάδας

ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (1997), *Η Ελληνική οικονομία και απασχόληση το 1996*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (1997), *Η Οικονομική Πολιτική, η Ανταγωνιστικότητα και η Ανεργία*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (1998), *Η Ελληνική οικονομία και απασχόληση το 1997*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (1999), *Η Ελληνική οικονομία και απασχόληση το 1998*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (2000), *Η Ελληνική οικονομία και απασχόληση το 1999*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (2001), *Η Ελληνική οικονομία και απασχόληση το 2000*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (2002), *Η Ελληνική οικονομία και απασχόληση το 2001*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (2003), *Η Ελληνική οικονομία και απασχόληση το 2002*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (2004), *Η Ελληνική οικονομία και απασχόληση το 2003*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (2005), *Η Ελληνική οικονομία και απασχόληση το 2004*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (2006), *Η Ελληνική οικονομία και απασχόληση το 2005*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (2007), *Η Ελληνική οικονομία και απασχόληση το 2006*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

ΙΝΕ-ΓΣΕΕ (2008), *Η Ελληνική οικονομία και απασχόληση το 2007*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, ΣΒΕΕ, ΜΑΚΙΝΕ, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας (χ.χ.), «Μελέτη προσανατολισμού των παρεμβάσεων σε σχέση με την απασχόληση στον τομέα της μεταποίησης και των υπηρεσιών στο νομό Θεσσαλονίκης», που χρηματοδοτήθηκε από το Υπουργείο Ανάπτυξης.

ΙΟΒΕ (2007), *Η Απασχολησιμότητα των Αποφοίτων Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, Αθήνα: ΙΟΒΕ

ΙΟΡΔΑΝΟΓΛΟΥ Χ. (2003), «Η οικονομία 1974-2000. Επιβράδυνση – Στασιμότητα – Ανάπτυξη», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμος 10ος, Ελληνικά Γράμματα.

ΙΩΑΚΕΙΜΟΓΛΟΥ Η. (1993), «Κρίση υπερσυσσώρευσης και ανεργία στην Ελλάδα, 1975-1992», *Ουτοπία*, τ. 7

ΙΩΑΚΕΙΜΟΓΛΟΥ Η. (1998), «Οι μεταπτώσεις της οικονομικής του ΠΑΣΟΚ», στο Μιχάλης Σπουρδαλάκης και Γιώργος Παπαδημητρίου (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα – Κράτος – Κοινωνία*, εκδ. Πατάκη.

ΙΩΑΚΕΙΜΟΓΛΟΥ Η. (1999), *Οι μισθοί, η ανταγωνιστικότητα και η ανεργία*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

ΙΩΑΚΕΙΜΟΓΛΟΥ Η. (2011), *Κόστος εργασίας, περιθώρια κέρδους και ανταγωνιστικότητα στην Ελλάδα, 1995-2009*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

ΙΩΑΚΕΙΜΟΓΛΟΥ Η., ΜΗΛΙΟΣ Γ. (1989), «Η κρίση του ελληνικού καπιταλισμού στα τέλη της δεκαετίας του '80», *Θέσεις*, τ. 28

ΙΩΑΚΕΙΜΟΓΛΟΥ Η., ΣΟΥΜΕΛΗ Ε. (2002), «Χαμηλά αμειβόμενοι και εργαζόμενοι φτωχοί στην Ελλάδα», *Ενημέρωση*, τ. 89, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ,

ΙΩΑΚΕΙΜΟΓΛΟΥ Ηλίας (1994), «Οικονομική ανάπτυξη και απασχόληση» στο Πέτρος Λινάρδος-Ρυλμόν κ.ά., *Το Λευκό Βιβλίο και το Εργατικό Κίνημα, Ανάπτυξη, Ανταγωνιστικότητα, Απασχόληση*, εκδ. ΙΑΜΟΣ

ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ Γ. (2009), «Η οικονομική κρίση, η κατάσταση της απασχόλησης και η πολιτική του Υπουργείου», Ενθέματα, εφημερίδα Αυγή, Σεπτέμβριος 2009

ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ Μ. (1992), Χαιρετισμός στην Ημερίδα του ΤΕΙ Αθήνας με θέμα «Η Ευρωπαϊκή Αγορά Εργασίας και η Ελλάδα», στο Παπαθεοδοσίου (επιμ.), *Η Ευρωπαϊκή Αγορά Εργασίας και η Ελλάδα*, ΤΕΙ Αθήνας

ΚΑΖΑΚΟΣ Π. (2001), *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στην μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, εκδ. Πατάκη

ΚΑΖΑΜΙΑΣ Α. (2010), «Το φαινόμενο του «αποευρωπαϊσμού» στις σχέσεις Ελλάδας-Ευρωπαϊκής Ένωσης», παρουσίαση στο 4ο Πανευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών (Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010

ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ Γ. (1993), «Προβληματικές δομές στην Ελληνική βιομηχανία: η δημιουργία και οι απόπειρες αντιμετώπισης του προβλήματος. Δημόσιες και ιδιωτικές στρατηγικές» στο Τάσος Γιαννίτσης (επιμ.*), Βιομηχανική και τεχνολογική πολιτική στην Ελλάδα*, Θεμέλιο

ΚΑΛΥΒΙΑΝΑΚΗΣ, Κ., Μ. ΞΑΝΘΑΚΗΣ, Α. ΛΕΒΕΝΤΗΣ, Β. ΜΑΝΕΣΙΩΤΗΣ, Σ. ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. ΤΡΑΧΑΝΑΣ, Κ. ΦΛΕΣΙΟΠΟΥΛΟΥ (1993), *Φορολογικό καθεστώς, παραοικονομία και φοροδιαφυγή στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, εκδ. Παπαζήση

ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ, ΠΕΤΡΑΛΙΑΣ Α. (2011), «Η επίδραση της μετανάστευσης στη θέση των Ελλήνων στην αγορά εργασίας», *Η ελληνική αγορά εργασίας: χαρακτηριστικά, εξελίξεις και προκλήσεις*, Τράπεζα της Ελλάδος

ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ., ΚΟΥΣΟΥΛΑΚΟΣ Ι., ΡΑΠΑΝΟΣ Β., ΚΩΣΤΗΣ Μ., ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ Α. (1995), *Παραοικονομία και Φοροδιαφυγή: Μετρήσεις και Οικονομικές Επιπτώσεις*, ΚΕΠΕ

ΚΑΝΕΠ (2003), *Μελέτη αιτιών για το χαμηλό ποσοστό συμμετοχής σε προγράμματα Διά Βίου Μάθησης στην Ελλάδα*, Κέντρο Ανάπτυξης Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας

ΚΑΡΑΛΗΣ Θ. (2002), *Η εξέλιξη του δικτύου της Λαϊκής Επιμόρφωσης κατά την περίοδο 1989-1999*, Διδακτορική Διατριβή, ΠΤΔΕ Πανεπιστήμιο Πατρών

ΚΑΡΑΛΗΣ Θ. (2003), «Η εκπαίδευση ενηλίκων στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα», http://www.adulteduc.gr

ΚΑΡΑΜΑΝΛΗ Θ. (2008), *Η επίδραση της μετανάστευσης στην αγορά εργασίας και στην εκπαίδευση στην Ελλάδα*, Διδακτορική Διατριβή που κατατέθηκε στο Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας.

ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ Μ. (2004), «Βιομηχανική πολιτική και απασχόληση», στο Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα*, εκδ. Διόνικος

ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ Μ. (2005), «Η πολιτική απασχόλησης ως πεδίο σύζευξης της οικονομικής και της κοινωνικής πολιτικής», Καραμεσίνη, Γιάννης Κουζής (επιμ.), *Πολιτική απασχόλησης, πεδίο σύζευξης της οικονομικής και της κοινωνικής πολιτικής,* ΚΕΚΜΟΚΟΠ

ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ Μ. (2006), «Από την εκπαίδευση στην αμειβόμενη εργασία: Εμπειρική διερεύνηση της εργασιακής ένταξης των νέων στην Ελλάδα», *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη* 2006 1 (1), 67-84

ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ Μ. (2008), *Η απορρόφηση των πτυχιούχων πανεπιστημίου στην αγορά εργασίας*, Διόνικος

ΚΑΡΑΝΤΙΝΟΣ Δ. (1986), *Αγορά εργασίας και πλήρωση κενών θέσεων από τα γραφεία του ΟΑΕΔ*, ΟΑΕΔ

ΚΑΡΑΝΤΙΝΟΣ Δ. (1989), *Δημιουργώντας απασχόληση: το πρόγραμμα Νέων Θέσεων του ΟΑΕΔ*, ΟΑΕΔ

ΚΑΡΑΝΤΙΝΟΣ Δ., ΠΑΥΛΑΚΗΣ Γ., ΔΑΛΑΠΟΡΤΑ Α. (1997), *Εθνική Πολιτική Απασχόλησης και οι παρεμβάσεις του ΕΚΤ στο Β' ΚΠΣ*, Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων.

ΚΑΡΦΑΚΗΣ Κ. (2001), «Ιστορική εξέλιξη: Από το ΕΝΣ στην ΟΝΕ και στο ΕΥΡΩ», στο Δημόπουλος, Μπαλτάς, Χασσίδ (επιμ.), *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές*, Τόμος Β΄, εκδ. Σιδέρης

ΚΑΤΣΑΝΕΒΑΣ Θ. (1982), *Απασχόληση και ανεργία στην Ελλάδα: Συνοπτική ανάλυση*, ΟΑΕΔ

ΚΑΤΣΑΝΕΒΑΣ Θ. (1983), «Η απασχόληση και η ανεργία στην Ελλάδα απ' τη σκοπιά της θεωρίας και της πολιτικής πράξης» στο Μάριος Νικολινάκος (επιμ.) *Η ανεργία των νέων*, ΟΑΕΔ.

ΚΑΤΣΑΝΕΒΑΣ Θ. (1984), *Θέματα απασχόλησης και ανεργίας στην Ελλάδα*, ΟΑΕΔ

ΚΑΤΣΑΝΕΒΑΣ Θ. (1984β), «Οι στατιστικές ανεργίας και η αλήθεια», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 6/12/1984

ΚΑΤΣΑΝΕΒΑΣ Θ. (1985), *Απασχόληση και Ανεργία στην Ελλάδα*, ΟΑΕΔ

ΚΑΤΣΑΝΕΒΑΣ Θ. (1996), *Η εξέλιξη της απασχόλησης και των εργασιακών σχέσεων στην Ελλάδα (από τη δεκαετία του 1970 έως σήμερα),* ΚΕΠΕ

ΚΑΤΣΑΝΕΒΑΣ, Θ., ΛΙΒΑΝΟΣ Η. (2005), "Η πορεία και τα αίτια της ανεργίας στην Ελλάδα", Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων, 40, 4-12.

ΚΑΨΑΛΗΣ Α. (2007), «Η ποσοτική διάσταση της μετανάστευσης», στο Απόστολος Καψάλης (επιμ.), Αδήλωτη απασχόληση και «νομιμοποίηση» των μεταναστών. Η πρόκληση της μεταναστευτικής πολιτικής, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ

ΚΑΨΑΛΗΣ Α., ΡΥΛΜΟΝ-ΛΙΝΑΔΡΟΣ Π. (2005), «Η ελληνική μεταναστευτική πολιτική. Απολογισμός και προτάσεις από την πλευρά των συνδικάτων», στο Α. Καψάλης, Π.

Λινάδρος-Ρυλμόν (επιμ.), Μεταναστευτική Πολιτική και Δικαιώματα των Μεταναστών, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ

ΚΕΝΤΡΟ ΈΡΕΥΝΑΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΑΣ (1994), *Μελέτη για την βελτίωση της λειτουργίας των γραφείων εργασίας*, ΟΑΕΔ

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΕΙΡΑΙΩΣ (1994), *Αξιολόγηση Προγράμματος Ενδοεπιχειρησιακής Κατάρτισης για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών ιδιωτικών επιχειρήσεων, Συνοπτική έκθεση συμπερασμάτων και προτάσεων μελέτης*, Επιστημονικός Υπεύθυνος, Ιωσήφ Χασσίδ, ΟΑΕΔ 1994

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΕΙΡΑΙΩΣ (1994β), *Αξιολόγηση Προγράμματος Ενδοεπιχειρησιακής Κατάρτισης για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών ιδιωτικών επιχειρήσεων, Μέρος Β' Στατιστική Επεξεργασία Δεδομένων Αρχείων ΟΑΕΔ*, Επιστημονικός Υπεύθυνος, Ιωσήφ Χασσίδ, ΟΑΕΔ 1994

ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ – ΚΜΟΠ (1994), *Αξιολόγηση του προγράμματος επιχορήγησης εργοδοτών για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας*, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

ΚΕΠΕ (1990), *Η Ανάπτυξη της Ελλάδας. Παρελθόν, Παρόν και Προτάσεις Πολιτικής*, ΚΕΠΕ

ΚΕΠΕ (1990β), *Απασχόληση - Ανεργία*, ΚΕΠΕ

ΚΕΤΣΕΤΖΟΠΟΥΛΟΥ Μ. (2005), «Αγορά εργασίας και φτώχεια», εισήγηση στο Συνέδριο «Φτώχεια, Αποκλεισμός & Κοινωνικές Ανισότητες», Λαύριο, 22-23 Σεπτεμβρίου 2005

ΚΙΟΥΛΑΦΑΣ Κ. (1992), «Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Αγορά Εργασίας» στο Παπαθεοδοσίου Θ. (επιμ.), *Η Ευρωπαϊκή Αγορά Εργασίας και η Ελλάδα*, ΤΕΙ Αθήνας

ΚΙΟΥΛΑΦΑΣ Κ. Ε. (1987), *Τα αναπτύγματα μισθών στην Ελλάδα. Οι εξελίξεις στο δημόσιο τομέα και τη βιομηχανία*, 1975-1985, ΙΟΒΕ

ΚΙΟΥΛΑΦΑΣ Κ., ΖΑΡΑΓΚΑΣ Λ. (1990), *Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Αγορά Εργασίας*, ΙΟΒΕ

ΚΟΚΚΟΣ Α. (2002), «Η εκπαίδευση ενηλίκων στην Ελλάδα: τάσεις, στρατηγικές, συγκρίσεις», στο *Διεθνής Συνδιάσκεψη για την Εκπαίδευση Ενηλίκων*, Μεταίχμιο

ΚΟΚΚΟΣ Α. (2005), *Εκπαίδευση Ενηλίκων: Ανιχνεύοντας το πεδίο*, Μεταίχμιο

ΚΟΚΚΟΣ Α. (2008), *Παροχή εισαγωγικών γνώσεων και δεξιοτήτων επιχειρηματικότητας και πληροφορικής σε αυτοαπασχολούμενους, εργαζόμενους και εργοδότες μικρών επιχειρήσεων - Εξωτερική αξιολόγηση του έργου*, Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων - Γενική Συνομοσπονδία Επαγγελματιών Βιοτεχνών Εμπόρων Ελλάδας

ΚΟΚΚΟΣ Α. (2008α), «Η εκπαίδευση ενηλίκων στην Ελλάδα», Εισήγηση στην 11η Διεθνή Συνδιάσκεψη με θέμα την Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση στις Βαλκανικές χώρες, Ικόνιο 23-27 Οκτώβριου 2008

ΚΟΚΚΟΣ Α. (2008β), *Εκπαιδεύοντας τους Εκπαιδευτές Ενηλίκων: Μελέτη Αξιολόγησης, Επιστημονική Ένωση Εκπαίδευσης Ενηλίκων*, Αθήνα

ΚΟΚΚΟΣ Α. (χ.χ.), «Οι κοινωνικές διαθέσεις απέναντι στην τυπική εκπαίδευση και την εκπαίδευση ενηλίκων: η περίπτωση της Ελλάδας», http://www.adulteduc.gr

ΚΟΝΤΖΑΜΑΝΗΣ Β., ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ Ε. (2009), «Οι δημογραφικές εξελίξεις στη νεώτερη Ελλάδα (1830-2007)», στο Β. Κοντζαμάνης (επιμ.), *Η δημογραφική πρόκληση, γεγονότα και διακυβεύματα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας

ΚΟΝΤΗΣ Α., ΖΩΓΡΑΦΑΚΗΣ Σ., ΜΗΤΡΑΚΟΣ Θ. (2006), «Οι οικονομικές επιπτώσεις της απασχόλησης των μεταναστών κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας στο Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν», Πανεπιστήμιο Αθήνας, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Εργαστήριο Μελέτης της Μετανάστευσης και της Διασποράς

ΚΡΗΤΙΚΙΔΗΣ Γ. (1999), «Η εξέλιξη του επιδόματος ανεργίας», Ενημέρωση, 52

ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Χ. (1993), *Θεσμοί και φορείς καταπολέμησης της ανεργίας στην Ελλάδα (1920-1992)*, Αθήνα

ΛΑΜΑΝΣ ΕΠΕ (1999), Δεύτερη Ενδιάμεση Έκθεση Αξιολόγησης του Ε.Π. Συνεχιζόμενη Κατάρτιση και Προώθηση στην Απασχόληση 1994-1999, Αθήνα, Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, αδημοσίευτη.

ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ Λ., ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ Α. (2001), *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη*, Παρατηρητής

ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ Μ., ΠΑΚΟΣ Θ. (1990), «Η δημοσιονομική κρίση στην Ελλάδα» στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα (συλλ.), *Οι λειτουργίες του κράτους σε περίοδο κρίσης. Θεωρία και ελληνική εμπειρία*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα

ΛΙΑΓΚΟΥΡΑΣ Γ. (2004), «Επιτυχίες και αποτυχίες της οικονομικής πολιτικής ή κρίση και αναδιάρθρωση του μοντέλου ανάπτυξης; Η ελληνική οικονομία την περίοδο 1975-2001», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργά (συλλ.), *Κοινωνική Αλλαγή στη Σύγχρονη Ελλάδα (1981-2001)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα

ΛΙΑΚΟΣ Αντώνης (1989), «Περί λαϊκισμού», περ. *Ιστορικά*, τχ. 10, Ιούνιος 1989

ΛΙΑΝΟΣ Θ. Π. (2003), *Σύγχρονη Μετανάστευση στην Ελλάδα: Οικονομική Διερεύνηση*, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Αθήνα

ΛΙΑΝΟΣ Θ., ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ., ΓΡΕΓΟΥ Μ., ΓΚΕΜΙ Έ., ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Π. (2008), *Εκτίμηση του όγκου των αλλοδαπών που διαμένουν παράνομα στην Ελλάδα*, Έρευνα για λογαριασμό του Ινστιτούτου Μεταναστευτικής Πολιτικής στα πλαίσια του Προγράμματος χρηματοδοτικής και τεχνικής βοήθεια προς τρίτες χώρες στους τομείς της μετανάστευσης και του ασύλου – ΑΕΝΕΑS

ΛΙΑΡΓΚΟΒΑΣ Π., ΠΑΤΡΩΝΗΣ Β. (2004), «Οικονομική Πολιτική στην Ελλάδα, 1974-2000: εθνικοποιήσεις, κρατική παρέμβαση ή οικονομία της αγοράς;», στο Σακελλαρόπουλος Θεόδωρος (επιμ.), *Οικονομία και Πολιτική στην Σύγχρονη Ελλάδα*, Β' τόμος, Εκδ. Διόνικος

ΛΙΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Λ. (1983), «Βραχυχρόνια προγράμματα απορρόφησης της ανεργίας» στο Μάριος Νικολινάκος (επιμ.) *Η ανεργία των νέων*, ΟΑΕΔ.

ΛΙΝΤΖΕΡΗΣ Π. (2010), «Η εκπαιδευτική, επαγγελματική και κοινωνική διάσταση της πιστοποίησης στην εποχή της «δια βίου μάθησης»: Απόπειρα για μια κριτική προσέγγιση», στο Καραλής Θανάσης (επιμ.), Δια Βίου Μάθηση και Πιστοποίηση, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ

ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ Α. (1993), «Κρατικές παρεμβάσεις στη βιομηχανία: άμεση και έμμεση βιομηχανική πολιτική στην δεκαετία του ‘80», στο Τάσος Γιαννίτσης (επιμ.*), Βιομηχανική και τεχνολογική πολιτική στην Ελλάδα*, Θεμέλιο

ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ Α. (2002), *Εργασία και συνοχή: τα Εθνικά Σχέδια Δράσης για την Απασχόληση και την Κοινωνική Ένταξη*, εκδ. Παπαζήση

ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ Α. (2005), «Σχόλιο στην κριτική αποτίμηση της πολιτικής απασχόλησης στην Ελλάδα», στο *Εργασία 2005*, Ινστιτούτο Αστικού Περιβάλλοντος και Ανθρωπίνου Δυναμικού, Πάντειο Πανεπιστήμιο

ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ Α. (2005β), «Η Ελληνική ψηφίδα (ΕΣΔΑ) στο ευρωπαϊκό μωσαϊκό: εργαλείο παρέμβασης ή αυτόματος πιλότος;», Μαρία Καραμεσίνη, Γιάννης Κουζής (επιμ.), *Πολιτική απασχόλησης, πεδίο σύζευξης της οικονομικής και της κοινωνικής πολιτικής,* ΚΕΚΜΟΚΟΠ

ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ Α. (2005β), «Η Ελληνική ψηφίδα (ΕΣΔΑ) στο ευρωπαϊκό μωσαϊκό: εργαλείο παρέμβασης ή αυτόματος πιλότος;», Καραμεσίνη Μ., Κουζής Γ. (επιμ.), *Πολιτική απασχόλησης, πεδίο σύζευξης της οικονομικής και της κοινωνικής πολιτικής,* ΚΕΚΜΟΚΟΠ

ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ Α. (2006), «Ανταγωνιστικότητα και προαπαιτούμενα: αποτελεί το μικρό μέγεθος πρόβλημα;», παρουσίαση στο συνέδριο του ΤΕΕ *Ελληνική Βιομηχανία: προς την οικονομία της γνώσης*, Αθήνα, 3-5 Ιουλίου 2006.

ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ Α. (2008β), Φεμινιστικά οικονομικά: προστιθέμενη αξία στην απαισιόδοξη επιστήμη, αναρτημένο στο http://topa.applied-maths.gr/modules/module_80_new_otsf/fem_eco_intro.pdf

ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ Α., ΠΕΛΑΓΙΔΗΣ Θ. (2000), *Ο φόβος του ξένου στην αγορά εργασίας*, Πόλις

ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ Α., ΤΗΝΙΟΣ Π. (2010), «Γυναίκες και απασχόληση: ανασκόπηση και προοπτικές», στο *Η ελληνική αγορά εργασίας: χαρακτηριστικά, εξελίξεις και προκλήσεις*, Τράπεζα της Ελλάδος

ΛΥΡΙΤΖΗΣ Χ. (1998), «Κρίση πολιτικής(;), Νέες πολιτικές τάσεις και οι δυνατότητες του «εκσυγχρονισμού»», στο Μιχάλης Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα – Κράτος – Κοινωνία*, εκδ. Πατάκη

ΛΩΛΟΣ Σ. (2001), «Ευρωπαϊκοί διαρθρωτικοί πόροι: ο ρόλος τους στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας», *Οικονομικό Δελτίο* 7/01, Τράπεζα της Ελλάδος

ΛΩΛΟΣ Σ., ΠΑΠΑΠΕΤΡΟΥ Ευ. (2010), «Περιφερειακές αποκλίσεις και εμμονή της ανεργίας: εμπειρικές διαπιστώσεις από τις ελληνικές περιφέρειες, 1981- 2008», στο *Η ελληνική αγορά εργασίας: χαρακτηριστικά, εξελίξεις και προκλήσεις*, Τράπεζα της Ελλάδος

ΜΑΚΡΗ Α. (2003), «Οι επιπτώσεις της τυπικής και μη τυπικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα», στο Εθνικό Κέντρο Πιστοποίησης Δομών Συνεχιζόμενης Επαγγελματικής Κατάρτισης & Συνοδευτικών Υποστηρικτικών Υπηρεσιών, *Ο Ρόλος των Εθνικών Συστημάτων Αναγνώρισης Προσόντων στην Προώθηση της Διά Βίου Μάθησης – ΕΛΛΑΔΑ*, (Μελέτη για το Ερευνητικό Έργο του Ο.Ο.Σ.Α.), ΑΘΗΝΑ, Μάρτιος 2003

ΜΑΚΡΗΣ Γ. (1982), *Η προστασία της απασχόλησης*, Σειρά Ειδικών Εκδόσεων ΟΑΕΔ, Μελέτες, ΟΑΕΔ

ΜΑΝΑΣΣΑΚΗ Α. (1998), «Οι εισροές κοινοτικών πόρων στην Ελλάδα: ιστορική αναδρομή και προοπτικές», *Οικονομικό Δελτίο*, 12/98, Τράπεζα της Ελλάδος

ΜΑΝΙΑΤΗΣ Θ. (2011), «Η δημοσιονομική κρίση και ο κοινωνικός μισθός στην Ελλάδα», στο *Οικονομική κρίση και Ελλάδα*, Επιστημονική Εταιρία Πολιτικής Οικονομίας, Gutenberg

ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ Ν. (2004), «Ελληνική αγροτική οικονομία: Σημερινή πραγματικότητα και μελλοντικές προοπτικές», στο Σακελλαρόπουλος Θεόδωρος (επιμ.), *Οικονομία και Πολιτική στην Σύγχρονη Ελλάδα*, Β' τόμος, Εκδ. Διόνικος

ΜΑΥΡΗΣ Γ. (2001), «Η ιδεολογική ακτινογραφία του σημερινού ΠΑΣΟΚ», *Τα Νέα*, 10/10/2001

ΜΕΑ (1996), Ενημερωτικό σημείωμα και σχέδιο παρέμβασης της Μόνιμης Ελληνικής Αντιπροσωπίας στην ΕΕ προς τον Υπουργό Εργασίας Μιλτιάδη Παπαϊωάννου, με θέμα «Ανάπτυξη του Κοινωνικού Διαλόγου σε επίπεδο Κοινότητας», 26/11/1996, Αρχείο Μιλτιάδη Παπαϊωάννου

ΜΕΑ (1996β), Μόνιμη Ελληνική Αντιπροσωπία στην Ε.Ε., Α.Π. 3013/Α/5256, Θέμα: «Συμβούλιο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων 2/12/96», 20/11/1996

ΜΕΑ (1996γ), Ενημερωτικό σημείωμα – σχέδιο παρέμβασης για την Ανακοίνωση της Επιτροπής «Ενημέρωση και διαβούλευση εργαζομένων», Βρυξ. 26/11/1996

ΜΕΑ (1997), Ενημερωτικό σημείωμα για τον Υπ. Εργασίας κ. Παπαϊωάννου, Βρυξέλλες 1/11/1997, θέμα: προετοιμασία Ευρωπαϊκού Συμβουλίου Απασχόλησης (Λουξεμβούργο)

ΜΕΑ (1997), Ενημερωτικό Σημείωμα του Θ. Ξερικού (ΜΕΑ) προς τον Υπ. Εργασίας κ. Παπαϊωάννου, σχετικά με την «τροποποιημένη πρόταση απόφασης του Συμβουλίου σχετικά με μια κοινοτική δράση με θέμα την έρευνα, την ανάλυση και τη συνεργασία στον τομέα της απασχόλησης και της αγοράς εργασία», Βρυξέλλες, 30 Σεπτεμβρίου 1997

ΜΕΑ (1999), Ενημερωτικό Σημείωμα της ΜΕΑ, Α.Π.3013/Α/2844, 27/5/1999

ΜΕΑ, Α.Π. 3013//Α/2696

ΜΕΠ, Α.Π. 3013/Α/6469, Θέμα: Αποτελέσματα εργασιών Συμβουλίου Υπουργών Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, Βρυξέλλες, 15/12/1997

ΜΗΛΙΟΣ Γ. (1983), «Το ρεύμα μητρόπολης - περιφέρειας. Συγκλίνουσες θεωρίες και αντιφάσεις», *Θέσεις*, τ.3

ΜΗΛΙΟΣ Γ. (1984), «Οι αριστερές θεωρίες για την «εξάρτηση» και οι εξαρτήσεις του ελληνικού καπιταλισμού», Θέσεις, τ. 9

ΜΗΛΙΟΣ Γ. (1994), «Από τη «στροφή στην τεχνική εκπαίδευση» στη «γενίκευση της συνεχούς κατάρτισης»: Καπιταλιστική αναδιάρθρωση και εκπαιδευτική διαδικασία», Περιοδικό Θέσεις, τ. 47, περίοδος: Απρίλιος - Ιούνιος 1994

ΜΗΤΡΑΚΟΣ Θ., ΖΩΓΡΑΦΑΚΗΣ Σ. (2005), «Κοινωνικοί δείκτες και μετανάστευση στην Ελλάδα», εισήγηση στο Συνέδριο «Φτώχεια, Αποκλεισμός & Κοινωνικές Ανισότητες», Λαύριο, 22-23 Σεπτεμβρίου 2005

ΜΗΤΡΑΚΟΣ Θ., ΝΙΚΟΛΙΤΣΑ Δ. (2006), «Η διάρκεια της ανεργίας στην Ελλάδα: εξελίξεις και χαρακτηριστικά», *Οικονομικό Δελτίο*, τ. 27, Τράπεζα της Ελλάδος

ΜΗΤΡΑΚΟΣ Θ., ΣΥΜΙΓΙΑΝΝΗΣ Γ. (2009), «Προσδιοριστικοί παράγοντες του δανεισμού και της χρηματοοικονομικής πίεσης των νοικοκυριών στην Ελλάδα», Οικονομικό Δελτίο Τράπεζας της Ελλάδας, Τέυχος 32

ΜΗΤΡΑΚΟΣ Θ., ΤΣΑΚΛΟΓΛΟΥ Π. (2003), «Οικονομική Ανισότητα και Φτώχεια στην Ελλάδα: Δομή και Διαχρονικές Μεταβολές», στο Δ. Βενιέρης και Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Οικονομική Ανισότητα και Φτώχεια στην Ελλάδα: Προκλήσεις και Προοπτικές*, Ελληνικά Γράμματα

ΜΗΤΡΑΚΟΣ Θ., ΤΣΑΚΛΟΓΛΟΥ Π., ΧΟΛΕΖΑΣ Ι. (2010), «Προσδιοριστικοί παράγοντες του ύψους των μισθών στην Ελλάδα, με έμφαση στους μισθούς των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης», Οικονομικό Δελτίο της Τράπεζας της Ελλάδος, τ.34, 9/10

ΜΗΤΡΑΚΟΣ Θ., ΤΣΑΚΛΟΓΛΟΥ Π., ΧΟΛΕΖΑΣ Ι. (2011), «Πτυχιούχοι και αγορά εργασίας: ανεργία,, μισθοί και ιδιωτικές αποδόσεις της εκπαίδευσης στην Ελλάδα», *Η ελληνική αγορά εργασίας: χαρακτηριστικά, εξελίξεις και προκλήσεις*, Τράπεζα της Ελλάδος

ΜΗΤΣΟΤΑΚΗΣ Κ. (1990), *Προγραμματικές Δηλώσεις της Κυβέρνησης*, 24/04/1990

ΜΟΥΖΕΛΗΣ Ν. (1997), άρθρο στην εφημερίδα το *Το Βήμα*, 1/6/1997

ΜΟΥΖΕΛΗΣ Ν., ΛΙΠΟΒΑΤΣ Θ., ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ Μ. (1989), *Λαϊκισμός και πολιτική*, Γνώση

ΜΟΥΡΙΚΗ Α., (2002), «Εργασιακές σχέσεις και κοινωνικός διάλογος στην Ελλάδα: Η δύσκολη πορεία από την κρατική κηδεμονία προς την αυτονόμηση», στο Μουρίκη Α., Ναούμη Μ., Παπαπέτρου Γ., (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας*, 2001, σ.σ. 145-152, Αθήνα: ΕΚΚΕ

ΜΟΥΣΗΣ Σ. Ν. (1998), *Ευρωπαϊκή Ένωση, Δίκαιο – Οικονομία – Πολιτική*, Παπαζήσης.

ΜΠΑΓΚΑΒΟΣ Χρ., ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Δ., (2003), *Μεταναστευτικές τάσεις και ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική,* Σειρά Μελέτες του ΙΝΕ / ΓΣΕΕ – ΑΔΕΔΥ.

ΜΠΑΛΑΜΠΑΝΙΔΗΣ Γ. (2007), *«Για μια κοινωνία ισχυρή, για μια ισχυρή Ελλάδα», Κριτική ανάγνωση του εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος (1996-2004), Πολιτική και Ιδεολογία*, Διπλωματική Εργασία που κατατέθηκε στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία, του Τμήματος Πολιτικών Επιστημών, του Παντείου Πανεπιστημίου, αδημοσίευτο.

ΜΠΑΛΟΥΡΔΟΣ Δ., ΧΡΥΣΑΚΗΣ Μ. (1998), «Προγράμματα Συνεχιζόμενης Επαγγελματικής Κατάρτισης: Στατιστικές Ενδείξεις, Αξιολόγηση και Προοπτικές», στο Λ. Αλιμπράντη, Α. Χατζηγιάννη (επιμ.), *Ανεργία, Εργασία, Εκπαίδευση – Κατάρτιση στην Ελλάδα και στη Γαλλία*, ΕΚΚΕ

ΜΠΑΣΔΡΑ Β., ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ Γ. (2003), «Περιγραφή των συστημάτων αναγνώρισης προσόντων, συμμετέχοντες – αποτελέσματα» στο *Ο Ρόλος των Εθνικών Συστημάτων*

Αναγνώρισης Προσόντων στην Προώθηση της Διά Βίου Μάθησης – ΕΛΛΑΔΑ - Μελέτη για το Ερευνητικό Έργο του Ο.Ο.Σ.Α., Εθνικό Κέντρο Πιστοποίησης Δομών Συνεχιζόμενης Επαγγελματικής Κατάρτισης και Συνοδευτικών Υποστηρικτικών Υπηρεσιών (ΕΚΕΠΙΣ).

ΜΠΗΤΡΟΣ, Γ. (2002), "Το Εκπαιδευτικό μας Σύστημα και η Αποτελεσματική Συσχέτιση Θέσεων Εργασίας και Δεξιοτήτων των Εργαζομένων – Οι Οικονομικές Σχολές", στο Α. Πρωτοψάλτη (επιμ.) Το Έργο "Έρευνα" 1997-2000, Συνοπτική Παρουσίαση, Αθήνα: Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας

ΜΠΟΥΓΑΣ Α. (1984), Στοιχεία για την επαγγελματική κατάρτιση του δημοσίου τομέα στην Ελλάδα, ειδικές εκθέσεις ΟΑΕΔ, ΟΑΕΔ

ΜΠΟΥΤΣΙΟΥΚΗ Α. (2006), *Διαμόρφωση και ανάπτυξη πολιτικών εκπαίδευσης στην ΕΕ και μεταλλαγές στο χώρο της αγοράς εργασίας. Μια αξιολογική προσέγγιση των Ινστιτούτων Επαγγελματικής Κατάρτισης*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Οικονομικών και Πολιτικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

ΝΕΓΡΕΠΟΝΤΗ-ΔΕΛΙΒΑΝΗ, Μ. (1991), *Η οικονομία της παραοικονομίας στην Ελλάδα*, εκδόσεις Παπαζήση

ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ Π. (1997), «Οι επιπτώσεις της Μείωσης των Συμβατικών Ωρών Απασχόλησης», *Οικονομικά Θέματα*, τ. 5, ΙΟΒΕ

ΝΙΚΟΛΙΝΑΚΟΣ Μ. (1983), «Γενικά Συμπεράσματα» στο Μάριος Νικολινάκος (επιμ.) *Η ανεργία των νέων*, ΟΑΕΔ.

ΝΙΚΟΛΙΤΣΑ Δ. (2006), «Η συμμετοχή των γυναικών στην ελληνική αγορά εργασίας: εξελίξεις και προσδιοριστικοί παράγοντες», Οικονομικό Δελτίο της Τράπεζας της Ελλάδος, τ. 26, 1/06

ΝΙΚΟΛΙΤΣΑ Δ. (2007), «Η συμμετοχή των νέων στην Ελληνική αγορά εργασίας: εξελίξεις και προσκόμματα», *Οικονομικό Δελτίο,* 29, Τράπεζα της Ελλάδος

ΟΑΕΔ (1978), Δομή της Ελληνικής Αγοράς Εργασίας, Μέρος Α', ΟΑΕΔ

ΟΑΕΔ (1982), «Συμπαράταξη της εργατικής τάξης – στήριγμα της Αλλαγής», Ανυπόγραφο κείμενο που περιλαμβάνεται στη σειρά *Ενημερωτικά Κείμενα* του ΟΑΕΔ, τ. 1

ΟΑΕΔ (1982), Εισαγωγή στο θέμα τη Ηλεκτρονικής και των επιπτώσεων στην Απασχόληση, ΟΑΕΔ

ΟΑΕΔ (1984), *Βασικά στοιχεία για την απασχόληση, ασφάλιση ανεργίας, επαγκελματική εκπαίδευση και εργατικά θέματα*, ΟΑΕΔ

ΟΑΕΔ (1985), *Απολογισμός Δραστηριότητας: Τα πρώτα χρόνια της Αλλαγής στον ΟΑΕΔ*, ΟΑΕΔ.

ΟΑΕΔ (1994), Β' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης 1994-1999 - Σχεδιασμός Πολιτικής, Δράσεων και Προγραμμάτων του ΟΑΕΔ

ΟΑΕΔ (2008α)*, Αξιολόγηση του προγράμματος ΝΘΕ 2005,* ΟΑΕΔ

ΟΑΕΔ (2008β)*, Αξιολόγηση του προγράμματος ΝΕΕ 2004,* ΟΑΕΔ

ΟΑΕΔ (2009), Οργάνωση ΚΠΑ 2 – Κεφαλαιοποίηση. 39 ερωτήσεις-απαντήσεις, σ. 2

ΟΑΕΔ (2002), Προϋπολογισμός για το έτος 2003.

ΟΑΕΔ (2011), Δελτίο Τύπου, 10.10.2011 με θέμα «Υλοποίηση προγραμμάτων ΟΑΕΔ κατά περιφέρεια και νομό»

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΓΡΑΦΕΙΟ ΤΟΥ ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΥ, «Ελληνικές Θέσεις για Συμβούλιο Κορυφής για Απασχόληση, 21/11/1997», Αθήνα 10.11.1997, Αρχείο Μιλτιάδη Παπαϊωάννου

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΑΣ (1993), *Η αυτοαπασχόληση ανέργων στην Ελλάδα: Αξιολόγηση του προγράμματος Νέων Ελευθέρων Επαγγελματιών του ΟΑΕΔ*, ΟΑΕΔ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ (1984), «Ζήτηση Επαγγελμάτων και προοπτικές απασχόλησης», *Οικονομικός Ταχυδρόμος* 3/5/1984

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ (1990), «Παρατηρήσεις του Συνδέσμου Ελληνικών Βιομηχανιών στο πλαίσιο αρχών οικονομικής πολιτικής», Οικονομικός Ταχυδρόμος, 11/1/1990

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ (1992), «Απαράδεκτη η εικόνα από την εφαρμογή των ΜΟΠ και των Περιφερειακών Προγραμμάτων», Οικονομικός Ταχυδρόμος, 4/6/1992

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ (1992), Το κείμενο της ομιλίας του Πρωθυπουργού στη ΔΕΘ, Οικονομικός Ταχυδρόμος, 24/9/1992

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ, 13/8/1987 – Συνέντευξη του Προέδρου της Νέας Δημοκρατίας Κ. Μητσοτάκη για το Οικονομικό Πρόγραμμα της Νέας Δημοκρατίας

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Γ. Ε. (1991), *Για μια εισοδηματική πολιτική σταθεροποιήσεως και ενισχύσεως της παραγωγής και της απασχολήσεως*, ΙΟΒΕ ΟΚΕ (1995), *Ανεργία – Απασχόληση*, ΟΚΕ

ΟΚΕ (1998), *Γνώμη Πρωτοβουλίας για την Επαγγελματική Κατάρτιση*, Αθήνα, 18 Ιουνίου 1998

ΟΚΕ (1999), *Σχέδιο Ανάπτυξης 2000-2006*, ΟΚΕ

ΟΚΕ (2000), *Προώθηση της Απασχόλησης και άλλες διατάξεις (Σχέδιο Νόμου)*, ΟΚΕ

ΟΚΕ (2001), *Αναδιάρθρωση ΟΑΕΔ και άλλες διατάξεις*, ΟΚΕ

ΟΚΕ (2001β), *Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Εκπαίδευσης και Αρχικής Επαγγελματικής Κατάρτισης 2000-2006, ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ*, ΟΚΕ

ΟΚΕ (2001γ), *Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση 2000-2006*, ΟΚΕ

ΟΚΕ (2003), Γνώμη για τον Σχέδιο Νόμου με θέμα «Εθνικό Σύστημα Σύνδεσης της Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης με την Απασχόληση – ΕΣΣΕΕΚΑ», Αθήνα, 7 Ιουλίου 2003

ΟΚΕ (2003), *Το Εθνικό Σύστημα Σύνδεσης της Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης με την Απασχόληση (ΕΣΣΕΕΚΑ) – Σχέδιο Νόμου*, ΟΚΕ

ΟΠΑ (1994), Κέντρο Έρευνας Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθήνας (1994), *Μελέτη Αξιολόγησης του συστήματος ταχύρρυθμης επαγγελματικής κατάρτισης,*

αναδιοργάνωσης των προγραμμάτων σπουδών και πειραματικής εφαρμογής νέων εκπαιδευτικών προγραμμάτων, Φάση Α', Τεύχος Γ', ΟΑΕΔ

ΠΑΕΠ (2004), *Ζήτηση ειδικοτήτων & δεξιοτήτων στην Ελληνική αγορά εργασίας,: αποτελέσματα έρευνας στις ιδιωτικές επιχειρήσεις,* Ερευνητές - συγγραφείς: Ολυμπία Καμινιώτη και Μιχάλης Χλέτσος. Παρατηρητήριο Απασχόλησης Ερευνητική-Πληροφορική Α.Ε.

ΠΑΕΠ Α.Ε (2002), *Έκθεση παρουσίασης και αποτίμησης προγράμματος νέων ελεύθερων επαγγελματιών (ΝΕΕ 2002),* ΠΑΕΠ

ΠΑΕΠ Α.Ε (2002β), *Έκθεση Παρουσίασης και αποτίμησης προγράμματος Νέων Θέσεων Εργασίας (ΝΘΕ) του ΟΑΕΔ για το 2002*, ΠΑΕΠ

ΠΑΕΠ Α.Ε (2002γ), *Πρόγραμμα Επιχορήγησης του ΛΑΕΚ/ΟΑΕΔ για την απασχόληση ανέργων (ΝΘΕ 2001). Πιλοτικό Πρόγραμμα Επιχορήγησης για την Απασχόληση ανέργων 18-25 ετών και 26-54 ετών στους Νομούς Αιτωλοακαρνανίας, Αρκαδίας, Έβρου, Ευρυτανίας, Κιλκίς, Καβάλας, Κορινθίας, Κυκλάδων, Λακωνίας, Ξάνθης, Ροδόπης, Σερρών, και Χαλκιδική*, ΠΑΕΠ

ΠΑΕΠ Α.Ε (2004), *Έκθεση σύνθεσης αποτελεσμάτων των προγραμμάτων ΝΘΕ & ΝΕΕ του ΟΑΕΔ έτους 2002*, ΠΑΕΠ

ΠΑΕΠ Α.Ε (2004β), *Τελική έκθεση παρουσίασης στοιχείων προσράμματος ΝΘΕ 2003*, ΠΑΕΠ

ΠΑΕΠ Α.Ε (2005), *Τελική έκθεση παρουσίασης στοιχείων προγράμματος νέων θέσεων εργασίας (ΝΘΕ 2003),* ΠΑΕΠ.

ΠΑΕΠ Α.Ε. (2004γ), *Έκθεση παρουσίασης και αποτίμησης αποτελεσμάτων προγράμματος Stage (ΟΑΕΔ 2002),* ΠΑΕΠ

ΠΑΛΑΣΚΑΣ Θ., ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Μ., ΦΙΛΙΠΑΙΟΣ Φ. (2007), *Ο ρόλος των Ελληνικών πολυεθνικών επιχειρήσεων στην οικονομία και προϋποθέσεις ανάπτυξής τους*, ΙΟΒΕ

ΠΑΛΗΟΣ Ζ. (επιμ.) (2003), *Κατάρτιση και Απασχόληση*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Ν. (2005), *Η οδύνη των ανέργων*, εκδ. Πολύτροπον

ΠΑΝΤΑΖΙΔΗΣ Σ. Ν. (2002), *Μακροοικονομικές εξελίξεις και οικονομική πολιτική στην Ελλάδα. Από τη μεταπολίτευση μέχρι την ένταξη στην ΟΝΕ (1975-2000)*, Κριτική

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Φ. (1998), «Αξιολόγηση Ε.Π. Καταπολέμησης του Αποκλεισμού από την Αγορά Εργασίας: Μισθολογική Προσέγγιση και Αρχικά Συμπεράσματα», στο *Σύνδεσμος Ελλήνων Περιφερειολόγων, Αξιολόγηση Επιχειρησιακών Προγραμμάτων, Μέσα – Μέθοδοι – Τεχνικές, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου*, 13-14 Νοεμβρίου 1998, Αθήνα, Σύνδεσμος Ελλήνων Περιφερειολόγων

ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΙΔΗΣ Α. (1984), «Η ανεργία στην Ελλάδα και την ΕΟΚ», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 3/5/1984

ΠΑΠΑΔΟΓΑΜΒΡΟΣ Β. (2002), «Επαγγελματική Κατάρτιση και Απασχόληση: Τα συστήματα επαγγελματικής κατάρτισης και απασχόλησης στο Γ' Κοινοτικό Πλαίσιο» στο *Εργασία 2002*, Ινστιτούτο Αστικού Περιβάλλοντος και Ανθρωπίνου Δυναμικού, Πάντειο Πανεπιστήμιο

ΠΑΠΑΗΛΙΑΣ, Θ. (2006), Προσφορά και Ζήτηση Ειδικοτήτων στο Ελληνικό Εκπαιδευτικό Σύστημα, Αθήνα: Διόνικος.

ΠΑΠΑΘΕΟΔΟΣΙΟΥ Θ., ΣΤΑΥΡΟΥ Στ. (1993), *Μελέτη για την αντιμετώπιση της μακροχρόνιας ανεργίας. Η περίπτωση της κατάρτισης και των εκπαιδευτών μακροχρόνια ανέργων*, ΕΛΚΕΠΑ – ΕΕΤΑΑ

ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ Χ., ΔΑΦΕΡΜΟΣ Γ., DANCHEV S., ΜΑΡΣΕΛΛΟΥ Α. (2008), *Οικονομική ανισότητα και φτώχεια την Ελλάδα. Συγκριτική ανάλυση και διαχρονικές τάσεις*, Παρατηρητήριο Φτώχειας, Εισοδηματικών Ανισοτήτων και Κοινωνικού Αποκλεισμού, Πανεπιστήμιο Αθήνας

ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Μ. (2009), *Οι θυγατρικές των ελληνικών πολυεθνικών επιχειρήσεων και στρατηγικές διεθνοποίησης*, ΙΟΒΕ

ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ Α. (1981), *Προγραμματικές Δηλώσεις του Προέδρου της Κυβερνήσεως, 22/11/1981*, Πρακτικά της Βουλής

ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ Α. (1987), «Μπορεί ο Σοσιαλισμός», άρθρο στην εφημερίδα *Βήμα*, 25/10/1987

ΠΑΠΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ Α. (1984), «Πως η σημερινή ελληνική παιδεία δημιουργεί τους αυριανούς ανέργους», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 2/9/1984

ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ Γ. (1993), Ανεργία και πολιτική απασχόλησης, Οικονομικός Ταχυδρόμος, 1/4/1993

ΠΑΠΑΠΕΤΡΟΥ Ε. (2003) «Μισθολογικές διαφορές μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού τομέα στην Ελλάδα», Οικονομικό Δελτίο 21, Τράπεζα της Ελλάδος

ΠΑΠΑΠΕΤΡΟΥ Ε. (2004), «Μισθολογικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών στην Ελλάδα», Τράπεζα της Ελλάδος, Οικονομικό Δελτίο, Τεύχος 23, Ιούλιος 2004

ΠΑΠΑΠΕΤΡΟΥ Ε. (2007), «Εκπαίδευση, αγορά εργασίας και μισθολογικές διαφορές στην Ελλάδα», Οικονομικό Δελτίο της Τράπεζας της Ελλάδος, τ.28, 2/07

ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Π. (1986), *Εισοδηματικά Μερίδια. Τάσεις, Αίτια, Επιδράσεις*, ΙΟΒΕ

ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Π., ΚΟΥΖΕΛΗΣ Α. (1990), *Το Δημοσιονομικό Πρόβλημα: Προτάσεις Πολιτικής*, ΙΟΒΕ

ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Π. (1987), *Η παραοικονομία στην Ελλάδα: μια πρώτη ποσοτική οριοθέτηση*, Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών.

ΠΑΧΤΑΣ Χ. (1998), Κήρυξη έναρξης εργασιών του Επιστημονικού Συνεδρίου «Αξιολόγηση Επιχειρησιακών Προγραμμάτων, Μέσα, Μέθοδοι, Τεχνικές», Σύνδεσμος Ελλήνων Περιφερειολόγων, Αθήνα, 13-14 Δεκεμβρίου

ΠΕΛΑΓΙΔΗΣ Θ. (1997), *Η διεθνοποίηση της ελληνικής βιομηχανίας: Ευελιξία και αναδιάρθρωση*, Εξάντας, Αθήνα, 1997, ιδίως σελ. 129-130. Εδώ και σχετική βιβλιογραφία των δύο ρευμάτων

ΠΕΤΡΑΚΗ Γ. (2004), «Η οργάνωση της εργασίας στην Ελλάδα και στην Ευρώπη», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργά (συλλ.), *Κοινωνική Αλλαγή στη Σύγχρονη Ελλάδα (1981-2001)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα

ΠΕΤΡΑΚΟΥ Η., ΚΟΝΤΗΣ Α., ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Μ., ΖΑΜΠΕΛΗΣ Π., ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Π., ΚΕΧΑΓΙΑ Α. (2007), «Αναλυτική Μελέτη για τις επιπτώσεις του Μεταναστευτικού Φαινομένου στην Κοινωνική Ασφάλιση», Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής

ΠΕΤΡΙΝΙΩΤΗ Μ., ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΟΥ Α. (2003), *Σύγχρονα Μεταναστευτικά Ρεύματα προς την Ελλάδα*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

ΠΕΤΡΙΝΙΩΤΗ Ξ. (1989), *Αγορές εργασίας. Οικονομικές θεωρίες και έρευνες*, Παπαζήσης

ΠΕΤΡΙΝΙΩΤΗ Ξ. (1993), «Κράτος, εργασιακές σχέσεις και κοινωνική πολιτική: σε αναζήτηση μιας νέας ισορροπίας» στο Παναγιώτης Γετίμης, Διονύσης Γράβαρης (επιμ.), *Κοινωνικό Κράτος και Κοινωνική Πολιτική: η σύγχρονη προβληματική*, Θεμέλιο.

ΠΟΛΙΤΗΣ Τ. (2000), *Έρευνα για την Απασχόληση και την Αγορά Εργασίας 1999*, Οικονομικά Θέματα, ΙΟΒΕ.

ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ Νίκος (2001), *Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός* (πρώτη έκδοση στα Γαλλικά, 1978), Θεμέλιο

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ, *Συζήτηση επί του νομοσχεδίου Εθνικό Σύστημα Προστασίας από την Ανεργία* (μετέπειτα νόμος 1545/85) 24-27/4/1985

ΠΡΟΒΟΠΟΥΛΟΣ Γ. (1981), *Δημόσιες δαπάνες και οικονομική δραστηριότης. Η ελληνική εμπειρία*, ΙΟΒΕ

ΠΡΟΒΟΠΟΥΛΟΣ Γ. (1982), *Οι Δημόσιες Επιχειρήσεις και Οργανισμοί. Οικονομική Θεωρία και Ελληνική Πραγματικότητα*, ΙΟΒΕ

ΠΡΟΒΟΠΟΥΛΟΣ Γ. (1985), *Ο δημόσιος τομέας στην Ελληνική Οικονομία. Πρόσφατες τάσεις και οικονομικές επιπτώσεις*, ΙΟΒΕ

ΠΡΟΒΟΠΟΥΛΟΣ Γ. (1987), *Κοινωνική Ασφάλιση. Μακροοικονομικές όψεις του χρηματοδοτικού προβλήματος*, ΙΟΒΕ

ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΣ Ν. (1983), «Οικονομικές εξελίξεις και απασχόληση στην Ελλάδα» στο Μάριος Νικολινάκος (επιμ.) *Η ανεργία των νέων*, ΟΑΕΔ.

ΡΟΜΠΟΛΗΣ Σ., ΔΗΜΟΥΛΑΣ Κ., ΓΑΛΑΤΑ Β. (1999), *Η Δια Βίου Επαγγελματική Κατάρτιση στην Ελλάδα*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ

ΡΟΥΛΙΑΣ Α. (1994), Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Συνεχιζόμενης Κατάρτισης στο 2^{ο} ΚΠΣ, Υπουργείο Εργασίας, Μάρτιος 1994

ΡΥΛΜΟΝ ΛΙΝΑΡΔΟΣ Π. (2002), «Μελέτη προσανατολισμού των παρεμβάσεων σε σχέση με την απασχόληση στον τομέα της μεταποίησης και των υπηρεσιών στο νομό Θεσσαλονίκης», περιοδικό Ενημέρωση, ΙΝΕ-ΓΣΕ, τ. 82

ΡΥΛΜΟΝ ΛΙΝΑΡΔΟΣ Π. (1984), «Και ανεργία, και πληθωρισμός», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 3/5/1984

ΡΥΛΜΟΝ ΛΙΝΑΡΔΟΣ Π. (198β), «Το νέο πενταετές(;) πρόγραμμα 1985-1987 χαρακτηρίζει αβεβαιότητα στόχων και μεθόδων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 12/8/1984

ΡΥΛΜΟΝ ΛΙΝΑΡΔΟΣ Π. (2003): *Η αναγκαιότητα μιας νέας προσέγγισης της μετανάστευσης*, Αθήνα [εκδοτικός οίκος]

ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Θ. (1993), «Ευρωπαϊκό κοινωνικό κράτος ή εθνικές κοινωνικές πολιτικές; Ο ευρωπαϊκός κοινωνικός χώρος μετά το Μάαστριχτ» στο Παναγιώτης Γετίμης, Διονύσης Γράβαρης (επιμ.), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική. Η σύγχρονη προβληματική*, Θεμέλιο

ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Θ. (1993), *Προβληματικές Επιχειρήσεις. Κράτος και κοινωνικά συμφέροντα τη δεκαετία του '80*. Εκδ. Κριτική

ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Θ. (2001), *Υπερεθνικές κοινωνικές πολιτικές την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, εκδ. Κριτική

ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Θ. (2004), «Ο αμυντικός κρατισμός της δεκαετίας του '80 στο παράδειγμα των προβληματικών επιχειρήσεων», στο Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Οικονομία και Πολιτική στην Σύγχρονη Ελλάδα*, Β' τόμος, Εκδ. Διόνικος

ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Θ. (2006), «Εθνικές προτεραιότητες και ευρωπαϊκές προκλήσεις στη μεταρρύθμιση του συστήματος κοινωνικής προστασίας και απασχόλησης στην Ελλάδα, 1980-2004», *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, 1 (1), 5-36

ΣΑΜΠΕΘΑΙ Ι. (2000), «Η ελληνική αγορά εργασίας: χαρακτηριστικά, προβλήματα και πολιτικές», *Οικονομικό Δελτίο της Τράπεζας της Ελλάδος*, τ. 16, Τράπεζα της Ελλάδος

ΣΕΒ (1994), «Προτάσεις για την ανάπτυξη και την φορολογία», Οικονομικός Ταχυδρόμος, 20/1/1994

ΣΕΒ (2004), Έρευνα για τις Ανάγκες των Επιχειρήσεων σε Ειδικότητες Αιχμής την Τριετία 2005- 2007, Αθήνα: ΣΕΒ

ΣΕΒ, ΓΣΕΕ (1993), *Μελέτη για τη δημιουργία δομών για τη συνεχιζόμενη επαγγελματική κατάρτιση στην Ελλάδα, τόμος Α*

ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ Σ. (2004), «Η Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Απασχόληση στην ελληνική συγκυρία: δημόσιες πολιτικές και συνδικαλιστικές συνέργειες», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργά (συλλ.), *Κοινωνική Αλλαγή στη Σύγχρονη Ελλάδα (1981-2001)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα

ΣΗΜΕΙΩΜΑ από την Γ' Γενική Διεύθυνση, Γ2 Δ/νση Ευρ. Ενοποίησης, Οικ. & Νομ. Πολιτικής, με θέμα «κονκλάβιο Υπουργών για την Διακυβερνητική Διάσκεψη (6-7/4/1997 στο Noordwick της Ολλανδίας) – θέματα απασχόλησης και κοινωνικής πολιτικής», Αθήνα 16/4/1997, Αρχείο Παπαϊωάννου

ΣΗΜΙΤΗΣ Κ. (1989), «Μια πρώτη εκτίμηση», σε Ν. Γκαργκάνας, Τ. Θωμόπουλος, Κ. Σημίτης, Γ. Σπράος, *Η πολιτική της οικονομικής σταθεροποίησης*, Γνώση, 1989

ΣΗΜΙΤΗΣ Κ. (2005), *Πολιτική για μιας δημιουργική Ελλάδα, 1996-2004*, Πλέθρον

ΣΗΜΙΤΗΣ Κώστας (1989), *Ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, Γνώση

ΣΗΜΙΤΗΣ Κώστας (1990), *Πρόταση για διακήρυξη του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος*, Αθήνα, Γνώση, Ιούνιος 1990

ΣΗΜΙΤΗΣ Κώστας (2002), ομιλία στην Ολομέλεια της Βουλής για τον Οικονομικό Προϋπολογισμό του 2003, 22 Δεκεμβρίου 2002

ΣΤΑΘΑΚΗΣ Γ. (2002), «Οικονομικός φιλελευθερισμός και το εγχείρημα του εκσυγχρονισμού», σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στη σημερινή Ελλάδα*, 8ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 28-31 Μαρτίου 2001, Αθήνα

ΣΤΑΘΑΚΗΣ Γ. (2007), *Ο ατελέσφορος εκσυγχρονισμός*, εκδ. Βιβλιόραμα

ΣΤΑΘΑΚΗΣ Γ. (2010), «Ένα σχεδιάγραμμα της ελληνικής κρίσης», εφημερίδα Αυγή, Ενθέματα, 16/05/2010

ΣΤΑΘΑΚΗΣ Γ. (2011), «Η δημοσιονομική κρίση της ελληνικής οικονομίας», στο *Οικονομική κρίση και Ελλάδα*, Επιστημονική Εταιρία Πολιτικής Οικονομίας, Gutenberg

ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ Γ. (2011), «Η κρίση της οικονομικής πολιτικής στην Ελλάδα, 1991-2010: Προς αναζήτηση νέου μοντέλου οικονομικής πολιτικής», στο *Οικονομική κρίση και Ελλάδα*, Επιστημονική Εταιρία Πολιτικής Οικονομίας, Gutenberg

ΣΤΕΦΑΝΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Η. (1997), *Πολιτικές απασχόλησης στην Ευρωπαϊκή Ένωση,* εκδ. Παπαζήση

ΣΥΓΚΕΛΑΚΗΣ Α. (2008), *Οι ελληνικές επιδόσεις στο εμπόριο υπηρεσιών και ορισμένες κατευθύνσεις μιας πολιτικής για την ανάπτυξή τους*, Κέντρο Εξαγωγικών Μελετών και Ερευνών

ΣΥΚΙΑΝΑΚΗΣ Γ. (1985), *Περιφερειακές ανάγκες για νέες θέσεις απασχόλησης, 1981-1985*, ΚΕΠΕ

ΣΥΜΙΓΙΑΝΝΗΣ Γ., ΤΖΑΜΟΥΡΑΝΗ Π. (2007), «Δανεισμός και κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των νοικοκυριών: αποτελέσματα από τις δειγματοληπτικές έρευνας της Τράπεζας της Ελλάδος», *Οικονομικό Δελτίο* 28, 2/07, Τράπεζα της Ελλάδος

ΣΥΝΗΓΟΡΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ (2007), *Υλοποίηση ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης από τον ΟΑΕΔ – Η εμπειρία του Συνηγόρου του Πολίτη*, Συνήγορος του Πολίτη

ΣΩΜΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ (1999-2010), *Έκθεση Πεπραγμένων*, ΣΕΠΕ

ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ Δ. (2003), «Όψεις Βαβυλωνίας: ερμηνείες της μεταπολεμικής ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα», στο Βενιέρης Δ, Παπαθεοδώρου Χ. (επιμ.), *Η Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα, Προκλήσεις και Προοπτικές*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003

ΤΑΤΣΟΣ Ν. (2001), *Παραοικονομία και φοροδιαφυγή στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών, εκδ. Παπαζήση.

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ Πανεπιστημίου Κρήτης «Ζήτηση Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης και Κίνητρα Ενδιαφερομένων στην Ελλάδα» Ρέθυμνο, Ιούλιος 2002

ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΥΠΟΥΡΓΟΥ ΕΡΓΑΣΙΑΣ κ. Μιλτ. Παπαϊωάννου, στο Συμβούλιο Υπουργών Εργασίας της 25ης Μαΐου 1999

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1982), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1981*

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1982), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1981*

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1983), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1982*

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1984), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1983*

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1985), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1984*

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1986), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1985*

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1987), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1986*

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1988), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1987*

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1989), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1988*

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1990), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1989*

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1991), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1990*

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1992), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1991*

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1993), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1992*

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1994), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1993*

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1995), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1994*

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1996), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1995*

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1997), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1996*

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1998), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1997*

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (1999), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1998*

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (2000), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1999*

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (2001), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2000*

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (2002), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2001*

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (2003), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2002*

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (2004), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2003*

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (2005), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2004*

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (2006), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2005*

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (2007), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2006*

ΤΡΙΓΚΑ Ν. (1992), «ΜΟΠ Πληροφορικής: αναζητείται πολιτική», Οικονομικός Ταχυδρόμος, 24 Δεκεμβρίου 1992

ΤΣΑΚΑΝΙΚΑΣ Α., ΣΤΑΓΓΕΛ Ε (2005), *Έρευνα για την Απασχόληση και την Αγορά Εργασίας*, Οικονομικά Θέματα, ΙΟΒΕ

ΤΣΑΜΟΥΡΓΚΕΛΗΣ Γ. (1993), «Πως θα αντιμετωπιστεί η ανεργία», Οικονομικός Ταχυδρόμος, 23/12/1993

ΤΣΕΚΟΥΡΑΣ Ι., ΣΤΑΜΠΟΥΛΗΣ Μ., ΛΙΤΣΑΡΔΑΚΗΣ Μ. (2004), *Η χρηματοδότηση της επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης στην Ελλάδα: Περιγραφή του συστήματος χρηματοδότησης,* Cedefop Panorama series. 90

ΤΣΕΚΟΥΡΑΣ Κ., ΚΟΥΤΣΟΝΙΚΟΣ Ι., ΓΚΥΠΑΛΗ Α. (2008), *Μελέτη Διερεύνησης Αναγκών των Μικρών Ελληνικών Επιχειρήσεων σε Προγράμματα Δια Βίου Εκπαίδευσης,* Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων - Γενική Συνομοσπονδία Επαγγελματιών Βιοτεχνών Εμπόρων Ελλάδας

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ και ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ (2006), *Αποτίμηση της δραστηριότητας των Εταιριών Προσωρινής Απασχόλησης (2003-2004) και των Ιδιωτικών Γραφείων Συμβούλων Εργασίας (2001-2004) στην Ελλάδα*, Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ (ΥΠΕΘΟ), (1983), *Πρόγραμμα Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης 1983-1987 – Προκαταρτικά*, ΥΠΕΘΟ.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ [ΥΠΕΘΟ] (1999), *Κρατικός Προϋπολογισμός 2000: Εισηγητική Έκθεση του υπουργού εθνικής οικονομίας και οικονομικών Γ. Παπαντωνίου*, Αθήνα

Υπουργείο Εργασίας & Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Γενική Γραμματεία Διαχείρισης Κοινοτικών και άλλων πόρων, ΚΥΑ Υπουργών Οικονομίας & Οικονομικών και Εργασίας & Κοινωνικών Ασφαλίσεων με θέμα, Σύστημα Παρακολούθησης & Αξιολόγησης των Κ.Ε.Κ., Αθήνα, 13/05/2003, Αριθμ. Πρωτ: 111384

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ (1983), *Εκτιμήσεις και προοπτικές της Απασχόλησης στην Ελλάδα,* Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ (χ.χ.), *Ex ante Αξιολόγηση Ε.Π.*, http://www.prosonolotahos.gr/default.asp?pid=8&lang=1

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΑΣΦΑΛΙΣΕΩΝ (1995), *Πολυετές Πρόγραμμα Απασχόλησης*, Γενική Διεύθυνση Εργασίας, Αθήνα, 1995

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ και Κοινωνικών Ασφαλίσεων (2000), Ειδική Υπηρεσία Διαχείρισης, Συμπλήρωμα Προγραμματισμού ΕΠ Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΑΣΦΑΛΙΣΕΩΝ (2000β), *Πολιτικές για την απασχόληση και την καταπολέμηση της ανεργίας*, Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ και Κοινωνικών Ασφαλίσεων (2000γ), Σχέδιο Επιχειρησιακού Προγράμματος Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση,

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ και Κοινωνικών Ασφαλίσεων (2001), *Γ' ΚΠΣ, Σχέδιο Επιχειρησιακού Προγράμματος «Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση»*, Κείμενο αρχικής υποβολής, Μάρτιος

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ και Κοινωνικών Ασφαλίσεων (2004), Σχέδιο Επιχειρησιακού Προγράμματος Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση, Πρώτη Αναθεώρηση, Ιούνιος 2004

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ και Κοινωνικών Ασφαλίσεων (2005), Αναθεωρημένο Συμπλήρωμα Προγραμματισμού ΕΠ Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ και Κοινωνικών Ασφαλίσεων (2006), ΕΠ Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση, Αναθεώρηση 2006

ΦΙΣΣΑΜΠΕΡ Β. (1998), «Βασικά στοιχεία σύστασης και λειτουργίας ενός συστήματος εσωτερικής αυτό-αξιολόγησης της ενέργειας «Σύνδεση Κατάρτισης και Απασχόλησης» του Ε.Π. «Συνεχιζόμενη Επαγγελματική Κατάρτιση και Προώθηση της Απασχόλησης»», στο *Σύνδεσμος Ελλήνων Περιφερειολόγων, Αξιολόγηση Επιχειρησιακών Προγραμμάτων, Μέσα – Μέθοδοι – Τεχνικές, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου*, 13-14 Νοεμβρίου 1998, Αθήνα, Σύνδεσμος Ελλήνων Περιφερειολόγων

ΧΑΪΚΑΛΗΣ Σ. (1982), Οι επαγγελματικές και τεχνικές σχολές στην Ελλάδα κατά Υπουργείο, Φορέα και Ειδικότητα – Στατιστική διερεύνηση, σειρά ειδικών εκδόσεων ΟΑΕΔ, ΟΑΕΔ

ΧΑΤΖΗΙΩΣΗΦ Χρήστος (2003), «Η πολιτική οικονομία της μεταπολεμικής Ελλάδας, 1944-1996», στο Βασίλης Κρεμμύδας (επιμ.), *Εισαγωγή στην Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος – 20ος αιώνας)*, Τυπωθήτο

ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Γ. (1982), *Η αγορά εργασίας το 1981*, ΟΑΕΔ

ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Γ. (1983), *Η αγορά εργασίας το 1982*, ΟΑΕΔ

ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ι. (1984), Η εξέλιξη της ελληνικής αγοράς εργασίας, 1961-1983, ΟΑΕΔ

ΧΛΕΤΣΟΣ Μ., ΚΑΜΙΝΙΩΤΗ Ο. (2006), *Ζήτηση Ειδικοτήτων & Δεξιοτήτων στην Ελληνική Αγορά Εργασίας – Αποτελέσματα Έρευνας στις Ιδιωτικές Επιχειρήσεις*, ΠΑΕΠ

ΧΛΕΤΣΟΣ Μ., ΚΟΛΛΙΑΣ Χ., ΣΥΡΑΚΟΥΛΗΣ Κ., ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ Σ. (2005), *Οικονομικές Διαστάσεις της Μετανάστευσης: Επιπτώσεις στον Αγροτικό Τομέα,* Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής

ΧΟΛΕΖΑΣ Ι. (2005), *Ιδιωτικές Αποδόσεις της Εκπαίδευσης στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση*, Διδακτορική Διατριβή, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ Μ. (1990), *Κεϋνσιανή θεωρία και ελληνική οικονομική πολιτική, Μύθος και πραγματικότητα*, εκδ. Κριτική.

Ζ.2. Ευρωπαϊκές αποφάσεις που αναφέρονται στο κείμενο βάσει κωδικού

<u>*Συνθήκες και Χάρτες*</u>

Συνθήκη περί ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (1957 – Ρώμη).

Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (1986), *ΕΕ αριθ. L 169 της 29ης Ιουνίου 1987.*

Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση (1992 - Μάαστριχτ) , *ΕΕ αριθ. C 191 της 29ης Ιουλίου 1992.*

Συνθήκη του Άμστερνταμ, *ΕΕ αριθ. C 340 της 10ης Νοεμβρίου 1997.*

Συνθήκη της Λισσαβόνας για την τροποποίηση της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση και της Συνθήκης περί ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, Λισσαβώνα, 13 Δεκεμβρίου 2007, *ΕΕ αριθ. C 306 της 17ης Δεκεμβρίου 2007.*

The Community Charter of the Fundamental Social Rights for the Workers .

Charter of Fundamental Rights of the European Union.

Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, Συμπεράσματα της Προεδρίας:

- 1977, Ιούνιος, Λονδίνο
- 1978, Απρίλιος, Κοπεγχάγη
- 1979, Μάρτιος, Παρίσι
- 1980, Ιούνιος, Βενετία
- 1980, Δεκέμβριος, Λουξεμβούργο
- 1981, Μάρτιος, Μάαστριχτ
- 1981, Ιούνιος, Λουξεμβούργο
- 1982, Μάρτιος, Βρυξέλλες
- 1982, Δεκέμβριος, Κοπεγχάγη
- 1983, Ιούνιος, Στουτγάρδη
- 1983, Μάρτιος, Βρυξέλλες.
- 1985, Μάρτιος, Βρυξέλλες
- 1985, Δεκέμβριος, Λουξεμβούργο
- 1986, Ιούνιος, Χάγη
- 1986, Δεκέμβριος, Λονδίνο
- 1988, Ιούνιος, Ρώμη
- 1988, Ιούνιος, Ανόβερο
- 1988, Δεκέμβριος, Ρόδος
- 1990, Απρίλιος, Δουβλίνο
- 1990, Οκτώβριος, Ρώμη
- 1990, Δεκέμβριος, Ρώμη
- 1991, Ιούνιος, Λουξεμβούργο
- 1991, Δεκέμβριος, Μάαστριχτ.
- 1993, Δεκέμβριος, Εδιμβούργο.
- 1994, Δεκέμβριος, Έσσεν
- 1995, Ιούνιος, Κάννες
- 1995, Δεκέμβριος, Μαδρίτη
- 1996, Δεκέμβριος, Δουβλίνο
- 1998, Ιούνιος, Κάρντιφ
- 2000, Μάρτιος, Λισσαβόνα.

Αποφάσεις – Κανονισμοί – Ψηφίσματα – Οδηγίες – Εκθέσεις κ.ο.κ.

«Council recommendation of 10 July 1995 on the broad guidelines of the economic policies of the Member States and of the Community» στο Commission of the European Communities, *European Economy No. 60,* 1995

«Council recommendation of 11 July 1994 on the broad guidelines of the economic policies of the Member States and of the Community» στο Commission of the European Communities στο *European Economy No. 58,* 1994

«Council Recommendation of 12 July 1999 on the broad guidelines of the economic policies of the Members States and of the Community» στο Commission of the European Communities, *European Economy No. 68,* 1999

«Council Recommendation of 17 June 2001 on the broad guidelines of the economic policies of the Members States and of the Community» στο Commission of the European Communities, *European Economy No. 72,* 2001

«Council Recommendation of 19 June 2000 on the broad guidelines of the economic policies of the Members States and of the Community» στο Commission of the European Communities, *European Economy No. 70,* 2000

«Council Recommendation of 21 June 2002 on the broad guidelines of the economic policies of the Members States and of the Community» στο Commission of the European Communities, *European Economy No.4,* 2002

«Council recommendation of 22 December 1993 on the broad guidelines of the economic policies of the Member States and of the Community» στο Commission of the European Communities, *European Economy No. 55,* 1993

«Council Recommendation of 25 June 2003 on the broad guidelines of the economic policies of the Members States and of the Community (for the 2003-2005 period)» στο Commission of the European Communities, *European Economy No. 4/2003*

«Council recommendation of 6 July 1998 on the broad guidelines of the economic policies of the Member States and of the Community» στο Commission of the European Communities, *European Economy No. 66,* 1998

«Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 4130/88 του Συμβουλίου της 16ης Δεκεμβρίου 1988 για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΟΚ) αριθ. 815/84 για την έκτακτη οικονομική ενίσχυση υπέρ της Ελλάδας στον κοινωνικό τομέα*, Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 362 της 30/12/1988 σ. 0001 – 0002».* Οι διατάξεις του κανονισμού 815/84 τροποποιήθηκαν με τον κανονισμό 4130/88 με στόχο την 3ετή παράταση και την διεύρυνση των επιλέξιμων δαπανών.

«Ψήφισμα του Συμβουλίου και των Υπουργών Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, συνελθόντων στα πλαίσια του Συμβουλίου της 30ης Νοεμβρίου 1999 σχετικά με τη σύσταση Ομάδας Ευρωπαίων Παρατηρητών, στον τομέα της απασχόλησης», *ΕΕ αριθ. C328 της 30/12/1989 σ.0001-0002*

1975R0337: Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 337/75 του Συμβουλίου της 10ης Φεβρουαρίου 1975 περί δημιουργίας Ευρωπαϊκού Κέντρου για την Ανάπτυξη της Επαγγελματικής Καταρτίσεως, *ΕΕ αριθ. L 039 της 13/02/1975 σ. 0001 – 0004*

1983D0673: 83/673/ΕΟΚ: Απόφαση της Επιτροπής της 22ας Δεκεμβρίου 1983 για τη διαχείριση του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου, *ΕΕ αριθ. L 377 της 31/12/1983 σ. 0001 – 0043*

2000/228/ΕΚ: Απόφαση του Συμβουλίου, της 13ης Μαρτίου 2000, περί των κατευθυντήριων γραμμών για τις πολιτικές των κρατών μελών για την απασχόληση το 2000, *ΕΕ αριθ. L 072 της 21/03/2000 σ. 0015 - 0020*

2001/63/ΕΚ: Απόφαση του Συμβουλίου της 19ης Ιανουαρίου 2001 για τις κατευθυντήριες γραμμές της πολιτικής απασχόλησης των κρατών μελών για το 2001, *ΕΕ 24.1.2001, L22/18*

2002/177/ΕΚ, Απόφαση του Συμβουλίου της 18ης Φεβρουαρίου 2002 για τις κατευθυντήριες γραμμές της πολιτικής απασχόλησης των κρατών μελών για το 2002, *ΕΕ 1.3.2002, L60/60*

2003/578/ΕΚ: Απόφαση του Συμβουλίου, της 22ας Ιουλίου 2003, σχετικά με τις κατευθυντήριες γραμμές για τις πολιτικές των κρατών μελών για την απασχόληση, *ΕΕ αριθ. L 197 της 05/08/2003, σ. 0013 – 0021*

2004/740/ΕΚ: Απόφαση του Συμβουλίου, της 4ης Οκτωβρίου 2004, σχετικά με τις κατευθυντήριες γραμμές για τις πολιτικές απασχόλησης των κρατών μελών, *ΕΕ αριθ. L 326 της 29/10/2004 σ. 0045 – 0046*

31960Q0802Q: ΕΟΚ Συμβούλιο: Καταστατικό της Επιτροπής του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου*, ΕΕ αριθ. 056 της 31/08/1960 σ. 1201*.

31963R0047: Règlement n° 47/63/CEE du Conseil du 31 mai 1963, portant modification du règlement n° 9 concernant le Fonds social européen, *JO 86 du 10.6.1963, p. 1605–1608.*

31971Y0812: General guidelines for drawing up a Community action programme on vocational training, OJ C 081 , 12/08/1971 P. 0005 – 0011

31974Y0212(01): Ψήφισμα του Συμβουλίου της 21ης Ιανουαρίου 1974 περί προγράμματος κοινωνικής δράσεως, *ΕΕ αριθ. C 013 της 12/02/1974 σ. 0001 – 0004*.

31975L0117: Οδηγία 75/117/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 10ης Φεβρουαρίου 1975 περί προσεγγίσεως των νομοθεσιών των κρατών μελών που αφορούν την εφαρμογή της αρχής της ισότητας των αμοιβών μεταξύ εργαζομένων ανδρών και γυναικών, *Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 045 της 19/02/1975 σ. 0019 – 0020.*

31976L0207: Οδηγία 76/207/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 9ης Φεβρουαρίου 1976 περί της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχειρίσεως ανδρών και γυναικών, όσον αφορά την πρόσβαση σε απασχόληση, την επαγγελματική εκπαίδευση και προώθηση και τις συνθήκες εργασίας, *Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 039 της 14/02/1976 σ. 0040 - 0042*

31976Y0214(01), Ψήφισμα του Συμβουλίου της 9ης Φεβρουαρίου 1976 περί προγράμματος δράσεως υπέρ των διακινουμένων εργαζομένων και των μελών της οικογενείας τους. *ΕΕ C 34 της 14.2.1976, σ. 2 έως 3*

31977D0779: 77/779/EEC: Council Decision of 12 December 1977 amending Decision 75/458/EEC concerning a programme of pilot schemes and studies to combat poverty, *Official Journal L 322 , 17/12/1977 P. 0028 – 0029*

31977R2895, Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 2895/77 του Συμβουλίου της 20ης Δεκεμβρίου 1977 περί των ενεργειών πού τυγχάνουν αυξημένου ποσοστού παρεμβάσεως τού Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείο, *ΕΕ L 337 της 27.12.1977, σ. 7 έως 7*

31978D0742, 78/742/ΕΟΚ: Απόφαση της Επιτροπής της 27ης Ιουνίου 1978 περί υποβολής στην Επιτροπή αιτήσεων συνδρομής και πληρωμής από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, *ΕΕ L 248 της 11.9.1978, σ. 1 έως 2*

31978R3039, Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 3039/78 του Συμβουλίου της 18ης Δεκεμβρίου 1978 περί της δημιουργίας δύο νέων τύπων ενισχύσεων του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου υπέρ των νέων, *ΕΕ αριθ. L 361 της 23/12/1978 σ. 0003 - 0004*

31979r0214: Council Regulation (EEC) no 214/79 of 6 February 1979 amending Regulation (EEC) no 724/75 establishing a European Regional Development Fund, OJ l 035 , 09/02/1979 p. 0001 – 0007

31980D1270: 80/1270/EEC: Council Decision of 22 December 1980 concerning a supplementary programme to combat poverty, *Official Journal L 375 , 31/12/1980 P. 0068 – 0069*

31980r3325: Council Regulation (EEC) no 3325/80 of 16 December 1980 amending Regulation (EEC) no 724/75 establishing a European Regional Development Fund, *OJ 349 , 23/12/1980 p. 0010 – 0010*

31980y0514: Κατευθύνσεις για τη διαχείριση τού Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου κατά τα έτη 1981—1983, *ΕΕ αριθ. C 119 της 14/05/1980 σ. 0002*.

31980Y0708(01), Ψήφισμα του Συμβουλίου της 27ης Ιουνίου 1980 περί των προσανατολισμών για μία κοινοτική πολιτική της αγοράς της εργασίας, *ΕΕ C 168 της 8.7.1980, σ. 1 έως 4*

31982D0043: 82/43/ΕΟΚ: Απόφαση της Επιτροπής της 9ης Δεκεμβρίου 1981 περί δημιουργίας Συμβουλευτικής Επιτροπής για την Ισότητα Ευκαιριών Γυναικών και Ανδρών, *ΕΕ αριθ. L 020 της 28/01/1982 σ. 0035 – 0037*

31982Y0721(01), Ψήφισμα του Συμβουλίου της 12ης Ιουλίου 1982 σχετικά με μια κοινοτική δράση για την καταπολέμηση της ανεργίας, *ΕΕ C 186 της 21.7.1982, σ. 1 έως 2*

31982Y0721(02), Ψήφισμα του Συμβουλίου της 12ης Ιουλίου 1982 σχετικά με την προώθηση της ισότητας ευκαιριών για τις γυναίκες, *ΕΕ C 186 της 21.7.1982, σ. 3 έως 4*

31982Y1231(03): Ειδική Έκθεση του Ελεγκτικού Συνεδρίου σχετική με τη δημιουργία ή τη διατήρηση θέσεων εργασίας με τη χορήγηση ενισχύσεων για επενδύσεις περιφερειακού χαρακτήρα, *ΕΕ αριθ. C 345 της 31/12/1982 σ. 0001 - 0016*

31983D0517: 83/517/ΕΟΚ: Απόφαση του Συμβουλίου της 17ης Οκτωβρίου 1983 για το καταστατικό της Επιτροπής του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου, *ΕΕ αριθ. L 289 της 22/10/1983 σ. 0042 – 0044*

31983D0595: 83/595/ΕΟΚ: Απόφαση του Συμβουλίου της 29ης Νοεμβρίου 1983 που επιτρέπει στο Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Αναπτύξεως να υπερβεί το όριο του 70 για τις ενισχύσεις που χορηγούνται για σχέδια επενδύσεων σε έργα υποδομής κατά την περίοδο 1981 — 1983, *ΕΕ αριθ. L 340 της 06/12/1983 σ. 0024 – 0024*

31984R1888: Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 1888/84 του Συμβουλίου της 26ης Ιουνίου 1984 για τη θέσπιση ειδικών μέτρων κοινοτικού ενδιαφέροντος στον τομέα της απασχόλησης. *ΕΕ αριθ. L 177 της 04/07/1984 σ. 0001 – 0003*

31984Y0204(01): Ψήφισμα του Συμβουλίου της 23ης Ιανουαρίου 1984, για την προώθηση της απασχόλησης των νέων, *ΕΕ αριθ. C029 της 04/02/1984, σελ.0001-0003*

31984Y0621(01): Ψήφισμα του Συμβουλίου της 7ης Ιουνίου 1984 σχετικά με τη συμβολή των τοπικών πρωτοβουλιών δημιουργίας θέσεων απασχόλησης στην καταπολέμηση της ανεργίας, *ΕΕ αριθ. C161 της 21/06/1984, σελ.0001-0003*

31984Y0621(02): Ψήφισμα του Συμβουλίου της 7ης Ιουνίου 1984 σχετικά με τις δράσεις για την καταπολέμηση της ανεργίας των γυναικών *ΕΕ C 161 της 21.6.1984, σ. 4 έως 6*

31984Y0704(01): Συμπεράσματα του Συμβουλίου της 22ας Ιουνίου 1984 όσον αφορά το μεσοπρόθεσμο πρόγραμμα κοινωνικής δράσης της Κοινότητας, *ΕΕ αριθ. C 175 της 04/07/1984 σ. 0001 – 0003*

31984Y0704(01): Συμπεράσματα του Συμβουλίου της 22ας Ιουνίου 1984 όσον αφορά το μεσοπρόθεσμο πρόγραμμα κοινωνικής δράσης της Κοινότητας, Επίσημη Εφημερίδα αριθ. C 175 της 04/07/1984 σ. 0001 – 0003

31984Y0711(01), Conclusions of the Council of 7 June 1984 on technological change and social adjustment, *Official Journal C 184 , 11/07/1984 P. 0001*

31985D0070, 85/70/ΕΟΚ: Απόφαση της Επιτροπής της 21ης Δεκεμβρίου 1984 για τις αιτήσεις συνδρομής εκ μέρους των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων σχετικά με την έκτακτη οικονομική ενίσχυση υπέρ της Ελλάδας στον κοινωνικό τομέα, οι οποίες υπεβλήθησαν από την Ελλάδα (1984), Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 030 της 02/02/1985 σ. 0031 – 0032

31985Y0104(03): Ψήφισμα του Συμβουλίου της 19ης Δεκεμβρίου 1985 για την καταπολέμηση της μακροχρόνιας ανεργίας, *ΕΕ, C002 της 04/01/1985, σ.0003-0005*

31985Y0704(02): Συμπεράσματα του Συμβουλίου της 13ης Ιουνίου 1985 για ένα πρόγραμμα ειδικών δράσεων για την απασχόληση. *ΕΕ C 165 της 4.7.1985, σ. 1 έως 3*

31986Y1231(03): Ψήφισμα του Συμβουλίου της 22ας Δεκεμβρίου 1986 σχετικά με πρόγραμμα δράσης για την προώθηση της απασχόλησης, *ΕΕ C340 της 31/12/1986, σ.0002-0006*

31988D0091, 88/91/ΕΟΚ: Απόφαση της Επιτροπής της 22ας Δεκεμβρίου 1987 για τις αιτήσεις συνδρομής εκ μέρους των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων σχετικά με την έκτακτη οικονομική ενίσχυση υπέρ της Ελλάδας στον κοινωνικό τομέα, οι οποίες υποβλήθηκαν από την Ελλάδα, Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 056 της 02/03/1988 σ. 0033 – 0036

31988R4254: Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 4254/88 του Συμβουλίου της 19ης Δεκεμβρίου 1988 για διατάξεις εφαρμογής του κανονισμού (ΕΟΚ) αριθ. 2052/88 όσον αφορά το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης, *ΕΕ αριθ. L 374 της 31/12/1988 σ. 0015 – 0020*

31989D0457: Απόφαση του Συμβουλίου της 18ης Ιουλίου 1989 για την καθιέρωση μεσοπρόθεσμου προγράμματος κοινοτικής δράσης για την οικονομική και κοινωνική ένταξη των λιγότερο ευνοημένων κοινωνικών ομάδων - - *ΕΕ αριθ. L 224 της 02/08/1989 σ. 0010 - 0014*

31990Y0627(06): Ψήφισμα του Συμβουλίου της 29ης Μαΐου 1990 σχετικά με δράση παροχής βοήθειας στους μακροχρόνια ανέργους. *ΕΕ αριθ. C 157 της 27/06/1990 σ. 0004 - 0006*

31990Y1231(02)**,** Ειδική έκθεση αριθ. 5/90 για την εκτέλεση του κανονισμού (ΕΟΚ) αριθ. 815/84 του Συμβουλίου για έκτακτη οικονομική ενίσχυση υπέρ της Ελλάδας

στον κοινωνικό τομέα συνοδευόμενη από τις απαντήσεις της Επιτροπής, *Επίσημη Εφημερίδα αριθ. C 331 της 31/12/1990 σ. 0001 – 0013*

31992R2079, Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 2079/92 του Συμβουλίου της 30ής Ιουνίου 1992 για τη θέσπιση κοινοτικού καθεστώτος παροχής ενισχύσεων στην πρόωρη συνταξιοδότηση των γεωργών, *ΕΕ L 215 της 30.7.1992, σ. 91 έως 95*

31992R2079: Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 2079/92 του Συμβουλίου της 30ής Ιουνίου 1992 για τη θέσπιση κοινοτικού καθεστώτος παροχής ενισχύσεων στην πρόωρη συνταξιοδότηση των γεωργών *ΕΕ αριθ. L 215 της 30/07/1992 σ. 0091 – 0095* 31992R2079

31993R2081, Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 2081/93 του Συμβουλίου της 20ής Ιουλίου 1993 για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΟΚ) αριθ. 2052/88 για την αποστολή των διαρθρωτικών ταμείων, την αποτελεσματικότητά τους και το συντονισμό των παρεμβάσεών τους μεταξύ τους, καθώς και με τις παρεμβάσεις της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων και των λοιπών υφισταμένων χρηματοδοτικών οργάνων, *ΕΕ αριθ. L 193 της 31/07/1993 σ. 0005 - 0019*

31993R2082, Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 2082/93 του Συμβουλίου της 20ής Ιουλίου 1993 για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΟΚ) αριθ. 4253/88 για τις διατάξεις εφαρμογής του κανονισμού (ΕΟΚ) αριθ. 2052/88 όσον αφορά το συντονισμό των παρεμβάσεων των διαφόρων διαρθρωτικών ταμείων μεταξύ τους καθώς και με τις παρεμβάσεις της Ευρωπαϊκή Τράπεζας Επενδύσεων και των λοιπών υφισταμένων χρηματοδοτικών οργάνων, *ΕΕ αριθ. L 193 της 31/07/1993 σ. 0020 – 0033*

31993R2084: Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 2084/93 του Συμβουλίου της 20ής Ιουλίου 1993 για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΟΚ) αριθ. 4255/88 για διατάξεις εφαρμογής του κανονισμού (ΕΟΚ) αριθ. 2052/88 όσον αφορά το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο. *ΕΕ L 193 της 31.7.1993, σ. 39 έως 43*

31993Y0219(02): Ψήφισμα του Συμβουλίου της 21ης Δεκεμβρίου 1992 σχετικά με την ανάγκη να αντιμετωπιστεί η σοβαρή και ολοένα επιδεινούμενη κατάσταση της ανεργίας στην Κοινότητα, *ΕΕ αριθ. C 049 της 19/02/1993 σ. 0003 - 0006*

31993Y0219(02): Ψήφισμα του Συμβουλίου της 21ης Δεκεμβρίου 1992 σχετικά με την ανάγκη να αντιμετωπιστεί η σοβαρή και ολοένα επιδεινούμενη κατάσταση της ανεργίας στην Κοινότητα. *ΕΕ C 49 της 19.2.1993, σ. 3 έως 6*

31993Y0710(01), Ψήφισμα του Συμβουλίου της 30ής Ιουνίου 1993 για τα καθεστώτα ελαστικής συνταξιοδότησης, *ΕΕ C 188 της 10.7.1993, σ. 1 έως 2*

31993Y1203(01): Ψήφισμα του Συμβουλίου της 22ας Νοεμβρίου 1993 για την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων, ιδίως των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων και της βιοτεχνίας, και για την ανάπτυξη της απασχόλησης. *Επίσημη Εφημερίδα αριθ. C 326 της 03/12/1993 σ. 0001 - 0004*

31998Y0128(01), Ψήφισμα του Συμβουλίου της 15ης Δεκεμβρίου 1997 σχετικά με τις κατευθυντήριες γραμμές για την απασχόληση το 1998, *ΕΕ C 30 της 28.1.1998, σ. 1 έως 5*

31998Y0516(01) «Ειδική έκθεση αριθ. 1/88 για τις διαδικασίες και τα συστήματα της Κοινότητας και των κρατών μελών σχετικά με τη διαχείριση του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου συνοδευόμενη από τις απαντήσεις της Επιτροπής»

31999R1784: Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 1784/1999 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 12ης Ιουλίου 1999 σχετικά με το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, *ΕΕ L 213 της 13.8.1999, σ. 5 έως 8*

31999Y0312(01), Ψήφισμα του Συμβουλίου της 22ας Φεβρουαρίου 1999 σχετικά με τις κατευθυντήριες γραμμές για την απασχόληση το 1999, *ΕΕ C 69 της 12.3.1999, σ. 2 έως 8*

41976X0728: Κοινή δήλωση που εξεδόθη στο τέλος της τριμελούς διασκέψεως για την απασχόληση και τη σταθερότητα στην Κοινότητα, *ΕΕ αριθ. C 173 της 28/07/1976 σ. 0001 – 0002*

41995X0902, Ψήφισμα του Συμβουλίου και των αντιπροσώπων των κυβερνήσεων των κρατών μελών, συνελθόντων στα πλαίσια του Συμβουλίου της 29ης Ιουνίου 1995 για την απασχόληση των ηλικιωμένων εργαζομένων, *ΕΕ C 228 της 2.9.1995, σ. 1 έως 3*

63/266/ΕΟΚ: Απόφαση του Συμβουλίου της 2ας Απριλίου 1963 περί θεσπίσεως των γενικών αρχών για την εφαρμογή κοινής πολιτικής επαγγελματικής καταρτίσεως, *Ε Ε αριθ. 063 της 20/*04*/1963 σ. 1338 – 1341.*

64/307/ΕΟΚ: Πρώτο κοινό πρόγραμμα για την προώθηση της ανταλλαγής εργαζομένων νέων εντός της Κοινότητας, *ΕΕ αριθ. 078 της 22/05/1964 σ. 1226 - 1228*

66/740/ΕΟΚ: Απόφαση του Συμβουλίου της 22ας Δεκεμβρίου 1966 περί χορηγήσεως κοινοτικής συνδρομής στην Ιταλική Δημοκρατία προκειμένου να της επιτραπεί να παράσχει ενισχύσεις στους εργαζομένους των ορυχείων που έχουν απολυθεί, καθώς και αριθμό υποτροφιών στα τέκνα τους. *ΕΕ αριθ. 246 της 31/12/1966 σ. 4168 - 4169*

70/532/ΕΟΚ: Απόφαση του Συμβουλίου της 14ης Δεκεμβρίου 1970 περί συστάσεως της Μόνιμης Επιτροπής Απασχολήσεως των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *ΕΕ L 273 της 17.12.1970, σ. 25 έως 26*

71/66/ΕΟΚ: Απόφαση του Συμβουλίου της 1ης Φεβρουαρίου 1971 περί αναμορφώσεως του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου, *ΕΕ L 28 της 4.2.1971, σ. 15 έως 17*

72/428/ΕΟΚ: Απόφαση του Συμβουλίου της 19ης Δεκεμβρίου 1972 περί της παρεμβάσεως του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου υπέρ ατόμων τα οποία εγκαταλείπουν τη γεωργία για να ασκήσουν εξωγεωργική δραστηριότητα. *ΕΕ L 291 της 28.12.1972, σ. 158 έως 159*

74/121/ΕΟΚ: Οδηγία τού Συμβουλίου της 18ης Φεβρουαρίου 1974 περί της σταθερότητος, της οικονομικής ανόδου και της πλήρους απασχολήσεως στην Κοινότητα, *ΕΕ L 63 της 5.3.1974, σ. 19 έως 20*

74/325/ΕΟΚ: Απόφαση του Συμβουλίου της 27ης Ιουνίου 1974 περί συστάσεως συμβουλευτικής επιτροπής για την Ασφάλεια, την Υγιεινή και την Προστασία της Υγείας στον Τόπο Εργασίας, *ΕΕ αριθ. C 218 της 13/09/2003 σ. 0001 – 0004*

74/442/ΕΟΚ: Απόφαση της Επιτροπής της 25ης Ιουλίου 1974 περί συστάσεως μιας ισομερούς επιτροπής για τα κοινωνικά προβλήματα των μισθωτών σε γεωργική απασχόληση, *ΕΕ L 243 της 5.9.1974, σ. 22 έως 24*

75/129 ΕΟΚ: Οδηγία 75/129/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 17ης Φεβρουαρίου 1975 περί προσεγγίσεως των νομοθεσιών των κρατών μελών που αφορούν τις ομαδικές απολύσεις, *ΕΕ L 48 της 22.2.1975, σ. 29 έως 30*

75/457/ΕΟΚ: Σύσταση του Συμβουλίου της 22ης Ιουλίου 1975 περί της αρχής της εβδομάδας των 40 ωρών και της αρχής των τεσσάρων εβδομάδων ετησίας αδείας μετ' αποδοχών. *ΕΕ L 199 της 30.7.1975, σ. 32 έως 33*

75/458/EEC: Council Decision of 22 July 1975 concerning a programme of pilot schemes and studies to combat poverty, *Official Journal L 199 , 30/07/1975 P. 0034 – 0035*

75/459/ΕΟΚ: Απόφαση τού Συμβουλίου της 22ης Ιουλίου 1975 περί της παρεμβάσεως τού Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου υπέρ ατόμων πού θίγονται από τις δυσχέρειες απασχολήσεως, *ΕΕ L 199 της 30.7.1975*

75/62/ΕΟΚ: Απόφαση του Συμβουλίου της 20ής Ιανουαρίου 1975 περί τροποποιήσεως της αποφάσεως 70/532/ΕΟΚ «περί συστάσεως της Μονίμου Επιτροπής Απασχολήσεως των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων», *ΕΕ L 21 της 28.1.1975, σ. 17 έως 18*

76/206/ΕΟΚ: Απόφαση τού Συμβουλίου της 9ης Φεβρουαρίου 1976 περί της παρεμβάσεως τού Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου υπέρ ατόμων πού απασχολούνται στους τομείς της κλωστοϋφαντουργίας και των ενδυμάτων, *ΕΕ L 39 της 14.2.1976, σ. 39 έως 39*

77/187/ΕΟΚ, Οδηγία του Συμβουλίου της 14ης Φεβρουαρίου 1977 περί προσεγγίσεως των νομοθεσιών των κρατών μελών, των σχετικών με τη διατήρηση των δικαιωμάτων των εργαζομένων σε περίπτωση μεταβιβάσεων επιχειρήσεων, εγκαταστάσεων ή τμημάτων εγκαταστάσεων.

77/467/ΕΟΚ: Σύσταση της Επιτροπής της 6ης Ιουλίου 1977 προς τα κράτη μέλη περί της επαγγελματικής προπαρασκευής για τους άνεργους νέους ή τους απειλούμενους να απολέσουν τη θέση απασχολήσεώς τους, *ΕΕ αριθ. L 180 της 20/07/1977 σ. 0018 – 0023*

77/801/ΕΟΚ: Απόφαση τού Συμβουλίου της 20ής Δεκεμβρίου 1977 περί τροποποιήσεως της αποφάσεως 71/66/ΕΟΚ «περί αναμορφώσεως τού Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου», *ΕΕ L 337 της 27.12.1977, σ. 8 έως 9*

77/802/ΕΟΚ: Απόφαση του Συμβουλίου της 20ής Δεκεμβρίου 1977 περί τροποποιήσεως ορισμένων αποφάσεων που έχουν ληφθεί βάσει του άρθρου 4 της αποφάσεως 71/661/ΕΟΚ περί αναμορφώσεως του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου, *ΕΕ L 337 της 27.12.1977, σ. 10 έως 11*

77/803/ΕΟΚ: Απόφαση του Συμβουλίου της 20ής Δεκεμβρίου 1977 περί της παρεμβάσεως του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου υπέρ των διακινουμένων εργαζομένων, *ΕΕ L 337 της 27.12.1977, σ. 12 έως 13*

77/804/ΕΟΚ: Απόφαση του Συμβουλίου της 20ής Δεκεμβρίου 1977 περί παρεμβάσεως του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου υπέρ των γυναικών, *ΕΕ L 337 της 27.12.1977, σ. 14 έως 14*

78/706/ΕΟΚ: Απόφαση της Επιτροπής της 27ης Ιουλίου 1978 περί διοικητικής λειτουργίας τού Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου, *ΕΕ L 238 της 30.8.1978, σ. 20 έως 21*

79/642/ΕΟΚ: Απόφαση του Συμβουλίου της 16ης Ιουλίου 1979 περί καταρτίσεως δευτέρου κοινού προγράμματος με σκοπό να ευνοηθεί η ανταλλαγή νέων εργαζομένων εντός της Κοινότητος, *ΕΕ αριθ. L 185 της 21/07/1979 σ. 0024 – 0026*

80/987/ΕΟΚ: Οδηγία του Συμβουλίου της 20ής Οκτωβρίου 1980 περί προσεγγίσεως των νομοθεσιών των κρατών μελών σχετικά με την προστασία των μισθωτών σε περίπτωση αφερεγγυότητας του εργοδότη

83/516/ΕΟΚ: Απόφαση του Συμβουλίου της 17ης Οκτωβρίου 1983 για την αποστολή του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου, *ΕΕ αριθ. L 289 της 22/10/1983 σ. 0038 – 0041*

84/636/ΕΟΚ: Απόφαση του Συμβουλίου της 13ης Δεκεμβρίου 1984 για την κατάρτιση τρίτου κοινού προγράμματος με σκοπό να ευνοηθεί η ανταλλαγή νέων εργαζομένων μέσα στην Κοινότητα, *ΕΕ αριθ. L 331 της 19. 12. 1984, σ. 36.*

85/3824/ΕΟΚ, Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 3824/85 του Συμβουλίου της 20ής Δεκεμβρίου 1985 για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΟΚ) αριθ. 2950/83 για την εφαρμογή της απόφασης 83/516/ΕΟΚ για την αποστολή του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου, προκειμένου να επεκταθεί και στους ελεύθερους επαγγελματίες, *ΕΕ L 370 της 31.12.1985, σ. 25 έως 25*

85/568/ΕΟΚ: Απόφαση του Συμβουλίου της 20ής Δεκεμβρίου 1985 για την τροποποίηση της απόφασης 83/516/ΕΟΚ για την αποστολή του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου, λόγω της προσχώρησης της Ισπανίας και της Πορτογαλίας, *ΕΕ L 370 της 31.12.1985, σ. 40 έως 40*

85/8/ΕΟΚ: Απόφαση του Συμβουλίου της 19ης Δεκεμβρίου 1984 για ειδική κοινοτική δράση καταπολέμησης της φτώχειας

86/657/ΕΟΚ: Απόφαση του Συμβουλίου της 22ας Δεκεμβρίου 1986 για την τροποποίηση της απόφασης 85/8/ΕΟΚ για ειδική κοινοτική δράση καταπολέμησης της φτώχειας

87/108/ΕΟΚ: Απόφαση της Επιτροπής της 22ας Δεκεμβρίου 1986 για τις αιτήσεις συνδρομής εκ μέρους των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων σχετικά με την έκτακτη οικονομική ενίσχυση υπέρ της Ελλάδας στον κοινωνικό τομέα, οι οποίες υποβλήθηκαν από την Ελλάδα (1986), Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 048 της 17/02/1987 σ. 0021 – 0025

88/91/ΕΟΚ: Απόφαση της Επιτροπής της 22ας Δεκεμβρίου 1987 για τις αιτήσεις συνδρομής εκ μέρους των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων σχετικά με την έκτακτη οικονομική ενίσχυση υπέρ της Ελλάδας στον κοινωνικό τομέα, οι οποίες υποβλήθηκαν από την Ελλάδα, Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 056 της 02/03/1988 σ. 0033 – 0036

89/73/ΕΟΚ: Απόφαση της Επιτροπής της 21ης Δεκεμβρίου 1988 για τις αιτήσεις συνδρομής εκ μέρους των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων σχετικά με την έκτακτη οικονομική ενίσχυση υπέρ της Ελλάδας στον κοινωνικό τομέα οι οποίες υπεβλήθησαν από την Ελλάδα (1988), Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 030 της 01/02/1989 σ. 0062 - 0066

89/73/ΕΟΚ: Απόφαση της Επιτροπής της 21ης Δεκεμβρίου 1988 για τις αιτήσεις συνδρομής εκ μέρους των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων σχετικά με την έκτακτη οικονομική ενίσχυση υπέρ της Ελλάδας στον κοινωνικό τομέα οι οποίες υπεβλήθησαν από την Ελλάδα (1988), Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 030 της 01/02/1989 σ. 0062 - 0066

90/50/ΕΟΚ: Απόφαση της Επιτροπής της 26ης Ιανουαρίου 1990 για τις αιτήσεις συνδρομής εκ μέρους των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων σχετικά με την έκτακτη οικονομική ενίσχυση υπέρ της Ελλάδας στον κοινωνικό τομέα, οι οποίες υπεβλήθησαν από την Ελλάδα (1989), Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 035 της 07/02/1990 σ. 0024 – 0025

90/50/ΕΟΚ: Απόφαση της Επιτροπής της 26ης Ιανουαρίου 1990 για τις αιτήσεις συνδρομής εκ μέρους των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων σχετικά με την έκτακτη οικονομική ενίσχυση υπέρ της Ελλάδας στον κοινωνικό τομέα, οι οποίες υπεβλήθησαν από την Ελλάδα (1989), Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 035 της 07/02/1990 σ. 0024 – 0025

91/23/ΕΟΚ: Απόφαση της Επιτροπής της 18ης Δεκεμβρίου 1990 για τις αιτήσεις συνδρομής εκ μέρους των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων σχετικά με την έκτακτη οικονομική ενίσχυση υπέρ της Ελλάδας στον κοινωνικό τομέα, οι οποίες υπεβλήθησαν από την Ελλάδα (1990), Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 013 της 18/01/1991 σ. 0023 – 0024

91/23/ΕΟΚ: Απόφαση της Επιτροπής της 18ης Δεκεμβρίου 1990 για τις αιτήσεις συνδρομής εκ μέρους των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων σχετικά με την έκτακτη οικονομική ενίσχυση υπέρ της Ελλάδας στον κοινωνικό τομέα, οι οποίες υπεβλήθησαν από την Ελλάδα (1990), Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 013 της 18/01/1991 σ. 0023 - 0024

93/104/ΕΚ του Συμβουλίου της 23ης Νοεμβρίου 1993 σχετικά με ορισμένα στοιχεία της οργάνωσης του χρόνου εργασίας, *ΕΕ αριθ. L 307 της 13/12/1993 σ. 0018 - 0024*

98/50/ΕΚ: Οδηγία του Συμβουλίου της 29ης Ιουνίου 1998 για την τροποποίηση της οδηγίας 77/187/ΕΟΚ περί προσεγγίσεως των νομοθεσιών των κρατών μελών, σχετικών με τη διατήρηση των δικαιωμάτων των εργαζομένων σε περίπτωση μεταβιβάσεων επιχειρήσεων, εγκαταστάσεων ή τμημάτων εγκαταστάσεων επιχειρήσεων, εγκαταστάσεων ή τμημάτων εγκαταστάσεων.

C4- 0389/97, PE 224.082/τελ. A4-0307/1997, Έκθεση επί της πρότασης του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για την έκτακτη σύνοδο του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου σχετικά με την απασχόληση (20-21 Νοεμβρίου 1997), , 9 Οκτωβρίου 1997

C4-0549/97, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Ψήφισμα σχετικά με την έκθεση της Επιτροπής «Η απασχόληση στην Ευρώπη – 1997, COM(97)0479

COM (2001) 16 τελικό: Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Συμβούλιο, στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στην Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και στην Επιτροπή των Περιφερειών, της 16ης Ιανουαρίου 2001, *σχετικά με την υποστήριξη της ευρωπαϊκής στρατηγικής για την απασχόληση εκ μέρους του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου*.

COM (82) 420 final, *Tenth Report on the Activities of the European Social Fund - Financial Year 1981,* Brussels, 9 July 1981.

COM (83) 211 final, *The Promotion of Employment for Young People. Communication from the Commission to the Council*, 25 April 1983.

COM (83) 434 final, *Eleventh Report on the Activities of the European Social Fund - Financial Year 1983,* Brussels, 30 June 1982.

COM (83) 662 final/2, *Community Action to Combat Unemployment. The contribution of local employment initiatives. Communication from the Commission to the Council*, 17 January 1984.

COM (87) 376 final/2 *Commission of the European Communities: Reform of the Structural Funds, Commission communication*.

COM (91) 400 final: Commission of the European Communities, Annual Report on the implementation of the reform of the structural funds - 1990, p.24

COM(1998) 103 final, Communication from the Commission, *Growth and Employment in the Stability-Oriented Framework of EMU*, Brussels 25.02.1998

COM(1998) 219 final, Communication from the Commission *On Undeclared Work*, Brussels 7/4/1998.

COM(1998) 354 final Communication from the Commission, *Community Policies in Support of Employment*, Brussels, 3/6/1998.

COM(1998) 574 final, Commission Communication, Proposal *for Guidelines for Member States Employment Policies 1999*, Brussels, 14/10/1998.

COM(1998) 641 final, Commission of the European Communities, Communication from the Commission, *Modernizing Public Employment Services to support the European Employment Strategy*, Brussels 13.11.1998.

COM(1999) 167 final Communication from the Commission, *Community Policies in Support of Employment*, Brussels, 21/4/1999.

COM(1999) 441 final, Commission Communication, *Proposal for Guidelines for Member States Employment Policies 2000, Brussels, 8/9/1999*.

COM(2000) 16 final, Communication from the Commission to the Council, the European Parliament and the Economic and Social Committee on European Social Fund support for the European Employment Strategy, , Brussels, 16/1/2001

COM(2000) 78 τελικό, Ανακοίνωση της Επιτροπής, *Κοινοτικές πολιτικές για την υποστήριξη της απασχόλησης,* Βρυξέλλες 1/3/2000

COM(2002) 416 τελικό, Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Συμβούλιο, στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στην Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και στην Επιτροπή των Περιφερειών με θέμα «*Απολογισμός πέντε ετών Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Απασχόληση*», Βρυξέλλες, 17.7.2002.

COM(2002) 416 τελικό, Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Συμβούλιο, στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στην Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και στην Επιτροπή των Περιφερειών με θέμα «Απολογισμός πέντε ετών Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Απασχόληση”, Βρυξέλλες, 17.7.2002 .

COM(2002) 487 τελικό, Ανακοίνωση της Επιτροπής, *Σχετικά με τον εξορθρολογισμό των ετήσιων κύκλων συντονισμού της οικονομικής πολιτικής και της πολιτικής απασχόλησης*, Βρυξέλλες, 3/9/2002.

COM(2002) 621 τελικό: Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Συμβούλιο, *Σχέδιο Κοινή Έκθεση για την Απασχόληση 2002,* Βρυξέλλες, 13.11.2002

COM(2003) 6 τελικό, Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Συμβούλιο, στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στην Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και στην Επιτροπή των Περιφερειών, «Το μέλλον της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την Απασχόληση. Μια στρατηγική για την πλήρη απασχόληση και καλύτερες θέσεις εργασίας για όλους», Βρυξέλλες 14/1/2003.

COM(2004)24 final/2: European Commission, Directorate-General for Employment, Industrial Relations and Social Affairs, Communication from the Commission to the Council, *Draft Joint Employment Report 2003/2004,* Brussels, 27.01.2004

COM(2005)13 final: European Commission, Directorate-General for Employment, Industrial Relations and Social Affairs, Communication from the Commission to the Council, *Draft Joint Employment Report 2004/2005,* Brussels, 27.01.2005

COM(68) 86 final, «Proposal for the Council regulation to render more effective the action of the European Social Fund (submitted by the Commission to the Council on 27 January 1965)», *Supplement to Bulletin of the European Economic Community, No 3 – 1965*.

COM(75) 355 final: *Third Report on the Activities of the New European Social Fund - 1974 Financial Year*.

COM(76) 331 final: Commission Proposal for a Council Directive on the harmonization of laws in the Member States to combat illegal migration and illegal employment. 3 November 1976

COM(76) 338 final: Fourth Report on the Activities of the European Social Fund - 1975 Financial Year.

COM(77) 398 final: *Fifth Report on the Activities on the European Social Fund - 1976 Financial Year*.

COM(77) 476 final, Communication from the Commission to the Council *on Youth Employment*, 17 October 1977.

COM(78) 476 final: Sixth Report on the Activities on the European Social Fund - 1977 Financial Year.

COM(79) 346 final: Seventh Report on the Activities of the European Social Fund - Financial Year 1978.

COM(80) 186 final, Communication from the Commission to the Council, *Guidelines for a Community Labour Market Policy*, Brussels, 28th April 1980.

COM(80) 365 final: Eighth Report on the Activities of the European Social Fund - Financial Year 1979.

COM(81) 343 final: Ninth *Report on the Activities of the European Social Fund - Financial Year 1980,* Brussels, 1 July 1980.

COM(81) 578 final: Communication of the Commission of the European Communities to the Standing Committee on Employment*, New Information Technologies and Social Change in the area of employment, working conditions, education and vocational training*.

COM(81) 638 final: Commission of the European Communities, *Job Creation: Priorities for Community Action - Mandate of 30 May 1980*, Brussels, 23 October 1981.

COM(82) 809 final, *Memorandum on the Reduction and Reorganization of Working Time. Submitted to the Council by the Commission, 10 December 1982*.

COM(83) 148 final: *Coping with the Shortage of Jobs in the 1980s. Communication from the Commission to the European Council*, 21-22 March 1983. COM (83) 148 final, 14 March 1983.

COM(83) 211 final, *The Promotion of Employment for Young People. Communication from the Commission to the Council*, 25 April 1983

COM(83) 662 final, Commission of the European Communities, *Community Action to Combat Unemployment. The contribution of local employment initiatives*, 21 November 1983.

COM(84) 396 final: *Twelfth Report on the Activities of the European Social Fund - Financial Year 1983*.

COM(84) 484 final, *Action to Combat Long-Term Unemployment. Commission Communication to the Council and the Standing Employment Committee*, 14 September 1984.

COM(85) 508 final: *Thirteenth Report on the Activities of the European Social Fund - Financial Year 1984*.

COM(86) 202 final Commission of the European Communities , *Report on the implementation of Structural Interventions in 1986,* Brussels, 2 April 1986.

COM(86) 401 final/2 *Information note from the Commission to the Council and the European Parliament, Procedures and content for the implementation of an integrated approach*.

COM(86) 583 final: *Fourteenth Report on the Activities of the European Social Fund - Financial Year 1985*.

COM(86) 691 final *Commission of the European Communities, Re-launching Community Action for SME's and the Labour Market*, Commission Note.

COM(86) 784 final/2: *Commission of the European Communities, Follow-up to Council Resolution of 7 June 1984 on the contribution of local employment initiatives to combating unemployment,* Brussels, 9/2/1987.

COM(87) 732 final: *Fifteenth Report on the Activities of the European Social Fund - Financial Year 1986*.

COM(88) 701 final: *Sixteenth Report on the Activities of the European Social Fund - Financial Year 1987*.

COM(89) 399 final: *Employment in Europe 1989*

COM(90) 290 τελικό: *Η Απασχόληση στην Ευρώπη το 1990*

COM(90) 516 final, Commission of the European Communities, *Annual Report on the Implementation of the Reform of the Structural Funds 1989*, Brussels, 15 November 1990.

COM(91) 248 τελικό: *Η Απασχόληση στην Ευρώπη το 1991*,

COM(91) 400 final Commission of the European Communities, *Annual Report on the Implementation of the Reform of the Structural Funds 1990*, , Brussels, 4 December 1991.

COM(92) 354 final: *Employment in Europe 1992*

COM(93) 164 final Commission of the European Communities, *Promoting Economic Recovery in Europe (The Edinburgh Growth Initiative),* Brussels, 22 April 1993.

COM(93) 282 final Commission of the European Communities, *Green Paper: The Future of Community Initiatives under the Structural Funds*, *Communication from the Commission*, Brussels, 16 June 1993.

COM(93) 314: *Η Απασχόληση στην Ευρώπη το 1993*

COM(95) 465 final, Commission of the European Communities, *The European Employment Strategy: Recent Progress and Prospects for the Future*, Brussels, 11.10.1995.

COM(96) 109 final, Commission of the European Communities, *Communication from the Commission, Community Structural Assistance and Employmen*t, Brussels 20.03.1996.

COM(97) 102 final. Communication from Commission*, Modernizing and Improving Social Protection in the European Union*, 12/03/1997.

COM(97) 497 final, Commission Communication, *Proposal for Guidelines for Member States Employment Policies 1998*, 01/10/1997.

COM(97) 611 final, Communication from the Commission, *Community Policies in Support of Employment*, Brussels, 12/11/1997.

COM/95/250 τελικό: Πρόταση απόφασης του Συμβουλίου σχετικά με τις δραστηριότητες της Επιτροπής στους τομείς της ανάλυσης, της έρευνας, της συνεργασίας και της δράσης για την απασχόληση (ΕΣΕΝ) (υποβληθείσα από την Επιτροπή) / CNS 95/0149, *ΕΕ αριθ. C 235 της 09/09/1995 σ. 0008*

Commission of the European Communities (1976), *Employment Trends to 1980 in the Member States of the Community*, 10 May 1976.

CSE(96) 1 final Commission of the European Communities, *Action for Employment in Europe: A Confidence Pact,* Brussels 5/6/1996.

CSE(96) 8 final, Commission of the European Communities, *The Mutually Beneficial Effects of Greater Co-ordination of economic and structural policies (Europe as an economic entity) – Final Report*, Brussels 12/4/1996.

Joint Opinion of the Employment Committee and the Economic Policy Commitee on the future direction of the European Employment Strategy

PE 219.490/ΤΕΛ. A4-0369/96, Έκθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 13ης Νοεμβρίου 1996, σχετικά με την ετήσια έκθεση της Επιτροπής με θέμα «Απασχόληση στην Ευρώπη – 1996» (COM(96)0485–C4–0553/96) και σχετικά με την ανακοίνωση της Επιτροπής όσον αφορά την Δράση για την Απασχόληση στην Ευρώπη: ένα σύμφωνο εμπιστοσύνης (COM(96)0485 – C40341/96),

PE 221.257/τελ. A4-0111/97, Έκθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σχετικά με την Ετήσια Οικονομική Έκθεση της Επιτροπής για το 1997 – Οικονομική ανάπτυξη, απασχόληση και σύγκλιση για τη μετάβαση στην ΟΝΕ (COM(97)0027 – C4-0078/97), , 21 Μαρτίου 1997.

PE217.495/τελ. A4-0374/96, Έκθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σχετικά με την επίπτωση των νομισματικών πολιτικών στην πραγματική οικονομία, στον πληθωρισμό, στα επιτόκια, στην ανάπτυξη και την απασχόληση κατά το τρίτο στάδιο της ΟΝΕ, και σχετικά με την οικονομική λειτουργία των κριτηρίων σύγκλισης. 18 Νοεμβρίου 1996,

PE218.845/τελ. A4-058/96, Έκθεση του Ε.Κ., της 6ης Νοεμβρίου 1996, σχετικά με την ανακοίνωση της Επιτροπής που αφορά τις κοινοτικές διαρθρωτικές παρεμβάσεις και την απασχόληση,

PE228.462/τελ. A4-0417/98, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Έκθεση της 11ης Νοεμβρίου 1998 επί της ανακοίνωσης της Επιτροπής «Πρόταση κατευθυντήριων γραμμών για τις πολιτικές απασχόλησης των κρατών-μελών το 1990»,

Regulation (EEC) No 2397/71 of the Council of 8 November 1971 on aid which may qualify for assistance from the European Social Fund, *OJ L 249, 10.11.1971, p. 58–60*

SEC(1998) 1688 final: Commission of the European Communities, *Draft of Joint Employment Report 1998*, Brussels 14/10/1998.

SEC(1999) 1386 final: Commission of the European Communities, *Draft of Joint Employment Report 1999*, Brussels 8/9/1999.

SEC(2001) 1398, Commission of the European Communities, Commission Staff Working Paper, Assessment of the Implementation of the 2001 Employment Guidelines, Supporting Document to the Joint Employment Report 2001, Brussels, 16.11.2001

SEC(73) 3536 final: *The First Annual Report on the Activities of the New European Social Fund. Financial Year 1972*, 9 October 1973.

SEC(74) 2400 final: *The Second Annual Report on the Activities of the New European Social Fund. Financial Year 1973*.

SEC(89) 2200 final: *Seventeenth Report on the Activities of the European Social Fund - Financial Year 1988*.

SEC(92) 1416 final, Commission of the European Communities, *Issues for Debate: Employment and the Labour Market in the 1990s*, Commission working document, Brussels, 30 September 1992.

Γνωμοδότηση της Επιτροπής των Περιφερειών για την «Ανακοίνωση της Επιτροπής και πρόταση απόφασης του Συμβουλίου σχετικά με τις δραστηριότητες της Επιτροπής στους τομείς της ανάλυσης, της έρευνας, της συνεργασίας και της δράσης για την απασχόληση (Essen)» CdR 375/95, *Επίσημη Εφημερίδα αριθ. C 126 της 29/04/1996 σ. 0019*

Γνωμοδότηση της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής για την «Ανακοίνωση της Επιτροπής για τις κατευθυντήριες γραμμές για τις πολιτικές των κρατών-μελών στον τομέα της απασχόλησης το 1998», *Επίσημη Εφημερίδα αριθ. C 019 της 21/10/1998 σ. 0108*

Γνωμοδότηση της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής για την «Ετήσια οικονομική έκθεση για το 1997» - «Οικονομική ανάπτυξη, απασχόληση και σύγκλιση για τη μετάβαση στην ΟΝΕ» , *Επίσημη Εφημερίδα αριθ. C 206 της 07/07/1997 σ. 0104*, αριθμός celex: 51997AC0471.

Γνωμοδότηση της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής για την ανακοίνωση της Επιτροπής και πρόταση απόφασης του Συμβουλίου σχετικά με τις δραστηριότητες της Επιτροπής στους τομείς της ανάλυσης, της έρευνας, της συνεργασίας και της δράσης για την απασχόληση, *Επίσημη Εφημερίδα αριθ. C 108 της 22/01/1996*

Γνωμοδότηση της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής για την ανεργία των νέων, *Επίσημη Εφημερίδα αριθ. C 018 της 2/01/1996 σ.0037*

Γνωμοδότηση της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής για το έγγραφο με θέμα: «Δράση για την απασχόληση στην Ευρώπη – Ένα σύμφωνο εμπιστοσύνης», *Επίσημη Εφημερίδα αριθ. C 056 της 24/02/1997*, σ. 0036, αριθ. Celex: 51996AC1262

Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 2052/88 του Συμβουλίου της 24ης Ιουνίου 1988, «για την αποστολή των διαρθρωτικών ταμείων, την αποτελεσματικότητά τους και τον συντονισμό των παρεμβάσεών τους μεταξύ τους καθώς και με τις παρεμβάσεις της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων και των άλλων υφιστάμενων χρηματοδοτικών οργάνων», *ΕΕ αριθ. L 185 της 15/07/1988 σ. 0009 - 0020*

Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 2396/71 τού Συμβουλίου της 8ης Νοεμβρίου 1971 περί εφαρμογής της αποφάσεως τού Συμβουλίου της 1ης Φεβρουαρίου 1971 «περί αναμορφώσεως τού Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου», *ΕΕ L 249 της 10.11.1971, σ. 54 έως 57*

Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 2893/77 τού Συμβουλίου της 20ής Δεκεμβρίου 1977 περί τροποποιήσεως τού κανονισμού (ΕΟΚ) αριθ. 2396/71 «περί εφαρμογής της αποφάσεως τού Συμβουλίου της 1ης Φεβρουαρίου 1971 περί αναμορφώσεως τού Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου», *ΕΕ L 337 της 27.12.1977, σ. 1 έως 4*

Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 2894/77 τού Συμβουλίου της 20ης Δεκεμβρίου 1977 περί τροποποιήσεως τού κανονισμού (ΕΟΚ) αριθ. 858/72 «περί διοικητικής και δημοσιονομικής λειτουργίας τού Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου», *ΕΕ L 337 της 27.12.1977, σ. 5 έως 6*

Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 2950/83 του Συμβουλίου της 17ης Οκτωβρίου 1983 για την εφαρμογή της απόφασης 83/516/ΕΟΚ για την αποστολή του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου, *Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 289 της 22/10/1983 σ. 0001 – 0004*

Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 4253/88 του Συμβουλίου της 19ης Δεκεμβρίου 1988 για τις διατάξεις εφαρμογής του κανονισμού (ΕΟΚ) αριθ. 2052/88 όσον αφορά τον συντονισμό των παρεμβάσεων των διαφόρων διαρθρωτικών ταμείων μεταξύ τους καθώς και με τις παρεμβάσεις της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων και των λοιπών υφιστάμενων χρηματοδοτικών οργάνων, *ΕΕ αριθ. L 374 της 31/12/1988 σ. 0001 – 0014.*

Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 4255/88 του Συμβουλίου της 19ης Δεκεμβρίου 1988 σχετικά με τις διατάξεις εφαρμογής του Κανονισμού (ΕΟΚ) αριθ. 2052/88 όσον αφορά το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, *ΕΕ L 374 της 31.12.1988, σ. 21 έως 24*

Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 815/84 του Συμβουλίου της 26ης Μαρτίου 1984 για την έκτακτη οικονομική ενίσχυση υπέρ της Ελλάδας στον κοινωνικό τομέα. *Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 088 της 31/03/1984 σ. 0001 – 0003*

Κανονισμός (ΕΟΚ) αριθ. 858/72 τού Συμβουλίου της 24ης Απριλίου 1972 περί της διοικητικής και δημοσιονομικής λειτουργίας του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου, *ΕΕ L 101 της 28.4.1972, σ. 3*

Ζ.3. Ελληνικοί νόμοι, Υπουργικές Αποφάσεις και Προεδρικά Διατάγματα που αναφέρονται στο κείμενο

Νόμοι

2224/1994, Ρύθμιση θεμάτων εργασίας, συνδικαλιστικών δικαιωμάτων, υγιεινής και ασφάλειας των εργαζομένων και οργάνωσης του Υπουργείου Εργασίας και των εποπτευόμενων από αυτό νομικών προσώπων και άλλες διατάξεις.

1262/1982, Για την παροχή κινήτρων ενίσχυσης της Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης της Χώρας και τροποποιήσεις συναφών διατάξεων

1337/1983, Έλεγχος ομαδικών απολύσεων κα άλλες διατάξεις

1545/1986, Εθνικό σύστημα προστασίας από την ανεργία και άλλες διατάξεις

1836/1989, Προώθηση της απασχόλησης και της επαγγελματικής κατάρτισης και άλλες διατάξεις

1892/1990, Για τον εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη και άλλες διατάξεις

1947/1991, Απλούστευση φορολογικών διαδικασιών και άλλες ρυθμίσεις

2009/1992, Εθνικό Σύστημα Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης και άλλες διατάξεις

2434/1996, Μέτρα πολιτικής για την απασχόληση και την επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτισης και άλλες διατάξεις

2601/1998. Ενισχύσεις ιδιωτικών επενδύσεων για την οικονομική και περιφερειακή ανάπτυξη της χώρας και άλλες διατάξεις

2639/1998, Ρύθμιση εργασιακών σχέσεων, σύσταση Σώματος Επιθεώρησης Εργασίας και άλλες διατάξεις/

2874/2000, Προώθηση της απασχόλησης και άλλες διατάξεις

2956/2001, Αναδιοργάνωση Υπηρεσιών ΟΑΕΔ και άλλες διατάξεις

3144/2003, Κοινωνικός διάλογος για την προώθηση της απασχόλησης και την κοινωνική προστασία και άλλες διατάξεις.

3191/2003, Εθνικό Σύστημα Σύνδεσης της Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης με την Απασχόληση.

3227/2004, Μέτρα για την αντιμετώπιση της ανεργίας και άλλες διατάξεις.

3385/2005, Ρυθμίσεις για την προώθηση της απασχόλησης, την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και άλλες διατάξεις.

3369/2005, Συστηματοποίηση της δια βίου μάθησης και άλλες διατάξεις.

Υπουργικές Αποφάσεις και Προεδρικά Διατάγματα

Υ.Α. 101111(β), ΦΕΚ 28β, 17.01.2001, Μετονομασία Τοπικών Υπηρεσιών – Γραφείων Εργασίας του ΟΑΕΔ σε Τοπικές Υπηρεσίες – Κέντρα Προώθησης Απασχόλησης.

Υ.Α. 105127, ΦΕΚ 5β, 9.1.2001, Σύστημα Πιστοποίησης Κέντρων Επαγγελματικής Κατάρτισης.

Υ.Α. 105129, ΦΕΚ 6β, 9.1.2001, Προγραμματισμός και καθορισμός των αναγκών σε πιστοποιημένες δομές συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης.

Υ.Α. 10620/Ε5(4), ΦΕΚ 1571β, 26.10.2006, Πρόγραμμα επιχορήγησης μικρών επιχειρήσεων που απασχολούν 0-3 άτομα για μερική απασχόληση ανέργων ηλικίας έως 50 ετών.

Υ.Α. 1062/16, ΦΕΚ 525β, 27.04.2006, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) στις Υπηρεσίες του ΟΑΕΔ. Παράταση και συμπλήρωση προγράμματος.

Υ.Α. 113039(Β), ΦΕΚ 667β, 30.04.2007, Τροποποίηση και συμπλήρωση της υπ' αριθμ. 1062/16/11.4.2006 απόφασης του ΔΣ του ΟΑΕΔ για παράταση του προγράμματος απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) στις υπηρεσίες του ΟΑΕΔ.

Υ.Α. 106521, ΦΕΚ 397β, 29.04.1998, Σύστημα Διαχείρισης Παρακολούθησης, Αξιολόγησης και Ελέγχου ενεργειών ενδοεπιχειρησιακής κατάρτισης εργαζομένων σε επιχειρήσεις και οργανισμούς του Ευρύτερου Δημόσιου Τομέα κατά το Μεταβατικό Στάδιο.

Υ.Α. 106522, ΦΕΚ 397β, 29.04.1998, Όροι και προϋποθέσεις έγκρισης από τον ΟΑΕΔ ενεργειών ενδοεπιχειρησιακής κατάρτισης εργαζομένων σε επιχειρήσεις του Ιδιωτικού Τομέα κατά το μεταβατικό στάδιο.

Υ.Α. 106726, ΦΕΚ 151, 18.02.1999, Κριτήρια πιστοποίησης των επιχειρήσεων που διαθέτουν Οργανωμένες Εσωτερικές Δομές Κατάρτισης.

Υ.Α. 109798(β), ΦΕΚ 639β, 17.03.2000, Σύσταση Τοπικής Υπηρεσίας – Κέντρο Προώθησης Προγραμμάτων Απόκτησης Επαγγελματικής Εμπειρίας.

Υ.Α. 110327, ΦΕΚ 230β, 21.2.2005, Σύστημα Πιστοποίησης Κέντρων Επαγγελματικής Κατάρτισης

Υ.Α. 1001330 (β), ΦΕΚ 88β, 30.01.2007, Παράταση και συμπλήρωση των προγραμμάτων απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) στις Υπηρεσίες του ΟΑΕΔ, στο Υπουργείο Ανάπτυξης και σε εποπτευόμενους φορείς του.

Υ.Α. 110327, ΦΕΚ 230β, 21.02.2005, Σύστημα Πιστοποίησης Κέντρων Επαγγελματικής Κατάρτισης.

Υ.Α. 111217(Β), ΦΕΚ 602β, 2.4.2009, Πρόγραμμα για την απόκτηση εργασιακής εμπειρίας (stage) στις Υπηρεσίες του ΟΑΣΕΔ και στους Φορείς των Κοινωνικών Εταίρων. Τροποποίηση προγράμματος.

Υ.Α. 111232, ΦΕΚ 1135β, 19.12.1997, Κριτήρια Πιστοποίησης Δομών Συνεχιζόμενης Επαγγελματικής Κατάρτισης.

Υ.Α. 111238, ΦΕΚ 1135β, 19.12.1997, Κριτήρια Πιστοποίησης Δομών Συνεχιζόμενης Κατάρτισης και Συνοδευτικών Υποστηρικτικών Υπηρεσιών για την υλοποίηση ενεργειών του Ε.Π. Καταπολέμηση του αποκλεισμού από την αγορά εργασίας και αντίστοιχων ενεργειών στο πλαίσιο άλλων Ε.Π. και Κοινοτικών Προγραμμάτων.

Υ.Α. 111311, ΦΕΚ 1186β, 30.12.1997, Σύστημα ελέγχου – αξιολόγησης για την πιστοποίηση δομών Συνεχιζόμενης Επαγγελματικής Κατάρτισης και Συνοδευτικών Υποστηρικτικών Υπηρεσιών για την υλοποίηση των ενεργειών του Ε.Π. Καταπολέμηση του αποκλεισμού από την αγορά εργασίας και αντίστοιχων ενεργειών στο πλαίσιο άλλων ΕΠ και κοινοτικών πρωτοβουλιών.

Υ.Α. 111312, ΦΕΚ 1163β, 30.12.1997, Προγραμματισμός και καθορισμός των αναγκών σε πιστοποιημένες δομές συνεχιζόμενης επαγγελματικής κατάρτισης (Σ.Ε.Κ.) και συνοδευτικών υποστηρικτικών υπηρεσιών (Σ.Υ.Υ.)

Υ.Α. 111313, ΦΕΚ 1161, 30.12.1997, Σύστημα Ελέγχου – Αξιολόγησης για την Πιστοποίηση Δομών Συνεχιζόμενης Επαγγελματικής Κατάρτισης Σ.Ε.Κ.

Υ.Α. 111384, 13/05/2003, Κοινή Υπουργική Απόφαση υπουργών Οικονομίας και Οικονομικών και Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων με θέμα «Έκδοση Υπουργικής Απόφασης περί του Συστήματος Παρακολούθησης και Αξιολόγησης των ΚΕΚ).

Υ.Α. 111456, ΦΕΚ 567β, 12.7.1996, Σύστημα Διαχείρισης Παρακολούθησης, Αξιολόγησης και Ελέγχου ενεργειών Συνεχιζόμενης Επαγγελματικής Κατάρτισης χρηματοδοτούμενων από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο στα πλαίσια του 2ου Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης και διαδικασία εφαρμογής τους.

Υ.Α. 111457, ΦΕΚ 567β, 12.7.1996 Σύστημα Πιστοποίησης Κέντρων Άτυπης Συνεχιζόμενης Επαγγελματικής Κατάρτισης.

Υ.Α. 112392/1.11.2004, Ενιαίο Σύστημα Διαχείρισης, Αξιολόγησης, Παρακολούθησης και Ελέγχου των ενεργειών Επαγγελματικής Κατάρτισης συγχρηματοδοτούμενων από το ΕΚΤ στο πλαίσιο του Γ' ΚΠΣ (2000-2006), για όλα τα Επιχειρησιακά Προγράμματα που εμπεριέχουν δράσεις κατάρτισης.

Υ.Α. 112281, ΦΕΚ 1095β, 10.07.2006, Τροποποίηση της υπ' αριθμ. 112392/1.11.2004 κοινής απόφασης Υπουργών Οικονομίας και Οικονομικών και Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας για το Ενιαίο Σύστημα Διαχείρισης, Αξιολόγησης, Παρακολούθησης και Ελέγχου των ενεργειών Επαγγελματικής Κατάρτισης συγχρηματοδοτούμενων από το ΕΚΤ στο πλαίσιο του Γ' ΚΠΣ (2000-2006), για όλα τα Επιχειρησιακά Προγράμματα που εμπεριέχουν δράσεις κατάρτισης.

Υ.Α. 112852, ΦΕΚ 786β, 26.6.2002, Σύστημα Διαχείρισης Αξιολόγησης Παρακολούθησης Ελέγχου – Διαδικασία Εφαρμογής των Ολοκληρωμένων Παρεμβάσεων στα πλαίσια του Μέτρου «Τοπικές Πρωτοβουλίες για την Απασχόληση», των Περιφερειακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων (ΠΕΠ) κατά το Γ' ΚΠΣ, που συγχρηματοδοτούνται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΚΤ).

Υ.Α. 110125, ΦΕΚ 104β, 23.01.2004, Τροποποίηση της 112852/19-6-2002 κοινής υπουργικής απόφασης που ορίζει Σύστημα Διαχείρισης, Αξιολόγησης, Παρακολούθησης Ελέγχου – Διαδικασία εφαρμογής των Ολοκληρωμένων Παρεμβάσεων στα πλαίσια του Μέτρου «Τοπικές Πρωτοβουλίες για την Απασχόληση» των Περιφερειακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων κατά το Γ' ΚΠΣ που συγχρηματοδοτούνται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο».

Υ.Α. 113294, ΦΕΚ 1601, 1.11.2006, Τροποποίηση και αντικατάσταση της υπ' αριθμ. 112852/19.6.2002 Κοινής Υπουργικής Απόφασης που ορίζει «Σύστημα Διαχείρισης Αξιολόγησης Παρακολούθησης Ελέγχου – Διαδικασία Εφαρμογής των Ολοκληρωμένων Παρεμβάσεων στα πλαίσια του Μέτρου «Τοπικές Πρωτοβουλίες για την Απασχόληση» των Περιφερειακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων κατά το Γ' ΚΠΣ που συγχρηματοδοτούνται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο» όπως τροποποιήθηκε με την υπ' αριθμ. 110125/21.1.2004 όμοια απόφαση.

Υ.Α. 112861, ΦΕΚ 678β, 12.07.1996, Σύστημα πιστοποίησης Κέντρων Υλοποίησης Ενεργειών του Ε.Π. Καταπολέμηση του Αποκλεισμού από την Αγορά Εργασίας.

Υ.Α. 112862, ΦΕΚ 678β, 12.07.1996, Σύστημα διαχείρισης, αξιολόγησης, παρακολούθησης και ελέγχου ενεργειών καταπολέμησης του αποκλεισμού από την αγορά εργασίας χρηματοδοτούμενων από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο στα πλαίσια του 2^{ου} Κοινοτικού Πακέτου Στήριξης 1994-1999 και διαδικασία εφαρμογής του.

Υ.Α. 112953, ΦΕΚ 667β, 30.04.2007, Ειδικό Πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για απολυμένους της επιχείρησης Γαλαγάλας ΕΠΕ.

Υ.Α. 113286, ΦΕΚ 1582, 30.10.2006, Σύστημα Διαχείρισης, Αξιολόγησης, Παρακολούθησης και Ελέγχου – Διαδικασία Εφαρμογής της ενέργειας «Ανάπτυξη Γυναικείας Απασχόλησης και Επιχειρηματικότητας» συγχρηματοδοτούμενης από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο στο πλαίσιο των ΠΕΠ του Γ' ΚΠΣ.

Υ.Α. 115372, ΦΕΚ 854β, 16.11.1994, Κριτήρια Πιστοποίησης Κέντρων Άτυπης Συνεχιζόμενης Επαγγελματικής Κατάρτισης Συνεχιζόμενης Επαγγελματικής Κατάρτισης χρηματοδοτούμενων από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο στα πλαίσια του 2ου Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης και διαδικασία εκτέλεσής τους.

Υ.Α. 115373, ΦΕΚ 854β, 16.11.1994, Σύστημα Διαχείρισης και Παρακολούθησης Ενεργειών Συνεχιζόμενης Επαγγελματικής Κατάρτισης Χρηματοδοτούμενων από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο στα πλαίσια του 2ου Κοινοτικού Πακέτου Στήριξης και διαδικασία εκτέλεσής τους.

Υ.Α. 115939(β), ΦΕΚ 872, 13.05.2008, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) στις υπηρεσίες του ΟΑΕΔ και στους Φορείς Κοινωνικών Εταίρων.

Υ.Α. 119758(Β), ΦΕΚ 1000β, 29.03.2008 , Πρόγραμμα για την απόκτηση εργασιακής εμπειρίας (stage) στο Διαδημοτικό Δίκτυο Δομών Υγείας των ΟΤΑ Αττική.. τροποποίηση προγράμματος.

Υ.Α. 1271/19, ΦΕΚ 628β, 18.05.2006, Πρόγραμμα Απόκτησης Εργασιακής Εμπειρίας (stage) στο Διαδημοτικό Δίκτυο Δομών Υγείας των ΟΤΑ Αττικής.

Υ.Α. 14090(Β), ΦΕΚ 2435β, 1.12.2008, Ειδικό πρόγραμμα ολοκληρωμένης παρέμβασης για 1000 άνεργους του Νομού Μεσσηνίας.

Υ.Α. 14654/276, ΦΕΚ 689, 18.04.2008, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) στις υπηρεσίες του ΙΚΑ-ΕΤΑΜ.

Υ.Α. 15030/434, ΦΕΚ 844Β, 6.5.2009, Πρόγραμμα Απόκτησης Εργασιακής Εμπειρίας (stage) 2009 σε Υπηρεσίες και Φορείς του Δημοσίου, του Ευρύτερου Δημοσίου Τομέα και των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης.

Υ.Α. 15143/1189, ΦΕΚ 568β, 27.03.2009, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) στους Οργανισμούς Κοινωνικής Ασφάλισης.

Υ.Α. 17948/540, ΦΕΚ 1516β, 24.06.2009, Τροποποίηση προγράμματος απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) σε Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης Α' και Β' βαθμού.

Υ.Α. 200248, ΦΕΚ 1418β, 26.09.2006, Πρόγραμμα επιχορήγησης Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών ατόμων ηλικίας 18+64 ετών, το οποίο εντάσσεται στο Μέτρο 3, του Άξονα 2 του Ε.Π. Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτισης ευπαθών κοινωνικών ομάδων.

Υ.Α. 200855, 1349β, 2.9.2004, Πρόγραμμα επαγγελματικής εκπαίδευσης τύπου Stage ατόμων που ωφελήθηκαν στο πλαίσιο της αναπτυξιακής σύμπραξης «Τεχνομάθεια».

Υ.Α. 201152, ΦΕΚ 884, 14.05.2008, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας ατόμων που ωφελήθηκαν στο πλαίσιο της αναπτυξιακής σύμπραξης «ΚΑΛΙΣΤΗ» της «Κ.Π. EQUAL».

Υ.Α. 20248, ΦΕΚ….., Πρόγραμμα Επιχορήγησης Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών ατόμων ηλικίας 18-64 ετών το οποίο εντάσσεται στο Μέτρο 3 του Άξονα 2 του Ε.Π. Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση ευπαθών κοινωνικών ομάδων

Υ.Α. 200852, ΦΕΚ 88β, 30.01.2007, Τροποποίηση της υπ' αριθμ. 20248/13.09.2006 κοινής απόφασης του Υπουργού Οικονομίας και Οικονομικών και του Υφυπουργού Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας

σχετικά με το Πρόγραμμα Επιχορήγησης Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών ατόμων ηλικίας 18-64 ετών το οποίο εντάσσεται στο Μέτρο 3 του Άξονα 2 του Ε.Π. Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση ευπαθών κοινωνικών ομάδων.

Υ.Α. 2054/82, ΦΕΚ 1005β, 27.06.2006, Ειδικό Πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για 500 άνεργους του Νομού Έβρου.

Υ.Α. 2055/28/4.7.2006, ΦΕΚ 953β, 20.06.2006, Ειδικό Πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για 700 άνεργους του Νομού Αιτωλοακαρνανίας.

Υ.Α. 2056/28, ΦΕΚ 1006β, 27.06.2006, Ειδικό Πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για 500 άνεργους του Νομού Κοζάνης και Ειδικό Πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για 1000 άνεργους του Νομού Αχαΐας.

Υ.Α. 2103, ΦΕΚ 804β, 3.9.1996, Κύρωση Κανονισμού Οργάνωσης Λειτουργίας και κατάστασης προσωπικού του Εθνικού Κέντρου Πιστοποίησης Δομών Συνεχιζόμενης Επαγγελματικής Κατάρτισης.

Υ.Α. 2358/33, ΦΕΚ 1354, 1.07.2007, Τροποποίηση-συμπλήρωση της με υπ' αριθμ. 2207/32/10.7.2007 απόφασης του ΔΣ του ΟΑΕΔ με την οποία είχε εγκριθεί η με υπ' αριθμ. 393/18/13.7.2007 απόφαση της Επιτροπής Διαχείρισης του ΛΑΕΚ σχετικά με το «Ειδικό Πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για 600 ανέργους το ανώτερο που θα προσληφθούν στην επιχείρηση «Ελληνική Βιομηχανία Ζάχαρης Α.Ε.».

Υ.Α. 2211/32, ΦΕΚ 1354, 1.07.2007, Πρόγραμμα για την απόκτηση εργασιακής εμπειρίας (stage) στις Υπηρεσίες του ΟΑΕΔ. Τροποποίηση και συμπλήρωση του προγράμματος.

Υ.Α. 2285/33, ΦΕΚ 1354, 1.07.2007, Υλοποίηση προγράμματος επαγγελματικής κατάρτισης (ΛΑΕΚ) υλοποιούμενο από φορείς εκπροσώπησης εργοδοτών για εργαζόμενους σε μικρές επιχειρήσεις έτους 2007.

Υ.Α. 2316/43, ΦΕΚ 1253β, 07.09.2005, Συνδυασμένο πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) και επιδότησης μερικής απασχόλησης, ανέργων σε πολύ μικρές επιχειρήσεις του λιανικού εμπορίου που απασχολούν 0-3 άτομα.

Υ.Α. 2418/71, ΦΕΚ 463β, 13.03.2009, Έγκριση προγράμματος επιχορήγησης έξι χιλιάδων νέων ελεύθερων επαγγελματιών με διακριτικό τίτλο «Νέοι ελεύθεροι επαγγελματίες έτους 2009».

Υ.Α. 2452/35/31.7.2007, ΦΕΚ 1527β, 17.07.2007, Πρόγραμμα για την απόκτηση εργασιακής εμπειρίας (stage) στο Διαδημοτικό Δίκτυο Δομών Υγείας των ΟΤΑ Αττικής. Τροποποίηση προγράμματος.

Υ.Α. 246, ΦΕΚ 190β, 13.02.2006, Ειδικό Πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για 47 άνεργους προερχόμενους από την επιχείρηση Θ. Βουλινός Α.Ε.

Υ.Α. 256/3, ΦΕΚ 175, 6.2.2008, Ειδικό πρόγραμμα ολοκληρωμένης παρέμβασης για 6500 άνεργους ηλικίας 18-64 ετών της Περιφέρειας Αττικής.

Υ.Α. 2571/39, ΦΕΚ 1404, 14.09.2006, Ειδικό Πρόγραμμα Παρέμβασης για 420 μισθωτούς της επιχείρησης SEX FORM Α.Ε. που βρίσκονται σε επίσχεση εργασίας.

Υ.Α. 2715/24.6.2008, ΦΕΚ 1347β/10.06.2008, Ειδικό πρόγραμμα ολοκληρωμένης παρέμβασης για 300 άνεργους του Νομού Καστοριάς

Υ.Α. 2716/24.6.2008, ΦΕΚ 1347β, 10.06.2008, Ειδικό πρόγραμμα ολοκληρωμένης παρέμβασης για 300 άνεργους του Νομού Φωκίδας.

Υ.Α. 1059/16, ΦΕΚ 568β, 8.05.2006, Τροποποίηση της υπ' αριθμ. 2738/51/4.10.2005 απόφασης του ΔΣ του ΟΑΕΔ με την οποία εγκρίθηκε η υπ' αριθμ. 245/35/20.9.2005 απόφαση της Επιτροπής Διαχείρισης του ΛΑΕΚ σχετικά με την Υλοποίηση του Προγράμματος Ολοκληρωμένης Παρέμβασης της Επαρχίας Νάουσας.

Υ.Α. 136899(Β), ΦΕΚ 1776β, 6.12.2006, Τροποποίηση της με αριθμ. 29258/10.10.2006 απόφασης του ΔΣ του ΟΑΕΔ σχετικά με το «Πρόγραμμα επιχορήγησης μικρών επιχειρήσεων που απασχολούν 0-3 άτομα για την μερική απασχόληση ανέργων ηλικίας έως 50 ετών».

Υ.Α. 140228, ΦΕΚ 2171β, 22.10.2008, Τροποποίηση, συμπλήρωση της υπ' αριθμ. 2958/10.10.2006 απόφασης του ΔΣ του ΟΑΕΔ με την οποία εγκρίθηκε η υπ'. Αριθμ. 327/35/3.10.2006 απόφαση της Επιτροπής Διαχείρισης του ΛΑΕΚ και τροποποιήθηκε με την υπ. Αριθμ. 3370/14.11.2006 απόφαση του ΔΣ του ΟΑΕΔ και την υπ' αριθμ. 399/41/14.11.2006 απόφαση της Επιτροπής Διαχείρισης του ΛΑΕΚ σχετικά με το Πρόγραμμα επιχορήγησης μικρών επιχειρήσεων που απασχολούν 0-3 άτομα για την μερική απασχόληση ανέργων ηλικίας έως 50 ετών.

Υ.Α. 30036, ΦΕΚ 28β/17.01.2001, Ειδικό Πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για άνεργους 18-64 ετών του Νομού Γρεβενών.

Υ.Α. 30037, ΦΕΚ 28β, 17.01.2001, Ειδικό Πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για άνεργους 18-64 ετών του Νομού Ιωαννίνων.

Υ.Α. 30038, ΦΕΚ 28β, 17.01.2001, Ειδικό Πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για άνεργους 18-64 ετών του Νομού Φθιώτιδας.

Υ.Α. 3018/58, ΦΕΚ 1551, 09.11.2005. Υλοποίηση Ειδικού Προγράμματος Προώθησης άνεργων νέων στην απασχόληση.

Υ.Α. 1212/18, ΦΕΚ 606β, 15.03.2006, Τροποποίηση της υπ' αριθμ. 3018/58/8.11.2005 απόφασης του ΔΣ του ΟΑΕΔ με την οποία εγκρίθηκε η υπ' αριθμ. 272/42/1.11.2005 απόφαση της Επιτροπής Διαχείρισης του ΛΑΕΚ σχετικά με την υλοποίηση Ειδικού Προγράμματος Προώθησης ανέργων νέων στην απασχόληση.

Υ.Α. 30117, ΦΕΚ 345β, 23.03.2006, Πρόγραμμα Απόκτησης Εργασιακής Εμπειρίας, επιδότησης επιχειρήσεων για δημιουργία Νέων Θέσεων Εργασίας και επιχορήγησης Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών στο πλαίσιο των Ολοκληρωμένων Παρεμβάσεων των Περιφερειακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων για τις περιφέρειες Αττικής και Δυτικής Ελλάδας.

Υ.Α. 30063, ΦΕΚ 1028β, 22.06.2007, Τροποποίηση/συμπλήρωση των υπ' αριθμ. 30117/13.3.2006 «Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας, επιδότησης επιχειρήσεων για δημιουργία Νέων Θέσεων Εργασίας και επιχορήγησης Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών στο πλαίσιο των Ολοκληρωμένων Παρεμβάσεων των Περιφερειακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων για τις περιφέρειες Αττικής και Δυτικής Ελλάδας».

Υ.Α. 30123, ΦΕΚ 166β, 17.02.2000, Ειδικό πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για άνεργους 18-64 ετών στο Νομό Λάρισας.

Υ.Α. 30134, ΦΕΚ 146β, 10.03.1992, Επιχορήγηση εργοδοτών για απασχόληση ατόμων με ειδικές ανάγκες.

Υ.Α. 30165, ΦΕΚ 307β, 10.03.2000, Ειδικό Πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για άνεργους 18-64 ετών του Νομού Εύβοιας.

Υ.Α. 30236 , ΦΕΚ 394β, 24.03.2000, Προγράμματα εξατομικευμένης Παρέμβασης για την Προώθηση της απασχόλησης ανέργων ηλικίας 18-64 ετών.

> Υ.Α. 31779, ΦΕΚ 6β, 10.01.2002, Τροποποίηση της 30236/10.3.2000 απόφασης του Υπουργού Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων «Προγράμματα εξατομικευμένης παρέμβασης γι την προώθηση της απασχόλησης ανέργων ηλικίας 18-6+4 ετών» όπως ισχύει μετά την τροποποίηση της 30594/26.7.2000».
>
> Υ.Α. 31779, ΦΕΚ 6, 10.1.2002, Τροποποίηση της 30236/10.3.2000 απόφασης του Υπουργού Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων «Προγράμματα εξατομικευμένης Παρέμβασης για την προώθησης της απασχόλησης ανέργων ηλικίας 18-64 ετών» όπως ισχύει μετά την τροποποίηση της 30594/26.07.2000.

Υ.Α. 30350, ΦΓΕΚ 351, 14.03.2007, Παράταση του προγράμματος απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) στη Γενική Γραμματεία Εμπορίου και τις Διευθύνσεις Εμπορίου των Νομαρχιακών Αυτοδιοικήσεων.

Υ.Α. 30391, ΦΕΚ 348, 13.03.2007, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) 2007 σε φορείς του τομέα Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης.

Υ.Α. 30407, ΦΕΚ 648β, 24.05.2002, Πρόγραμμα επιχορήγησης επιχειρήσεων για την απασχόληση ανέργων έτους 2002.

Υ.Α. 30416, ΦΕΚ 881β, 11.06.2006, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) στους τομείς της πολιτιστικής κληρονομίας και του σύγχρονου πολιτισμού.

> Υ.Α. 31355, ΦΕΚ 1468β, 14.08.2007, «Τροποποίηση της υπ' αριθμ. 30416/4.7.2006 υπουργικής απόφασης Πρόγραμμα Απόκτησης Εργασιακής Εμπειρίας στους τομείς της πολιτιστικής κληρονομίας και του σύγχρονου πολιτισμού».

Υ.Α. 30474, ΦΕΚ 882β, 11.07.2006, Έγκριση προγράμματος επιχορήγησης 9.000 νέων ελεύθερων επαγγελματιών, ηλικίας 18-64 ετών ανέργων, με διακριτικό τίτλο «Νέοι ελεύθεροι επαγγελματίες έτους 2006»».

Υ.Α. 30484, ΦΕΚ 881β, 11.06.2006, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) σε Υπηρεσίες και Φορείς του Δημοσίου, του Ευρύτερου Δημόσιου Τομέα και των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης.

Υ.Α. 30730, ΦΕΚ706β, 6.6.2001, Ειδικό Πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για άνεργους 18-6+4 ετών, απολυμένους από την επιχείρηση Χ.Γ. Κρητικός Α.Ε. Ανώνυμη Εμποροβιομηχανική Εταιρία.

Υ.Α. 30824, ΦΕΚ 856β, 04.07.2001, Πρόγραμμα για κατάρτιση και απόκτηση εργασιακής εμπειρίας ανέργων πτυχιούχων ΑΕΙ, ΤΕΙ, διπλωματούχων ΙΕΚ, αποφοίτων ΤΕΛ, ΕΠΛ, και ΤΕΕ Β' κύκλου.

Υ.Α. 30825, ΦΕΚ 856β, 04.07.2001, Κατάρτιση προγράμματος Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών 2001

Υ.Α. 30828, ΦΕΚ 237β, 5.4.1994, Επιχορήγηση εργοδοτών για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας.

Υ.Α. 30879, ΦΕΚ 1391β, 14.11.2000, Ειδικό πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για άνεργους 18-64 ετών προερχόμενους από την επιχείρησης «ΕΛ.ΒΙ. ΚΑΒΕΕ».

Υ.Α. 30893, ΦΕΚ 1631β, 17.07.2007, Παράταση προγράμματος απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) στους Οργανισμού Κοινωνικής Ασφάλισης.

Υ.Α. 30916, ΦΕΚ 882β, 11.07.2006, Έκτατη οικονομική ενίσχυση σε άνεργους της επιχείρησης Κλωστ/ργία Παπαφιλίππου.

Υ.Α. 30947, ΦΕΚ 1615β, 2.11.2006, Ειδικό Πρόγραμμα Επιχορήγηση Επιχειρήσεων για την απασχόληση ανέργων ηλικίας 18-64 ετών που προέρχονται από την επιχείρηση ΑΓΝΟ Βιομηχανία γάλακτος Α.Ε..

Υ.Α. 30954. ΦΕΚ 1317β, 14.09.2006, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας, επιχορήγησης επιχειρήσεων για τη δημιουργία Νέων Θέσεων Εργασίας και επιχορήγησης Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών στο πλαίσιο των Ολοκληρωμένων Παρεμβάσεων των Περιφερειακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων για τις περιφέρειες Κρήτης, Κεντρικής Μακεδονίας και Στερεάς Ελλάδας.

> Υ.Α. 30063, ΦΕΚ 1028β, 22.06.2007, Τροποποίηση/συμπλήρωση των υπ' αριθμ. 30954/7.8.2006 «Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας, επιδότησης επιχειρήσεων για δημιουργία Νέων Θέσεων Εργασίας και επιχορήγησης Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών στο πλαίσιο των Ολοκληρωμένων Παρεμβάσεων των Περιφερειακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων για τις περιφέρειες Κρήτης, Κεντρικής Μακεδονίας και Στερεάς Ελλάδας», κοινή υπουργική απόφαση των υπουργών Οικονομίας και Οικονομικών και Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας.

Υ.Α. 30973, ΦΕΚ 345β, 23.03.2006, Έγκριση συνδυασμένου προγράμματος απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (Stage) και επιχορήγησης επιχειρήσεων για την απασχόληση ανέργων (ΝΘΕ) στην Κοινωνία της Πληροφορίας.

> Υ.Α. 31317, ΦΕΚ 1615β, 2.11.2006, Τροποποίηση της υπ' αριθμ. 30973/13.3.2006 κοινής υπουργικής απόφασης με θέμα «Συνδυασμένο Πρόγραμμα Απόκτησης Εργασιακής Εμπειρίας (stage) και επιχορήγησης επιχειρήσεων για την απασχόληση ανέργων στο Μ.3.5. του Ε.Π. Κοινωνία της Πληροφορίας».

Υ.Α. 31011, ΦΕΚ1499β, 8.12.2000, Ειδικό Πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για άνεργους προερχόμενους από την επιχείρηση ΜΙΝΙΟΝ Α.Ε.

Υ.Α. 31069, ΦΕΚ 1715β, 28.07.2007, Πρόγραμμα Απόκτησης Εργασιακής Εμπειρίας (stage) σε Φορείς του Τομέα Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης (Μονάδες Κοινωνικής Φροντίδας).

Υ.Α. 31076, ΦΕΚ 1330β, 21.09.2005, Πρόγραμμα Απόκτησης Εργασιακής Εμπειρίας (stage) στις υπηρεσίες του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας.

Υ.Α. 31076, ΦΕΚ 1630β, 17.07.2007 , Πρόγραμμα για την απόκτηση εργασιακής εμπειρίας (stage) στις Υπηρεσίες του Οργανισμού Εργατικής Εστίας.

Υ.Α. 31077, ΦΕΚ1680β, 01.12.2005, Πρόγραμμα Απόκτησης Εργασιακής Εμπειρίας (stage) στους Οργανισμούς Κοινωνικής Ασφάλισης (β' φάση).

Υ.Α. 31096, ΦΕΚ 1330β, 21.09.2005, Πρόγραμμα Απόκτησης Εργασιακής Εμπειρίας (stage) στις υπηρεσίες του Οργανισμού Εργατικής Εστίας και του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας.

Υ.Α. 311/4, ΦΕΚ 232β, 22.2.2206, Ειδικό Πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για 144 μισθωτούς της επιχείρησης Καπνοβιομηχανία Κεράνης ΑΒΕΕ που βρίσκονται σε επίσχεση εργασίας.

31118, ΦΕΚ 1143β, 04.09.2001, Ειδικό πρόγραμμα ολοκληρωμένης παρέμβασης (ΟΠ), για άνεργους στους νομούς Φθιώτιδας, Ιωαννίνων και Γρεβενών.

Υ.Α. 31119, ΦΕΚ 1226β, 20.09.2001, Ειδικό πρόγραμμα ολοκληρωμένης παρέμβασης για ανέργους στους νομούς Άρτας, Θεσπρωτίας, Λάρισας και Πρέβεζας.

> Υ.Α. 31375, ΦΕΚ 1128β, 29.07.2002, Τροποποίηση της 31119/1.8.2001 απόφασης του Υπουργού Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων «Ειδικό Πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για άνεργους στους νομούς Άρτας, Θεσπρωτίας, Λάρισας και Πρέβεζας».

Υ.Α. 31128, ΦΕΚ 965β/26.06.2002, «Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας STAGE 2002 στον τομέα της Πληροφορικής και Επικοινωνιών».

Υ.Α. 31182, ΦΕΚ 470Β, 18.04.2003, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας Stage 2003 σε φορείς του τομέα Υγείας και Πρόνοιας.

> Υ.Α. 30149, ΦΕΚ 256β, 25.02.2005, Τροποποίηση της υπ' αριθμ. 31182/14.4.2003 κοινή υπουργική απόφαση «Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας Stage 2003 σε φορείς του τομέα Υγείας και Πρόνοιας».

Υ.Α. 31220, ΦΕΚ 1399β, 6.07.2007, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) σε ΟΤΑ Α' και Β' βαθμού.

Υ.Α. 31224, ΦΕΚ 1468β, 14.08.2007, Πρόγραμμα Απόκτησης Εργασιακής Εμπειρίας (stage) στα Επιμελητήρια της Ελλάδος.

> Υ.Α. 17057/302, ΦΕΚ 596, 7.04.2008, Τροποποίηση προγράμματος απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (staz) στα Επιμελητήρια της Ελλάδος.

Υ.Α. 31229, ΦΕΚ 134β, 6.2.2006, Έγκριση Ειδικού Προγράμματος Επιχορήγησης Επιχειρήσεων για την απασχόληση ανέργων που προέρχονται από την επιχείρηση «Αθηναϊκή Χαρτοποιία Α.Ε.».

Υ.Α. 31237, ΦΕΚ 1155, 19.08.2005, Πρόγραμμα Απόκτησης Εργασιακής Εμπειρίας (stage) στις Δημόσιες Υπηρεσίες χωρικής αρμοδιότητας Περιφέρειας Κρήτης (Ν. Ρεθύμνου).

Υ.Α. 30914, ΦΕΚ 822β, 24.05.2007, Παράταση της υπ' αριθμ. 31237/9.8.2005 υπουργικής απόφασης «Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) στις Δημόσιες Υπηρεσίες χωρικής αρμοδιότητας Περιφέρειας Κρήτης (Ν. Ρεθύμνου).

Υ.Α. 31239, ΦΕΚ 2459β, 31.12.2007, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) που θα υλοποιηθεί από το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης και θα αφορά την τοποθέτηση των ανέργων για τη στήριξη της Αποασυλοποίησης της κοινωνικό-οικονομικής επανένταξης και της συνεχούς υποστήριξης των Ψυχικά Ασθενών.

Υ.Α. 31241, ΦΕΚ 1519, 4.11.2005, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας, επιδότησης επιχειρήσεων για δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και επιχορήγησης νέων ελεύθερων επαγγελματιών στο πλαίσιο των Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων για τις περιφέρειες Στερεάς Ελλάδας και Ιονίων Νήσων.

Υ.Α. 30063, ΦΕΚ 1028β, 22.06.2007, Τροποποίηση/συμπλήρωση των υπ' αριθμ. 31241/25.10.2005 «Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας, επιδότησης επιχειρήσεων για δημιουργία Νέων Θέσεων Εργασίας και επιχορήγησης Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών στο πλαίσιο των Ολοκληρωμένων Παρεμβάσεων των Περιφερειακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων για τις περιφέρειες Στερεάς Ελλάδας και Ιονίων Νήσων».

Υ.Α. 31254, ΦΕΚ 1128β, 29.07.2002, Επιχορήγηση ξενοδοχειακών μονάδων για τη διατήρηση θέσεων εργασίας.

Υ.Α. 31346, ΦΕΚ 397β, 21.03.2007, Πρόγραμμα Απόκτησης Εργασιακής Εμπειρίας, επιδότησης επιχειρήσεων για δημιουργία Νέων Θέσεων Εργασίας και επιχορήγησης Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών στο πλαίσιο των Ολοκληρωμένων Παρεμβάσεων των Περιφερειακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων για τις περιφέρειες Κρήτης και Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης.

Υ.Α. 30063, ΦΕΚ 1028β, 22.06.2007, Τροποποίηση/συμπλήρωση των υπ' αριθμ. 31346/14.3.2007 «Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας, επιδότησης επιχειρήσεων για δημιουργία Νέων Θέσεων Εργασίας και επιχορήγησης Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών στο πλαίσιο των Ολοκληρωμένων Παρεμβάσεων των Περιφερειακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων για τις περιφέρειες Κρήτης και Ανατολικής Μακεδονίας Θράκης».

Υ.Α. 31429 , ΦΕΚ 1468β, 14.07.2007, Πρόγραμμα Νέων Θέσεων Εργασίας για άνεργους 45 ετών και άνω, έτους 2007.

Υ.Α. 31430, ΦΕΚ 1468β, 14.08.2007, Έγκριση προγράμματος επιχορήγησης νέων ελεύθερων επαγγελματιών (γενικό 2007).

Υ.Α. 31578, ΦΕΚ 1631β, 17.07.2007, Πρόγραμμα για την απόκτηση εργασιακής εμπειρίας και επιχορήγησης Νέων Ελεύθερων Επαγγελματικών στο πλαίσιο Ολοκληρωμένων Παρεμβάσεων των ΠΕΠ για την Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου.

Υ.Α. 31589, ΦΕΚ 1606β, 30.12.2002, Πρόγραμμα επιχορήγησης επιχειρήσεων για την απασχόληση ανέργων ηλικίας 18-60 ετών, έτους 2003.

Υ.Α. 31590, ΦΕΚ 1606β, 30.12.2002, Πρόγραμμα επιχορήγησης νέων ελεύθερων επαγγελματιών 2003.

Υ.Α. 31658, ΦΕΚ 1687β, 18.12.2001, Ειδικό πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για άνεργους ηλικίας 18-64 ετών, απολυμένους από την επιχείρηση «Κατερίνα ΕΠΕ – Βιομηχανία έτοιμων ενδυμάτων.

Υ.Α. 31762, ΦΕΚ 1504β, 2.12.2002, Ειδικό Πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για άνεργους ηλικίας 18-64 ετών απολυμένους από την επιχείρηση Softex Α.Ε..

Υ.Α. 31769, ΦΕΚ 533β, 07.07.1994 Επιχορήγηση νέων ελεύθερων επαγγελματιών.

Υ.Α. 31779, ΦΕΚ1680β, 01.12.2005, Όροι και προϋποθέσεις για τη διατήρηση θέσεων εργασίας σε ξενοδοχειακές μονάδες ετών 2005-2006.

Υ.Α. 31783 ΦΕΚ 1504β, 02.12.2002, Πρόγραμμα απόκτησης επαγγελματικής εμπειρίας και επιχορήγησης επιχειρήσεων για την απασχόληση ανέργων γυναικών ηλικίας 18-64 ετών, έτους 2003.

Υ.Α. 31784, ΦΕΚ 2β, 09.01.2003, Πρόγραμμα επιχορήγησης επιχειρήσεων για την απασχόληση ανέργων ηλικίας 18-30 ετών, έτους 2003.

Υ.Α. 31800, ΦΕΚ1680β, 01.12.2005, Πρόγραμμα Απόκτησης Εργασιακής Εμπειρίας (stage) στη Γενική Γραμματεία Εμπορίου (Υπουργείο Ανάπτυξης) και τις Διευθύνσεις Εμπορίου των Νομαρχιακών Αυτοδιοικήσεων.

Υ.Α. 31805, ΦΕΚ 1918β, 17.09.2007, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) σε Υπηρεσίες της Περιφέρειας Αττικής.

Υ.Α. 31818. ΦΕΚ1680β, 01.12.2005, Επιχορήγηση ξενοδοχειακών επιχειρήσεων για τη διατήρηση θέσεων εργασίας.

Υ.Α. 31850, ΦΕΚ1680β, 01.12.2005, Έκτατη οικονομική ενίσχυση σε ανέργους της επιχείρησης ΔΑΡΙΝΓΚ.

Υ.Α. 31921, ΦΕΚ 2290β, 30.11.2007, Επέκταση προγράμματος απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) στις υπηρεσίες του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας.

Υ.Α. 32009, ΦΕΚ 1606β, 30.12.2002, Επιχορήγηση ξενοδοχειακών επιχ/σεων για τη διατήρηση θέσεων εργασίας.

Υ.Α. 32026, ΦΕΚ1680β, 01.12.2005, Έκτατη οικονομική ενίσχυση σε άνεργους της επιχείρησης ERGO-TEXTILE.

Υ.Α. 32046/1032, ΦΕΚ 2343β, 16.09.2009, Λήξη διαδικασίας υπαγωγής ανέργων στο «Πρόγραμμα Απόκτησης Εργασιακής Εμπειρίας (Stage) 2009 σε Υπηρεσίες και Φορείς του Δημοσίου, του Ευρύτερου Δημόσιου Τομέα και των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης» το οποίο καταρτίστηκε με την υπ' Αριθμ. 15030/434/04.05.2009 ΚΥΑ.

Υ.Α. 32048, ΦΕΚ 107β, 31.01.2006, Πρόγραμμα Απόκτησης Εργασιακής Εμπειρίας (stage) στις υπηρεσίες του Υπουργείου Οικονομίας και Οικονομικών.

Υ.Α. 7900/158, ΦΕΚ426β, 13.3.2008, Παράταση της υπ' αριθμ. 32048/24.1.2006 κοινή υπουργική απόφαση «Πρόγραμμα Απόκτησης Εργασιακής Εμπειρίας (stage) στις υπηρεσίες του Υπουργείου Οικονομίας και Οικονομικών.

Υ.Α. 32088, ΦΕΚ 2382β, 14.12.2007, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) στον Οργανισμό Ασφάλισης Ελεύθερων Επαγγελματιών.

Υ.Α. 32189, ΦΕΚ 1588β, 21.10.2004 Πρόγραμμα Απόκτησης Εργασιακής Εμπειρίας, επιδότησης επιχειρήσεων για τη δημιουργία Νέων Θέσεων Εργασίας και επιχορήγησης Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών στο πλαίσιο των Ολοκληρωμένων Παρεμβάσεων των Περιφερειακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων (ΠΕΠ).

Υ.Α. 32189, ΦΕΚ 1588β, 21.10.2004, Πρόγραμμα Απόκτησης Εργασιακής Εμπειρίας, επιδότησης επιχειρήσεων για τη δημιουργία Νέων Θέσεων Εργασίας και επιχορήγησης Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών στο πλαίσιο των Ολοκληρωμένων Παρεμβάσεων των Περιφερειακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων (ΠΕΠ).

Υ.Α. 30642, ΦΕΚ 494β, 18.04.2006, Τροποποίηση της υπ' αριθμ. 32189/14.10.2004 υπουργικής απόφασης «Πρόγραμμα Απόκτησης Εργασιακής Εμπειρίας, επιδότησης επιχειρήσεων για δημιουργία Νέων Θέσεων Εργασίας και επιχορήγησης Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών στο πλαίσιο των Ολοκληρωμένων Παρεμβάσεων των Περιφερειακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων».

Υ.Α. 32190, ΦΕΚ 27β, 17.01.2005, Κατάρτιση προγράμματος απόκτησης εργασιακής εμπειρίας, επιχορήγησης επιχειρήσεων για τη δημιουργία Νέων Θέσεων Εργασίας και Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών, άνεργων γυναικών.

Υ.Α. 30020, ΦΕΚ 345β, 23.03.2006, Τροποποίηση της υπ' αριθμ. 32190/4.1.2005 κοινής υπουργικής απόφασης «Κατάρτιση προγράμματος απόκτησης εργασιακής εμπειρίας, επιχορήγησης επιχειρήσεων για τη δημιουργία Νέων Θέσεων Εργασίας και Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών, ανέργων γυναικών».

Υ.Α. 31072, ΦΕΚ 1623β, 17.7.2007, Τροποποίηση και συμπλήρωση της υπ' αριθμ. 32190/4.1.2005 κοινής υπουργικής απόφασης «Κατάρτιση προγράμματος απόκτησης εργασιακής εμπειρίας, επιχορήγησης επιχειρήσεων για τη δημιουργία Νέων Θέσεων Εργασίας και Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών, άνεργων γυναικών»

Υ.Α. 32191, ΦΕΚ 49β, 20.01.2005. Κατάρτιση προγράμματος απόκτησης εργασιακής εμπειρίας και επιχορήγησης επιχειρήσεων για τη δημιουργία Νέων Θέσεων Εργασίας στον τομέα του φυσικού περιβάλλοντος.

Υ.Α. 322, ΦΕΚ 175β, 13.02.2006, Υλοποίηση προγράμματος επαγγελματικής κατάρτισης ΛΑΕΚ 0,45% έτους 2006.

Υ.Α. 32339, ΦΕΚ 1975β, 30.12.2005, Πρόγραμμα Απόκτησης Εργασιακής Εμπειρίας, επιδότησης επιχειρήσεων για δημιουργία Νέων Θέσεων Εργασίας και επιχορήγησης Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών στο πλαίσιο των Ολοκληρωμένων Παρεμβάσεων των Περιφερειακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων (Π.Ε.Π.), για τις περιφέρειες Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, Κεντρικής Μακεδονίας, Δυτικής Μακεδονίας,

Ηπείρου, Θεσσαλίας, Πελοποννήσου, Βορείου Αιγαίου, Νοτίου Αιγαίου και Κρήτης και για τη νήσο Λέρο.

Υ.Α. 30063, ΦΕΚ 1028β, 22.06.2007, Τροποποίηση/συμπλήρωση των υπ' αριθμ. 32339/21.12.2005 ««Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας, επιδότησης επιχειρήσεων για δημιουργία Νέων Θέσεων Εργασίας και επιχορήγησης Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών στο πλαίσιο των Ολοκληρωμένων Παρεμβάσεων των Περιφερειακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων για τις περιφέρειες Ανατολικής Μακεδονίας, Δυτικής Μακεδονίας, Ηπείρου, Θεσσαλίας, Πελοποννήσου, Βορείου Αιγαίου, Νοτίου Αιγαίου και Κρήτης και για τη νήσο Λέρο»,

Υ.Α. 32356, ΦΕΚ 882β, 11.07.2006, Προγράμματα επιχορήγησης Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών 2006 με διακριτικούς τίτλους «Επιχειρηματική αποκέντρωση» και «Επιχειρηματικότητα πολυμελών οικογενειών»».

Υ.Α. 32412 , ΦΕΚ 14β, 15.01.90 Επιχορήγηση νέων ελεύθερων επαγγελματιών.

Υ.Α. 32413, ΦΕΚ 14β, 15.01.1990, Επιχορήγηση εργοδοτών για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας.

Υ.Α. 32701, ΦΕΚ 896β, 13.12.88, Επιχορήγηση εργοδοτών για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας.

Υ.Α. 32734 , ΦΕΚ 896Β, 13.12.88 Επιχορήγηση νέων ελεύθερων επαγγελματιών.

Υ.Α. 3296, ΦΕΚ 1902β, 22.12.2004, Πρόγραμμα Απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) και Απασχόλησης σε επιχειρήσεις και φορείς του ιδιωτικού τομέα.

Υ.Α. 33923, ΦΕΚ 1787, 27.09.1999, Τροποποίηση των 33019 και 33021/21.1.99 Υπ. Αποφάσεων αναφορικά με το πρόγραμμα επιχορήγησης επιχειρήσεων για την πρόσληψη ανέργων.

Υ.Α. 33020, ΦΕΚ53β, 29.01.1999, Επιχορήγηση Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών, ηλικίας 18-29 ετών, έτους 1999.

Υ.Α. 33922, ΦΕΚ 1787, 27.09.1999, Τροποποίηση των 33020 και 33022/21.1.99 Υπ. Αποφάσεων αναφορικά με το πρόγραμμα Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών για τους σεισμοπαθείς.

Υ.Α. 33021, ΦΕΚ 52, 29.01.1999, Πρόγραμμα επιχορήγησης επιχειρήσεων για την απόκτηση επαγγελματικής εμπειρίας και απασχόληση ανέργων ηλικίας 18-29 ετών, έτους 1999.

Υ.Α. 33922, ΦΕΚ 1787, 27.09.1999, Τροποποίηση των 33020 και 33022/21.1.99 Υπ. Αποφάσεων αναφορικά με το πρόγραμμα Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών για τους σεισμοπαθείς.

Υ.Α. 33923, ΦΕΚ 1787, 27.09.1999, Τροποποίηση των 33019 και 33021/21.1.99 Υπ. Αποφάσεων αναφορικά με το πρόγραμμα επιχορήγησης επιχειρήσεων για την πρόσληψη ανέργων.

Υ.Α. 33022, ΦΕΚ 85β, 09.02.1999, Επιχορήγηση Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών, μακροχρόνια ανέργων ηλικίας 30-64 ετών, έτους 1999.

Υ.Α. 33027, ΦΕΚ 53β, 29.01.1999, Ειδικά μέτρα κατάρτισης-απασχόλησης και αυτοαπασχόλησης για άνεργους προερχόμενους από την επιχείρηση «Χαρτοποιία Λαδόπουλος Α.Ε.» στην Πάτρα.

Υ.Α. 33072, ΦΕΚ 249β, 25.02.2005, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) στους Οργανισμούς Κοινωνικής Ασφάλισης.

Υ.Α. 33097, ΦΕΚ 1420β, 1.10.2003, Κατάρτιση προγράμματος STAGE απόκτησης εργασιακής εμπειρίας ανέργων στην Οργανωτική Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων – Αθήνα 2004

Υ.Α. 30781, ΦΕΚ 825β, 3.6.2004, Τροποποίηση της υπ' αριθμ. 33097/1.10.2003 ΚΥΑ «Κατάρτιση προγράμματος Stage απόκτησης εργασιακής εμπειρίας ανέργων στην Ολυμπιακή Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων – Αθήνα 2004».

Υ.Α. 32996, ΦΕΚ5β, 10.01.2005, Τροποποίηση της υπ' αρθιμ. 33097/1.10.2003 κοινής υπουργικής απόφασης «Κατάρτιση προγράμματος stage απόκτησης εργασιακής εμπειρίας ανέργων στην Οργανωτική Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων – Αθήνα 2004», όπως τροποποιήθηκε με την υπ΄ αριθμ. 30781/17.05.2004 όμοιά της.

Υ.Α. 33125, ΦΕΚ 108β, 18.02.1997, Επιχορήγηση νέων ελεύθερων επαγγελματιών έτους 1997.

Υ.Α. 33126, ΦΕΚ 108β, 18.02.1997, Επιχορήγηση εργοδοτών για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας έτους 1997.

Υ.Α. 33818, ΦΕΚ 784β, 1.09.1997, Συμπλήρωση της 33126/97 απόφαση του Υπουργού Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων Επιχορήγηση εργοδοτών για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας.

Υ.Α. 33157, ΦΕΚ 229β, 11.03.1998, Επιχορήγηση Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών ηλικίας 20-27 ετών, έτους 1998.

Υ.Α. 33161, ΦΕΚ 229β, 11.03.1998, Επιχορήγηση εργοδοτών για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας έτους 1998 για μακροχρόνια ανέργους, ηλικίας 28-64 ετών.

Υ.Α. 33162, ΦΕΚ 229β, 11.03.1998, Επιχορήγηση εργοδοτών για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας έτους 1998 για νέους ηλικίας 20-27 ετών.

Υ.Α. 33187, ΦΕΚ 229β, 11.03.1998, Επιχορήγηση Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών, μακροχρόνια ανέργων ηλικίας 28-64 ετών, έτους 1998.

Υ.Α. 33204. ΦΕΚ 473Β, 12.07.82, Έγκριση διαθέσεων ποσού από τα κεφάλαια του ΟΑΕΔ για την εκτέλεση κοινωφελών έργων.

Υ.Α. 33233, ΦΕΚ 334β, 23.04.1997, Κατάρτιση προγραμμάτων απασχόλησης ΝΘΕ και ΝΕΕ στα πλαίσια των Κοινοτικών Πρωτοβουλιών EMPLOYMENT.

Υ.Α. 33339, ΦΕΚ 446, 11.05.1998, Τροποποίηση της 33233/15.4.97 ΚΥΑ για παράταση του προγράμματος Κοινοτικών Πρωτοβουλιών ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ.

Υ.Α. 33302, ΦΕΚ 202, 17.03.1997, Κατάρτιση προγράμματος επιχορήγησης εργοδοτών και νέων ελεύθερων επαγγελματιών απεξαρτημένων και

αποφυλακισμένων, εκπαιδευθέντων στα πλαίσια της κοινοτικής πρωτοβουλίας EMLOYMENT, άξονες HORIZON και YOUTHSTART.

Υ.Α. 33377, ΦΕΚ 416, 19.04.1999, Ειδικό πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για άνεργους ηλικίας 18-64 ετών προερχόμενους από την επιχείρηση ΕΛΒΙΟΝΥΛ Α.Ε.

Υ.Α. 33387, ΦΕΚ 1922β, 24.12.2003, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας στο τομέα της Πληροφορικής-Επικοινωνιών (Ηλεκτρονικής) για 3.337 άνεργους πτυχιούχους ΑΕΙ-ΤΕΙ ή ισότιμων τίτλων σπουδών ημεδαπής ή αλλοδαπής ηλικίας μέχρι 35 ετών.

Υ.Α. 33391, ΦΕΚ 84β, 21.01.2004, Πρόγραμμα επιχορήγησης νέων ελεύθερων επαγγελματιών 2004.

Υ.Α. 33422, ΦΕΚ 455β, 26.04.1999, Ειδικό Ολοκληρωμένο Πρόγραμμα παρέμβασης για άνεργους γουνεργάτες των Νομών Καστοριάς και Κοζάνης ηλικίας 18-64 ετών.

> Υ.Α. 30641, ΦΕΚ 627β, 21.5.2002, Τροποποίηση και συμπλήρωση της υπ/ αριθμ. 33422/15.4.99 απόφασης του Υπουργού Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων «Ειδικό πρόγραμμα ολοκληρωμένης παρέμβασης για άνεργους γουνεργάτες των Νομών Καστοριάς και Κοζάνης ηλικίας 18-64 ετών», όπως τροποποιήθηκε και συμπληρώθηκε με την υπ' αριθμ. 34125/1.12.99 όμοια.

Υ.Α. 33436, ΦΕΚ 384β, 10.05.1995, Επιχορήγηση εργοδοτών για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας έτους 1995 και 1996.

> Υ.Α. 33708, ΦΕΚ 481β, 31.05.1995, Τροποποίηση της υπ' αριθμ. 33436/11.5.1995 Υπ. Απόφασης Επιχορήγηση εργοδοτών για τη δημιουργία θέσεων εργασίας έτους 1995 και 1996.

Υ.Α. 33440, ΦΕΚ 473Β, 12.07.82, Επιχορήγηση εργοδοτών για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας.

Υ.Α. 33863, ΦΕΚ 1707, 8.9.1999, Τροποποίηση της 33485/17-6-1998 Υπουργικής Απόφασης Κατάρτιση προγράμματος απασχόλησης Νέων θέσεων εργασίας και Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών στα πλαίσια της Κοινοτικής Πρωτοβουλίας «Απασχόληση».

Υ.Α. 33511, ΦΕΚ 742β, 19.03.1999, Ειδικό πρόγραμμα ολοκληρωμένης παρέμβασης για άνεργους προερχόμενους από την Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών Ν. Καρδίτσας ηλικίας 18-64 ετών.

Υ.Α. 33604, ΦΕΚ 1276β, 22.06.1999, Ειδικό πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για άνεργους προερχόμενους από την Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών Λιβαδειάς ηλικίας 18-64 ετών.

Υ.Α. 33661, ΦΕΚ 748β, 30.12.1992, Επιχορήγηση εργοδοτών για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας.

Υ.Α. 33679, ΦΕΚ 748β, 30.12.1992, Επιχορήγηση νέων ελεύθερων επαγγελματιών

Υ.Α. 33685, ΦΕΚ 1443, 13.06.1999, Κατάρτιση προγράμματος απόκτησης εργασιακής εμπειρίας ανέργων αποφοίτων τριτοβάθμιας και επαγγελματικής εκπαίδευσης στον κλάδο της Υγείας.

Υ.Α. 33689, ΦΕΚ 559Β, 28.06.1995, Επιχορήγηση νέων ελεύθερων επαγγελματιών – Ατόμων με ειδικές ανάγκες που προστατεύονται από τον Ν. 1648/88 – Αποφυλακισμένων ατόμων – Απεξαρτημένων από τοξικές και άλλες ουσίες ατόμων.

Υ.Α. 33700, ΦΕΚ 1494, 21.06.1999, Επιχορήγηση εργοδοτών για απασχόληση ατόμων με ειδικές ανάγκες.

Υ.Α. 33705, ΦΕΚ 901, 21.07.1998, Έγκριση προγράμματος με το οποίο θα ρυθμίζονται ειδικά μέτρα κατάρτισης – απασχόλησης – αυτοαπασχόλησης και μετεγκατάστασης για άνεργους προερχόμενους από την επιχείρηση CERAMICA OLYMIA AE.

Υ.Α. 33720, ΦΕΚ 1494, 21.06.1999, Επιχορήγηση Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών Ατόμων με Ειδικές Ανάγκες.

Υ.Α. 33722, ΦΕΚ 1590β, 10.07.1999, Έγκριση ειδικού προγράμματος Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για άνεργους προερχόμενους από την επιχείρηση ΚΟΡΤΑΓΚ Α.Ε.

Υ.Α. 33734, ΦΕΚ 481β, 31.05.1995, Επιχορήγηση εργοδοτών για απασχόληση ατόμων με ειδικές ανάγκες.

Υ.Α. 33869, ΦΕΚ 1810β, 29.09.1999, Ειδικό Πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για άνεργους προερχόμενους από την επιχείρηση CLUB MEDITERANE.

Υ.Α. 338758, ΦΕΚ 811, 30.09.1997, Ειδικά μέτρα κατάρτισης-απασχόλησης απολυμένων από την επιχείρηση GOOD-YEAR.

Υ.Α. 33879, ΦΕΚ 1810β, 29.09.1999, Ειδικό Πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για άνεργους προερχόμενους από τα Ξενοδοχεία ΞΕΝΙΑ Αρχαίας Ολυμπίας και ΞΕΝΙΑ Κυλλήνης.

Υ.Α. 34040, ΦΕΚ 1988, 8.11.1999, Κατάρτιση προγράμματος απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) ανέργων αποφοίτων επαγγελματικής εκπαίδευσης και σύστημα υλοποίησης, διαχείρισης, παρακολούθησης, αξιολόγησης και ελέγχου του προγράμματος αυτού.

Υ.Α. 34041, ΦΕΚ, 2061β, 24.11.1999, Όροι και προϋποθέσεις για την διατήρηση θέσεων εργασίας σε ξενοδοχειακές επιχειρήσεις 1999-2000.

Υ.Α. 34044, ΦΕΚ 2061β, 24.11.1999, Ειδικό Πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για άνεργους προερχόμενους από την επιχείρηση ΛΑΣΚΟ.

Υ.Α. 34152, ΦΕΚ 2β, 7.1.1992, Επιχορήγηση εργοδοτών για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας.

Υ.Α. 34194, ΦΕΚ 2258, 31.12.1999, Επιχορήγηση Ξενοδοχειακών Επιχειρήσεων για τη διατήρηση θέσεων εργασίας.

Υ.Α. 34196, ΦΕΚ 2258, 31.12.1999, Ειδικό Πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για άνεργους προερχόμενους από την επιχείρησης ΑΚΡΟΝ-ΙΛΙΟΝ-ΚΡΥΣΤΑΛ.

Υ.Α. 351/4, ΦΕΚ 175β, 13.02.2006, Πρόγραμμα για την απόκτηση εργασιακής εμπειρίας ανέργων πτυχιούχων ΑΕΙ. ΤΕΙ, διπλωματούχων ΙΕΚ, απόφοιτων ΤΕΛ,

ΕΠΛ, ΤΕΕ Β' κύκλου και Λυκείου Γενικής Εκπαίδευσης ή ισότιμων τίτλων σπουδών της ημεδαπής ή αλλοδαπής στο Υπουργείο Ανάπτυξης και σε εποπτευόμενους φορείς του της Περιφέρειας Αττικής. Παράταση προγράμματος.

Υ.Α. 3665/65/28.12.2005, ΦΕΚ 7β, 9.01.2006, Ειδικό Πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για 2.000 άνεργους του Νομού Θεσσαλονίκης.

Υ.Α. 3757/86, ΦΕΚ 1549β, 5.07.2008, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας στο πλαίσιο των ολοκληρωμένων Παρεμβάσεων των ΠΕΠ για την Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας

Υ.Α. 37701/584, ΦΕΚ 2288β, 11.11.2008, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) στις Δημόσιες Βιβλιοθήκες και στα Γενικά Αρχεία του Κράτους.

Υ.Α. 37696/581, ΦΕΚ 1567Β, 6.7.2008, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) στις υπηρεσίες του ΟΕΕ.

Υ.Α. 37981/578, ΦΕΚ 1560β, 6.7.2008, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) 2008 στους Οργανισμού Κοινωνικής Ασφάλισης.

Υ.Α. 40001, ΦΕΚ 6, 10.1.2002, Υλοποίηση ενεργειών κατάρτισης προώθησης της απασχόλησης ανέργων στα Μεγάλα Τεχνικά Έργα.

Υ.Α. 4610/119, ΦΕΚ 463β, 13.03.2009, Πρόγραμμα Απόκτησης Εργασιακής Εμπειρίας (stage) σε φορείς του Τομέα Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης και Μονάδες Κοινωνικής Φροντίδας.

Υ.Α. 510/5/5.2.2008, ΦΕΚ 242β, 14.02.2008, Παράταση του προγράμματος απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) στο Υπουργείο Ανάπτυξης και σε εποπτευόμενους φορείς του.

Υ.Α. 516/8, ΦΕΚ 279β, 8.3.2006, Ειδικό Πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για 100 πρώην εργαζομένους στην επιχείρηση Ναύσι.

Υ.Α. 1826/26, ΦΕΚ 937, 18.6.20063, Τροποποίηση-συμπλήρωση της υπ' αριθμ. 516/8/24.2.2006 απόφασης του ΔΣ του ΟΑΕΔ με την οποία εγκρίθηκε η με αριθμό 49/6/21.2.2006 απόφαση της Επιτροπής Διαχείρισης του ΛΑΕΚ, σχετικά με την υλοποίηση Ειδικού Προγράμματος Ολοκληρωμένης Παρέμβασης σε 100 άνεργους προερχόμενους από την επιχείρηση Ναυσι Α.Ε.

Υ.Α. 53019, ΦΕΚ 51, 29.01.1999, Πρόγραμμα επιχορήγησης επιχειρήσεων για την απόκτηση επαγγελματικής εμπειρίας και απασχόληση ανέργων ηλικίας 30-64 ετών, έτους 1999.

Υ.Α. 542/10 (Απόφαση Δ.Σ. ΟΑΕΔ), ΦΕΚ 319β, 8.03.2007, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) άνεργων πτυχιούχων ΑΕΙ. ΤΕΙ. Διπλωματούχων ΙΕΚ, αποφοίτων ΤΕΛ, ΕΠΛ, ΤΕΕ Β' κύκλου και Λυκείου Γενικής Εκπαίδευσης ή ισότιμων τίτλων σπουδών της ημεδαπής ή αλλοδαπής στις Νομαρχιακές Αυτοδιοικήσεις.

Υ.Α. 5649/877, ΦΕΚ 2288β, 11.11.2008, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) στους Οργανισμού Κοινωνικής Ασφάλισης.

Υ.Α. 56509/878, ΦΕΚ 2050β, 3.10.2008, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) στις Υπηρεσίες του Γενικού Λογιστηρίου του Κράτους.

Υ.Α. 57807/898, ΦΕΚ 2288β, 11.11.2008, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) 2008 στο ΙΚΑ-ΕΤΑΜ.

Υ.Α. 57808/899, ΦΕΚ 2288β, 11.11.2008, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) στο Υπουργείο Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας, στο Υπουργείο Δικαιοσύνης και σε Φορείς του Δημοσίου και του Ευρύτερου Δημόσιου Τομέα.

Υ.Α. 5852, ΦΕΚ 1550β, 21.11.2001, Σύστημα Πιστοποίησης Εξειδικευμένων Κέντρων Κοινωνικής και Επαγγελματικής Ένταξης εξαρτημένων ατόμων ή ατόμων υπό απεξάρτηση.

Υ.Α. 60431/962, ΦΕΚ 2388β, 24.11.2008, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) στις υπηρεσίες του ΟΕΚ.

Υ.Α. 723/8, ΦΕΚ 325, 28.02.2008, Παράταση του προγράμματος απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) στις Νομαρχιακές Αυτοδιοικήσεις.

Υ.Α. 72525/1129, ΦΕΚ 2363β, 20.11.2008, Παράταση προγράμματος απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) στους τομείς της πολιτιστικής κληρονομίας και του σύγχρονου πολιτισμού.

Υ.Α. 763/13/21.3.2006, ΦΕΚ 393β, 31.03.2006, Υλοποίηση προγράμματος επαγγελματικής κατάρτισης (ΛΑΕΚ) υλοποιούμενο από φορείς εκπροσώπησης εργοδοτών για εργαζόμενους σε μικρές επιχειρήσεις έτους 2006.

Υ.Α. 832, ΦΕΚ 436β, 10.4.2006, Ειδικό Πρόγραμμα Επιχορήγησης Επιχειρήσεων για την απασχόληση ανέργων ηλικίας 18-64 ετών που προέρχονται από την επιχείρηση Αγνό βιομηχανία γάλακτος Α.Ε.

Υ.Α. 415/8, ΦΕΚ 231β, 23.02.2007, Τροποποίηση της υπ' αριθμ. 84/1/9.1.2007 απόφασης του ΔΣ του ΟΑΕΔ για συμπλήρωση του προγράμματος απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) στους φορείς των κοινωνικών εταίρων.

Υ.Α. 8529/204, ΦΕΚ 463β, 13.03.2009, Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) 2009 στους τομείς της πολιτιστικής κληρονομίας και του σύγχρονου πολιτισμού.

Υ.Α. 13680/394, ΦΕΚ 844, 6.5.2009, Τροποποίηση της υπ' αριθμ. 8529/204/27.2.25009, υπουργικής απόφασης της Υπουργού Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας «Πρόγραμμα απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (stage) 2009 στους τομείς της πολιτιστικής κληρονομιάς και του σύγχρονου πολιτισμού».

Υ.Α. 9.1603/Οικ.3.2815, ΦΕΚ 1999β, 15.09.2009, Σύστημα Πιστοποίησης Κέντρων Επαγγελματικής Κατάρτισης.

Υ.Α. 936/15/4.4.2006, ΦΕΚ 470, 14.04.2006, Ειδικό Πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Παρέμβασης για 180 άνεργους προερχόμενους από την περιοχή του Μαντουδίου Ευβοίας.

Π.Δ. 370, ΦΕΚ 210, 5.12.1994, Οργάνωση, διοίκηση και λειτουργία του Εθνικού Κέντρου Πιστοποίησης Δομών Συνεχιζόμενης Επαγγελματικής Κατάρτισης

Π.Δ. 67, ΦΕΚ 61, 21.4.1997, Εθνικό Κέντρο Πιστοποίησης Δομών Συνεχιζόμενης Επαγγελματικής Κατάρτισης και Συνοδευτικών Υποστηρικτικών Υπηρεσιών.